

श्रीपरमात्मने नमः ।

सनातनजैनग्रंथमाला ।

जयपुर

४

आचार्यवर्यश्रीमद्भट्टाकलंकदेवविरचितं

तत्त्वार्थराजवार्त्तिकं ।

श्रीयुत न्यायतीर्थपंडितगजाधरलालजैन साहित्यशास्त्रिणा
संपादितं

तच्च

उत्सानाबादनिवासिस्वर्गीयश्रेष्ठिवर्यकस्तूरचंद्रस्यात्मजवालचंद्रस्य स्मरणार्थं
श्रीभारतीयजैनसिद्धांतप्रकाशिनीसंस्थाया मंत्रिणा

श्रीपन्नालालजैनेन

काशीस्थचंद्रप्रभानाम्नि मुद्रणयंत्रालये मुद्रापितं ।

श्रीवीरनिर्वाणसंवत्सरः २४४१ । ख्रिष्टाब्दः १९१५ ।

Printed by Gauri Shankar Lal Manager,
at the Chandraprabha Press Benares City
Published by Pannalal Jain Benares

प्रस्तावना ।

सहृदयप्राज्ञप्रवर ! अद्य समुपतिष्ठे नाम स्वयंकष्टायमानमपि शुद्धतमग्रंथसाहाय्याभावात्कष्ट-
मायमानममु श्रीमद्राजवार्तिकं यथामति सपाद्य श्रीमतां पुरस्तात् । इदं च भगवदुमास्वामि (उमास्वाति)
मुखविनिर्गतस्यार्हतसिद्धांतक्षीरणवमथनसमुद्भूतघृतकल्पस्य श्रीमोक्षशास्त्रस्य झटिति स्फुटतमार्थप्रति-
पादिका महती टीका । न केवलं दिगंबरजैनसमाज एव मोक्षशास्त्रस्य (तत्त्वार्थसूत्रस्य) गरीयसी समाह-
तिर्विश्रुतिश्च पर सहयोगिनोऽपि श्वेतपटप्रभृतयः समामनंति तद्वहलतमया निष्ठया । सूत्राणां वृद्धिहासपरि-
मार्जनपक्षमवलंब्य सशेरते कतिपये, भगवदुक्त मूलभूतं किमिति ! तदन्यत्

तत्त्वार्थराजवार्तिकं

दिगंबरसमाजे टीकैषा विशेषतया राजवार्तिकनाम्ना विश्रूयते । ग्रंथप्रणेप्रा तु भगवदकलंकदेवेन-

प्रणम्य सर्वविज्ञानमहास्पदमुरुश्रियं ।

निर्धौतकल्मषं वीर वक्ष्ये तत्त्वार्थवार्तिकं ॥ १ ॥

पद्येनामुना तत्त्वार्थवार्तिकाभिधया व्यश्रावि, तत्र कारणमिदं निर्णीयते श्रीमद्भद्रकालंकविरचित-
वार्तिकाणां झटितिप्रतिपत्तियोतकैः प्रमितैश्चाक्षरै दुष्प्रतिपाद्यतमस्य विषयस्य प्रतिपादनशैलीं सरलामनु-
भाव्य समादाय च नामैकदेशपक्षं भक्तिलोतोऽतःपतिततया केनापि विदुषा भवेत्प्रदत्तं वार्तिकाणां
प्रभावस्फोरणाय राजवार्तिकमिति तदीयं नाम ।

मोक्षशास्त्रस्य प्रस्फुटतत्त्वार्थप्रतिपादकत्वात् तत्त्वार्थसूत्रनाम्नापि जागर्ति विश्रुतिः । तस्योपरिछादेव
वार्तिकस्यास्य विरचितत्वात्, वार्तिकमिदं मान्यस्य विज्ञायीति प्रस्फुटप्रतिपत्तये च, देवस्तु तत्त्वार्थवार्तिकनाम्ना
टीकामिमां व्याजहारं । ततो ग्रंथनामनि मा कश्चित्संशयिष्ठेत्यस्माभिस्तदीयं नाम तत्त्वार्थराजवार्तिकमिति
समुदबोधि । अस्यैव वार्तिकस्य तत्त्वार्थवार्तिकालंकारः, राजवार्तिकालंकारश्चेति द्वे नामनी अपि स्तः ।

तत्त्वस्वरूपस्य परमनिश्रेयसज्ञानोपयोगित्वाच्छास्त्रेऽस्मिन् प्रामुख्येन मोक्षस्वरूपमेव भगवान् व्यवै-
क्षीत् । तत्र यद्यपि केचित् सुप्रतिभाः षाड्विंशतितत्त्वानि व्याजहुः, अन्ये च सप्ततत्त्वानि षट्त्त्वानि
वा, अपरे षडाधिकदशतत्त्वानि, एकं तत्त्वं च परे । किंत्वार्हतनये मूले जीवाजीवितितत्त्वद्वययवोच्यमाने,
आस्रवबंधयोः ससारोत्पत्तिप्रधानहेतुत्वेन सवरनिर्जरयोश्च परमनिश्रेयसपरमकारणत्वेन जीवाजीवास्रवबंध
सवरनिर्जरामोक्षेति तत्त्वसप्तक समुपवर्णितं, पराभिमततत्त्वानामत्रैवांतर्भावविभावेनात् तथा च सूत्रितं —

जीवाजीवास्रवबंधसंवरनिर्जरामोक्षास्तत्त्वं ॥४॥

नच तत्त्वस्वरूपस्य परमनिश्रेयसज्ञानोपयोगित्वमसिद्ध सर्वैर्मोक्षाभ्युपगंतृभिस्तत्त्वानां साक्षात्परं-
धा वा तत्कारणत्वेनोद्दिष्टत्वात् तथा—

धर्मविशेषप्रसूतद्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायानां पदार्थानां साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां
तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसाधिगम इति काणादाः प्रमाणप्रमेयसंशयप्रयोजनदृष्टांतसिद्धांतावयवतर्क-
निर्णयवादजल्पवितंडाहेत्वाभासच्छलजातिनिग्रहस्थानानां तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसाधिगम इति
गौतमीयाः प्रकृतिपुरुषविवेको मोक्ष इति कापिलाः । 'आनंदं ब्रह्मणो रूपं तच्च मोक्षेऽभिव्यज्यते'
इत्यागमप्रामाण्यात् आनंदरूपो मोक्ष इति वेदांतिनः । एवमन्येऽप्यास्तिकमन्याः तत्त्वस्वरूपस्य परमनि-

श्रेयसज्ञानानुकूलत्वमभिमन्यन्ते । आर्हता अपि क्षायिकसम्बन्धदर्शनादिस्वरस्वभावामिव्यक्तिमोक्षेऽस्याभिमन्यमाना मोक्षकारणत्वेन तत्स्वरूप समुल्लिखति ततश्च तत्स्वरूपस्यावश्य प्रतिपाद्यत्वेन शास्त्रेऽस्मिन् तस्य स्वरूपोपवर्णन नापार्थक्यं ।

आर्हतनये 'सन्मात्रं तत्त्वमिति' तत्त्वलक्षण न्यदर्शि, सच्च उत्पादव्ययध्रौव्यात्मकं उत्पादव्ययव्यव्ययुक्तं सदित्यनुशासनात् । नचैतल्लक्षणमव्यापि लक्ष्यमात्रे सत्त्वात् । नाप्यतिव्याप्त अलक्ष्यवृत्तित्वाभावात् नाप्यसमवि, अवाधबोधतया लक्ष्ये सत्त्वात् अत्र कश्चित्—

नन्वस्तु घटकटादीनामुत्पादविनाशशालित्वं न त्वात्मनः नित्यत्वाद्भिभुत्वाच्च कालादिवत्, यद्यात्मन उत्पादविनाशशालित्वं स्यान्नान्यत्र कालाकाशादौ दंडवारितं स्यान्न घटादिवदात्मनोऽपि तत्रितयसंगतत्वात् कालाकाशस्य च पक्षातर्भावविभावनात् तथाहि—

यथा घटोत्पत्तौ प्राच्यस्य मृत्तिकायाः पर्यायरूपस्य पिंडस्य विनीश', घटपर्यायस्य च समुत्पादः मृत्तिकायाः पर्यायद्वयेऽपि तदवस्थत्वात् ध्रुवता तथा पर्यायपर्यायिणोऽभेदात् पर्यायनाशे द्रव्यनाशस्यापि समवात् आत्मनोऽपि पूर्वपर्यायेण विनाश उत्तरपर्यायेण प्रादुर्भाव', आत्मत्वेन ध्रुवता । एव कालाकाशादिष्वपि, पूर्वोत्तरपर्याययोर्विनाशोत्पादाभ्यां—उत्पादव्ययध्रौव्यात्मकत्वस्यानिवार्यत्वात् । एव सुवर्णपर्यायेषु कटकादिषु पयःपर्यायेषु दध्यादिषु चोत्पादव्ययध्रौव्यात्मकत्व परिभावेनीयं । एनेमेव भाव पुरस्कृत्य समुपवर्णयान्चक्रिरे भगवत्समंतभद्रस्वामिनः ।

घटमौलिसुवर्णार्थी नाशोत्पादस्थितिष्वयं ।

शोकप्रमोदमाध्यस्थं जनो याति सहेतुक ॥

पयोव्रतो न दध्यत्ति न पयोत्ति दधिब्रतः ।

अगोरसव्रतं नोभे तस्मात्तत्त्वं त्रयात्मकं ॥

ततश्च द्रव्यार्थिकनयमवलंब्य द्रव्यस्य विनाशाभावात् पर्यायार्थिकनयमवलंब्य पर्यायाणां विनाशोत्पादात्कथंचिन्नित्यत्वमनुसंधेयमात्मनः, कूटस्थानित्यत्वे, अर्थक्रियाया अभावात् । अर्थक्रियायाश्चाभावे तत्त्वस्यापि व्याहन्यमानत्वात् ।

विशुद्धं च परपरिकल्पितमात्मनो नो युक्तियुक्तमवतिष्ठते प्रत्यक्षादिप्रमाणवाधात् शरीरावच्छिन्नात्मन एवाहंप्रत्ययविषयत्वेन तदितरत्रात्मनोऽननुभवात् । न च यद्यन्मध्यमपरिमाणवत्तत्तत्कृतक यथा घटादीति व्याप्या घटादिवदात्मनोऽनित्यत्वापत्तिः ? तथाविधाया व्याप्तौ प्रमाणाभावात् घटादीनामपि सर्वथाऽनित्यत्वान्म्युपगमेनात्मवदेव कथंचिन्नित्यत्वानित्यत्वस्वीकाराद् दृष्टातस्यानुकूलत्वात् । दूषणमिदं सर्वथा नित्यत्ववादिन एवाधिपति नास्मान् । एतेन संकोचविकाशशालित्वाद्य आत्मनि वस्त्रादिवदनित्यत्वैकांतदूषणमचीकृत्पत् तदपि निरस्त वस्त्रेऽपि कथंचिन्नित्यत्वानित्यत्वव्यवस्थानान्निदर्शनस्यानुकूलत्वात् ।

नन्वस्वात्मनो मध्यमपरिमाणवत्त्वं न नो क्षतिः पर नित्यत्वानित्यत्वादिविरुद्धधर्माधिकरणः स इति तु न युक्तमुत्पश्यामः न हि रजन्यहर्ता पुंस्त्रस्त्रीत्वे च युगदेकत्र समवस्थिते दृश्येते ? न एकत्र वस्तुनि नित्यत्वानित्यत्वादिधर्माणामपेक्षया विद्यमानत्वे दोषाभावात् । न वयमभ्यनुजानीमहे यदपेक्षया नित्यत्व तदपेक्षयैवानित्यत्व, किं तु द्रव्यार्थिकनयापेक्षया नित्यत्व पर्यायार्थिकनयापेक्षया चानित्यत्व । यथा एक एव पुमान् पुत्रापेक्षया पिता पित्रपेक्षया पुत्रः, भागिन्यापेक्षया मातुल', मातुलापेक्षया भागिनय इति । नचैकत्र पुत्रत्वभागिनयत्वादिधर्माणामुपलभादविरुद्धत्वमेवेति वाच्यं । अपेक्षासराणिशरणत्वेनैव तत्राविरुद्धत्वप्रतिभासया नित्यत्वादायपि तथान्म्युपगमे नरपतिनिदेशाभावात् । एव च एकत्रैव घटे परत्वापरत्वजातिमत्त्वमपि तार्किकोपकल्पितमापनीपद्यते नान्यथा अपेक्षान्म्युपगमे तत्रापि प्रोक्तदूषणानुषंगत्वात् । तथा

एकस्मिन्नेव वृक्षेऽपेक्षामवलंब्य विरुद्धानामपि कर्तृत्वादिधर्माणां समावेशो दृश्यते तद्यथा—वृक्षस्तिष्ठतीत्यत्र वृक्षस्य पारतंत्र्याभावात् कर्तृत्वं । वृक्षं पश्यतीत्यत्र दर्शनेनाप्तुमिष्यमाणतमत्वात्कर्मत्वं । वृक्षेण चंद्रमस विबोधयतीत्यत्र ज्ञापकस्य साधकतमत्वाद् वृक्षस्य करणस्व । वृक्षायोदकमासिंचतीत्यासिच्यमानेनोदकेन वृक्षमभिप्रेतीति संप्रदान । वृक्षात्पर्णं पततीति ध्रुवमपायेऽपादानमित्यपादानं । वृक्षे वयांसीत्याधारोऽधिकरणमिति । एवमात्मन्यपि, यदोपलब्धिविषयस्तदात्मा प्रमेयं यदा चोपलब्धिसाधनं तदा प्रमाणमिति प्रमेयत्वप्रमाणत्वेतिविरुद्धधर्मसमावेशो नापेक्षामादाय विरुध्यते । एव चापेक्षाश्रयणे । प्रमेयता च तुल्यप्रामाण्यवदिति, आक्षेपिदिक शास्त्रमपि संगच्छेत नान्यथा ततश्च वस्तुनो याथात्म्यपरिपालनाय नियतमपेक्षा समादेया —

यच्च निदर्शनं दार्शितं रजन्यहनी स्त्रीत्वपुंस्त्वे इति तदपि न नो विरुद्ध रजन्यहोरप्येकस्यैवाधिकरणस्य सत्त्वात् मेर्वन्यवहितसौरप्रकाशविलक्षणसंयोगो वासरः । तदभावश्च रजनी तयोश्चैक एवाधारः । स्त्रीत्वपुंस्त्वे अप्येकाधिकरणं विसृष्टपुंस्त्वपर्यायस्यात्मन एवाशुभोदयान्मृतस्य स्त्रीत्वपर्यायेण परिणतत्वात् ।

तथा चाभ्युपगम्यमानायामपेक्षायां—

स्यान्नित्य आत्मा १ स्यादनित्यः २ स्यान्नित्यश्चानित्यश्च ३ स्यादवक्तव्यः ४ स्यादास्ति चावक्तव्यः ५ स्यान्नास्ति चावक्तव्यः ६ स्यादास्ति च नास्ति चावक्तव्यश्चेति, नित्यत्वानित्यत्वधर्ममवलंब्य सप्तभंग्यपि समवतिष्ठते एवमास्तित्वनास्तित्वादिषु प्रत्येकस्येय सप्तभंगी योजनीया ततश्च सिद्धयतीदं, कथंचिन्नित्यो-विभुश्चात्मा ।

अत्राह ननु प्रतिपादितेयं सप्तभंगी न युक्तियुक्ता संशयादीनामाधिकरणत्वेनाप्रामाण्यात् तद्यथा—

आत्मा केन स्वरूपेण नित्यः केन चानित्यः ? इति संशयः १ । यत्रानित्यत्वं तत्र नित्यत्वस्य विरोधो यत्र चानित्यत्वं तत्र नित्यत्वस्य विरोध इति विरोधः २ तथा नित्यत्वस्याधिकरणं द्रव्यमानित्यत्वस्य चाधारः पर्याया इति वैयधिकरण्यं । तथैकातेन नित्यात्मकत्वेऽनित्यत्वाभावः, अनित्यात्मकत्वे च नित्यत्वाभाव इत्युभयदोषः । तथा येन स्वभावेनात्मनोनित्यत्वं तेनैवानित्यत्वप्रसंगः येन चानित्यत्व तेन नित्यत्वमपीति संकरप्रसंगः ३ तथा येन स्वभावेनानित्यत्वं तेन नित्यत्वमपि प्राप्नोति येन च नित्यत्वं तेनानित्यत्वमपीति व्यतिकरः ७ तथा येन रूपेण कथंचिन्नित्यत्वं तेन कथंचिदनित्यत्वमपि येन च कथंचिदनित्यत्वं तेन कथंचिन्नित्यत्वमपीत्येनवस्था ८ इति न, अनवबोधात्— तथाहि—

संशयो हि—एकवस्तुविशेष्यकविरुद्धानानार्धमप्रकारकं ज्ञानं स च सामान्यप्रत्यक्षाद्विशेषाप्रत्यक्षाद्विशेषस्मृतेश्च जायते यथा स्थाणुर्वा पुरुषो वेद्यत्रोर्द्धुतामात्रं सामान्यप्रत्यक्षं । विशेषाप्रत्यक्षं च स्थाणुगतानां वक्रकोटरपतात्रिनीडादीनां, शिरःपाण्यादीनां च पुरुषाधिकरणानां । उभयगतानां च वक्रकोटरशिरःपाण्यादीनां स्मरणमिति तत्र संशयः । न ह्यनेकांतवादे संशयावकाशः स्वरूपपररूपादीनां नित्यत्वानित्यत्वादिधर्माणां प्रत्यर्थमुपलंभाद्विशेषोपलब्धेरप्रतिहतत्वात् । नाप्यनेकांतवादे विरोधगतिः विरोधस्यानुपलंभसाध्यत्वात् । न हि यदा स्वरूपेण वस्तुनि नित्यत्वमुपलभ्यते तदैव पररूपेण तदनित्यत्वानुपलंभः । एकस्मिन्नेव काले स्वरूपादिभिः सत्त्वस्यैव पररूपादिभिरसत्त्वस्यापि विद्यमानत्वात् । किंच बध्यघातक—सहानवस्थान-प्रतिबध्यप्रतिबंधकरूपेण त्रिविधो विरोधः तत्र नाद्यः स चैकत्रैकदा विद्यमानयोः संयोगे सति भवति यथा मयूरोरगयोः, अनलसलिलयोश्च । नचैकत्रैकदा नित्यत्वानित्यत्वादीनां समभ्युपगम्यते सत्ता प्रतिवादिना । अभ्युपगम्यमानायां त्वेकत्र वृत्तौ नित्यत्वानित्यत्वादीनां तुल्यवलत्वान्न तत्र विरोधावकाशः । नापि द्वितीयः एकत्र मातुर्लिंगे श्यामतापीतते इव एकाधिकरणे कालभेदेन वर्तमानाना तदभ्युपगमात् । न चैकत्र नित्यत्वानित्यत्वे कालभेदेन वर्तते विषक्षया युगपदेवाभ्युपगमात् । नापि तृतीयः—यथा शीतांशुमण्युपास्थितौ दाहाभावाद्वाहप्रतिबंधको माणिनैवमस्तित्वसत्त्वे नस्तित्वाभावान्नास्तित्वप्रतिबंधको भवितुमर्हतिस्तित्वं ततो

१ विभिन्नाधिकरणवृत्तित्वं । २ सर्वेषां युगयत्प्राप्तिः संकरः । ३ परस्परविषयगमनं व्यतिकरः ।

४ अप्रमाणिकपदार्थपरंपराधीरकल्पनाविश्रान्त्यभावः ।

नात्र कृतमस्यापि विरोधस्यावकाशः । नापि वैयाधिकरण्य अवाधबोधे नित्यत्वानित्यत्वयोरेकाधिकरणतया प्रतीयमानत्वात् । नाप्युभयदोषः भेदाभेदयोरन्योन्यनिरपेक्षयोरार्हतमतेऽनभ्युपगमात् । नापि संकरव्यतिकरौ भेदकरत्वादिवत् वस्तुनि नित्यत्वानित्यत्वयोः प्रतीयमानत्वात् । नाप्यनवस्था अनंतधर्मात्मकस्य वस्तुनः स्वयं प्रमाणप्रतिपन्नत्वेनाभ्युपगमेनाप्रामाणिकपदार्थपरपरापरिकल्पनाविरहात् । ततश्चार्हत जीवतत्त्व निरवद्य-मभ्युपगतव्य । तच्च जीवतत्त्व-आ अध्यायचतुष्टयादवगतव्यं । तदनंतर पचमेध्यायेऽजीवतत्त्वनिरूपण-तच्च धर्माधर्माकाशपुद्गलकालभेदात्पचविध तत्र मत्स्यानां सलिलवत् नेत्राधानां वशयाष्टिवद्वा जीवपुद्गलानां गमनसहकारी धर्मः । पाथाना छायावत् जीवपुद्गलानां स्थितिसहायकोऽधर्मः । सर्वद्रव्याणामवकाश-दानसहकारि गगन । रूपसादिधर्मवान् पुद्गलः । सर्वद्रव्याणां वर्तनादिहेतुः कालः इति । तत उत्तर षष्ठसत माध्याययोरास्रवस्वरूपनिरूपण येन परिणामेन कर्मास्रवति स आस्रवः” सोऽपि द्रव्यास्रवभावास्रवभेदेन-द्विविधः । अष्टमाध्याये वनस्वरूपप्रतिपादन सच “कर्मात्मनोरन्योन्यप्रदेशसंश्लेषात्मकः” सोऽपि प्रकृत्यादिभेदेन चतुर्विधः । नवमेऽधिकारे सवरनिर्जरयोर्वर्णनं तत्र—आस्रवनिरोधः संवरः एकदेशकर्म-संक्षयलक्षणा निर्जरा । दशमे मोक्षस्वरूपाख्यानं सच कृत्स्नकर्मविप्रमोक्षात्मक इति कृतेय दिग्दृष्टीराज-वार्तिकसमुपवर्णितविषयाणां । सर्वेषामनवद्यस्वरूप तु तत्त्वाना प्रथस्य पौर्वापर्यसमालोचनत एव विभो-त्स्यते लब्धवर्णपाठकपरिकरः ततः समाशास्महे न मोधीभविष्यति कृतेय नम्रशिरसा समभ्यर्थना विदुषां पुरस्ताद्विलोकयितु पौर्वापर्याशमेतस्यानवद्यग्रंथस्य ।

प्रथसारस्यैतस्य सपादनसमये समभुनजमहं शुद्धग्रंथसाहाय्याभावात् गर्गयासं तापं । अत्र ग्रंथाभावात् मुद्रणयत्रालयपुस्तिकाऽपि (प्रेसकापी) सिद्धातपाठशालामोरेनाध्यापकपदाविभूषितैः एतत्सपादकपदाल-कृतैश्च सुहृदरैः सिद्धातशस्त्रिभिः श्रीमदखनलालहोदयैः प्रेषिता तत्रापि प्रतिमूर्तिद्वयमासीद्भजवार्तिकस्य तच्च कथंचिच्छुद्ध ततश्च जातमत्र बहुत्र परिस्खलनं । परतु महता कष्टेन पुस्तकातरेभ्यः प्रकाशितमवसाने शुद्धयशुद्धिपत्रं ततस्तदवलोक्य भवेयुः पठनपाठनप्रवणा विद्वांस इति विनताशिरोभ्यर्थन ।

केवलया मुद्रणयत्रालयपुस्तिकया यदा दुःशशाकाह संपादायितु वार्तिकमदस्तादा कृतायां प्रार्थनायां प्रेषिता प्रतिमूर्तिरेका विजयनगर (विजनौर) वास्तव्यैर्विद्वद्वरश्रीचद्रीप्रसादजीमहोदयैः तत्साहाय्याद्बहु स्थलेषु सपादनसाहाय्यमभूत् ततोऽस्म्यहमनुग्रहामत्र प्रोक्तमहानुभावानां ।

मोरेनासिद्धाताविद्यालयस्थलात्रैः प्रियभ्रातृपडितपञ्चालालसोनिमहोदयैः राजवार्तिकपठनसमये परिश्रम्य सकलव्ययं बहूनि स्वलितानि प्रेषितान्यस्मत्पार्श्वे ततो मन्यामहे वयं परमसौहार्दं तेषां ।

श्रीयुतजैनहितैषिसपादायितृभिः पं. श्रीनाथूरामप्रेमिभिः स्वकीये जैनहितैषिपत्रे प्रकाशित श्री मद्रहावलकजीवनचरितमत्र केषुचित्स्थलेषु समबलव्य विलिखितं ततोऽस्म्यहमुपकार्यस्तेषां ।

विदुषामनुचरः—

श्रीगजाधरलाल जैनः

परिचितिः

श्रीमद्भद्रकालकस्य

सुभावितमेतत्प्रत्यक्षतया यः किल युनक्ति नामात्मनीनजीवनस्य निरर्थकमपि तात्कालिकं कतममंशं यदा परार्थं, लभते सोऽपि नियतममानसन्मानामत्रतां भुवि निरवच्छिन्नं, तदा यो जन्मत एव—आपात-रमणीयमपि किंपाकफलकल्पं वैषयिकसुखमुपेक्षमाणः, अनभिदधानश्च जननीरमणीप्रभृतितः समभ्य-र्णतमस्यापि विग्रहस्य विलेपनादिसस्करणं निदीनजनपरिकरनिरवग्रहोपग्रहमनाः, स कियान् समादरणीयः स्यादिति समभिधान—अपारपारावारीणावसानीनभूरुहराजिकुसुमसौरभव्यावर्णनमिव दुर्घटं

सुचतुरचेतोनिकर ! अद्य समुद्युजामहे नाम तथाविधमहात्मनीनमेव किमपि चाक्षुपप्रत्यक्षागोचरत्वे-ऽपि श्रुत्यैव तत्साक्षाद्दर्शनमिव परमतोपकर समुल्लेखयितु । समुल्लेखयिष्यमाणोयं महात्मा न केवल पीयूषा-यमाणात्मवाणीपरिकरैव समयुगीनाञ्जनान् तुतोप पर गायनयत्रचूडिकास्विव स्वानघवचनानि तालपत्रादिषु संक्रम्य आ अवसर्पिणीकालं भववर्तिनः प्राणिनः समाह्लादयाचकारेति परमतोषस्थानं ।

यद्यपि समजनिषत नैके सूरयो दिगवरजैनसमाजे तथापि तर्कादिविधिविषयासाधारणवैदुष्यपरिपूर्ण प्रतिभत्वात्स्वामिसमंतभद्रस्वामिनोनन्यसाधारणा प्रख्यातिर्जगति विराजते । सतुष्टुश्च गुणगरिमाणमिमं प्रभुमेनेके सूरयो भिन्नभिन्नागमप्रणेतारः । तद्यथा—

नमः समंतभद्राय महते कविवेधसे यद्वचोवज्रपातेन निर्भिन्नाः कुमतादयः ।

कवीनां गमकानां च वादिनां वाग्मिनामपि यशः सामंतभद्राय मूर्ध्नि चूडामणीयते ॥

अमोषवर्षगुरुः, महापुराणकर्ता भगवज्जिनसेनाचार्यः

सरस्वतीस्वैरविहारभूमयः समंतभद्रप्रमुखा मुनीश्वराः ।

जयंति वाग्ब्रजनिपातपाटितप्रतीपराद्धांतमर्हाध्रकोटयः ॥

महाकाविश्रीवादिभिर्सिंहः

लक्ष्मीभृत्परमं निरुक्तिनिरतं निर्वाणसौख्यप्रदं कुज्ञानातपवारणाय विधृतं छत्रं यथा भासुरं ।

सज्ज्ञानैर्नययुक्तिमौक्तिकरसैः संशोभमानं पर वंदे तद्धतकालदोषममलं सामंतभद्रं मतं ॥

श्रीवसुनंदिष्वैदातिकचक्रवर्ती

समतभद्रादिकवीद्रभास्वतां स्फुरंति यत्रामलसूक्तिरश्मयः ।

ब्रजंति खद्योतवदेव हास्यतां न तत्र किं ज्ञानलवोद्धता जनाः ॥

श्रीशुभचंद्राचार्यः

गुणान्विता निर्मलवृत्तमौक्तिका नरोत्तमैः कंठविभूषणीकृताः ।

न हारयष्टिः परमेव दुर्लभाः समतभद्रादिभवा च भारती ॥

महाकविश्रीवीरनंदी

परंतु श्रीसमंतभद्रभगवतोऽनंतरं विधातुः किलैतेद्ग्रंथरत्नस्य श्रीमद्भद्रकालकस्यैव समवर्तिष्ठ भुवि गरीयसी विश्रुतिः । प्रस्मर्यते च सर्वतः प्राक् तस्यैव देवस्य नाम । न केवलं कृतिरेव तदीया तन्महस्व-जननी समजनि किंतु स्वसामयिकाविद्वत्सु तस्य प्रवलदिग्बिजयित्वात् तादात्विकार्हतधर्मततिस्तज्जीवना-न्महती प्रभाववती सती व्यद्योतिष्ठ । तदा—आर्हतपथानुवर्तिषु नूतनजीवनसमारभः प्रादुरभूत् । तस्यैवाय जीवनप्रभावे यत्—माणिक्यनंदि-प्रभाचंद्र—विद्यानंद—वर्दिंसिंह—कुमारसेनप्रभृतयोऽने-के सूरयः कर्णाटकदेशे समुदपादिषत । विररक्षुश्च सुगतादिप्रखरपरवादिभ्यः पावन जैनधर्म । भद्रकालक-देवस्य प्रथनिर्माणवैदुष्यतोऽपि वाग्मिन्त्वे वक्तृत्वे वादित्वे च प्रवला प्रख्यातिरजायत । तदीया वक्तृत्वशक्तिः सभामोहनशक्तिश्च तदानीमुपमीयतेस्म । महाकविश्रीवादिराजप्रशसाया —

सैदासि यदकलकः कीर्तने धर्मकीर्तिः

वचसि सुरपुराधा न्यायवादेऽक्षपादः ॥

इति समयगुरुणामेकतः सगतानां

प्रतिनिधिरिव देवो राजतं वादिराजः ॥

अमुना पद्येन श्रीद्वादशदेवेन समुपमितो वादिराजः कविः । विद्वत्सु विश्रुतत्वाद्देवः—भट्टार्कलकाभिधयः
व्यश्रीषीत् । तदात्वे भट्ट इत्युपाधिरेवासीत् । कवीत्युपाधिरपि तमभूषयत् । कवीत्युपाधिस्तदा महनीयः समादर-
णीयश्चोपाधिरासीत्—तदैतत्प्राप्तौ प्रसिद्धोत्तमलेखकानामेव भाग्यं जागर्तिस्म । लघुसमतमद्रविद्यानंदाभ्यां
च महात्माय सकलतार्किकचूडामणिविशेषणेनास्मारि । अकलकचन्द्रोऽपि तन्नामासीन् ।

केचिद्वदन्ति-भट्टार्कलक-जिनदासाभिधजैनब्राह्मणस्य जिनमतीब्राह्मण्याः समुत्पन्नः पुत्र आसीत् । केचिच्च
पश्चात्त्या लब्धजन्मा पुरुषोत्तममन्त्रिणः पुत्र आसीदिति ब्रुवते । परंतु कथाप्रसारकैः देवस्य मातापितृ-
नामानि कल्पनागोचरीभूतानि विश्वीयन्ते । तस्य राजपुत्रत्वात् । स्वविरचितेऽस्मिन् राजवर्तिकप्रथे
प्रथमाध्यायस्य ।

जीयाच्चिरमकलंकब्रह्मा लघुह्वनृपतिवरतनयः ।

अनवरतनिखिलविद्वज्जननुतविद्यः प्रशस्तजनहृद्यः ॥१॥

अंत्येनामुना पद्येन देवः स्वयमात्मानं लघुह्वनृपतिजन्मान समभ्यधत् । नैहस्यसंज्ञयस्यापि कस्य-
चिदवकाशः ।

देवस्य जन्मभूमिः कासीदिव्यानिर्णीताविषय एव सर्वथा । आराधनाकथाकोषकर्त्रा जन्मभूमिस्त-
दीया मान्यखेटनगरो न्यदर्शि । पर न तद्युक्तियुक्त मान्यखेटनगरीयनरपतीना शृंखलाबद्धनामावस्यां कश्चि-
दपि लघुह्वनृपतेरनुल्लेखात् । संभाव्यमेतन्मान्यखेटं परतो भवेत्कश्चिन्मांडलिकराजा लघुह्वनः । देवः खल्ल
समाजगामैकदा नरपतिसाहस्रतुंगस्य (शुभतुंगस्य वा) राजधान्यां मान्यखेटे, इति समुपलभ्यते समुल्लेखः ।
अनुमानमिदं तमेव समुल्लेख समाश्रित्य आराधनाकथाकोषकृता भवेत् प्रदर्शित मान्यखेट इति जन्मस्थानं
देवस्य । कथाकोषकारः राजपुत्रमपीमं नो व्यज्ञासीत् ततः संभवोयं मन्त्रिपुत्रमेव देव विज्ञाय तदीयं मान्य-
खेट इति जन्मस्थानं तेन विलिखित भवेत् । राजावलीकथे ग्रंथे देवस्य जन्मस्थान कांची (कांजीवरं)
अवावोधि । भवेत्तदेव समजसमिति संभावना ।

‘राजावलीकथे’ इति नामधेयः कन्नडभाषायां कश्चिद्ग्रंथः । ग्रंथेऽस्मिन्नैतिहासिककथानामेव समुल्लेखः ।
स्त्रीष्टैकोनविंशतितम (१९) शताब्दस्य प्रारम्भे व्यरचि चायं ग्रंथो देवचंद्रकविना कस्य चिन्मैसूरराजवंशीय
देवीरभनामकरमण्यर्थे । एनमेव ग्रंथं समवलब्ध रासमहोदयेन—अकलकदेवः सुधापुरे देशीयगणस्या-
चार्यपदे सप्रतितस्यौ । सुधापुरस्थान च उत्तरकनारायां विद्यते—अद्यत्वेऽपि तत्र सोड इति संज्ञया
विश्रुतो नगर एव प्राचीन सुधापुरमिति, स्वरचिते इन्स्क्रिपशन्स एट अचणवेलगोलाभिधे पुस्तके व्यलेखि ।
तेनैव रासमहोदयेन विलरानमहोदयविरचित—मेकैजीक्केक्शनपुस्तकीयप्रस्तावना समाधार्येदमपि
व्यदीपि—पोनतगनगरस्य बौद्धमहाविद्यालये देवः शिक्षामादत्तवान् स्थानमिदं च टिवट्टरनिकटस्थं श्रूयते ।

यानि यान्याख्यानान्युपलभ्यन्ते देवविषयाणि तैरिदमेव विस्तार्यते भट्टार्कलकदेवः जन्मत एव ब्रह्मचर्यं
समाराधितवान् । प्राप्तविद्यश्च दिग्वराचार्योपाधिना चकमे । विद्याप्राप्तिकाले च स गरीयस्यो यातना बुभोज ।
कार्मिध्विद्वौद्धमहाविद्यालये ताथागतागममध्यगीष्ट । समभूच्च नदिसघाचार्यः । उपरिष्ठाद्यदेवचंद्रेण देशी-

१ Vide IDs No 39 Nagat tauy by Mr. Rice.

२ डा. भाटारकरस्य १८८३-८८ तमसंवत्सरलिखितग्रंथसूचीषु १२२ तमे पृष्ठे कविशब्दस्य परिभाषा दर्शनीया ।
न्यायमुकुदचन्द्रप्रणेता भट्टारकप्रभाषद्वोऽपि कस्यचिदपि काव्यग्रंथस्याप्रणीतत्वेऽपि कवीत्युपाधिना विभूषित आसीत् ।

३ भट्टारकोऽपि कश्चिदकलंकनाम्ना भुवि समुल्लब्धवान् विश्रुतिः ।

च्यगणाचार्यत्वेन समभिदधे देवः, भवेदनुमानतः स देवसंघांतःपात्येव गणः । परं न तत्र किमपि परिचायकं चलषङ्गमकं यतो नाविर्भावयामास देवः कापि सघमात्मनीनं । गुरुमपि स्वीयं नोलेखयांचकार कापि, विदूर आस्तां तदीयगुरुपरपरांलेखः । ऋविबरमंगराजेन १३५५ तमशकाब्दे विलिखितः काश्चिच्छला लेखः, तमवलम्ब्य विज्ञायते नंदिसंघप्रभृतयश्चत्वारः सघा देवस्य पश्चादेव प्रादुरभाविषत । अकलंकदेवा-
त्प्राक्कालवर्तिनः—भवगत्याराधना - पद्मपुराण—समंतभद्रकृतजिनशतऋप्रभृतयो ये ग्रंथा सप्रति समुप-
लभ्यते तेषु, तथा देवसमकालीनविभुविद्यानंद—प्रभाचंद्र—माणिक्यनंदिप्रभृतिविरचितप्रथेध्वपि न कापि
संघचतुष्टयमिदमुपवर्णितं ततो देवकालीनो न कतमोऽपि तेषु संघः समजनिष्ट । अकलंकदेवश्च न तदात्वे
कस्य चित्संघस्याचार्यः समभूत्कितु समस्तदिगंबरजैनसंघस्याचार्य इति मगराजकविवचनं सर्वथा सुप्रतीत
मेवाभाति । परमेवंविधमपि कविवरमंगराजकथनं बलवत्प्रमाणानि पुरस्कृत्य सर्वथा परीक्षणीयमेव यतः
श्रुतावतारकथायां—भट्टदेवाद्बहलकालपूर्वं विक्रमप्रथमशताब्दिसमभ्यर्णं, आचार्यः श्रीमदहर्द्वलिः संघच-
तुष्टयमिदं संस्थापयांचकारेति तद्विरोधी समुल्लेखोऽध्यास्ते । अन्यत्रापि वर्वर्ति समुल्लेखोयमिति ।

भट्टदेवः प्रखरतार्किकचूडामणिर्दार्शनिकचूडामणिश्चासीत् । स हि अनन्यजेयात्मनीनवैदुष्यपाटवेन
प्रबलबौद्धवादेनः पराभूय जैनधर्मं प्रत्यतिष्ठपदिति तदीयप्रबलकार्यं समचीकरत्तदीयां भुवि गरीयसीं
विश्रुतिं । अभूत्कदाचिद्देवस्य विवादो नरपतिहिमशीतलपरिषदि । हिमशीतलश्च पल्लववशीयनरपतिरासीत्
राजधानी च तदीया कांच्या सच्च बौद्धोऽजायतेत्यत्र न काश्चित्संशयावकाशः । देवेन समं वादो दिवससप्त
क्रमभूदिति केषां चिन्मतं । आराधनाकथाकारश्च षण्मासपर्यंतमभूदित्याह पर नात्र सशीतिः सर्वजनचेतस्सु
तदा जैनधर्मस्य गरीयान् प्रभावः प्रापत् । हिमशीतलनृपनिदेशेन च प्रायः सर्वे बौद्धा सीलोनदेशयिकौंडी
नगरं निरूंसुः । बौद्धाः कौंडीनगरं निवासिता इति समुल्लेखो विलसनमहोदयैरपि कृतः । वर्तते च बौद्धैः
सह षादस्य जिनधर्मविजयस्य च समुल्लेखः श्रवणवेलगोलाप्रशस्तावित्थं ।

तारा येन विनिर्जिता घटकुटीगूढावतारा समं
बौद्धैर्योधृतपीडपीडितकुट्टदेवार्थसेवांजलिः ।

प्रायाश्चित्तमिवांप्रिवारिजरजःस्नानं च यस्याचर

दोषाणां सुगतः स कस्य विषयो देवाकलंकः कृती ॥

श्लोणिः—यस्येदमात्मनोऽनन्यसामान्यनिरवद्याविभवोपवर्णनमादर्शयते—

राजन् साहसतुंग ! संति बहवः श्वेतातपत्रा नृपाः

किंतु त्वत्सदृशो रणे विजयिनस्त्यागोन्नता दुर्लभाः ।

तद्वत्सति बुधा न संति कवयो वागीश्वरा वाग्मिनो

नानाशास्त्रविचारचातुरधियः काले कलौ मद्दिधाः ॥

राजन् सर्वारिदर्पप्रविदलनपटुस्त्व यथात्र प्रसिद्ध-

स्तद्वत्ख्यातोहमस्यां भुवि निखिलमदोत्पाटने पंडितानां ।

१ ततः परं शास्त्राविदो मुनीनामप्रेसरांभूदकलकदेवः ।

मिथ्यांधकारस्यागिताखिलार्यां प्रकाशिता यस्य वचोमयूखैः ॥ १८ ॥

तस्मिन् गते स्वर्गभुव महर्षौ दिवःपतिं नर्तुमिव प्रकृष्टां ।

तदन्वयोद्भूतमुनींश्वराणां वभूत्पुरित्थ भुवि संघभेदाः ॥ १९ ॥

स योगिसंघश्चतुरः प्रमेदानासाद्य भूशानविरुद्धवृत्तान् ।

वभावयं श्रीमगवाजिनैर्द्रश्चतुर्मुखानीव मिथः समानि ॥ २० ॥

देवनेदिर्षिहसेनसंघभेदवर्तिनां देशभेदतः प्रवोषभाजिदेवयोगिनां ।

वृत्ततः समस्ततो विरुद्धधर्मसेविना मध्यतः प्रसिद्ध एव नादसंघ इत्यभूत् ॥ २१ ॥

नो चेदधोहमेते तव सदसि सदा सति संतो महांतो
 वक्तु यस्यास्ति शक्तिः स वदतु विदिताशेषशास्त्रो यदि स्यात् ॥
 नाहकारवशीकृतं मनसा न द्वेषिणा केवलं
 नैरात्म्य प्रतिपद्य नश्यति जने कारुण्यबुद्ध्या मया ।
 राज्ञः श्रीहिमश्रीतलस्य सदसि प्रायो विदग्धात्मनो
 बौद्धैघान् सकलान्विजित्य सुगतः पादेन विस्फोटितः ॥

समयविचारः ।

यद्यपि न क्वापि देवेन स्ववचनेन स्वसमयो विज्ञापितस्तथापि दृढतरैरनेकैः प्रमाणैः स कृतनिर्णयः—

१ । उपरिष्ठात्प्रातिपादितमल्लिषेणप्रशस्तिपद्यैः स्फुटमिदं निर्णयते यत्समुपतस्यौ कदाचिद्देवोऽकलकः साहसतुगनरपतिसदासि । साहसतुगश्च राष्ट्रकुट (राठोर) वशीय राजासीत् स च शुभतुंग-कृष्णराज नामभ्यामपि भुवि व्यश्रीसीत् । यदा समभूद्विनिर्माणं जिनसेनहरिवशपुराणस्य ८४० तमे वैक्रमशताब्दे (७०९ शकशताब्दे) तदा नरपतिकृष्णराजात्मजः—इंद्रायुधो द्वितीयगोविंदो राज्यमचीकरत् ततोऽमुनापि प्रमाणेन नियतं विज्ञायते कृष्णराजस्यैतस्मात्प्राक् सज्यकाल आसीत् । अनेन कृष्णराजनरपतिना ८१० तमविक्रमसंवत्सरात् ८३८ तमसंवत्सरपर्यंतं राज्यं समपादीति डा. भांडारकरमहोदयैरपि स्वनिर्मित-दक्षिणेतिहासे प्रकटीकृतं ततोपि निःशक्यं निर्धार्यते देवः श्रीमदकलकः ८१० तमसंवत्सरात् ८३२ तमसंवत्सरपर्यंतं कार्मिश्चिक्काले भुव्यजीवीत् ।

२ । हरिवंशपुराणो व्यरचि ८४० तमे वैक्रमसंवत्सरे श्रीमज्जिनसेनैः । तस्मिंश्च जिनसेनैः कुमारसेनः समुल्लिखितः । कुमारसेनसाहाय्यमासाद्य मामकीनोयं—अष्टसहस्रयभिधो ग्रथः प्राप वृद्धिमिति विद्यानंदि विभुरपि कुमारसेनं समुल्लिखितवान् । विद्यानदविमुना च अष्टशतीभाष्यमधिकृत्य--अष्टसहस्रीं विरचित्वा तथाच प्रमाणेनामुनापि नियतं निश्चीयते भट्टकलकदेवः ८४० तमसंवत्सरात्प्रागेव समुदपद्यत हरिवंशपुराणरचनाकाले न भवेत्तदस्तित्वमित्यत्रापि न चित्रं ।

३ । अष्टसहस्रया नैकत्र प्रसिद्धमीमासककुमारलिभट्टविदुषो भट्टनाम्ना कृतः समुल्लेखः । भट्टसमयश्च ७५७ तमवैक्रमसंवत्सरात् ८१७ वैक्रमसंवत्सरपर्यंतं कृतनिर्णयः । अतश्च विभुरविद्यानंदी भट्टसमयुगीनः किंचित्तत्समयानतरोद्भवश्च भवेदित्यनवद्यं निर्णयः । भट्टकलकश्च विद्यानदितः प्राक्कालीनस्ततश्च भट्टदेवास्तित्वसमयेन वैक्रमशताब्देश्चतुर्थपादो नवमशताब्देश्च प्रारभश्चेति भवितव्यं ।

४ । डा. सतांगचन्द्रविद्याभूषणप्रभृतिभिर्विद्वद्भिश्च विद्वान् भट्टकलकदेवः ७९० तमे ख्रीष्टाब्दे, अर्थात् ८०७ तमविक्रमसंवत्सरसमम्यर्णं वभूवेति निर्णीतं ।

५ । अत्र के. वी. पाठकमहोदयानामतिमसिद्धातः ६७५-तमे शकाब्दे महाराष्ट्रकर्णाटकदेशयोः शासकः दत्तितुर्गाभिः कश्चिद्भवनिपालः समजायत । तस्य च साहसतुंग इति विरुद् आसीत् । तत्समयुगीनश्च वभूव भट्टकलकदेवः । राज्ञः श्रीदत्तितुर्गस्य पश्चात् शुभतुंगाभिष्यस्तत्पितृव्यो राज्यमचीकरत् । अस्यापि च साहसतुंग इति विरुद् आसीत् तत्समकालीनोऽपि देव आसीत् । ततश्च कथाकोषकृता 'देवः शुभतुंगसमयुगीनः समभूदिति प्रकटीकृतं यत्, तत्सर्वथा निरवद्यमेव पूर्वोक्तनरपतिद्वयस्यापि समये देवास्तित्वस्य निःशक्यं सिद्धत्वादिति ।

देवसमकालीना विद्वांसोऽनेवांसिनश्च

श्रीमदेयसमये भूयसा ननु जैनविदुषा भुवि गरीयान् संदोह आसीत् । यावंतः किल तदात्वे समजीजनन विद्वामो-विभेतथा तार्किकविद्वांसो न तावतः समयांतरे । प्राचीनग्रंथानां शिलालेखानां च दर्शनात् नाट्यात्तिकानेकविदुषा नामानि समग्रतरति दर्शनपथं ।

कः प्रावर्तिष्ठ श्रीमद्देवानां गुरुरित्यानिर्णीतविषय एव सर्वथा पर विज्ञापितमस्माभिः पुरा श्रीमत्पुष्पसेन-
सूरिर्बभूव देवानां सतीर्थः सहपाठी वा श्रीमल्लिपेणप्रशास्तिप्रामाण्यात्-तद्यथा—

श्रीपुष्पसेनमुनिरेव पद महिम्नो

देवैः स यस्य समभूत्स भवान्सधर्मा ।

श्रीविभ्रमस्य भवन ननु पद्ममेव

पुष्पेषु मित्रमिह यस्य सहस्रधामा ॥ १ ॥

अमुना पद्येन विबोध्यते श्रीपुष्पसेनसूरिर्गरीयान्विद्वान्, कश्चिज्जगत्यवातरदिति ।

माणिक्यनदि-विद्यानंद-प्रभाचंद्राश्चेति त्रयोऽपि सूरयो भगवद्देवसमकालीना एव बभूवुः । स्वकर-
विराचितन्यायकुमुदचद्रोदयस्य प्रथमाध्याये श्रीमत्प्रभाचंद्रप्रभुस्तु 'श्रीमदकलकगुरुचरणसमभ्यर्णं समस्त-
विषय बोधं प्राप, इति निम्नलिखितेन पद्येन प्रकटयामास तद्यथा—

बोधः कोप्यसमः समस्तविषय प्राप्याकलंकं पद

जातस्तेन समस्तवस्तुविषय व्याख्यायते तत्पदं ।

किं न श्रीगणभृज्जिनेद्रपदत प्राप्तप्रभावः स्वय

व्याख्यात्यप्रतिमं 'वचो जिनपतेः सर्वात्मभाषामयं ॥१॥

प्रभुप्रभाचद्रेण भगवान् माणिक्यनद्यपि स्वविरचिते प्रमेयकमलमार्तंडे समस्मारि तद्यथा—

गुरुः श्रीनदिमाणिक्यो नदिताशेषसज्जनः ।

नदताहुरितैकांतरजो जैनमतार्णवः ॥ १ ॥

माणिक्यनंदिन नमस्कुर्वता प्रखरविदुषानतवीर्येणापि प्रमेयरत्नमालावृत्तिप्रारभे दार्शितमिद—

अकलकवचोऽभोधेरुद्ध्रे येन धीमता ।

न्यायविद्यामृत तस्मै नमो माणिक्यनदिने ॥

अमुना प्रमाणेन निर्धार्यते भगवान् माणिक्यनदी देवसमकालीन एव समभूत् । 'अकलकचरण-
सविधे निखिलविषयं बोध प्राप्तुवमहमिति, प्रतिपादकेन भट्टारकप्रभाचद्रेण भगवान् माणिक्यनदी गुरुत्वेन
संस्मृतस्ततो माणिक्यनदी देवात्प्राक् समुदपादीति नार्हामः प्रतिपादयितुं ।

प्रभाचद्रेण प्रमेयकमलमार्तंडे देवेन सम भगवान् विद्यानंदोऽपि समस्मारि ततो भगवान् विद्या-
नद्यपि देवसमकालमेव भुव कामयाचकार तद्यथा—

सिद्ध सर्वजनप्रबोधजनन सद्योऽकलंकाश्रयं

विद्यानंदसमतभद्रगुणतो नित्य मनो नदनं ।

निर्दोष परमागमार्थविषय प्रोक्तं प्रमालक्षण

युक्त्या चेतसि चिंतयतु सुधिय श्रीवर्धमानं जिन ॥ १ ॥

विद्यानंदिविभुना च देवनिर्मिताष्टगत्युपर्येव गूढगभीरतात्पर्यप्रतिपादकः-अष्टसहस्रयभिधो ग्रंथो निर्भमे-
तत्र प्रमाण—

श्रीमदकलकशशधरविवृता समतभद्रोक्तिमत्र सक्षेपात् ।

परमागमार्थविषयामष्टसहस्रीं प्रकाशयति ॥

अतश्च-अकलकदेवप्रभृतीना सूरिणाममुना प्रकारेण कृतं सद्यव्यते-अकलंकदेवः, माणिक्य-
नदी, विद्यानंदः, प्रभाचंद्र इति । आचार्यचतुष्टयेऽप्यस्मिन् भगवान् भट्टाकलकदेव एव पूज्यपदाश्रितः ।
भगवान् माणिक्यनदी नोल्लिखितवान् कतमेऽपि स्वकरलालितग्रथे विद्यानदिनं । नापि प्रभाचंद्रविभुः कापि
विद्यानंदं गुरुत्वेन समभ्यधात्ततः प्रमाणेनामुना प्राक्कालीनत्वमेव विद्यानदतो भगवतो माणिक्यनदिनः ।

कुमारसेनवादीभसिंहौ सूरी अपि देवकालीनावेवाजायतां । विभुर्विद्यानंटी-अष्टसहस्रयते 'कुमार-
सेनभट्टारकसाहाय्यतः सववृधे मामकीनोऽयं ग्रथ' इति कुमारसेनं सस्मृतवान् । हरिविशपुराणनिर्माता
विद्वद्वरजिनसेनोपि कुमारसेनप्रशसायामिदं समश्लोकयत्

आकूपारं यशालोके प्रभाचद्रोदयोज्वल ।

गुरोः कुमारसेनस्य विचरत्यजितात्मक ॥ ३८ ॥

मल्लिषेणप्रशस्तिकारश्च बहुलप्रभाववत्त्वेन कुमारसेनमुनिं समभ्यष्टौत्—तथा हि—

उदेल्य सम्यग्दिशि दक्षिणस्यां कुमारसेनो मुनिरस्तमाप ।

तत्रैव चित्रं जगदेकभानोस्तिष्ठत्यसौ तस्य तथा प्रकाशः ॥

कविवरवादीभसिंहस्य 'श्रीमता वादीभसिंहनोपलालितामात्तमीमांसा' अमुना वाक्येन—अष्टसह-
स्रयुत्थानिकाया कृतः समुल्लेखो विराजते । अमुमेव महात्मानं वादीभसिंहं, जिनसेनस्वामी वादिसिंह-
नाम्ना समुदलेखयत् तद्यथा—

कवित्वस्य परा सीमा वाग्मिन्वस्य परं पदं ।

गमकत्वस्य पर्यतो वादिसिंहोऽर्च्यते न कैः ॥

वीरसेनस्वामी महापुराणकर्तुर्भगवजिनसेनार्चयस्य गुरुरासीत् यद्यपि तदीया बलवती विश्रुतिः
सिद्धात्वेत्तत्र एव तथापि स पावनात्मा प्रबलन्यायापारकूपारो नैयायिकः समभूत्—अष्टसहस्रयते भग-
वान् विद्यानदस्तार्किकरूपेणैवामु संस्तुतवात् । उत्तरपुराणनिर्मात्राप्ययं प्रास्तुतामुनापद्येन—

तत्र वित्रासिताशेषप्रवादिमदवारणः ।

वीरसेनाग्रणीर्वीरसेनभट्टारको बभौ ॥

तदात्वे परवादिमल्लदेवनाम्ना कश्चिदपरोऽपि तार्किकविद्वान् भुवि विश्रुतः सोऽपि कृष्णराज (साह-
सतुंग) समक्षं कदाचित्समुपातिष्ठदिति समुपलभ्यते समुल्लेखो मल्लिषेणप्रशस्तौ । तद्यथा—

घटवादघटाकोटिकोविद कोविदा प्रवाक् ।

परवादिमल्लदेवो देव एव न संशयः ॥

येनेयमात्मनामधेयनिरुक्तिरुक्ता नामप्रष्टवतं कृष्णराज प्रति—

गृहीतपक्षादितरः परः स्यात्तद्वादिनस्ते परवादिनः स्युः ।

तेषां हि मल्लः परवादिमल्लस्तन्नाम सन्नाम वदति सतः ॥

कश्चित्—श्रीपालनाम्नापि तदानीं विश्रुतविद्वान् बभूव त च जिनसेनस्वामी भट्टकलकविद्यानं-
द्याम्या सम समुल्लिखितवान् । जयधवलसिद्धातस्य वीरसेनीया महती टीका विदुषा श्रीपालेनैव समपादि ।
तस्मिन्नेव समये कुमारनदिमट्टारकोऽपि कश्चित्समुपालेभे भुवि जन्म तदीयग्रथस्य कश्चिच्छ्लोकं
विभुर्विद्यानदी समुदधे कश्चित्प्रमाणपरिक्षाया स्वकरकलिताया । अनया प्रमाणपरिपाठ्या जिनधर्मनिके-
तनस्तंभायमानैर्भूयोभिर्विद्वान्निष्कलकतया प्राभाविपत जैनमार्गं, न कश्चिदपि तदानीं पावनाहर्तमताभि-
घाताय समुद्यद्ग्रीवः पुमान् प्रादुरासीद्भुवि ।

ग्रंथनिर्माणं ।

अष्टशती—प्रणीतेष्वपि भूयस्सु गूढगमीरानवद्यतात्पर्यप्रतिपादकेषु ग्रंथेषु श्रीमदकलंकदेवानां
सर्वतो विश्रुतोय ग्रथः । स्वामिसमतभद्रविरचितगंधहस्तिमहाभाष्यमगलाचरणस्य देवागमस्तोत्रस्य भाष्य-
भूतश्चाय ।

राजघातिकं—टीकैषा श्रीमद्भगवद्गुमास्वामिविरचिततत्त्वार्थसूत्रस्योपरिष्ठात् । श्लोकसंख्या चैतस्य
१६००० सहस्रपरिमिता ।

न्यायविनिश्चयः—प्रामाणिकप्रबलतर्कप्रथोऽथ देवस्य । विराजते चायं ग्रंथः—आरासिद्धांतभवने कविवरवादि राजनिर्मितवृत्तिविभूषितः । मूलग्रंथो न्यायविनिश्चयः पद्यात्मकः ।

लघीयस्त्रयी—भट्टारकप्रभाचंद्रविरचितो न्यायकुमुदचंद्रोदयः, अस्यैव ग्रंथस्य विस्तृतं भाष्यमिदं ।

वृहत्त्रयी—(वृद्धत्रयी) लघीयस्त्रयी वृहत्त्रयी द्वावपीमौ ग्रंथौ निटवे, इत्युपनामविभूषितानां पंडितकलपाभरमापामहोदयानां सन्निधौ कांठहापुरे वर्तते ।

न्यायचूल्हिका—अयमपि ग्रंथो देवस्येति प्राप्यते समुल्लेखः ।

अकलंकरुस्तोत्रं—(अकलंकाष्टक) देवस्यैव निर्मितमिदं स्तोत्रं परं तन्निर्मितत्वे संशीतिर्भूयसां ।

अकलंकराप्रयश्चित्तं—अकलकप्रतिष्ठापाठश्च देवेनैव निर्मिताविति वर्तते भुवि विश्रुतिः परं भ्रातिरेवेयं महती तद्ग्रंथयोर्निस्सारत्वात् युक्तिवहिर्भूतत्वाच्च । एवंविधयुक्तिशून्यग्रंथयोः प्रणेता देवः समजनीति कलंकीकरणं देववैदुष्यस्य । स्वरूपसंबोधनाभिधस्तदीयः कश्चिद्ग्रंथ इति प्रादुरभावि डा. सतीशचंद्रविद्याभूषणमहोदयैः, परं नावसीयते ग्रंथः प्राप्योऽप्राप्यो वायं ।

कथाग्रंथेषु यद्यपि देवस्य जीवनवृत्तमपि समुपलभ्यते परं विवादास्पदत्वात्तस्य नोल्लेखयितुमर्भाष्यते—

श्रीमद्गुमास्वामी

मूलग्रंथः किलैतस्य तत्त्वार्थराजवार्तिकस्य तत्त्वार्थसूत्रापरनामधेयो मोक्षशास्त्राभिधः । मोक्षशास्त्रप्रणेता भगवान् उमास्वामी—उमास्वातिर्वा । कदायं पावनात्मा विभूषयामासात्मनीनजीवनेन भारतभूमिमिति निर्णयाय न पारयामो वयमस्वलिततया । महात्मायं दिक्पटसमाजे भगवद्गुमास्वामीत्यभिधया भिहितः । संबन्धिनस्तु श्वेतपटा इममेव भगवतं—उमास्वातीत्यभिदधति । भगवत्पुनाविर्भूतेषु दिक्पटाभिमतेषु सूत्रेष्वपि परिवृद्धिः परावृत्तिरर्पीयस्ता च दृश्यते, ततश्च भगवानयं दिग्बराचार्यः श्वेतांबरसूरिर्वा बभूवेति महीयसी संशीतिरपि तदीयकालादिनिर्णयप्रतिवधिका । एवंविधप्रखरप्रतिभस्य भगवतो जीवनेतिहासोवश्यमुल्लेखार्हं इति तदीयजीवनेतिवृत्तमाविर्भावयितुं समुद्युजाना अपि वयं न शोकिमः सामग्र्यभावादिति परिदूयते नश्चेतोऽनवलोकितपाराकूपारांतरालगतपोतकोटिसमुपविष्टपतत्रिण इव । परं नात्र संशयः भगवज्जीवनाविर्भावाय समारभ्यमाणे प्रयत्ने यदि तत्त्वार्थवार्तिकतात्पर्यनिदर्शकः श्लोकवार्तिकालकारः प्रकाशपदवीमुपानेष्यत् नियतं पाठकसंदोहस्तत्र तदद्रक्ष्यदिति ततः क्षमां प्रार्थयमाना वयमत्रैव विरमामः—

अत्र विदुषामप्रेसराः के. वी. पाठकमहोदयाः

भगवद्गुमास्वामिविरचितं मोक्षशास्त्रमुभयोरपि दिक्पटश्चैतपटयोः समादरणीयं । समनुमीयते विनिर्माणं किलैतन्मोक्षशास्त्रस्य दिक्पटश्चैतपटप्रभेदात्प्रागेव अर्थात् खिष्टीयसंवत्सरात्प्रागेव समभूदिति प्रतिपादयति ।

चिनीतो

गजाधरलालः ।

राजवार्तिकीयसूत्राणामकाराद्यनुक्रमः ।

सूत्राणि	पृष्ठसंख्या	सूत्राणि	पृष्ठसंख्या
अगार्यनगारश्च	२८०	आ	
अजीवकाया धर्माधर्माकाशपुद्गला	१८७	आ आकाशादेकद्रव्याणि	१९८
अणवस्कंधाश्च	२३५	आकाशस्यानताः	२०५
अणुन्नतोऽगारी	२८१	आकाशस्यावगाहः	२१४
अतोऽन्यत्पाप	३१५	आचार्योपाध्यायतपस्विक्षैक्षण- कुलसघसाधुमनांजानां	३४६
अदत्तादान स्तेय	२७७	आज्ञापायविपाकसस्थानावचयायधर्म्य	३५२
अधिकरण जीवाजीवाः	२५२	आदितस्त्रिषु पीतातलेभ्याः	१५०
अनशनावमोदर्यवृत्तिपरिसंख्यान- रसपरित्यागविविक्तशय्यासनकाय- क्लेशा वाह्य तप.	३४२	आदितस्त्रिसृणामंतरायस्य च त्रिंशत्सागरो- पमकोटीकोट्यः परा स्थितिः	३११
अनादिसंबन्धे च	१०५	आद्य सरभसमारभारभयोगकृतकारितानु- मतकपायविशेषैस्त्रिंशत्त्रिंशत्तुश्चैकशः	२५३
अनित्याशरणससारैकत्वान्यत्वाशुच्यास्त्व- सवरनिर्जरालोकोधिविदुर्लभधर्म- स्वाख्यातत्वानुचितनमनुप्रक्षाः	३२६	आद्ये परोक्ष	३७
अनुश्रेणि गतिः	९६	आद्यो ज्ञानदर्शनावरणवेदनीय- मोहनीयायुर्नामगोत्रातरायाः	२९९
अनुग्रहार्थं स्वस्यातिसर्गो दान	२९२	आनयनप्रेष्यप्रयोगशब्दरूपा- नुपातपुद्गलक्षेपाः	२८९
अनतगुणे परे	१०४	आरणाच्युतादूर्ध्वमेकैकेन नवसुप्रैवे- यकंपु विजयवैजयतजयतापरा- जितेषु सर्वाथसिद्धौ च	१७७
अन्यत्र केवलसम्यक्त्वज्ञानदर्शनसिद्धत्येभ्यः	३६२	आर्तममनोज्ञस्य सप्रयोगे तद्वि- प्रयोगाय स्मृतिसमन्वाहारः	३५१
अपरा पश्योपग्रमधिक	१७७	आर्या म्लच्छाश्च	१४२
अपरा द्वादशमुहूर्ता वेदनीयस्य	३१२	आर्तरौद्रधर्म्यशुक्लानि	३५०
अप्रतीघाते	१०५	आलोचनप्रतिक्रमणतदुभयविवेक- व्युत्सर्गतपच्छेदपरिहारोपस्थापनाः	३४४
अप्रत्यवेक्षिताप्रमार्जितोत्सर्गादानसस्तरो- पक्रमणानादरस्मृत्यनुपस्थानानि	२९०	आविद्धकुलालचक्रवद्व्यपगतलेपाला- वूवदेरडवीजवदग्निशिखावच्च	३६४
अर्थस्य	४६	आस्रवनिरोधः सवरः	३१५
अर्पितानर्पितसिद्धेः	२४०		
अरूपारभपरिग्रहत्वं मानुपस्य	२६३	इ	
अवग्रहेहावायधारणाः	४२	इंद्रसामानिकत्रायस्त्रिंशत्पाणिषदा- त्सरक्षलोकपालानीकप्रकीर्णकाभि-	
अविग्रहा जीवस्य	९६		
अवीचारं द्वितीय	३५५		
असदभिधानमनृतं	२७६		
असंख्येयाः प्रदेगा धर्माधर्मैकजीवानां	२०१		
असंख्येयभागादिषु जीवानां	२०८		

सूत्राणि	पृष्ठसंख्या	सूत्राणि	पृष्ठसंख्या
योग्यकित्त्रिकाश्वैकशः	१५१	औपशामिकक्षाधिकौ भावा मिश्रश्च	
इन्द्रियकपायाव्रतक्रिया पच चतुःपंच		जीवस्य स्वतस्त्वमौदयिकपारिणाभिकौ च	६९
पंचविंशतिसख्याः पूर्वस्य भेदाः	२४९	औपशामिकादिभव्यत्वाना च	३६२
ई		क	
ईर्याभापैपणादाननिक्षेपोत्सर्गाःसमितयः	३२१	कल्पोपपन्नाः कल्पातीताश्च	१५९
उ		कपायोदयातीत्रपरिणामश्चारित्रमोहस्य	२६२
उच्चैर्नीचैश्च	३१०	कदर्पकौत्कुच्यमोखर्यासमाक्षयाधिक-	
उत्तमक्षमामार्द्वार्जवशौचसत्यसंय-		रणभोगोपभोगपरिमाणानर्थक्यानि	२८९
मतपस्यागाकिचनब्रह्मचर्याणि धर्मः	३२३	कायवाङ्मनःकर्मयोग.	२४५
उत्तमसहननस्यैकाग्रयचित्तानिरोधो		कायप्रवीचारा आ रेशानात्	१५२
ध्यानमांतर्मुहूर्तात्	३४८	कालश्च	२४३
उत्पादव्ययधौव्ययुक्त सत्	२३८	कृमिपिपीलिकाध्रमरमनुष्या-	
उत्तरा दक्षिणतुल्याः	१३५	दीनामेकैकवृद्धानि	९४
उपयोगो लक्षणं	८२	केवलश्रुतसंघदेवावर्णवादो दर्शनमोहस्य	२६१
उपर्युपरि	१५९	क्रोधलोभभीरुत्वहास्यप्रत्याख्या-	
ऊ		नान्यनुवीचिभाषण च पच	२७१
ऊर्ध्वाधस्तिर्यग्व्यतिक्रमक्षेत्रवृद्धिस्मृत्यंतरा-		क्षयोपशमनिमित्तः षड्विकल्पः शेषाणां	५५
धनानि	२८८	क्षुत्पिपासाशांतोष्णदशमशकनाग्न्या-	
ऋ		रतिस्त्रीचर्यानिषघाशय्याक्रोश-	
ऋजुविपुलमती मनःपर्ययः	५७	वधयाचनालाभरोगतृणस्पर्श-	
ए		मलसत्कारपुरस्कारप्रज्ञाज्ञानादर्शनानि	३३३
एकद्वित्रिपल्योपमस्थितयो हैमवतक-		क्षेत्रवास्तुहिरण्यसुवर्णधनधान्य-	
हारिवर्षकदैवकुरुवकाः	१३६	दासीदासकुप्यप्रमाणातिक्रमाः	२८८
एकप्रदेशादिषु भाज्यः पुद्गलानां	२०७	क्षेत्रकालगतिर्लिङ्गतीर्थचारित्रप्रत्ये-	
एक समयाविग्रहाः	९७	कबुद्धबोधितज्ञानावगाहनात-	
एकादश जिने	३३८	रसख्याल्पबहुत्वत साध्याः	३६५
एकादयो भाज्या युगपदेकस्मिन्नैकोनविंशतिः	३३९	ग	
एकादीनि भाज्यानि युगपदेक-		गतिकषायलिङ्गमिध्यादर्शनाज्ञानासंयता-	
स्मिन्नाचतुर्भ्यः	६२	सिद्धलेश्याश्चतुश्चतुस्त्र्यैकैकैकैकषड्भेदाः	७५
एकाश्रये सवितर्कवीचारे पूर्वे	३५५	गतिशरीरपरिग्रहाभिमानतो हीनाः	१६८
एक द्वौ त्रीन्वानाहारकः	९७	गतिस्थित्युपग्रहौ धर्माधर्मयोरुपकारः	२१०
औ		गतिजातिशरीरागोपागनिर्माणबधन-	
औदारिकवैक्रियिकाहारकतैज-		सघातसस्थानसंहननस्पर्शरस-	
सकार्मणानि शरीराणि	१०२	गधवर्णानुपूर्व्यागुरुलघूपघाता-	
औपपादिकमनुष्येभ्यः शेषास्तिर्यग्योनयः	१७५	तपोद्योतोच्छ्वासविहायोगतयः-	
औपपादिकं वैक्रियिकं	१०७	प्रत्येकशरीरत्रससुभगसुस्वरञ्जु-	
औपपादिकचरमोत्तमदेहा-		भसूक्ष्मपर्याप्तिस्थिरादेययश-	
संख्येयवर्षायुषोऽनपवर्षायुषः	१११	स्कीर्तिसंतराणि तीर्थकरत्व च	३०६

सूत्राणि	पृष्ठसंख्या	सूत्राणि	पृष्ठसंख्या
गर्भसमूर्त्तनजमाधं	१०६	तत्प्रमाणे	३६
गुणसाम्ये सदृशानां	२४१	तत्प्रदोषानिह्ववमात्सर्यांतरायासाद-	
गुणपर्ययवद्भ्रव्यं	२४३	नोपघाताज्ञानदर्शनावरणयोः	२५६
गंगासिंधूरोहिहरोहितास्याहारेद्धरिकांता-		त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमाण्यायुपः	३१२
सीतासीतोदानारीनरकातासुवर्णरूप्य		त्रायस्त्रिंशत्लोकपालवर्ज्या व्यतरज्योतिष्काः	१५१
कूलारक्तारक्तोदासरितस्तन्मध्यगाः	११२	त्रिसप्तनवैकादशत्रयोदशपचदश-	
		भिरधिकानि तु	१७६
च		त्र्येकयोगकाययोमाषोगानां	३५५
चक्षुरचक्षुरवधिकेवलानां निद्रानिद्रानिद्रा		तत्स्थैर्यार्थं भावनाः पंच पच	२७१
प्रचलाप्रचलाप्रचलास्थानगृह्यक्ष	३०२	तथोत्तरा	१३६
चतुर्दशनदीसहस्रपरिवृत्ता-		तदष्टभागोऽपरा	६७८
गंगासिंध्वादयो नद्यः	१३४	तदनतभागे मनःपर्ययस्य	६१
चारित्रमोहे नागन्यारतिस्त्रीनिषष्ठाक्रो		तदविरतदेशविरतप्रमत्तसयतानां	३५१
शयाचनासत्कारपुरस्काराः	३३९	तदनतरमूर्ध्वं गच्छत्यालोकातात्	३६४
		तदादीनि भाज्यानि युगपदेकस्मिन्नाचतुर्भ्यः	१०६
ज		तदिन्द्रियानिन्द्रियनिमित्तं	४२
जगत्कायस्वभावौ वा संवेगवैराग्यार्थं	२७४	तन्निर्गोदाधिगमाद्वा	१६
जबूद्धीपलवणोदादयः शुभनामानो		तन्निवासिन्यो देव्यः श्रीहीघृतिकीर्ति-	
द्वीपसमुद्राः	११९	बुद्धिलक्ष्म्यः पत्योपमस्थितयः-	
जरायुजांडजपोतानां गर्भः	१००-	ससामानिकपारिषत्काः	१३२
जीवमव्याभव्यत्वानि च	७६	तपसा निर्जरा च	३२०
जीवाश्च	१९५	तन्मध्ये मेरुनाभिर्वृत्तो योजनशतस-	
जीवाजीवास्रवबंधसंवरनिर्जरामोक्षास्तत्त्व	१७	हंसविष्कभो जबूद्धीपः	१२०
जीवितमरणाशसामित्रानुरागसुखा-		तन्मध्ये योजनं पुष्करं	१३१
नुवधनिदानानि	२२२	तद्विभाजिनः पूर्वापरायताहिमवन्महा-	
ज्योतिष्काणां च	१७८	हिमवन्निषधनीलरुक्मिशिख-	
ज्योतिष्काः सूर्याचद्रमसौ ग्रहनक्षत्र-		रिणो वर्षधरपर्वताः	१२८
प्रकीर्णकतारकाश्च	१५५	तद्द्विगुणद्विगुणा हृदाः पुष्कराणि च	१३१
		तद्द्विगुणद्विगुणविस्तारा वर्षधरवर्षा	
ज्ञ		विदेहाता	१३५
ज्ञानदर्शनदानलाभभोगोपभोगवैर्याणि च	७३	तद्विपर्ययो नीचैर्वृत्त्यनुत्सेकौ चोत्तरस्य	२६७
ज्ञानदर्शनचारित्रोपचारः	३४५	तद्भावाव्ययं नित्य	२३९
ज्ञानाज्ञानलब्धयश्चतुस्त्रिंशत्पंचभेदः		तद्भावः परिणामः	२४४-
सम्यक्त्वचारित्रसयमासयमाश्च	७३	तद्विपरीतं शुभस्य	२६५
ज्ञानावरणे प्रज्ञाज्ञाने	३३८	ताम्यामपरा भूमयोऽवस्थिताः	१३६
		तासु त्रिंशत्पचविंशतिपंचदशदश-	
त		त्रिपचो नैकनरकशतसहस्राणि	
ततश्च निर्जरा	३१३	पंच चैव यथाक्रम	११३
तत्कृतः कालविभागः	१५८		
तत्त्वार्थश्रद्धान सम्यग्दर्शनं	१३		

सूत्राणि	पृष्ठसंख्या	सूत्राणि	पृष्ठसंख्या
पद्ममहापद्मतिगच्छकमरिमहापुडरीक-		बहुबहुविभक्षिप्रानि.सृत्तानुक्तश्रुवाणा सेतराणाः	४४
पुडरीकहृदास्तेपामुपार	१३०	बह्वारभपरिग्रहस्व नागकस्यायुषः	२६३
परविवाहकरणेत्वारिकापारिगृहीतापरिगृहीता-		वधहंत्वभावानिर्जाम्या कृत्स्नकर्म-	
गमनानगर्क्षाडाकामतीत्राभिनिवेशाः	२८८	विप्रमोक्षो मोक्ष.	३६१
परतः परत पूर्वा पूर्वनतरा	१७७	ब्रधवधच्छंदातिभारारोपणान्नपाननिरोधाः	२८६
परस्परोपग्रहो जीवानां	२२३	वधेविकां पारिणामिकां च	२४२
परस्परोदीरितदु.खाः	११६	त्राह्याम्यतरोपध्याः	३४७
परा पत्योपममधिक	१७८	ब्रह्मलोकालया लौकांतिकाः	१७३
परात्मनिदाप्रगसे सदसद्गुण-		म	
च्छादनोद्भवने च नीचैर्गोत्रस्य	२६७	भरतस्य विष्कंभोजवृद्धीपत्यनवतिगतभागः	१३७
पर पर सूक्ष्म	१०३	भरतैरावतयोर्वृद्धिहासां पदसमया-	
परेऽप्रवाचाराः	६५३	म्यामुत्सर्पिण्यवसर्पिणीम्यां	१३५
परे मोक्षहेतू	३५०	भरतहेमवतहरिविदेहकरम्यकहैरण्यव-	
परे केवलिनः	३५५	तैरावतवर्याः क्षेत्राणि	१२०
पीतपद्मशुक्लेभ्या द्वित्रिनेपेयु	१७०	भरतैरावतविदेहाः कर्मभूमयो-	
पुलाकत्रकुगकशीलनिर्भयत्नातका निर्भयाः	३५८	ऽन्यत्र देवकुरुत्तरकुरुम्यः	१४५
पुष्करार्थे च	१३९	भरतः षड्विंशतिपचयोजनगतविस्तारा	
पूर्वप्रयोगादसंगत्वाद्ब्रधच्छेदात्तथा		पद् चैकोनविंशतिमागा योजनेस्य	१३५
गतिपरिणामाच्च	३६४	मवनवासिनोऽसुरनागविद्युत्सुपर्णाग्नि-	
पूर्वयोर्द्विधाः	१५२	वातस्तानितोदविद्दीपदिक्कुमाराः	५५३
पृथक्चैकत्ववितर्कसूक्ष्मक्रिया-		मवप्रत्ययोऽवधिर्देवनारकाणां	५४
प्रतिपातिव्युपरतक्रियानिवर्तानि	३५५	मवनेषु च	१७८
पृथिव्यतेजोवायुतवनस्पतय स्थावराः	८८	भूतत्रयनुकंपादानसरागसयमादि-	
पचनब्रह्मष्टाविंशतिचतुर्दि-		योग' क्षाति' गौचमिति सद्देवस्य	२६०
चत्वारिंशाहृषचभेदा यथाक्रम	३०१	भेदसत्त्वाताम्यां चाक्षुष.	२३७
पंचेन्द्रियाणि	९०	भेदसत्त्वातेम्य उत्पद्यते	२३७
प्रकृतिस्थित्यनुभागप्रदेशास्तद्विषयः	२९८	भेदादणुः	२३७
प्रत्यक्षमन्यत्	३८	म	
प्रथमा योजनसहस्रायामन्तर्द्विष्कंभो हृदः	३३०	मणिविचित्रपार्श्वोऽपरिमूले च तुल्यविस्ताराः	१३०
प्रदेशसहारविसर्पान्यां प्रदीपवत्	२०९	मतिश्रुतावधयो विपर्ययश्च	६३
प्रदेशतः,ऽसंख्येयगुण प्राक्नैजसात्	१०४	मतिश्रुतयोर्निर्वयो द्रव्येष्वसर्वपर्यायेषु	६०
प्रमत्तयोगात्प्राणव्यपरोपण हिंसा	२७४	मतिश्रुतावधिधमनःपर्ययकेवलानां	३०१
प्रमाणनैर्धरविगमः	२४	मतिश्रुतावधिधमनःपर्ययकेवलानि ज्ञानं	३१
प्राग् भैवेयकेन्यः कल्याः	१७२	मतिः स्मृति. संज्ञा चिंताभिनिबोधइत्यनर्थोत्तरं	४१
प्राह्मानुषोत्तरान्मनुष्या.	१४०	मनोज्ञामनोज्ञेन्द्रियविपर्ययरागद्वेषवर्जनानि पंच	२७२
प्रायश्चित्तविनयवैयाहृत्यत्वा-		माया तैर्यग्योनस्य	२६३
ध्यापच्युत्सर्गध्यानान्युत्तरं	३४३	मारणांतिकां सल्लेखनां जोषिता	२८४

सूत्राणि	पृष्ठसंख्या	सूत्राणि	पृष्ठसंख्या
मार्गाच्यवननिर्जरार्थं परिसोढेभ्याः परीपहाः	३३३	विदेहेषु संख्येयकालाः	१३६
मिथ्यादर्शनाविरतिप्रमादकपाययोगावधहेतवः	३९४	विधिद्रव्यदातृपात्रविशेषंभ्यस्तद्विशेषः	२९२
मिथ्योपदेशरहोभ्याख्यानकूटलेखक्रिया-		विपरीत मनोज्ञस्य	३९१
न्यासापहारसाकारमन्त्रभेदाः	२८७	विपाकोऽनुभवः	३१२
मूर्च्छा परिग्रहः	२७९	विंशतिर्नामगोत्रयोः	३१२
मेरुप्रढाक्षिणा नित्यगतयो नृलोके	१५६	विशुद्धिक्षेत्रस्वामिविषयेभ्योऽवधिमनःपर्ययोः	५९
मैत्रीप्रमोदकारुण्यमाध्यस्थानि च		विशुद्ध्यप्रतिपाताभ्यां तद्विशेषः	५९
सत्त्वगुणाधिकक्लिश्यमानाविनयेषु	२७३	वीचारोऽर्थव्यजनयोगसंक्रांतिः	३५६
मैथुनमन्त्र	२७७	वेदनायाश्च	३५१
ओहक्षयाज्ज्ञानदर्शनावरणांतरायक्षयाच्च		वेदनीये शेषाः	३३९
केवल	३६०	वैमानिकाः	१५९
		व्रतशीलेषु पंच पंच यथाक्रमं	२८६
य		व्यंजनस्यावग्रहः	४७
योगवक्रताविसंवादनं चाशुभस्य नाम्नः	२६५	व्यंतराः किन्नरकिंपुरुषमहोरगगंधर्व-	
योगदुःप्रणिधानान्यनादरस्मृत्यनुपस्थानानि	२९०	यक्षराक्षसभूतपिशाचाः	१५४
		व्यंतराणां च	१७८
र		श	
रत्नशर्करावालुकापंकधूमतमोमहातमप्रभा-		शब्दबंधसौक्ष्म्यस्थौल्यसस्थानभेदत-	
भूमयो घनांबुवाताकाशप्रतिष्ठाः सप्ताधोः	११२	मरुच्छायातपोद्योतवतश्च	२३०
रूपिष्ववधेः	६०	शरीरवाङ्मनः प्राणापानाः पुद्गलानां	२१७
रूपिणः पुद्गलाः	१९७	शुक्ले चाद्यं पूर्वविदः	३५४
		शुभ विशुद्धमव्याघातिचाहारकं	
ल		प्रमत्तसंयतस्यैव	१०७
लब्धिप्रत्यय च	१०७	शुभः पुण्यस्याशुभः पापस्य	२४७
लब्ध्युपयोगौ भावेन्द्रियं	९१	शून्यागारविमोचितावासपरोपरोधा-	
लोकाकाशेऽवगाहः	२०५	करणभैक्ष्यशुद्धिसद्धर्मविसंवादाःपंच	२७२
लोकातिक्रानामधौ सागरोपमाणि सर्वेषां	१७९	शेषाणां संमूर्च्छनं	१०१
		शेषाणामंतर्मुहूर्ता	३१२
व		शेषाः स्पर्शरूपशब्दमनःप्रवीचाराः	१५२
वनस्पत्यंतानामेकं	९४	शेषास्त्वपरगाः	१३२
वर्तनापरिणामक्रियापरत्वापरत्वे च कालस्य	२२३	शेषास्त्रिवेदाः	११०
वाहिरवस्थिताः	१५८	शंकाकांक्षाविचिकित्सान्यदृष्टिप्रशंसा-	
वालूमनोगुप्तीर्यादाननिक्षेपणसमि-		संस्तवाः सम्यग्दृष्टेरीचाराः	२८५
त्यालोकितपानभोजनानि पंच	२७१	श्रुतं मतिपूर्वं ह्यनेकद्वादशभेद	४९
वाचनापृच्छनानुप्रेक्षाम्नायधर्मोपदेशाः	३४७	श्रुतमनिन्द्रियस्य	९३
वादरसांपराये सर्वे	३३८		
विग्रहगतौ कर्मयोगः	९५	स	
विग्रहवती च ससारिणः प्राक्चतुर्भ्यः	९६	सकषायाकषाययोः सांपर्यिकेर्योपथयोः	३४८
विग्रकरणमंतरायस्य	२६८	सकषायत्वाज्जीवः कर्मणो योग्या-	
विजयादिषु द्विचरमाः	१७४		
विरतर्कः श्रुतं	३५५		

सूत्राणि	पृष्ठसंख्या	सूत्राणि	पृष्ठसंख्या
न्युद्गलानादत्ते स बंधः	२९७	व्यावाधारिष्टाश्च	१७३
सच्चित्तसववसंमिश्राभिपवदु पकाहारः	२९१	सुखदुःखजीवितमरणोपग्रहाश्च	२२२
सच्चित्तनिक्षेपापिधानपरव्यपदेशमा-		सूक्ष्मसापरायच्छत्रस्थवीतरागयोश्चतुर्दश	३३७
त्सर्यकालातिक्रमाः	२९१	सोऽवतसमयः	२४३
सच्चित्तगीतसवृत्ताः सेतरा मिश्राश्चै-		सौधर्मैशानयोः सागरोपमेऽधिके	१७६
कगस्तद्योनयः	९९	सौधर्मैशानसानत्कुमारगाहेंद्रत्रल्लत्रलोत्तरलां-	
सगुप्तिसमितिधर्मानुप्रेक्षापरीपहजयचारित्रैः	३१९	तवकापिष्टशुक्रमहाशुक्रमतारसहस्रारे	
सत्सख्याक्षेत्रस्पर्शनकालातरभावालपवहुत्वैश्च	२९	प्यानतप्राणतयोरारणाच्युतयोर्निवसु-	
सदमतोरविशेषाद्यच्छोपलब्धेरुन्मत्तवत्	६४	ग्रंथेयकेषु विजयवैजयतजयतापरा	
सदसद्वेद्ये	३०४	जितेषु सर्वार्थसिद्धौ च	१६७
सद्व्यव्यलक्षण	२३८	सकृष्टासुरोदीरितदुःखाश्च प्राक् चतुर्थ्याः	११६
स द्विविधोऽष्टचतुर्भेदः	८६	सख्येयासख्येयाश्च पुद्गलाना	२०४
सद्व्यव्यशुभायुर्नामगोत्राणि पुण्यं	३१५	सद्भिनः समनस्काः	९५
सप्रतिर्मोहनीयस्य	३११	समूर्च्छनगर्भोपपादा जन्म	९८
समनस्काऽमनस्काः	८७	ससारिणस्त्रसस्थावराः	८८
सम्यक्त्वं च	२६४	ससारिणो मुक्ताश्च	८६
सम्यक्त्वचारित्रे	७२	स्तेनप्रयोगतदाहतादानविरुद्धराज्यातिक्रमही-	
सम्यग्योगनिग्रहो गुप्तिः	३२१	नाधिकमानोन्मानप्रतिरूपकव्यवहाराः	२८७
सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्राणिमोक्षमार्गः	३	स्त्रीरागकथाश्रवणतन्मनोहरागनिरीक्षण-	
सम्यग्दृष्टिश्रावकविरतानतवियोजक-		वृष्येष्टरसस्वशरीररसस्कारत्यागाःपञ्च	२७२
दर्शनमोहक्षपकोपशमकोपशात-		स्निग्धरूक्षत्वाद्बन्धः	२४०
मोहक्षपकक्षीणमोहाजिनाः क्रमशो-		स्थितिरसुरनागसुपर्णद्वीपशेषाणा	
ऽसद्व्येयगुणानिर्जराः	३५७	सागरोपमन्त्रिपत्योपमार्धहीनमिताः	१७६
स यथानाम	३१३	स्थितिप्रभावसुखदुःखतिलेश्याविशुद्धी	
सयमश्रुतप्रतिसेवनातीर्थलिंगलेइयो-		द्वियावाधिविपयतोऽधिका.	१६८
पपादस्थानविकल्पतः साध्याः	३५८	स्पर्शरसगंधवर्णवतः पुद्गलाः	२२९
सरागसयमसंयमासयमाकामानिर्जरा-		स्पर्शरसगंधवर्णशब्दास्तदर्शाः	९२
बालतपासि दैवस्य	२६४	स्पर्शनरसनप्राणचक्षु श्रोत्राणि	९१
सर्वद्रव्यपर्यायेषु केवलस्य	६१	स्वभावमार्दव च	२६३
सर्वस्य	१०५		
सानत्कुमारगाहेंद्रयो सप्त	१७६		
सामाधिकछेदोपस्थापनापरिहारविशुद्धि-		हिसादिष्विहासुत्रापायावद्यदर्शन	२७२
सूक्ष्मसापराययथाख्यातामिति चारित्रं	३४०	हिसानृतस्तेयात्रह्यपरिग्रहेभ्यो विरतिर्ब्रतं	२६९
सारस्वतादित्यवहचरुणर्गदतौयतुषिता		हेमार्जुनतपनीयवैदूर्यरजतहेममयाः	१३७

इति सूत्रसूची समाप्ता ।

श्री तत्त्वार्थराजवार्तिकस्य विषयानुक्रमणिका ।

प्रथमोध्यायः ।

विषयाः	पृ.सं.	पं.सं.	विषयाः	पृ.सं.	पं.सं.
१ मंगलाचरणं	१	१	१८ ज्ञानादेव मोक्षमभ्युपगच्छतां		
२ मोक्षमार्गयोर्मार्गस्यैव			मतपरिहारः	१०	२५
कथं सूत्रकृता कृतोल्लिख-			१९ युगपत्प्रवृत्तिपक्षमभ्युपगम्य		
इत्यत्र युक्तिप्रदर्शनं	१	७	ज्ञानदर्शनयोरेकत्व व्यवस्थापयतो-		
३ मोक्षास्तित्वाख्याने	२	१	ऽभिमत्परिहृतिः	११	२३
४ वंधकारणनिर्देशपूर्वकं			२० ज्ञानचारित्रयोः कालाभेदं प्ररूप्य		
मोक्षकारणोपदर्शनमयुक्त-			तयोरेकत्वनिरूपयितुः		
मित्यत्र विचारः	"	२५	सिद्धांतपरिहारः	१२	१-
५ मोक्षमार्गस्वरूपाख्याने	३	२	२१ सम्यग्दर्शनादीनां लक्षणभेदादेक-		
६ सम्यग्दर्शनस्वरूपोपाख्याने	"	७	भार्गानुपपत्तिं प्रदर्शयतो मत-		
७ सम्यग्ज्ञानस्वरूपोपाख्याने	"	१७	निराकरणं	"	२०
८ सम्यक्चारित्रस्वरूपोपाख्याने	"	२२	२२ सम्यग्दर्शनज्ञानयोर्ज्ञानचारित्रयो		
९ सम्यग्ज्ञानादीनां कर्त्रादि-			श्चाविनाभावप्रदर्शनं तत्रत्यप्रति-		
व्युत्पत्तिप्रदर्शनं	"	३१	वाद्युपन्यस्तपूर्वपक्षनिराकरणं च	"	३२
१० आत्मज्ञानादीनामेकातिन			२३ सूत्रकृत्निर्दिष्टसम्यग्दर्शनलक्षणं	१३	२६
भेदाभेदपक्षं निरस्य युक्तिपुरस्सरं			२४ सम्यक्शब्दार्थविवेकः	"	२७
कथञ्चिद्भेदाभेदपक्षस्थापनं	"	३५	२५ दर्शनशब्दार्थनिरूपणं	"	३४
११ समवायसंबंधविप्रतिषेधः	५	६	२६ तत्त्वशब्दार्थनिरूपणं सम्यग्दर्-		
१२ नयानां साहाय्यात् पर्याय-			शनस्यात्मपरिणामत्वप्रदर्शनं च	१४	५
पर्यायिणोः कथञ्चिद्भेदा			२७ तत्त्वार्थशब्दयोः ग्रहणाग्रहण-		
भेदप्ररूपणं	६	१	कृतोविवेकः	१५	५
१३ ज्ञानादीनां पौर्वापर्यप्रतिपादने			२८ तत्त्वार्थश्रद्धानैशब्दार्थनिरूपणं	"	२४
युक्तिप्रतिपादनं	७	१६	२९ श्रद्धानस्य इच्छार्थत्वे दूषणं	"	३३
१४ ज्ञानादीनां प्रत्येकं सम्यग्विशे			३० सम्यक्त्वप्रभेदपूर्वकं तल्लक्षण-		
षणमिति कथनं	८	१	प्रदर्शनं	१६	४
१५ मोक्षस्वरूपनिर्देशः	"	९	३१ निसर्गजाधिगमजभेदेन सूत्रकृ-		
१६ मार्गशब्दपरीक्षणं	"	११	त्निर्दिष्टसम्यग्दर्शनभेदप्रदर्शनं	"	१२
१७ कपिलकणादगौतमतथागतौ			३२ निसर्गजाधिगमजसम्यग्दर्-		
भिमत्तमोक्षकारणान्युपन्यस्ये			शनस्वीकारे प्रतिवाद्युपन्यस्तां		
तन्निराकरणपूर्वकमर्हत्प्रतिपादित-			क्षेपाणां परीहारः	"	१७
सम्यग्दर्शनादित्रितयस्य मोक्ष			३३ सूत्रस्थतच्छब्दग्रहणप्रयो-		
कारणत्वनिरूपणं	"	२३	जनोपदर्शनं	१७	३

विषयाः	पृ.सं.	पं.सं.	विषयाः	पृ.सं.	पं.सं.
३४ सूत्रकृतत्वभेदप्ररूपणं	"	२६	५४ सूत्रकृतिर्दिष्टनिर्देशाद्याधिगम-		
३५ तस्यभेदस्य मध्यमत्वेनाभिधान			हेतूपदर्शनं	२७	१५
प्रयोजन	"	२८	५५ याथाक्रम्येण निर्देशाद्यभिधान-		
३६ जीवाजीवांतर्गतत्वेऽप्यास्रवादीनां			प्रयोजनं	"	२१
पूर्वपक्षपुरस्सर पृथगुल्लेखप्रयोजनं	१८	१	५६ जीव पुरस्कृत्य नयद्वयं चावलंब्य		
३७ जीवादीना निर्वाचनप्ररूपण	"	२४	निर्देशादिसंघटन	"	२५
३८ जीवादीना वार्तिकाभिमतलक्षण-			५७ सूत्रकृतिर्दिष्टसदादीनामधिगम		
प्रदर्शन	१९	३	हेतुत्वप्रदर्शनं	२९	३२
३९ जीवादीनां याथाक्रम्यनिदर्शन-			५८ सच्छब्दार्थप्ररूपणं	"	३४
फलं	"	३१	५९ युक्तिपूर्वकं सूत्रस्थसदादिपौर्वा-		
४० ब्रह्मशब्दस्य जीवादिभिः			पर्यनिरूपणं	"	३८
समानाधिकरणत्वप्रकार-			६० सदादिषु प्रतिवाद्युपन्यस्तविप्रति		
प्रदर्शनफल	२०	१२	पत्तिपरिहारः	३०	२९
४१ सूत्रकृतिर्दिष्टजीवादिव्यवहारस्य			६१ सूत्रकृतिर्दिष्टज्ञानभेदप्ररूपणं	३१	३०
नामादिकारणप्रदर्शनं	"	२०	६२ मत्यादिशब्दानां सूत्रनिर्दिष्टानां		
४२ नामादीना लक्षणाख्यानं			निर्वाचनाभिधानं	"	३२
नामस्थापनयोरेकत्वशकायां			६३ आर्हतमतातिरिक्तमते ज्ञानस्य		
परिहारः	२१	२०	करणत्वानुपपत्तिरिति निरूपण	३२	२६
४३ द्रव्यभावयोरेकत्वशंकायां परिहारः	"	२४	६४ मत्यादीनां पौर्वापर्यक्रमनिरूपण	३४	५
४४ नामादीनां युक्तिपूर्वकं सप्रयोजनं			६५ प्रतिवाद्याक्षितमतिश्रुतयो-		
पौर्वापर्याख्यान	"	२८	रेकत्वस्य निराकरण	"	२०
४५ नामादिचतुष्टयाभिधाने			६६ श्रुतशब्दार्थस्पष्टीकरणं	३५	६
विरोधमवकल्प्य, आक्षेप			६७ सूत्रेण ज्ञानानां प्रमाणत्वव्य-		
प्ररूपणे निराकरण	२२	६	वस्थापनं	"	२०
४६ द्रव्यार्थिकपर्यायार्थिकातः-			६८ प्रमाणशब्दस्य निर्वाचनपूर्वक		
पातिनामादीनां पौनरुक्त्योल्लेखे			स्वपरावभासकत्वसमर्थन		
परिहारः	२३	१९	विज्ञानस्य फलनिदर्शनं च	"	२१
४७ सूत्रनिर्दिष्टतच्छब्दसाफल्यं	"	२६	६९ सन्निकर्षस्य प्रामाण्य-		
४८ सूत्रकृतिर्दिष्टाधिगमकारण-			प्रत्याख्यानं	३६	३०
निरूपण	२४	४	७० सूत्रेण मतिश्रुतज्ञानयोराद्ययोः		
४९ सूत्रे प्रमाणशब्दस्य पूर्वनिपातत्वे			परोक्षत्वव्यवस्थितिः	३७	२४
युक्तिप्रदर्शनं	"	७	७१ मतिश्रुतयोः कथमाद्यत्वमित्यत्र		
५० अधिगमहेतुभेदप्रदर्शनं	"	१३	प्रतिवाद्युपन्यस्तदूषणपरिहारः		
५१ सप्तमंग्या लक्षणपुरस्सरं			परोक्षस्य प्रामाण्यव्यवस्थापनं च	"	३८
तस्वरूपप्रदर्शनं	"	१६	७२ सूत्रे अवध्यादिज्ञानानां		
५२ अनेकांतसप्तमंग्याः प्ररूपणं	२५	३३	प्रत्यक्षत्वप्रतिपादनं	३८	९
५३ सप्तमंग्यां प्रतिवाद्युपन्यस्त-			७३ प्रत्यक्षलक्षणकथनं		
च्छादिदोषपरिहारः	२६	७	तन्निर्वाचनं च	"	११

विषयाः	पृ.सं.	प.सं.	विषयाः	पृ.सं.	प.सं.
७४ प्रतिवाद्यभिमतप्रत्यक्षपरो- क्षस्वरूपनिराकरणं, प्रतिवादियोगिनामतीन्द्रिय प्रत्यक्षासंभवप्रदर्शनं च	"	३०	९० अंगप्रविष्टांगवाह्यानां स्वरूप- निदर्शनपुरस्सरं विशेषविवृतिः ९१		९
७५ सूत्रेण मतिशब्दस्य नामांतरप्रदर्शनं	४१	१	९१ देवनारकाणामवधेर्भव प्रत्ययत्वसमर्थन सूत्रेण	९४	२४
७६ मत्यादिनामांतराणां मति शब्दादनार्थांतरत्वप्रदर्शन- पूर्वकं तत्र प्रतिवाद्युपन्यस्त दूषणपरिहारः	"	१०	९२ सूत्रस्थशब्दानामर्थप्रतिपादनं तत्रत्यविवादपरिहारश्च	"	२६
७७ सूत्रेण मतिज्ञानस्य कारणत्व- प्रदर्शनं	४२	१२	९३ देवनारकशेषाणामवधेः क्षयोपशमनिमित्तत्वप्रदर्शन भेदाख्यानं च सूत्रेण	९५	२६
७८ इंद्रियानिन्द्रियशब्दानामर्थ- प्रतिपादनं	"	१५	९४ सूत्रतात्पर्ये जिनमतपथवहि- ष्ठानां विप्रतिपत्तिनिराकरण	९६	३६
७९ सूत्रेण मतिज्ञानस्यावप्रहादि भेदचतुष्टयप्रदर्शनं	"	३०	९५ अनुगाम्यादिषड्विधत्वप्रदर्शन मवधेः	"	१२
८० अवप्रहादीनां लक्षणप्रतिपादनं	"	३१	९६ अवधेर्देशावध्यादिभेदेन च त्रिविधत्वप्रदर्शनं देशावध्यादेर्ज- घन्यादिभेदेन तारतम्यनिरूपणं च	९७	२१
८१ अवप्रहेहयोरप्रामाण्यपरीहारः	४३	६	९७ सूत्रेण मनःपर्ययभेदारख्यानं	९७	३९
८२ मतिज्ञानस्यावप्रहादिभेद- भेदवह्यादिप्रदर्शनं	४४	२०	९८ ऋज्वादीनां लक्षणस्य मनः पर्ययार्थस्य च प्रदर्शनं निराकरणं च मनःपर्ययज्ञानं मतिज्ञानमेवेति विप्रतिपत्तेः	९८	१
८३ वह्यादिशब्दानां युक्तिपूर्वक मर्थप्रतिपादनं	"	२	९९ ऋजुमतेर्विपुलमतेश्च भेदप्रदर्शनं	१००	२८
८४ बहुबहुविधादीनां शब्दानां परस्पर भेदप्रदर्शनं	४६	१	१०० सूत्रेण ऋजुविपुलमत्योर्भेद- प्रदर्शनं सूत्रस्थशब्दानां तात्पर्यनिरूपणं च	९९	९
८५ वह्यादयो भेदा द्रव्यस्य न तु गुणादीनामिति परिहारार्थं, 'अर्थस्येति' सूत्रोपादानं प्रतिवाद्युपन्यस्तसूत्रस्थविप्रति- पत्तिपरिहारश्च	"	३४	१०१ अवधिमनःपर्ययोर्विशेषाख्यान विप्रतिपत्तिनिरसनपूर्वक सूत्रशब्दानां तात्पर्यनिरूपणं च	१०१	२५
८६ केषां भवत्यवग्रहो न केषां चेति प्ररूपणाय व्यंजनस्यावग्रह	"	"	१०२ मतिश्रुतयोर्विषयनिरूपणं सूत्रस्थशब्दानां तात्पर्य प्ररूपणं च	१०	८
इत्यादि सूत्रद्वयोपादानं, तत्रत्य- विप्रतिपत्तिपरिहृतिश्च	४७	२१	१०३ अवधेर्विषयप्रदर्शनं	"	२८
८७ मनसोऽनिन्द्रियाननिन्द्रियत्वे विवादस्तत्परिहृतिश्च	४८	३३	१०४ मनःपर्ययविषयप्रदर्शनं	६१	८
८८ सूत्रेण मतिज्ञानभेदप्रदर्शनं	४९	२९	१०५ केवलविषयप्रदर्शनं सूत्रस्थ शब्दानामर्थाभिधानं वैशद्येन	"	११
८९ श्रुतस्य मतिपूर्वकत्वे प्रतिवा- द्युपन्यस्ताक्षेपनिराकरणं	"	३१	१०६ एकस्मिन्नात्मनि मत्यादि- ज्ञानानां स्थितिमर्यादाप्रदर्शनं	६२	१९
			१०७ सूत्रस्थाद्यादिशब्दानां तात्पर्य		

विषयाः

पृ.सं. प.सं.

प्रतिपादनं ज्ञानसंबंधिविशेष		
विवरणं च	"	२१
१०८ मत्यादिज्ञानत्रयस्य सूत्रेण		
वैपरीत्याख्यानं	६३	२२
१०९ निदर्शनपूर्वकं विपर्यया-		
दिशब्दार्थाभिधानं	"	२५
११० मत्यादिज्ञानत्रयस्य वैपरीत्य-		
प्रकारप्रदर्शनं सूत्रेण	६४	५
१११ प्रतिवाद्यभिमत्कारणादि		
वैपरीत्याख्यानं	"	२५
११२ सूत्रेण नयानां भेदप्रदर्शनं	६५	१८
११३ नयलक्षणप्रतिपादनं	"	२१
११४ सप्तानामपि नयानां विस्तृति-		
पूर्वकं लक्षणकथनं	"	३७
इति प्रथमोऽध्यायः ।		

अथ द्वितीयोऽध्यायः ।

१ जीवस्यौपशमिकादिभावानां		
सूत्रेण नाम्नां प्रतिपादनं	६९	१
२ उपशमादिशब्दानां लक्षण-		
प्रतिपादनं	"	९
३ औपशमिकादीनां पौर्वापर्य-		
क्रमप्रदर्शनं युक्त्या	"	२८
४ औपशमिकादीनां द्वयादि		
शब्दैर्भेदप्रदर्शनं सूत्रेण	७१	१८
५ सूत्रस्थद्व्यादिशब्दानां		
भेदशब्देन वृत्तिनिरूपणं,		
द्व्यादिपदानां परस्परं		
विप्रतिपातिनिराकरणपूर्वकं		
वृत्तिसमर्थनं च	"	२०
६ आद्यस्यौपशमिकस्य सम्यक्त्व-		
चारित्र्येतिभेदाख्यानं	७२	१०
७ औपशमिकसम्यक्त्वलक्षणं	७३	१२
८ सप्तप्रकृत्युपशमकारणकथनं		
औपशमिकचारित्र्यस्वरूप-		
निरूपणं, सम्यक्त्वचारित्र्ययोः		
पौर्वापर्योपनिपाते युक्तिप्रदर्शनं च,	"	१
९ सूत्रेण क्षायिकभावस्य भेदा		

विषयाः

पृ.सं. प.सं.

ख्यानं प्रत्येकभेदस्य लक्षणो		
पादानं च	"	८
१० मिश्रभावस्य भेदप्ररूपणं	"	३३
११ सूत्रस्थशब्दानां परस्परं		
वृत्तिप्रदर्शनं	"	३४
१२ क्षयोपशमस्वरूपोपादानं	७४	६
१३ स्पर्धकस्य लक्षणं	"	१२
१४ क्षयोपशमिकभेदानां ज्ञानादीनां		
भेदप्रदर्शनं	"	२४
१५ औदायिकभावस्य भेदप्रदर्शनं	७५	१४
१६ औदायिकभेदानां गत्यादीनां		
स्वरूपनिदर्शनं	"	१७
१७ पारिणामिकभावस्य भेद-		
प्रतिपादनं	७६	३१
१८ जीवत्वादीनां पारिणामि-		
कत्वसमर्थनं	"	३२
१९ जीवत्वादिषु परवादिप्रति-		
पत्तिनिर्हरणं जीवत्वादिस्वरूप-		
प्रतिपादनं च	७७	१
२० सूत्रस्थचशब्दसाफल्य-		
प्रदर्शनं	"	३३
२१ प्रतिवादिसमुपन्यस्तसाम्नि-		
पातिकभावनिराकरणं		
साम्निपातिकभावस्य मिश्र-		
तर्भावपूर्वकमाप्तौक्त		
भेदोपदर्शनं	"	१५
२२ औपशमिकादीनामात्म-		
तत्त्वव्यवस्थाने युक्तिप्रदर्शनं	८१	१३
२३ सूत्रेण जीवस्योपयोगलक्षण-		
प्रतिपादनं, उपयागलक्षण-		
योश्च लक्षणप्रतिपादनं	८२	११
२४ जीवस्योपयोगस्य लक्षण-		
त्वालक्षणत्वे विप्रतिपाति-		
परिहारः	८२	३६
२५ गुणगुणिनोस्तादात्म्ये चोपयोग		
लक्षणासंभवपरिहारः	८३	९
२६ आत्माभावे प्रदर्शितयुक्तीनां		
परिहारः	८४	१३

विषयाः	पृ.सं.	प.सं.	विषयाः	पृ.सं.	प.सं.
२७ उपयोगभेदतद्भेदयोः प्रदर्शनं	८६	९	४४ प्रतीन्द्रियनामव्युत्पत्तिं नि-		
२८ उपयोगभेदानामुल्लेखः			रूप्य तेषां क्रमप्रतिपादनं		
सूत्रस्थपदानां पौर्वापर्य-			युक्तिप्रदर्शनं	१६	१६
क्रमप्रदर्शनं च	११	११	४५ इंद्रियाणां विषयनामाख्यानं	९२	९३
२९ संसारिमुक्तभेदेन जीव-			४६ प्रतिस्पर्शादिव्युत्पत्तिं निरूप्य		
भेदप्रदर्शनं	२२	२२	सूत्रस्थशब्दानां व्युत्पत्तिप्रद-		
३० सूत्रस्थपदानामर्थप्रतिपादनं			र्शनपूर्वकं पौर्वापर्यप्रतिपादने		
वृत्तिसमर्थनं, चशब्दस्य			युक्त्याख्यान स्वतस्तद्वत्तश्च तेषां		
साफल्यप्रदर्शनं च	२५	२५	कथंचिदेकत्वपृथक्त्वप्रदर्शनं च,	२४	२४
३१ समनस्कामनस्कभेदेन संसारि-			४८ मनसो त्रिषयप्रतिपादनं		
जीवभेदप्रदर्शनं	८७	१५	सूत्रशब्दार्थप्रतिपादनं	९३	३१
३२ सूत्रगतशब्दानां तात्पर्यप्रतिपादनं,			४९ वनस्पत्यंतानां जीवानां		
समनस्कामनस्कयोः केन संबंध			मेकेंद्रियप्रतिपादनं सूत्रस्थ		
इत्यत्र प्रतिवाद्युपन्यस्त			पदानां वैशद्येन तात्पर्य-		
विप्रतिपत्तिपरिहरणं	१६	१६	निरूपणं च	९४	४
३३ त्रसस्थावरभेदेन संसारिणां			५० क्रिम्यादि जीवानामेकैकवृ-		
भेदोपाख्यानं	८८	९	द्विवलेनेन्द्रियप्रतिपादनं	९४	२०
३४ त्रसशब्दार्थप्रतिपादनं तत्रत्य			सूत्रेण समनस्कशब्दार्थप्रति-		
विप्रतिपत्तिपरिहारश्च	११	११	पादनं	९५	१
३५ स्थावरशब्दार्थप्रतिपादनं			५१ सूत्रस्थसंज्ञाशब्दार्थप्रतिपा-		
तत्रस्थविप्रतिपत्तिपरिहारः			दनपूर्वकं तत्रत्यविप्रति-		
त्रसस्थावरयोः पौर्वापर्यक्रमे			पत्तिपरिहारः	९	९
युक्तिनिरूपणं च	१७	१७	५२ विग्रहगतौ जीवस्य कर्म-		
३६ स्थावरभेदोपाख्यानं	२९	२९	योगप्रतिपादनं,		
३७ सूत्रस्थपृथिव्यादिशब्दानां			५३ सूत्रगतानां विग्रहादिपदानां		
तात्पर्याख्यानं प्राच्यपौरस्त्य			प्रस्फुटतया तात्पर्यप्रति		
प्रतिपादने युक्तिप्रदर्शनं च	३०	३०	पादनं च	१७	१७
३८ के त्रसाः ? इति प्रतिपादनं	८९	२२	५४ जीवगतिस्थाननिरूपणं		
३९ सूत्रस्थपदानां विप्रतिप-			सूत्रस्थतात्पर्ये प्रतिवाद्यु-		
त्तिपरिहारपूर्वकं तात्पर्य-			पन्यस्त विमतिनिराकरणं च	९६	१
विवेचनं	२३	२३	५५ मुक्तजीवस्य गतिनिरूपणं	२०	२०
४० इंद्रियसंख्याप्रतिपादनं	९०	१	५६ समयमवधीकृत्य संसारिजीवानां		
४१ इंद्रियशब्दार्थप्रतिपादनं,			विग्रहवत्या गत्याः प्रतिपादनं,		
पराभिमतैन्द्रियनिराकरणं	४	४	अविग्रहगतेर्निरूपणं च	९७	१४
४२ इंद्रियाणां मूलभेदप्रतिपादनं			५७ समयमवधीकृत्यानाहारफल		
सूत्रस्थपदानां प्रस्फुटतया			प्रतिपादनं	२६	२६
तात्पर्यप्रदर्शनं च	२१	२१	५८ आहारशब्दार्थप्ररूपणं	३४	३४
४३ इंद्रियनामाख्यानं	९१	१५	५९ जन्मभेदाख्यानं	९८	३३

सनातनजैनग्रंथमालायां-

विषयाः	पृ.सं.	पं.सं.	विषयाः	पृ.सं.	पं.सं.
६० संमूर्च्छनादिशब्दार्थं निरूप्य तेषां पौर्वापर्यप्रतिपादने युक्तिप्रदर्शन	"	१४	सूत्रस्थपदानां वैश्वेन तात्पर्य प्रतिपादनं च	१०४	१
६१ जन्मनः सचित्तादियोनि प्रदर्शन	९९	१	८० उत्तरयोः शरीरयोरनतशुण- त्वव्यवस्थापनं तत्रत्यैक्याने कत्वयोर्विप्रतिपत्तिपरिहरणं	"	"
६२ सचित्तादिशब्दानां तात्पर्य प्रतिपादनं च	"	२	सूत्रस्थप्रतिपदार्थनिरूपणं च	"	१८
६३ चशब्दतच्छब्दयोः साफल्य प्रदर्शन	"	१०	८१ उत्तरयोः शरीरयोरप्रति- घातित्वसमर्थनं	१०५	५
६४ योनिजन्मनोरभेदविप्रतिपत्तौ युक्तिप्ररूपण	"	२६	८२ उत्तरयोः शरीरयोरनादि संबधत्वव्यवस्थापनं	"	१४
६५ सचित्तादीनां पौर्वापर्य- निरूपणे युक्तिप्रदर्शनं	"	३०	८३ अनादिसंबधप्रतिपादनं सर्वथाद्यनादित्वे दोषनि- रूपणं च	"	१९
६६ अचित्तयोनिक्वादयः के ? इति प्रतिपादनं	१००	६	८६ उत्तरशरीरे केषां भवत इति निरूपणं	"	१२
६७ जरायुजादिगर्भभेदानिरूपणं	१००	३१	८७ एकस्मिन्नात्मनि यौगपद्येन कियंति शरीराणि भवितुमर्ह- तीति प्रतिपादनं, सूत्रस्थ पदानां तात्पर्यस्फोरणं च	१०६	३
६८ जरायुजादिशब्दानां तात्पर्यप्ररूपणं	"	३२	८८ अंत्यशरीरस्य निरूपभोगत्व- प्रतिपादनं विप्रतिपत्तिपरि- हारपूर्वकमुपभोगशब्दार्थ- निरूपणं	"	२०
६९ जरायुजादीनां पौर्वापर्य क्रमे युक्तिप्रदानं	१०१	९	८९ औदारिकशरीरस्य गर्भसंमू- च्छनजत्वाख्यानं	"	३३
७० उपपादजन्मनिरूपणं	"	२५	९० वैक्रियिकशरीरस्योपपादजत्व लब्धिजत्वप्रतिपादनं	१०७	१
७१ संमूर्च्छनजन्मप्रतिपादनं	"	३१	९१ सर्वशरीरिणां वैक्रियिकत्वा- क्षेपे युक्तिप्रदर्शनं	"	१३
७२ शरीरभेदारव्यान	१०२	८	९२ तैजसशरीरस्य लब्धिजत्व प्रतिपादनं	"	२३
७३ शरीरशब्दार्थनिरूपणं	"	९	९३ आहारकशरीरस्वरूपवर्णनं सूत्रस्थपदानां तात्पर्यप्ररूपणं च	"	२७
७४ औदारिकादिशब्दानां व्युत्पत्ति- निदर्शनपूर्वकं सारार्थप्रतिपादनं	"	१९	९४ सकलानां शरीराणां परस्प- रतः सज्ञादिभिर्भेदाख्यानं	१०८	१०
७५ सर्वेषामौदारिकादीनां कर्म- णत्वप्रसंगस्तद्दृक्षाणांतर्भूतत्वा	"	२८	९५ जीवविशेषाणां नपुंसकत्व प्रतिपादनं सूत्रस्थपदानां तात्पर्यनिरूपणं च	११०	६
७६ तेषामित्यत्रोपन्यस्तविप्रतिपत्ति परिहारः कर्मणशरीरस्य कारणत्वशरीरत्वयोः प्रतिपादनं च	१०३	५			
७७ औदारिकादीनां पौर्वापर्यक्रमे युक्तिप्रदर्शनं	"	२०			
७८ औदारिकादिशरीराणां पर- पर सूक्ष्मत्वाख्यान	"	२६			
७९ तैजसात्प्राच्यानां शरीराणाम- सख्येयुगुणत्वप्रतिपादनं	"				

विषयाः	पृ.सं.	पं.सं.	विषयाः	पृ.सं.	पं.सं.
१७ देवानां नपुंसकत्वाभाव			संबन्धाख्यानां	"	११
प्रतिपादनं	"	२०	१३ रत्नप्रभादिषु प्रतिप्रस्तारं		
१८ मारकाद्यतिरिक्तजीवानां			जघन्या स्थितिः	११८	१
त्रिवेदत्वप्रतिपादनं	"	२४	१४ द्वीपसमुद्राणां नामाख्यानां	११९	१३
१९ शेषजीवानां वेदत्रयसिद्धौ			१५ जंबूद्वीपशब्दार्थः	"	१०
वाचोयुक्तिः	"	२६	१६ लवणोदशब्दार्थ	"	२३
११० औपपादिकचरमोत्तमदेहानां			१७ द्वीपसमुद्राणां विष्कंभ-		
सख्येयवर्षायुष्टानपवर्त्यायुष्ट-			स्थितिप्रकाराख्यानां	"	३१
प्रतिपादनं	१११	१	१८ सूत्रस्थद्विद्विर्विष्कंभादीनां		
१०१ सूत्रस्थौपपादिकादिपदानां			पदानां साफल्यप्रदर्शनं	"	३२
विप्रतिपत्तिपरिहारपूर्वकं			१९ जंबूद्वीपस्वरूपवर्णनं	१२०	८
निरवद्यार्थप्ररूपणं	"	२	२० क्षेत्राणां नामाख्यानां	"	३२
इति द्वितीयोऽध्यायः ।			भरतशब्दार्थप्रतिपादनं		
			तत्स्थाननिरूपणं	"	२४
अथ तृतीयोऽध्यायः ।			२१ विजयार्धरजताद्विवर्णनं	"	३२
१ आलंबनस्थितिप्रकारपूर्वकं			२२ हैमवृतादिशब्दानामर्थप्रति-		
सप्तानां नरकभूमीनामुल्लेखः	११२	९	पादनं तत्स्थाननिरूपणं च	१२१	३५
२ सूत्रस्थपदानां संघटनपूर्वकं			२३ विदेहक्षेत्रभेदाख्यानां प्रत्येकं		
प्रतिपदसाफल्यप्रदर्शनं	"	११	तेषां स्वरूपनिरूपणं च	१२२	१०
३ सप्तासु भूमिषु नरकसंख्या			२४ क्षेत्रविभाजिनां हिमवदादि-		
प्रतिपादनं	"	३३	पर्वतानां नामाख्यानां	१२८	२३
४ रत्नप्रभादिषु नियतप्रदेशे			हिमवदादिशब्दानामर्थ-		
नरकनिदर्शनं	११३	१०	प्रतिपादन स्थितिक्षेत्र-		
५ नारकाणां स्वभावप्ररूपणं	११४	४	२५ निरूपणं वर्णनं च तेषां	"	२७
६ सूत्रस्थशब्दानां वैशद्येन			२६ हिमवदादिगिरीणां हेमादिव-		
तात्पर्यप्ररूपण	"	१२	र्णमयत्वप्रतिपादनं	१३०	१३
७ नारकाणां परस्परोदीरित-			२७ हिमवदादिमहीधराणां मणि-		
दुःखत्वप्रदर्शनं	११६	३	विचित्रपार्श्वत्वतुल्यविस्तार-		
८ चतुर्थ्याः प्राच्यासु भूमिषु			त्वयोर्वर्णनं	"	१९
संक्लिष्टासुरोदीरितदुःख			२८ पर्वतानामुपरि याथाक्रम्येण		
प्रदर्शन	११६	११	षण्णां सरसां नामाख्यानां	"	२४
९ सूत्रस्थशब्दानां तात्पर्यनिरूपणं			२९ प्रथमसरसो-विष्कंभावगाह-		
चशब्दसाफल्यं, उदीरित			योर्वर्णनं	"	२८
शब्दप्रहणाप्रहणकृत-			३० तन्मध्यस्थपुष्करस्य परिमा-		
१० विप्रतिपत्तिपरिहारश्च	"	२३	णाख्यानां	"	३
११ याथाक्रम्येण नरकेषु जीवानां			३१ प्रथमहृदातिरिक्तहृदानां वि-		
मुक्लिष्टस्थित्युपवर्णनं	११७	८	ष्कभादिनिरूपणं तन्मध्य-		
१२ सूत्रस्थपदानां परस्पर			स्थानां पुष्कराणां च परि-		

विषयाः	पृ.सं.	प.सं.	विषयाः	पृ.सं.	प.सं.
माणनिरूपणं	१३१	१३	हैमवतकादीनां स्थितिसाम्य- प्रदर्शनं	"	३२
३२ सूत्रस्थानां प्रत्येकपदस्य साफल्यप्रदर्शनं	"	१५	४८ वैदेहिकानां जनानां स्थिति- प्ररूपणं	"	३५
३३ हृदस्थानां देवीनां नामाख्यानं सूत्रस्थपदानां साफल्य- प्रदर्शनं	१३२	४	४९ प्रकारांतरेण भरतक्षेत्रस्य विष्कंभोपवर्णनं	१३७	३
३४ आर्हतमताभिमतनदीनां नामाख्यानं	"	१६	५० लवणसमुद्रोपवर्णनं	"	१०
३५ प्रतियुगलादिनदीनां पूर्वसमुद्र- गमनप्रतिपादनं सूत्रस्थप्रति- पदसार्थक्यप्रदर्शनं च	"	२१	५१ घातकीखंडस्थवर्षादीनां परि- माणादिप्रदर्शनं	१३८	१८
३६ प्रतियुगलाद्यनदीनामपरस- मुद्रगमनत्वप्रतिपादनं	"	२९	५२ घातकीखंडस्थभरतस्याभ्यं- तरविष्कंभादिप्रतिपादनं	"	२६
३७ गंगासिंध्वादिनदीनां पद्मादि- हृदोत्पत्तिनिरूपणं विस्तरेण वर्णनं च तासां	"	३१	५३ भरतातिरिक्तक्षेत्राणां विष्कं- भवर्णनं	"	३३
३८ गंगासिंध्वादिनदीनां परिवा- राख्यानं सूत्रस्थपदानां विप्र- तिपत्तिपरिहारपूर्वकं साफ- ल्यप्रदर्शनं	१३४	३०	५४ वर्षादीनामवगाहप्रदर्शनं	१३९	४
३९ भरतक्षेत्रस्य परिमाणानि- रूपणं	१३५	९	५५ पुष्करार्धस्थक्षेत्रादीनां वि- ष्कंभादिवर्णनं	"	२२
४० विदेहांतवर्षावर्षाणां परि- माणनिरूपणं सूत्रस्थपदानां साफल्यप्रदर्शनं च	"	१४	५६ पुष्करार्धसंज्ञाया अभिधेयनि- रूपणं	१४०	९
४१ उत्तरैरावतादीनां दक्षिणै- स्तौल्यप्रदर्शनं	"	२७	५७ मानुषोत्तरपर्वताद्वाहिर्मनुष्या- सत्त्वप्रतिपादनं	"	२७
४२ उत्सर्पिण्यवसर्पिणीभ्यां पद्- समयाभ्यां भरतैरावतयोर्द्वि- द्विहासोपवर्णनं	"	३०	५८ नंदीश्वरद्वीपवर्णनं	"	३२
४३ वृद्धिहासनिमित्तप्रदर्शनं	१३६	३	९ मानुषोत्तरात्प्राग्वर्तिनां मनुष्या- णामार्यम्लेच्छेतिभेदप्रतिपादनं	१४२	२८
४४ अवसर्पिण्यादीनां लक्षण- प्रतिपादनं	"	७	६० आर्याणां भेदाख्यानं	"	२९
४५ भरतैरावतापरभूर्मानामव- स्थितत्वप्रतिपादनं	"	१९	अष्टद्विप्राप्तार्याणां भेदप्रमेदाख्यानं		
४६ हैमवतकहारिवर्षकदेवकुख- काणां स्थितिप्ररूपणं	"	२२	६१ ऋद्धिप्राप्तार्याणां भेदप्रमेदा- ख्यानं	१४३	१४
४७ दक्षिणहैमवतकादिभिरुत्तर-			६२ म्लेच्छानां भेदप्रतिपादनं	१४५	१४
			६३ कर्मभूमित्वं केषां क्षेत्राणा- मिति प्रतिपादनं	"	२६
			६४ कर्मभूमित्वव्यपदेशसमर्थनं	"	३०
			६५ मनुष्याणामुत्कृष्टानुत्कृष्टस्य- त्युपवर्णनं	१४६	८
			६६ प्रमाणभेदाख्यानं	"	१३
			६७ लौकिकप्रमाणस्य भेदाख्यानं	"	१४
			६८ अलौकिकप्रमाणस्य भेदाख्यानं	"	२६
			६९ द्रव्यप्रमाणभेदप्रतिपादनं	"	३१
			७० संख्याप्रमाणभेदाख्यानं	"	३३

विषयाः	पृ.सं.	प.सं.	विषयाः	पृ.सं.	पं.सं.
७१ संख्येयप्रमाणादीनां वर्णन	„	३४	१० सूत्रस्थशेषपदार्थसाफल्यप्रति-		
७२ उपमानप्रमाणस्य भेदाः	१४७	३५	पादनं, सूत्रस्थतात्पर्यविप्रनि-		
७३ पत्यभेदास्तेषां वर्णनं	१४२	१३	पत्तिपरिहारश्च	„	३२
७४ क्षेत्रप्रमाणभेदास्तेषां प्रत्येक-			११ कल्पातीतदेवानामवीचारत्व-		
स्य वर्णनं	„	३२	प्रतिपादनं	१५३	२३
७५ भावप्रमाणभेदाख्यानं	१४९	९	१२ भवनवासिदेवानां भेदाख्यानं	„	३०
७६ तिर्यग्योनिजाना स्थिति-			१३ असुरादिदेवानामसुरत्वादि-		
प्ररूपणं	„	१०	संज्ञासु हेतुप्रतिपादनं	„	३४
७७ तिर्यग्योनिशब्दार्थः	„	१२	असुरकुमारशब्दयोर्विप्रतिपत्ति		
७८ तिरश्चां भेदास्तेषां प्रत्येकस्यो-			१४ पुरस्सर तात्पर्यप्रतिपादनं	„	३५
त्कृष्टस्थित्युपवर्णनं च	„	१५	१५ असुरादिकुमाराणां सख्यापूर्वक		
७८ तिरश्चा भवस्थितिकायस्थि-			भवनप्रतिपादन	१५४	११
तिप्ररूपण, उभयोर्विशेषप्र-			१६ व्यतरदेवभेदाख्यानं	„	३२
तिपादनं च	„	३१	व्यतरशब्दार्थप्रतिपादनपूर्वकं		
इति तृतीयोध्यायः ।			किन्नरादीनां किन्नरत्वादि-		
			१७ सज्ञासु हेतुप्रदर्शन	„	३५
			१८ ज्योतिष्कदेवानां भेदप्रति-		
			पादन	१५५	१९
			१९ ज्योतिष्कादिशब्दानामर्थप्रति		
			पादनं, सूर्यादीना पूर्वापर-		
			त्वोपनिपाते युक्तिप्रदर्शनं	„	२०
			२० ज्योतिष्काणा गतिविशेष-		
			प्रतिपत्तिनिरूपणं	१५६	३३
			२१ सूत्रस्थपदाना युक्तिपूर्वकं		
			तात्पर्यप्रस्फुटीकरणं	„	३४
			२२ गतिमज्ज्योतिःसंबंधेन व्यव-		
			हारकालप्रतिपादनं	१५८	१४
			२३ कलासमूह एव काल इति		
			सिद्धांतस्य प्रत्याख्यान	„	२६
			२४ ज्योतिष्कदेवानां वहिरवस्थि-		
			तत्वप्रतिपादन	„	३३
			२५ चतुर्थनिकायस्य नामाख्यानं		
			२६ वैमानिकशब्दार्थविमानभेद-		
			योश्च प्रतिपादन	१५९	६
			२७ वैमानिकदेवभेदप्रतिपादनं	„	१२
			२८ वैमानिकानामवस्थितिविशेष		
			प्ररूपणं	„	१८
			२९ वैमानिकदेवानां सौधर्मादि		

विषयाः	पृ.सं.	प.सं.	विषयाः	पृ.सं.	प.सं.
स्थाननामाख्यानं	१६०	१	४६ औपपादिकमनुष्येभ्यः		
३० सौधर्मादिशब्दानां तात्पर्य- प्रतिपादनं	"	१	शेषाणां तिर्यग्योनत्वं	१७५	२२
३१ सर्वार्थसिद्ध्यादिसूत्रस्थपदानां पृथग्रहणे तात्पर्यप्रदर्शनं	"	२५	४७ सूत्रस्थपदानां तात्पर्य- निदर्शनं च	"	२६
३२ सौधर्मादिस्वर्माणं स्थानानां विमानप्रस्ताराणां तत्रस्थदे- वपरिषदा देवानामायुषा च- त्यादीना विस्तरेण वर्णनं	१६१	८	४८ भवनवासिनामुत्कृष्टस्थि- त्युपवर्णनं	१७६	९
३३ स्थितिप्रभावादिभिरुत्तरोत्तर- देवानां विशेषप्रतिपादनं	१६८	३	४९ सौधर्मेशानदेवानामुत्कृष्ट- स्थित्युपवर्णनं	"	१५
३४ स्थित्यादिशब्दानां तात्पर्य- निरूपणं	"	४	५० सनत्कुमारमाहेंद्रयोश्चोत्कृष्ट- स्थितिनिर्देशः	"	२०
३५ गत्यादिभिर्देवानां हीनत्व- प्रतिपादनं गत्यादिशब्दार्थं निरूपणं च	"	२७	५१ ब्रह्मलोकाद्यच्युतातिषूत्कृष्ट स्थित्याख्यानं	"	२४
३६ गत्यादिशब्दानां पौर्धापर्यक्रमे युक्तिप्रतिपादनं	१६९	३	५२ अच्युतादूर्ध्वविमानाना- मुत्कृष्टस्थित्युपवर्णनं	१७७	१
३७ देवानामुत्तरोत्तरमभिमानहा- नित्वे युक्तिनिरूपणं	"	१९	५३ सौधर्मेशानदेवानामनुत्कृष्ट स्थित्युपवर्णनं	"	१७
३८ सौधर्मादिषु कल्पेषु लेख्या- प्रतिपादनं	१७०	१	५४ सौधर्मेशानातिरिक्तविमा- नानां जघन्यस्थिति- प्रतिपादनं	"	२३
३९ लेख्याया निर्देशवर्णपरिणा- मादिकारणनिरूपणं विस्त- रेण	१७१	३६	५५ सूत्रस्थपदानां तात्पर्य- विवेचनं	"	२४
४० प्रैवेयकेभ्यः प्राच्यानां विमा- नाना कल्पत्वप्रतिपादनं	१७२	३३	५६ प्रथमनरकस्योत्कृष्ट- स्थितेर्द्वितीयादिनरकाणां जघन्योत्कृष्टस्थित्योश्च	१७८	१
४१ लौकातिकदेवानां स्थानवि- निर्णयः	१७३	१९	५७ प्रथमनरकस्य जघन्य- स्थित्युपवर्णनं	"	७
४२ लौकातिकदेवानां भेद- प्ररूपणं	१७४	२७	५८ भवनवासिनां जघन्य- स्थित्युपवर्णनं	"	९
४३ सारस्वतादित्याद्यंतरालवर्तिनां देवानां नामाख्यानं विस्तरेण तेषां वर्णनं च	"	४	५९ व्यंतराणां जघन्य- स्थित्युपदेशः	"	१२
४४ विजयाद्यनुदिशविमानस्थदेवानां द्विचरमत्वप्रतिपादनं	"	२९	६० व्यंतराणामुत्कृष्ट- स्थितिनिर्देशः	"	१८
४५ द्विचरमशब्दस्य विप्रतिपात्ति निरसनपूर्वकं तात्पर्याख्यानं	"	३५	६१ ज्योतिष्काणांमुत्कृष्ट स्थित्युपदेशः	"	२१
			६२ ज्योतिष्काणां जघन्य- स्थित्युपपादनं	"	२४

विषयाः	पृ.सं.	पं.सं.	विषयाः	पृ.सं.	पं.सं.
६३ लौकांतिकानां स्थित्यु- पदर्शन	१७९	५	८ धर्मादीनां पौर्वापर्यक्रमप्रति- पादने हेत्वभिधानं	१९०	२६
६४ जीवस्यैकानेकात्मक- त्वोपवर्णनं	"	१०	९ अजीवादीनि द्रव्याणीति प्रतिपादनं	१९१	३०
६५ आत्मनोनेकात्मत्वप्रतिपा- दने युक्तिप्रदर्शनं	"	१२	१० द्रव्यशब्दार्थनिरूपणं	"	३१
६६ अनेकात्मकस्यैकस्य जीवस्या भिधान्प्रकारोपवर्णनं	१८०	३६	११ द्रव्यत्वयोगाद्द्रव्यमित्य- भिधादिनां सिद्धांत- निराकरणं	१९२	९
६७ क्रमयौगपद्याभिधाने युक्तिप्रदर्शनं	१८१	१	१२ गुणसद्भावो द्रव्यमिति सिद्धांतनिराकरणं	१९४	१
६८ सकलविकलादेशयोः स्वरूपप्रतिपादनं	"	५	१३ सूत्रस्थवहुवचन धर्माद्यति- रिक्तद्रव्यनिराकरणार्थं	१९५	१३
६९ सप्तभंग्या नामाख्यानं पदार्थसघटनपूर्वकं स्वरूपोपवर्णनं च	१८२	१४	१४ अजीवाभिधानानंतर जीवाभिधानं	"	१९
७० कलादीनां भेदनिरूपणं	१८४	१२	१५ जीवत्वयोगाज्जीव इति वदतां सिद्धांतनिराकरणं	"	२१
७१ विकलादेशे सप्तभंग्यु- पाख्यानं	१८६	१७	१६ सूत्रस्थवहुवचनप्रतिपादन प्रयोजन	१९६	१६
७२ सप्तभंग्या प्रतिवाद्यु- पन्यस्तविरोधपरिहारः	१८७	५	१७ द्रव्याणि, जीवाश्चेति सूत्रस्यैकीकरणे दोषाभिधानं	"	२१
इति चतुर्थोऽध्यायः ।			१८ धर्माधर्मादिद्रव्याणां विशेष- प्रतिपादनं	"	३३
अथ पंचमोऽध्यायः ।			१९ विप्रतिपत्तिनिराकरणपूर्वक सूत्रस्थनिःशब्दादिपदाना तात्पर्यप्रतिपादन	"	३४
१ अजीवपदार्थभेदाख्यान	"	२६	२० पुद्गलानां स्वरूपप्रतिपादनं	१९७	२८
२ विप्रतिपत्तिनिरसनपूर्व- कमजीवकायशब्दस्य	"	२६	२१ सूत्रस्थपदानां तात्पर्यस्य बहु- वचनफलस्य च प्रतिपादन	१९८	२९
३ सामानाधिकरण्येन वृत्ति- समर्थनं	"	२७	२२ आकाशावधिद्रव्याणां प्रत्ये- कमेकत्वप्रतिपादनं	"	१८
४ प्रतिवाद्युपन्यस्तजीव- शब्दे विप्रतिपत्ति- परीहारः	१८८	२१	२३ सूत्रस्थपदानां प्रतिवाद्युपन्य- स्तविप्रतिपत्तिनिराकरण- पूर्वकं तात्पर्यप्रतिपादन	"	१९
५ कायशब्दार्थनिरूपण- पूर्वकं तत्साफल्यप्रदर्शनं	"	२८	२४ आकाशातद्रव्याणां निष्क्रि- यत्वप्रतिपादनं	१९९	३
६ धर्मादिसंज्ञानां हेतुप्रदर्शन	१८९	२२	२५ क्रियालक्षणं तद्वृत्तिप्रदर्शनं च,, निष्क्रियत्वादुत्पादाद्यभाव इति विप्रतिपत्तिनिरसन	"	१०
७ धर्मादीनां संक्षेपेण विप्रति पत्तिनिवृत्तिपूर्वक स्वरूपवर्णनं	"	२६			

विषयाः	पृ.सं.	पं.सं.	विषयाः	पृ.सं.	पं.सं.
सूत्रस्थचगब्दसाफल्यप्रदर्शन, आत्मा सर्वगतत्वान्निष्क्रियः			यत्वे युतसिद्धिप्रसंग इति प्रतिवाद्युवन्यस्तत्रिप्रतिपत्ति		
२६ क्रियाहेतुगुणसद्भावात्परत्र क्रियाहेतुरितिसिद्धांतनिरा- करणं		२१	४२ परिहारः	११	१८
२७ पुद्गलानां क्रियामेदप्रति- पादनं	२००	३४	४३ लोकगद्दार्थप्ररूपणं	११	२६
२८ क्रियायोगादात्मनः क्रियावत्त्व नतु स्वरूपत इति सिद्धात- परिहरण	२०१	४	४४ धर्माधर्मयोः कृत्स्नलोकाकाशे- ऽवगाहप्रदर्शनं	२०७	१५
२९ धर्माधर्मैकजीवानामसंख्येय- प्रदेशत्वप्रतिपादन	११	३२	४५ एकप्रदेशादिषु पुद्गलाना- मवगाहप्रदर्शनं	११	२५
विप्रतिपत्तिनिरसनपूर्वकमसंख्येय प्रदेशगब्दयोः सूत्रस्थयो			४६ पुद्गलादीनामेकप्रदेशे युक्ति- पूर्वकमवस्थानप्रतिपादनं	११	३३
३० स्तात्पर्यप्रदर्शन	११	३३	४७ जीवानामसंख्येयभागादि- ध्रवगाहप्रतिपादनं	२०८	१३
३१ उपचारतः प्रदेशवत्त्वपरिहार- निरूपण	२०२	१०	४८ असंख्येयभागादिषु जीवाना मवगाहत्वे प्रतिवाद्युपन्यस्त		२५
३२ घटवदात्मादीनां प्रदेशवत्त्व निराकरणं	२०३	१	४९ जीवात्मनां स्वगरीरप्रमाणत्व- व्यवस्थापनं	२०९	४
३३ आकाशस्यानंतप्रदेशवत्त्व प्रतिपादनं	२०४	४	५० आत्मनः गरीरपरिमाणत्वे समुपन्यस्ते प्रदीपदृष्टांते		
३४ असंख्येयानंतशब्दयोर्भेदप्रदर्शन	११	७	प्रदीपवदात्मनोऽनित्य- त्वविशरणत्वप्रसंग इतिवि- प्रतिपत्तिनिरासः	११	१२
३५ पुद्गलानां प्रदेशसंख्याप्रतिपादनं	११	२७	५१ विप्रतिपत्तिनिरसनपूर्वक- मात्मनः प्रतिप्रदेशं गुणवि- शेषाभावप्रतिपादनं	११	३०
असंख्येयप्रदेशे लोके कथम- नंतदेशानामवस्थानमित्यत्र			५२ धर्माधर्मद्रव्ययोरुपकार- प्रदर्शनं	२१०	२२
६६ युक्तिप्रतिपादनं	११	३१	५३ सूत्रस्थगत्यादिशब्दानां तात्पर्यप्रतिपादनं	११	३०
परमाणोः प्रदेशानामभाव- प्रतिपादनं युक्तिपूर्वकं	२०५	१२	५४ गतिस्थित्युपग्रहाविति सूत्रस्थपदस्य स्फुट्या वृत्तिनिरूपणं	११	३४
३७ अप्रदेशत्वादभावात् परमाणोः स्यादिति विप्रतिपत्तिपरिहाराय			५५ उपग्रहवचनसाफल्यप्रदर्शन	२११	३३
३८ युक्तिप्ररूपणं	११	२१	५६ आकाशस्यैव गतिस्थित्युप- ग्रहत्वमभिमन्यानां नार्थो धर्माधर्माभ्यामिति विप्रति- पत्तिपरिहार	११२	१९
३९ लोकाकाशे धर्मादीनामवगाह- प्रदर्शनं	११	२८	५७ धर्माधर्मद्रव्ययोः स्वोपकारे		
४० आकाशास्यास्वप्रतिष्ठत्व- प्रतिपादनं	११	३३			
परमार्थतयाधाराधेयामाव प्रतिपादनमाकाशादीनां	२०६	४			
४१ आकाशधर्मादीनामाधाराधे					

विषयाः	पृ.सं.	पं.सं.	विषयाः	पृ.सं.	पं.सं.
परश्वपराविरोधोपवर्णनं	२१३	११	७५ कालकृतवर्तनाद्यु	-	-
५८ धर्माधर्मयोरस्तित्वप्रतिपादनं			पकारवर्णनं	"	३०
तत्रत्यविप्रतिपत्तिनिरासश्च	"	३४	७६ वर्तनादीनां विप्रतिपत्ति-		
५९ आकाशस्योपकारप्रदर्शनं	२१५	२१	निराकरणपूर्वकं स्वरूपाभिधानं	"	३३
६० अयुतसिद्धत्वेऽप्याकाशादीनामा			७७ परत्वापरत्वयोः साफल्यस्य		
धाराधेयत्वसमर्थनं	"	३१	वर्तनादीनां याथाक्रम्यस्य च		
६१ एकत्र स्थितानां धर्मादीनां			७८ प्रतिपादनं	२२९	२४
परस्परोपघाताभावे युक्ति			७९ पुद्गलस्वरूपाभिधानं	"	३०
प्रदर्शनं, आकाशस्यावगाहन			८० स्पर्शादीनां पौर्वापर्याभिधाने		
सामर्थ्यप्रदर्शनं प्रतिवाद्यभि-			युक्तिप्रदर्शनं तत्रत्यविप्रति-		
६२ मताकाशस्वरूपनिराकरणं च	२१६	११	पत्तिपरिहारश्च	"	३१
६३ पुद्गलानां शरीराद्यु			८१ स्पर्शादीनां भेदाख्यानं	२३०	१३
पकारोपवर्णनं	२१७	१४	८२ शब्दादिभेदेन पुद्गलानां स्व-		
६४ विप्रतिपत्तिनिराकरणपूर्वकं			रूपप्रतिपादनं च	"	२०
शरीरादीनां याथाक्रम्ये			८३ शब्दस्य भेदप्रभेदानिर्देशपूर्वकं		
हेतूपदर्शनं	"	१५	स्वरूपाख्यानं	"	३३
६५ शरीरादीनां पुद्गलस्योपकारकत्व			८४ बधस्य भेदानिर्देशपूर्वकं		
प्रदर्शनपूर्वकं तदुपदेश-			स्वरूपाभिधानं	२३२	९
साकल्यप्रदर्शनं	२१८	७	८५ सौक्ष्यादीनां भेदानिर्देश-		
घाचः स्वरूपनिर्देशपूर्वकं			पुरस्सर स्वरूपाभिधानं	२३३	१६
भेदाख्यानं	"	२३	८६ क्रियाभेदोपवर्णनं	२३४	२०
६६ मनसो भेदानिर्देशपूर्वकं स्वरूप-			८७ शब्दादीनां पुद्गलैरन्यत्वान-		
वर्णनं प्रतिवाद्यभिमत-			न्यत्वाद्यनेकांतत्वप्रदर्शनं	"	२९
६७ मनःस्वरूपस्य विस्तरेण			८८ पुद्गलानां मूलभेदाख्यानं	२३५	१६
निराकरणं	२१९	१८	८९ अणुस्कंधानामर्थस्य तत्रत्य-		
६८ प्राणापानस्वरूपवर्णनं	२२१	१७	वचननिर्देशतात्पर्यस्य च		
६९ पुद्गलानां सुखाद्युपका-			निरूपणं	"	१७
रातरवर्णनं	२२२	८	९० अण्वादीनां स्वरूपे प्रति-		
७० सुखादीनां स्वरूपाख्यानं	"	९	वाद्युपन्यस्तविवादपरीहारः	"	३१
७१ सुखादीनां याथाक्रम्ये			९१ स्कंधानामुत्पत्तिप्रकारोप		
युक्तिप्रदर्शनं	"	१७	वर्णनं	२३७	१५
७२ सूत्रस्थोपग्रहशब्दसाफल्यस्य			९२ अणुत्पत्तिवर्णनं	"	३०
पुद्गलकृतमरणस्वरूपोपग्रहत्वस्य			९३ भेदसंघातेभ्य उत्पद्यंते, इति		
चात्मनः समर्थनं	"	२६	सूत्रे भेदसंघातपदसाफल्य-		
७३ सूत्रस्थविवादपरिहारप्रदर्शनं	२२३	१	कथनं	"	३६
७४ जीवानामुपग्रहत्वप्रदर्शनं सूत्रस्थ			९४ सदितिद्रव्यलक्षणप्रति		
पदानां साफल्यकथनं च	२२३	१३	पादनं	२३८	४

क्रियाः	पृ.सं.	प.स.	विषयाः	पृ.सं.	पं.सं.
९५ सत्पदार्थनिरूपण	"	८	११५ परिणामभेदप्रतिपादनं	"	३१
९६ सूत्रस्यात्पादादिपदानां तात्पर्यप्रतिपादनं	"	१२	इति पंचमोऽध्यायः ।		
९७ द्रव्याणामुत्पादाद्यात्मकत्वा- नेकांतसमर्थन	"	१८	षष्ठोऽध्यायः ।		
९८ सच्छब्दार्थप्ररूपणं, एकत्रो- त्पादादित्रयाणामविरोध- प्रतिपादन	"	३४	१ योगशब्दार्थनिरूपणं	२४५	८
९९ सूत्रेण नित्यशब्दार्थनिरूपणं २३९		२८	२ कर्मशब्दार्थनिरूपण	"	१४
१०० व्ययोत्पादयो सूत्रेण विरोधपरिहारः	२४०	४	३ कर्मयोगशब्दयोः कर्त्रादिव्यु- त्पत्तिनिरूपणं	"	२७
१०१ बंधकारणोपदर्शनं	"	२०	४ आत्मपरिणामत्वाद्योगशब्दस्य त्रैविध्यानुपपत्तिरिति विप्रति- पत्तिपरिहारः	२४६	१
१०२ सूत्रस्थस्त्रिधादिशब्दानां तात्पर्याख्यान स्त्रिधादीनां प्रतीतिप्रदर्शनं च	"	२१	५ योगशब्दार्थस्य विप्रतिपत्ति- परिहारपूर्वकं प्रतिपादन	"	२१
१०३ जघन्यगुणानां वधाभाव- निरूपण	२४१	१	६ आत्मवशब्दार्थनिरूपणं	"	३१
१०४ गुणसाम्ये सदृशानां बंधा- भावानिरूपण	"	१५	७ पूर्वोत्तरसूत्रयोरैक्यसंबधिविप्र- तिपत्तिनिरासः	"	३२
१०५ द्व्यधिकादिगुणानां बंध- प्रतिपादन सूत्रस्थपदानां तात्पर्यनिरूपणं च	"	२९	८ आत्मवसंज्ञायां युक्तिप्रदर्शनं	२४७	१२
१०६ बंधेऽधिकयोर्गुणयोः पारि- णामिकत्वप्रतिपादन	२४२	१५	९ पुण्यपापभेदेन कर्मद्वैविध्य- प्ररूपणं	"	१९
१०७ द्रव्यस्य गुणपर्ययवत्त्व समर्थन	२४३	१	१० शुभादिसूत्रपदानां तात्पर्य- निरूपणं	"	२०
१०८ गुणपदार्थसमर्थनं तत्रत्य- विप्रतिपत्तिपरिहारश्च	"	६	११ पुण्यपापयोरैक्यपरिहारः	"	३५
१०९ गुणपर्ययवदिति वाक्य- समर्थनं	"	२०	१२ सकपायाकषायप्राणिनोरास्त्र- वविशेषाख्यान	२४८	२०
११० कालस्य द्रव्यत्वसमर्थनं	"	२६	१३ सूत्रस्थकपायादिशब्दानां तात्पर्यनिरूपणं	"	२३
१११ कालस्यानंतसमयत्व प्रतिपादनं	"	३५	१४ सांपरायिकास्त्रवस्य भेदाख्यानं २४९	"	१
११२ गुणलक्षणप्रतिपादनं	२४४	६	१५ इंद्रियादीनामात्मनो भेदाभे- दयोरनेकांतसमर्थन	"	१६
११३ गुणानां विप्रतिपत्तिपरिहार पूर्वकं निर्गुणत्वविशेषणसमर्थनं,	"	१०	१६ पंचविंशतिक्रियाणां विस्तरेण लक्षणनिर्देशपूर्वकं विवरण	"	२२
११४ परिणामशब्दार्थप्ररूपणं	"	२३	१७ इन्द्रियकपायात्रतानां क्रियास्त्र- भावत्वान्नाथं उल्लेखेनेति विप्रति- पत्तिनिराकरणं	२५०	१५
			१८ इन्द्रियग्रहणमेव सूत्रेस्त्वित्या- दिविप्रतिपत्तिपरिहरण	२५१	१
			१९ तीव्रादिभेदेनास्त्रविशेषा-		

विषयाः	पृ.सं.	प.सं.	विषयाः	पृ.सं.	प.सं.
भिधानं	"	२०	या तात्पर्योपवर्णनं	"	२
२० सूत्रस्थतीव्रादिपदानां ता- त्पर्यनिरूपणं	"	२१	४१ असद्वेद्यशब्दार्थनिरूपणं	२५९	१२
२१ सूत्रस्थ भावशब्दस्य तीव्रादिवि- शेषणत्वे विप्रतिपत्तिपरिहारः	"	३५	४२ दुःखशब्दस्य प्राथम्याभिधाने युक्तिप्रदर्शनं शोकादिशब्द- स्योपलक्षणत्वप्रतिपादनं च	"	१८
२२ वीर्यादेः पृथग्रहणसमर्थनं	२५२	१२	४३ दुःखादिषु प्रतिवाद्युपन्यस्तक- टाक्षपरिहारः	"	२६
२३ आस्रवाधिकरणनिरूपणं	"	२२	४४ सद्वेद्यस्यास्रवकारणप्रतिपादनं	२६०	१२
२४ जीवाधिकरणस्य भेदाख्यानं	२५३	५	४५ सूत्रस्थभूतवृत्त्यनुकंपादीनां पदानां तात्पर्यनिरूपणं	"	१४
२५ सूत्रस्थसंरभादिपदानां तात्प- र्याख्यानं	"	१०	४६ वृत्तौ, इतिव्रतिशब्दयोश्च ग्रहणे प्रतिवाद्युपन्यस्तदोषसमाहितः	२६१	८
२६ संरभादीनां पौर्वापर्यक्रमे- युक्तिनिर्दर्शनं	२५४	८	४७ दर्शनमोहस्य आस्रवकारण- प्रतिपादनं	"	२३
२७ चशब्दसाफल्यनिर्देशपूर्वकं संरभादीनामास्रवत्वसमर्थनं	"	२६	४८ सूत्रस्थकेवल्यादिपदानां ता- त्पर्यनिरूपणं	"	२४
२८ अजीवाधिकरणभेदनिरूपणं	"	३३	४९ केवल्यादिषु विभिन्नस्पष्टतया- वर्णवादस्वरूपकथनं	२६२	५
२९ सूत्रस्थपदानां वृत्तिप्रदर्शनं	२५५	१	५० चारित्रिमोहस्यास्रवकारणनि- रूपणं	"	१८
३० सूत्रस्थपरशब्दस्य विस्तरेण साफल्यप्रदर्शनं	"	८	५१ सूत्रस्थशब्दानां तात्पर्यनि- रूपणं	"	१९
३१ निवर्तनीदानां भेदप्रतिपादनं	"	२०	कषायोदयानिमित्तस्तीव्रपरिणाम- श्चारित्रिमोहस्यास्रवः किंस्वरूपः ?		
३२ ज्ञानदर्शनावरणयोरआस्रवका- रणप्रतिपादनं	२५६	५	५२ इति प्रतिपादनं	"	२६
३३ सूत्रस्थप्रदोषादिशब्दानां ता- त्पर्यप्रतिपादनं गृहीततच्छब्द- साफल्यं च	"	६	५३ नारकायुष आस्रवकारण- निरूपणं सूत्रस्थपदानां तात्प- र्यप्रतिपादनं च	२६३	५
३४ प्रतिपाद्युपन्यस्तज्ञानदर्शनाव- रणयोरेकत्वशंकापरीहारः	"	२९	५४ तिर्यगायुष आस्रवकारण- निरूपणं	"	२१
३५ केवलिनि ज्ञानदर्शनयोर्यौग- पथस्य तदितरेषु क्रामिकत्व- स्य च प्रतिपादनं	२५७	१	५५ मानुषायुष आस्रवकारण- निरूपणं	"	२८
३६ अतीतपदार्थेष्वपि केवलिना- मवधिज्ञानिनां च दर्शनशक्ति- प्रतिपादनं	"	६	५६ सकलायुष आस्रवकारण निरूपणं	२६४	५
३७ मनःपर्ययदर्शननिषेधोपवर्णनं	"	२१	५७ देवायुष आस्रवकारण- प्रतिपादनं	"	१९
३८ सूत्रस्थतात्पर्यविशेषवर्णनं	"	३०	५८ अशुभनाम्न आस्रवकार- णनिरूपणं	२६५	५
३९ असद्वेद्यस्य शोकाद्यास्रवकार- णनिरूपणं	२५८	१			
४० सूत्रस्थशोकादिपदानां वि- प्रतिपत्तिपरिहारपूर्वकं स्फुटत-					

विषयाः	पृ.स.	प.स.	विषयाः	पृ.सं.	प.सं.
५९ शुभनाम्न आस्रवकारण- निरूपण	"	२०	१३ ब्रह्मचर्यव्रतस्य भावनाः	"	६
६० तीर्थकरनाम्न आस्रवका- रणनिरूपण	"	२६	१४ परिग्रहपरिमाणव्रतस्य पञ्चभावनापददर्शः	"	११
६१ सूत्रस्थदर्शनविशुद्ध्यादि शब्दानां विस्तरेण तात्पर्य- प्रतिपादन	"	३०	१५ प्रतिव्रतविरोधिभावना नामप्युपदेशः	२७३	१५
६२ नीचैर्गोत्रनाम्न आस्रवकारण- प्रतिपादन	२६७	९	१६ व्रतसपादनाय विशेषभावनापदेशः	२७३	२२
६३ सूत्रस्थपदानां विस्तरेण तात्पर्यनिरूपण च	"	१०	१७ सूत्रस्थमैत्र्यादिपदानां तात्पर्यनिरूपण	"	२३
६४ उच्चगोत्रस्यास्रवकारण- प्रतिपादन	"	२८	१८ जगत्स्वभावकायस्वभाव- भावनयोः कार्यनिरूपण	२७४	१२
६५ अंतरायकर्मण आस्रवकार- णाभिधानं	२६८	५	१९ हिंसाच्छिष्यप्रतिपादन	"	३२
प्रतिवाद्युपन्यस्तास्रवानि- यमशंकापरीहारः	"	२१	२० प्रमत्तयोगप्राणव्यरोपणशब्दानां तात्पर्यनिरूपण	"	३३
इति षष्ठोऽध्यायः ।			२१ सवर्था प्राणादिभ्य आत्मनो- भिन्नत्व स्वीकुर्वता प्रतिवादिना,, प्रदत्तविप्रतिपत्तिपरीहारः	२७५	१३
—०—			२२ प्रमत्तयोगात्प्राणव्यपरोपण- मिति विशेषणद्वयस्य तात्पर्यनिरूपण	"	२३
अथ सप्तमोऽध्यायः ।			२३ असत्यस्वरूपप्रतिपादन सूत्रस्थपदानां स्पष्टतया स्वरूपप्रतिपादन च	२७६	१९
१ व्रतशब्दार्थनिरूपणं	२६२	११	२४ स्तेयस्वरूपनिरूपण	२७७	१
२ सूत्रस्थपदानां तात्पर्यनिद- र्शनपुरस्सरं सूत्रस्थपञ्चम्याः समर्थन	"	१२	२५ सूत्रतात्पर्यस्थविप्रतिपत्तिपरिहारः,,	"	३
४ अहिंसादीनां पौर्वापर्ये युक्ति- प्रदर्श्य विरतिशब्दमन्वया-	"	२९	२६ प्रतिवाद्युपन्यस्तस्तेयप्रसग- परिहारः	"	२३
५ भिधानं व्रतानां सवरातर्भा- वाभावप्रतिपादनं	२७०	७	२७ अग्रहस्वरूपप्रतिपादन	"	३५
६ व्रतानिदर्शकसूत्रे रात्रिभोजन विरतेर्हेतुप्रदर्शनं	"	१९	२८ विप्रतिपत्तिपरिहारपूर्वक मैथुनशब्दार्थवर्णनं	२७८	१
७ तस्वरूपप्रकाशनं च	"	१९	२९ ब्रह्मशब्दार्थनिरूपण	२७९	४
८ व्रतिनां द्वैविध्यप्रतिपादन	२७१	६	३० परिग्रहस्वरूपप्रतिपादनं	"	७
९ प्रतिव्रतस्थैयार्थ भावना- सद्वयान	"	१४	३१ विप्रतिपत्तिनिरासपूर्वकं मूर्च्छाशब्दार्थकथन	"	९
१० अहिंसाव्रतस्य पञ्चभावना- पदेशः	"	२७	३२ व्रतिलक्षणं	"	३२
११ सत्यव्रतस्य पञ्च भावनाः	"	३२	३३ भेदप्रदर्शनपुरस्सरं शल्यशब्दार्थनिरूपणं	"	३३
१२ अचर्यव्रतस्य भावना.	२७२	१	३४ प्रतिवाद्युपन्यस्त	"	३३

विषयाः	पृ.सं.	पं.सं.	विषयाः	पृ.सं.	पं.सं.
सूत्रसंगतिपरिहारः	२८०	४	५४ सत्यव्रतस्यातिचाराणां		
३५ अगार्यनगारभेदेन व्रति-			तत्सूत्रस्थपदतात्पर्यस्य		
द्वैविध्यनिरूपणं	"	२३	च निरूपणं	२८७	६
३६ व्रतिव्यपदेशनिरूपणं	"	३१	५५ अचौर्यव्रतस्याति-		
३७ अगारिणो लक्षणं	२८१	१	चारोपाख्यानं	"	१९
३८ गुणव्रतशिक्षाव्रतयो-			५६ ब्रह्मचर्यव्रतस्यातिचाराः	२८८	१
भेदनिरूपणं	"	१५	५७ पचमव्रतस्यातिचाराः	"	१८
३९ सूत्रस्थपदानां तात्पर्य-			५८ दिग्व्रतस्यातिचाराः	"	२८
निरूपणं	"	१७	५९ दिग्व्रतातिचाराणां		
४० दिग्विरतस्वरूपप्रतिपादनं			पौनरुक्त्यपरीहारः	२८९	३
ततः परं महाव्रत-			६० देशव्रतस्यातिचाराख्यानं	"	११
सिद्धिनिरूपणं च	२८२	१५	६१ अनर्थदडव्रतस्यातिचाराः	"	२५
४१ अनर्थदडभेदाख्यानं प्रत्येकं			६२ सामायिकव्रतस्यातिचाराः	२९०	१५
च तेषां लक्षणप्रतिपादनं			६३ प्रोषधोपवासव्रतस्यातिचाराः	"	३०
तत्रत्यविशेषवर्णनं च	२००	३३	६४ उपभोगपरिमोगव्रत-		
४२ भोगपरिसख्यानभेदाख्यानं	२८३	३०	स्यातिचारा.	२९१	६
४३ अतिधिसंविभाग-			६५ अतिधिसंविभागव्रतातिचाराः	"	२३
भेदाख्यानं	२८४	३	६६ सल्लेखनाव्रतस्यातिचाराः	२९२	१
४४ सल्लेखनां प्रत्यादरभाव-			६७ सूत्रस्थपदानां सामस्ये		
निरूपणं	"	८	नार्थप्रतिपानं	"	३
४५ सूत्रस्थशब्दानां विस्पष्टत-			६८ दानस्वरूपाख्यानं	"	१७
यार्थप्रतिपादनं	"	९	६९ विध्यादिविशेषेण दानविशेष		
कृतार्यां सल्लेखनायामात्मवधकत्व			प्रतिपादनं	"	२३
प्रसंगःस्यादिति प्रतिवाद्युपन्यस्त-					
४६ दोषपरिहारः	"	२३	इति सप्तमोऽध्यायः ।		
४७ सल्लेखनासमयनिरूपणं	२८५	१५	अथाष्टमोऽध्यायः		
४८ एकयोगकरणाभावस्य			१ वधकारणप्रतिपादन	२९४	५
फलप्रदर्शनं	"	१९	२ सूत्रस्थपदानां तात्पर्यनिरूपणं	"	७
४९ सम्यग्दृष्टीनामतीचारो-			३ मिथ्यादर्शनभेदप्रभेदाख्यानं	"	१६
पवर्णनं	"	३०	४ आगमप्रामण्यात्प्राणिवधो-		
५० प्रशंसासंस्तवयोर्भेद-			धर्महेतुरिति सिद्धातनिराकरणं	"	३५
प्रतिपादनं, अतीचार-			५ अविरत्यादीना भेद-		
शब्दार्थश्च	"	३४	प्रतिपादनं	२९६	३१
५१ व्रतशीलयोरतीचार-			६ मिथ्यादर्शनस्य समुदा-		
संख्यानं	२८६	१५	यत्वेनावयवत्वेन वधहेतुत्व		
५२ अहिंसाव्रतस्यातिचारोपदेशः	"	३१	प्रतिपादन	२९७	१
५३ सूत्रस्थवधादिशब्दानां			७ अविरतिप्रमादयोः		
तात्पर्यनिरूपणं	"	३२	कषायाविरत्योश्च भेदप्रति		
			पादने हेतुः	"	८

विषयः	पृ.सं.	पं.सं.	विषयः	पृ.सं.	पं.सं.
८ वधस्वरूपाख्यानं	"	१८	२८ चक्षुरादिदर्शनावरणोदया		
९ सूत्रस्थपदानां प्रत्येकस्य			दात्मनोऽवस्थाप्रतिपादन	"	३२
विप्रतिपत्तिनिराकरणपूर्वक			२९ वेदनीयकर्मभेदाख्यानं	३०४	९
साफल्यप्रदर्शन	"	१९	३० चारित्रमोहनीयकर्मप्रकार-		
१० वंधस्य भेदाख्यानं			प्रतिपादनं	"	१७
११ सूत्रस्थप्रकृत्यादिशब्दाना	२९८	२३	३१ सूत्रस्थपदाना स्फुटतया		
विप्रतिपत्तिनिराकरणपूर्वक			तात्पर्यप्रतिपादन	"	३१
प्रत्येकस्य स्वरूपवर्णनं	"	२४	३२ आयुःकर्मभेदनिरूपण	३०५	२५
१२ मूलोत्तरभेदात्प्रकृतिबंधस्य			३३ आयुःशब्दस्य विप्रतिपत्ति-		
भेदप्रतिपादन	२९९	११	निराकरणपूर्वक तात्पर्य-		
१३ मूलप्रकृतीना भेदाख्यानं	"	१३	निरूपणं	"	२८
१४ सूत्रस्थपदाना व्युत्पत्ति-			३४ नारकाद्यायुषां स्वरूप-		
निदर्शनं	"	२०	प्रतिपादन	३०६	१
१५ ज्ञानावरणमोहयोर्विशेषाख्यानं	"	३३	३५ नामकर्मण उत्तरप्रकृति-		
१६ ज्ञानदर्शनावरणयोरन्यत्वं			भेदनिरूपणं	"	१२
प्रतिपाद्य ज्ञानावरणस्य			३६ गत्यादीना सर्वासां नामप्रकृतीनां		
विशेषेपि प्रत्याख्य मत्यादीनां			विस्तरेण स्वरूपप्रतिपादनं	"	१६
भेदप्रतिपादनं	३००	३	३७ गणधरत्वचक्रधरत्वादि-		
१७ एकस्य पुद्गलद्रव्यस्यावरणसुखादि			पदकारणनिरूपणं	३०९	३४
निमित्तत्वासिद्धिरिति			३८ तीर्थकरत्वस्य भेदेनोल्लेखस्य		
विप्रतिपत्तिनिराकरण	"	१०	प्रयोजनप्रतिपादनं	३१०	११
१८ कर्मणां सख्याविशेष-			३९ गोत्रकर्मभेदनिरूपण	"	१६
प्रतिपादनं	"	२६	४० अतरायकर्मप्रकारप्रतिपादन	"	२३
१९ ज्ञानावरणार्दीना क्रम-			४१ भोगोपभोगयोः पार्थक्य-		
प्रतिपादने युक्तिप्रदर्शन	३०१	१	प्रतिपादनं	"	२९
२० उत्तरप्रकृतिबंधभेदनिरूपण	"	२०	४२ ज्ञानावरणदर्शनावरणवेदनी-		
२१ ज्ञानावरणभेदाख्यान	"	३१	यातरायाणामुत्कृष्टस्थित्युपदर्शन	३११	७
२२ मत्यादीनामावरणत्वसिद्धि	३०२	७	४३ सूत्रस्थपदाना साफल्य-		
२३ अवधिमन.पर्ययावरणयो			प्रदर्शन	"	९
रभव्ये सत्ताप्रतिपादनं	"	२०	४४ मोहनीयकर्मण उत्कृष्ट		
२४ भव्यत्वाभव्यत्रयैर्युक्ति-			स्थितिप्रतिपादन	"	३१
प्रदर्शनं	"	२७	४५ नामगोत्रयोरुत्कृष्ट-		
२५ दर्शनावरणस्य भेदाख्यान	"	३३	स्थितिप्रतिपादन	३१२	२
२६ सूत्रस्थनिद्रादिपदानां			४६ आयु कर्मण उत्कृष्ट-		
विस्तृतार्थप्रतिपादन	३०३	१	स्थितिप्रदर्शन	"	९
२७ निद्रादिपरिणामसिद्धि-			४७ वेदनीयकर्मणो जघन्य-		
निद्रादीनां दर्शनावरणेना			स्थितिप्ररूपण	"	१६
भेदप्रतिपादन च	"	२२	४८ नामगोत्रयोरजघन्यस्थितिकथनं	"	१९

विषयः	पृ.सं.	पं.सं.	विषयः	पृ.सं.	पं.सं.
४९ ज्ञानावरणदर्शनावर्णांतराया- द्यवशिष्टपचकर्मणां			ईर्यादीनां पार्थक्येन		
जघन्यस्थितिः	"	२२	लक्षणप्रतिपादन	"	२६
५० विपाकशब्दार्थनिरूपणं	"	२६	१३ जीवस्थाननामानि	"	३२
५१ अनुभवभेदनिरूपण	"	३१	१४ गुप्तिसमित्योर्भेदनिरूपणं	३२२	१८
५२ कर्मणां तदनुसार्यनुभव- प्ररूपण	३१३	१	१५ मुनीनां युक्तिपूर्वकं पात्र		
५३ अनुभूतकर्मानंतर- दशाप्रतिपादन	"	६	ग्रहणानिषेधः	"	२३
५४ निर्जरालक्षणनिरूपण- पूर्वक तद्भेदनिरूपण	"	८	१६ धर्माणां नामाख्यातं	३२३	१
५५ निर्जरापदोल्लेखप्रयोजनं	"	२१	१७ धर्मशब्दसाफल्यनिरूपणं	"	४
५६ प्रदेशवधस्य हेतुस्वभाव- निर्देशपूर्वकं विवरण	३१४	११	१८ क्षमाशब्दार्थनिरूपणं	"	७
५७ सूत्रस्थपदानां तात्पर्य निरूपण	"	१४	१९ मार्दवार्जवयोः स्वरूपनिरूपणं	"	१०
५८ पुण्यप्रकृतिपरिगणनं	३१५	३	२० शौचलक्षणकथनं	"	१३
५९ पापप्रकृतिपरिगणन	"	१३	२१ शौचस्य गुत्तेराकिंचन्या- द्भेदप्रतिपादन	"	१५
इत्यष्टमोऽध्यायः			२२ शौचभेदनिरूपणं	"	२१
—०—			२३ सत्यशब्दार्थनिरूपणं तस्य भाषासामितितो भेदश्च	"	२४
अथ नवमोऽध्यायः ।			२४ विप्रतिपात्तिनिवृत्तिपूर्वक संयमशब्दार्थप्ररूपणं	"	३२
१ संवरस्वरूपप्रतिपादनं	"	२५	२५ सयमभेदप्रतिपादनं	३२४	९
२ आसन्ननिरोधादिसूत्रस्थ- पदानां तात्पर्यप्रतिपादनं	३१६	१	२६ अपहृतसमप्रतिपादनार्थः शुद्ध्यष्टकोपदेशः	"	१४
३ संवरभेदनिरूपण			२७ तपस्त्यागयोः स्वरूपनिर्देशः	३२५	६
गुणस्थाननामानिप्रत्येकस्यतेषां,		१७	२८ उत्सर्गतपस्त्यागधर्माभ्यां- त्यागस्य पार्थक्यसमर्थनं	"	९
४ स्फुटतया स्वरूपनिर्देशश्च	"	२४	२९ आकिंचन्यब्रह्मचर्ययोः स्वरूपपाख्यानं	"	१७
५ संवरव्यवस्थाप्रतिपादनं	३१८	३१	३० सूत्रस्थोत्तमशब्दतात्पर्य- निरूपणं	"	३०
६ संवरकारणनिरूपण	३१९	२८	३१ उत्तमक्षमादीनां सर्वेषां सयम- हेतुत्वप्रतिपादन	"	३३
७ सूत्रस्थगुण्यादिपदानां तात्पर्यनिरूपणं	"	२९	३२ अनित्यत्वादिभावनानां नामाख्यान	३२६	३४
८ संवरगुण्यादीनां कथंचिद्भेद- प्रतिपादनं	३२०	१०	३३ अनित्यत्वभावनावर्णनं	"	३६
९ संवरस्य तपोऽपि कारणं निर्जरायाश्चेति निर्देशः	"	२०	३४ अशरणभावना	३२७	५
१० सूत्रेण गुप्तिशब्दार्थनिरूपण	३२१	४	३५ संसारभावना	"	१७
११ समितीनां संख्यानां	"	२२	३६ एकत्वभावना	३२८	१
१२ समितिशब्दार्थनिरूपणं,			३७ अन्यत्वभावना	"	१०
			३८ अशुचित्वभावना	"	१८

विषयाः	पृ.सं.	प.सं.	विषयाः	पृ.सं.	पं.सं.
३९ तत्त्वेभ्य आसन्नवादीनां भावनानां पार्थक्यप्रतिपादनतात्पर्यनिरूपण,,	३१		७० सत्कारपुरस्कारपरीषहः	॥	३२
४० आसन्नवभावनास्वरूपनिरूपण ,,	३४		७१ प्रज्ञाविजयः	३३७	१
४१ संवरानुप्रेक्षा	३२२	७	७२ अज्ञानपरीषयजयः	॥	४
४२ निजर्णानुप्रेक्षा	॥	९	७३ अदर्शनपरीषहः	॥	८
४३ लोकानुप्रेक्षा	॥	१२	७४ अधिकपरीषहोपसख्यान- प्रतिषेधः	॥	१३
४४ बोधिदुर्लभानुप्रेक्षा	॥	१५	७५ सूक्ष्मसांपरायच्छ्रमस्थवीतरा- गयोः परीषहेयत्ताप्रतिपादन	॥	३०
४५ गल्यादीत्यत्रादिशब्दग्राह्याणां भेदनिर्देशपूर्वक विस्तरेण स्वरूपप्रतिपादन	॥	३१	७६ जिनेऽर्हत्येकादशपरीषहोप- पादन	३३८	९
४६ सूत्रस्थस्वाख्यातानुप्रेक्षाशब्द- योर्विप्रतिपत्तिनिरासपूर्वक व्युत्पत्तिनिर्देशन	३३२	१९	७७ वादरसांपराये सर्वपरीषह- ग्रहणप्रतिपादन	॥	२३
४७ परीषहाणां सहने हेतुप्रदर्शन	३३३	२	७८ वादरसांपरायशब्दार्थ- निरूपणं	॥	२४
४८ परीषहाणां नामाख्यान	॥	१३	७९ ज्ञानावरणप्रकृतिकार्यनिरूपणं,,	॥	३३
४९ क्षुधापरीषहोपवर्णन	॥	१८	८० दर्शनमोहांतराययोः कार्यनिरूपण	३३९	७
५० पिपासापरीषहोपवर्णन	॥	२७	८१ चारित्रिमोहस्य कार्यनिरूपणं	॥	१३
५१ क्षुत्पिपासयोर्भेदसमर्थन	॥	३२	८२ वेदनीयकार्यनिरूपणं	॥	१९
५२ शीतपरीषहजयोपाख्यानं	३३४	२	८३ एकस्मिन्नात्मनि यौगपद्येन परीषहसत्ताप्रतिपादनं	॥	२७
५३ उष्णपरीषहः	॥	९	८४ परीषहाणां न्यूनाधिक- विवादपरीहारः	॥	३३
५४ दशमशकपरीषहवर्णनं	॥	२४	८५ चारित्राणां नामाख्यान	३४०	२१
५५ दशमशकेशब्दद्वयस्य पार्थक्यप्रयोजन	॥	२०	८६ गुप्त्यादिभ्यः सामायिकस्य व्यवच्छित्तिप्रतिपादन	॥	२९
५६ नाग्न्यपरीषहः	॥	२५	८७ सूत्रस्थेच्छेदोपस्थापनादिपदानां तात्पर्यनिरूपणं	३४१	५
५७ अरतिपरीषहः	॥	३१	८८ गुप्तिसामितिभ्यां सूक्ष्मसांपरा- यचारित्रस्य भेदसमर्थन	॥	१७
५८ अरतिपरीषहस्य पृथगुपादान- प्रयोजन	॥	३५	८९ सूत्रस्थेशब्दसाफल्यप्रदर्शन	॥	२६
५९ स्त्रीपरीषहजयनिरूपण	३३५	३	९० सामायिकादीना पौर्वापर्ये युक्तिप्रदर्शन	॥	२९
६० चर्यापरीषहजयः	॥	१०	९१ वाह्यतपसां नामोल्लेखः	३४२	१
६१ निपद्यात्तितिक्षा	॥	१६	९२ भेदनिर्देशपूर्वकमनशनतपः- स्वरूपवर्णन	३४२	३
६२ शय्यापरीषहः	॥	२१	९३ अवमोदर्यवृत्तिपरिसंख्यानर- सपरिन्यागतपसां स्वरूपकथन	॥	८
६३ आक्रोशपरीषहः	॥	२८			
६४ वधपरीषह	॥	३३			
६५ याचनापरीषहः	३३६	३			
६६ अलामपरीषहः	॥	११			
६७ रोगपरीषहः	॥	१६			
६८ तृणस्पर्शपरीषहः	॥	२१			
६९ मलपरीषहः	॥	२५			

विषयाः	पृ.सं.	पं.सं.	विषयाः	पृ.सं.	पं.सं.
९४ प्रतिवाद्युपन्यस्ताविरुद्धरसपरि त्यागशब्दार्थपरिहारः	॥	१५	११६ पात्रकालनिर्देशपूर्वकं ध्यान- स्वरूपकथनं	॥	१५
९५ वृत्तिपरिसख्यानादनशनाव मोदर्यरसपरित्यागानां भेदप्रतिपादनं	॥	२३	११७ सूत्रस्थपदानां तात्पर्यनिरूपणं	॥	१६
९६ विविक्तशय्यासनस्य ग्रहणं	॥	३२	११८ सूत्रस्थोत्तमसहननादिशब्दानां तात्पर्यनिरूपणं	३४९	९
९७ भेदनिर्देशपुरस्सर कायक्ले- शप्रयोजन	३४३	१	११९ अभावस्य वस्तुत्वसमर्थनं	॥	२०
९८ परीषहजयकायक्लेशस्य भेदप्रतिपादन	॥	६	१२० प्रतिवादिप्रकल्पितध्यानस्व- रूपनिराकरणं	३५०	३
९९ अनशनादितपसां बाह्यत- पस्त्वसमर्थन	॥	१२	१२१ गुप्त्यादिप्रकरणस्य विप्रतिप- त्तिनिराकरणपूर्वकं ध्यानोपा- यत्वनिरूपणं	॥	८
१०० अंतरगतपसां नामाख्यानं	॥	२१	१२२ ध्यानभेदानिरूपण प्रत्येक- भेदस्य स्वरूपनिरूपणं	॥	२०
१०१ प्रायश्चित्ताद्यंतरंगतपसां प्रत्ये- कस्य भेदसंख्यानं	॥	२७	१२३ धर्म्यशुक्लयोर्मोक्षहेतुत्वप्रतिपादनं	॥	२८
१०२ प्रायश्चित्ततपसः प्रकारप्रति- पादन	३४४	४	१२४ आर्तध्यानस्य लक्षणं भेदानां निर्देशश्च	३५१	३
१०३ आलोचनातपसः स्वरूप- प्रतिपादनं	॥	१२	१२५ आर्तध्यानस्य स्वामिनिरूपणं	॥	३०
१०४ आलोचनदोषाणां निरूपणं	॥	१५	१२६ स्वभावस्वाम्यादिनिर्देशपूर्वकं रौद्रध्यानस्वरूपनिर्देशः	३५२	१
१०५ प्रतिक्रमणादीनां स्वरूपप्र- तिपादनं	॥	३०	१२७ संयतस्य रौद्रध्यानप्रतिषेधः	॥	९
१०६ विनयतपसः प्रकारनिरूपणं	३४५	२१	१२८ प्रकारनिर्देशपूर्वकं रौद्रध्यान- स्वरूपनिरूपणं	॥	१६
१०७ ज्ञानविनयादीनां स्वरूपप्रति- पादनं	॥	२४	१२९ विचयशब्दार्थनिरूपणपूर्वकं तत्समन्वयनिरूपणं	॥	१७
१०८ वैयावृत्यतपसः प्रकारप्र- काशन	३४६	७	१३० आज्ञाविचयस्वरूपनिर्देशः	॥	२४
१०९ सूत्रस्थाचार्यादिशब्दानां तात्पर्यप्रतिपादनं	॥	१०	१३१ अपायविचयलक्षणं	॥	३१
११० वैयावृत्यफलनिदर्शनं	॥	३३	१३२ विस्तरेण विपाकविचय- स्वरूपनिदर्शनं	३५३	४
१११ स्वाध्यायतपसः प्रकारनिर्देशः	३४७	६	१३३ संस्थानविचयस्वरूपाख्यानं	३५४	१३
११२ वाचनादिस्वाध्यायतपसां स्व- रूपनिदर्शन	॥	७	१३४ अनुप्रेक्षातो धर्म्यस्य पार्थक्यसमर्थनं	॥	१७
११३ व्युत्सर्गतपसोभेदप्रतिपादनं	॥	२२	१३५ अप्रमत्तस्य धर्म्यप्रतिषेध- प्रतिपादन	॥	२१
११४ व्युत्सर्गतपसो बाह्याभ्यंतरभेद- योर्विस्तरेण स्वरूपोपादानं	॥	२३	१३६ उपशांतक्षीणकषाययोधर्म्य प्रतिषेधनिरूपणं	॥	२४
११५ धर्मादिभ्यो व्युत्सर्गस्य भेद- निरूपण	३४८	*१	१३७ पृथक्त्ववितर्कैकत्ववितर्कैति शुक्लध्यानप्रकारद्वयस्य स्वाम्याख्यानं	॥	३१

विषयाः	पृ.सं.	पं.सं.	विषयाः	पृ.सं.	पं.सं.
१३८ सूक्ष्मक्रियाप्रतिपातिव्युप- रतक्रियानिवर्तीतिशुक्लप्रका- रद्वयस्य स्वामिनिरूपणं	३५५	५	५ कर्माभावस्य द्वैविध्यनिरूपण	॥	२८
१३९ शुक्लध्यानस्य प्रकारनिरूपण	॥	११	६ औपगमिकादिभावकर्मणा		
१४० शुक्लध्यानस्यालवननिरूपणं	॥	१४	क्षयादपि मोक्ष इति निरूपण	३६२	१०
१४१ पृथक्त्ववितर्काख्यशुक्लध्या- नस्य विशेषस्वरूपनिरूपण	॥	२०	७ भव्यत्वग्रहणस्य प्रयोजनप्र- तिपादनं	॥	१२
१४२ एकत्ववितर्काख्यशुक्लध्यानस्य विशेषस्वरूपनिरूपण	॥	२८	८ केवलसम्यक्त्वादीनां मोक्षे सद्भावनिरूपण	॥	२०
१४३ वितर्कशब्दार्थनिरूपणं	॥	३२	९ अनतवीर्यादीनामपि मोक्षे सत्त्वप्रतिपादन	॥	२६
१४४ वीचारशब्दार्थनिरूपणं	३५६	२	१० सकलकर्मणि विनष्टे पुनस्त- द्वधाभावनिरूपणं	॥	३०
१४५ ध्यानप्रकारनिरूपण	॥	१०	११ स्थानवत्त्वेऽपि मुक्तात्मनां पातप्रतिषेधनिरूपण	३६३	४
१४६ सम्यग्दृष्टीना निर्जरातारतम्य- प्रतिपादनं	३५७	६	१२ सिद्धानां परस्परोपरोध- प्रतिषेधः	॥	९
१४७ निर्जराया उत्तरोत्तरक्रमस्य किञ्चित्स्वरूपप्रतिपादनं	॥	८	१३ सिद्धानां सुखस्य निरतिशय- त्वप्रतिपादनं	॥	१३
१४८ क्षपकस्य साधुत्वनिरूपणं	॥	२९	१४ सिद्धात्मना निराकारत्व- प्रतिषेधः	॥	२०
१४९ पुलाकादीना निर्ग्रथत्व- प्रतिपादनं	३५८	१	१५ सिद्धात्मना विसर्पणाभाव- निरूपण	॥	२२
१५० पुलाकादीनां प्रत्येकस्य विप्रतिपत्तिनिरासपूर्वकं स्वरूपोपादनं	॥	२	१६- प्रदीपवत् सर्वथाभावो मोक्षः, यत्रैव कर्मविप्रमोक्षस्तत्रैव अवस्थानमिति विप्रतिपत्तिद्व- यनिरासः	३६४	३
१५१ पुलाकादीनां निर्ग्रथत्वसाधनं भग्नव्रतत्वेऽपि निर्ग्रथत्वसाधन	॥	१६	१७ निरस्तकर्मभारपुरुषस्य स्वरूपप्रतिपादन	॥	१६
१५२ पुलाकादीनां सयमादितो विशेषनिरूपणं	॥	३२	१८ मुक्तस्योर्ध्वगमने दृष्टातप्र- दर्शनं	॥	२१
१५३ संयमादिषु पुलाकानां साध्यत्वप्रदर्शन	१५९	६	१९ दृष्टातानां दार्ष्टंते मुक्तात्मनि विप्रतिपत्तिनिरासपूर्वक समन्वयप्रदर्शन	,	२६
इति नवमोऽध्यायः ।					
अथ दशमोऽध्यायः ।					
१ केवलज्ञानोत्पत्तिकारण- निरूपणं	३६०	६	२० मुक्तात्मनामलोकाकाशे कथं न गतिरित्यत्र हेतूपदर्शनं	३६५	१९
२ मोहादीना क्षयप्रकारप्रति- पादन	॥	१८	२१ व्यवहारनयेन क्षेत्रादिभिः सिद्धानां भेदप्रतिपादन	॥	२४
३ कारणनिर्देशपूर्वकं मोक्षस्व- रूपाख्यानं	३६१	७	२२ क्षेत्रभेदात्सिद्धभेदप्रदर्शनं	॥	२९
४ कर्मातत्वनिरूपणं	॥	१३	२३ कालभेदात्सिद्धभेदप्रदर्शन	॥	३३

विषयाः		पृ.सं.	पं.सं.	विषयाः		पृ.सं.	पं.सं.
२४	गतिभेदात्सिद्धभेदवर्णनं	३६६	२	२८	भेदनिर्देशपूर्वकमवगाहनभे-		
२५	लिंगभेदाद्भेदनिरूपणं				दात्सिद्धभेदप्रतिपादनं	॥	२०
	सिद्धात्मनां	॥	५	२९	अतरभेदात्सिद्धभेदः	॥	२५
२६	भेदनिर्देशपूर्वकं तीर्थात्सिद्धानां			३०	अल्पबहुत्वात्सिद्धभेदप्ररूपणं	॥	३१
	भेदाख्यानं	॥	९	३१	कियतां चित्तत्वार्थसारीय-		
२७	प्रत्येकबुद्धबोधितबोधात्सिद्ध-				पद्यानां निरूपण	३६८	१
	भेदाख्यानं	॥	१५		इति दशमोऽध्यायः ।		

समाप्तोयं विषयानुक्रमः श्रीराजवार्तिकस्य ।

प्रकरणसूचिका ।

तत्त्वनामानि	पृष्ठादिः	पृष्ठांतः	तत्त्वनामानि	पृष्ठादिः	पृष्ठांतः
जीवतत्त्वनिरूपणं	१	१८७	सवरनिर्जरातत्त्वनिरूपणं	३१५	३५९
अजीवतत्त्वनिरूपणं	१८७	२४५	मोक्षतत्त्वनिरूपणं	३५९	३६७
आस्रवतत्त्वनिरूपणं	२४५	२९३	कियतिचित्पद्यानि	०	३६८
बंधतत्त्वनिरूपणं	२९३	३१५			

इति प्रकरणसूचिका समाप्ता ।

नम. सिद्धेभ्यः ।

सनातनजैनग्रंथमाला ।

४.

श्रीमद्भट्टकलंकदेवविरचितं

तत्त्वार्थराजवार्तिकं ।

प्रणम्य सर्वविज्ञानमहास्पदमुरुश्रियं ।

निर्द्धौतकल्मषं वीरं वक्ष्ये तत्त्वार्थवार्तिकं ॥१॥

श्रेयोमार्गप्रतिपित्सात्मद्रव्यप्रसिद्धेः ॥ १ ॥ उपयोगस्वभावस्यात्मनः श्रेयसा योक्ष्यमाणस्य
सत्यां तन्मार्गप्रतिपित्सोत्पद्यते ।

(कथं) चिकित्साविशेषप्रवृत्तिवत् ॥ २ ॥ यथा व्याधिनिवृत्तिजफलश्रेयसा योक्ष्यमाणस्य चिकि-
त्स्यस्य प्रसिद्धौ चिकित्सामार्गविशेषप्रतिपित्सोत्पद्यते तथात्मद्रव्यप्रसिद्धौ श्रेयोमार्गप्रतिपित्सेति । तस्मात्सार्धी-
यसी मोक्षमार्गव्याख्या स्वायंभवीति किं च ।

सर्वार्थप्रधानत्वात् ॥ ३ ॥ ससारिणः पुरुषस्य सर्वेष्वर्थेषु मोक्ष प्रधानं, प्रधाने च कृतो यत्नः
फलवान् भवति तस्मात्तन्मार्गोपदेशः कार्यः, तदर्थत्वात् ।

मोक्षोपदेशः पुरुषार्थप्रधानत्वादिति चेन्न जिज्ञासमानार्थिप्रश्नापेक्षिप्रतिवचनसद्भावात् ॥४॥
आह मोक्षोपदेश एव कार्यो न मार्गोपदेशः कस्मात्पुरुषार्थप्रधानत्वात्, सर्वश्रेयोभ्यः पुंसो मोक्ष एव परं
श्रेयः आत्यतिकानुपमश्रेयस्त्वादिति, तन्न जिज्ञासमानार्थिप्रश्नापेक्षिप्रतिवचनसद्भावात्, योसौ मोक्षेणार्थी
जिज्ञासमानः स मार्गमेव पृष्ठवान्, न मोक्षमतस्तन्मार्गोपदेश एव न्याय्यः ।

मोक्षमेव कस्मान्नाप्राक्षीदिति चेन्न कार्यविशेषसंप्रतिपत्ते ॥ ५ ॥ स्यादेतदयं पृष्ठा मोक्षमेव
कस्मान् पृष्ठवान् कैमर्थक्यान्मार्गं पृष्ठवानिति, तन्न कार्यविशेषसंप्रतिपत्ते । मोक्षकार्यं प्रति सर्वेषां सद्भादिनां
संप्रतिपत्तिर्न कारणं प्रति ।

कारणं तु प्रति विप्रतिपत्तिः पाटलिपुत्रमार्गविप्रतिपत्तिवत् ॥ ६ ॥ यथा केचित्पुरुषा
नानादिगुणापेक्षिषु मार्गेषु विप्रतिपद्यन्ते न पाटलिपुत्रे प्राप्तव्ये । तथा मोक्षकार्यं प्रतिपद्य तदर्थमादृताः
सर्वे सद्भादिनस्तत्कारणेषु विप्रतिपद्यन्ते । तद्यथा केचित्पावडाहुः ज्ञानादेव मोक्ष इति । अपर आहुः ज्ञानवै-
राग्याभ्यामिति । पदार्थावबोधो ज्ञान । विषयसुखानभिष्वगलक्षणं वैराग्यमिति । अपर आहुः क्रियात्
एव मोक्ष इति “नित्यकर्महेतुकं निर्वाणमिति-वचनात्” किं च ।

पराभिप्रायनिवृत्त्यशक्यत्वात् ॥ ७ ॥ न च परस्य पृष्ठुः प्रश्नाभिप्रायोऽस्मदादिभिः शक्यो निव-
र्तयितुं ५ माप्राक्षीमार्गं मोक्षं पृच्छेति चेन्न भिन्नरचित्वाह्लोकस्य ।

कल्पनाभेदात्तद्विप्रतिपत्तिरिति चेन्न कर्मविप्रमोक्षसामान्यात् ॥ ८ ॥ आह न मोक्षं प्रति सप्रतिपत्तिरस्ति किंतु विप्रतिपत्तिरेव। कस्मात् ? कल्पनाभेदात् अन्येऽन्यथा लक्षण मोक्षं परिकल्पयति रूपवेदनासंज्ञासंस्कारविज्ञानपञ्चकस्कंधनिरोधादभावो मोक्ष-इति । गुणपुरुषातरोपलब्धौ प्रतिस्वप्रलुप्तविवेकज्ञानवदनभिव्यक्तचैतन्यस्वरूपावस्था मोक्ष इत्यपरे । बुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नधर्मधर्मसंस्कारनवात्मगुणाल्यतोच्छेदो मोक्ष इत्यन्ये । तस्मात्कल्पनाभेदान्मोक्ष प्रति विप्रतिपत्तिरिति, तन्न कर्मविप्रमोक्षसामान्यात्सर्वेया हि प्रवादिना यां तामवस्थां प्राप्य कृत्स्नकर्मविप्रमोक्ष एव मोक्षोभिप्रेत इति आस्माकीनसमयाविरोधान्मोक्षकार्यं प्रति सप्रतिपत्तिः ।

कार्यविशेषोपलंभात्कारणान्वेषणप्रवृत्तिरिति चेन्न 'अनुमानतस्तत्सिद्धेर्घटीयंत्रभ्रांतिनिवृत्तिवत् ॥ ९ ॥ आह कार्यविशेषमुपलभ्य लौकिकाः कारणान्वेषण प्रति आद्रियते यथा ज्वरादिरोगदर्शनात्तत्कारणान्वेषणे भिषक् प्रवर्तते चिकित्साप्रसिद्धयर्थम् तथा मोक्षदर्शनात्तत्कारणान्वेषण न्याय्य, न चासौ दृश्यते तस्मान्मोक्षकारणान्वेषणाभाव इति, तन्न, अनुमानतस्तत्सिद्धेः । प्रत्यक्षतोनुपलभ्यमानस्यापि मोक्षकार्यस्यानुमानत उपलब्धौ मोक्षकारणान्वेषण युक्त घटीयंत्रभ्रांतिनिवृत्तिवत् । यथा वलीवर्दपरिभ्रमणापादितारगतभ्रांतिं घटीयंत्रभ्रांतिजनिका वलीवर्दपरिभ्रमणाभावे चारगतभ्रात्यभावाद्घटीयंत्रभ्रांतिनिवृत्तिं च प्रत्यक्षत उपलभ्य सामान्यतोदृष्टादनुमानाद्द्वलीवर्दतुल्यकर्मोदयापादिता चतुर्गत्यरगतभ्रांतिं शरीरमानसविविवेदनाघटीयंत्रभ्रांतिजनिकां प्रत्यक्षत उपलभ्य ज्ञानदर्शनचारित्रानिर्दिग्धस्य कर्मण उदयाभावे चतुर्गत्यरगतभ्रात्यभावात्ससारघटीयंत्रभ्रांतिनिवृत्त्या भवितव्यमित्यनुमीयते । यासौ संसारघटीयंत्रभ्रांतिनिवृत्तिः स एव मोक्ष इति तस्मादनुमानतो मोक्षकार्यसिद्धेरव्यवस्थामो मोक्षकारणान्वेषण न्याय्यमिति किं च +

सर्वगिष्टसंप्रतिपत्तेः ॥ १० ॥ सर्वे गिष्टा प्रत्यक्षतोनुपलभ्यमानस्यापि मोक्षकार्यस्यानुमानादस्ति त्वमन्युपेत्य प्रतिनियतमोक्षकारणेषु प्रयतते। किंच +

आगमात्तत्प्रतिपत्तेः ॥ ११ ॥ प्रत्यक्षतोनुपलभ्यमानोपि मोक्षः आगमादस्तीति निश्चीयते। किंच +

सूर्याचंद्रमसोर्ग्रहणवत् ॥ १२ ॥ यथा सूर्याचंद्रमसोर्ग्रहणममुष्यां वेलायाममुना वर्णेनामुनादिभ्यागेन सर्वग्रासि ववेलेवमादि सांवत्सरैरप्रत्यक्षमप्यागमाञ्जायते तथा मोक्षोपीति। किं च +

स्वसमयविरोधः ॥ १३ ॥ अप्रत्यक्षत्वान्मोक्षो नास्तीति यस्य मतं तस्य स्वसमयविरोधो भवति । सर्वे हि समयवादिनो मोक्षादीनर्थानप्रत्यक्षानभिवाञ्छति ।

बंधकारणानिर्देशाद्युक्तमिति चेन्न मिथ्यादर्शनादिवचनात् ॥ १४ ॥ स्यादेतदन्यत्र बंधकारणनिर्देशः कृतः विपर्ययाद्बंध इत्यादि । इह तु न कृतस्ततो मोक्षकारणनिर्देशस्यायुक्तिरिति, तन्न, मिथ्यादर्शनादिवचनात् । वक्ष्यते एतन्निमित्तादर्थानाविरतिप्रमादकषाययोगा-ववहेतवः" इति ।

बंधपूर्वकत्वान्मोक्षस्य, प्राक् तत्कारणनिर्देश इति चेन्न आश्वासनार्थत्वात् ॥ १५ ॥ स्यादारंका प्राङ्मोक्षकारणनिर्देशाद्बंधकारणनिर्देशो न्याय्य । यतो बंधपूर्वको मोक्ष इति, तन्न, आश्वासनार्थत्वात्। किंच +

बंधनवद्धवत् ॥ १६ ॥ यथा कारावधनवद्धः प्राणी बंधकारणश्रवणाद्विभेति । मोक्षकारणश्रवणादाश्वसिति तथा अनादि ससारकारावरुद्ध आत्मा प्रथममेव बंधकारणश्रवणात्माभैषान्मोक्षकारणश्रवणाच्च कथमाश्वसं यायादिति प्रथम बंधकारणमनुक्त, मोक्षकारणोपदेगः कृतः। किंच +

मिथ्यावादिप्रणीतमोक्षकारणनिराकरणार्थं वा ॥ १७ ॥ मिथ्यावादिप्रणीतैकद्विमोक्षकारणनिराकरणार्थोयमार्हतो मोक्षकारणनिर्देश आदौ कृत, त्रयमेतत् सगतं मोक्षमार्गो नैकगो द्विगो वेति । अतो विपर्ययमात्रप्रभवा ससारप्रक्रिया परिकल्प्य ज्ञानविशेषात्तद्विनिवृत्तिरिति ।

एवमाद्यनेकमिथ्यावादिप्रणीतमतनिवृत्तये त्रैविध्यावजृम्भितमोक्षकारणप्रदर्शनार्थमाह—

सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्राणि मोक्षमार्गः (इति) ॥१॥

अपरे आरातीयपुरुषशक्यपेक्षत्वात्सिद्धातप्रक्रियाऽऽविष्करणार्थं मोक्षकारणनिर्देशसंबन्धेन शास्त्रानुपूर्वीं रचयितुमन्विच्छन्निदमवोचदिति आचक्षते । नात्र शिष्याचार्य्यसंबन्धोविवक्षितः । किंतु संसारसागरनिमग्नानेकप्राणिगणाभ्युज्जिहीर्षां प्रत्यागूर्णोऽंतरेण मोक्षमार्गोपदेशः, हितोपदेशो दुःखाप इति निश्चित्य मोक्षमार्गं व्याचिह्न्यासुरिदमाह ।

प्रणिधानविशेषाहितद्वैविध्यजनितव्यापारं तत्त्वार्थश्रद्धानं सम्यग्दर्शनं ॥ १ ॥ प्रणिधानमुपयोगः परिणाम इत्यनर्थोत्तरं । येनार्थोऽर्थोतराद्विशेष्यते योवाऽर्थोतरगर्वातात्पर्यायाद्विशेष्यते स विशेषः । विगिष्टिर्वा विशेषः । प्रणिधानमेव विशेषः प्रणिधानविशेषः प्रणिधानस्य वा विशेषः प्रणिधानविशेषः । आहितमात्मसात्कृतं परिगृहीतमित्यनर्थोत्तरं । विधयुक्तगतभकाराः समानार्थाः । निसर्गाधिगमभेदाद् द्वौ विधावस्येति द्विविध द्विविधस्य भावः कर्म वा द्वैविध्यं । प्रणिधानविशेषेणाहितं प्रणिधानविशेषाहितं द्वैविध्यमस्य प्रणिधानविशेषाहितद्वैविध्यं । जनितः प्रादुर्भावितः व्यापृतिर्व्यापारः अर्थप्रापणसमर्थः क्रियाप्रयोगः जनितोव्यापारोस्य जनितव्यापारं कश्चास्य व्यापारः इहांतर्दर्शनमोहोपशमक्षयक्षयोपशमपर्यायपरिणामाद्वाह्यपरिणामकारणपदादितादात्म्यो जीवादिपदार्थं विचारविषयोधिगमो निसर्गश्च व्यापारः । प्रणिधानविशेषाहितद्वैविध्यमेव जनितव्यापारं प्रणिधानविशेषाहितद्वैविध्यजनितव्यापारं तत्त्वार्थश्रद्धानं सम्यग्दर्शनं । अस्यार्थं उत्तरत्र वक्ष्यते ।

नयप्रमाणविकल्पपूर्वको जीवाद्यर्थयाथात्म्यावगमः सम्यग्ज्ञानं ॥ २ ॥ नयौ च प्रमाणे च नयप्रमाणानि तेषां विकल्पाः नयप्रमाणविकल्पाः । द्वौ नयौ द्रव्यार्थिकः पर्यायार्थिकश्च । द्वे प्रमाणे प्रत्यक्षं परोक्षं च । तेषां विकल्पा नैगमादयो मत्यादयश्च वक्ष्यन्ते । पूर्वगब्दस्तत्कारणवाची । नयप्रमाणविकल्पपूर्वको नयप्रमाणविकल्पहेतुक इत्यर्थः । (येन येन प्रकारेण जीवाद्यः पदार्था अवस्थिताः तेन तेनावगमः जीवाद्यर्थयाथात्म्यावगमः सम्यग्ज्ञानं) । मोहसशयविपर्ययनिवृत्त्यर्थः सम्यग्विशेषणं ।

६०५ (संसारकारणविनिवृत्तिं प्रत्यागूर्णस्य ज्ञानवतो बाह्याभ्यंतरक्रियाविशेषोपरमः सम्यक्चारित्रं) ॥ ३ ॥ संसारः पंचविधः द्रव्यक्षेत्रकालभवभावपरिवर्तनभेदात् । तस्य कारणं कर्माष्टविध तस्य विशेषेणात्यंतिकी निवृत्तिः संसारकारणविनिवृत्तिः । तां प्रत्यागूर्णस्योद्यतस्य ज्ञानवत इति प्रशंसाया मतुः । यथा रूपधानिति प्रशंसायुक्तस्य सत्ता कथ्यते । नहि कस्यचिद्रूप नास्ति प्रशस्त तु नास्ति । तथा ज्ञानमस्यास्तीति ज्ञानवानिति प्रशंसायुक्तस्य सत्ता कथ्यते । न कस्यचिज्ज्ञान नास्ति सर्व एवात्मा ज्ञानवाश्चैतन्यान्मिथ्यादर्शनोदये विपरीतार्थग्राहित्वान्मिथ्यादृष्टिरज्ञस्तदभावे याथात्म्येनार्थविभावनात्सम्यग्दृष्टिः प्रशस्तज्ञानः, तस्य ज्ञानवतः । क्रिया क्रियांतराद्विशेष्यते येन स विशेषः । विगिष्टिर्वा विशेषः । स द्विविधो बाह्य आभ्यतरश्चेति । बाह्यो वाचिकः कायिकश्च बाह्येन्द्रियप्रत्यक्षत्वात् । आभ्यतरोमानसः छद्मस्थाप्रत्यक्षत्वात् । तस्योपरमः सम्यक्चारित्रमुच्यते । स पुनः परमोत्कृष्टो भवति वीतरागेषु यथाख्यातचारित्रसंज्ञकः । आरातीयेषु संयतासंयतादिषु सूक्ष्मसापरायिकांतेषु प्रकर्षाप्रकर्षयोगी भवति ।

ज्ञानदर्शनयोः करणसाधनत्वं कर्मसाधनश्चारित्रशब्दः ॥ ४ ॥ ज्ञान दर्शनमिति करणसाधनावेतौ शब्दौ । “करणधिकरणयो” रिति युटो विधानात् । कर्मसाधनश्चारित्रशब्दः “भूवदिग्दृढ्यो णित्रश्चेर्वृत्त इति कर्मणि विधानात् । ज्ञानदर्शनशक्तिविशेषशुद्धिसन्निधाने जीवादीनर्थानात्मा जानाति पश्यति वा येन तज्ज्ञानं दर्शनं च । चारित्रमोहोपशमक्षयक्षयोपशमसद्भावे चर्यते तदिति चारित्र ।

कर्तृकरणयोरन्यत्वादन्यत्वमात्मज्ञानादीनां परश्चादिवदिति चेन्न तत् परिणामादग्निवत् ॥५॥ स्यादारेका ज्ञानदर्शनयोरात्मद्रव्यादन्यत्वं, कस्मात् ? दृष्टत्वाद्देवदत्तपरशुवदिति तन्न किं कारणं? तत्परिणामादग्निवत् । यथा बाह्यद्रव्यादिपचतयहेतुसन्निधाने सति आभ्यतरपरिणामवशात्तैजस्कायिक

नामकर्मोदयाविर्भावितौष्ण्यपर्याय आत्मा तत्परिणामादग्निव्यपदेगभागभवति । स एवंभूतनयवक्तव्यतयोष्ण-
पर्यायादनन्यः । तथैवभूतनयवक्तव्यतावगाज्ज्ञानदर्शनपर्यायपरिणत आत्मैव ज्ञान च दर्शन तत्त्वाभाव्यात् ।

अतन्स्वाभाव्येऽनवधारणप्रसंगोऽग्निवत् ॥ ६ ॥ यथाग्निरुष्णपर्यायेणान्यद्रव्यासाधारणेनावधार्ये
तेऽयमग्निगिति । स चेत्तत्स्वभावो न भवेत्प्रतिविशिष्टासाधारणपर्यायाभावादग्नेरनवधारणप्रसंगः । तथात्मनोऽपि
ज्ञानादन्यत्वेऽनवधारण यतोयमन्यद्रव्यासाधारणज्ञानपर्यायस्तत्स्वभावात्ततोऽनन्यो द्रव्यार्थादेशात् । स चेन्न
ज्ञानस्वभावः सत्येवमत्र स्यात्तन्श्चान्यानवधारणप्रसंगः ।

अर्थान्तरान्सप्रत्यय इति चेन्नोभयासत्त्वात् ॥ ७ ॥ स्यादेतदन्यत्वे सत्यपि नानवधारण कुतः ?
यस्मादर्थान्तरात्सप्रत्ययः ।

नीलीद्रव्यसंबन्धाच्छाटीपटकवलादिषु नीलसंप्रत्ययवत् ॥ ८ ॥ यथार्थान्तरभूतेन नीलीद्रव्येण
संबन्धत्वाच्छाटीपटकवलादिषु नीलसंप्रत्ययः । तथार्थान्तरभूतोष्णगुणमवायादुष्णोष्णः । आत्मा तथार्थान्तरभूत
ज्ञानगुणसमवायाज्ज्ञ इति । तन्न किं कारणं उभयासत्त्वात् ।

दृढदंडिवत् ॥ ९ ॥ यथा दृढसवधात्मादंडी जात्यादिभिर्लक्षणैः स्वतः सिद्धत्वात् । स दंडोऽपि
प्राग्दंडिसवधाद्दृत्तद्राविमादिना लक्षणेन स्वतः सिद्धत्वात् । सतो दृढयोगादंडीत्येतन्न्याय्यः । तथा नीलद्रव्ययो
गाच्छाद्यादि नीलीमत्येतन्न्याय्यः । तयोष्णगुणयोगान्न प्राग्नेरन्यद्विशेषलक्षण सद्भावस्य प्रख्यापकमस्तीति
असन्नग्निः । उष्णस्यापि प्राग्नियोगादसत्त्वं निराश्रयगुणाभावात् । न चासतो सवधो दृष्ट इष्टो वा । आत्मनोऽपि
ज्ञानगुणयोगात्प्रागसत्त्वं विशेषलक्षणाभावात् । ज्ञानस्याप्यात्मद्रव्यसवधात्प्रागसत्त्वं निराश्रयगुणाभावात् । नचा-
सतोः सवधो दृष्ट इष्टो वा । तस्मादुभयासत्त्वानार्थान्तरात्सप्रत्ययः । किं च ।

उभयथाप्यसद्भावात् ॥ १० ॥ कथं—

सर्वासद्भावादिवत् ॥ ११ ॥ इदमस्ति च प्रष्टव्यं उष्णगुणयोगात्प्राग्नेरुष्ण इति ज्ञानं स्याद्वा
न वेति । यदि प्राग्गुणगुणयोगादग्नेरुष्ण इति ज्ञानं कैमर्थक्यादुष्णगुणयोगं प्राय्यते । अथ नारत्यतोऽप्युष्ण
ज्ञानाभावादनुष्णत्वभावस्याग्नेरुष्णगुणये गादुष्ण इति व्यपदेशाभावात् । किं च १

अनवस्थाप्रतिज्ञाहानिदोषप्रसंगात् ॥ १२ ॥ कथं—

सर्वसत्प्रतिपक्षवादिवत् ॥ १३ ॥ यथा यद्युष्णगुणयोगादग्निरुष्ण अथोष्णगुणः केन योगादुष्णः
स्वभावादिति चेदग्नौ कोऽपरितोषः । उष्णत्वाद्गुणगुणस्योष्णत्वं कुत स्वत एवेति चेदग्नौ कोऽपरितोषः ।
अथाग्नेरुष्णत्वं स्वत एव मासिधदिति उष्णत्वस्याप्यन्यद्रुष्णत्वमस्ति तस्याप्यन्यदित्यनवस्थाभावादिति स्वतः
एवोष्णत्वस्योष्णत्वं । ननु प्रतिज्ञाहानिरर्थान्तरात्सप्रत्यय इति । तथा यदि ज्ञानगुणयोगादात्मा ज्ञः अथ ज्ञानगुणः
केन योगान् स्वभावादिति चेदात्मनि कोऽपरितोषः । ज्ञानत्वाज्ज्ञानगुणस्य ज्ञानव्यपदेश इति चेज्ज्ञानत्वस्य ज्ञानत्वं
कुत स्वत एवेति चेदात्मनि कोऽपरितोषः । अथात्मनो जन्व स्वत एव मासिधदिति ज्ञानत्वस्याप्यन्यज्ज्ञानत्व-
मस्ति तस्याप्यन्यदित्यनवस्था । अथानवस्था भावदिति स्वत एव ज्ञानत्वस्य ज्ञानत्वमिष्टं ननु प्रतिज्ञाहानि
रर्थान्तरात्सप्रत्यय इति । किं च ।

तत्परिणामाभावात् ॥ १३ ॥ यथा दृढसवधेऽपि दंडिनो न दृढपरिणामः दंडीव्यपदेशमात्रप्रतिफलं
भात्, तयोष्णगुणस्योष्णत्वसामान्यविशेषसंबन्धेनोष्णत्वः । गुणसामान्यविशेषपदार्थभेदादत उष्णत्ववानुष्णगुण
इत्यासक्तं न तूष्ण इति । तयोष्णगुणसवधेऽप्यग्नेरुष्णत्व द्रव्यगुणपदार्थभेदादत उष्णत्वानग्निरित्यासक्तं ननु
स्वयमुष्ण इति ।

समवायादिति चेन्न प्रतिनियमाभावात् ॥ १५ ॥ स्यान्मतं समवायो नामायुतसिद्धलक्षणं सवधः
इहेद बुद्ध्यभिधानप्रवृत्तिहेतुस्तेनैकत्रमिवानीताना व्यपदेशो भवति उष्णत्वसमवायादुष्णो गुण उष्णगुणस

मवायाच्चाग्निरुष्ण इति । तन्न कुतः ? प्रतिनियमाभावादुष्णत्वोष्णगुणयोरग्न्युष्णयोश्चान्यत्वे कोयं प्रतिवि-
श्रियो नियमो यदुष्णगुणस्याग्नेव समवायो नाप्सु । शीतगुणस्य चाप्सेव समवायो नाग्नौ । उष्णत्वस्य चोष्ण
गुणेनैव समवायो न शीतादिगुणातरेणेति । तस्माद्येनविशेषेणाय प्रतिनियम इष्यते न त पश्याम अत एव
द्रव्यपरिणाम एवांष्ण्यमिति सिद्ध । नान्यस्तत्प्रतिनियमहेतुरस्ति स्वभावोहेतुरिति चेत्तत् एव तत्परिणामसिद्धिः
किं च ।

समवायाभावो वृत्त्यंतराभावात् ॥ १६ ॥ नास्ति तत्परिकल्पितः समवायः कुतः वृत्त्यंतराभा-
वाद्यथा गुणाना पदार्थाना द्रव्येण समवायसंबन्धाद्भृत्तिरिष्टा तथा समवायः पदार्थांतर भूत्वा केन संबन्धेन
द्रव्यादिषु वृत्त्यति समवायातराभावादेक एव हि समवायस्तत्त्वभवेन व्याख्यातमिति वचनात् । न च
संबन्धेन वृत्तिर्युतसिद्धयभावात्, युतसिद्धानामप्राप्तिपूर्विका प्राप्तिः संयोग । न चान्यसंबन्धः संयोगसमवाय
विलक्षणांस्ति येन समवायस्य द्रव्यादिषु वृत्तिः स्यादतः समवायिभिरनभिसंबन्धान्नास्ति खरविपाणवत्समवायः ।

प्राप्तित्वात्प्राप्त्यंतराभाव इति चेन्न व्यभिचारात् ॥ १७ ॥ स्यान्मतं द्रव्यादीनि प्राप्तिमिति
अतस्तेषां यथा कयाचित्प्राप्त्या भवितव्य । समवायस्तु प्राप्तिर्न प्राप्तिमानतः प्राप्यतराभावेपि स्वत एव
प्राप्नोतीति । तच्च न, कस्मात् व्यभिचाराद्यथा संयोग. प्राप्तिरपि सन् प्राप्यंतरेण समवायेन वर्तते तथा
समवायस्यापि स्यादिति ।

प्रदीपवदिति चेन्न तत्परिणामादनन्यत्वसिद्धेः ॥ १८ ॥ स्यादेतद्यथा प्रदीपः प्रदीपांतर
मनपेक्षमाण आत्मान प्रकाशयति घटादीश्च । तथा समवायसंबन्धांतरापेक्षामतरेणात्मनश्च द्रव्यादिषु वृत्ति
हेतुद्रव्यादीना च परस्पर इति । तन्न कुतस्तत्परिणामादनन्यत्वसिद्धेः यथा प्रदीपः स्वयं प्रकाशपरिणामा-
त्प्रकाशात्मनोनन्य. प्रकाशांतरं नापेक्षते अन्यथा प्रकाशात्मनोनन्यत्वे प्रदीपस्याप्रदीपत्वप्रसंगो यतो न प्रका-
शात्मान प्रोह्यान्यः प्रदीपोस्ति । तथा न द्रव्यादन्ये गुणकर्मसामान्यविशेषसमवायास्सति द्रव्यस्यैवोभय-
परिणामकारणापेक्षस्य गुणः कर्म सामान्यं विशेषः समवाय इत्येवमादिपर्यायातरेण परिणामः । यथा
प्रदीपः स्वलक्षणप्रसिद्धो घटादिभ्योन्यो नैव समवायः स्वलक्षणप्रसिद्धः द्रव्यादन्योस्ति द्रव्यस्यैव गुणादि-
पर्यायपरिणामात्तस्मान् प्रदीपवत्समवायसिद्धिः । अन्यथा च द्रव्यादन्यत्वे गुणादीना द्रव्यस्याद्रव्यत्वप्रसंगो
यतो न गुणादिपर्यायान् प्रोह्यान्यद्रव्यमस्ति । यदि वा गुणादीन् प्रोह्य द्रव्यं केनचिदन्येन स्वविशेषेण प्रसिद्धं
यद्गुणादिभिः संबध्यते स विशेष उच्यता यतो न गुणादिपरित्यागेनान्यो द्रव्यस्य विशेषः स्वतः प्रसिद्धोस्ति ।
अतो द्रव्यपरिणामा एव गुणादय इति प्रसिद्धं किंच ।

विशेषपरिज्ञानाभावात् ॥ १९ ॥ यस्य युतायुतसिद्धार्थग्राहकं विज्ञानमेकमस्ति तस्यायुतसिद्धानां
समवायः युतसिद्धाना संयोग इति स्याद्विशेषविज्ञानं । भवतस्तु क्षणिकैकार्थविप्रयत्वाज्ज्ञानाना ताद्विशेषवि-
ज्ञानाभावस्तद्भावात्तद्विषेकाभावः ।

संस्कारादिति चेन्न तस्यापि तादात्म्यात् ॥ २० ॥ स्यादेतत् ज्ञानजोज्ञानहेतुश्च संस्कारोस्ति
तस्यादः सामर्थ्यमिति तन्न कुतस्तस्यापि तादात्म्यात् । एकार्थग्राहिज्ञानस्य संस्कारस्य चैकार्थग्राहिज्ञानहेतु-
त्वादनैकार्थग्राहिज्ञानाभावाच्चाज्ञानेकार्थग्राहिज्ञानसंस्काराभावस्तस्मात्पूर्वोक्तोदोषस्तदवस्थ एव । अथत्रायमर्थः
कर्तृकरणयोरन्यत्वादन्यत्वमात्मज्ञानादीना परश्चादिवदिति चेन्न तत्परिणामादग्निवदिति यथाग्निरग्निस्वभावा-
दन्यो दहनं दाहक्रियायाः कर्ता । किं करणो दहति तत्परिणामादन्यात्मैव करणं तथात्मा ज्ञस्वभावत्वाज्ज्ञान-
नादन्यस्तत्परिणामादर्थान् जानन् ज्ञानक्रियायाः कर्ता किंकरणो जानाति तत्परिणामात्तदेव ज्ञान करणत्वेन
विवक्ष्यते । अन्यथा वाऽतत्त्वाभाव्येऽनवधारणप्रसंगोऽग्निवदित्येवमादिवाक्यार्थविवरणं दहनस्वभावोपेक्षया-
योऽयं किंच

अनेकांतात्पर्यायपर्यायिणोरर्थांतरभावस्य घटादिवत् ॥ २१ ॥ यथा घटकपालशकलशर्करादीनां नयद्वयार्पणभेदात्स्यादेकत्वं स्यादन्यत्वं कथं ? इह पर्यायार्थिकगुणभावे द्रव्यार्थिकप्राधान्यात्पर्यायार्थानर्पणात्मृद्रूपद्रव्याजीवानुपयोगादिद्रव्यार्थार्पणात्स्यादेकत्वं यतो घटकपालादयो मृद्रूपद्रव्यार्थं न जहति । तेपामेव द्रव्यार्थिकगुणभावे पर्यायार्थिकप्राधान्याद्द्रव्यार्थानर्पणात्कारणविशेषापादितभेदपर्यायार्थार्पणात्स्यादन्यत्वं यतो न्यो घटपर्यायोन्यश्च कपालादिपर्यायस्तथा मृदो घटादिपर्यायाणां च स्यादेकत्वं स्यादन्यत्वं कथं तत्परिणामात्स्यादेकत्वं यतो मृद्रूपमेव । उभयपरिणामकारणवशाद् घटकपालादिपर्यायपरिणत तद्व्यपदेशभागभवति नान्या मृत् नान्ये घटादयो मृद्रूपव्यतिरिक्तघटादिपर्यायाभावात् । पर्यायिपर्यायभेदाच्च स्यादन्यत्वं यतः पर्यायि मृद्रूपं पर्याया घटादयः । तथात्मनोपि ज्ञानादिपर्यायाणां च स्यादेकत्वं स्यान्नानात्वं कथं ? पर्यायार्थिकगुणभावे द्रव्यार्थिकप्राधान्यात्पर्यायार्थानर्पणादनादिपारिणामिकचैतन्यजीवद्रव्यार्थार्पणात्स्यादेकत्वं यतो ज्ञानादयोऽनादिपारिणामिकचैतन्यजीवद्रव्यादिद्रव्यार्थं न जहति । तेपामेव द्रव्यार्थिकगुणभावे पर्यायार्थिकप्राधान्याद्द्रव्यार्थानर्पणात्कारणविशेषापादितभेदपर्यायार्थार्पणात्स्यादन्यत्वं यतो न्यो ज्ञानपर्यायोन्ये च दर्शनादिपर्यायाः तथात्मनो ज्ञानादिपर्यायाणां च स्यादेकत्वं स्यादन्यत्वं कथं ? तत्परिणामादेऽस्यात्स्यादेकत्वं यत आत्मैवोभयपरिणामकारणवशाज्ज्ञानादिपर्यायपरिणतो ज्ञानादिव्यपदेशभागभवति नान्य आत्मा नान्ये ज्ञानादयः आत्मद्रव्यव्यतिरिक्तज्ञानादिपर्यायाभावात् । पर्यायिपर्यायभेदाच्च स्यादन्यत्वं यतः पर्यायी आत्मा पर्याया ज्ञानादयस्तस्मादेकत्वान्यत्वं प्रत्यनेकांतोपपत्तेः तत्परिणामत्वेपि कारणभावोयुक्तः ।

इतरथा हि एकार्थपर्यायादन्यत्वप्राप्तिर्दृक्त्वत् ॥ २२ ॥ यस्यैकातिकं कर्तृकरणयोरन्यत्वं तस्यैकार्थपर्यायादन्यत्वं प्राप्तं कथं ? वृक्षवद्यथा प्रासादं करोति परश्चादिभिरित्यत्र कर्तृकरणयोरन्यत्वं । तथा भज्यते वृक्षः शाखाभारेणेत्येकस्य वृक्षस्य शाखाभारार्थपर्यायादन्यत्वं प्राप्तं । नचादोस्ति यतो न शाखाभारादृतेन्योवृक्षो न च शाखाभारादन्योवृक्षो न भवतीति भज्यतेवृक्षः शाखाभारेणेति एकार्थपर्यायात्मकः करणनिर्देशो न भवतीति । तथा नात्मद्रव्यादृतेऽन्यज्ज्ञानं न चात्मद्रव्यादृतेऽन्यज्ज्ञानमिति जानात्यनेनार्थानात्मेत्येकार्थपर्यायात्मकं करणं न भवति । किं च

करणस्योभयथोपपत्तेर्द्रव्यस्य मूर्तिमद्रमूर्तिभेदवत् ॥ २३ ॥ यथा द्रव्यस्य मूर्तिमद्रमूर्तिभेदादेकांतपरिग्रहो नास्ति । पुद्गलद्रव्यं मूर्तिभूतं, धर्माधर्माकाशकाला अमूर्तय आत्मा चामूर्तः । द्रव्यार्थादेशान्न पर्यायार्थादेशात्तस्यानादिकार्षणशरीरसवधात् । तथा करणं द्वेषा विभक्ताविभक्तकर्तृकभेदात्, कर्तुरन्यद्विभक्तकर्तृक यथा परशुना छिनत्ति देवदत्त इति । कर्तुरनन्यदविभक्तकर्तृक यथाग्निरिधनं दहत्यौष्ण्येनेति । तथात्मा ज्ञानेनार्थान् जानातीत्यविभक्तकर्तृकं करणं । किं च

दृष्टांताच्च कुशूलस्वातंत्र्यवत् ॥ २४ ॥ यथा भिनत्ति कुशूलं देवदत्त इत्यत्र कुशूलो यदा भिदिक्रियायाः सुकरतया स्वातंत्र्येण विवक्षितः "स्वयमेवात्मानं भिनत्तीति" तदा किंकरणोसावात्मानं भिनत्तीति विवक्षायाः कुशूलत्वैव करणत्वेनोपादीयते । तथात्वैव ज्ञाता करणं च भवति/किंच ५

एकार्थपर्यायविशेषोपपत्तेरिन्द्रादिव्यपदेशवत् ॥ २५ ॥ इहैकस्यार्थस्यानेकपर्यायविशेषोपपत्तिर्दृष्टा न चास्य तेभ्योः पर्यायेभ्योन्यत्वं कथं ? इन्द्रादिव्यपदेशवत् । यथैकस्य देवराजार्थस्यैन्द्रशक्रपुरदराद्यनेकव्यजनपर्यायविशेषोपपत्तिः । न च देवराजस्यैन्द्रशक्रपुरंदरादिपर्यायेभ्योन्यत्वं न चानन्यत्वाद्येनायमिन्द्रस्तेनैव शक्रं पुरंदरो वा येन वा शक्रस्तेनैवैन्द्रः पुरंदरो वा येन वा पुरंदरस्तेनैवैन्द्रः शक्रो वा कथमिह यत इन्द्रादीनां प्रतिनियतव्यजनपर्यायोपपत्तिः । इदनादिन्द्रः शक्रनाच्छक्रं पुरंदराणात्पुरंदर इति नचेदनशकन-पुरंदारणव्यजनपर्यायभेदात् देवराज इन्द्रं शक्रं पुरंदरो वा न भवति । भवत्येव । तथैकस्य आत्मनो ज्ञानादिपर्यायविशेषोपपत्तिस्तस्मादेकार्थपर्यायविशेषोपपत्तेर्नान्यत्वमात्मद्रव्यादेकांतेन ज्ञानादीनां ।

कर्तृसाधनत्वाद्वा दोषाभावः ॥ २६ ॥ अथवा नेमौ ज्ञानदर्शनगन्धौ करणसाधनौ किं तर्हि कर्तृसाधनौ तथा चारित्रशब्दोपि न कर्मसाधनः किं तर्हि कर्तृसाधनः कथमेव भूतनयवशात् । ज्ञानदर्शनचा-

रित्राणि आत्मैवेष्टः अतस्तत्परिणामाज्ज्ञानादिपरिणत आत्मैव जानातीति ज्ञानं पश्यतीति दर्शनं चरतीति चारित्रमतो य उक्तः कर्तृकरणयोरन्यत्वादन्यत्वमात्मज्ञानादीनामिति दोषः स न भवति ।

✚ लक्षणभाव इति चेन्न बाहुलकात् ॥ २७ ॥ स्यादेतन्न लक्षणमस्ति कर्तरियुटोविधायकमिति तन्न कुतो बाहुलकात् "युड्व्यावहुलमिति" कर्तरि युट् णित्रश्च यत्र विहितास्ततोऽन्यत्रापि दृश्यन्ते व्याभावकर्मणो-
र्विहिताः करणादिष्वपि भवन्ति । स्नायनेन स्नानीयश्चूर्णो ददाल्यस्मै इति दानीयोतिथिः समावर्तते तस्मा-
दिति समावर्तनीयो गुरुः । करणाधिकरणयोर्युडुक्तः कर्मादिष्वपि दृश्यते निरदन्ति तदिति निरदनं प्रस्कन्दति
तस्मादिति प्रस्कन्दनं ।

इ

अथवा भावसाधना ज्ञानादिशब्दास्तत्त्वकथनाच्चरित्रस्य करणव्यपदेशवत् ॥२८॥ यथौदा-
सीन्येनावस्थितमच्छिदत्तृणादिदात्र करणमिति व्यपदिश्यते । तथादासीन्येनावस्थितानि ज्ञानदर्शनचारित्राणि
प्रतिनियतज्ञानदर्शनचरणक्रियाव्यापारं प्रतिनिवृत्तौत्सुक्यानि कथ्यते कोसौ मोक्षमार्गः ज्ञानदर्शनचारित्राणि ।
ज्ञातिर्ज्ञानं दृष्टिर्दर्शनं चरणं चारित्रमिति क्रियाव्यापृतानां तु ज्ञानीदानां कर्त्रादिकारकव्यवहारः ।

व्यक्तिभेदाद्युक्तमिति चेन्नैकार्थे शब्दान्यत्वाद्वाक्तिभेदगतेः ॥ २९ ॥ स्यादेतज्ज्ञानमात्मे-
त्युक्तं कस्माद्वाक्तिभेदात्, अभिधेयवह्निगसंख्ये भवतोऽभिधानस्येति ज्ञान आत्मेति प्राप्नोतीति तन्न किंकारणं ?
एकार्थशब्दान्यत्वाद्वाक्तिभेदगतेरेकस्मिन्नप्यर्थे शब्दभेदाद्वाक्तिभेदा दृश्यते । यथा गेहं कुटी मठः पुण्ड्रः
तारका नक्षत्रमित्येवं ज्ञानमात्मेत्यपि स्यात् ।

(ज्ञानग्रहणमादौ न्याय्यं तत्पूर्वकर्तृदर्शनस्य ॥ ३० ॥) आहेह ज्ञानग्रहणमादौ न्याय्यं कुतस्त-
पूर्वकत्वादर्शनस्य यतः पदार्थतत्त्वोपलब्धिपूर्वकं श्रद्धानं ।

(अल्पाचरत्वाच्च/दर्शनात् ॥३१॥ ज्ञानमल्पाचरमतश्च पूर्वकं वाच्यं ।

✓ नोभयोर्युगपत्प्रवृत्तेः प्रतापप्रकाशवत् ॥ ३२ ॥ नैप दोषः कुत उभयोर्युगपत्प्रवृत्तेः कथं प्रका-
शप्रतापवद्यथा सवितुर्धनपटलावरणविगमे प्रतापप्रकाशप्रवृत्तिर्युगपद्भवति । तथा ज्ञानदर्शनयोर्युगपदात्म-
लाभः तद्यथा यदा दर्शनमोहस्योपशमात्क्षयोपशमात्क्षयाद्वात्मा सम्यग्दर्शनपर्यायेणाविर्भवति तदैव तस्य
मत्यज्ञानश्रुताऽज्ञाननिवृत्तिपूर्वकं मतिज्ञानं श्रुतज्ञानं चाविर्भवति ।)

✓ दर्शनस्यैवाभ्यर्हितत्वात् ॥३३॥ यदप्युक्तमल्पाचरत्वाज्ज्ञानस्य पूर्वनिपात इति तदसत् कस्मात् ?
दर्शनस्यैव अभ्यर्हितत्वाज्ज्ञानादर्शनमेवाभ्यर्हितं दर्शनसन्निधाने सत्यज्ञानस्यापि ज्ञानभावात् । ज्ञात्वाप्यश्रद-
धतस्तदभावात् ।

मध्ये ज्ञानवचनं ज्ञानपूर्वकत्वाच्चारित्रस्य ॥३४॥ यतो जीवादिपदार्थतत्त्वज्ञानसन्निधाने सति
चारित्रमोहोपशमात्क्षयोपशमात्क्षयाद्वा कर्मादानहेतुक्रियाविशेषोपरमश्चारित्रपरिणामो भवति । ततश्चारित्रस्य
ज्ञानपूर्वकत्वात् ज्ञान पूर्व प्रयुक्तम् ।

इतरेतरयोगे द्वंद्वो मार्गं प्रति परस्परापेक्षाणां प्राधान्यात् ॥ ३५ ॥ अयमितरेतरयोगे द्वंद्वो
दर्शनं च ज्ञानं च चारित्र च दर्शनज्ञानचारित्राणीति कुतो मार्गं प्रति परस्परापेक्षाणां प्राधान्यात् ।

यथा पुष्पान्यग्रोधपलाशा इति ॥ ३६ ॥ अस्यादिसमानकालक्रियाणा प्लक्षादीना परस्परा-
पेक्षाणामितरेतरयोगे द्वंद्वः सर्वपदार्थप्रधानत्वात् बहुवचनांतः तथा दर्शनज्ञानचारित्राणामस्यादिसमान-
कालक्रियाणां परस्परापेक्षाणामितरेतरयोगे द्वंद्वः सर्वपदार्थप्रधानत्वाद्बहुवचनांतः । यतस्त्रयाणामपि दर्शना-
दीनां सहतानां परस्परापेक्षाणां मोक्षमार्गत्वं प्रति प्राधान्यं नैकस्य न द्वयोः ।

प्रत्येकं सम्यग्विशेषणपरिसमाप्तिर्भुजिवत् ॥ ३७ ॥ यथा देवदत्तजिनदत्तगुरुदत्ता भोज्यता-
 मिति भुजि प्रत्येकं परिसमाप्यते । तथा प्रशसावचनस्य सम्यक्शब्दस्य प्रत्येकमभिसवधो दर्शनादिभिः,
 सम्यग्दर्शन सम्यग्ज्ञानं सम्यक्चारित्रमिति ।

पूर्वपदसामानाधिकरण्यात्तद्व्यक्तिवचनप्रसंग इति चेन्न मोक्षोपायस्यात्मप्रधानत्वात् ॥ ३८ ॥
 स्यादेतद्दर्शनादिभिः सामानाधिकरण्यात्तद्व्यक्तिवचने मोक्षमार्गस्य प्राप्नुत इति, तन्न किंकारण मोक्षोपायस्या-
 त्मप्रधानत्वात् यो मोक्षमार्गो मोक्षोपायस्तस्यात्मा स्वभावः येनात्मीयेन स्वभावेन स मोक्षमार्ग उच्यते । स
 दर्शनज्ञानचारित्राणा सर्वेषामविशिष्ट एकः पुष्टिगश्च तस्य प्राधान्यात्सत्यपि सामानाधिकरण्ये न तद्व्यक्ति-
 वचनप्राप्तिः । यथा साधवः प्रमाणमिति ।

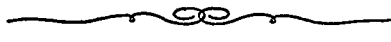
आत्यंतिकः सर्वकर्मनिक्षेपो मोक्षः ॥ ३९ ॥ मोक्ष असने इत्येतस्य घञ् भावसाधनो मोक्षणं
 मोक्षः असन क्षेपणमित्यर्थः स आत्यंतिकः सर्वकर्मनिक्षेपो मोक्ष इत्युच्यते ।

मृजे शुद्धिकर्मणो मार्ग इवार्थाभ्यन्तरीकगणात् ॥ ४० ॥ मृष्टः शुद्धोसावितिमार्गः मार्ग इव
 मार्गः कउपमार्यो यथा स्थाणुकटकोपलशर्करादिदोषरहितेन मार्गेण मार्गगाः सुखमभिप्रेतस्थान गच्छति ।
 तथा मिथ्यादर्शनाऽसयमादिदोषरहितेन व्यजेन श्रेयोमार्गेण सुख मोक्ष गच्छति ।

अन्वेषणक्रियस्य वा करणत्वोपपत्तेः ॥ ४१ ॥ अथवा मार्ग अन्वेषणे इत्यस्य मार्गः सिध्यति
 कुत सम्यग्दर्शनादीना करणत्वोपपत्तेः, मोक्षो येन मार्ग्यते स मोक्षमार्ग इति ।

युक्त्यनभिधानादमार्ग इति चेन्न मिथ्यादर्शनाज्ञानासंयमानां प्रत्यनीकत्वादौषधवत् ॥ ४२ ॥
 स्यादेतन्नात्र युक्तिरुक्ता सम्यग्दर्शनादित्रयमित्य मोक्षमार्ग इति अतोस्य मार्गत्व नोपपद्यते इति । तन्न कि
 कारण मिथ्यादर्शनाज्ञानासयमानां प्रत्यनीकत्वात्कथमौषधवत् । यथा वातादिविकारोद्भूतरोगाणा निदान-
 प्रत्यनीक स्निग्धरूक्षाद्यौषधमुच्छेदकारण । तथा मिथ्यादर्शनाज्ञानासयमादीना निदानप्रत्यनीक सम्य-
 गदर्शनाद्यौषधमुच्छेदकारण ।

इति तत्त्वार्थवार्तिके व्याख्यानालंकारे प्रथमेध्यायं प्रथममाह्निकं ॥ १ ॥

विपर्ययाद्ब्रह्मस्यात्मलाभे सति ज्ञानादेव तद्विनिवृत्तेस्त्रित्वानुपपत्तिः ॥ १ ॥ अत्र क-
 श्चिदाह—विपर्ययाद्ब्रह्मस्यात्मलाभो भवति तदभावात्तत्त्वज्ञाने सति बधनिवृत्तिर्भवति । कारणाभावाद्धि कार्या-
 भाव इति । बधनिवृत्तिरेव च मोक्ष अतोमोक्षमार्गस्य त्रित्व नोपपद्यते ।

प्रतिज्ञामात्रमिति चेन्न सर्वेषामविसवादात् ॥ २ ॥ स्यादेतत्प्रतिज्ञामात्रमेतद्विपर्ययाद्ब्रह्मो भवतीति
 तन्न किंकारण सर्वेषामविसवादान्नात्र प्रतिवादिनो विसवदते तद्यथा ।

धर्मेण गमनमूर्ध्वमित्यादिवचनमेकेषां ॥ ३ ॥ धर्मेण गमनमूर्ध्वं भवति अष्टसु ब्राह्मणसौम्यप्रा-
 जापलेद्रगाधर्वयक्षराक्षसपिशाचेषु गमनं । अधस्ताद्भवति अधर्मेण खलु पदसु स्थानेषु मानुषपशुमृगमत्स्य-
 सरीसृपस्थावरेषु गमन । ज्ञानेन चापवर्गो यदास्य रजस्तमसोर्गुणभावात्सत्त्वस्य प्राधान्यात्प्रकृतिपुरुषातर-
 परिज्ञानमाविर्भवति तेनापवर्गः । विपर्ययादिष्यते ब्रह्मो योस्यात्त्रैकव्यमहदहकारतन्मात्रसज्ञास्वष्टासु प्रकृति-
 ष्यनात्मीयास्वाहकारिकेषु वैकारिकेषु चेद्रियेष्वात्मत्वाभिमानः स विपर्ययस्तस्माद्ब्रह्म इत्येकेषा वचन ।

तथाऽनात्मीयेष्वात्माभिमानविपर्ययात्तस्य शब्दाद्युपलब्धिरादिः गुणपुरुषांतरोपल-
 ब्धिरंतः ॥ ४ ॥ यावदस्याविभक्तप्रत्ययः श्रोत्रादीन्द्रियवृत्तिषु श्रवणादिष्वह श्रोतेत्येवमादिः पाचभौतिके-
 च शिरः पाण्यादिसमूहे शरीरेऽह पुरुष इति प्रत्ययो भवति । तावदप्रतिबुद्धत्वात्ससारो गुणपुरुषातरोप-

अविद्याया विद्यातो निवृत्तिरविद्यानिवृत्तेः संस्कारनिरोधः संस्कारनिरोधाद्विज्ञाननिरोधः । एवमुत्तरेष्वपीति सदेवमविद्यातो बंधो भवति विद्यातश्च मोक्ष इति ।

मिथ्यादर्शनादिरितिमतं भवतां ॥ ८ ॥ “मिथ्यादर्शनाविरतिप्रमादकपाययोगा बंधहेतव” इति भवतामार्हतानामपि मतं । पदार्थविपरीताभिनिवेशश्रद्धान मिथ्यादर्शनं विपरीताभिनिवेशश्च मोहात्, मोहश्चाज्ञानमित्यज्ञानाद्वधः । अतो मिथ्यादर्शनमादिर्वधस्य सामायिकमात्रप्रतिपत्तेश्च “अज्ञंताः-सामायिकमात्रसिद्धा” इति वचनात् सामायिकं च ज्ञानमतःआर्हतानामपि ज्ञानान्मोक्ष इत्यविसवादात् त्रितयमोक्षमार्गकल्पना न युक्ता किंचि-

दृष्टान्तसामर्थ्याद्वणिक् स्वप्रियैकपुत्रवत् ॥ ९ ॥ यथा वणिक् स्वप्रियैकपुत्रसदृशविग्रहं गजेनाव-
श्रुयमानं बालमुपलभ्यातिदुःखाभिभवमूर्च्छया गतप्राण इवाभवद्विनिवृत्तकायादिक्रियस्य चास्य कुशलसुदृढि-
रुपायपूर्वकं प्रत्याहितप्राणवृत्तेः स्वपुत्र एव दर्शनविषयमुपनीतेऽयं मम पुत्र इत्याविर्भूततत्त्वज्ञानस्य स्वपुत्र-
सादृश्योद्भूतमिथ्याज्ञानजनितं दुःखं तदभूतपूर्वमिवाभवदेवमज्ञानाद्वधः केवलाच्च ज्ञानान्मोक्ष इति । ✓

नवानांतरीयकत्वादरसायनवत् ॥ १० ॥ न वा एष दोषः किं कारणं नांतरीयकत्वान्नाहि त्रित-
यमंतरेण मोक्ष प्राप्तिरस्ति कथं रसायनवत् । यथा न रसायनज्ञानादेव रसायनफलेनाभिसंबंधः रसायनश्रद्धान
क्रियाभावात्, यदि वा रसायनज्ञानामात्रादेव रसायनफलसंबंधः कस्यचिद्दृष्टः सोभिधीयतां न चासावस्ति ।
न च रसायनक्रियामात्रादेव, ज्ञानश्रद्धानाभावात् । न च रसायनश्रद्धानामात्रादेव, रसायनज्ञानपूर्वक्रियासेवना-
भावात् । अतो रसायनज्ञानश्रद्धाक्रियासेवनेनोपेतस्य तत्फलेनाभिसंबंध इति निश्च्यतिद्वद्वमेतत् । तथा न
मोक्षमार्गज्ञानादेव मोक्षेणाभिसंबंधो दर्शनचारित्राभावात् न च श्रद्धानादेव मोक्षमार्गो ज्ञानपूर्वक्रियानुष्ठाना-
भावात् । न च क्रियामात्रादेव, ज्ञानश्रद्धानाभावात्, यतः क्रियाज्ञानश्रद्धानरहिता निःफलेति । यदि च ज्ञान-
मात्रादेव क्वचिदर्थसिद्धिर्दृष्टा साभिधीयता । न चासावस्त्वतो मोक्षमार्गत्रितयकल्पना ज्यायसीति । अनताः
सामायिकसिद्धा इत्येतदपि त्रितयमेव साधयति । कथं ? ज्ञानभावस्यात्मनस्तत्त्व श्रद्धानस्य सामायिकचारित्रो
पपत्तेः । समय एकत्वमभेद इत्यनर्थोत्तरं । समयएव सामायिक चारित्रं सर्वसावद्यनिवृत्तिरिति अभेदेन सम्रहादिति ।

उक्तं च

हत ज्ञानं क्रियाहीनं हता चाज्ञानिनां क्रिया ।

धावन् किलांधको दग्धः पश्यन्नपि च पशुल ॥ १ ॥

सयोगमेवेह वदंति तज्ज्ञानं न हेकचक्रेण रथः प्रयाति ।

अंधश्च पशुश्च वने प्रविष्टौ तौ संप्रयुक्तौ नगरं प्रविष्टौ ॥ २ ॥ इति ॥

ज्ञानादेव मोक्ष इति चेदनवस्थानादुपदेशाभावः ॥ ११ ॥ यस्य ज्ञानादेव मोक्षस्तस्यानवस्थाना
दुपदेशाभावः यथा प्रदीपस्य तमो निवृत्तिहेतुत्वात्प्रदीपे सति न मुहूर्तमपि तमोऽवतिष्ठते । नह्येतदस्ति प्रदीपश्च-
नाम ज्वलति तमश्चावतिष्ठत इति । तथात्मस्वरूपावबोधविर्भावानंतरमेवाप्तस्य मोक्षः स्यात्, नह्येतद्युक्तिमतं, ज्ञानं
च नाम मोक्षस्य कारणमस्ति नच मोक्ष इति । ततो ज्ञानंतरमेवाप्तस्य शरीरेंद्रियनिवृत्तेः प्रवचनोपदेशाभावः ॥

संस्काराक्षयादवस्थानादुपदेश इति चेन्न प्रतिज्ञातविरोधात् ॥ १२ ॥ स्यादेतथावदस्य संस्काराः
न क्षीयंते तावदवस्थानमित्युपदेश उपपन्न इति, तन्न किं कारणं प्रतिज्ञातविरोधात् । यद्युत्पन्नज्ञानोपि संस्कार-
क्षयोपक्षन्नादवतिष्ठते न मुच्यते न तर्हि ज्ञानादेव मोक्षः कुतः संस्कारक्षयादिति, यत्प्रतिज्ञात ज्ञानेन
चापवर्ग इति तद्विरोधः किंच ।

उभयद्रोषोपपत्तेः ॥ १३ ॥ इदमिह संप्रधायं संस्कारक्षयस्य ज्ञानं वा हेतुः स्यादन्योवेति । यदि
ज्ञानं ननु ज्ञानादेव संस्कारनिरोध इति प्रवचनोपदेशाभावः, अथान्यः स कोन्यो भवितुमर्हति अन्यतश्चा-
रित्रादिति पुनरपि प्रतिज्ञातविरोध इति किंच ।

प्रवृज्याद्यनुष्ठानाभावप्रसंगश्च ॥ १४ ॥ यदि ज्ञानादेव मोक्षः, ननु ज्ञान एव यतः कार्य्यं.
शिरस्तुंडमुंडनकायायांवरधारणादिलक्षणप्रवृज्यायमानियमभावनाद्यभावप्रसंगः स्यात् ।

ज्ञानवैराग्यकल्पनायामपि ॥ १५ ॥ किमवस्थानाभावाद्दुःखप्रदेक्षाभाव इत्यादिपदार्थपरिज्ञाने
सति विषयानभिङ्गलक्षणे च वैराग्य आसत्स्य तत्क्षण एव मोक्षोपपत्तेः किं च

नित्यानित्यैकांतावधारणे तत्कारणासंभवः ॥ १६ ॥ नित्या एवार्थाः अनित्या एव नित्यैकांता
वधारणे तत्कारणासंभवः, तत्कारणस्य ज्ञानवैराग्यस्यासंभवः । तद्यथा नित्यत्वैकातेपि विक्रियाभावाद् ज्ञान
वैराग्याभावः; विक्रिया द्विविधा ज्ञानादिविपरिणामलक्षणा देशांतरसंक्रमरूपा च । येषां नित्य एवात्मा सर्वगत-
श्चेति दर्शनं तेषामुभयपि सा नास्ति ततश्चतुष्टयत्रयद्वयसन्निकर्षजविज्ञानाभावाद्द्वैराग्यपरिणामाभावाच्च पूर्वा-
परकालतुल्यवृत्तेरात्मन आकाशस्येव मोक्षाभावः । समवायादितिचेन्न तस्य प्रत्याख्यातत्वात् ॥ क्षणिकैकांते-
प्यवस्थानाभावाज्ज्ञानवैराग्यभावनाभावः ॥ येषां मतं “क्षणिकाः सर्वसंस्काराः” इति तेषामप्युत्पत्त्यनंतरं विनाशे
सति ज्ञानादीनामवस्थानं नास्ति । नच तेभ्योऽन्यदवस्थास्तु वस्तु विद्यते अतस्तदभावाज्ज्ञानवैराग्यभावना
भावः । तत एवोत्पत्त्यनंतरं निरन्वयविनाशाभ्युपगमात्परस्परं संश्लेषाभावे निमित्तनैमित्तिक व्यवहारापह्नवाद्
विद्याप्रत्ययाः संस्कारा इत्येवमादि विरुध्यते संतानादिकल्पनायां वान्यत्वानन्यत्वयोरनेकदोषानुषंगः ।

विपर्ययाभावः प्रागनुपलब्धेरुपलब्धौ वा बंधाभावः ॥ १७ ॥ इह लोके प्रागनुभूतस्थाणु
पुरुषविशेषस्य प्रकाशाभावादभिभवात्करणकृमाद्वा विशेषानुपलब्धौ विपर्ययो दृष्टः नचावहितलभवन संभूतस्य
प्रागप्रतीततदंतरस्य विपर्ययप्रत्ययो भवति । नच तथानादौ संसारेऽनभिव्यक्तशक्तेः पुरुषस्य गुणपुरुषांतरोप-
लब्धिरस्ति अतः प्रागनुपलब्धेर्नास्ति विपर्ययः, तथा सर्वभावेष्वनित्यानात्मकाश्चिदुःखेषु नित्यसात्मकश्चि-
सुखरूपेण विपर्ययो नास्ति । प्रागनुभूतविशेषत्वात् । यदि वा क्वचिदप्रसिद्धसामान्यविशेषस्य कस्यचिद्वि-
पर्ययो दृष्टः सोभिधीयतां । नचोच्यतेऽतो विपर्ययाभावाद्बंधाभावस्तत्र यदुक्तं विपर्ययाद्बंध इति तद्व्याहन्यते ।
अथ प्राकृतद्विशेषोपलब्धिरभ्युपगम्यते ननु तदैव तद्वेतुकेन मोक्षेण भवितव्यमिति बंधाभावः स्यात्किं च ।

प्रत्यर्थवशवर्तित्वाच्च ॥ १८ ॥ विपर्ययाभाव इत्यनुवर्तते येषां दर्शनं प्रत्यर्थवशवर्ति विज्ञानमिति
तेषां पुरुषविषयं विज्ञानं न स्थाणुमवगृह्णाति । स्थाणुविषयं च यद्विज्ञानं न तत्पुरुषमवबुध्यते । अतः परस्पर
विषयसंक्रमाभावात् संशयो न विपर्ययस्तथा सर्वेषु पदार्थेष्वनेकार्थग्रहणैकविज्ञानाभावादसति विपर्यये
बंधाभावस्तत एव पदार्थविशेषानुपलब्धेर्मोक्षाभावः । नह्येकार्थग्राहि विज्ञानं तदंतरमवलिनन्ति ।

ज्ञानदर्शनयोर्युगपत्प्रवृत्तेरेकत्वमिति चेन्न तत्त्वावायश्रद्धानभेदात्तापप्रकाशवत् ॥ १९ ॥
स्यादेतद् ज्ञानदर्शनयोरेकत्वं, कुतः । युगपत्प्रवृत्तेरिति तत्र किंकारणं तत्त्वावायश्रद्धानभेदात् कथं ताप
प्रकाशवत् । यथा तापप्रकाशयोर्युगपदात्मलाभेपि दाहद्योतनसामर्थ्यभेदानैकत्व । तथा ज्ञानदर्शनयोस्त
त्त्वावायश्रद्धानभेदानैकत्वं । तत्त्वस्य ह्यवगमो ज्ञानं, श्रद्धानं दर्शनमिति ।

✓ दृष्टविरोधाच्च ॥ २० ॥ यस्य मतं युगपदात्मलाभ-एकत्वहेतुरिति तस्य दृष्टविरोध आपद्यते ।
दृष्टं हि गोविषाणादीनां युगपदुत्पद्यमानानामपि नानात्वं ।

उभयनयसद्भावेन्यतरस्याश्रितत्वाद्वा रूपादिपरिणामवत् ॥ २१ ॥ उभयनयसद्भावेन्य
तरस्याश्रितत्वाद्वा न दोषः कथं रूपादिपरिणामवत् । यथा परमाण्वादिपुद्गलद्रव्याणां बाह्याभ्यंतरपरिणाम
कारणापादिते युगपद्रूपादिपरिणामे न रूपादीनामेकत्वं तथा ज्ञानदर्शनयोरपि । अथवा उभयनयस-
द्भावेन्यतरस्याश्रितत्वात्, तथा रूपादिपरिणामानां द्रव्यार्थिकपर्यायार्थिकयोरन्यतरगुणप्रधानभावाप्युप-
त्त्यादेकत्वं स्यान्नानात्वं । कथमिह पर्यायार्थिकगुणभावे द्रव्यार्थिकप्रधान्यात्पर्यायार्थानर्पणादनादिपुरि-
णामिकपुद्गलद्रव्यार्थादेशात्स्यादेकत्व, यथा रूपपर्यायः पुद्गलद्रव्यं । तथा रसादयोपि द्रव्यार्थादेशात्पुद्गलद्रव्यं ।
तेषामेव द्रव्यार्थिकगुणभावे पर्यायार्थिकप्रधानाद्द्रव्यार्थानर्पणात्प्रतिनियतरूपादिपर्यायार्थनार्पिताना स्यादन्यत्व,
यतोऽन्यो रूपपर्यायः अन्ये च रसादयः । तथा ज्ञानदर्शनयोरनेन विधिनाऽनादिपरिणामिकचैतन्यजीव
द्रव्यार्थादेशात्स्यादेकत्व यतो द्रव्यार्थादेशाद्यथा ज्ञानपर्याय आत्मद्रव्यं तथा दर्शनमपि । तयोरेव प्रतिनि-
यत्तद्वानदर्शनपर्यायार्थानर्पणात्स्यादन्यत्वं यस्मादन्यो ज्ञानपर्यायोऽन्यश्च दर्शनपर्यायः ।

ज्ञानचारित्रयोरकालभेदादेकत्वमगम्यावबोधवदितिवेत्नाशूत्पत्तौ सूक्ष्मकालाप्रतिपत्तेरुत्प
 ल्पत्रशतव्यधनवत् ॥ २२ ॥ स्यादेतज्ज्ञानचारित्रयोरैकत्वं, कस्मादकालभेदात् । कथमगम्यावबोधवत् ।
 यथा केनचिन्मोहोदयापादिताऽन्यागनाभिसरणोत्सुकमतिना पुसा मेघोदयोद्भूतवहलांधकारायां रात्रौ
 वीध्यन्तराले मातृपुश्रली स्वाभिलषितेति स्पृष्टा, तदैव विद्युता च विद्योतित तेन मातेयमिति तस्य
 ज्ञानं यदोत्पन्नं तदैवाऽगम्यावबोधादगम्यागमननिवृत्तिः नागम्यावबोधागम्यागमननिवृत्त्योः कालभेदोस्ति ।
 तथा यदैव ज्ञानावरणक्षयोपशमाज्जीविषु ज्ञान जीवा इत्याविर्भवति, तदैव ते न हिंस्या इति जीये
 हिंसाप्रत्ययस्य निवृत्तिः, निवृत्तिश्च चारित्र, नच जीवज्ञानहिंसानिवृत्त्योः कालभेदोस्तीति । तन्न किं कारणमा
 शूत्पत्तौ सूक्ष्मकालाप्रतिपत्तेः, तत्राप्यस्त्येव कालभेदः सौक्ष्म्यात् न प्रतीयते, कथमुत्पलपत्रशतव्यधनवत् ।
 यथोत्पलपत्रशतव्यधनक्रम असख्येयसमायिकः सर्वज्ञप्रत्यक्षोतिसूक्ष्मोस्ति नतु विभाव्यते छद्मस्थैर्यतो यावदे-
 कमुत्पलपत्रमसिञ्चित्वा द्वितीय छिनत्ति तावदसख्येयाः समया अतीता इति कालसूक्ष्मोपदेशस्तथाऽन्यो-
 गम्यावबोधकालः, अन्यश्च निवृत्तिकालः ।

अर्थभेदाच्च ॥ २३ ॥ किं ? नैकत्वमिति धर्तते ज्ञानस्य तत्त्वावबोधोर्थः चारित्रस्य कर्मादान
 हेतुक्रियाविशेषोपरमोऽर्थ इत्यतो नानात्वं ।

कालभेदाभावो नार्थाभेदहेतुर्गतिजात्यादिवत् ॥ २४ ॥ न कालभेदाभावोर्थाभेदहेतुर्न्याय्यः
 कथं गतिजात्यादिवत् यथा यदैव देवदत्तजन्म तदैव मनुष्यगतिपचेद्रियजातिशरीरवर्णगधादीनां
 जन्म । नान्यो देवदत्तजन्मकालः, अन्यश्च मनुष्य गत्यादिपर्यायजन्मकालः । नचैककालत्वान्मनुष्यगत्यादी-
 नामेकत्व । यस्य पुनः कालभेदाभाव एकत्वहेतुरिष्टस्तस्य मनुष्यगत्यादिपर्यायाणोमकत्वप्रसंगो नचेष्यतेऽ
 तो न कालभेदाभावाज्ज्ञानचारित्रयोरैकत्वं ।

उक्तंच ॥ २५ ॥ किमुक्तं उभयनयसद्भावात्स्यादेकत्व स्यान्नानात्वमिति ।

लक्षणभेदात्तेषामेकमार्गानुपपत्तिरितिचेन्न परस्परसंसर्गे सत्येकत्वं प्रदीपवत् ॥ २६ ॥
 स्यादेतत्तेषा सम्यग्दर्शनादीनामेकमार्गत्व नोपपद्यते, कुतो लक्षणभेदात्, नहि भिन्नलक्षणानामेकत्व युज्यते तत
 स्रयोमी मोक्षमार्गाः प्रसक्ता इति । तन्न किंकारण परस्परसंसर्गे सत्येकत्व, कथं ? प्रदीपवत्, यथा
 परस्परविलक्षणवर्तिस्नेहानलार्थाना बाह्याभ्यतरपरिणामकारणापादितसयोगपर्यायाणा समुदये भवत्येकः
 प्रदीपो न त्रयः । तथा परस्परविलक्षणसम्यग्दर्शनादित्रयसमुदये भवत्येको मोक्षमार्गो न त्रयः । किं च

सर्वेषामविसंवादात् ॥ २७ ॥ विलक्षणानामेकत्वावाप्तौ प्रतिवादिनोऽविसवदते केचित्तावदाहुः
 -प्रसादलाघवशोपतापावरणसादनादिभिन्नलक्षणाना सत्त्वरजस्तमसा-साम्ये प्रधानमेक, न तेषात्रित्वात्प्र-
 धानस्य त्रैविध्यमिति । अपर आहुः काकवडतादीना चतुर्णां भूताना भौतिकाना च वर्णादीना विलक्ष-
 णानां समुदय एको रूपपरमाणुः न तेषा भेदात्परमाणोरनेकत्वं । तथा रागादीना धर्माणा प्रमाणप्रमेया-
 धिगमरूपाणां च विलक्षणाना समुदय एकं-विज्ञान न तेषां भेदाद्विज्ञानभेद इति । इतर आहुश्चित्राणां
 ततूना समुदयश्चित्रपट-एको न तेषा भेदात्पटस्य भेद इति तद्वदिहापि सम्यग्दर्शनादीनां भिन्नलक्ष-
 णानां समुदय एको मोक्षमार्ग इति को विरोधः ।

एषां पूर्वस्य लाभे भजनीयमुत्तरं ॥ २८ ॥ एषां सम्यग्दर्शनादीना पूर्वस्य लाभे भजनीय
 मुत्तरं ज्ञेयमित्यं ।

उत्तरलाभे तु नियतः पूर्वलाभः ॥ २९ ॥ उत्तरस्य तु लाभे नियतः पूर्वलाभो दृष्टव्यः सम्य-
 ग्दर्शनज्ञानचारित्राणां पाठं प्रति पूर्वत्वमुत्तरत्वं च । पूर्वस्य सम्यग्दर्शनस्य लाभे ज्ञानमुत्तरं भजनीयं
 उत्तरज्ञानलाभे तु नियतः पूर्वसम्यग्दर्शनलाभः । तथा पूर्वज्ञानलाभे उत्तरचारित्र भजनीयं, उत्तर
 चारित्रलाभे तु नियतः सम्यग्दर्शनज्ञानलाभः ।

✓ तदनुपपत्तिरज्ञानपूर्वकश्रद्धानप्रसंगात् ॥ ३० ॥ पूर्वस्य लाभे भजनीयमुत्तरमित्येतस्या-
नुपपत्तिः कुतोऽज्ञानपूर्वकश्रद्धानप्रसंगात् । यदि पूर्वसम्यग्दर्शनलाभे उत्तरज्ञानलाभो भजनीयः, ननु
ज्ञानाभावाद्ज्ञानपूर्वकश्रद्धानप्रसंगः । किं च—

✓ अनुपलब्धस्वतत्त्वैरेव श्रद्धानानुपपत्तिरविज्ञातफलरसोपयोगवत् ॥ ३१ ॥ यथा नावि-
ज्ञाते फले तद्रसोपयोगोऽमुष्य फलस्य रस संपादयतेति श्रद्धानमस्ति तथा नाविज्ञातेषु जीवादिषु श्रद्धान-
मस्तीति श्रद्धानाभावः स्यात् । किं च—

✓ आत्मस्वरूपाभावप्रसंगात् ॥ ३२ ॥ यदि सम्यग्दर्शनलाभे ज्ञानं भजनीयत्वादसद्विरोधा-
न्मिव्याज्ञाननिवृत्तौ सम्यग्ज्ञानस्य चाभावाज्ज्ञानोपयोगाभाव आत्मनः प्रसक्तः । ततश्च लक्षणाभावाल्लक्ष्य-
स्यात्मनोऽप्यभावः स्यात्तदभावाच्च मोक्षमार्गपरीक्षा व्यर्थेति ।

न वा यावति ज्ञानमित्येतत्परिसमाप्यते तावतोऽसंभवान्नयापेक्षं वचनं ॥ ३३ ॥ न वा
एव दोषः, किं कारणं यावति, ज्ञानमित्येतत्परिसमाप्यते तावतोऽसंभवान्नयापेक्षमिदं वचनं भजनीयमुत्तर
मिति । क्वचन ज्ञानमित्येतत्परिसमाप्यते श्रुतकेवलव्योयत. श्रुतकेवलज्ञानग्राही शब्दनयः श्रुतकेवले एवेच्छति
नान्यज्ज्ञानमपरिपूर्णत्वादिति तदपेक्षं संपूर्णद्वादशांगचतुर्दशपूर्वलक्षणं श्रुतं केवलं च भजनीयमुक्तं । तथा पूर्व
सम्यग्दर्शनलाभे देशचारित्रं, संयतासंयतस्य सर्वचारित्रं, प्रमत्तादारम्य सूक्ष्मसांपरायांतानां यच्च यावच्च
नियमादस्ति संपूर्णयथाख्यातचारित्रं तु भजनीयं ॥

पूर्वसम्यग्दर्शनज्ञानलाभे भजनीयमुत्तरमिति चेन्न निर्देशस्याऽगमकत्वात् ॥ ३४ ॥
स्यादेतन्नाज्ञानपूर्वकश्रद्धानप्रसंगोस्ति कुतः पूर्वसम्यग्दर्शनज्ञानलाभे चारित्रमुत्तरं भजनीयमित्य
भिसंवादादिति । तत्र, किं कारणं निर्देशस्यागमकत्वाद्युक्तोयमर्थो ननु तस्य निर्देशो गमकः पूर्वस्य लाभ
इति पूर्वयोरिति हि वक्तव्यं स्यात् । अथ सामान्यनिर्देशाद्भयगतिः कल्प्यते नैवं शक्यं व्यवस्थाविशेषस्य
विवक्षितत्वात्, इतरथा हि उत्तरेषु तथा प्रकृतौ तद्दोषानतिवृत्तिः स्यात्तस्मात्पूर्वोक्त एवार्थो नयापेक्ष
वचनमिति । अथवा क्षायिकसम्यग्दर्शनलाभे क्षायिकं सम्यग्ज्ञानं भजनीयं, अथवा युगपदात्मलाभे साह-
चर्याद्भयोरपि पूर्वत्वं । यथा साहचर्यात्पर्वतनारदयोः । पर्वतग्रहणेन नारदस्य ग्रहणं नारदग्रहणेन पर्वतस्य
ग्रहणं । तथा सम्यग्दर्शनस्य सम्यग्ज्ञानस्यान्यतरस्यात्मलाभे चारित्रमुत्तरं भजनीयं ॥

इति तत्त्वार्थवार्तिकव्याख्यानालंकारे प्रथमेध्याये द्वितीयमाह्निकं ॥ २ ॥

अमीषां मोक्षकारणसामान्ये सत्यविशिष्टानां विज्ञेयप्रतिपत्त्यर्थमिदमाह—

तत्त्वार्थश्रद्धानं सम्यग्दर्शनं ॥ २ ॥

सम्यगितिकोयं शब्दः (सम्यगिति प्रशंसार्थो निपातः) क्यंतो वा ॥ १ ॥ सम्यगिन्ययं
निपातः प्रशंसार्थो वेदितव्यः सर्वेषां प्रशस्तरूपगतिजातिकुलायुर्विज्ञानादीनामभ्युदयिकानां मोक्षस्य च
प्रधानकारणात्त्वात् प्रशस्तं दर्शनं सम्यग्दर्शनं । ननु च “सम्यगिष्टार्थवत्त्वयोरिति” वचनात् प्रशंसार्थाभावं
इति तन्नाऽनेकार्थत्वान्निपातानां । अथवा सम्यगिति तत्त्वार्थो निपातस्तत्त्वं दर्शनं सम्यग्दर्शनमविपरी-
तार्थविषय तत्त्वमित्युच्यते । अथवा क्यंतोयं शब्दः समचतीति सम्यक्, यथार्थो व्यवस्थितस्तथैवावगच्छ
तात्यर्थः । अथ किमिदं दर्शनमिति ।

करणादिसाधनो दर्शनशब्दः उक्तः ॥ २ ॥ दृशेः करणादिसाधने युटि दर्शनशब्दो व्याख्यातः ।

दृशरालोकार्थत्वादभिप्रेतार्थासंप्रत्यय इति चेन्नानेकार्थत्वात् ॥ ३ ॥ स्यादेतद्दृशिरयमालोकार्थं
वर्तते आलोकश्चांद्रियानिंद्रियार्थप्राप्तिः, नचासाविहाभिप्रेतः, श्रद्धानमिष्टं, न तत्त्वार्थस्य संप्रत्ययोस्तीति ।

तन्न किंकारणं अनेकार्थत्वात्, इह श्रद्धानमिष्टमभिसंवध्यते । कथं पुनर्ज्ञायते आलोक इह नेष्टः श्रद्धानमिष्टमित्यत उत्तरं पठति ।

मोक्षकारणप्रकरणाच्छ्रद्धानगतिः ॥ ४ ॥ मोक्षकारण प्रकृतं तत्त्वार्थविषयं श्रद्धानं मोक्षस्य कारणं नालोक इत्यतः प्रकरणाच्छ्रद्धानगतिर्भवति ॥ अथ तत्त्वमित्यनेन किं प्रत्यायते । ~~अत्र~~

प्रकृत्यपेक्षत्वात्प्रत्ययस्य भावमामान्यसंप्रत्ययस्तत्त्ववचनात् ॥ ५ ॥ तदित्येषा प्रकृतिः सामान्याभिधायिनी सर्वनामत्वात् प्रत्ययश्च भावे उत्पद्यते । कस्य भावे तदित्यनेन योर्थ उच्यते । कश्चासौ, सर्वोर्थः, अतस्तदपेक्षत्वाद्भावस्य भावसामान्यमुच्यते । तत्त्वशब्देन योर्थो यथावस्थितस्तथा तस्य भवनमित्यर्थः ॥

तत्त्वेनार्यत इति तत्त्वार्थः ॥ ६ ॥ अर्थते गम्यते ज्ञायते इत्यर्थस्तत्त्वेनार्थस्तत्त्वार्थः । येन भावेनार्थो व्यवस्थितस्तेन भावेनार्थस्य ग्रहणं यत्सन्निधानाद्भवति तत्सम्यग्दर्शनं ।

श्रद्धानशब्दस्य करणादिसाधनत्वं पूर्ववत् ॥ ७ ॥ यथा दर्शनशब्दस्य करणादिसाधनत्वं व्याख्यातं तथा श्रद्धानशब्दस्यापि वेदितव्यं ।

सत्त्वात्मपरिणामः ॥ ८ ॥ स तु श्रद्धानशब्दवाच्योर्थः करणादिव्यपदेशभागात्मपरिणामो वेदितव्यः ।

वक्ष्यमाणनिर्देशादिसूत्रविवरणात्पुद्गलद्रव्यसंप्रत्यय इति चेन्नात्मपरिणामेपि तदुपपत्तेः ॥ ९ ॥ स्यादेतद्वक्ष्यमाणनिर्देशादिसूत्रविवरणात्पुद्गलद्रव्यस्य संप्रत्ययः प्राप्नोति । तन्न किं कारणमात्मपरिणामेपि तदुपपत्तेः । किं तत्त्वार्थश्रद्धानमात्मपरिणामः कस्य आत्मन इत्येवमादि ।

कर्माभिधायित्वेऽप्यदोष इति चेन्न मोक्षकारणत्वेन स्वपरिणामस्य विवक्षितत्वात् ॥ १० ॥ स्यादेतत्सम्यक्त्वकर्मपुद्गलाभिधायित्वेऽप्यदोष इति तन्न किं कारणं ? मोक्षकारणत्वेन स्वपरिणामस्य विवक्षितत्वात् । औपशमिकादिसम्यग्दर्शनमात्मपरिणामत्वान्मोक्षकारणत्वेन विवक्ष्यते । नच सम्यक्त्वकर्मपर्यायः, पौद्गलिकत्वेऽस्य परपर्यायत्वात् ।

स्वपरनिमित्तत्वादुत्पादस्येति चेन्नोपकरणमात्रत्वात् ॥ ११ ॥ स्यादेतत्स्वपरनिमित्त उत्पादो दृष्टो यथा घटस्योत्पादो मृन्निमित्तो दण्डादिनिमित्तश्च । तथा सम्यग्दर्शनोत्पाद आत्मनिमित्त, सम्यक्त्वपुद्गलनिमित्तश्च तस्मात्तस्यापि मोक्षकारणत्वमुपपद्यत इति । तन्न किं कारणमुपकरणमात्रत्वात् । उपकरणमात्रं हि बाह्यसाधनं किं च-

आत्मपरिणामादेव तद्रमघातात् ॥ १२ ॥ यदिदं दर्शनमोहाख्यं कर्म तदात्मगुणघाति कुतश्चिदात्मपरिणामादेवाऽपक्षीणशक्तिकं सम्यक्त्वाख्यां लभते । अतो न तदात्मपरिणामस्य प्रधानं कारणमात्मैव स्वगत्या दर्शनपर्यायेणोत्पद्यत इति तस्यैव मोक्षकारणत्वं युक्तं किं च-

अहेयत्वात्स्वधर्मस्य ॥ १३ ॥ न हीयते न परित्यज्यत इत्यहेयोऽयमाम्यतर आत्मनः सम्यक्त्वपरिणामः । यतः सत्याम्यतरं आत्मनः सम्यक्त्वपरिणामे नियमेनात्मा सम्यग्दर्शनपर्यायेणाविर्भवति । बाह्यस्तु हेयः कर्मपुद्गलः । तमन्तरेणापि क्षायिकसम्यक्त्वपरिणामात् । किं च-

प्रधानत्वात् ॥ १४ ॥ आम्यंतर आत्मीय, सम्यग्दर्शनपरिणामः प्रधानं । सति तस्मिन्बाह्यस्यांपग्राहकत्वात् । अतो बाह्य आम्यतरस्योपग्राहकः परेथे न वर्तत इत्यप्रधानं । किं च-

प्रत्यासत्तेः ॥ १५ ॥ प्रत्यासन्नं हि कारणमात्मपरिणामो मोक्षस्य, तादात्म्येनाविर्भावात्, नतु सम्यक्त्वं कर्म । विप्रकृष्टांतरत्वात्तादात्म्येनैवाऽपरिणामाच्च । तस्मादहेयत्वात्प्रधानत्वात्प्रत्यासत्तेश्च मोक्षस्य कारणमात्मपरिणामो युक्तो न कर्मेति ॥

अल्पवहुत्वकल्पनाविरोध इति चेन्नोपशमाद्यपेक्षस्य सम्यग्दर्शनत्रयस्यैव तदुपपत्तेः ॥ १६ ॥

स्यादेतेत्सम्यग्दर्शनस्यात्मपरिणामत्वेऽल्पबहुत्वकल्पनाविरोध इति । तन्न किं कारणं ? उपशमाद्यपेक्षस्य सम्यग्दर्शनत्रयस्यैव तद्रूपपत्तेः । सर्वेषु- स्तोका उपशमसम्यग्दृष्टयोः संसारिणः ५ क्षयिकसम्यग्दृष्टयोः संख्येयगुणाः । क्षायोपशमिकसम्यग्दृष्टयोः संख्येयगुणाः । सिद्धाः क्षायिकसम्यग्दृष्टयोः संतंगुणा इति । तस्मात्सम्यग्दर्शनमात्मपरिणामं श्रेयोभिमुखमध्यवस्यामः ।

तत्त्वग्रहणमर्थश्रद्धानमित्यस्तु लघुत्वात् ॥१७॥ कश्चिदाह तत्त्वग्रहणमनर्थकं । अर्थश्रद्धान, मित्येवास्तु, कुतो लघुत्वादिति ।

न सर्वार्थप्रसंगात् ॥ १८ ॥ नैतद्युक्तं कुतः सर्वार्थप्रसंगात्तत्त्वग्रहणादृते मिथ्यावादिप्रणीतेषु सर्वार्थेषु श्रद्धानं सम्यग्दर्शनं प्राप्नोति ।

संदेहाच्चार्थशब्दस्याऽनेकार्थत्वात् ॥१९॥ अर्थ शब्दोयमनेकार्थः क्वचिद् द्रव्यगुणकर्मसु वर्ततेऽर्थ इति “द्रव्यगुणकर्मस्विति” वचनात् । क्वचित्प्रयोजने वर्तते “किमर्थमिहागमनं भवतः किं प्रयोजनमिति” क्वचिद्धने वर्तते “अर्थवानयं देवदत्तो धनवानिति” । क्वचिदाभिधेये वर्तते “शब्दार्थसंबंध” इति । एवमर्थशब्दस्यानेकार्थाभिधायित्वे संदेहः कस्यार्थस्य श्रद्धानं सम्यग्दर्शनमिति ।

सर्वानुग्रहाददोष इति चेन्नाऽसदर्थविषयत्वात् ॥ २० ॥ स्यादेतन्नायं दोषः सर्वार्थप्रसंग इति, अस्तु सर्वार्थविषयं श्रद्धानं सम्यग्दर्शनं तथा सति सर्वानुग्रहः कृतो भवति । कश्चेदानीं भवतो मत्सरः सर्वो लोकोऽभ्युदये न युज्यतामिति, तन्न किंकारणं ? असदर्थविषयत्वात्, न खलु कश्चिन्नो मत्सरः । असदर्थ विषय हि तच्छ्रद्धानं संसारकारणमिति । अतः सर्वानुग्रहार्थमेव तत्त्वेन विशिष्यते ।

अर्थग्रहणादेव तत्सिद्धिरिति चेन्न विपरीतग्रहणदर्शनात् ॥ २१ ॥ स्यादेतदर्थत इत्यर्थो निश्चीयत इत्यर्थः । नच मिथ्यावादिप्रणीता अर्थाः, अतुत्त्वात् । तस्मादर्थग्रहणादेव तत्त्वसंप्रत्ययान्नार्थस्तत्त्वग्रहणेनेति, तन्न किं कारणं विपरीतग्रहणदर्शनात् । यथा पित्तोदयाकुलितकरणः पुमान् मधुररसं कटुकं मन्यते । तथाऽत्मा मिथ्याकर्मोदयोपादस्तित्वनास्तित्वनित्यत्वाऽनित्यत्वाऽन्यत्वाऽनन्यत्वाद्येकांतरूपेण मिथ्याऽध्यवस्यति । अतस्तन्निराकारणार्थं तत्त्वग्रहणमिति । अर्थग्रहणं किमर्थं ? ननु तत्त्वान्येवार्थ इत्यर्थानां तत्त्वसामानाधिकरण्यात्तत्त्ववचनेनैव संप्रत्ययः सिद्धः । उच्यते—

✓ अर्थग्रहणमव्यभिचारार्थं ॥ २२ ॥ अर्थग्रहणं क्रियते अव्यभिचारार्थं ।

(तत्त्वमिति श्रद्धानमिति) चेदेकांतनिश्चितेपि प्रसंगः ॥२३॥ यदि तत्त्वमिति श्रद्धानं तत्त्व श्रद्धानमित्युच्यत एकांतनिश्चितेपि प्राप्नोति । एकांतवादिनो पि हि नास्त्यात्मेत्येवमादितत्वमिति श्रद्धानि ।

तत्त्वस्य श्रद्धानमिति चेद्भावमात्रप्रसंगः ॥२४॥ यदि तत्त्वस्य श्रद्धानं तत्त्वश्रद्धानमित्युच्यते भावमात्रप्रसंगः स्यात् । तत्त्वं भावसामान्यामिति केचित् कथयंति, द्रव्यत्वगुणत्वकर्मत्वादिसामान्यं द्रव्यादिभ्योऽर्थांतरं तस्य श्रद्धानं सम्यग्दर्शनं प्राप्नोति । न हि द्रव्यादिभ्योऽन्यत्सामान्यं युक्तिमदिति परीक्षितमेतत् । अथवा तत्त्वमेकत्वमित्यर्थः पुरुष एवेदं सर्वमित्यादि । तस्य श्रद्धानं सम्यग्दर्शनं प्राप्नोति, नचादो युक्तं क्रियाकारकभेदलोपप्रसंगादिति ।

तत्त्वेन श्रद्धानमिति चेत्कस्य कस्मिन्वेति प्रश्नानिवृत्तिः ॥२५॥ यदि तत्त्वेन श्रद्धानमित्युच्यते कस्य कस्मिन्वेति प्रश्नो न विनिवर्तते । तस्मात्सूक्तमर्थग्रहणमव्यभिचारार्थमिति ।

✓ इच्छाश्रद्धानमित्यपरे वर्णयंति ॥ २६ ॥

तदयुक्तं मिथ्यादृष्टेरपि प्रसंगात् ॥ २७ ॥ यतो मिथ्यादृष्टयो बाहुश्रुत्यप्रचिख्यापयिषयाऽऽर्हत्त-मतविजिगीषयावाहृतमतमधीयंते । नचेच्छामंतरेणाध्ययनमस्त्यतस्तेषामपि सम्यग्दर्शनं प्राप्नोतीत्ययुक्तमुक्त-मिच्छाश्रद्धानमिति ।

केवलिनि सम्यक्त्वाभावप्रसंगाच्च ॥२८॥ यदि चेच्छासम्यक्त्वं, इच्छा च लोभपर्यायः । नच क्षीणमोहकेवलिनि लोभोस्ति तदभावादिच्छाभाव इति सम्यक्त्वाभावः स्यात् । तस्माद्यद्वाद्यथाभूतमर्थं गृह्णात्यात्मा तत्सम्यग्दर्शनमिति प्रत्येतव्यं ।

(तद् द्विविधं सरागवीतरागविकल्पात्) ॥२९॥ एतत्सम्यग्दर्शनं द्विविध-कृतः सरागवीतराग-विकल्पात् ।

(प्रशमसंवेगानुकंपास्तिक्याभिव्यक्तलक्षणं प्रथमं ॥ ३० ॥ रागादीनामनुद्रेकः प्रशमः संसाराद्भीरुता संवेगः । सर्वप्राणिषु मैत्री अनुकंपा । जीवादयोऽर्था यथास्वभावैः सतीति मतिरास्तिक्य । एतैरभिव्यक्तलक्षणं प्रथमं सरागसम्यक्त्वमित्युच्यते ।

(आत्मविशुद्धिमात्रमितरत्) ॥ ३१ ॥ सत्तानां कर्मप्रकृतीनां आत्यतिकेऽपगमे सत्यात्मविशुद्धिमात्रमितरद्वीतरागसम्यक्त्वमित्युच्यते । पूर्वं साधनं भवति उत्तरं साधनं साध्यं च ॥ अथैतत्सम्यग्दर्शनं जीवादिपदार्थविषयं कथमुत्पद्यत इत्यत आह ।

तन्निसर्गादधिगमाद्वा ॥ ३ ॥

निसर्ग इति कोयं शब्दः ? निपूर्वात्सृजेर्भावसाधनो घञ् । निसर्जनं निसर्गः स्वभाव इत्यर्थः । अधिगम इति कः ? अधिपूर्वाद्गमेर्भावसाधनोऽच् । अधिगमनमधिगमस्तयोर्हेतुत्वेन निर्देशो निसर्गादधिगमादिति कस्याः ? क्रियायाः, का च क्रिया ? उत्पद्यत इत्यच्चाह्वियते, सोपस्कारत्वात्सूत्राणां । तदेतत्सम्यग्दर्शनं निसर्गादधिगमाद्वा उत्पद्यत इति । काश्चिदाह—

सम्यग्दर्शनद्वैविध्यकल्पनानुपपत्तिरनुपलब्धतत्त्वस्य श्रद्धानाभावात् रसायनवत् ॥१॥
द्विविधं सम्यग्दर्शनमितिकल्पना नोपपद्यते । कुतः अनुपलब्धतत्त्वस्य श्रद्धानाभावात्, कथं रसायनवत् । यथाऽत्यतपरोक्षरसायनतत्त्वफलस्य न रसायने श्रद्धानं दृष्टं । तथाऽनविगतजीवादितत्त्वस्य न तत्र श्रद्धानमिति नैसर्गिकसम्यग्दर्शनाभावः ।

शूद्रवेदभक्तिवदिति चेन्न वैपम्यात् ॥ २ ॥ स्यादेतद्यथा शूद्रस्याऽनधिगतवेदार्थस्य वेदार्थं आत्यंतिकभक्तिस्तथानुपलब्धजीवादितत्त्वस्य श्रद्धानमिति । तन्न किं कारणं वैपम्यात्, युज्यते शूद्रस्य भारतादिश्रवणात्तज्ज्ञवचनानुवृत्त्यादिभिश्च वेदार्थभक्तिः । नासौ नैसर्गिकी । इह तु नैसर्गिकी रुचिरिष्टेति वैपम्यं । अथवा सम्यक्त्वाधिकाराजीवादिपदार्थतत्त्वोपलब्धिपूर्वकेण सम्यग्दर्शनेन मोक्षकारणेनेह भवितव्यं नच शूद्रस्य तादृशं श्रद्धानमिति वैपम्यं ।

मणिग्रहणवदित्चेन्न प्रत्यक्षेणोपलब्धिसद्भावात् ॥ ३ ॥ स्यादेतद्यथाऽनधिगतमणिविशेषस्यापि पुंसो मणिग्रहणं भवति तस्य च फलं दृष्टं तथाऽनधिगतजीवादितत्त्वस्यापि तत्त्वग्रहणं भवति तस्य च फलं भवतीति तन्नैसर्गिकं दर्शनमिति । तन्न किं कारणं प्रत्यक्षोपलब्धिसद्भावात् । नात्यतपरोक्षं मणिं गृह्णाति किन्तु प्रत्यक्षत उपलभ्य गृह्णाति विपर्ययविशेषं तु न प्रतिपद्यते । अतोऽस्याऽनुपलब्धमणिविशेषस्यापि प्रत्यक्षदर्शनाद्ग्रहणं न्याय्यं । अत्यंतपरोक्षे तु जीवादितत्त्वे कथमस्य निसर्गजसम्यग्दर्शनसिद्धिः । सामान्याधिगमे तु अधिगमसम्यग्दर्शनमेवेति ।

तापप्रकाशवद्युगपदुत्पत्तेरभ्युपगमाच्च ॥ ४ ॥ किं निसर्गजसम्यग्दर्शनाभाव इत्यनुवर्तते यदास्य सम्यग्दर्शनमुत्पद्यते तदैव प्राक्तनं मत्यज्ञानं श्रुताज्ञानं च सम्यक्त्वेन परणमतीत्यधिगमजमेव । तद्भवति । यस्य ज्ञानात्प्राग्दर्शनं स्यात्तस्य नैसर्गिकं स्यात्तच्चाऽनिष्टमिति । उच्यते ।

उभयत्र तुल्येऽतरंगहेतौ बाह्योपदेशापेक्षानपेक्षभेदाद्भेदः ॥ ५ ॥ उभयत्र दर्शनेऽतरंगो हेतुस्तुल्यः । दर्शनमोहस्योपशमः क्षयः क्षयोपशमो वा । तस्मिन् सति यद्बाह्योपदेशादृते प्रादुर्भवति तन्नैसर्गिकं । यत्परोपदेशपूर्वकं जीवाद्यधिगमनिमित्तं तदुत्तरमित्यनयोरयं भेदः ।

अपरोपदेशपूर्वके निसर्गाभिप्रायो लोकवत् ॥ ६ ॥ यथा लोके हरिशार्दूलवृकभुजगादयो निसर्गतः क्रौर्यशौर्यागौर्याहारादिसंप्रतिपत्तौ वर्तत इत्युच्यते । नचासावाकस्मिकी कर्मनिमित्तत्वात् अनाकस्मिक्यपि सती नैसर्गिकी भवति परोपदेशाभावात् । तथेहाप्यपरोपदेशपूर्वके निसर्गाभिप्रायः । अपर आह-

भव्यस्य कालेन निःश्रेयसोपपत्तेरधिगमसम्यक्त्वाभावः ॥ ७ ॥ यद्यवधृतमोक्षकालात्प्रागधिगमसम्यक्त्ववलान्मोक्षः स्यात्, स्यादधिगमसम्यग्दर्शनस्य साफल्यं । नचादोस्ति । अतः कालेन योस्य मोक्षोसौ स निसर्गजसम्यक्त्वादेव सिद्ध इति ॥

न विवक्षितापरिज्ञानात् ॥ ८ ॥ नैतद्युक्तं कुतः ? विवक्षिताऽपरिज्ञानात् । सम्यग्दर्शनादित्रयान्मोक्ष उक्तः, तत्र यत्प्रथमं तत्कुत उत्पद्यत, इत्युक्ते निसर्गादधिगमाद्वेत्ययमर्थोऽत्र विवक्षितः । यदि सम्यग्दर्शनादिव केवलात्निसर्गजादधिगमजाद्वा ज्ञानचारित्ररहितान्मोक्ष इष्टः स्यात्, तत इदं युक्तं स्यात् “ भव्यस्य कालेन निःश्रेयसोपपत्तेरिति ” । नचायमर्थोऽत्र विवक्षितः । अथवा यथा कुरुक्षेत्रे काचित्कनकं बाह्यपौरुषेयप्रयत्नाभावाज्जायते । तथा बाह्यपुरुषोपदेशपूर्वकजीवाद्यधिगममंतरेण यज्जायते तन्निसर्गजं । यथा कनकाश्म विध्युपायज्ञपुरूपप्रयोगापेक्षं कनकभावमापद्यते । तथा यत्सम्यग्दर्शनं विध्युपायज्ञमनुष्यसंपर्काज्जीवादिपदार्थतत्त्वाधिगमापेक्षमुत्पद्यते तदधिगमजसम्यग्दर्शनमित्ययमर्थो विवक्षितः । नचान्यतरस्याभाव इति ॥१

कालानियमाच्च निर्जरायाः ॥ ९ ॥ यतो न भव्यानां कृत्स्नकर्मनिर्जरापूर्वकमोक्षकालस्य नियमोस्ति । केचिद्भव्याः संख्येयेन कालेन सेत्स्यंति, केचिदसंख्येयं, केचिदनन्तेन । अपरेऽनंतानन्तेनापि न सेत्स्यंति इति । ततश्च न युक्तं “ भव्यस्य कालेन निःश्रेयसोपपत्तेरिति ” ।

चोदानानुपपत्तेश्च ॥ १० ॥ सर्वस्यैवं चोदाना नोपपद्यते । ज्ञानक्रियायोर्द्वयात् ? त्रितयाच्च मोक्षमाचक्षणस्य सर्वस्य नेदं युक्तं “ भव्यस्य कालेन मोक्ष ” इति । यदि हि सर्वस्य काळो हेतुरिष्टः स्यात्, बाह्याभ्यंतरकारणनियमस्य दृष्टस्येष्टस्य वा विरोधः स्यात् ।

तदित्यनंतरनिर्देशार्थं ॥ ११ ॥ तदित्येतदनंतरस्य सम्यग्दर्शनस्य निर्देशार्थं क्रियते । ननु तत्प्रकृतमंतरेणापि तद्वचनं सिद्धं—

इतरथा हि मार्गसंबंधप्रसंगः ॥ १२ ॥ अक्रियमाणे हि तद्वचने मोक्षमार्गोऽपि प्रकृतः तेनाभिसंबन्धः प्रसज्येत । ततो निसर्गमात्रेणापि मोक्षमार्गलाभ उक्तः स्यात् । बाहुश्रुत्यप्रचिख्यापायिषया च मोक्षमार्गाधिगममात्रादेव मिथ्यादृष्टिनामपि मोक्षः स्यात् । ननु च “ अनंतरस्य वा विधिर्वा भवति प्रतिपेधोवा, ” इत्यनंतरत्वात्सम्यग्दर्शनेनैव संबन्धो न्याय्यः, “ प्रत्यासत्तेः प्रधान वर्तीयः ” इति मार्ग एव संबन्धेत । तस्मात्तद्वचनं क्रियते विस्पष्टार्थं ।

इति तत्त्वार्थवार्तिके व्याख्यानालंकारे प्रथमेध्याये तृतीयमाह्निकं ॥ ३ ॥

तत्त्वार्थश्रद्धानं सम्यग्दर्शनमित्युक्तं । अथ किं तत्त्वमित्यत इदमाह ॥

जीवाजीवास्रवबंधसंवरनिर्जरामोक्षास्तत्त्वं ॥ ४ ॥

किमर्थमेपामुपादानं ? ननु द्रव्यमित्येव वक्तव्यं तद्भेदा हि सर्वे पदार्था भवन्तीति । अत उत्तरं पठति—

एकाद्यनंतविकल्पोपपत्तौ विनेयाशयवशान्मध्यमाभिधानं ॥ १ ॥ एको द्वौ त्रयः सख्ये-

या असंख्येया अनन्ता इति पदार्था भिद्यन्ते । तत्रैकः, पदार्थो भवति “ एकं द्रव्यमनंतपर्यायमिति वचनात् ” ।

द्वौ पदार्था, जीवाजीवभेदात् । त्रयः पदार्था अर्थाभिधानप्रत्ययभेदात् । एवमुत्तरे च वचनविकल्पापेक्षया

असंख्येया अनन्ताश्च भवति । तत्र विनेयाशयवशात्पदार्थनिरूपणाभेद इति मध्यमेन क्रमेणाभिधानं कृतं ।

अति सक्षेपे सुमेधसामेव प्रतिपत्ति स्यादतिप्रपञ्चे चातिचिरेण सप्रतिपत्तिर्न स्यादिति । कश्चिदाह—

जीवाजीवयोरन्यतरत्रैवातर्भावादास्रवादीनामनुपदेशः ॥ २ ॥ आस्रवो हि, जीवो वा स्यादजीवो वा ! यदि जीवः, जीवेतर्भवति । अथवाऽजीवः, अजीवे । एव संवरादयोपि । तस्मादेषामनुपदेशः । अनर्थक उपदेशोऽनुपदेशः ।

✓ न वा परस्परपश्लेषे संसारप्रवृत्तितदुपरमप्रधानकारणप्रतिपादनार्थत्वात् ॥ ३ ॥ न वाऽनर्थक उपदेशः, कुतः ? जीवाजीवयोः परस्परपश्लेषे सति संसारप्रवृत्तितदुपरमप्रधानकारणप्रतिपादनार्थत्वात् । इह मोक्षमार्गः प्रकृतः, तस्य फलमवश्य मोक्षो निर्देष्टव्यः स कस्येति ? जीव उपात्तः । स च संसारपूर्वकः । स च सत्यजीवे जीवस्य भवति, इत्यजीव उपात्तः । तयोश्च परस्परपश्लेषः संसारः । तत्प्रधानहेतू, आस्रवो वधश्चेत्युपात्तौ । तदुपरमस्य मोक्षस्य प्रधानहेतू संवरनिर्जरे इत्युपादानं तयोः । एवमेवा निर्ज्ञाने सति प्राप्यस्य मोक्षस्य निर्ज्ञानं भवतीति । दृष्यते सामान्येतर्भूतस्यापि विशेषस्य पृथगुपादानं प्रयोजनार्थं, क्षत्रिया आयाताः सूरवर्मापीति ।

/उभयथापि चोदनानुपात्तिः ॥ ४ ॥ यो जीवाजीवयोरतर्भावादास्रवादीनामनुपदेश चोदयति, तस्योभयथापि चोदना नोपपद्यते । कथं ? आस्रवादीनि जीवाजीवाभ्यां पृथगुपलभ्य-वा-चोदयेदनुपलभ्य-वा ? यदि पृथगुपलभ्य, अत एव ततोर्थांतरत्व सिद्धं । अथानुपलभ्य, अनुपलभादेव चोदनाभावः । किं च जीवाजीवाभ्यां, पृथक् सिद्धान्वा चोदयेदासिद्धान्वा ? यदि सिद्धाश्चोदयेदत एवाऽर्थांतरभावः । अथाऽसिद्धाश्चोदयति, कथमत्रातर्भावश्चोद्यते ? न हि खरविषाणादीनामतर्भावश्चोदनाहः ।

अनेकांताच्च ॥ ५ ॥ चोदनानुपपत्तिरिति वर्तते । कथं ? द्रव्यार्थिकपर्यायार्थिकयोर्गुणप्रधानभावेनाऽर्पणानर्पणाभेदाज्जीवाजीवयोरस्रवादीनां स्यादतर्भावः । स्यादनतर्भावः । पर्यायार्थिकगुणभावे, द्रव्यार्थिक-प्राधान्यात्, आस्रवादिप्रतिनियतपर्यायार्थानर्पणादनादिपारिणामिकचैतन्याचैतन्यादिद्रव्यार्थार्पणादास्रवादीनां स्याज्जीवेऽजीवे वातर्भावः । तथा द्रव्यार्थिकगुणभावे पर्यायार्थिकश्रान्यादास्रवादिप्रतिनियतपर्यायार्थार्पणादनादिपारिणामिकचैतन्याचैतन्यादिद्रव्यार्थाऽनर्पणादास्रवादीनां जीवाजीवयोः स्यादनतर्भावः । तदपेक्षया स्यादुपदेशोऽर्थवान् ।

तेषां निर्वचनलक्षणक्रमहेत्वभिधानं ॥ ६ ॥ तेषां जीवादीनां पृथगुपदेशे प्रयोजनमुक्त । इदानीं निर्वचनलक्षणक्रमहेत्वभिधानं कर्तव्यं । तदुच्यते—

त्रिकालविषयजीवनानुभवनाज्जीवः ॥ ७ ॥ दशसु प्राणेषु यथोपात्तप्राणपर्यायेण त्रिषु फाल्देषु जीवनानुभवनाज्जीवत्वजीवाज्जीविष्यतीति वा जीवः । तथा सति, सिद्धानामपि जीवत्वं सिद्धं जीवितपूर्वत्वात् । संप्रति न जीवति सिद्धाः भूतपूर्वगत्या जीवत्वमेपां, इत्यौपचारिकत्वं स्यात्, मुख्यं चेष्यते । नैप दोषः । भावप्राणज्ञानदर्शनानुभवनात्साप्रतिकमपि जीवत्वमस्ति । अथवा रूढिशब्दोय । रूढौ च क्रिया व्युत्पत्त्येवेति कादाचित्क जीवनमपेक्ष्य सर्वदा वर्तते, गोशब्दवत् ॥

तद्विपर्ययोऽजीवः ॥ ८ ॥ यस्य जीवनमुक्तलक्षण नास्त्यसौ तद्विपर्ययादजीव इत्युच्यते ॥

आस्रवत्वनेनाऽऽस्रवणमात्रं वाऽऽस्रवः ॥ ९ ॥ येन कर्मास्रवति यद्वास्रवणमात्रमास्रवः ॥

पृथयतेऽनेन वंशनमात्रं वा वंशः ॥ १० ॥ वच्यते येनऽस्वतंत्रीक्रियते येन अस्वतंत्रीकरणमात्रं वा वधः ॥

संत्रियतेऽनेन संवरणमात्रं वा संवरः ॥ ११ ॥ येन संत्रियते येन संरुध्यते संरोधनमात्रं वा संवरः ॥

निर्जीयते यया निर्जरणमात्रं वा निर्जरा ॥ १२ ॥ निर्जीयते निरस्यते यया निरसनमात्रं वा निर्जरा ॥

मोक्षयते येन मोक्षणमात्रं वा मोक्षः ॥ १३ ॥ मोक्षयतेऽस्यते येनाऽसनमात्रं वा मोक्षः ।
एतेपामितरेतरयोगे द्वन्द्वः । उक्तं निर्वचनमिदानीं लक्षणमुच्यते—

^{तथा} (चेतनास्वभावत्वात्तद्विकल्पलक्षणो जीवः) ॥ १४ ॥ जीवस्वभावश्चेतना, यत् इतरेभ्यो द्रव्येभ्यो-
भयते । तद्विकल्पा ज्ञानादयः, यत्सन्निधानादात्मा ज्ञाता दृष्टा कर्ता भोक्ता च भवति तद्वृक्षणो जीवः ।

(तद्विपरीतत्वादर्जावस्तदभावलक्षणः) ॥ १५ ॥ तद्विपरीतत्वादचेतनस्वभावत्वाज्ज्ञानादीनामभावो-
पस्य लक्षणं सोऽजीवः । कथमभावो निरुपाख्यो वस्तुनो लक्षणं भवति । अभावोपि वस्तुधर्मो हेत्वंगत्वादे-
र्भाववत् । अतोऽसौ लक्षणं युज्यते । स हि यदि वस्तुनो लक्षणं न स्यात्सर्वशंकरः स्यात्, यद्येवं वनस्पत्यादी-
नामजीवत्वं प्राप्नोति तदभावात्, ज्ञानादीनां हि प्रवृत्तित उपलब्धिर्न च तेषां तत्पूर्विका प्रवृत्तिरस्ति हिता-
हितप्राप्तिपरिवर्जनाभावात् । उक्तं च—

शुद्धिपूर्वा क्रिया दृष्ट्वा स्वदेहेऽन्यत्र तद्ग्रहात् ।

मन्यते बुद्धिसद्भावं सा न येषु न तेषु धीरिति ॥

नैष दोषः तेषामपि ज्ञानादयः सन्ति, सर्वज्ञप्रत्यक्षाः, इतरेपामागमगम्याः । आहारलाभालाभयोः पुष्टि-
लान्यादिदर्शनेन युक्तिगम्याश्च । अङ्गुर्भ्रुस्थमुर्च्छित्तादिषु सत्यपि जीवत्वे, तत्पूर्वकप्रवृत्त्यभावाद्धेतुव्यभिचारः ।

(पुण्यपापागमद्वारलक्षण आस्रवः) ॥ १६ ॥ पुण्यपापलक्षणस्य कर्मण आगमद्वारमास्रव इत्यु-
च्यते । आस्रव इवास्रवः क उपमार्थः, यथा महोदधेः सलिलमापगामुखैरहरहरापर्यते । तथा मिथ्यादर्शना-
देद्वारानुप्रविष्टैः कर्मभिरनिशमात्मा समापूर्यत इति मिथ्यादर्शनादिद्वारमास्रवः ।

(आत्मकर्मणोरन्योन्यप्रदेशानुप्रवेशलक्षणो बंधः) ॥ १७ ॥ मिथ्यादर्शनादिप्रत्ययोऽपनीतानां
कर्मप्रदेशानामात्मप्रदेशानां च परस्परानुप्रवेशलक्षणो बंधः । बंध इव बंधः क उपमार्थः, यथा निगडादि-
द्रव्यबंधनवद्धो देवदत्तोऽस्वतंत्रत्वाद्भिप्रेतदेशगमनाद्यभावादतिदुःखी भवति । तथात्मा कर्मबंधनवद्धः,
पारतंत्र्याच्छरीरमानसदुःखाभ्यर्दितो भवति ॥

(आस्रवनिरोधलक्षणः संवरः) ॥ १८ ॥ पूर्वोक्तनामास्रवद्वाराणां शुभपरिणामवशान्निरोध संवरः ।
सवर इव संवरः, क उपमार्थः, यथा सुगुप्तसुसंवृतद्वारकपाट पुर सुरक्षितं दुरासदमरातिभिर्भवति । तथा
पुगुप्तिसामितिर्वर्मानुप्रेक्षापरीपहजयचारित्रात्मनः सुसंवृतेद्रियकपाययोगस्याभिनवकर्मागमद्वारसंवरणात्संवरः ।

(एकदेशकर्मसंक्षयलक्षणा निर्जरा) ॥ १९ ॥ उपात्तस्य कर्मणस्तपोविशेषसन्निधाने सत्येकदेश
संक्षयलक्षणा निर्जरा । निर्जरेव निर्जरा क उपमार्थः, यथा मंत्रौपधबलान्निर्जीर्णवीर्यविपाक विषं न दोष-
प्रद । तथा सविपाकाऽविपाकनिर्जराप्रत्ययतपोविशेषेण निर्जीर्णरसं कर्म न ससारफलप्रदं ॥

(कृत्स्नकर्मवियोगलक्षणो मोक्षः) ॥ २० ॥ सम्यग्दर्शनादिहेतुप्रयोगप्रकर्षे सति कृत्स्नस्य
कर्मणश्चतुर्विधबंधत्रियोगो मोक्षः । मोक्ष इव मोक्षः क उपमार्थः, यथा निगडादिद्रव्यमोक्षात्सति स्वातंत्र्ये-
ऽभिप्रेतप्रदेशगमनादेः पुमान् सुखी भवति । तथा कृत्स्नकर्मवियोगे सति स्वाधीनार्थतिकज्ञानदर्शानुपम-
सुखमात्माऽनुभवति । लक्षणमुक्तमिदानीं क्रमहेतुरुच्यते—

तादर्थ्यात्परिस्पंदस्यादौ जीवग्रहणं ॥ २१ ॥ योयं मोक्षमार्गतत्त्वाविष्करणपीरस्पंदः स
आत्मार्थः, तस्य मोक्षपर्यायपरिणामात् यो वा जीवाद्युपदेशपरिस्पंदः स आत्मार्थः, तस्योपयोगस्वाभाव्ये सति
ग्राहकत्वात्, अत आदौ जीवग्रहणं ।

(तदनुग्रहार्थत्वात्तदनंतरमजीवाभिधानं) ॥ २२ ॥ यतः शरीरवाङ्मनःप्राणापानादिनोप-
कारेणाऽजीव आत्मानमनुगृह्णाति । अतस्तदनंतरमजीवाभिधानं ।

तदुभयाधीनत्वात्तत्समीपे, आस्रवग्रहणं ॥ २३ ॥ यत् आत्मकर्मणोः परस्पराश्लेषे सत्यास्रव

प्रसिद्धिर्भवति । अतस्तत्समीपे आस्रवग्रहण ।

(तत्पूर्वकत्वाद्बंधस्य ततः परं बधवचनं ॥ २४ ॥ यत आस्रवपूर्वको बंधस्ततः पर वचनं तस्य क्रियते ।

(संवृतस्य बंधाभावात्तत्प्रत्यनीकप्रतिपत्त्यर्थं संवरवचनं) ॥ २५ ॥ यतः संवृतस्यात्मनो बंधो नास्ति ततस्तत्प्रत्यनीकप्रतिपत्त्यर्थं तदनंतर संवरवचन ।

(संवरे सति निर्जरोपपत्तेस्तदनंतरे निर्जरावचनं) ॥ २६ ॥ यतः संवरपूर्विका निर्जरा ततस्तदतिके निर्जरावचनं ।

(अंते प्राप्तत्वान्मोक्षस्यांते वचनं) ॥ २७ ॥ निर्जर्णेषु कर्मस्वन्ते मोक्षः प्राप्यत इत्यंते वचनं ॥

पुण्यपापपदार्थोपसंख्यानमिति चेन्नाऽऽस्रवे बंधे वाऽतर्भावात् ॥ २८ ॥ स्यादेतत्पुण्यपापपदार्थयोरुपसंख्यानं कर्तव्य, अन्यैरप्युक्तत्वादिति । तन्न किं कारण ? आस्रवे बंधे वाऽतर्भावात्, यत आस्रवो बंधश्च पुण्यपापात्मकः ।

(तच्चशब्दस्य भाववाचित्वाज्जीवादिभिः सामानाधिकरण्याऽनुपपत्तिः) ॥ २९ ॥ तच्च शब्दो भाववाचीति व्याख्यातमेतत् । अतस्तस्य जीवादिभिर्द्रव्यवचनैः सामानाधिकरण्य नोपपद्यते ।

(न वाऽव्यतिरेकात्तद्भावसिद्धेः) ॥ ३० ॥ न वा एष दोषः, किं कारणं ? अव्यतिरेकात्तद्भावसिद्धेः । न हि द्रव्यादव्यतिरिक्तो भावोस्ति अतस्तद्भावेनाऽध्यारोप्यते । यथा ज्ञानमेवात्मेति ।

यदि तद्भावोऽध्यारोप्यते तल्लिगसंख्यानुवृत्तिः प्राप्नोति—

(तल्लिगसंख्यानुवृत्तौ चोक्तं ॥ ३१ ॥ किमुक्तं नोपात्तव्यक्तिवचनत्वादिति ॥

इति तत्त्वार्थवार्तिके व्याख्यानालंकारे प्रथमेऽध्याये चतुर्थमाह्निकं ॥ ४ ॥

एवं संज्ञास्वालक्षण्यादिभिर्बुद्धिदानां जीवादीनां संव्यवहारविशेषव्यभिचारनिवृत्त्यर्थमाह—

नामस्थापनाद्रव्यभावतस्तन्यासः ॥ ५ ॥

नीयते गम्यतेऽनेनार्थः, नमति वाऽर्थमभिमुखीकरोतीति नाम । स्थाप्यते प्रतिनिधीयतेसाविति स्थाना । द्रोष्यते गम्यते गुणैर्द्रोष्यति गमिष्यति गुणानिति वा द्रव्य । भवन भवतीति वा भावः । नामादीनामितरेतरयोगलक्षणो द्वन्द्वः । नामस्थापनाद्रव्यभावैर्नामस्थापनाद्रव्यभावत आद्यादित्वात्, द्रव्यतेऽन्यतोऽपीति वा तसिः । न्यसन न्यसत इति वा न्यासो निक्षेप इत्यर्थस्तेषां न्यासस्तन्यासः । एतेषां नामादीनां किं लक्षणमित्यत्रोच्यते—

निमित्तांतरानपेक्षं संज्ञाकर्म नाम ॥ १ ॥ निमित्तादन्यन्निमित्तांतर तदनपेक्ष्य क्रियमाणा संज्ञा नामेत्युच्यते । यथा परमैश्वर्यलक्षणैर्दत्तक्रियानिमित्तांतरानपेक्ष कस्यचिर्दिद्र इति नाम । तथा जीवनक्रियानपेक्ष श्रद्धानक्रियानपेक्ष वा कस्यचिज्जीवः सम्यग्दर्शनमिति वा नाम ।

सोऽयमित्यभिसंबंधत्वेनाऽन्यस्य व्यवस्थापनामात्रं स्थापना ॥ २ ॥ यथा परमैश्वर्यलक्षणो यः शचीपतिर्दिद्र, सोयमित्यन्यवस्तुप्रतिनिधीयमान स्थापना भवति । एवं जीव इति वा सम्यग्दर्शनमित्यक्षानिक्षेपादिषु सोऽयमिति व्यवस्थापनामात्र स्थापना ।

अनागतपरिणामविशेषं प्रति शृङ्गीताभिमुख्यं द्रव्यं ॥ ३ ॥ यद्भाविपरिणामप्राप्तिं प्रति योग्यतामादधानं तद्रव्यमित्युच्यते ।

अतद्द्रव्यं वा ॥ ४ ॥ अथवाऽतद्द्रव्यं वा द्रव्यमित्युच्यते । यथेन्द्रार्थमानीतं काष्ठमिन्द्रप्रति-
मापर्यायप्राप्तिं प्रत्यभिमुखमिन्द्र इत्युच्यते । तथा जीवसम्यग्दर्शनपर्यायप्राप्तिं प्रति गृहीताभिमुख्यं
द्रव्यजीवो द्रव्यसम्यग्दर्शनमिति चोच्यते । युक्तं तावत् सम्यग्दर्शनप्राप्तिं प्रति गृहीताभिमुख्यमिति च
अतत्परिणामस्य जीवस्यासभवात्, इदंत्वयुक्तं जीवनपर्यायप्राप्तिं प्रति गृहीताभिमुख्यमिति, कुतः सदा तत्परि-
णामो यदि न स्यात्प्रागंजीवः प्राप्नोति ? नैप दोषः मनुष्यजीवादिविशेषापेक्षया स व्यपदेशो वेदितव्यः ।

(तद्द्विविधमागमनोआगमभेदात् ॥ ५ ॥ तदेतद्द्रव्यं द्विविधं, कुतः ? आगमनोआगमभेदात् ।
आगमद्रव्यजीवः नोआगमद्रव्यजीवः । आगमद्रव्यसम्यग्दर्शनं नोआगमद्रव्यसम्यग्दर्शनमिति च ।

अनुपयुक्तः प्राभृतज्ञाय्यात्मागमः ॥ ६ ॥ अनुपयुक्तः प्राभृतज्ञाय्यागमद्रव्यमित्युच्यते ।

इतरत् त्रिविधं ज्ञायकशरीरभावितद्द्रव्यतिरिक्तभेदात् ॥ ७ ॥ इतरन्नोआगमद्रव्यं त्रैवि-
ध्यमास्कंदति, कुतः ? ज्ञायकशरीरभावितद्द्रव्यतिरिक्तभेदात् । ज्ञातुर्यच्छरीरं त्रिकालगोचरं तज्ज्ञायकशरीरं
जीवनसम्यग्दर्शनपरिणामप्राप्तिं प्रत्यभिमुखं द्रव्यं भावीत्युच्यते । तद्द्रव्यतिरिक्तं कर्मनोर्कर्मविकल्पं ।)

वर्तमानतत्पर्यायोपलक्षितं द्रव्यं भावः ॥ ८ ॥ वर्तमानेन तेन तेन जीवनसम्यग्दर्शनपर्या-
येणोपलक्षितं द्रव्यं भावजीवो भावसम्यग्दर्शनमिति चोच्यते । यथेन्द्रनामकर्मोदयापादितेदनक्रियापर्या-
यपरिणत आत्मा भावेन्द्रः ।

(स द्विविधः पूर्ववत् ॥ ९ ॥ स एष भावो द्विविधो वेदितव्यः पूर्ववदागमनोआगमभेदात् ॥

तत्प्राभृतविषयोपयोगाविष्ट आत्मागमः ॥ १० ॥ जीवादिप्राभृतविषयेणोपयोगेनाविष्ट आ-
त्मागमतो भावजीवो भावसम्यग्दर्शनमिति चोच्यते ।

जीवनादिपर्यायाविष्टोऽन्यः ॥ ११ ॥ जीवनादिपर्यायेणाऽऽविष्ट आत्माऽन्यो नोआगमतो भाव
इत्युच्यते ।)

नामस्थापनयोरेकत्वं संज्ञाकर्माऽविशेषादिति चेन्नादरानुग्रहाकाक्षित्वात्स्थापनायां ॥ १२ ॥
स्यान्मतं, नामस्थापनयोरेकत्वं, कुतः संज्ञाकर्माविशेषात् । यतो नाम्नि स्थापनायां च संज्ञाकरणं समानं, नह्य-
कृते नाम्नि स्थाप्यत इति ? । तच्च न कुत ? आदरानुग्रहाकाक्षित्वात् स्थापनायां । यथाऽर्हदिन्द्रस्कदेश्वरादिप्रतिमा
स्वादरानुग्रहाकाक्षित्वं जनस्य, न तथा परिभाषिते वर्तते ततोऽन्यत्वमनयोः ।

५ १ द्रव्यभावयोरेकत्वमव्यतिरेकादिति चेन्न कथंचित्संज्ञास्वालक्षण्यादिभेदात्तद्भेदसिद्धिः १३
स्यादारेका द्रव्यभावयोस्तर्ह्येकत्वं प्रसज्यते कुतस्तद्रव्यतिरेकान्, नहि द्रव्यव्यतिरेकेण भाव उप-
लभ्यते भावव्यतिरेकेण वा द्रव्यं, अतोऽनयोरेकत्वमिति । तच्च न कुतः ? संज्ञास्वालक्षण्यादिभेदात्तद्भेद-
सिद्धेः । इह ययोः संज्ञास्वालक्षण्यादिकृतो भेदस्तयोर्नानत्वमुपलभ्यते तथा द्रव्यभावयोरपीति । कश्चिदाह-

द्रव्यस्यादौवचनं न्याय्यं तत्पूर्वकत्वान्नामादीनां ॥ १४ ॥ द्रव्यस्यादौ वचनं न्याय्यं कुत-
स्तत्पूर्वकत्वान्नामादीनां । सतो हि सन्नो नामादिभिर्भवितव्यमिति, नैप दोषः ।

संव्यवहारहेतुत्वात्संज्ञायाः पूर्ववचनं ॥ १५ ॥ संव्यवहारहेतुत्वात्संज्ञायाः पूर्ववचनं क्रियते ।
सर्वो हि लोकसंव्यवहारः संज्ञापूर्वकस्तदात्मकत्वात्, तदनात्मकत्वे वस्तुव्यवहारविच्छेदः । तदात्मकत्वाच्च
स्तुतिनिंदयोरगद्वेपप्रवृत्तिः सिद्धा ।

ततः स्थापनावचनमाहितनामकस्य स्थापनोपपत्तेः । ॥ १६ ॥ ततः परं स्थापना वि-
धीयते कुत ? , आहितनामकस्य स्थापनोपपत्तेः । प्राहितनामकस्य सोयमिति किंचित्प्रतिनिधीयते ।

द्रव्यभावयोः पूर्वापरन्यासः पूर्वोत्तरकालवृत्तित्वात् ॥ १७ ॥ द्रव्यभावयोः पूर्वापरन्यासः

क्रियते, किं कारणं ? पूर्वोत्तरकालवृत्तित्वात् । पूर्वकालविषयं हि द्रव्यं । उत्तरकालभावी भाव इति ।

तत्त्वप्रत्यासत्तिप्रकर्षाऽप्रकर्षभेदाद्वा तत्क्रमः ॥ १८ ॥ अथवा तत्त्वप्रत्यासत्तेः प्रकर्षाप्रकर्षभेदात्तेषां नामादीनामुद्दिष्टः क्रमो वेदितव्यः । तत्त्वं भावः प्रधानं तदर्थानीतराणि, तत्र प्रत्यासत्तेस्तत्समीपं द्रव्यं प्रयुक्तं तद्भावापत्तेः । ततः पूर्वं स्थापनोपादानमतद्भावेऽपि तद्भावाय प्रति प्रधानहेतुत्वात्ततः पूर्वं नामोपादान भावं प्रति विप्रकृष्टत्वात् ।

नामादिचतुष्टयाभावो विरोधात् ॥ १९ ॥ अत्राह नामादिचतुष्टयस्याभावः, कुतो ? विरोधात् । एकस्य शब्दार्थस्य नामादिचतुष्टयं विरुध्यते । यथा नामैकं नामैव, न स्थापना । अथ नाम स्थापना इष्यते, न नामेदं नाम । स्थापना, तर्हि नचेयं स्थापना नामेदं । अतो नामार्थ एको, विरोधान्न स्थापना । तथैकस्य जीवादेरर्थस्य सम्यग्दर्शनादेर्वा विरोधान्नानामाद्यभाव इति ।

न वा सर्वेषां संबन्धहारं प्रत्यविरोधात् ॥ २० ॥ न वैपदोपः, किं कारणं ? सर्वेषां संबन्धहारं प्रत्यविरोधात् । लोके हि सर्वैर्नामादिभिर्दृष्टः संबन्धहारः । इंद्रो देवदत्त इति नाम । प्रतिमादिषु चेंद्र इति स्थापना । इंद्रार्थे च काष्ठे द्रव्ये इंद्रसंबन्धहारः "इंद्र आनीत" इति वचनात् । अनागतपरिणामे वार्थे द्रव्यसंबन्धहारो लोके दृष्टः, द्रव्यमय माणवकः, आचार्यः श्रेष्ठी वैयाकरणो राजा वा भविष्यतीति व्यवहारदर्शनात् । गचीपतौ च भावे इंद्र इति न च विरोधः । किं च-

अभिहितानवबोधोऽपि ॥ २१ ॥ यथा नामैकं नामैवेष्यते न स्थापनेत्याचक्षणेन त्वयाऽभिहितानवबोधः प्रकटीक्रियते । यतो नैवमाचक्ष्महे नामैव स्थापनेति, किंत्वेकस्यार्थस्य नामस्थापना-द्रव्यभावैर्न्यासः इत्याचक्ष्महे ।

अनेकांताच्च ॥ २२ ॥ नैतदेकांतैः प्रतिजानीमहे नामैव स्थापना भवतीति । न वा स्थापना वा नाम भवति नेति च । कथं-

मनुष्यब्राह्मणवत् ॥ २३ ॥ यथा ब्राह्मणं स्यान्मनुष्यो ब्राह्मणस्य मनुष्यजात्यात्मकत्वात् । मनुष्यस्तु ब्राह्मणः स्यान्नवा, मनुष्यस्य ब्राह्मणजात्यादिपर्यायात्मकत्वदर्शनाच्च । तथा-स्थापना-स्यान्नामाऽकृतान्नामः स्थापनानुपपत्तेः । नाम तु स्थापना स्यान्नवा, उभयथा दर्शनात् । तथा द्रव्यं स्याद्भावः भवद्द्रव्यार्थादेशात् न भावपर्यायार्थादेशाद्द्रव्यं । भावस्तु-द्रव्य-स्यान्नवा, उभयथा दर्शनात् । किं च-

अतस्तत्सिद्धे ॥ २४ ॥ यत एव नामादिचतुष्टयस्य विरोधं भवानाचष्टे अत एव नाभावः । कथमिह योऽसहानवस्थानलक्षणो विरोधो, वष्यघातकवच्च-सतामर्थानां भवति-नाऽसता । काकोल्लकवच्छायातपवत् । न काकदतखरविपाणयोर्विरोधोऽसत्त्वात् । किं च-

नामाद्यात्मकत्वानात्मकत्वे विरोधस्याऽविरोधकत्वात् ॥ २५ ॥ यो नामादिचतुष्टयस्य विरोधः स नामाद्यात्मको वा-स्यान्न वा, उभयथा च विरोधाभावः । यदि नामाद्यात्मको नासौ विरोधको नामाद्यात्मवत् । अथ तदात्मकोऽपि विरोधो नामादीनां विरोधकः, नामाद्यात्मापि विरोधकः स्यात् । ततो नामादीनामभावाद्विरोध एव न स्यात् । अथ न नामाद्यात्मकः, एवमपि नामादीनां नासौ विरोधकोऽर्थान्तरत्वात् । अर्थान्तरभावेऽपि विरोधकत्वमिष्यते ? सर्वेषां पदार्थानां परस्परतो नित्यं विरोधः स्यात् । न चासावस्तीति । अतो विरोधाभावः ।

तादृश्याद्भावस्य प्रामाण्यमिति चेन्नेतरव्यवहारनिवृत्तेः ॥ २६ ॥ स्यादेतत्तादृश्याद्भाव एव प्रमाणं न नामादिः । स जीवनादिर्गुणो यस्य स तद्गुणः, तस्य भावस्तादृश्यात् । अतो भाव एव प्रमाणं न नामादिस्तादृश्याभावादिति । तन्न किं कारणं ? इतरव्यवहारनिवृत्तेः । एव हि सति नामाद्याश्रयो व्यवहारो निवर्तते । स चास्ति । इत्यतो न भावस्यैव प्रामाण्यं ।

उपचारादिति चेन्न तद्गुणाभावात् ॥ २७ ॥ स्यादेतत्, यद्यपि भावस्यैव प्रामाण्यं तथापि

नामादिव्यवहारो न निवर्तते कुन । उपचारान्, माणवके सिंहशब्दव्यवहारवदिति । तन्न किं कारणं ? तद्गुणाभावात् । युज्यते माणवके सिंहशब्दव्यवहारः शौर्यशौर्यादिगुणैकदेशयोगात् । इह तु नामादिषु जीवनादिगुणैकदेशो न कश्चिदप्यस्तीत्युपचाराभावाद् व्यवहारनिवृत्तिः स्यादेव ।

मुख्यसंप्रत्ययप्रसंगाच्च ॥ २८ ॥ यदुपचारानामादिव्यवहारः स्यात्, “गौणमुख्ययोर्मुख्ये संप्रत्यय” इति मुख्यस्यैव संप्रत्ययः स्यान्न नामादीनां । यतस्त्वर्थप्रकरणादिविशेषलिंगाभावे सर्वत्र संप्रत्यय अविशिष्टः कृतसंगतेर्भवत्यतो न नामादिषूपचाराद्व्यवहारः ।

कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमे संप्रत्ययो भवतीति लोके ॥ २९ ॥ तद्यथा गोपालकमानय कटे-जकमानयेति, यस्यैषा संज्ञा भवति स आर्नायते । न यो गाः पाळयति यो वा कटे जातः । एवमिहापि यस्यैषा जीवादिरिति संज्ञा कृता तस्यैव-संप्रत्ययः स्यान्नतरेषामिति । तन्न किं कारणं ? उभयगतिदर्शनात् । लोके ह्यर्थात्प्रकरणाद्वा कृत्रिमे संप्रत्ययः स्यात् अर्थात्वाऽस्यैव संज्ञके न भवति, प्रकृतं वा तत्र भवति इदमेवं संज्ञके न कर्तव्यमिति । अतश्चार्थात्प्रकरणाद्वा लोके संप्रत्ययो भवति । अंगहि भवान् ग्राम्यं पांशुलं खुर पादकमप्रकरणज्ञमागतं ब्रवीतु-गोपालकमानय कटेजकमानयेति उभयगतिस्तस्य भविष्यति । किंच—

अनेकांतात् ॥ ३० ॥ नायमेकांतः कृत्रिममेवेदं, न कृत्रिममेवेति किं तर्हि ? अनेकांतो नाम सामान्यापेक्षया स्यादकृत्रिमं विशेषापेक्षया कृत्रिमं । एवं स्थापनादयश्चेति । ततः किं “कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमे संप्रत्यय” इत्यस्याभावः । किं च—

नयद्वयविषयत्वात् ॥ ३१ ॥ द्वौ नयौ द्रव्यार्थिकः पर्यायार्थिकश्च । तयोर्विषयो नामादिन्यासस्तत्र नामस्थापनाद्रव्याणि, प्राच्यस्य, सामान्यात्मकत्वात् । पाश्चात्यस्य भावः, परिणतिप्रधानत्वात् । ततः किं “गौण मुख्ययोर्मुख्ये संप्रत्ययः” “कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमे संप्रत्यय” इति च न भवति, प्रतिविषयं नयभेदात् ।

द्रव्यार्थिकपर्यायार्थिकांतर्भावात्नामादीनां तयोश्च नयशब्दाभिधेयत्वात्तौ नरुक्तप्रसंगः ३२ यतो नामस्थापनाद्रव्याणि द्रव्यार्थिकस्य भावः पर्यायार्थिकस्येत्युक्तं । ततो नामादीनां नयांतर्भावात्तयविकल्पानां च वक्ष्यमाणत्वात्तौ नरुक्तं प्राप्नोति ।

ज्ञ वा विनेयमतिभेदाधीनत्वाद् ब्यादिनयविकल्पनिरूपणस्य ॥ ३३ ॥ न वा एष दोषः, किं कारणं ? विनेयमतिभेदाधीनत्वाद् ब्यादिनयविकल्पनिरूपणस्य । ये सुमेधसो विनेयास्तेषां ध्याम्यामेव द्रव्यार्थिकपर्यायार्थिकाम्यां सर्वनयवक्तव्यार्थप्रतिपत्तिस्तदंतर्भावात् । यत्त्वतो मंदमेधसस्तेषां ब्यादिनय विकल्पनिरूपणमतो विशेषोपपत्तेर्नामादीनामपुनरुक्तं ।

तच्छब्दाऽग्रहणं प्रकृतत्वात् ॥ ३४ ॥ सम्यग्दर्शनादित्रयस्य प्रकृतत्वादेव नामादिन्यासाभिसंबंधः । ततस्तच्छब्दस्य ग्रहणमनर्थकं ?

प्रत्यासन्नत्वाज्जीवादिषु प्रसंग इति चेन्न सम्यग्दर्शनविषयत्वात् ॥ ३५ ॥ स्यादेतत्तच्छब्दाद्विना प्रत्यासन्ना जीवादयस्तेषामेव न्यासाभिसंबंधो भवेन्न सम्यग्दर्शनादीनां, कुतः? “अनंतरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधोवेति” । तन्न किं कारणं ? सम्यग्दर्शनविषयत्वात् सम्यग्दर्शनादित्रयस्य प्राधान्येनोपदेशस्तदर्थत्वाच्छान्दारंभस्य । सम्यग्दर्शनादिविषयत्वेन तु जीवादीनां गुणभूतत्वेनोपदेशः । अतस्तच्छब्दादृतेपि सम्यग्दर्शनादित्रयस्य प्राधान्यान्नामादिन्यासेनाभिसंबंधो युक्तः ।

विशेषातिदिष्टत्वाच्च ॥ ३६ ॥ जीवादयः सम्यग्दर्शनविषयत्वेन विशेषेणातिदिष्टाः, प्रकृतं सम्यग्दर्शनादित्रयं न वाविष्यते “विशेषातिदिष्टाः प्रकृतं न वाधंत” इति ।

सर्वभावाधिगमार्थं तु ॥ ३७ ॥ सर्वेषां भावानां जीवाजीवादीनामप्रधानानां प्रधानानां च सम्यग्दर्शनादीनामधिगमार्थं तर्हि तच्छब्दग्रहणं । इतरथा हि प्रधानाभिसंबंध एव स्यात् । एवमजीवादिषु

ज्ञानचारित्रयोश्च नामादिन्यासविकल्पो योजयितव्यः ।

अधिकृतानामेव सम्यग्दर्शनादिजीवादीनां पदार्थानां अभिधानाभिधेयसंव्यवहाराऽव्यभिचाराय नामादिभिर्निक्षिप्तानां तत्त्वाविगमहेतुर्वक्तव्य इत्यत आह-

प्रमाणनयैरधिगमः ॥ ६ ॥

(प्रमाणे च नयाश्च प्रमाणनयास्तैरधिगमो भवति सम्यग्दर्शनादीनां जीवादीनां । प्रमाणनया वक्ष्यमाणलक्षणाः । ननु च नयशब्दस्याल्पाक्षरत्वात्पूर्वनिपातेन भवितव्यं ?

अभ्यर्हितत्वात्प्रमाणशब्दस्य पूर्वनिपातः ॥ १ ॥ "अभ्यर्हितं पूर्वं निपततीति" प्रमाणशब्दस्य पूर्वनिपातो वेदितव्य । कथमभ्यर्हितत्वं ?

प्रमाणप्रकाशितेष्वर्थेषु नयप्रवृत्तेर्व्यवहारहेतुत्वादभ्यर्हः ॥ २ ॥ यतः प्रमाणप्रकाशितेष्वर्थेषु नयप्रवृत्तिर्व्यवहारहेतुर्भवति नान्येष्वतोऽस्याभ्यर्हितत्वं ।

समुदायाऽवयवविषयत्वाद्वा ॥ ३ ॥ अथवा समुदायविषयं प्रमाणमवयवविषया नया इति प्रमाणस्याभ्यर्हितत्वं ॥ तथाचोक्त- "सकलदेशः प्रमाणाधीनो विकलदेशो नयाधीन" इति ।)

(अधिगमहेतुर्द्विविधः स्वाधिगमहेतुः पराधिगमहेतुश्च, स्वाधिगमहेतुर्ज्ञानात्मकः) प्रमाणनयविकल्पः, पराधिगमहेतुर्वचनात्मकस्तेन श्रुताख्येन प्रमाणेन स्याद्वादनयसंस्कृतेन प्रति पर्यायं सप्तभंगीमंतो जीवादयः पदार्था अधिगमयितव्याः ॥ ४ ॥ अत्राह केय सप्तभंगी व्यत्रोच्यते ।

प्रश्ववशादेकस्मिन्वस्तुन्यविरोधेन विधिप्रतिषेधविकल्पना सप्तभंगी ॥ ५ ॥ एकस्मिन्वस्तुन्यविरोधेन प्रश्ववगाद् दृष्टेनेष्टेन च प्रमाणेनाऽविरुद्धा विधिप्रतिषेधकल्पना सप्तभंगी विज्ञेया । तद्यथा- स्वाद् घटः (१) स्यादघटः (२) स्याद्घटश्चाऽघटश्च (३) स्याद्वक्तव्यः (४) स्याद्घटश्चाऽवक्तव्यश्च (५) स्याद्घटश्चावक्तव्यश्च (६) स्याद्घटश्चाऽघटश्चाऽवक्तव्यश्च (७) इत्यर्पितानर्पितनयसिद्धे निरूपयितव्या । तत्र स्वात्मना स्याद्घटः । परात्मना स्यादघटः । को वा घटस्य स्वात्मा ? कोवा परात्मा ? घटचुद्धयभिधानप्रवृत्तिर्लिङ्गः स्वात्मा । यत्र तयोरप्रवृत्तिः, स परात्मा पटादिः । स्वपरात्मोपादानापोहनव्यवस्थापाद्यं हि वस्तुनो वस्तुत्वम् । यदि स्वस्मिन् पटद्यात्मव्यावृत्तिविपरणतिर्न स्यात्सर्वात्मना घट इति व्यपदिश्येत । अथ परात्मना व्यावृत्तावपि स्वात्मोपादानविपरणतिर्न स्यात् खरविपाणवदवस्त्वेव स्यात् । अथवा नामस्थापनाद्रव्यभावेपु यो विवक्षितः स स्वात्मा । इतर परात्मा । तत्र विवक्षितात्मना घटः, नेतरात्मना । यदीतरात्मनापि घटः स्यात्, विवक्षितात्मना वाऽघटः । नामादिव्यवहारोच्छेदः स्यात् । अथवा तत्र विवक्षितघटशब्दघान्यसादृश्यसामान्यसत्रधिषु कस्मिंश्चिद् घटविशेषे परिगृहीते प्रतिनियतो यः सस्थानादिः, स स्वात्मा । इतरः परात्मा । तत्र प्रतिनियतेन रूपेण घटः, नेतरेण । यदीतरात्मक स्यात्, एकघटमात्रप्रसंगः । सामान्याश्च यो व्यवहारो विनश्येत् । अथवा तस्मिन्नेव घटविशेषे कालातरावस्थायिनि पूर्वोत्तरकुशूलातकपालाद्यवस्थाकलापः परात्मा । तदतरालवर्ती स्वात्मा । स तेनैव घटः, तत्कर्मगुणव्यपदेशदर्शनात् । नेतरात्मना । यदि हि कुशूलातकपालाद्यात्मनापि घटः स्यात् । घटावस्थायामपि तदुपलब्धिर्भवेत् । तदुत्पत्तिविनाशार्थं पुरुषप्रयत्नफलाभावश्चानुपपद्येत । अथातरालवर्तिपर्यायात्मनाप्यघटः स्याद्, घटकृत्य फल नोपलभ्येत । अथवा प्रतिक्षण द्रव्यपरिणामोपचयापचयभेदादर्थोत्तरोपपत्तेः ऋजुसूत्रनयापेक्षया प्रत्युत्पन्नघटस्वभावः स्वात्मा । घटपर्याय एवातीतोऽनागतश्च परात्मा । तेन प्रत्युत्पन्नस्वभावेन सता स घटः, नेतरेणासता, तथोपलब्ध्यनुपलब्धिसद्भावात् । इतरथा हि प्रत्युत्पन्नवदतीतानागतात्मनापि घटत्वे, एकसमयमात्रमेव सर्वं स्यात् । अतीतानागतवद्वा प्रत्युत्पन्नाभावे यदाश्रयव्यवहाराभाव आपद्यते, विनष्टानुत्पन्नघटव्यवहाराभाववत् । अथवा

पञ्चमाहिके ।

नस्मिन् प्रत्युत्पन्नविषये रूपादिसमुद्भये-परस्परोपकारवर्तिनि पृथुबुद्ध्याद्याकारः स्वात्मा । इतरः परात्मा । तेन पृथुबुद्ध्याद्याकारेण स घटोस्ति । नेतरेण । घटव्यवहारस्य तद्भावे भावात्तदभावेऽभावात् । यदि हि पृथुबुद्ध्याद्यात्मनापि घटो न स्यात्स एव न स्यात् । अथेतरात्मनापि घटः स्यात्तदाकारगुण्येपि घटव्यवहारः प्राप्नुयात् । अथवा रूपादिस्तन्निवेगः संस्थानं । तत्र चक्षुष्या घटो गृह्यते, इत्यस्मिन् व्यवहारे रूपमुक्त्वेन घटो गृह्यत इति, रूपं स्वात्मा । रसादिः परात्मा । स घटो रूपेणास्ति । नेतरेण रसादिना, प्रतिनियतकरणग्राह्यत्वात् । अथ हि चक्षुष्या घटो गृह्यत इत्यत्र, रसादिरपि घट इति गृह्येत ! सर्वेषां रूपत्वप्रसंगः ? ततश्च करणांतरकल्पनाऽनर्थिका । यदि वा रसादिवद्रूपमपि घट इति न गृह्येत, चक्षुर्विषयताऽस्य न स्यात्, अथवा शब्दभेदे ध्रुवोर्थभेद-इति घटकुटादिशब्दानामप्यर्थभेदः । घटनाद् घटः कौटिल्यात्कुट इति तत्क्रियापरिणतिक्षण एव तस्य शब्दस्य वृत्तिर्युक्ता । तत्र घटनक्रियाविषयकर्तृभावः स्वात्मा । इतरः परात्मा । तत्राद्येन घटः । नेतरेण, तथार्थसमभिरोहणात् । यदि च घटनक्रियापरणतिमुखेनाप्यघटः स्यात् । तद्व्यवहारनिवृत्तिः स्यात् । यदि चेतन्यपेक्षयापि घटः स्यात्, पटादिष्वपि तत्क्रियाविरहितेषु तच्छब्दवृत्तिः स्यात्, एकशब्दवाच्यत्वं वा वस्तुनः । अथवा घटशब्दप्रयोगानंतरमुप्यद्यमान उपयोगाकारः स्वात्मा, अहेयत्वादंतरंगत्वाच्च । बाह्यो घटाकारः परात्मा, तदभावेपि घटव्यवहारदर्शनात् । स घट उपयोगाकारेणास्ति । नान्येन । यदि उपयोगाकारात्मनाप्यघटः स्यात् वक्तृश्रोतृहेतुफलभूतोपयोगघटाकाराभावात्तदधीनो व्यवहारो विनाशमाप्नुयात् । इतरोऽसन्निहितेपि यदि घटः स्यात्पटादीनामपि स्याद् घटत्वप्रसंगः । अथवा चेतन्यशक्तेर्द्वावाकारौ ज्ञानाकारो ज्ञेयाकारश्च, अनुष्युक्तप्रतिविवाकारादर्शतलवत्-ज्ञानाकारः । प्रतिविवाकारपरिणतादर्शतलवञ्ज्ञेयाकारः । तत्र ज्ञेयाकारः स्वात्मा, तन्मूलत्वाद् घटव्यवहारस्य । ज्ञानाकारः परात्मा सर्वसाधारणत्वात् । स घटो ज्ञेयाकारेणास्ति । नान्यथा । यदि ज्ञेयाकारेणाप्यघटः स्यात्तदाश्रयेपि कतर्व्यतानिरासः स्यात् । अथ हि ज्ञानाकारेणापि घटः स्यात्पटादिज्ञानकालेपि तत्सन्निधानाद् घटव्यवहारवृत्तिः प्रसज्येत । उक्तैः प्रकारैरपि तं घटत्वमघटत्वं च परस्परतो न भिन्नं । यदि भिद्येत सामानाधिकरण्येन तद्वुद्ध्यभिधानवृत्तिर्न स्याद् घटपटवत् । ततश्चेतरेतराविनाभावे उभयोरप्यभावात्तदाश्रयव्यवहारापहवः कृतः स्यात् । अतस्तद्भयात्मकोसौ क्रमेण तच्छब्दवाच्यतामास्कंदन् स्याद् बटश्चाघटश्चेत्युच्यते । यदि तद्भयात्मक वस्तु घट इत्येवोच्येत, इतरात्मासंग्रहादतत्त्वमेव स्यात् । अथावट एवेत्युच्यते घटात्मानुपादानादनृतमेव स्यान्न वस्तु तावदेवेति । नचान्यः शब्दस्तद्भयात्मावस्थतत्त्वाभिधायी विद्यतेऽतोसौ घटो वचनगोचरातीतत्वात्स्यादवक्तव्य इत्युच्यते । घटात्मार्षणामुखेनोक्तावक्तव्यस्वरूपनिरूपणेन चादिश्यमानः स एवार्थ इति स्याद् घटश्चावक्तव्यश्च । निरूपिताऽवटभंगसंगेन प्रदर्शितावक्तव्यवर्त्मना चापदेश्यः स एवार्थ इति स्यादघटश्चावक्तव्यश्च । तद्भयाभिधानक्रमाक्रमार्षणावशादाविर्भूततद्व्यपदेशः स एवार्थः स्याद् घटश्चाघटश्चावक्तव्यश्च भवति । एवमियं सप्तभंगी जीवादिषु सम्यग्दर्शनादिषु च द्रव्यार्थिकपर्यायार्थिकनयार्षणाभेदाद्योजयिव्या । तत्र द्रव्यार्थिकैकांतोऽनिश्चिततत्त्वः, अतत्तदेवत्यवधारणादुन्मत्तवत् । पर्यायार्थिकैकांतोपि तथैवाऽर्तद्वस्तु तदेवत्यवधारणादुन्मत्तवत्, स्याद्वादो निश्चितार्थोऽपेक्षितयाथातथ्यवस्तुवादित्वादनुन्मत्तवचनवत् । अवक्तव्यैकांतोऽप्यसद्वादः स्ववचनविरोधात् सदा मौनवृत्तिकवत् । अमृगार्थः स्यादवक्तव्यवादो वक्तव्यावक्तव्यवादित्वात्सत्येतरवचनविशेषज्ञवादवत् ।

अनेकांते तदभावादव्याप्तिरिति चेन्न तत्रापि तदुपपत्तेः ॥ ६ ॥ स्यादेतदनेकांते सा विधिप्रतिषेधविकल्पना नास्ति । यदि स्याद्यदाऽनेकांतो न भवति, तदैकांतदोषानुसंगो भवेत् । अनवस्थाप्रसंगश्च । ततस्तत्रानेकांतत्वमेव, इति सा सप्तभंगी व्याप्तिमती न भवतीति । तन्न किं कारणं ? तत्रापि तदुपपत्तेः स्यादेकांतः स्यादनेकांतः स्यादुभयः स्यादवक्तव्यः स्यादेकांतश्चावक्तव्यश्च स्यादनेकांतश्चावक्तव्यश्च स्यादेकांतश्चावक्तव्यश्चेति । तत्कथमिति चेदुच्यते—

प्रमाणन्यार्षणाभेदादेकांतो द्विविधः सम्यगेकांतो मिथ्येकांत इति । अनेकांतो द्विविधः सम्यगनेकांतो मिथ्यानेकांत इति । तत्र सम्यगेकांतो हेतुविशेषसामर्थ्यापेक्षः प्रमाणप्ररूपितार्थिकदेशादेशः ।

एकात्मावधारणेन अन्याशेषनिराकरणप्रवणप्रणिधिभिर्द्व्यैकातः । एकत्र संप्रतिपक्षानेकधर्मस्वरूपनिरूपणो युक्तागमाभ्यामविरुद्धः सम्यग्नेकातः । तदतस्त्वभाववस्तुशून्यं परिकल्पितानेकात्मकं केवल वाग्विज्ञान मिथ्याज्ञेकात् । तत्र सम्यग्नेकातो नय इत्युच्यते । सम्यग्नेकातः प्रमाणं । नयार्पणादेकातो भवत्येकनिश्चयप्रवणत्वात् । प्रमाणार्पणादनेकातो भवत्यनेकनिश्चयाधिकरणत्वात् । यद्यद्यनेकातोऽनेकातो एव स्यान्नैकांतो भवेत्, एकांताभावात्तत्समूहात्मकस्य तस्याप्यभावः स्यात्, शाखाद्यभावे वृक्षाद्यभाववत् । तदविनाभावि विशेषनिराकरणादात्मलोपे सर्वलोपः स्यात् । एवमुत्तरे च भगा योजयितव्या ।

छलमात्रमनेकांत इति चेन्न छललक्षणाभावात् ॥ ७ ॥ स्यान्मतं तदेवास्ति तदेव नास्ति, तदेव नित्य, तदेवानित्यमिति चानेकांतप्ररूपण छलमात्रमिति । तन्न कुतः ? छललक्षणाभावात् । छलस्य हि लक्षणमुक्तं “ वचनविघातोऽर्थविकल्पोपपत्त्या छलमिति ” यथा नव कंवलयमित्यविशेषाभिहितेऽर्थे वक्तुरभिप्रायादर्थान्तरकल्पनं, नवास्य कंवला न चत्वार इति नवो वास्य कवलो न पुराण इति नवकंवलः । न तथानेकांतवादः । यत उभयगुणप्रधानभावापादितापितानर्पितव्यवहारसिद्धिविशेषवललाभप्रापितयुक्तिषु फलार्थोऽनेकांतवादः । ✓

संशयहेतुरिति चेन्न विशेषलक्षणोपलब्धेः ॥ ८ ॥ स्यान्मतं संशयहेतुरनेकांत वादः, कथं ? एकत्राधारे विरोधिनेनेकस्यासंभवात् । आगमश्चैवं प्रवृत्तः—“ एकं—द्रव्यमनंतपर्यायमिति ” । किमागमप्रामाण्यादस्ति वा नास्ति वा नित्यं वाऽनित्यं चेति ? । तच्च न कस्माद्विशेषलक्षणोपलब्धेः । इह सामान्यप्रत्यक्षाद्विशेषाप्रत्यक्षाद्विशेषसम्युत्तेश्च-संगयः । तद्यथा स्थाणुपुरुषोचिते देशे नातिप्रकाशांधकारकलुषायां वेलायामूर्ध्वत्वमात्र सारूप्य पश्यतो वक्रकोटरविशेषवर्षानिलयनादीन् स्थाणुगतान् विशेषान्-चन्द्रससयनशिरःकङ्कयनशिखावधनादीन् पुरुषगताश्चाऽनुपलभमानस्य तेषां च स्मरतः संशय उत्पद्यते । नच तद्वदनेकांतवादे विशेषानुपलब्धिर्धृतः स्वपराद्यादेशवशीकृता विशेषा उक्ता व्यक्ताः प्रत्यर्थमुपलभ्यते । ततो विशेषोपलब्धेर्न संगयहेतुरिति यदगदिष्म तत्सम्यग्निरवैष्म । एवमपि संशयः, कथमिदं तावदस्ति प्रष्टव्यः ? एयामस्तित्वादीना धर्माणा साधकाः प्रतिनियता हेतवः सति न वा ! यदि न सति विप्रतिपन्नप्रतिपादनासभवः अथ सत्येकत्र विरुद्धसाधनहेतुसन्निधाने सति भवितव्य संशयेनेत्युच्यते—

✓ विरोधाभावात्संशयाभावः ॥ ९ ॥ यदि विरोधोऽभविष्यत्संशयोऽजनिष्यत् । नच विरोधो नयोपनीतानां धर्माणामस्ति कुत —

अर्पणाभेदाद्विरोधः पितृपुत्रादिसंबन्धवत् ॥ १० ॥ उक्तादर्पणाभेदादेकत्राऽविरोधेनावरोधो धर्माणा, पितृपुत्रादिसंबन्धवत् । तद्यथा—एकस्य देवदत्तस्य जातिकुलरूपसज्ञाव्यपदेशविशिष्टस्य पितापुत्रो भ्राता भागिनेय इत्येव प्रकाराः संबन्धा जन्यजनकत्वादिगत्व्यर्पणाभेदान्न विरुध्यते । नह्येकापेक्षया पितेति, शेषापेक्षयापि पिता भवति । शेषापेक्षया वा पुत्रादिव्यपदेशार्ह इत्युक्तापेक्षयापि पुत्रादिव्यपदेशभाक् न च पिता, पुत्रादिकृत सववबहुत्व देवदत्तस्यैकत्वे न विरुध्यते । तद्वदस्तित्वादयो न याति विरोधमेकत्र ।

✓ सपक्षासपक्षापेक्षोपलक्षितसत्त्वासत्त्वादिभेदोपचितैकधर्मवद्वा ॥ ११ ॥ अथवा सपक्षासपक्षापेक्षयोपलक्षिताना सत्त्वासत्त्वादीना भेदानामाधारेण पक्षधर्मेणैकेन तुल्यं सर्वद्रव्य निरपेक्षयोर्हेकत्रवाटिप्रतिवादिप्रयोगापेक्षया संगय उक्तः, इतरथा हि पक्षधर्मेपि संशयः कल्प्येत ।

✓ एकस्य हेतोः साधकदूषकताविसंबन्धवद्वा ॥ १२ ॥ अथैवमुपपत्त्या विरोधे प्रतिपादितेपि मिथ्यादर्शनाभिनिवेशात्तच्च न प्रतिपद्यते यस्त प्रति सार्वलौकिकहेतुवादमाश्रित्योच्यते—इह स्वपक्षमर्यादानतिक्रमेण न्यायधर्ममनुपालयता वादिनाऽभिप्रेतप्रतिज्ञार्थसिद्धिमाशंसता हेत्वनुपदेशे सर्वाभिलषितार्थसिद्धिः प्रतिज्ञामात्रादेव प्रापयति । अतिप्रसगदोपनिवृत्तये यो हेतुरूपदिश्यते स साधको दूषकश्च । स्वपक्षं साधयति परपक्षं दूषयति न तौ साधनदूषणार्थौ हेतोर्न्यौ भवत । नचानन्यत्वमस्तीतिकृत्वा येन

साधकस्तेन दूषको येन वा दूषकस्तेन साधकः । न तयोः संकरो विरोधो वा । एवं सर्वार्थेषु विरोधदोषमनुहंति विसर्पत्यनेकांतप्रक्रियेति ।

॥ सर्वप्रवाद्यविप्रतिपत्तेश्च ॥ १३ ॥ नात्र प्रतिवादिनो विसंवदंते, एकमनेकात्मकमिति । केचित्तावदाहुः—सत्त्वरजस्तमसां साम्यावस्था प्रधानमिति तेषां प्रसादलाघवशोपतापावरणसादनादिभिन्नस्वभावानां प्रधानात्मनां मिथश्च न विरोधः । अथ मन्येथाः न प्रधानं नामैक गुणेभ्योर्थीतरभूतमस्ति, किंतु स एव गुणाः साम्यमापन्नाः प्रधानाख्यां लभंत इति । यद्येवं भूमा प्रधानस्य स्यात्, स्यादेतत्तेषां समुदायः प्रज्ञानमेकमिति । अत एवाविरोधः सिद्धः गुणानामवयवानां समुदायस्य च । अपरे मन्यते—अनुवृत्तिविनिवृत्तिबुद्ध्यभिधानलक्षणः सामान्यविशेष इति । तेषां च सामान्यमेव विशेषः सामान्यविशेष इति । एकस्यात्मन उभयात्मकं न विरुध्यते ।

अपर आहुः—वर्णादिपरमाणुसमुदयोरूपपरमाणुरिति । तेषां काकूवडत्वादिभिन्नलक्षणानां रूपात्मनां मिथश्च न विरोधः । अथ मतं न परमाणुनामैकोस्ति बाह्यः, किन्तु विज्ञानमेव तदाकारपरिणतं परमाणुव्यपदेशार्हमित्युच्यते । अत्रापि ग्राहकविषयाभाससंविच्छक्तित्रयाकाराधिकरणस्यैकस्याभ्युपगमान्न-विरोधः । किंच सर्वेषामेव तेषां पूर्वोत्तरकालभाव्यवस्थाविशेषार्पणाभेदादेकस्य कार्यकारणशक्तिसमन्वयो न विरोधस्यास्पदमित्यविरोधः सिद्धः ॥ एवं प्रमाणनयैरधिगतानां जीवादीनां पुनरप्यधिगमोपायातरप्रदर्शनार्थमाह—

निर्देशस्वामित्वसाधनाधिकरणस्थितिविधानतः ॥ ७ ॥

के पुनरिमे निर्देशादयः ? निर्देशोऽर्थात्मावधारणं । स्वामित्वमाधिपत्यं । साधन कारणं । अधिकरणं प्रतिष्ठा । स्थितिः कालकृताव्यवस्था । विधानं प्रकारः । अधिगम इत्यनुवर्तत एतैरेतेभ्योवाऽधिगमः पूर्ववत्तसिः । केपामधिगमः ? जीवादीनां, सम्यग्दर्शनादीनां च । स तर्हि तथा निर्देशः कर्तव्यः ? न कर्तव्योऽर्थवशाद्विभक्तिपरिणामो भवति । तद्यथा—उच्चानि देवदत्तस्य गृहाण्यामंत्रयस्त्रैर्न देवदत्तमिति गम्यते । अथ किमर्थमादौ निर्देश उच्यते—

अवधृतार्थस्य धर्मविकल्पप्रतिपत्तेरादौ निर्देशवचनं ॥ १ ॥ स्वरूपेणावधृतस्यार्थस्य धर्मविकल्पप्रतिपत्तिर्भवति । अतोस्य निर्देशस्यादौ वचनं क्रियते ।

इतरेषां प्रश्ववशात्क्रमः ॥ २ ॥ इतरेषां स्वामित्वादीनां प्रश्ववशात्क्रमो वेदितव्यः । यद्येवं स एव तावदुच्यते को जीव इति ?

औपशमिकादिभावपर्यायो जीवः पर्यायादेशात् ॥ ३ ॥ वक्ष्यमाण औपशमिकादिभावपर्यायो जीव इत्युच्यते पर्यायादेशात् ।

द्रव्यार्थादेशान्नामादिः ॥ ४ ॥ जीव इत्युच्यते ।

तदुभयसंग्रहः प्रमाणं ॥ ५ ॥ तस्योभयस्य संग्रहः प्रमाणनिर्देश इत्युच्यते । कस्य, जीवः स्वामी ?

तत्परिणामस्य भेदादग्नेरौष्ण्यवत् ॥ ६ ॥ स परिणामो यस्य सोऽयं तत्परिणामस्तस्यासौ व्यपदिश्यते, कुतः ? कथञ्चिद्भेदात्परिणामपरिणामिनोर्भेदकल्पनासद्भावात् अग्नेरौष्ण्यवत् । तद्यथा—औष्ण्यात्मकस्याग्नेर्देहनपचनस्वेदनादिक्रियासामर्थ्यमौष्ण्यं भेदेनोच्यते ।

व्यवहारनयवशात्सर्वेषां ॥ ७ ॥ जीवादीनां सर्वेषां पदार्थानां व्यवहारनयवशाज्जीवः स्वामी, किंसाधनो जीवः ?

परिणामिकभावसाधनो निश्चयतः ॥ ८ ॥ योसौ जीवात्मपरिणामिकस्तत्साधनो जीवो निश्चयनयेन, तेन ह्यसावात्मानं सर्वकालं लभत इति ।

औपशमिकादिभावसाधनश्च व्यवहारात् ॥ ९ ॥ व्यवहारनयवशमदौपशमिकादिभावसाधनश्चेति व्यपदिश्यते । च शब्देन शुक्रशोणिताहारादिसाधनश्च । किमधिकरणो जीवः ?

स्वप्रदेशाधिकरणो निश्चयतः ॥ १० ॥ योसौ स्वप्रदेशोऽसख्यातस्वरूपः कर्मकृतशरीरपरिमाणानुविधायित्वेपरिप्राप्तहीनाधिकभावस्तदाधिकरणो जीवः स्वात्मप्रतिष्ठाकाशवत् ।

व्यवहारतः शरीराद्यधिष्ठानः ॥ ११ ॥ कर्मोपात्त शरीरमेतच्चाधिकरणमात्मा व्यवहारनयवशमदधिधित्थतीत्युच्यते । किं स्थितिकोजीवः ?

स्थितिस्तस्य द्रव्यपर्यायापेक्षानाद्यवसाना समयादिका च ॥ १२ ॥ तस्य जीवस्य स्थितिर्द्रव्यपर्यायापेक्षा द्विधा कल्प्यते । द्रव्यापेक्षाऽनाद्यवसाना, जीवद्रव्यं हि चैतन्यजीवद्रव्योपयोगाऽसख्येयप्रदेशादिसामान्यादेशान्न प्रच्यवते सर्वकालमिति । पर्यायस्त्वन्यश्चान्यश्च भवति तदपेक्षा समयादिका कल्प्यते । किमस्य विधानं ?

नारकादिसंख्येयासंख्येयानंतप्रकारो जीवः ॥ १३ ॥ नारकादयः संख्येयाः असंख्येयाः अनंतप्रकारा भिद्यते जीवस्य ।

तथेतरेषामागमाविरोधान्निर्देशादिवचनं ॥ १४ ॥ तेनैव प्रकारेष्वागमाविरोधेनेतरेषामजीवादीनां निर्देशादयो वक्तव्याः । तद्यथा—अजीवस्तावद्दशप्राणपर्यायरहितः, नामादिश्वाजीवात्मैव, अजीवस्य स्वामी जीवो वा भोक्तृत्वात् । पुद्गलानामणुत्वादिसाधनं भेदादि, तन्निमित्तं वा कालादि । धर्माधर्मकालाकाशाना गतिस्थितिवर्तनावगाहहेतुता पारिणामिकी, अगुरुलघुगुणानुगृहीता, स्वात्मभूतसत्तासंबन्धाज्जीवपुद्गला वा तदपेक्षन्नाद्गत्यादिहेतुताभिव्यक्तेः । स्वात्मैवाधिकरणं सर्वद्रव्याणां, स्वात्मव्यवस्थितत्वात्, आकाशं साधारणमसाधारणं च घटादिर्जलादीनां । स्थितिर्द्रव्यापेक्षानाद्यवसाना, पर्यायापेक्षा समयादिका । विधानं धर्मादित्रिकं प्रतिनियतानादिपारिणामिकद्रव्यार्थादेशादेकैकं पर्यायार्थिकनयादेशादनेकं । संख्येयासंख्येयानंतानां द्रव्याणां गतिस्थित्यवगाहनशुभकारपर्यायादेशात्स्यादेकं स्यादनेकं स्यात्संख्येयं स्यादसंख्येयं स्यादनंतं । कालः संख्येयोऽसंख्येयोनतश्च भवति परप्रत्ययात् । पुद्गलद्रव्यं रूपस्पर्शादि पारिणामिकद्रव्यार्थादेशात्स्यादेकं प्रतिनियतैकानेकसंख्येयासंख्येयानंतप्रदेशपर्यायादेशात्स्यादनेकं स्यात्संख्येयं स्यादसंख्येयं स्यादनंत । आश्रवनिर्देशः कायवाङ्मनःक्रियापरिणामो नामादिर्वा । जीवोस्य स्वामी, कर्म वा तन्निमित्तत्वात् । स्वात्मैव साधनं, शुद्धस्य तदभावात् । कर्म वा सति तस्मिन्प्रवृत्तेः । अधिकरणमात्मैव तत्र तत्फलदर्शनात् । कर्मणि कर्मकृते च कायादावुपचारतः । स्थितिर्वाङ्मनसाश्रवयोर्जघन्येनैकसमय, उत्कर्षेणांतर्मुहूर्तः । कायाश्रवस्य जघन्येनांतर्मुहूर्तः, उत्कर्षेणानंतकालः । असंख्येया पुद्गलपरिवर्ताः । विधानं वाङ्मनसाश्रवयोश्चतुर्विकल्पसख्यं, सत्यमृषोभयानुभयभेदात् । क्रयाश्रव सप्तविधः औदारिकवैक्रियिकाहारकमिश्रकार्माणभेदात् । औदारिकौदारिकमिश्रकौ मनुष्यतिरश्चां । वैक्रियिकवैक्रियिकमिश्रकौ देवनास्काणां । आहारकाहारकमिश्रकौ सयतानामिन्द्रिप्राप्तानां । कर्मण्यक्रयाश्रवो विग्रहापन्नाना केवलिनः चासमुद्रातगततना । अथवा श्रवस्य प्रकार शुभाशुभः । तत्र कायिको हिसानृतस्तेत्याब्रह्मादिषु प्रवृत्तिनिवृत्तिसङ्गः । वाचिकः परुषाक्रोशपिशुनपरोपघातादिषु वचसु प्रवृत्तिनिवृत्तिसङ्गः । मानमो मिथ्याश्रुतेर्ष्यासूयादिषु मनसः प्रवृत्तिनिवृत्तिसङ्गः । वंघनिर्देशः जीवकर्मप्रदेशान्योन्यसंश्लेषो वधः, नामादिर्वा । स जीवस्य तत्र तत्फलदर्शनात्, कर्मणश्च तस्य द्विष्टत्वात् । मिथ्यादर्शनाविरतिप्रमादकथाययोगा वधस्य साधनं, तत्परिणतो वाऽऽत्मा । स्वामिसवधार्हमेव वन्धधिकरण भवति, विवक्षात कारकप्रवृत्ते । स्थितिर्जघन्योत्कृष्टा च । तत्र जघन्या वेदनीयस्य द्वादश-मुहूर्ता । नामगोत्रयोरथै । शेषाणामंतर्मुहूर्ता । उत्कृष्टा ज्ञानदर्शनावरणवेदनीयांतरायाणां त्रिंशत्सागरोपमकोटीकोट्य । मोहनीयस्य सप्ततिः । नामगोत्रयोर्विंशतिः । त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमाण्यायुपः । अथवा वंघसंतान-

पर्यायादेशात्सादनादिरनिधनश्चाभव्यानां । भव्यानां च केषांचिद्येऽनंतेनापि कालेन न सेत्स्यंति । ज्ञानावरणादिकर्मोत्पादविनाशात्सात्सादि सनिधनः । विधानं, बंधः सामान्यादेशात्सादेकः द्विविधः शुभाशुभभेदात् । त्रिधा द्रव्यभावोभयविकल्पात् । चतुर्धा प्रकृतिस्थित्यनुभागप्रदेशभेदात् । पंचधा मिथ्यादर्शनादिहेतुभेदात् । षोढा नामस्थापनाद्रव्यक्षेत्रकालभावैः । सप्तधा तेरैव भ्रूयाधिकैः । अष्टधा ज्ञानावरणादिमूलप्रकृतिभेदात् । एवं संख्येया असंख्येया अनंतविकल्पाश्च भवन्ति हेतुफलभेदात् । संवरनिर्देश आश्रवनिरोधः, नामादिर्वा जीवोस्य स्वामी, कर्म वा निरुध्यमानविषयत्वात् । निरोधस्य साधनं, गुप्तिसमितिधर्मादयः । स्वामिसंबंधार्हमेवाधिकरणमित्युक्तं । स्थितिर्जघन्येनांतर्मुहूर्ता । उत्कृष्ट-पूर्वकोटीदेशोना । विधानमेकादिरष्टोत्तरशतविधस्तत उत्तरश्च संख्येयादिविकल्पो निरोध्यनिरोधकभेदाद्वेदितव्यः । तत्राष्टोत्तरशतविध-उच्यते तिस्रो गुप्तयः । पंच समितयः । धर्मो दशविधः अनुप्रेक्षा द्वादशः । परीपहा द्वाविंशतिः । तपो द्वादशविधं । प्रायश्चित्त नवविधं । विनयश्चतुर्विधः । वैयावृत्यं दशविधं । स्वाध्यायः पंचविधः । व्युत्सर्गो द्विविधः । धर्मध्यानं दशविधं । शुक्लध्यानं चतुर्विधमिति । निर्जरा-निर्देशो यथाविपाकात्तपसो वा, उपमुक्तवीर्यं कर्म निर्जरा, नामादिर्वा, सा आत्मनः कर्मणो वा द्रव्यभावभेदात् । साधनं, तपो धर्माकर्मविपाकश्च । अधिकरणमात्मा निर्जरात्मैव वा । विधानं, सामान्यादेका निर्जरा । द्विविधा यथाकालप्रक्रमिकभेदात् । अष्टधा मूलकर्मप्रकृतिभेदात् । एवं संख्येयसंख्येयानंतविकल्पा भवन्ति कर्मरसानिर्हरणभेदात् । मोक्षनिर्देशः कृत्स्नकर्मसंक्षयो मोक्षः, नामादिर्वा तस्य स्वामी परमात्मा मोक्षात्मैव वा । साधनं सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्राणि । स्वामिसंबंधार्हमेवाधिकरणं तद्विषयत्वात् । स्थितिस्तस्य सादिरनिधना । विधानं, सामान्यादेकोमोक्षः । द्रव्यभावमोक्तव्यभेदादनेकः । सम्यग्दर्शननिर्देशः तत्त्वार्थश्रद्धानं सम्यग्दर्शनं । नामादिर्वा । तत्पुनरात्मनः स्वरूपैव वा । दर्शनमोहोपशमादिसाधनं, बाह्यं चोपदेशादि, स्वात्मा वा । स्वामिसंबंधभागेवाधिकरणं । स्थितिर्जघन्येनांतर्मुहूर्ता उत्कर्षेण षट्षष्टिसागरोपमाणि सातिरेकाणि । अथवा सादि सनिधनमौपशमिकक्षायोपशमिकं, साद्यनिधनं क्षायिकं । विधानं सामान्यादेकं द्विधा निसर्गजाधिगज्जभेदात् । त्रिधौपशमिकक्षायिकक्षायोपशमिकविकल्पात् । एवं संख्येयानंतविकल्पं च भवत्यध्यवसानभेदात् । ज्ञाननिर्देशः, जीवादितत्त्वप्रकाशनं ज्ञानं । नामादिर्वा । तदात्मनः स्वाकारस्य वा । ज्ञानावरणादिकर्मक्षयोपशमादि साधनं । स्वाविर्भावशक्तिर्वा । अधिकरणमात्मा स्वाकारो वा तत्र प्रतिष्ठानात् । स्थितिः, सादिसनिधनं क्षायोपशमिकं ज्ञानं चतुर्विकल्पं । साद्यनिधनं क्षायिकं । विधानं सामान्यादेकं ज्ञानं । प्रत्यक्षपरोक्षभेदाद् द्विधा । द्रव्यगुणपर्यायाविषयभेदात् त्रिधा । नामादिविकल्पाच्चतुर्धा । मत्प्रदिभेदात्पंचधा । इत्येवं संख्येयासंख्येयानंतविकल्पं च भवति ज्ञेयाकारपरिणतिभेदात् । चारित्रनिर्देशः, कर्मादानकारणनिवृत्तिश्चारित्रं । नामादिर्वा । तत्पुनरात्मनः स्वरूपस्य वा । चारित्रमोहोपशमादि साधनं, स्वशक्तिर्वा । स्वामिसंबंधभागेवाधिकरणं । स्थितिर्जघन्येनांतर्मुहूर्ता उत्कर्षेण पूर्वकोटीदेशोना । अथवा सादि सपर्यवसान औपशमिकक्षायोपशमिकं साद्यपर्यवसान क्षायिकं । शुद्धिव्यक्त्यपेक्षया साद्यनिधनं । विधानं सामान्यादेकं द्विधा बाह्याभ्यंतरनिवृत्तिभेदात् । त्रिधौपशमिकक्षायिकक्षायोपशमिकविकल्पात् । चतुर्धा चतुर्थमभेदात् । पंचधा सामायिकादिविकल्पात् । इत्येवं संख्येयासंख्येयानंतविकल्पं च भवति परिणामभेदात् । किमेतैरेव जीवादीनामधिगमो भवति उतान्योप्यधिगमोपायोस्ति इति, परिपृष्टः, अस्तीत्याह-

सत्संख्याक्षेत्रस्पर्शनकालांतरभावाल्पबहुत्वैश्च ॥ ८ ॥

अधिगम इत्यनुवर्तते ।

प्रशंसादिषु सच्छब्दवृत्तेरिच्छातः सद्भावग्रहणं ॥ १ ॥ सच्छब्दः प्रशंसादिषु वर्तते तद्यथा-प्रशंसायां तावत् “सत्पुरुषः सदश्वश्चेति” । क्वचिदस्तित्वे “सद्वट. सत्पट” इति । क्वचित्प्रतिज्ञायमाने “प्रव्रजितः सन् कथमनृतं ब्रूयात्, प्रव्रजित इति प्रतिज्ञायमान इत्यर्थः” । क्वचिदादरे “सत्कृत्यातिथीन् भोजयतीति” आदृत्येत्यर्थः । तत्रेहेच्छातः सद्भावो गृह्यते ।

अव्यभिचारात्सर्वमूलत्वाच्च तस्यादौ वचनं ॥ २ ॥ सत्त्वं ह्यव्यभिचारि सर्वपदार्थविषयत्वात्,

नहि कश्चित्पदार्थः सत्ता व्यभिचरति, यदि व्यभिचरेद्वाग्विज्ञानगोचरातीतः स्यात् । गुणास्तु रूपादयो ज्ञानादयश्च केषु चित्सति केषुचिन्न सति । क्रिया च परिस्पदात्मिका जीवपुद्गलेष्वस्ति नेतरेष्विति न व्याप्ति मती । सर्वेषां च विचारार्हणामस्तित्व मूल । तेन हि निश्चितस्य वस्तुन उत्तरा चिंता युज्यते अतस्तस्यादौ वचन क्रियते ।

सतः परिणामोपलब्धेः संख्योपदेशः ॥ ३ ॥ सतो हि वस्तुनः संख्यातासंख्याताऽनंतपरिणामोपलब्धेः संख्याताद्यन्यतमपरिणामावधारणार्थं संख्या भेदलक्षणोपदिश्यते ।

निर्ज्ञातसंख्यस्य निवासविप्रतिपत्तेः क्षेत्राभिधानं ॥ ४ ॥ निश्चयेन ज्ञातसंख्यस्यार्थस्योर्ध्वाधस्तिर्यग्निवासविप्रतिपत्तेरूर्ध्वाद्यन्यतमनिवासनिश्चयार्थं क्षेत्राभिधानं ।

अवस्थाविशेषस्य वैचित्र्याच्चिकालविषयांपक्षेपनिश्चयार्थं स्पर्शनं ॥ ५ ॥ अवस्थाविशेषो विचित्रस्यस्रचतुरस्रादिस्तस्य त्रिकालविषयमुपक्षेपणं स्पर्शनं । कस्य चित्तक्षेत्रमेव स्पर्शनं कस्यचिद्द्रव्यमेव कस्यचिद्भवः पट्टयै वेति । एकसर्वजीवसन्निधौ तन्निश्चयार्थं तदुच्यते,-

स्थितिमतोऽवधिपरिच्छेदार्थं कालोपादानं ॥ ६ ॥ स्थितिमतोर्थस्यावधिपरिच्छेत्तव्य इति कालोपादनं क्रियते ।

अंतरशब्दस्यानेकार्थवृत्तेश्छिद्रमध्यविरहेष्वन्यतमग्रहणं ॥ ७ ॥ बहुष्वर्थेषु दृष्ट. प्रयोगः क्वचिच्छिद्रे वर्तने 'सांतर काष्ठ सच्छिद्रमिति' । क्वचिदन्यत्वे 'द्रव्याणि द्रव्यांतरमारभंत' इति क्वचिन्मध्ये हिमवत्सागरांतर इति । क्वचित्सामीप्ये "स्फटिकस्य शुक्लरक्ताद्यंतरस्यस्य तद्वर्णतेति शुक्लरक्तसमीपस्येति गम्यते । क्वचिद्विशेषे" ।

महान् विशेष इत्यर्थः । क्वचिद्विहियोगे 'ग्रामस्यातरे कूपा' इति क्वचिदुपसंव्याने 'अंतरे शाटका' इति । क्वचिद्विरहेऽनभिप्रेतश्रोतृजनातरे मन्त्रं मन्त्रयते । ताद्विरहे मन्त्रयत इत्यर्थः । तत्रेह छिद्रमध्यविरहेष्वन्यतमो वेदितव्यः ।

अनुपहतवीर्यस्य न्यग्भावे पुनरुद्भूतिदर्शनात्तद्वचनं ॥ ८ ॥ अनुपहतवीर्यस्य द्रव्यस्य निमित्तवशात्कस्य चित्पर्यायस्य न्यग्भावे सति पुनर्निमित्तातरात्तस्यैवाविर्भावदर्शनात्तदतरमित्युच्यते ॥

परिणामप्रकारनिर्णयार्थं भाववचनं ॥ ९ ॥ औपशमिकादिः परिणामप्रकारो निर्णेतव्य इति भाववचनं क्रियते ।

संख्याताद्यन्यतमनिश्चयेऽप्यन्योन्यविशेषप्रतिपत्त्यर्थमल्पबहुत्ववचनं ॥ १० ॥ संख्यातादिष्वन्यतमेन परिणामेन निश्चितानामन्योन्यविशेषप्रतिपत्त्यर्थमल्पबहुत्ववचनं क्रियते । इमे एभ्योऽल्पा इमे बहव इति । आह—

निर्देशवचनात्सत्त्वप्रसिद्धेरसद्ग्रहणं ॥ ११ ॥ निर्देशवचनादेव सत्त्वं सिद्धं न ह्यसतो निर्देश इति तस्मादसद्ग्रहणं । अनर्थकं सद्ग्रहणमसद्ग्रहणं ।

न वा कास्ति क नास्तीति चतुर्दशमार्गणास्थानविशेषणार्थत्वात् ॥ १२ ॥ नवैष दोषः, किं कारणं नानेन सम्यग्दर्शनादेः सामान्येन सत्त्वमुच्यते किन्तु गतीन्द्रियकायादिषु चतुर्दशसु मार्गणास्थानेषु कास्ति सम्यग्दर्शनादि, क नास्तीत्येव विशेषणार्थं सद्ग्रहणं ।

सर्वभावाधिगमहेतुत्वाच्च ॥ १३ ॥ अधिकृतानां सम्यग्दर्शनादीनां जीवादीनां च निर्देशवचने नास्तित्वमधिगतं स्यात्, यत्वनधिकृता जीवपर्याया क्रोधादयो ये वाऽजीवपर्याया वर्णादयो घटादयश्च तेषामस्तित्वाधिगमार्थं पुनर्वचनं ।

अनधिकृतत्वादिति चेन्न सामर्थ्यात् ॥ १४ ॥ स्यादेतदनधिकृतास्ते ततो न पुनर्युक्तमेपां ग्रहणमिति । तत्र किं कारणं सामर्थ्यात् तेषामपि ग्रहणं भवति ।

विधानग्रहणात् संख्यासिद्धिरिति चेन्न भेदगणनार्थत्वात् ॥ १५ ॥ स्यादेतत् विधानग्रहणादेव संख्यासिद्धिरिति । तत्र किं कारणं भेदगणनार्थत्वात् । प्रकारगणनं हि तत् । भेदगणनार्थमिदमुच्यते । उपशमसम्यग्दृष्टय इयंतः । क्षायिकसम्यग्दृष्टय एतावत् इति ।

क्षेत्राधिकरणयोरभेद इति चेन्नोक्तत्वात् ॥ १६ ॥ स्यादेतद्यदेवाधिकरणं तदेव क्षेत्रं, अतस्तयोर्भेदात्पृथग्ग्रहणमनर्थकमिति । तत्र किं कारणं उक्तार्थत्वाद्भुक्तमेतत् सर्वभावाधिगमार्थत्वादिति ।

क्षेत्रे सति स्पर्शनोपलब्धेरंबुधटवत्पृथग्ग्रहणं ॥ १७ ॥ यथेह सति घटे क्षेत्रेऽबुधनोवस्थानात्तन्निष्पन्नस्पर्शनं, नह्येतदस्ति घटेषु अवतिष्ठते, नच घटं स्पृशतीति । तथाकाशक्षेत्रे जीवावस्थानां नियमादाकाशे स्पर्शनमिति क्षेत्राभिधानेनैव स्पर्शनस्यार्थगृहीतत्वात्पृथग्ग्रहणमनर्थकं ।

न वा विषयवाचित्वात् ॥ १८ ॥ नैव दोषः किं कारणं ? विषयवाचित्वात् । विषयवाची क्षेत्रशब्दः । यथा राजा जनपदक्षेत्रेऽवतिष्ठते, नच कृत्स्नं जनपदं स्पृशति । स्पर्शनं तु कृत्स्नविषयमिति ।

त्रिकालगोचरत्वाच्च ॥ १९ ॥ यथा साम्प्रतिकेनांबुना सांप्रतिकं घटक्षेत्रं स्पृष्टं, नातीतानागतं । नैवमात्मनः सांप्रतिकक्षेत्रस्पर्शने स्पर्शनाभिप्रायः । स्पर्शनस्य त्रिकालगोचरत्वात् ।

स्थितिकालयोरर्थान्तरत्वाभाव इति चेन्न मुख्यकालास्तित्वसंप्रत्ययार्थं ॥ २० ॥ स्यादेतत् स्थितिरेव कालः काल एव स्थितिरित्यतो नास्त्यनयोरर्थान्तरभाव इति । तत्र किं कारणं ? मुख्यकालास्तित्वसंप्रत्ययार्थं पुनः कालग्रहणं । द्विविधो हि कालो मुख्यो व्यावहारिकश्चेति । तत्र मुख्यो निश्चयकालः । पर्यायिपर्यायावधिपरिच्छेदो व्यावहारिकस्तयोरुत्तरत्र निर्णयो वक्ष्यते । उक्तंच-किमुक्तं ? सर्वभावाधिगमहेतुत्वादिति ।

नामादिषु भावग्रहणात्पुनर्भावाग्रहणमिति चेन्नौपशमिकाद्यपेक्षत्वात् ॥ २१ ॥ स्यादेतन्नामादिषु भावग्रहणं कृतं तेनैव सिद्धत्वात्पुनर्भावाग्रहणमनर्थकमिति तत्र किं कारणं ? औपशमिकाद्यपेक्षत्वात् । पूर्वं भावग्रहणं द्रव्यं न भवतीत्येवं पर । इदं त्वौपशमिकादिवक्ष्यमाणभावापेक्षं । किं सम्यग्दर्शनमौपशमिकं, क्षायिकमित्यादि ।

विनेयाशयवशो वा तत्त्वाधिगमहेतुविकल्पः ॥ २२ ॥ अथवा सर्वेषामेव परिहारः विनेयाशयवशो हि तत्त्वाधिगमहेतुविकल्पो वेदितव्यः । केचित्संक्षेपेण प्रतिपाद्याः केचिद्विस्तरेण, इतरथा हि प्रमाणग्रहणादेव सिद्धेरितरेषामधिगमोपायानां ग्रहणमनर्थकं स्यादिति ।

इतितत्त्वार्थवार्तिके प्रथमेऽध्याये पंचममाह्निकं समाप्तं ॥ ५ ॥

एवं सम्यग्दर्शनस्यादाबुद्धिदृष्टस्य लक्षणोत्पत्तिस्वामिविषयन्यासाधिगमोपायाः निर्दिष्टास्तत्संबन्धेन च जीवादीनां संज्ञापरिणामादि निर्दिष्टं तदनंतरमिदानीं सम्यग्ज्ञानं विचारार्हमित्याह—

मतिश्रुतावधिमनःपर्ययकेवलानि ज्ञानं ॥ ९ ॥

मत्यादय इति क एते शब्दाः ?

मतिशब्दो भावकर्तृकरणसाधनः ॥ १ ॥ अयं मतिशब्दो भावकर्तृकरणेष्वन्यतमसाधनो वेदितव्यः । मनेर्भावसाधने क्तिः । तदावरणकर्मक्षयोपशमे सर्तीन्द्रियानिन्द्रियापेक्षमर्थस्य मननं मतिः । औदासीन्येन तत्त्वकथनाद्बुद्धलापेक्षया कर्तृसाधनः, करणसाधनो वा, मनुतेर्थान्मन्यतेनेति वा मतिः भेदाभेदविश्लेषपक्षेः ।

श्रुतशब्दः कर्मसाधनश्च ॥ २ ॥ किं च पूर्वोक्तविषयसाधनश्चेति वर्तते । श्रुतावरणक्षयोपशमा-
घतरंगवहिरगहेतुसन्निधाने सति श्रूयतेस्मेति श्रुत । कर्त्तरि श्रुतपरिणत आत्मैव शृणोतीति श्रुतं । भेदविव-
क्षाया श्रूयतेनेनेति श्रुते श्रवणमात्रं वा ।

अवपूर्वस्य दधानेः कर्मादिसाधनः क्रिः ॥ ३ ॥ कर्मादिषु साधनेष्वन्यतमे किरयं वेदितव्यः ।
अवधिज्ञानावरणक्षपोपशमाद्युभयहेतुसन्निधाने सत्यवधीयतेऽवाग्दधाल्यवाग्धानमात्र वावधिः । अवधिश-
ब्दोऽधः पर्यायवचनः, यथाऽधः क्षेपणमवक्षेपणं, इत्यधोगतभूयोद्रव्यविषयोह्यवधिः । अथ वावधिर्मर्यादा,
अवधिना प्रतिबद्धं ज्ञानमवधिज्ञान । तथाहि-त्रक्ष्यते रूपिष्ववधेरिति । सर्वेषां प्रसग इति चेन्न । रूढिवशाद्ब्यव-
स्थोपपत्तेर्गोशब्दप्रवृत्तिवत् ।

मनः प्रतीत्य प्रतिसंधाय वा ज्ञानं मनःपर्ययः ॥ ४ ॥ तदावरणकर्मक्षयोपशमादिद्वितय-
निमित्तवशात्परकीयमनोगतार्थज्ञानं मनः पर्ययः । भावादिसाधनत्व पूर्ववद्वेदितव्यं । कथं मनःप्रतीत्य
प्रतिसंधाय वा ज्ञानमित्यत्रोच्यते-परकीयमनसि गतोर्थो मन इत्युच्यते तात्स्थ्यात्ताच्छब्दमिति । स च कः
मनोगतोर्थो भावघटादिस्तमर्थं समंतादेत्यावलंब्य वा प्रसादादात्मनो ज्ञानं मनः पर्ययः ।

मतिज्ञानप्रसंग इति चेन्नापेक्षामात्रत्वात् ॥ ५ ॥ स्यादेतन्मनःपर्ययज्ञानं मतिज्ञानं प्रातं-
कुतो मनोनिमित्तत्वादेवं ह्यार्थं प्रक्रिया मनसा मनः सपरिचित्येति । तन्न किं कारणमपेक्षामात्रत्वात् स्व-
परमनोपेक्षामात्रं तत्र क्रियते यथाऽन्ने चंद्रमसं पश्येति । न तत्कार्यं मतिज्ञानवत् । आत्मशुद्धिनिमित्तत्वादे-
तस्येति ।

वाह्याभ्यंतरक्रियाविशेषात् यदर्थं केवंते तत्केवलं ॥ ६ ॥ तपः क्रियाविशेषात् वाह्य-
मानसकार्याश्रयान् वाह्यानभ्यंतराश्च यदर्थमर्थिनः केवते सेवंते तत्केवलं ।

अव्युत्पन्नोवाऽसहायार्थः केवलशब्दः ॥ ७ ॥ यथा केवलमन्नं भुंक्ते देवदत्त इति । अस-
हायं व्यंजनरहितं भुंक्ते इति गम्यते । तथा क्षायोपशमिकज्ञानासंपृक्तं असहायं केवलमित्यव्युत्पन्नोयं शब्दो
दृष्टव्यः ।

करणादिसाधनो ज्ञानशब्दो व्याख्यातः ॥ ८ ॥ अयं ज्ञानशब्दः करणादिसाधन इति
व्याख्यातः पुरस्तात् ।

इतरैषां तदभावः ॥ ९ ॥ इतरैषामेकांतवादिनां तस्य ज्ञानस्य करणादिसाधनत्वं नोपपद्यते ।
तत्कथमिति चेदुच्यते—

✓ आत्माभावे ज्ञानस्य करणादित्वानुपपत्तिः कर्तुरभावात् ॥ १० ॥ येषामात्मा न विद्यते
तेषां ज्ञानस्य करणादित्वं नोपपद्यते, कुतः ? कर्तुरभावात् । सति हि देवदत्ते छेत्रि परशोः करणत्वं दृष्टं ।
तथा चात्मन्यसति नास्य करणत्वं । तत एव भावसाधनत्वमपि नोपपद्यते, ज्ञातिर्ज्ञानमिति । न ह्यसति भाव-
वति भाव इति । स्यादेतज्ज्ञानातीति ज्ञानमिति कर्तृसाधनत्व, इति तन्न निरीहकत्वात् । न हि निरीहको
भावः कर्तृत्वमास्करति निरीहकाश्च सर्वे भावाः । किंच-पूर्वोत्तरापेक्षस्य लोके कर्तृत्वं दृष्टं । नच तस्य
ज्ञानस्य पूर्वोत्तरापेक्षास्ति क्षणिकत्वादतो निरपेक्षस्य कर्तृत्वाभावः । किंच-करणव्यापारापेक्षस्य लोके कर्तृ-
त्वं दृष्टं । नच ज्ञानस्यान्वत्करणमस्ति । अतोस्य कर्तृत्वमपि नोपपद्यते । स्वशक्तिरेव करणमिति चेन्न । शक्ति
शक्तिमद्भेदाभ्युपगमे आत्मास्तित्वसिद्धेः, अभेदे च स दोषस्तदवस्थ एवेति । सतानापेक्षया कर्तृकरणभेदोपचार
इति चेन्न । परमार्थविपरीतत्वे मृषावादोपपत्तेः, भेदाभेदविकल्पनपौनरुक्तदोषप्रसगाच्च । मनश्चेद्रियं चास्य
करणमिति चेन्न । तस्य तच्छक्यंभावात् । मनस्तावन्न करणं विनष्टत्वात् पूर्णमनस्तरातीतं विज्ञानं यद्धि
तन्मन इति वचनान्नेन्द्रियमप्यतीतं तत एव । नाभ्युपजायमानस्य करणत्वं । नहि सव्यविषाणं युगपदुप-
जायमानमितरस्य विषाणस्य करणं भवति । किंच-प्रकृत्यर्थादन्यस्याभावात् ज्ञा इत्यस्याः प्रकृतेरवबोधन-
मर्थो न तस्मादन्यः कश्चिदर्थोस्ति यः कर्तृत्वमनुभवेदतोस्य कर्तृत्वाभावः । किंच-एकक्षणविषयं यत्क-

कृतं, तदनेकक्षणगोचरोच्चारणलब्धजन्मना कर्तृशब्देन कथमुच्यते । कथं वाऽयमेकक्षणे सन्वाचकः स्यात् । संतानावस्थानाद्वाच्यवाचकभावसंबन्ध इति चेन्न । तस्य प्रतिविहितत्वात् । अथ मतेमतत्-खात्पतिता नो रत्न-वृष्टिः, अवाच्यमेवं हि तत्त्वमिष्यते । अव्यापारेषु हि सर्वधर्मेषु वाग्यवहारो नास्त्येवेति, तदपि नोपपद्यते । स्ववचनविरोधात्, तत्त्वप्रतिपत्त्युपायापन्ह्वप्रसगाच्च । किं च—जानातीति ज्ञानमिति कर्तृसाधनत्व नोपपद्यते । कुतः ? विशेषानुपलब्धेः । येन हि कर्तृसाधनत्वमवगतं । करणादिसाधनत्वं, च तेनेदं युज्यते वक्तु कर्तृसाधन-मिदं न करणादिसाधनमिति । नच क्षणिकवादिनः प्रत्यर्थवशवर्तिज्ञानविकल्पनायामनवधारितोभयस्व-भावस्य तद्विशेषोपलब्धिरस्ति । न हि शुक्लेतरविशेषानभिज्ञस्य शुक्लमिदं न नीलादीति विशेषणमुपपद्यते ।

॥ अस्तित्वेऽप्यविक्रियस्य तदभावो नभिसंबन्धात् ॥ ११ ॥ आत्मनः अस्तित्वेऽपि ज्ञानस्य करणा-
वभावः, कुतः ?, अनभिसंबन्धात् । यस्य मतमात्मनो ज्ञानाख्यो गुणस्तस्माच्चार्थांतरभूतः, 'आत्मेन्द्रियमनोर्थ-
सभिकर्पात् यन्निष्पद्यते तदन्यदिति वचनादिति' तस्य ज्ञानं कारणं न भवितुमर्हति । कुतः ?—

पृथगात्मलाभाभावात् ॥ १२ ॥ दृष्टो हि लोके, छेत्तुर्देवदत्तादर्थान्तरभूतस्य परशोस्तैक्ष्ण्यगौरवका-
ठिन्यादिविशेषलक्षणोपेतस्य सतः कारणभावः । नच तथा ज्ञानस्य स्वरूपं पृथगुपलभामहे । किं च—

अपेक्षाभावात् ॥ १३ ॥ दृष्टो हि परशोर्देवदत्ताधिष्ठितोद्यमननिपतनापेक्षस्य कारणभावः । न च
तथा ज्ञानेन किंचित्कर्तृसाध्यं क्रियातरं समपेक्ष्यमस्ति । किं च—

तत्परिणामाभावात् ॥ १४ ॥ छेदनक्रियापरिणतेन हि देवदत्तेन तत्क्रियायाः साचिव्ये, नियुज्य-
मानः परशुः कारणमित्येतद्युक्तं । न च तथाऽऽत्मा ज्ञानक्रियापरिणतः ।

॥ अर्थान्तरत्वे तस्याज्ञत्वात् ॥ १५ ॥ इह यज्ज्ञानादन्यद्भवति तदज्ञं, दृष्टं । यथा घटादिद्रव्यं । तथा च
ज्ञानादन्य आत्मा, इत्यज्ञत्वप्रसंगः । ज्ञानयोगाज्ज्ञत्वं, दृष्टत्वात् दण्डवदिति चेन्न । तत्त्वभावाभावे संबन्धनियमा-
नुपपत्तिरिन्द्रियमनौवत् । इत्येवभावाभावे सत्यात्मन्येव योगो, न मनसेन्द्रियेण वेति नियमाभावः । युतसिद्ध-
योश्च दण्डदण्डिनोः संबन्धः, दण्डस्य च प्रसिद्धस्य सतो विशेषणमात्रत्वेनोपादानात्, आत्मनश्च तदुत्पत्तौ हिता-
हितविचारणाविक्रियोपपत्तेरसाम्यं । उभयोश्चाज्ञयोः संबन्धेष्वज्ञत्वप्रसंगो दृष्टत्वात्, जात्यंधयोः संबन्धे दर्शन-
शक्यभाववत् । किं च—इन्द्रियमनःप्रसंगाद्यदि ज्ञायतेनेन ज्ञानमिति कारणमभ्युपगम्यते, तेनेन्द्रियाणां
मनसश्च ज्ञानत्वप्रसंगः, विशेषाभावात्तैरपि ज्ञायत इति । किं च—उभयोर्निक्रियत्वात्, सर्वगतस्य तावदात्मनः
क्रिया नास्ति । नापि ज्ञानस्य क्रियावत्त्वं । द्रव्यस्यैव लक्षणमिति वचनात् । ततः क्रियाविरहितस्य कथं कर्तृत्वं
करणत्वं वा स्यात् । यस्यापि मतमन्यत्, गुणव्यतिरेकाच्छुद्धः पुरुषो नित्यश्च निर्विकारत्वादिति । तस्य ज्ञानं कारणं
न भवितुमर्हति । कुतः ? अनभिसंबन्धात् । या बुद्धिरिन्द्रियमनोहंकारमहद्भ्रूत्युपनीता, लोचनसंकल्पाभिमानाध्य-
वसायरूपा, सा प्रकृतिः । पुरुषः पुनरविक्रियः, शुद्धश्च । तस्य सा कारण कथं स्यात् ? । क्रियापरिणतस्य हि
देवदत्तस्य लोके कारणसंप्रयोगो दृष्टः । इत्येवमादि योज्यं । नापि कर्तृसाधनत्वं युज्यते । लोके हि कारणत्वेन
प्रसिद्धस्यासे, तत्प्रशंसापरायामभिधानप्रवृत्तौ समीक्षितायां, तैक्ष्ण्यगौरवकाठिन्याहितविशेषोयमेव, छिन-
त्तीति कर्तृधर्माध्यारोपः क्रियते । न च तथा ज्ञानं कारणत्वेन प्रसिद्धमस्ति, पूर्वदोषोपपत्तेः, अतोस्य कर्तृत्वम-
युक्तं । नच भावसाधनत्वमुपपत्तिमत, अविक्रियस्य तत्परिणामाभावात् । विक्रियास्वभावस्य हि वस्तुनस्तदुल्ले-
विकेदादिदर्शनात्; पचनं पाक इत्येवमादि भावनिर्देशो युक्तः, नाकाशस्येति । किं च—फलाभावात् । ज्ञान हि
प्रमाणमिष्ट, प्रमाणेन च फलवता भवितव्यं, नचावबोधनमतरेण फलमन्यदुपलभ्यते । तस्मादन्येन ज्ञानेन
भवितव्य, यस्मिन् सति सा ज्ञातिरवबोधः फलमात्मनो भवति, तच्च नास्त्यतो न भावसाधनत्व । अधिगमश्चात्र
न भावान्तरमिति, फले प्रामाण्योपचार, इति चाऽयुक्तं मुख्याभावात् । आकारभेदात् फलप्रमाणपरिकल्पना वा
युक्ता । आकाराकारवतोर्भेदाभेदयोरनेकदोषोपपत्तेः । निर्विकल्पकत्वाच्च तत्त्वस्याकारकल्पनाभावः । बाह्यवस्त्वा-
कारापोहेऽतरगाकारानुपपत्तिश्चेति । जैनेन्द्राणां तु परमर्षिसर्वज्ञप्रणीतनयभगगहनप्रपचविपश्चिता स्याद्वाद-
प्रकाशोन्मीलितज्ञानचक्षुषामेकास्मिन्नप्यर्थेऽनेकपर्यायसंभवादुपपद्यते इति विमृष्टार्थमेव तत् ।

मत्यादीनां ज्ञानशब्देन प्रत्येकमभिसंबंधो भुजिवत् ॥ १६ ॥ यथा देवदत्तजिनदत्तगुरु-
दत्ता भोव्यंतामिति, देवदत्तादीना, भुजिना प्रत्येकमभिसंबधो भवति । एवमिहापि प्रत्येकमभिसंबधः, मतिज्ञान
श्रुतज्ञानमवधिज्ञान मन.पर्ययज्ञान केवलज्ञानमिति । सत्यपि तत्सामानाधिकरण्ये उपात्तलिंगसङ्ख्यत्वात्-
ल्लिंगसङ्ख्योपादानं नास्तीत्युक्तं पुरस्तात् ।

श्र्वंतत्त्वादल्पात्तरत्त्वादल्पविषयत्वाच्च मतिग्रहणमादौ ॥ १७ ॥ मतिरित्येतत् पदं श्र्वंतम-
ल्याक्षरं च, अवध्यादिभ्यो विषयश्चास्याल्प', चक्षुरादीना प्रतिनियतविषयत्वान् । तस्मादस्यादौ ग्रहणं क्रियते ।

तदनंतरं श्रुतं ॥ १८ ॥ तत्पूर्वं हि श्रुतमिति वक्ष्यते । ततस्तदनंतरं श्रुतं क्रियते । इतश्च—

विषयनिबंधनतुल्यत्वाच्च ॥ १९ ॥ 'मतिश्रुतयोर्निबंधो द्रव्येष्वसर्वपर्यायेष्विति' वक्ष्यते । अत-
स्तुल्यत्वाच्च तदनंतरं श्रुतं ।

तत्सहायत्वाच्च ॥ २० ॥ यथा नारदपर्वतयोः सहायत्वाच्च नारदस्तत्र पर्वतः, यत्र पर्वतस्तत्र
नारदः परस्परापरित्यागात् । तथा मतिश्रुतयोः परस्परापरित्यागः । यत्र मतिस्तत्र श्रुतं यत्र श्रुतं तत्र मतिरिति ।

प्रत्यक्षत्रयस्यादाववधिवचनं विशुद्ध्यभावात् ॥ २१ ॥ सत्यपि मतिश्रुताभ्यां प्रत्यक्षत्वाद्भि-
द्वत्वेऽवधेरौपदिष्ट प्रत्यक्षज्ञानमपेक्ष्यावधिर्न विशुद्धस्ततोऽस्य प्रागुपन्यासः ।

ततो विशुद्धतरत्वान्मनःपर्ययग्रहणं ॥ २२ ॥ ततोऽवधेर्मनःपर्ययज्ञानं विशुद्धतरं । किं कृतोस्य
विशुद्धिप्रकर्षः ? सयमगुणसन्निधानकृतः । अतोऽस्य तदनंतरं ग्रहणं ।

अंते केवलग्रहणं ततः परं ज्ञानप्रकर्षाभावात् ॥ २३ ॥ सर्वेषां ज्ञानानां परिच्छेदने केवलसा-
मर्थ्यात्, अस्य चान्येन ज्ञानेनाऽपरिच्छेद्यत्वान्नातोऽन्यत्प्रकृतं ज्ञानमस्तीति, ततः परं ज्ञानप्रकर्षाभावः ।

तेनैव सह निर्वाणाच्च ॥ २४ ॥ यतश्च केवलेनैव सह निर्वाणं न क्षायोपशमज्ञानैः सह, अतोते
केवलग्रहणं । कश्चिदाह—

मतिश्रुतयोरेकत्वं साहचर्यादेकत्रावस्थानाच्चाऽविशेषात् ॥ २५ ॥ मतिश्रुतयोरेकत्वं प्राप्नो-
ति कुतः साहचर्यादेकत्रावस्थानाच्चाऽविशेषात् ।

नातस्तत्सिद्धेः ॥ २६ ॥ नाविशेषः । कुतः, अतस्तत्सिद्धिः । यत एव मतिश्रुतयोः साहचर्यमेकत्रा-
वस्थानं चोच्यते । अत एव विशेषः सिद्धः । प्रतिनियतविशेषसिद्धयोर्हि साहचर्यमेकत्रावस्थानं च युज्यते ।
नान्यथेति ।

तत्पूर्वकत्वाच्च ॥ २७ ॥ 'मतिपूर्वं श्रुतमिति' वक्ष्यते । ततश्चानयोर्विशेषः । यत्पूर्वं यच्च पश्चात्तयोः
कथमविशेषः ? ।

तत एवाविशेषः, कारणसदृशत्वाद्युगपद्वृत्तेश्चेति चेन्नात एव नानात्वाद् ॥ २८ ॥ स्यादेत-
द्यतो मतिपूर्वकत्वमत एवाविशेषः । कुतः, कारणसदृशत्वात् कार्यस्य । कथं, तत्पटवत् । यथा शुक्लादित्तु-
कार्यं पटद्रव्यं, शुक्लादिगुणमेव । तथा मति कार्यत्वाच्च्युतस्यापि मत्यात्मकत्व । युगपद्वृत्तेश्च । यथाग्नावौ-
ष्ण्यप्रकाशनयोर्धुगपद्वृत्तेरग्न्यात्मकत्व । तथा सम्यग्दर्शनाविर्भावादनंतरं युगपन्मतिश्रुतयोर्ज्ञानव्यपदेश-
इति । तत्र किं कारणं? अत एव नानात्वाद् । यत एव कारणसदृशत्व युगपद्वृत्तिश्च चोच्यते । अत एव नाना-
त्वं सिद्धं । द्वयोः, हि सादृश्यं युगपद्वृत्तिश्चेति ।

विषयाविशेषादिति चेन्न ग्रहणभेदात् ॥ २९ ॥ स्यादेतद्विषयाविशेषात्, मतिश्रुतयोर्निबंधो
द्रव्येष्वसर्वपर्यायेष्विति । तत्र किं कारणं ग्रहणभेदात् । अन्यथा हि मत्या गृह्यते अन्यथा श्रुतेन । यो हि
मन्यते विषयाभेदादविशेष इति । तस्यैकघटविषयदर्शनस्पर्शनाविशेषः स्यात् । ✓

उभयोरिन्द्रियानिन्द्रियनिमित्तत्वादिति चेन्न असिद्धत्वात् ॥ ३० ॥ स्यादेतदुभयोरिन्द्रियानिन्द्रियनिमित्तत्वादेकत्व । मतिज्ञानं तावदिन्द्रियानिन्द्रियनिमित्तमिति प्रतीत । श्रुतमपि वक्तृश्रोतृजिह्वाश्रवणनिमित्तत्वाच्च तदुभयनिमित्तमिति । तन्न किं कारणमसिद्धत्वात् । जिह्वा हि शब्दोच्चारक्रियाया निमित्तं, श्रवणमपि स्वविषयमतिज्ञाननिमित्तं, न श्रुतस्येत्युभयनिमित्तत्वमसिद्धं । सिद्धो हेतुः साध्यमर्थसाधयेनासिद्धः । किं निमित्तं तर्हि श्रुतं ?

अनिन्द्रियनिमित्तोर्थावगमः श्रुतं ॥ ३१ ॥ इन्द्रियानिन्द्रियवलाधानात्पूर्वमुपलब्धेर्धे मोइन्द्रियप्राधान्याद्यदुत्पद्यते ज्ञानं तत्, श्रुत ।

ईहादिप्रसंग इति चेन्नावग्रहीतमात्रविषयत्वात् ॥ ३२ ॥ स्यादेतदीहादीनामपि श्रुतव्यपदेशः प्राप्ः, तेष्यनिन्द्रियनिमित्ता इति । तन्न किं कारणं अवग्रहीतमात्रविषयत्वात्, इन्द्रियेणावग्रहीतोऽर्थस्तन्मात्रविषया ईहादयः । श्रुतं पुनर्न तद्विषयं, तर्हि ? श्रुतमपूर्वविषयं, एकं घटमिन्द्रियानिन्द्रियाभ्यां निश्चित्याऽयं घट इति तज्जातीयमन्यमनेकोदेशकालरूपदिविलक्षणमपूर्वमधिगच्छति यत्तच्छ्रुतं । नानाप्रकारार्थप्ररूपणपरं युक्तद्वा श्रुत । अथवा इन्द्रियानिन्द्रियाभ्यामेकं जीवमजीवं चोपलभ्य तत्र सत्संख्याक्षेत्रस्पर्शनकालांतरभावाल्पबहुत्वादिभिः प्रकारैरर्थप्ररूपणे कर्तव्ये यत्समर्थं तच्छ्रुतं ।

श्रुत्वावधारणाच्छ्रुतमिति चेन्न मतिज्ञानप्रसंगात् ॥ ३३ ॥ श्रुत्वा यदवधाययति तच्छ्रुतमिति केचिन्मन्यते । तन्न युक्तं । कुतः ? मतिज्ञानप्रसंगात् । तदपि शब्दं श्रुत्वा गोशब्दोयमिति प्रतिपद्यतेऽसाधारणेन नाम लक्षणेन भवितव्यं । श्रुतं पुनस्तस्मिन्निन्द्रियानिन्द्रियगृहीतागृहीतपर्यायसमूहात्मनि शब्दे तदभिधेये च श्रोत्रेन्द्रियव्यापारमंतरेण जीवादौ नयादिभिरधिगमोपार्यैर्यथात्वेनाऽवबोधः ।

प्रमाणनयैरधिगम इत्युक्तं । प्रमाणं केपांचिज्ज्ञानमभिमतं केपाचित्सान्निर्कर्ष इत्यतोऽधिकृतानामेव मत्यादीनां प्रमाणत्वख्यापनार्थमाह—

तत्प्रमाणे ॥ १० ॥

प्रमाणशब्दस्य कोर्थः ? भावकर्तृकरणत्वोपपत्तेः प्रमाणशब्दस्येच्छातोर्थाध्यवसायः ॥ १ ॥

अयं प्रमाणशब्दः, भावे कर्तरि करणे च वर्तते । तन्न भावे, तावत्प्रमेयार्थं प्रति निवृत्तव्यापारस्य तत्त्वकथनात् प्रमाणमिति । कर्तरि प्रमेयार्थं प्रति प्रमातृत्वशक्तिपरिणतस्याश्रितत्वान् तत् प्रमिणोति प्रमेयमिति प्रमाण । करणे प्रमातृप्रमेययोः प्रमाणप्रमेययोश्च स्यादन्यत्वात् प्रमिणोल्यनेनेति प्रमाणं ।

अनवस्थेति चेन्न दृष्टत्वात्प्रदीपवत् ॥ २ ॥ स्यान्मतमिदमिह सप्रधार्यं । प्रमाणासिद्धिः परतो वा स्यात्स्वत एव वेति ? । यदि यथा प्रमेयासिद्धिः प्रमाणाधीना एवं प्रमाणासिद्धिरपि प्रमाणातराधीनेति; तस्याप्यन्यत् तस्याप्यन्यदित्यनवस्था । अथ स्वत एव सिद्धिः । एवमपि यथा प्रमाणस्य स्वत एव सिद्धिस्तथा प्रमेयस्यापि प्रमेयात्मन एव सिद्धिरिति, प्रमाणव्यस्थाकल्पना न घटते । इच्छामात्रविशेषहेतुवचनं चेति । तन्न किं कारणं दृष्टत्वात्प्रदीपवत् । दृष्टो हि प्रदीपो, घटादीनां प्रकाशकः स्वस्य च । तथा प्रमाणमपि इति । अथवायमप्रमेयः यदि भावकर्तृकरणानामन्यतमसाधनः प्रमाणशब्दः, अनवस्था प्राप्नोति नह्येकस्मिन्नर्थात्मनि विरुद्धशक्यवस्थानमिति । तन्न किं कारणं ? दृष्टत्वात्, प्रदीपवत् । यथैकस्य प्रदीपस्य, प्रदीपनं, प्रदीपयति, प्रदीप्यतेनेनेति वा, भावादिशक्यविरोधः । तथा प्रमाणस्यापि, इति ।

इतरथा हि प्रमाणव्यपदेशाभावः ॥ ३ ॥ यदि प्रमाणं स्वस्याप्रकाशकं स्यात्, परसंवैद्यत्वात्, अस्य प्रमाणव्यपदेशो न स्यात् ।

विषयज्ञानतद्विज्ञानयोरविशेषः ॥ ४ ॥ विषयाकारपरिच्छेदात्मनि ज्ञाने, यदि स्वाकारपरिच्छेदो न स्यात्, तद्विषये विज्ञाने विषयाकाररूपतैवेति तयोरविशेषः स्यात् ।

स्मृत्यभावनप्रसंगश्च ॥ ५ ॥ न ह्यनुपलब्धपूर्वैर्धे स एवायमिति स्मृतिर्भवति । यदि च विज्ञान स्वा-
त्मानं न विजानीयादुत्तरकालमनधिगतस्वात्मविज्ञानं कथं ऋयात् ? बोऽहमिति । ततः स्मृतेरभावः स्यात् ।

फलाभाव इति चेन्नाऽर्थावबोधे प्रीतिदर्शनात् ॥ ६ ॥ स्यादेतद्भावसाधने प्रमाणे प्रमैव प्रमा-
णमिति, न फलमन्यदुपलभ्यत इति फलाभाव इति । तन्न किं कारणं ?, अर्थावबोधे प्रीतिदर्शनात् । ज्ञस्वभा-
वस्यात्मन कर्ममलीमसस्य करणालवनादर्थनिश्चये प्रीतिरुपजायते सा फलमित्युच्यते ।

उपेक्षाऽज्ञाननाशो वा ॥ ७ ॥ रागद्वेषयोरप्रणिधानमुपेक्षा अज्ञाननाशो वा फलमित्युच्यते ।

ज्ञातृप्रमाणयोग्यत्वमिति चेन्नाऽज्ञत्वप्रसंगात् ॥ ८ ॥ स्यान्मतं प्रमिणोत्यात्मानं परं वा
प्रमाणमिति कर्तृसाधनत्वमयुक्तं, यस्मादन्यत्रप्रमाणं ज्ञानं, स-च गुणः । अन्यश्च-प्रमाताऽऽत्मा, स च गुणी ।
गुणिगुणयोश्चाऽन्यत्वद्रव्यरूपवत् । तथाचात्मैन्द्रियमनोऽर्थसन्निकर्षाद्यन्निष्पद्यते, तदन्यदिति वचनात्, अन्य-
त्प्रमाणमन्यं प्रमाता । ततः कारणसाधनत्वमेव युक्तमिति । तन्न किं कारणमज्ञत्वप्रसंगात् । यदि ज्ञान-
आत्मा तस्याऽज्ञत्वं प्राप्नोति । घटवत् ।

ज्ञानयोग्यमिति चेन्नाऽतस्त्वभावत्वे ज्ञातृत्वाभावोऽधप्रदीपसंयोगवत् ॥ ९ ॥ स्यादेत-
ज्ज्ञानयोग्याज्ज्ञातृत्वं भवतीति । तन्न किं कारणमतस्त्वभावत्वे ज्ञातृत्वाभावः । कथं ? अधप्रदीपसंयोगवत् ।
यथा जाल्यवस्य प्रदीपसंयोगेपि न दृष्टत्व । तथा ज्ञानयोगेपि अज्ञत्वभावस्यात्मज्ञो न ज्ञातृत्वं ।

प्रमाणप्रमेययोरन्यत्वमिति चेन्नानवस्थानात् ॥ १० ॥ स्यान्मत अन्यत् प्रमाणमन्यत्प्रमेयं ।
कुतः ? लक्षणभेदात्, दीपघटवत् इति । तन्न किं कारणमनवस्थानात् । यदि यथा बाह्यात्प्रमेयाकारात्प्रमा-
णमन्यत्तथाभ्यन्तरप्रमेयाकारादन्यत्स्यात् ।

अनवस्थास्य स्यात्प्रकाशवदिति चेन्न प्रतिज्ञाहानेः ॥ ११ ॥ तत्रैतत्स्यात् नानवस्थादोषः ।
कथं ? प्रकाशवत् । यथा प्रकाशस्य घटादीनामात्मनश्च प्रकाशस्य नानवस्थादोष एवमिहापीति । तन्न किं
कारणं प्रतिज्ञाहानेः । प्रकाशो हि स्वात्मज्ञो स्वपरप्रकाशने समर्थः प्रदर्श्यमानः प्रमाणप्रमेययोरन्यत्वप्रतिज्ञां
हापयति ।

अनन्यत्वमेवेति चेन्नोभयाभावप्रसंगात् ॥ १२ ॥ यद्यन्यत्वे दोषोऽनन्यत्वं न तर्हि ज्ञातृप्रमाणयोः
प्रमाणप्रमेययोश्चेति । तन्न किं कारणं उभयाभावप्रसंगात् । यदि ज्ञातुरन्यत्प्रमाणं, प्रमाणञ्च प्रमेयं, अन्यत्-
रात्मके तदविनाभाविनोऽवशिष्टस्याप्यभाव इत्युभयाभावप्रसंगः । कथं तर्हि सिद्धिः ?—

अनेकांतात्सिद्धिः ॥ १३ ॥ स्यादन्यत्वं स्यादनन्यत्वमित्यादि । सञ्जालक्षणादिभेदात्स्यादन्यत्वं ।
अतिरेकणुपलब्धेः स्यादनन्यत्वमित्यादि । ततः सिद्धमेतत्प्रमेयं, नियमात्प्रमेयं । प्रमाणं तु स्यात्प्रमाणं
स्यात्प्रमेयमिति ।

वक्ष्यमाणभेदापेक्षया द्वित्वनिर्देशः ॥ १४ ॥ आद्ये परोक्ष प्रत्यक्षमन्यदिति, वक्ष्यते । तदपेक्षया
प्रमाणे इति, द्वित्वनिर्देशः क्रियते ।

तद्वचनं सन्निकर्षादिनिवृत्त्यर्थं ॥ १५ ॥ तन्मत्स्यादि ज्ञानं वर्णितं, प्रमाणव्यपदेशं लभते न
सन्निकर्षादीनि । अथ सन्निकर्षादेः प्रमाणत्वे को दोषः ?—

सन्निकर्षे प्रमाणे सकलपदार्थपरिच्छेदाभावस्तदभावात् ॥ १६ ॥ यस्य मतं सन्निकर्षं
प्रमाणं, अर्थाधिगमं फलमिति, तस्य सकलपदार्थपरिच्छेदो नास्ति । कुतः ? तदभावात्तस्य सन्निकर्षस्याभावात् ।
कथं ? इति चेदुच्यते—येन केनचित्सर्वज्ञेन भवितव्यं । तस्यार्थपरिच्छेदेहेतुर्यदि सन्निकर्षः ?, स चतुष्टयत्रयद्व-
यविषयः स्यात् । तन्न चतुष्टयविषयस्त्रयविषयश्च न संभवति । मनस इन्द्रियाणां चाऽयुगपत्प्रवृत्तित्वात्,
प्रतिनियतविषयत्वाच्च । अनंतो हि ज्ञेयत्रिकालविषयः, सूक्ष्मातरित्विप्रकृष्टरूपः, स कथमिह तैः सन्निकृष्यते ?

असन्निकृष्टे, न तत्फलमवबोधः प्रवर्तते । अतः सर्वज्ञाभावः स्यात् । तत एव द्वयसंनिकर्षोपि न भवति ।

सर्वगतत्वादात्मनः सकलेनार्थेन संनिकर्ष इति चेन्न तस्य परीक्षायामनुपपत्तेः ॥ १७ ॥

यदि हि सर्वगत आत्मा स्यात्, तस्य क्रियाभावात्पुण्यपापयोः कर्तृत्वाभावे तत्पूर्वकसंसारस्तदुपरितरूपश्च मोक्षो न योक्ष्यते इति । करणग्रामस्य संसार इति चेन्न तस्माच्चेतनत्वात्, तस्यैव मोक्षप्रसक्तेश्च ।

सर्वेन्द्रियसंनिकर्षाभावश्च चक्षुर्मनसोः प्राप्यकारित्वाभावात् ॥ १८ ॥ सर्वेन्द्रियविषयः संनिकर्षो न संभवति । प्राप्यकारित्वाभावश्चोपरिष्ठाद्वक्ष्यते ।

सर्वथा ग्रहणप्रसंगश्च सर्वात्मना संनिकृष्टत्वात् ॥ १९ ॥ यानीन्द्रियाणि प्राप्यकारीणि, तैरपि सर्वथार्थस्य ग्रहणं प्राप्नोति कुतः सर्वात्मना संनिकृष्टत्वात् ।

तत्फलस्य साधारणत्वप्रसंगः स्त्रीपुरुषसंयोगवत् ॥ २० ॥ तस्य संनिकर्षस्य प्रमाणस्य, यत्फलमर्थावबोधनं, तेन च साधारणेन भवितव्यं । कथं ? स्त्रीपुरुषसंयोगवत् । यथा स्त्रीपुरुषसंयोगजं सुखमुभयोरपि साधारणं । तथेन्द्रियाणां मनसोर्थस्य भावबोधनं प्राप्नोति ।

शय्यावदिति चेन्नाचेतनत्वात् ॥ २१ ॥ स्यान्मतं यथा शय्यादीनां, पुरुषस्य च, संयोगे साधारणेपि, तत्फलं सुखं न शय्यादीनां भवति । किं तर्हि पुरुषस्यैवेति । तथेहापीति । तत्र किं कारणं अचेतनत्वात्, अचेतनानां शय्यादीनां सत्यपि संयोगे, सुखं न भवति ।

इहापि तत एवेति चेन्नाविशेषात् ॥ २२ ॥ स्यादेतन्मनःप्रभृतीनां, सत्यपि संनिकर्षे, न तत्फलमवबोधनं भवति कुतः । अचेतनत्वादेवेति । तत्र किं कारणमविशेषात्, अज्ञस्वभावत्वं तावत्सर्वेषामात्मादीनामविशिष्टं, तत्र किं कृतोयं विशेषः । संनिकर्षफलमवबोधनमर्थांतरभूतमपि, सदात्मनैव संबध्यते । न मनःप्रभृतिभिरिति । ज्ञस्वभावत्वे चात्मनः प्रतिज्ञाहानिः ।

समवायादिति चेन्नाविशेषात् ॥ २३ ॥ स्यादेतत्समवायो नामायुतसिद्धिलक्षणः, संबधोक्तिः । तत्कृतोयं विशेष इति तत्र । किं कारणं ? अविशेषात् । समवायो हि सर्वगतः, ज्ञभावंशून्यत्वे समानेपि, आत्मनैव ज्ञानं योजयति, न मनः प्रभृतिभिरिति वचनं, न विपश्चिन्मनः प्रीतिकर । एवमिन्द्रियेपि योऽयं ।

अनुमानौपम्ययोरनुमानागमयोरनुमानप्रत्यक्षयोरौपम्यप्रत्यक्षयोरौपम्यागमयोरगमप्रत्यक्षयोः प्रत्यक्षपरोक्षयोश्च विपर्ययप्रसंगे मत्यादीनामविशेषेण प्रमाणद्वयासक्तेरवधारणार्थमाह—

आद्ये परोक्षं ॥ ११ ॥

आदिशब्दस्यानेकार्थवृत्तित्वे विवक्षातः प्राथम्यार्थसंग्रहः ॥ १ ॥ अयमादिशब्देनेकार्थवृत्तिः, क्वचित्प्राथम्ये वर्तते । अकारादयो वर्णा, ऋषमादयस्तीर्थकरा, इति । क्वचित्प्रकारे 'भुजंगादयः परिहर्तव्या, इति । क्वचिद्व्यवस्थाया, सर्वादि' सर्वनामेति । क्वचित्सामीप्ये 'नद्यादीनि क्षेत्राणीति । क्वचिदवयवे, 'ट्टिदादिरिति' । तत्रेहादिशब्दस्य विवक्षातः प्राथम्यार्थो वेदितव्यः । आदौ भवसाद्यं, किं पुनस्तत् ? मतिः श्रुतं च ।

श्रुताग्रहणमप्रथमत्वात् ॥ २ ॥ श्रुतस्य ग्रहणं न प्राप्नोति । कुतः ? अप्रथमत्वात्, नहि सूत्रे श्रुतं प्रथमं

उत्तरापेक्षयादित्वमिति चेन्नातिप्रसंगात् ॥ ३ ॥ स्यान्मतं अवध्याद्युत्तरमपेक्ष्य, श्रुतस्यादित्वमिति । तन्न किं कारणं ? अतिप्रसंगात् । उत्तरमपेक्ष्य, यद्यादित्वं कल्प्यते, केवलं व्युदस्य, सर्वस्यादित्वं प्राप्नोति ?

द्वित्वनिर्देशादितिचेन्न तदवस्थत्वात् ॥ ४ ॥ स्यादेतद् द्वित्वनिर्देशेन, सर्वग्रहणं न भवति । अतो नातिप्रसंग इति । तन्न किं कारणं ? तदवस्थत्वात्, एवमप्यतिप्रसंग एव भवति । कयोर्द्वयोः ग्रहणमिति ?

न वा प्रत्यासत्तेः श्रुतग्रहणं ॥ ५ ॥ न वैषदोषः किं कारणं ? प्रत्यासत्तेः श्रुतग्रहणं भवति । द्वित्वनिर्देशाद्गृह्यमाणं यदाद्यस्य प्रत्यासन्नं, तदेव गृह्यते । तस्य हि सामीप्यादौपचारिकं प्राथम्यमस्तीति तथासामीप्यश्रुतेरर्थाच्च ।

उपात्तानुपात्तपरप्राधान्यादवगमः परोक्षं ॥ ६ ॥ उपात्तानीन्द्रियाणि, मनश्च । अनुपात्तं प्रकाशो पदेशादि, तत्प्राधान्यादवगमः परोक्ष । यथा गतिशक्योपेतस्यापि स्वयमेव गतुमसमर्थस्य यञ्चाद्यत्रलंबन-प्राधान्य गमनं । तथा मतिश्रुतावरणक्षयोपशमे सति ज्ञस्वभावस्यात्मनः स्वयमेवार्थानुपलब्धुमसमर्थस्य पूर्वोक्तप्रत्ययप्रधान ज्ञानं, परायत्तत्वात्तदुभय परोक्षमित्युच्यते ।

अत एव प्रमाणत्वाभाव इत्यनुपालभः ॥ ७ ॥ अत्राऽन्वे उपालभते । परोक्ष प्रमाण न भवति, प्रमीयतेऽनेनेति हि प्रमाण, नच परोक्षेण किञ्चित्प्रमीयते परोक्षत्वादेवेति सोऽनुपालभः । कुतः ? अत एव यस्मात्, परायत्त परोक्ष इत्युच्यते नानवबोध इति ॥

अभिहितलक्षणानुपरोक्षादितरस्य सर्वस्य प्रत्यक्षत्वप्रतिपादनार्थमाह—

प्रत्यक्षमन्यत् ॥ १२ ॥

अन्यत्रिविधं प्रत्यक्षमित्युच्यते । किमिदं प्रत्यक्षं नाम ?

इन्द्रियानिन्द्रियानपेक्षमतीतव्यभिचारं साकारग्रहणं प्रत्यक्षं ॥ १ ॥ इन्द्रियाणि चक्षुरादीनि पंच, अनिन्द्रिय मनः, तेष्वपेक्षा यस्य न विद्यते । 'अतस्मिस्तदिति ज्ञान व्यभिचार' सोऽतीतोस्य । आकारो विकल्पः यत्सहाकारेण वर्तते तत्प्रत्यक्षमित्युच्यते । इन्द्रियानिन्द्रियानपेक्षमिति विशेषणं मतिश्रुतनिवृत्त्यर्थं । अतीतव्यभिचारमित्येतद्विभगज्ञाननिवृत्त्यर्थं । तद्वि मिव्यादर्शनोदयाद् व्यभिचरतीति । साकारग्रहणमित्येतदवधिकेवलदर्शनव्युदासार्थं । अनाकार हि तदिति । किं गतमेतदियतासूत्रेण ? आहोस्विदेव वक्तव्यमिति गतं प्रतिपन्नं कथमिति चेदुच्यते—

अक्षं प्रतिनियतमिति परापेक्षानिवृत्तिः ॥ २ ॥ अक्ष्णोति व्याप्नोति जानातीति, अक्ष आत्मा, प्राप्तक्षयोपशमः । प्रक्षीणावरणे वा तमेव प्रतिनियतं प्रत्यक्षमिति, विग्रहात्परापेक्षानिवृत्तिः कृता भवति ।

अधिकारादनाकारव्यभिचारव्युदासः ॥ ३ ॥ अधिकृतमेतज्ज्ञान, सम्यक्, इति च, ततोऽनाकारस्य दर्शनस्य, व्यभिचारिणो ज्ञानस्य, च व्युदासः कृतो भवति ।

करणात्यये ग्रहणाभाव इतिचेन्न दृष्टत्वादीशवत् ॥ ४ ॥ स्यादेतत्करणात्ययेऽर्थस्य ग्रहणं न प्राप्नोति । नह्यकरणस्य कस्यापि ज्ञान दृष्टमिति । तन्न किं कारणं ? दृष्टत्वात् । कथं ? ईशवत् । यथा रथस्य कर्ता अनीशः, उपकरणापेक्षो रथं करोति । स तदभावे न शक्यः । यः पुनरीशः, तपोविशेषात्परिप्राप्तद्वि-विशेषः । स बाह्योपकरणगुणानपेक्षः स्वशक्त्यैव रथं निर्वर्तयन् प्रतीतः । तथा कर्ममलीमस आत्मा, क्षायो-पशमिकेन्द्रियानिन्द्रियप्रकाशाद्युपकरणापेक्षोऽर्थान् सवेत्ति । स एव पुन क्षयोपशमविशेषे क्षये च सति करणानपेक्षः स्वशक्त्यैवार्थान्वेत्ति । इति को विरोधः ?

ज्ञानदर्शनस्वभावत्वाच्च भास्करादिवत् ॥ ५ ॥ यथा भास्करादयः, प्रकाशस्वभावत्वात्प्रका-शांतरानपेक्षा, प्रकाशानर्थान्प्रकाशयति । तथा ज्ञानदर्शनस्वभाव आत्मा, तदावरणक्षयक्षयोपशमविशेषे सति, स्वशक्त्यैवार्थानाविष्करोतीति सिद्धं ।

इन्द्रियनिमित्तं ज्ञानं प्रत्यक्षं तद्विपरीतं परोक्षमित्यविसंवादि लक्षणमिति चेन्नाप्तस्य प्रत्य-क्षाभावप्रसंगात् ॥ ६ ॥ स्यान्मतमिन्द्रियव्यापारजनित ज्ञान प्रत्यक्ष, व्यतीर्तेन्द्रियविषयव्यापार परोक्षमि-त्येतदविसंवादि लक्षणं । तथाचोक्तं ।

प्रत्यक्षं कल्पनापोढ नामजात्यादियोजना । असाधारणहेतुत्वादक्षैस्तद्व्यपदिश्यते ॥

इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्न ज्ञानमन्यपदेश्य, अव्यभिचारि व्यवसायात्मकमात्मैन्द्रियमनोर्यसन्निकर्षाद्यन्निष्पद्यते तदन्यच्छ्रोत्रादिवृत्ति प्रत्यक्ष । सत्सप्रयोगे पुरुषस्येन्द्रियाणा बुद्धिजन्म तत्प्रत्यक्षमिति वा । तत्प्रत्यक्षमिति च सर्वैरभ्युपगम्यते । अतएव तद्व्यक्षणमविसंवादि निश्चेत्त्वमिति । तन्न किं कारणमाप्तस्य प्रत्यक्षभावप्रसंगात् ।

यदीन्द्रियनिमित्तमेव ज्ञानं प्रत्यक्षमिष्यते, एवं सत्यासत्य प्रत्यक्षज्ञानं न स्यात् । न हि तस्यैन्द्रियपूर्वार्थाधिगमः । अथ तस्यापि करणपूर्वकमेव ज्ञानं कल्प्यते ? तस्यासर्वज्ञत्वं पुरस्तादुक्तं ।

आगमादिति चेन्न तस्य प्रत्यक्षज्ञानपूर्वकत्वात् ॥ ७ ॥ स्यादेतदागमादतीन्द्रियार्थाधिगमे व्याहृतशक्तेः सर्वार्थावबोध इति । तन्न किं कारणं ? तस्य प्रत्यक्षज्ञानपूर्वकत्वान् । आत्मेन हि क्षीणदोषेण, प्रत्यक्षज्ञानेन प्रणीत आगमो भवति न सर्वः । यदि सर्वः स्यात् ? अविशेषः स्यात् । स च नास्तीत्यागमस्य प्रमाणाभावः ।

अपौरुषेयादिति चेन्न तदसिद्धेः ॥ ८ ॥ स्यादेतदपौरुषेय आगमोस्ति, अनादिनिधनोऽत्यन्त-परोक्षेष्वर्थेष्वप्रतिहतगतिस्ततः सर्वार्थाधिगमः इति । तन्न किं कारणं ? तदसिद्धेः । न च कश्चिदागमोऽपौरुषेयः सिद्धोस्ति, हिंसादिविधायिनः प्रामाण्यासिद्धेः ।

अतीन्द्रियं योगिप्रत्यक्षमिति चेन्नार्थाभावात् ॥ ९ ॥ स्यान्मतं योगिनोऽतीन्द्रियं प्रत्यक्षं ज्ञानमस्ति आगमविकल्पातीतं । तेनासौ सर्वार्थान् प्रत्यक्ष वेत्ति । उक्तं च—योगिनां गुरुनिर्देशाद्यतिभिन्नार्थमात्रदृक् इति । तन्न किं कारणं ? अर्थाभावात् । अक्षमक्षं प्रति वर्तते इति प्रत्यक्ष । नचायमर्थो योगिनि विद्यते-अक्षाभावात् । अथवा न संति सर्वे भावाः, स्वपरोभयहेत्वहेतुभ्य उत्पत्त्याद्यभावात् । सामान्यविशेषाश्चैकानेकयोर्दृश्यसंभवादिदोषोपपत्तेः । अतोर्थाभावान्निरालंबनं योगिनो ज्ञानं कथं स्यात् ? । परिकल्पितात्मना न सति भावा निर्विकल्पात्मना संतीति चायुक्तं । तदधिगमोपायाभावात् । न हि निर्विकल्पोर्थोस्ति । तद्विषयं ज्ञानं चेति प्रतिपादयितुं शक्यं । लक्षणाभावात् ।

तदभावाच्च ॥ १० ॥ तस्य योगिनोभावाच्च । न हि कश्चित्परिकल्पितो योगी विद्यते विशेषलक्षणविरहात्, सर्वविरहाच्च । निर्वाणप्राप्तौ तत्रैतत्स्यात्, निर्वाणं द्विविधं ?, सोपधिविशेषं, निरुपधिविशेषं चेति । तत्र सोपधिविशेषे निर्वाणे बोद्धास्तीति । तत्रापि यथा ब्राह्मस्याभावः कल्प्यते, तथाभ्यन्तरस्यापीति बोद्धुरभाव-एव । योगजधर्मानुग्रहादात्मा करणविरहितोप्यवैतीति चेन्न । तस्य नि.क्रियस्य नित्यस्य सतस्तक्रियातदनुग्रह-विकाराभावात् ।

तल्लक्षणानुपपत्तिश्च स्ववचनव्याघातात् ॥ ११ ॥ तस्य प्रत्यक्षस्योक्तलक्षणमपि नोपपद्यते, कुतः ? स्ववचनव्याघातात् । अन्यापोहकप्रतिविहितान्येवाशेषप्रमाणलक्षणानि । ततस्तत्र नो नातितरां प्रतिविधाना-दरः । किं तु तत्प्रमाणलक्षणगुणसंभावनातिरस्कारार्थं किञ्चिद्ब्रह्माप्रियामहे । यदुक्तं कल्पनापोढं प्रत्यक्षमिति । कल्पना हि जातिद्रव्यगुणक्रियापरिभाषाकृतो-ब्राह्मबुद्धिविकल्पस्ततोऽपोढः । किं तत् ? सर्वथाकल्पनापोढं, उताहो कथंचिदिति ? यदि सर्वथास्ति प्रमाण ज्ञान कल्पनापोढमित्येवमादि कल्पनाभ्योप्यपोढमित्यस्यादि-वचनव्याघातः । अथास्यादिकल्पनाभ्योऽनपोढमिष्यते सर्वथाकल्पनापोढमिति वचनव्याघातः । अथ कथं चित्कल्पनापोढं, एकांतवादत्यागात् पुनरपि स्ववचनव्याघात एव । अथ मतं नास्माकमेकांतः कल्पना-पोढमेवेति । किमर्थं तर्हि विशेषणं !, परमतापेक्ष विशेषणं । परमते हि नामजात्यादिभेदोपचारकल्पना प्रोक्ता । ततोपोढं न स्वविकल्पादिति । उक्तंच

सवितर्कविचारा हि पञ्च विज्ञानधातवः । निरूपणानुस्मरणविकल्पनविकल्पका इति

अत्रोच्यते—आलंबने वितर्कस्तत्रैवानुमर्शनं विचारस्तस्य नामादिभिः प्रकल्पना निरूपण । पूर्वानुभूतानुसारेण विकल्पनमनुस्मरणमित्येते धर्माः क्षणमात्रावस्थानेष्वक्षविषयविज्ञानेषु निरन्वयेषु नोपपद्यन्ते । युगप-दुत्पत्तेरनवस्थानाच्च, अतो ब्राह्मग्रहणभावाभावश्च स्यात् । सव्येतरगोविषाणवत् । क्रमवृत्तित्वे च तेषा स्वार्था भावप्रसंगश्चेति । सतनाद्यपेक्षया तदुपपत्तिरिति चेन्न । तत्परीक्षाक्षमत्वात् । अतः सर्वस्मिन्नसति विकल्पे, अय विकल्पोस्त्ययं नास्तीति विज्ञानस्य विवेको नोपपद्यते । सर्वविकल्पविरहाच्च नास्ति त्वमेवास्य स्यात् । अनुस्म-रणायभ्युपगमे चैकस्यानेकक्षणवर्तिनो वस्तुनोस्ति त्व सिद्धं । अनुस्मरणादि हि स्वयमनुभूतस्यार्थस्य दृष्टं नाननुभूतस्य नान्यानुभूतस्येति । तथा मानसमपि प्रत्यक्षं नोपपद्यते । अपि च पण्णामनंतरातीत विज्ञान यदि

तन्मनः इत्यतीतमसत्कथं विज्ञानस्य कारणं स्यात् । अथ पूर्वोत्तरनाशोत्पत्त्योर्बुगपद्वृत्तेः कार्यकारणभावः कल्प्यते । भिन्नसतानयोरपि विनश्यदुत्पद्यमानयोः कार्यकारणभावः स्यात् । एकसंताने शक्यनुगमाम्बुपगमे प्रतिज्ञाहानिश्च स्यात् ।

अपूर्वाधिगमलक्षणानुपपत्तिश्च सर्वस्य ज्ञानस्य प्रमाणरूपपत्तेः ॥ १२ ॥ अपूर्वाधिगम-
लक्षण-प्रमाणमित्येतच्च नोपपद्यते । कुतः ? सर्वस्य ज्ञानस्य प्रमाणत्वोपपत्तेः । प्रमीयतेनेनेति प्रमाण । सर्वेण च ज्ञानेन प्रमीयते । यथाधर्करेऽवस्थितानामुत्पत्त्यनंतरं प्रकाशकः प्रदीप, उत्तरकालमपि न त व्यपदेशं जहा-
ति, तदवस्थानकारणत्वात् । एव ज्ञानमुत्पत्त्यनंतरं घटादीनामवभासकं भूत्वा प्रमाणत्वमनुभूयोत्तरकालम-
पि न तं व्यपदेशं त्यजति, तदर्थत्वात् । अथ मत क्षणे क्षणेन्य एवं प्रदीपोऽपूर्वमेव प्रकाशकत्वमवलंबत इति ।
एव सति ज्ञानमपि तादृगेवेति, क्षणे क्षणेऽन्यत्वोपपत्तेरपूर्वाधिगमलक्षणमविशिष्टमिति । तत्र यदुक्तं स्मृती
च्छाद्रेषादिवत् पूर्वाधिगतविषयत्वात् पुनः पुनरभिधानं ज्ञानं प्रमाणमिति तद्व्याहन्यते ।

स्वसंवित्तिफलानुपपत्तिश्चाऽर्थीतरत्वाभावात् ॥ १३ ॥ प्रमाणं लोके फलवद्बहुपलब्ध । अस्म-
च्च प्रमाणस्य केनचित्फलेन भवितव्यमिति । कश्चिदाह-द्व्याभास हि ज्ञानमुत्पद्यते, स्वाभासं विषयाभासं च ।
तस्योभयाभासस्य यत्संवेदनं तत्फलमिति । तन्नोपपद्यते, कुतः ? अर्थीतरत्वाभावात् । लोके प्रमाणात् फलमर्थी-
तरभूतमुपगम्यते । तद्यथा-च्छेत्छेतव्यच्छेदनसन्निधाने द्वैधीभावः फल । नच तथा स्वसंवेदनमर्थीतरभूतमस्ति ।
तस्मादस्य फलत्वं नोपपद्यते सत्यमेवमेतत् । अत एव तस्मिन्नधिगमरूपे फले सव्यापारप्रतीततामुपधाय
प्रमाणोपचार इति ।

प्रमाणोपचारानुपपत्तिर्बुल्याभावात् ॥ १४ ॥ सति मुख्ये लोके उपचारो दृश्यते । यथा सति सिंहे
विशिष्टतिर्यग्गतिपंचेंद्रियजातिनखदंष्ट्रासंटाटोपभासुरकपिलनयनतारकाद्यवयवविशिष्टेऽन्यत्रैर्यशौर्यादिगुण-
साधर्म्यात्सिंहोपचारः क्रियते । नच तथैह मुख्यं प्रमाणमस्ति तदभावात्फले प्रमाणोपचारो न युज्यते ।

आकारभेदाद्भेद इति चेन्नैकांतवादत्यागात् ॥ १५ ॥ स्यादेतद्ग्राहकविषयाभाससावित्तिशक्ति-
त्रयाकारभेदात्प्रमाणप्रमेयफलकल्पनाभेद इति । तत्र किं कारणमेकांतवादत्यागात् । एकमनेकाकारमित्येत-
ज्जिनैर्द्रदर्शनं, तत्कथमेकांतवादे युज्यते ? यदि हेवमभ्युपगम्येत, द्रव्ये कोऽपरितोपः ? , रूपाद्यनेकात्मकमेकं
परमाणुद्रव्यं, ज्ञानाद्यनेकात्मकमाल्मद्रव्यमिति । अथ द्रव्यसिद्धिर्माभूदिति आकारा एव, न ज्ञानमिति कल्प्यते ।
एव सति कस्य ते आकारा ? इति तेषामप्यभावः स्यात् । किंच तेषामाकाराणां यौगपद्येन वा उत्पत्तिः स्यात् ?
क्रमेण वा ? यदि यौगपद्येन, हेतुहेतुमद्भावो विरुध्यते । अथ क्रमेण, क्षणिकस्य विज्ञानस्याकाराणां, कथं क्रमः ? ,
यदि स्यात् ? , अधिगमश्चात्र न भावांतरमिति व्याहन्यते । अपि च बाह्यस्य विज्ञेयस्याभावे, अंतरगाकारत्रय-
कल्पनाया, प्रमाणप्रमाणाभासौ नोपपद्येते । अंतरगाकारभेदादसद्वस्तु यत्सदिति कल्पयति, तत्प्रमाणाभासः ।
असदेवेति यत्प्रतिपाद्यते तत्प्रमाणं इत्यस्ति विशेषः । इति चेत्प्रमेयद्वयव्यवस्थापितप्रमाणद्वयकल्पनाव्याघातः ।
स्वलक्षणविषय हि प्रत्यक्षः । सामान्यलक्षणविषयमनुमानः । स्वलक्षणमसाधारणो धर्मः विकल्पातीतत्वादिद-
तदित्यव्यपदेश्यः । तद्विपरीत सामान्यलक्षणमिति, सर्वस्यासत्त्वे किं कृतोय विशेषः ? असत्त्व हि न स्वतो
भिद्यते संबन्धभेदात्स्याद्भेदः घटस्यासत्त्वपटस्यासत्त्वमिति, तेषां घटादीनां संबन्धिनामभावे तद्विशेषामाव इति ।
स्यान्मतं खात्पतिता नो रत्नवृष्टिरिष्टमेवाप्रतर्कितमुपस्थितं अत एव सर्वं विज्ञानाभिधानमयथार्थं परिकल्पितार्थं
त्वान्निर्विकल्पार्थगोचरमात्मीयमेव विज्ञानप्रमाणमिति । उक्तं च—

शास्त्रेषु प्रक्रियाभेदैरविद्यैवोपवर्ण्यते । अनागमत्रिकल्पा हि स्वयं विद्या प्रवर्तत इति ॥
एतच्चानुपपन्नं तदधिगमोपायाभावात् । उक्तं च—

प्रत्यक्षबुद्धिः क्रमते न यत्र तल्लिङ्गगम्यं न तदर्थलिङ्गं ।

वाचो न वा तद्विषयेण योगः का तद्गतिः कष्टमशृण्वतस्ते ॥

इत्याहितोभयप्रकारस्य प्रमाणस्य आदिप्रकारविशेषप्रतिपत्त्यर्थमाह—

मतिः स्मृतिः संज्ञा चिंताभिनिबोध इत्यनर्थांतरं ॥ १३ ॥

इति शब्दस्यानेकार्थसंभवे विवक्षावशादाद्यर्थसंप्रत्ययः ॥ १ ॥ इति शब्दोनेकार्थः संभव-
ति । क्वचिद्भेदो वर्तते, 'हंतीति पलायते' 'वर्षतीति धावति' क्वचिदेवमित्यस्यार्थे वर्तते, इति स्म उपाध्यायः । कथ-
यत्येवं स्म इति गम्यते । क्वचित्प्रकारे वर्तते, यथा 'गौरश्वः शुक्लो नीलः, चरति प्लवते जिनदत्तो देवदत्त इति' एवं
प्रकारा इत्यर्थः । क्वचिद्भ्यवस्थायां वर्तते, यथा 'ज्वलितिकसंताणः, इति । क्वचिदर्थविपर्यासे वर्तते । यथा
'गौरित्ययमाह, गौरिति जानीत इति, । क्वचित्समासौ वर्तते इति 'प्रथममाहिकमिति' । द्वितीयमाहिकमिति ।
क्वचिच्छब्दप्रादुर्भावे वर्तते इति, श्रीदत्तमिति सिक्तसेनमिति । तत्रेह विवक्षावशादादिशब्दार्थो वेदितव्यः ।
मतिः स्मृतिः संज्ञा चिंताभिनिबोधादयः इत्यर्थः । के पुनस्ते प्रतिभाबुद्ध्यपुलब्ध्यादयः । प्रकारे वा एव प्रकाराः,
इति । कथमेषां शब्दानामनर्थांतरत्वं ।

मतिज्ञानावरणक्षयोपशमनिमित्तार्थोपलब्धिविषयत्वादनर्थांतरत्वं रूढिवशात् ॥ २ ॥

एतेषां मत्यादीनां शब्दानां मतिज्ञानावरणक्षयोपशमनिमित्तायामर्थोपलब्धौ वृत्तेरनर्थांतरत्वं वेदितव्यं ।
कथं पुनर्मननं मन्यत इति वा मति इत्येवमाद्यर्थविषयाणामेषामनर्थांतरत्वं ?, इत्यत आह, रूढिवशादिति ।
यथा गच्छतीति गौरित्यंगीकृतमपि गमनं न शब्दवृत्तिनियमकारणं रूढिवशात्क्वचिदेव वर्तते । तथा
मत्यादयः शब्दा व्युत्पत्तिकर्मणि सत्यप्यर्थाश्रयेण भेदे क्वचिदेव वर्तते इत्यनर्थांतरत्वमवसीयते ।

शब्दभेदादर्थभेदो गवाश्वादिवदिति चेन्नातः संशयात् ॥ ३ ॥ स्यादेतन्मत्यादीनां
शब्दानां परस्परतोर्थांतरत्वमस्ति । कुतः ? शब्दभेदात्, गवाश्वादिवदिति । तन्न किं कारणं अतः संशयात् ।
यत एव मत्यादीनां शब्दभेदादन्यत्वमाह भवान्, अत एव संशयः । कथं ?—

इन्द्रादिवत् ॥ ४ ॥ यथेन्द्रशक्रपुरंदरादिशब्दभेदेपि नार्थभेदः । तथा मत्यादिशब्दभेदेऽप्यर्थभेद इति ।
न हि यत एव संशयस्तत एव निश्चयः । किं च—

शब्दाभेदेऽप्यर्थैकत्वप्रसंगात् ॥ ५ ॥ यस्य शब्दभेदोर्थभेदे हेतुरिति मतं, तस्य वागादिनवार्येषु
गोशब्दाभेददर्शनाद्वागाद्यर्थानामेकत्वमस्तु । अथ नैतदिष्टं, न तर्हि शब्दभेदोऽन्यत्वस्य हेतुः । किं च—

आदेशवचनात् ॥ ६ ॥ यथेन्द्रादीनामेकद्रव्यपर्यायादेशात्स्यादेकत्वं, प्रतिनियतपर्यायार्थादेशाच्च
स्यादन्यत्वं, इदनादिन्द्रः, शुकनाच्छक्रः, पूर्दारणात्पुरंदर, इति । तथा मत्यादीनामेकद्रव्यपर्यायादेशात्स्यादे-
कत्वं । प्रतिनियतार्थापर्यायादेशाच्च स्यान्नानात्वं । मननं मतिः । स्मरणं स्मृतिः । संज्ञानं संज्ञा । चिंतनं चिंता ।
आभिमुख्येन नियतं बोधनमभिनिबोध इति ।

पर्यायशब्दो लक्षणं नेति चेश्र ततोऽनन्यत्वात् ॥ ७ ॥ स्थान्मतं मत्यादय आभिनिबोधपर्याय-
शब्दा नाभिनिबोधस्य लक्षणं मनुष्यादिवत् । यथा मनुष्यमर्त्यमनुजमानवादयः पर्यायशब्दाः मनुष्यस्य
लक्षणं न भवति । तन्न किं कारणं ततोऽनन्यत्वात् । इह पर्यायिणोऽनन्यपर्यायशब्दः, स लक्षणं । कथं ?

औष्ण्याग्नित्वात् ॥ ८ ॥ यथा पर्यायशब्दः, औष्ण्यमग्नेः पर्यायिणोऽनन्यत्वादग्नेर्लक्षणं भवति । तथा
पर्यायशब्दा मत्यादय आभिनिबोधिकज्ञानपर्यायिणोऽनन्यत्वेनाभिनिबोधस्य लक्षणं । अथवा ततोऽनन्य-
त्वात् । यथा मनुष्यमर्त्यमनुजमानवादय असाधारणत्वादन्यघटादिद्रव्यासंबन्धिनो मनुष्यादनन्यत्वात्तस्य
लक्षणं । अन्यथा हि मनुष्यादिपर्यायालक्षणत्वान्मनुष्याभावो भवेत्, यतो न मनुष्यादिलक्षणव्यतिरेकेणास्या-
न्यलक्षणमस्तीति । नचाभाव इष्ट, अतः पर्यायशब्दो लक्षणं । तथा मतिस्मृत्यादयोऽसाधारणत्वादन्यज्ञाना-
संभविनोऽभिनिबोधादनन्यत्वात्तल्लक्षणं । इतश्च पर्यायशब्दो लक्षणं । कस्मात् ?—

गत्वा मत्यागतलक्षणग्रहणात् ॥ ९ ॥ कथं ?—

अग्न्युष्णत्वात् ॥ १० ॥ यथाग्निरिति गत्वा ज्ञात्वा, बुद्धिरुष्णपर्यायशब्दं गच्छति, कोपमग्निः ? य सल्ल

इति । उष्ण इति च गत्वा बुद्धिः प्रत्यागच्छति । कोयमुष्णः, १ योन्निरिति । तथा मतिरिति गत्वा बुद्धिः स्मृतिं गच्छति । का मतिः, २ या स्मृतिरिति । ततः स्मृतिरिति, गत्वा बुद्धिः प्रत्यागच्छति का स्मृतिः, ३ या मतिरिति । एवमुत्तरेष्वपि । तस्माद्गत्वा प्रत्यागतलक्षणग्रहणात्प्रत्ययः पर्यायशब्दो लक्षणमिति । किं च—

पर्यायद्वैविध्यादभिवत् ॥ ११ ॥ यथाग्नेरात्मभूत उष्णपर्यायो लक्षण, न घूम', तस्य बाह्येधन-निमित्तत्वे कादाचित्कत्वात्, तथा आभ्यन्तरो मत्यादिपर्याय, आत्मभूतत्वात्लक्षण, नानात्मभूतो बाह्यो मत्यादि-शब्द पुद्गल तत्प्रत्यायनसमर्थः, तस्य बाह्यकरणप्रयोगनिमित्तत्वादिति ।

करणस्य बाधिधेयार्थत्वाद्वाच्यम् ॥ १२ ॥ इति करणोयमभिधेयार्थः प्रयुज्यते । मतिः स्मृतिः संज्ञा चिन्ताभिनिबोध इति योर्योभिधीयते, तन्मतिज्ञानमिति । ततो लक्षणत्वमुपपद्यते ।

श्रुतादीनामेतैरनभिधानात् ॥ १३ ॥ न हेतैर्मत्यादिभिः श्रुतादीन्यभिधीयते ।

वक्ष्यमाणलक्षणसद्भावाच्च ॥ १४ ॥ श्रुतादीना हि लक्षण वक्ष्यते । ततः, तेषा मत्यप्रसंगः । यदेव लक्षण मतिज्ञानमवधियते अथास्यात्मलाभे किं निमित्त १, इत्यत आह—

तदिन्द्रियानिन्द्रियनिमित्तं ॥ १४ ॥

अथवात्मप्रसादाविशेषात्सर्वज्ञानानामेकचप्रसंगे, निमित्तभेदान्नानात्व प्रतिपिपादयिष्यन् ब्रवीति । सत्यपि अमुष्मिन्नविशेषे प्रथक्त्वमेपामवेमः । कुतः १ यस्मात्तदिन्द्रियानिन्द्रियनिमित्तमिति । किमिदमिन्द्रिय नाम १—

इन्द्रस्यात्मनोऽर्थोपलब्धिर्लिङ्गमिन्द्रियं ॥ १ ॥ इन्द्र आत्मा, तस्य कर्ममलामसस्य स्वयमर्थान्ग्रहीतु-मसमर्थस्याऽर्थोपलभने यल्लिङ्ग, तदिन्द्रियमिन्द्रियं । अथ किमिदमिन्द्रिय १

अनिन्द्रियं मनोऽनुदरावत् ॥ २ ॥ मनोऽतः करणमनिन्द्रियमित्युच्यते । कथमिन्द्रियप्रतिषेधेन मन उच्यते १ । यथायमब्राह्मण इत्युक्ते ब्राह्मणत्वरहित्वे कस्मिंश्चित्सप्रत्ययो भवति । तथा इन्द्रलिङ्गविरहितेऽन्यस्मिन्ननिन्द्रियमिति सप्रत्ययः स्यात् । न तु इन्द्रलिङ्ग एव मनसि । नैप दोष ईप्यप्रतिषेधात् । कथं ? अनुदरावत् यथानुदरा कन्या इति नास्या उदर न विद्यते, किंतु गर्भभारोद्ग्रहनसमर्थोदराभावादनुदरा । तथानिन्द्रियमिति नास्येन्द्रियत्वाभावः । किंतु चक्षुरादिवत्प्रतिनियतदेगविषयावस्थानाभावादनिन्द्रिय मन इत्युच्यते ।

अंतरंगं तत्करणमिन्द्रियानपेक्षत्वात् ॥ ३ ॥ नास्येन्द्रियेष्वपेक्षास्तीर्तान्द्रियानपेक्ष । न ह्यस्य गुण-दोषविचारस्वविषयप्रवृत्तौ इन्द्रियापेक्षास्ति ततोऽतरग तत्करणमिति, वेदितव्यं । तद्बुभयमवष्टम्य यदुत्पद्यते तन्मतिज्ञानमिति ।

✓ तदित्यग्रहणमंतरत्वादिति चेन्नोत्तरार्थत्वात् ॥ ४ ॥ स्यादेतन्मतिज्ञानस्यानतरत्वाद्नेना-भिसन्नवो भवतीति तदित्येतद्ग्रहणमनर्थकमिति । तन्न किं कारणमुत्तरार्थत्वात् । उत्तरार्थं ह्येतत् । इतरथा हि अग्रग्रहेहावायधारणा मतिज्ञानभेदा इति विज्ञातुमशक्या, तद्ग्रहणे पुनः क्रियामाणे तन्मतिज्ञानमवग्रहादय इति सवध सुगमो भवति ।

यदेतस्मिन्निमित्तद्वयसन्निधाने सत्यात्मलाभ प्रत्यागूर्णमनिर्वर्णितभेदमिति, तद्भेदप्रतिपत्त्यर्थमाह—

अवग्रहेहावायधारणाः ॥ १५ ॥

विषयविषयिसन्निपातसमन्तरमाद्यग्रहणमवग्रहः ॥ १ ॥ विषयविषयिसन्निपाते दर्शन भवति । तदनतरमर्थस्य ग्रहणमवग्रह ।

अवग्रहीतेर्ये तद्विशेषाकांक्षणमीहा ॥ २ ॥ यथा पुरुष इत्यवग्रहीते, तस्य मापावयोरूपादिविशे-पैराकाक्षणमीहा ।

विशेषनिर्ज्ञानाद्याथात्म्यावगमनमवायः ॥ ३ ॥ भाषादिविशेषनिर्ज्ञानात्तस्य याथात्म्येनावगम-नमवाय । दाक्षिणात्योऽय, युवा, गौर, इति वा ।

निर्ज्ञातार्थाऽविस्मृतिर्धारणा ॥ ४ ॥ भाषावयोरूपादिविशेषैर्याथात्म्येन निर्णीतस्य पुरुषस्योत्तरकालं स एवायमित्यविस्मरण यतो भवति । सा, धारणा । त एते मतिज्ञानभेदाः । अत्राहेदमानुपूर्व्यं किं कृतमेषां ?, उच्यते ।

अवग्रहादीनामानुपूर्व्यमुत्पात्तिक्रियापेक्षं ॥ ५ ॥ अवग्रहपूर्वकत्वात् इतरेषामादावग्रहः क्रियते । तथोत्तरेष्वपि योज्यं । अत्राह—

अवग्रहेहयोरप्रामाण्यं तत्सद्भावेपि संशयदर्शनाच्चक्षुर्वत् ॥ ६ ॥ यथा चक्षुषि न निर्णयः, सत्येव तास्मिन् किमयं स्थाणुराहोस्वित्पुरुष इति संशयदर्शनात् । तथावग्रहेपि सति न निर्णयः, ईहादर्शनात्, ईहायां च न निर्णयः, यतो निर्णयार्थमीहा नत्वीहैव निर्णयः । यश्च निर्णयो न भवति, स संशयजातीय इत्यप्रामाण्यमनयोरिति ।

अवग्रहवचनादिति चेन्न संशयानतिवृत्तेरालोचनवत् ॥ ७ ॥ स्यादेतन्नावग्रहः संशयः । कुतोऽवग्रहवचनात् । यत उक्तः पुरुषोयमिति अवग्रहस्तस्य भाषावयोरूपादिविशेषाकाक्षणमीहेति । सशयस्त्वप्रतिपत्तिरेवेति । तन्न किं कारणं ? संशयानतिवृत्तेः । कथं ? आलोचनवत् । यथोर्ध्वार्थालोचने किमयमूर्ध्वार्थः स्थाणुरत पुरुष इति सशयानतिवृत्तिः । तथोर्ध्वोयमर्थ इत्यवग्रहे ईहाद्यपेक्षात्वात्सशयानतिवृत्तिः । उच्यते—

लक्षणभेदादन्यत्वमग्निजलवत् ॥ ८ ॥ यथाग्निजलयोर्देहनप्रकाशनादिद्रव्यतास्तेहनादिप्रतिनियतलक्षणभेदादन्यत्वं । तथावग्रहसशययोर्लक्षणभेदादन्यत्व । कोसौ लक्षणभेद ? उच्यते—

अनेकार्थानिश्चितापर्युदासात्मकः संशयस्तद्विपरीतोऽवग्रहः ॥ ९ ॥ स्थाणुपुरुषाद्यनेकार्थालंबनसन्निधानादनेकार्थात्मकः - संशयः । एकपुरुषाद्यन्यतमात्मकोऽवग्रहः । स्थाणुपुरुषानेकधर्मानिश्चितात्मकः संशयः । यतो न स्थाणुधर्मान् पुरुषधर्माश्च निश्चिनोति । अवग्रहस्तु पुरुषाद्यन्यतमैकधर्मनिश्चयात्मकः । स्थाणुपुरुषानेकधर्माऽपर्युदासात्मकः संशयः । यतो न प्रतिनियतान् स्थाणुपुरुषधर्मान् पर्युदस्यति संशयः । अवग्रहः पुनः पर्युदासात्मकः । सद्यन्यान् भावादीन् पर्यायान् पर्युदस्य, पुरुष इत्येकपर्यायालंबनः ।

संशयतुल्यत्वमपर्युदासादिति चेन्न निर्णयविरोधात् संशयस्य ॥ १० ॥ स्यादेतत्सशयतुल्योऽवग्रहः, कुतः ? अपर्युदासात् । यथा संशयः स्थाणुपुरुषविशेषापर्युदासात्मक । तथावग्रहोपि पुरुष इति भाषावयोरूपाद्यपर्युदासात्मकः । अतश्चैतदेवं यदुत्तरकालं तद्विशेषार्थमीहामारभत इति । तन्न किं कारणं ? निर्णयनिरोधात्, सशयस्य । संशयो हि निर्णयनिरोधी, नत्ववग्रहः ।

निर्णयविरोधादीहायां तत्प्रसंग इति चेन्नार्थादानात् ॥ ११ ॥ स्यादेतद्यदि निर्णयाविरोच्यवग्रह इति न संशयः । ननु ईहाया निर्णयविरोधित्वात्सशयत्वप्रसंग इति । तन्न किं कारणं ? अर्थादानात्, अवगृह्यार्थं तद्विशेषपलब्ध्यर्थमर्थादानमीहा । सञ्जायः पुनर्नार्थविशेषालंबन ।

संशयपूर्वकत्वाच्च ॥ १२ ॥ सञ्जायो हि पूर्वमुपजायते ईहाया, कथं ? इह पुरुषमवगृह्य, किमयं दाक्षिणात्य उत औदीच्य ? इत्येवमाद्यप्रतिपत्तौ सशयः, एव सशयः । तस्योत्तरकालं विशेषोपलिप्सां प्रति यन्नमीहेति; संशयादर्थांतरत्व ।

अत एव संशयावचनमर्थगृहीते ॥ १३ ॥ अत एव सूत्रे संशयो नोक्तः । कुतः, अर्थगृहीतेः । सति सशये ईहायाः प्रवृत्तिर्नास्तीति । आह—किमयमपाय उतावाय इत्युभयथा न दोषोऽन्यतरवचनेऽन्यतरस्यार्थगृहीतत्वात् । यदा न दाक्षिणात्योयमित्यपायं त्याग करोति तदौदीच्य इत्यवायोधिगमोर्थगृहीतः । यदा औदीच्य इत्यवायं करोति तदा न दाक्षिणात्योयमित्यपायोर्थगृहीतः । कश्चिदाह—यदुक्तं भवता विषयविषयिसन्निपाते दर्शनं भवति, तदनतरमवग्रह इति । तदयुक्तमत्रैलक्षण्यात् । नत्ववग्रहाद्विलक्षणं दर्शनमस्तीति । अत्रोच्यते-न, वैलक्षण्यात् । कथं इह चक्षुषा चक्षुर्दर्शनावरणीयवीर्यांतरायक्षयोपशमांगोपांगनामावष्टंभादविभावितविशेषसामर्थ्येन किञ्चिदेतद्वस्त्वित्यालोकनमनाकार दर्शनमित्युच्यते बालवत् । यथा जातमात्रस्य

बालस्य, प्राथमिक उन्मेषोऽसावविभावितरूपद्रव्यविशेषालोचनादर्शनं विवक्षितं । तथा सर्वेषां । ततो द्वित्र्यादि समयभाविधूमनेषु चक्षुरवग्रहमतिज्ञानावरणक्षयोपरायक्षयापेगमांगोपांगनाभावष्टंभाद्रूपमिदमिति विभावित विशेषोऽवग्रहः । यत्रप्रथमसमयोन्मेषितस्य बालस्य दर्शनं तद्यत्रवग्रहजातीयत्वाज्ज्ञानमिष्टं, तन्मिथ्याज्ञानं वा स्यात् सम्यग्ज्ञानं वा ? मिथ्याज्ञानत्वेपि, संगयविपर्ययानव्यवसायात्मकं ? स्यात् । तत्र न तावत्संशयः, विपर्ययात्मकं वा चेष्टितस्य सम्यग्ज्ञानपूर्वकत्वात् । प्राथमिकत्वाच्च नास्तीति । नवानव्यवसायरूपं, जात्यंध-
वधिरूपवद्वत् वस्तुमात्रप्रतिपत्तेः । न सम्यग्ज्ञानमर्थाकारावलंबनाभावात् । किं च—

कारणानानात्वात्कार्यनानात्वसिद्धेः ॥ १४ ॥ यथा मृत्तंतुकारणभेदात् घटपटकार्यभेदस्तथा दर्शनज्ञानावरणक्षयोपग्रमकारणभेदात्, तत्कार्यदर्शनज्ञानभेद इति । अस्ति प्राक् अवग्रहादर्शनं । ततः शुक्लकृष्णा-
दिरूपविज्ञानसामर्थ्योपेतस्यात्मनः किं शुक्लमुत कृष्णं ? इत्यादिविशेषाप्रतिपत्तेः संशयः । ततः शुक्लविशेषा-
कांक्षणं प्रतीहर्नमाहा । ततः शुक्लभेदेन न कृष्णमित्यवग्रहमवग्रहः । अवेतस्यार्थस्याविस्मरणं धारणा । एवं
श्रीत्रादियु मनस्यपि योष्यं, तदावरणकर्मक्षयोपग्रमविकल्यात्प्रत्येकमवग्रहादिज्ञानावरणभेद इष्यते । कथं ?
ज्ञानावरणमूलप्रकृतेः पंचोत्तरप्रकृतयस्तासामप्युत्तरोत्तराः प्रकृतिविशेषा संति । ज्ञानावरणस्योत्तरप्रकृतयः
असत्त्व्येयलोका इति वचनात् । आह—ईहादीनाममतिज्ञानप्रसंगः । कुतः ? परस्परकार्यत्वात् । अवग्रहः कारणं,
ईहा कार्यं । ईहा कारणं, अवायः कार्यं । अवायः कारणं धारणा कार्यं । नचेहीदानामिन्द्रियानिन्द्रियनिमित्तत्वम-
स्तीति । नैष दोषः । ईहादीनामिन्द्रियनिमित्तत्वान्मतिज्ञानव्यपदेशः । यद्येवं श्रुतस्यापि प्राप्नोति इंद्रियगृह्यातविषय-
त्वात् । ईहादीनामिन्द्रियनिमित्तत्वमप्युपचर्यते । न तु श्रुतस्यायं विविरस्ति तस्यानिन्द्रियविषयत्वादिति श्रुतस्या-
प्रसंगः । यद्येवं चक्षुरिन्द्रियेहादिव्यपदेशमाव इति चेन्नैन्द्रियशक्तिपरिणतस्य जीवस्य भावेन्द्रियत्वे तद्व्यापारका-
यत्वात् । इन्द्रियभावपरिणतो हि जीवो भावेन्द्रियमिष्यते तस्य विषयाकारपरिणामा ईहादय इति चक्षुरिन्द्रियेहादि-
व्यपदेश इति । इमेऽवग्रहादयो मतिज्ञानप्रमेदात्काले ज्ञानावरणक्षयोपग्रमनिमित्ताः केयां भवति ? । इत्युच्यते-

बहुवहुविधक्षिप्रानिःसृतानुक्तध्रुवाणां सेतराणां ॥ १६ ॥

संख्यावैपुल्यवाचिनो बहुवृत्तस्य ग्रहणमविशेषात् ॥ १ ॥ बहुवृत्तो हि वैपुल्यवाची संख्यावा-
ची च । तस्योभयस्यापि ग्रहणं कस्मात् विशेषात् । संख्यायामेको द्वौ ब्रह्म इति । वैपुल्ये बहुरोदनो बहुः सूप इति ।

बहुवग्रहाद्यभावः प्रत्यर्थवशवर्तित्वादिति चेन्न सर्वदैकप्रत्ययप्रसंगात् ॥ २ ॥ स्यादेतत्प्र-
त्यर्थवशवर्ति विज्ञानं नानेकमर्थं गृहीतुमलभतो बहुवग्रहादीनामभाव इति । तत्र किं कारणं ? सर्वदैकप्रत्यय
प्रसंगात् । यथाऽऽख्याटव्यां काश्चिदेकमेव पुरुषमवलोकयन्नानेक इत्यवैति । मिथ्याज्ञानमन्यथा स्यात् एकत्रानेक
दुद्विदि भवेत् । तथा नगरवनस्कंधावारावगाहिनापि तस्यैकप्रत्ययः स्यात्सार्वाकालिकः । अतश्चानेकार्थग्राहि
विज्ञानस्यात्यन्तान्तमवान्नगरवनस्कंधावारावप्रत्ययनिवृत्तिः । नैताः संज्ञा ह्येकार्थनिवेशिन्यस्तस्माद्दोषकसंव्यव-
हारनिवृत्तिः । किं च नानान्प्रत्ययाभावाद्यस्यैकार्थमेव नियमाज्ज्ञानं, तस्य पूर्वज्ञाननिवृत्तावुत्तरज्ञानोत्पत्तिः
स्यादनिवृत्ता बोधयथा च दोषः । यदि पूर्वमुत्तरज्ञानोत्पत्तिकालेस्ति । यदुक्तं 'एकार्थमेकमनस्त्वात्, इत्यदो विरु-
ध्यते । यथैकं मनोऽनेकप्रत्ययारंभक तथैकप्रत्ययानेकार्थो भविष्यति, अनेकस्य प्रत्ययस्यैककालमंभवात्
नानेकार्थोऽलम्बित्यपत्त्यते, तत्र यदमिमममेव, एकस्य ज्ञानमेकं चार्थमुपलभते इत्यमुष्य व्याघातः । अथ पुन
निवृत्तेः पूर्वस्मिन्मुत्तरज्ञानोत्पत्तिः प्रतिज्ञायते, ननु सर्वयैकार्थमेकमेव ज्ञानमित्यत इदमस्मादन्यदित्येष व्यवहारो
न स्यात्, अस्ति च स, तस्मान्न किंचिदेतत् । किं च—

आपेक्षिकसंव्यवहारनिवृत्तेः ॥ ३ ॥ यद्यैकज्ञानमनेकार्थविययं न विद्यते, तस्य मध्यमप्रदे-
शिन्याद्युपपदनुपलंभात्तद्विषयवैविध्यव्यवहारो विनिवर्तते । आपेक्षिकोद्यसौ न वापेक्षास्ति । किं च—

संशयाभावप्रसंगात् ॥ ४ ॥ एकार्थविययवर्तिनि विज्ञाने स्थाणौ पुरुषे वा प्राक्प्रत्ययजन्म स्यात्
नोभयोः, प्रतिगतविरोधात् । यदि स्थाणौ पुरुषाभावात्स्थाणुवंध्यापुत्रवत् संग्रहमाभावः स्यात् । अथ पुरुषे
तथा स्थाणुद्रव्यानिषेधत्वात्संशयो न स्यात्, तद्युत्रवत् । नत्वभाव इष्टः, अतो नैकार्थग्राहिविज्ञानकल्पना श्रेयसीति ।

किं च ईषितनिष्पत्तिः नियमात्, विज्ञानस्यैकार्थवत्वं वित्त्वे चित्रकर्मणि निष्णातस्य चैत्रस्य पूर्णकलशमालिखत. तत्क्रियाकलशतत्प्रकारग्रहणविज्ञानभेदादितरेतरविषयसक्रमाभावात् अनेकविज्ञानोत्पादनिरोधक्रमे सत्यनियमेन निष्पत्तिः स्यात् । दृष्टा तु सा नियमेन सा चैकार्थग्राहिणि विज्ञाने विरुध्यते । तस्मान्नानार्थोपि प्रत्ययोऽभ्युपेयः ।

द्विष्यादिप्रत्ययाभावाच्च ॥ ५ ॥ एकार्थविषयवर्तिनि विज्ञाने द्वाविमौ इमे त्रय इत्यादि प्रत्ययस्याभावः । यतो नैकं विज्ञानं द्विष्याद्यर्थानां ग्राहकमस्ति ।

संतानसंस्कारकल्पनायां च विकल्पानुपपत्तिः ॥ ६ ॥ संताने संस्कारे च कल्पमाने विकल्पयोरनुपपत्तिः । स संतानः संस्कारश्च ज्ञानजातीयो वा स्यादज्ञानजातीयो वा ? यद्यज्ञानजातीयो न ततः किञ्चित्प्रयोजनमस्ति । ज्ञानजातीयत्वेपि एकार्थग्राहित्वं स्यादनेकार्थग्राहित्वं वा ? यद्येकार्थग्राहित्वं दोषविधिसदवस्यः । अथानेकार्थग्राहित्वं, प्रतिज्ञानिःप्रसज्यते ।

विधग्रहणं प्रकारार्थं ॥ ७ ॥ विधयुक्तगतप्रकाराः समानार्था इति प्रकारार्थो विधशब्दः । बहुविधं बहुप्रकारमित्यर्थः ।

क्षिप्रग्रहणमचिरप्रतिपत्त्यर्थं ॥ ८ ॥ अचिरप्रतिपत्तिः कथं स्यात् इति ? क्षिप्रग्रहणं क्रियते ।

अनिःसृतग्रहणमसकलपुद्गलोद्गमार्थं ॥ ९ ॥ अनिःसृतग्रहणं क्रियते, असकलपुद्गलोद्गमार्थं ।

अनुक्तमभिप्रायेण प्रतिपत्तेः ॥ १० ॥ अभिप्रायेण प्रतिपत्तिरस्ति, इत्यनुक्तग्रहणं क्रियते ।

ध्रुवं यथार्थग्रहणात् ॥ ११ ॥ ध्रुवग्रहणं क्रियते, यथार्थग्रहणमस्तीति ।

सेतरग्रहणाद्विपर्ययावरोधः ॥ १२ ॥ अल्पमल्पविधं चिरं निःसृतमुक्तमध्रुवमित्येतेषामवरोधो भवति, सेतरग्रहणात् ।

अवग्रहादिसंबन्धात्कर्मनिर्देशः ॥ १३ ॥ ब्रह्मादीनामिति कर्मनिर्देशोऽवग्रहाद्यपेक्षो वेदितव्यः ।

ब्रह्मादीनामादौ वचनं विशुद्धिप्रकर्षयोगात् ॥ १४ ॥ ज्ञानावरणक्षयोपशमविशुद्धिप्रकर्षयोगे सति ब्रह्मादीनामवग्रहादयो भवति, इति तेषां ग्रहणमादौ क्रियते ।

ते च प्रत्येकमिन्द्रियानिन्द्रियेषु द्वादशविकल्पा नेयाः ॥ १५ ॥ तद्यथा प्रकृष्टश्रोत्रेन्द्रियावरणवीर्यांतरायक्षयोपशमांगोपांगनामोपष्टंभात्संभिन्नश्रोतान्यो वा युगपत्ततविततघनसुषिरादिशब्दश्रवणाद्बहुगन्धमवगृह्णाति । अल्पश्रोत्रेन्द्रियावरणक्षयोपशमपरिणाम आत्मा, ततशब्दादीनामन्यतममल्पं गन्धमवगृह्णाति । प्रकृष्टश्रोत्रेन्द्रियावरणक्षयोपशमादिसन्निधाने सति, ततादिशब्दविकल्पस्य प्रत्येकमेकद्वित्रिचतुःसंख्येयासख्येयानंतगुणस्यावग्राहकत्वात् बहुविधमवगृह्णाति । अल्पविशुद्धिश्रोत्रेन्द्रियादिपरिणामकारण आत्मा ततादिगन्धानामेकविधावग्रहणादेकविधमवगृह्णाति । प्रकृष्टश्रोत्रेन्द्रियावरणक्षयोपशमादिपरिणामित्वात् क्षिप्रं गन्धमवगृह्णाति । अल्पश्रोत्रेन्द्रियावरणक्षयोपशमादिपरिणामिकत्वाच्चिरेण गन्धमवगृह्णाति । सुविशुद्धिश्रोत्रादिपरिणामात्साकल्येनानुच्चारितस्य ग्रहणादनिःसृतमवगृह्णाति । निःसृतं प्रतीतं । प्रकृष्टविशुद्धिश्रोत्रेन्द्रियादिपरिणामकारणादेकवर्णनिर्गमेपि अभिप्रायेणैवानुच्चारितं शब्दमवगृह्णाति । इमं भवान् शब्दं वक्ष्यतीति । अथवा स्वरसंचारणात्प्राक्तंत्रेन्द्रियातोद्याद्यामर्गनेनैव वादितमनुक्तमेव शब्दमभिप्रायेणावगृह्णात्सच्छे भवानिम शब्दं वादयिष्यति इति । उक्तं प्रतीतं । संक्लेशपरिणामनिस्तसुकस्य यथानुरूपश्रोत्रेन्द्रियावरणक्षयोपशमादिपरिणामकारणावस्थितत्वात् यथा प्राथमिकं शब्दग्रहणं, तथावस्थितमेव शब्दमवगृह्णाति । नोन नाम्यधिकं । पौनः पुन्येन संक्लेशविशुद्धिपरिणामकारणापेक्षस्यात्मनो यथानुरूपपरिणामोपात्तश्रोत्रेन्द्रियसन्नियेपि तदावरणस्येपदीपदाविर्भावात्पौनःपुनिकं प्रकृष्टावग्रहश्रोत्रेन्द्रियावरणादिक्षयोपशमपरिणामत्वाच्चाऽध्रुवमवगृह्णाति । शब्द कचिद्बहुं कचिदल्पं कचिद्बहुविधं कचिदेकविधं कचिद् क्षिप्रं कचिच्चिरं कचिदनिःसृतं कचिन्निःसृतं कचिदुक्तं कचिदनुक्तं ।

✓ आह—बहुबहुविधयो' कः प्रतिविशेषो यावतोमयत्रापि ततादिशब्दग्रहणमविशिष्टमस्ति ? उच्यते, न, विशेषदर्शनात् । यथा कश्चित्, बहूनि शास्त्राणि मौनेन सामान्यार्थेनाविशेषितेन व्याचष्टे न तु बहुभिर्विशेषितार्थैः । कश्चिच्च तेषामेव बहूनां शास्त्राणा बहुभिरर्थैः परस्परातिशययुक्तैर्बहुकल्पैर्व्याख्यान करोति । तथा ततादिशब्दग्रहणाविशेषेपि यत्प्रत्येकं ततादिशब्दानामेकद्वित्रिचतुःसंख्येयाऽसंख्येयाऽनतगुणपरिणताना ग्रहण तद्वहुविधग्रहणं । यत्ततादीना सामान्यग्रहणं तद्वहुग्रहणं ।

आह—उक्तनिःसृतयोः कः प्रतिविशेषः ? । यतः सकलशब्दनिःसरणान्निःसृतमुक्तमप्येवंविधमेव । उच्यते अन्योपदेशपूर्वक शब्दग्रहण, उक्त । गोशब्दोयमिति । स्वत एव ग्रहणं निःसृत । चक्षुपा तु विशुद्धचक्षुरिन्द्रियावरणक्षयोपशमपरिणामकारणत्वाच्छुक्लृष्णरक्तनीलपीतरूपपर्यायं बहुमवगृह्णाति । अल्पं पूर्ववत् । प्रकृष्टविशुद्धिचक्षुरिन्द्रियादिकक्षयोपशमपरिणामकारणत्वाच्छुक्लादिपंचतयरूपगुणस्य प्रत्येकमेकद्वित्रिचतुःसंख्येयासंख्येयानतगुणपरिणामिनोऽवग्राहकत्वसामर्थ्याद्बहुविधरूपमवगृह्णाति, एकविधं पूर्ववत् । क्षिप्रचिरयोरप्युक्त एव क्रमः । पंचवर्णवस्त्रकबलचित्रपटादीनां सकृदेकदेशविषयपंचवर्णग्रहणात्कृत्स्नपंचवर्णेष्वदृष्टेष्वनिःसृतेष्वपि तद्वर्णाविष्करणसामर्थ्यादनिःसृतमवगृह्णाति । अथवा देशांतरस्य पंचवर्णपरिणतैकवस्त्रादिकथनात्साकल्येनाऽकथितस्याप्येकदेशकथनेनैव तत्कृत्स्नपंचवर्णग्रहणादनिःसृत । निःसृत प्रतीत । सुविशुद्धिचक्षुरिन्द्रियादिकक्षयोपशम आत्मा शुक्लृष्णादिवर्णमिश्रीकरणदर्शनात्परेणाकथितमपि वर्णमभिप्रायेणैव प्रतिपद्यते । भवानिम वर्णमेतद्वर्णद्वयमिश्रणात्करिष्यतीत्येवं ग्रहणादनुक्त रूपमवगृह्णाति । अथवा देशांतरस्यपंचवर्णैकद्रव्यकथने तात्वादिकरणसंश्लेषात्प्राक् सकृदप्यकथितमेव द्रव्यमाचष्टे भवानेव विधमस्माक पंचवर्णं व्यतिकरिष्यतीत्यनुक्त रूपमवगृह्णाति । परकीयाभिप्रायानपेक्षामत्मीयचक्षुरिन्द्रियपरिणामसामर्थ्यादेवोक्तं रूपमवगृह्णाति । संश्लेषपरिणामनिरुक्तस्य यथानुरूप चक्षुरिन्द्रियावरणक्षयोपशमपरिणामकारणावस्थितत्वाद्यथा प्राथमिक रूपग्रहणं तथावस्थितमेव रूपमवगृह्णाति । नोन नाम्यधिक । पौनः पुन्येन संश्लेषविशुद्धिपरिणामापेक्षयाऽऽत्मनो यथानुरूपपरिणामोपात्तचक्षुरिन्द्रियसान्निध्येपि तदावरणस्येवदीपदाविर्भावात् पौनःपुनिक प्रकृष्टावकृष्टचक्षुरिन्द्रियावरणक्षयोपशमपरिणामकारणत्वाच्चाध्रुवमवगृह्णाति रूपं । कचिद्बहु कचिदल्प कचिद्बहुविध, कचिदेकविध, कचिद् क्षिप्रं, कचिच्चिरेण, कचिदनिःसृत, कनिःसृत, कचिदनुक्त । कचिदुक्त, एव घ्राणाद्यवग्रहेष्वपि योज्य । तथेहावायधारणा अपि बह्वादिभिः सेतरैरवसेया । कश्चिदाह—श्रोत्रघ्राणस्पर्शनरसनचतुष्टयस्य प्राप्यकारित्वादिनिःसृतानुक्तशब्दाद्यवग्रहेहावायधारणा न युक्ता । इत्युच्यते—अप्रासत्वात् । कथं ? पिपीलिकादिवत् । यथा पिपीलिकादीना घ्राणरसनदेशप्राप्तेपि गुडादिद्रव्ये गधरसज्ञान, तच्च यैश्च यावद्विश्वात्मदाद्यप्रत्यक्षसूक्ष्मगुडावयवैः पिपीलिकादिघ्राणरसनेन्द्रिययोः परस्परानपेक्षावृत्तिस्ततो न दोषः ।

अस्मदादीनां तदभाव इति चेन्न श्रुतापेक्षत्वात् ॥ १६ ॥ यथा भूगृहसर्वधितोत्थितस्य पुंसश्चक्षुरादिभिरवभासितेष्वपि घटादिषु घटोय रूपमिदमित्यादि यद्विशेषपरिज्ञानं तच्छ्रुतापेक्षं परोपदेशापेक्षत्वात् । तथास्मदादीनामप्यनिःसृतानुक्तमपि ज्ञानविकल्पशब्दाद्यवग्रहादिज्ञान तच्छ्रुतापेक्ष । किं च—

लब्धयक्षरत्वात् ॥ १७ ॥ श्रुतज्ञानप्रभेदप्ररूपणाया लब्धयक्षरश्रुतकथनं षोढा प्रविभक्त । तद्यथा—चक्षु श्रोत्रघ्राणरसनस्पर्शनमनोलब्धयक्षरमित्यार्थ उपदेश । अतश्चक्षुःश्रोत्रघ्राणरसनस्पर्शनेन्द्रियमनोलब्धयक्षरसान्निध्यादेतत्सिध्यति, अनिःसृतानुक्तानामपि शब्दाना अवग्रहादिज्ञान । यद्यवग्रहादयो बह्वादीना कर्मणामाक्षेसारो बह्वादीनि पुनर्विशेषणानि कस्य ?, इत्यत आह—

अर्थस्य ॥ १७ ॥

चक्षुरादिविषयार्थस्तस्य बह्वादिविशेषणविशिष्टस्याऽवग्रहादयो भवन्ति ।

इयति पर्यायानर्थे वा तैरित्यर्थो द्रव्यं ॥ १ ॥ प्रत्यात्मसंवाधिनः पर्यायानुभयानिमित्तवशादुत्पत्तिप्रत्यागूर्णानियति गच्छत्यर्थे गम्यते वा तैरित्यर्थः कः । पुनरसौ ? द्रव्य । किमर्थमिदमुच्यते—

अर्थवचनं गुणग्रहणानिवृत्त्यर्थं ॥ २ ॥ केचिद्रूपादयो गुणा एवेन्द्रियैः संनिकृष्यन्ते । ततस्तद्ग्रहणमिति मन्यन्ते । तन्मतानिवृत्त्यर्थमर्थस्येत्युच्यते । न हि ते रूपादयो गुणा अमूर्ता इन्द्रियसन्निकर्षमापद्यते इति । तत्प्रचयविशेषे सति संनिकर्षसंभवः ? इति चेन्न, गुणादीनां प्रचयानुपपत्तेः । सत्यपि वा प्रचयेऽर्थांतरप्रादुर्भावाभावात् सूक्ष्मावस्थानतिक्रमादग्रहणमेवैषा स्यात् । न तर्हीदानीमिदं भवति रूप मया दृष्ट गधो वा घ्रात ? इति । भवति च । अर्थग्रहणात् तदव्यतिरेकात्तेषामपि ग्रहणोपपत्तेः ।

तेषु सत्सु मतिज्ञानात्मलाभात्सप्तमीप्रसंगः ॥ ३ ॥ यतो विषयेषु सत्सु मतिज्ञानमाविर्भवति अतोर्थ इति वाच्यं । न, अनेकातात् । नायमेकातोस्ति सत्यर्थे मतिज्ञानं भवतीति । यतः सत्यप्यर्थेऽवनिर्लभवनसंभूतस्य कुमारस्योत्तीर्णमात्रस्य घटरूपादिमतिज्ञानाभावः । अथवा नायमेकातोऽत्यधिकरणस्य सत्त्वात्सप्तमीप्रसंग इति । कस्मात्तस्याविवक्षितत्वात् । विवक्षावशाद्धि कारकाणि भवति ।

क्रियाकारकसंबंधस्य विवक्षितत्वात् ॥ ४ ॥ अवग्रहादयः क्रियाविशेषा उक्तास्तेषामवश्यं केन चित् कर्मणा भवितव्यमिति बह्वादिविकल्पस्यार्थस्येत्युच्यते ।

बह्वादिसामानाधिकरण्याद्बहुत्वप्रसंगः ॥ ५ ॥ यतो बह्वादिरेवार्थः नातोऽन्यस्ततो बह्वादिसामानाधिकरण्यादर्थानामिति बहुत्वं प्राप्नोति ?

न वानभिसंबंधात् ॥ ६ ॥ न वैष दोषः । किं कारणं ? अनभिसंबंधात् । नह्यस्य बहुत्वादिभिरभिसंबंधः क्रियते । केन तर्हि ?

अवग्रहणादिभिः ॥ ७ ॥ कस्येत्युक्तेऽर्थस्येतीह संबध्यते । तद्विशेषणं बह्वादिग्रहणं ।

सर्वस्य वाऽर्थ्यमाणत्वात् ॥ ८ ॥ अथवा सर्वस्यार्थ्यमाणस्यार्थत्वमतौ जातिप्रधानत्वानिर्देशस्यार्थस्येत्येकत्वनिर्देशो युक्तः ।

प्रत्येकमभिसंबंधाद्वा ॥ ९ ॥ अथवा प्रत्येकमभिसंबंधः क्रियते । बहोरर्थस्य बहुविधस्यार्थस्येति । किमपी अवग्रहादयः सर्वस्येन्द्रियानिन्द्रियार्थस्य भवत्युत कश्चिद्विषयविशेषोस्ति ? इत्यत आह—

व्यंजनस्यावग्रहः ॥ १८ ॥

व्यंजनमव्यक्तं शब्दादिजातं । तस्यावग्रहो भवति किमर्थमिदं ? नियमार्थं । अवग्रह एव नेहादय इति । ई तर्ह्येवकारः कर्तव्यः ?

न वा सामर्थ्यादवधारणप्रतीतेरवग्रहवत् ॥ १० ॥ न वा कर्तव्यः । किं कारणं ? सामर्थ्यादवधारणप्रतीतेः । कथं ? अवग्रहवत् । यथा न कश्चिदपो न भक्षयतीति सामर्थ्यादवधारणं प्रतीयते, अप एव भक्षयतीति । तथा सर्वेषामवग्रहादीनां प्रसिद्धौ अवग्रहवचनमवधारणार्थं विज्ञायते ।

तयोरभेदो ग्रहणाविशेषादिति चेन्न व्यक्ताव्यक्तभेदादभिनवशराववत् ॥ ११ ॥ स्यादेतत्तयोरर्थावग्रहव्यंजनावग्रहयोर्नास्तिभेदः, ग्रहणाविशेषात् । न हि शब्दादिग्रहण प्रति विशेषोस्तीति । तन्न किं कारणं ? व्यक्ताव्यक्तभेदात् । व्यक्तग्रहणमर्थावग्रहः । अव्यक्तग्रहणं व्यंजनावग्रह । कथं ? अभिनवशराववत् । यथा सूक्ष्मजलकणद्वित्रिसिक्तः शरावोभिनवो नार्दी भवति । स एव पुनः पुनः सिच्यमानः शनैस्तिम्यति । तथात्मनः शब्दादीनां व्यक्तग्रहणात्प्राक् व्यंजनावग्रहः । व्यक्तग्रहणमर्थावग्रहः ।

सर्वेन्द्रियाणामविशेषेण व्यंजनावग्रहप्रसंगे यत्रासंभवस्तदर्थं प्रतिषेधमाह—

न चक्षुरनिन्द्रियाभ्यां ॥ १९ ॥

चक्षुषा अनिन्द्रियेण च व्यंजनावग्रहो न भवति । कुतः ?

व्यंजनावग्रहाभावश्चक्षुर्मनसोरप्राप्यकारित्वात् ॥ १० ॥ यतोऽप्राप्तमर्थमविदिकं युक्तं संनिकर्षविषयेऽवस्थितं बाह्यप्रकाशाभिव्यक्तमुपलभते चक्षुर्मनश्चाऽप्राप्तं, ततो नानयोर्व्यंजनावग्रहोस्ति ।

इच्छामात्रमिति चेन्न सामर्थ्यात् ॥ २ ॥ स्यादेतदिच्छामात्रमिदमात्तार्यावमाहि चक्षुरिति, तन्न किं कारणं ? सामर्थ्यात् । कथं सामर्थ्यं ?

आगमतो युक्तितश्च ॥ ३ ॥ आगमस्तावत्—गाथा

पुट्ट सुणोदि सद्धं अपुट्ट पुणविपस्सदे रूवं । गंध रसं च पासं पुट्टं पुट्टं विजाणादि ॥ इति युक्तितोपि। अप्राप्यकारि चक्षुः स्पृष्टानवग्रहात् । यदि प्राप्यकारि स्यात्, त्वर्गिन्द्रियवत्स्पृष्टमजनं गृह्णीयात् । न च गृह्णीयातो मनोवदप्राप्यकारीत्यवसेय । अत्र केचिदाहुः, प्राप्यकारि चक्षुरावृतानवग्रहात् त्वर्गिन्द्रियवदिति । अत्रोच्यते—काचाभ्रस्फटिकावृत्तार्थवग्रहे सत्यव्यापकत्वादसिद्धो हेतुः । वनस्पतिचेतन्ये स्वापवत् । तथा सशयहेतु, अप्राप्यकारिण्ययस्कातोपले साध्यविपक्षेपि दर्शनादिति । भौतिकत्वात्प्राप्यकारि चक्षुरभिवदिति चेन्न । अयस्कातेनैव प्रत्युक्तत्वात् । बाह्येन्द्रियत्वात्प्राप्यकारि चक्षुरिति चेन्न । द्रव्येन्द्रियोपकरणस्य भावेन्द्रियस्य प्राधान्यात् । अप्राप्यकारित्वे व्यवहितातिविप्रकृष्टग्रहणप्रसंगः । इति चेन्न अयस्कातेनैव प्रत्युक्तत्वात् । अयस्कातोपलमप्राप्य लोहमाकर्ष्यदपि न व्यवहितमाकर्षति नातिविप्रकृष्टमिति । सशयावस्थमेतदित्यप्राप्यकारित्वे संशयविपर्यभाव इति चेत्, तत्प्राप्यकारित्वेपि, तदविशेषात् । कश्चिदाह—रश्मिवच्चक्षुः, तैजसत्वात्तस्मात्प्राप्यकारीत्यभिवदित्येतच्चायुक्तमनभ्युपगमात् । न हि वयमभ्युपगच्छामस्तैजस चक्षुरिति । तेजोलक्षणमौष्ण्यमिति कृत्वा चक्षुरिन्द्रियस्थानमुष्णं स्यात् । न च तद्देश स्पर्शनेन्द्रियमुष्णस्पर्शोपलभि दृष्टमिति । इतश्चातैजसं चक्षुर्भासुरत्वानुपलब्धे । अदृष्टवशादनुष्णाभासुरत्वमिति चेन्नादृष्टस्य गुणत्वात्, अक्रियस्य भावस्य भावनिग्रहासामर्थ्यात् । नक्तचररश्मिदर्शनाद्रश्मिवच्चक्षुरिति चेन्नातैजसोपि पुद्गलद्रव्यस्य भासुरत्वपरिणामोपपत्तेरिति । किं च—गतिमद्वैधर्म्यादिह यद्गतमिद्भवति न तत्सनिच्छद्विप्रकृष्टावभिन्नकालं प्राप्नोति । न च तथा चक्षुः । चक्षुर्हि शाखाचन्द्रमसोर्भिन्नकालमुपलभते, यावता कालेन शाखां प्राप्नोति तावता चन्द्रमसमिति स्पष्ट गतिमद्वैधर्म्यं तस्मान्न गतिमच्चक्षुरिति । यदि च प्राप्यकारि चक्षुः स्यात्तमिश्रायां रात्रौ दूरग्नौ प्रञ्चलति समीपगतद्वैध्यापलभन भवति कुतोर्नांतरालगतद्रव्यालोचन । प्रकाशाभावादिति चेन्न तैजसत्वादन्यादिवत् सहायातरापेक्षत्वप्रसंगान् । किं च यदि प्राप्यकारि चक्षुः स्यात्सातराधिकग्रहणं न प्राप्नोति । नहीन्द्रियाणां निरतरे विषये गधादौ सांतरग्रहणं दृष्टं । नाप्यधिकग्रहणं । अथ मतं बहिरधिष्ठानादृत्तिरिन्द्रियस्य अतः उपपन्नं तद्विषयस्य सातराधिकग्रहणमिति तदयुक्तं—यस्मान्न बहिरधिष्ठानादिन्द्रियं तत्र चिकित्सादिदर्शनादन्यथाधिष्ठानपिधानेपि ग्रहणप्रसंगो मनसाश्चावहिर्भावात् । मनसाधिष्ठितं हि इन्द्रियं स्वविषये व्याप्रियते न च मनोबहिरधिष्ठानमस्ति तदभावादग्रहणप्रसंगः अनुवृत्तौ च संभवाभावाद्विप्रकीर्णः चक्षुरश्मिसमूहः, कथमणुमनोधिष्ठस्येति । कश्चिदाह—श्रोत्रमप्राप्यकारि विप्रकृष्टविषयग्रहणादिति । एतच्चायुक्तं असिद्धत्वात् । साध्यं तावदेतद्विप्रकृष्टशब्दं गृह्णाति श्रोत्रं ? उतप्राणैन्द्रियवदवगाढं स्वविषयभावपरिणतं पुद्गलद्रव्यं गृह्णातीति ? विप्रकृष्टशब्दग्रहणे च स्वकर्णतातर्विलगतमशकशब्दो नोपलभ्यते नहीन्द्रियं किंचिदेकं दूरस्पष्टविषयमाहि दृष्टमिति । आकाशगुणत्वाच्छब्दस्य स्पर्शवद्गुणत्वाभाव इति चेन्नाऽमृतगुणस्यात्मगुणवदिन्द्रियविषयत्वादर्शनादिति । प्राप्तावग्रहे श्रोत्रस्य दिग्देशभेदविशिष्टविषयग्रहणाभाव इति चेन्न शब्दपरिणतविसर्पत्पुद्गलवेगशक्तिविशेषस्य तथाभावापत्तेः । सूक्ष्मत्वाप्रतिघातात्समततः प्रवेशाच्च । सिद्धमेतच्चक्षुर्मनसी वर्जयित्वा शेषाणामिन्द्रियाणां व्यजनावग्रहः । सर्वेषामिन्द्रियाणामर्थावग्रह इति ।

मनसोऽनिन्द्रियव्यपदेशाभावः स्वविषयग्रहणे करणांतरानपेक्षत्वाच्चक्षुर्वत् ॥ ४ ॥ यथा चक्षुरूपग्रहणे करणांतरं नापेक्षत इति इन्द्रियव्यपदेश लभते तथा मनोपि गुणदोषविचारादिस्वव्यापारे करणांतरं नापेक्षत इतीन्द्रियं प्राप्नोति नानिन्द्रियमिति ।

न चाप्रत्यक्षत्वात् ॥ ५ ॥ नैवैष दोषः किं कारणं ? अप्रत्यक्षत्वात् । यथा चक्षुरादिपरस्परस्यैन्द्रियकत्वात्प्रत्यक्षं न तथा मन ऐन्द्रियकं । कुतः ? सूक्ष्मद्रव्यपरिणामात्तस्मादनिन्द्रियमित्युच्यते । अत्राह—कथमवगम्यते प्रत्यक्षं तदस्तीति ?

अनुमानात्तस्याधिगमः ॥ ६ ॥ अप्रत्यक्षाणामप्यर्थानां लोकेऽनुमानादधिगतिर्दृष्टा, यथा, आदित्यस्य गतिः । वनस्पतीनां च वृद्धिहासौ । तथा मनसोऽप्यस्तित्वमनुमानादवगम्यते । कोसावनुमानः ?

युगपदज्ञानक्रियानुत्पत्तिर्मनसो हेतुः ॥ ७ ॥ सत्सु चक्षुरादिकरणेषु शक्तिमत्सु च बाह्येषु रूपादिषु, सति चानेकस्मिन् प्रयोजने, यतो ज्ञानानां क्रियाणां च युगपदनुत्पत्तिः, तदस्ति मन इत्यनुमीयते ।

अनुस्मरणदर्शनाच्च ॥ ८ ॥ यतः सकृद्दृष्टं श्रुतं वानुस्मर्यते । अतस्तद्दर्शनात्तदस्तित्वमवसेयं । अत्राह—एकस्यात्मनः कुतः करणभेदः ?

इत्थं भावस्यापि करणभेदोऽनेककलाकुशलदेवदत्तवत् ॥ ९ ॥ यथा अनेकज्ञानक्रियाशक्तियुक्तस्यापि देवदत्तस्य करणभेदो दृश्यते । चित्रकर्मणि वर्तमानस्य वर्तिकालेखनीकूर्चिकाद्युपकरणापेक्षा । काष्ठकर्मणि वर्तमानस्य वासीघटमुखवृक्षादानादिकरणापेक्षा । तथात्मनोपि क्षयोपशमभेदात् ज्ञानक्रियापरिणामशक्तियुक्तस्य चक्षुराद्यनेककरणापेक्षा न विरुध्यते ।

स नामकर्मसामर्थ्यात् ॥ १० ॥ स एव करणभेदः नामकर्मसामर्थ्याद्वेदितव्यः । कथं इह यदेतच्छरीरनामकर्मोदयाद्यापादित यवनालिकासस्थानं श्रोत्रेन्द्रियं, एतदेव शब्दोपलब्धिसहिष्णु नेतराणि । तथा यदेतद् घ्राणेन्द्रियं अतिमुक्तकचन्द्रकसस्थानं, एतदेव गंधावगमसमर्थं नेतराणि । तथा यदेतज्जिह्वेन्द्रियं क्षुरप्राकृति, एतदेव रसावगमे नान्यानि । तथा यदेतत्स्पर्शनेन्द्रियमनेकाकृति तदेव स्पर्शोपलम्भने नेतराणि । तथा यदेतच्चक्षुरिन्द्रियं मसूरिकाकारं कृष्णताराधिष्ठानं, तदेव रूपाविवेकरणेऽलं नेतराणि । इत्येवमाभिनिबोधिकं द्रव्यक्षेत्रकालभावैरवसेयं । द्रव्यतो मतिज्ञानी सर्वद्रव्याण्यसर्वपर्यायाण्युपदेशेन जानाति । क्षेत्रत उपदेशेन सर्वक्षेत्राणि जानाति । अथवा क्षेत्रं विषयः । चक्षुषः क्षेत्रं सप्तचत्वारिंशद्योजनसहस्राणि त्रिषष्ठ्यधिके षट्कोशे योजनशते योजनस्य चैकविंशतिषष्टिभागाः । श्रोत्रस्य क्षेत्रं द्वादशयोजनानि । घ्राणरसनस्पर्शनानां नवयोजनानि । कालत उपदेशेन सर्वकालं जानाति । भावत उपदेशेन जीवादीनामौदयिकादीन् भावान् जानाति । तत्सामान्यादेक, इंद्रियानिन्द्रियभेदाद्द्विधा, अवग्रहादिभेदाच्चतुर्धा, तैरिन्द्रियगुणितैश्चतुर्विंशतिविधं, तैरेव व्यंजनावग्रहाधिकैरष्टाविंशतिविधं । तैरेव मूलभंगाधिकैर्द्रव्यादिसहितैर्वा द्वात्रिंशद्विधं । त एते त्रयोविकल्पा ब्रह्मादिभिः षड्भिरितरानपेक्षैर्गुणिताश्चतुश्चत्वारिंशच्छतं, अष्टषष्ठयुत्तरं शतं, द्वानवत्यधिकं शतमिति च भवन्ति । त एव ब्रह्मादिभिर्द्वादशगुणिता द्वे शते अष्टाशीत्युत्तरे, त्रीणिशतानि षट्त्रिंशानि, चतुरशीत्यधिकानि त्रीणिशतानि च भवन्ति । आह—व्यंजनावग्रहे ब्रह्माद्यभावः कस्मात् ? अव्यक्तत्वात् । उच्यते, अवग्रहवत् तत्सिद्धिः । यथाऽव्यक्तग्रहणमवग्रहस्तथा ब्रह्मादिविकल्पोऽव्यक्तरूपेणैव वेदितव्यः । अध्यानिःसृते कथं ? तत्रापि ये च यावत्तश्च पुद्गलाः सूक्ष्मानिःसृताः संति, सूक्ष्मास्तु साधारणैर्न गृह्यते ? तेषामिन्द्रियस्थानावगाहनं अनिःसृत व्यंजनावग्रह । परोक्षद्वैविध्ये सत्युपकृतलक्षणविकल्पमतिज्ञानविधर्मि; यद् द्वितीयमुपदिष्टं तत्किंनिमित्तं कतिविधं च ? इत्युच्यते—

श्रुतं मतिपूर्वं अनेकद्वादशभेदं ॥ २० ॥

श्रुतशब्दो जहत्स्वार्थवृत्ती रूढिवशात् कुशलशब्दवत् ॥ १ ॥ यथा कुशलशब्दः कुशलवनक्रिया प्रतीत्य व्युत्पादितः तद्धित्वा सर्वत्र पर्यवदाते वर्तते । तथा श्रुतशब्दोपि श्रवणमुपादाय व्युत्पादितो रूढिवशात् कस्मिंश्चिज्ज्ञानविशेषे वर्तते ।

कार्यप्रतिपालनात् पूरणाद्वा पूर्वं कारणं ॥ २ ॥ ॥ कार्यं पालयति पूरयतीति वा पूर्वं कारणं लिङ्गं निमित्तमित्यनर्थोतरं । मतिज्ञानं व्याख्यातं तत्पूर्वमस्येति । पूर्वं, मतिकारणकमित्यर्थः । ऋत्ति । मतिपूर्वकत्वे श्रुतस्य तदात्मकत्वप्रसंगो घटवत्, अतदात्मकत्वे वा तत्पूर्वकत्वाभावः ॥ ३ ॥ कश्चिदाह मतिपूर्वं श्रुतं तदपि मत्यात्मकं प्राप्नोति । कारणगुणानुविधानं हि कार्यं दृष्टं । यथा मृत्निमित्तो घटो मृदात्मकः । अथाऽतदात्मकत्वमिष्यते तत्पूर्वकत्वं तर्हि तस्य हीयते इति ।

न वा निमित्तमात्रत्वाद्दंडादिवत् ॥ ४ ॥ न वैप दोषः । किं कारणं ? निमित्तमात्रत्वाद्दंडादिवत् । यथा मृद. स्वयमतर्घटभवनपरिणामाभिमुख्ये, दंडचक्रपौरुषेयप्रयत्नादिनिमित्तमात्र भवति । यत सत्त्वपि दंडादिनिमित्तेषु शर्करादिप्रचितो मृत्पिंड स्वयमतर्घटभवनपरिणामनिरुमुकत्वात् घटीभवति । अतो मृत्पिंड एव बाह्यदंडादिनिमित्तापेक्ष आभ्यंतरपरिणामसाम्निध्याद् घटो भवति, न दंडादयः, इति दंडादीनां निमित्तमात्रत्व । तथा पर्यायिपर्याययोः स्यादन्यत्वादात्मन स्वयमतःश्रुतभवनपरिणामाभिमुख्ये मतिज्ञान निमित्तमात्र भवति । यत. सत्यपि सम्यग्दृष्टे श्रोत्रेन्द्रियबलाधाने- वाह्याचार्यपदारथोपदेशसनिधाने च श्रुत-ज्ञानावरणोदयवशीकृतस्य स्वयमतःश्रुतभवननिरुमुकत्वादात्मनो न श्रुत भवति । ततो बाह्यमतिज्ञानादि-निमित्तापेक्ष आत्मा, एव, अभ्यंतरश्रुतज्ञानावरणक्षयोपशमापादितश्रुतभवनपरिणामाभिमुख्याच्छ्रुती भवति । न मतिज्ञानस्य श्रुतभवनमस्ति, तस्य निमित्तमात्रत्वात् ।

अनेकांताच्च ॥ ५ ॥ नायमेकातोस्ति, कारणसदृशमेव कार्यमिति । कुतस्तत्रापि सप्तभगीसभवात्, कथं ? घटवत् । यथा घट. कारणेन मृत्पिंडेन स्यात्सदृश, स्यान्न सदृश इत्यादि । इति मृद्व्यव्याजानुपयोगा-द्यादेशात्स्यात्सदृश । पिंडघटसंस्थानादिपर्यायादेगान्न सदृशः । पूर्ववदुत्तरे भगा नेतव्या । यस्यैकातेन कारणानुरूप कार्य, तस्य घटपिंडगिरिकादिपर्याया न उपलभ्यते । किं च—घटेन जलवारणादिव्यापारो, न क्रियेत मृत्पिंडे तददर्शनात् । अपि च मृत्पिंडस्य घटत्वेन परिणामवद्, घटस्यापि घटत्वेन परिणामः स्यात्, एकांतसदृशत्वात्, नचैवं भवति । अतो नैकातेन कारणसदृशत्व । तथा श्रुत सामान्यादेगात्स्यात्कारणस-दृशं यतो मतिरपि, ज्ञान, श्रुतमपि । अव्यवहिताभिमुखप्रहणनानाप्रकारार्थरूपणसामर्थ्यादिपर्यायादेगात्स्यान्न कारणसदृशं । पूर्ववदुत्तरे भगा नेतव्या ।

श्रोत्रमतिपूर्वस्यैव श्रुतत्वप्रसंगस्तदर्थत्वादिति चेन्नोक्तत्वात् ॥ ६ ॥ स्यादेतच्छ्रोत्रमतिपूर्-वस्यैव श्रुतत्व प्राप्नोति । कुतः ? तदर्थत्वान् । श्रुत्वावधारणाद्धि श्रुतमित्युच्यते । तेन चक्षुरादिमतिपूर्वकस्यैव श्रुतत्व न प्राप्नोति । तन्न किं कारणं ? उक्तत्वात् । उक्तमेव श्रुतगन्धोय रूढिशब्द इति । रूढिशब्दाश्च स्वोत्पत्तिक्रि-यानपेक्षाः प्रवर्तत, इति सर्वमतिपूर्वस्य श्रुतत्वसिद्धिर्भवति ।

आदिमतोऽतवत्त्वाच्छ्रुतस्याऽनादिनिधनत्वानुपपत्तिरिति चेन्न द्रव्यादिसामान्यापेक्षया तत्सिद्धेः ॥ ७ ॥ स्यादेतच्छ्रुतस्याऽऽदिमत्वमन्युपगतं, मतिपूर्वमिति वचनात् । आदिमतश्च लोकेऽतवत्त्व दृष्टं । तत आद्यंतसमवादानादिनिधनं श्रुतमिति व्याहन्यते । ततश्च पुरुषकृतित्वादप्रामाण्य स्यादिति । नैप दोष । द्रव्यादिसामान्यापेक्षया तत्सिद्धिः । द्रव्यक्षेत्रकालभावाना विंगेपस्यात्रिविक्षाया श्रुतमनादिनिर्धनमित्युच्यते । न हि केनचित्पुरुषेण क्वचित् कदाचित्क्वचिदुन्प्रेक्षितमिति । तेषामेव विंगेपापेक्षया आदिरतश्च संभवतीति मतिपूर्वमित्युच्यते । यथाकुरो बीजपूर्वकः । स च सतानापेक्षयानादिनिधन इति । न वा पुरुष-कृतित्वमप्रामाण्यकारण चौर्याद्युपदेगस्यास्मर्यमाणकर्तृकस्य प्रामाण्यप्रसगात् । अनित्यस्य च प्रत्यक्षादेः प्रामाण्ये को विरोधः ।

सम्यक्त्वोत्पत्तौ युगपन्मतिश्रुतोत्पत्तेर्मतिपूर्वकत्वाभाव इति चेन्न सम्यक्त्वस्य तदपेक्ष-त्वात् ॥ ८ ॥ स्यान्मत मत्यज्ञानश्रुताज्ञानयोः प्रथमसम्यक्त्वोत्पत्तौ युगपज्ज्ञानपरिणामान्मतिपूर्वकत्व श्रुतस्य नोपपद्यत इति । तन्न किं कारणं सम्यक्त्वस्य तदपेक्षत्वात् । तयोर्हि सम्यक्त्व, सम्यग्दर्शनोत्पत्तौ युगपद्भवति । आत्मलाभस्तु क्रमवान्, इति मतिपूर्वकत्व युक्त, पितापुत्रवत् ।

मतिपूर्वकत्वाविशेषाच्छ्रुताविशेष इति चेन्न कारणभेदाच्चद्भेदसिद्धेः ॥ ९ ॥ स्यादेतत्सर्वेषां प्राणिनां श्रुतमविशिष्ट प्राप्नोति । कुतः ? कारणविशेषात् । मतिपूर्वत्वं हि कारणमिष्टं, तच्च सर्वेषामविशिष्टमिति । तन्न किं कारणं कारणभेदाच्चद्भेदसिद्धे । प्रतिपुरुष हि मतिश्रुतावरणक्षयोपशमो बहुधा भिन्नस्तद्भेदाद्बाह्य-निमित्तभेदाच्च श्रुतस्य प्रकर्षाप्रकर्षयोगो भवति, मतिपूर्वकत्वाविशेषेपि ।

भुताच्छ्रुतप्रतिपत्तेर्लक्षणाव्याप्तिरिति चेन्न तस्योपचारतो मतिस्त्वसिद्धेः ॥ १० ॥ स्यान्मतं,
यदा शब्दपरिणतपुद्गलस्कंधादाहितवर्णपदवाक्यादिभावाच्चक्षुरादिविषयाच्चाऽऽद्यश्रुतविषयभावमापन्नादविना-
भाविनः कृतसगतिर्जनेो घटाज्जलधारणादिकार्यं संबध्यतरं प्रतिपद्यते । धूमादेर्वाग्न्यादिद्रव्यं । तदा श्रुताच्छ्रुत
प्रतिपत्तिरिति कृत्वा मतिपूर्वलक्षणमव्यापीति । तन्न किं कारण ? तस्योपचारतो मतिस्त्वसिद्धेः । मतिपूर्वं हि श्रुतं
क्वचिन्मतिरित्युपचर्यते । अथवा न्यवहिते पूर्वशब्दो वर्तते । तद्यथा पूर्वं मथुरायाः पाटलीपुत्रमिति । ततः
साक्षान्मतिपूर्वं परंपरया वा मतिपूर्वमपि मतिपूर्वग्रहणेन गृह्यते ।

भेदशब्दस्य प्रत्येकं परिसमाप्तिर्भुजिवत् ॥ ११ ॥ यथा देवदत्तजिनदत्तगुरुदत्ता भोज्यंतामिति
भुजिः प्रत्येकं परिसमाप्यते । तथेहापि भेदशब्दः प्रत्येकमभिसवध्यते । द्विभेदमनेकभेदं द्वादशभेदं चेति ।

तत्रांगप्रविष्टमंगवापं चंति द्विविधमंगप्रविष्टमाचारादिद्वादशभेदं बुद्ध्यतिशयर्द्धियुक्तमंग
धरानुस्मृतग्रंथरचनं ॥ १२ ॥ भगवदहंत्सर्वज्ञहिमवनिर्गतवाग्गाऽर्थविमलसलिलप्रक्षालितांतः करणैर्बुद्ध्य-
तिशयर्द्धियुक्तैर्गणधैररनुस्मृतग्रंथरचनं, आचारादिद्वादशविधमंगप्रविष्टमित्युच्यते । तद्यथा—आचारः, सूत्रकृतं,
स्थान, समवायो, व्याख्याप्रज्ञप्तिः, ज्ञातृधर्मकथा, उपासकाध्ययन, अतकृद्दश, अनुत्तरौपपादिकदश,
प्रश्नव्याकरणं, विपाकमूत्रं, दृष्टिवाद, इति । आचारे, चर्याविधानं शुद्ध्ययत्कपंचसमितिगुप्तिविकल्पं
कथ्यते । सूत्रकृते, ज्ञानविनयप्रज्ञापना कल्याकल्प्यच्छेदोपस्थापना व्यवहारधर्मक्रियाः प्ररूप्यन्ते । स्थाने,
अनेकाश्रयाणामर्थानां निर्णयः क्रियते । समवाये, सर्वपदार्थानां समवायश्चित्यते । स चतुर्विधः द्रव्यक्षे-
त्रकालभावविकल्पैः । तत्र धर्माधर्मास्तिकायलोकाकाशैकजीवानां तुल्या-संख्येयप्रदेशत्वादेकेन प्रमाणेन
द्रव्याणां समवायनाद् द्रव्यसमवायः । जंबूद्वीपसर्वार्थसिद्ध्यर्थप्रतिष्ठाननरकनंदीश्वरैकवापीनां तुल्ययोजनशत-
सहस्रविष्कंभप्रमाणेन क्षेत्रसमवायनात् क्षेत्रसमवायः । उत्सर्पिण्यवसर्पिण्योस्तुल्यदशसागरोपमकोटाकोटी-
प्रमाणात् कालसमवायनात्कालसमवायः । क्षायिकसम्यक्त्वकेवलज्ञानकेवलदर्शनयथाख्यातचारित्राणां योभावः
तदनुभवस्य तुल्यानंतप्रमाणत्वाद्भावसमवायनाद् भावसमवायः । व्याख्याप्रज्ञप्तौ, पष्टिव्याकरणसहस्राणि, किम-
स्तिजीवः, ? नास्ति ? इत्येवमादीनि निरूप्यते । ज्ञातृधर्मकथायां, व्याख्यानोपाख्याना बहुप्रकाराणां कथन ।
उपासकाध्ययने, श्रावकधर्मलक्षण । संसारस्यांतः कृतो यैस्तंतकृतः नमिस्त्वसोमिलरामपुत्रसुदर्शनयमवा-
स्तीकवलीकानिष्कंवलपालां वष्टुपुत्रा इत्येते दश वर्धमानतीर्थकरतीर्थे । एवमृषभादीनां त्रयोविंशतेस्तीर्थेष्वन्ये
च दश दशानगारा दारुणानुपसर्गान्निर्जित्य कृत्स्नकर्मक्षयादंतकृतः दश, अस्यां वर्ण्यते इति अंतकृद्दश
अथवा, अंतकृतां दश, अंतकृद्दश तस्यामहंदाचार्यविधिः सिद्ध्यतां च । उपपादो जन्म प्रयोजनं येषां त इमे
औपपादिकाः, विजयवैजयंतजयंतपराजितसर्वार्थासिद्धाख्यानि पंचानुत्तराणि । अनुत्तरेष्वौपपादिका अनुत्तरौप-
पादिका । ऋषिदास-धन्य-सुनक्षत्र-कार्तिक-नद-नदन-गाह्निभद्र-अभय-वारिपेण-चिलतपुत्रा इत्येते दश वर्धमा-
नतीर्थकरतीर्थे । एवमृषभादीनां त्रयोविंशतेस्तीर्थेष्वन्येऽन्ये च दश दशानगारा दश दश दारुणानुपसर्गान्निर्जित्य
विजयाद्यनुत्तरेषूपपन्ना इत्येवमनुत्तरौपपादिकाः दशास्यां वर्ण्यते इत्यनुत्तरौपपादिकदश । अथवानुत्तरौपपादि-
कानां दश अनुत्तरौपपादिकदश तस्यामायुर्वैक्रियिकानुवधविशेषः । आक्षेपत्रिक्षेपैर्हेतुनयाश्रितानां
प्रश्नानां व्याकरण, प्रश्नव्याकरणं तस्मिंल्लौकिकवैदिकानामर्थानां निर्णयाः । विपाकसूत्रे सुकृतदुष्कृतानां
विपाकश्चित्यते । द्वादशमंगं दृष्टिवाद इति कौत्कलकाडे विद्धि-कौगिक-हरिश्मश्रु मालथिक रोमसहारीत-
मुंडाश्रुलायलादीनां क्रियात्राददृष्टीनामशीतिशतं । मरीच-कुमार-कपिलोल्क-गार्ग्य-व्याघ्रभूति-वाङ्मलि-
माठर-मौद्गल्यायनादीनामक्रियात्राददृष्टीनां चतुरशीतिः । शकलय-वात्कल-कुथुमिसात्यमुद्दि-नारायणकठ-
माध्यदिन-मौद-पैप्पलाद-वादरायणांब्रष्टी-कृदरिकायन-वसु-जैमिन्यादीनामज्ञानकुदृष्टीनां सप्तपष्टि । वशिष्ठ-
पाराशर-जतुकीर्ण-वाल्मीकि-रोमर्षि-सत्यदत्त-व्यासैलापुत्रोपमन्यवैद्रदत्तायस्थूणादीनां वैनयिकदृष्टीनां द्वात्रिंश-
देषां दृष्टिशतानां त्रयाणां त्रिषष्ठ्युत्तराणां प्ररूपण निग्रहश्च दृष्टिवादे क्रियते । स पंचविधः परिकर्म,
सूत्र-ग्रंथमानुयोगः-पूर्वगतं-चूलिकाचेति । तत्र पूर्वगतं चतुर्दशप्रकार-उत्पादपूर्वं अग्रायण वार्यप्रवाद अस्ति
नास्तिप्रवादं ज्ञानप्रवादं सत्यप्रवादं आत्मप्रवादं कर्मप्रवादं च प्रत्याख्याननामधेय विद्यानुवाद कल्याणनाम-

येषं प्रणवायं क्रियाविशालं लोकविदुसारमिति । कालपुद्गलजीवादीनां यदा यत्र यथा च पर्यायेणो
 त्पादो वर्ण्यते, तदुत्पादपूर्वं । क्रियावादादीनां प्रक्रिया अप्रायणी चागादीना स्वसमवायविषयश्च यत्र ख्यापित-
 स्तदप्रायणं । छत्रस्यकेवलिना वीर्यं, सुरेंद्रदैत्याधिपानां ऋद्धयो, नरेंद्रचक्रधरवलदेवानां च वीर्यलामो द्रव्याणां
 सम्यक्त्वलक्षणं च यत्राभिहितं च तद्वीर्यप्रवादं । पंचानामस्तिकायानामर्थो नयाना चानेकपर्यायैरिदमस्तीदं
 नास्तीति च कात्स्न्येन यत्रावभासितं तदस्तिनास्तिप्रवादं । अथवा पण्णामपि द्रव्याणां भावाभावपर्यायविधिना
 स्वपरपर्यायाभ्यामुभयनयवशीकृताभ्यामर्पितानर्पितसिद्धाभ्यां यत्र निरूपणं तदस्तिनास्तिप्रवादं । पंचाना-
 मपि ज्ञानानां प्रादुर्भावविषयायतनानां ज्ञानिनां अज्ञानिनामिन्द्रियाणां च प्रधान्येन यत्र विभागो विभावित
 स्तज्ञानप्रवादं । वाग्गुप्तिसंस्कारकारणप्रयोगो द्वादशधा भाषा वक्तारश्चानेकप्रकारमृषामिधानं दशप्रकारश्च
 सत्यसद्भावो यत्र प्ररूपितः । तत्सत्यप्रवादः । गुप्तिर्वक्ष्यमाणा । वाक्संस्कारकारणानि शिर कंठादीनि अष्टौ
 स्थानानि । वाक्प्रयोगः शुभेतरलक्षणो वक्ष्यते । अभ्याख्यानकलहपैशुन्यासवद्भ्रमप्रलापरत्यरत्युपधिनिष्कृत्य
 प्रणतिमोपसम्यग्दर्शनमिध्यादर्शनात्मिका भाषा द्वादशधा । हिंसादेः कर्मणः कर्तुर्विरतस्य विरताविरतस्य
 वाऽयमस्य कर्तेत्यभिधानमभ्याख्यानं । कलहः प्रतीतः । पृष्टतो दोषाविष्करणं पैशुन्यं । धर्मार्थकाममोक्षा
 संवद्वा वाग्, असवद्भ्रमप्रलापः । शब्दादिविषयदेहादिषु रत्युत्पादिका रतिवाक् । तेष्वेवारत्युत्पादिका, अरतिवाक् ।
 यां वाचं श्रुत्वा परिग्रहार्जनरक्षणादिष्व्वासज्यते सोपधिवाक् । वणिग्व्यवहारे यामवधार्यं निकृतिप्रवण आत्मा
 भवति सा निकृतिवाक् । यां श्रुत्वा तपोविज्ञानाधिकेष्वापि न प्रणमति सा प्रणतिवाक् । यां श्रुत्वा स्तेये
 वर्तते सा मोषवाक् । सम्यग्मार्गस्योपदेष्ट्री सा सम्यग्दर्शनवाक् । तद्विपरीता मिध्यादर्शनवाक् । वक्तारश्चा-
 ऽऽविष्कृतवक्तृत्वपर्याया द्वीन्द्रियादयः । द्रव्यक्षेत्रकालभावाश्रयमनेकप्रकारमनृतं । दशविधुः सत्यसद्भावः—
 नाम-रूप-स्थापना-प्रतीत्य-संश्रुति-संयोजना-जनपद-देश-भाव-समय-सत्यभेदेन । तत्र सचेतनेतरद्रव्यस्या-
 सत्यप्यर्थं यद्व्यवहारार्थं संज्ञाकरणं तन्नामसत्यं, इद्र इत्यादि । यदर्थासन्निधानेपि रूपमात्रेणोच्यते तद्रूपसत्व ।
 यथा चित्रपुर्यादिषु असत्यपि चैतन्योपयागादावर्थं पुरुष इत्यादि । असत्यप्यर्थं यत्कार्यार्थं स्थापितं द्यूताक्ष
 निक्षेपादिषु तत्स्थापनासत्यं । आदिमदनादिमदौपशमिकादीन् भावान् प्रतीत्य यद्वचनं तत्प्रतीत्यसत्यं ।
 यद्व्येके संवृत्त्यानीत वचस्तत्संवृत्तिसत्यं, यथा पृथिव्याद्यनेककारणत्वेपि सति, पके जातं पंकजमित्यादि । धूप
 चूर्णवासानुलेपनप्रचर्यादिषु पक्व-मकर-हस-सर्वतोभद्र-कौचव्यूहादिषु वा सचेतनेतरद्रव्याणां यथा भाग-
 विधिसंनिवेशाविर्भावकं यद्वचस्तत्संयोजनासत्यं । द्वात्रिंशत्सहस्रजनपदेष्वार्यानायभेदेषु धर्मार्थकाममोक्षाणां
 प्रापकं यद्वचस्तत्जनपदसत्यं । ग्रामनगरराजगणपाखडजातिकुलादिधर्माणासुपदेष्टुं यद्वचस्तेदेशसत्यं ।
 छत्रस्यज्ञानस्य द्रव्ययाथात्म्यादर्शनेपि संयतस्य सयतासयतस्य वा स्वगुणपरिपालनार्थं प्रासुकमिद्रमप्रासुक-
 मित्यादि यद्वचस्तद्भावसत्यं । प्रतिनियतपटत्तयद्रव्यपर्यायाणामागमगम्यानां याथात्म्याविष्करणं तद्वच
 स्तत्समयसत्यं । यत्रात्मनोऽस्तित्वनास्तित्वनित्यत्वानित्यत्वकर्तृत्वभोक्तृत्वादयो धर्माः पद्जीवनिकायभेदाश्च
 युक्तितो निर्दिष्टा, तदात्मप्रवादं । वयोद्वयोपशमनिर्जरापर्याया अनुभवप्रदेशाधिकरणानि स्थितिश्च जघन्य
 मव्यमोत्कृष्टा यत्र निर्दिश्यते तत्कर्मप्रवादः । व्रत-नियम-प्रतिक्रमण-प्रतिलेखन-तप-कल्पोपसर्गाचार-प्रतिभा
 विराधनाराधनविशुद्ध्युपक्रमाः श्रामण्यकारणं च परिमितापरिमितद्रव्यभावप्रत्याख्यानं च यत्राख्यातं, तत्प्र-
 त्याख्याननामधेयः । समस्ता विद्या, अष्टौ महानिमित्तानि तद्विषयो रज्जुरागिविधिः क्षेत्रं श्रेणी लोकप्रतिष्ठा
 संस्थानं समुद्रवातश्च यत्र कथ्यते तद्विद्यानुवादः । तत्रागुष्टप्रसेनादीनामल्पविद्यानां सप्तशतानि रोहिण्यादीनां
 महाविद्यानां पचशतानि । अतरिक्ष-भौमाग-स्वर-स्वम-लक्षण-व्यजन-छिन्नानि-अष्टौ-महानिमित्तानि तेया विषयो
 लोकः क्षेत्रमाकाशं पटमूत्रवच्चर्मावयववदानुपूर्वेणोर्द्ध्वाधस्तिर्यग्व्यवस्थिता असख्याता आकाशप्रदेशभूमय
 श्रेणय उक्ताः । अलोकाकाशस्थानतस्य बहुमध्ये सुप्रतिष्ठकसस्थानो लोकः । ऊर्ध्वमधस्तिर्यङ्पृष्ठदग्वेत्रा-
 सनशङ्कर्याकृतिः । तनुवातवलयपरिक्षिप्तपूर्वार्धस्तिर्यङ्क्षु भ्रतरवृत्तश्चतुर्दशरज्जायामो मेरुप्रतिष्ठवन्नवैद्वर्यपट-
 लंतरचक्रसंस्थिता अष्टात्राकाशप्रदेशा लोकमध्यः । लोकमध्याद्यावदैशानातस्तावदे कारज्जुरर्धं च । माहेंद्राति
 तिलः । म्रमलोकातेऽर्धचतुर्थाः । कापिष्ठाते चतस्रः । महाशुक्रातेऽर्धपचमाः । सहस्राते पंच । प्राणतातेऽर्धषष्ठाः ।

अच्युतांते षट् । आलोकान्तसप्त । तथा लोकमध्यादधो यावच्छर्करापृथिव्यंतस्तावदेका रज्जुः । ततोऽधः पृथिवीनां पंचानां प्रत्येकमंतेऽंते रज्जुरेकैका वृद्धा ततोऽधस्तमस्तमःप्रभाया आलोकांतादेका रज्जुः । एवं सप्ताधो रज्जवः । घनोदधिघनानिलतनुवातवलयानि त्रीणि थैरयंपरिक्षितः सर्वः समंताल्लोकः । त्रयाणामधोलोकदिग्विदिक्पाश्वभाविनां प्रत्येक विस्तारो विंशतियोजनसहस्राणि । ततः उपरि क्रमतो हानिवशात्तिर्यग्लोकभावि दिग्विदिक्पाश्वध्वष्टासु प्रत्येकं त्रीण्यपि वलयानि, पंचचतुस्त्रियोजनविस्तीर्णानि । पुनरुपरि वृद्धिवशाद्ब्रह्मलोके दिग्विदिक्पाश्वध्वष्टासु प्रत्येकं त्रीण्यपि वलयानि सप्तपंचचतुर्योजनविस्तीर्णानि । पुनर्हानिवशाद्ब्रह्मलोकाप्रेऽष्टास्वपि दिग्विदिक्पाश्वेषु प्रत्येकं त्रीण्यपि वलयानि पंचचतुस्त्रियोजनविस्तीर्णानि दंडवलयानि पुनरुपरि अधश्च त्रीण्यपि । उपरि लोकाप्रे घनोदधेर्द्विगव्यूती, घनानिलस्य क्रोशः, तनुवातस्य देशोनःक्रोशो विस्तारः । अधः कलकलपृथिवीपर्यंते घनोदधेः सप्त, घनानिलस्य पंच, तनुवातस्य चत्वारि योजनानि विस्तारः । अधः लोकमूले दिग्विदिक्षु विष्कंभः सप्तरज्जवः । तिर्यग्लोके रज्जुरेका । ब्रह्मलोके पंच । पुनर्लोकाप्रे रज्जुरेका । लोकमध्यादधोरज्जुमवगाह्य शर्करांते अष्टास्वपि दिग्विदिक्षु विष्कंभः रज्जुरेका । रज्ज्वाश्च षट्सप्तभागास्ततो रज्जुमवगाह्य बालुकांते द्वे रज्जू, रज्ज्वाश्च पंचसप्तभागाः । ततो रज्जुमवगाह्य पंकाते तिस्रो रज्जवः, रज्ज्वाश्च त्वारः सप्तभागाः । ततो रज्जुमवगाह्य धूमांते चतस्रो रज्जवः, रज्ज्वाश्च त्रयः सप्तभागाः । ततो रज्जुमवगाह्य तमःप्रभाते पंचरज्जवः, रज्ज्वाश्च द्वौ सप्तभागौ । ततो रज्जुमवगाह्य तमस्तमःप्रभाते षड्रज्जवः, रज्ज्वाः सप्तभागश्चैकः । ततो रज्जुमवगाह्य कलंकलांते विष्कंभः सप्तरज्जवः । वज्रतलादुपरि रज्जुमुत्क्रम्य विष्कंभो द्वे रज्जू, रज्ज्वाश्चैकः सप्तभागः । ततो रज्जुमुत्क्रम्य तिस्रो रज्जवः, रज्ज्वाश्च द्वौ सप्तभागौ । ततो रज्जुमुत्क्रम्य चतस्रो रज्जवः, रज्ज्वाश्च त्रयः सप्तभागाः । ततोर्धरज्जुमुत्क्रम्य रज्जवः पंच । ततोर्धरज्जुमुत्क्रम्य चतस्रो रज्जवः, रज्ज्वाश्च त्रयः सप्तभागाः । ततो रज्जुमुत्क्रम्य तिस्रो रज्जवः, रज्ज्वाश्च द्वौ सप्तभागौ । ततो रज्जुमुत्क्रम्य द्वे रज्जू, रज्ज्वाश्चैकः सप्तभागः । ततो रज्जुमुत्क्रम्य लोकांते रज्जुरेका विष्कंभः । एष रज्जुविधिः ।

हंतेर्गमिक्रियात्वात्संभूयात्मप्रदेशानां च बहिरुद्गमनं समुद्घातः । स सप्तविधः । वेदनाकषायमारणांति-कतेजोविक्रियाऽऽहारककेवलिविषयभेदान् । तत्र वातिकादिरोगविषादिद्रव्यसंबंधः संतापापादितवेदनाकृतो वेदनासमुद्घातः । द्वितीयप्रत्ययप्रकर्षोत्पादितक्रोधादिकृतः कषायसमुद्घातः । औपक्रमिकानुपक्रमायुः क्षयाविर्भूतमरणात्प्रयोजनो मारणांतिकसमुद्घातः । जीवानुग्रहोपघातप्रवणतेजःशरीरनिर्वतनार्थस्तेजस्समुद्घातः । एकत्वपृथक्त्वनानाविधविक्रियशरीरवाक्प्रचारप्रहरणादिविक्रियाप्रयोजनो वैक्रियिकसमुद्घातः । अथोक्तविधिनाऽल्पसावद्यसूक्ष्मार्थग्रहणप्रयोजनाऽऽहारकशरीरनिर्वर्त्यर्थ आहारकसमुद्घातः । वेदनीयस्य बहुत्वादल्पत्वाच्चायुषो नाभोगपूर्वकमायुःसमकरणार्थं द्रव्यस्वभावत्वात् सुराद्रव्यस्य फेनवेगबुद्बुदाविर्भावोप-शमनवद्देहस्थात्मप्रदेशानां बहिःसमुद्घातनं केवलिसमुद्घातः । आहारकमारणांतिकसमुद्घातावेकदिकौ । यत आहारकशरीरमात्मा निर्वर्तयन् श्रेणिगतित्वादेकदिकानात्मप्रदेशानसंख्यातान्निर्गम्य-आहारकशरीरमरनिमात्रं निर्वर्तयति । अन्यक्षेत्रसमुद्घातकारणाभावात्, यत्रानेन नरकादावुत्पत्तव्यं तत्रैव मारणांतिकसमुद्घातेनाऽऽत्मप्रदेशा एकदिकः समुद्गम्यंते नान्यक्षेत्रे, अतस्तावेकदिकौ । शेषाः पंच समुद्घाताः-षड्दिकः । यतो वेदनादिसमुद्घातवशाद्बहिर्निःसृतानामात्मप्रदेशानां पूर्वापरदक्षिणाचरोर्ध्वाधोदिक्षु गमनामिष्ट श्रेणिगतित्वा-दात्मप्रदेशानां । वेदना-कषाय-मारणांतिक-तेजो-वैक्रियिकाऽऽहारकसमुद्घाताः षट् 'सलेय्यसमयिका' । केवलिसमुद्घातः अष्टसमयिकः । दंड कपाट प्रतर लोकपूरणानि चतुर्षु समयेषु, पुनः प्रतर कपाट दंड स्वशरीरानुप्रवेशाश्चतुर्षु इति । रविशशिग्रहनक्षत्रतारागणानां चारोपपादगतिविपर्ययफलानि शकुनव्याहृत, अर्हद्वलदेव-वासुदेव-चक्रधारादीनां गर्भावतरणदिमहाकल्याणानि च यत्रोक्तानि तत्कल्याणनामधेय । काय-चिकित्साद्यद्यंगं आयुर्वेदः भूतिकर्मजांगुलिप्रक्रमः प्राणापानविभागोपि यत्र विस्तारेण वर्णितस्तत्प्राणात्रायं । लेखादिकाः कला, द्वासप्ततिगुणाश्च, चतुःषष्टि स्रैण्याः, शिल्पानि काव्यगुणदोषक्रियाछदोविचितिक्रिया क्रियाफलोपभोक्तारश्च यत्र व्याख्यातास्तत्क्रियाविशाल । यत्राद्यै व्यवहाराश्चत्वारि वीजानि परिकर्मराशि-क्रियाविभागश्च सर्वश्रुतसंपदुपदिष्टा तत्त्वल्लोकाविदुसार ।

आरातीयाचार्यकृतांगार्थप्रत्यासन्नरूपमंगवाहं ॥१३॥ यद्रणधरशिव्यैः प्रशिष्यैरारातीयैरधिग-
तश्रुतार्थतत्त्वैः कालदोषादल्पमेधायुर्वलाना प्राणिनामनुग्रहार्थमुपनिबद्ध संक्षिप्तांगार्थवचनविन्यासं तद्गवाह्य ।

तदनेकविधं कालिकोत्कालिकादिविकल्पात् ॥१४॥ तदंगवाह्यमनेकविध कालिकमुत्कालिक
मिलेवमादिविकल्पात् । स्वाध्यायकाले नियतकाल कालिक । अनियतकालमुत्कालिक । तद्देदा उत्तराध्ययना-
दयोऽनेकविधाः । अत्राह—अनुमानादीनां पृथगनुपदेशः किमर्थः ?

॥ अनुमानादीनां पृथगनुपदेशः श्रुतावरोधात् ॥ १५ ॥ यस्मादेतान्यनुमानादीनि श्रुतैर्तर्भवन्ति
तस्मात्तेषां पृथगनुपदेशो न क्रियते । तद्यथा—प्रत्यक्षपूर्वक त्रिविधमनुमान, पूर्ववत्, शेषवत्, सामान्यतोदृष्टं
चेति । तत्र येनाग्नेर्निःसरन् पूर्वं धूम दृष्टः, स प्रसिद्धाग्निधूमसवधाहितसस्कारः पश्चाद्भूमदर्शनादस्यत्राग्निरिति
पूर्ववदग्निं गृह्णातीति पूर्ववदनुमान । तथा येन पूर्वविषाणविषाणिनोः संबंध उपलब्धः, तस्य विषाणरूपदर्शना
द्विषाणिन्यनुमान शेषवत् । तथा देवदत्तस्य देशांतरप्राप्तिं गतिपूर्विकां दृष्ट्वा सन्नध्यतरे सवितरि देशांतर
प्राप्तिदर्शनाद्दूतरेत्यतपरोक्षाया अनुमान सामान्यतो दृष्टं । तदेतन्नित्यमपि स्वप्रतिपत्तिकालेऽनक्षरश्रुतं,
परप्रतिपत्तिकालेऽक्षरश्रुतं । यथा गौस्तथागवयः केवल सास्त्रारहित इत्युपपन्नमपि स्वपरप्रतिपत्तिविप-
यत्वादक्षरानक्षरश्रुतैऽतर्भवति । तथा शब्दमपि प्रमाणं श्रुतमेव । ऐतिहास्यं चेतीह स भगवान् ऋषभः
इति परंपरीणपुरुषागमाद्गृह्यते इति श्रुतैर्तर्भावः । प्रकृतिपुरुषो दिवा न भुक्ते, अथ च जीवतीत्यर्थादापन्नं
रात्रौ भुक्ते इत्यर्थापत्तिः । चत्वारः प्रस्था आढकामिति सति ज्ञाने आढकं दृष्ट्वा संभवत्यर्थाढकं कुहुयो वेति
प्रतिपत्तिसंभवः । तृणगुल्मादीनां स्नेहपर्णफलाद्यभाव दृष्ट्वानुमीयते नूनमत्र न वृष्टः पौर्जन्य इत्युभावः ।
एतेषामप्यर्थापत्त्यादीनामनुक्तानामनुमानसमानमिति पूर्ववच्छ्रुतातर्भावः ।

व्याख्यातं परोक्ष प्रत्यक्षमिदानीं वक्तव्यं । तद्दूद्वेषा देशप्रत्यक्षं सर्वप्रत्यक्षं च । देशप्रत्यक्षं, अवधिमनः
पर्ययज्ञाने । सर्वप्रत्यक्षं केवल । यद्येवमिदमेव तावदवाधिज्ञानं त्रिप्रकारप्रत्यक्षस्याऽऽद्य व्याक्रियतां । इत्यत्रो-
च्यते—व्याख्यातमस्य लक्षण । आत्मप्रसादविशेषे सत्यन्वर्थसंज्ञाकरणादवधीयते तदित्यवधिज्ञानमिति । यद्येवं
तस्येदानीं भेदो वक्तव्यः । उच्यते—द्विविशेषाधिः, भवगुणप्रत्ययभेदात् । देशसर्वाधिभेदाद्वा । यद्येवं त्रिविध्य
नोपपद्यते ? देशाधिःपरमाधिः सर्वाधिश्चेति ? नैय दोषः सर्वशब्दस्य निरवशेषवाचित्वात्सर्वाधिभेदोऽप्य-
परमाधिर्देशाधिविधमेवेति वक्ष्यामः । तत्र योसौ भवप्रत्ययस्तत्प्रतिपादनार्थमाह—

भवप्रत्ययोऽवधिर्देवनारकाणां ॥ २१ ॥

भव इत्युच्यते को नाम भवः ?

आयुर्नामकर्मोदयविशेषापादादितपर्यायो भवः ॥ १ ॥ आत्मनो यः पर्यायः, आयुषो नाम्नश्चो-
दयविशेषाच्छेषकारणापेक्षादाविर्भवति साधारणलक्षणो भव इत्युच्यते ।

प्रत्ययशब्दस्यानेकार्थसंभवे विवक्षातो निमित्तार्थगतिः ॥ २ ॥ अयं प्रत्ययशब्दोनेकार्थः ।
क्वचिज्ज्ञाने वर्तते 'यथार्थाभिधानप्रत्यया' इति । क्वचिच्छ्रुपथे वर्तते यथा परद्रव्यहरणादिषु सत्युपालंभे
प्रत्ययोऽनेन कृतः इति । क्वचिद्धैतौ वर्तते, यथाऽविद्याप्रत्यया. सस्कारा इति । तत्रेह विवक्षातो निमित्तार्थो
वेदितव्यः । भवप्रत्ययो भवनिमित्त इति ।

क्षयोपशमाभाव इति चेन्न तस्मिन् सति सद्भावात्त्वे पतत्रिगतवत् ॥ ३ ॥ स्यादेतद्यदि
तत्र भवनिमित्तोऽधिः कर्मणः क्षयोपशमोऽनर्थकः इति । तन्न किं कारणं । तस्मिन् सति तद्भावात् । खे पतत्रि-
गतवत् । यथाकाशे सति पक्षिणो गतिर्भवति तथावधिज्ञानावरणक्षयोपशमोऽतरगे हेतौ सत्यवधेर्भावः,
भवस्तु बाह्यो हेतुः ।

इतरथा क्षयविशेषप्रसंगः ॥४॥ यादृ भव एव हेतुः स्यात्सर्वेषां देवनारकाणां तुल्य इत्यवधेरविशेष-

प्रसंगः स्यात् ! इष्यते च प्रकर्षाप्रकर्षभावेन वृत्तिः । कथं पुनर्भवो हेतुः, ? इतिचेद्भ्रतानियमाद्यभावात् । यथा तिरश्चां मनुष्याणां चाऽहिंसादिव्रतनियमहेतुकोवधिर्न तथा देवानां नारकाणां चाऽहिंसादिव्रतनियमाभिसंधि रस्ति । कुतो भवं प्रसीत्य कर्मोदयस्य तथाभावात् । तस्मात्तत्र भव एव बाह्यसाधनमित्युच्यते ।

अत्रिशेषात्सर्वप्रसंग इतिचेन्न सम्यगधिकारात् ॥ ५ ॥ स्यादेतत्, देवनारकाणामित्यविशेष वचनात्मिथ्यादृष्टीनामप्यवधिप्रसंग इति । तत्र किं कारण सम्यगधिकारात् - सम्यग्दर्शनसम्यग्ज्ञानमिति वर्तते, तत्सवधात्सम्यग्दृष्टीनामवधिः, मिथ्यादृष्टीनां विभगो वेदितव्यः । अथवा वक्ष्यमाणाभिसवधान्न सर्व प्रसंगः । वक्ष्यते हि एतन्मतिश्रुतावधयो विपर्ययश्चेति । अथवा व्याख्यानाद्विशेषप्रतिपत्तिः ।

आगमे प्रसिद्धेर्नारकशब्दस्य पूर्वनिपात इति चेन्नोभयलक्षणप्राप्तत्वाद्देवशब्दस्य ॥ ६ ॥ स्यादेतन्नारकशब्दस्य पूर्वनिपातेन भवितव्यं । कुतः ? आगमे प्रसिद्धेः । आगमे हि जीवस्थानादिसदादि ध्वन्युयोगद्वारेणाऽऽदेशवचने नारकाणामेवादौ सदादिप्ररूपणा कृता, ततो नारकशब्दस्य पूर्वनिपातेन भवितव्यमिति । तत्र किं कारण उभयलक्षणप्राप्तत्वाद्देवशब्दस्य । देवशब्दो हि अल्पाजभ्यार्हितश्चेति वृत्तौ पूर्वप्रयोगार्हः । आगमे वाक्यविषयो निर्देश इति नास्ति नियमः । आहोक्त भवतेष्यते प्रकर्षाप्रकर्षभावेन वृत्तिरिति तत्कथं इति चेदुच्यते—देवेषु तावद्भवनवासिनां दशप्रकाराणामपि जघन्योवधिः- पंचविंशतिः । योजनानि । उत्कृष्टोऽ सुराणामसंख्याता योजनकोटीकोट्योः । ऊर्ध्वमृजुविमानस्योपरि पर्यतः । नागादिकुमाराणां नद्यविवानामप्युत्कृष्टोवधिः, अथोऽसंख्यातानि योजनसहस्राणि । ऊर्ध्वं मंदिरचूलिकाया उपरिपर्यतस्तिर्यगसंख्यातानि योजनसहस्राणि । व्यंतराणामष्टविधानां जघन्योवधिः पंचविंशतियोजनानि । उत्कृष्टोप्यसंख्यातानि योजनसहस्राणि, अधः । ऊर्ध्वं स्वविमानस्योपरिपर्यतस्तिर्यगसंख्याता योजनकोटीकोट्यः । ज्योतिषां जघन्योवधिरधः संख्येयानि योजनानि । उत्कृष्टश्चाऽसंख्येयानि योजनसहस्राणि । ऊर्ध्वमात्मीय विमानस्योपरिपर्यतस्तिर्यगसंख्याता योजनकोटीकोट्य । वैमानिकेषु सौधर्मैगानीयानां जघन्योवधिर्ज्योतिषामुत्कृष्टः । रत्नप्रभाया अधश्चरम उत्कृष्टः । सानत्कुमारमार्हेन्द्राणां जघन्योवधिः रत्नप्रभाया अधश्चरमः उत्कृष्टः । शर्कराप्रभाया अधश्चरमः । ब्रह्मब्रह्मोत्तरलांतवकापिष्ठानां जघन्योवधिः । शर्कराप्रभाया अधश्चरम उत्कृष्टः, वालुकाप्रभाया अधश्चरमः । शुक्रमहाशुक्रसतारसहस्राणां जघन्योवधिः, वालुकाप्रभाया अधश्चरमः, उत्कृष्टः । पंकप्रभाया अधश्चरमः ।

आनतप्राणताऽऽरणाऽच्युतानां जघन्योवधिः पंकप्रभाया अधश्चरमः, उत्कृष्टः । धूमप्रभाया अधश्चरमः । नवानां प्रैवेयिकानां जघन्योवधिर्धूमप्रभाया अधश्चरम उत्कृष्टः । तम प्रभाया अधश्चरमः । नवानामनुदिशानां पंचानुत्तरविमानवासिना च लोकनालिपर्यतोऽवधिः । सौधर्मादीनामनुत्तरांतानामूर्ध्वं स्वविमानस्योपरिपर्यतः, तिर्यगसंख्याता योजनकोटीकोट्यः । अथैषां कालद्रव्यभावेषु कोवधिः ? इत्यत्रोच्यते—योस्य यावत्क्षेत्रावधिस्तस्य तावदाकाशप्रदेशपरिलिम्बे कालद्रव्ये भवतः— तावत्सु अमयेष्वतीतेष्वनागतेषु च ज्ञान वर्तते तावद्द्रव्यसंख्यातभेदेषु अनंतप्रदेशेषु पुद्गलस्कधेषु जीवेषु च सकर्मकेषु/भावतः स्वविषयपुद्गलस्कधानां रूपादिविकल्पेषु जीवपरिणामेषु चादयिकौपशमिकक्षयोपशमिकेषु वर्तते । कुतः ? पौद्गलिकत्वादेवा । नारकेषु योजनमर्धेषु जीवतहीनमागव्यूतात् । तद्यथा रत्नप्रभायां योजनमवधिः, अधः । द्वितीयायामधः, अर्धचतुर्थानि गव्यूतानि । तृतीयायामधः त्रीणि गव्यूतानि । चतुर्थ्यामधोऽर्धतृतीयानि गव्यूतानि । पंचम्यां द्वे गव्यूते । षष्ठ्यामधोऽर्धाधिक गव्यूतं सप्तम्यामधो गव्यूत । सर्वासु पृथिवीषु नारकाणामवधिरुपरि आत्मीयनरकावासोतस्तिर्यगसंख्याता योजनकोटीकोट्यः । कालद्रव्यभावापरिमाण पूर्ववद्वेदितव्यं । यदि भवप्रत्ययोवधिर्देवनारकाणामथ क्षयोपशमहेतुकः केयां ? इत्यतः । आह—

क्षयोपशमनिमित्तः षड्विकल्पः शेषाणां ॥ २२ ॥

भवधिज्ञानावरणस्य देववातिस्पर्धकानामुदयमावः क्षयः । तथा-

भेदाऽनुदयप्राप्तानां सदवस्थोपशम' । तौ निमित्तमस्येति क्षयोपशमनिमित्तः स शेषाणां वेदितव्यः । के-
पुनः शेषाः ? मनुष्या स्तिर्यचक्ष ।

शेषग्रहणादविशेषप्रसंग इति चेन्न तत्सामर्थ्यविरहात् ॥ १ ॥ स्यादेतदेवेनारकेभ्योऽन्ये-
शेषाः, ततस्तेषामविशेषात्सर्वेषां तिरश्चा मनुष्याणा वाऽवधि प्रसंगः । इति । तत्र किं कारणं तत्सामर्थ्य
विरहात् । न ह्यसंज्ञिनामपर्याप्तकानां तत्सामर्थ्यमस्ति । न संज्ञिनां पर्याप्तकाना च सर्वेषां । केपां तर्हि ?

यथोक्तनिमित्तसंनिधाने सति शातंक्षीणकर्मणां तस्योपलब्धेः ॥ २ ॥ यथोक्तसम्य-
दर्शनादिनिमित्तसंनिधाने सति शातंक्षीणकर्मणां तस्योपलब्धिर्भवति । ननु सर्वस्य क्षयोपशमनिमित्त
तः, तत्र किमुच्यते क्षयोपशमनिमित्तः शेषाणामिति ?

सर्वस्य क्षयोपशमनिमित्तत्वे तद्वचनं नियमार्थं अब्यक्षवत् ॥ ३ ॥ यथा न कश्चिदपो न
भक्षयति इत्यवग्रहण नियमार्थं क्रियते । अप एव भक्षयतीति । तथा सर्वक्षयोपशमनिमित्तत्वे क्षयोपशमग्रहण
नियमार्थं । क्षयोपशमनिमित्त एव न भवनिमित्त इति । स एषोवधिः पञ्चविकल्पः । कुत ?

• अनुगाम्यननुगामिवर्धमानहीयमानाऽवस्थिताऽनवस्थितभेदात्पञ्चविधः ॥ ४ ॥ कश्चिद-
वधिः, भास्करप्रकाशवद्द्रच्छंतमनुगच्छति । कश्चिन्नानुगच्छति तत्रैवातिपताति । उन्मुखप्रश्नादेशिकपुरुषवचन-
वत् । अपरोऽवधिः, अरणिनिर्भथनोत्पन्नशुष्कपत्रोपचयमानेन धननिचयसमिद्धपावकवत्, सम्यग्दर्शनादिगुण-
विशुद्धिपरिणामसंनिधानाद्यत्परिमाण उत्पन्नस्ततो वर्धते आऽसंख्येयलोकेभ्यः । अपरोऽवधिः परिच्छिन्नोपा-
दानसतत्यग्निशिखावत्सम्यग्दर्शनादिगुणहानिसंक्लेशपरिणामविशुद्धियोगाद्यत्प्रमाण उत्पन्नस्ततो हीयते, आ
अंगुलस्याऽसंख्येयभागात् । इतरोवधिः सम्यग्दर्शनादिगुणावस्थानाद्यत्परिमाण उत्पन्नस्तत्परिमाण एवाव-
तिष्ठते न हीयते नापि वर्धते लिंगवत् । आभवक्षयादाकेवलज्ञानोत्पत्तेर्वा । अन्योवधिः सम्यग्दर्शनादि-
गुणवृद्धिहानियोगाद्यत्परिमाण उत्पन्नस्ततो वर्धते यावदनेन वर्धितव्यं । हीयते च यावदनेन हातव्यं वायु-
वेगप्रेरितजलोर्मिवत् । एव षड्विकल्पोवधिः भवति ।

/ पुनरपरेऽवधेस्त्वयोभेदा देशावधिः परमावधिः सर्वावधिश्चेति ॥ ५ ॥ तत्र देशावधिर्ल्लेधा
जघन्य उत्कृष्टः अजघन्योत्कृष्टश्चेति । तथा परमावधिरपि त्रिधा । सर्वावधिरविकल्पत्वादेक एव । उत्सेधां-
गुलासंख्येयभागक्षेत्रो देशावधिर्जघन्यः । उत्कृष्टः कृत्स्नलोकः । तयोत्तराले संख्येयविकल्पः, अजघन्योत्कृष्टः ।
परमावधिर्जघन्यः एकप्रदेशाधिकलोकक्षेत्रः । उत्कृष्टोऽसंख्येयलोकक्षेत्रः । अजघन्योत्कृष्टो मध्यमक्षेत्रः । उत्कृ-
ष्टपरमावधिक्षेत्राद्दहिरसख्यातक्षेत्रः सर्वावधिः । वर्धमानोः-हीयमान अवस्थितः अनवस्थितः अनुगामी
अननुगामी अप्रतिपाती प्रतिपातीत्येतेऽष्टौ भेदा-देशावधेर्भवति । हीयमानप्रतिपातिभेदवर्जा इतरे षड्भेदा
भवति परमावधेः । अवस्थितोऽनुगाम्यननुगाम्यप्रतिपातीत्येते चत्वारो भेदाः सर्वावधेः । तत्र षडाद्या
उक्तलक्षणाः । प्रतिपातीति विनाशी विद्युत्प्रकाशवत् । तद्विपरीतोऽप्रतिपाती । तत्र देशावधेः सर्वजघन्यस्य
क्षेत्रमुत्सेधांगुलस्याऽसंख्येयभागः । आवलिकाया असंख्येयभागः कालः । अंगुलस्याऽसंख्येयभागक्षेत्रप्रदेश-
प्रमाण द्रव्यं, तत्प्रमाणपरिच्छिन्नेष्वसंख्येयेषु स्कंधेष्वनंतप्रदेशेषु ज्ञानं वर्तते । स्वविषयस्कंधगतानतवर्णादि-
विकल्पो भावः । तस्य वृद्धिरुच्यते-प्रदेशोत्तरक्षेत्रवृद्धिर्नास्त्येकजीवस्य, नानाजीवानां तु प्रदेशोत्तरक्षेत्रे
वृद्धिर्भवति आसर्वलोकात् । एकजीवस्य त्वंगुलासंख्येयभागदूर्ध्वं विशुद्धिविशान्मद्भ्रुकल्पस्याऽंगुलासंख्येयभाग-
क्षेत्रवृद्धिर्भवति आसर्वलोकात् । नानाजीवा अपि प्रदेशोत्तरवृद्ध्या तावद्वर्धयन्ते-यावदंगुलस्यासंख्येयभागः ।
कालवृद्धिरेकजीवस्य नानाजीवानां वा मौलादावलिकालासंख्येयभागान् क्वचिदेकसमयोत्तरा क्वचिद्विसमयोत्तरा
क्वचित्संख्येयसमयोत्तरा क्वचिदसंख्येयसमयोत्तरा यावदावलिकाया असंख्येयभागः । सेष क्षेत्रकालवृद्धिः
कया ? वृद्ध्या चतुर्विधया संख्येयभागवृद्ध्या संख्येयभागवृद्ध्या संख्येयगुणवृद्ध्या संख्येयगुणवृद्ध्या वा । एवं द्रव्य
मपि वर्धमानचतुर्विधया वृद्ध्या वर्धते । भाववृद्धिः षोढा-अनंतभागवृद्धिः, असंख्येयभागवृद्धिः संख्येयभागवृद्धिः

संख्येयगुणवृद्धिरसंख्येयगुणवृद्धिरनंतगुणवृद्धिरिति । अनया क्षेत्रकालद्रव्यभाववृद्धयोक्तया आसर्वलोकात् वृद्धि-
 रवसेया । हानिरपि तथैव । योंगुलसंख्येयभागक्षेत्रोवधिस्तस्यावालिकायाः संख्येयभागः कालः । अंगुलसंख्येय-
 भागक्षेत्राकाशप्रदेशप्रमाणं द्रव्यं । भावः पूर्वादनंतो वा स्यादसंख्येयो वा स्यात्संख्येयो वा स्यात् । योंगुलमात्र
 क्षेत्रोवधिस्तस्येपदूना आवलिका कालः । द्रव्यभावौ पूर्ववत् । योंगुलपृथक्त्वक्षेत्रोवधिस्तस्याऽऽवलिकालः । द्रव्यभा-
 वौ पूर्ववत् । यो हस्तप्रमाणक्षेत्रोवधिस्तस्याऽऽवलिकापृथक्त्वं कालः । द्रव्यभावौ पूर्ववत् । यो गव्यूतिमात्रक्षेत्रोवधि-
 स्तस्य साधिकोच्छ्वासः कालः । द्रव्यभावौ पूर्ववत् । यो योजनमात्रक्षेत्रोवधिस्तस्य भिन्नमुहूर्तः कालः द्रव्य-
 भावौ पूर्ववत् । यः पंचविंशतियोजनप्रमाणक्षेत्रोवधिस्तस्येपदूनो दिवसः कालः, द्रव्यभावौ पूर्ववत् । यो
 भरतक्षेत्रमात्रोवधिः, तस्य अर्धमासः कालः । द्रव्यभावौ पूर्ववत् । यो जंबूद्वीपमात्रक्षेत्रोवधिः, तस्य साधिको-
 मासः कालः । द्रव्यभावौ पूर्ववत् । यो मनुष्यलोकमात्रक्षेत्रोवधिः, तस्य संवत्सरः कालः । द्रव्यभावौ पूर्ववत् ।
 यो रुचकांतप्रमाणक्षेत्रोवधिः, तस्य संवत्सरपृथक्त्वं कालः । द्रव्यभावौ पूर्ववत् । यः संख्येयद्वीपसमुद्रक्षेत्रोवधिः,
 तस्य संख्येयाः संवत्सराः कालः । द्रव्यभावौ पूर्ववत् । योऽसंख्येयद्वीपसमुद्रक्षेत्रोवधिः तस्याऽसंख्येयाः संव-
 त्सराः कालः । द्रव्यभावौ पूर्ववत् । एवं जघन्योत्कृष्टस्तिर्यङ्गराणां देशावधिरुक्तः । अथ तिरश्चामुत्कृष्टदेशा-
 वधिरुच्यते—क्षेत्रमसंख्येया द्वीपसमुद्राः । कालोप्यसंख्येयाः संवत्सराः । तेजशरीरप्रमाणं द्रव्यं कियच्च ?
 तदसंख्येयद्वीपसमुद्राकाशप्रदेशपरिच्छिन्नाभिरसंख्येयाभिस्तेजःशरीरद्रव्यवर्गणाभिर्निर्वर्तितं तावदसंख्येयस्कं-
 धाननंतप्रदेशान् जानातीत्यर्थः । भावः पूर्ववत् तिरश्चां । मनुष्याणां च जघन्यो देशावधिर्भवति । तिरश्चां तु
 देशावधिरेव न परमावधिर्नापि सर्वावधिः । अथ-मनुष्याणामुत्कृष्टो देशावधिरुच्यते—क्षेत्रमसंख्येया द्वीप-
 समुद्राः । कालोप्यसंख्येयाः संवत्सराः । द्रव्यं कार्माणद्रव्यं कियच्च ? तदसंख्येयद्वीपसमुद्राकाशप्रदेशपरि-
 छिन्ना असंख्येया ज्ञानावरणादिकार्माणद्रव्यवर्गणाः । भावः पूर्ववत् । एष देशावधिरुत्कृष्टो मनुष्याणां
 सयतानां भवति । परमावधिरुच्यते—जघन्यस्य परमावधेः क्षेत्रं, देशाधिको लोकः । कालः प्रदेशाधिक-
 लोकाकाशप्रदेशावधृतप्रमाणा अविभागिनः समयास्तेचाऽसंख्याताः संवत्सराः । द्रव्यं प्रदेशाधिकलोका-
 काशप्रदेशावधृतप्रमाणं । भावः पूर्ववत् । अतः परं क्षेत्रवृद्धिर्नानाजीवैकजीवानामविशेषेण विशुद्धिवशादसं-
 ख्येया लोकाः । एव तावदसंख्येया लोका वृद्धिर्यावदुत्कृष्टपरमावधिक्षेत्रं । कियंतश्च ते असंख्येयाः, ? आव-
 लिकाया असंख्येयभागप्रमाणाः । कालद्रव्यभावाः पूर्ववत् । उत्कृष्टपरमावधेः क्षेत्रं सलोकालोकप्रमाणा असं-
 ख्येया लोकाः । कियंतस्ते ? अग्निजीवतुल्याः । कालद्रव्यभावाः पूर्ववत् । एषः त्रिविधोपि परमावधिरुत्कृष्टचारित्र-
 युक्तस्यैव भवति नान्यस्य । वर्धमानो भवति न हीयमानः । अप्रतिपाती न प्रतिपाती । यस्य यावति स लोके
 लोकप्रमाणासंख्येयलोकक्षेत्रे जातस्तस्य तावत्यवस्थानादवस्थितो भवत्यनवस्थितश्च वृद्धिं प्रति न हानिं ।
 ऐहलौकिकदेशांतरगमनादनुगामि पारलौकिकदेशांतरानुगमनाभावादननुगामि । सर्वावधिरुच्यते—असं-
 ख्येयानामसंख्येयभेदत्वादुत्कृष्टपरमावधिक्षेत्रमसंख्येयलोकगुणितमस्य क्षेत्रं । कालद्रव्यभावाः पूर्ववत् । स एष
 न वर्धमानो न हीयमानो नानवस्थितो न प्रतिपाति प्राक्संयतभवक्षयादवस्थितोऽप्रतिपाति भवातर प्रत्यन-
 नुगामि, देशांतरं प्रत्यनुगामि । सर्वशब्दस्य साकल्यवाचित्वाद्द्रव्यक्षेत्रकालभावैः सर्वावधेरंत.पातिपरमावधि
 रतः परमावधिरपि देशावधिरेवेति द्विविध एवावधिः सर्वावधिर्देशावधिश्च । उक्ताया वृद्धौ यदा कालवृद्धि-
 स्तदा चतुर्णामपि वृद्धिर्नियता । क्षेत्रवृद्धौ कालवृद्धिर्भाज्या स्यात्कालवृद्धिः स्यानेति, द्रव्यभावयोस्तु वृद्धिर्नि-
 यता । द्रव्यवृद्धौ भाववृद्धिर्नियता क्षेत्रकालवृद्धिः पुनर्भाज्या स्याद्वा न वेति । भाववृद्धावपि द्रव्यवृद्धिर्नियता
 क्षेत्रकालवृद्धिर्भाज्या स्याद्वा न वेति स एपोऽवधिज्ञानोपयोगो द्विधा भवति एकक्षेत्रोऽनेकक्षेत्रश्च ।
 श्रीवृषभस्वस्तिकनंद्यावर्ताद्यन्यतमोपयोगोपकरण एकक्षेत्रः । तदनेकोपकरणोपयोगोऽनेकक्षेत्रः । यद्येवं
 परायत्तत्वात्परोक्षत्वप्रसंगः ? न, इन्द्रियेषु परत्वरूढेः । इन्द्रियाणि पराण्याहुरिन्द्रियेभ्यः परं मनो मनसस्तु परा-
 बुद्धिर्बुद्धेः परतरो हि स, इत्येव बहुधा व्याख्यातमवधिज्ञानं ।

मनः पर्ययस्येदानीमवसरप्राप्तस्य भेदपुरस्सरं लक्षणं व्याचिख्यासुरिदमाह—

ऋजुविपुलमती मनःपर्ययः ॥ २३ ॥

ऋज्वी निर्वर्तिता प्रगुणा च ॥ १ ॥ कस्मात् निर्वर्तिता ? वाक्कायमनस्कृतार्थस्य परकीयमनोग-
तस्य विज्ञानात् । ऋज्वी मतिर्यस्य सोऽयमृजुमतिः ।

अनिर्वर्तिता कुटिला च विपुला ॥ २ ॥ कस्मात् अनिर्वर्तिता ? वाक्कायमनस्कृतार्थस्य परकीय-
मनोगतस्य विज्ञानात्, विपुला मतिरस्य स विपुलमतिः । ऋजुमतिश्च विपुलमतिश्च ऋजुविपुलमती । एकस्य
मतिगच्छस्य गतार्थत्वादप्रयोगः । अथवा ऋजुश्च विपुला च ऋजुविपुले ऋजुविपुले मती ययोस्तौ ऋजु-
विपुलमती इति । स एष मनःपर्ययो द्विधा ऋजुमतिर्विपुलमतिरिति । अत्रोक्तो भेदः । लक्षणमस्येदानीं वक्तव्य-
मित्यत्रेच्यते—

मनसंबन्धेन लब्धवृत्तिर्भनःपर्ययः ॥ ३ ॥ वीर्यातरायमनःपर्ययज्ञानावरणक्षयोपशमागोपांग
नामलाभोपष्टंभादात्मीयपरकीयमनःसंबन्धेन लब्धवृत्तिरुपयोगो भनःपर्ययः ।

मतिज्ञानप्रसंग इति चेन्नाऽन्यदीयमनोऽपेक्षामात्रत्वाद्भ्रे चंद्रव्यपदेशवत् ॥ ४ ॥ स्यान्मंतं
यथा मनश्चक्षुरादिसवधाच्चक्षुरादिज्ञानमाविर्भवति तन्मतिज्ञान । तथा मनःपर्ययोपि मनःसंबन्धाल्लब्धवृत्तिरिति
मतिज्ञान प्राप्नोतीति । तन्न किं कारणं ? अन्यदीयमनोऽपेक्षामात्रत्वात् । कथं ? अत्रे चंद्रव्यपदेशवत् । यथा
ऽभ्रे चंद्रमस पश्येति अभ्रमपेक्षाकारणमात्रं भवति न च चक्षुरादिवन्निर्वर्तकं चंद्रज्ञानस्य । तथाऽन्यदीयमनो
प्यपेक्षाकारणमात्रं भवति परकीयमनसि व्यवस्थितमर्थं जानाति मनःपर्यय इति । ततो नास्य तदायत्तः
प्रभव इति न मतिज्ञानप्रसंगः ।

स्वमनोदेशे वा तदावरणकर्मक्षयोपशमव्यपदेशाच्चक्षुष्यवाधिज्ञाननिर्देशवत् ॥ ५ ॥ अथवा
चक्षुर्देशस्थानामात्मप्रदेशानामवध्यावरणक्षयोपशमाद्यथा चक्षुष्यवाधिज्ञानव्यपदेश इष्टः । नचाऽवधिर्मतिर्भवति
तथा मनःपर्ययज्ञानावरणक्षयोपशमात् स्वमनोदेशस्थानामात्मप्रदेशानां मनःपर्ययव्यपदेशः, नचास्य मत्तित्व ।

✓मनःप्रतिबंधज्ञानादनुमानप्रसंग इति चेन्न प्रत्यक्षलक्षणाऽविरोधात् ॥ ६ ॥ स्यान्मतं यथा
धूमप्रतिवधाद्भूमसपृक्तेऽग्नावनुमानं तथा अन्यदीयमनःप्रतिवधात्तन्मनःसपृक्तानर्थान् जानन्मनःपर्ययोऽनुमान
मिति । तन्न किं कारणं प्रत्यक्षलक्षणाऽविरोधात् । यत्प्रत्यक्षलक्षणमुक्तं (इन्द्रियानिन्द्रियनिरपेक्षमतीतव्यभि-
चार साकारग्रहण प्रत्यक्षमिति) तेनाऽविरोधो न मनःपर्ययोऽनुमान । अनुमानं हि तेन विरुध्यते ।

✓उपदेशपूर्वकत्वाच्चक्षुरादिकरणनिमित्तत्वाद्द्वानुमानस्य ॥ ७ ॥ उपदेशाद्धि अयमग्निरयं धूम
इत्युपलभ्य पश्चाद्भूमदर्शनादग्नावनुमानं करोति । चक्षुरादिकरणसवधाच्च । ततोऽस्योक्तं प्रत्यक्षलक्षणं विरुध्यते ।
न च तथा मनःपर्यय उपदेशचक्षुरादिकरणसवध चाऽपेक्षते ।

स द्वेषा सूत्रोक्तविकल्पात् ॥ ८ ॥ स मनःपर्ययो द्वेषा । कुतः ? सूत्रोक्तविकल्पात् । ऋजुमतिर्वि-
पुलमतिरिति ।

आद्यस्त्रेधारुमनोवाक्कायविषयभेदात् ॥ ९ ॥ आद्यं ऋजुमतिमनःपर्ययस्त्रेधा । कुतः ? ऋजुमनो
वाक्कायविषयभेदात् । ऋजुमनस्कृतार्थज्ञः ऋजुवाकृतार्थज्ञः ऋजुकायकृतार्थज्ञश्चेति । तद्यथा मनसार्थं व्यक्तं
सचित्तं वाचं वा धर्मादियुक्तामसकीर्णामुच्चार्य कायप्रयोगं चोभयलोकफलनिष्पादनार्थमगोपागप्रसंगनिपा-
तनाकुचनप्रसारणादिलक्षणं कृत्वा पुनरनंतरे समये कालांतरे वा तमेवार्थं चिंतितमुक्तं कृतं वा, विस्मृत-
त्वात् शक्नोति चिंतयितुं । तमेवविधिमर्थं ऋजुमतिमनःपर्ययः पृष्टोऽपृष्टो वा जानत्ययमसावर्थं अनेन विधिना
स्वया चिंतित उक्तः कृतो वेति । कथमयमर्थोलभ्यते ? आगमाविरोधात् । आगमे ह्युक्तं मनसा मनः परिच्छिद्य
परेया मज्ञादीन् जानाति इति मनसाऽऽत्मनेत्यर्थः । परमनः समताद्विदित्वा परमनसा चिंतितस्य सचेतने-
तरस्याऽर्थस्य मनस्यवस्थान्मनोव्यपदेशः । मन्त्रस्थानां पुरुषाणां मन्त्रव्यपदेशवत् । तमात्मना आत्माऽवबु-
ध्याऽऽत्मनः परेया च चिंता जीवितमरणसुखदुःखलाभालाभादीन् विजानाति । व्यक्तमनसा जीवाना-
मर्थं जानाति नाऽव्यक्तमनसा । व्यक्तं स्फुटीकृतोऽर्थश्चित्तया सुनिर्वर्तितो यैस्ते जीवा व्यक्तमनसस्तैरर्थं
चिंतितं ऋजुमतिर्जानाति नेतरेः । कालतो जवन्नेन जीवानामात्मनश्च द्वित्रीणि, उत्कर्षेण सप्ताष्टानि भव-

प्रहणानि गत्यागत्यादिभिः प्ररूपयति । क्षेत्रतो जघन्येन गव्यूतिपृथक्त्वस्याभ्यन्तरं न बहिः । उत्कर्षेण योजनपृथक्त्वस्याभ्यन्तरं न बहिः ।

द्वितीयः षोढा ऋजुवक्रमनोवाक्कायविषयभेदात् ॥ १० ॥ द्वितीयो विपुलमतिः षोढा भिद्यते । कुतः ? ऋजुवक्रमनोवाक्कायविषयभेदात् । ऋजुविकल्पाः पूर्वोक्ताः वक्रविकल्पाश्च तद्विपरीता योज्याः । तथा ऽऽत्मनः परेषां च चिंताजीवितमरणसुखदुःखलाभालाभादीन् अव्यक्तमनोभिर्व्यक्तमनोभिश्च चिंति-
तान् अचितितान् जानाति विपुलमतिः । कालतो-जघन्येन सप्ताष्टानि भवप्रहणानि । उत्कर्षेणाऽसंख्येयानि गत्यागतिभिः प्ररूपयति । क्षेत्रतो जघन्येन योजनपृथक्त्वं । उत्कर्षेण मानुषोत्तरशैलाभ्यन्तरं न बहिः । एवं द्विभेदो मनःपर्ययो वर्णितः । तस्य किं परस्परतो विशेषोस्त्युत नास्ति ? । अत आह—

विशुद्धप्रतिपाताभ्यां तद्विशेषः ॥ २४ ॥

तदावरणकर्मक्षयोपशमे सति आत्मनः प्रसादो विशुद्धिः । प्रतिपतनं प्रतिपातः । उपशांतकषायस्य चारित्रमोहोद्रेकात्प्रच्युतसंयमशिखरस्य प्रतिपातो भवति । क्षीणकपायस्य प्रतिपातकारणाभावादप्रतिपातः । विशुद्धिश्चाऽप्रतिपातश्च विशुद्ध्यप्रतिपातौ ताभ्यां विशुद्ध्यप्रतिपाताभ्यां तयोर्विशेषस्तद्विशेषः । पूर्वसूत्र एव तयोर्विशेषो निर्ज्ञातः किमर्थं पुनरिदमुच्यते ?

विशेषांतरप्रतिपत्त्यर्थं पुनर्वचनं ॥ १ ॥ यः पूर्वसूत्रे विशेष उक्तः तावतास्य न परितोष-
स्ततो विशेषांतरप्रतिपत्त्यर्थं पुनरिदमुच्यते ।

च शब्दप्रसंग इति चेन्न प्राथमकल्पिकभेदाभावात् ॥ २ ॥ यथा मनःपर्ययस्य ऋजुविपुल-
मती भेदौ तथा विशुद्ध्यप्रतिपातावपि तस्यैव भेदौ यदि स्यातां युक्तश्चशब्दः स्यात् । यतस्तु विशुद्ध्य-
प्रतिपातौ ऋजुविपुलमत्योर्विशेषौ न भेदौ, अतश्चशब्दाऽप्रसंगः । तत्र विशुद्ध्या तावदृजुमतेर्विपुलमतिर्द्र-
व्यक्षेत्रकालभावैर्विशुद्धतरः । कथं ? इह यः कार्माणद्रव्यानंतभागोऽस्यः सर्वावधिना ज्ञातस्तस्य पुनरनं-
तभागीकृतस्य मन्ःपर्ययज्ञेयोऽनंतभागोऽनंतस्याऽनतभेदत्वात् । ऋजुमतिकार्षणद्रव्याऽनंतभागाद्द्रविप्रकृष्टो-
ल्पीयाननंतभागः १- विपुलमतेर्द्रव्यक्षेत्रकालविशुद्धिरुक्ता । भावतो विशुद्धिः सूक्ष्मतरद्रव्यविषयत्वादेव-
वेदितव्या । प्रकृष्टक्षयोपशमविशुद्धिभावयोगादप्रतिपातेनापि विपुलमतिर्विशिष्टा । स्वामिना प्रवर्धमानचा-
रित्रोदयत्वात् । ऋजुमतिः पुनः प्रतिपाती स्वामिनां कपायोद्रेकाद्धीयमानचारित्रोदयत्वात् । यद्यस्यमनः
पर्ययस्य प्रत्यात्मानमयं विशेषः अथानयोरवधिमनःपर्यययोः कुतो विशेषः ? इत्यत आह—

विशुद्धिक्षेत्रस्वामिविषयेभ्योऽवधिमनःपर्यययोः ॥ २५ ॥

विशुद्धिः प्रसादः । क्षेत्र यत्रस्थान् भावान् प्रतिपद्यते । स्वामी प्रयोक्ता । विषयो ज्ञेयः ।
**अवधिज्ञानान्मनःपर्ययस्य विशुद्ध्यभावोऽल्पद्रव्यविषयत्वादिति चेन्न भूयःपर्याय-
ज्ञानात् ॥ १ ॥** स्यान्मत्तमूत्रविज्ञानान्मनःपर्ययोऽविशुद्धतरः । कुतः ? अल्पद्रव्यविषयत्वात् । यतः सर्वा-
वधिरूपिद्रव्यानंतभागो मनःपर्ययद्रव्यमिति । तत्र किं कारणं भूयःपर्यायज्ञानात् । यथा-कश्चिद्ब्रह्मनि-
शास्त्राणि-व्याचष्टे एकदेशेन-न साकल्येन तद्रतमर्थं शक्नोति वक्तुं, अपरस्त्वेक-शास्त्रं साकल्येन व्याचष्टे यावत्
स्तस्यार्थास्तान् सर्वान् शक्नोति वक्तुं, अयं पूर्वस्माद्विशुद्धतरविज्ञानो भवति । तथाऽवधिज्ञानविषयानंतभाग-
ज्ञोपि मनःपर्ययो विशुद्धतरः । यतस्तमनंतभाग रूपादिभिर्विदुभिः पर्यायैः प्ररूपयति । क्षेत्रमुक्तं । विषयो
वक्ष्यते । स्वामित्वं प्रत्युच्यते—

विशिष्टसंयमगुणैकार्थसमवायी मनःपर्ययः ॥ २ ॥ विशिष्टः संयमगुणो यत्र विद्यते
तत्रैव वर्तते मनःपर्ययः । तथाचोक्तं मनुष्येषु मनः पर्यय आविर्भवति, न देवंनारकतैर्यग्योनेषु । मनुष्येषु ।
चोत्पद्यमानः गर्भजेषूपपद्यते न संमूर्च्छनजेषु । गर्भजेषूपपद्यमानः कर्मभूमिजेषूपपद्यते नाकर्मभूमिजेषु । कर्म-
भूमिजेषूपपद्यमानः पर्यायकेषूपपद्यते नापर्यायकेषु । पर्यायकेषूपजायमानः सम्यग्दृष्टिपूजायते न मिथ्या-

दृष्टिसात्सादनसम्यग्दृष्टिसम्यङ्मिध्यादृष्टिषु । सम्यग्दृष्टिषूपजायमानः संयतेषूपजायते नाऽसंयतसम्यग्दृष्टि
सयतासंयतेषु । संयतेषूपजायमानः प्रमत्तादिषु क्षीणकषायातेषूपजायते नोत्तरेषु । तत्र चोपजायमानः प्रवर्ध
मानचारित्र्येषूपजायते न हीयमानचारित्र्येषु । संप्रवर्धमानचारित्र्येषूपजायमानः सप्तविधान्युत्तमर्द्धिप्राप्तेषु
जायते नेतरेषु । ऋद्धिप्राप्तेषु च केषुचिन्न सर्वेष्विति विशिष्टसयमग्रहण वाक्ये कृत । अवधिः पुनः
चातुर्गतिकेष्विति । स्वामिभेदादप्यनयोर्विशेषः । इदानीं केवलज्ञानलक्षणाभिधानं प्राप्तकालं तदुल्लंघ्य ज्ञानानां
विषयनिबंधः परीक्ष्यते । कुतः ? तस्य, मोहक्षयाज्ज्ञानदर्शनावरणान्तरायक्षयाच्च केवलमित्यत्र वक्ष्यमाण-
त्वात् । यथेवमाद्ययोरेव तावन्मतिश्रुतयोर्विषयनिबंध उच्यतामित्यत आह—

मतिश्रुतयोर्निबंधोद्रव्येष्वसर्वपर्यायेषु ॥ २६ ॥

निबंधन निबंधः । कस्य ? मतिश्रुतविषयस्य । तत्तर्हि विषयग्रहणं कर्तव्यं न कर्तव्यं ॥

प्रत्यासत्तेः प्रकृतविषयग्रहणाभिसंबंधः ॥ १ ॥ प्रकृत विषयग्रहणमस्ति । क प्रकृतं ? विशुद्धि
क्षेत्रस्वामिविषयस्य इति । तत्र प्रत्यासत्तेर्विषयग्रहणमिहाभिसंबध्यते । ननु च स विभक्त्यंतरनिर्दिष्टो न
शक्यते इह संबद्धं ? । अर्थवशाद्विभक्तिपरिणामः । यथोच्चानि देवदत्तस्य गृहाणि आमंत्रयस्वैन देवदत्तमिति
गम्यते । देवदत्तस्य गावोश्वाहिरण्यमाढ्यो वेधवेयो देवदत्त इति गम्यते । एवमिहापि निबंधः । कस्य ? विष-
यस्येत्यभिसंबध्यते । अथ द्रव्येष्विति बहुत्वनिर्देशः किमर्थः ?—

द्रव्येष्विति बहुत्वनिर्देशः सर्वद्रव्यपर्यायसंग्रहार्थः ॥ २ ॥ जीवधर्माऽधर्माकाशकालपु-
द्रलाभिधानानि षडत्र द्रव्याणि तेषां सर्वेषां संग्रहार्थः द्रव्येष्विति बहुत्वनिर्देशः क्रियते ॥

तद्विशेषणार्थमसर्वपर्यायग्रहणं ॥ ३ ॥ तेषां द्रव्याणामविशेषणं मतिश्रुतयोर्विषयभावप्रसंगे
तद्विशेषणार्थमसर्वपर्यायग्रहणं क्रियते । तानि द्रव्याणि मतिश्रुतयोर्विषयभावमापद्यमानानि कतिपयैरेव
पर्यायैर्विषयभावमात्कंदति न सर्वपर्यायैरनतैरपीति । तत्कथं ? इह मतिश्चक्षुरादिकरणनिमित्ता रूपा-
द्यालंबना । सां, यस्मिन् द्रव्ये रूपादयो वर्तन्ते न तत्र सर्वान् पर्यायानवगृह्णाति चक्षुरादिविषयानेवाऽऽलवते
श्रुतमपि शब्दलिङ्गशब्दाश्च सर्वे संख्येया एव, द्रव्यपर्यायाः पुनरसंख्येयानतभेदा न ते सर्वे विशेषाकारण
तैर्विषयीक्रियते । उक्तच—

पण्णवणिज्जा भावा अणंतभागो दु अणमिल्लप्याणं । पण्णवणिज्जाणं पुण अणंतभागो सुदणिवद्धो ॥

अतीन्द्रियेषु मतेरभावात्सर्वद्रव्यासंप्रत्यय इति चेन्न नोइन्द्रियविषयत्वात् ॥ ४ ॥ स्यान्मतं
धर्मास्तिकायादिषु मतेरभावोतीन्द्रियत्वात् । ततो मतिः सर्वद्रव्यविषयनिबंधेति लक्षणमयुक्तमिति । तन्न किं
कारणं ? नोइन्द्रियविषयत्वात् । नोइन्द्रियावरणक्षयोपशमलब्ध्यपेक्षं नोइन्द्रिय, तेषु व्याप्रियते । अथ हि तत्र न
धृतेताऽवधिना सह निर्दिश्येत रूपिष्वेव वृत्तेः । अथ मतिश्रुतयोरनंतरनिर्देशार्हस्यावधेः को विषयनिबंधः ?
इत्यत आह—

रूपिष्ववधेः ॥ २७ ॥

रूपशब्दस्याऽनेकार्थत्वे सामर्थ्याच्छुक्लादिग्रहणं ॥ १ ॥ अयं रूपशब्दोऽनेकार्थः । क्वचिच्चा-
क्षुपे वर्तते यथा—रूपरसगंधस्पर्शा इति । क्वचित्त्वभावे वर्तते यथा अनतरूपमनतस्वभावमिति । तत्रेह
सामर्थ्याच्चक्षुर्विषये शुक्लादौ वर्तमानो गृह्यते । यदि स्वभाववाचिना ग्रहणं स्यादनर्थकं स्यात्, न हि कस्यचि-
त्स्वभावो नास्तीति ॥

भूमाद्यनेकार्थसंभवे नित्ययोगोऽभिधानवशात् ॥ २ ॥ यद्यपि मत्वर्थी यस्य भूमादयोऽर्थाः
यद्भव' सभवति । उहाभिधानवशान्नित्ययोगो वेदितव्यः । नित्य हि पुद्रला युक्ता रूपेणेति, यथा क्षीरिणो
वृक्षा इति । यथेवमाधिज्ञानस्य पुद्रला रूपमुखेनैव विषयभाव प्रतिपद्येरन् न रसादिमुखेन ? नैष दोषः—

तद्रूपलक्षणार्थत्वात्तदविनाभाविरसादिग्रहणं ॥३॥ तद्रूपं द्रव्यस्योपलक्षणत्वेनोपादीयते अतस्तद विनाभाविनो रसादयोपि गृह्यन्ते । यद्येवं तद्गतेषु सर्वेष्वनंतपर्यायेषु अवधेर्विषयनिबंधः प्राप्नोतीत्यत आह—
असर्वपर्यायग्रहणानुवृत्तेर्न सर्वगतिः ॥ ४ ॥ असर्वपर्यायेष्वित्येतद्ग्रहणमनुवर्तते । यथा-
 देवदत्ताय गौर्दीयतां, जिनदत्ताय कंबल इति दीयतामित्याभिसंबध्यते । एवमिहाप्यसर्वपर्यायेष्वित्याभिसंबंधान्न सर्वगतिर्भवति । ततो रूपिषु पुद्गलेषु प्रागुक्तद्रव्यादिपरिमाणेषु, जीवपर्यायेषु औदयिकौपश-
 मिकक्षायोपशमिकेषूपच्यतेऽवधिज्ञानं । रूपिद्रव्यसंबंधान्न क्षायिकपारिणामकेषु । नापि धर्मास्तिकाया-
 दिषु तत्संबंधाभावात् । अथ मनःपर्ययस्य को विषयनिबंधः ?, इत्यत आह—

तदनंतभागे मनःपर्ययस्य ॥ २८ ॥

यद्रूपिद्रव्यं सर्वावधिज्ञानस्य विषयत्वेन समर्थितं तस्यानंतभागीकृतस्यैकस्मिन्भागे मनःपर्ययः प्रव-
 र्त्तते । अथांति यन्निर्दिष्टं केवलज्ञानं तस्य को विषयनिबंधः ? इत्यत आह—

सर्वद्रव्यपर्यायेषु केवलस्य ॥ २९ ॥

अत्राह—किं द्रव्यं ?

स्वपर्यायान् द्रवति द्रूयते वा तैरिति द्रव्यं ॥ १ ॥ आत्मनः पर्यायान् द्रवति गच्छतीति
 द्रव्यं । बहुलापेक्षया कर्तरि साधुत्वं । द्रूयते वा तैरिति द्रव्यं ॥

कथंचिद्भेदसिद्धौ तत्कर्तृकर्मव्यपदेशसिद्धिः ॥ २ ॥ द्रव्यस्य पर्यायाणां च कथंचिद्भेदे
 संयुक्तः कर्तृकर्मव्यपदेशः सिद्ध्यति ॥

इतरथा हि तदप्रसिद्धेरत्यन्ताव्यतिरेकात् ॥ ३ ॥ यद्येकांतेनैकत्वमवधार्येत तस्य कर्तृकर्म-
 व्यपदेशसिद्धिः स्यात् । कुतः ? अत्यन्ताव्यतिरेकात् । न हि तदेव निर्विशेषमेकं शक्यंतरापेक्षया विना कर्तृ-
 कर्म च भवितुमर्हति । अथ कः पर्यायस्तस्य ?

मिथोभवनं प्रतिविरोध्यविरोधिनां धर्माणामुपात्तानुपात्तहेतुकानां शब्दांतरात्मलाभ-
 निमित्तत्वादर्पितव्यवहारविषयोऽवस्थाविशेषः पर्यायः ॥ ४ ॥ मिथोभवनं प्रति केचिद्ध-
 र्माविरोधिनः । केचिदविरोधिनः । तत्र जीवस्य तावदनादिपारिणामिकचैतन्यजीवद्रव्यभव्याभव्योर्ध्व-
 गतिस्वभावास्तित्वादिभिरौदयिकादयो भावा यथासंभवं युगपद्भावादविरोधिनः । विरोधिनश्च नारकतैर्यग्योन
 देवमनुष्यस्त्रीपुंनपुंसकएकद्वित्रिचतुःपंचेन्द्रियवात्यकौमारकोपप्रसादादयः, सहानवस्थानात् । तथा पौ-
 द्गलिका अनादिपारिणामिकाः रूपरसगंधस्पर्शशब्दसामान्यास्तित्वादयः शुक्लादिपंचकतित्तादिपंचक गंध-
 द्वयस्पर्शाष्टकशब्दषट्कपर्यायैः प्रत्येकमेकद्वित्रिचतुःपंचादिसंख्येयानंतगुणपरिणामिभिर्यथासंभव युगप-
 द्भावादविरोधिनः । विरोधिनश्च शुक्लकृष्णनीलतित्तकटुकसुरभेतरगधादयः प्रायोगिका वैश्रसिकाश्च
 परमाणुषु स्कंधेषु च सहानवस्थानात् । एव धर्मास्तिकायादिष्वप्यमूर्तत्वाऽचेतनत्वाऽसंख्येयप्रदेशत्व
 गतिकारणस्वभावाऽस्तित्वादयोऽनंतभेदागुणरुलघुगुणहानिवृद्धिविकारैः स्वप्रत्ययैः परप्रत्ययैश्च गतिकारण-
 त्वविशेषादिभिरविरोधिनः परस्परविरोधिनश्च ज्ञेयाः । तेषु केचिदुपात्तहेतुका द्रव्यक्षेत्रकालभावनिमित्ता
 औदयिकादयः । अनुपात्तहेतुकाश्च त्रिषु कालेष्वविकारिणः पारिणामिकाश्चैतन्यादयः । तेषां विरोध्यविरो-
 धिनां धर्माणामुपात्तानुपात्तहेतुकानां शब्दांतरात्मलाभस्य निमित्तत्वाच्चेतनो नारको वालक इत्यर्पितव्यवहार
 विषय इति व्यवहार-ऋजुसूत्रशब्दत्रिविधनयात्मकः, द्रव्यार्थिकानर्पणात्पर्यायार्थिकेनार्पितः, तस्य द्रव्यस्या-
 ऽवस्थाविशेषः पर्याय इत्युच्यते ।

तयोरितरेतरयोगलक्षणो द्वंद्वः ॥ ५ ॥ तयोरितरेतरयोगलक्षणो द्वंद्वो वेदितव्यः । द्रव्याणि च
 पर्यायाश्च द्रव्यपर्याया इति ।

द्वंद्वेऽन्यत्वं पृक्षन्ग्रोधवदिति चेन्न तस्य कथंचिद्भेदेऽपि दर्शनाद्गोत्वगोपिंडवत् ॥ ६ ॥
स्यान्मत यदि द्वंद्वः ?, पृक्षन्ग्रोधवदन्यत्वं द्रव्यपर्यायाणां प्राप्नोतीति । तन्न किं कारणं तस्य कथंचिद्भेदेऽपि दर्शनात् । गोत्वगोपिंडवत् । यथा गोत्व च गोपिंडश्च गोत्वगोपिंडावित्यनन्यत्वेऽपि द्वंद्वो भवति तथा द्रव्य-पर्यायेष्विति । ननु सामान्यविशेषयोरन्यत्वात्साव्यसममेतदिति । नैप दोषः उक्तमेतदनन्यत्वं सामान्य-विशेषयोः ।

द्रव्यग्रहणं पर्यायविशेषणं चेन्नानर्थक्यात् ॥ ७ ॥ स्यादेतद् द्रव्याणां पर्याया द्रव्यपर्याया इति द्रव्यग्रहणं पर्यायविशेषणमिति । तन्न किं कारणं आनर्थक्यात् । एवं सति द्रव्यग्रहणमनर्थकं स्यात् । नद्वाद्व्यस्य पर्यायाः संतीति ।

√ द्रव्याज्ञानप्रसंगाच्च ॥ ८ ॥ केवलेन पर्याया एव ज्ञायते न द्रव्याणीति द्रव्याज्ञानं प्राप्नोत्युत्तर-पदार्थप्रधानत्वात् । अथ मतमेतत् सर्वेषु पर्यायेषु ज्ञातेषु न किंचिदज्ञातमस्ति ततो व्यतिरिक्तस्य द्रव्यस्या-भावात् । यद्येव द्रव्यग्रहणमनर्थकमित्युक्तं पुरस्तात् । तस्मात्साधूक्तं द्वंद्वोयमिति । ननु च द्वंद्वेऽपि द्रव्यग्रहणम-नर्थकं पर्यायव्यतिरेकेणाऽनुपलब्धेरिति । नैप दोषः सज्ञास्वालक्षण्यादिभेदाद्भेदोपपत्तेः । अथ सर्वग्रहणं किमर्थं ननु बहुवचननिर्देशादेव बहुत्वसप्रत्ययसिद्धेः ।

सर्वग्रहणं निरवशेषप्रतिपत्त्यर्थं ॥ ९ ॥ ये लोकालोकभेदभिन्नास्त्रिकालविषया द्रव्यपर्याया अनन्तास्तेषु निरवशेषेषु केवलज्ञानविषयनिबंध इति प्रतिपत्त्यर्थं सर्वग्रहणं । यावांल्लोकालोकस्वभावोऽनन्तः-तावतोऽनन्तानन्ता यद्यपि स्युस्तानपि ज्ञातुमस्य सामर्थ्यमस्तीत्यपरिमितमाहात्म्यं केवलज्ञानं वेदितव्यं । आह-विषयनिबंधोवधृतो मत्यादीनां, इदं तु न निर्ज्ञातमेकस्मिन्नात्मनि स्वनिमित्तसनिधानोपजनितवृत्तीनि ज्ञानानि यौगपद्येन कति भवन्ति ? इत्यत आह—

एकादीनि भाज्यानि युगपदेकस्मिन्नाचतुर्भ्यः ॥ ३० ॥

एक इति कोय शब्दः ?

अनेकार्थसंभवे विवक्षातः प्राथम्यवचन एकशब्दः ॥ १ ॥ अयमेकशब्दोऽनेकस्मिन्नर्थे दृष्ट-प्रयोगः । क्वचित्संख्यायां वर्तते, एको द्वौ बहव इति । क्वचिदन्यत्वे, एके आचार्या अन्ये आचार्या इति । क्वचिदसहाये, एकाकिनस्ते विचरन्ति वीरा इति । क्वचित्प्राथम्ये, एकमागमनं प्रथममागमनमिति । क्वचित्प्रा-धान्ये एकहतां सेनां करोमि प्रधानहतां सेना करोमीत्यर्थः । तत्रेह विवक्षातः प्राथम्यवचन एकशब्दो वेदितव्यः ।

आदिशब्दश्चावयववचनः ॥ २ ॥ आदिशब्दश्चायमनेकार्थसंभवे, विवक्षात इहावयववचनो वेदितव्यः । क्वचिद्व्यवस्थायां वर्तते ब्राह्मणादयश्चत्वारो वर्णा ब्राह्मणव्यवस्थाः ब्राह्मणक्षत्रियविदूशूद्रा इत्यर्थः । क्वचिद्व्यवस्थेः भुजंगादयः परिहर्तव्याः, भुजंगप्रकाराः विपर्वन्त इत्यर्थः । क्वचित्सामीप्ये नद्यादीनि क्षेत्राणि नदीसमीपानीत्यर्थः । क्वचिद्व्यवस्थेः ऋगादिमधीते ऋगवयवमधीते इत्यर्थः । तेनैतदुक्तं भवति एक-स्यादिरैकादिः प्रथमावयव इति । कस्य ? प्रथमस्य परोक्षस्य । कः पुनरवयवः ? मतिज्ञान ।

सामीप्यवचनो वा ॥ ३ ॥ अथवाऽयमादिशब्दः सामीप्यवचनो दृष्टव्यः । तेन प्रथमस्य मतिज्ञानस्य श्रुतं समीपमित्युक्तं भवति ।

मतेर्बहिर्भावप्रसंग इति चेन्नाऽनयोः सदाऽव्यभिचारात् ॥ ४ ॥ स्यादेतदेवं सति मतेर्बहिर्भावः प्राप्नोतीति । तन्न किं कारणमनयोः सदाऽव्यभिचारात् । एते हि मतिश्रुते सर्वकालमव्यभिचारिणी, नारद-पर्वतवत् । तस्मादनयोरन्यतरग्रहणे इतरस्य ग्रहणं सन्निहितं भवति ।

ततोऽन्यपदार्थे वृत्तावेकस्यादिशब्दस्य निवृत्तिरूपमुखवत् ॥ ५ ॥ यथोष्टस्य मुखमुष्टमुखं, उष्ट-

मुखवन्मुखमस्येति वृत्तावेकस्य मुखशब्दस्य निवृत्तिः, एवमिहापि-एकादिरादिर्येषां तानीमान्येकादीनि इत्येक-
स्यादिशब्दस्य निवृत्तिः ।

अवयवेन विग्रहः समुदायो वृत्त्यर्थः ॥६॥ अवयवेन विग्रहः क्रियते, वृत्त्यर्थः समुदायो भवति ।
तेनैकादीन्यभ्यन्तरीकृत्य भाज्यान्यर्पयितव्यानीत्यर्थः । किं सर्वाणि । नेत्याह आचतुर्भ्यः । कुत एतत् ?-

केवलस्याऽसहायत्वादितरेषां च क्षयोपशमनिमित्तत्वाद्यौगपद्यभावः ॥७॥ यतः केवल ज्ञानं
तदसहायं, इतराणि च ज्ञानानि क्षयोपशमनिमित्तानि, अतो विरोधाद्युगपदसंभवस्तस्मादुच्यते आ चतुर्भ्य इति ।

माभावोऽभिभूतत्वादहनि नक्षत्रवदिति चेन्न क्षायिकत्वात् ॥८॥ स्यादेतन्नाभावः क्षायोप-
शमिकानां ज्ञानानां केवलानि, किंतु केवलज्ञानेन महताऽभिभूतानि स्वप्रयोजनेन व्याप्रियन्ते । भास्करप्रभाभि-
भिभूतनक्षत्रवदिति । तन्न किं कारणं क्षायिकत्वात् सक्षीणसकलज्ञानावरणे भगवत्यर्हति कथं क्षायोपशमि-
काना ज्ञानानां संभवः । न हि परिप्राप्तसर्वशुद्धौ पदे प्रदेगाऽशुद्धिरस्ति ।

इन्द्रियत्वादिति चेन्नाऽऽर्पार्थानवबोधोधात् ॥ ९ ॥ स्यादेतदेवमागमः प्रवृत्तः । पंचेन्द्रिया असंज्ञि-
पंचेन्द्रियादारभ्य आ अयोगिकेवलिन इति । अत इन्द्रियवत्त्वात्तत्कार्येणापि ज्ञानेन भवितव्यमिति । तन्न किं
कारण आर्पार्थानवबोधोधात् । आपे हि सयोग्ययोगिकेवलिनोः पंचेन्द्रियत्व द्रव्येन्द्रियं प्रत्युक्तं न भावेन्द्रियं
प्रति । यदि हि भावेन्द्रियमभविष्यत्, अपि तु तर्हि असक्षीणसकलवरणत्वात्सर्वज्ञतैवास्य न्यवर्तिष्यत । तस्मा-
देतदुक्तं भवति एकस्मिन्नात्मनि द्वे मतिश्रुते, क्वचित्त्राणि मतिश्रुतावधिज्ञानानि, मतिश्रुतमनःपर्ययज्ञानानि वा
क्वचिच्चत्वारि मतिश्रुतावधिमनःपर्ययज्ञानानि, न पंचैकस्मिन् युगपत्संभवति ।

संख्यावचनो वैकशब्दः ॥ १० ॥ अथवा संख्यावचनोऽयमेकशब्दः । एकमादिर्येषां तानीमान्ये-
कादीनि, कथं मतिज्ञानमेकस्मिन्नात्मनि एकं यदक्षरश्रुतं द्वयनेकद्वादशभेदमुपदेशपूर्वकं तद्गजनीय स्याद्वा न-
वेति । इतरत्पूर्ववत् । पर आह-असंख्यासहायप्रधान्यवचने-एकशब्दे-सति-एकादीनि-केवलादीनीत्यर्थः ।
एकस्मिन्नात्मन्येकं केवलज्ञानं क्षायिकत्वात् । द्वे मतिश्रुते इत्यादिपूर्ववत् । अधोक्तानि मत्यादीनि ज्ञानव्यपदेश
मेव लभत उतान्यथापीत्यत आह-

मतिश्रुतावधयो विपर्ययश्च ॥३१॥

विपर्ययोऽन्यथा । कुतः । सम्यगधिकारात् । चशब्दः समुच्चयार्थः विपर्ययश्च सम्यक् चेति । कुतः
युनरेषां विपर्ययः ?

मिथ्यादर्शनपरिग्रहान्मत्यादिविपर्ययः ॥ १ ॥ योसौ दर्शनमोहनीयोदये सति मिथ्यादर्शन
परिणामः तेन सैकार्थसमवायान्मत्यादीना विपर्ययो भवति । ननु च मणिकनकादीना वचोर्गृहगताना-
मपि स्वभावविनाशो न भवति तद्वन्मत्यादीमपि स्यात् ? नैप दोषः—

सरजसकटुकाळांबूगतदुग्धवत्स्वगुणविनाशः ॥ २ ॥ यथा सरजसकटुकाळांबूभाजने निहितं
दुग्धं स्वगुणं परित्यजति । तथा मत्यादीन्यपि मिथ्यादृष्टिभाजनगतानि दुष्यन्तीति । आधारस्य दोषाद्धि आधे-
यस्य दोषो जायते । ननु च नायमेकांत उक्तेमत्तन्मणिकनकादयो वचोर्गृहगता अपि स्वभावं न त्यजतीति
तत्र कथमेतदवसीयते अलांबूदुग्धवदुष्यति मत्यादीनि न पुनर्मप्यादिवन्न दुष्यन्तीति ?

पारिणामिकशक्तिविशेषात् ॥ ३ ॥ पारिणामिकस्य हि वस्तुनः शक्तिविशेषादन्यथाभावो
भवति । यथालांबूद्रव्यं दुग्धं विपरिणामयितुं शक्नोति तथा मिथ्यादर्शनमपि मत्यादीनामन्यथात्वं कर्तुमलं ।
तद्दुदयेऽन्यथानिरूपणदर्शनात् । वचोर्गृहं तु मप्यादीनां विकारं नोत्पादयितुमलं विपरिणामकद्रव्य
संनिधाने तेषामपि भवत्येवान्यथात्वं । यदा तु सम्यग्दर्शनं प्रादुर्भूतं तदा मिथ्यापरिणामदर्शनाभावात्तेषां
मत्यादीनां सम्यक्त्वं अतः सम्यग्दर्शनमिथ्यादर्शनोदयविशेषात्तेषां त्रयाणां द्विधा क्लृप्तिर्भवति । मतिज्ञान

मत्यज्ञानं श्रुतज्ञानं श्रुताज्ञानं अवधिज्ञान विभंगज्ञामिति । अत्राह—रूपादि विषयोपलब्धिव्यभिचाराभावा द्विपर्ययाभावः यथैव मतिज्ञानेन सम्यग्दृष्टयो रूपादीनुपलभन्ते यथा मिथ्यादृष्टयोपि मत्यज्ञानेन । यथैव घटादिषु रूपादीन् श्रुतेन निश्चिन्त्युपदिशति च परेभ्यस्तथा श्रुताज्ञानेनापि । तथैवावधिना रूपिणोर्यानैवयति तथा विभगेनापीति । तस्मान्नास्ति विपर्यय इत्यत आह—

सदसतोरविशेषापाद्यदृच्छोपलब्धेरुन्मत्तवत् ॥ ३२ ॥

सच्छब्दस्यानेकार्थसंभवे विवक्षातः प्रसंसार्थग्रहणं ॥ १ ॥ अय सच्छब्दोनेकार्थ इति व्याख्यातः । तस्येह विवक्षातः प्रसंसार्थस्य ग्रहणं वेदितव्य प्रशस्त तत्त्वज्ञमित्यर्थः । असदज्ञानं । तयोः सदसतोरविशेषेण यदृच्छोपलब्धेर्विपर्ययो भवति । कथमुन्मत्तवत्, यथा उन्मत्तो दोषोदयादुपहर्तेन्द्रियमति विपरीतग्राही भवति सोऽथं गौरित्यध्यवस्यति । गा वाऽश्वः, इति । लोष्ठ सुवर्णं, सुवर्णं लोष्ठमिति । लोष्ठं लोष्ठमिति सुवर्णं सुवर्णमिति तस्यैवमविशेषेणाध्यवस्यतोऽज्ञानमेव भवति । तद्वत् मिथ्यादर्शनोपहर्तेन्द्रियमतेर्मति श्रुतावधयोप्यज्ञानमेव भवतीति ॥

भवत्यर्थग्रहणं वा ॥२॥ अथवा सच्छब्दोयं भवत्यर्थं वेदितव्यः । साद्विद्यमानमित्यर्थः असदविद्यमानं, तयोरविशेषेण यदृच्छोपलब्धेः विपर्ययो भवति कदाचिद्रूपादि सदप्यसदिति प्रतिपद्यते असदपि सदिति । कदाचित्तु सत्सदेवाऽसदप्यसदेवेति । कुतः ?—

प्रवादिपरिकल्पनाभेदाद्विपर्ययग्रहः ॥ ३ ॥ प्रवादिनां कल्पनाभेदाद्विपर्ययग्रहो भवति तद्यथा केचित्तावदाहुः—द्रव्यमेव न रूपादय इति । अपर आहुः रूपादय एव न द्रव्यमिति । अपरेषां दर्शनं अन्यदृश्यमन्ये च रूपादय इति । कथमेषा विपर्ययग्रहः ? उच्यते । यदि द्रव्यमेव न रूपादयः, लक्षणा भावाल्लक्ष्यानवधारणप्रसंगः । किंचेन्द्रियेण सनिकृष्यमाणं द्रव्य रूपाद्यभावे सर्वात्मना सनिकृष्येत ततः सर्वात्मना ग्रहणप्रसंगः । करणभेदाभावप्रसंगश्च । नचासौ दृष्ट इष्टो वा । अथ रूपादय एव न द्रव्य, एव मपि निराधारत्वादभावप्रसंगः । किं च परस्परविलक्षणानां रूपादीनां समुदयेपि सति एकानर्थीतरभावात् समुदस्य सर्वाभाव परस्परतोर्थांतरभूतत्वात् । अथ ह्यन्यदृश्य अन्ये रूपादयः, एवमपि तेषां लक्ष्यलक्षण भावाभावः परस्परतोर्थांतरत्वात् । दडिदडवत् लक्ष्यलक्षणभाव इति चेन्न वैषम्यात् । पृथक्सतोर्लक्ष्य लक्षणभावो युक्तो नासतोरिति । किं च रूपादिषु गुणेष्वमूर्तेषु द्रव्यादर्थांतरभूतेषु नैन्द्रियसनिकर्षो युक्तस्ततश्च ज्ञानाभावः । न चार्थांतरभूतं द्रव्य कारणं भवितुमर्हति । किं च—

मूलकारणविप्रतिपत्तेः ॥ ४ ॥ एषा घटरूपादीना मूलकारणे प्रवादिना विप्रतिपत्तिः । तद्यथा केचिदाहुः—अव्यक्तान्महदहकारतन्मात्रेन्द्रियमहाभूतमृत्पिंडादिनिर्वृत्तिक्रमेण घटादेर्विश्वरूपस्य जगत उत्पादः । इति तदयुक्तं न हि प्रधानस्यामूर्तत्वनिरवयवत्वानिष्क्रियत्वाऽर्थाद्रियत्वानत्यनित्यत्वापरप्रयोज्यत्वादिविशेषोपेतस्य तद्विलक्षणो घटादिः कार्यो भवितुमर्हति अदृष्टत्वात् । न वा परप्रयोज्यस्य प्रधानस्य स्वयमभिप्रायरहितस्याभिप्रायपूर्वकप्रसवक्रमो युक्तः । पुरुषस्तावन्निष्क्रियत्वान्न महदादिसर्गार्थं प्रधानं प्रयुक्ते । स्वयं च निष्क्रियत्वात्प्रधानं नात्मानं महदादिसर्गार्थं प्रयोक्तुमर्हति । न हि स्वयं गतिविकलः पगुरात्मानमेवा वष्टम्योत्थाय गच्छन्दृष्टः । किंचाप्रयोजनस्य प्रधानस्य महदादि सर्गो न युक्तिमान् । पुरुषभोगः प्रयोजनमिति चेन्न स्वार्थाभावात् । नित्यस्य विमोरात्मनः भोगपरिणामाभावाच्च । किंचाऽचेतनत्वात् । इह लोके चेतनश्चैत्र ओदनार्था क्रियाफलसाधनज्ञः तदर्थेष्वग्निसंघुक्षणादिषु प्रवर्तमानो दृष्टः । न च तथा प्रधानं चेतनमतोऽस्य महदादिक्रियाप्रसवक्रमाभावः । नच पुरुषस्तस्य क्रमस्य प्रयोजको निष्क्रियत्वात् । अपर आहुः परमाणुभ्यः प्रतिनियतपार्थिव्यादिजातिविशिष्टेभ्योऽदृष्टादिसंनिधाने सति सहतेभ्योऽर्थांतरभूतघटादिकार्यात्मलाभ इति तदप्ययुक्तं—नित्यत्वात्पूना कार्यारंभशक्यत्वाभावात् । सति चारंभे नित्यत्वहानिः । नचार्थांतरभूतस्य कार्यस्यारंभो युक्तः व्यतिरेकानुपलब्धेरुपलब्धौ चाणुमहत्त्वाभावः । न च जातिप्रतिनियमोस्ति भिन्न-

जातीयानामप्यारंभदर्शनात् । भिन्नजातीयेषु समुदायमात्रमिति चेतुल्यजातीयेष्वपि तत्प्रसंगः । न चात्मनो घटाधारंभे कर्तृत्वमुपपन्नं निष्क्रियत्वानित्यत्वाच्च । नाप्यात्मगुणस्यादृष्टादेर्निष्क्रियत्वादेव । न च निष्क्रियोऽर्थोतरे क्रियाहेतुर्दृष्टः । अन्ये मन्यन्ते वर्णादिपरमाणुसमुदायत्माका रूपपरमाणवोऽर्त्तीन्द्रिया समुदिताः संतः इन्द्रियमाह्वत्वमनुभूय घटादिकार्यात्मलाभहेतुत्व प्रतिपद्यन्त इति, तदयुक्तं प्रत्येकरूपपरमाणूनामर्त्तीन्द्रियत्वात्ततोऽन्यस्य कार्यस्याप्यर्त्तीन्द्रियत्वप्रसंगात् ततश्च दृश्यविषयप्रमाणप्रमाणाभासविकल्पाभावः । कार्योभावाच्च ताह्लिङ्गकारणस्याप्यभावः । किं च-क्षणिकत्वान्निष्क्रियत्वाच्च कार्यारंभाभावः । विविक्तशक्तीनां परस्पराभिसंबन्धाभावश्च । न चान्योर्थश्चेतनस्तेषां संबन्धस्य कर्तास्ति तदभावात्संबन्धाभावः । एवमन्येष्वपि प्रवादिषु सत्यसदिति असत्यपि सदिति विपर्ययो मिथ्यादर्शनोदयवशाद्देदितव्यः । पित्तोदयाकुलितरसनैन्द्रियविपर्ययवत् । ततो यदुक्तं रूपादिविषयोपलब्धिव्यभिचाराभावान्न मिथ्यादृष्टेर्ज्ञानत्रयमज्ञानमिति तदसम्यक् । व्याख्यातं ज्ञान लक्षणादिभिः । इदानीं चारित्रं निर्देष्टव्यं तदुल्लेख्य नया उच्यते कस्मात् ? मोक्षविधाने तस्य वक्ष्यमाणत्वात् । कुतः पुनस्तन्मोक्षविधौ वक्ष्यते ? इति चेन्मोक्षं प्रति प्रधानकारणत्वात् । किं कृतं प्राधान्यं ? कृत्स्नकर्मैधननिर्दहनकृतं । यत आत्मा व्युपरतक्रियाध्यानाविर्भूतात्मबलः कृत्स्नकर्मैधननिर्दहनसमर्थो भवति । ननु क्षायिकसम्यक्त्वकेवलज्ञानोपेतोपि यदि स्यात् क्षायिककेवलज्ञानोत्पत्त्यनंतरमेव कृत्स्नकर्मक्षयः स्यात् । व्युपरतक्रियाध्यानोत्पत्त्यनंतरमेव भवति तच्चोत्तमं चारित्रं, 'कर्मादानहेतुक्रियाव्युपरतिश्चारित्रमिति वचनात्' । यदीह तदुच्यते मोक्षविधानेपि तद्वक्तव्यमिति गौरव स्यादेवमपि जीवादयो निर्देष्टव्या उच्यन्ते । प्रमाणं व्याख्यातं प्रमाणैकदेशा नयाः । 'प्रमाणन्यैरधिगमः' इति वचनात् । तदनंतरवचनार्था नयाः । यद्येवं के ते नयाः ? इत्यत आह—

नैगमसंग्रहव्यवहारर्जुसूत्रशब्दसमभिरूढैवंभूता नयाः ॥ ३३ ॥

शब्दोपेक्ष्यैकादिसंख्येयविकल्पा नयाः । तत्रातिसंक्षेपादप्रतिपत्तिः, अतिविस्तरे चाल्पप्रज्ञानामननुग्रह इति मध्यतया प्रतिपत्त्या सप्तनया अत्रोच्यते । तेषां सामान्यविशेषलक्षण वक्तव्यं । तत्र सामान्यलक्षणमुच्यते—

प्रमाणप्रकाशितोऽर्थविशेषप्ररूपको नयः ॥ १ ॥ प्रकर्षेण मानं प्रमाणं सकलादेश इत्यर्थः, तेन प्रकाशितानां न प्रमाणाभासपरिगृहीतानामित्यर्थः, तेषामर्थानामस्ति त्वनास्ति त्वनित्यत्वाद्यत्वात्मनां जीवादीनां ये विशेषाः पर्यायास्तेषां प्रकर्षेण रूपकः प्ररूपकः निरुद्धोपानुसगद्दारेणेत्यर्थः, एव लक्षणो नयस्तस्य द्वौ मूलभेदौ द्रव्यास्तिकः पर्यायास्तिक इति । द्रव्यमस्तीति मतिरस्य द्रव्यभवनमेव नातोन्येभावविकाराः नाप्यभावस्तद्व्यतिरेकेणानुपलब्धेरिति द्रव्यास्तिकः । पर्याय एवास्ति, इति मतिरस्य जन्मादिभावविकारमात्रमेव भवनं न ततोऽन्यद्रव्यमस्ति तद्व्यतिरेकेणानुपलब्धेरिति पर्यायास्तिकः । अथवा-द्रव्यमेवार्थोस्य न गुणकर्मणी तदवस्थारूपादिति द्रव्यार्थिकः । पर्याय एवार्थोस्य रूपागुल्लेपणादिलक्षणो न ततोन्यद्रव्यमिति पर्यायार्थिकः । अथवाऽर्थते-गम्यते-निष्पाद्यत इत्यर्थः ।-कार्यं द्रवति गच्छतीति द्रव्यकारणं । द्रव्यमेवार्थोस्य कारणमेव कार्यं नार्थांतरं, न च कार्यकारणयोः काश्चिद्रूपभेदः तदुभयभेदाकारमेव पूर्वागुलिद्रव्यवदिति द्रव्यार्थिकः । परि समतादायःपर्यायः । पर्याय एवार्थः कार्यमस्य न द्रव्यमतीतानागतयोर्विनष्टानुत्पन्नत्वेन व्यवहाराभावात् स एवैकः कार्यकारणव्यपदेशभागिति पर्यायार्थिकः । अथवाऽर्थनमर्थः प्रयोजनं द्रव्यमेवार्थोस्य प्रत्ययाभिधानानुप्रवृत्तिर्लिङ्गदर्शनस्य निहोतुमशक्यत्वादिति द्रव्यार्थिकः । पर्यायोर्थः प्रयोजनमस्य वाग्विज्ञानव्यावृत्तिनिवधव्यवहारप्रसिद्धेरिति पर्यायार्थिकः । तद्भेदा नैगमादयः । एषा विशेषलक्षणमुच्यते—

अर्थसंकल्पमात्रग्राही नैगमः ॥ २ ॥ निगच्छंत्यस्मिन्निति निगमनमात्र वा निगमः, निगमे कुशलो भवो वा नैगमस्तस्य लोके व्यापारः । अर्थसंकल्पमात्रग्रहणं प्रस्थेन्द्रगृहगम्यादिषु । तद्यथा-कच्चिद्व्यगृह्य परशुं पुरुषं गच्छंतमभिसमीक्ष्याह किमर्थं गच्छति भवानिति स तस्मै व्याचष्टे प्रस्थार्थमिति । एव-

मिद्गृहादावपि तथा कतरौत्र गमीत्युक्ते आचष्टे अहं गमीति सप्रत्यगच्छत्यपि गमीति व्यवहारः । एवं प्रका-
रोन्योपि नैगमनयस्य विषयः ।

भाविसंज्ञाव्यवहार इति चेन्न भूतद्रव्यासंनिधानात् ॥ ३ ॥ स्यादेतन्नायं नैगमनयविषयो
भाविसंज्ञाव्यवहार इति तन्न । किं कारणं ? भूतद्रव्यासंनिधानात् । भूतं हि कुमारतंडुलादिद्रव्यमाश्रित्य
राजौदनादिका भाविनी संज्ञा प्रवर्तते । न च तथा नैगमनयविषये किञ्चित्तद्भूतं द्रव्यमस्ति यदाश्रया भाविनी
संज्ञा विज्ञायेत ।

उपकारानुपलंभात्संव्यवहारानुपपत्तिरिति चेन्नाप्रतिज्ञानात् ॥ ४ ॥ स्यादेतन्नैगमनय-
वक्तव्ये उपकारो नोपलभ्यते भाविसंज्ञाविषये तु राजादाबुपलभ्यते ततो नायं युक्त इति तन्न । किं कारणं-
अप्रतिज्ञानात् नैतदस्माभि प्रतिज्ञातमुपकारे सति भवित्तव्यमिति । किं तर्हि अस्य नयस्य विषयः प्रदर्श्यते
अपि चोपकारं प्रत्यभिमुखत्वाद्दुपकारवानेव ।

स्वजात्यविरोधेनैकत्वोपनयात्समस्तग्रहणं संग्रहः ॥ ५ ॥ बुद्ध्यभिधानानुप्रवृत्तिलिंगं सा-
दृश्यं स्वरूपानुगमो वा जातिः सा चेतनाचेतनाद्यात्मिका शब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वेन प्रतिनियमात्स्वार्थव्यप
देशभाक् । सा जातिः स्वजातिः । अप्रच्यवनमविरोधः, स्वजातेरविरोध स्वजात्यविरोधस्तेन स्वजात्यवि-
रोधेनैकत्वोपनयात् । केपा ? भेदानां समस्तग्रहणं संग्रहो यथा सद्रव्य घट इत्यादि । सदित्युक्ते सत्तासंब-
घार्हाणां द्रव्यपर्यायतद्भेदप्रभेदानां द्रव्यत्वाविरोधात्तेनैकत्वेन संग्रहः । घट इति चोक्ते नामादिभेदान्मृत्सुवर्णादि-
कारणविशेषाद्दर्शनसंस्थानादिविकाराच्च भिन्नाना घटशब्दवाच्यानां तदव्यतिरेकादेकत्वेन संग्रहः । एवमितरे-
ष्वपीति । तत्राभिधानप्रत्ययौ सामान्य निराकृतविशेषाभावात् । आह सत्ताद्यथांतरभूतमस्ति तदभिसंब-
धान्सदादिव्यपदेश इति तन्न । उभयथानुपपत्तेः इदमिह संप्रधार्यं सत्तासंबधात्प्राग् द्रव्यादिषु सदित्यभिधानं
प्रत्ययश्च स्याद्वा नवेति ? यदि स्यात् ? सत्तासंबधवैयर्थ्यं । प्रकाशितप्रकाशनवैयर्थ्यवत् सत्ताद्वयप्रसंगश्च ।
एकान्यतरा अपरा वाह्येत्यतश्च समयविरोधः । सल्लिङ्गाविशेषाद्विशेषलिंगाभावाच्चैको भाव इति । अथ नास्ति
खरविषाणादिष्वतिप्रसंग । समवायकृतोयं विशेष इति चेन्न तस्य प्रतिपिद्धत्वात् । किं च सत्तायाः सदिति-
व्यपदेशस्य सत्तातरहेतुकत्वाहेतुकत्वयोरनवस्था प्रतिज्ञाहानिदोषप्रसंग । अथ पदार्थशक्तिप्रतिनियमाद्द्रव्या-
दिषु सदिति व्यपदेशो निमित्तातरहेतुकः, सत्ताया स्वत एवेति चेत्ससर्गादत्यागः इच्छामात्रकल्पनाप्रसंगश्च ।
किं च सत्तादे. पदार्थांतरस्य द्रव्यादिषु वृत्तिः सोऽस्येति वा स्यात्सोयमिति वा ? यदि सोऽस्येतिवृत्तिर्मेत्वर्थीयेन
भवितव्यं सत्तावद्रव्यमिति यथा गोमान् यवमानित्यतो मत्वर्थस्य भावार्थस्य च निवृत्तिर्वक्तव्या । अथ
सोयमिन्यभिसंबधेन वृत्तिः सत्ताद्रव्यमिति प्राप्नोति । यथा यष्टिः पुरुषः इति न सद्रव्यमिति तत्र भावार्थस्य
निवृत्तिर्वक्तव्या । किंच दृष्टाताभावान्नह्येकं किञ्चिदनेकसंबधि दृष्ट यदभिसमीक्ष्य सत्तैकाऽनेकसंबधिनी
गम्येत । नालाद्रव्यवदिति चेन्न तस्यानेकत्वात् । नालित्ववदिति चेन्न तस्यासिद्धत्वात् ।

अतो त्रिधिपूर्वक्रमवहरणं व्यवहारः ॥ ६ ॥ एतस्मादतः, कुतः । सग्रहात् सग्रहनयाक्षिप्तानाम-
र्थाना त्रिधिपूर्वक्रमवहरणं व्यवहारः । को त्रिधि संग्रहगृहीतोर्थस्तदानुपूर्व्येणैव व्यवहारः प्रवर्तते इत्ययं
विश्लिष्यथा—सर्वसंग्रहेण सत्संगृहीतं तन्नानपेक्षितविशेषेण नाल संव्यवहारायेति व्यवहारनय आश्रीयते ।
यन्तद् द्रव्यं गुणो वेति । द्रव्येणापि च सग्रहाक्षिप्तेन जीवाजीवाविशेषानपेक्षेण न शक्यः संव्यवहार इति
जीवद्रव्यमर्जावद्रव्यमिति वा व्यवहार आश्रीयते । जीवाजीवावपि च सग्रहाक्षिप्तौ नाल संव्यवहारायेति
प्रत्येकं देवनारकादिर्घटादिश्च व्यवहारेणाश्रीयते । कपायो भैषज्यमित्युक्ते च सामान्यस्य विशेषात्मकत्वा-
न्नयग्रेयादिविशेषसामर्थ्यं नहि शक्य. प्रमुणापि चक्रभृता सर्वः कपायसमाहारः कर्तुं । नामस्थापनाद्रव्यापि
च सग्रहोपात्तानि नालं व्यवहारायेति भाव एव गृह्यते । एवमयं नयस्तावद्वर्तते यावत्पुनर्नास्ति विभागः ।

सूत्रपातवदनुसूत्रः ॥ ७ ॥ यथा ऋजुःसूत्रपातस्तथा ऋजु प्रगुणं सूत्रयति तंत्रयति ऋजुसूत्रः ।

सर्वास्त्रिकालविषयानतिशय्य वर्तमानविषयकालमादत्ते । अतीतानागतयोर्विन्ष्टानुत्पन्नत्वेन व्यवहाराभावात् समव्रायमात्रमस्य निर्दिधिक्षितं । कषायो भैषज्यमित्यत्र च संज्ञातरसः कषायो भैषज्यं न प्राथमिक-कषायोऽल्पोऽनभिव्यक्तरसत्वादस्य विषयः । पच्यमानः पक्वः पक्षस्तु स्यात्पच्यमानः स्यादुपरतपाक इति । असदेतद्विरोधात् । पच्यमान इति वर्तमानः पक्व इत्यतीतस्तयोरेकस्मिन्नवरोधो विरोधीति । नैष दोषः पञ्चनस्यादाव विभागसमये कश्चिदंशो निर्वृत्तो वा न वा । यदि न निर्वृत्तस्तद्वितीयादिष्वप्यनिर्वृत्तेः पाकाभावः स्यात् । ततो-भिनिर्वृत्तेस्तदपेक्षया पच्यमानः पक्वः इतरथा हि समयस्य त्रैविध्यप्रसंगः स एवौदन, पच्यमानः पक्वः स्यात्पच्यमान इत्युच्यते पक्वुरभिप्रायस्यानिर्वृत्तेः । पक्वुर्हि सुविशदसुस्विन्नौदने पक्वाभिप्रायः स्यादुपरतपाक इति चोच्यते । कस्यचित्पक्वस्तावतैव कृतार्थत्वादेवं क्रियमाणकृतभुज्यमानभुक्तब्रह्ममानवद्वसिध्यत्सिद्धादयो योज्याः । तथा प्रतिष्ठंतेऽस्मिन्निति प्रस्थः यदैव मिमीतेऽतीतानागतध्यानमानासंभवात्कुम्भकाराभावः । शिविकादिपर्यायकरणे, तदभिधानाभावात्कुम्भपर्यायसमग्रे, च, स्वावयवेभ्य एव निर्वृत्तेः । स्थितिप्रश्ने च कुतोऽग्न्यगच्छसीति, न कुतश्चिदित्ययं मन्यते तत्कालक्रियापरिणामाभावात् । यमेवाकाशमवगाढ समर्थ आत्मपरिणामं वा तत्रैवास्य वसतिः । न कृष्णः काक, उभयोरपि स्वात्मकत्वात्कृष्णः कृष्णात्मको न काकात्मकः । यदि काकात्मकः स्याद् भ्रमरादीनामपि काकत्वप्रसंगः काकश्च काकात्मको न कृष्णात्मकः । यदि कृष्णात्मकः शुक्लकाकाभावः स्यात्पंचवर्णत्वाच्च, पित्तास्थिरुधिरादीनां पीतशुक्लरक्तादिवर्णत्वान्तद्व्यतिरेकेण काकाभावाच्च । न सामानाधिकरण्यमेकस्य पर्यायेभ्योऽनन्यत्वात्पर्याया एव विविक्तशक्तयो द्रव्य नाम न किंचिदस्तीति । कृष्णगुणप्राधान्यादिति चेन्नास्थिरक्तादिष्वतिप्रसंगात्कषायमधुरे च, मधुनि विरोधात् अप्रत्यक्षे चाग्न्यायमाने संशयदर्शनात् । कृष्णकाकविशेषज्ञेन केनचिद्द्वीपांतरनिवासिन्यनुपलब्धकृष्णकाक-विशेषे पुरुषे प्रतिपद्यमाने, संशयो जायते किसयं काकस्य काष्ण्यं गुणप्राधान्यादाद्ये द्रव्यस्यैव वा तथा परिणामादित्यतः पललादिदाहाभावः । प्रतिविशिष्टकालपरिग्रहादस्य हि नयस्याविभागो वर्तमानसमयो विषयः । अग्निसंबन्धनदीपवनज्वलनदहनान्यसख्येयसमयांतरालानि यतोस्य, दहनाभावः । किं च यस्मिन् समये दाहः न तस्मिन् पलालं भस्मताभिनिर्वृत्तेः, यस्मिंश्च पलालं न, तस्मिन् दाह इति । यत्पलालं तदहतीति चेन्न सावशेषात् । समुदायाभिधायिनां शब्दानामवयवेषु वृत्तिदर्शनाददोष इति चेन्न तदवस्थत्वात् । एकदेशदाहाभाव-स्योक्तवान्निरवशेषदाहासंभवादिति चेन्न वचनविरोधात् तदवस्थत्वाच्च । वचनविरोधस्तावद्यदि निरवशेष-स्य पलालस्य, दाहस्यासंभव इत्येकदेशदाहात्पलालदाहो नादाहः । (ननु भवद्वचनस्य निरवशेषपरपक्षदूपक-त्वाभावात् परपक्षैकदेशस्य दूषकत्वमतः, एकदेशदूपकत्वात्कृत्स्नमर्याद दूषकमेवैत्यस्य, साधकत्वसामर्थ्याभाव इति, तदवस्थमप्येकसमयदाहाभाव इत्युक्तत्वादवयवनेकत्वे यद्यवयवदाहात्सर्वत्र दाहोऽवयवातरादाहात् ननु सर्वदाहाभावः । अथ, दाहः सर्वत्र कस्मान्नादाहोऽतो न दाहः) । एवं पानभोजनादिव्यन्नहाराभावः । न शुक्लः कृष्णी भवत्युभयोर्भिन्नकालावस्थत्वात्प्रत्युत्पन्नविषये निवृत्तिपर्यायानभिसंबन्धात्सर्वसव्यवहारलोप इति चेन्न, विषयमात्रप्रदर्शनात्, पूर्वनयवक्तव्यात्संव्यवहारसिद्धिर्भवति ।

शपत्यर्थमाहयति प्रत्याययतीति शब्दः ॥ ८ ॥ उच्चरितः शब्दः कृतसगतेः पुरुषस्य स्वा-भिधेये प्रत्ययमादधाति, इति शब्द इत्युच्यते ।

स च लिंगसंख्यासाधनादिव्यभिचारनिवृत्तिपरः ॥ ९ ॥ लिंगं स्त्रीत्वपुंस्त्वनपुंसकत्वानि । संख्या एकत्वद्वित्वबहुत्वानि । साधनमस्मदादि । एवमादीना व्यभिचारो न न्याय्य इति तन्निवृत्तिपरोऽय नयः । नद्यथा—लिंगव्यभिचारस्तावत्स्त्रीलिंगे पुल्लिगाभिधानं तारका स्वातिरिति । पुल्लिङ्गे स्त्र्यभिधानमवगमो-विद्येति । स्त्रीत्वे नपुंसकाभिधानं धीणाऽऽतोद्यमिति । नपुंसके स्त्र्यभिधानमाद्युधं शक्तिरिति । पुल्लिङ्गे नपुंसकाभिधानं पदो वद्वामिति । नपुंसके पुल्लिगाभिधानं द्रव्यं परश्रुरिति । संख्याव्यभिचारः, एकत्वे द्वित्वं, नक्षत्रं पुनर्वसू इति, एकत्वे बहुत्व नक्षत्रं शतभिषज इति । द्वित्वे एकत्वं गोदौ ग्राम इति । द्वित्वे बहुत्व पुनर्वसू पंचतारकाः इति । बहुत्वे एकत्वमात्राः वनमिति । बहुत्वे द्वित्वं देवमनुष्या उभौ राशी इति । साधन-व्यभिचारः—एहि मन्ये रथेन यास्यसि नहि यास्यसि यातस्ते पितेति । आदिशब्देन कालादिव्यभिचारो

गृह्यते, विश्वदृश्यास्य पुत्रो जनिता भावि कृत्यमासीदिति कालव्यभिचारः । संतिष्ठते प्रतिष्ठते विरमत्युपरम-
त्युपग्रहव्यभिचारः । एवमादयो व्यभिचारा अयुक्ताः, कुतः ? अन्यार्थस्याऽन्यार्थेन संयंघामात्रात् । यदि
स्यात् ? घटः पटो भवतु पटो प्रासाद इति तस्माद्यथा—लिंगं यथासख्यं यथासाधनादि च म्याप्यमभिधान ।
लोकसमयविरोध इति चेद्विरुध्यता तच्च मीमास्यते सुहृत्सूपचारः ।

नानार्थसमभिरोहणात्समभिरूढः ॥ १० ॥ यतो नानार्थान् समनीत्यैकमर्थमाभिमुख्येन
रूढस्ततः समभिरूढः । कुतः ? वस्त्वतरासक्रमेण तन्निष्ठत्वात् कथं ? अवितर्कध्यानवत् । यथा तृतीयं शुक्लं सू-
क्ष्मक्रियमवितर्कमवीचर ध्यानमर्थव्यजनयोगसक्रांत्यभावात्सूक्ष्मकाययोगनिष्ठत्वात् । तथा गौरित्ययं शब्दो
वागादिषु वर्तमानो गव्यधिरूढः । एव शोपेष्वापि रूढिशब्दोस्य विषयः । अथवार्थगत्यर्थः शब्दप्रयोग
इति तत्रैकस्यार्थस्यैकेन गतत्वात् पर्यायशब्दप्रयोगोऽनर्थकः शब्दभेदश्चेदस्ति अर्थभेदेनाप्यवश्यं भवितव्य-
मिति । नानार्थसमभिरोहणात्समभिरूढः इदनादिद्रिः शकनाच्छक्रः पूर्वार्णत्पुरंदर इत्येव सर्वत्र । अथवा
यो ग्रन्थाभिरूढः स तत्र समेत्याभिमुख्येनारोहात्समभिरूढः । यथा क्व भवानास्ते स्वात्मनीति । कुतः ? वस्त्वंतरे
वृत्त्यभावात् यद्यन्यस्यान्यत्र वृत्तिः स्याज्ज्ञानादीनां रूपादीनां चाकाशे वृत्तिः स्यात् ।

येनात्मना भूतस्तेनैवाऽध्यवसाययतीत्येवंभूतः ॥ ११ ॥ येनात्मना येनाभिधेयेन भूतः शब्द-
स्तेनैवाऽध्यवसाययति । यथेद्रशब्दः परमेश्वरत्वाभिधेयः स परिणामो यत्र यदा वर्तते तत्र तदैव युक्तो न
नामस्थापनाद्रव्येषु तत्परिणामाभावात् । इत्येवमितरेष्वपि शब्देषु स्वाभिधेयक्रियापरणतिक्षण एव युक्ति-
नान्यदेति । अथवा येनात्मना येन स्वरूपेण भूतार्थस्तेनैवाध्यवसाययति यथा गच्छतीति गौरिति यदैव
गच्छति तदैव गौरिति न स्थितो न शयित इति । पूर्वोत्तरकालयोस्तदार्थाभावाद्दिवत् । एवमितरेष्वपि ।
अथवा येनात्मना येन ज्ञानेन भूतः परिणतस्तेनैवाध्यवसाययति यथेद्राभिज्ञानपरिणत आत्मैवेद्रोऽग्निश्वे-
त्येवंभूतार्थप्रत्यायनाच्छब्द एवंभूतः तत्कार्यात्ताच्छब्दसिद्धेः ।

दाहकत्वाद्यतिप्रसंग इति चेत्तदव्यतिरेकादप्रसंग इति ॥ १२ ॥ स्यादेतदग्न्यादिव्यपदेशो
यद्यात्मनि क्रियते दाहकत्वाद्यतिप्रसज्यते ? इत्युच्यते तदव्यतिरेकादप्रसंगस्तानि नामादीनि येन रूपेण
व्यपदिश्यते ततस्तेपामव्यतिरेकः प्रतिनियतार्थवृत्तित्वाद्धर्माणा । ततो नो आगमभावाग्नौ वर्तमान दाहकत्वं
कथमागमभावाग्नौ वर्तेत । उक्ता नैगमादयो नया उत्तरोत्तरसूक्ष्मविषयत्वादेनां क्रमः पूर्वपूर्वहेतुकत्वाच्च ।
एवमेते नयाः पूर्वपूर्वविरुद्धमहाविषया उत्तरोत्तरानुकूलास्पविषया इव्यस्यानतशक्तेः प्रतिशक्तिभिद्यमाना बहु-
विकल्पा जायते । एते गुणप्रधानतया परस्परतत्राः सम्यग्दर्शनहेतवः, पुरुषार्थक्रियासाधनसामर्थ्यात्तत्त्वा-
दयो निरपेक्षा अपि काचिदर्थमात्रा जनयति । भवति हि कश्चित् प्रत्येकं तत्तुल्यवृत्तौ समर्थं एकश्च वल्क-
लो वधने समर्थः । इमे पुनर्नया निरपेक्षाः सतः न काचिदपि सम्यग्दर्शनमात्रा प्रादुर्भावयतीति । नैष-
दोषः । अभिहितानवबोधत्वात् अभिहितमर्थमनवबुध्य परेणेदमुपालभ्यते । एतदुक्तं निरपेक्षेषु तत्त्वादिषु पटा-
दिकार्यं नास्तीति यत्तु तेनोपदर्शितं न तत्पटादिकार्यं किं तर्हि तत्त्वादिकार्यं तत्त्वादिकार्यमपि तत्त्वाद्यवयवेषु
निरपेक्षेषु नास्त्येवेत्यस्मत्पक्षसिद्धिरेव । अथ तत्त्वादिकार्यं शक्यपेक्षयास्तीत्युच्यते नयेष्वपि निरपेक्षेषु बुद्ध्य-
भिधानरूपेषु कारणवशात् सम्यग्दर्शनहेतुत्वाविपरिणतिसद्भावाच्छक्यत्वात्मनाऽस्तित्वमिति साम्यमेवोपन्यासस्य ।
ज्ञानदर्शनयोस्तच्च नयानां चैव लक्षण । ज्ञानस्य च प्रमाणत्वमध्यायेस्मिन्निरूपितमिति ॥

जीयाच्चिरमकलकप्रक्षा लघुहृत्पतिवरतनयः ।

अनवरतनिखिलविद्वज्जननुतविद्यः प्रशस्तजनहृद्यः ॥

इति तत्त्वार्थराजवार्तिके व्याख्यानालंकारे प्रथमोध्यायः ॥ १ ॥

अथ द्वितीयोऽध्यायः ।

अत्राह मोक्षमार्गव्याख्याप्रसंगेन सम्यग्दर्शनादीन्पुपदिश्यते । तेषां च लक्षणोत्पत्तिविषयनिबन्धादीनि व्याख्यातानि तत्र तत्त्वार्थश्रद्धानं सम्यग्दर्शनमुद्दिष्टं तत्त्वार्थश्च जीवादयस्तत्रादाबुद्दिष्टस्य जीवस्य किं श्रद्धातन्त्रं यदवधारणप्रतिपत्त्युपासनादिभ्यस्तन्निष्पद्यत इत्युच्यते तत्त्वमात्मनः स्वभाव-श्रद्धेयः । यद्येवमुच्यतां तदीयं किं तत्त्वमित्यत उत्तरं पठति-

औपशमिकक्षायिकौ भावौ मिश्रश्च जीवस्य स्वतत्त्वमौदयिकपारिणामिकौ च

अथवा प्रमाणनया अनन्तरं विनिर्दिष्टास्ते च प्रमेयाधिगमरूपाः प्रमेयाश्च जीवादयः पदार्था इदानीं निर्देष्टव्याः । यद्येवमस्यैव तावदाद्युपदिष्टजीवस्य किं तत्त्वमित्यत आह-औपशमिकादीनि ।

कर्मणोऽनुद्भूतस्ववीर्यवृत्तितोपशमोऽधःप्रापितपंकवत् ॥ १ ॥ यथा सकलप्रस्यांभसः कतकादिद्रव्यसंपर्कादधःप्रापितमलद्रव्यस्य तत्कृतकालुष्याभावात्प्रसाद उपलभ्यते । तथा कर्मणः कारणवशादनुद्भूतस्ववीर्यवृत्तिता आत्मनो विशुद्धिरुपशमः ।

क्षयो निवृत्तिरात्यंतिकी ॥ २ ॥ यथा तस्यैवांभसोऽधःशमितपंकस्य शुचिभाजनांतरसंक्रातस्य प्रसाद आत्यंतिकः, स्तथात्मनोपि कर्मणोऽत्यंतविनिवृत्तौ विशुद्धिरात्यंतिकी क्षय इत्युच्यते ।

उभयात्मको मिश्रः क्षीणाक्षीणमदशक्तिकोद्भवत् ॥ ३ ॥ यथा प्रक्षालनविशेषात् क्षीणाक्षीणमदशक्तिकस्य कोद्भवद्रव्यस्य द्विधा वृत्तिः तथा यथोक्तक्षयहेतुसंनिधाने सति कर्मण एकदेशस्य क्षयाद्वेकदेशस्य च वीर्योपशमादात्मनो भाव उभयात्मको मिश्र इति व्यपदिश्यते ।

द्रव्यादिनिमित्तवशात् कर्मणः फलप्राप्तिरुदयः ॥ ४ ॥ द्रव्यादिनिमित्तं प्रतीत्य कर्मणो विपच्यमानस्य फलोपनिपात उदय इतीमामाख्यां लभते ।

द्रव्यात्मलाभमात्रहेतुकः परिणामः ॥ ५ ॥ यस्य द्रव्यात्मलाभमात्रमेव हेतुर्भवति नान्यनिमित्तमस्ति स परिणाम इति परिभाष्यते ।

तत्प्रयोजनत्वाद्भृत्तिवचनं ॥ ६ ॥ ते उपशमादयः प्रयोजनमस्येति वृत्तिः क्रियते स उपशमः प्रयोजनमस्यैलौपशमिकः, क्षयः प्रयोजनमस्येति क्षायिकः, उदयः प्रयोजनमस्यैलौदयिकः । परिणामः प्रयोजनमस्येति पारिणामिकः । ते भावा जीवस्य स्वतत्त्वं स्वं तत्त्वं स्वतत्त्व स्वो भावोऽसाधारणो धर्मः ।

**व्याप्तेरौदयिकपारिणामिकग्रहणमादाविति चेन्न भव्यजीवधर्मविशेषख्यापनार्थत्वादादा-
औपशमिकादि भाववचनं ॥ ७ ॥** स्यादेतत्सर्वजीवसाधारणत्वाद्द्व्याप्तेरौदयिकपारिणामिकग्रहणमादौ न्याय्यमिति । तत्र किं कारणं भव्यजीवधर्मविशेषख्यापनार्थत्वाद्भव्यस्य मोक्षप्रतिपादनार्थो ह्ययं प्रयासः । अतोस्य धर्मविशेष औपशमिकादिभाव आदाबुच्यते ।

✓ **तत्र चादावौपशमिकवचनं तदादित्वात्सम्यग्दर्शनस्य ॥ ८ ॥** सम्यग्दर्शनस्य हि आदिरौपशमिको भावस्ततः क्षायोपशमिकस्ततः क्षायिकः इत्यत औपशमिकस्यादौ ग्रहणं क्रियते ।

✓ **अल्पत्वाच्च ॥ ९ ॥** अल्पश्चौपशमिको भावः क्षायिकात् क्षायोपशमिकाच्च कुतोल्पत्वं ? संचय-कालस्याल्पत्वात् तद्यथा-उपशमसम्यग्दर्शनस्य कालोत्तर्मुहूर्तः सौतर्मुहूर्तोऽसंख्येयाः समयाः तत्र समये समये नैरन्तर्येण संचयीयमाना उपशमसम्यग्दर्शन आभन्तर्मुहूर्तसमाप्तेः पल्योपमाऽसंख्येयभागप्रमाणा इति सर्वेभ्योऽप्ये ।

ततो विशुद्धिप्रकर्षयुक्तत्वात् क्षायिकः ॥ १० ॥ औपशमिकाद्धि क्षायिकः प्रकृष्टशुद्ध्युपेतो
मिथ्यात्वसम्यङ्मिथ्यात्वसम्यक्त्वाना साकल्येन संक्षयात् तत औपशमिकात्पर क्षायिकवचनं ।

बहुत्वाच्च ॥ ११ ॥ बहवो हि क्षायिकसम्यग्दृष्टय औपशमिकसम्यक्त्वेभ्यः । कुतः ? गुणकार-
विशेषात् को गुणकारः ? आवलिकाया असंख्येयभागः सोऽसंख्येयाः समयाः कुतोऽसंख्येयस्य राशेरस-
ख्येया एव इति । तत आवलिकाया असंख्येयभागेन गुणिता उपशमसम्यग्दृष्टयः क्षायिकसम्यग्दृष्टीन्प्रा-
प्नुवति । कुतः संचयकालस्य महत्वात् । इह क्षायिकसम्यग्दृष्टेस्त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमाणि सातिरेकाणि कालस्तस्य
प्राथमिकसमयादारभ्य समये समये सचीयमाना आतत्कालपरिसमाप्तेर्वहवो भवति ।

/ तदसंख्येयगुणत्वात्तदन्तरं मिश्रवचनं ॥ १२ ॥ क्षायिकादसंख्येयगुणः क्षायोपशमिकः
द्रव्यतो न भावतः क्षायोपशमिकाद्धि क्षायिको भावतोऽन्तगुणः, विशुद्धिप्रकर्षयोगात्, स्माद्द्रव्यतोऽसंख्येय-
गुणः क्षायिकाक्षायोपशमिकः । कुतः ? गुणकारविशेषात् । को गुणकारः ? आवलिकाया असंख्येयभागः ।
कुतः संचयकालस्य महत्वात् । इह क्षायोपशमिकसम्यग्दृष्टेः पदपष्टिसागरोपमाणि पूर्णानि कालस्तस्य प्रथम-
समयादारभ्य समये समये सचीयमानाः क्षायोपशमिकसम्यग्दृष्टय आतत्कालपरिसमाप्तेर्भूयासो भवति ।

तदन्तगुणत्वादेते द्वयवचनं ॥ १३ ॥ तेषां सर्वेषामेवानंतगुणा औदयिकाः पारिणामिकाश्च
ततोते तेषा वचनं क्रियते ।

तैरेव चात्मनः समधिगमात् ॥ १४ ॥ अतीन्द्रियत्वादात्मनो मनुष्यतैर्यगोनादिभिरौदयिकैः
पारिणामिकैश्च चैतन्यजीवत्वादिभिः समधिगमो भवति ।

सर्वजीवतुल्यत्वाच्च ॥ १५ ॥ सर्वेषां हि जीवानां तुल्या औदयिकाः पारिणामिकाश्च ततस्तेषा-
मंते वचनं न्याय्यं ।

तत्त्वमिति बहुवचनप्रसंग इति चेन्न भावस्यैकत्वात् ॥ १६ ॥ स्यादेतदौपशमिकादिपंचतय-
भावसामानाधिकरण्यात्तत्त्वस्य बहुवचनं प्राप्नोतीति तन्न । किं कारणं भावस्यैकत्वात्तत्त्वमित्येव एको भावः ।

फलभेदान्नानात्वमिति चेन्न स्वात्मभावभेदस्याऽविवक्षितत्वाद्भावो धनमिति यथा ॥ १७ ॥
स्यादेतदौपशमिकादिपंचतयत्वफलभेदाद्भावानानात्वमिति तन्न । किं कारणं स्वात्मभावभेदस्याऽविवक्षित-
त्वाद्यथा गावो धनमिति । धिनोतेर्वनं तच्चैकत्वेन विवक्षितं तथा तत्त्वमिति ।

प्रत्येकमभिसंबंधाच्च ॥ १८ ॥ एकत्वमुपपद्यते औपशमिको भावः स्वतत्त्वमित्यादि ।

द्वंद्वनिर्देशो युक्त इति चेन्नोभयधर्मव्यतिरेकेणाऽन्यभावप्रसंगात् ॥ १९ ॥ स्यान्मतद्व-
निर्देशोत्र युक्तः, औपशमिकक्षायिकमिश्रौदयिकपारिणामिका इति । तत्रायमप्यर्थो द्विश्रगब्दो न कर्तव्यो
भवतीति । तन्न किं कारणमुभयधर्मव्यतिरेकेणान्यभावप्रसंगात् । उभाभ्यां भावाभ्यां व्यतिरेकेणान्योभावः
प्राप्नोति चशब्दे पुनः सति पूर्वोक्तानुकर्षणार्थो युक्तो भवति ।

क्षायोपशमिकग्रहणमिति चेन्न गौरवात् ॥ २० ॥ यद्येवं क्षायोपशमिकग्रहणमेव कर्तव्यमन्य-
भावनिवृत्त्यर्थं तन्न किं कारणं गौरवात् गौरव स्यादिति ।

मध्ये मिश्रवचनं क्रियते पूर्वोत्तरापेक्षार्थं ॥ २१ ॥ मध्ये मिश्रवचनं क्रियते पूर्वोत्तरापेक्षार्थं
किमपेक्षाया प्रयोजनं ? भव्यानामौपशमिकक्षायिकौ भावौ सम्यक्त्वचारित्राख्यौ क्षायोपशमिकाश्च ज्ञान
दर्शनचारित्रभावाः । औदयिकपारिणामिका अभव्यानामपि क्षायोपशमिकाश्चेति । तत्र चाभव्यानां
भव्यानां च मिथ्यादृष्टीनां चारित्रादृष्टे क्षायोपशमिका ज्ञानदर्शनविकल्पाः ।

जीवस्येतिवचनमन्यद्रव्यनिवृत्त्यर्थं ॥ २२ ॥ जीवस्येदं स्वतत्त्वं नान्यस्येति ।

ःत्यागापरित्यागयोः शून्यतानिर्मोक्षप्रसंग इति चेन्नाऽऽदेशवचनात् ॥ २३ ॥
 आत्मा औपशमिकादिभावपरित्यागी वा स्यादपरित्यागी वा । किं चातो यदि तावत्परित्यजति
 मनः स्वभावाभावादग्नेरौष्ण्यस्वभावपरित्यागेऽभाववत् । अथाऽपरित्यागी क्रोधादिस्व-
 त्तानोऽनिर्मोक्षः प्राप्नोतीति । तन्न किं कारणं ? आदेशवचनात् । अनादिपारिणामिकचै-
 त्तस्यात्स्वभावाऽपरित्यागी आदिमदौदयिकादिपर्यायार्थादेशात् स्यात्स्वभावपरित्यागी
 भववत् । यस्यैकातेन स्वभावपरित्यागः स्यादपरित्यागो वा तस्य यथोक्तदोषः स्यान्नानेकांत-

नात् ॥ २४ ॥ नैतत्प्रतिजानीमहे स्वभावपरित्यागादपरित्यागाद्वा मोक्षः किं तर्हि अष्ट-

तत्त्वपरिणामवशीकृतस्यात्मनः द्रव्यादिवाह्यनिमित्तसंनिधाने सत्याभ्यंतरसम्यग्दर्शनादिमोक्षमार्गप्रकर्षावाप्तौ
 कृत्स्नकर्मसंक्षयान्मोक्षो विवक्षितस्ततो न दोषः, न चाग्नेरुष्णस्वभावपरित्यागेऽप्यभावः कस्माद्द्रव्यार्थावस्थानात्
 पुद्गलद्रव्यस्य हि पर्याय उष्णभावस्तस्याभावेऽपि सदचेतनत्वादिभिरवस्थानं । किं च—

कर्मसंनिधाने तदभावे चोभयभावविशेषोपलब्धेर्नैत्रवत् ॥ २५ ॥ यथा नेत्रं रूपोपलब्धि-
 स्वभावं यदा रूपं नोपलभते तदा रूपोपलब्धिस्वभावपरित्यागान्नास्त्यभावो यथा वा क्षायोपशमिकत्वे रूपो-
 पलब्धिस्वभावस्य नेत्रस्य संक्षीणसकलावरणे केवलिनि मतिज्ञानाभावान्नेत्रात्मकस्य रूपोपलब्धिस्वभावस्य
 परित्यागेऽपि द्रव्यनेत्रावस्थानान्न नेत्राभावस्तथा कर्मनिमित्तानामौदयिकादीनामभावेऽपि क्षायिकभावसंनिधाना-
 दात्मनो नाऽभावो विशेषोपलब्धिरित्यत्र । आह तस्यात्मनो ये भावा औपशमिकादयस्ते किं भेदवन्त उता-
 ऽभेदा इति । अत्रोच्यते भेदवन्तः यद्येवं ते उच्यतां कातिभेदा इत्यत उत्तरं पठति—

द्विनवाष्टादशैकविंशतित्रिभेदा यथाक्रमं ॥ २ ॥

कोयं निर्देशः ?

द्व्यादीनां कृतद्वंद्वानां भेदशब्देन वृत्तिः ॥ १ ॥ द्वौ च नव चाष्टादश चैकविंशतिश्च त्रयश्च
 द्विनवाष्टादशैकविंशतित्रय इति द्वे कृते पश्चाद्भेदशब्देन वृत्तिरियं वेदितव्या । ननु चेतरेतरयोगे द्वद्वं स
 च तुल्ययोगे भवति न चात्र तुल्ययोगोस्ति कथं ह्यादयः शब्दाः संख्येयप्रधाना एकविंशतिशब्दः संख्यान-
 प्रधान इति ? नैष दोषः संख्याशब्दानाममीषा संख्येयप्रधानत्वेऽपि निमित्तानुविधानात् संख्यानेऽपि वृत्तिर्भवति
 प्रधानं हि किञ्चिन्निमित्तमपेक्ष्यगुणमनुविधत्ते । यथा प्रधानभूतोऽपि राजा मन्त्रिणं गुणमाश्रयते तत्प्रयुक्त-
 क्रियाफलार्थित्वात् तस्य प्राधान्यमप्यनुजानातीति । अस्ययं तर्काश्रयसमाधिः लक्षणशास्त्रेण तु विरुध्यते
 एव हि तत्रोक्तमेकादयः प्राविंशतेः संख्येयप्रधानाः विंशत्यादयस्तु कदाचित्संख्यानप्रधानाः कदाचित्सं-
 ख्येयप्रधाना इति । यदि ह्यादयः संख्यानेऽपि वर्तेरन् विंशत्यादिभिस्तुल्याः स्युः तत्र को दोषः सवाधिनां
 व्यतिरेकनिमित्तत्रिभक्तिश्रवणं स्यात् स्वतश्च संख्यानस्यैकत्वादेकवचनं श्रूयते विंशतिर्गवामिति यथा । ननु
 च तत्रैव संख्याने वृत्तिरुपलभ्यते द्वैकयोरिति नासौ संख्याने प्रयोगः किं तर्ह्युपसर्जनावयवे समुदाये
 प्रयोगः यथा बहुशक्तिक्रीटकमिति । संख्याप्रधानत्वेऽपि तद्विषयत्वमेवांतराणां भावप्रत्यय गुणप्रधानो भव-
 ति निर्देश इत्येव तर्हि ह्यादयः शब्दाः संख्येयप्रधाना एव । एकविंशतिशब्दोऽपि संख्येयवृत्तिः परिगृह्यत
 इति तुल्ययोगोपपत्तेर्युक्तो द्वंद्वो भेदशब्देन किं स्वपदार्था वृत्तिराहोस्विदन्यपदार्था स्वपदार्थप्रधाना कथं “विशे-
 षण विशेष्येणेति” द्विनवाष्टादशैकविंशतित्रय एव भेदा द्विनवाष्टादशैकविंशतित्रिभेदा इति । ननु च द्विय-
 मुनमित्येवमादिषु पूर्वपदार्थप्रधाना वृत्तिरिति ह्यादीनां विशेष्यत्वमुक्तं तेन भेदशब्दस्य विशेषणत्वे सति
 पूर्वनिपातः प्राप्नोति ? नैषदोषः सामान्योपक्रमे विशेषाभिधाने तदुक्तं के द्वे यमुने इति ह्युक्ते द्विशब्द
 प्रयोग एवानर्थक इति । इह तु बहुत्वात्सदेहः । भेदा इत्युक्ते कतीति द्विनवाष्टादशैकविंशतित्रय इति
 चोक्ते के ते इत्यत उभयव्यभिचाराद्विशेषणविशेष्ययोर्यथेष्टत्वात् । ह्यादीनां गुणशब्दत्वाच्च विशेषणत्व विव-

क्षितं । अथ पुनरस्त्वन्यपदार्था वृत्तिः, द्विनवाष्टादशैकविंशतित्रयो भेदा येषां त इमे द्विनवाष्टादशैकविंश-
तित्रिभेदाः । इत्यत्र हि सख्याशब्दस्य विशेष्यत्वेपि सर्वनामसख्येयोरुपसख्यानमिति संख्यायाः पूर्वनि-
पातः । पूर्वस्मिन्नर्थवशाद्विभक्तिपरिणाम इत्यौपशमिकादीनामित्यभिसंबध उत्तरत्र पठितक्रमेणैव ।

भेदशब्दस्य प्रत्येकं परिसमाप्तिर्भुजिवत् ॥ २ ॥ यथा देवदत्तजिनदत्तगुरुदत्ता भोज्यंता-
मिति प्रत्येक भुजिः परिसमाप्यते । एव भेदशब्दस्यापि प्रत्येकपरिसमाप्तिर्वेदितव्या द्विभेद नवभेद इत्यादि ।

यथा निर्दिष्टौपशमिकादिभावाभिसंबधार्थं द्वादिक्रमवचनं ॥ ३ ॥ क्रमः आनुपूर्व्यं यो यः
क्रमो यथाक्रम ययौपशमिकादयो-भावा निर्दिष्टास्तथैव द्वादिभिरभिसंबधः । कथं स्याद् ? इति यथाक्रम-
मित्युच्यते तत्रानिर्धारित सख्ययाना द्वादीनां सख्यागब्दानां प्रतिविशिष्टाभिधेयनिर्देशे प्राप्तकाले सति
योगपद्यासभवात् । योऽसावादाबुपदिष्टः औपशमिको भावस्तद्भेदप्रदर्शनार्थमाह—

सम्यक्त्वचारित्रे ॥ ३ ॥

व्याख्यातलक्षणे सम्यक्त्वचारित्रे । औपशमिकत्वं कथमिति चेदुच्यते—

सप्तप्रकृत्युपशमादौपशमिकं सम्यक्त्वं ॥ १ ॥ अनंतानुबधिनः कपायाः क्रोधमानमाया-
लोभाश्चत्वारः चारित्रमोहस्य । मिथ्यात्वसम्यङ्मिथ्यात्वसम्यक्त्वानि त्रीणि दर्शनमोहस्य । आसां सप्तानां
प्रकृतीनामुपशमादौपशमिकं सम्यक्त्वमिति अनादिमिथ्यादृष्टेर्भव्यस्य कर्मोदयापादिते कालुष्ये सति कुत-
स्तदुपशमः ?

काललब्ध्याद्यपेक्षया तदुपशमः ॥ २ ॥ काल लब्ध्यादीन्प्रत्ययानपेक्ष्य तासां प्रकृतीनामुपशमो
भवति । तत्र काललब्धिवस्तावत्-कर्माविष्ट आत्मा भव्यः कालेऽर्धपुद्गलपरिवर्तनाख्येऽवशिष्टे प्रथमसम्यक्त्व-
ग्रहणस्य योग्यो भवति नाधिक इतीय काललब्धिरेका । अपरा कर्मस्थितिका काललब्धिरुक्लृष्टस्थितिकेषु
कर्मसु जवन्यस्थितिकेषु प्रथमसम्यक्त्वलाभो न भवति । क तर्हि भवति ? अत कोटीकोटिसागरोपम
स्थितिकेषु कर्मसु बधमापद्येमानपु विशुद्धपरिणामवगात् सत्कर्मसु च ततः संख्येयसागरोपम सहस्रोनाया
मंन कोटीकोटिसागरोपमस्थितौ स्थापितेषु प्रथमसम्यक्त्वयोग्यो भवति । तथाऽपरा काललब्धिर्भावापेक्षा
सा वक्ष्यते । आदिशब्देन जानिस्मरणादयः परिगृह्यते । स पुनर्भव्यः पञ्चेंद्रियः सङ्गी मिथ्यादृष्टिः पर्याप्तकः
सर्वविशुद्धः प्रथम सम्यक्त्वमुत्पादयति । उत्पादयन्नसावत्तर्मुहूर्तमेव वर्तयति अपवर्त्य च मिथ्यात्वकर्म त्रिधा
विभजते सम्यक्त्व मिथ्यात्व सम्यङ्मिथ्यात्व चेति दर्शनमोहनीय कर्मोपशमयन् कोपशमयति चतसृषु
गतिषु । तत्र नारकाः प्रथमसम्यक्त्वमुत्पादयंतः पर्याप्तका उत्पादयति नापर्याप्तकाः पर्याप्तकाश्चात्तर्मुहूर्त-
स्योपरि उत्पादयति नाधस्तात् । एव सप्तसु पृथिवीषु । तत्रोपरि तिसृषु पृथिवीषु नारकास्त्रिभिः कारणैः
सम्यक्त्वमुपजनयति केचिज्जातिं स्मृत्वा केचिद्धर्मं श्रुत्वा केचिद्देवनाभिभूताः । अधस्ताच्चतसृषु पृथिवीषु
द्वाम्या कारणाम्या केचिज्जातिं स्मृत्वा अपरे वेदनाभिभूताः । तिर्यचश्चोत्पादयतः पर्याप्तका उत्पादयति
नापर्याप्तकाः पर्याप्तकाश्च दिवसपृथक्त्वस्योपरि नाधस्तादेव सर्वेषु द्वीपसमुद्रेषु तिरश्चा त्रिभिः कारणैः सम्य-
क्त्वस्योत्पत्तिः केचिज्जातिं स्मृत्वा अपरे धर्मं श्रुत्वा अन्ये जिनविंश दृष्ट्वा । मनुष्या उत्पादयत पर्याप्तका
उत्पादयति नापर्याप्तकाः पर्याप्तकाश्चाऽष्टवर्षस्थितेरुत्पादयति नाधस्तादेवमर्धतृतीयद्वीपसमुद्रेषु तेषां
त्रिभिः कारणैः सम्यक्त्वस्योत्पत्तिः । केपाचिज्जातिस्मरणादपरंपा धर्मश्रवणादन्येया जिनविंशदर्शनात् ।
देवाः सम्यक्त्वमुत्पादयतः पर्याप्तका उत्पादयति नापर्याप्तकाः पर्याप्तकाश्चात्तर्मुहूर्तस्योपरि नाधस्तादेवमा
उपरिमग्नैवेयकेभ्यः देवा भवनवास्यादय आसहस्रारकल्पाच्चतुर्भिः कारणैः प्रथमसम्यक्त्व लभंते केचिज्जा-
तिस्मरणेन इतरे धर्मश्रवणेन अपरं जिनमहिमावेक्षणान्ये देवर्द्धिनिरीक्षणेन । आनतप्राणतारणाच्युतेषु
तैरेव देवर्द्धिविरहितैः । नवसु ग्नैवेयकेषु द्वाम्या कारणाम्या जातिस्मरणाद्धर्मश्रवणाच्च । उपरि देवा नियमेन
सम्यङ्दृष्टयः ।

अष्टाविंशतिमोहविकल्पोपशमादौपशमिकं चारित्रं ॥ ३ ॥ अनंतानुबंध्यप्रत्याख्यानप्रत्याख्यानसंज्वलनविकल्पा षोडशकपायाः हास्यरत्यरतिशोकभयजुगुप्सा स्त्रीपुंनपुसकवेदा नव नोकपायाः इत्येवं चारित्रमोहः पंचविंशतिविकल्पः । मिथ्यात्वसम्यक्त्वमिथ्यात्वसम्यक्त्वभेदा त्रितयो दर्शनमोहः । एषामष्टाविंशतिमोहविकल्पानामुपशमादौपशमिकं चारित्रं ।

सम्यक्त्वस्यादौ वचनं तत्पूर्वकत्वाच्चारित्रस्य ॥ ४ ॥ पूर्वं हि सम्यक्त्वे पर्यायेणाविर्भाव आत्मनस्ततः क्रमाच्चारित्रपर्याय आविर्भवतीति सम्यक्त्वस्यादौ ग्रहणं क्रियते । यः क्षायिको भावो नवाविध उद्विष्टस्तद्भेदस्वरूपप्रतिपादनार्थमाह—

ज्ञानदर्शनदानलाभभोगोपभोगवीर्याणि च ॥ ४ ॥

चशब्देन सम्यक्त्वचारित्रे समुर्चीयेते ।

ज्ञानदर्शनावरणक्षयात्केवले क्षायिके ॥ १ ॥ ज्ञानावरणस्य कर्मणः दर्शनावरणस्य च कृत्स्नस्य च क्षयान् केवले ज्ञानदर्शने क्षायिके भवतः ।

अनंतप्राणिगणानुग्रहकरं सकलदानांतरायक्षयादभयदानं ॥ २ ॥ दानांतरायस्य कर्मणोऽत्यंतसक्षयादाविर्भूतं त्रिकालगोचरानतप्राणिगणानुग्रहकरं क्षायिकमभयदानं ।

अशेषलाभांतरायनिरासात् परमशुभपुद्गलानामादानं लाभः ॥ ३ ॥ लाभांतरायस्याशेषनिरासात् परित्यक्तकवलहारक्रियाणां केवलिना यतः शरीरवलाधानहेतवोऽन्यमनुजासाधारणाः परमशुभाः सूक्ष्माः अनंताः प्रतिसमयं पुद्गलाः सवधमुपयांति स क्षायिको लाभः । तस्मादौदारिकशरीरस्य किञ्चिन्न्यूनपूर्वकोटिवर्षस्थितिः कवलहारमंतरेण कथं समभवतीति यद्वचनं तदशिक्षितकृतं विज्ञायते ।

कृत्स्नभोगांतरायतिरोभावात्परमप्रकृष्टो भोगः ॥ ४ ॥ कृत्स्नस्य भोगांतरायस्य तिरोभावादाविर्भूतोऽतिशयवाननतो भोगः क्षायिको यत्कृताः पंचवर्णसुराभिकुसुमवृष्टिविधिविधिव्यगंधचरणनिक्षेपस्थानसप्तपद्मपंक्तिसुगंधिघूपसुखशीतमारुतादयो भावाः ।

निरवशेषोपभोगांतरायप्रलयादनंतोपभोगः क्षायिकः ॥ ५ ॥ निरवशेषस्योपभोगांतरायकर्मणः प्रलयात्प्रादुर्भूतोऽनंत उपभोगः क्षायिको यत्कृताः सिंहासनवालव्यजनाशोकपादपक्षत्रत्रयप्रभामंडलगभीरस्निग्धस्वरपरिणामदेवदुंदुभिप्रभृतयो भावाः ।

वीर्यांतरायत्यंतसंक्षयादनंतवीर्यं ॥ ६ ॥ आत्मनः सामर्थ्यस्य प्रतिवधिनो वीर्यांतरायकर्मणोऽत्यंतसक्षयादुद्धृतवृत्ति क्षायिकमनंतवीर्यं ।

पूर्वोक्तमोहप्रकृतिनिरवशेषक्षयात् सम्यक्त्वचारित्रे ॥ ७ ॥ पूर्वोक्तस्य दर्शनमोहत्रिकस्य चारित्रमोहस्य च पंचविंशतिविकल्पस्य निरवशेषक्षयात्क्षायिके सम्यक्त्वचारित्रे भवतः । यद्यनंतदानलब्ध्यादय उक्ता अभयदानादिहेतवो दानांतरायादिसंक्षयाद्भवति सिद्धेष्वपि तत्प्रसंगः ? नैषदोषः शरीरनाम कर्मोदयाद्यपेक्षत्वात्तेषां तदभावे तदप्रसंगः । परमानंताव्यावाधिरूपैव तेषां च तत्र वृत्तिः केवलज्ञानरूपेणानंतवीर्यवृत्तिवत् । सिद्धत्वमपि क्षायिकमागमोपादिष्टमस्ति तस्योपसंख्यानमिह कर्तव्यं न कर्तव्यं, विशेषेषु निर्दिष्टेषु तद्विषयसामान्यमनुक्तसिद्धमेव पर्वादिनिर्देशेगुलिसिद्धिवत् । सिद्धत्व हि सर्वेषां क्षायिकाणां भावानां साधारणमिति । य उक्तः क्षायोपशमिको भावोऽष्टादशविकल्पस्तद्भेदनिरूपणार्थमाह—

ज्ञानाज्ञानदर्शनलब्धयश्चतुस्त्रिपंचभेदाः सम्यक्त्वचारित्रसंयमासंयमाश्च ५

चतुरादीनां कृतद्वंद्वानां भेदशब्देन वृत्तिः ॥ १ ॥ चत्वारश्च त्रयश्च त्रयश्च पंच च चतुस्त्रि

पत्र ते भेदाः यासां ताश्चतुस्त्रिपत्रभेदा इति द्वंद्वगर्भा वृत्तिः । त्रिशब्दस्य द्वंद्वापवाद एकशेषः कस्मान्न भवति ? सख्यया अर्थसंप्रत्ययादस्यापदार्थत्वाच्चानेकशेषः । पृथगभिधाने प्रयोजनसद्भावाच्च । यथाक्रमवचनं ज्ञानादिभिरानुपूर्व्यसंबन्धार्थं । इह यथाक्रममिति वक्तव्यं । किं प्रयोजनं ? चतुर्भेदं ज्ञानमित्येवमाद्यभिसंबन्धार्थं तत्तर्हि वक्तव्यं । न वक्तव्यं यथाक्रममित्यनुवर्तते । क्व प्रकृतं ? द्विनवाष्टदशैकविंशतित्रिभेदा यथाक्रममिति । कस्य क्षयात्कस्य चोपगमात्क्षायोपशमिको भावो भवतीत्युच्यते—

सर्वघातिस्पर्धकानामुदयक्षयात्तेषामेव सदुपशमादेशघातिस्पर्धकानामुदये क्षायोपशमिको भावः ॥ २ ॥ द्विविधं स्पर्धकं देशघातिस्पर्धकं सर्वघातिस्पर्धकं चेति । तत्र यदा सर्वघातिस्पर्धकस्योदयो भवति तदेपदप्यात्मगुणस्याभिव्यक्तिर्नास्ति तस्मात्तदुदयस्याभावः क्षय इत्युच्यते । तस्यैव सर्वघातिस्पर्धकस्यानुदयप्राप्तस्य सदवस्था उपगम इत्युच्यते । अनुद्भूतस्वव्रीर्यवृत्तित्वादात्मसाद्भावितसर्वघातिस्पर्धकस्योदयक्षये देशघातिस्पर्धकस्य चोदये सति सर्ववायभावादुपलभ्यमानो भावः क्षायोपशमिक इत्युच्यते । किमिदं स्पर्धकं नाम ? उच्यते—

अविभागपरिच्छिन्नकर्मप्रदेशरसभागप्रचयपंक्तिक्रमवृद्धिः क्रमहानिः स्पर्धकं ॥ ३ ॥ उदयप्राप्तस्य कर्मणः प्रदेशा अभव्यानामनतगुणाः सिद्धानामनंतभागप्रमाणाः । तत्र सर्वजघन्यगुणः प्रदेशः परिगृहीतस्तस्यानुभागः प्रजाच्छेदेन तावद्वा (र) परिच्छिन्नं यावत्पुनर्विभागो न भवति ते अविभागपरिच्छेदाः सर्वजीवानामनंतगुणाः एको रागिःकृतः । एवं तत्प्रमाणा सर्वे तथैव परिच्छिन्नाः पंक्तीकृता वर्गाः वर्गणा । अपर एकाविभागपरिच्छेदाधिकः प्रदेशः परिगृहीतस्तथैव तस्याविभागपरिच्छेदाः कृता स एको रागिर्वर्गः । तथैव समगुणाः पंक्तीकृताः वर्गा वर्गणाः । एव पक्तयः कृता यावदेकाविभागपरिच्छेदाधिकलभं । तदलभेनतर भवत्येवमेतासा पंक्तानां विशेषहीनाना क्रमवृद्धिक्रमहानियुक्तानां समुदयः स्पर्धकमित्युच्यते । तत उपरि द्वित्रिचतुःसख्येया सख्येयगुणरसा न लभ्यते अनतगुणरसा एव तत्रैकप्रदेशो जघन्यगुणः परिगृहीतस्तस्य चानुभागाविभागपरिच्छेदाः पूर्ववत्कृताः । एव समगुणा वर्गाः समुदिता वर्गणा भवति । एकाविभागपरिच्छेदाधिकाः पूर्ववद्विरलीकृताः वर्गा वर्गणाश्च भवति यावदतरं भवति तावदेकस्पर्धकं भवति । एवमनेन क्रमेण विभागे क्रियमाणेऽभव्यानामनतगुणानि सिद्धानामनतभागप्रमाणानि स्पर्धकानि भवति । तदेतत्समुदितमेकमुदयस्थानं भवति ।

तत्र ज्ञानं चतुर्विधं क्षायोपशमिकमाभेनिबोधिकज्ञानं श्रुतज्ञानमवधिज्ञानं मनःपर्ययज्ञानं चेति ॥ ४ ॥ वीर्यांतरायमतिश्रुतज्ञानावरणानां सर्वघातिस्पर्धकानामुदयक्षयात्सदुपशमाच्च देशघातिस्पर्धकानामुदये सति मतिज्ञानं श्रुतज्ञानं च भवति । देशघातिस्पर्धकानां रसस्य प्रकर्षप्रकर्षयोगाद् गुणघातस्यातिगयानतिशयवत्त्वात्तज्ज्ञानभेदो भवति । एवमवविमनःपर्ययज्ञानयोरपि स्वावरणक्षयोपशमभेदात्क्षायोपशमिकत्वं वेदितव्यं ।

अज्ञानं त्रिविधं मत्तज्ञानं श्रुताज्ञानं विभंगं चेति ॥ ५ ॥ तेषां क्षायोपशमिकत्वं पूर्ववत् । ज्ञानाज्ञानविभागस्तु मिथ्यात्वकर्मोदयानुदयापेक्ष ।

दर्शनं त्रिविधं क्षायोपशमिकं चक्षुर्दर्शनमचक्षुर्दर्शनमवधिदर्शनं चेति ॥ ६ ॥ एतन्नित्यमपि पूर्ववत् स्वावरणक्षयोपशमापेक्षं दृष्टव्यं ।

लब्धयः पंच क्षायोपशमिकाः दानलब्धिर्लाभलब्धिर्भोगलब्धिरुपभोगलब्धिर्वीर्यलब्धिश्चेति ॥ ७ ॥ दानांतरायादिसर्वघातिस्पर्धकश्रयोपशमे देशघातिस्पर्धकोदयसद्भावे ताः पंचलब्धयो भवन्ति । सम्यक्प्रहणेन वेदकसम्यक्त्वमिह परिगृह्यते । अनतानुबंधिकपायचतुष्टयस्य मिथ्यात्वसम्यक्त्वमिथ्यात्वयोश्चोदयक्षयात्सदुपशमाच्च सम्यक्त्वस्य देशघातिस्पर्धकस्योदये सति तत्त्वार्थश्रद्धानं क्षायोपशमिकं नुम्यक्त्वं । अनतानुबन्धप्रत्याख्यानप्रत्याख्यानद्वादशकपायौदयक्षयात्सदुपशमाच्च सज्वलनकपायचतु-

ष्ट्यान्यतमदेशघातिस्पर्धकोदये सति नोकपायनवकस्य यथासंभवेदये च निवृत्तिपरिणाम आत्मनः क्षयोपशमिकं चारित्र । अनंतानुब्रंध्यप्रत्याख्यानकपायाष्टकोदयक्षयात्सदुपशमाच्च प्रत्याख्यानकषायोदये संज्वलनकषायस्य देशघातिस्पर्धकोदये नोकपायनवकस्य यथासंभवेदये च विरताविरतपरिणामः क्षायोपशमिकः संयमासंयमः ।

संज्ञित्वसम्यङ्मिथ्यात्वयोगोपसंख्यानमिति चेन्न ज्ञानसम्यक्त्वलब्धिग्रहणेन गृहीतत्वात् ॥ ८ ॥ स्यादेतत् संज्ञित्वसम्यङ्मिथ्यात्वयोगोपसंख्यान कर्तव्यं तेऽपि हि क्षायोपशमिका इति । तन्न, किं कारणं ? ज्ञानसम्यक्त्वलब्धिग्रहणेन गृहीतत्वात् । संज्ञित्वं हि मतिज्ञानेन गृहीतं सम्यङ्मिथ्यात्व सम्यक्त्वग्रहणेन । नोद्द्रियावरणक्षयोपशमापेक्षत्वादुभयात्मकस्य एकात्मपरिग्रहाच्चोदकव्यामिश्रक्षीरव्यपदेशवद्योगश्च वीर्यलब्धिग्रहणेन गृहीत इति । अथवा चशब्देन समुच्चयो वेदितव्यः । अथ पचेद्रियत्वे समाने नोद्द्रियावरणक्षयोपशमः कस्यचिद्भवे भवति कस्यचिन्नेति कुतोऽयं विकल्पः ? उच्यते—संज्ञिजातिनामकर्मविशेषोदये बललाभे सति नोद्द्रियावरणक्षयोपशमो भवति तदभावे न भवतीत्ययं विशेषः । एकैन्द्रियजातिनामाद्युदयविशेषापेक्षया एकैन्द्रियादिकषयोपशमभेदवत् । य एकाविंशतिविकल्प औदयिको भाव उद्दिष्टः तस्य भेदसंज्ञार्कार्तनार्थमिदमारभ्यते—

गतिकषायलिंगमिथ्यादर्शनाज्ञानासंयतासिद्धलेश्याश्चतुश्चतुः स्यैकैकैकषड्भेदाः ॥ ६ ॥

गत्यादीनामितरेतरयोगो द्वद्वः चतुरादीनां च द्वद्वगर्भाऽन्यपदार्थप्रधाना वृत्तिः पूर्ववदेकशेषाभावः ।

गतिनामकर्मोदयादात्मनस्तद्भावपरिणामाद्गतिरौदयिकी ॥ १ ॥ येन कर्मणा आत्मनो-
नारकादिभावावाप्तिर्भवति तद्गतिनाम चतुर्विधः नरकगतिनाम तिर्यग्गतिनाम मनुष्यगतिनाम देवगति-
नाम चेति । तत्र नरकगतिनामकर्मोदयान्नारको भावो भवतीति स औदयिकः । एव तिर्यग्गतिनाम-
कर्मोदयात्तिर्यग्भाव औदयिकः । मनुष्यगतिनामकर्मोदयान्मनुष्यभाव औदयिकः । देवगतिनामकर्मो-
दयाद्देवभाव औदयिकः ।

चारित्रमोहोदयात्कलुषभावः कषाय औदयिकः ॥ २ ॥ चारित्रमोहस्य कषायवेदनीय-
स्येदयादात्मनः कालुष्यं क्रोधादिरूपमुत्पद्यमान कषत्यात्मानं हिनस्तीति कषाय इत्युच्यते स औदयिकश्च-
तुर्विधः, क्रोधो मानो माया लोभश्चेति । तद्भेदा अनतानुब्रंध्यप्रत्याख्यानप्रत्याख्यानसंज्वलनविकल्पाः ।

वेदोदयापादितोभिलापविशेषो लिंगं ॥ ३ ॥ लिंगं द्विविधं द्रव्यलिंग भाव च । तत्र यद्द्रव्य-
लिंगं नामकर्मोदयापादितं तदिह नाधिकृतमात्मपरिणामप्रकरणाद् । भावलिंगमात्मपरिणामः स्त्रीपुनपुसकान्यो-
न्याभिलापलक्षणः स पुनश्चारित्रमोहविकल्पस्य नोकषायस्य स्त्रीवेदपुवेदनपुसकवेदस्योदयाद्भवतीत्यौदयिकः ।

दर्शनमोहोदयात्तत्त्वार्थाश्रद्धानपरिणामो मिथ्यादर्शनं ॥ ४ ॥ तत्त्वार्थश्चिस्वभावस्यात्मन-
स्तत्प्रतिबन्धकारणस्य दर्शनमोहस्योदयात्तत्त्वार्थेषु निरूप्यमाणेष्वपि न श्रद्धानमुत्पद्यते तन्मिथ्यादर्शन-
मौदयिकमित्याख्यायते ।

ज्ञानावरणोदयादज्ञानं ॥ ५ ॥ ज्ञस्वभावस्यात्मनस्तदावरणकर्मोदये सति नावबोधो भवति
तदज्ञानमौदयिक । घनसमूहस्थगितदिनकरो तेजोनभिव्यक्तित्वत् । तद्यथा—एकैन्द्रियस्य रसनग्राणश्रोत्र
चक्षुषामिन्द्रियाणां प्रतिनियताभिनिबोधिकज्ञानावरणस्य सर्वघातिस्पर्धकस्योदयाद्रसगंधशब्दरूपाज्ञानं यत्त-
दौदयिक । एव द्वित्रिचतुरिन्द्रियेषु शेषेन्द्रियविषयाज्ञानं वान्यं पचेन्द्रियतिर्यङ्क्षु शुकसारिकादिवर्जितेषु
मनुष्येषु च केषुचिदक्षरश्रुतावरणस्य सर्वघातिस्पर्धकस्योदयादक्षरश्रुतनिर्वृत्यभावादक्षरश्रुतज्ञानमौदयिकः ।
नोद्द्रियावरणस्य सर्वघातिस्पर्धकस्योदयाद्दिताहितपरीक्षा प्रत्यसामर्थ्यमसंज्ञित्वमौदयिकं तदप्यत्रैवातर्भवति ।

एवमवाधिमनःपर्ययकेवलज्ञानावरणोदयात्प्रत्येकमज्ञानमौदयिक वाच्यामिति ।

चारित्रमोहोदयादनितृत्तिपरिणामोऽसंयतः ॥ ६ ॥ चारित्रमोहोदयस्य सर्वघातिस्पर्धकस्यो-
दयात्प्राण्युपघातौद्रियविषये द्वेप्राभिलापनितृत्तिपरिणामरहितोऽसंयत औदयिक ।

कर्मोदयसामान्यापेक्षोऽसिद्धः ॥ ७ ॥ अनादिकर्मसवधसंतानपरतंत्रस्यात्मनः कर्मोदयसामान्ये
सति असिद्धत्वपर्यायो भवतीत्यौदयिकः स पुनर्मिथ्यादृष्ट्यादिषु सूक्ष्मसांपरायिकातेषु कर्माष्टकोदयापेक्षः
शातक्षीणकपाययो. सप्तकर्मोदयापेक्षः सयोगिकेत्रल्ययोगिकेत्रलिनोरघातिकर्मोदयापेक्षः ।

कपायोदयरंजिता योगप्रवृत्तिलेश्या ॥ ८ ॥ द्विविधा लेश्या । द्रव्यलेश्या भावलेश्या चेति । तत्र
द्रव्यलेश्या पुद्गलविपाकिकर्मोदयापादितेति सा नेह परिगृह्यत आत्मनो भावप्रकरणात् । भावलेश्या कपायो-
दयरंजिता योगप्रवृत्तिरिति कृत्वा औदयिकीत्युच्यते । ननु-च योगप्रवृत्तिरात्मप्रदेशपरिस्पंदक्रिया सा वीर्य-
लब्धिरिति क्षायोपशमिकी व्याख्याता कपायश्चौदयिको व्याख्यातस्ततो लेश्यानर्थातरभूतेति ? नैपदोपः
कपायोदयतीव्रमंदावस्थापेक्षाभेदादार्थातरत्व । सा पञ्चविधा—कृष्णलेश्या नीललेश्या कपोतलेश्या तेजो-
लेश्या पद्मलेश्या शुक्ललेश्या चेति । तस्यात्मपरिणामस्याऽशुद्धिप्रकर्षापेक्षया कृष्णादिशब्दोपचारः क्रियते ।
ननु चोपशांतकपाये क्षीणकपाये सयोगिकेत्रलिनि च शुक्ललेश्यास्ति इत्यागमस्तत्र कपायानुरजनाभावादौ-
दयिकत्वं नोपपद्यते ? नैपदोपः पूर्वभावप्रज्ञापननयापेक्षया यासौ योगप्रवृत्तिः कपायानुरजिता सैवेयमि-
त्युपचारादौदयिकीत्युच्यते । तदभावादयोगिकेत्रल्यलेश्य इति च निश्चीयते । अत्र चोद्यते यथाऽज्ञानमौदयि-
कमेवमदर्शनमपिदर्शनावरणोदयाद्भवतीत्यौदयिकं निद्रानिद्रादयश्चौदयिकाः वेदनीयोदयात् सुखदुःखमौद-
यिक नोकपायाश्च हास्यरत्यादयः पटौदयिकाः आयुरुदयाद्भवधारणं भवत्यौदयिकमुच्चैर्नीचैर्गोत्रकर्मोदयादुच्च-
नीचगोत्रपरिणामो भवतीत्यौदयिको नामकर्मणि च जात्यादय औदयिका एतेषामपरिग्रहान्न्यूनं लक्षण-
मिति ? अथ मतमात्मपरिणामस्याधिकृतत्वाच्छ्रीरादीनामौदयिकत्वेपि पुद्गलविपाकित्वात्तेषामसंग्रह इति । एवमपि
ये जीवविपाकिनस्तेषां ग्रहण कर्तव्यं जात्यादीनामत उत्तरं पठति—

मिथ्यादर्शने दर्शनावरोधः ॥९॥ मिथ्यादर्शने दर्शनावरोधो भवति निद्रानिद्रादीनामपि दर्शन-
सामान्यावरणत्वात्तत्रैवांतर्भावः । ननु, च तत्त्वार्थाश्रद्धानं मिथ्यादर्शनमित्युक्तं सत्यमुक्तं सामान्यनिर्देशे
विशेषात्तर्भावात् । सोप्येको विशेषोऽयमपरो विशेषोऽदर्शनमप्रतिपत्तिर्मिथ्यादर्शनमिति ।

लिंगग्रहणे हास्यरत्याद्यंतर्भावः सहचारित्वात् ॥ १० ॥ लिंगग्रहणे हास्यरत्यादीनामंतर्भावे
भवति कुतः सहचारित्वात् पर्वतग्रहणेन नारदग्रहणवत् ।

गतिग्रहणमवात्स्युपलक्षणं ॥ ११ ॥ अघातिकर्मोदयापादिता ये भावाः तेषां गतिग्रहणमुप-
लक्षणं यथा काकेभ्यो रक्षता सर्पिरिति काकग्रहणमुपघातकोपलक्षणं । तेन जात्यादयो भावा नामकर्मविशे-
षोदयापादिता वेदनीयायुर्गोत्रोदयकृताश्च गृह्यते । इह यथाक्रममिति वक्तव्यं गतिश्चतुर्विधेत्येवमाद्यानुपूर्व्य-
संप्रत्ययार्थं । न वक्तव्यं यथाक्रममित्यनुवर्तते । यः पारिणामिको भावस्त्रिभेद उक्तस्तद्विकल्पस्वरूपप्रति-
पादनार्थमाह—

जीवभव्याभव्यत्वानि च ॥ ७ ॥

अन्यद्रव्यासाधारणास्त्रयः पारिणामिकाः ॥ १ ॥ जीवत्व भव्यत्वमभव्यत्वमित्येते पारिणामि-
का आत्मनस्त्रयो भावा अन्यद्रव्यासाधारणा वेदितव्याः । कुतः पुनरेषां पारिणामिकत्व ?

कर्मोदयक्षयोपशमक्षयोपशमानपेक्षत्वात् ॥ २ ॥ न ह्येवविधं कर्मास्ति यस्योदयात् क्षयात् क्षयो-
पशमाद्वा जीवो भव्योऽभव्यो चेति चोच्यते । तदभावाद्नादिद्रव्यभवनसंबंधपरिणामनिमित्तत्वात्पारिणामिका
इति व्यपादिश्यते ।

१ आयुर्द्रव्यापेक्षं जीवत्वं न पारिणामिकमिति चेन्न पुद्गलद्रव्यसंबन्धे सत्यन्यद्रव्यसामर्थ्या-
भावात् ॥ ३ ॥ स्यादेतदायुर्द्रव्योदयाजीवतीति जीवो नानादिपारिणामिकत्वादिति चेन्न किं कारणं
पुद्गलद्रव्यसंबन्धे सत्यन्यद्रव्यसामर्थ्याभावात् । आयुर्हि पौद्गलिकं द्रव्यं यदि च तत्संबन्धाजीवत्वं स्यान्नन्वेव-
मन्यद्रव्यस्यापि धर्मादेरायुःसंबन्धाजीवत्वं स्यात् । किं च—

१/सिद्धस्याजीवत्वप्रसंगत् ॥ ४ ॥ यद्यायुःसंबन्धापेक्षं जीवत्वं ननु सिद्धस्यायुरभावादजीवत्वं
प्रसज्येत । ततस्तदनपेक्षत्वाजीवत्व पारिणामिकमेव ।

जीवे त्रिकालविषयविग्रहदर्शनादिति चेन्न रूढिशब्दस्य निष्पत्त्यर्थत्वात् ॥ ५ ॥ स्यान्मत-
जीवत्यजीवजीविष्यतीति त्रिकालविषयो विग्रहो दृश्यते ततः प्राणधारणार्थत्वात्कर्मापेक्षत्वेन पारिणामिक-
त्वमिति ? तच्च न । कस्माद् ? रूढिशब्दस्य निष्पत्त्यर्थत्वात् । रूढिशब्देऽपि हि क्रियोपात्तकाला व्युत्पत्त्यर्थव-
न तत्र यथा गच्छतीति गौरिति ।

चैतन्यमेव वा जीवशब्दस्यार्थः ॥ ६ ॥ अथवा चैतन्यं जीवशब्देनाभिधीयते तच्चानादिद्रव्य-
भवननिमित्तत्वात् पारिणामिक ।

सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्रपरिणामेन भविष्यतीति भव्यः ॥ ७ ॥ भव्यादीनां प्रायेण भवि-
ष्यत्कालविषयत्वात् सम्यग्दर्शनादिपर्यायेण य आत्मा भविष्यति स भव्य इतीम व्यपदेशमास्कंदति ॥

तद्विपरीतोऽभव्यः ॥ ८ ॥ यो न तथा भविष्यत्यसावभव्य इत्युच्यते । किं कृतोऽयं विशेषः ?
द्रव्यस्वभावकृतोऽतः पारिणामिकत्वमनयोः ।

योऽनन्तेनापि कालेन न सेत्स्यत्यसावभव्य एवेति चेन्न भव्यराश्यंतर्भावात् ॥ ९ ॥
स्यादेतदनंतकालेनापि यो न सेत्स्यत्यसावभव्यतुल्यत्वादभव्य एव । अथ सेत्स्यति सर्वो भव्यस्तत उत्तरकालं
भव्यशून्यं जगत् स्यादिति ? तन्न, किं कारणं ? भव्यराश्यंतर्भावात् यथा योऽनन्तेनापि कालेन कनकपाषाणो
न कनको भविष्यति न तस्यांधपाषाणत्वं कनकपाषाणशक्तियोगात् । यथा वाऽऽगामिकालो योऽनन्तेनापि
कालेन नागमिष्यति न तस्यागामित्वं हीयते । तथा भव्यस्यापि स्वशक्तियोगादसत्यामपि व्यक्तौ न भव्य-
त्वहानिः ।

भावस्यैकत्वनिर्देशो युक्त इति चेन्न द्रव्यभेदाद्भावभेदसिद्धेः ॥ १० ॥ स्यादेतज्जीवश्च भ-
व्यश्चाऽभव्यश्च जीवभव्याभव्या इति द्वे कृते तेषां भावे विवक्षिते एकत्वनिर्देशो युक्तो जीवभव्याभव्यानां
भावो जीवभव्याभव्यत्वमिति ? तन्न, किं कारणं ? द्रव्यभेदाद्भावभेदसिद्धेः । नहि भाव एकत्वेन चक्रव्य इति
नियमोस्ति । ततो द्रव्यभेदाद्भेदे सति बहुत्वनिर्देशो युक्तो जीवभव्याभव्यानां भावो जीवभव्याभव्यत्वानीति ।
पुनः प्रत्येकमभिसंबन्धो भवति जीवत्व भव्यत्वमभव्यत्वमिति ।

१/द्वितीयगुणग्रहणमार्पोक्तत्वादिति चेन्न तस्य नयापेक्षत्वात् ॥ ११ ॥ अथ मतं द्वितीय-
गुणग्रहणमिह कर्तव्य । कोसौ द्वितीयगुणः सासादनसम्यग्दृष्टिः सोऽपि जीवस्य साधारणः पारिणामिक एवं
द्वार्षे उक्त सासादनसम्यग्दृष्टिरिति । को भावः ? पारिणामिको भाव इति । न कर्तव्य कुतस्तस्य नयापेक्ष-
त्वात् । मिथ्यात्वकर्मण उदयं क्षयमुपशम वा नापेक्षत इत्यार्षे पारिणामिक इह पुनरसावौदयिक इत्येव
गृह्यतेऽनंतानुबंधिकप्रायोदयान्तस्य निर्वृत्तेः । चशब्दः किमर्थः ?

अस्तित्वान्धत्वकर्तृत्वभोक्तृत्वपर्यायवत्त्वाऽसर्वगतत्वाऽनादिसंततिबंधनवद्धत्वप्रदेश-
वत्त्वारूपत्वनित्यत्वादि समुच्चयार्थश्चशब्दतः ॥ १२ ॥ अस्तित्वादयोऽपि पारिणामिका भावाः सति
तेषां समुच्चयार्थश्चशब्दः । यदि तेषां पारिणामिकाः सूत्रे तेषां ग्रहणं कस्मान्न कृतं ?

अन्यद्रव्यसाधारणत्वादसूत्रिताः ॥ १३ ॥ अस्तित्वादयो हि धर्मा अन्येषामपि द्रव्याणां

साधारणास्ततस्ते न सूत्रिताः । तद्यथा-अस्तित्व तावत्साधारण पद्द्रव्यविपयत्वात् । तत्कर्मोदयक्षयक्षयो-
पशमानपेक्षत्वात्पारिणामिक । अन्यत्वमपि साधारणं सर्वद्रव्याणां परस्परतोऽन्यत्वात् कर्मोदयाद्यपेक्षा-
भावात् तदपि पारिणामिक । कर्तृत्वमपि साधारणं क्रियानिष्पत्तौ सर्वेषां स्वातंत्र्यात् । ननु च जीव-
पुद्गलानां क्रियापरिणामयुक्तानां कर्तृत्व युक्तं धर्मादीनां कथं ? तेषामपि अस्यैदिक्रियाविशेषविपयकम-
स्ति कर्तृत्व कर्मोदयाद्यपेक्षाभावात्तत्पारिणामिक । ननु चात्मप्रदेशपरिस्पदस्य योगसङ्गकस्य यत्कर्तृत्व न
तत्साधारणमिति असाधारणेषूपसख्येयं न, तस्य क्षयोपशमनिमित्तत्वात् यदस्य पुण्यपापयोः कर्तृत्वं तद-
न्यद्रव्याणामसाधारणमपि सन्नपारिणामिक । कस्माद् ? उदयक्षयोपशमनिमित्तत्वात् । मिथ्यादर्शनं हि दर्शनमो-
होदयनिमित्तमविरतिप्रसादकयायाश्चरित्रमोहोदयनिमित्ताः योगाश्च क्षायोपशमिका इत्यन्यद्रव्यासाधारणा-
नादिपारिणामिकचैतन्यसनिधाने पुण्यपापयोः कर्तृत्वमिति पारिणामिकमिति चेन्न सर्वकालिककर्तृत्व
प्रसगात् । मुक्तानामपि चैतन्यमस्तीति पुण्यपापयोः कर्तृत्वं स्यात्साधारिणा चाविशिष्टं स्यात् । चैतन्यका-
रणस्याभेदाद्भौतत्वमपि साधारणं । कुत ? तल्लक्षणोपपत्तेर्वीर्यप्रकर्षात्परद्रव्यवीर्यादानसामर्थ्यं भौतत्वलक्षण-
यथात्माहारादेः परद्रव्यस्यापि वीर्यात्मसात्करणाद्भोक्ता । तथापि विप्रस्याचेतनस्य वीर्यप्रकर्षात् कौद्रवद्रव्या-
दिसारसप्रहाद्भोक्तृत्व । लवणादीनां च वीर्यप्रकर्षात्काष्ठादिद्रव्यलवणकरणाद्भोक्तृत्वं कर्मोदयापेक्षाभावात्तदपि
पारिणामिकं यच्चात्मनः शुभाशुभकर्मफलस्योपभोक्तृत्वं न तत्साधारणं न च पारिणामिकं तस्य क्षयोपशमनि-
मित्तत्वाद् । वीर्यातरायक्षयोपशमागोपागनामलाभावष्टभादात्मनः शुभाशुभकर्मफलोपभोगे सामर्थ्यमाविर्भवति ।
आहारादिवीर्यात्मसात्करणलक्षणोपभोगश्च भोगातरायक्षयोपशमादुपात्तस्य च जरणं वीर्यातरायक्षयोपशमा-
त्कर्मातरेण विपादीनां कथं भोक्तृत्वमिति चेत्प्रतिनियतशक्तित्वाद्द्रव्याणां भास्करप्रतापवत् । पर्यायवाच्यमपि
साधारणं सर्वद्रव्याणां प्रतिनियतपर्यायोपपत्तेः कर्मोदयाद्यपेक्षाभावात्तदपि पारिणामिकं । असर्वगतत्वमपि
साधारणं परमाण्वादीनामविभुत्वाद्धर्मादीनां च परिमितासख्यात्प्रदेशत्वात्कर्मोदयाद्यपेक्षाभावात्तदपि पारि-
णामिकं । यदस्य कर्मोपात्तशरीरप्रमाणानुविधायित्वं तदसाधारणमपि सन्नपारिणामिकं कर्मनिमित्तत्वात् ।
अनादिसततिवधनवद्धत्वमपि साधारणं । कस्मात् ? तस्यसर्वद्रव्याणां स्वात्मीयसंतानवधनवद्धत्वं प्रत्यनादित्वात् ।
सर्वाणि द्रव्याणि जीवधर्माधर्माकाशकालपुद्गलाख्यानि प्रतिनियतानि पारिणामिकचैतन्योपयोगगतिस्थित्य-
वकाशदानवर्तनापारिणामवर्णगधरसस्पर्शादिपर्यायसंतानवधनवद्धानि कर्मोदयाद्यपेक्षाभावात्तदपि पारिणा-
मिकं । यदस्यानादिकर्मसततिवधनवद्धत्वं तदसाधारणमपि सन्नपारिणामिकं कर्मोदयनिमित्तत्वाद्द्रव्येते हि
अनादिसवधे च सर्वस्येति । प्रदेशत्वमपि साधारणं संख्येयाऽसंख्येयानन्तप्रदेशोपेतत्वात्सर्वद्रव्याणां तदपि
कर्मोदयाद्यपेक्षाभावात्पारिणामिकं । अरूपत्वमपि साधारणं जीवधर्माधर्मकालाकाशानां रूपयोगाभावात्
तदपि कर्मोदयाद्यपेक्षाभावात्पारिणामिकं । नित्यत्वमपि साधारणं द्रव्यार्थदेशात्सर्वद्रव्याणां व्ययोदययोगा-
भावात् तच्च कर्मोदयाद्यपेक्षाभावात्पारिणामिकं । ऊर्ध्वगतित्वमपि साधारणमन्यादीनामूर्ध्वगतिपारिणामि-
कत्वात् तच्च कर्मोदयाद्यपेक्षाभावात्पारिणामिकमेव । अन्ये चात्मनः साधारणाः पारिणामिका योज्याः ।

अन्तरसूत्रनिर्दिष्टोपसग्रहार्थश्चशब्द इति चेन्नाऽनिष्टत्वात् ॥ १४ ॥ स्यान्मतमन्तर-
सूत्रे निर्दिष्टानां गत्यादीनामुपसग्रहार्थश्चशब्दो नास्तित्वादिसमुच्चयार्थ इति, तन्न-किं कारणं अनिष्टत्वात् ।
नहिं गत्यादीनां पारिणामिकत्वमिष्यते तल्लक्षणाभावात् ।

त्रिभेदपारिणामिकभावप्रतिज्ञानाच्च ॥ १५ ॥ यतश्चैपशमिकादिभावसख्याविधायिनि सूत्रे
त्रिभेदं पारिणामिक इति प्रतिज्ञातमतो न गत्यादिसमुच्चयार्थश्चशब्दः ।

गत्यादीनामुभयवच्चं क्षायोपशमिकभाववदिति चेन्नाऽन्वर्थसंज्ञाकरणात् ॥ १६ ॥ अथ
मतमेतत् यथा क्षायोपशमिकभावस्य क्षयोपशमात्मकत्वादुभयवत् तथा गत्यादीनामुभयवत्त्वादौदयिक-
पारिणामिकश्च त्रिभेद इति सिद्धमिति । तन्न, किं कारणं ? अन्वर्थसंज्ञाकरणात् । परिणामः स्वभावः प्रयो-
जनमस्येति पारिणामिक इत्यन्वर्थसंज्ञा । न चासौ स्वभावो गत्यादिषु विद्यते कर्मोदयनिमित्तत्वात् । किं च-

तथानभिधानात् ॥ १७ ॥ यथोभयवत्वाज्ज्ञानादयः क्षायोपशमिका इत्यभिधीयन्ते तथा गत्यादय औदयिकपारिणामिका इत्यभिधीयेरन् । न चाभिधीयते तथानभिधानात् क्षायोपशमिकवद्गत्यादयो नोभयवन्तः । किं च—

अनिर्मोक्षप्रसंगात् ॥ १८ ॥ गत्यादीनामुभयवत्वात्पारिणामिकत्वे सत्यनिर्मोक्षप्रसंगः सात्त्यावस्थानात् । तस्मात्स्थितमेतदास्तित्वादिसमुच्चयार्थ एव चशब्द इति । —

आदिग्रहणमत्र न्याय्यमिति चेन्न त्रिविधपारिणामिकभावप्रतिज्ञाहानेः ॥ १९ ॥ स्यादेतज्जीवभव्याभव्यत्वानीत्यत्रादिग्रहणं न्याय्यं । अस्तित्वादीनामपीष्टत्वादिति । तन्न, किं कारण ? त्रिविधपारिणामिकभावप्रतिज्ञाहानेः । आदिग्रहणे हि क्रियमाणे जीवभव्याभव्यत्वास्तित्वादीनां पारिणामिकभावत्वात्त्रिविध इति यत्पुरस्तात्प्रतिज्ञात तस्य हानिः स्यात् ।

समुच्चयार्थेपि चशब्दे तुल्यमिति चेन्न प्रधानापेक्षत्वात् ॥ २० ॥ स्यान्मतं समुच्चयार्थेपि चशब्देऽस्तित्वादीनां पारिणामिकत्वेन समुच्चयात्त्रिभेदप्रतिज्ञाहानिस्तुल्येति । तन्न, किं कारण ? प्रधानापेक्षत्वात् । कठोक्तानि त्रीणि प्रधानानि तदपेक्षा त्रिभेदप्रतिज्ञेति नास्ति विरोधः । अस्तित्वादीनि तु साधारणत्वाच्चशब्देन द्योतितानीति तेषां गुणभावः । आदिशब्दे हि क्रियमाणेऽस्तित्वादीनां प्राधान्यं स्यात् जीवत्वादीनामुपलक्षणार्थत्वादप्राधान्यं । तद्गुणसविज्ञाने चोभयेषां प्राधान्यं प्रसज्येत ।

सान्निपातिकभावोपसंख्यानमिति चेन्नाऽभावात् ॥ २१ ॥ स्यादेतदार्थे सांनिपातिकभाव उक्तः स इहोपसंख्यातव्य इति । तन्न, किं कारण ? अभावात्तद्विषयो भावोऽस्ति ।

मिश्रशब्देनाक्षिप्तत्वाच्च ॥ २२ ॥ यद्यप्यसौ विद्यते मिश्रशब्देनासावाक्षिप्तः । ननु च मिश्रशब्दः क्षायोपशमिकसंग्रहार्थो न सान्निपातिकग्रहणार्थ इत्युच्यते—

चशब्दवचनात् ॥ २३ ॥ औपशमिकक्षायिकौ भावौ मिश्रो जीवस्य स्वतत्त्वमौदयिकपारिणामिकौ चेति सिद्धे यन्मिश्रशब्दसमीपे चशब्दकरणेन तेन ज्ञायते मिश्रशब्देनोभयमुच्यते इति । मिश्रश्च कः क्षायोपशमिको भावः सान्निपातिकश्चेति इदमयुक्तं वर्तते । किमत्रायुक्तं ? यद्यस्ति सान्निपातिकोभावोऽभावादिति विरुध्यते । अथ नास्ति, कथमर्थे सान्निपातिको भावो नास्तीत्यभावादित्युच्यते सयोगभगापेक्षयास्तीत्यर्थवचनं । तत्राभावपक्षे आदिसूत्रे पूर्वोक्तानुकर्षणार्थश्चशब्द उक्तो भावपक्षे सान्निपातिकप्रतिपादनार्थश्चशब्दः पूर्वोक्तानुकर्षणपेक्षया वेदितव्यः । अथार्थोक्तः सान्निपातिकभावः कतिविध इत्यत्रोच्यते—

षड्विंशतिविधः षड्विंशद्विध एकचत्वारिंशद्विध इत्येवमादिरागमे उक्तः ॥ २४ ॥ तत्र दुग् तिग चद्दु पचे वय सजोगा हौति सनिवादेसु । दस दस पचय एक्य भावा छवीस पिंडेण । द्विभावसंयोगेन दशौदयिक परिगृह्यौपशमिकादिचतुष्टयस्य चैकैकत्यागेन प्रथमे द्विभेदसयोगे चत्वारो भगाः । तत्रैक औदयिकौपशमिकसान्निपातिकजीवभावो नाम मनुष्य उपशातक्रोधः । द्वितीय औदयिकक्षायिक सान्निपातिक जीवभावो नाम मनुष्यः क्षीणकषायः । तृतीय औदयिकक्षायोपशमिकसान्निपातिक जीवभावो नाम मनुष्यः पंचेन्द्रियः । चतुर्थ औदयिकपारिणामिकसान्निपातिकजीवभावो नाम मनुष्यो जीवः द्वितीयद्विभावसयोगे औदयिक परित्यज्यौपशमिकपरिग्रहात् क्षायिकादिभावत्रयस्यैकैकत्यागेन त्रयो भगा । तत्रैक औपशमिकक्षायिकसान्निपातिकजीवभावो नामोपशातलोभः क्षीणदर्शनमोहत्वात् क्षायिकसम्यग्दृष्टिः । द्वितीयः औपशमिकक्षायोपशमिकसान्निपातिकजीवभावो नामोपशातमान आभिनिबोधिक ज्ञानी । तृतीय औपशमिकपरिणामिकसान्निपातिकजीवभावो नाम उपशातमायो भव्यः । तृतीयद्विभावसयोगे औपशमिक परित्यज्य क्षायिकपरिग्रहात्क्षायोपशमिकपारिणामिकयोरेकैकत्यागाद्द्वौ भंगौ । तत्रैक क्षायिकक्षायोपशमिकसान्निपातिकजीवभावो नाम क्षायिकसम्यग्दृष्टिः श्रुतज्ञानी । द्वितीयः क्षायिकपारिणामिकसान्निपातिकजीवभावो नाम क्षीणकषायो भव्यः । चतुर्थद्विभावसयोगे क्षायिकपरित्यागादेकः क्षायोपशमिकसान्निपातिक

जीवभावो नामाऽवधिज्ञानी जीवः । त एते द्विभावसयोगभगा समुदिताः दश । प्रथमत्रिभावसयोगे औदयिकौपशमिकौ परिगृह्य क्षायिकादिभावत्रयस्यैकैकभावपरिग्रहान्नयो भगाः । तत्रैक औदयिकौपशमिकक्षायिकसान्निपातिकजीवभावो नाम मनुष्य उपशातमोहः क्षायिकसम्यग्दृष्टिः । द्वितीय औदयिकौपशमिकक्षयोपशमिकसान्निपातिकजीवभावो नाम मनुष्य उपशातक्रोधो वाग्योगी । तृतीय औदयिकौपशमिकपारिणामिकसान्निपातिकजीवभावो नाम मनुष्य उपशातमानो जीवः । द्वितीयत्रिभावसयोगे औपशमिकं परित्यज्यौदयिकक्षायिकौ परिगृह्य क्षायोपशमिकपारिणामिकयोरेकैकस्य परिग्रहाद् द्वौ भंगौ । तत्रैकः औदयिकक्षायिकक्षायोपशमिकसान्निपातिकजीवभावो नाम मनुष्यः क्षीणकषायः श्रुतज्ञानी । द्वितीय औदयिकक्षायिकपारिणामिकसान्निपातिकजीवभावो नाम मनुष्यः क्षीणदर्शनमोहो जीवः । तृतीयत्रिभावसयोगे औदयिकपरिग्रहादौपशमिकक्षायिकत्यागादेक औदयिकक्षायोपशमिकपारिणामिकसान्निपातिकजीवभावो नाम मनुष्यमनोयोगी जीवः । चतुर्थत्रिभावसयोगे औदयिकं परित्यज्यौपशमिकादिभावचतुष्टयस्यैकैकत्यागे चत्वारो भगाः । तत्रैक औपशमिकक्षायिकक्षायोपशमिकसान्निपातिकजीवभावो नामोपशांतमानः क्षीणदर्शनमोहः काययोगी । द्वितीय औपशमिकक्षायिकपारिणामिकसान्निपातिकजीवभावो नामोपशातवेदः क्षायिकसम्यग्दृष्टिर्भव्यः । तृतीय औपशमिकक्षायोपशमिकपारिणामिकसान्निपातिकजीवभावो नामोपशातमानो मतिज्ञानी जीवः । चतुर्थः क्षायिकक्षायोपशमिकपारिणामिकसान्निपातिकजीवभावो नाम क्षीणमोहः पंचेन्द्रियः भव्यः । त एते त्रिभावसयोगभगाः समुदिता दश । चतुर्भावसयोगेन पचभगा औदयिकादीनामेकैकत्यागात् । तत्रैक औपशमिकक्षायिकक्षायोपशमिकपारिणामिकसान्निपातिकजीवभावो नामोपशांतलोभः क्षीणदर्शनमोहः पंचेन्द्रियो जीव । द्वितीय औदयिकक्षायिकक्षायोपशमिकपारिणामिकसान्निपातिकजीवभावो नाम मनुष्यः क्षीणकषायो मतिज्ञानी भव्यः । तृतीय औदयिकौपशमिकक्षायोपशमिकपारिणामिकसान्निपातिकजीवभावो नाम मनुष्य उपशांतवेदः श्रुतज्ञानी जीवः । चतुर्थ औदयिकौपशमिकक्षायिकपारिणामिकसान्निपातिकजीवभावो नाम मनुष्य उपशातरागः क्षीणदर्शनमोहो जीवः । पचम औदयिकौपशमिकक्षायोपशमिकसान्निपातिकजीवभावो नाम मनुष्य उपशातमोहः क्षायिकसम्यग्दृष्टिरविविज्ञानी । पचभावसयोगेनैकः औदयिकौपशमिकक्षायिकक्षायोपशमिकपारिणामिकसान्निपातिकजीवभावो नाम मनुष्य उपशातमोहः क्षायिकसम्यग्दृष्टिः । पंचेन्द्रियो जीवः । एव षड्विंशतिविध सान्निपातिकभावः ।

षड्विंशद्विध उच्यते—द्वयोरौदयिकयो सन्निपातादौदयिकस्यौपशमिकादिभिः चतुर्भिरैकशः सान्निपातात्पच भगा । तत्र प्रथम औदयिकौदयिकसान्निपातिकजीवभावो नाम मनुष्यः क्रोधी शातः । द्वितीय औदयिकौपशमिकसान्निपातिकजीवभावो नाम मनुष्यः उपशातक्रोधः । तृतीय औदयिकक्षायिकसान्निपातिकजीवभावो नाम मनुष्यः क्षीणकषायः । चतुर्थ औदयिकक्षायोपशमिकसान्निपातिकजीवभावो नाम क्रोधी मतिज्ञानी । पचम औदयिकपारिणामिकसान्निपातिकजीवभावो नाम मनुष्यो भव्यः । द्वयोरौपशमिकयोः सन्निपातादौपशमिकस्यौदयिकादिभिरैकशः सान्निपातात्पच भगा । तत्रैक औपशमिकौपशमिकसान्निपातिकजीवभावो नामोपशमसम्यग्दृष्टिरुपशांतकषायः । द्वितीय औपशमिक औदयिकसान्निपातिकजीवभावो नामोपशांतकषायो मनुष्यः । तृतीय औपशमिकक्षायिकसान्निपातिकजीवभावो नामोपशांतक्रोधः क्षायिकसम्यग्दृष्टिः । चतुर्थ औपशमिकक्षायोपशमिकसान्निपातिकजीवभावो नामोपशातकषायः अवधिज्ञानी । पचम औपशमिकपारिणामिकसान्निपातिकजीवभावो नामोपशातदर्शनमोहो जीवः । द्वयोः क्षायिकयोः सन्निपातात् क्षायिकस्य औदयिकादिभिः चतुर्भिरैकशः सान्निपातात्पच भगा । तत्रैक क्षायिकक्षायिकसान्निपातिकजीवभावो नाम क्षायिकसम्यग्दृष्टिः क्षीणकषायः । द्वितीयः क्षायिकौदयिकसान्निपातिकजीवभावो नाम क्षीणकषायो मनुष्यः । तृतीय क्षायिकौपशमिकसान्निपातिकजीवभावो नाम क्षायिकसम्यग्दृष्टिरुपशांतवेदः । चतुर्थः क्षायिकक्षायोपशमिकसान्निपातिकजीवभावो नाम क्षीणकषायो मतिज्ञानी पंचमः क्षायिकपारिणामिकसान्निपातिकजीवभावो नाम क्षीणमोहो भव्यः । द्वयोः क्षायोपशमिकयोः सन्निपातात्क्षायोपशमि-

कस्य चौदयिकादिभिश्चतुर्भिरैकशःसन्निपातात् पंचभगाः । तत्रैकः क्षायोपशमिकक्षायोपशमिकसान्निपातिकजीवो बभावो नाम संयतोऽवधिज्ञानी । द्वितीयः क्षायोपशमिकौदयिकसान्निपातिकजीवभावो नाम संयतो मनुष्यः । तृतीयः क्षायोपशमिकौपशमिकसान्निपातिकजीवो नाम संयत उपशांतकपायः । चतुर्थः क्षायोपशमिक शायिकसान्निपातिकजीवभावो नाम संयतासंयतः क्षायिकसम्यग्दृष्टिः । पंचमः क्षायोपशमिकपारिणामिक सान्निपातिकजीवभावो नाम अप्रमत्तसंयतो जीवः । द्वयोः पारिणामिकयोः सान्निपातात् पारिणामिकत्वात् पारिणामिकस्य चौदयिकादिभिः चतुर्भिरैकशः सान्निपातात्पंच भगाः । तत्रैकः पारिणामिकपारिणामिक सान्निपातिकजीवभावो नाम जीवो भव्यः । द्वितीयः पारिणामिकौदयिकसान्निपातिकजीवभावो नाम जीवः श्रोत्री । तृतीयः पारिणामिकौपशमिकसान्निपातिकजीवभावो नाम भव्य उपशांतकपायः । चतुर्थः पारिणामिकशायिकसान्निपातिकजीवभावो नाम भव्यः क्षीणकपायः । पंचमः पारिणामिकक्षायोपशमिक सान्निपातिकजीवभावो नाम संयतो भव्यः । ततस्त एते द्वाभावसंयोगाः पंचविंशतिस्त्रिभावसंयोगभंगा दश पूर्वोक्ताः पंचभावसंयोगेन चैकः । एते सर्पिंडिताः पञ्चविंशत्पूर्वोत्पन्नचतुर्भावसंयोगात्पंच पंच भगसंश्लेषादेत एव पञ्चविंशदेकचत्वारिंशद्भंगा भवन्ति । एवमादयोऽन्ये च विकल्पा नैतव्या आगमाविरोधेन ॥

औपशमिकाद्यात्मतत्त्वानुपपत्तिरतद्भावादिति चेन्न तत्परिणामात् ॥ २५ ॥ स्यान्मतं य एत औपशमिकादयो भावा एतेषामात्मतत्त्वव्यपदेशो नोपपद्यते कुतोऽतद्भावात् । सर्वे हि ते पौद्गलिकाः कर्मबन्धोदयनिर्जरापेक्षत्वादिति ? तन्न, किं कारणं ? तत्परिणामात् । पुद्गलद्रव्यशक्तिविशेषवर्गाकृत आत्मा चद्रजनः संस्तन्निमित्तं य य परिणाममास्कंदति यदा तदा तन्मयत्वात्तल्लक्षण एव भवति । उक्तं च—परिणमदि जेण ढव्वं तक्कालं तम्मयत्ति पण्णत्त तह्मा धम्मपरिणदो आदा धम्मो मुणेयव्वो इति ॥ स परिणामोऽन्यद्रव्यासाधारणत्वादात्मतत्त्वमित्याख्यायते ॥

अमूर्तत्वाद्भिभवानुपपत्तिरिति चेन्न तद्वद्विशेषसामर्थ्योपलब्धेश्चैतन्यवत् ॥ २६ ॥ अथ मतमेतदमूर्तिरात्मा कर्मपुद्गलैर्नाभिभूयते ततस्तत्परिणामाभाव इति ? तन्न, किं कारणं ? तद्वद्विशेष सामर्थ्योपलब्धेः । सोस्यानादिकर्मबंधसंतानोस्तीति तद्वास्तद्वतो विशेषसामर्थ्यं । कथं ? चैतन्यवत् । यथाऽनादिपारिणामिकचैतन्यवशीकृत आत्मा तद्वात् तस्य तद्वतश्चैतन्यवतः नारकादिमत्यादिपर्यायविशेषवृत्तिरपि चेतना । तथाऽनादिकार्माणशरीराशक्तत्वात्कर्मवत आत्मनो मूर्तिमत्त्वाद्गत्यादिपर्यायविशेषसामर्थ्योपलब्धिरपि मूर्तिमत्तित्येवं सति नामूर्तिरात्मा । किं च—

अनेकांतात् ॥ २८ ॥ अनादिकर्मबंधसंतानपरतत्रस्यात्मनः अमूर्तिं प्रत्यनेकांतो बंधपर्यायं प्रत्येकत्वात्स्यान्मूर्तिः । तथापि ज्ञानादिस्वलक्षणापरित्यागात्स्यादमूर्तिरित्यादि पूर्ववत् । यस्यैकांतिनाऽमूर्तिरेवात्मा भवेत्तस्यायं दोषो नार्हत्तस्य । किं च—

सुराभिभवदर्शनात् ॥ २८ ॥ मदमोहविभ्रमकरां सुरां पीत्वा नष्टस्मृतिर्जनः काष्ठवदपरिष्पंद उपलभ्यते । तथा कर्मेन्द्रियाभिभवादात्मा नाविर्भूतस्वलक्षणो मूर्ति इति निश्चीयते ।

करणमोहकरं मद्यमिति चेन्न तद्विविधकल्पनायां दोषोपपत्तेः ॥ २९ ॥ स्यादाकृतं चक्षुरादीनां करणानां व्यामोहकारणं मद्यं पृथिव्यादिभूतप्रसादात्मकत्वादिन्द्रियाणां नात्मगुणस्याऽमूर्तित्वादिति । तन्न, किं कारणं ? तद्विविधकल्पनायां दोषोपपत्तेः । इदमिह संप्रधार्य तानि करणानि चेतनानि वा स्युरचेतनानि वा ? यद्यचेतनानि, अचेतनत्वात्तेषां न मदकर मद्यं यदि स्यात्प्रागेव स्वभाजनाना मदकर स्यात् । अथ चेतनानि पृथगनुपलब्धचैतन्यस्त्रभावानां पृथिव्यादीनां चेतनाद्रव्यसंबंधत्वादेव चैतन्यव्यपदेश इत्यात्मगुणस्यैव मोहकरत्वं सिद्धं । अथ मतमेतत्पृथिव्यादीनामेव संयोगविशेषे सति पिष्टकिण्वोदकादि समाहारे मदशक्तिव्यक्तिवत् सुखदुःखाद्यभिन्न्यक्तिरिति नैतद्युक्त रूपादिवैधर्म्यात् । रूपादयो हि पृथिव्यादिगुणाः संतो विभक्तेष्वविभक्तेषु च क्रमेणैव हनिमास्कंदति । न च तथा शरीरावयवेषु विभक्तेष्वविभक्तेषु

च सुखादीना क्रमेणैव हानिर्युगपच्चौपलभ्यते तस्मान्न पृथिव्यादिगुणाः । किंच यदि पृथिव्यादिगुणाः सुखा-
दयो नव श्वशरीरावस्थायामप्युपलभ्यरेन् रूपादिवत् । सूक्ष्मभूतापगमान्नोपलब्धिगति चेद् भूयसा स्थूलाना
सभवात् तदुपलब्धिः स्यात् । किं च— तदपाये तदनुपलब्धेस्तेभ्यमेव ते गुणा इति समुदायधर्मत्वाभावा
न्मद्यदृष्टांतायुक्तिः । किं च भूतसूक्ष्मास्तित्वसिद्धिवदात्मसिद्धिगमि स्यात् । अथवा तान्यतःकरणानि वा स्युः
बहिःकरणानि वा ? यदि बहिःकरणानि तेषामचेतनत्वात् व्यामोहाभावः । अथानःकरणानि तेषामपि
चेतनत्वमचेतनत्व वा । स्यादचेतनत्वे पूर्ववन्मोहाभावः । चेतनत्वे विज्ञानरूपत्वाद् व्यामोहे युक्तो न युक्तम-
मूर्त्त्वाद्भिभवाभाव इति । यद्येव कर्मोद्भयमद्यावेशवगीकृतस्य तस्यास्तित्व दुरुपलक्ष्य ? नैपदोषः, तदोवशेपि
स्वलक्षणत्वेनोपलब्धिर्भवति । उक्तं च—त्रयं पडि एयत्ता लक्षणणो होदि तस्स णाणत्ता । तस्सा अमुत्तिभावे
ण्यंतो होदि जीवस्स । यद्येव तदेव तावदुच्यता लक्षणं यत्संनिधानाद्धपरिणाम प्रत्यविवेकेपि सति विभागोव-
गृह्यते जीवस्येत्यत आह—

उपयोगो लक्षणं ॥ ८ ॥

उपयोग इत्युच्यते । क उपयोगो नाम ?

बाह्याभ्यंतरहेतुद्रयसंनिधाने यथा संभवमुपलब्धुश्चैतन्यानुविधायी परिणाम उप-
योगः ॥ १ ॥ द्विविधो हेतुर्बाह्य आभ्यतरश्च । द्वावयवौ यस्य स द्वयः । ननु च स्वरूपनिर्देशादेव
द्वित्वप्रतितिर्द्रयवचनमनर्थकं ? नानर्थकं प्रत्येकं द्वैविध्यसंप्रत्ययार्थं बाह्यो हेतुर्द्रय आभ्यतरश्चेति । तत्र
बाह्यो हेतुर्द्विविध आत्मभूतोनात्मभूतश्चेति । तत्रात्मना सववमापान्नाविगीष्टनामकर्मोपात्तपरिच्छिन्नस्थानपरि-
णामनिर्माणश्चक्षुरादिकरणग्राम आत्मभूतः । प्रदीपादिरनात्मभूतः । आभ्यतरश्च द्विविधः । अनात्मभूत
आत्मभूतश्चेति । तत्र मनोवाक्कायवर्णालक्षणो द्रव्ययोगश्चिताद्यालवनभूतोतराभिनिविष्टत्वादाभ्यंतर इति
व्यपदिश्यमान आत्मनोऽन्यत्त्वाटनात्मभूत इत्यभिधीयते । तन्निमित्तो भावयोगो धार्यांतरायज्ञानदर्शनावरण
क्षयक्षयोपशामिनिमित्त आत्मनः प्रसादश्चात्मभूत इत्याख्यामर्हति । तस्यैतस्य हेतुविकल्पस्य यथासंभवमुप-
लब्धु सनिधान भवति । तद्यथा—प्रदीपादेस्तावत् केपाचित्सनिधान तेन विना चक्षुरादिविज्ञानाप्रवृत्तोः
केपाचित्तु द्वापिमाजार्गादीनां तमतरेणाप्युपलब्धेरनियमः । चक्षुरादीनामपि पंचेन्द्रियविकलेन्द्रियैर्केन्द्रिय
विषयत्वेन संनिधान प्रत्यनियमः । अतःकरणमपि असञ्जिना मनोवर्जित । सञ्जिना त्रितय । एकेन्द्रियाणा विग्रह
गतिमुपगताना समुद्रातगतानां च सयोगैकवलिनामेक एव काययोगः भावयोगश्च तत्कृतः तच्च तत्र
नित्रत क्षयोपशमश्चाक्षाणकत्रायान् । अत ऊर्ध्वं क्षय इत्येव यथा संभवं सनिधाने सति चैतन्यमात्मनः
स्वभावोऽनादि तमनुविषदातीत्येव शल्लश्चैतन्यानुविधायी सुवर्णभावानुविधायी कटकागदकुडलादिविकार-
वत् । स एव प्रकार आत्मनः परिणाम उपयोगइत्युपदिश्यते । अत्र कश्चिदाह—चैतन्य सुखदुःखमोहरूप
तदनुविधायिना परिणामेन सुखदुःखक्रोधादिना भवितव्य उत्तरत्र च उपयोगप्रकारा ज्ञानदर्शनविकारा
वक्ष्यन्ते तादिदं पूर्वोपरविरुद्धमालक्ष्यते इति ? नैप दोषः चैतन्य नामात्मधर्म सामान्यभूतो यस्याऽसनिधाना
दितरेणु द्रव्येषु जीवस्य जीवव्यपदेशो नास्ति यद्देदाश्चैते ज्ञानदर्शनादयस्तेषा समुदाये वर्तमानश्चैतन्यशब्दः
क्वचिद्रव्यवेषु सुखादौ वर्तते इति । समुदायेषु हि प्रवृत्ताः शब्दा अवयवेष्वपि वर्तन्ते इति । इह पुनः समुदाय एव
वर्तमानः परिगृहीतः । उच्यते च तद्देदा ज्ञानदर्शनविकारा वक्ष्यन्ते इति नास्ति विरोधः । अथ किं लक्षणं ?
परस्परव्यतिकरे सति येनान्यत्वं लक्ष्यते तल्लक्षणं ॥ २ ॥ वधपरिणामानुविधानात् परस्परप्र-
वेशाद्द्व्यतिकर्णस्वभावत्वेपि सत्यन्यत्वप्रतिपत्तिकारण तल्लक्षणमिति समख्यायते । यथा सुवर्णरजतयोः सत्यपि
त्रय प्रत्येकत्वे वर्णप्रमाणादिरसाधारणो धर्मः ॥

अलक्षणमुपयोगो गुणगुणिनोरन्यन्वमिति चेन्नाक्तत्वात् ॥ ३ ॥ स्यादतदौष्य गुणोग्नि

गुणी तथ' वाऽऽत्मा गुणां ज्ञानादिर्गुणः इति । तयोश्च लक्षणभेदादन्यत्वमिति ? तन्न, किं कारण ? उक्तं चान् । उक्तेमतत्—अतस्त्वभाव्येऽनवधारणप्रसंगोऽग्निवदित्यादि ॥

लक्ष्यलक्षणभेदादिति चेन्नाऽनवस्थानात् ॥ ५॥ अथमतेमतत् लक्ष्यो गुणी गुणो लक्षणं लक्ष्येण लक्षणेनार्थांतरभूतेन भवितव्यमित्यतोऽनयोरन्यत्वमिति ? तन्न, किं कारण ? अनवस्थानात् येन लक्षणेन लक्ष्यं लक्ष्यते तत्सल्लक्षणमलक्षणं वा ? यदि तदलक्षणं मडूकशिखडवदभावमापेद्यत । असति च तस्मिन् लक्ष्यानवधारणं । अथ सल्लक्षणं तदपि ततोऽन्यत्तदपि ततोऽन्यदित्यनवस्था स्यात् । किंच—
आदेशावचनात् ॥ ५॥ लक्ष्यलक्षणयोर्द्वयतिरेकात्स्यादेकत्वं संबादिभेदत्वाच्च स्यान्नानात्वमित्यादेशवचनोदेकातदोपानुपंगमाभावः ॥ कश्चिदाह—

नोपयोगलक्षणो जीवस्तदात्मकत्वात् ॥ ६॥ इह लोके यद्यदात्मकं न तत्तेनोपयुज्यते यथा क्षीरं क्षीरात्मकं न तत्तेनैवात्मनोपयुज्यते । एवमात्मनोपि ज्ञानाद्यात्मकत्वान्न तेनैवोपयोग इति जीवस्योपयोगाभावः । कुतश्च—

विपर्ययप्रसंगात् ॥ ६॥ सति चानन्यत्वे उपयोगमिच्छतोऽनिच्छितश्च कस्यचिद्विपर्यय प्राप्नोति कथमविपर्ययवत् । तद्यथा— जीव एव ज्ञानादनन्यत्वे सति ज्ञानात्मनोपयुज्यत इति मन्यसे न क्षीरादयः क्षीराद्यात्मभिरेवं क्षीरादय एव क्षीराद्यात्मभिः परिणम्युः । ननु जीवो ज्ञानात्मना नोपयुज्यतेऽनिष्टं चेत्तत् ?

नातस्तत्सिद्धेः ॥ ७॥ नैतद्युक्तं कुतोऽनस्तत्सिद्धेर्यत एवानन्यत्वमत एवोपयोगः सिद्धः । नह्यत्यंनमन्यत्वे उपयोगः सिध्यति आकाशस्य रूपाद्युपयोगाभावात् । ननु चोक्तं यथा क्षीरं क्षीरात्मकं न तत्तेनात्मनोपयुज्यत इति नातस्तत्सिद्धेरित्येव । यथा तृणजलादिकारणवशात् क्षीरभावावासिं प्रत्यभिमुखं क्षीरं क्षीरव्यपदेशभाक् तच्छक्यव्यतिरेकात्क्षीरात्मना परिणमति इत्युच्यते । तथात्मापि ज्ञानादिस्वभावशक्तिप्रत्ययवशात् घटपटाद्याकारावग्रहुरूपेण परिणमतीत्युपयोगः सिद्धः इतरथा ह्यतद्भावं तद्भावाऽभावादुपयोगाभावः स्यात् । किंच—

उभयथापि त्वद्वचनासिद्धेः ॥ ८॥ अनेकातवादप्रवणमार्हल्यन्यायमविज्ञाय यदुपादि-
क्षत् भवान् यद्यदात्मकं न तस्य तेनैव परिणाम इति नन्वेवमुभयथापि त्वदीयस्य वचसोऽसिद्धिस्तद्यथा तदात्मकानुपयोगवादिनः स्ववचसः स्वपरपक्षसाधनदूपणात्मकस्य स्वपक्षपरपक्षयोः साधकत्वदूप-
कत्वापरिणामाद्यत्रोपदिष्टं तत्रासाधकस्तेऽय हेतुर्यथा क्षीरस्य दधित्वेन परिणाम इष्यते न क्षीरत्वेनैव नथैव त्वद्वचसः स्वपक्षसाधनात्मकस्य तेनैवापरिणामाद् दूपकत्वेन परिणाम एषितव्यो न साधकत्वेन । अस्यैव च परपक्षदूपकात्मकस्य तेनैवापरिणामात् साधकत्वेन परिणाम एषितव्यो न दूपकत्वेनातस्त-
दात्मकत्वेनोपयोगादिति त्वद्वचनासिद्धिः । अथ त्वद्वचनं स्वपरपक्षसाधकदूपकात्मकमपि सत् स्वपर-
पक्षयोः साधकदूपकपर्यायान्या परिणमति । नन्वेवमपि यद्वोचद्भवास्तदात्मकत्वेनोपयोगान्न तस्य तेनैव परिणाम इति तदसत् । किंच—

स्वसमयविरोधात् ॥ ९॥ यदि यद्यदात्मकं न तत्तेनैव परिणमतीष्टं वः । ननु पृथिव्य-
स्तेजोवायुमहाभूतानां रूपाद्यात्मकत्वाद्द्रवाद्यात्मना विपरिणामः स्यादिष्यते च शुक्लादिरूपादिविशेष-
परिणामः । अनः स्वसमयविरोधः । किंच—

केनचिद्विज्ञानात्मकत्वात् ॥ १०॥ यस्यैकातेन ज्ञानात्मक आत्मा स्यात्तस्य ज्ञानात्मना परिणामाभावः परिणतत्वादाहृतस्य तु केनचिद्विज्ञानात्मकस्तत्पर्यायादेशात् केनचिदन्यात्मक इतरपर्या-
यादेशादिति कथञ्चित्तदात्मकत्वात्केनचिदतदात्मकत्वात्परिणामासिद्धिः । यदि चैकातेन ज्ञानात्मक एव स्यादितरात्मक एव वा तद्भावाविरामः स्याद्विरामे चात्मनोपि विरामः प्रसक्तः । किंच—

तदात्मकस्य तेनैव परिणामदर्शनात् क्षीरवत् ॥ १२ ॥ यथा क्षीरं द्रवमधुरादिक्षीर-
स्वभावमजहद्गुडादिद्रव्यसन्नधाद् गुडक्षीरादिपरिणामातरमास्कंदति गवादेः स्तनांतरनिर्गतमात्रं चोष्णं
पुन शीत भवति पुनश्चाग्निद्रव्यंसन्नधादुष्णं घनं च भवति तदभावे च ग्रीतमिति क्षीरजाति-
मजहदुष्णक्षीरादिव्यपदेशभागिति क्षीरं क्षीरात्मनैव परिणत । यदि क्षीरं क्षीरात्मना न परिणमेत्तत्र
तत्र क्षीरव्यपदेशभावः स्यात् । तथोपयोगात्मक आत्मा उपयोगस्वभावमजहज्जानात्मना परिणाममिय-
तीति नास्ति विरोधः ।

अतश्चैतदेवं यदि हि न स्यान्निःपरिणामत्वप्रसंगोऽर्थस्वभावसंकरो वा ॥ १३ ॥
यदि यद्यदात्मक तस्य तेनापरिणामः स्याद्भावाना निष्परिणामत्वप्रसंगस्ततश्च सर्वथा नित्यत्वे क्रिया-
कारकव्यवहारलोपः स्यात् । परिणामवत्त्वे च परात्मना परिणामात्सर्वपदार्थस्वभावसंकरप्रसंगः स्यात् ।
अथैतदुभयेनेष्यते सिद्धः स्वेनात्मना परिणामः । काश्चिदाह—

उपयोगलक्षणानुपपत्तिर्लक्ष्याभावात् ॥ १४ ॥ इह लोके सतो लक्ष्यस्य लक्षण भवति
यथा सतो देवदत्तस्य दडानि न चासतः शशविपाणादेः किंचिल्लक्षणमस्ति । तथा स एवात्मा लक्ष्यो
दुरूपपादस्तदभावात्कुत उपयोगस्य लक्षणत्वमिति । तत्कथं ? इति चेदुच्यते—

तदभावश्चाकारणत्वादिभिः ॥ १५ ॥ तस्य लक्ष्यस्यात्मनोभावः कुत. अकारणत्वादेः
मङ्कशिखंडवत् ।

सत्यपि लक्षणत्वानुपपत्तिरनवस्थानात् ॥ १६ ॥ सत्यात्मनि लक्ष्य उपयोगस्य लक्ष-
णं च नोपपद्यते कुतोऽनवस्थानात् । उपयोगो हि ज्ञानदर्शनस्वभावः स चानवस्थितः क्षणिकत्वात्
न चानवस्थितं लक्षणं भवति । तदपाये तदनुपलब्धेर्यथाकतरहेवदत्तस्य गृहमधो यत्रासौ काक इत्यु-
त्पतिते काके नष्टं तद्गृहं भवति तथा ज्ञानादिलक्षणस्यात्मनस्तदभावेऽभावः प्राप्नोति इत्यत्रोच्यते—

आत्मनिह्नवो न युक्तः साधनदोषदर्शनात् ॥ १७ ॥ इहात्मनो निह्नवो न युक्तः
कुतः साधनदोषदर्शनात् । यत्तावदुक्तं नास्यात्मा अकारणत्वान्मङ्कशिखंडवदिति—

हेतुरयमसिद्धो विरुद्धोऽनैकांतिकश्च ॥ १८ ॥ कारणवानेवात्मा इति निश्चयौ न नर-
कादिभ्रव्यतिरिक्तद्रव्यार्थाभावात्तस्य च मिथ्यादर्शनादिकारणत्वादसिद्धता । अत एव द्रव्यार्थाभावा-
त्पर्यायस्य च पर्यायातरानाश्रयत्वादाश्रयाभावादप्यसिद्धताकारणमेव ह्यस्ति सर्वं घटादि तेनायं द्रव्यार्थि-
कस्य विरुद्ध एव सतोऽकारणत्वात् यदस्ति तन्नियमेनैवाकारणेन हि किंचिदस्ति च कारणवच्च यदि
तदस्यैव किमस्य कारणेन निश्चयनिवृत्तत्वात् कारणत्वं चासत एव कार्यार्थत्वात्कारणस्येति विरुद्धार्थता ।
मङ्कशिखंडकार्दानामसत्प्रत्ययहेतुत्वेन परिच्छिन्नसत्वानामभ्युपगमात्तेषां न्व कारणाभावात् । उभय
पक्षवृत्तेरनैकांतिकत्वं । दृष्टान्तोपि साध्यसाधनोभयधर्मनिकल. कर्मवैशवशाज्जानाजातिसंबधमाप-
न्नवतो जीवतो जीवस्य मङ्ककमवावाप्तौ तद्व्यपदेशभाजः । पुनर्भुवतिजन्मन्यवाप्ते यः शिखंडकः स
एवायमित्येकजीवसंबधत्वान्मङ्कशिखंड इत्यस्ति पुद्गलद्रव्यस्याप्यनाद्यनंतपरिणामस्य युवतिमुक्ता-
हारादिकेशभाषपरिणामाच्छिखंडनिष्पत्ते. कारणत्वमिति नास्तित्वाकारणत्वधर्माभावात् । एव बध्या
पुत्रशशविषणादिष्वपि योज्यं । आकाशकुसुमे कथं ? तत्रापि यथा वनस्पतिनामकर्मोदयापादित
विशेषस्य वृक्षस्य जीवपुद्गलसमुदायस्य मुष्पमिति व्यपदिश्यते । अन्यदापि पुद्गलद्रव्य पुष्पभोवन्न
परिणत ह्येन व्याप्तत्वादेवमाकाशेनापि व्याप्तत्वं समानमिति तत्तस्यापीति व्यपदेशो युक्तः । अथ तत्क-
तोपकारापेक्षयां तस्येत्युच्यते आकाशकृतावगाहनोपकारापेक्षया कथं तस्य न स्याद् वृक्षात्प्रच्युतमप्या-
काशान्न प्रच्यवते इति नित्यं तत्संबधि अर्थांतरभावात्तस्य न स्यादिति मत वृक्षस्यापि न स्यात्सर्वत्रै-
वात्र नामाद्यपेक्षया संबधो योजयितव्यः । बहिरगार्थाकारपरिणतविज्ञानविषयत्वापेक्षया वा दोषो-

झावननूहितव्यं । यदप्युच्यते नास्यात्मा ऽप्रत्यक्षत्वाच्छृगवदित्ययमपि न हेतु । असिद्धविरुद्धानैकाति-
कताप्रयुतेः । सकलविषयकेवलज्ञानप्रत्यक्षत्वाच्छुद्धात्मा प्रत्यक्षः । कर्मनोऽकर्मवधपरतन्त्रापिंडात्मा च अवधि-
मनःपर्ययज्ञानयोगपि प्रत्यक्ष इत्यप्रत्यक्षत्वादित्यमिद्धो हेतुः । इन्द्रियप्रत्यक्षत्वाभावादप्रत्यक्ष इति चेन्न तस्य
परोक्षत्वाम्युपगमात् । अप्रत्यक्षाः घटादयोऽग्राहकनिमित्तप्राप्तत्वाद् धृमाद्यनुमिताग्निवदग्राहकमिन्द्रिय तद्विगमेपि
गृहीतस्मरणाद्वाक्षवत् । किं च प्रत्यक्षादन्यो प्रत्यक्ष इति पर्युदागो वा स्यात् ? प्रत्यक्षो न भवतीत्यप्रत्यक्ष इति
प्रसज्यप्रतिषेधो वा ? यदि पर्युदागोऽन्यत्वस्य द्विष्टत्वाद्दस्तुत्वमिद्धे' नास्तिन्वविगंध्यमिन्त्वसाधनाद्विरुद्धः ।
अथ प्रसज्यप्रतिषेध मति प्रतिषेधे प्रतिषेधसिद्धे' विधिविषयनिर्द्धारिति कथंचिन्प्रत्यक्षत्वापपत्तेः पुनरप्यसिद्धता ।
असति च शशशृगादौ सति च विज्ञानादौ अप्रत्यक्षत्वस्य वृत्तरनैकातिकता । अथ विज्ञानादः स्वसवेद्यत्वात्,
योगिप्रत्यक्षत्वाच्च हेतोरभाव इति चेदात्मनि कांऽपरितोष । दृष्टातापि साध्यसाधनोभयधर्मविकलः पूर्वोक्तेन
विधिनाऽप्रत्यक्षत्वस्य नास्तिन्वस्य चासिद्धे' । किं च सर्वस्य वागर्थस्य विधिप्रतिषेधात्मकत्वात्, न हि किंचिदस्तु
सर्वनिषेधगम्यमस्ति । अस्तिन्वे ? तदुभयात्मक यथा कुरवका रक्तध्वतव्युदागमेपि नावर्णा भवति नापि रक्ता एव
श्वेता एव वा प्रतिपिद्वत्वात् । एव वस्त्वपि परात्मना नास्तीति प्रतिषेधेपि म्यात्मनानास्तीत्यसिद्धं । तथा चोक्तः—

अस्तिन्वमुपलब्धिश्च कथंचिदसतः स्मृतेर्नास्ति तानुपलब्धिश्च कथंचिन्सत एव ते ॥ १ ॥

सर्वथैव नतो नमौ धर्मो सर्वात्मदोषतः सर्वथैवाऽसतो नमौ वाचा गोचरताऽत्ययादिति ॥ २ ॥

नास्तित्वाप्रत्यक्षत्वाम्यामपि रहित तदवस्त्विति धर्म्यऽसिद्धिश्च । एवमन्यपि हेतव एकातवादिभिरुपनीता-
दोषवत्तयोत्प्रेक्ष्या । तदास्तिन्वं च साध्यते—

ग्रहणविज्ञानासंभविफलदर्शनाद्गृहीतसिद्धिः ॥ १८ ॥ यान्यमूनि ग्रहणानि पूर्वकृतकर्म

निर्वर्तितानि हि' न्कृतस्यभावसामर्थ्यजनितभेदानि रूपरसगंधस्पर्शगन्धग्राहकाणि चक्षूरसनघ्राणत्वक्श्रोत्राणि ।
एतानि च ज्ञानानि तत्सन्निकर्षजनितानि तेष्वसंभविफलमुपलभ्यते । किं पुनस्तदात्मस्वभावस्थानज्ञान विषय-
सम्प्रतिपत्तिः । तदंतद्ग्रहणानां तावन्न संभवत्यचेतनत्वात्क्षणिकत्वाच्च । विज्ञानानां च न संभवत्येकार्थग्राहित्वाद्दुष्य-
त्यनंतगनिरोधाच्च । दृश्यतं चेदमकस्माच्च न भवतीति तत्प्रतिपत्तिपट्टना ततो व्यतिरिक्तेन केनचिद्भ्रवितव्यमिति
गृहीतसिद्धिः । किं च—

अस्मदात्मास्तित्वप्रत्ययस्य सर्वविकल्पेष्विष्टसिद्धेः ॥ १९ ॥ योगमस्माकमात्मास्तीति

प्रत्यय स मशयानव्यवसायविपर्ययसम्यक्प्रत्ययेषु य' कश्चित्स्यात् सर्वेषु विकल्पेष्विष्टं सिध्यति । न तावत्संगयः
निर्णयान्मकत्वात् सत्यपि सशये तदालंबनात्मासिद्धेः । न हि अवस्तुविषयः सशयो भवति । नाप्यनध्यवसायो
जाल्यंभवधिरूपशब्दवत् अनादिसप्रतिपत्ते' । स्याद्विपर्यय एवमप्यात्मास्तित्वासिद्धिः । पुरूपे स्थाणुप्रतिपत्तौ
स्थाणुसिद्धिवत् स्यात्प्रत्ययः । अविवादमेतदात्मास्तित्वमिति सिद्धो नः पक्षः ।

संतानादिति चेन्न तस्य संवृत्तिसत्त्वाद् द्रव्यसत्त्वे वा संज्ञाभेदमात्रं ॥ २० ॥ स्यान्मतं

संतानो नाम कश्चिदर्थोस्ति एकोनेकक्षणवृत्तिः तदाश्रयं ग्रहणविज्ञानात्मस्वभावस्थानादिसप्रतिपादनमिति ।
तन्न किं कारणं ? तस्य सवृत्तिसत्त्वात् । स हि संतानः संवृत्ति' सन् तस्मिन्नसति कल्पितात्मनि कथं स्याद्वि-
शेषप्रत्ययः । अथ द्रव्यसत्वमस्यावर्सायते ? संज्ञाभेदमात्रमात्मसंतान इति नार्थविप्रतिपत्तिः । यदुक्तं सत्यपि
लक्षणत्वानुपपत्तिरनवस्थानादिति ? कथंचिदवस्थानादुपयोगस्य लक्षणत्वापपत्तिः । न हि सर्वथा विनाशोऽवस्थानं
वोपयोगस्याभ्युपगम्यते, किं तर्हि कथंचिद्विनाशः कथंचिदवस्थानं च । पर्ययार्थादेशात्सतोर्थस्यानुपलब्धेर्विनाशो
द्रव्यार्थादेशादवस्थानमिति असकृत्परीक्षित । तस्मादुपयोगस्य लक्षणत्वमुपपद्यते ।

तदुपरमाभावाच्च ॥ २१ ॥ कस्य चिदुपयोगस्योत्पादः कस्यचिद्विनाश इत्युपयोगपरंपरा नोपर-

मतीति तस्य लक्षणत्वमवसेयं ।

सर्वथाविनाशे पुनरनुस्मरणाभावः ॥ २३ ॥ यदि सर्वथोपयोगस्य विनाशः स्यादनुस्मरणं न स्यात् । अनुस्मरणं हीद स्वयमनुभूतस्यार्थस्य दृष्टं नाननुभूतस्य नान्येनानुभूतस्य तदभावात्तन्मूलः सर्वलो-
कसंव्यवहारो विनाशमुपगच्छेत् ।

उपयोगसंबंधो लक्षणमिति चेन्नाऽन्यत्वे संबन्धाभावात् ॥ २३ ॥ स्यान्मतमुपयोगो लक्षणमात्मनो नोपपद्यते कुतोऽन्यत्वात् । किं तर्हि ? तत्संबन्धो लक्षणः । यथा देवदत्तस्य न दंडो लक्षणं किं तर्हि संबन्धः, यदि हि दंडो लक्षणमसक्तोऽपि लक्षणं स्यादेव च कृत्वोक्तं क्रियावद्गुणवत्समवायिकारणं द्रव्यलक्षणमिति ? तन्न किं कारणमन्यत्वे संबन्धाभावाद् द्रव्याद् गुणोऽर्थोत्तरभूतो यदि स्यात्तस्य संबन्धाभाव इत्युक्तं पुरस्तात् । तस्मादात्मभूत उपयोगो लक्षणमिति न कश्चिदोपः । य उक्त उपयोगस्तद्देवदर्शनार्थमाह-

स द्विविधोऽष्टचतुर्भेदः ॥ ६ ॥

कथं द्विविधः ?

साकारानाकारभेदाद् द्विविधः ॥ १ ॥ साकार उपयोगोऽनाकार उपयोगश्चेति द्विविधः । साकारं ज्ञानमनाकारं दर्शनं ।

अभ्यर्हितत्वाज्ज्ञानग्रहणमादौ ॥ २ ॥ ज्ञानं ह्यभ्यर्हितमर्थानां विभावकत्वादर्शनमालोचनामात्र-
मतस्तस्मात्पूर्वकालभाविनोऽपि दर्शनाज्ज्ञानं प्राग्गृह्यते । कथं पुनर्ज्ञायते ज्ञानग्रहणमादौ क्रियते इति ?—

संख्याविशेषनिर्देशात्तन्निश्चयः ॥ ३ ॥ यतः संख्याविशेषनिर्देशः क्रियतेऽष्टभेदश्चतुर्भेद इति ततस्तस्य निश्चयो वेदितव्यः । ननु च चतुःशब्दस्य पूर्वनिपातेन भवितव्यं “संख्याया अल्पीयस्याः”—इति वचनात् यथा चतुर्दशेति? नैषदोषः । उक्तमेतदभ्यर्हितत्वात्पूर्वनिपात इति । तत्र ज्ञानोपयोगोऽष्टविधो मतिज्ञानं श्रुतज्ञानमवधिज्ञानं मनःपर्ययज्ञानं केवलज्ञानं मलयज्ञानं श्रुताऽज्ञानं विभगज्ञानं चेति । दर्शनोपयोगश्चतुर्विधः चक्षुर्दर्शनमचक्षुर्दर्शनमवधिदर्शनं केवलदर्शनं चेति । एषां च लक्षणादीनि व्याख्यातानि । अवग्रहान्नान्यदर्शनमिति चेद्व्याख्यातमन्यत्वं । छद्मस्थेषु तयोः क्रमेण वृत्तिर्निरावरणेषु युगपत् । यथोक्तानेनाहितपरिणामेन सर्वात्मसाधारणेनोपलक्षिता उपयोगिनः, ते द्विविधाः—

संसारिणो मुक्ताश्च ॥ १० ॥

आत्मोपचितकर्मवशादात्मनो भवांतरावाप्तिः संसारः ॥ १ ॥ आत्मोपचितं कर्माष्टविधं प्रकृतिस्थित्यनुभागप्रदेशभेदाभिन्नं तद्वशादात्मनो भवांतरावाप्तिः संसार इत्युच्यते । द्विरात्मग्रहणं किमर्थं ? आत्मैव कर्मणः कर्ता तत्फलस्य चाऽऽत्मैव भोक्तेत्येतस्य प्रदर्शनार्थं । अन्ये तु त्रैगुण्यं कर्तृ, परमात्मा भोक्तेति मन्यन्ते तदयुक्तमचेतनस्य पुण्यपापविषयकर्तृतानुपपत्तेर्घटादिवत् । परकृतफलभोगे वा निर्मोक्षप्रसंगः स्यात् कृतप्रणाशश्चेति तस्माद्यः कर्ता स एव भोक्तेति युक्तः । संसारः पंचविधो द्रव्यतः क्षेत्रतः कालतो भावतो भवतश्चेति ।

स येषामस्ति ते संसारिणः ॥ २ ॥ निरस्तद्रव्यभावबंधा मुक्ताः ॥ ३ ॥ बंधो द्विविधो द्रव्यबन्धो भावबंधश्चेति । तत्र द्रव्यबन्धः कर्मनोऽकर्मपरिणतः पुद्गलद्रव्यविषयः । तत्कृतः क्रीधादिपरिणामवशीकृतो भावबंधः स उभयोऽपि निरस्तो यैः ते मुक्ताः ।

द्वंद्वनिर्देशो लघुत्वादिति चेन्नाऽर्थोत्तरप्रतीतिः ॥ ४ ॥ स्यान्मतं द्वंद्वनिर्देशोऽत्र युक्तः, कुतो लघुत्वात् द्वंद्वे हि सति उक्तार्थत्वाच्चशब्दाप्रयोगे लाघवं भवति इति । तन्न किं कारणमर्थोत्तरप्रतीतिः संसारिणश्च मुक्ताश्चेति । द्वंद्वे सति अल्पाक्षरत्वाद्भ्यर्हितत्वाच्च मुक्तशब्दस्य पूर्वनिपाते सति मुक्तसंसारिण इति प्राप्नोति । तथा च सत्यर्थोत्तरं प्रतीयेत मुक्तः संसारो येन भावेन मुक्तसंसारस्तद्वन्तः मुक्तसंसारिण इति तथा सति मुक्तानामेवो-
पयोगत्वमुक्तं स्यात् संसारिणामतो वाक्यमेव क्रियते ।

समुच्चयाभिव्यक्त्यर्थं च शब्दानर्थक इति चेन्नोपयोगस्य गुणभावप्रदर्शनार्थत्वात् ॥५॥
स्यान्मतं च शब्दानर्थकः कुतः ? अर्थभेदात्समुच्चयसिद्धेः । भिन्ना हि संसारिणां मुक्ताश्च ततो विशेषणविशेष्यत्वा-
नुपपत्तेः समुच्चयः सिद्धः यथा पृथिव्यस्तजोवायुरिति । तन्न किं कारणमुपयोगस्य गुणभावप्रदर्शनार्थत्वात् ।
नायं च शब्दः समुच्चये किं तर्ह्यन्वाचये । तत्र ह्येकः प्रधानभूत इतरे गुणभूता । यथा भैक्षं चर देवदत्तं चानयेति
प्रधानागिष्टं भैक्ष्यचरणं, देवदत्तानयनमप्रधानागिष्टं । तथा संसारिणः प्राधान्येनोपयोगिनो मुक्ता गुणभावेनेत्ये-
तस्य प्रदर्शनार्थः । कथं संसारिणो मुख्य उपयोगः कथं वा मुक्तेषु गौणः ?—

परिणामांतरसंक्रमाभावाद् ध्यानवत् ॥ ६ ॥ यथैकाग्रचित्तानिरोधो ध्यानमिति छद्मस्थे ध्यान-
शब्दार्थो मुख्यश्चिन्ताविक्षेपवतः तन्निरोधोपपत्तः । तदभावात्केवलिन्युपचरितः फलदर्शनात् । तथोपयोगशब्दार्थोपि
संसारिणो मुख्यः परिणामांतरसंक्रमात् । मुक्तेषु तदभावाद्गौणः कल्प्यते उपलब्धिसामान्यात् ।

संसारिग्रहणमादौ बहुविकल्पत्वात्तत्पूर्वकत्वाच्च स्वसंवेद्यत्वाच्च ॥७॥ संसारिग्रहणमादौ
क्रियते बहुविकल्पत्वात् । बहवो हि संसारिणां विकल्पा गत्यादयः । किं च तत्पूर्वकत्वात् । संसारिपूर्वका हि
मुक्ताः, पूर्वाः संसारिण इति । स्वसंवेद्यत्वाच्च स्वसंवेद्या हि संसारिणां गत्यादिपरिणामानामनुभूतत्वात् । मुक्ताः
पुनरत्यंतपरोक्षास्तदनुभवस्याप्राप्तत्वात् । तत्र यदेते शुभाशुभकर्मफलानुभवनसंबंधवशीकृतस्वभावा अप्रच्युत-
संसारिणाः पूर्वकृतनामकर्मनिमित्तजनितविशेषाः प्राणिनस्तं खलु—

समनस्काऽमनस्काः ॥ ११ ॥

मनःसंनिधानासंनिधानापेक्षया द्विविधाः संसारिणः । मनो द्विविधं द्रव्यमनो भावमनश्चेति । तत्र पुद्गल-
विपाकिकर्मोदयापेक्षं द्रव्यमनो वार्यांतरायनोद्द्रियावरणक्षयोपशमापेक्षा आत्मनो विशुद्धिर्भावमनः । तेन मनसा-
सह वर्तते इति समनस्काः । न विद्यते मनो येषां तेऽमनस्का इति द्विविधाः संसारिणो भवन्ति । अत्राह—

द्विविधजीवप्रकरणाद्यथासंख्यप्रसंगः ॥ १ ॥ द्विविधा हि जीवाः प्रकृताः संसारिणो मुक्ताश्च ।
तत्र संसारिणः समनस्काः मुक्ताश्चाऽमनस्का इति यथासंख्यं प्राप्नोति ।

इष्टमिति चेन्न सर्वसंसारिणां समनस्कत्वप्रसंगात् ॥ २ ॥ स्यादेतदिष्टमेवेदं संसारिणः
समनस्का मुक्ताश्चाऽमनस्का इति ? तन्न किं कारणं ? सर्वसंसारिणां समनस्कत्वप्रसंगात् । एकद्वित्रिचतुरिन्द्रिया-
णां पंचेन्द्रियेषु च केषांचिन्मनोविषयाविशेषव्यवहाराभावात् अमनस्कत्वेष्टा तव्याघातोतः स्यादत्रोच्यते—

पृथग्योगप्रक्रमे संसारिसंप्रत्ययः ॥ ३ ॥ यदिदं पृथग्योगकरणं तेन ज्ञायते संसारिणोत्र संबन्धत
इति । इतरथाहि एक एव योगः क्रियते संसारिणो मुक्ताश्च 'समनस्कामनस्का' इति ।

उपरिष्टसंसारिवचनप्रत्यासत्तेश्च ॥ ४ ॥ उपरिष्टमस्ति संसारिवचनं तस्य प्रत्यासत्तेरभिसंबन्धाच्च
संसारिसंप्रत्ययो भवति ॥ अत्राह /

(अत्राह) तदभिसंबन्धे यथासंख्यप्रसंगः ॥ ५ ॥ यदि तदभिसंबन्धः क्रियते तत्तत्र त्रसस्थावरग्रह-
णमस्ति तेन यथासंख्यं प्राप्नोति समनस्कास्त्रसा अमनस्काः स्थावरा इति ।

इष्टमेवेति चेन्न सर्वत्रसानां समनस्कत्वप्रसंगात् ॥ ६ ॥ स्यादेतदिष्टमेवेदं त्रसाः समनस्काःस्था-
वरा अमनस्का इति ? तन्न किं कारणं सर्वत्रसानां समनस्कत्वप्रसंगात् । द्वित्रिचतुरिन्द्रियाणामसंज्ञिपचेन्द्रि-
याणामपि समनस्कत्वं प्रसज्यते । अनिष्टं चैतदत्रोच्यते—नानभिसंबन्धात् संसारिग्रहणमात्रमत्राभिसंबन्-
ध्यते न त्रसस्थावरग्रहणं । इच्छावशेन हि संबन्धो भवति एकयोगाकरणात् । यदि त्रसस्थावरग्रहणेनापि
संबन्ध इष्ट स्यादेक एव योगः क्रियते समनस्कामनस्काः संसारिणस्त्रसावरा इति नत्वेवं कृतः तेन ज्ञायते
त्रसस्थावरग्रहणं न संबन्ध्यत इति । अथैकयोगाकरणान्मन्यामहेऽर्तातस्य संसारिमुक्तग्रहणस्य वक्ष्यमाण-
स्य च त्रसस्थावरग्रहणस्य "समनस्कामनस्काः" ग्रहणेनाभिसंबन्धो न भवतीति ।

इतरथान्यतरत्र संसारिग्रहणे सतीष्टार्थत्वाद्दुपरिसंसारिग्रहणमनर्थकं ॥ ७ ॥ इतरेण प्रकारेणतरथा कथं ? यदि ससारिमुक्तप्रहणेन च त्रसस्थावरग्रहणेन चास्याभिसंबधः स्यादेक एव योगः क्रिये त ससारिमुक्ताः समनस्कामनस्कास्त्रसस्थावराश्चेति । तथा सत्यन्यतरत्र ससारिग्रहणं कर्तव्यं स्यात् क्वान्यतरत्र ? समनस्कामनस्का सूत्रस्यादावते वैव सतीष्टार्थस्य सिद्धत्वात्संसारिणः त्रसस्थावरा इत्यत्र ससारिग्रहणमनर्थकं स्यात् ।

आदौ समनस्कग्रहणमभ्यर्हितत्वात् ॥ ८ ॥ आदौ समनस्कग्रहणं क्रियते कुतोऽभ्यर्हितत्वात् । कथमभ्यर्हितत्व ? तत्र हि समग्राणि करणानीति । य एते स्वकृतकर्मफलापेक्षपरिपूर्णापरिपूर्णकरणप्रामाहित्वाद्द्वैविध्यविशिष्टाः कर्मणशरीरप्रणालिकापादितनियतावस्थाविशेषास्ते खलु—

संसारिणस्त्रसस्थावराः ॥ १२ ॥

अत्राह के त्रसाः के स्थावरा इत्युच्यते—

त्रसनामकर्मोदयापादितवृत्तयस्त्रसाः ॥ १ ॥ त्रसनामकर्मणो जीवविपाकिन उदयापादितवृत्तिविशेषाः, त्रसा इति व्यपदिश्यते ।

त्रसेरुद्वेजनक्रियस्य त्रसा इति चेन्न गर्भादिषु तदभावादत्र सत्वप्रसंगात् ॥ २ ॥ स्थान्त त्रसेरुद्वेजनक्रियस्य त्रस्यतीति त्रसा इति ? तन्न किं कारणं गर्भादिषु तदभावादत्र सत्वप्रसंगात् । गर्भाडजमूर्च्छितसुपुतादीनां त्रसानां बाह्येभ्यनिमित्तोपनिपाते सति चलनाभावादत्र सत्व स्यात् । कथं तर्ह्यस्य निष्पत्तिरस्यतीति त्रसा इति ? व्युत्पत्तिमात्रमेव नार्थः प्राधान्येनाश्रियते गोशब्दप्रवृत्तिवत् ।

स्थावरनामकर्मोदयोपजनितविशेषाः स्थावराः ॥ ३ ॥ स्थावरनामकर्मणो जीवविपाकिन उदयेनोपजनितविशेषाः स्थावरा इत्याख्यायन्ते ।

स्थानशीलाः स्थावरा इति चेन्न वाय्वादीनामस्थावरत्वप्रसंगात् ॥ ४ ॥ स्यादेतत्तिष्ठतीत्येव शीलाः स्थावरा इति ? तन्न किं कारणं वाय्वादीनामस्थावरत्वप्रसंगात् वायुतेजोभसा हि देशात्तरप्राप्तिदर्शनादस्थावरत्व स्यात् । कथं तर्ह्यस्य निष्पत्तिः ? स्थावरा इत्येव रूढिविशेषवललाभात् कचिदेव वर्तते ।

इष्टमेवेति चेन्न समयार्थानवबोधात् ॥ ५ ॥ अथ मतमेतदिष्टमेव वाय्वादीनामस्थावरत्वमिति ? तन्न किं कारणं समयार्थानवबोधात् । एव हि समयोवस्थितः सत्परूपणाय कायानुवादे त्रसानां द्वीन्द्रियादारभ्य आ अयोगिकेवलिन इति । तस्मान्न चलनाचलनापेक्षं त्रसस्थावरत्व कर्मोदयापेक्षमेवेति स्थितम् ।

त्रसग्रहणमादावल्पात्तरत्वादभ्यर्हितत्वाच्च ॥ ६ ॥ त्रसग्रहणमादौ क्रियते कुतः ? अल्पात्तरत्वादभ्यर्हितत्वाच्च सर्वोपयोगसम्भवादभ्यर्हितत्वम् । सामान्यविशेषसंज्ञाहितभेदमात्रविज्ञाने सति विशेषेणाऽनिर्ज्ञातानां त्रसस्थावराणां निर्ज्ञाने कर्तव्ये एकोन्द्रियाणामतिबहुवक्तव्याभावाद्भिज्यानुपूर्वीस्थावरभेदप्रतिपत्त्यर्थमाह—

पृथिव्यप्तेजोवायुवनस्पतयः स्थावराः ॥ १३ ॥

नामकर्मोदयानिमित्ताः पृथिव्यादयः संज्ञाः ॥ १ ॥ स्थावरनामकर्मभेदाः पृथिवीकायादयः सति तदुदयनिमित्ता जीवेषु पृथिव्यादयः संज्ञा वेदितव्याः । प्रथनादिप्रकृतिनिष्पन्ना अपि रूढिवशात्प्रथनाद्यनपेक्षा वर्तते । एषा पृथिव्यादीनामार्धे चातुर्विध्यमुक्तम् । प्रत्येकं तत्कथमितिचेदुच्यते—पृथिवी पृथिवीकायः पृथिवीकायिकः पृथिवीजीवइत्यादि । तत्राऽचेतना वैश्रसिकपरिणामनिवृत्ता काठिन्यादिगुणात्मिका पृथिवी । अचेतनत्वादसत्यपि पृथिवीकायिकनामकर्मोदये प्रथनक्रियोपलक्षितैवेव । अथवा पृथिवीसामान्यं, उत्तरत्रये सम्भवात् । कायः शरीरं पृथिवीकायिकजीवपरित्यक्तः पृथिवीकायः, मृतमनुष्यादिकायवत् । पृथिवी कायो-

ऽस्यास्तीति पृथिवीकायिकः तत्कायसंबन्धवशीकृत आत्मा समवाप्तपृथिवीकायिकनामोदयः कामोणकाययो-
गस्थः, यो न तावत्पृथिवीं कायत्वेन गृह्णाति स पृथिवीजीवः । एवमापः, अप्कायः, अप्कायिक, अप्जीवः ।
तेजः, तेजस्कायः, तेजस्कार्यिकः, तेजोजीवः । वायुवायुकायो वायुकायिको वायुजीवः । वनस्पतिर्वनस्पतिकायो
वनस्पतिकायिको वनस्पतिजीव इति योज्यं ।

सुखग्रहणहेतुत्वात्स्थूलमूर्तित्वादुपकारभूयस्त्वाच्चादौ पृथिवीग्रहणं ॥ २ ॥ पृथिव्यां हि
सत्यामपां कुंभादिभिरग्नेश्च शरावादिभिर्वायोश्च चर्मघटादिभिः सुखेन ग्रहणं क्रियते । स्थूलमूर्तिश्च पृथिवी
विमर्षभवनप्रस्तारादिभावपरिणामात् । रूपनाद्युपकारादपा, पाकशोषप्रकाशनाद्युपकाराच्चाग्नेः, खेदस्वेदा-
पनोदोपकाराच्च वायोर्भूयानुपकारः पृथिव्या अशनाच्छादनवसनादिभावो वनस्पतेः । अवादीनां यश्चोक्त उप-
कारः प्रतिनियत इति स सत्यां पृथिव्यां संभवति, इतरथा हि कावस्थितानां स उपकारः स्यादतः पृथिव्यां
ग्रहणमादौ क्रियते ।

तदनंतरमपां वचनं भूमितेजसोर्विरोधादाधेयत्वाच्च ॥ ३ ॥ तदनंतरमपां वचनं क्रियते
कुतः ? भूमितेजसोर्विरोधादाधेयत्वाच्च । भूमेर्हि तेजो विरोधि, विनाशकत्वादतोऽङ्घ्रिव्यवधानं क्रियते । भूरपामा-
धारः आधेया आप इति च ।

ततस्तेजोग्रहणं तत्परिपाकहेतुत्वात् ॥ ४ ॥ पृथिव्या अपां च परिपाकहेतुस्तेजस्तदनंतरं तस्य
ग्रहणं क्रियते ।

तेजोऽनंतरं वायुग्रहणं तदुपकारकत्वात् ॥ ५ ॥ वायुर्हि तिर्यक्पचनकर्मा तेजसः प्रेरणे-
नोपकरोतीति तदनंतरं गृह्यते ।

अंते वनस्पतिग्रहणं सर्वेषां तत्प्रादुर्भावे निमित्तत्वादनंतगुणत्वाच्च ॥ ६ ॥ वनस्पति-
प्रादुर्भावे हि पृथिव्यादयः सर्वे निमित्ततामुपब्रजति । सर्वेषां तेषां वनस्पतिकायिका अनंतगुणास्ततोऽंते वन-
स्पतिग्रहणं क्रियते । एते पंचविधाः प्राणिनः स्थावराः । कति पुनरेषां प्राणाः ? चत्वारः, स्पर्शनेद्रियप्राणः कायव-
लप्राण उच्छ्वासनिश्वासाप्राण आयुःप्राणश्चेति । अथ के त्रसा ? इत्यत्रोच्यते—

द्वीन्द्रियादयस्त्रसाः ॥ १४ ॥

आदिशब्दस्यानेकार्थत्वे विवक्षातो व्यवस्था ॥ १ ॥ प्रकारसामीप्यादिवचनत्वात्तत्र विव-
क्षात इह व्यवस्थायां गृह्यते । आगमे हि ते व्यवस्थिता द्वीन्द्रियद्वीन्द्रियश्चतुरिन्द्रियः पंचेन्द्रियश्चेति । कोऽस्य
विग्रहः ? द्वे इन्द्रिये यस्य सोऽयं द्वीन्द्रियः स आदिर्येषां ते द्वीन्द्रियादय इति । यद्येवं—

अन्यपदार्थनिर्देशाद्द्वीन्द्रियाग्रहणं ॥ २ ॥ अन्यपदार्थोत्र प्राधान्येनाश्रितः, द्वीन्द्रियग्रहणमुपलक्षणं
अतस्त्रसग्रहणे द्वीन्द्रियस्य ग्रहणं न प्राप्नोति यथा पर्वतादीनि क्षेत्राणीति न पर्वतः क्षेत्रग्रहणेन गृह्यते ?

न वा तद्गुणसंविज्ञानात् ॥ ३ ॥ न वैष दोषः, किं कारणं ? तद्गुणसंविज्ञानात् यथा शुक्लवासस
मानयेति तद्गुणमानीयते तथेहापि द्वीन्द्रियस्याप्यंतर्भावो भवति ।

अवयवेन विग्रहे सति समुदायस्य वृत्त्यर्थत्वाद्वा ॥ ४ ॥ अथ वाऽयवेन विग्रहः समुदायौ
वृत्त्यर्थ इति द्वीन्द्रियस्योपलक्षणस्यापि त्रसत्वेतर्भावः, यथा सर्वादिः सर्वनाम इति । कथं तर्हि पर्वतादीनि क्षेत्रा-
णीति पर्वतस्य बहिर्भावः, पर्वतस्य क्षेत्रत्वसंभवाभावाद् व्युदासः । ते, एते चतुर्विधाः प्राणिनस्त्रसाः । कति पुन-
रेषां प्राणाः ?— द्वीन्द्रियस्य तावत्षट्प्राणाः, स्पर्शनरसनोद्रियप्राणौ, वाक्कायवलप्राणौ उच्छ्वासनिश्वासाप्राणः आयुः
प्राणश्चेति । त्रीन्द्रियस्य सप्त त एव प्राणाः प्राणाधिकाः । चतुरिन्द्रियस्याष्टौ, त एव चक्षुरधिकाः । पंचेन्द्रियस्य
तिरश्चोऽसंज्ञिनो नव प्राणास्त एव श्रोत्राधिकाः । सज्ञिपंचेन्द्रियतिर्यङ्मनुष्यदेवनारकाणां दश प्राणा मनीष-
काधिकास्त एव । आदिशब्देन निर्दिष्टानामिन्द्रियाणामनिर्ज्ञातसंख्यानामित्यावधारणार्थमाह—

पंचेंद्रियाणि ॥ १५ ॥

अथवा स्वां प्रक्रियां, आचिख्यासवः केचित् पंच षडेकादश चेंद्रियाणि इत्यव्यवस्यंति तत्रानिष्टनिवृ-
त्यर्थं नियमयन्नाह पंचेंद्रियाणि नाधिकानीति—

इंद्रस्यात्मनो लिंगमिंद्रियं ॥ १ ॥ उपभोक्तुरात्मनोऽनिवृत्तकर्मबंधस्यापि परमेश्वरत्वशक्तियोगा-
दिद्रव्यपदेशमर्हतः स्वयमर्थान् गृहीतुमसमर्थस्योपयोगोपकरणं लिंगमिंद्रियमित्युच्यते ।

इंद्रेण कर्मणा सृष्टमिति वा ॥ २ ॥ अथवा स्वकृतकर्मविपाकवशादात्मा देवेन्द्रादिषु तिर्यगादिषु
चेष्टानिष्टमनुभवतीति कर्मैव तत्रेन्द्र, तेन सृष्टमिंद्रियमित्याख्यायते । तद्भेदाः स्पर्शनादयः पंच वक्ष्यमाणाः ।

मनोपीन्द्रियमिति चेन्नानवस्थानात् ॥ ३ ॥ स्यान्मतं मनोपीन्द्रियमित्युपसंख्येयं, कर्ममलीमस-
स्यात्मनोऽसहायस्य स्वयमेवार्थचिंतन प्रत्यसहिष्णोर्विलाधानं भवति मनः, कर्मकृतं चेति ? तन्न । किं कारणं ?
अनवस्थानात् । यथा चक्षुरादीनि प्रतिनियतदेशावस्थानानि न तथा मन इत्येनीन्द्रियं तत् ।

इंद्रियपरिणामाच्च प्राक् तद्व्यापारात् ॥ ४ ॥ चक्षुरादीनां रूपादिविषयोपयोगपरिणामात्प्राक्
मनसो व्यापारः । कथं शुक्लादिरूपं दिदृक्षुः प्रथमं मनसोपयोगं करोति । एवंविधं रूपं पश्यामि रसमास्वाद-
यामि इति ततस्तद्विलाधानीकृत्य चक्षुरादीनि विषयेषु व्याप्रियंते ततश्चास्याऽनिंद्रियत्वं ।

कर्मैन्द्रियोपसंख्यानमिति चेन्नोपयोगप्रकरणात् ॥ ५ ॥ स्यादेतत्कर्मैन्द्रियाणि वागादीनि
वचनादिक्रियानिमित्तानि सति तेषामिहोपसंख्यानं कर्तव्यमिति ? तन्न किं कारणमुपयोगप्रकरणादुपयो-
गोऽत्र प्रकृतः, तदुपकरणाणीहेंद्रियाणि गृह्यते, तेन कर्मैन्द्रियाणामप्रसंगः ।

अनिंद्रियत्वं वा तेषामनवस्थानात् ॥ ६ ॥ न वागादीनामिंद्रियत्वमस्ति उपयोगसाधनेषु
होन्द्रियव्यपदेशो युक्तो न क्रियासाधनेषु । यदि च क्रियासाधनेष्वपि स्यादनवस्था प्रसज्येत सर्वाणि ह्यंगो
पागादीनि मूर्धादीनि क्रियासाधनानीति । इष्टानिष्टविषयोपलब्धार्थानि भोक्तुरात्मनो यान्यमूनीन्द्रियाणि तेषामु-
क्तसामर्थ्यविशेषादुपनियतभेदाना प्रत्येकं भेदप्रतिपत्त्यर्थमाह—

द्विविधानि ॥ १६ ॥

विधशब्दस्य प्रकारवाचिनो ग्रहणं ॥ १ ॥ अयं विधशब्दः प्रकारवाची गृह्यते विधयुक्तगत
प्रकाराः समानार्था इति । द्वौ विधौ येषां तानि द्विविधानि द्विप्रकाराणीत्यर्थः । कौ च द्वौ प्रकारौ ? द्रव्येंद्रियं
भावेन्द्रियमिति । तत्र द्रव्येंद्रियस्वरूपनिर्ज्ञानार्थमाह—

निर्वृत्युपकरणे द्रव्येंद्रियं ॥ १७ ॥

निर्वृत्येत इति निर्वृत्तिः ॥ १ ॥ कर्मणा या निर्वृत्येत निष्पाद्यते सा निर्वृत्तिरित्युपदिश्यते । (सा—)
सा द्वेषा बाह्याभ्यंतरभेदात् ॥ २ ॥ तत्र विशुद्धात्मप्रदेशवृत्तिराभ्यंतरा ॥ ३ ॥ उत्सेधागु-
लस्याऽसंख्येयभागप्रमिताना विशुद्धानामात्मप्रदेशाना प्रतिनियतचक्षुरादीन्द्रियसंस्थानमानावमानावस्थितानां
वृत्तिराभ्यंतरा निर्वृत्तिः ।

तत्र नामकर्मोदयापादितावस्थाविशेषः पुद्गलप्रचयो बाह्या ॥ ४ ॥ तेष्व्वात्मप्रदेशेष्विद्रि-
यव्यपदेशभाक् यः प्रतिनियतसंस्थानो नामकर्मोदयापादितावस्थाविशेषः पुद्गलप्रचयः, स बाह्या निर्वृत्तिः ।

उपक्रियतेऽनेनेत्युपकरणं ॥ ५ ॥ येन निर्वृत्तेरुपकारः क्रियते तदुपकरणं—

तद्वृत्तिविधं पूर्ववत् ॥ ६ ॥ तदुपकरणं द्विविधं पूर्ववद्बाह्याभ्यंतरभेदात् ।

तत्राभ्यंतरं शुकुकृष्णमंडलं बाह्यमक्षिपत्रपक्ष्मद्वयादि ॥ ७ ॥ एव शेषेष्वपीन्द्रियेषु ज्ञेयं ।
भावेन्द्रियमुच्यते—

लब्धुपयोगौ भावेन्द्रियं ॥ १८ ॥

लब्धिरिति ? कोयं शब्दः ? लभो लब्धिः । यद्येवं पित्वादद् प्राप्नोति ? अनुब्रंथकृतमनित्यमिति न भवति यथा वर्णानुपलब्धौ वा तदर्थगतैरित्येवमादिषु । अथवा स्त्रियां क्तिः लभादिभ्यश्चेति क्तिर्भवति, इष्टाश्च लभादय इति । अथ कोऽस्यार्थः ?

इन्द्रियनिर्वृत्तिहेतुः क्षयोपशमविशेषो लब्धिः ॥ १ ॥ यत्संनिधानादात्मा द्रव्येन्द्रियनिर्वृत्तिं प्रति व्याप्रियते स ज्ञानावरणक्षयोपशमविशेषो लब्धिरिति विज्ञायते ।

तन्निमित्तः परिणामविशेष उपयोगः ॥ २ ॥ तदुक्तं निमित्तं प्रतीत्य उत्पद्यमान आत्मनः परिणाम उपयोग इत्युपदिश्यते तदुभयं भावेन्द्रियमिति ।

उपयोगस्य फलत्वादिन्द्रियव्यपदेशानुपपत्तिरिति चेन्न कारणधर्मस्य कार्यानुवृत्तेः ॥३॥ स्यान्मतमिन्द्रियफलमुपयोगः स कथमिहेन्द्रियव्यपदेशमापद्यत इति ? तन्न किं कारणं कारणधर्मस्य कार्यानुवृत्तेः । कार्यं हि लोके कारणमनुवर्तमानं दृष्टं यथा घटाकारपरिणतं विज्ञानं घट इति । तथेन्द्रियनिमित्त उपयोग इन्द्रियमिति व्यपदिश्यते ।

शब्दार्थसंभवाच्च ॥ ४ ॥ यः शब्दार्थ इन्द्रस्य लिंगमिद्रेण सृष्टमिति वा स उपयोगे प्राधान्येन विद्यत इतीन्द्रियव्यपदेशो युक्तः । उक्तानां पंचानामिन्द्रियाणां संज्ञानुपूर्व्यविशेषप्रतिपादनार्थमाह—

स्पर्शनरसनघ्राणचक्षुःश्रोत्राणि ॥ १९ ॥

स्पर्शनादीनां करणसाधनत्वं पारतंत्र्यात् कर्तृसाधनत्वं च स्वातंत्र्याद्बहुलवचनात् ॥१॥ इमानि स्पर्शनादीनि करणसाधनानि । कुतः ? पारतंत्र्यात् इन्द्रियाणां हि लोके पारतंत्र्येण विवक्षा विद्यते, आत्मनः स्वातंत्र्यविवक्षायां यथानेनाऽक्षणा सुष्ठु पश्यामि, अनेन कर्णेन सुष्ठु शृणोमीति । ततो वीर्यांतरायप्रति नियतेन्द्रियावरणक्षयोपशमांगोपांगनामलाभावदृष्ट्वात् स्पर्शत्यनेनात्मेति स्पर्शनं, रसयत्यनेनात्मेति रसनं, जिघ्रत्यनेनात्मेति घ्राणं, चष्टेनेकार्थत्वात्तद्दर्शनार्थविवक्षायां चष्टेऽर्थान् पश्यत्यनेनात्मेति चक्षुः शृणोत्यनेनात्मेति श्रोत्रं । कर्तृसाधनत्वं च भवति स्वातंत्र्यविवक्षायां, इन्द्रियाणां हि लोके स्वातंत्र्येण विवक्षा, यथेदं मेऽक्षि सुष्ठु पश्यति, अयं मे कर्णः सुष्ठु शृणोति इति । तेन पूर्वोक्तहेतुसन्निधाने सति स्पृशत्यात्मेवेति स्पर्शनं ? कथं ? कर्तरी युद् बहुलवचनात् । रसयतीति रसनं, जिघ्रतीति घ्राणं, चष्टे इति चक्षुः, शृणोतीति श्रोत्रमिति । अत्रेन्द्रियाणीति केषांचित्पाठः नासौ युक्तः । कुतः ?

अधिकृतत्वादिन्द्रियाणीत्यवचनं ॥ २ ॥ पंचेन्द्रियाणीत्यत इन्द्रियग्रहणमनुवर्तते तेनेहेन्द्रियाणीति वचनमनर्थकं ।

स्पर्शनग्रहणमादौ शरीरव्यापित्वात् ॥ ३ ॥ यतो वितत्य शरीरमवतिष्ठते स्पर्शनमतोस्य ग्रहणमादौ क्रियते “वनस्पत्यंतानामेकमिति” । तत्र स्पर्शनस्य ग्रहणार्थमादौ वचनं ।

सर्वसंसारिषूपलब्धेश्च ॥ ४ ॥ सर्वेषु संसारिषु स्पर्शनमस्त्यतो नानाजीवापेक्षया व्यापित्वाच्चादौ ग्रहणं क्रियते ।

ततो रसनघ्राणचक्षुषां क्रमवचनमुत्तरोत्तराल्पत्वात् ॥ ५ ॥ ततः पश्चाद्रसनादीनां त्रयाणां क्रमवचनं क्रियते, कुतः, उत्तरोत्तराल्पत्वात्, तद्यथा— सर्वतः स्तोकाश्चक्षुःप्रदेशाः । श्रोत्रेन्द्रियप्रदेशाः संख्येयगुणाः । घ्राणेन्द्रिये विशेषाधिकाः जिह्वायामसंख्येयगुणाः, स्पर्शनेऽनंतगुणा इति । यद्येवं चक्षुषोते ग्रहणं कर्तव्यं सर्वेभ्योऽल्पीयस्त्वात् ? सत्यमेवमेतत् तथापि—

श्रोत्रस्यांते वचनं बहुपकारित्वात् ॥ ६ ॥ यतः श्रोत्रवलाधानादुपदेशं श्रुत्वा हिताहितप्राप्ति परिहारार्थमा^१न्द्रियतेऽतः श्रोत्रं बहुपकारीति, अंते गृह्यते ।

रसनमपि वक्तृत्वेनेति चेन्नाभ्युपगमात् ॥७॥ स्यादेतद्रसनमपि बहूपकारि, कथं ! वक्तृत्वेन यतो रसनमभ्युदयनि.श्रेयसार्थोच्चारणाऽध्ययनादिषु प्रमाणमतो रसनमेवाते वाच्यमिति ? तन्न किं कारणं ? अभ्युपगमात् । अभ्युपगम्य श्रोत्रस्य बहूपकारित्वं रसनस्यापि बहूपकारित्वं वर्णयता भवता तदभ्युगतमिति अवसितोभिमतो वादः । अनभ्युपगमे वा ? प्रसंगनिवृत्तिः, रसनमपि बहूपकारीति । किं च—

श्रोत्रप्रणालिकापादितोपदेशात् ॥ ८ ॥ श्रोत्रप्रणालिकयोपदेशमुपश्रुत्य रसनं वक्तृत्वं प्रति व्याप्रियते श्रोत्रमेव बहूपकारि ।

सर्वज्ञे तदभाव इति चेन्नोद्रियाधिकारात् ॥ ९ ॥ स्यान्मतं न हि सर्वज्ञः श्रोत्रेन्द्रियबलाधानात् परत उपश्रुत्य वक्तृत्वमास्कंदति किं तु सकलज्ञानावरणसंक्षयाविर्भूतातीन्द्रियकेवलज्ञानः रसनोष्टपभमात्रादेव वक्तृत्वेन परिणतः सकलान् श्रुतिविषयानर्थानुपदिश्यति अतो रसनमेव बहूपकारीति ? तन्न किं कारणमिन्द्रियाधिकारोयमतो येष्विन्द्रियकृतो हिताहितोपदेशः साकल्येनास्ति तान्प्रत्येतदुक्तं, न सर्वज्ञ प्रतीति नास्ति दोषः ।

एकैकवृद्धिक्रमज्ञापनार्थं च स्पर्शनादिवचनं ॥ १० ॥ कृमिपिपीलिकाभ्रमरमनुष्यादीनामेकैकवृद्धानीति वक्ष्यते तत्र वृद्धिक्रमज्ञापनार्थं च स्पर्शनादीनामानुपूर्व्यं वेदितव्यं ।

एषां च स्वतस्तद्वतश्चैकत्वपृथक्त्वं प्रत्यनेकांतः ॥ ११ ॥ एषां च स्पर्शनादीनामिन्द्रियाणां स्वतस्तद्वतश्चैकत्वपृथक्त्वं प्रत्यनेकातो वेदितव्यः । स्यादेकत्व स्यात्पृथक्त्वमित्यादि । तद्यथा स्वतस्तावज्ज्ञानावरणक्षयोपशमशक्तेरभेदविवक्षाया स्पर्शनादीना स्यादेकत्व, समुदायव्यतिरेकाभावात् समुदायिनां समुदायस्यैकत्वादवयवानामप्येकत्वमिति वा स्यादेकत्वं । प्रतिनियतक्षयोपशमलब्धिविशेषोपेक्षया स्यान्नानात्वं, अवयवभेदविवक्षायां वा स्यान्नानात्वं । इन्द्रियबुद्धयभिधानानुवृत्तिव्यावर्तनार्पणाभेदाद्वा स्यादेकत्वं, स्यात्पृथक्त्वं च । तद्वतोपि चैतन्यापरित्यागेनोभयपरिणामकारणोपेक्षस्यैन्द्रियपर्यायात्मलाभे सति निष्टप्तायःपिडवत् तथा परिणामात्तद्व्यतिरेकेणोद्रियस्यानुपलब्धिरिति स्यादिन्द्रियेन्द्रित्तोरेकत्व । इतरथैकातान्यत्वेऽनिन्द्रिय आत्मा स्यात् घटवत् तथान्यतमोन्द्रियनिवृत्तौ तद्वतोवस्थानात् स्यान्नानात्व । पर्यायिपर्यायभेदाच्च स्यान्नानात्व । संज्ञाभेदाभेदविवक्षोपपत्तेश्च स्यादेकत्व स्यान्नानात्व वाऽवसेय पूर्ववदुत्तरे च भगा नेतव्याः । तेषामिन्द्रियाणा विषयपददर्शनार्थमाह—

स्पर्शसगंधवर्णशब्दारतदर्थाः ॥ २० ॥

स्पर्शादीनां कर्मभावसाधनत्वं द्रव्यपर्यायविवक्षोपपत्तेः ॥ १ ॥ स्पर्शादीनां कर्मसाधनत्वं भावसाधनत्व च भवति । कुतः ? द्रव्यपर्यायविवक्षोपपत्तेः । यदा द्रव्य प्राधान्येन विवक्षितं तदेन्द्रियेण द्रव्यमेव सनिष्कृष्यते ततो न व्यतिरिक्ता स्पर्शादयः केचन सतीति । एतस्या विवक्षाया कर्मसाधनत्व स्पर्शादीना मवसायते, स्पृश्यत इति स्पर्शः, रस्यत इति रसः, गन्धयत इति गंधः, वर्णयत इति वर्णः, शब्दयत इति शब्दः । यदा तु पर्याय प्राधान्येन विवक्षितस्तदा भेदोपपत्तेरौदासीन्यावास्थितभावकथनाद्भावसाधनत्व स्पर्शादीना युज्यते । ततः स्पर्शनं स्पर्शः, रसनं रसः, गंधनं गंधः, वर्णनं वर्णः, शब्देन शब्द इति । यद्येव सूक्ष्मेषु परमाण्वादिषु स्पर्शादिव्यवहारो न प्राप्नोति ? नैव दोषः सूक्ष्मेष्वपि ते स्पर्शादयः संति तत्कार्येषु स्थूलेषु दर्शनादनुमायमानाः । न ह्यत्यंतमसता प्रादुर्भावोस्तीति । किंत्विन्द्रियग्रहणयोग्या न भवंत्ययोग्यत्वेपि तेषु स्पर्शादिव्यवहारो रूढिवशाद्भवति । तदर्था इति कोयं शब्दः ? तेषामर्थ्यास्तदर्था इति तेषां केपामिन्द्रियाणा । यद्येव—

तदर्था इति वृत्त्यनुपपत्तिरसमर्थत्वात् ॥ २ ॥ तदा इति वृत्तिर्नोपपद्यते कुतोऽसमर्थत्वात् समर्थोयवयवानां हि वृत्त्या भवितव्यः । नचात्र सामर्थ्यमस्ति कुतः ? सापेक्षमसमर्थं भवति । इन्द्रियाणि ह्यत्रापेक्ष्यन्ते ?

१ श्रोत्रप्रणालिकायामित्यपि गपस्तके पादः ।

न वा गमकत्वान्नित्यसापेक्षेषु संबंधिशब्दवत् ॥३॥ न वैपदोषः, किं कारणं ? गमकत्वाद्न वृत्तिर्भवति । गमकत्वं च नित्यसापेक्षेषु । कथं ? संबंधिशब्दवत् । यथा संबंधिशब्देषु देवदत्तस्य गुरुकुलं, देवदत्तस्य गुरुपुत्र, इत्येवमादिषु वृत्तिर्भवति गुरुशब्दो हि नित्यशिष्यमपेक्षत इति । एवमिहापि तच्छब्दः सामान्यवचनोऽविशेषाकांक्षी सन् प्रकृतानीन्द्रियाण्यपेक्षमाणोपि वृत्तिं लभते ।

स्पर्शादीनामानुपूर्व्येण निर्देश इन्द्रियक्रमाभिसंबंधार्थः ॥ ४ ॥ स्पर्शश्च रसश्च गंधश्च वर्णश्च शब्दश्च स्पर्शरसगंधवर्णशब्दा इत्यानुपूर्व्येण निर्देशः स्पर्शनादिभिरिन्द्रियैः क्रमेणाभिसंबंधो यथा स्यात्, इति एते पुद्गलद्रव्यस्य गुणा अविशेषेण वेदितव्याः । अत्र केचिद्विशिष्य तान् कल्पयन्ति—रूपरसगंधस्पर्शवती पृथिवी । रूपरसस्पर्शवत्य आपो द्रवाः स्निग्धाश्च । तेजो रूपस्पर्शवत् । वायुः स्पर्शवानिति तदयुक्तं—रूपादिमान् वायुः स्पर्शवत्त्वाद्भवत् । तेजोपि रसगंधवद्रूपवत्त्वाद्गुडवत् । आपोपि गंधवत्यः रसवत्त्वादाप्रफलवत् । किंचाऽवादिषु गंधादीनां साक्षाद्गुणलब्धेश्च । पार्थिवपरमाणुसंयोगाद्गुणलब्धिरिति चेन्न विशेषहेत्वभावात् । नात्र विशेषहेतुरस्ति पार्थिवपरमाणुनामते गुणाः संसर्गात्वन्यत्रोपलभ्यन्ते नत्ववादीनामिति । वयं ब्रह्मे तद्गुणः तत्रोपलब्धेरिति । यदि हि संयोगाद्गुणलब्धिः कथ्यते रसाद्युपलब्धिरपि संयोगादेव कल्प्यतां । नच पृथिव्यादीनां जातिभेदोस्ति पुद्गलजातिमजहंतः परमाणुस्कंधविशेषा निमित्तवशाद्विश्वरूपतामापद्यंत इति दर्शनात् । दृश्यते हि पृथिव्याः कारणवशाद्द्रवता । द्रवाणां चापां करकात्मभावेन घनभावो दृष्टः, घनश्च द्रवभावः । तेजसोपि मयीभावः । वायोरपि दृष्टा रूपादयः । कथं गम्यत? इति चेत्परमाणुषु तेषां रूपादीनां कथं गतिः ?, तत्कार्येषु दर्शनादनुमानमिति चेदिहापि तत एव वेदितव्यं ।

तेषां च स्वतस्तद्गतश्चैकत्वं पृथक्त्वं प्रत्यनेकांतः ॥ ५ ॥ तेषां च स्पर्शादीनां स्वतस्तद्गतश्चैकत्वपृथक्त्वं प्रत्यनेकांतो वेदितव्यः । स्यादेकत्वं स्यात्पृथक्त्वमित्यादि । अत्रान्ये एकत्वं पृथक्त्वं चैकांतेनाध्यवस्यन्ति ? तदयुक्तं कथं ? यथैकांतेनैकत्वं स्यात्स्पर्शनेन स्पर्शोपलब्धौ रसादीनामप्युपलब्धिः स्यात् । तद्वतोपि तेषामपृथक्त्वे तदेव वा स्यात् एव वा ? तदेव चेत्लक्षणाभावाल्लक्ष्याभावः, अथ त एव ? निराधारत्वात्तेषामप्यभावः । अथैकांतेन प्रथक्त्वं, घटरूपोपलब्धौ घटानुरूपानुपलब्धिवत् स्पर्शोपलब्धौ रूपादीनामनुपलब्धेः स्पृष्टो घटोयमिति न ज्ञायेत स्पर्शाद्यनात्मकत्वात् तस्मात्तद्गतोप्यत्यंतप्रथक्त्वे ?, उभयेषामभावः स्यात् । ग्रहणभेदात्स्पर्शादीनामन्यत्वमिति चेन्न । ग्रहणाभेदेपि नानात्वोपलब्धेः शुक्लकृष्णादिषु संख्यापरिमाणप्रथक्त्वसंयोगविभागपरत्वापरत्वकर्मसत्तागुणत्वानां रूपसमवायाच्चाक्षुषाणां नानात्वोपलब्धेश्च । संज्ञा स्वतत्त्वमिति लक्षणभेदानानात्वमिति चेन्न । तदभेदेपि द्रव्यगुणकर्मणां नानात्वोपलब्धेः । अनानात्वमिति चेन्न । प्रतिज्ञाविरोधात् । यदि ह्येवं स्यान्महदादिपरिणतानां सत्वरजस्तमसां व्यतिरेकेणानुपलब्ध्यमानानामपि प्रतिज्ञातमन्यत्वं हीयते । यदि हि तत्राप्यन्यत्वमेव स्यात् ? व्यक्ताव्यक्तलक्षणभेदकल्पनाऽनर्थिका स्यात्, तस्मात्स्यादेकत्वं स्यात्प्रथक्त्वं चाप्युपगतं व्यक्तव्यार्पणादेकत्वं पर्यायार्पणान्नानात्वमिति । अत्राह— यन्मनो नवस्थानादिन्द्रियं न भवतीति प्रत्याख्यातं नात्किमुपयोगस्थोपकारकमुत नेति ? तदप्युपकार्यं तैर् विनेन्द्रियाणां विषयेषु स्वप्रयोजनवृत्त्यभावात् । किमस्यैषां सह कारित्वमात्रमेव प्रयोजनमुतान्यदपीत्यत आह—

श्रुतमनिन्द्रियस्य ॥ २१ ॥

श्रुतज्ञानविषयोर्धः श्रुतं स विषयोनिन्द्रियस्य । परिप्राप्तश्रुतज्ञानावरणक्षयोपशमस्यात्मनः श्रुतार्थेऽनिन्द्रियालवनज्ञानप्रवृत्तेः । अथवा श्रुतज्ञानं श्रुतं तदनिन्द्रियस्यार्थः प्रयोजनमिति यावत् तत्पूर्वकत्वात्तस्य । इत्ययमनिन्द्रियस्येन्द्रियव्यापारनिर्मुक्तोर्धः ।

श्रुतं श्रोत्रेन्द्रियस्य विषय इति चेन्न श्रोत्रेन्द्रियग्रहणे श्रुतस्य मतिज्ञानव्यपदेशात् ॥ १ ॥ स्यान्मत न श्रुतमनिन्द्रियस्य विषयः, कस्य तर्हि ? श्रोत्रेन्द्रियस्येति, तन्न । किं कारणं श्रोत्रेन्द्रियग्रहणात् श्रुतस्य मति-

ज्ञानमिति व्यपदेशात् । यदा हि श्रोत्रेण गृह्यते तदा तन्मतिज्ञानमवग्रहादि व्याख्यातं, तत उत्तरकाळं यत्-
त्पूर्वक जीवादिपदार्थस्वरूपविषय तच्छ्रुतमनिन्द्रियस्येत्यवसेयं । उक्तानामिन्द्रियाणां प्रतिनियतविषयाणां स्वामि-
त्वनिर्देशे कर्तव्ये यत्प्रथमगृहीतं स्पर्शनं तस्य तावत्स्वामित्वावधारणार्थमाह—

वनस्पत्यंतानामेकं ॥ २२ ॥

अंतशब्दस्याऽनेकार्थत्वे विवक्षातोवसानगतिः ॥ १ ॥ अयमंतशब्दोनेकार्थः, क्वचिदवयवे, यथा
वज्रांतो वसनात् । क्वचित्साम्राज्ये, यथोदकात् गत उदकसमीपे गत इति । क्वचिदवसाने वर्तते यथा संसारांतं
गतः संसारावसानं गत इति । तत्रेह विवक्षातोवसानगतिर्वेदितव्या । वनस्पत्यंतानां, वनस्पत्यवसानानामिति ।

सामीप्यवचने हि वायुत्रससंप्रत्ययसंसंगः ॥ २ ॥ वनस्पत्यंतानां वनस्पतिसमीपाना-
मित्यर्थे गृह्यमाणे वायुकायिकानां त्रसाना च संप्रत्ययः प्रसज्येत ?

अंतशब्दस्य संबन्धिशब्दत्वादादिसंप्रत्ययः ॥ ३ ॥ अयमंतः शब्दः संबन्धिशब्दत्वात्
क्वचित् पूर्वानपेक्ष्य वर्तते, ततोर्थादादिसंप्रत्ययो भवति । तस्मादयमर्थो गम्यते, पृथिव्यादीनां वनस्पत्यंतानामेक
मिन्द्रियमिति । अत्राह—

अविशिष्टैर्कैन्द्रियसंसंगोऽविशेषात् ॥ ४ ॥ पृथिव्यादीनां वनस्पत्यंतानां स्पर्शनादिषु चाविशिष्टमेकमि-
न्द्रियं प्राप्नोति । कुतः?, अविशेषात् । न हि कश्चिद्विशेषोऽस्यनेनैवैकेन भवितव्यमिति । संख्यावाची ह्ययमेकशब्दः?

न वा प्राथम्यवचने स्पर्शनसंप्रत्ययात् ॥ ५ ॥ न वैष दोषः । किं कारणं ? प्राथम्यवचने स्पर्शन
संप्रत्ययात् । अयमेकशब्दः प्राथम्यवचनः । सूत्रपाठे च प्राथम्यमाश्रितं, ततः स्पर्शनस्य संप्रत्ययो भवति । अस्ति च
लोके प्राथम्यवचनः, एको गोत्रे प्रथमो गोत्र इति । तस्योत्पत्तिकारणमुच्यते— वीर्यांतरायस्पर्शनेन्द्रियावरण-
क्षयोपशमे शेषेन्द्रियसर्वघातिस्पर्धकोदये च शरीरांगोपांगमलाभोपष्टभे, एकोन्द्रियजातिनामोदयवशवर्तितायां च
सत्यां, स्पर्शनमेकमिन्द्रियमाविर्भवति । इतरेषामिन्द्रियाणां स्वामित्वप्रदर्शनार्थमाह—

कृमिपिपीलिकाभ्रमरमनुष्यादीनामेकैकवृद्धानि ॥ २३ ॥

एकैकमिति वीप्सानिर्देशः ॥ १ ॥ एकैकमितिशब्दो वीप्सायां दृष्टव्यः ।

बहुत्वनिर्देशः सर्वेन्द्रियापेक्षः ॥ २ ॥ सर्वाणीन्द्रियाण्यपेक्ष्य बहुत्वनिर्देशः कृतः । एकैकवृद्ध-
मेया तान्येकैकवृद्धानीति । तत्र किं पूर्वमुत्तर ? इति संदेहः—

असंदिग्धं स्पर्शनमेकैकेन वृद्धमित्यादिविशेषणात् ॥ ३ ॥ स्पर्शनमित्यनुवर्तते तदारभ्यैकै-
केन वृद्धमित्यादि विशेषणात् नास्ति संदेहः । तत्कथं ?

वाक्यांतरोपप्लवान् ॥ ४ ॥ अस्मान्निबन्धनस्थानाद्वाक्याद्वाक्यातराण्युपप्लवते यथा— अक्ष इत्ये-
तस्मादक्षो भक्ष्यता, अक्षो भज्यता, अक्षो दीव्यतामिति वाक्यांतरोपप्लवः क्रियते । एवमिहापि स्पर्शनं रसनवृद्धं
कृम्यादीनां । स्पर्शनरसने घ्राणवृद्धे पिपीलिकादीनां । स्पर्शनरसनघ्राणानि चक्षुर्वृद्धानि भ्रमरादीनां । तानि श्रोत्र-
वृद्धानि मनुष्यादीनामिति वाक्यातराण्युपप्लवते ।

आदिशब्दः प्रकारे व्यवस्थायां वा वेदितव्यः ॥ ५ ॥ यदागमो नापेक्षितस्तदा प्रकारे कृमि
प्रकाराः कृम्यादय इति । यदा त्वागमोऽपेक्षते तदा व्यवस्थाया, आगमे हि ते व्यवस्थिता इति तेषां निष्पत्तिः
स्पर्शनोत्पत्त्या व्याख्याता, उत्तरोत्तरसर्वघातिस्पर्धकोदयेन । एवमेतेषु संसारिषु द्विभेदेष्विन्द्रियभेदात्पचवि-
धेषु ये पचैन्द्रियास्तद्वेदस्यानुक्तस्य प्रतिपत्त्यर्थमाह—

संज्ञिनः समनस्काः ॥ २४ ॥

मनो व्याख्यातं सह तेन ये वर्तते ते संज्ञिनः । अत्र चोच्यते—

समनस्कविशेषणमनर्थकं संज्ञिशब्देन गतत्वात् ॥ १ ॥ संज्ञिन इत्यनेनैव विशेषणेन गतत्वात्समनस्का इति विशेषणमनर्थकं । कथमिति चेदुच्यते—

हिताहितप्राप्तिपरिहारयोर्गुणदोषविचारणात्मिका संज्ञा ॥ २ ॥ इदं हितमिदमहितमस्य प्राप्तौ परिहारे चायं गुणोऽयं दोष इति च विचारणात्मिका संज्ञेत्युच्यते ।

ब्रीह्यादिपाठादिनि, सिद्धिः ॥३॥ तस्मात्संज्ञाशब्दाद्ब्रीह्यादिपाठादिनि सति संज्ञिन इति सिध्यति ।

न वा शब्दार्थव्यभिचारात् ॥ ४ ॥ संज्ञाशब्दार्थो हि व्यभिचरति तत्र को दोषः संज्ञानां?, इति चेन्नित्यर्थाभावो (?) यदि संज्ञारूढित्वमित्युच्यते सा सर्वेषां प्राणिनां प्रतिनियतास्तीत्यसंज्ञिनामभावान्नित्यार्थाभावः स्यात् । संज्ञानं संज्ञा ज्ञानमिति चेत्तुल्यः को नित्यार्थाभावः ?, सर्वेषां प्राणिनां ज्ञानात्मकत्वात् ।

आहारादि संज्ञेति चेन्नाऽनिष्टत्वात् ॥ ५ ॥ स्यादेतदाहार-भय-मैथुन-परिग्रहविषया संज्ञेति ? तत्र किं कारणमनिष्टत्वात् । सर्वे हि संसारिण आहार-भय-मैथुन-परिग्रह संज्ञासन्निधानात्संज्ञिनः स्युः । अनिष्टं चैतत्संज्ञासंज्ञेति इति विशेषणमर्थवत् । एवं च कृत्वा गर्भौड-मूर्च्छित-सुषुप्ताद्यवस्थासु हिताहितपरीक्षा-भवेपि मनःसंनिधानात् संज्ञित्वमुपपन्नं भवति । श्वस्य संसारिणो हिताहितप्राप्तिनिवृत्तिहेतुः परिस्पंदो मनःकारणसंनिधाने सति भवति । अथाभिनवशरीरं प्रत्यागूर्णस्य विशीर्णपूर्वमूर्तेरामनो निर्मनस्कस्य यत्कर्म तत्कृतः ? इत्यत्रोच्यते—

विग्रहगतौ कर्मयोगः ॥ २५ ॥

अथवा यदि संप्रधार्य समनस्काः प्राणिनः क्रियाः प्रारंभंते भिन्नदेहस्याऽसति मनस्युपपादक्षेत्रे प्रत्याभिमुख्येन या प्रवृत्तिर्विग्रहार्था सा कुतो भवतीत्यत आह विग्रहगतौ कर्मयोग इति—

विग्रहो देहस्तदर्थं गतिर्विग्रहगतिः ॥ १ ॥ औदारिकादिशरीरनामोदयात्तन्निवृत्तिसमर्थान्विविधान् गृह्णाति विग्रह्यते वासौ संसारिणोति विग्रहो देहः, विग्रहाय गतिर्विग्रहगतिः । अनु विकृतिप्रकृत्यभिसंबंधे सति तादर्थ्यं वृत्तिः, इह विकृतिप्रकृत्यसंबंधाभावाद्वृत्तिर्न प्राप्नोति ? नैष दोषः अश्वघासादिवद्वृत्तिर्वेदितव्या तादर्थ्यं चतुर्थ्या वाक्ये प्रदर्श्यते ।

विरुद्धो ग्रहो विग्रहो व्याघात इति वा ॥ २ ॥ अथवा विरुद्धो ग्रहो विग्रहो व्याघातः पुद्गलाद्यननिरोध इत्यर्थः ।

विग्रहेण गतिर्विग्रहगतिः ॥ ३ ॥ आधाननिरोधेन गतिरित्यर्थः ।

कर्मेति सर्वशरीरप्ररोहणंसमर्थं कर्मण्यं ॥ ४ ॥ सर्वाणि शरीराणि यतः प्ररोहति तद्वीजभूतं कर्मणं शरीरं कर्मेत्युच्यते ।

योग आत्मप्रदेशपरिस्पंदः ॥५॥ कायादिवर्गणानिमित्त आत्मप्रदेशपरिस्पंद. योग इत्याख्यायते ।

कर्मनिमित्तो योगः कर्मयोगः ॥ ६ ॥ तस्या विग्रहगतौ कार्माणशरीरकृतो योगो भवति यत्कृतं कर्मादानं । यदुपपादिता चाऽमनस्कस्यापि विग्रहार्था गतिः । अथाकाशप्रदेशेषु परमाणुप्रतिष्ठासंबंधेनोपचरितेष्वधेया जीवपुद्गला देशांतरप्राप्तिं प्रत्याभिमुखाः किं निराकृतप्रदेशक्रमा ब्रज्यामभिनिर्वर्तयन्ति, उताक्रांतप्रदेशक्रामामिति विचारे सति तन्निर्धारणार्थमाह—

अनुश्रेणिगतिः ॥ २६ ॥

आकाशप्रदेशपंक्तिः श्रेणिः ॥ १ ॥ लोकमध्यादारम्योर्ध्वमधस्तिर्यक्क्रमाकाशप्रदेशानां (क्रम-
संनिविष्टाना) पंक्तिः श्रेणिरित्युच्यते ।

अनोरानुपूर्व्ये वृत्तिः ॥ २ ॥ अनुशब्दस्यानुपूर्व्ये वृत्तिर्भवति श्रेणिरानुपूर्व्येणानुश्रेणिरिति ।

जीवाधिकारात्पुद्गलासंभ्रत्य इति चेन्न गतिग्रहणात् ॥ ३ ॥ स्यादेतज्जीवाधिकारात्पुद्ग-
लानामनुश्रेणिगतिसप्रत्ययो न भवतीति ? तन्न । किं कारण ? गतिग्रहणात् । यदि हि जीवस्यैव गतिरिहेष्टा स्याद्
गत्वधिकारे पुनर्गतिग्रहणमनर्थकं स्यात्ततो ज्ञायते सर्वेषां गतिमतां गतिर्गृह्यते ।

क्रियांतरं निवृत्त्यर्थं गतिग्रहणमितिचेन्नावस्थानाद्यसंभवात् ॥ ४ ॥ स्यान्मतं गतिग्रहणं
क्रियांतरनिवृत्त्यर्थं गतिरेव नान्या क्रियेति ? तन्न किं कारणमवस्थानाद्यसंभवात् । न विग्रहगतिमापन्नस्य जंतोरव-
स्थानशयनादयः क्रियाः संभवति ।

उत्तरसूत्रे जीवग्रहणाच्च ॥ ५ ॥ “अविग्रहा जीवस्य” इत्युत्तरत्र जीवग्रहणाच्च मन्यामहे इहो-
भयगतिराश्रितेति ।

विश्रेणिगतिदर्शनान्नियमायुक्तिरितिचेन्न कालदेशनियमात् ॥ ६ ॥ स्यादेतद्विश्रेणिगति-
रपि दृश्यते चक्रादीना ज्योतिषा च मेरुप्रदक्षिणगतीनां मंडलिकवायूनां विद्याधराणां च मेवादिप्रदक्षिण-
काले, ततोऽनुश्रेणिगतिरिति नियमो नोपपद्यते ? तन्न । किं कारणं कालदेशनियमात् । कालनियमस्तावज्जी-
वाना मरणकाले भवांतरसंक्रमे । मुक्तानां चोर्ध्वगमनकालेऽनुश्रेण्येव गतिः । देशनियमोपि चोर्ध्वलोकादधोगति-
रधोलोकाच्चोर्ध्वगतिस्तिर्यग्ग्लोकाच्चाधोगतिरूर्ध्वं वानुश्रेण्येव । पुद्गलानामपि च या लोकात्प्रापणी सां निय-
मादनुश्रेणिगतिः । यात्वन्या सा भजनीया । ततो भ्रमणरेचनादिगतिः सिद्धा । पूर्वभावप्रज्ञापकनयावभासितं
व्यवहारमतनीय रूढिवशाद्वा विनिर्मुक्तकर्मबंधनस्यापि जीवत्वमवधृत्येदमुपादिक्षत्—

अविग्रहा जीवस्य ॥ २७ ॥

विग्रहो व्याघातः कौटिल्यमित्यनर्थान्तरं स यस्या न विद्यतेऽसावविग्रहा गतिः, कस्य ? जीवस्य । कीदृशस्य ?
मुक्तस्य । कथं गम्यते ?—

उत्तरत्र संसारिग्रहणादिह मुक्तगतिः ॥ १ ॥ उत्तरसूत्रे संसारिग्रहणादिह मुक्तगतिर्विज्ञायते
किमर्थमिदमुच्यते ? ननु श्रेण्यंतरसग्रहो विग्रहस्तस्याभावोनुश्रेणिगतिरित्यनेनैव सिद्ध ; नार्थोऽनेन ? इदं प्रयोजनं
पूर्वं सूत्रे जीवपुद्गलाना कचिद्विश्रेणिरपि गतिर्भवतीत्येतस्य ज्ञापनार्थं । ननु तत्रैवोक्तं कालदेशनियमादनुश्रेणिर्भ-
वति न सर्वत्रेति, न अतस्तत्सिद्धे । यद्यसंगत्यात्मनोऽप्रतिबंधेन गतिरालोकातादवधृतकाला प्रतिज्ञायते सदेहस्य
पुनर्गतिः किं प्रतिबन्धिन्युत मुक्तात्मवदिति परिप्रश्ने सतीदमुच्यते—

विग्रहवती च संसारिणः प्राक्चतुर्भ्यः ॥ २८ ॥

कालपरिच्छेदार्यं प्राक्चतुर्भ्य इति वचनं ॥ १ ॥ समयो वक्ष्यते चतुर्भ्यः समयेभ्यः प्राक्
विग्रहवती गतिर्भवतीति कालपरिच्छेदार्यं प्राक्चतुर्भ्य इत्युच्यते । ऊर्ध्वं कस्मान्नेतिचेत् ? विग्रहनिमित्ताभावात् ।
सर्वोत्कृष्टविग्रहनिमित्तनिष्कृष्टक्षेत्रे उत्पित्सुः प्राणी निष्कृष्टक्षेत्रानुपूर्व्यर्जुंश्रेण्यभावात्, इपुगत्यभावे निष्कृष्ट-
क्षेत्रप्रापणनिमित्ता त्रिविग्रहां गतिमारभते नोर्ध्वं तथाविधोपपादक्षेत्राभावात् । तेनैव च कालेनोपपादक्षेत्रप्राप्तेः
पष्टिकाद्यात्मलाभवत् । यथा पष्टिकादीना व्रीहीणा परिच्छिन्नकालावधिपरिपाको न न्यूनं नाम्यधिकेनेह
तथाम्तरभवे कालनियमो वेदितव्य ।

चशब्दः समुच्चयार्थः ॥ २ ॥ चशब्द उपपादक्षेत्रं प्रति ऋज्वी गतिरविग्रहा, कुटिला विग्रहवती ।

आङ्ग्रहणं लब्ध्वर्थमिति चेन्नाभिविधिप्रसंगात् ॥ ३ ॥ स्यादेतदाङ्ग्रहणं कर्तव्यं लब्ध्वर्थ-
मिति ? तन्न किं कारणं ? अभिविधिप्रसङ्गात् । तेन चतुर्थसमयमभिव्याप्य विग्रहः प्रवर्तते स चानिष्टः ॥

उभयसंभवे व्याख्यानान्मर्यादासंप्रत्यय इति चेन्न प्रतिपत्तेर्गौरवात् ॥ ४ ॥ स्यान्मतं
मर्यादाभिविध्योराद् तत्र व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिरिति मर्यादासंप्रत्यय इत्याड्यपि सति न दोष इति ?
तन्न । किं कारणं ? प्रतिपत्तेर्गौरवात् । एवं सति प्रतिपत्तेर्गौरवं स्यात्, तस्माद्विस्पष्टार्थं प्राग्ग्रहणं क्रियते ।
आसां चतसृणां गर्तानामार्षोक्ताः संज्ञाः—इयुगतिः, पाणिमुक्ता, लंगलिका, गोमूत्रिका, चेति । तत्राविग्रहा
प्राथमिकी, शेषा विग्रहवत्यः । इयुगतिरिवेयुगतिः, क उपमार्थः ? यथेपौर्गतिराख्यदेगादृज्वी, तथा ससारिणां
सिध्यतां च जीवानां ऋज्वी गतिरेकसमयिकी । पाणिमुक्तेव पाणिमुक्ता, क उपमार्थः ? यथा पाणिना तिर्यक्
प्रक्षिप्तस्य द्रव्यस्य गतिरेकविग्रहा तथा संसारिणामेकविग्रहा गतिः पाणिमुक्ता द्वैसमयिकी । लंगलमिव
लंगलिका, क उपमार्थः ? यथा लंगलं द्विवक्रितं, तथा द्विविग्रहा गतिर्लंगलिका त्रैसमयिकी । गोमूत्रिकेव
गोमूत्रिका, क उपमार्थः ? यथा गोमूत्रिका बहुवक्रा, तथा त्रिविग्रहा गतिर्गोमूत्रिका चातुःसमयिकी । यद्यमुष्या
विग्रहवत्याः क्रियायाश्चातुःसमयिक्यवस्था निश्चीयते परित्यक्तव्यावाधा पुनर्गतिः कियत्काला भवतीत्यत आह—

एकसमयाऽविग्रहा ॥ २६ ॥

अधिकृतगतिसामानाधिकरण्यात् स्त्रीलिंगनिर्देशः ॥ १ ॥ गतिरधिकृता तत्सामानाधि-
करण्यादत्र स्त्रीलिंगनिर्देशो दृष्टव्यः, एकः समयोऽस्याः एकसमया, न विद्यते विग्रहोऽस्याऽविग्रहेति ।
गतिमतां हि जीवपुद्गलानामव्याघातेनैकसमयिकी गतिराळाकांतादपीति ।

आत्मनोऽक्रियावत्त्वसिद्धेरयुक्तमिति चेन्न क्रियापरिणामहेतुसद्भावालोष्टवत् ॥ २ ॥
स्यादेतत्सर्वगतत्वान्निष्क्रियस्यात्मनः क्रियावत्त्वं नास्ति ततो गतिकल्पनमयुक्तमिति ? तन्न । किं कारणं ? क्रिया
परिणामहेतुसद्भावात्, कथं ? लोष्टवत् । यथा लोष्टः स्वयं क्रियापरिणामित्वाद्वाह्याभ्यन्तरकारणापेक्षो देशांतर-
प्राप्तिसमयां क्रियामारममाणो दृष्टः । तथात्मा कर्मवशाच्छरीरपरिणामानुविधायी तद्विधेयां क्रियामास्कंदति ।
तद्भावे च प्रदीपशिखावत् स्वाभाविकीमिति नास्ति दोषः । सर्वगतत्वे तु ? संसाराभावः । यदि च सर्वगत
आत्मा स्यात् ? क्रियाभावात्संसाराभावः स्यात् । बंधसंततिं प्रत्यनादौ कर्मोपचयवृत्तिसवधेन चादिमति पंचविधेपि
द्रव्यक्षेत्रकालभवभावे मिथ्यादर्शनादिप्रत्ययसर्निवाने च सत्युपयोगात्मकोऽयमात्मा सातत्येन कर्माप्यादधानो
विग्रहगतावप्याहारकः प्रसक्तस्ततो नियमार्थमिदमुच्यते—

एकं द्वौ त्रीन्वाऽनाहारकः ॥ ३० ॥

समयसंप्रत्ययः प्रत्यासत्तेः ॥ १ ॥ एकसमया विग्रहा'इत्यत्र समयशब्द उक्तस्तेनेह प्रत्यासत्ते-
रभिसंबंधो वेदितव्यः । एकं समय, द्वौ समयौ, त्रीन्समयान् इति । ननु च तत्र समयशब्द उपसर्जनीभूतः
कथमिहाभिसंबन्ध्यते ? अन्यस्यासंभवात् सामर्थ्यात्संबन्धो दृष्टव्यः ।

वा शब्दोत्र विकल्पार्थो ज्ञेयः ॥ २ ॥ विकल्पश्च यथेच्छातिसर्गः, एकं वा द्वौ वा त्रीन्वेति ।

सप्तमीप्रसंग इति चेन्नात्यंतसंयोगस्य विवक्षितत्वात् ॥ ३ ॥ स्यादेतदाहरणक्रियाया
अधिकरणं काल इति सप्तमी प्राप्नोतीति ? तन्न किं कारणं ? अत्यंतसंयोगस्य विवक्षितत्वात् । अत्यंतसंयोगे
हि तदपवादा द्वितीया विधीयते ॥

त्रयाणां शरीराणां षण्णां पर्याप्तीनां योग्यपुद्गलग्रहणमाहारः ॥ ४ ॥ तैजसकार्मण

शरीरे हि आसंसारान्तान्नित्यमुपचीयमानस्वयोग्यपुद्गले, अतः शेषाणां त्रयाणां शरीराणामौदारिकवैक्रियिका-
हारकाणामाहाराद्यभिलाषकारणानां पण्णां पर्याप्तीनां योग्यपुद्गलग्रहणमाहार इत्युच्यते ।

विग्रहगतावसंभवादाहारकशरीरनिवृत्तिः ॥ ५ ॥ ऋद्धिप्राप्तानामृषीणामाहारकशरीरमाविर्भवति
इति विग्रहगतौ तस्यासंभवान्निवृत्तिः ।

शेषाहाराभावो व्याघातात् ॥ ६ ॥ विग्रहगतौ शेषस्याहारस्याभावः, कुतश्च ? व्याघातात्, अष्ट-
विधकर्मपुद्गलसूक्ष्मपरिणतोपचितमूर्तिकार्षणशरीरवशात् प्रावृट्कालपरिणतजलधरनिर्गतसलिलग्रहणसमर्थ
निक्षिप्ततप्तायससायकवत् पूर्वदेहनिवृत्तिसमुद्घातः दुःखोष्णत्वाद्भ्रजन्प्याहारकः, वक्रगतवशादेकं द्वौ त्रीन्वा
समयाननाहारको भवति । तत्रैकसमयिक्यामिषुगतौ उक्तमाहारमनुभवन्नेव गच्छति । पाणिमुक्तायामेकविप्र-
हाया द्विसमयाया प्रथमसमयेऽनाहारकः । लगालिकायां द्विविप्रहायां त्रिसमयायां प्रथमद्वितीयोः समययोरनाहा-
रकस्तृतीये आहारकः । गोमूत्रिकायां त्रिविप्रहायां चतुःसमयाया चतुर्थसमये आहारक इतरेष्वनाहारकः । तस्य
खलु संसारिणः शुभाशुभफलप्रदकर्मणशरीरानुगृहीतक्रियाविशेषस्यानुश्रेण्यास्कंदतः पूर्वोपात्तानुभवनं प्रति
कर्मभिरापूर्वमाणस्याविग्रहविग्रहवद्गमनद्वयाक्षिप्तदेशान्तरस्याभिनवमूर्त्यन्तरनिवृत्तिप्रकारप्रतिपादनार्थमिदमाह—

संमूर्च्छनगर्भोपपादा जन्म ॥ ३१ ॥

समंततो मूर्च्छनं संमूर्च्छनं ॥ १ ॥ त्रिषु लोकेषूर्ध्वमघस्तिर्यक् च देहस्य समंततो मूर्च्छनमवयवप्रकल्पनं ।

शुक्रशोणितगरणाद्गर्भः ॥ २ ॥ यत्र शुक्रशोणितयोर्गण मिश्रणं भवति स गर्भः ।

मात्रोपशुक्ताहारात्मसात्करणाद्वा ॥ ३ ॥ अथवा मात्रोपशुक्तस्याहारस्यात्मसात्करणाद्गर्भः ।

उपैत्युपपद्यतेऽस्मिन्नित्युपपादः ॥ ४ ॥ हल इत्यधिकरणसाधनो घञ् । देवनारकोत्पत्तिस्थान
ध्विगोपस्य सन्निति । एते त्रयः संसारिणां जीवानां जन्मप्रकाराः ।

संमूर्च्छनग्रहणमादौ आतिस्थूलत्वात् ॥ ५ ॥ संमूर्च्छनजं हि शरीरमतिस्थूलमतोस्य ग्रहणमादौ
क्रियते । ननु गर्भजशरीरमपि वैक्रियिकशरीरादतिस्थूल तयोः कस्यादौ वचनं न्याय्यमित्युच्यते—

अल्पकालजीवित्वात् संमूर्च्छनं ॥ ६ ॥ गर्भोपपादिकजीवित्यस्य संमूर्च्छनजा. प्राणिनोऽल्पकाल
जीविनस्ततः संमूर्च्छनस्यादौ न्याय्य । किं च—

तत्कार्यकारणप्रत्यक्षत्वात् ॥ ७ ॥ गर्भोपपादजन्मनोः कार्यकारणेऽप्रत्यक्षे यत्पुनः संमूर्च्छन-
जन्मन कारण मासादि तत्कार्यं च शरीर तद्गुण्यलोके प्रत्यक्षं ततश्चास्यादौ ग्रहण क्रियते ।

तदनंतरं गर्भग्रहणं कालप्रकर्षनिष्पत्तेः ॥ ८ ॥ गर्भजन्म हि संमूर्च्छनजन्मनः कालप्रकर्षेण
निष्पद्यते ततस्तदनंतरं तस्य ग्रहणं न्याय्यं ।

उपपादग्रहणमते दीर्घजीवित्वात् ॥ ९ ॥ संमूर्च्छनजन्मो गर्भजन्मश्चोपपादिका दीर्घजीविन
इत्येतं गृहणं क्रियते । किं कृतोय जन्मविकल्पः ? इत्युच्यते—

अध्यवसायविशेषात्कर्मभेदे तत्कृतो जन्मविकल्पः ॥ १० ॥ अध्यवसायः परिणामः सो
ऽसंख्येयलोकविकल्पः । तद्भेदात्तत्कार्यकर्मबंधविकल्पस्ततस्तत्फल जन्मविकारो वेदितव्यः । कारणानुरूपं हि
लोके दृश्यते कार्यं । शुभाशुभलक्षणं कर्म तद्रूपमेव जन्म प्रादुर्भावयति ।

प्रकारभेदाज्जन्मभेद इति चेन्न तद्विषयसामान्योपादानात् ॥ ११ ॥ स्यादेतत्प्रकारा बहव
स्तत्सामान्याधिकारण्याजन्मनोपि बहुत्व प्राप्नोति यथा जीवादयः पदार्था इति ? तन्न । किं कारणं ? तद्विषय
सामान्योपादानात् तत्प्रकारविषयमिह सामान्य जन्मशब्देनोपादीयते, तत एकत्वनिर्देशः, यथा जीवादयस्त-
त्त्वमिति । अथाधिकृतस्य संसारिविषयोपभोगलब्धविद्यानुप्रवणस्य जन्मनो योनिविकल्पो वक्तव्य इत्यत आह—

१ द्वितीयांतमेतन् ।

२ दुःखोष्णत्वादित्यपि ग. पुस्तके पाठः ।

सचित्तशीतसंवृताः सेतरा मिश्राश्चैकशस्तद्योनयः ॥ ३२ ॥

आत्मनः परिणामविशेषश्चित्तं ॥ १ ॥ आत्मनश्चैतन्यस्य परिणामविशेषश्चित्तं, तेन सह वर्तत इति सचित्ताः ।

शीत इति स्पर्शविशेषः ॥ २ ॥ शीत इत्यनेन स्पर्शविशेषो गृह्यते, शुक्लादिवदुभयवचनत्वात्तद्युक्तं द्रव्यमप्याह ।

संवृतो दुरुपलक्षः ॥ ३ ॥ सम्यग्वृतः संवृत इति दुरुपलक्षः प्रदेग उच्यते ।

सेतराः सप्रतिपक्षाः ॥ ४ ॥ मह इतरैः सेतराः सप्रतिपक्षा इत्यर्थः के पुनरितरं ? अचित्ताण्यविवृत्ताः ।

मिश्रग्रहणमुभयात्मकसंग्रहार्थं ॥ ५ ॥ मिश्रग्रहणं क्रियते उभयात्मकसंग्रहार्थं सचित्ताचित्तशीतोष्णसंवृतविवृता इति ।

चशब्द प्रत्येकसमुच्चयार्थः ॥ ६ ॥ मिश्राश्चेति च शब्दः क्रियते प्रत्येकसमुच्चयार्थः । इतरथा हि पूर्वोक्तानामेव विशेषणं स्यात् । तेन सचित्त-शीत-संवृताः सेतरा यदा मिश्रास्तदा योनयो भवतीत्ययमर्थो लभ्येत । चगच्छे पुनः सचित्तादयः प्रत्येकं च योनयो भवन्ती मिश्राश्चैत्ययमर्थो लब्धः । न चातेरणापि तत्प्रतीतेः । नैतत् प्रयोजनमस्ति कुनोऽतरेणापि तत्प्रतीतिरतरेणापि हि चगच्छे समुच्चयार्थं प्रतीयते यथा पृथिव्यास्तेजोवायुरिति । ननु चोक्तमितरथा हि पूर्वोक्तानामेव विशेषणं स्यादिति नैप दोषः विशेषणस्य समुच्चयस्य च संभवं समुच्चय इति व्याख्यायते ।

इतरयोनिभेदसमुच्चयार्थस्तु ॥ ७ ॥ सूत्रेऽनुक्ताना योनिभेदानां समुच्चयार्थस्तर्हि चशब्दः । के पुनस्ते ? उत्तरत्र वक्ष्यते ।

एकशो ग्रहणं क्रममिश्रप्रतिपत्त्यर्थं ॥ ८ ॥ एकैकः, एकश्च इति वीप्सायां शस्, तस्य ग्रहणं क्रममिश्रप्रतिपत्त्यर्थं । यथैवं विज्ञायेत सचित्तश्चाऽचित्तश्च शीतश्चोष्णश्च संवृतश्च विवृतश्चेति । मैव विज्ञायि सचित्तशीतश्चैत्यादि ।

तद्ग्रहणं क्रियते प्रकृतापेक्षार्थं ॥ ९ ॥ तेषां योनयस्तद्योनयः केषां समूर्च्छनादीनामिति ।

यूयत इति योनिः ॥ १० ॥ सचित्तादिद्वे पुंवद्भावाभावो भिन्नार्थत्वात् ॥ ११ ॥

योनि शब्दोय स्त्रीलिंगस्तदपेक्षास्तचित्तादयः शब्दाः स्त्रीलिंगास्तेषा द्वे पुंवद्भावो न प्राप्नोति सचित्ताश्च शीताश्च संवृताश्च सचित्तशीतसंवृता इति । कुतः ? भिन्नार्थत्वादेकाश्रये हि पुंवद्भाव उक्तः ? ।

न वा योनिशब्दस्योभयलिंगत्वात् ॥ १२ ॥ न वैप दोषः, किं कारणं ? उभयलिंगत्वाद्योनिशब्दस्य, इह पुल्लिङ्गो वादेतन्न्यः ।

योनिजन्मनोरविशेषश्चित्तेन्नाऽऽधाराधेयभेदाद्विशपोपपत्तेः ॥ १३ ॥ स्यान्मतं योनिजन्मनोरविशेषः ? यत आत्मैव देवादिजन्मपर्यायादौपपादिक इत्युच्यते सैव च योनिरिति ? तन्न किं कारणं ? आधाराधेयविशेषोपपत्तेः । आधारो हि योनिराधेयं जन्म, यतः सचित्तादियोन्याधिष्ठान आत्मा समूर्च्छनादिजन्मना शरीराहारेन्द्रियादियोग्यान् पुद्गलानादत्ते ।

सचित्तग्रहणमादौ चेतनात्मकत्वात् ॥ १४ ॥ सचित्तग्रहणमादौ क्रियते कुतश्चेतनात्मकत्वात्, चेतनात्मको लोकं ह्यर्थः प्रवानं ।

तदनंतरं शीताभिधानं तदाप्यायनहेतुत्वात् ॥ १५ ॥ तदनंतरं शीताभिधानं क्रियते, कुतस्तदाप्यायनहेतुत्वात् सचेतनस्य ह्यर्थस्य शीतमाप्यायनकारणं भवति ।

अंते संवृतप्रहणं गुप्तरूपत्वात् ॥ १६ ॥ अंते संवृतप्रहणं क्रियते, कुतः? गुप्तरूपत्वात् । गुप्तरूपं हि लोके कर्मप्राह्यं भवति ।

एक एव योनिरिति चेन्न प्रत्यात्मं सुखदुःखानुभवनहेतुसद्भावात् ॥ १७ ॥ स्यान्मत-
मेक एव योनिरस्तु सर्वेषां जीवानामिति ? तन्न । किं कारणं ? प्रत्यात्मं सुखदुःखानुभवनसद्भावात् । शुभाशुभ
परिणामा हि प्रत्यात्मं भिन्नास्तज्जनितश्च कर्मबंधो विचित्रः, अतस्तेन सुखदुःखानुभवनकारणं बहुविधमारभ्यते ।
तत्राऽचित्तयोनिं देवनारकाः ॥ १८ ॥ देवाश्च नारकाश्चाऽचित्तयोनिं कास्तेषां हि योनिरु-
पपादप्रदेशपुद्गलप्रचयोऽचित्त ।

गर्भजा मिश्रयोनयः ॥ १९ ॥ गर्भजा ये जीवास्ते मिश्रयोनयो वेदितव्यास्तेषां हि मातुरुदरे
शुक्रशोणितमचित्तं, तदात्मना चित्तवता मिश्रं ।

शेषास्त्रिविकल्पाः ॥ २० ॥ शेषाः संमूर्च्छनजास्त्रिविकल्पा भवन्ति । केचित्सचित्तयोनयः, अन्येऽचि-
त्तयोनयः, परे मिश्रयोनय इति । तत्र सचित्तयोनयः साधारणशरीराः । कुतः ? परस्पराश्रयत्वात् । इतरेऽचित्त-
योनयो मिश्रयोनयश्च ।

शीतोष्णयोनयो देवनारकाः ॥ २१ ॥ देवा नारकाश्च शीतयोनयो भवति । उष्णयोनयश्च,
तेषां चोपपादनस्थानानि कानि चिदुष्णानि कानि चिच्छीतानीति ।

उष्णयोनिस्तेजस्कायिकः ॥ २२ ॥ अग्निकायिको जीव उष्णयोनिर्दृष्टव्यः ।

इतरे त्रिप्रकाराः ॥ २३ ॥ इतरे जीवास्त्रिप्रकारयोनयो भवन्ति केचिच्छीतयोनयोऽन्ये, उष्णयो-
नयः, अपरे मिश्रयोनय इति ।

देवनारकैर्कोद्रियाः संवृतयोनयः ॥ २४ ॥ देवनारका एकोद्रियाश्च संवृतयोनयो भवन्ति ।

विकलेंद्रिया जीवा विवृतयोनयो वेदितव्याः ॥ २५ ॥

मिश्रयोनयो गर्भजाः ॥ २६ ॥ गर्भजा जीवा मिश्रयोनयोऽवगतव्याः ।

तद्भेदाश्च शब्दसमुच्चिताः प्रत्यक्षज्ञानिदृष्टा इतरेषामागमगम्याश्चतुरशीतिशतसहस्र-
संख्याः ॥ २७ ॥ तेषां नवानां योनीनां भेदा कर्मभेदजनितविविक्तवृत्तयः प्रत्यक्षज्ञानिभिर्दिव्येन चक्षुषा
दृष्टाः, इतरेषां छन्नस्थानामागमेन श्रुताख्येन गम्याश्चतुरशीतिशतसहस्रसंख्या आख्यायते । तद्यथा— नित्य-
निगोतानां सप्तशतसहस्राणि, अनित्यनिगोतानां च सप्तशतसहस्राणि । के पुनर्नित्यनिगोता ? केचाऽनित्य-
निगोता ? । त्रिष्वपि कालेषु त्रसभावयोग्या येन भवति ते नित्यनिगोता । त्रसभावमवाप्ता अवाप्स्यति च ये
तेऽनित्यनिगोता । पृथिव्यस्तेजोवायूनां सप्तशतसहस्राणि, वनस्पतिकायिकानां दशशतसहस्राणि, विकलेंद्रियाणां
पद्सहस्राणि, देवनारकपंचेंद्रियातिरथां प्रत्येकं चत्वारिंशत्सहस्राणि, मनुष्याणां चतुर्दशशतसहस्राणि
तान्येतानि समुदितानि चतुरशीतिशतसहस्राणि आख्यायन्ते ॥ उक्तं च— “णिच्चिदरद्वादसत्तय तरुदस
त्रियलिदिपमु छत्रेव सुरणिरयतिरियचउरो चौदसमणुए सदसहस्रा इति” । एवमेतास्मिन्नवयोनिभेदसंकटे
त्रिविधे जन्मनि सर्वप्राणिभृतामनियमेन प्रसक्तेऽवधारणार्थमाह—

जरायुजांडजपोतानां गर्भः ॥ ३३ ॥

जालवत्प्राणिपरिवरणं जरायुः ॥ १ ॥ यज्जालवत्प्राणिपरिवरणं विततमांसशोणितं तज्जरायुरित्युच्यते ।

शुक्रशोणितपरिवरणमुपात्तकाठिन्यं नखत्वक्कसदृशं परिमंडलमंडं ॥ २ ॥ यत्र खलु
नखत्वक्कसदृशमुपात्तकाठिन्यं शुक्रशोणितपरिवरणं मडलं तदडमित्याख्यायते ।

संपूर्णावयवः परिस्पंदादिसामर्थ्योपलक्षितः पोतः ॥ ३ ॥ किञ्चित् परिवरणमन्तरेण परि-
पूर्णावयवो योनिनिर्गतमात्र एव परिस्पदादिसामर्थ्योपेतः पोत इत्युच्यते । जरायौ जाता. जरायुजाः, अंडे जाता
अडजाः, जरायुजाश्चांडजाश्च पोताश्च जरायुजांडजपोताः ।

पोतजा इत्ययुक्तमर्थभेदाभावात् ॥४॥ केचित्पोतजा इति पठन्ति तदयुक्तं । कुतः ? अर्थभेदाभावात्
न हि पोते कश्चिदन्यो जातोस्ति ॥

आत्मा पोतज इति चेन्न तत्परिणामात् ॥ ५ ॥ स्यान्मतमात्मा पोते जातः पोतज इत्यर्थ-
भेदोस्तीति ? तन्न किं कारणं ? तत्परिणामादात्मैव पोतपरिणामेन परिणतः पोत इत्युच्यते न पृथगात्मनः
पोतो नाम कश्चिदस्ति । जरायुवपोतोऽजनिष्ट पोतज इति चेदर्थविशेषो नास्ति ॥

जरायुजग्रहणमादावभ्यर्हितत्वात् ॥ ६ ॥ जरायुजग्रहणमादौ क्रियते कुतोऽभ्यर्हितत्वात्
कथमभ्यर्हितत्वं ?

क्रियारंभशक्तियोगात् ॥७॥ अंडजपोतासाधारण्यो हि भाषाध्ययनादयः क्रिया जरायुजेषु दृश्यन्ते ।
केषां चिन्महाप्रभावत्वात् ॥ ८ ॥ तत्र हि जाताः केचन चक्रधरवासुदेवादयो महाप्रभावा
भवन्ति । किं च—

मार्गफलाभिसंबंधात् ॥९॥ सम्यग्दर्शनादिमार्गफलेन मोक्षसुखेनाभिसंबन्धो नान्येषामित्यभ्यर्हितत्वं ।
तदनंतरमंडजग्रहणं पोतेभ्योभ्यर्हितत्वात् ॥ १० ॥ तदनंतरमंडजग्रहणं क्रियते । कुतः ? पो-
तेभ्योभ्यर्हितत्वात् । अंडजेषु हि केषुचित् शुक्रसारिकादयोऽक्षरोच्चारणादिषु क्रियासु कुशला भवतीत्यभ्य-
र्हिताः पोतेभ्यः ।

उद्देशवन्निर्देश इति चेन्न गौरवप्रसंगात् ॥ ११ ॥ स्यान्मतमुद्देशवन्निर्देशेन भवितव्यमिति
संमूर्च्छनजानां प्राग्रहणं कर्तव्यमिति ? तन्न किं कारणं ? गौरवप्रसंगात् । यदि हि संमूर्च्छनजनिर्देश आदौ
क्रियते शास्त्रगौरवं स्यादेकद्वित्रिचतुरिन्द्रियाणां पंचेन्द्रियाणां तिरश्चां मनुष्याणां च केषांचित्संमूर्च्छनं, इत्यतो
गर्भजोपपादिकानुक्त्वा शेषाणां संमूर्च्छनमिति लघुनोपायेन निर्देक्ष्यामीत्युद्देशक्रमोऽतिक्रान्तः ।

सिद्धे विधिरवधारणार्थः ॥ १२ ॥ जरायुजादीनां सामान्येन सिद्धे गर्भजन्मसंबन्धे पुनर्विधि-
रारभ्यमाणो नियमार्थः, जरायुजाडजपोतानामेव । गर्भ एवेति नियमः कस्मान्न भवति ? उत्तरत्र शेषाणामिति वच-
नात् । यद्यमीषां जरायुजांडजपोतानां गर्भोवाध्रियते, अथोपपादः खलु केषां भवतीत्यत आह—

देवनारकाणामुपपादः ॥ ३४ ॥

देवादिगत्युदय एवास्य जन्मेति चन्न शरीरनिर्वर्तकपुद्गलाभावात् ॥ १ ॥ स्यान्मतं
मनुष्यस्तैर्यग्योनो वा छिन्नायुः कर्मणकाययोगस्थो देवादिगत्युदयाद्, देवादिव्यपदेशभागिति कृत्वा तदेवास्य
जन्मेति मतमिति ? तन्न । किं कारणं ? शरीरनिर्वर्तकपुद्गलाभावात् । देवादिशरीरनिर्वृत्तौ हि देवादिजन्मेष्ट
तस्यां चावस्थायामनाहारकत्वान्न देवादिशरीरनिर्वृत्तिरस्ति तत उपपादो जन्म युक्त, तच्च देवनारकाणामिति ।
निर्दिष्टजन्मभेदेभ्यो जरायुजादिभ्योऽन्येषां किं जन्म ? इत्यत आह—

शेषाणां संमूर्च्छनं ॥ ३५ ॥

उभयत्र नियमः पूर्ववत् ॥१॥ उभयोरपि योगयोः पूर्ववन्नियमो वोदितव्यः, देवनारकाणामेवो-
पपादः, शेषाणामेव संमूर्च्छनं नोक्तानामिति । कथं पुनर्ज्ञायते पूर्वत्र जन्मनियमो न जन्मवन्नियम इति ?
शेषग्रहणाज्ज्ञायते पूर्वत्र जन्मनियम इति । जरायुजाडजपोतानामेव गर्भो देवनारकाणामेवोपपाद इत्यवधारणे
गर्भोपपादजन्मनी नियते, जरायुजादयो न नियतास्तेषां संमूर्च्छनमपि प्राप्तमतः शेषग्रहणं क्रियते । शेषाणामेव

संमूर्च्छनं नोक्तानामित्यवधारणार्थं । 'यदि हि जन्मवृत्तां नियम' स्याज्जरायुजाडंजपोताना गर्भ एव देवनार-
काणामुपपाद एवेति गर्भोपपादयोरनवधारणात् यत्र संमूर्च्छन चान्यच्चास्ति तत्र संमूर्च्छनमेवेति नियमाच्छेष-
ग्रहणमनर्थकं स्यात् । आहोद सूत्रमनर्थकं कथं ? पूर्वयोर्योगयोरुभयतो नियमे सति जरायुजादीना गर्भोपपाद-
योश्चाऽसति व्यभिचारे, शेषाणामेव संमूर्च्छनमुत्सर्गोवतिष्ठते इति । उच्यते स एवोभयो नियमो दुर्लभः, यत्तस्यै-
कत्वात्, अतोऽन्यतरनियम एवाश्रयितव्यस्तस्मिन् च सति सूत्रमिदमारब्धव्य । तेषां पुनः ससारिणां त्रिविधजन्मना
माहितवद्बुद्धिकल्पनवयोनिभेदाना शुभाशुभनामकर्मनिर्वर्तितानि निवृत्तफलानुभवनाधिष्ठानानि शरीराणि
कानीत्यत आह—

औदारिकवैक्रियिकाहारकृतैजसकर्मणानि शरीराणि ॥ ३६ ॥

शीर्यत इति शरीराणि घटाद्यानिप्रसंग इति चेन्न नामधर्मनिमित्तत्वाभावात् ॥ १ ॥
यदि शीर्यत इति शरीराणि घटादीनामपि विग्रहणमस्तीति शरीरत्वमिति प्रसज्येत ? तन्न । किं कारणं ? नाम-
कर्मनिमित्तत्वाभावात् । शरीरं नामकर्मोदयाच्छरीरं न च घटादिषु सोस्तीति नास्त्यतिप्रसंगः ।

विग्रहाभाव इति चेन्न रूढिशब्देष्वपि व्युत्पत्तौ क्रियाश्रयात् ॥ २ ॥ स्यान्मत यदि
शरीरनामकर्मोदयाच्छरीरव्यपदेशः शीर्यत इति शरीराणीति विग्रहो नोपपद्यते इति ? तन्न । किं कारणं ?
रूढिशब्देष्वपि व्युत्पत्तौ क्रियाश्रयात् । यथा गच्छतीति गौरिति विगृह्यते, एव शीर्यत इति शरीराणि इति
विग्रहो भवति ।

शरीरत्वादिति चेन्न तदभावात् ॥ ३ ॥ स्यान्मतं शरीरत्वं नाम सामान्यविशेषोस्ति । तयो-
गाच्छरीरं न नाम कर्मोदयादिति ? तन्न । किं कारणं ? तदभावादतत्त्वभावेऽनवधारणप्रसंगोऽग्नियदित्येवमादि-
नार्थांतरभूतजातिसंबन्धकल्पना प्रतिविहितेति नास्ति शरीरत्वम् ।

उदारत्स्थूलवाचिनां भवे प्रयोजने वा ठञ् ॥ ४ ॥ उदारं स्थूलमिति यावत्, ततो भवे प्रयो-
जने वा ठञ्, औदारिकमिति भवति ।

विक्रियाप्रयोजनं वैक्रियिकं ॥ ५ ॥ अष्टगुणैश्वर्ययोगादेकानेकाणुमहच्छरीरविविधकरणं वि-
क्रिया सा प्रयोजनमस्येति वैक्रियिकं ।

अद्रियते तदित्याहारकं ॥ ६ ॥ सूक्ष्मपदार्थनिर्ज्ञानार्थमसंयमपरिजिहीर्षया च प्रमत्तसंयतेना-
द्रियते निर्वर्त्यते तदित्याहारकं ।

तेजोनिमित्तत्वात्तैजसं ॥ ७ ॥ यत्तेजोनिमित्तं तैजसमिदं तेजसि भवं वा तैजसमित्याख्यायते ।
कर्मणामिदं कर्मणां समूह इति वा कर्मणम् ॥ ८ ॥ कर्मणामिदं कार्यं कर्मणा समूह इति
वा कथञ्चिद्भेदविश्लेषोपपत्तेः कर्मणमिति व्यपदिश्यते ।

सर्वेषां कर्मणत्वप्रसंग इति चेन्न प्रतिनियतौदारिकादिनिमित्तत्वात् ॥ ९ ॥ स्यान्मत
यदि कर्मणामिदं कर्मणां समूह इति वा कर्मणमित्युच्यते सर्वेषामपि तत्तुल्यमित्यौदारिकादीनामपि कर्मणत्व-
प्रसंग इति ? तन्न । किं कारणं ? प्रतिनियतौदारिकादिनिमित्तत्वात् । औदारिकशरीरनामादीनि हि प्रतिनियतानि
कर्माणि सति तदुभयभेदाद्भेदो भवति ।

तत्कृतत्वेऽप्यन्यत्वदर्शनाद्घटादिवत् ॥ १० ॥ यथा मृत्पिडकारणाविशेषेपि घटशरावादीनां
संजास्वालक्षण्यादिभेदाद्भेदस्तथा कर्मकृतत्वाविशेषेपि औदारिकादीनां सज्ञादिभेदाद्भेदोऽवसेयः ।

तत्रणालिक्रियाभिनिष्पत्तेः ॥ ११ ॥ कर्मणशरीरप्रणालिक्रिया चौदारिकादीनामभिनिष्पत्तिरतः कार्यकारणभेदान्न सर्वेषां कर्मणत्वं । किं च—

विस्रसोपचयेन व्यवस्थानात् क्लिन्नगुडरेणुदलेपवत् ॥ १२ ॥ यथा वैखलिकपरिणामात् क्लिन्नगुडे रेणूनामुपश्लिष्टानामवस्थानं तथा कर्मण्यप्यौदारिकादीनां वैखलिकोपचयेनावस्थानमिति नानात्व सिद्धं ।

कर्मणमसन्नित्ताभावादिति चेन्न निमित्तनिमित्तिभावात्तस्यैव प्रदीपवत् ॥ १३ ॥ स्यादेतन्न कर्मणं नाम शरीरमस्ति कुतः? निमित्ताभावात् । यस्य च निमित्तं नास्ति तदसत् यथा खरविपाणमिति? तन्न । किं कारणं? तस्यैव निमित्तनिमित्तिभावात्प्रदीपवत् यथा प्रदीपात्मैवात्मप्रकाशनात्प्रकाशः प्रकाशकश्च तथा कर्मणमेवात्मनो निमित्तं निमित्ति चेति सिद्धं ।

मिथ्यादर्शनादिनिमित्तत्वाच्च ॥ १४ ॥ न कर्मणस्य निमित्तं नास्ति, किं तर्हि निमित्तं? मिथ्यादर्शनादि, ततो ऽसिद्धमेतन्निमित्ताभावादिति ।

इतरथा ह्यनिमोक्षप्रसंगः ॥ १५ ॥ यदि कर्मणमनिमित्तमिति गृह्येत अनिमोक्षः स्यात्, अहेतुकस्य विनाशहेतुत्वाभावात् ।

अशरीरं विशरणाभावादिति चेन्नोपचयापचयधर्मत्वात् ॥ १६ ॥ स्यादेतद्यथौदारिकादि शीर्यत इति शरीरं न तथा कर्मणं शीर्यत इत्यशरीरत्वमस्येति? तन्न । किं कारणं उपचयापचयधर्मत्वात् । निमित्तवशाद्धि कर्मण्यव्ययौ सततं स्त इति विशरणमस्येव ।

तद्ग्रहणमादाविति चेन्न तदनुमेयत्वात् ॥ १७ ॥ स्यादेतत्कर्मणग्रहणमादौ कर्तव्यं कुतस्तदधिष्ठानत्वादितरेषामिति? तन्न । किं कारणं? तदनुमेयत्वात्, यथा घटादिकायोपलब्धेः परमाप्वाद्यनुमानं तथौदारिकादिकायोपलब्धेः कर्मणानुमानं । कार्यलिंगं हि कारणमिति ।

तत एव कर्मणो मूर्तिमत्त्वं सिद्धं ॥ १८ ॥ यस्मान्मूर्तिमदस्य कार्यं तत एव कर्मणः कारणस्य मूर्तिमत्त्वं सिद्धं । न ह्यमूर्तेनात्मगुणेन निष्क्रियेणाऽदृष्टेन मूर्तिमतः क्रियावतो द्रव्यस्वारंभो युक्त इति ।

औदारिकग्रहणमादावतिस्थूलत्वात् ॥ १९ ॥ अतिस्थूलमिदमौदारिकमिन्द्रियग्राह्यत्वात्ततोस्य ग्रहणमादौ क्रियते ।

उत्तरेषां क्रमः सूक्ष्मक्रमप्रतिपत्त्यर्थः ॥ २० ॥ उत्तरेषां वैक्रियिकादीनां पाठक्रमः सूक्ष्मक्रमप्रतिपत्त्यर्थो वेदितव्यः । वक्ष्यते हि परं परं सूक्ष्ममिति । यथौदारिकस्यैन्द्रियैरुपलब्धिस्तथेतरेषां कस्मान्न भवतीत्यत आह—

परं परं सूक्ष्मं ॥ ३७ ॥

परशब्दस्यानेकार्थत्वे विवक्षातो व्यवस्थार्थगतिः ॥ १ ॥ परशब्दोयमनेकार्थवचनः, कचिद्व्यवस्थायाम् वर्तते यथा पूर्वः पर इति । कचिदन्यार्थे वर्तते यथा परपुत्रः परभार्येति अन्यपुत्रान्यभार्येति गम्यते । कचित्प्राधान्ये वर्तते यथा परमिय कन्याऽस्मिन्कुटुम्बे प्रधानमिति गम्यते । कचिदिष्टार्थे वर्तते यथा परं धाम गत इष्ट धाम गत इत्यर्थः । तत्रेह विवक्षातो व्यवस्थार्थो गृह्यते ।

पृथग्भूतानां शरीराणां सूक्ष्मगुणेन वीप्सानिर्देशः ॥ २ ॥ संज्ञा-लक्षण-प्रयोजनादिभिः पृथग्भूतानां शरीराणां सूक्ष्मगुणेन वीप्सानिर्देशः क्रियते पर परमिति । यदि पर परं सूक्ष्मं प्रदेशतोपि नूनं पर परं हीनमिति विपरीतप्रतिपत्तिनिवृत्त्यर्थमाह—

प्रदेशतोऽसंख्येयगुणं प्राक् तैजसात् ॥ ३८ ॥

प्रदेशाः परमाणवः ॥ १ ॥ प्रदिश्यते इति प्रदेशाः परमाणवस्ते हि घटादिष्ववयवत्वेन प्रदिश्यन्ते, प्रदिश्यन्ते एभिरिति वा प्रदेशास्तैर्हि आकाशादीनां क्षेत्रविभागः प्रदिश्यते ।

प्रदेशेभ्यः प्रदेशतः ॥ २ ॥ अपादाने हीयरुहाविति तसिः ।

प्रदेशैर्वा प्रदेशनः ॥ ३ ॥ तसि प्रकरणे आद्यादिभ्य उपसंख्यानमिति तसिः ।

संख्यानातीताऽसंख्येयः ॥ ४ ॥ संख्यानं गणनमतीतो यः सोऽसंख्येयः, असंख्येयो गुणोऽस्य तदिदमसंख्येयगुणं ।

परंपरमित्यनुवृत्तेः प्राक् तैजसादिति वचनं ॥ ५ ॥ परंपरमित्यनुवर्तते तेन आकर्मणाद-संख्येयगुणत्वे प्राप्ते मर्यादानिर्णयार्थं प्राक् तैजसादित्युच्यते ।

प्रदेशत इति विशेषणमवगाहक्षेत्रनिवृत्त्यर्थं ॥ ६ ॥ प्रदेशतः परंपरमसंख्येयगुणं नावगाह-क्षेत्रत इत्येतस्य प्रतिपत्त्यर्थं प्रदेशत इति विशेषणमुपादीयते । तेनैतदुक्तं भवति-औदारिकाद्वैक्रियिकमसंख्ये-यगुणप्रदेशं वैक्रियिकादाहारकमसंख्येयगुणप्रदेशमिति । को गुणकारः पल्पोपमस्यासंख्येयभागः ।

उत्तरोत्तरस्य महत्त्वप्रसंग इति चेन्न प्रचयविशेषादयःपिंडतूलनिचयवत् ॥ ७ ॥ स्यान्मतं यद्युत्तरोत्तरमसंख्येयगुणप्रदेश परिमाणमहत्त्वेनापि भवितव्यमिति ? तन्न । किं कारणं ? प्रचयविशेषा-दयःपिंडतूलनिचयवत् । यथाऽयःपिंडस्य बहुप्रदेशत्वेऽपि अल्पपरिमाणत्वं तूलनिचयस्य चाल्पप्रदेशत्वेऽपि महापरिमाणत्वं प्रचयविशेषात् । तथोत्तरस्य शरीरस्यासंख्येयगुणप्रदेशत्वेऽपि अल्पपरिमाणत्वं बंधविशेषाद्दे-दितव्यं । उक्तं प्राक् तैजसात्परं परमसंख्येयगुणमिति, अथोत्तरयोः किं समप्रदेशत्वमुतास्ति कश्चिद्विशेषः ? अस्तीत्याह-

अनंतगुणे परे ॥ ३६ ॥

प्रदेशत इत्यनुवर्तते तेनैवमभिसंबंधः क्रियते आहारकात्तैजसं प्रदेशतोऽनंतगुणं तैजसात्कार्मणं प्रदेश-तोऽनंतगुणमिति । को गुणकारः अभव्यानामनंतगुणः सिद्धानामनंतभागः ।

अनंतगुणत्वाद्बुभयोस्तुल्यत्वमिति चेन्नानंतस्यानंतविकल्पात् ॥ १ ॥ स्यादेतदनंतगु-णत्वाद्बुभयोस्तैजसकार्मणयोस्तुल्यत्वमिति । तन्न । किं कारणमनंतस्यानंतविकल्पादनंतो ह्यनंतविकल्पः संख्ये-यस्य संख्येयविकल्पवत् ।

आहारकाद्बुभयोरनंतगुणत्वमिति चेन्न परं परमित्यभिसंबंधात् ॥ २ ॥ स्यान्मतमाहा-रकाद्बुभयोरनंतगुणत्वमेव गम्यते न तैजसात्कार्मणस्यानंतगुणत्वमतस्तयोस्तुल्यप्रदेशत्व प्राप्नोतीति तन्न । किं कारणं ? परंपरमित्यभिसंबंधत्वात्परं परमनंतगुणमिति गम्यते ।

परस्मिन्सत्यारातीयस्यापरत्वात् परापर इति निर्देशः ॥ ३ ॥ परं कार्मणं तस्मिन् सति तैजसमपरं भवत्यत परापरे इति निर्देशो न्याय्यः ।

न वा बुद्धिविषयव्यापगात् ॥ ४ ॥ न वैपदोपः किं कारणं ? बुद्धिविषयव्यापारात् । न शब्दोच्चारण क्रमेण तैजसकार्मणयोः परव्यपदेशः किं, तर्हि ? बुद्ध्या तैजसकार्मणे तिर्यग्यवस्थाव्यापारात् परे इति व्यपदेशः ।

व्यवहिते वा परशब्दप्रयोगात् ॥ ५ ॥ अथवा व्यवहिते परशब्दप्रयोगो दृश्यते यथा परा पाटलिपुत्रान्मथुरेति तथाहारकात्तैजसस्य परत्व तैजसेन व्यवहितस्यापि कार्मणस्य परत्वमिति ।

बहुद्रव्योपचितत्वात्तदुपलब्धिप्रसंग इति चेन्नोक्तत्वात् ॥ ६ ॥ स्यादेतद्बहुद्रव्योपचित-
तत्वात्तैजसकार्मणयोरुपलब्धिः प्रामोर्ताति ? तन्न । किं कारणमुक्तमेतत्प्रचयविशेषात्सूक्ष्मपरिणाम इति । तत्रैत
त्स्याच्छल्यकवन्मूर्तिमद्द्रव्योपचितत्वात्ससारिणो जीवस्याभिप्रेतगतिनिरोधप्रसंग इति तन्न । किं कारण ?
यस्माद्भे अप्येते—

अप्रतीघाते ॥ ४० ॥

प्रतीघातो मूर्त्यंतरेण व्याघातः ॥ १ ॥ मूर्तिमतो मूर्त्यंतरेण व्याघातः प्रतीघात इत्युच्यते ।
तदभावः सूक्ष्मपरिणामादयःपिंडे तेजानुप्रवेशवत् ॥ २ ॥ यथाऽयःपिंडस्यांत सूक्ष्मप-
रिणामात्तेजोनुप्रवेशो दृष्टस्तथा तैजसकार्मणयोरपि नास्ति वज्रपटलादिषु व्याघात इत्यप्रतीघाते इत्युच्यते ।
वैक्रियिकाहारकयोरप्यप्रतिघात इति चेन्न सर्वत्र विवक्षितत्वात् ॥ ३ ॥ स्यान्मतं वै-
क्रियिकाहारकयोरपि प्रतिघातो नास्ति सूक्ष्मपरिणामादेन्न, तत्र किमुच्यते तैजसकार्मणे एवाप्रतिघाते इति ?
तन्न । किं कारण ? सर्वत्र विवक्षितत्वात् । आलोकातात्सर्वत्र तैजसकार्मणयोर्नास्ति प्रतिघात इत्यय विशेषो
विवक्षितः । वैक्रियिकाहारकयोस्तु न तथास्ति प्रतिघातः । आह किमेतावानेव विशेष आहोस्वित्काश्चिद्द्रव्योप्य-
स्ति ? इत्यत आह—

अनादिसंबंधे च ॥ ४१ ॥

अथवानादित्वादात्मनः शरीरस्यादिमत्त्वाद्धिकरणस्यादिशरीरसंबंधः किं कृतः ? इत्यत आह— अनादिसं-
बन्धे चेति । च शब्द किमर्थः—

चशब्दो विकल्पार्थः ॥ १ ॥ च शब्दो विकल्पार्थो वेदितव्यः, अनादिसंबन्धे सादिसंबन्धे चेति ।
कथमिति चेदुच्यते—

बंधसंतत्यपेक्षयानादिः संबन्धः सादिश्च विशेषतो बीजवृक्षवत् ॥ २ ॥ यथा वृक्षो बीजा-
दुत्पन्नः, तच्च बीजमपरस्माद्वृक्षात्, स चापरस्माद्बीजादिति कार्यकारणसंबन्धसामान्यापेक्षयाऽनादिसंबन्धः ।
अस्माद्बीजादयं वृक्षोऽस्माच्च वृक्षादिदं बीजमिति विशेषापेक्षया सादिः । एव तैजसकार्मणयोरपि पौनर्भविक-
निमित्तनैमित्तिकसंतत्यपेक्षयाऽनादिसंबन्धः, विशेषापेक्षया सादिरिति ।

एकांतेनादिमत्त्वेऽभिनवशरीरसंबन्धाभावो निर्निमित्तत्वात् ॥ ३ ॥ यस्यैकांतेनादिमान्
शरीरसंबन्धस्तस्य प्रागाद्यंतिकी शुद्धिमादधतो जीवस्याभिनवशरीरसंबन्धो न स्यात् कुतः ? निर्निमित्तत्वात् ।

मुक्तात्माभावप्रसंगश्च ॥ ४ ॥ यद्येकांतेन सादिसंबन्धो यथा सादिशरीरमकस्मात्संबन्ध्यते एव
मुक्तात्मनोप्याकस्मिन्नशरीरसंबन्धः स्यादिति मुक्तात्माभावप्रसंगः स्यात् ।

एकांतेनानादित्वे चानिर्मोक्षः प्रसंगः ॥ ५ ॥ अथैकांतेनानादित्वं कल्प्यते एवमपि यस्या-
नादित्वं तस्यांतोपि नास्तीत्याकाशवत्कार्यकारणसंबन्धाभावात् तत्तश्चानिर्मोक्षः प्रसजति । ननु चानादेरपि
बीजवृक्षसंतानस्याग्निसंबन्धे सत्यंतो दृष्टः न तस्यैकांतेनाऽनादित्वाभावात् । बीजवृक्षो हि विशेषापेक्षया-
ऽऽदिमताविति । तस्मात्साधुक्तं केनचित्प्रकारेण, अनादिसंबन्धः केनचित्प्रकारेणादिमानिति । ते एते तैज-
सकार्मणे किं कस्यचिदेव भवतः उताऽविशेषेणेत्यत आह—

सर्वस्य ॥ ४२ ॥

सर्वशब्दो निरवशेषवाची ॥ १ ॥ निरवशेषस्य ससारिणो जात्रस्य ते द्वे अपि शरीरे भवत इत्यर्थः ।
संसरणधर्मसामान्यादेकवचननिर्देशः ॥ २ ॥ संसरणधर्मसामान्ययोगादेकवचननिर्देशः

क्रियते । यदि हि कस्यचित्ससारिणस्ते न स्याता ससारिणमेवास्य न स्यात् । अविशेषामिधानात्तैरौदारिकादिभिः सर्वस्य ससारिणो यौगपद्येन सवधप्रसगे सभविगरीरप्रदर्शनार्थमिदमुच्यते—

तदादीनि भाज्यानि युगपदेकस्मिन्नाचतुर्भ्यः ॥ ४३ ॥

तद्ग्रहणं प्रकृतशरीरद्वयप्रतिनिर्देशार्थं ॥ १ ॥ प्रकृते द्वे शरीरे तैजसकर्मणे, तत्प्रतिनिर्देशार्थं तदित्युच्यते ।

आदिशब्देन व्यवस्थावाचिना शरीरविशेषणं ॥ २ ॥ पूर्वसूत्रे व्यवस्थितानां शरीराणामानुपूर्व्यप्रतिपादनेनाऽऽदिशब्देन विशेषणं क्रियते, ते आदिर्येषां तानीमानि तदादीनीति ।

पृथक्त्वादेव तेषां भाज्यग्रहणमनर्थकमिति चेन्न, एकस्य द्वित्रिचतुःशरीरसंबंधविभागोपपत्तेः ॥ ३ ॥ भाज्यानि, पृथक् कर्तव्यानीत्यर्थः । तान्यौदारिकादीनि परस्परत आत्मनश्च पृथग्भूतान्येव लक्षणभेदादतो भाज्यग्रहणमनर्थकमिति ? तन्न, किं कारण ? एकस्य द्वित्रिचतुःशरीरसंबंधविभागोपपत्तेः कस्यचिदात्मनो द्वे तैजसकर्मणे, अपरस्य त्रीण्यौदारिकतैजसकर्मणानि, वैक्रियिकतैजसकर्मणानि वा, अन्यस्य चत्वार्यौदारिकाऽऽहारकतैजसकर्मणानीति विभागः क्रियते ।

युगपदिति कालैकत्वे ॥ ४ ॥ युगपदित्यय निपातः कालैकत्वे दृष्टव्य एकस्मिन् काले, कालभेदे तु पंचापि भवत्येव ।

आङ्गभिर्धर्यः ॥ ५ ॥ आङ्गमभिविध्यर्थो दृष्टव्यः, तेन चत्वार्यपि कस्यचिद्भवन्ति । मर्यादायां सत्या चत्वारि न स्युः । अथ पञ्च युगपत्कस्मान्न भवतीति ।

वैक्रियिकाहारकयोर्युगपदसंभवात् पंचाभावः ॥ ६ ॥ यस्य सयतस्याहारकं न तस्य वैक्रियिक, यस्य देवस्य नारकस्य वा वैक्रियिक न तस्याहारकमिति युगपत्पचानामसभवः । पुनरपि तेषां शरीराणां विशेषप्रतिपत्त्यर्थमाह—

निरुपभोगमन्त्यं ॥ ४४ ॥

सूत्रक्रमापेक्षयातेभन्नमन्त्यं कर्मण, निरुपभोगमिति वचनात् अर्थादापन्नमेतदितराणि सोपभोगानीति । कर्मादानानिर्जरासुखदुःखानुभवनहेतुत्वात् सोपभोगमिति चेन्न विवक्षितापरिज्ञानात् ॥ १ ॥ स्यान्मत कर्मणकाययोगेन कर्मादत्ते निर्जयति च, सुखदुःख चानुभवति, ततः सोपभोगमेव न निरुपभोगमिति ? तन्न, किं कारण ? विवक्षितापरिज्ञानात् । विवक्षितमुपभोगमपरिज्ञाय परेणेदं चोदित । कोऽसौ विवक्षित उपभोगः ?

इन्द्रियनिमित्तशब्दाद्युपलब्धिरुपभोगः ॥ २ ॥ इन्द्रियप्रणालिकया शब्दादीनामुपलब्धिरुपभोग इत्युच्यते । विग्रहगतौ सत्यामपीन्द्रियोपलब्धौ द्रव्येन्द्रियनिर्वृत्यभावाच्छब्दादिविषयानुभवनाभावान्निरुपभोग कर्मणमिति कथ्यते । ननु तैजसमपि निरुपभोग तत्र किमुच्यते निरुपभोगमत्य ? इत्यत आह—

तैजसस्य योगनिमित्तत्वाभावादनधिकारः ॥ ३ ॥ तैजस शरीर योगनिमित्तमपि न भवति ततोऽस्योपभोगविचारेऽनधिकारस्ततो योगनिमित्तेषु शरीरेष्वन्य निरुपभोग । सोपभोगानीतरणीत्ययमर्थोत्र विवक्षितः । तत्राघातलक्षणेपु जन्मस्वमूनि शरीराणि प्रादुर्भावमापद्यमानानि किमविशेषेण भवति उत कश्चिदस्ति प्रतिविशेषः ? अस्तीत्याह—

गर्भसंमूर्च्छनजमाद्यं ॥ ४५ ॥

सूत्रक्रमापेक्षयाऽऽदौ भवमाद्यमौदारिकमित्यर्थः । यद्गर्भजं यच्च समूर्च्छनजं तत्सर्वमौदारिकं दृष्टव्यं । तदनंतरं यन्निर्दिष्टं तत्कस्मिन् जन्मनीत्यत आह—

औपपादिकं वैक्रियिकं ॥ ४६ ॥

उपपादे भवमौपपादिकं । अध्यात्मादित्वादिकः, तत्सर्वं वैक्रियिकं वेदितव्यं । यद्यौपपादिकं वैक्रियिकमनौ-
पपादिकस्य वैक्रियिकत्वाभावः ? इत्यत आह—

लब्धिप्रत्ययं च ॥ ४७ ॥

वैक्रियिकमित्यभिसव्यते—

प्रत्ययशब्दस्यानेकार्थत्वे विवक्षातः कारणगतिः ॥ १ ॥ अयं प्रत्ययशब्दोऽनेकार्थः क्वचि-
ज्ज्ञाने वर्तते, यथार्थाभिधानप्रत्यया इति । क्वचिन्सत्यताया वर्तते, प्रत्ययं कुरु सत्य कुर्वित्यर्थः । क्वचित्कारणे
वर्तते मित्यादर्शनाविगतिप्रमादकपाययोगाः प्रत्यया इति । तत्रह विवक्षातः कारणपर्यायवाची वेदितव्यः ।

तपोविशेषादिप्राप्तिर्लाब्धिः ॥ २ ॥ तपोविशेषाद् ऋद्धिप्राप्तिर्लाब्धिरित्युच्यते, लब्धिः प्रत्ययो यस्य
तद्विध्विप्रत्ययं । अथ लब्ध्युपपादयो को विशेषः ?

निश्चयकादाचित्कीकृतो विशेषो लब्ध्युपपादयोः ॥ ३ ॥ उपपादो हि निश्चयेन भवति
जन्मनिमित्तत्वात् ? लब्धिस्तु कादाचित्कीति जातस्य सत उत्तरकालं तपोविशेषाद्यपेक्षत्वात्, इत्ययमनयोविशेषः

सर्वशरीराणां विनाशित्वाद्द्वैक्रियिकविशेषानुपपत्तिरिति चेन्न विवक्षितापरिज्ञानात् ॥ ४ ॥
स्यान्मतं विक्रिया विनाशः, सा च सर्वशरीराणां साधारणी मुहुर्मुहुरूपचयापचयधर्मत्वादुच्छेदाच्च, ततो न वैक्रि-
यिके कश्चिद्विशेषोस्तीति ? तन्न, किं कारणं ? विवक्षितापरिज्ञानात् । नात्र विक्रियेति विनाशो विवक्षितः,
किं तर्हि ? विविधकरण विक्रिया, सा द्वेषा—एकत्वविक्रिया पृथक्त्वविक्रिया चेति । तत्रैकत्वविक्रिया स्वशरीराद-
पृथग्भावेन सिंहव्याघ्रहंसकुरुरादिभावेन विक्रिया । पृथक्त्वविक्रिया स्वशरीरादन्यत्वेन प्रासादमंडपादि
विक्रिया । सा, उभयी च विद्यते भवनवासिष्यंतज्योतिष्ककल्पवासिना । वैमानिकानां आसर्वार्थसिद्धेः प्रशस्तरू-
पैकत्वविक्रियैव । नारकाणां त्रिसूलचक्रासिमुद्गरपरशुभिडिमालाद्यनेकायुधैकत्वविक्रिया न पृथक्त्वविक्रिया ।
आ पृथ्या. सप्तम्यां महागोकीटप्रमाणलोहितकुथुरुपैकत्वविक्रिया, नानेकप्रहरणविक्रिया, न च पृथक्त्ववि-
क्रिया । तिरश्चा मयूरादीनां कुमारादिभावं प्रति विधिष्यैकत्वविक्रिया, न पृथक्त्वविक्रिया । मनुष्याणां तपोविद्या-
दिप्राधान्याप्रतिविधिष्यैकत्वपृथक्त्वविक्रिया । किमेतदेव लब्ध्यपेक्षमुतान्यदप्यस्ति ? इत्यत आह—

तैजसमपि ॥ ४८ ॥

ननु च वैक्रियिकानंतरग्माहारक वक्तव्यमकालप्राप्तं तैजसं किमर्थमिहोच्यते ?

लब्धिप्रत्ययापेक्षार्थं तैजसग्रहणं ॥ १ ॥ लब्धिप्रत्ययमित्यनुवर्तते, तदभिसमीक्ष्येह तैजसग्रहणं
क्रियते । वैक्रियिकानंतरं यदुपदिष्ट तस्य स्वरूपनिर्धारणार्थं स्वामिनिर्देशनार्थं चाह—

शुभं विशुद्धमव्याधाति चाहारकं प्रमत्तसंयतस्यैव ॥ ४९ ॥

शुभकारणत्वाच्छुभव्यपदेशोऽन्नप्राणवत् ॥ १ ॥ यथा प्राणकारणेष्वन्नेषु प्राणव्यपदेशः, “अन्नं
वै प्राणा इति” तथा शुभकर्मण आहारकाययोगस्य कारणत्वादाहारक शरीर शुभमित्युच्यते ।

विशुद्धकार्यत्वाद्दिशुद्धाभिधानं कार्पासतंतुवत् ॥ २ ॥ यथा कार्पासकार्येषु तंतुषु कार्पास
व्यपदेशः कार्पासास्ततव इति । तथा विशुद्धस्य पुण्यकर्मणोऽश्वलस्य निरवधस्य कार्यत्वाद्दिशुद्धमित्याख्यायते ।

उभयतो व्याघाताभावादव्याघाति ॥ ३ ॥ न ह्याहारकशरीरेणान्यस्य व्याघातो नाप्यन्येना-
हारकस्येत्युभयतो व्याघाताभावादव्याघातीति व्यपदिश्यते ।

चशब्दस्त, प्रयोजनसमुच्चयार्थः ॥ ४ ॥ तस्य प्रयोजनसमुच्चयार्थश्चशब्दः क्रियते । तद्यथा—

कदाचिल्लिङ्गविशेषसद्भावज्ञानार्थं, कदाचित्सूक्ष्मपदार्थनिर्धारणार्थं, सयमपरिपालानार्थं च भरतैरावतेषु केवलिविरेहे जातसंग्रयस्तन्निर्णयार्थं महाविदेहेषु केवलिसकाशं जिगमिपुरौदारिकेण मे महानसयमो भवतीति विद्वानाहारकं निर्वर्तयति ।

आहारकमिति प्रागुक्तस्य प्रत्याम्नायः ॥ ५ ॥ एव प्रकारमाहारकमित्येतस्य प्रतिपादनार्थं पुनस्तस्य प्रत्याम्नायं क्रियते ।

प्रमत्तसंयतग्रहणं स्वामिविशेषप्रतिपत्त्यर्थं ॥ ६ ॥ यदाहारकगरीरं निर्वर्तयितुमारभते तदा प्रमत्तो भवतीति प्रमत्तसयतस्येत्युच्यते ।

इष्टतोऽवधारणार्थमेवकारोपादानं ॥ ७ ॥ यथैव विज्ञायते प्रमत्तसयतस्यैवाहारकं नान्यस्येति । मैव विज्ञायि प्रमत्तसयतस्याहारकमेवेति माऽभूदौदारिकादिनिवृत्तिरिति ।

एषां शरीराणां परस्परतः संज्ञास्वालक्षण्यस्वकारणस्वामित्वसामर्थ्यप्रमाणक्षेत्रस्पर्शन-
कालांतरसंख्याप्रदेशभावालपवहुत्वादिभिर्विशेषोपसेयः ॥ ८ ॥ उक्तानुक्तार्थसग्रहार्थमिदं वाक्यं ।
तत्र सज्ञातोऽन्यत्वमौदारिकादीना घटपटादिवत् । स्वालक्षण्यान्नानात्व, स्थैल्यलक्षणमौदारिक । विविधद्विगु-
णयुक्तविकरण वैक्रियिक, दुरधिगमसूक्ष्मपदार्थतत्त्वनिर्णयलक्षणमाहारक । शखधवलप्रभालक्षणं तैजसं ।
तदद्विविध नि सरणात्मकमितरञ्च । औदारिकवैक्रियिकाहारकदेहाभ्यतरस्थ देहस्य दीप्तिहेतुरनि.सरणात्मकं ।
यत्तेरुप्रचारित्रस्यातिक्रुद्धस्य जीवप्रदेशसपृक्त बहिर्निष्क्रम्य दाह्य परिवृत्यावतिष्ठमानं निष्पावकहरितपरिपूर्णं
स्थालीमग्निरिव पचति पक्त्वा च निवर्तते, अथ चिरमवतिष्ठते अग्निसादाहोर्धो भवति तदेतन्निःसरणात्मकं ।
सर्वकर्मशरीरप्ररोहलक्षणं कार्मण । स्वकारणतोऽन्यत्व- औदारिकशरीरनामकरणमौदारिक, वैक्रियिकशरीर
नामकरण वैक्रियिक, आहारकशरीरनामकरणमाहारक, तैजसशरीरनामकरणं तैजसं, कार्मणशरीरनामका-
रणं कार्मण । स्वामिभेदादन्यत्व- औदारिक तिर्यङ्मनुष्याणां, वैक्रियिकं देवनारकाणां, तेजो वायुकायिक, पचें-
द्रियतिर्यङ्मनुष्याणां च केपा चित् । आह चेदेक जीवस्थाने योगभगे सप्तविधकाययोगश्च तिर्यङ्मनुष्याणां,
वैक्रियिककाययोगो वैक्रियिकमिश्रकाययोगश्च देवनारकाणामुक्तः, इह तिर्यङ्मनुष्याणामपीत्युच्यते- तदिद-
मार्पविरुद्ध इत्यत्रोच्यते न, अन्यत्रोपदेगात् । व्याख्याप्रज्ञसिद्धकेषु शरीरभगे वायोरौदारिकवैक्रियिकतैजसकार्म-
णानि चत्वारि शरीराण्युक्तानि मनुष्याणां च एवमप्यार्ययोस्तयोर्विरोधः, न विरोध आभिप्रायकत्वाजीवस्थाने
सर्वदेवनारकाणां सर्वकालवैक्रियिकदर्शनात् तद्योगविधिरित्यभिप्राय नैव तिर्यङ्मनुष्याणां लब्धिप्रत्यय
वैक्रियिक सर्वेषां सर्वकालमस्ति काटाचिक्त्वाद्ब्याख्याप्रज्ञसिद्धकेष्वस्तित्वमात्रमभिप्रेत्याक्तं । आहारकं
प्रमत्तसयतस्य । तैजसकार्मणे सर्वससारिणा । सामर्थ्यतोऽन्यत्व- औदारिकस्य सामर्थ्यं द्वेषा भवगुणप्रत्ययत्वात्,
तिर्यङ्मनुष्याणामिहाष्ट्रपदचक्रधरवासुदेवादीना प्रकृष्टविकृष्टवीर्यदर्शनाद्भवप्रत्ययं । तपोवलानामृषीणां यच्छरीर
विकरणसामर्थ्यं तद्गुणप्रत्यय । तपःसामर्थ्यं तदिति चेन्नौदारिकशरीरादृते तपसः केवलस्य शरीरविकरण-
सामर्थ्याभावाद् । वैक्रियिकस्य सामर्थ्यं मेरुप्रचलनसकलमहीमडलोद्धर्तनादि । आहारकस्य सामर्थ्यमप्रतिह-
तर्वीर्यता । वैक्रियिकस्याप्यप्रतिहतसामर्थ्यं वज्रपटलादिष्वप्रतिघातदर्शनात् १ इति चेन्नैद्रसामानिकादीना प्रकर्ष
दर्शनादनतर्वीर्ययतिना चेद्रवीर्यस्य प्रतिघातश्रुतेः सप्रतिघातसामर्थ्यं वैक्रियिक । सर्वाणि चाहारकशरीराणि
तुल्यवीर्यत्वात्प्रतिहतत्वाच्चाऽप्रतिघातवीर्याणि । तैजसस्य सामर्थ्यं कोपप्रसादापेक्ष दाहानुग्रहरूप । कार्मणस्य
सामर्थ्यं सर्वकर्मवकाशदान । प्रमाणतोऽन्यत्व । सर्वजघन्येनागुलासख्येयभागप्रमाणं सूक्ष्मनिगोतौदारिक,
उत्कर्षेण साधिकयोजनसहस्रप्रमाणं नदीश्वरवापीपद्मौदारिक । वैक्रियिकं मूलशरीरतो जघन्येनारत्निप्रमाणं
सर्वार्थसिद्धिदेवस्य, उत्कर्षेण पचधनुः शतप्रमाणं, तमस्तम' प्रभाया नारकस्य विक्रिययोत्कर्षेण जवूदीप-
प्रमाणं, वैक्रियिकं शरीरं विक्ररोति देव । आहारकमरत्निप्रमाणं । तैजसकार्मणे जघन्येन यदोपात्तौदारिकशरीर

प्रमाणे, उत्कर्षेण केवलिसमुद्धाते सर्वलोकप्रमाणे । क्षेत्रतोऽन्यत्वं— औदारिकवैक्रियिकाहारकाणि लोकस्यासंख्येयभागक्षेत्रे । तैजसकार्मणे लोकस्यासंख्येयभागेऽऽसंख्येयेषु भागेषु सर्वलोके वा प्रतरलोकपूरणयोः । स्पर्शनतोऽन्यत्वं— औदारिकादानीमेकजीवं प्रति वक्ष्यामः । औदारिकेण तिर्यग्भिः सर्वलोकः स्पृष्टः । मनुष्यैः लोकस्यासंख्येयभागः । मूलवैक्रियिकशरीरेण लोकस्यासंख्येयभागा उत्तरवैक्रियिकेणाऽष्टौ चतुर्दशभागा देशोनाः, कथं ? सौधर्मदेवाः स्वपरप्रधान्यादारणाच्युतविहारात् षड्रज्जुर्गच्छति स्वप्राधान्यात्, अथ आवालुकपृथिव्या द्वे रज्जू इति । आहारकेण लोकस्यासंख्येयभागं स्पृशति, तैजसकार्मणाभ्यां सर्वलोकं । कालतोऽन्यत्वं— एकं जीवं प्रति वक्ष्यामः । मिश्रकं वर्जयित्वा औदारिकस्य तिर्यङ्मनुष्याणां जघन्येनातर्मुहूर्तः, उत्कर्षेण त्रीणि पत्योपमान्यंतर्मुहूर्तानानि, स चांतर्मुहूर्तोऽपर्याप्तकालः । वैक्रियिकस्य देवान्प्रति मूलवैक्रियिकदेहस्य जघन्येन दशवर्षसहस्राण्यपर्याप्तकालांतर्मुहूर्तानानि, उत्कर्षेण त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमाण्यपर्याप्तकालांतर्मुहूर्तानानि, उत्तरवैक्रियिकस्य जघन्य उत्कृष्टश्चाऽतर्मुहूर्तः । तीर्थकरजन्मनदीश्वरार्हदायतनादिपूजासु कथमिति चेत् पुनः पुनर्विकरणात्सातत्यावच्छेदः । आहारकस्य कालो जघन्यउत्कृष्टश्चाष्टांतर्मुहूर्तः, तैजसकार्मणयोः संतत्यादेशादभव्यान्प्रत्यनादिरपर्यवसानः कालः । भव्यांश्च काश्चित्प्रति येऽनतेनापि कालेन न सेत्स्यति । ये सेत्स्यति तान् प्रत्यनादिः सपर्यवसान एकसमयिकः । निषेक प्रति तैजसस्य षट्षष्टिसागरोपमाणि । कार्मणस्य कर्मस्थितिः सप्ततिसागरोपमकोटिकोव्यः । अतरेऽन्यत्वमौदारिकादीनामेकजीव प्रति वक्ष्यामि— मिश्रकं वर्जयित्वा औदारिकस्यातर्मुहूर्तांतर जघन्यं, कतरोतर्मुहूर्तः ? औदारिकमिश्रकालोतर्मुहूर्तः । कथं ? इह चातुर्गतिकः तिर्यङ्मनुष्येषूपन्नोतर्मुहूर्तमपर्याप्तको भूत्वा पर्याप्तकत्वं प्राप्यांतर्मुहूर्तं जीवित्वा मृतः, पुनस्तिर्यङ्मनुष्ययोरन्यतरत्रोत्पन्नः अपर्याप्तिकीमातर्मुहूर्तकीमनुभूय पर्याप्तको जातः, लब्धमौदारिकांतरं । उत्कर्षेण त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमाणि सातिरेकाणि । कथं ? यो मनुष्यस्त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमायुषेषु देवेषूपद्य स्थितिक्षये प्रच्युतः पुनर्मनुष्येषूपद्यते तस्य यो पर्याप्तिकालस्तेनाधिकानि त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमाणि । वैक्रियिकस्य जघन्यमतरंतर्मुहूर्तः, कथं ? मनुष्यस्तिर्यग्वा मृतः, दशवर्षसहस्रायुष्कदेवेषूपद्य च्युतः मनुष्येषु तिर्यक्षु चोत्पद्याऽपर्याप्तकालमनुभूय पुनर्देवायुर्वद्भूत्पद्यते लब्धमतरं, वैक्रियिकस्योत्कर्षेणातरमंतकालः, कथं ? देवत्वाच्युतोऽनंतकालं तिर्यङ्मनुष्येष्वटित्वा देवो जातः, अपर्याप्तकालमनुभूय वैक्रियिकशरीरो दृष्टः लब्धमतरं, आहारकस्यातरं जघन्यमंतर्मुहूर्तः प्रमत्तसंयत आहारकं निर्वर्त्यांतर्मुहूर्तमाहारकेण स्थितः प्रकृताहारकशरीरकार्यमुपसंहृत्य पुनर्लब्धिसनिधानादतर्मुहूर्तमवस्थाय निर्वर्तयतीति लब्धमंतरं । उत्कर्षेणार्धपुद्गलपरिवर्तः अतर्मुहूर्तोनः, कथं ? योऽनादिमिथ्यादर्शनमोहमुपशम्योपशमसम्यक्त्वसयमं च युगपत्प्रतिपन्न उपशमसम्यक्त्वाच्युतो वेदकं सम्यक्त्वेनोत्पद्यांतर्मुहूर्तस्थितः सन्नप्रमत्तसंयतस्त्ववे आहारकं बध्वा ततः प्रमत्तसंयतो निर्वर्त्य मूलशरीरं प्रविश्य मिथ्यात्व गतः सोऽर्धपुद्गलपरिवर्तं देशोनमाटित्वा मनुष्येषूपद्य पूर्वत्रिधिना सम्यक्त्वमुत्पाद्याऽसयतसम्यग्दृष्टिसंयतासयतयोऽन्यतरत्र दर्शनमोह क्षपयित्वा सयम प्रतिपद्याप्रमत्ताहारस्य बधकं प्रमत्तो निर्वर्तयतीति लब्धमतर । अत्र ये क्षयोपशमप्राथमिकाश्चत्वारोतर्मुहूर्तोस्ते कतरे ? प्रथमो दर्शनमोहोपशमसम्यक्त्वसमानकालसयमातर्मुहूर्तः । द्वितीयो वेदकसम्यक्त्वांतर्मुहूर्तः । तृतीय आहारकबधातर्मुहूर्तः । चतुर्थ आहारकनिर्वृत्यंतर्मुहूर्तः । एते चत्वार आद्या अतर्मुहूर्ता उत्तरकालमाहारकशरीरनिर्वृत्यतर्मुहूर्तः पंचमो मूलशरीरं प्रविश्य प्रमत्ताप्रमत्ताभ्यां बहून्वाराननुभवतो बहवोतर्मुहूर्ता अतोऽधः प्रवृत्तकरणविशुद्ध्या विशुद्धो विश्रातः । अपूर्वकरणानिवृत्तिसूक्ष्मसापरायक्षीणकाषायसयोग्ययोगिनामेकैकोऽतर्मुहूर्त इयता कालेन हीनोर्धपुद्गलपरिवर्तः । तैजसकार्मणयोर्नास्त्यंतर सर्वससारिषु सर्वकाल सनिधानात् । सख्यातोऽन्यत्व— औदारिकाण्यसंख्याताः श्रेणयो लोकप्रतरस्यासंख्येयभागः, आहारकाणि संख्येयानि चतुः पंचाशतः, तैजसकार्मणान्यनतानि अनतानंतलोकाः । प्रदेशतोऽन्यत्वं— औदारिकस्यानंताः प्रदेशाः अमव्यानामनंतगुणाः सिद्धानामनतभागाः । एव शेषाणां चतुर्णामपि शरीराणामनंतस्यानंतविकल्पत्वाद्दुत्तरोत्तराण्यधिकानि, आधिक्यपरिमाणं प्रागुक्तं । भावतोऽन्यत्वं— औदारिकादिस्वशरीर-

नामोदयात्सर्वाण्यौदयिकभावा । अल्पबहुत्वतोऽन्यत्वं— सर्वतः स्तोकाभ्याहारकाणि, वैक्रियिकाण्यसंख्येयगुणानि को गुणकार. असख्याता. ? श्रेणयः, लोकप्रतरस्यासख्येयभाग., तत औदारिकाणि असख्येयगुणानि । को गुणकारः ? असख्येया लोकाः । तैजसकार्मणावनतगुणानि को गुणकारः सिद्धानामनतगुणा. । आत्माधि-
श्रितकार्मणनिमित्तविवृतानि शरीराणि विभ्रता ससारिणा चातुर्विध्यव्रतामिन्द्रियसंबंधप्रतिविकल्पभाजा
प्रतिप्राणिन. किं त्रिलिंगसन्निधानमुत्तलिंगनियमः कश्चिदस्तीत्यत उत्तर पठति—

नारकसंमूर्च्छिनो नपुंसकानि ॥ ५० ॥

धर्मार्थकाममोक्षकार्यनरणान्नराः ॥ १ ॥ धर्मार्थकाममोक्षलक्षणानि कार्याणि नृणति
नयतीति नरा. ।

नरान् कायंतीति नरकाणि ॥ २ ॥ शीतोष्णासेद्वद्योदयापादितवेदनया नरान् कायंति शब्दा
यंत इति नरकाणि ।

नृणंतीति वा ॥ ३ ॥ अथवा पापकृतः प्राणिन आत्यतिकं दुःख नृणंति नयतीति नरकाणि ।
औणादिक. कर्तर्यकः ।

नरकेषु भवा नारकाः ॥ ४ ॥

संमूर्च्छनं संमूर्च्छ सः एषामस्तीति संमूर्च्छिनः ॥ ५ ॥ नारकाश्च संमूर्च्छिनश्च नारकसंमूर्च्छिनः ।

नपुंसकवेदाशुभनामोदयान्नपुंसकानि ॥ ६ ॥ चारित्रमोहविकल्पनोक्तपायभेदस्य नपुंसकवेद-
स्याशुभनाम्नश्चोदयान्न स्त्रियो न पुमास इति नपुंसकानि भवंति । नारकसंमूर्च्छिनो नपुंसकान्येवेति नियमः ।
तत्र हि स्त्रीपुसविषया मनोज्ञशब्दगधरूपरसस्पर्शसवधनिमित्ताऽल्पापि सुखमात्रा नास्ति । यद्येवमवधियते-
ऽर्थादापन्नमेतदुक्तेभ्योन्ये ये ससारिणः, तेषा त्रिलिंगत्वमिति । यत्रालयतनपुंसकलिंगस्याभावस्तत्प्रतिपाद-
नार्थमाह—

न देवाः ॥ ५१ ॥

स्त्रीपुंसविषयनिरतिशयसुखानुभवनादेषु नपुंसकाभावः ॥ १ ॥ स्त्रीणं पौत्र च यन्नि-
रतिशय सुखं शुभगतिनामोदयोपेक्षं तदेवानुभवतीति न तेषु नपुंसकानि सति तच्चोपरि वक्ष्यते । अथेतरे
कियल्लिंगा इत्यत आह—

शेषास्त्रिवेदाः ॥ ५२ ॥

त्रयो वेदा येषा ते त्रिवेदा के पुनस्ते ? स्त्रीत्वं पुस्त्व नपुंसकत्वमिति । कथं तेषां सिद्धिः ?

नामकर्मचरित्रमोहनोक्तपायोदयाद्वेदत्रयसिद्धिः ॥ १ ॥ नामकर्मणश्चारित्रमोहविकल्पस्य
नोक्तपायस्य चोदयाद्वेदत्रयस्य सिद्धिर्भवति । वेद्यत इति वेदो लिंगमित्यर्थं तल्लिंग द्विविधं द्रव्य
लिंग भावलिंग चेति । नामकर्मोदयाद्योनिमेहनादि द्रव्यलिंगं भवति । नोक्तपायोदयाद्भावलिंगं । तत्र स्त्रीवेदो-
दयात्स्यल्लक्षणस्य गर्भ इति स्त्री, पुत्रवेदोदयात्सूते जनयत्यपत्यमिति पुमान्, नपुंसकवेदोदयात्तदुभयगति
विकल नपुंसक । रूढिशब्दाश्चैते । रूढिषु च क्रिया व्युत्पत्त्यर्थेव, यथा गच्छतीति गौरिति । इतरथा हि गर्भ-
धारणादिक्रियाप्राधान्ये बालवृद्धाना तिर्यञ्चनुष्याणा देवाना कर्मणकार्ययोगस्थाना च तदभावात्स्त्रीत्वादि-
व्यपदेशो न स्यात् । तत्र हि स्त्रीवेदोऽगारवत् पुत्रवेदस्तृणाग्निवत् इष्टकाग्निवन्नपुंसकवेदस्त एते त्रयोपि वेदा-
शेषाणा गर्भजाना भवति । य इमे जन्मयोनिशरीरलिंगसवधाहितविशेषाः प्राणिनो निरदिश्यत देवादयो
त्रिचित्रधर्माधर्मवर्गीकृताश्चतस्तत्पु गतिषु शरीराणि धारयतः किं यथाकालमुपमुक्तायुषो मूर्त्यतराण्यास्कंदति
उतायथाकालमपीत्यत उत्तरं पठति—

औपपादिकचरमोत्तमदेहा संख्येयवर्षायुषोऽनपवर्त्यायुषः ॥ ५३ ॥

औपपादिका उक्ताः ॥ १ ॥ उक्ता व्याख्याता औपपादिका देवनारका इति ।

चरमशब्दस्यांतवाचित्वात्तज्जन्मनि निर्वाणार्हग्रहणं ॥ २ ॥ चरमशब्दोऽत्यपर्यायवाची चरमो देहो येषां त इमे चरमदेहा इति परीतसंसारस्तज्जन्मनिर्वाणार्हा गृह्यन्ते ।

उत्तमशब्दस्योत्कृष्टवाचित्वाच्चक्रधरादिग्रहणं ॥ ३ ॥ अयमुत्तमशब्द उत्कृष्टवाची उत्तमो देहो येषां त इमे उत्तमदेहा इति चक्रधरादिग्रहणं वेदितव्यं ।

उपमाप्रमाणगम्यायुषोऽसंख्येयवर्षायुषः ॥ ४ ॥ अतीतसख्यानामुपमाप्रमाणेन पल्यादिना गम्यमायुर्येषां त इमेऽसंख्येयवर्षायुषस्तिर्यङ्मनुष्याणामुत्तरकुर्वादिषु प्रसूताः ।

वाह्यप्रत्ययवशादायुषो हासोपवर्तः ॥ ५ ॥ वाह्यस्योपघातनिमित्तस्य विपश्चादेः सति सन्निधाने हासोऽपवर्त इत्युच्यते । अपवर्त्यमायुर्येषां त इमेऽपवर्त्यायुषः, नापवर्त्यायुषोऽनपवर्त्यायुषः, एते औपपादिकादय उक्ता अनपवर्त्यायुषो न हि तेषामायुषो वाह्यनिमित्तवशादपवर्तोस्ति ।

अंत्यचक्रधरवासुदेवादीनामायुषोपवर्तदर्शनादव्याप्तिः ॥ ६ ॥ उत्तमदेहाश्चक्रधरादयोऽनपवर्त्यायुष इत्येतत् लक्षणमव्यापि । कुतः ? अंतस्य चक्रधरस्य ब्रह्मदत्तस्य वासुदेवस्य च कृष्णस्य अन्येषां च तादृशानां वाह्यनिमित्तवशादायुरपवर्तदर्शनात् ?

न वा चरमशब्दस्योत्तमविशेषणत्वात् ॥ ७ ॥ न वैपदोषः किं कारणं ? चरमशब्दस्योत्तमविशेषणत्वात् । चरम उत्तमो देह एषां ते चरमोत्तमदेहा इति ।

उत्तमग्रहणमेवेति चेन्न तदनिवृत्तेः ॥ ८ ॥ स्यादेतदुत्तमग्रहणमेवास्तु उत्तमदेहा इति ? तन्न किं कारणं ? तदनिवृत्तेः, यो दोष उक्तोऽव्याप्तिरिति स तदवस्थ एव तेषामप्युत्तमदेहत्वात् ।

चरमग्रहणमेवेति चेन्न तस्योत्तमत्वप्रतिपादनार्थत्वात् ॥ ९ ॥ स्यान्मतं चरमग्रहणमेवास्तु चरमदेहा इति नार्थ उत्तमग्रहणेनेति ? तन्न किं कारणं ? तस्योत्तमत्वप्रतिपादनार्थत्वात् । स हि चरमो देहः सर्वेषामुत्तम इत्यर्थः प्रतिपाद्यते । चरमदेहा इति केषांचित्पाठ एतेषां नियमेनायुरनपवर्त्यमितरेषामनियमः ।

अप्राप्तकालस्य मरणानुपलब्धेरपवर्ताभाव इति चेन्न दृष्टत्वादांम्रफलादिवत् ॥ १० ॥ यथावधारितपाककालात्प्राक् सोपायोपक्रमे सत्याम्रफलादीना दृष्टः पाकस्तथा परिच्छिन्नमरणकालात् प्रागुदीरणप्रत्यय आयुषो भवत्यपवर्तः ।

आयुर्वेदसामर्थ्याच्च ॥ ११ ॥ यथाष्टागायुर्वेदविद्विषक् प्रयोगेतिनिपुणो यथाकालवाताद्युदयात्प्राग्बमनविरेचनादिनानुदर्णिमेव श्लेष्मादि निराकरोति । अकालमृत्युव्युदासार्थं रसायनं चोपदिशत्यन्यथा रसायनोपदेशस्य वैयर्थ्यं न वादोस्ति ? अत आयुर्वेदसामर्थ्यादस्यकालमृत्यु ।

दुःखप्रतीकारार्थ इति चेन्नोभयथा दर्शनात् ॥ १२ ॥ स्यान्मतं दुःखप्रतीकारार्थं आयुर्वेदस्येति ? तन्न किं कारणं ? उभयथा दर्शनात् । उत्पन्नवेदनयोर्हि चिकित्सादर्शनात् । **तनुत्पन्न/**

कृतप्रणाशप्रसंग इति चेन्न दत्त्वैव फलं निवृत्तेः ॥ १३ ॥ स्यान्मतं यद्यकालमृत्युरिति कृतप्रणाशः प्रसज्यते इति ? तन्न किं कारणं ? दत्त्वैव फलं निवृत्तेर्नाकृतस्य कर्मण फलमुपसृज्यते नच कृतकर्मफलविनाशः, अनिमोक्षप्रसगाद्, दानादिक्रियारभाभावप्रसगाच्च । किंतु कृतं कर्म कर्त्रे फलं दत्त्वैव निवर्तते विततार्द्रपृष्ठशोषवत् अयथाकालनिवृत्तः पाक इत्ययं विशेषः ।

इति तत्त्वार्थवार्तिके व्याख्यानालंकारे द्वितीयोध्यायः ॥ २ ॥

अथ तृतीयोध्यायः ।

ओंनमः सिद्धेभ्यः ।

मोक्षमार्गे त्रिविधे ^{श्च}कृते आदावुपदिष्टस्य सम्यग्दर्शनस्य विषयप्रदर्शनार्थं जीवादिपदार्योपदेष्टे कर्तव्ये जीवा निर्दिष्टाः । इदानीं तदधिष्ठानव्याख्यानप्रसंगेन लोकविभागो वक्तव्यः स पुनस्त्रिविधः अधोलोकस्तिर्यग्लोक ऊर्ध्वलोकः । तत्र क्रमप्राप्तस्याऽधोलोकस्त वर्णनार्थमुच्यते । अथवा संवेगहेतुत्वात् स नारकीः शीतोष्णनिमित्ताः सुतीव्रवेदनाः श्रुत्वाऽयं कथं सविभ्रः स्यादिति प्रथममधोलोक उच्यते । अथवा भवप्रत्ययोवधिर्देवनारकाणामित्येवमादिषु नारकाः श्रुताः, ततः पृच्छति के ते नारका ? इति तत्प्रतिपादनार्थं तदधिकरणनिर्देशः क्रियते—

**रत्नशर्करावालुकापंकधूमतमोमहातमःप्रभाभूमयो घनांबुवाता-
काशप्रतिष्ठाः सप्ताधोधः ॥ १ ॥**

रत्नादीनामितरेतरयोगे द्वंद्वः ॥ १ ॥ रत्नं च शर्करा च वालुका च पंकश्च धूमश्च तमश्च महातमश्च रत्नशर्करावालुकापंकधूमतमोमहातमासीति इतरेतरयोगे द्वंद्वो दृष्टव्यः ।

प्रभाशब्दस्य प्रत्येकं परिसमाप्तिर्भुजिवत् ॥ २ ॥ यथा देवदत्ताजिनदत्तगुरुदत्ता भोज्यंता-मिति प्रत्येक भुजिः परिसमाप्यते । एवं प्रभाशब्दस्यापि प्रत्येक परिसमाप्तिर्वेदितव्या । रत्नप्रभा शर्कराप्रभा वालुकाप्रभा पंकप्रभा धूमप्रभा तमप्रभा महातमप्रभा चेति ।

साहचर्यात्ताच्छब्दासिद्धिर्यष्टिवत् ॥ ३ ॥ यथा यष्टिसहचरितो देवदत्तो यष्टिरित्युच्यते तथा चित्र-वज्र-वैडूर्य-लोहित-क्षुमसार-गत्व-गोमेद-प्रवाल-ज्योती-रसुंजन-मूलिकाक-रुफटिक-चदन-वर्बक-चकुल-शिला-मयाख्यषोडशधापरिलिङ्गतरत्नप्रभासहचरितत्वाद्ब्रह्मप्रभा भूमिः । शर्कराप्रभासहचरिता शर्कराप्रभा, वालुकाप्रभासहचरिता वालुकाप्रभा, पंकप्रभासहचरिता पंकप्रभा, धूमप्रभासहचरिता धूमप्रभा, तमप्रभासहचरिता तमप्रभा, महातमप्रभासहचरिता महातमप्रभेति ।

तमप्रभेति विरुद्धमिति चेन्न स्वात्मप्रभोपपत्तेः ॥ ४ ॥ स्यन्मतं तमोधकारः, प्रभा प्रकाश इति विरुद्धवेतावर्थौ यदि तमो न प्रभा, अथ प्रभा न तमस्तमप्रभेत्यभिधानमनुपपन्नमिति ? तन्न किं, कारण ? स्वात्मप्रभोपपत्ते । न दीप्तिरूपैव प्रभा किं तर्हि द्रव्याणां स्वात्मैव मृजा प्रभा यत्सनिधानान्मनुष्यादीनामय सव्यवहारो भवति स्निग्धकृष्णप्रभमिदं रूक्षकृष्णप्रभमिति ततस्तमप्रभेति ।

भेदे रूढिशब्दानामगमकत्वमवयवार्थाभावादिति चेन्न सूत्रस्य प्रतिपादनोपायत्वात् ॥ ५ ॥ स्यादेतद्यथेते नैमित्तिका रूढिशब्दा भेदे गमकत्वमेषां नास्ति कुतोऽवयवार्थाभावादिति ? तन्न किं, कारणं सूत्रस्य प्रतिपादनोपायत्वात् तेषां सज्ञाशब्दानां प्रतिपादनोपायभूतमिदमस्मान्निबन्धनस्थानाच्छब्दांतराप्युप-प्लवते यैरर्थाः सज्ञायते ।

भूमिग्रहणमधिकरणविशेषप्रतिपत्त्यर्थं ॥ ६ ॥ यथा स्वर्गपटलानि भूमिमनाश्रित्याऽवस्थितानि न तथा नारकावासाः किं तर्हि ? भूमीरश्रित्य व्यवस्थिता इत्यधिकरणविशेषप्रतिपत्त्यर्थं भूमिग्रहण ।

घनांबादिग्रहणं तदालंबननिर्ज्ञानार्थं ॥ ७ ॥ तासां भूमीनामालंबननिर्ज्ञानार्थं घनांबादिग्रहणं क्रियते घनमेवावु घनावु घनावु च वातश्चाकाश च घनावुवाताकाशानि तानि प्रतिष्ठाऽऽश्रयो यासां ता घनावुवाताकाशप्रतिष्ठाः । सर्वा एता भूमयः घनोदधिवलयप्रतिष्ठा, घनोदधिवलय घनवातवलयप्रतिष्ठा, घनवात वलयं तनुवातवलयप्रतिष्ठा, तनुवातवलयमाकाशप्रतिष्ठाकाशमात्मप्रतिष्ठा, तस्यैवाधाराधेयत्वात् । त्रीण्यप्येतानि

षलयान्यन्वर्थसंज्ञानि प्रत्येकं विंशतियोजनसहस्रबाहुल्यानि । तत्र घनोदधयो मुद्गसन्निभाः, घनवाता गोमूत्रवर्णाः, अव्यक्तवर्णास्तनुवाताः । तत्र रत्नप्रभाया बाहुल्यमेकयोजनशतसहस्रमशीतिश्च योजनसहस्राणि । तस्यास्त्रयोभागाः खरपृथिवीभागः, पंकवहुलः, अव्वहुलश्चेति । तत्र चित्रादिपोडशाघाप्रक्लृप्तरत्नांचितः खरपृथिवीभागः पोडशयोजनसहस्रवहुलः।पंकवहुलः चतुरशीतियोजनसहस्रवहुलः।अव्वहुलोऽशीतियोजनसहस्रवहुलः । तत्र खरपृथिवीभागस्योपर्यधश्चैकैकं योजनसहस्र परित्यज्य मध्यमभागेषु चतुर्दशसु योजनसहस्रेषु किंनरार्किं पुरुषमहोरगरागधर्वयक्षराक्षसभूतपिशाचानां सप्तानां व्यंतराणां, नागविद्युत्सुपर्णाग्निवातस्तानितोदाधिद्वीपदिकुमाराणां नवानां भवनवासिनां चावासाः । पंकवहुलभागेऽसुरराक्षसानामावासाः । अव्वहुलभागे नरकाणि । शर्कराप्रभाया बाहुल्यं द्वात्रिंशद्योजनसहस्राणि ततोधोधस्तानि चतुर्भिश्चतुर्भिर्योजनसहस्रोनानि बाहुल्यानि वेदितव्यानि आपष्याः । सप्तम्या अष्टौ योजनसहस्राणि । सर्वासां तासामतराणि तिर्यक् चासख्येया योजनकोटीकोट्यः ।

सप्तग्रहणमियत्तावधारणार्थं ॥ ८ ॥ यथा गम्येत सप्तैव नरकाधारभूमयो नाष्टौ न षट् चेति सख्यांतरनिवृत्त्यर्थं । सति हि केचित्तत्रांतरीयाः अनतेषु लोकधातुष्वनंताः पृथिवीप्रस्तारा इत्यध्यवसिताः । कथं तेषां निवृत्तिः ? स्याद्वादनीतिनिरूपितकर्मफलसंबन्धादियुक्तिसद्भावात् । आर्हत्तस्यागमस्य प्रामाण्यं न शेषाणां तदभावादिति ।

अधोधोवचनं तिर्यक्प्रचयनिवृत्त्यर्थं ॥ ९ ॥ यथा गम्येताधोध एव सप्तापि भूमयो न तिर्यक्प्रचयेनावस्थिता इति प्रतिपत्त्यर्थमधोधोग्रहण ।

सामीप्याभावाद् द्वित्वानुपपत्तिरिति चेन्नांतरस्याविवक्षितत्वात् ॥ १० ॥ स्यान्मत्प्रत्येक भूमिनामतराप्यसख्यातयोजनकोटीकोटिपरिमाणानि ततः सामीप्याभावाद् द्वित्वाभाव इति ? तन्न किं कारणं ? अतरस्याविवक्षितत्वात् । कथमविवक्षा सतः ? सतोप्यविवक्षा भवति यथा लोमिकांडका अनुदरा कन्येति ।

तुल्यजातीयेनाव्यवधानं सामीप्यमिति वा ॥ ११ ॥ अथवा यदतर तत्पूर्वोत्तरभागांतः पातित्वात्सामीप्यमिति तद्द्योतनार्थं द्वित्वं ।

पृथुतरा इति केषांचित्पाठः ॥ १२ ॥ केचिदत्र पृथुतरा इति पठति अत्र तरनिर्देशः, कुतः ? प्रकर्षाभावात् । द्वयोर्द्वयोर्वाभिसंबन्धे सति महत्त्वविशेषप्रख्यापनार्थस्तरशब्दः । एवमपि रत्नप्रभाया पृथुतराव्यपदेशो नास्ति प्रतियोग्यभावादपि च शर्कराप्रभाटीना प्रकर्षाभावोऽधोधोहीनपरिमाणत्वात् तस्मादधोधः पृथुतरा इति व्यपदेशो नोपपद्यते । स्यादेतदधोलोकस्य वेत्रासनसंस्थानस्याधोधः पृथुत्वप्रकर्षात् पृथुतरा इति व्यपदेश इति तच्च न भूमिम्या बहिस्तत्पृथुत्वमेवं ह्युक्त स्वयंभूरमणसमुद्रांतादवलविता रज्जु सप्तम्याः भूमेरवसाने पूर्वादिदिग्भिर्भागावगाहिकालमहाकालरौरवमहारौरवाते पततीति । अथापि कथंचित्स्यात्प्रकर्षः तिर्यक् पृथुतरा इति वक्तव्यं स्यान्नाधोधः इति । अथापि कथंचिदनेन विशेषणार्थं एवग्राह्यमधोधो वेदनाप्रकर्षाप्रकर्षयोगादायुषोतिशयाद्वा तन्निमित्तस्य तद्व्यपदेशदर्शनात् तत्संबन्धाद्वा भूमयः पृथुतरा इति व्यपदिश्यते । एवमपि रत्नप्रभाया पृथुतराव्यपदेशो नोपपद्यत एव । अत्राह किं ता भूमयो नरकाणां सर्वत्रावासा आहोस्वित् क्वचित् क्वचिदिति ? तन्निर्धारणार्थमाह—

**तासु त्रिंशत्पंचविंशतिपंचदशदशत्रिपंचो नैकनरकशतसहस्राणि
पंच चैव यथाक्रमं ॥ २ ॥**

तासु रत्नप्रभादिषु भूमिषु नरकाण्यनेन संख्यायते ।

त्रिंशदादीनां परस्पराभिसंबंधे वृत्तिः ॥ १ ॥ त्रिंशदादीनां पदानां परस्पराभिसंबंधे सति वृत्तिर्वेदितव्या । पचभिरून पचोन पंचोन च युदेकं च तत्पंचोनैकं त्रिंशच्च पचविंशतिश्च पचदश च दश च त्रयश्च पचोनैकं च त्रिंशत्पचविंशतिपचदशदशत्रिपंचोनैकानि, शतानां महत्त्वाणि शतसहस्राणि नरकाणां शतसहस्राणि नरकशतसहस्राणि, त्रिंशत्पचविंशतिपचदशदशत्रिपंचोनैकनरकशतसहस्राणि । यथाक्रमवचनं यथासख्याभिसंबंधार्थं । यो य. क्रमो यथाक्रम, तस्य वचनं रत्नप्रभादिभिः त्रिंशतादीनां यथासख्यमभिसंबंधो यथा स्यादिति । तद्यथा— रत्नप्रभाया त्रिंशन्नरकशतसहस्राणि । गर्कराप्रभायां पचविंशतिनरकशतसहस्राणि । बालुकाप्रभाया पचदशनरकशतसहस्राणि । पकप्रभाया दशनरकशतसहस्राणि । घूमप्रभायां त्रीणि नरकशतसहस्राणि । तमःप्रभायां पचोनमेकनरकशतसहस्रं । महातमःप्रभायां पचनरकाणि । तत्र रत्नप्रभायां अब्बहुलभागे उपर्यधश्चैकैकं योजनसहस्रं वर्जयित्वा मध्ये नरकाणि भवति । तानि त्रिधा वर्ण्यते, इंद्रकश्रेणिपुष्पप्रकीर्णकविभागेन । तत्र रत्न भाया त्रयोदशनरकप्रस्ताराः, त्रयोदशैवेंद्रकनरकाणि-सीमंतक-निरय-रौरव-सुभ्रात-उद्रांत-सभ्रात-असभ्रात-निभ्रात-तप्त-त्रस्त-शुक्रात-अवक्रांत-वृत्रिकातनामानि । गर्कराप्रभायामेकादश नरकप्रस्ताराः एकादशैवेंद्रकनरकाणि, सप्त-वनक-मनक-शाट-सवाट-जिह्व-उज्जिह्विक-अडोल-खोलुक-स्तनखोलुकाख्यानि । बालुकाप्रभायां नव नरकप्रस्तारा नवैवेंद्रकनरकाणि तप्त-त्रस्त-तपन-आतपन-निदाघ-ज्वलित-जोज्वलित-सज्वलित-संप्राज्वलितसज्ञकानि । पकप्रभाया सप्तनरकप्रस्तारा सप्तैवेंद्रकनरकाणि आर-मार-तार-वर्चस्क-व्रमनस्क-खाट-अखाटाख्यानि । घूमप्रभायां पंच नरकप्रस्ताराः पंचैवेंद्रकनरकाणि तम-भ्रम-झप-अंध-तमिभ्राभिधानानि । तम-प्रभायां त्रयो नरकप्रस्ताराः, त्रीण्यैवेंद्रकनरकाणि हिम, वर्दळ, लल्लकनामधेयानि । महातम-प्रभायामेको नरकप्रस्तारः, एकमेवेंद्रकनरकप्रतिष्ठानाख्य । तत्र सीमंतनरकस्य चतसृषु दिक्षु चतस्रो नरकश्रेण्यो निर्गतास्तथा विदिक्ष्वपि । तदतरेषु पुष्पप्रकीर्णकनरकाणि । तत्रैकैकस्यां दिङ्करकश्रेण्यामेकान्त्रिपंचागदेकोनपंचागन्नरकाणि तथैकैकस्यां विदिङ्करकश्रेण्यामष्टचत्वारिंशदष्टचत्वारिंशन्नरकाणि । एवं निरयादिष्वय्यैकैकं परिहाय्य नेतव्यानि— तत्र प्रथमाया पृथिव्या श्रेणीद्रकनरकाणां संख्या चतुश्चत्वारिंशच्छतानि त्रयस्त्रिंशानि । पुष्पप्रकीर्णकानामेकोनत्रिंशच्छतसहस्राणि पचनवतिश्च सहस्राणि पंचशतानि सप्तपञ्च्यधिकानि । एतावुभावपि राशी संपिंडितौ त्रिंशन्नरकशतसहस्राणि । द्वितीयायां श्रेणीद्रकनरकसंख्या पञ्चविंशतिः शतानि पंचनवत्युत्तराणि । पुष्पप्रकीर्णकानां संख्या चतुर्विंशतिः शतसहस्राणि सप्तनवति सहस्राणि त्रीणि शतानि पच च, एतावुभावपि राशी संपिंडितौ पंचविंशतिनरकशतसहस्राणि । तृतीयाया श्रेणीद्रकनरकसंख्या चतुर्दशशतानि पंचाशीत्यधिकानि । पुष्पप्रकीर्णकसंख्या चतुर्दशशतसहस्राणि अष्टानवतिः सहस्राणि पचशतानि पंचदशाधिकानि एतावुभावपि राशी संपिंडितौ पंचदशनरकशतसहस्राणि । चतुर्थ्यां श्रेणीद्रकनरकसंख्या सप्ताधिकानि सप्तशतानि । पुष्पप्रकीर्णकसंख्या नवनरकशतसहस्राणि नवनवतिश्च सहस्राणि द्वे शते त्रिनवत्युत्तरे । एतावुभावपि राशी संपिंडितौ दशनरकशतसहस्राणि । पचम्यां श्रेणीद्रकनरकसंख्या द्वे नरकशते पचपञ्च्यधिके । पुष्पप्रकीर्णकसंख्या द्वे शतसहस्रे नवनवतिश्च सहस्राणि सप्तशतानि पचत्रिंशानि च एतावुभावपि राशी संपिंडितौ त्रीणि नरकशतसहस्राणि । पचम्यां श्रेणीद्रकनरकसंख्या त्रिषष्टिनरकाणि, पुष्पप्रकीर्णकसंख्या नवनवतिर्नरकसहस्राणि नवशतानि द्वात्रिंशानि, एतावुभावपि राशी संपिंडितौ नवनवतिः सहस्राणि नवशतानि पंचनवत्युत्तराणि । सप्तम्यां श्रेणीद्रकनरकमेकप्रतिष्ठानं नाम-श्रेणी-नरकाणि चत्वारि । प्राच्यां दिशि कालं, प्रतीच्यां महाकालं, अपाच्यां रौरवं, उदीच्यां महारौरवं, विदिक्श्रेणीनरकाणि न संति, तान्येतानि पच सर्वश्रेणीद्रकनरकसंख्या षण्णवतिर्नरकशतानि त्रिपंचागानि । सर्वपुष्पप्रकीर्णकसंख्या त्र्यंशतिर्नरकशतसहस्राणि । तासु सप्तास्वति पृथिवीषु कानि चिन्नरकाणि संख्येयविस्ताराणि कानि चिदसंख्येयविस्ताराणि । यानि संख्येयविस्ताराणि तानि संख्येययोजनशतसहस्रविस्ताराणि, यान्यसंख्येयविस्ताराणि तान्यसंख्येययोजनशतसहस्रविस्ताराणि । सर्वत्र च नरकाणां पचमो भागः संख्येयविस्ताराणां चत्वारो भागा असंख्येयविस्ताराणां ब्राह्मण्यसुच्यते । श्लोकः प्रथमपृथिव्यां इतरास्वर्धाधिकाः क्रमेणैव

चत्वारः । सप्तम्यां सर्वैद्रकनरकवाहुल्यं स्वैद्रकवाहुल्यं स्वत्रिभागपरिवर्धितं तच्छ्रेण्याः श्रेणीद्रकवाहुल्यसहितं ज्ञेयं प्रकीर्णकस्य । तान्येतानि नरकाणि उष्ट्रकाद्यशुभसंस्थानानि शोचनरोदनाक्रंदनाद्यशुभनामानि वेदितव्यानि । अथ तेषु सीमंतकादिषु नरकेषु पापकर्मवशात्प्रादुर्भवतः प्राणिनः किलक्षणाः ? इत्यत आह—

नारका नित्याशुभतरलेश्यापरिणामदेहवेदनाविक्रियाः ॥ ३ ॥

लेश्यादिशब्दा उक्तार्थाः ॥ १ ॥ लेश्यादयः शब्दा उक्तार्था वेदितव्याः । लेश्या च परिणामश्च देहश्च वेदना च विक्रिया च लेश्यापरिणामदेहवेदनाविक्रियाः । लोके प्रतियोग्यंतरापेक्षया प्रकर्षो दृष्टः, इहा ऽशुभतरा इति किमपेक्ष्य प्रकर्षनिर्देशः ? उच्यते—

तिर्यग्व्यपेक्षोऽतिशयनिर्देशः ॥ २ ॥ तिरश्चामप्यशुभा लेश्यादयो नारकाणां च । ततः प्रकर्षेण नारकाणामित्यशुभतराः ।

ऊर्ध्वापेक्षो वाऽधोगतानां ॥ ३ ॥ अथवा ऊर्ध्वनरकाशुभतरलेश्याचपेक्षयाऽधोगतानां प्रकर्षो दृष्टव्यः ।

नित्यग्रहणालेश्याद्यनिवृत्तप्रसंग इति चेन्नाभीक्ष्ण्यवचनत्वात् नित्यग्रहसितवत् ॥ ४ ॥ स्यादेतन्नित्यशब्दोऽयं कूटस्थेष्वविचलेषु भावेषु दृष्टः, यथा नित्या द्यौ नित्या पृथिवी नित्यमाकाशमिति तथा लेश्यादीनामपि व्ययोदयाभावान्नित्यत्वे सति नरकादप्रच्यवः स्यादिति ? तन्न किं कारणमाभीक्ष्ण्यवचनान्नित्यग्रहसितवत् । यथा नित्यग्रहसितो देवदत्त इत्युच्यते योऽर्भाक्ष्णं ग्रहसति नच तस्य ग्रहसनानिवृत्तिः ? कारणे सति भावात् । तथा शुभकर्मोदयनिमित्तवशात् लेश्यादयोऽनारतं प्रादुर्भवतीति आभीक्ष्ण्यवचनो नित्यशब्दः प्रयुक्तः । नित्यमशुभतरा नित्याशुभतराः सुप्सुपेति वृत्तिर्मयूरव्यसकादित्वाद्वा । नित्याशुभतरा लेश्यापरिणामदेहवेदनाविक्रिया येषां त इमे नित्याशुभतरलेश्यापरिणामदेहवेदनाविक्रियाः । तत्राशुभतरलेश्या इति, प्रथमद्वितीययोः कापोतलेश्या । तृतीयायामुपरिष्ठात्कापोती अधोनीला । चतुर्थ्यां नीला । पंचम्यामुपरि नीलाऽधः कृष्णा । षष्ठ्यां कृष्णा । सप्तम्यां परमकृष्णा । एतेषां नारकाणां स्वायुःप्रमाणावधृता द्रव्यलेश्या उक्ताः, भावलेश्यास्तु षडपि प्रत्येकमर्तुर्द्वर्तपरिवर्तिन्यः । अशुभतरपरिणामा इति स्पर्शरसगंधवर्णशब्दपरिणामाः क्षेत्रविशेषनिमित्तवशादतिदुःखहेतवोऽशुभतराः । अशुभतरदेहा इति तेषां शरीराण्यशुभनामप्रत्ययादशुभागोपांगस्पर्शरसगंधवर्णस्वराणि हुंडसंस्थानानि लूनाडजगरीराकृतीनि ऋरकरणवीभत्सप्रतिभयदर्शनानि, यथेह श्लेष्ममूत्रपुरीषमलरुधिरवसाभेदः प्रयवमनप्रतिमांसकेगास्थिचर्मोद्यशुभमौदारिकगतं ततोऽप्यतीवाशुभत्वं वैक्रियिकशरीरत्वेपि । तत्र रत्नप्रभायां नारकशरीरोत्सेधः सप्तधनूपि त्रयोहस्ताः षट् चागुलयः । अधोधो द्विगुणद्विगुण उत्सेधः । अशुभतरवेदना इति अभ्यतरासद्वेद्योदये सल्मनादिपारिणामिकगीतोष्णवाह्यनिमित्तजनिताः सुतीव्रवेदना भवंति नारकाणां । तद्यथा— निदावे मध्याह्ने व्यभ्रे नभसि षटुत्पनकिरणसतसादिगतराले दूरीकृतशीतवाते द्वाग्निदाहोद्वाहिष्यसमीरणे रूक्षदेशे सर्वतो दीप्ताग्निशिखापरीतस्य तृष्णार्तस्य पिच्छन्वरसत्तापितशरीरस्य निष्प्रतीकारस्य यादृगुष्णजं दुःखं ततोऽप्यनतगुणमुष्णनरकेषु दुःखं भवति । माघमासे हिमानीपतनव्याप्तशीतदिगंतराले नभसि, प्रस्पदजलाप्लुतकदर्ममहीतले, रात्रौ शीतवातपातप्रस्फुरितगात्रकृतदंतवीणस्य शीतज्वराभिभूततनोर्निरस्ताश्रयप्रावरणस्य यादृक् शीतसमुद्भव दुःखं ततोऽप्यनंतगुणं कष्ट शीतनरकेषु दुःखं भवति । अथवा हिमत्रन्मात्रस्ताप्रगिरिरुष्णनरकेषु यदि निक्षिप्येत क्षिप्रमेव हि द्रवीभवेत् । स एको द्रवीभूतः शीतनरकेषु यदि निक्षिप्येत अक्षिनिमेपमात्र एव घनः स्यादित्येवमनुमीयमानं शीतोष्णं तत्र वेदितव्यं । प्रथमाद्वितीयातृतीयाचतुर्थीपूष्णवेदनान्येव नरकाणि । पंचम्यामुपरि उष्णवेदने द्वे नरकगतसहस्रे, अधः शीतवेदनानामेक गतसहस्रं, षष्ठीसप्तम्योः शीतवेदनान्येव सर्वसमुदायेन द्व्यशीतिनरकशतसहस्राणि उष्णवेदनानि, द्वे नरकशतसहस्रे शीतवेदने । अशुभतरविक्रिया इति शुभं करिष्याम इत्यशुभतर-

मेव विकुर्वति । दुःखाभिभूतमनसश्च दुःखप्रतीकारचिकीर्षया गरीयस एव दुःखहेतून् विकुर्वति । एते भावा अधोधोऽश्रुभतराः वेदितव्याः । किमेवा नारकाणां शीतोष्णजनितमेव दुःखमुतान्यथापि भवतीत्यत आह—

परस्परोदीरितदुःखाः ॥ ४ ॥

कथं परस्परोदीरितदुःखत्व ?

निर्दयत्वात्परस्परदर्शने सति कोपोत्पत्तेः श्ववत् ॥ १ ॥ यथा श्वानः आश्वतिकाकारणा-
नादिकालप्रवृत्तजातिकृतवैरापादितनिर्दयत्वात्परस्परभक्षणभेदनच्छेदनाद्याहितदुःखा भवति, तथा नारका अपि
भवप्रत्ययेनावधिज्ञानेन मिथ्यादर्शनोदयाद्विभगव्यपदेशभाजा च दूरादेव दुःखहेतून्वगम्योत्पन्नदुःखाः प्रत्या-
सत्तौ परस्परालोकनाच्च प्रज्वलितकोपाग्रयः स्वविकृतासिवासीपरशुभिडिपालादिभिः परस्परदेहतक्षणभेद-
नच्छेदनादिभिर्दुरीरितदुःखाः भवति । किमेतावानेव दुःखोत्पत्तिकारणप्रकार उतान्योपि कश्चिद-
स्तीत्यत आह—

संकलिष्टासुरोदीरितदुःखाश्च प्राक् चतुर्थ्याः ॥ ५ ॥

पूर्वभवसंक्लेशपरिणामोपात्ताशुभकर्मोदयात्सततं क्लिष्टाः संक्लिष्टाः ॥ १ ॥ पूर्वज-
न्मनि भावितेनातिसंक्लेशपरिणामेन यदुपार्जित पापकर्म तस्योदयात्सततमविरत क्लिष्टाः संक्लिष्टाः ।

असुरनामकर्मोदयादसुराः ॥ २ ॥ देवगतिनामकर्मविकल्पस्यासुरत्वसर्वर्तनस्य कर्मण उ-
दयादस्यंति परानित्यसुरा ॥

संकलिष्टविशेषणमन्यासुरनिवृत्त्यर्थं ॥ ३ ॥ न सर्वेऽसुरा नारकाणां दुःखमुत्पादयति किं
तर्हि ? अत्रावरीपादय एव केचनेति प्रदर्शनार्थं संक्लिष्टविशेषण ।

असुराणां गतिविषयनियमप्रदर्शनार्थं प्राक्चतुर्थ्या इति वचनं ॥ ४ ॥ तेषां संक्लिष्टाना-
मसुराणां वेदनोदीरणकारणानां त्रिषु पृथिवीषु गतिर्नातःपरमिति प्रदर्शनार्थं प्राक्चतुर्थ्या इत्युच्यते ।

आडो ग्रहणं लघ्वर्थमिति चेन्न संदेहात् ॥ ५ ॥ स्यान्मतमाडत्र प्रयोक्तव्यः, लघ्वर्थं स एव
मर्यादां गमयतीति ? तन्न किं कारणं ? संदेहादभिधावपि आड् वर्तते मर्यादायामपि ततः संदेहः स्यात्
किं सह चतुर्थ्या उत ततः प्रागित्यतोऽसंदेहार्थं प्राग्वचनमेव युक्तं ।

च शब्दः पूर्वहेतुसमुच्चयार्थः ॥ ६ ॥ संक्लिष्टासुरोदीरितदुःखाश्च पूर्वोक्तहेतूदीरितदुःखा-
श्चेति समुच्चायार्थश्चशब्दः इतरथा हि तिसृषु भूमिषु पूर्वोक्तहेत्वभाव प्रतीयते ।

अनंतरत्वादुदीरितग्रहणानर्थक्यमिति चेन्न तस्य वृत्तौ परार्थत्वात् ॥ ७ ॥ स्यान्मतम-
नतरमुदीरितग्रहणमस्ति तेनैवात्राभिसवध कर्तव्यः, अनर्थक्यं पुनरुदीरितग्रहणमिति ? तन्न किं कारणं ?
तस्य वृत्तौ परार्थत्वात् । स ह्युदीरितशब्दः वृत्तौ परार्थे सव्यवस्थित इह सवद्भुमशक्यः ।

वाक्यवचनमिति चेन्नोदीरणहेतुप्रकारदर्शनार्थत्वात् ॥ ८ ॥ स्यादेतद्वाक्यमेव वक्तव्यं
परस्परेणोदीरितदुःखाः संक्लिष्टासुरैश्च प्राक् चतुर्थ्या इति ? तन्न किं कारणं ? उदीरणहेतुप्रकारदर्शनार्थ-
त्वात् पुनरुदीरितग्रहणेनोदीरणकारणप्रकाराः प्रदर्श्यन्ते तद्यथा— तप्त्यायोरसपायननिष्ठसायस्तभाल्लिगन-
कूटशाल्मल्यारोहणावतरणायोधनाभिघातवासिक्षुरतक्षणक्षारतप्ततैलावसेचनाय कुभीपाकावरीपभर्जनयत्रपील-
नैः शूलशलाकाव्यधनक्रकचपाटनागारधानीवाहनसूचीशाड्वलावकपर्णैः व्याघ्रक्ष्मीपिश्वशृगालवृककोकमा-
जार्जनकुलाखुसर्पवायसगृध्रककोलकश्येनादिखादनैः तप्तवालुकाविचरणासिपत्रवनप्रवेशनवैतरण्यवतारणपर-
स्परचोदनादिभिश्च ते संक्लिष्टासुरा दुःखमुदीरयन्ति नारकाणां, किमर्थं त एव कुर्वतीति चेत्
पापकर्माभिरतत्वात्, यथा गोमहिपमेपवराहकुक्कुटवर्तिकालापकान् मल्ल्यांश्च युद्धयमानान् परस्पर घ्नतश्च

दृष्ट्वा रागद्वेषमोहाभिभूताना अकुशलानुब्रंधिपुण्याना नराणां प्रीतिरूपद्यते । तथा तेषामसुराणां नारकां-
स्तथा कारयतामन्योन्यं च घ्नंतः पश्यतां परा प्रीतिरूपद्यते । तेषा सत्यपि देवत्वे मायानिदानमिध्यादर्शन-
शत्यतीव्रकपायोपहतस्यानालोचितभावदोषस्याप्रत्यवमर्शस्याकुशलानुब्रंधिपुण्यस्य कर्मणस्तपसश्च भावदो-
षानुकर्षिणस्तत्फलं यत्सत्त्वपि अनेकेषु प्रीतिहेतुषु अशुभा एव प्रीतिहेतव इति । एवं छेदभेदादिभिः शक-
लीकृतमूर्तिनामपि तेषां न मरणमकाले विद्यते, कुतः ? औपपादिका अनपवर्त्यायुप इति वचनात् । तेषु हि जघ्नां
न्यमध्यमोत्कृष्टभेदभिन्न यावदायुरवबद्धं तावद्यथाकालमेव विपच्यते नोदीरणाप्रत्ययवशादपवर्त्यते । यद्येव
तदेव तावदुच्यतां नारकाणां कियदायुरित्यत आह—

तेष्वेकत्रिसप्तदशसप्तदशद्वाविंशतित्रयस्त्रिंशत्सागरोपमा सत्वानां परा स्थितिः ॥ ६ ॥

सागरोपमेति कोयं शब्दः ? सागर उपमा यस्याः सेय सागरोपमा क उपमार्थः ?

सागरस्योपमात्वं द्रव्यभूयस्त्वात् ॥ १ ॥ यथा सागरो जलसमूहेन भूयसा युक्तस्तथायुःकर्मा
पि भवधारणपुद्गलद्रव्यसमूहेन महता योगात्सागरोपमीयते ।

एकादीनां कृतद्वंद्वानां सागरोपमाविशेषणत्वं ॥ २ ॥ एकादयः शब्दाः कृतद्वद्वाः सागरोप-
माशब्दस्य विशेषणत्वेन नियुज्यते एका च तिस्रश्च सप्त च दश च सप्तदश च द्वाविंशतिश्च त्रयस्त्रिंशच्च एकत्रिस-
प्तदशसप्तदशद्वाविंशतित्रयस्त्रिंशत्तस्ता एव सागरोपमाः एकत्रिसप्तदशसप्तदशद्वाविंशतित्रयस्त्रिंशत्सागरोपमा ।
कथमेकशब्दस्य पुनर्भावः ननु भिन्नाधिकरणत्वान्न प्राप्नोति ? नायं पुनर्भाव उत्तरपदिक ह्रस्वत्वं, यथैकक्षीर-
मिति । अथवा सागर उपमा यस्य तत्सागरोपममायुरेकं च त्रीणि च सप्त च दश च सप्तदश च द्वाविंश-
तिश्च त्रयस्त्रिंशच्च एकत्रिसप्तदशद्वाविंशतित्रयस्त्रिंशत्सागरोपममायुर्यस्याः सैकत्रिसप्तदशसप्तदशद्वाविंशतित्रय-
स्त्रिंशत्सागरोपमेति स्थित्यपेक्षः स्त्रीलिंगनिर्देशः ।

रत्नप्रभादिभिरानुपूर्व्येण संबन्धो यथाक्रमानुवृत्तेः ॥ ३ ॥ यथाक्रममित्यनुवर्तते ततो रत्न-
प्रभादिभिरेकादीनामानुपूर्व्येण सबन्धो वेदितव्यः । रत्नप्रभायामेकसागरोपमा स्थितिः, शर्कराप्रभाया त्रिसागरोप-
मा स्थितिः, वालुकाप्रभाया सप्तसागरोपमा स्थितिः, पक्वप्रभाया दशसागरोपमा स्थितिः, धूमप्रभाया सप्तदश-
सागरोपमा स्थितिः, तमः प्रभाया द्वाविंशतिसागरोपमा स्थितिः, महातमः प्रभाया त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमास्थितिरिति ।

नरकप्रसंगस्तेष्विति वचनादिति चेन्न रत्नप्रभाद्युपलक्षितत्वात् ॥ ४ ॥ स्यान्मत तेष्विति-
वचनान्नरकाभिसंबन्धः प्राप्नोति, ततः किं, ? रत्नप्रभायां त्रयोदशेद्रकनरकसंज्ञानि तत्रारादेव सीमतकादिष्वि-
द्रकनरकेषु स्थितिरिय परिसमाप्येत नेष्यते च तस्मात्तेष्विति वचनमयुक्तमिति ? तन्न किं कारणं ? रत्नप्रभा-
द्युपलक्षितत्वात् यानि रत्नप्रभाद्यधिकरणत्वेनोपलक्षितानि त्रिंशच्छतसहस्राद्यवधृतपरिमाणानि तेष्वेकत्रिसा-
गरोपमादिका स्थितिरिति नास्ति दोषः ।

साहचर्याद्वा ताच्छब्दसिद्धिः ॥ ५ ॥ अथवा नरके सहचरिता भूमयोपि नरकाणीत्युच्यंतेऽत-
स्तेषु रत्नप्रभादिषु नरकेषु प्रादुर्भवता सत्वानामेकसागरोपमादिका स्थितिरित्यभिसंबन्धः, एव च कृत्वा तेष्वि-
ति वचनमर्थवत्, इतरथा हि व्यवधानाद् भूमिभिरनभिसंबन्धः स्यात् ।

नरकस्थितिप्रसंग इति चेन्न सत्वानामिति वचनात् ॥ ६ ॥ स्यादेतद्यदि पृथिव्युपलक्षितनर-
काभिसंबन्धः इष्टः, ननु नरकाणामेवैकसागरोपमादिस्थितिसंबन्धः प्राप्नोति न नारकाणामिति ? तन्न किं का-
रणं ? सत्वानामिति वचनात्, तेषु नरकेषु सत्वानामियं स्थितिर्न नरकाणामिति ।

परोत्कृष्टेति पर्यायौ ॥ ७ ॥ परा उत्कृष्टेति पर्यायशब्दाविमौ तेन नरकाणामुक्ता स्थितिस्तद्व्या । रत्न-

प्रभादिषु प्रतिप्रस्तार जघन्यापि स्थितिरुच्यते— सीमतकेंद्रके तच्छ्रेणिषु चाष्टास्वपि नारकाणां जघन्या-
स्थितिर्दशवर्षसहस्राण्युत्कृष्टा नवतिवर्षसहस्राणि, अजघन्योत्कृष्टा मध्ये समयोत्तरा । निर्येंद्रके तच्छ्रेणिषु चाष्टास्वपि
नारकाणां जघन्या नवतिवर्षसहस्राणि, “दशवर्षसहस्राणीति कापि पाठः” उत्कृष्टा नवतिवर्षगतसहस्राणि अजघ-
न्योत्कृष्टा मध्ये समयोत्तरा । रोरुकेन्द्रके तच्छ्रेणिषु चाष्टास्वपि नारकाणां जघन्या एका पूर्वकोटी, उत्कृष्टेना सं-
ख्याताः पूर्वकोट्यः, अजघन्योत्कृष्टा मध्ये समयोत्तरा । भ्रातेन्द्रके तच्छ्रेणिषु चाष्टास्वपि नारकाणां जघन्या असं-
ख्याताः पूर्वकोट्यः, उत्कर्षेण सागरोपमस्यैकोदशभागः, अजघन्योत्कृष्टा मध्ये समयोत्तराः । उद्भ्रातेन्द्रके तच्छ्रे-
णिषु चाष्टास्वपि नारकाणां जघन्या सागरोपमस्यैको दशभागः, उत्कृष्टा सागरोपमस्य द्वौ दशभागौ, अजघन्यो-
त्कृष्टा मध्ये समयोत्तरा । सभ्रातेन्द्रके तच्छ्रेणिषु चाष्टास्वपि नारकाणां जघन्या सागरोपमस्य द्वौ दशभागौ उत्क-
र्षेण सागरोपमस्य त्रयोदशभागाः, अजघन्योत्कृष्टा मध्ये समयोत्तरा, असभ्रातेन्द्रके तच्छ्रेणिषु चाष्टास्वपि ना-
रकाणां जघन्या सागरोपमस्य त्रयोदशभागाः, उत्कृष्टा सागरोपमस्य चत्वारो दशभागाः, अजघन्योत्कृष्टा मध्ये
समयोत्तरा । विभ्रातेन्द्रके तच्छ्रेणिषु चाष्टास्वपि नारकाणां जघन्या सागरोपमस्य चत्वारो दशभागाः उत्कृष्टा
सागरोपमस्य पचदशभागाः, अजघन्योत्कृष्टा मध्ये समयोत्तरा । तत्तेन्द्रके तच्छ्रेणिषु चाष्टास्वपि नारकाणां ज-
घन्या सागरोपमस्य पचदशभागाः, उत्कृष्टा सागरोपमस्य पद्दशभागाः, अजघन्योत्कृष्टा मध्ये समयोत्तरा ।
त्रस्तेंद्रके तच्छ्रेणिषु चाष्टास्वपि नारकाणां जघन्या सागरोपमस्य पद्दशभागाः, उत्कृष्टा सागरोपमस्य सप्त-
दशभागाः, अजघन्योत्कृष्टा मध्ये समयोत्तरा । व्युत्क्रातेन्द्रके तच्छ्रेणिषु चाष्टास्वपि नारकाणां जघन्या सा-
गरोपमस्य नप्तदशभागाः उत्कृष्टा सागरोपमस्याष्टौ दशभागाः अजघन्योत्कृष्टा मध्ये समयोत्तरा । अवक्राते-
न्द्रके तच्छ्रेणिषु चाष्टास्वपि नारकाणां जघन्या सागरोपमस्याष्टौ दशभागाः, उत्कृष्टा सागरोपमस्य नवदशभागाः
अजघन्योत्कृष्टा मध्ये समयोत्तरा । विक्रातेन्द्रके तच्छ्रेणिषु चाष्टास्वपि नारकाणां जघन्या सागरोपमस्य नवद-
शभागाः, उत्कृष्टा सागरोपमा, अजघन्योत्कृष्टा मध्ये समयोत्तरा । गर्कराप्रभादिषु प्रतिप्रस्तारमुत्कृष्टा स्थिति-
करणक्रमेण वेदितव्या क्रयमित्तिचेदुच्यते । ‘आर्या’ उपरिस्थितेर्विशेष स्वप्रतरविभाजितेष्टसंगुणि १. उपरिस्थि-
वीस्थितियुतः स्वेष्टप्रतरस्थितिर्महती । १ । उपर्युत्कृष्टाऽथो जघन्या सर्वत्रसमयाधिका अजघन्योत्कृष्टा मध्यमा
समयोत्तरा अथैतेषां नारकाणामुत्पादविरहकालः कियानित्यत्रोन्यते—सर्वासु पृथिवीषु जघन्य एकसमय ,
उत्कृष्टाश्चतुर्विंशतिमुहूर्ताः, सप्तत्रिंशद्विंशति, पक्ष , मासः, द्वौ मासौ, चत्वारो मासाः, षण्मासा इति रत्नप्रभादिषु
क्रमेण ज्ञेयाः । [अथोत्पाद क केयामित्यत्रोच्यते—प्रथमायामसज्जिन उत्पद्यते । प्रथमाद्वितीययोः सरीसृपाः । तिसृषु
पक्षिणः । चतसृषूराः । पचसु सिंहा । पदसु स्त्रियः । सप्तसु मत्स्यमनुष्याः । न च देवनारका वा नरकेषु उत्पद्यते ।
प्रथमायामुत्पद्यमाना नारका मिथ्यात्वेनाधिगताः केचिन्मिथ्यात्वेन निर्याति । मिथ्यात्वेनाधिगताः केचित्सासा-
दनसम्यक्त्वेन निर्याति । मिथ्यात्वेनाधिगता केचित्सम्यक्त्वेन । केचित्सम्यक्त्वेनाधिगताः सम्यक्त्वेनैव निर्याति ।
क्षायिकसम्यग्दृष्ट्यपेक्षया द्वितीयादिषु पचसु नारका मिथ्यात्वेनाधिगता केचिन्मिथ्यात्वेन निर्याति । मिथ्या-
त्वेनाधिगताः केचित् सासादनसम्यक्त्वेन निर्याति । मिथ्यात्वे प्रविष्टाः केचित् सम्यक्त्वेन निर्याति । सप्तम्या ना-
रकाः मिथ्यात्वेनाधिगता मिथ्यात्वेनैव निर्याति । पद्म्य उपरि पृथिवीभ्यो मिथ्यात्वसासादनसम्यक्त्वाम्यामुद्घ-
र्तिताः केचित्तिर्यङ्मनुष्यगतिमायाति । तिर्यङ्वायाताः पचेद्रियगर्भजसञ्जिपर्याप्तकसंख्येयवर्षायुष्वूत्पद्यन्ते, नेत-
रेषु । मनुष्येप्यायाता गर्भजपर्याप्तकेषु सख्येयवर्षायुःपूत्यद्यते नेतरेषु । नारकाः सम्यङ्मिथ्यादृष्ट्यस्तेन गुणेन नो-
द्धर्तते । नारकाः सम्यग्दृष्ट्यः सम्यक्त्वेनोद्धर्तता एकामेव मनुष्यगतिमायाति, मनुष्येप्यायाताः गर्भजपर्याप्तक-
संख्येयवर्षायुःपूत्यद्यते नेतरेषु । सप्तम्या नारका मिथ्यादृष्ट्यो नरकेभ्य उद्धर्तिता एकामेव तिर्यङ्गतिमायाति
तिर्यङ्वायाताः पचेद्रियगर्भजपर्याप्तकसंख्येयवर्षायु पूत्यद्यते नेतरेषु । तत्र चोत्पन्नाः सर्वे मतिश्रुतावधिसम्यक्त्व
सम्यङ्मिथ्यात्वसयमासयमात्रोत्पादयति, पृथ्या उद्धर्तिता नारकास्तिर्यङ्मनुष्येषु जाताः केचिन्मतिश्रुतावधि-
मस्यक्त्वसम्यङ्मिथ्यात्वसयमासयमान् पृथ्यादयति न सर्वे नाप्यतोन्त्यत्, पचम्या उद्धर्तितास्तिर्यङ्मुत्पन्नाः

केचित्पण्डितपादयन्ति न सर्वे नाप्यतो न्यत्, मनुष्येषूपपन्नाः केचिन्मतिश्रुतावधिमनःपर्ययसम्यक्त्वसम्यङ्मि-
थ्यात्वसंयमासंयमसंयमानुत्पादयन्ति न सर्वे नाप्यतो न्यत् । चतुर्थ्या उद्धर्तितास्तिर्यक्षुत्पन्नाः केचिन्मत्यादीन्
पडुत्पादयन्ति न सर्वे नाप्यतो न्यत्, मनुष्येषूपपन्ना केचिन्मतिश्रुतावधिमनःपर्ययकेवलसम्यक्त्वसम्यङ्मिथ्यात्व
संयमासंयमसंयमानुत्पादयन्ति, न च बलदेववामुदेवचक्रधरतीर्थकरत्वान्युत्पादयति, केचित्कर्माष्टकांतकराः
सिध्यन्ति । उपरि तिसृष्य उद्धर्तितास्तिर्यक्षु जाता केचित्पण्डितपादयति । मनुष्येषूपपन्नाः केचिन्मतिश्रुतावधिमनः-
पर्ययकेवलसम्यक्त्वसम्यङ्मिथ्यात्वसंयमासंयमसंयमानुत्पादयति न च बलदेववामुदेवचक्रधरत्वान्युत्पादयन्ति
केचितीर्थकरत्वमुत्पादयन्ति, अपरे कर्माष्टकांतकराः सिध्यति । उक्तः सप्तावनिविस्तीर्णोऽधोलोकः । इदानीं
तिर्यग्लोकोवरप्राप्तो व्याख्येयः । तत्रैतत्स्यात्किमत्र व्याख्येय, द्वीपसमुद्राधिष्ठातृधरणीधरणीधरवनक्षेत्रातरपरि-
माणादि । यद्येव तदवतिष्ठतामिदमेव तावद्ब्रह्माक्रियता कुतः पुनरियं तिर्यग्लोकसंज्ञा प्रवृत्ता ? इत्युच्यते यतोऽसं-
ख्येयाः स्वयंभूरमणपर्यन्तास्तिर्यक्प्रचयविशेषेणावस्थिता द्वीपसमुद्रास्तत तिर्यग्लोक इति, यद्येव के पुनास्तिर्यगव-
स्थिता इत्यत आह—

जंबूद्वीपलवणोदादयः शुभनामानो द्वीपसमुद्राः ॥ ७ ॥

आह कुतः पुनरियं जंबूद्वीपसंज्ञेत्युच्यते—

प्रतिविशिष्टजंबूद्वीपसाधारणाधिकरणत्वाज्जंबूद्वीपः ॥ १ ॥ अयं हि द्वीपः प्रतिविशि-
ष्टस्य जंबूद्वीपस्य सपरिवारस्याधारणाधिकरणत्व विभर्ति नान्ये धातुकीखंडादयो द्वीपास्ततोस्य तत्साहच-
र्यात् जंबूद्वीप इति संज्ञाऽनादिकालप्रवृत्ता । तद्यथा—उत्तरकुरुमध्ये जगती पंचयोजनशतायामविष्कंभा तत्रि-
शुणसातिरेकपरिक्षेपा ततः प्रदेशहान्या बहि परिहीयमाणा मध्ये द्वादशयोजनब्राह्मल्या, अतः क्रोशद्वयवाहुल्या
सा चैकया पद्मवरवेदिकेया जावूनदमया परिक्षिप्ता, तस्या ब्रह्मदेशमध्यभागे नानारत्नमयमेक पीठमष्टयोजना-
यामं चतुर्योजनविष्कंभं तावदुच्छ्रायं द्वादशभिः पद्मवेदिकाभिः परिक्षिप्त, तासां च पद्मवेदिकाना प्रत्येकं
चत्वारि तोरणानि श्वेतानि वरकनकस्तूपिकानि, तस्योपरि मणिमयमुपपीठं योजनायामविष्कंभ क्रोशद्वयो-
च्छ्रायं, तन्मध्ये जंबूद्वीपः सुदर्शनाख्यो योजनद्वयोच्छ्रितस्कधः पड्योजनोत्सेधविटपः, मध्ये पड्योजनविष्कं-
भपरिमंडलः अष्टयोजनायामः तदर्धमुच्छ्रितानां जंबूनामष्टशतेन परिवृत्तः सुरवनिताक्रांतस्तद्योगाज्जंबूद्वीपः ।

लवणरसांबुयोगाल्लवणोदः ॥ २ ॥ लवणरसेनांबुना योगात्समुद्रो लवणोद इति संज्ञायते उदक्
शब्दस्य पूर्वपदभूतस्य उत्तरपदभूतस्य च संज्ञायामुदभावोन्वाख्यातः । जंबूद्वीपश्च लवणोदश्च जंबूद्वीपलव-
णोदौ तावादी येषां ते जंबूद्वीपलवणोदादयः-। द्वीपाश्च समुद्राश्च द्वीपसमुद्रा यथासंख्यमभिसंबंधः । जंबू-
द्वीपादयो द्वीपा लवणोदादयः समुद्रा इति । किं नामानस्ते शुभनामानः, यानि लोके शुभानि नामानि तान्येषां
नामानि तद्यथा— जंबूद्वीपो लवणोदः धातुकीखडः कालोदः पुष्करवरः पुष्करोदः वारुणीवरः वारुणोदः क्षीर-
वरः क्षीरोदः घृतवरः घृतोदः इक्षुवरः इक्षूदः नदीश्वरवरः नदीश्वरोदः इत्येवमादयोऽसंख्येया द्वीपसमुद्राः
स्वयंभूरमणद्वीपस्वयंभूरमणोदयर्यताः । कियदसंख्येयाः ? अर्धतृतीयसागरोपमसमथसंख्याः । अमीषा वि-
ष्कंभसन्निवेशसंस्थानविशेषप्रतिपत्त्यर्थमाह—

द्विर्द्विविष्कंभाः पूर्वपूर्वपरिज्ञेपिणो बलयाकृतयः ॥ ८ ॥

द्विर्द्विरिति वीप्साभ्यांवृत्तिवचनं विष्कंभद्विगुणत्वव्याप्त्यर्थं ॥ १ ॥ आद्यस्य द्वीपस्य यो
विष्कंभस्तद्द्विगुणो जलधिस्तद्द्विगुणविष्कंभो द्वितीयो द्वीपः तद्द्विगुणविष्कंभो द्वितीयो जलधिरिति द्वैगुण्य
व्याप्त्यर्थं द्विर्द्विरित्युच्यते । द्विर्द्विविष्कंभो येषां ते द्विर्द्विविष्कंभाः ननु च वृत्त्याभ्यांवृत्तिरुच्यते द्विर्द्विश द्विर्द्वि-
इति वीप्सा च क्वचिदुच्यते सप्तपर्ण इति तद्विद्वि वीप्साभ्यांवृत्त्योक्तत्वात् द्वित्वस्य सुचश्चाप्रयोगः प्राप्नो-
ति ? नैष दोषः यत्र गम्यते न तत्र प्रयुज्यते, इह तु द्विविष्कंभा इत्युक्ते तदर्थगतोद्विर्द्विरित्युच्यते ।

अनिष्टविनिवेशव्यावृत्त्यर्थं पूर्वपूर्वपरिक्षेपिवचनं ॥ २ ॥ ग्रामनगरादिवदनिष्टविनिवेशो
मा विज्ञायीति पूर्वपूर्वपरिक्षेपिण इत्युच्यते । तेनोत्तरोत्तरानतर्यसिद्धिर्भवति । पूर्वं पूर्वं परिक्षिपतीत्येवं शीलाः
पूर्वपूर्वपरिक्षेपिणः, अत्राप्यगमकत्वाद् द्वित्वं ।

चतुरस्रादिानवृत्त्यर्थं बलयाकृतिवचनं ॥ ३ ॥ आकृतिस्सस्थानः, बलयस्येवाकृतिर्येषां ते
बलयाकृतयः एतेन चतुरस्रादिसस्थानातरनिवृत्ति कृता भवति । ततो मिथ्यावादिप्रणीतसस्थानातरप्रति-
कल्पना न तत्त्व । अत्राह जंबूद्वीपस्य प्रदेशसस्थानविष्कंभा वक्तव्याः, तन्मूलत्वादितरविष्कंभादिविज्ञान-
स्येत्यत आह—

तन्मध्ये मेरुनाभिर्वृत्तो योजनशतसहस्रविष्कंभो जंबूद्वीपः ॥६॥

तच्छब्दः पूर्वद्वीपसमुद्रनिर्देशार्थः ॥ १ ॥ पूर्वोक्तानामसंख्येयाना द्वीपसमुद्राणा निर्देशार्थं
स्तच्छब्दो दृष्टव्यः तेषां मध्ये नाभिरिव नाभिः, मेरुनाभिर्यस्य स भवति मेरुनाभिः, वृत्त आदित्यमडलोपमानः श-
ताना सहस्रं शतसहस्रं योजनानां शतसहस्रं योजनशतसहस्रं विष्कंभो यस्य सोर्यं योजनशतसहस्रविष्कंभ
स्तस्य परिक्षेपः । त्रीणि शतसहस्राणि षोडशसहस्राणि द्वे शते, सप्तत्रिंशत्तिश्च योजनाना, त्रीणि गन्व्यूतानि
शत धनुषामष्टाविंशत्युत्तर, त्रयोदशागुलयः अर्धागुल सातिरेक तस्य समतात् परिक्षेत्रो जगत्केकाऽर्धयोज-
नावगाहाऽष्टयोजनोत्सेधा मूलमध्यातेषु द्वादशाष्टचतुर्योजनविष्कंभा वज्रमयमूला वैदूर्यमयांताः सर्वरत्ननि-
र्मितमध्या गत्राक्षघटामुक्ता हेममणिकिंकिणीकपञ्जरत्नकरत्नसर्वरत्नजालैर्नवभिरुपर्युपरिस्थितैः प्रत्येकम-
र्धयोजनोच्छ्रयैः पञ्चधनुःशतविष्कंभजगती समायामै रलङ्कता । तस्याः पूर्वदक्षिणापरोत्तरासु चतसृषु दिक्षु वि-
जयवैजयतजयतापराजितसञ्जानि चत्वारि महाद्वाराणि, यथाक्रमं तानि चतुर्योजनविष्कंभाप्यष्टयोजनो-
त्सेधानि विष्कंभसमप्रवेशानि । तत्र विजयवैजयतयोरतरमेकोनागीतिसहस्राणि द्विपंचाशद्योजनान्यर्धयोजन
योजनचतुर्भागः अर्धगन्व्यूत गन्व्यूतचतुर्भागः द्वात्रिंशच्च धनूपि तिस्रोऽगुलयः अगुलचतुर्भागोऽर्धागुलचतुर्भागश्च
सातिरेकः । एवमितरेषामप्यतराणा प्रमाण वेदितव्यं । तत्र जंबूद्वीपे षड्भिःकुलपर्वतैर्विभक्तानि सप्तक्षे-
त्राणि कानि तानीत्यत आह—

भरतहैमवतहरिविदेहरम्यकहैरण्यवतैरावतवर्षाः क्षेत्राणि ॥१०॥

भरत इति सञ्ज्ञा, कुत ?

भरतक्षत्रिययोगाद्धर्षो भरतः ॥ १ ॥ विजयार्धस्य दक्षिणतो जलधेरुत्तरः गंगासिन्धोर्वहुमध्य-
देशभागे विनीता नाम नगरी द्वादशयोजनायामा, नवयोजनविस्तारा, तस्यामुत्पन्न सर्वराजलक्षणसपन्नो
भरतो नामाद्यश्चक्रधरः पद्मखडाधिपति, अवसर्पिण्या राज्यावेभागकाले तेनादौ मुक्तत्वात् तद्योगाद्भरत इत्या-
ह्युक्ते वर्षः ।

अनादिसंज्ञासंबंधाद्वा ॥ २ ॥ अथवा जगतोनादित्वादहेतुकाऽनादिसंबन्धपरिणामिकी भरत-
संज्ञा । अथ क्व भरत इत्यत्रोच्यते—

हिमवत्समुद्रत्रये मध्ये भरतः ॥ ३ ॥ हिमवतोऽद्रेस्त्रयाणा समुद्राणा पूर्वदक्षिणपराणा मध्ये
भरतो वेदितव्यः । स पुनर्गंगासिन्धुभ्यां विजयार्धेन च षड्भागसंबन्धः । कोसौ? विजयार्धो नाम ?

पंचाशद्योजनविस्तारस्तदर्धोत्सेधः सक्रोशषड्योजनावगाहो रजताद्रिविजयार्धोऽन्व-
र्थः ॥ ४ ॥ चक्रमृद्धिजयार्धकरत्वाद्भिजयार्ध इति गुणतः कृताभिधानो रजताद्रिस्तस्य पंचाशद्योजनानि
विस्तारः पञ्चविंशतियोजनान्युत्सेधः सक्रोशानि षड्योजनान्यवगाहः पूर्वपरकोटिम्यामसौ पूर्वापरजलधि
स्पृशति । तस्य पूर्वापरपार्श्ववाहू चत्वारि योजनशतानि अष्टाशीत्यधिकानि षोडश चैकोनविंशतिभागाः

योजनस्यार्धभागश्च सातिरेकः । विजयार्धोत्तरपार्श्वज्या दशयोजनसहस्राणि सप्त-त्र शतानि विंशतियोजना-
नां द्वादश चैकोनविंशतिभागा योजनस्य किञ्चिद्विशेषोना । अस्याः ज्यायाः धनुषः पृष्ठं दशयोजनाना सहस्राणि
सप्तशतानि त्रिचत्वारिंशानि पञ्चदश चैकान्नविंशतिभागा योजनस्य सत्रिशेषाः । त्रिजयार्धदक्षिणपार्श्वज्या नव-
सहस्राणि सप्तशतान्यष्टचत्वारिंशानि योजनाना द्वादशभागाः किञ्चिद्विशेषाधिकाः । अस्याः ज्यायाः ध-
नुषः पृष्ठं नवसहस्राणि सप्तशतानि पदपृष्ठ्युत्तराणि योजनानामेकश्च भागः सविशेषः । तस्योभयोः पार्श्वयोर-
र्धयोजनविष्कभपर्वतसमानायामावर्धयोजनोच्छ्रायपचधनु-गतविष्कंभवनसमायामाभ्यां क्वचित्क्वचित्कनकस्तू-
पिकाभ्यामलंकृतवहुतोरणोपेतपद्मवरवेदिकाभ्यां प्रत्येकं परिक्षितौ सर्वतुजफलकुसुमतस्वरमडितौ वनखंडौ ।
तस्य द्वे गुहे तमिश्रखंडप्रपातसंज्ञे पचाशद्योजनोदग्दक्षिणायते, प्राक्प्रत्यक्द्वादशयोजनविष्कभे, अष्ट-
योजनोत्सेधोत्तरदक्षिणद्वारद्वये, फूट्क्रोशपड्योजनविष्कभक्रोशवाहुल्याष्टयोजनोच्छ्रायवज्रमंयकपाटे । याभ्यां
चक्रवर्ती उत्तरभरतविजयार्धं याति । यतश्च गंगासिंधुं निर्गते । तत्र चाम्यंतरे विजयार्धप्रभवे प्रत्येकं द्विनद्यौ
गंगासिंधू अनुप्रविष्टे, उन्मग्नजला निमग्नजला चान्वर्थसंज्ञे । तृणादे पतितस्य द्रव्यस्याहल्योपरितलप्रक्षेपणादुन्मग्न-
जला । तथा तृणादेः पतितस्याधस्तलप्रक्षेपणान्निमग्नजला । तस्यैवाद्भूमितलाद्दशयोजनान्युत्प्लुत्योभयोः
पार्श्वयोर्दशयोजनविस्तारे पर्वतसमायामे द्वे विद्याधरश्रेण्यौ भवतः । तत्र दक्षिणश्रेण्यां रथनूपुरचक्रवालादीनि
पंचाशद्विद्याधरनगराणि । उत्तरश्रेण्यां गगनवल्लभादीनि पृष्टिर्विद्याधरनगराणि । तन्निवासिनो विद्याधरा भरतवत्
पट्टकर्मजीविनः केवलं प्रज्ञप्त्यादिविद्याधरणमात्रादेव विगिष्टा । ततो दशयोजनान्युत्प्लुत्योभयोः पार्श्वयोर्द-
शयोजनविस्तारे पर्वतसमायामे द्वे व्यंतरश्रेण्यौ भवतः । तत्र शक्रलोकपालानां सोम्यमवरुणवैश्रवणानां
अभियोग्यव्यंतरदेवानां निवासा भवन्ति । ततः पंचयोजनान्युत्प्लुत्य गिखरतलं भवति दशयोजनविष्कंभ-
पर्वतसमायामं । तत्र प्राच्यां दिशि पड्योजनक्रोशाधिकोच्छ्रायविष्कभ सिद्धायतनकूटं पद्मवरवेदिकापरिवृत्तं
तस्योपर्युदग्दक्षिणायामं प्राक्प्रत्यक्विस्तारं क्रोशायामं क्रोशार्धविष्कभं देशोनक्रोशोच्छ्रायं पद्मवरवेदिकापरि-
वृत्तं अर्हदायतन पूर्वोत्तरदक्षिणद्वार अर्हदायतनवर्णनोपेतं । तस्य पश्चाद्दक्षिणार्धभरतकूट-खडकप्रपातकूट-माणि-
कभद्रकूट-विजयार्धकूट-पूर्णभद्रकूट-तमिन्नागुहाकूट-उत्तरार्धभरतकूट-वैश्रवणकूटनामान्यष्टौकूटानि सिद्धायतन
कूटसमोच्छ्रायविष्कभायामानि । तेषामुपरि दक्षिणार्धभरतदेव-वृत्तमाल्यदेव-माणिभद्रदेव विजयार्धगिरिकुमारदे-
व-पूर्णभद्रदेव-कृतमालदेव-उत्तरार्धभरतदेव-वैश्रवणदेवाना यथाक्रम प्रासादाः सिद्धायतनसमायामविष्कभोच्छ्रा-
याः । सोयं विजयार्धपर्वतो नवभिः कूटैर्मुकुटैरिवोद्गतैर्गिरिराजत्वं प्राप्त इवाभाति । अथो हैमवत इति कथं सज्ञा ?

हिमवतो दूरभवः सोऽस्मिन्नस्तीति वा हैमवतः ॥ ५ ॥ हिमवान्नाम पर्वतः तस्यादूरभवः सो
स्मिन्नस्तीति वाऽणि सति हैमवतो वर्षः । क पुनरसौ ?

क्षुद्रहिमवन्महाहिमवतोर्मध्ये ॥ ६ ॥ क्षुद्रहिमवन्तमुत्तरेण दक्षिणेन महाहिमवन्तं पूर्वापरसमु-
द्रयोर्मध्ये हैमवतः ।

तन्मध्ये शब्दवान् वृत्तवेदाढ्यः ॥ ७ ॥ तस्य हैमवतस्य मध्ये शब्दवान्नाम पटहाकारः वृत्तत्वाद्
वृत्तवेदाढ्य इत्यन्वर्थसंज्ञः । योजनसहस्रोच्छ्रायः अर्धतृतीययोजनशतावगाह उपरि मूले च योजनसहस्रायाम-
विष्कंभस्तत्रिगुणसातिरेकपरिक्षेपः पर्वतः, अर्धयोजनविष्कभाद्रिपरिक्षेपायामयुक्तया पूर्वादिदिग्भिर्भागविनि-
वेगिचतुस्तोरणविभक्त्या पद्मवरवेदिकयालंकृतः । तत्तलमध्ये सक्रोशद्वयद्विपष्ठियोजनोत्सेधः सक्रोशैकत्रिंश-
द्योजनविष्कंभः स्वातिदेवविहारः । अथ कथं हरिवर्षसज्ञा ?

हरिवर्षमनुष्ययोगाद्हरिवर्षः ॥ ८ ॥ हरिः सिंहस्तस्य शुक्लरूपपरिणामित्वात्तद्दर्शनमनुष्याद्यु-
पितत्वाद्हरिवर्ष इत्याख्यायते । क पुनरसौ ?

निपथमहाहिमवतोर्तराले ॥ ९ ॥ निषधस्य दक्षिणतो महाहिमवत उत्तरतः पूर्वापरसमुद्र-
योरतराले हरिवर्षः ।

तन्मध्ये विकृतवान् वृत्तवेदाढ्यः ॥ १० ॥ तस्य हरिवर्षस्य मध्ये विकृतवान्नाम वृत्तवेदाढ्यः शब्द
वद्वृत्तवेदाढ्येन तुल्यवर्णनः । तस्योपर्यरुणदेवविहारः । अथ कथं विदेहसंज्ञा ?

विदेहयोगाज्जनपदे विदेहव्यपदेशः ॥ ११ ॥ विगतदेहाः विदेहाः । के पुनस्ते ? येषां देहो
नास्ति, कर्मवधसंतानोच्छित्तये वा सत्यपि देहे विगतशरीरसंस्कारास्ते विदेहास्तद्योगाज्जनपदे विदेहव्यप-
देशः । तत्र हि मुनयो देहोच्छेदार्थं यतमाना विदेहत्वमास्कदन्ति । ननु च भरतैरावतयोरपि विदेहाः ? सत्यं
सन्ति कदाचिन्न तु सर्वकालं, तत्र तु सततं धर्मोच्छेदाभावाद्विदेहाः संतीति प्रकर्षापेक्षो विदेहव्यपदेशः ।
क्व पुनरसौ ?

विषधनीलवतोरंतराले तत्सन्निवेशः ॥ १२ ॥ निषधस्योत्तरात् नीलवतो दक्षिणापूर्वापरसमुद्र-
योरंतरं तस्य विदेहस्य सन्निवेशो दृष्टव्यः ।

स चतुर्विधः पूर्वविदेहादिभेदात् ॥ १३ ॥ स विदेहश्चतुर्विधः, कुतः ? पूर्वविदेहादिभेदात् ।
पूर्वविदेह, अपर विदेहः, उत्तरकुरवो देवकुरवश्चेति । कुतः पुनः पूर्वविदेहादिव्यपदेशः ? मेरोः प्राक्
क्षेत्रं पूर्वविदेह' उत्तरं क्षेत्रमुदक्कुरवः, अपरं क्षेत्रमपरविदेहः दक्षिणक्षेत्रं देवकुरव इति नैप युक्तो व्यपदेशः ।
पूर्वविदेहे हि सविता नीलादुदेति, निषधेऽस्तमुपैति । तत्र प्राङ् नीलः प्रत्यङ् निषधः अपाङ् समुद्रः, मेरुद-
ङ् । अपरविदेहे तु निषधे उदयः नीलेऽस्तमय इति । अत्रः प्राङ् निषधः, प्रत्यङ् नीलः, अपाङ् समुद्रः,
उदङ् मेरु । उदक्कुरवु गंधमादनादुदयो माल्यवतोस्तमयः । तत्र गंधमादनः प्राङ्, माल्यवान् प्रत्यङ्, नीलः
अपाङ्, मेरुः-उदङ् । देवकुरवु सौमनसादुदयः विद्युत्प्रभेऽस्तमयः । तत्र सौमनसः प्राङ्, विद्युत्प्रभः प्रत्यङ्,
निषधोऽपाङ् मेरुदडिति ? सत्यमेवमेतद्यदि तत्रत्यो दिग्विभाग आश्रियेत । इह भरतक्षेत्रे दिग्विभागमाश्रिय
मेरो'पूर्वादिव्यपदेशो युक्तः । तत्र विदेहेमध्यभागे मेरुः । तस्मादपरोत्तरदिशि गंधमालिनी । विषयसमीपदेवारण्या-
त्प्राक् गंधमादनाख्यो वक्षारपर्वतः उदक्दक्षिणायामः प्राक्प्रत्यक्विस्तीर्णः दक्षिणोत्तरकोटिभ्या मेरुनी-
लाद्रिस्पर्शां द्वाभ्यामर्धयोजनविष्कभपर्वतसमायाम्यां वनखंडाभ्यामलंकृतः, मूलमध्याग्रेषु सुवर्णमयः नीला-
द्रिपर्यंतचतुर्योजनशतोच्छ्रितः, योजनशतावगाहः प्रदेशवृद्ध्या वर्धमानः मेरुपर्यंते पंचयोजनशतोत्सेधः
पंचविंशतियोजनशतावगाहः, पंचयोजनशतविष्कभः । ततः प्रदेशहान्या हीयमानः नीलातेऽर्धतृतीययो-
जनशतविष्कभः । त्रिंशत्सहस्राणि द्वे च नवोत्तरे शते योजनाना षट् चैकान्नविंशतिभागाः सातिरेका
आयामः । तस्योपरि मेरुपर्यंते पंचविंशतियोजनशतोच्छ्रयमूलविष्कभसिद्धायतनकूट । तस्योत्तरतः क्रमेण
व्यवस्थितानि षट् कूटानि-गंधमादन-उदक्कुरु-गंधमालि-स्फटिक-लोहिताक्ष-आनंदकूटनामानि । तत्र सिद्धां
यतनकूटे जिनायतनं । स्फटिककूटस्योपरि प्रासादे भोगधरी देवी पल्योपमस्थितिका । लोहिताक्षकूटस्योपरि
प्रासादे पल्योपमस्थितिका दिक्कुमारी भोगावती वसति । शेषेषु चतुर्षु कूटेषु स्वकूटनामानो देवा वसन्ति ।
मेरोरुदक् प्राच्यां दिशि नीलादपाच्या कच्छविपयात्प्रतीच्यां माल्यवान् वक्षारपर्वतः मूलमध्याग्रेषु वैदूर्यमयः
विष्कभायामोच्छ्रयावगाहसस्थानैर्गंधमादनेन समः । तस्योपरि मेरुपर्यंते सिद्धायतनकूटं यथोक्तपरिमाणं । तस्यो
पर्यर्हदायतनं । तस्योत्तरतो यथाक्रमं माल्यवत्-उदक्कुरु-कच्छ-विजय-सागर-रजत-पूर्णभद्र-सिता-हरिमहाकूटा-
नि नव भवति । सागरकूटे सुभगा दिक्कुमारी, रजतकूटे भोगमालिनी दिक्कुमारी वसति । शेषेषु सप्तसु कूटेषु
कूटसमनामानो देवा वसति । मेरोरुदक्, गंधमादनात्प्राक्, नीलादपाङ्, माल्यवतः प्रत्यङ्, उदक्कुरवः प्राक्प्रत्य
गायताः, उदक्प्राग् विस्तीर्णा यमकाद्रिद्वयपंचसरोवरकांचनगिरिशतोपगोभिताः । एकादशसहस्राणि अष्टौ
शतानि द्वाचत्वारिंशानि योजनाना द्वौ चैकान्नविंशतिभागौ उदक्कुरुविष्कभः । नीलसमीपे त्रिपचाशद्यो-
जनसहस्राणि ज्यापष्टिसहस्राणि चत्वारि शतानि अष्टादशानि योजनाना द्वादश चैकान्न
विंशतिभागाः साविका धनुः । तत्र सीतायाः प्राग्दिग्भागे जवूवृक्षो वर्णितः, तस्योत्तरस्यां दिशि

१ ग. पुस्तके गांधारीदेवीति पाठः ।

शाखायामर्हदायतनं क्रोशायामार्धक्रोशविष्कंभदेशोनक्रोशोत्सेधं । प्राच्यां दिशि शाखायां तत्तुल्यप्रासादः, तत्र जंबूद्वीपाधिपतिव्यंतरेश्वरोऽनावृतनामा वसति । दक्षिणस्यां दिशि शाखायां प्रतीच्यां च प्रासादयोः शयनीयानि रमणीयानि । ततः पूर्वोत्तरापरोत्तरासु दिक्ष्वनावृतदेवसामानिकानां चत्वारि जंबूसहस्राणि । दक्षिणपूर्वस्यां दिशि अभ्यतरपरिषद्देवानां द्वात्रिंशत्सहस्राणि । दक्षिणस्यां मध्यमपरिषद्देवानां चत्वारिंशत्सहस्राणि । दक्षिणापरस्यां दिशि बाह्यपरिषद्देवानामष्टचत्वारिंशत्सहस्राणि । प्रतीच्यामनीकमहत्तराणां सप्तानां सप्तजम्बूः, चतसृणामग्रमहिषीणां सपरिवाराणां जम्बूः, चतस्रः । पूर्वदक्षिणापरोत्तरासु षोडशसहस्रात्मरक्षदेवानां च षोडशसहस्राणि । एते सुदर्शनजंबूवृक्षस्य परिवारभूताः पूर्वोक्ताष्टशतेन समुदिताः एकं शतसहस्रं चत्वारिंशत्सहस्राणि शतं चैकान्नविंशतिः । एते सर्व एव जंबूवृक्षाः पद्मवरवेदिकापरिवृत्यः सर्वरत्नकांचनपरिणामाः मुक्तामणिहेमघंटाजालमाल्यदामध्वजपताकाच्छत्रादित्रयविभूषिताः । सुदर्शनाख्योसौ जंबूवृक्षः पद्मवरवेदिकापरिक्षितैस्त्रिभिर्वनखंडैः परिक्षिप्तः । प्राथमिकवनखंडे चतसृषु दिक्षु क्रोशायामक्रोशार्धविष्कंभदेशोनक्रोशोत्सेधानि चत्वारि भवनानि । विदिक्षु चतस्रः पुष्करिण्यो दशदशयोजनावगाहाः पंचाशद्योजनायामाः तदर्धविष्कंभाः चतुःक्रोणा आयतचतुरस्राः शुचिसुरभिसलिलपूर्णाः । तेषां भवनानां पुष्करिणीनां चाष्टासु दिक्षु श्वेतान्युर्जुनसुवर्णनिर्वृत्तानि प्रत्येकमष्टौ कूटानि । तेषामुपरि प्रत्येकं क्रोशायामक्रोशार्धविष्कंभदेशोनक्रोशोच्छ्रयाः चत्वारः प्रासादाः । नीलादक्षिणस्यां दिश्येकं योजनसहस्रं तिर्यगतीत्य सीतामहानद्या उभयोः पार्श्वयोः पंचयोजनशतांतरौ सप्रणिधी द्वौ यमकाद्री योजनसहस्रोच्छ्रयौ अर्धतृतीययोजनशतावगाहौ मूलमध्याग्रेषु योजनैकसहस्रार्धाष्टमयोजनशतपंचयोजनशतविष्कंभौ । तत्रोपरि योजनद्विषष्ट्यर्धयोजनोच्छ्रयौ सत्रोशैकत्रिंशद्योजनविष्कंभौ तावत्प्रवेशौ प्रासादौ । तत्र यमकनामानौ देवौ वसतः । प्राच्यां दिशि द्वेऽर्हदायतने यमकाभ्यामवाक्पंचयोजनशतानि तिर्यगतीत्य सीतामहानद्याः योजनसहस्रोदगपागायतः पंचयोजनशतप्राक्प्रत्यविष्कंभः दशयोजनावगाहः नीलो नाम महाहृदो भवति । हृदमध्ये जलस्योर्पर्यर्धयोजनोच्छ्रयाणि दशयोजनावगाहनालानि मध्ये योजनविष्कंभाणि क्रोशायतपत्राणि, द्विक्रोशकीर्णकान्यग्रमूलयोर्द्विक्रोशविस्तराणि पद्मानि पद्महृदजपद्मवर्णनोपेतानि । तत्र नीलसंज्ञो नागेंद्रकुमारो वसति । तस्य पद्मानि जंबूवृक्षसमसंख्यानि । नीलहृदात्प्रागदूरे दश कांचनाद्रयः सप्रणिधयो योजनशतोत्सेधाः पंचविंशतियोजनावगाहाः मूलमध्याग्रेषु शतपंचसप्ततिपंचाशद्योजनविष्कंभाः कांचनपरिणामाः । तेषामुपरि सत्रोशैकत्रिंशद्योजनोत्सेधाः सत्रोशपंचदशयोजनविष्कंभाः प्रासादाः कांचनसंज्ञदेवानामावासाः । तादृशा एव प्रत्यक्-दशकांचनाद्रयः । नीलहृदादपाक् पंचयोजनशतानि तिर्यगतीत्योत्तरकुरुहृदो भवति उत्तरसंज्ञनागेंद्रकुमारावासः । नीलहृदतुल्यवर्णनाः, प्राक्प्रत्यक् दशदशकांचनाद्रयः । उदककुरुहृदादपाक् पंचयोजनशतान्यतीत्य चंद्रहृदः, चंद्रनागेंद्रकुमारावासः । पूर्ववत्कांचनाद्रयश्च । चंद्रहृदादपाक् पंचयोजनशतानि तिर्यगतीत्यैरावतहृदो भवति ऐरावतनागेंद्रकुमारावासः । पूर्ववत्कांचनाद्रयश्च । ऐरावतहृदादपाक् पंचयोजनशतानि तिर्यगतीत्य माल्यवानाम हृदो भवति माल्यवानागेंद्रकुमारावासः । पूर्ववत्कांचनाद्रिशते पूर्वादिङ्निवेशि जिनायतनशतं । मेरोरपाक् प्राच्यां दिशि मंगलावद्विषयात् प्रत्यङ्, निपधादुदङ्, सौमनसो नाम वक्षारगिरिः सर्वस्फटिकपरिणामः, गधमादनेन विष्कंभायामोच्छ्रयावगाहसंस्थानैस्तुल्यः । तस्योपरि मेरुपर्यन्ते सिद्धायतनकूटमर्हदायतनालंकृतं पूर्वोक्तपरिमाणं । तस्य दक्षिणतो यथाक्रमं सौमनस-देवकुरु-मंगलावत्-पूर्वविदेह-कनक-कांचन विशिष्ट-उज्वलकूटान्यष्टौ गंधमदनकूटसमानानि । तत्र कनककूटस्योपरि प्रासादे सुवत्सा दिक्कुमारी, कांचनकूटस्योपरि प्रासादे वत्समित्रा दिक्कुमारी, शेषेषु स्वकूटनामानो देवाः । मेरोरपाक् प्रतीच्या दिशि निपधादुदङ् पद्मवद्विषयात् प्राङ् विशुत्प्रभो नाम वक्षारगिरिस्तपनीयपरिणामो गधमादनसमवर्णनः । तस्योपरि मेरुपर्यन्ते सिद्धायतनकूटमर्हदायतनालंकृतं । तस्य दक्षिणतो यथाक्रमं विशुत्प्रभ-देवकुरु-पद्मवद्विषय-अपरविदेह-स्वस्तिक-शतजाल-सीतोदा-हरिनामान्यष्टौकूटानि गधमादनकूटसमानानि । तत्र पद्मद्विषयकूटस्योपरि प्रासादे वारिषेणा नाम दिक्कुमारी, स्वस्तिककूटस्योपरि प्रासादे बला नाम

दिक्कुमारी, श्लेषेण स्वकूटनामानो देवाः । मेरोरपाक् सौमनसात्प्रत्यक् निपधाद्दुदक् विद्युत्प्रभात्प्राक् देवकु-
 रवः । तेपा ज्याधनुरिपुगणना उत्तरकुरुगणनया ख्याता । मेरोर्दक्षिणापरस्या दिशि निपधाद्दुदक् सीतोदायाः
 प्रत्यङ् विद्युत्प्रभात्प्राक् मध्ये सुप्रभा नाम शाल्मलिः सुदर्शनया जम्बा ख्यातवर्णना । तस्या उत्तरशा-
 खायामर्हदायतन । पूर्वदक्षिणापरसु शाखासु प्रासादेषु गुरुमान् वेणुदेवो वसति । तस्य परिवारः सर्वोऽनावृत्त-
 देवपरिवारेण तुल्य । निपधाद्दुदगेकयोजनसहस्र तिर्यगतीत्य सांतोदायाः महानद्या उभयोः पार्श्वयोश्चित्रकूट-
 विचित्रकूटौ गिरी । यमकपर्वताभ्यां तुल्यवर्णनौ निपध-देवकुरु-सूर्य-सुलस-विद्युत्प्रभहटाख्याः पचहदाः । उत्तर
 कुरुषु हृदैर्व्याख्यातवर्णनाः । काचनगिरिगत च तद्भदेव ज्ञेय । सीतया महानद्या पूर्वविदेहो द्विधा विभक्तः
 उत्तरो दक्षिणश्चेति । तत्रोत्तरो भागश्चतुर्भिवक्षारपर्वतौस्तिसृभिर्विभगनदीभिश्च विभक्तोऽथवा भिन्नः अष्टाभिश्च
 चक्रधरैरुपभोग्यः । तत्र चित्रकूटः पद्मकूटो नलिनकूटः एकाशिलश्चेति वक्षारास्तेपामतरेषु ग्राहावती-हटा-
 वती-पकावती चेति विभगनद्यः । तत्र चत्वारोपि वक्षारका दक्षिणोत्तरकोटिभ्यां सीतानीलस्यूतो नालंति
 चतुर्योजनगतोत्सेधाः योजनशतावगाहा प्रदेशवृद्धया वर्धमानाः ग्रीतानद्यते पचयोजनगतोत्सेधाः पच-
 योजनगतावगाहाः अश्वस्कधाकाराः सर्वत्र पचयोजनगतविष्कभाः । षोडशसहस्राणि पंचगतानि द्वानवत्य-
 धिकानि योजनाना द्वौ चैकान्नविंशतिभागौ तेपामायाम् । तत्र चित्रकूटस्योपरि चत्वारि कूटानि-सिद्धायतन-
 चित्र-कच्छविजय-सुकच्छविजयकूटाख्यानि । पद्मकूटस्योपरि चत्वारि कूटानि सिद्धायतन-पद्म-महाकच्छ-
 कच्छवद्विजयकूटाभिधानानि । नलिनकूटस्योपरि चत्वारि कूटानि सिद्धायतन-नलिन-नलिनावर्त लागला-
 वर्तकूटसज्ञानि । एकाशिलस्योपरि चत्वारि कूटानि सिद्धायतन-एकाशिल पुष्कल पुष्कलावर्तकूटनामानि ।
 सर्वाण्येवैतानि हिमवदद्रि कूटतुल्यपरिमाणानि तद्गताहृदायतनप्रासादतुल्यवर्णनजिनायतनप्रासादानि सर्वत्र
 सीतावर्तसिद्धायतनकूटानि तेषु कूटसमनामानो देवाः । तिस्रोपि विभगनद्यः स्वतुल्यनामकुडेभ्यो विंशति-
 योजनशतविष्कभायामेभ्यो वरवज्रतलेभ्यः सुवृत्तेभ्यः स्वतुल्यनामदेवीनिवासालकृतदशयोजनद्विगव्यूतोच्छ्र-
 यपाडशयोजनाविष्कभायामद्वीपोपेतेभ्यः नीलाद्रिनितवनिवेशिभ्यो निर्गताः, प्रभवे द्विकोशाधिकदशयोज-
 नविष्कभा गव्यूतावगाहा, मुखे पचविंशतियोजनशतविष्कभा दशगव्यूतावगाहा, प्रत्येकमष्टाविंशतिनदी-
 सहस्रपरिवृत्ताः सीता प्रविशति । एतैर्विभक्ता अष्टौ जनपदाः कच्छ-सुकच्छ-महाकच्छ-कच्छक-कच्छकावर्त-
 लांगलावर्त-पुष्कल-पुष्कलावर्ताख्याः । तेपा मध्ये राजधान्यः-क्षेमा क्षेमपुरी अरिष्टा अरिष्टपुरी खड्गा मंजूपा
 औपाधिः पौडरीकिणी चेति नगर्यः । तत्र सीताया उदक् नीलादपाक् चित्रकूटात्प्रत्यक् माल्यवत्समीप-
 देवारण्यात्प्राक् कच्छविषयं चित्रकूटसमायाम द्वे सहस्रे द्वे शते त्रयोदश योजनाना केन चिद्विशेषेण,
 प्राक्प्रत्यग्विस्तार्णः । तस्य बहुदेशे मध्यभागे, विजयार्धतुल्योच्छ्रयावगाहविष्कभः कच्छविषयविस्तार-
 समायामः । तत्रोभयोर्विद्याधरश्रेण्योः, प्रत्येक पचपचाशन्नगराणि । व्यंतरश्रेण्यो ऐशानस्य देवराजस्य
 लोकपालाना सोमयमवरुणवैश्रवणानामाभियोग्यदेवनगराणि । प्राच्यसिद्धायतनादिकूटनवके च दक्षिणार्ध
 कच्छोत्तरार्धकच्छकूटे वाच्ये विजयार्धाद्दुदक् नीलादपाक् सिद्धकूटाद्वृषभाद्रेश्च प्राक् चित्रकूटात् प्रत्यक्
 त्रिपष्टियोजनविष्कभायाम तत्रिगुणसातिरेकपरिक्षेप दशयोजनावगाह वरवज्रतल गगाकुड । अस्य बहुमध्य
 देशभवो द्वीपोऽष्टयोजनविष्कभायामो दशयोजनद्विगव्यूतोच्छ्रयः पद्मवरवेदिकाचतुस्तोरणालकृतः सुवृत्तो
 गगादेवीनिवासः । ततो दक्षिणतोरणाद्विनि-सृता अपाङ्मुखी भरतक्षेत्रगगातुल्यविष्कभावगाहा विषयस-
 मायामा विजयार्धखडप्रपातगुहातोरणनिर्गता चतुर्दशनदीसहस्रपरिवारा गगा महानदी सीता प्रविशति ।
 विजयार्धाद्दुदक् नीलादपाक् वृषभाद्रेश्च प्रत्यङ् माल्यवत्समीपदेवारण्यात्प्राक् सिंधुकुड गगाकुडतुल्यवर्णन सिं-
 धुदेवीनिवासालकृत । ततो विनि सृता गगातुल्या विजयार्धतमिश्रगुहातरान्निर्गता चतुर्दशनदीसहस्रपरि-
 वारा सिधूर्महानदी सीता प्रविशति । तत्र सीताया उदक् विजयार्धादपाक् गगासिधूर्महानदीसहस्रपरि-
 क्षेमा नाम राजधानी । एवमितरे सप्तपि जनपदाः क्रमेण पूर्वदेशनिवेशिनो नेतव्याः । लवणसमुद्रवेदिकायाः

प्रत्यक् पुष्कलावत्याः प्राक् सीताया उदक् नीलादपाक् देवारण्यं नाम वनं, तस्य द्वे सहस्रे नव च शतानि द्वाविंशतिर्योजनानां सीतामुखे विष्कम्भः । पौडशसहस्राणि पंचशतानि द्वावनवत्यधिकानि योजनाना द्वौ चैकान्नविंशतिभागौ आयामः । सीताया अपाक् निपधादुदङ् वत्सविपयात्प्राक् लवणसमुद्रवेदिकायाः प्रत्यक् पूर्ववदेवारण्यं । सीताया दक्षिणतः पूर्वविदेहश्चतुर्भिर्वक्षारपर्वतैस्तिस्सृभिश्च विभंगनदीभिर्विभक्तो-ष्टधा भिन्नः अष्टभिश्चक्रधरैरुपभोग्यः । तत्र त्रिकूटो वैश्रणकटः अजनः आत्माजनश्चेति वक्षाराः । तेषामंतरेषु तप्तजला मत्तजला उन्मत्तजला चेति तिस्रो विभंगनद्यः । एतैर्विभक्ता अष्टौ जनपदाः-वत्सा-सुवत्सा-महावत्सा-वत्सवती-रम्य-रम्यक-रमणीय-मगलावत्यः । तेषां मध्ये राजधान्यः-सुसीमा-कुंडला-अपराजिता-प्रभाकरी-अंकावती-पद्मावती-शुभा-रत्नसचयावती-नगर्यः । तेषु जनपदेषु द्वे द्वे नद्यौ रक्तारक्तोदासंज्ञे । एको विजयार्धः । तेषां सर्वेषां विष्कम्भायामादिवर्णना पूर्ववद्वेदितव्याः । वक्षारपर्वतेषु प्रत्येकं चत्वारि कूटानि सिद्धायतन-स्वनाम-पूर्वापरदेशनामानि । सीताया उत्तरतटे दक्षिणतटे च प्रतिजनपदं त्रीणि त्रीणि तीर्थानि मागध-वरदा-प्रभाससंज्ञानि, तानि समुदितानि अष्टचत्वारिंशत्तीर्थानि, पूर्वविदेहे । सीतोदया महानद्या अपरविदेहो द्विधा विभक्तो दक्षिण उत्तरश्चेति । तत्र दक्षिणो भागश्चतुर्भे-वक्षारपर्वतैस्तिस्सृभिश्च विभंगनदीभिर्विभक्तोष्टधा भिन्नः । अष्टभिश्चक्रधरैरुपभोग्यः । तत्र शब्दवत्-विकृतावत्-आशीविष-सुखावहसंज्ञाश्चत्वारो वक्षाराद्रयः । तेषामंतरेषु क्षीरोदा-सीतोदा क्षेतोऽतर्वाहिनी चेति तिस्रो विभ-गनद्यः । एतैर्विभक्ता अष्टौ जनपदाः पद्म-सपद्म-महापद्म-पद्मावर्त-शख-नलिन-कुमुद सरिदाख्याः । तेषां मध्ये रा-जधान्यः अश्वपुरी सिंहपुरी महापुरी अरजा विरजा अशोका वीतशोका चेति नगर्यः । तेषु जनपदेषु द्वे द्वे नद्यौ रक्तारक्तोदासंज्ञे । एकैको विजयार्धश्च । तेषां सर्वेषां विष्कम्भायामादिवर्णना पूर्ववद्वेदितव्या । वक्षारपर्व-तेषु प्रत्येकं चत्वारि कूटानि सिद्धायतन स्वनाम पूर्वापरदेशनामानि । देवारण्ये द्वेऽपि पूर्ववद्वेदितव्ये । उत्तरो विभागश्चतुर्भिर्वक्षारपर्वतैस्तिस्सृभिर्विभंगनदीभिश्च विभक्तोऽष्टधा भिन्नः । अष्टभिश्चक्रधरैरुपभोग्यः । तत्र चंद्र-सूर्य-नाग-देवसंज्ञाश्चत्वारो वक्षारपर्वताः । तेषामंतरेषु गंभीरमालिनी फेनमालिनी धर्मिमालिनी चेति तिस्रो विभंगनद्यः । एतैर्विभक्ता अष्टौ जनपदाः वप्र-सुवप्र-महावप्र-वप्रावत्-वलंगु-सुवल्गु-गधिल-गधिमालिसंज्ञाः । तेषां मध्ये राजधान्यः विजया वैजयंती जयंती अपराजिता चक्रपुरी खड्गपुरी अयोध्या अवध्या चेति नगर्यः । तेषु जनपदेषु गंगासिंधूसंज्ञे द्वे नद्यौ । एकैको विजयार्धश्च । तेषां सर्वेषां विष्कम्भायामादिवर्णना पूर्व-वद्वेदितव्या । वक्षारपर्वतेषु प्रत्येकं चत्वारि कूटानि-सिद्धायतनस्वनामपूर्वापरदेशनामानि । सीतोदाया अपि तीर्थानि, सीताया इवाष्टचत्वारिंशत् । विदेहस्य मध्ये मेरुर्नवनवतियोजनसहस्रोत्सेधः धरणीतले सहस्रावगाहः दशसहस्राणि नवतिंश्च योजनानां दश चैकादशभागाः । अधस्तलेस्य विस्तारः एकत्रिंशत्सहस्राणि नवति-शतान्येकादश च योजनानि किंचित्-न्यूनानि । अधस्तलेऽस्य परिधिः दशसहस्राणि योजनानां । भूतलेस्य विष्कम्भ एकत्रिंशत्सहस्राणि षट्शतानि त्रयोविंशानि योजनानि किंचित्-न्यूनानि । तत्रास्य परिधिः सचतुर्वन-त्रिखंडः त्रिश्रेणि । चत्वारि वनानि भद्रशालवन नंदन सोमनसं पांडुकं चेति । भूमितले भद्रशालवन पूर्वा-परदिशोर्द्वाविंशतियोजनसहस्राण्यायतं । दक्षिणोत्तरदिशोरर्धतृतीययोजनशतान्यायत । एकयार्धयोज-नोच्छ्रयपंचशतधनुर्विष्कम्भवनसमायामया बहुतोरणविभक्तया पद्मवरवेदिकया परिवृत । मेरोश्चतसृषु दिक्षु भद्रशालवने पद्मोत्तर-नील-स्वस्तिक-अंजन-कुमुद-पलाश-अवतंस रोचनसंज्ञान्यष्टौ कूटान्येकैकस्या दिशि द्वे द्वे कूटे भवतः । तत्र मेरोः प्रागुदक्कूले सीतायाः पद्मोत्तरकूट । मेरोः प्राक्, अपाक्कूले सीतायाः नीलकूट । मेरोरपाक् सीतोदाया प्राक्कूले स्वस्तिककूटं । मेरोरपाक् सीतोदाया प्रत्यक्कूले अजनकूट । मेरोः प्रत्यक् सीतोदाया दक्षिणकूले कुमुदकूट । मेरोः प्रत्यक् सीतोदायाः उत्तरकूले पलाशकूटं । मेरोरुदक् सीतायाः प्रत्यक्कूलेऽवतंसकूट । मेरोरुदक् सीतायाः प्राक्कूले रोचनकूट । तान्येतानि सर्वाणि कूटानि पंचविंशतियोजनावगाहनानि योजन-

शतमूलविस्ताराणि पंचसप्ततियोजनमध्यविष्कंभाणि पंचाशद्योजनाप्रविस्ताराणि पद्मवरवेदिकापरिवृतानि ।
तेषामुपरि मध्यदेशभाजः सक्रोशैकत्रिंशद्योजनोत्सेधा पचदशयोजनद्विगुण्युतायामविष्कंभा अष्टौ प्रासादाः ।
तेषु स्वकूटनामानः सोमयमवरुणवैश्रवणाणां लोकपालानामभियोग्यानेकैरावतरूपविकरणसमर्थाः दिग्गजेंद्राः
देवा वसति । तत्र पद्मोत्तरनीलस्वस्तिकाजनकूटेषु शक्रलोकपालानां भौमविहाराः । कुमुदपलाशवतसरोचनकू-
टेषु ऐशानलोकपालानां भौमविहाराः । मेरोः प्राक् सीतायाः प्रत्यक् पचाशद्योजनविष्कंभाणि षोडशयोजनो-
च्छ्रायतदर्धविष्कंभतावत्प्रवेशप्रागुदग्दक्षिणद्वाराणि नानामणिकाचनरजतपरिणामानि सहस्रजिह्वेनापि वर्ण-
यितुमशक्यानि, यानि सहस्राक्षः सहस्रमण्डपा विस्तीर्य विलोकमानोपि सतत न तृप्तिमुपयाति । तेषां पुरस्ता-
द्योजनशतायामतदर्धविष्कंभसातिरेकषोडशयोजनोच्छ्राया मुखमडपाः । तेषां पुरस्ताद्योजनशतायामतदर्ध
विष्कंभसातिरेकषोडशयोजनोच्छ्रायाः प्रेक्षागृहाः । तेषां पुरस्ताच्चतुःषष्टियोजनायामविष्कंभास्तत्रिगुणसातिरे-
कपरिधयः स्तूपाः । तेषां पुरस्ताच्चैत्यवृक्षपीठानि षोडशयोजनायामानि तदर्धविष्कंभाणि तावदुत्सेधान्नि
प्रत्येकं चतुस्तोरणविभक्तानां पद्मवरवेदिकानां चतुर्विंशत्या परिवृतानि । तेषां मध्ये सिद्धार्थनामकाः-
चैत्यवृक्षाः सिद्धार्थतीर्थकरप्रतिकृतिपवित्रीकृताः षोडशयोजनोच्छ्राया चतुर्योजनोत्सेधयोजनविष्कंभस्कंधा
द्वादशयोजनोच्छ्रायतावद्वाहुल्यविटपाः । तेभ्यः प्राक् नानामणिरत्नमयपीठनिवेशिनः षोडशयोजनोच्छ्रायगव्यू-
तविष्कंभायाममहेंद्रध्वजाः । ततः प्राङ् नदाख्याः पुष्करिण्यः योजनशतायामतदर्धविष्कंभदशयोजना
वगाहाः अर्हदायतनमध्यदेशनिवेशिनः षोडशयोजनायामतदर्धविष्कंभोच्छ्राया रत्नमया देवछंदाः । तत्र
पंचधनुःशतोत्सेधाः कनकमयदेहास्तपनीयहस्तपादतलतालजिह्वा लोहिताक्षमणिपरिक्षिप्तांस्फाटिकम-
णिनयना अरिष्टमणिमयनयनतारकाः रजतमयदत्तपंकजः विद्रुमच्छायाधरपुटाः अजनमूलमयपद्मभूतला
नीलमणिविरचितासिताचितकेशाः प्रगृहीतसिताविमलवरचामराग्रहस्तोभयपार्श्वस्थविविधमणिकनकविकृताभ-
रणालकृतयक्षनागमियुनाः सुश्लिष्टाष्टसहस्रलक्षणव्यजनाकिताः वैदूर्यदंडमणिहेममुक्ताजालालंकृतरत्नशलाका
शतकाचनतुत्रविंशजतच्छदच्छत्रादिकच्छत्रा भव्यजनस्तवनवंदनपूजनाद्यर्हा अर्हप्रतिष्ठा अनाद्यनिधना अष्ट-
शतसंख्याः विशिष्टगुणवर्णितगुणाः अष्टशतकलशभृंगाराद्युपकरणपरिवाराः वर्णनातीतविभवाः मूर्ता इव
जिनधर्मा विराजते । ततो भूमिज्जलात्पंचयोजनशतान्युत्प्लुत्य ('उत्सृज्येति वा पाठः') पचयोजनशतविष्कंभ
मेरुसमायाममडलं पद्मवरवेदिकापरिक्षिप्तं वृत्तवलयपरिधि नदनवनं । तत्र ब्राह्मगिरिविष्कंभः नवसहस्राणि
नव च शतानि चतुःपंचाशानि योजनानां पट् चैकादशभागाः । तत्परिधिरेकत्रिंशत्सहस्राणि चत्वारि
शतानि एकात्राशीत्यधिकानि सातिरेकाणि योजनानां । अम्यंतरगिरिविष्कंभोष्टौ सहस्राणि नवशतानि
चतुःपंचाशानि योजनानां पट् चैकादशभागाः । तत्परिधिरेष्टाविंशतिसहस्राणि त्रीणि शतानि षोडशानि
योजनानामष्टौ चैकादशभागाः । चतसृषु दिक्षु चतस्रो गुहाः-प्रच्या दिशि मणिगुहा, अपाच्या गंधर्वगुहा,
प्रतीच्या चारुणगुहा, उदीच्या चंद्रगुहा । ता एतास्त्रिंशद्योजनविष्कंभायामाः साधिकनवतियोजनपरिधयः
पंचाशद्योजनावगाहाः । तासु यथासख्य सोमयमवरुणखचराणां विहाराः । मेरोः पूर्वोत्तरदिशि नदनवने
बलभद्रकूट योजनसहस्रेच्छ्रायं मूलमध्याग्रेषु योजनसहस्रार्वाष्टयोजनगतपचयोजनगतविस्तारं । तत्रिगुण-
सातिरेका परिधिस्तस्योपरि मंदराधिपतेरावासाः । मेरोश्चतसृषु दिक्षु द्वे द्वे कूटे-प्राच्या दिशि तावन्नं-
दनमंदिरे । अपाच्या नियधहैमवते । प्रतीच्या रजतरुचके । उदीच्यां सागरचित्रवज्रे । अष्टावप्येतानि कूटानि
पचयोजनशतोच्छ्रायानि मूलमध्याग्रेषु पंचशतपचसप्तत्यधिकगतत्रयार्धतृतीयगतयोजनविष्कंभाणि । तेषामुपरि
द्विषष्टियोजनद्विगुण्युतोच्छ्राया सक्रोशैकत्रिंशद्योजनविष्कंभास्तावत्प्रवेशा एवाष्टौ प्रासादाः । तेषु मेघकरी-
मेघवती-सुमेधमालिनी-तायधरा-विचित्रा-पुष्करमाला-अनिदिता-संज्ञा अष्टौ दिक्कुमार्यः यथाक्रम परिवसति ।
मेरोर्दक्षिणपूर्वस्या दिशि उत्पलगुल्मा नलिन-उत्पल-उत्पलोज्ज्वलाख्याश्चतस्रो वाप्यः । दक्षिणापरस्या भृगा-भृग-
निभा-क्रज्जलप्रभाश्चतस्रः पुष्करिण्यः । अपरोत्तरस्या दिशि श्रीकाता-श्रीचंद्रा-श्रीनिलया-श्रीमहिताश्चतस्रो

वाप्यः । उत्तरपूर्वस्यां दिशि पद्मा पद्मगुल्मा कुमुदा कुमुदप्रभाश्वतस्रो वाप्यः । ताः सर्वाः पंचाशद्योजनायामतदर्धविष्कंभदशयोजनावगाहाः चतुःकोणाः आयतचतुरस्राः । तासां मध्ये प्रत्येकमेकैकः प्रासादः द्विषष्टियोजनार्धयोजनोत्सेधः सगव्यूतैकत्रिंशद्योजनविष्कंभस्तावत्प्रदेशः । तत्र दक्षिणस्यां दिशि विदिशोः प्रासादाः शक्रस्य भौमविहाराः । उत्तरस्यां दिशि विदिशोरैशानस्य भौमविहाराः । मेरोश्चतसृषु दिक्षु नंदनवने चत्वारि जिनायतनानि षट् त्रिंशद्योजनोत्सेधानि पंचाशद्योजनायामतदर्धविष्कंभाणि तावत्प्रवेशानि अष्टयोजनोच्छ्रायतदर्धविष्कंभायामप्राग्द्वाराणि (प्राग्दगपाद्द्वाराणीत्यपिपाठः) अर्हदायतनवर्णनोपेतानि । नंदनात्समभूमिभागाद्विषष्टियोजनसहस्राणि पंचशतान्युत्प्लुत्य वृत्तवलयपरिधिपंचयोजनशतविष्कंभं पद्मवरवेदिकापरिक्षिप्तं सौमनसवनं । तत्र बाह्यगिरिविष्कंभश्चत्वारि सहस्राणि द्वे शते द्वासप्ततिश्च योजनानामष्टौ चैकादशभागाः । तत्परिधिद्वयोदशसहस्राणि पंचशतान्येकादशानि योजनानां षट्चैकादशभागाः । अभ्यन्तरगिरिविष्कंभस्त्रीणि सहस्राणि द्वे शते द्वासप्ततिर्योजनानामष्टौ चैकादशभागाः । तत्परिधिर्दशसहस्राणि त्रीणि शतान्येकान्नपंचाशानि योजनानां त्रयश्चैकादशभागाः किंचिद्विशेषोनाः । बलभद्रकूटदिवकुमारीकूटाष्टकहीनं सौमनसं । षोडशत्र वाप्यः नंदनवापिसदृशायामविष्कंभावगाहास्तन्मध्यदेशे भवनानि । पंचाशद्योजनायामतदर्धविस्तारषट्त्रिंशद्योजनोच्छ्रायाणि । चतुर्दिशं चत्वार्यर्हदायतनानिः अष्टयोजनोच्छ्रिततदर्धविस्तारतावत्प्रवेशप्राग्दगपाद्द्वाराणि जिनायतनवर्णनोपेतानि । सौमनसात्समाद् भूभागात्षट्त्रिंशत्सहस्राण्यारुह्य योजनानि वृत्तवलयपरिधिपाडुकवनं चतुर्नवत्युत्तरचतुःशतविष्कंभ पद्मवरवेदिकापरिवृत्त चूलिका परीत्य स्थितं । शेखरं मेरोरेकयोजनसहस्रविष्कंभं तत्परिधिस्त्रीणि सहस्राणि षड्यधिकं शतं योजनाना साधिकं । पाडुकवनबहुमध्यदेशभाविनी चत्वारिंशद्योजनोच्छ्राया मूलमध्याग्रेषु द्वादशाष्टचतुर्योजनविष्कंभा सुवृत्ता चूलिका । तस्यां प्राच्या दिशि पांडुकशिला उदक्दक्षिणायामा प्राक्प्रत्यग्विस्तारा । अपाच्या पाडुकवलशिला प्राक्प्रत्यगायामा उदग्दक्षिणविस्तारा । प्रतीच्या रक्तकंवलशिला, उद्व्यापाखिस्तीर्णा । उदीच्या अतिरिक्तकवलशिला प्राक्प्रत्यगायामा उदगपाखिस्तीर्णा । तत्रार्जुनसुवर्णमयी पांडुकशिला । रजतपरिणामा पाडुकवलशिला । विद्रुमवर्णा रक्तकंवलशिला । जाबूनदसुवर्णमयी अतिरिक्तकंवलशिला एताश्चतस्रोपि पचयोजनशतायामतदर्धविष्कंभाश्चतुर्योजनवाहुल्या अर्धचद्रसंस्थाना अर्धयोजनोत्सेधपचधनुः शतविष्कंभशिलासमायामैकपद्मवरवेदिकापरिवृत्ताः श्वेतवरकनकस्तूपिकालंकृतचतुस्तोरणद्वारविराजिताः । तासामुपरि बहुमध्यदेशभावीनि पंचधनुः-शतोत्सेधायामतदर्धविष्कंभाणि प्राङ्मुखानि सिंहासनानि । पौरस्ये सिंहासने पूर्वविदेहजान्, अपाच्ये भरतजान्, प्रातीच्ये अपरविदेहजान्, उदीच्ये ऐरावतजांस्तीर्थकराश्चतुर्निकायदेवाधिपाः सपरिवाराः महत्या विभूत्या क्षीरोदवारिपरिपूर्णाष्टसहस्रकनककलशैरभिषिंचति । अत्रापि षोडशपुष्करिण्यः पूर्ववद्वेदितव्याः । चूलिकायाश्चतसृषु महादिक्षु सक्त्रोशत्रयस्त्रिंशद्योजनायामानि द्विगव्यूताधिकषोडशयोजनविष्कंभाणि पचविंशतियोजनोच्छ्रायाणि योजनोत्सेधतदर्धविष्कंभतावत्प्रवेशप्राग्दगपाद्द्वाराणि चत्वार्यर्हदायतनानि अर्हदायतनवर्णनोपेतानि । भद्रशालवनभाविनि भूतले लोहिताक्षकल्पपरिक्षेपः । तत ऊर्ध्वमर्धसप्तदशयोजनसहस्राण्यारुह्य द्वितीयः पद्मवर्णः । ततोप्यर्धसप्तदशयोजनसहस्राण्यारुह्य तृतीयस्तपनीयवर्णः । ततोप्यर्धसप्तदशयोजनसहस्राण्यारुह्य चतुर्थो वैडूर्यवर्णः । ततोप्यर्धसप्तदशयोजनसहस्राण्यारुह्य पंचमो नीलवर्णः । ततोप्यर्धसप्तदशयोजनसहस्राण्यारुह्य षष्ठो हरितालवर्णः । ततोप्यर्धसप्तदशयोजनसहस्राण्यारुह्य जंबूनदसुवर्णवर्णो भवति । अधोभूम्यवगाही योजनसहस्रायामः प्रदेशः पृथिव्युपलवालाकशर्कराचतुर्विधपरिणामः उपरि वैडूर्यपरिणामः प्रथम कांडः । सर्वरत्नमयः द्वितीयः कांडः । जाबूनदमयः तृतीयः कांडः । चूलिकाः वैडूर्यमयी । मेरुरयं त्रयाणां लोकाना मानदडः । अस्याधस्तलादधोलोकः । चूलिकामूलादूर्ध्वमूर्ध्वलोकः मध्यमप्रमाणस्तिर्यग्विस्तीर्णस्तिर्यग्लोकः । एव च कृत्वाऽन्वर्थनिर्वचनं क्रियते । लोकत्रय मिनातीति मेरुरिति । तस्य भूमितलादारभ्याऽऽशिखरादैकादशिकी प्रदेशानिः । एकादशसु प्रदेशेषु एकप्रदेशो हीयते । एकादशसु गव्यूतेषु एकगव्यूत हीयते । एकादशसु योजनेषु

एकयोजन हीयते एवं सर्वत्र शिखराद् भूमितलस्थाधः एकादशसु प्रदेशेषु एकः प्रदेशो वर्धते । एकादशसु योजनेषु एक योजन वर्धते । एव सर्वत्र अधस्तलात् । अथ कथं रम्यकसंज्ञा ?

रमणीयदेशयोगाद्रम्यकाभिधानं ॥ १४ ॥ यस्माद्रमणीयैर्देशैः सरित्पर्वतकाननादिभिर्युक्तस्तस्मादसौ रम्यक इत्यभिधीयते । अन्यत्रापि रम्यकदेशयोगः समानः ? इति चेन्न रूढिविशेषवललाभाद्देशवृत्तिवत् । अत एव सज्ञाया को विहितः । क पुनरसौ ?

नीलरुक्मिणोरंतराले तत्संनिवेशः ॥ १५ ॥ नीलाद्दुदक् रुक्मिणोऽपाक् पूर्वापरसमुद्रयोरंतराले तस्य रम्यकस्य सन्निवेशो दृष्टव्यः ।

तन्मध्ये गंधवान् वृत्तवेदाढ्यः ॥ १६ ॥ तस्य रम्यकस्य मध्ये गंधवानाम् वृत्तवेदाढ्यः शब्दवद्वृत्तवेदाढ्येन तुल्यवर्णनस्तस्योपरि प्रासादे पद्मदेवो वसति । अथ कथं हैरण्यवतसंज्ञा ?

हिरण्यवतोऽदूरभवत्वाद्द्वैरण्यवतव्यपदेशः ॥ १७ ॥ हिरण्यवान् रुक्मिणाम् पर्वतस्तस्याऽदूरभवत्वाद्द्वैरण्यवतव्यपदेशः । क पुनरसौ ?

रुक्मिशिखरिणोरंतराले तद्विस्तारः ॥ १८ ॥ रुक्मिण उदक् शिखरिणोऽपाक् पूर्वापरसमुद्रयोरंतराले तस्य हैरण्यवतस्य विस्तारो वेदितव्यः ।

तन्मध्ये माल्यवान् वृत्तवेदाढ्यः ॥ १९ ॥ तस्य हैरण्यवतस्य मध्ये माल्यवानाम् वृत्तवेदाढ्यः शब्दवद्वृत्तवेदाढ्येन तुल्यवर्णन । तस्योपरि प्रासादे प्रभासदेवो वसति । अथ कथं मौरावतसंज्ञा ?

ऐरावतक्षत्रिययोगादैरावताभिधानं ॥ २० ॥ रत्नारक्तयो ब्रह्मव्यदेशभाविनी अयोध्या नाम नगरी । तस्यामुत्पन्न ऐरावतो नाम राजा तत्परिपालितत्वाज्जनपदस्यैरावताभिधान । क पुनरसौ ?

शिखरिसमुद्रत्रयांतरे तदुपन्यासः ॥ २१ ॥ शिखरिणोः गिरेस्त्रयाणां पूर्वापरोत्तराणां समुद्राणां मध्ये तस्यैरावतस्य उपन्यासो वेदितव्यः ।

तन्मध्ये पूर्ववाडिजयार्थः ॥ २२ ॥ तस्यैरावतस्य मध्ये विजयार्था रजतगिरिः पूर्ववद्वेदितव्यः । यैर्विभक्तानि सप्तक्षेत्राणि व्याख्यातानि । के पुनस्ते कथं व्यवस्थिताः ? इत्यत आह—

तद्विभाजिनः पूर्वापरायता हिमन्महाहिमवन्निपधनीलरुक्मिशिखरिणो वर्षधरपर्वताः ॥ ११ ॥

तानि विभजतीत्येव शीला तद्विभाजिनः पूर्वापराम्यामायताः पूर्वावरायताः पूर्वापरकोटिभ्यां लवणजलधिस्पर्गिन इत्यर्थः तद्विभाजित्वादेव तेषां वर्षधरव्यपदेशोऽसक्रेण भरतादिवर्षाणां धारणात् । कथं हिमवानिति सज्ञा ?

हिमार्भिसंबंधाद्धिमवद्व्यपदेशः ॥ १ ॥ हिममस्यास्तीति हिमवानिति व्यपदेशः । अन्यत्रापि तत्संबंध ? इतिचेत् रूढिविशेषवललाभात्तत्रैव वृत्तिः । कासौ हिमवानित्युच्यते—

भरतहैमवतयोः सीमानि स्थितः ॥ २ ॥ भरतस्य हैमवतस्य च सीमानि व्यवस्थितः क्षुद्र-हिमवान् वेदितव्यः । कथं पुनरस्य क्षुद्रत्वं ? महाहिमवदपेक्षया । सूत्रेऽनुक्तं कथं गम्यते ? इति चेन्महा-हिमवत्प्रयोगादेव । सति हि क्षुद्रे महत्त्वमित्यर्थात्क्षुद्रत्व गम्यते । स पंचविंगतियोजनावगाहः योजनशतोच्छ्रायः योजनसहस्र द्विपचागद्योजनानां द्वादशैकान्नविंशतिभागाः तस्य विष्कम्भः । तस्योत्तरपार्श्वे ज्या चतुर्विंशतिसहस्राणि नवगतानि द्वात्रिंशानि योजनानामेकश्चैकान्नविंशतिभागो देशोनः । अस्या ज्यायाः धनुः पचविंशतिसहस्राणि द्वे शते त्रिंशत्वारश्चैकान्नविंशतिभागाः साधिकाः । तस्य पूर्वापरपार्श्ववाहू प्रत्येक पचसहस्राणि त्रीणि शतानि पंचाशद्योजनानि पचदश चैकान्नविंशतिभागाः साधिकार्धभागश्च । तस्योपरि

प्राचीदिशि सिद्धायतनकुटं पंचयोजनगतोच्छ्रायमूलविष्कंभं पंचसप्तत्यविकगतत्रयमध्यविष्कंभं अर्धतृतीय-
शताप्रविष्कंभं । तत्रिगुणसातिरेकपरिधिः, तस्योपरि पट्त्रिंशद्योजनोच्छ्रायं पंचाशद्योजनोद्गदक्षिणायामं पंच-
विंशतियोजनप्राक्प्रत्यग्विस्तारं तावत्प्रवेशमष्टयोजनोत्सेधतदर्धविष्कंभं तावत्प्रवेशोद्गदक्षिणपूर्वद्वारमर्हदाय-
तनं । द्वारत्रये सातिरेकाष्टयोजनोच्छ्रायपंचाशद्योजनायामतदर्धविष्कंभास्त्रयोमुखमंडपाः । सातिरेकाष्टयोज-
नोच्छ्रायपंचाशद्योजनायामविष्कंभाणि त्रीणि प्रेक्षागृहकाणि । पौरस्त्यप्रेक्षागृहात्प्राक् स्तूपादयः पूर्वोक्ताः ।
चैत्यालयाभ्यंतरवर्णना पूर्ववद्वेदितव्या । तेषां सर्वेषामेव परिक्षेत्री चतुस्तोरणद्वारविभक्ता पञ्चवरवेदिका ।
नतः प्रतीच्यां दिशि दशकूटानि । हिमवद्भरते लांगगा-श्रीरोहितास्या-सिंधु-सुर हैमवत-वैश्रवणकूटाभिधानानि
यथाक्रमं वेदितव्यानि सिद्धायतनकूटतुल्यानि । तेषामुपरि प्रासादाः दशैव सक्रोपद्वयाद्विपष्टियोजनोत्सेधाः
सक्रोपैकात्रिंशद्योजनविष्कंभास्तावत्प्रवेशाः । तेषु स्वकूटनामानो देवा देव्यश्च वसन्ति । हिमवद्भरतहैमवतवै-
श्रवणकूटेषु देवाः इतरेषु देव्यः । अथ कथं महाहिमवत्संज्ञा ?

महाहिमवति चोक्तं ॥ ३ ॥ किमुक्तं ? हिमाभिसंश्रवाद्धिमवदभिधानं । महांश्चासौ हिमवांश्च
महाहिमवानित्यसत्यपि हिमे हिमवदाख्या । इंद्रगोपवत् । क्व पुनरसौ ?

हैमवतहरिवर्षयोर्विभागकरः ॥ ४ ॥ हैमवताद्दुदृक् हरिवर्षादपाङ्क तयोर्विभागकरो महाहिमवान्
वेदितव्यः । स द्वियोजनगतोच्छ्रायः पंचाशद्योजनावगाहः चत्वारि योजनसहस्राणि द्वे च शते दशोत्तरे
दश चैकान्विंशतिभागाः तस्य विष्कंभः । पूर्वापरपार्श्ववाहू प्रत्येकं नवयोजनसहस्राणि द्वे च शते
पट्सप्तत्यधिके योजनानां नव चैकान्विंशतिभागाः अर्धभागश्च साधिकः । तस्योत्तरपार्श्वे ज्या त्रिपंचाशद्योज-
नसहस्राणि नव च शतानि एकत्रिंशानि पट्चैकान्विंशतिभागाः साधिकाः । तस्याः ज्याया धनुः सप्तपंचाशद्यो-
जनसहस्राणि द्वे शते त्रिनवत्युत्तरे दश चैकान्विंशतिभागाः साधिकाः । तस्योपर्यष्टौ कूटानि सिद्धायतन-महा-
हिमवत्-हैमवत रोहित्-हरि-हरिकांता-हरिवर्ष-वैडुर्यकूटाभिधानानि । क्षुद्रहिमवत्कूटतुल्यप्रमाणानि । तेषामुपरि
जिनायतनप्रासादास्तु तुल्या एव । प्रासादेषु स्वकूटनामानो देवा देव्यश्च वसन्ति । अथ कथं निषधसंज्ञा ?

निषीधन्ति तस्मिन्निति निषधः ॥ ५ ॥ यस्मिन् देवा देव्यश्च क्रीडार्थं निषीधन्ति स निषधः
पृषोदरादिपाठात् सिद्धः । अन्यत्रापि तत्तुल्यकारणत्वात्प्रसंगः ? इति चेत् रुढिविगेपवललाभात् । क्व पुनरसौ ?

हरिविदेहयोर्मर्यादाहेतुः ॥ ६ ॥ हरिवर्षाद्दुदृक् विदेहादपाङ्क तयोर्मर्यादाहेतुर्निषध इत्याख्यायते ।
स चतुर्योजनगतोत्सेधः, योजनगतावगाहः षोडशयोजनसहस्राण्यष्टौ च शतानि द्वाचत्वारिंशानि द्वौ
चैकान्विंशतिभागौ तस्य विष्कंभः । पूर्वापरपार्श्ववाहू प्रत्येकं विंशतियोजनसहस्राणि पंचपष्टयधिकमेकं
च शतं द्वौ चैकान्विंशतिभागौ अर्धभागश्च साधिकः । उत्तरपार्श्वज्या चतुर्नवतिसहस्राणि पट्पंचाशमेकं
च योजनगतं द्वौ चैकान्विंशतिभागौ साधिकौ । तस्या धनुरेकं योजनशतसहस्रं चतुर्विंशतिसहस्राणि
त्रीणि च शतानि पट्चत्वारिंशानि नव चैकान्विंशतिभागाः साधिकाः । तस्योपरि नवकूटानि सिद्धायतन-
निषध—हरिवर्ष-पूर्वविदेह-हरिधृति-सीतोदा-अपरविदेह—रुचकनामानि, क्षुद्रहिमवत्कूटतुल्यप्रमाणानि ।
तेषामुपरि जिनायतनप्रासादास्तुल्याः । प्रासादेषु स्वकूटनामानो देवा देव्यश्च वसन्ति । अथ कथं नीलसंज्ञा ?

नीलवर्णयोगान्नीलव्यपदेशः ॥ ७ ॥ नीलेन वर्णेन योगात्पर्वतो नील इति व्यपदिश्यते । सज्ञा-
वास्य, वामुदेवस्य कृष्णव्यपदेशवत् । क्व पुनरसौ ?

विदेहरम्यकविनिवेशविभागी ॥ ८ ॥ स नीलाख्यः पर्वतः विदेहस्य रम्यकस्य च विनिवेशं
विभजते । स निषधेन व्याख्यातप्रमाणः । तस्योपरि नवकूटानि सिद्धायतन-नील-पूर्वविदेह-सीता-कीर्ति-नारी
कांत-अपरविदेह-रम्यक-आदर्शककूटसंज्ञानि, क्षुद्रहिमवत्कूटतुल्यप्रमाणानि । तेषामुपरि जिनायतनप्रासादाः
तत्तुल्याः । प्रासादेषु स्वकूटनामानो देवा देव्यश्च वसन्ति । अथ कथं रुक्मिसंज्ञा ?

१ ग. पुस्तके तत्रिगुणसातिरेकपरिधिं, इति पाठः । २ नायं पाठः ग. पुस्तके ।

रुक्मसद्भावाद्भुक्मीत्यभिधानं रुक्मसस्यास्तीति रुक्मीत्यभिधानं ॥ ९ ॥ अन्यत्रापि तत्सं-
भवाद्भुक्मीत्यभिधाने वृत्तिः । करिवत् । क पुनरसौ ?

रुक्मकहैरुक्मवतविवेककरः ॥ १ ॥ रुक्मकस्य हैरुक्मवतस्य च विवेकं करोत्यसौ । स महाहिमवता
तुल्यप्रमाण । तस्योपरि अष्टौ कूटानि सिद्धायतन-रुक्मि-रुक्मक-नरकांता-शुद्धि-रुक्मकूल-हैरुक्मवत-मणिकाचन-
कूटाख्यानि क्षुद्रहिमवत्कूटतुल्यप्रमाणानि । तेषामुपरि जिनायतनप्रासादास्तत्तुल्याः । प्रासादेषु स्वकूटनामानो
देवा देव्यश्च वसन्ति । अथ कथं गिखरिसंज्ञा ?

शिखरसद्भावाच्छिखरीति संज्ञा ॥ ११ ॥ शिखराणि कूटान्यस्य संतीति शिखरीति संज्ञायते ।
अन्यत्रापि तत्सद्भावे रूढिवगाद्विशेषे वृत्तिः गिखडिवत् । क पुनरसौ ?

हैरुक्मवतैरावतसेतुबंधः स गिरिः ॥ १२ ॥ हैरुक्मवतस्यैरावतस्य च सेतुबंध इव स गिरि-
रवस्थितः क्षुद्रहिमवत्तुल्यप्रमाणः । तस्योपर्येकादश कूटानि सिद्धायतन-शिखरि हैरुक्मवत-रसदेवी-रक्तावली-
इलङ्गकूला-लक्ष्मी-गंधदेवी-ऐरावत-मणि-कांचनकूटनामानि क्षुद्रहिमवत्तुल्यप्रमाणानि । तेषामुपरि जिनायत-
नप्रासादास्तत्तुल्याः । प्रासादेषु स्वकूटनामानो देवा देव्यश्च वसन्ति । तेषां वर्णविशेषप्रतिपत्त्यर्थमाह—

हेमार्जुनतपनीयवैडूर्यरजतहेममयाः ॥ १२ ॥

त एते हिमवदादयः पर्वताः हेमादिमयाः वेदितव्याः । मयः प्रत्येकं परिसमाप्यते यथाक्रमं हिमवदा-
दयः संवच्यते । हेममयो हिमवान् चीनपट्टवर्णः, अर्जुनमयो महाहिमवान् शुक्लः, तपनीयमयो निपधः तरुणा-
दित्यवर्णः, वैडूर्यमयो नील मयूरग्रीवामः, रजतमयो रुक्मी शुक्लः, हेममयः शिखरी चीनपट्टवर्ण इति पठपि
चैतेऽद्वयः प्रत्येक उभयपार्श्वगतार्थयोजनविष्कभाद्रिसमायामाभ्यां बहुतोरणविभक्तकपञ्चवरवेदिकापरिवृत-
वनखडाम्यामुपेताः । पुनरपि तद्विशेषणार्थमेवाह—

मणिविचित्रपार्श्वो उपरि मूले च तुल्यविस्ताराः ॥ १३ ॥

नानावर्णप्रभावादिगुणोपेतैर्मणिभिर्विचित्राणि विचित्राणि, मणिविचित्राणि पार्श्वानि येषां त इमे
मणिविचित्रपार्श्वः ।

अनिष्टसंस्थाननिवृत्त्यर्थमुपर्यादिवचनं ॥ १ ॥ अनिष्टसंस्थाननिवृत्त्यर्थमुपर्यादिवचनं क्रियते
च शब्दो मध्यसमुच्चयार्थः । यो येषां मूलविस्तारः स उपरि मध्ये च तुल्यः । तेषां मध्ये लब्धास्पदा हृदा उच्यते—

पद्ममहापद्मतिर्गिळकेसरिमहापुंडरीकपुंडरीकाः हृदास्तेषामुपरि ॥ १४ ॥

पद्मादिभिः सहचरणाद्भ्रदेषु पद्मादिव्यपदेशः ॥ १ ॥ पद्म महापद्मं तिगच्छं केसरि महापुंडरीकं
पुंडरीकमिति पद्मनामानि तैः सहचरणात् हृदेषु पद्मादिसजावृत्तिर्भवति । तेषां हिमवदादीनामुपरि यथाक्रमं ते
हृदा वेदितव्याः । तत्राद्यस्य संस्थानविशेषप्रतिपत्त्यर्थमाह—

प्रथमो योजनसहस्रायामस्तदर्धविष्कंभो हृदः ॥ १५ ॥

प्राक् प्रत्यक् योजनसहस्रायामः उदगपाक् पचयोजनगतविस्तारः वज्रमयतलः, विविधमणिकनक-
रजतविचित्रतटः श्वेतवरकनकस्तूपिकालकृतचतुस्तोरणविभक्तार्थयोजनोत्सेधपचत्रनु गतविष्कंभहृदसमाया-
मैकपञ्चवरवेदिकापरिवृतः चतुर्दिगात्चतुर्वनखडमडितः विमलस्फटिकमणिस्वच्छांभीराक्षयन्नारिः विवि-
धजैलजकुसुमपरिभ्राजितः गरदि प्रसन्नचंद्रताराजिविराजितपर्यंतपरीतविचित्रपयोधरपटलः, विपर्यस्तो
नभोभाग इव विभाति पद्मनामा हृदः । तस्यैवावगाहप्रतिपत्त्यर्थमिदमुच्यते—

१ रत्नवर्तात्यपि पाठः । २ ग. पुस्तके कृतदृष्ट्या इमे हृदाः । ३ ग. पुस्तके जलकुसुमपरिभ्राजित इति पाठः ।

दशयोजनावगाहः ॥ १६ ॥

अवगाहोऽधःप्रवेशो निम्नता । दशयोजनान्यवगाहोऽस्य दशयोजनावगाहः ।

तन्मध्ये योजनं पुष्करं ॥ १७ ॥

योजनप्रमाणं योजनं क्रोशायामपत्रत्वात्, क्रोशद्वयविष्कंभकर्णिकत्वाच्च । योजनायामविष्कंभजलतलात् क्रोशद्वयोच्छ्रयनालं तावद्बहुलपत्रप्रचयं वज्रमयमूलमरिष्टमणिकंदं रजतमणिमृडाल वैडूर्यसुप्रतिष्ठनाल, तस्य बाह्यपत्रं तपनीयपरिशिष्टं जांबूनदाम्यतरदलं तपनीयकेसरं नानामणिविचित्रसुवर्णकर्णिक पुष्करमवगंतव्यं तदर्धोत्सेधैरष्टशतसंख्यैः पद्मैः परिवृतं । तस्मात्पूर्वोत्तरापरोत्तरासु तिसृषु दिक्षु श्रियः सामानिकदेवानां चत्वारि पद्मसहस्राणि । दक्षिणपूर्वस्या दिश्यभ्यंतरपरिषदेवाना द्वात्रिंशत्पद्मसहस्राणि । दक्षिणस्या मध्यमपरिषदेवानां चत्वारिंशत्पद्मसहस्राणि । दक्षिणापरस्यां बाह्यपरिषदेवानामष्टचत्वारिंशत्पद्मसहस्राणि । अपरस्यां सप्तानामनीकमहत्तराणां सप्तपद्मानि । चतसृषु महादिक्षु आत्मरक्षदेवाना षोडशपद्मसहस्राणि । तान्येतानि सर्वाणि परिवारपद्मानि तदर्धोत्सेधानि एकं शतसहस्रं चत्वारिंशत्सहस्राणि शतं च पञ्चशत् । इतरेषां हदानां पुष्कराणां चायामादिज्ञापनार्थमाह—

तद्द्विगुणद्विगुणाः हृदाः पुष्कराणि च ॥ १८ ॥

स च तच्च ते तयोर्द्विगुणद्विगुणास्तद्द्विगुणद्विगुणाः ।

द्विगुणद्विगुणा इति द्वित्वं व्याप्यर्थं ॥ १ ॥ द्विगुणद्विगुणा इति द्वित्वं उच्यते । किमर्थं ? व्यप्यर्थं । द्विगुणेनोत्तरेषा व्याप्तिर्यथास्यादिति । केन द्विगुणा ? आयामादिना, पद्महृदस्य द्विगुणायामविष्कंभभावगाहो महापद्महृदः । महापद्महृदस्य द्विगुणायामविष्कंभभावगाहस्तिर्गिच्छहृदः । पुष्कराणि च किं ? द्विगुणानि इत्यभिसंबध्यते ।

द्वित्वात्तयोर्बहुवचनाभाव इति चेन्न विवक्षितापरिज्ञानात् ॥ २ ॥ स्यादेत्तयोर्हृदयोः पुष्करयोश्च द्वित्वाद्बहुवचन नोपपद्यते इति ? तन्न किं कारणं ? विवक्षितापरिज्ञानात् । आद्यताभ्या पद्मपुंडरीकहृदाभ्या तुल्यप्रमाणाभ्यामन्ये हृदाः दक्षिणत उत्तरतश्च द्वैगुण्येन निर्दिष्टा इति विवक्षितोऽत्रायमर्थः । अतो बहुवचनमुपपद्यते । कथं पुनस्तच्छब्दे पूर्वनिर्दिष्टापेक्षे सत्यनिर्दिष्टार्थो गृह्यते ?

बहुवचननिर्देशात्तद्ग्रहणं ॥ ३ ॥ बहुवचननिर्देशात्तस्य ग्रहणं विज्ञायते । बहुवचननिर्देशात् केसरादयः कथं न गृह्यते ?

व्याख्यानतो वक्ष्यमाणसंबधाच्चानिष्टनिवृत्तिः ॥४॥ “व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्न हि संदेहादलक्षण”मित्यनिष्टस्य निवृत्तिर्भवति । अथवा वक्ष्यत एतत् उत्तरा दक्षिणतुल्या इति तदभिसंबधाच्चेष्टसंप्रत्ययः कर्तव्यः । तद्यथा— महाहिमवत उपरि बहुमध्यदेशभावी महापद्महृदः श्रो द्वियोजनसहस्रायामस्तदर्धविष्कंभो विंशतियोजनावगाहः । तन्मध्ये जलतलाद् द्विक्रोशोच्छ्रय योजनबहुलपत्रप्रचय द्विक्रोशायामपत्रत्वाद् योजनायामकर्णिकत्वाच्च द्वियोजनविष्कंभ पुष्कर । तत्परिवारपद्मसंख्या पूर्वोक्तैव । निषधस्योपरि बहुमध्यदेशभाक् तिर्गिच्छहृदः चतुर्योजनसहस्रायामस्तदर्धविष्कंभः, चत्वारिंशद्योजनावगाहः । तन्मध्ये जलतलाद् द्विक्रोशोद्गमं द्वियोजनबहुलपत्रप्रचयं योजनायामपत्रत्वाद् द्वियोजनायतकर्णिकत्वाच्चतुर्योजनायामविष्कंभ पुष्करं । तत्परिवारपद्मसंख्या पूर्वोक्तैव । नीलस्योपरि बहुमध्यदेशभावी केसरिहृदः निर्गिच्छहृदतुल्यः पद्मानि च तत्तुल्यप्रमाणानि । रुक्मिण उपरि बहुमध्यदेशभाक् महापुडरीको हृदः महापद्महृदतुल्यः, पद्मानि च तुल्यप्रमाणानि । शिखरिण उपरि बहुमध्यदेशभावी पुडरीको हृदः पद्महृदतुल्यः । पुष्कराणि च तद्गतपद्मप्रमाणानि । अत्र चोद्यते तच्छब्दस्य यदि द्विगुणशब्देन वृत्तिः क्रियते द्वित्व सघातस्य प्राप्नोति । अथ कृतद्वित्वेन तच्छ-

वदस्य वृत्तिः क्रियते समुदायस्याऽसुवतत्वाद् वृत्तिर्न प्राप्नोति । वीप्सायां द्वित्वे सति वाक्यमेवावतिष्ठत इति ? नैष दोषः तदित्यय निपात' अपादानार्थे वर्तते । तद्विगुणास्ततो द्विगुणा द्विगुणा इत्यर्थः । तन्निवासिनीनां देवानां संज्ञाजीवितपरिवारप्रतिपादनार्थमाह—

तन्निवासिन्यो देव्यः श्रीश्रीधृतिकीर्तिबुद्धिलक्ष्म्यः पल्योपमस्थितयः

ससामानिकपरिपत्का ॥ १६ ॥

तेषु पुष्करेषु कार्णिकामध्यमैकदेशविनिवेशिनः गरद्विमलपूर्णचन्द्रद्युतिहराः क्रोशायामक्रोशार्थविष्कम्भ-
देशोत्सेधाः प्रासादास्तेषु निवसन्तीत्येव ग्रीळा देव्यस्तन्निवासिन्यः ।

श्रयादीनामितरेतरयोगे द्वंद्वः ॥ १ ॥ श्रीश्च हीश्च धृतिश्च कीर्तिश्च बुद्धिश्च लक्ष्मीश्च श्रीहीधृ-
तिकीर्तिबुद्धिलक्ष्म्य इतीतरेतरयोगलक्षणो द्वंद्वः । तेषु पद्मादिषु हृदेषु यथाक्रमं देव्यः श्रयादयो वसति ।

स्थितिविशेषनिर्ज्ञानार्थं पल्योपमवचनं ॥ २ ॥ देवीसामान्यस्थितौ विशेषनिर्ज्ञानार्थं पल्योप-
मा स्थितिरासा ताः पल्योपमस्थितय इति ।

परिवारनिर्ज्ञानार्थं सामानिकपरिपत्कवचनं ॥ ३ ॥ परिवारप्रतिपत्त्यर्थं सामानिकपरिपद-
ग्रहणं क्रियते । समाने स्थाने भवाः सामानिकाः । समानस्य तदादेश्च' इति ठञ् । सामानिकाश्च परिपदश्च
सामानिकपरिपद , अभ्यर्हितत्वात्सामानिकपदस्य पूर्वनिपातः सह सामानिकपरिपद्विर्वर्तते इति ससामानिकपरि-
पत्का । तेषां पद्मानि निर्दिष्टानि तन्मध्यवर्तिषु प्रासादेषु वसन्ति । यकाभिः सरद्विस्तानि क्षेत्राणि विभक्तानि उच्यते-

गंगासिंधूरोहिद्रोहितास्याहरिद्धरिकांतासीतासीतोदानांरीनरकांतासुवर्ण-

रूप्यकूलारक्तारक्तोदाः सरितस्तन्मध्यगाः ॥ २० ॥

गंगादीनामितरेतरयोगे द्वंद्व उदकस्य उदभाव उक्तः सरितो न वाप्य । ता किमतरा उत समीपा ?
इत्यत आह—तन्मध्यगा इति । तेषां क्षेत्राणां मध्ये मध्येन वा गच्छतीति तन्मध्यगा । एकत्र सर्वासां प्रसग-
निवृत्त्यर्थं दिग्विशेषप्रतिपत्त्यर्थं चाह—

द्वयोर्द्वयोः पूर्वाः पूर्वगाः ॥ २१ ॥

द्वयोर्द्वयोरेकक्षेत्रं विषयः इत्यभिसंबंधादेकत्र सर्वासां प्रसगनिवृत्तिः ॥ १ ॥ विकल्प्यो
हि वाक्यशेष , वाक्य वक्तव्यधीन हीतीच्छातो वाक्यशेषप्रकल्पते , द्वयोर्द्वयोरेकक्षेत्रं विषय इत्यभिसंबंधात्सर्वासां
सरितां एकस्मिन् क्षेत्रे प्रसगो निवर्तितो भवति ।

पूर्वाः पूर्वगा इतिवचनं दिग्विशेषप्रतिपत्त्यर्थं ॥ २ ॥ तत्र पूर्वगाः सरितस्ताः पूर्वगाः पूर्व-
समुद्रं गच्छतीति पूर्वगा । किमपेक्ष पूर्वत्वं सूत्रनिर्देशापेक्षं । यद्येव गंगासिंध्वादयः सप्त पूर्वगा इति प्राप्त ?
नैष दोषः द्वयोर्द्वयोरित्यभिसंबंधाद्द्वयोर्द्वयोः पूर्वाः पूर्वगा वेदितव्याः । ननु च यद्द्वयोर्द्वयोरिति ग्रहण, अन्या-
र्थमुक्तं, अन्यार्थमपि प्रकृतमन्यार्थं भवति । इतरासां दिग्विभागप्रतिपत्त्यर्थमाह—

शेषास्त्वपरगाः ॥ २२ ॥

द्वयोर्द्वयोरवशिष्टा यास्ता अपरगा वेदितव्या अपरं समुद्रं गच्छन्तीत्यपरगाः तत्र पद्म-
हृदप्रभवा पूर्वतोरणद्वारनिर्गता गंगा ॥ १ ॥ झुल्लकहिमवत उपरि पद्महृदो वर्णितश्चतुस्तोरणद्वार-
मंडितः । तत्र पूर्वतोरणद्वारेण निर्गता पचयोजनशतानि प्राङ्मुखी गत्वा गंगाकूट स्रोतसा स्फाल्य । पंचयोजन-

जैनन्द्रीयसूत्रं ।

शतानि त्रयोविंशतिषट्चैकान्नविंशतिभागान् अपाङ्मुखी गत्वा स्थूलमुक्तावलीव साधिकयोजनशतप्रमाण-
धाराप्रपाता सक्त्रोशषड्योजनविस्तारा योजनार्धवाहुल्या । पष्ठियोजनायामविष्कम्भे दशयोजनावगाहे वज्रमय-
तले श्रीदेवीग्रहप्रमाणप्रासादमंडितमध्ये सद्विक्रोशदशयोजनोच्छ्रयाष्टयोजनायामविष्कम्भद्वीपालंकृतांतरे कुंडे
पतिता दक्षिणतोरणद्वारेण विनिःसृता अर्धगव्यूतावगाहा सक्त्रोशषड्योजनविस्तारा क्रमेण वर्धमाना मुजंग-
कुटिलगामिनी खंडकप्रपातगुहामुखेन विजयार्धं व्यतीत्य दक्षिणमुखा दक्षिणार्धभरतमध्यं प्राप्य प्राङ्मुखी सती
मुखे सक्त्रोशयोजनावगाहा सार्धद्विपष्ठियोजनविस्तारा लवणोदधिं मागध्वातीर्थेन प्राविशत् ।

अपरतोरणद्वाराद्विनिर्गता सिंधुः ॥ २ ॥ पाश्चात्यतोरणद्वाराद्विनिर्गता पंचयोजनशतं गत्वा
सिंधुकूटं वीचीवाहूपगुहेनाऽऽस्फाल्यं । गंगावत्सिंधुकुंडे पतिता तमिश्रगुहामुखेन विजयार्धं व्यतीत्य प्रभास-
तीर्थेनापरसमुद्रं प्राविशत् । तत्र गंगाकुंडद्वीपप्रासादे गंगादेवी वसति । सिंधुकुंडद्वीपप्रासादे सिंधुदेवी
वसति । हिमवत उपरि किञ्चित्प्राक् प्रत्यक् चातीत्य गंगासिंधोर्मध्ये द्वे पद्माकारे कूटे वैडूर्यपरिणामनाले
जलस्योपरि क्रोशमुच्छ्रिते क्रोशद्वयायामविष्कम्भे लोहिताक्षमणिमयार्धगव्यूतायतपत्रे तपनीयकेसरेऽर्कमणिनि-
र्वृत्तगव्यूतायतकर्णिके । तयोः कर्णिकयोर्मध्ये रत्नमयमेकैकं कूटं । तत्र चैकैकः प्रासादः । प्राच्यकूटप्रासादे
पल्योपमस्थितिका वला नाम देवी वसति । प्रतीयप्रासादकूटे पल्योपमस्थितिका लवणा नाम देवी वसति ।

उदीच्यतोरणद्वारनिर्गता रोहितास्या ॥ ३ ॥ पद्महृदस्येव उदीच्यतोरणद्वारनिर्गता द्वे योज-
नशते पट्सप्तत्युत्तरे पट्चैकान्नविंशतिभागान् हिमवत उपरि उदङ्मुखी गत्वा गंगालुल्यायामधाराप्रपातार्ध-
त्रयोदशयोजनविस्तारा योजनवाहुल्या । विंशतियोजनशतायामविष्कम्भे विंशतियोजनावगाहे वज्रतले श्रीदेवी-
ग्रहप्रमाणप्रासादमंडितमध्ये सद्विक्रोशदशयोजनोच्छ्रयाषोडशयोजनायामविष्कम्भद्वीपालंकृतांतरे कुंडे पतिता ।
ततः कुंडादुदीच्यतोरणद्वारेण निर्गता उदङ्मुखी शब्दवद्वृत्तवेदाढ्यं प्रदक्षिणीकृत्यार्धयोजनेनाऽप्रासा-
प्रत्यङ्मुखी सती प्रभवे क्रोशावगाहाऽर्धत्रयोदशयोजनविष्कम्भा मुखेऽर्धतृतीययोजनावगाहा पंचविंशतियो-
जनशतविष्कम्भा रोहितास्या अपरलवणोदधिं प्राविशत् । रोहितास्याकुंडप्रासादे रोहितास्या देवी वसति ।

महापद्महृदप्रभवाऽप्राच्यतोरणद्वारेण निर्गता रोहिर् ॥ ४ ॥ महाहिमवत उपरि महापद्महृदा-
दप्राच्यतोरणद्वारेण निर्गता षोडशयोजनशतानि पञ्चोत्तराणि पंचैकान्नविंशतिभागान् अपागागम्य पतिते-
त्यादि रोहितास्यया तुल्यं । अयं तु विशेषः साधिकद्वियोजनशतायामधारा । रोहितकुंडप्रासादनिवासिनी रोहि-
देवी । सा रोहिन्महानदी पूर्वार्ष्वं प्राविशत् ।

उदीच्यतोरणद्वारनिर्गता हरिकांता ॥ ५ ॥ तत एव महापद्महृदादुदीच्यतोरणद्वारेण निर्गता
हरिकांता नाम महानदी रोहिदिवाद्वितले गत्वा उदङ्मुखी साधिकाद्वियोजनशतधाराप्रपाताद्वियोजनवाहुल्या
पंचविंशतियोजनविस्तारा श्रीदेवीगृहतुल्यप्रासादमंडितमध्ये सद्विक्रोशयोजनोच्छ्रयाद्वित्रिंशद्योजनायामविष्कम्भद्वी
पालंकृतांतरे चत्वारिंशद्योजनावगाहे चत्वारिंशद्द्विशतयोजनायामविष्कम्भे वज्रतले कुंडे पतिता । ततः कुंडादु-
दीच्यतोरणद्वारेण निर्गता प्रवाहेऽर्धयोजनावगाहा पंचविंशतियोजनविष्कम्भा विकृतवद्वृत्तवेदाढ्यमर्धयोजनेना-
ऽप्राप्य प्रदक्षिणीकृत्य प्रत्यङ्मुखी सती मुखे पंचयोजनावगाहाऽर्धतृतीययोजनशतविष्कम्भा पाश्चात्याऽर्णव
प्राविशत् । हरिकाताकुंडप्रासादे हरिकातादेवी वसति ।

तिर्गिच्छहृदप्रभवा दक्षिणद्वारनिर्गता हरित् ॥ ६ ॥ निपथस्योपरि तिर्गिच्छहृदाद् दक्षिण
तोरणद्वारेण विनिःसृता हरिन्महानदी सप्तसहस्राणि चत्वारि शतान्येकविंशानि योजनानामेकं चैकान्नविं-
शतिभागमद्रितले प्राङ्मुखी गत्वा पतितेत्यादि सर्वं हरिकातातुल्यं । अयं तु विशेषः साधिकचतुर्योजन-
शतायामधारा । हरिकुंडप्रासादनिवासिनी हरिदेवी । सा प्राच्यमुदधिं प्राविशत् ।

उदीच्यतोरणद्वारनिर्गता सीतोदा ॥ ७ ॥ तत एव तिर्गिच्छहृदादुदीच्यतोरणद्वारेण

हरिदिवाद्रितलं गत्वोदङ्मुखी साधिकचतुर्योजनशतधाराप्रपाता चतुर्योजनवाहुल्या पंचाशद्योजनावस्तारा, श्रीदेवीगृहप्रमाणप्रासादमडितमध्ये सद्विक्रोगदशयोजनोच्छ्रयचतुष्पाष्टियोजनायामविष्कंभद्वीपालंकृतातरे सा शांतिचतुर्योजनशतायामविष्कंभे अशीतियोजनावगाहे वज्रतले कुंडे पतिता । ततः कुंडादुदीच्यतोरणद्वारेण निर्गता देवकुरुषु चित्रविचित्रकृटमध्येनोदङ्मुखी गत्वार्धयोजनेनाऽप्राप्ता मेरु प्रदक्षिणीकृत्य विद्युत्प्रभं विदीर्य अपरविदेहमध्यगामिनी, प्रभवे योजनावगाहा पंचाशद्योजनाविस्तारा मुखे दश योजनावगाहा पंचयोजनाशत-विस्तारा सीतोदा नाम महानदी पाश्चात्यसमुद्रं प्राविक्षत् । सीतोदाकुंडप्रासादनिवासिनी सीतोदा देवी ।

केसरिहृदप्रभवाऽपाच्यद्वारनिर्गता सीता ॥ ८ ॥ नीलस्योपरि केसरिहृदादपाच्यतोरण द्वारेण निर्गता सीता महानदीत्यादि सर्वं सीतोदातुल्य । अयं तु विशेषः सीताकुंडप्रासादे सीतादेवी वसति सा माल्यवंतं विदीर्य पूर्वविदेहमध्यगामिनी प्राच्यसमुद्रं प्राविक्षत् इति ।

उदीच्यतोरणद्वारनिर्गता नरकांता ॥ ९ ॥ तत एव केसरिहृदादुदीच्यतोरणद्वारेण निर्गता नरकातामहानदीत्यादि सर्वं हरिता व्याख्यातं । अयं तु विशेषः नरकाताकुंडप्रासादे नरकाता देवी वसति गंधवद्वृत्तवेदाढ्य प्रदक्षिणीकृत्य पाश्चात्यसमुद्रं प्राविक्षदिति ।

महापुंडरीकहृदप्रभवा दक्षिणतोरणद्वारनिर्गता नारी ॥ १० ॥ रुक्मिण उपरि महापुंडरीकहृदादक्षिणतोरणद्वारेण निर्गता नारी महानदीत्यादि सर्वं हरिकांतया व्याख्यातं । अयं तु विशेषः नारीकुंडप्रासादे नारीदेवी वसति गंधवद्वृत्तवेदाढ्य प्रदक्षिणीकृत्य पूर्वोदधिं प्राविक्षदिति ।

उदीच्यद्वारनिर्गता रूप्यकूला ॥ ११ ॥ तस्मादेव महापुंडरीकहृदादुदीच्यतोरणद्वारेण निर्गता रूप्यकूला महानदीत्यादि सर्वं तु रोहिता व्याख्यात । अयं तु विशेषः रूप्यकूलाकुंडप्रासादे रूप्यकूला देवी वसति माल्यवद्वृत्तवेदाढ्य प्रादक्षिणीकृत्य प्रतीच्यसमुद्रं प्राविक्षत् इति ।

पुंडरीकहृदप्रभवापाच्यतोरणद्वारनिर्गता सुवर्णकूला ॥ १२ ॥ शिखरिण उपरि पुंडरीकहृदादक्षिणतोरणद्वारेण विनिर्गता सुवर्णकूला महानदीत्यादि सर्वं रोहितास्यया व्याख्यातं । अयं तु विशेषः सुवर्णकूलाकुंडप्रासादे सुवर्णकूला देवी वसति । माल्यवद्वृत्तवेदाढ्य प्रदक्षिणीकृत्य प्राच्यमर्णव प्राविक्षदिति ।

पूर्वतोरणद्वारनिर्गता रक्ता ॥ १३ ॥ तस्मादेव पुंडरीकहृदात्पूर्वतोरणद्वारेण विनिर्गता रक्ता महानदीत्यादि सर्वं गगया व्याख्यातं । अयं तु विशेषः रक्ताकुंडप्रासादे रक्तादेवी वसति ।

प्रतीच्यद्वारनिर्गता रक्तोदा ॥ १४ ॥ तस्मादेव पुंडरीकहृदात्प्रतीच्यतोरणद्वारेण विनिर्गता रक्तोदा महानदीत्यादि सर्वं सिंघा वर्णित । अयं तु विशेषः रक्तोदाकुंडप्रासादे रक्तोदा देवी वसति । गगामिधूरत्कारक्तोदा. भुजगकुटिलगतयः अन्यत्र गिरितलधाराप्रपाताभ्या । शेपा ऋजुगतयः अन्यत्र मेरुनाभिगिरि प्रदेशेभ्यः । चतुर्दशाप्येता अर्धयोजनाविष्कंभनदीसमायामाभ्यामुभयपाश्वर्गताभ्या प्रत्येकमर्धयोजनोत्सेधपच-धनु शतविष्कंभनसमायामपद्मवरवेदिकाद्वयपरिवृताभ्या वनखंडाभ्यामलकृताः । तासा परिवारप्रति-पाठनार्थमाह—

चतुर्दशनदीसहस्रपरिवृता गंगासिंधवादयो नद्यः ॥ २३ ॥

गंगासिंध्राद्यग्रहणं प्रकरणादिति चेन्नानंतरग्रहणप्रसंगात् ॥ १ ॥ स्यान्मतं गंगासिंध्रादिग्रहणमनर्थकं कुत ? प्रकरणात् प्रकृता हि ता इति तन्न किं कारण ? अनंतरग्रहणप्रसंगात् अनंतरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति अपरगानामेव ग्रहणं स्यात् ।

गंगादिग्रहणमिति चेन्न पूर्वगाग्रहणप्रसंगात् ॥ २ ॥ अयं मतं गंगादिग्रहणमेवास्तु अनंतर निवृत्त्यर्थमिति तच्च न, कस्मात् ? पूर्वगाग्रहणप्रसंगात् गंगादयो हि पूर्वगा इति ।

नदीग्रहणात् सिद्धिरिति चेन्न द्विगुणाभिसंबंधार्थत्वात् ॥ ३ ॥ स्यादेतन्नद्यः प्रकृतास्ततो नदीग्रहणमंतरणापि नदीसप्रलयसिद्धेस्तद्ग्रहण सर्वनदीसंप्रतिपत्त्यर्थं नविष्यति नार्थो गंगासिंध्वादिग्रहणेनेति? तन्न किं कारणं? द्विगुणाभिसंबंधार्थत्वात्। द्विगुणा द्विगुणा इत्यस्याभिसंबंध इह कथं स्यादिति गंगासिंध्वादिग्रहणं क्रियते। किं गतमेतदनेनाहोस्विच्छब्दाधिक्यादर्थधिक्यं गतमित्याह कथं द्विगुणानुवृत्तौ गंगाचतुर्दशनदीसहस्रपरिवृता तद्विगुणनदीसहस्रपरिवारा सिंधूरिति प्रसक्तिः तन्निवृत्त्यर्थं सिंधूग्रहणमिति। तत्र गंगासिंध्वौ प्रत्येकं चतुर्दशनदीसहस्रपरिवृते। ततो द्विगुणा द्विगुणाः परिवारनद्यो वेदितव्या आसीतोदायाः, ततः परतोऽर्धहान उक्तो जवूद्धीपविष्कंभांभोनिविहदसरिर्पर्वतवर्षनिवेगक्रमः। इदमिदानीं प्रतीयतां किमसूनि क्षेत्राणि तुल्यविस्ताराण्युतविस्तारविशेषोस्तीत्यत आह—

भरतः षड्विंशतिपंचयोजनशतविस्तारः षट्चैकान्विंशति- भागा योजनस्य ॥ २४ ॥

षडधिका विंशतिः षड्विंशतिः षड्विंशतिराधिका येषु तानि षड्विंशानि पंचयोजनशतानि विस्तारोस्य षड्विंशपंचयोजनशतविस्तारो भरतः, किमेतावानेव नेत्याह षट्चैकान्विंशतिभागा योजनस्य विस्तारोस्येत्यभिसंबन्धयते। इतरेषां विष्कभविशेषप्रतिपत्त्यर्थमाह—

तद्द्विगुणद्विगुणविस्तारा वर्षधरवर्षा विदेहांताः ॥ २५ ॥

ततो द्विगुणो द्विगुणो विस्तारो येषां त इमे तद्द्विगुणद्विगुणविस्ताराः।

वर्षधरशब्दस्य पूर्वनिपात आनुपूर्व्यप्रतिपत्त्यर्थः ॥ १ ॥ वर्षधरशब्दस्य पूर्वनिपातः क्रियते आनुपूर्व्यप्रतिपत्तिर्यथास्यादिति। इतरथा हि वर्षधराश्च वर्षाश्चेति द्वंद्वं वर्षशब्दस्य पूर्वनिपातः प्रसज्येत अत्याचततरत्वात्। न च लक्षणमस्ति आनुपूर्व्यप्रतिपत्त्यर्थः पूर्वप्रयोगः कर्तव्य इति? सत्य नास्ति कठोक्त ज्ञापकानु भवति लक्षणहेत्वोः क्रियाया इति।

विदेहांतवचनं मर्यादार्य ॥ २ ॥ विदेह अंतो येषां त इमे विदेहांता इति मर्यादा क्रियते।

इतरथा हि नीलादयोपि द्विगुणद्विगुणविस्ताराः प्रसज्येरन्। तथाहि— हिमवतो विष्कंभो द्विपचाशमेकं योजनसहस्रं द्वादशचैकान्विंशतिभागाः। हिमवतस्य द्वियोजनसहस्रं पंचोत्तरशतं पंच चैकान्विंशतिभागाः। महाहिमवतश्चत्वारि योजनसहस्राणि दशाधिक द्वे शते दशचैकान्विंशतिभागाः। हरिवर्षस्याष्टौ योजनसहस्राणि चत्वारि शतानि एकविंशति एकत्रैकान्विंशतिभागः। निपधस्य षोडशयोजनसहस्राण्यष्टौ शतानि द्विचत्वारिंशानि द्वौ चैकान्विंशतिभागौ। विदेहस्य त्रयस्त्रिंशद्योजनसहस्राणि षट्शतानि चतुरशीत्यधिकानि चत्वारिंशच्चैकान्विंशतिभागाः। यद्येवं भरतादीनां विदेहांतानां विस्तारक्रम उक्तः। अथोत्तरेषां कथमित्यत आह—

उत्तरा दक्षिणतुल्याः ॥ २६ ॥

उत्तरा ऐरावतादयः नीलात्तरभरतादिभिर्दक्षिणैस्तुल्याः दृष्टव्याः (अतीतस्य पर्वतस्यायं विशेषो दृष्टव्यः) (?)। अत्राह उक्तेषु भरतादिषु क्षेत्रेषु मनुष्याणां किं तुल्योनुभवादिः आहोस्वित्काश्चिदस्ति प्रतिविशेष इत्यत आह—

भरतैरावतयोर्वृद्धिहासौ षट्समयाभ्यामुत्सर्पिण्यवसर्पिणीभ्यां ॥ २७ ॥

इमौ वृद्धिहासौ? कस्य भरतैरावतयोर्ननु क्षेत्रं व्यवस्थितौ, अधिके कथं तयोर्वृद्धिहासौ? अत उत्तर पठति 7/ तात्स्थ्यात्तच्छब्दसिद्धिर्भरतैरावतयोर्वृद्धिहासयोगः ॥ १ ॥ इहलोकं तात्स्थ्यात्तच्छब्दं भवति यथा गिरिस्थितेषु वनस्पतियु दह्यमानेषु गिरिदाह इत्युच्यते। तथा भरतैरावतस्थेषु मनुष्येषु वृद्धिहासावापद्यमानेषु भरतैरावतयोर्वृद्धिहासावुच्येते।

अधिकरणनिर्देशो वा ॥ २ ॥ अथवा भरतैरावतयोरित्याधिकरणनिर्देशोयं स चाधेयमाकांक्ष-
तीति भरते ऐरावते च मनुष्याणा वृद्धिहासौ वेदितव्यौ । किं कृतौ पुनस्तौ ?

अनुभवायुःप्रमाणादिकृतौ वृद्धिहासौ ॥ ३ ॥ अनुभवः उपभोगपरिभोगसंपत्, आयु-
जीवितपरिमाण, प्रमाणं शरीरोत्सेध इत्येवमादिकृतौ मनुष्याणा वृद्धिहासौ प्रत्येतव्यौ । किं हेतुकौ पुनस्तौ ?

कालहेतुकौ सच कालो द्विविध उत्सर्पिणी अवसर्पिणी चेति तद्भेदाः पद ॥ ४ ॥ प्रत्ये-
कमन्वर्थसङ्गोच्यते—

अनुभवादिभिरवसर्पणशीलाऽवसर्पिणी ॥ ५ ॥ अनुभवादिभिः पूर्वोक्तैरवसर्पणशीला हानि
स्वामाविकाऽवसर्पिणीसमा ।

तद्विपरीतोत्सर्पिणी ॥ ६ ॥ तद्विपरीतैरेवोत्सर्पणशीला वृद्धिस्वामाविकोत्सर्पिणीत्युच्यते । तत्रा
वसर्पिणी षड्विधा सुपमसुपमा सुषमा सुपमदुःपमा दुःखमसुपमा दुःपमा अतिदुःपमा चेति । उत्सर्पिण्यपि
अतिदुःखमाद्या सुपमसुपमाता षड्विधैव भवति । अवसर्पिण्याः परिमाणं दशसागरोपमकोटीकोव्यः, उत्सर्पि-
ण्यपि तावत्त्रयः । सोभयी कल्प इत्याख्यायते । तत्र सुपमसुपमा चतस्रः सागरोपमकोटीकोव्यः । तदादौ
मनुष्या उत्तरकुरुमनुष्यतुल्याः । ततः क्रमेण हानौ सत्या सुपमा भवति तिस्रः सागरकोटीकोव्यः । तदादौ
मनुष्या हरिवर्षमनुष्यसमा । ततः क्रमेण हानौ सत्यां सुपमदुःपमा भवति द्वे सागरोपमकोटीकोव्यौः तदादौ
मनुष्या हैमवतमनुष्यसमाना भवन्ति । ततः क्रमेण हानौ सत्यां दुःपमसुपमा भवति एकसागरोपमकोटी-
कोटीद्विचत्वारिंशद्वर्षसहस्रोना, तदादौ मनुष्या विदेहजनतुल्या भवति । ततः क्रमेण हानौ सत्यां दुषमा
भवति एकविंशतिवर्षसहस्राणि । ततः क्रमेण हानौ सत्या अतिदुःपमा भवति एकविंशतिवर्षसहस्राणि ।
एवमुत्सर्पिण्यपि विपरीतक्रमा वेदितव्या । अथेतरासु भूमिषु कावस्थितिरत आह—

ताभ्यामपरा भूमयोवस्थिताः ॥ २८ ॥

ताभ्यां भरतैरावताभ्यामपरा भूमय अवस्थिता भवन्ति न हि तत्रोत्सर्पिण्यवसर्पिण्यौ स्तः । किं तासु भूमिषु
मनुष्यास्तुल्यायुप आहोश्चित् काश्चिदस्ति प्रतिविशेषः ? इत्यस्तीत्याह—

एकद्वित्रिपल्योपमस्थितयो हैमवतकहारिवर्षकदैवकुरुवकाः ॥ २९ ॥

हैमवतादिभ्यो भवार्थे बुञ् मनुष्यप्रतिपत्त्यर्थः ॥ १ ॥ हैमवतैर्भवाः इत्येवमादिना विप्रहेण
बुञ् कृते हैमवतकादिसिद्धिर्भवति स किमर्थः ? मनुष्यप्रतिपत्त्यर्थः । तत्र भवा मनुष्याः प्रतिपद्येरन्निति ।

एकादीनां हैमवतकादिभिर्यथासंख्यं संबंधः ॥ २ ॥ हैमवतकादयस्त्रय एकादयस्त्रयः तत्र
यथासंख्य संबंधो भवति । एकपल्योपमस्थितयो हैमवतकाः । द्विपल्योपमस्थितयो हारिवर्षाः । त्रिपल्योपमस्थितयो
दैवकुरुवका इति । तत्र पंचसु हैमवतेषु सुषमदुःपमा सदावस्थिता । तत्र मनुष्या एकपल्योपमायुषो द्विधनुः
सहस्रोच्छ्रिताश्चतुर्थमक्ताहारा नीलोत्पलवर्णाः । पंचसु हरिवर्षेषु सुषमा सदावस्थिता तत्र मनुष्या द्विपल्यो-
पमस्थितयः चतुश्चापसहस्रोत्सेधाः षष्ठमक्ताहाराः शखवर्णाः । पंचसु देवकुरुषु सुपमसुषमा सदावस्थिता
तत्र मनुष्याद्विपल्योपमायुषः षडधनुः सहस्रोत्सेधा अष्टममक्ताहारा कनकवर्णाः । अथोत्तरेषु काविस्थिति
रित्यत आह—

१ अथोत्तराः ॥ ३० ॥

यथा दक्षिणाः, तथोत्तरा वेदितव्याः । हैरण्यवतका हैमवतकैस्तुल्या । रम्यका हरिवर्षकैस्तुल्या । दैवकुरु-
वकैरुत्तरकुरुवका व्याख्याताः । अथ विदेहण्यवस्थितेषु का स्थितिक्रिया अत उच्यते—

विदेहेषु संख्येयकालाः ॥ ३१ ॥

सर्वेषु विदेहेषु संख्येयकालाः मनुष्याः । तत्र कालः सुपमदुःपमांतेपमः सदावस्थितः । मनुष्याश्च पंच-
धनुःशतोत्सेधा नित्याहाराः उत्कण्ठेण पूर्वकोटिस्थितिका जघन्येनातर्मुहूर्तायुपः ।

भरतस्य विष्कंभो जंबूद्वीपस्य नवतिशतभागः ॥ ३२ ॥

किमर्थमिदमुच्यते ननु पुरस्ताद्भरतस्य विष्कंभो व्याख्यातः १ ।

पुनर्भरतविष्कंभवचनं प्रकारांतरप्रतिपत्त्यर्थं ॥ १ ॥ पुनर्भरतविष्कंभ उच्यते प्रकारांतरेण
प्रतिपत्तिः कथं स्यादिति । भरतविष्कंभप्रमाणं: खंडैः छिद्यमानो जंबूद्वीपः । नवत्युत्तरेण खडगतेन परिच्छि-
द्यत इत्यर्थः ।

उत्तरागिसंबंधार्थं वा ॥ २ ॥ अथवा-उत्तरत्र वक्ष्यते 'द्विर्धातकीखडे' 'पुष्करार्थे च' इति तद-
भिसंबंधार्थं पुनर्वचनं क्रियते ।

तलमूलयोर्दशयोजनसहस्रविस्तारो लवणोदः ॥ ३ ॥ समे भूमितले द्वियोजनशतसहस्रवि-
ष्कंभ इत्युक्तं पुरस्तात्, तस्य गोतीर्थवदुभयतोऽर्धक्रमेण हान्या मूले दशयोजनसहस्रविस्तारः तावद्विष्कंभ-
जलतलः योजनसहस्रावगाहः समाद् भूमितलादूर्ध्वं षोडशयोजनसहस्रजलोत्सेधः यवरागिरिवोच्छ्रितजलः
मृदंगसंस्थानः, लवणोदो वेदितव्यः ।

तन्मध्ये दिक्षु महापातालानि योजनशतसहस्रावगाहानि ॥ ४ ॥ तस्य लवणोदस्य मध्ये
चतसृषु दिक्षु रत्नवेदिकायाः पंचनवतियोजनसहस्राणि तिर्यगतीत्य क्षितिविवरणानि वज्रमयतलपार्श्वानि,
अंजनसंस्थानानि प्रत्येकमेकयोजनशतसहस्रावगाहानि तावन्मध्येविष्कंभाणि तलमूलयोर्दशयोजनसहस्रवि-
स्ताराणि महापातालानि वेदितव्यानि चत्वारि पाताल-त्रडवामुख-यूपकेसर-कलंबुकसंज्ञानि । तत्र प्राच्यां दिशि
पातालं, प्रतीच्यां वडवामुखं, उदीच्यां यूपकेसरं, अपाच्यां कलंबुकं । तेषामेकैकत्रिभागस्त्रयस्त्रिंशत्सहस्राणि योज-
नानां त्रीणि शतानि त्रयस्त्रिंशानि योजनत्रिभागश्च साधिकः । तेषामध्वत्रिभागे वातस्तिष्ठति । मध्यत्रिभागे
वायुतोये । उपरित्रिभागे तोयं । रत्नप्रभाखरपृथ्वीभागसन्निवेशिभवनालयवातकुमारतद्वनिताक्रीडाजनिता-
ऽनिलसंक्षोभकृतपातालोन्मीलननिर्मलनहेतुकौ वायुतोयनिष्क्रमप्रवेगौ भवतः । तत्कृता दशयोजनसहस्र-
विस्तारमुखजलस्योपरि पचागद्योजनावधृता जलवृद्धिः । तत उभयत आ रत्नवेदिकायाः सर्वत्र द्विगव्यूतप्रमा-
णा जलवृद्धिः । पातालोन्मीलनवेगोपगमेन हानिः । पातालानां चतुर्णामप्यतराणि प्रत्येक द्वे शतसहस्रे सप्तविं-
शतिसहस्राणि सप्ततिशतं च योजनानां त्रीणि च गव्यूतानि साधिकानि ।

विदिक्षु क्षुद्रपातालानि दशयोजनसहस्रावगाहानि ॥ ५ ॥ तन्मध्ये चतसृषु विदिक्षु चत्वारि
क्षुद्रपातालानि दशयोजनसहस्रावगाहानि तावन्मध्येविष्कंभाणि मुखमूलयोर्दशयोजनसहस्रविस्ताराणि वेदित-
व्यानि । तेषामेकैकत्रिभागस्त्रिंशत्सहस्राणि त्रीणि शतानि त्रयस्त्रिंशानि योजनानां योजनत्रिभागश्च साधि-
कः । अध्वत्रिभागे वातः, मध्यत्रिभागे वायुतोये, उपरि त्रिभागे तोयं ।

तदंतरेषु क्षुद्रपातालानां योजनसहस्रावगाहानां सहस्रं ॥ ६ ॥ तेषां दिग्विदिविभागानां
पातालानां अंतरेष्वपि योजनसहस्रावगाहानां तावन्मध्येविष्कंभाणां मुखमूलयोस्तदर्थविस्ताराणां क्षुद्रपा-
तालानां सहस्रं प्रत्येतव्यं । तेषां त्रिभागाः पूर्ववद्वेदितव्याः । तत्रैकैकस्मिन्नंतरे क्षुद्रपातालानां मुक्तावलीवदव-
स्थितानां शतपंचविंशमन्यान्यपि पातालानि संति । अतरालेषु सप्तसहस्राण्यष्टौ शतान्यग्नीतिश्च पातालसमुदायः ।

दिक्षु वेलंधरनागाधिपतिनगराणि चत्वारि ॥ ७ ॥ रत्नवेदिकायास्तिर्यग्द्विचत्वारिंशद्योजन
सहस्राणि गत्वा चतसृषु दिक्षु द्विचत्वारिंशद्योजनसहस्रायामविष्कंभाणि चत्वारि वेलंधरनागाधिपतिनगराणि
भवन्ति । तेषु वेलंधरनागाधिपतयः पत्योपमायुपः दशकार्मुकोत्सेधाः प्रत्येक चतसृभिरग्रमहिषीभिः परिवृ-

ता वेलंधरनागाश्च निवसति । तत्र द्वाचत्वारिंशन्नागसहस्राणि लवणोदाम्यतरवेलां धारयति । द्वासप्तातिनागसहस्राणि बाह्या वेलं धारयति । अष्टाविंशतिनागसहस्राणि अग्नोदकं धारयति । तान्येतानि समुदितान्येकशतसहस्रं द्वाचत्वारिंशच्च सहस्राणि ।

द्वादशयोजनसहस्रायामविष्कंभो गौतमद्वीपश्च ॥ ८ ॥ रत्नवेदिकायास्तिर्यग्द्वादशयोजनसहस्राणि गत्वा द्वादशयोजनसहस्रायामविष्कंभो गौतमस्य समुद्राधिपतेर्द्वीपश्च तत्र भवति । रत्नवेदिकायास्तिर्यक्पचनवतिप्रदेशेषु गतेषु एकप्रदेशावगाहः, पचनवतिहस्तेषु गतेष्वेकहस्तावगाहः, पचनवतियोजनेषु गतेष्वेकयोजनावगाहः, पचनवतियोजनशतेषु गतेष्वेकयोजनशतावगाहः, पंचनवतियोजनसहस्रेषु गतेष्वेकयोजनसहस्रावगाहः । लवणोदस्याते यथा वेला तथा वहिरपि, विजयादीनि द्वाराणि च । अत्र लवणोदस्यैव वेला नान्योदधीनां, तत्रैव च पातालानि नान्यत्र । सर्वे च लवणोदादयः स्वयभूरमणपर्यता एकयोजनसहस्रावगाहा । द्वीपोदधिपर्यते चोभे वेदिके । याः द्वीपाते ताः द्वीपानां याः समुद्राते ताः समुद्राणां । लवणोदः उच्छ्रितसलिलः, शेषाः प्रसारजलाः । भिन्नरसाश्चत्वारः, त्रय उदकरसाः, त्रेधा डक्षुरसा सागरा । लवणोदो लवणरसजलः । वारुण्यदो वारुणीरसजलः । क्षीरोदः क्षीररसजलः । घृतोदो घृतरसजलः । कालोदपुष्करोदस्वयभूरमणोदा उदकरसाः । लवणोदकालोदस्वयभूरमणोदा मत्स्यकूर्मादिजलचरावासाः, नैतरे । लवणोदे नदीमुखे नवयोजनशरीराः मत्स्याः, सागराम्यतरेऽष्टादशयोजनशरीराः । कालोदे नदीमुखेऽष्टादशयोजनशरीराः मत्स्याः, सागराम्यतरे षड्विंशत्ययोजनशरीराः । स्वयभूरमणोदे नदीमुखे पंचगतयोजनशरीराः मत्स्याः, सागराम्यतरे एकयोजनसहस्रशरीराः मत्स्याः । योऽय वर्षवर्षधरहृदपुष्करादीनां सख्याविष्कभादिविधिरुक्तो जव्वुद्वीपे, तद्विगुणो धातकीखंडे इति प्रतिपादयितुमिच्छन्नाह—

द्विधातकीखंडे ॥ ३३ ॥

द्रव्याभ्यावृत्तौ सुजभाव इति चेन्न क्रियाध्याहाराद् द्विस्तावानिति यथा ॥ १ ॥ स्यान्मतं भरतादीनि द्रव्याणि अत्राभ्यावर्तते न तु क्रिया ततो न सुजिति^१ तन्न, किं कारणं? क्रियाध्याहारात् । यथा द्विस्तावानय प्रासाद इति मीयते इत्येवमाद्यध्याहियमाणक्रियापेक्षया सुजुत्पत्तिः, एवमिहापि धातकीखंडे भरतादयो द्वि सख्यायते इत्येव सामर्थ्यप्रापितक्रियापेक्षया सुज्जेदितव्यं । तच्च सख्यायन द्विधा स्वरूपभेदेन विष्कभादिभेदेन च । तत्र स्वरूपसख्यान द्वौ भरतौ द्वौ हिमवतावित्येवमादि । विष्कभादिसख्यान जव्वुद्वीपे हिमवदादीनां वर्षधराणां यो विष्कभः तद्विगुणो धातकीखंडे हिमवदादीनामिति ।

अथ धातकीखंडे भरतस्य को विष्कभः^२ उच्यते—

पट्पष्टिशतानि चतुर्दशानि योजनानां धातकीखंडभरताभ्यंतरविष्कंभः एकान्त्रिंशच्च भागशतं ॥ २ ॥ पट्सहस्राणि पट्शतानि चतुर्दशोत्तराणि योजनानां योजनस्य द्वादशद्विशतभागानां । एकान्त्रिंशच्च भागशतं धातकीखंडभरताभ्यंतरविष्कभः ।

सैकाशीति पंचशताधिकद्वादशसहस्राणि मध्यविष्कंभः षट्त्रिंशच्च भागाः ॥ ३ ॥ द्वादशसहस्राणि योजनानां पंचशतान्येकाशीत्युत्तराणि षट्त्रिंशच्च भागाः धातकीखंडभरतमध्यविष्कभः ।

सप्तचत्वारिंशत्पंचशताष्टादशसहस्राणि बाह्यविष्कंभः पंचपंचाशच्च भागशतं ॥ ४ ॥ अष्टादशसहस्राणि योजनानां पंचशतानि सप्तचत्वारिंशानि पंचपंचाशच्च भागशतं बाह्यभरतविष्कभः ।

वर्षाद्वर्षश्चतुर्गुणविस्तार आ विदेहात् ॥ ५ ॥ वर्षाद्वर्षश्चतुर्गुणविस्तार आ विदेहाद्दृष्टव्यः । भरताच्चतुर्गुणविष्कंभो हैमवतः । हैमवताच्चतुर्गुणविष्कंभो हरिवर्षः । हरिवर्षाच्चतुर्गुणविष्कंभो विदेह इति । तथा च भरततुल्यविस्तार ऐरावतः । ऐरावताच्चतुर्गुणविस्तारो हैरण्यवतः, हैरण्यवताच्चतुर्गुणविस्तारो रम्यकः । धातकी-

खडवलयविष्कभश्चत्वारि योजनशतसहस्राणि । तत्परिविरेकचत्वारिंशद्योजनशतसहस्राणि दशसहस्राणि नव योजनगतानि विगोपोनैकपण्ड्युत्तराणि एकशतसहस्रं अष्टसप्ततिसहस्राणि अष्टौ शतानि चत्वारिंशानि योजनानि । धातकीखंडे वर्षधररुद्रक्षेत्र । तत्परिधिमपनीयावगिष्टं द्वादशद्विशतभागहृतं लब्धं । भरतविष्कभ उक्तं ।

वर्षाणां वर्षधराणां सरितां वृत्तवेदाढ्यानां हृदानामन्येषां च तान्येवावगाहादीनि ॥६॥

वर्षधरा हिमवदादयः उक्तोत्सेधावगाहाः द्विगुणविस्ताराश्चत्वारोपि वृत्तवेदाढ्या उक्तोच्छ्रयावगाहसमाः द्वियोजनसहस्रविस्ताराः । यमकाद्री च व्याख्यातोत्सेधावगाहौ द्वियोजनसहस्रमूलविस्तारौ पचदशयोजनशतमध्येविष्कभौ उपर्येकयोजनसहस्रविस्तारौ । कांचनाद्रयश्च व्याख्यातोच्छ्रयावगाहाः द्विगुणविस्ताराः । हृदाश्च पद्मादयः पडपि द्विगुणायामविष्कभावगाहाः । द्वीपाः पद्मानि च द्विगुणायामविष्कभावगाहानि ।

भरतैरावतविभाजिनाविष्वाकारगिरी ॥७॥ भरतैरावतयोर्विभागहेतू कालोदलवणोदस्पर्शिनौ योजनशतावगाहौ चतुर्योजनगतोत्सेधौ अध उपरि चैकयोजनसहस्रविस्तारौ काचनपरिणामौ इष्वाकारगिरी भवतः । तत्र धातकीखंडे द्वौ मेरू पूर्वापरौ योजनसहस्रावगाहौ पचनवतियोजनशतमूलविष्कभौ धरणीतले चतुर्नवतियोजनशतविस्तारौ चतुरशीतियोजनसहस्रोत्सेधौ योजनसहस्रविस्तारतलौ पूर्वोक्तप्रमाणभूतलिकौ । समाद् भूमितलात्पचयोजनगतान्युत्प्लुत्य नदनवन भवति, पचयोजनशतविस्तार पचपचाशद्योजनसहस्राणि पचशतानि च योजनानि । तत उत्प्लुत्य सौमनस नाम वनं पचशतयोजनविष्कभ भवति । ततोऽष्टाविंशत्योजनसहस्राण्युत्प्लुत्य पाडुकवन भवति । तयोर्दृग्गसु प्रदेशेष्वेकप्रदेशवृद्धिः । जंबूद्वीपे यत्र जंबूवृक्षः तत्र धातकीखंडे धातकीवृक्षः । परिवाराश्च पूर्वोक्तवर्णनाः । तन्निवासी द्वीपाधिपतिस्तत एव द्वीपस्य धातकीखड इति नाम वेदितव्य । तत्र चक्रारातरसस्थाना वर्षा वर्षधराश्च चक्राराकारा उभयजलधिस्पर्शिनः । तत्परिक्षेपिकालोदसमुद्रः टंकच्छिन्नतीर्थः अष्टयोजनशतसहस्रवलयविष्कभ एकनवतिशतसहस्राणि सप्ततिश्च सहस्राणि साधिक्रपचोत्तराणि षट्शतानि योजनाना तत्परिधिः । कालोदपरिक्षेपिपुष्करद्वीपः षोडशयोजनशतसहस्रवलयविष्कभः । तत्र द्वीपाभोनिधिद्विगुणपरिक्लृप्तवत् धातकीखडवर्षादिद्विगुणविधिप्रमाणविशेषाव धारणार्थमाह—

पुष्करार्थे च ॥ ३४ ॥

च शब्दः किमर्थः ?

संख्याभ्यावृत्त्यनुवर्तनार्थश्चशब्दः ॥ १ ॥ द्विरित्येतस्याः संख्याभ्यावृत्तेरनुवर्तनार्थश्चशब्दः । क्रियते, पुष्करार्थे च द्विर्भरतादयः संख्यायत इति । किं जंबूद्वीपभरतादिसंख्या द्विरावर्त्यत इत्यभिसंबध्यते आहोस्वित् धातकीखडभरतादिकसंख्येति जंबूद्वीपभरतादिसंख्यैव संबध्यते । अनतरा कस्मान्नाभिसंबध्यते इति इच्छतो विशेषणसंबध इत्यतश्चैतदेव धातकीखंडे हिमवदादीनामपि विष्कभः । पुष्करार्थे च हिमवदादीना द्विगुण इष्यत इति । नामानि च तान्येव वेदितव्यानि । अथ भरतस्य को विष्कभः ?

एकान्नाशीत्युत्तरपंचशताधिकैकचत्वारिंशद्योजनसहस्राणि भरताभ्यंतरविष्कभः स त्रिसप्ततिभागशतं च ॥ २ ॥ एकचत्वारिंशत्सहस्राणि पचशतान्येकान्नाशीत्युत्तराणि योजनाना त्रिसप्तत्युत्तरभागशतं च भरताभ्यंतरविष्कभो वेदितव्यः ।

द्वादशपंचशतोत्तरत्रिपंचाशद्योजनसहस्राणि मध्यविष्कभो नवनवत्यधिकं च भागशतं ॥३॥ त्रिपचाशत्सहस्राणि योजनाना पचशतानि द्वादशानि नवनवत्यधिकं च भागशतं मध्यभरतविष्कभः ।

द्वाचत्वारिंशच्चतुःशतोत्तरपंचषष्टिसहस्राणि बाह्यविष्कभसंख्योदश च भागाः ॥४॥ षचषष्टिसहस्राणि योजनाना चत्वारिंशतानि त्रयोदशभागाः बाह्यभरतविष्कभः ।

वर्षाद्वर्षश्चतुर्गुणविस्तार आ विदेहादृष्टव्यः ॥५॥ भरताच्चतुर्गुणविष्कभो हैमवतः, हैमवता-

चतुर्गुणविष्कम्भो हरिवर्षः, हरिवर्षाच्चतुर्गुणविष्कम्भो विदेह इति । तथा भरतुल्यविस्तार ऐरावतः, ऐरावताच्चतुर्गुणविस्तारो हैरण्यवतः, हैरण्यवताच्चतुर्गुणविस्तारो रम्यक इति । एककोटिद्वादशच्छतसहस्राणि त्रिंशत्सहस्राणि द्वे शते योजनानां सविशेष चैकान्नपचाशत् । पुष्करार्धात् । परिधिः त्रीणि शतसहस्राणि पचपचाशत्सहस्राणि षट्शतानि चतुरशीतिश्च योजनानि पुष्करार्धे पर्वतरुद्धक्षेत्रमपनीयाऽवशिष्टं द्वादशद्विशतभागाद्भूतं लब्धम् । भरतविष्कम्भ उक्तः, वर्षधरविजयार्धवृत्तवेदाढ्यादयः जंबूद्वीपवर्णनाया विहितोत्सेधावगाहाः विहितद्विगुणविस्ताराः पुष्करार्धे च वेदितव्याः । इष्वाकारौ मद्रौ च तावत्परिमाणावेव । यत्र जंबूवृक्षस्तत्र पुष्कर सपरिवार वेदितव्य तन्निवासिद्वीपाधिपतिस्तत्र एवाऽस्य द्वीपस्य नाम रूढं पुष्करद्वीप इति । अथ कथं पुष्करार्धसंज्ञा ?

मानुषोत्तरशैलेन विभक्तार्धत्वात्पुष्करार्धसंज्ञा ॥ ६ ॥ पुष्करद्वीपस्य बहुमध्यदेशभावी बलवत्तौ मानुषोत्तरनामशैलस्तेन विभक्तार्धत्वात् पुष्करार्धसंज्ञा वेदितव्या । सप्तदशयोजनशतान्येकविंशान्यस्योच्छ्रयः । चत्वारि योजनशतानि त्रिंशानि सक्त्रोशान्यवगाहः । द्वाविंशयोजनसहस्रं मूलविस्तारः । सप्तयोजनशतानि त्रयोविंशानि मध्यविस्तारः । चतुर्विंशानि चत्वारि योजनशतान्युपरि विस्तारः । सोयमभ्यतरमुखनिषण्णासिंहाकृतिरर्धयवराश्युपमानमानुषोत्तराद्रिः । तस्योपरि चतसृषु दिक्षु पचाशद्योजनायामतदर्धविस्तारसार्धयोजनसप्तत्रिंशद्योजनोत्सेधानि अष्टयोजनोत्सेधतदर्धविष्कम्भतावत्प्रवेशद्वाराण्यर्हदायतनवर्णनोपेतानि चत्वार्यर्हदायतनानि प्रागादिषु दिक्षु प्रदक्षिणावृत्तानि । वैदूर्य-अश्मगर्भं सौगधिक-रुचक-लोहिताक्ष-अंजनक-अजनमूलकनक-रजत-स्फटिक-अक-प्रवाल-वज्र-तपनीय-कूटसंज्ञानि चतुर्दशकूटानि पचयोजनशतोच्छ्रयाणि पञ्चयोजनशतमूलविष्कभाणि पचसप्तत्युत्तरत्रियोजनशतमध्यविष्कभाणि अर्धतृतीययोजनशतोपरिविष्कभाणि । तत्र चतसृषु दिक्षु त्रीणि त्रीणि कूटानि-पूर्वोत्तरस्यां दिश्येक पूर्वदक्षिणस्या दिश्येक । तेषु यशस्वदादयः पल्योपमस्थितयः सुपर्णकुमाराणां राजानो निवसति । प्राच्यां दिशि वैदूर्यं यशस्वान्, अश्मगर्भं यशष्कातः, सौगधिके यगोधर । अपाच्या रुचके नदनः, लोहिताक्षे नंदोत्तरः, अजनकेऽशनिघोषः । प्रतीच्यामंजनमूले सिद्धार्थः कनके क्रमणः, रजते मानुषः । उदीच्या स्फटिके सुदर्शनः, अकेऽमोघः, प्रवाले सुप्रवुद्धः । पूर्वोत्तरस्या वज्रे हनूमान् । पूर्वदक्षिणस्या तपनीये स्वातिः । चतसृषु विदिक्षु पुनरिमानि चत्वारि कूटानि रत्न-सर्वरत्न-बलंब प्रभजननामानि पूर्वकूटपरिमाणानि । निपधाद्रिस्पृष्टभागे पूर्वदक्षिणस्या रत्ने पन्नगेंडो वेणुदेवः । नीलाद्रिस्पृष्टभागे पूर्वोत्तरस्या सर्वरत्ने सुपर्णेन्द्रो वेणुनीतः । निषधाद्रिस्पृष्टभागेऽपरदक्षिणस्या वैल्वकूटे वातेद्रौ वैलवः । नीलाद्रिस्पृष्टभागेऽपरोत्तरस्या प्रभजनकूटे वातेद्रः प्रभंजनो निवसति । अत्राह किमर्थं जंबूद्वीपधराधरादिसख्या द्विरावृत्ता पुष्करार्धे कथ्यते न पुनः कृत्स्न एव पुष्करद्वीपे इत्यत्रोच्यते—

प्राङ् मानुषोत्तरान्मनुष्याः ॥ ३५ ॥

यस्मात् प्राङ् मानुषोत्तरान्मनुष्या न बहिः, ततो न बहि पूर्वोक्तक्षेत्रविभागोस्ति । अथवा उक्तमिन्द्रियविकल्पाधिकारे 'क्रमिपिपीलिकाभ्रमरमनुष्यादीनामेकैकवृद्धानीति' तत्र न ज्ञायते क मनुष्याः? इत्यतस्तदधिकरणविशेषप्रतिपत्त्यर्थमुच्यते—जंबूद्वीपादारभ्य प्राङ् मानुषोत्तरान् मनुष्या न बहिरिति । व्याख्यातो मानुषोत्तराद्रिः, नास्माद्दुत्तरं कदाचिदपि विद्याधराः ऋद्धिप्राप्ता अपि मानुषा गच्छन्ति अन्यत्रोपपादसमुदाताभ्या, ततोऽस्याऽन्वयसंज्ञा । एवं द्विगुणद्विगुणवलयविष्कम्भेषु द्वीपसमुद्रेषु गतेष्वष्टमो नदीश्वरो द्वीपस्तस्य वलयविष्कम्भः कोटिशत त्रिपाष्टिकोऽयः चतुरशीतिश्च योजनशतसहस्राणि । तत्परिधिर्द्वे कोटिसहस्रे द्विसप्ततिकोटयः त्रयस्त्रिंशच्छतसहस्राणि चतुःपंचाशत्सहस्राण्येक शत नवतियोजनानि गव्यूत च साधिकं । तद्बहुमध्यदेशभाविनश्चतसृषु दिक्षु चत्वारोऽजनगिरयः योजनसहस्रावगाहाश्चतुरशीतियोजनसहस्रोत्सेधाः मूलमध्याग्रेषूत्सेधसमानत्रिःशंभा. पटहाकारा । तेषां चतसृषु दिक्षु तिर्यगेक योजनशतसहस्रमतीत्य प्रत्येक चतस्रो वाप्यो भवति । तत्र पौरस्याजनगिरेनदा-नदवती-नदाचरा-नंदिघोषासंज्ञा योजनसहस्रावगाहा. योजनशतसहस्रायामविष्कम्भा-

श्वतुःकोणाः मत्स्यकच्छपादिजलचरविरहिताः पद्मोत्पलादिजलरुहकुसुमसंछादितस्फटिकमणिस्वच्छगंभीरनीराः । प्राच्यां दिशि नंदा शक्रस्य, अपाच्यां नंदवती ऐशानस्य, प्रतीच्या नंदोत्तरा चमरस्य, उदीच्या नंदिघोषा वैरोचनस्य । दाणियास्यांजनगिरेर्विजया वैजयंती जयंती अपराजिता चेति चतस्रो वाप्यः पूर्वोक्तप्रमाणवर्णनाः शक्रलोकपालानां । प्राच्यां दिशि विजया वरुणस्य, अपाच्यां वैजयंती यमस्य, प्रतीच्यां जयंती सोमस्य, उदीच्यामपराजिता वैश्रवणस्य । पाश्चात्यांजनगिरेरशोका सुप्रबुद्धा कुमुदा पुंडरीकिणी चेति चसन्नो वाप्यः पूर्वोक्तप्रमाणवर्णनाः । पूर्वस्यां दिशि अशोका वेणुदेवस्य, दक्षिणस्या सुप्रबुद्धा (सुप्रसिद्धा) वेणुतालस्य, अपरस्यां कुमुदा वरुणस्य, उत्तरस्यां पुंडरीकिणी भूतानंदस्य । उदीच्यांजनगिरेः प्रभंकरा सुमना आनंदा सुदर्शना चेति चतस्रो वाप्यः पूर्वोक्तप्रमाणवर्णनाः, ऐशानलोकपालानां । प्राच्यां दिशि प्रभंकरा वरुणस्य, अपाच्यां सुमना यमस्य, प्रतीच्यां आनंदा सोमस्य, उदीच्यां सुदर्शना वैश्रवणस्य । षोडशानामप्यासामभ्यंतरांतराणि पंचषष्टिसहस्राणि योजनानां पंचशतानि पंचचत्वारिंशानि । मध्यांतराणि एकं शतसहस्रं योजनानां चत्वारिंशत्सहस्राणि पदशतानि द्वियोजनोत्तराणि । बाह्यांतराणि द्वे शतसहस्रे योजनानां त्रयोविंशतिसहस्राणि षट्शतान्येकपष्ठ्युत्तराणि । षोडशानामपि तासां मध्येषु सहस्रावगाहाः मूलमध्याग्रेषु दशयोजनसहस्रायामविष्कंभाः तावद्दुत्सेधाः पटहाकाराः जांबूनदमयाः, अर्जुनसुवर्णशिखरत्वाहधिमुखा इति कृतान्वर्थसंज्ञाः षोडशनगवराः । परितस्ताः वाप्यः । चत्वारि वनानि प्रत्येकमशोक-सप्तपर्ण-चंपक-चूतनामानि वापीसमायामानि तदर्धविष्कंभाणि ।

पूर्वेणाऽशोकवनं दक्षिणतः सप्तपर्णवनमाहुः अपरेण चंपकवनमुत्तरतश्चूतवृक्षवनं । १ ।

एतद्वापीकोणसमीपस्थाः प्रत्येकं चत्वारो नगाः रतिकराख्याः अर्धतृतीययोजनशतावगाहाः एकयोजनसहस्रोत्सेधाः मूलमध्याग्रेषु तावदायामविष्कंभाः पटहाकाराः कांचनमणिपरिणामाः । सर्वे ते समुदिताश्चतुःषष्टिः । तत्र योऽभ्यंतरकोणस्थाः द्वात्रिंशन्नगाः देवानामाक्रीडनस्थानैरलंकृताः । ये बाह्यकोणस्थाः द्वात्रिंशद्रतिकरा अंजनाद्रयो दधिमुखाश्च तेषां द्विपचाशदुपरि बहुमध्यदेशभावीनि प्राङ्मुखानि योजनशतायामतदर्धविष्कंभाणि पंचसप्ततियोजनोत्सेधानि अष्टयोजनोत्सेधतदर्धविस्तारतावत्प्रवेशपूर्वोत्तरदक्षिणद्वाराणि द्विपचाशदर्हदायतनान्यर्हदायतनवर्णनोपेतानि चातुर्मासिकमहामहिमाऽर्हाणि । पूर्वोक्तचतुःषष्टिवनखंडवहुमध्यदेशभाविनः द्विपष्टियोजनोत्सेधाः एकत्रिंशद्योजनायामविष्कंभा अष्टयोजनोत्सेधतदर्धविस्तारद्वाराश्चतुःषष्टिरेव प्रासादाः । एतेष्वशोकवरावतंसकादयः पत्योपमायुषः दशकार्मुकोत्सेधाः स्वस्ववननामानो देवा निवसन्ति । एवं द्विगुणवलयविष्कंभेषु द्विपसमुद्रेषु गतेष्वेकादशमः कुंडलवरद्वीपः । तद्बहुमध्यदेशभाविवलयाकारः संपूर्णयवराशुपमानः कुंडलनगः योजनसहस्रावगाहः द्विचत्वारिंशद्योजनसहस्रोत्सेधः द्वाविंशदशसहस्रयोजनमूलविस्तारः त्रयोविंशसप्तसहस्रयोजनमध्यविस्तारः चतुर्विंशचतुर्योजनसहस्रावविस्तारः । तस्योपरि पूर्वादिदिग्विभावीनि वज्र-वज्रप्रभ-कनक-कनकप्रभ-रजत-रजतप्रभ-सुप्रभ-महाप्रभ-अंक-अंकप्रभ-मणि-मणिप्रभ-स्फटिक-स्फटिकप्रभ-हिमवत्-महेंद्रकूटसंज्ञानि षोडशकूटानि मानुषोत्तरकूटतुल्यप्रमाणानि एकैकस्यां दिशि चत्वारि चत्वार्यवसेयानि, पूर्वस्यां दिशि वज्रे त्रिशिरा, वज्रप्रभे पंचशिराः, कनके महाशिराः, कनकप्रभे महाभुजः । अपाच्यां रजते पद्मः, रजतप्रभे पद्मोत्तरः, सुप्रभे महापद्मः महाप्रभे वासुकिः । अपरस्यामके स्थिरहृदयः, अकप्रभे महाहृदयः मणिकूटे श्रीवृक्षः, मणिप्रभे स्वस्तिकः । उदीच्यां स्फटिके सुदरः, स्फटिकप्रभे विशालाक्षः, हिमवति पाडुरः, महेंद्रे पाडुकः । एते त्रिशिरप्रभृतयः पाडुकांताः षोडशापि नागेद्राः पत्योपमायुषः पूर्वापरयोर्दिशोः कुंडलनगे एकयोजनसहस्रोत्सेधे-तावन्मूलविष्कंभे अर्धाष्टमशतमध्यविष्कंभे पंचशताग्रविष्कंभे कुंडलवरद्वीपाधिपतेरावासौ द्वे कूटे । तस्यैवोपरि पूर्वादिदिक्षु चत्वार्यर्हदायतनानि अजनाद्रिजिनायतनतुल्यप्रमाणानि । कुंडलवरद्वीपद्विगुणवलयविष्कंभः कुंडलवरोदः, तद्द्विगुणवलयविष्कंभः शंखवरद्वीपः, तद्द्विगुणवलयविष्कंभः शंखवरोदः तद्द्विगुणवलयविष्कंभः रुचकवरद्वीपः । तद्बहुमध्यदेशभावी वलयाकारः रुचकवरनगः एकयोजनसहस्रावगाहश्चतुरशीतियोजनसहस्रोत्सेधः, मूलमध्याग्रेषु द्विचत्वारिंशद्योजनसहस्रविस्तारः । तस्योपरि पूर्वादिषु दिक्षु चत्वा

रि कूटानि नद्यावर्तक-स्वस्तिक-श्रीवृक्ष-वर्धमानसंज्ञानि पचयोजनशतोत्सेधानि मूलमध्याग्रेषु योजनसहस्राया-
मविष्कभाणि । प्राच्यां दिशि नद्यावर्ते पद्मोत्तरः, अपाच्या स्वस्तिके सुहस्ती, प्रतीच्या श्रीवृक्षे नीलः, उदाच्यां
वर्धमानेऽजनगिरिः । त एते पद्मोत्तरादयः चत्वारो दिग्गजेंद्राः पत्योपमायुप' । तस्यैवोपरि पूर्वस्या दिशि वैद्व-
र्य-काचन-कनक-अरिष्ट-दिक्स्वस्तिक-नदन-अजन-अजनमूलकनामान्यष्टौ कूटानि पूर्वोक्तकूटतुल्यप्रमाणानि ।
वैद्वर्ये विजया, काचने वैजयती, कनके जयती, अरिष्टेऽपराजिता, दिक्स्वस्तिके नदा, नदने नदोत्तरा, अजने
आनदा अजनमूलके नादी वर्धमाना' । एता दिक्कुमार्यः तीर्थकरजन्मकाले इहाऽऽगत्याऽर्हन्मातृसमीपे
भृगारान् गृहीत्वाऽवतिष्ठते । दक्षिणस्याममोघ-सुप्रबुद्ध-मदिर-विमल-रुचक-रुचकोत्तर-चद्र-सुप्रतिष्ठसंज्ञान्यष्टौ
कूटानि पूर्वोक्तकूटतुल्यप्रमाणानि । अमोघे सुस्थिता, सुप्रबुद्धे सुप्रणिवि., मदिरे सुप्रबुद्धा, विमले यशोधरा,
रुचके लक्ष्मीमती, रुचकोत्तरे कीर्त्तिमती, चद्रे वसुधरा, सुप्रतिष्ठे चित्रा । एता दिक्कुमार्यः इहाऽऽगत्या-
ऽर्हन्मातृसमीपे आदर्शधारिण्योऽवतिष्ठते । अपरस्या लोहिताक्ष-जगत्कुसुम-पद्म-नलिन-कुमुद-सौमनस
यग - भद्राख्यान्यष्टौ कूटानि पूर्वोक्तकूटतुल्यप्रमाणानि । लोहिताक्षे इलादेवी, जगत्कुसुमे सुरादेवी, पद्मे
पृथिवी, नलिने पद्मावती, कुमुदे कानना, सौमनसे नवामिका, यशसि यशस्विनी, भद्रकूटे भद्रा । एता दिक्कु-
मार्य इहाऽऽगत्याऽर्हन्मातृसमीपे छत्राणि धारयत्यः गायत्य आसते । उदीच्या स्फटिक-अक-अजन-काचन-
रजत-कुडल-रुचिर-सुदर्शनसंज्ञान्यष्टौ कूटानि पूर्वोक्तकूटतुल्यप्रमाणानि । स्फटिकेऽलभूपा, अके मिश्रकेशा,
अजने पुडरीकिणी, काचने वारुणी, रजते आशा, कुडले ह्री, रुचिरे श्रीः, सुदर्शने धृतिरिति । एता दिक्कु-
मार्यः प्रगृहीतचामरा' अर्हन्मातृः सेवते । पूर्वादिषु दिक्षु पुनरपराणि चत्वारि कूटानि विमल-नित्यालोक
स्वयप्रभ-नित्योद्योतसंज्ञानि । पूर्वस्या दिशि विमले चित्रा, दक्षिणस्या नित्यालोके कनकचित्रा, अपरस्या स्वयं
प्रभे त्रिशिग, उत्तरस्या नित्योद्योते सूत्राणि । एता विद्युत्कुमार्यः इहाऽऽगत्या जिनमातृसमीपे भास्करवदु-
द्योत कुर्वत्य आसते । विदिक्षु चत्वारि कूटानि वैद्वर्य-रुचक माणिप्रभ-रुचकोत्तमनामानि । पूर्वोत्तरस्या वैद्वर्ये
रुचका, पूर्वदक्षिणस्या रुचके रुचकाभा., अपरदक्षिणस्या माणिप्रभे रुचकाता, अपरोत्तरस्या रुचकोत्तमे रुच-
कप्रभा एता दिक्कुमारीमहत्तरिकाः । विदिक्षु पुनरपराणि चत्वारि कूटानि रत्न-रत्नप्रभ-सर्वरत्न-रत्नोच्चा-
ख्यानि । पूर्वोत्तरस्या रत्ने विजया, पूर्वदक्षिणस्या रत्नप्रभे वैजयती, अपरदक्षिणस्या सर्वरत्ने जयती, अपरोत्तर-
स्या रत्नोच्चये अपराजिता । एता विद्युत्कुमारीमहत्तरिकाः । एता अष्टावपि महत्तरिका आगत्य तीर्थकराणा
जातिकर्माणि कुर्वति । तान्येतानि विद्युत्कुमारीणा च कूटानि द्वादशाप्येकयोजनसहस्रोत्सेधानि मूलमध्याग्रेषु
एकसहस्राऽर्धाऽष्टमशतपचशतविस्ताराणि । रुचकनगस्योपरि चतसृषु दिक्षु चत्वार्यर्हदायतनानि प्राङ्मुखा-
न्यजनाद्रिजिनालयतुल्यप्रमाणानि । एव द्विगुणद्विगुणत्रयविष्कभा असंख्येया द्वीपसमुद्रा वेदितव्या' । यो
मानुषोत्तराद्बहिर्रुक्त तस्मात्प्राग्भवतः गतिनामापेक्षाभिधानाः पूर्वोदिता द्विविधा' कथं ? इति चेदुच्यते—

आर्या म्लेच्छाश्च ॥ ३६ ॥

आर्या द्विविधा ऋद्धिप्राप्तेतरविकल्पात् ॥ १ ॥ गुणैर्गुणवद्भिर्वा अर्थते सेव्यते इत्यार्याः
ते द्विविधाः ऋद्धिप्राप्तार्या, अनृद्धिप्राप्तार्याश्चेति ।

अनृद्धिप्राप्तार्याः पंचविधाः क्षेत्रजातिकर्मचारित्रदर्शनभेदात् ॥ २ ॥ येऽनृद्धिप्राप्तार्यास्ते
पंचविधा भवति क्षेत्रार्याः जात्यार्याः कर्मार्याः चारित्र्यार्याः दर्शनार्याश्चेति । तत्र क्षेत्रार्याः काशीकोशल-
दिषु जाताः । इक्ष्वाकुजातिभोजादिषु कुलेषु जाताः जात्यार्याः । कर्मयज्ञैश्चा सावद्यकर्मार्या अल्प-
सावद्यकर्मार्या असावद्यकर्मार्याश्चेति । सावद्यकर्मार्याः पौढा असि-मसि' कृपि-विद्या-शिल्प-त्राणिकर्मभेदात् ।
असिधनुरादिप्रहरणप्रयोगकुशला असिकर्मार्या । द्रव्यायव्ययादिलेखननिपुणां मापिकर्मार्या । हलकुलिशदं-
तालकादिक्लृप्युपकरणविधानविद कृपिवला. कृपिकर्मार्या । आलेख्यगणितादिद्विसप्ततिकलावादता विद्या-

कमार्याः । चतुर्वर्णाश्च रजकनापिताऽयस्कारकुलालसुवर्णकारादयः शिल्पकर्मायाः । चंदनादिगंधघृतादि-
 रसशाल्यादिधान्यकार्पासाद्याच्छादनमुक्तादिनानाद्रव्यसंग्रहकारिणो बहुविधा वणिक्कर्मार्याः । षडप्येतेऽविरति
 प्रवणत्वात्सावद्यकर्मार्याः । अल्पसावद्यकर्मार्याश्च श्रावकाः । रतिविरतिपरिणतत्वाद्सावद्यकर्मार्याः सयताः ।
 कर्मक्षयार्थोद्यतविरतिपरिणतत्वाच्चारित्रार्याः द्वेषा-अभिगतचारित्रार्याः अनभिगतचारित्रार्याश्चेति । तद्भेदः, अनु-
 पदेशोपदेशापेक्षभेदकृतः । चारित्रमोहस्योपगमात् क्षयाच्च बाह्योपदेशानपेक्षाः आत्मप्रसादादेव चारित्रपरिणा-
 मास्कंदिन उपशातकपायाः क्षीणकपायाश्चाऽभिगतचारित्रार्याः । अतश्चारित्रमोहक्षयोपशमसद्भावे सति बा-
 ह्योपदेशनिमित्तविरतिपरिणामा अनभिगतचारित्रार्याः । दर्शनार्याः दृग्धा आज्ञामार्गोपदेशसूत्रबीजसक्षेपवि-
 स्तारार्थविगाढपरमावगाढरुचिभेदाच्च । तत्र भगवदहर्त्सर्वज्ञप्रणीताज्ञामात्रनिमित्तश्रद्धानाः आज्ञारुचयः । निः-
 सगमोक्षमार्गश्रवणमात्रजनितरुचयः मार्गरुचयः । तीर्थकरवलदेवादिशुभचरितोपदेशहेतुकश्रद्धाना उपदेश-
 रुचयः । प्रब्रज्यामर्यादाप्ररूपणाचारसूत्रश्रवणमात्रसमुद्भूतसम्यग्दर्शनाः सूत्ररुचयः । बीजपदग्रहणपूर्वकसूक्ष्मा-
 र्थतत्त्वार्थश्रद्धानाः बीजरुचयः । जीवादि ऋदार्थसामान्यसर्वोधनसमुद्भूतश्रद्धानाः संक्षेपरुचयः । अंगपूर्ववि-
 पयजीवाद्यर्थविस्तारप्रमाणनयादिनिरूपणोपलब्धश्रद्धाना विस्ताररुचय । वचनविस्तारविरहितार्थग्रहणजनि-
 तप्रसादा अर्थरुचयः । आचारादिद्वादशांगाऽभिनिविष्टश्रद्धाना अवगाढरुचयः । परमावधिकेवलज्ञानदर्शनप्र-
 काशितजीवाद्यर्थविपयप्रसादाः परमावगाढरुचयः । ऋद्धिप्राप्तार्या अष्टविधाः बुद्धि-क्रिया-विक्रिया-तपः-
 चल-औपध-रस-क्षेत्रभेदात् ॥ ऋद्धिप्राप्तार्या अष्टविधा भवति बुद्ध्यादिविकल्पात् । तत्र बुद्धिरवगमे ज्ञानं त-
 द्विपया अष्टादशविधाः ऋद्धयः-केवलज्ञानमवाधिज्ञान मन पर्ययज्ञान बीजबुद्धिः कोष्ठबुद्धिः पदानुसारित्वं सभिन्न-
 श्रोतृत्व दूरादास्वादनदर्शनस्पर्शनघ्राणश्रवणसमर्थता दशपूर्वित्वं चतुर्दशपूर्वित्वं अष्टागमहानिमित्तज्ञता प्रज्ञाश्रव-
 णत्व प्रत्येकबुद्धता वादित्वं चेति । तत्र केवलाऽवधिमन पर्ययाः व्याख्याता । सुकृष्टसुमथान्विते (सुमथि-
 ते) क्षेत्रे सारवति कालादिसहायापेक्ष बीजमेकमुत्त यथानेकबीजकोटिप्रद भवति तथा नोद्द्रिया-
 चरणश्रुतावरणवीर्यांतरायक्षयोपगमप्रकर्षे सति एकबीजपदग्रहणादनेकपदार्थप्रतिपत्तिबीजबुद्धिः । कोष्ठा-
 गारिकस्थापितानामसकीर्णानामविनष्टाना भूयसां धान्यबीजाना यथा कोष्ठेऽवस्थान तथा परोपदेशादनव-
 धारितानां अर्थग्रहणबीजानां भूयसामव्यतिकीर्णानां बुद्ध्यावस्थानं कोष्ठबुद्धिः । पदानुसारित्वं त्रेधा अनुश्रोतः
 प्रतिश्रोत उभयथा चेति । एक पदस्यार्थं परतः उपश्रुत्यादौ अते च मध्ये वा शेषग्रथार्थवधारण पदानुसारि-
 त्वं । द्वादशयोजनायामे नवयोजनविस्तारे चक्रधरस्कधावारे गजवाजिखरोष्ट्रमनुष्यादीनां अक्षरानक्षररू-
 पाणा नानाविधशब्दानां युगपदुपपन्नानां तपोविशेषवललाभापादितसर्वजीवप्रदेशश्रोत्रेद्रियपरिणामात् सर्वे-
 पामेककालग्रहणं सभिन्नश्रोतृत्वं । तपःशक्तिविशेषाविर्भावितासाधारणरसनेद्रियश्रुतावरणवीर्यतरायक्षयोप-
 गमागोपांगनामलाभापेक्षस्याऽवधृतनवयोजनक्षेत्राद्बहिर्वहुयोजनविप्रकृष्टक्षेत्रादायातस्य रसस्याऽऽस्वादनसा-
 मर्थ्यं, एव शेषेष्वपि इन्द्रियविषयेषु, अवधृतक्षेत्राद्बहिर्वहुयोजनप्रकृष्टदेशायातेषु ग्रहणसामर्थ्यं योज्यं । महारोहिण्या-
 दिभिस्त्रिभिरागताभिः प्रत्येकमात्मीयरूपसामर्थ्याविष्करणकथनकुशलाभिर्वैगवतीभिर्विद्यादेवताभिरविचलितचा-
 रित्रस्य दशपूर्वदुस्तरसमुद्रोत्तरणं दशपूर्वित्वं । सपूर्णश्रुतकेवलित्वात् चतुर्दशपूर्वित्वं । अष्टौ महानिमित्तानि अंत-
 रिक्ष-भौम-अग-स्वर-व्यजन-लक्षण-छिन्न स्वप्ननामानि । तत्र रविशशिग्रहनक्षत्रेभगणोदयास्तमर्यादिभिरतीताना-
 गतफलप्रविर्भागदर्शनमंतरिक्षं । भुवो घनशुभिरस्त्रिगुणरुक्षादिविभावेन पूर्वादिदिक्सूत्रनिवासेन वा वृद्धिहानि-
 जयपराजयादिविज्ञानं भूमेरतर्निहितसुवर्णरजतादिससूचनं च भौमं । अगप्रत्यग्दर्शनादिभिस्त्रिकालभा-
 विसुखदुःखादिविभावनमगं । अक्षरानक्षरशुभाशुभशब्दश्रवणेनेष्टानिष्टफलाविर्भावनं महानिमित्तं स्वरं । शि-
 रोमुखग्रीवादिषु तिलकमग्नकलक्षमब्रह्मणादिवीक्षणेन त्रिकालहिताहितवेदनं व्यजनं । श्रोत्रस्वस्तिकभृगारकल-
 शादिलक्षणवीक्षणान्त्रैकालिकस्थानमानैश्वर्यादिविशेषज्ञानं लक्षणं । वस्त्रशस्त्रछत्रोपानदासनशयनादिषु देवमा-

नुपराक्षसादिविभागैः शस्त्रकंटकमूपिकादिकृतछेदनदर्शनात् कालत्रयविषयलाभालाभसुखदुःखादिसू-
चन छिन्न । वातपित्तश्लेष्मदोषोदयरहितस्य पश्चिमरात्रिभागे चंद्रसूर्यधरादिसमुद्रमुखप्रवेगनसकलमहीमंड-
लोपगूहनादिशुभघृततैलात्काल्मीयदेहखरकरभारूढावटिगमनाद्यशुभस्वप्नदर्शनादागामिजीवितमरणसुखदुः-
खाद्याविर्भावक स्वप्नः । एतेषु महानिमित्तेषु कौशलमष्टांगमहानिमित्तज्ञता । अतिसूक्ष्मार्थतत्त्वविचारगहने
(गाहने) चतुर्दशपूर्विण एव त्रिपयेऽनुयुक्तेऽनर्थातद्वादशांगचतुर्दशपूर्वस्य प्रकृष्टश्रुतावरणवीर्यातरायक्षयो-
पगमाविर्भूताऽसाधारणप्रज्ञाशक्तिलाभान्निःसशय निरूपणं प्रज्ञाश्रमणत्व । परोपदेशमंतरेण स्वशक्तिविशेषा-
देव ज्ञानसयमविधाननिपुणत्वं प्रत्येकचतुर्दश । शक्रादिष्वपि प्रतिबधिषु सन्स्वप्रतिहततया निरुत्तराभिधानं
पररघोपेक्षण च वादित्व । क्रियाविषया ऋद्धिर्द्विविधा चारणत्वमाकाशगामित्वं चेति । तत्र चारणा अनेक-
विधाः जलजंघाततुषुषुपत्रश्रेण्यग्निशिखाद्यालंबनगमनाः । जलमुपादाय वाप्यादिष्वक्वायान् जीवानविराधयतः
भूमाविव पादोद्धारनिक्षेपकुशला जलचारणाः । भुव उपर्याकाशे चतुरगुलप्रमाणे जंघोक्षेपनिक्षेपगीत्रकरण-
पटवो बहुयोजनशतासु गमनप्रवणा जघचारणाः । एवमितरे च वेदितव्याः । पर्येकावस्थानिपण्णा वा का-
योत्सर्गशरीरा वा पादोद्धारनिक्षेपणविधिमतेरेणाऽऽकाशगमनकुशला आकाशगामिनः । विक्रियगोचरा
ऋद्धिरनेकविधा—अणिमा महिमा लघिमा गरिमा प्राप्तिः प्राकाम्यमौशित्वं वशित्वमप्रतिघातोऽतर्धान काम-
रूपित्वमित्येवमादिः । तत्राणुशरीरविकरणमणिमा विसल्लिद्रमपि प्रविश्याऽऽसित्वा तत्र च चक्रवर्तिपरिवा-
रविभूतिं सृजेत् । मेरोरपि महत्तरशरीरविकरण महिमा । वायोरपि लघुतरशरीरता लघिमा । वज्रादपि गुरु-
तरशरीरता गरिमा । भूमौ स्थित्वाऽगुल्यग्रेण मेरुशिखरदिवाकरादिस्पर्शनसामर्थ्यं प्राप्तिः । अप्सु भूमाविव
गमनं भूमौ जल इवांमज्जनकरण प्राकाम्यं । त्रैलोक्यस्य प्रभुता ईशित्वं । सर्वजीववशाकिरणलब्धिवर्गित्व ।
अद्रिमध्ये वियतीव गमनागमनमप्रतीघातः । अदृश्यरूपशक्तित्वाऽतर्धानं । युगपदनेकाकाररूपविकरणशक्तिः
कामरूपित्वमिति । तपोतिगर्वाद्धिं सप्तविधा उग्र-दीप्त-तप्त-महाघोर-तपोघोर-पराक्रमघोर-वृहत्तर्च्यभेदात् । चतु-
र्थयष्टाष्टमदशमद्वादशपक्षमासाद्यनगनयोगेष्वन्यतमयोगमारम्याऽऽमरणादनिवृत्तका उग्रतपसः । महोपवास-
करणेपि प्रवर्धमानकायवाद्भानसबलाः विगंधरहितवदनाः पद्मोत्पलादिसुरभिनिश्वासाः अप्रच्युतमहादीप्ति-
शरीराः दीप्ततपसः । तप्तायसकटाहपतितजलकणवदाशुशुष्काल्पाहारतया मलरुधिरादिभावपरिणामविर-
हिताम्यवहाराः तप्ततपसः । सिंहनि क्रीडितादिमहोपवासानुष्ठानपरायणयतयो महातपसः । वातपित्तश्लेष्म
सनिपातसमुद्भूतज्वरकासश्वासाक्षिशूलकुप्रमेहादिविधिरोगसंतापितदेहा अप्यप्रच्युताऽनशनकायक्लेशादि
तपसो भीमम्सनान्द्रिमस्तकगुहादरीकदरशून्यप्रामादिषु प्रदुष्टयक्षराक्षसापिशाचप्रवृत्तवेतालरूपविकारेषु पर-
पणिवारस्तानुपरसिंहव्याघ्रादिव्यालमृगर्भापणस्वनपौरचौरादिप्रचरितेष्वभिरुचितावासाश्च घोरतपसः । त एव
गृहीततपोयोगवर्धनपरा घोरपराक्रमाः । चिरोपिताऽस्खलितवृहत्तर्च्यवासाः प्रकृष्टचारित्रमोहनीयक्षयोप-
गमात् प्रणष्टदुःस्वप्नाः घोरवृहत्चारिणः । वलालंबना ऋद्धिर्द्विविधा मनोवाक्कायभेदात् । तत्र मनःश्रुतावरण-
वीर्यातरायक्षयोपगमप्रकर्षं सत्यंतर्मुद्घूर्ते सकलश्रुतार्थचित्तनेऽवदाता मनोवलिनः । मनोजिह्वाश्रुतावरणवीर्यात-
रायक्षयोपगमातिगये सत्यंतर्मुद्घूर्ते सकलश्रुतोच्चारणसमर्थाः सततमुच्चैरुच्चारणे सत्यपि श्रमविरहिता अही-
नकठाश्च वाग्गलिनः । वीर्यातरायक्षयोपगमाविर्भूताऽसाधारणकायवलत्वान्मासिकचातुर्मासिकसांवत्सरि-
कादिप्रतिमायोगघारणेपि श्रमक्लमविरहिता कायवलिनः । औषद्धिरष्टविधा असाध्यानामप्यामयानां सर्वेषां
निवृत्तिहेतुरामर्गक्षेपलजल्लमलविटसर्वाधिप्राप्तास्याविपदाष्टिविषविकल्पात् । आमर्शनः सस्पर्शः यदीयहस्त
पादाद्यामर्गौषधिप्राप्तो यैस्ते आमर्शाधिप्राप्ताः । क्षेले निष्ठीवनमौषधियेषां ते क्षेलेपधिप्राप्ताः स्वेदालव-
नो रजोनिचयो जल्लः स औषधि प्राप्तो येषां ते जल्लौषधिप्राप्ताः । कर्णदंतनासाक्षिसमुद्भव मल औषधि
प्राप्त येषां ते मलौषधिप्राप्ताः । विडुच्चार औषधियेषां ते विडौषधिप्राप्ताः । अंगप्रत्यंगनखदंतकेशादिरवय-
व तत्सस्पर्शां वाप्यादिस्सर्व औषधि प्राप्तो येषां ते सर्वाधिप्राप्ताः । उग्रविषसंपृक्तोप्याहारो येषामास्य-
गतो निर्विधी भवति यदीयास्यनिर्गतवचश्रवणाद्वा महाविषपरीता अपि निर्विधी भवति ते आस्याविषाः

येषामालोकनमात्रादेवातितीव्रविषदूषिता अपि संतः विगतविषा भवन्ति ते दृष्टिविषा । रसद्विप्राप्तार्याः षड्विधाः आस्यविषा दृष्टिविषाः क्षीरास्रविणः मध्वास्रविणः सर्पिरास्रविणः अमृतान्नविणश्चेति । प्रकृष्टतपो-
बला यतयो यं ब्रुवते म्रियस्वेति स तत्क्षण एव महाविषपरीतो म्रियते, ते आस्यविषाः । उत्कृष्टतपसो यतयः
क्रुद्धा यमीक्षन्ते स तदैवोग्रविषपरीतो म्रियते ते दृष्टिविषाः । विरसमप्यशनं येषां पाणिपुटद्विप्राप्तं क्षीररस
गुणपरिणामि जायते, येषां वा वचनानि क्षीरवत्क्षीणानां संतर्पकाणि भवन्ति ते क्षीरास्रविणः । येषां पाणि-
पुटपतित आहारो नारसोपि मधुररसवीर्यपरिणामो भवति, येषां वचांसि श्रोतृणां दुःखार्दितानामपि मधुगुणं
पुष्णति ते मध्वास्रविणः । येषां पाणिपात्रगतमन्नं रूक्षमपि सर्पिरसवीर्यविपाकानाम्प्रोति, सर्पिरिव वा येषां भाषि-
तानि प्राणिनां संतर्पकाणि भवन्ति ते सर्पिरास्रविणः । येषां पाणिपुटप्राप्तं भोजनं यत्किञ्चिदमृततामास्कं-
दति, येषां वा व्याहृतानि प्राणिनां अमृतवदनुप्राहकाणि भवन्ति तेऽमृतास्रविणः । क्षेत्रद्विप्राप्तार्या द्वेषा
अक्षीणमहानसाः अक्षीणमहालयाश्चेति । लाभांतरायक्षयोपशमप्रकर्षप्राप्तभ्यो यतिभ्यो यतो भिक्षा दीयते
ततो भाजनाच्चक्रधरस्कंधावारोपि यदि भुंजीत तद्विसे नान्नं क्षीयते ते अक्षीणमहानसाः । अक्षीणमहालय-
लब्धिप्राप्ता यतयो यत्र वसन्ति देवमनुष्यतैर्यग्योना यदि सर्वेपि तत्र निवसेयुः परस्परमबाधमानाः सुखमासते
त एते सर्वे ऋद्धिप्राप्तार्याः ।

म्लेच्छाः द्विविधाः अंतरद्वीपजाः कर्मभूमिजाश्चेति ॥ ४ ॥ म्लेच्छा द्विविधा वेदितव्याः

अंतरद्वीपजाः कर्मभूमिजाश्चेति । तत्रांतरद्वीपाः लवणोदधेरघासु दिक्ष्वद्यौ, तदंतरे चाद्यौ । हिमवच्छिखरिणो-
रुभयोश्च विजयार्थयोरतेष्वद्यौ । तत्र दिक्षु द्वीपाः वेदिकायास्तिर्यक्पंचयोजनशतानि प्रविश्य भवन्ति । वि-
दिक्ष्वतरेषु च द्वीपाः पचाशेषु पंचयोजनशतेषु गतेषु भवन्ति । शैलांतेषु द्वीपाः पट्षु योजनशतेषु गतेषु
भवति । दिक्षु द्वीपाः शतयोजनविस्तीर्णाः, विदिक्ष्वंतरेषु च द्वीपाः तदर्धविष्कंभाः । शैलांतेषु पंचविशतियो-
जनविस्ताराः । तत्र पूर्वस्यां दिशि एकोरुकाः । अपरस्यां लांगूलिनः । उत्तरस्यामभाषकाः । दक्षिणस्यां विषाणिनः ।
शशकर्णशङ्कुलीकर्णकर्णप्रावरणलंबकर्णाः विदिक्षु अश्व-सिंह-श्व-महिष-वराह-व्याघ्र-उल्लक-कपिमुखाः । अंतरेषु ।
मेघविद्युन्मुखाः । शिखिरिण उभयोरतयोर्मत्स्यमुखाः कालमुखाः । हिमवत उभयोरतयोर्हस्तिमुखादशमुखाः । उत्तर
विजयार्थस्योभयोरंतयोर्गोमुखमेषमुखाः । दक्षिणविजयार्थस्योभयोरतयोरेकोरुका मृदाहाराः गुहावासिनः, शेषाः
पुष्पफलाहाराः वृक्षवासिनः, सर्वे ते पल्योपमायुषः । ते चतुर्विंशतिरपि द्वीपा जलतलादेकयोजनोत्सेधाः, तथा
कालोदेऽपि वेदितव्याः । एते अंतरद्वीपजाः म्लेच्छाः । कर्मभूमिजाश्च शक-यवन-शवर-पुलिंदादयः । काः पुनः
कर्मभूमय इत्यत आह—

भरतैरावतविदेहाः कर्मभूमयोऽन्यत्र देवकुरुत्तरकुरुभ्यः ॥ ३७ ॥

अथवा मोक्षमार्गस्त्रितयः प्रकृतः स किं सर्वेषु क्षेत्रेषु भवति ? न इत्याह कर्मभूमिष्वेव । कुत एतत् ?
भोगभूमिषु हि यद्यपि मनुष्याणां ज्ञानदर्शने स्तः चारित्रं तु नास्ति, अविरतभोगपरिणामित्वात् । यद्येवं कास्ताः
कर्मभूमयः ? इत्यतस्तत्प्रतिपादनार्थमिदमुच्यते—

कर्मभूमय इति विशेषणानुपपत्तिः सर्वत्र कर्मणोऽन्यापारात् ॥ १ ॥ अष्टविधस्य कर्मणो
बंधस्तत्फलानुभवनं च सर्वेष्वेव मनुष्यक्षेत्रेषु साधारणः-अतः-कर्मभूमय इति विशेषणं नोपपद्यते ?

न वा प्रकृष्टशुभाशुभकर्मोपार्जननिर्जराधिष्ठानोपपत्तेः ॥ २ ॥ न वा एष दोषः, किं कारणं ?
यतः प्रकृष्टं शुभकर्म सर्वार्थसिद्धिसौख्यप्रापकं तीर्थकरत्वमहर्द्धिनिर्वर्तकं चासाधारणं । अशुभकर्म च प्रकृष्टं सकल-
पृथिवीमहादुःखप्रापकं अप्रतिष्ठाननरकगमनं च कर्मभूमिष्वेवोपाज्यते-द्रव्य-भवं-क्षेत्र-काल-भावापेक्षत्वात्
कर्मबंधस्य । सकलं च संसारकारणनिर्जराकर्म वात्रैव प्रवर्तते अतो भरतादिष्वेव कर्मभूमय इति युक्तो व्यपदेशः ।

१ कलकलसकलंपृथिवीमहादुःखप्रापकमिति ख. पुस्तके पाठः ।

षट्कर्मदर्शनाच्च ॥ ३ ॥ षण्णां कर्मणां असि-कृपि-मपि-विद्या-वणिक्-शिल्पानामत्रैव दर्शनाच्च कर्मभूमिव्यपदेशो युक्तिमान् ।

अन्यत्रशब्दः परिवर्जनार्थः ॥ ४ ॥ यथा न क्वचित्सर्वदा सर्वविघ्नभगमनं नयः अन्यत्र धर्मार्थस्य, अन्योमार्ग एव न विद्यते इति धर्मं वर्जयित्वा र्थकामयोरविघ्नभगमनं नयः धर्मेषु विघ्नं एव कार्यं इति, एवमिहापि विदेहाः कर्मभूमय इत्युक्ते विदेहाभ्यंतरत्वादेव कुरूत्तरकुरुणामपि कर्मभूमित्वप्रसंगेऽन्यत्रवचनादेव-कुरूत्तरकुरुभ्योऽन्ये विदेहाः कर्मभूमयः । देवकुरूत्तरकुरवो हैमवतादयश्च भोगभूमय इति वेदितव्याः । सर्वास्वेव भूमिषु मनुष्याणां स्थितिपरिच्छेदार्थमाह—

नृस्थितौ परावरे त्रिपल्योपमांतमुहूर्ते ॥ ३८ ॥

यथासंख्यमभिसंबंधः ॥ १ ॥ त्रिपल्योपमांतमुहूर्तयोर्यथासंख्यमभिसंबंधो वेदितव्यः । परा नृ-स्थितिः त्रिपल्योपमा, अपराऽतमुहूर्ता इति । त्रीणि पल्यानि उपमा यस्याः स्थितेः सा त्रिपल्योपमा । अंत-र्गर्भोमुहूर्तो यस्या सा अतमुहूर्ता । अत्राह किमिदं पल्यं नाम^१ इत्युच्यते— तत्परिच्छेदः प्रमाणाविधिनिर्णयपुर-स्सर इति प्रमाणाविधिरेव तावदुच्यते—

प्रमाणं द्विविधं लौकिकलोकोत्तरभेदात् ॥ २ ॥ लौकिकं लोकोत्तरमिति प्रमाणं द्वेधा विभज्यते—

लौकिकं षोढा मानौन्मानावमानगणनाप्रतिमानतत्प्रमाणभेदात् ॥ ३ ॥ लौकिकं

मानं षोढा विभज्यते-मानमुन्मानमवमानं गणना प्रतिमानं तत्प्रमाणं चेति । तत्र मान द्वेधा-रसमानं वीजमानं चेति । घृतादिद्रव्यपरिच्छेदकं षोडशिकादि रसमानं । कुडवादि वीजमानं । कुष्ठतगरादिभाड येनेत्क्षिप्य मीयते तदुन्मान निवर्तनादि । विभागेन क्षेत्र येनावगाह्य मीयते तदवमानं दंडादि । एकद्वित्रिचतुरादिगणितमानं गणनामानं । पूर्वमानापेक्ष मान प्रतिमानं प्रतिमल्लवत् । चत्वारि महाधिकतृणफलानि श्वेतसर्पप एकः, षो-डशसर्पफलानि धान्यमाषफलमेकं, द्वे धान्यमाषफले गुंजाफलमेकं, द्वे गुंजाफले रूप्यमाष एकः, षोडशरूप्य-मापकाः धरणमेकं, अर्धतृतीयधरणानि सुवर्णानि सुवर्णः, स च कंसः, चत्वारः कंसाः पलं, पलशत तुला, अर्धकंसः त्रीणि च पलानि कुडव, चतुःकुडवः प्रस्थः, चतुःप्रस्थमाढक, चतुराढक द्रोणः षोडशद्रोणा खारी, विंशत्यार्यो वाह इत्यादि नागरिकप्रमाणं । मणिजात्यश्वाटेर्द्रव्यस्य दीप्युच्छ्रायगुणविशेषादिमूल्यपरिमाण-करणे प्रमाणमस्येति तत्प्रमाणं । तद्यथा— मणिरत्नस्य दीप्तिर्यावत्क्षेत्रमुपरि व्याप्नोति तावत्प्रमाणं सुवर्णकूटं मूल्यमिति । अश्वस्य च यावानुच्छ्रायस्तावत्प्रमाणं सुवर्णकूटं मूल्यं । यावता रत्नस्वामिनः परितोप. तावद्भ्रतमूल्य-मेवमन्येषामपि द्रव्याणां ।

लोकोत्तरं चतुर्धा द्रव्यक्षेत्रकालभावभेदात् ॥ ४ ॥ लोकोत्तरं प्रमाणं चतुर्धा भिद्यते, कुतः ?

द्रव्यक्षेत्रकालभावभेदात् । तत्र द्रव्यप्रमाणं जघन्यमध्यमोत्कृष्ट एकपरमाणु द्वित्रिचतुरादिप्रदेशात्मकमामहा-स्कधात् । क्षेत्रप्रमाणं जघन्यमध्यमोत्कृष्टमेकाकाशद्वित्रिचतुरादिप्रदेशनिष्पन्नमासर्वलोकात् । कालप्रमाणं जघन्यमध्यमोत्कृष्टमेकद्वित्रिचतुरादिसमयानिष्पन्नमा अनतकालात् । भावप्रमाणमुपयोगः साकारानाकारभेदः, जघन्य. सूक्ष्मनिगोतस्य, मध्यमोऽन्यजैवानां, उत्कृष्टं केवलिनः ।

तत्र द्रव्यप्रमाणं द्वेधा संख्योपमाभेदात् ॥ ५ ॥ संख्याप्रमाणमुपमाप्रमाणं चेति द्वेधा द्रव्य-प्रमाणं विभज्यते ।

तत्र संख्याप्रमाणं त्रिधा संख्येयासंख्येयानंतभेदात् ॥ ६ ॥ तत्र संख्येयप्रमाणं त्रिधा इतरे द्व नवधा ज्ञेयं । जघन्यमजघन्योत्कृष्टमुत्कृष्टं चेति संख्येयं त्रिविधं । संख्येयप्रमाणावगमार्थं जवूद्दीपतुल्यायाम-

विष्कंभाः योजनसहस्रवगाहाः बुद्ध्या कुशुलाश्चान्वारः कर्तव्याः, शृङ्गाकाप्रतिशलाकामहाशलाकाह्यात्र-
 योर्वस्यताः चतुर्थोन्नवस्थितः । अत्र द्वौ सर्पयोः निक्षिप्तौ जवन्यमेतन्मध्येयप्रमाणं तमनवस्थितं सर्पयैः पूर्णं
 गृह्णात्वा कश्चिदेवः एकैकं सर्पपरमैकैकस्मिन् दीपे समुद्रे च प्रक्षिपेत् तेन विविना स रिक्तः । रिक्त इति श-
 लाकाकुशुले एकं सर्पं प्रक्षिपेत् । यत्र अल्पसर्पयोः निक्षिप्तस्तर्भवधिं कृत्वा अनवस्थितं कुशुलं परिकल्प्य
 सर्पयैः पूर्णं कृत्वा ततः परेषु दीपसमुद्रेष्वेकैकसर्पप्रदानेन स रिक्तः कर्तव्यः । रिक्त इति शलाकाकुशुले
 पुनरेकं प्रक्षिपेत् । अनेन विधिनाऽनवस्थितकुशुलपरिवर्धनेन प्रतिशलाकाकुशुले परिपूर्णं, पूर्णइति, एकः
 सर्पयोः निक्षेपतव्यः । एवं तावन्कर्तव्यो यावत्प्रतिशलाकाकुशुलः परिपूर्णो भवति । परिपूर्णं इति शलाकाकुशुले एकः
 सर्पयः प्रक्षेपतव्यः सोऽपि तथैव परिपूर्णः । एवमेतेषु चतुर्ष्वपि पूर्णेषु उच्छृष्टसंख्येयमतीत्य जवन्यपरीतासंख्येयं
 गत्रैकं रूपं पतितं, ततः एकस्मिन् रूपेऽऽपनीते उच्छृष्टसंख्येयं भवति । मध्यमजवन्योच्छृष्टसंख्येयं यत्र संख्येयेन
 प्रयोजनं तत्राजवन्योच्छृष्टसंख्येयं ग्राह्यं । यदसंख्येयं तत्रिविधं परीतासंख्येयं युक्तासंख्येयं असंख्यासंख्येयं
 चेति । तत्र परीतासंख्येयं त्रिविधं जवन्योच्छृष्टमध्यमभेदात् । एवमितरे चाऽसंख्येयं भिद्येते । तथाऽनंतमपि
 त्रिविधं परीतानंतं युक्तानंतं अनंतानंतं चेति । तदपि प्रत्येकं-पूर्ववत्त्रिवा भेदं । यजवन्यपरीतासंख्येयं तद्विर-
 लीकृत्य मुक्तावलीकृता अत्रैकैकस्यां मुक्तायां जवन्यपरीतानसंख्येयं देयं । एवमेतद्वर्गितं प्राथमिकी मुक्तावली-
 मर्त्याय गान्यैकैकस्यां मुक्तायां जवन्यपरीतासंख्येयानि दत्तानि तानि सर्पाद्य मुक्तावली कार्या । ततो यो
 जवन्यपरीतासंख्येयसंपीडनान्निश्चयो राशिः स देयः । एकैकस्यां मुक्तायां एवमेतत्संवर्गितं उच्छृष्टपरीतासं-
 ख्येयमर्त्याय जवन्ययुक्तानसंख्येयं गत्वा पतितमेकरूपं । तत एकरूपेऽपनीते उच्छृष्टपरीतासंख्येयं भवति । मध्यमज-
 वन्योच्छृष्टपरीतासंख्येयं यत्रावच्छिद्येयं कार्यं तत्र जवन्ययुक्तानसंख्येयं ग्राह्यं यजवन्ययुक्तानसंख्येयं तद्विरलीकृत्य
 मुक्तावली रचिता । तत्रैकैकमुक्तायां युक्तानसंख्येयानि देयानि एवमेतत्सकृद्वर्गितमुच्छृष्टयुक्तानसंख्येयमर्त्याय जव-
 न्याऽसंख्येयाऽसंख्येयं गत्वा पतितं, तत एकरूपेऽपनीते उच्छृष्टं युक्तानसंख्येयं भवति । मध्यमजवन्योच्छृष्ट-
 युक्तानसंख्येयं भवति । यजवन्याऽसंख्येयासंख्येयं तद्विरलीकृत्य पूर्ववत्त्रिन्वारान् वर्गितसंवर्गितं उच्छृ-
 ष्टानसंख्येयं न प्राप्नोति ततो वर्मावर्मैकजवलोकाकाशप्रत्येकशरीरजववाद्दिनिगोतशरीराणि पडप्येतान्य-
 संख्येयानि स्थितिवाव्यवसायस्थानान्यनुभागवत्वाव्यवसायस्थानानि योगविभागपरिच्छेदरूपाणि चाऽसं-
 ख्येयलोकप्रेदगपरिमाणान्युत्सर्पिष्यवसर्पिणासमयांश्च प्रक्षिप्य पूर्वोक्तरागौ त्रिन्वारान् वर्गितसंवर्गितं कृत्वा
 उच्छृष्टाऽसंख्येयाऽसंख्येयमर्त्याय जवन्यपरीतानंतं गत्वा पतितं । तत एकरूपेऽपनीते उच्छृष्टाऽसंख्येयाऽसं-
 ख्येयं भवति, मध्यमजवन्योच्छृष्टाऽसंख्येयाऽसंख्येयं भवति । यत्रासंख्येयाऽसंख्येयेन प्रयोजनं तत्रा-
 ऽजवन्योच्छृष्टाऽसंख्येयाऽसंख्येयं ग्राह्यं । यजवन्यपरीतानंतं तत्पूर्ववद्वर्गितमुच्छृष्टपरीतानंतमर्त्याय जवन्ययु-
 क्तानंतं गत्वा पतितं । तत एकरूपेऽपनीते उच्छृष्टपरीतानंतं तद्व्रवति । मध्यमजवन्योच्छृष्टपरीतानंतं अम-
 व्यराशिप्रमाणमार्गणे जवन्ययुक्तानंतं ग्राह्यं । यजवन्ययुक्तानंतं तद्विरलीकृत्यात्रैकैकरूपे जवन्ययुक्तानंतं
 दत्त्वा सकृद्वर्गितमुच्छृष्टयुक्तानंतमर्त्याय जवन्यमनंतानंतं गत्वा पतितं । तत एकरूपेऽपनीते उच्छृष्टयुक्तानंतं
 भवति । मध्यमजवन्योच्छृष्टयुक्तानंतं यजवन्याऽनंताऽनंतं तद्विरलीकृत्य पूर्ववत्त्रिन्वारान् वर्गितसंवर्गितमु-
 च्छृष्टाऽनंताऽनंतं न प्राप्नोति ततः सिद्धनिगोतजववनस्पतिकायार्ताताऽनागतकालसमयसर्वपुद्गळसर्वा-
 ऽऽक्षाद्यप्रदेशवर्मावर्मस्त्रिकायाऽगुरुत्वगुणाननंतान् प्रक्षिप्य प्रक्षिप्य त्रीन् वारान् वर्गितसंवर्गिते कृते उ-
 च्छृष्टाऽनंताऽनंतं न प्राप्नोति ततोऽनंते केवलज्ञाने दर्शने च प्रक्षिप्तं उच्छृष्टाऽनंताऽनंतं भवति । ततः एक-
 रूपेऽपनीतेऽजवन्योच्छृष्टाऽनंताऽनंतं भवति । यत्राऽनंताऽनंतं-मार्गणं तत्राजवन्योच्छृष्टाऽनंताऽनंतं ग्राह्यं ।

उपमाप्रमाणमष्टविधं पल्यसागरसूचीप्रतरघनांगुलजगच्छ्रेणीलोकप्रत्नरलोकभेदात् ॥७॥

अंतादिमध्यहीनः अविभागोऽनीन्द्रियः एकरसगंधवर्णः द्विस्पर्शः परमाणुः । अनंतानंतपरमाणुसंवातपरिमाणादा-

विभूता उत्संज्ञासंज्ञिका । अष्टावुत्संज्ञासंज्ञासंहताः संज्ञासंज्ञिका । अष्टौ संज्ञासंज्ञा एकस्त्रुटिरेणुः । अष्टौ तुटिरेणवः सहताः एकस्त्रसरेणुः । अष्टौ त्रसरेणवः संहताः ऐको रथरेणुः । अष्टौ रथरेणवः संहताः एका देवकुसुतर-
 क्रुमनुजकेशाप्रकोटी भवति । ता अष्टौ समुदिता एका रम्यकहरिवर्षमनुजकेशाप्रकोटी भवति । अष्टौ ताः संहताः हैरण्यवतहैमवतमनुजकेशाप्रकोटी भवति । ता अष्टौ सर्पिडिताः भरतैरावतविदेहमनुजकेशाप्रकोटी भवति । ता अष्टौ सहताः एका लिक्षा भवति । अष्टौ लिक्षा संहताः एका यूका भवति । अष्टौ यूका एकं यवमध्यं । अष्टौ यवमध्यानि एकमगुलमुत्सेधाख्य । एतेन नारकतिर्यग्योनानां देवमनुष्याणामकृत्रिमजिनालय-
 प्रतिमाना च देहोत्सेधो मातव्य । तदेव पचशतगणितं प्रमाणांगुलं भवति । एतदेव चाऽवसर्पिण्या प्रथम-
 चक्रधरस्याऽऽत्मागुलं भवति । तदानीं तेन ग्रामनगरादिप्रमाणपरिच्छेदो ज्ञेयः । इतरेषु योगेषु मनुष्याणां यदाऽऽत्मागुलं तेन तेन तदा ग्रामनगरादिप्रमाणपरिच्छेदो ज्ञेयः । यत्तद्व्यमाणागुलं तेन द्वीपसमुद्र-
 जगतीवेदिकापर्वतविमाननरकप्रस्ताराद्यकृत्रिमद्रव्यायामविष्कंभादिपरिच्छेदोवसेयः । तत्र षडंगुलं पादः । द्वादशागुलो वितस्तिः । द्विवितस्तिः हस्तः । द्विहस्तः किष्कुः । द्विकिष्कुर्दंडः । द्वे दंडसहस्रे गव्यूतं । चतुर्ग-
 व्यूतं योजनं ।

पल्यं त्रिविधं व्यवहारोद्धारोद्धारविकल्पादन्वर्थात् ॥८॥ व्यवहारपल्यं उद्धारपल्यं अद्धारपल्य-
 मिति त्रिधा पल्यं विभज्यते । अन्वर्थश्चायं विकल्पः, आद्यं व्यवहारपल्यमुत्तरपल्यव्यवहारवाजत्वान्नानेन किंचि-
 त्परिच्छेद्यमस्ति । द्वितीयमुद्धारपल्यं तत्त उद्धृतैर्लोमच्छेदैर्द्वीपसमुद्रसंख्यानिर्णय इति । तृतीयमद्धारपल्यं अद्धार-
 काल इत्यर्थः, अतो हि स्थितेः परिच्छेद इति । तद्यथा— प्रमाणांगुलपरिमितयोजनायामविष्कंभावगाहानि
 त्रीणि पल्यानि कुशला इत्यर्थः । एकादिसप्ताहोरात्रिजातौविकलोमाग्राणि तावाच्छिन्नानि यावद्द्वितीयं कर्त-
 रिच्छेदं नावाप्नुवति । तादृशैर्लोमच्छेदैः परिपूर्णं घनीकृतं व्यवहारपल्यमित्युच्यते ततो वर्षशते वर्षशतेऽपनी-
 ते एकैकलोमापकर्षणविधिना यावता कालेन तद्रिक्तं भवेत् तावत्कालः व्यवहारपल्योपमाख्यः । तै-
 रेव रोमच्छेदैः प्रत्येकमसंख्येयवर्षकोटिसमयमात्रच्छिन्नैः पूर्णमुद्धारपल्यं । ततः समये समये एकैकस्मिन् रोम-
 च्छेदे प्रकृष्यमाणे यावता कालेन तद्रिक्तं भवेत् तावत्कालः उद्धारपल्योपमाख्यः । एषामुद्धारपल्यानां दश-
 कोटीकोव्यः एकमुद्धारसागरोपमः । अर्धतृतीयसागरोपमाणां यावतो रोमच्छेदास्तावतो द्वीपसमुद्राः । पुनरु-
 द्धारपल्यरोमच्छेदैर्वर्षशतसमयमात्रच्छिन्नैः पूर्णमुद्धारपल्यं । ततः समये समये एकैकस्मिन् रोमच्छेदे प्रकृष्यमाणे
 यावता कालेन तद्रिक्तं भवति तावत्कालः अद्धारपल्योपमाख्यः । एषामद्धारपल्यानां दशकोटीकोव्यः एकमद्धारसा-
 गरोपमं । दशाद्धारसागरोपमकोटीकोव्यः एकावसर्पिणी, तावत्येवोत्सर्पिणी । अनेन अद्धारपल्येन नारकतिर्यग्योनानां
 देवमनुष्याणां च कर्मस्थितिर्भवस्थितिः कायस्थितिश्च परिच्छेत्तव्या । अद्धारपल्यस्याऽर्धच्छेदेन
 शलाकाविरलीकृत्य प्रत्येकमद्धारपल्यं प्रदानं कृत्वा अन्योन्यगुणिते कृते यावत्तच्छेदास्तावद्भिराकाशप्रदेशैर्मुक्तावली
 कृता सूच्यगुलमित्युच्यते । तदेवाऽपरेण सूच्यंगुलेन गुणितं प्रतरागुलं । तत्प्रतरांगुलमपरेण सूच्यंगुलेनाऽभ्यस्तं
 घनागुलं । असंख्येयानां वर्षाणां यावत्तः समयास्तावत्खंडमद्धारपल्यं कृतं ततोऽसंख्येयान् खंडानपनीयाऽसंख्ये-
 यमेकं भागं बुद्ध्या विरलीकृत्य एकैकस्मिन् घनागुलं दत्त्वा परस्परेण गुणिता जगच्छ्रेणी, सा अपरया जगच्छ्रे-
 ण्याऽभ्यस्ता प्रतरलोकः, स एवाऽपरया जगच्छ्रेण्या सर्वांगितो घनलोकः ।

क्षेत्रप्रमाणं द्विविधं अवगाहक्षेत्रं विभागनिष्पन्नक्षेत्रं चेति ॥ ८ ॥ तत्रावगाहक्षेत्रमनेक-
 विधं एकाद्वित्रिचतुःसंख्येयाऽसंख्येयाऽनंतप्रदेशपुद्गलद्रव्यावगहोकाद्यसंख्येयाऽऽकाशप्रदेशमेदात् । विभाग-
 निष्पन्नक्षेत्रं चाऽनेकविधं असंख्येयाकाशश्रेणयः, क्षेत्रप्रमाणांगुलस्यैकोऽसंख्येयभागः, असंख्येयाः क्षेत्रप्रमाणां-
 गुलाऽसंख्येयभागाः, क्षेत्रप्रमाणांगुलमेकं भवति । पादवितस्त्यादि पूर्ववद्देदितव्यं । कालप्रमाणमुच्यते—सर्वज-

१ योगेषु । २ मेघलोमानीत्यर्थः । ३ अतीते इति पाठांतरं । ४ प्रमाणमिति ग. पुस्तके पाठः ।

घन्यगतिपरिणतस्य परमाणोः स्वावगाढप्रदेशव्यतिक्रमकालः परमनिषिद्धो निर्विभागः समयः असंख्येयाः समयाः आवलिकाऽसंख्येयावलिका एक उच्छासस्तावानेव निश्वसः ताबुभावनुपहतस्य पुंसः प्राणः एक । सप्तप्राणाः स्तोकाः, सप्तस्तोकाः लवः, सप्त सप्ततिलवाः मुहूर्तः, त्रिंशन्मुहूर्ता अहोरात्रः, पंचदशाऽहोरात्राः पक्षः, द्वौपक्षौ मासः, द्वौ मासौ ऋतुः, ऋतवस्त्रयोऽयन, द्वेऽयने सवत्सरं, चतुरशीतिवर्षशतसहस्राणि पूर्वांगं, चतुरशीतिपूर्वांगशतसहस्राणि पूर्वं । एवमनयैव वृद्ध्या पूर्वांगपूर्वनयुतांगनयुतकुमुदांगकुमुदपद्मांगपद्मनलिनांगनलिनकमलागकमलतुल्यागतुल्यागटटांगटटांगममांगमममहूहूअंगहूहूलतागलतामहालताप्रभृतिसज्ञाः । कालो वर्षगणनागम्यः संख्येयो वेदितव्यः, ततः परोऽसख्येयः पत्योपमसागरोपमप्रमितः, ततः, परोऽनतः कालोऽतीतो ऽनागतश्च सर्वज्ञप्रत्यक्षः ।

भावप्रमाणं पंचविधं ज्ञानं ॥९॥ पुरस्ताद्ब्रह्माख्यातं । यथैवेते उत्कृष्टजघन्ये स्थिती नृणा तथैव-

तिर्यग्योनिजानां च ॥ ३६ ॥

तिरश्चां योनिस्तिर्यग्योनिः का पुनरसौ ?

तिर्यङ्नामकर्मोदयापादितजन्म तिर्यग्योनिः ॥ १ ॥ तिर्यगतिनाम्नः कर्मणः उदयेनाऽऽपादितं जन्म तिर्यग्योनिरिति व्यपदिश्यते तिर्यग्योनौ जातास्तिर्यग्योनिजाः । तेषां तिर्यग्योनिजाना उत्कृष्टा भवस्थितिः त्रिपत्योपमा, जघन्याऽतर्मुहूर्ता । मध्ये विकल्पः-तत्प्रतिपादनार्थमिदमुच्यते—

तिर्यचः त्रिविधाः एकेंद्रियविकलेंद्रियपंचेंद्रियभेदात् ॥ २ ॥ एकेंद्रियाः विकलेंद्रियाः पंचेंद्रियाश्चेति त्रिविधाः तिर्यचो वेदिव्याः ।

द्वादशद्वाविंशतिदशसप्तत्रिवर्षसहस्राणि एकेंद्रियाणामुत्कृष्टा स्थितिर्यथासंभवं त्रीणि रात्रिदिवानि च ॥ ३ ॥ एकेंद्रियाः पंचविधाः पृथिवीकायिकाः अप्कायिकाः तेजस्कायिकाः वायुकायिकाः वनस्पतिकायिकाश्चेति-तत्र पृथिवीकायिका । द्विविधाः शुद्धपृथिवीकायिकाः खरपृथिवीकायिकाश्चेति । तत्र शुद्धपृथिवीकायिकानां उत्कृष्टा स्थितिर्द्वादशवर्षसहस्राणि । खरपृथिवीकायिकानां द्वाविंशतिवर्षसहस्राणि । वनस्पतिकायिकानां दशवर्षसहस्राणि अप्कायिकानां सप्तसहस्राणि वायुकायिकानां त्रीणि वर्षसहस्राणि तेज.कायिकानां त्रीणि रात्रिदिवानि ।

विकलेंद्रियाणां द्वादशवर्षा एकान्नपंचाशद्रात्रिदिवानि षण्मासाश्च ॥ ४ ॥ द्वीन्द्रियाणामुत्कृष्टा स्थितिर्द्वादशवर्षाः । त्रीन्द्रियाणां एकान्नपंचाशद्रात्रिदिवानि । चतुरिन्द्रियाणां षण्मासाः ।

पंचेंद्रियाणां पूर्वकोटिनवपूर्वांगानि द्विचत्वारिंशद्वासप्तनिवर्षसहस्राणि त्रिपत्योपमा च ॥ ५ ॥ पंचेंद्रियाः तैर्यग्योनाः पंचविधाः जलचराः, परिसर्पाः, उरगाः, पक्षिणः, चतुःपादश्चेति । तत्र जलचराणामुत्कृष्टा स्थितिः मत्स्यादीनां पूर्वकोटी । परिसर्पाणां गोधानकुलादीनां नवपूर्वांगानि । उरगाणां द्विचत्वारिंशद्वर्षसहस्राणि । पक्षिणां द्वासप्ततिवर्षसहस्राणि । चतुःपादां त्रीणि पत्योपमानि । सर्वेषां तेषां जघन्या स्थितिरंतर्मुहूर्ता । किमर्थो योगविभागः ?

पृथग्योगकरणं यथासंख्यनिवृत्त्यर्थं ॥ ६ ॥ प्रत्येकमुभयथा स्यातामिति यथासंख्यनिवृत्त्यर्थो योगविभागः क्रियते । अथैतेषां भवस्थितिः कायस्थितिः का ? कः पुनरनयोर्विशेषः ? एकभवविषया भवस्थितिः कायस्थितिरेककायापरित्यागेन नानाभवग्रहणविषया । यद्येवमुच्यतां कस्य का कायस्थितिः ? उच्यते-पृथिव्यस्ते-जोवायुकायिकानां कायस्थितिरुत्कृष्टा असंख्येया लोकाः । वनस्पतिकायिकस्याऽनंतः कालः असंख्येयाः पुद्गलपरिवर्ताः आवलिकाया असंख्येयभागमात्राः । विकलेंद्रियाणां असंख्येयानि वर्षसहस्राणि । पंचेंद्रियाणां तिर्यङ्मनुष्याणां तिष्ठः पत्योपमाः पूर्वकोटीपृथक्त्वेनाऽभ्यधिकाः । तेषां सर्वेषां जघन्या कायस्थितिरंतर्मुहूर्ता । देवनारकाणां भवस्थितिरेव कायस्थितिरिति ।

इति तत्त्वार्थराजवार्तिके व्याख्यानालंकारे तृतीयोऽध्यायः समाप्तः ।

* अथ चतुर्थोध्यायः प्रारभ्यते । *

असकृदेवशब्द उक्त. भवप्रत्ययोवधिर्देवनारकाणामित्येवमादिपु तत्र न ज्ञायते के देवाः ? कियंतो वा ? इति तन्निश्चयार्थमित उत्तर प्रक्रम्यते । अथवा सम्यग्दर्शनविषयजोवभेदत्रसस्थावरनिर्णयाय तदधिकरणभूता- धस्तिर्यग्लोकनिवेशक्रमो व्याख्यात इतस्तद्विशेषप्रतिपत्तये ऊर्ध्वलोकविभागो वक्तव्यः तत्र बहुवक्तव्यसद्भा- वेप्यधिपतिप्रतिपादनपुरस्सरस्तदधिकरणविभागनिर्णय इतीदमुच्यते—

देवाश्चतुर्णिकायाः ॥ १ ॥

देवगतिनामकर्मोदये सति द्युत्याद्यर्थावरोधाद्देवाः ॥ १ ॥ अतरगहेतौ देवगतिनामकर्मो- दये सति बाह्यद्युत्यादिक्रियासबधमतरनीय दीव्यंतीति देवा इति व्यपदिश्यते । एकत्वेन निर्देशः कर्तव्य. देव- श्चतुर्णिकाय इति सजात्यभिधानाद्ब्रह्मनामर्थाना प्रतिपादको भवति ? इत्यत उत्तर पठति—

बहुत्वनिर्देशोऽतर्गतभेदप्रतिपत्त्यर्थः ॥ २ ॥ इन्द्रादिकृता. स्थित्यादिजनिताश्चाऽतर्गता बहवो देवभेदाः सति तेषा तेषां प्रतिपत्त्यर्थं बहुत्वनिर्देशः क्रियते ।

स्वधर्मविशेषापादितसामर्थ्यात् निचीयंत इति निकायाः ॥ ३ ॥ तस्य देवगतिनामक- र्मोदयस्वधर्मविशेषापादितभेदस्य सामर्थ्यान्निचीयंत इति निकायाः संघाता इत्यर्थः । चत्वारो निकाया येषां ते चतुर्णिकायाः । के पुनस्ते ? भवनवासिनो व्यतरा ज्योतिष्का वैमानिकाश्चेति । तेषा लेश्यावधारणार्थमुच्यते

आदितस्त्रिषु पीतांतलेक्ष्याः ॥ २ ॥

आदित इति वचनं विपर्यासनिवृत्त्यर्थं ॥ १ ॥ अते अन्यथा वा ग्रहणं मा विज्ञायीति आदित इत्युच्यते । आदौ आदितः

द्व्येकनिवृत्त्यर्थं त्रिग्रहणं ॥ २ ॥ द्वयोरेकस्य च निवृत्त्यर्थं त्रिग्रहणं क्रियते । अथ चतुर्णां निवृ- त्त्यर्थं कस्मान्न भवति ? आदित इति वचनात् ।

लेश्यावधारणार्थं पीतांतवचनं ॥ ३ ॥ पदलेश्या उक्ताः तत्र चतसृणां लेश्यानामवधारणार्थं क्रियते पीतांतग्रहणं । पीत तेज. इत्यर्थः । पीता अंते यासा ताः पीताताः, पीताता लेश्या येषां ते पीतांतलेश्या. । तेनैतद्भक्त भवति-आदितस्त्रिषु निकायेषु भवनवासिन्यतरज्योतिष्कनामसु देवानां कृष्णा नीला कापोता पीतेति चतस्रो लेश्या भवतीति । तेषा निकायानामतर्विकल्पप्रतिपादनार्थमाह—

दशाष्टपंचद्वादशविकल्पाः कल्पोपपन्नपर्यताः ॥ ३ ॥

चतुर्णां दशादिभिर्यथासंख्यमभिसंबंधः ॥ १ ॥ चतुर्णां देवनिकायानां दशादिभिः संख्या- शब्दैः यथासंख्यमभिसंबंधो वेदितव्यः । दशविकल्पा भवनवासिनः, अष्टविकल्पा व्यतराः, पंचविकल्पाः ज्योतिष्काः, द्वादशविकल्पा वैमानिका इति । सर्वेषां वैमानिकानां द्वादशविकल्पांत.पातित्वे प्रसक्ते तद्व्य- पोहार्यमाह—

कल्पोपपन्नपर्यंतवचनं प्रैवेयकादिव्युदासार्थं ॥ २ ॥ प्रैवेयकादयो वक्ष्यते तेषां द्वादशविक- लेष्वतर्भावो मा विज्ञायीति विशेषणमुपादीयते । अथ कथं कल्पाः ?

इन्द्रादिविकल्पाधीनकरणत्वात्कल्पा रूढिवशात् ॥ ३ ॥ इन्द्रादयः प्रकारा. वक्ष्यमाणा दश एषु कल्प्यते इति कल्पाः । भवनवासिषु च दशविकल्पसद्भावात् कल्पप्रसंग इति चेन्न रूढिवशादिति विशेषे-

षोक्तत्वात् कल्पेषूपपन्नाः कल्पोपपन्नाः कल्पोपपन्नाः पर्यता येषां ते इमे कल्पोपपन्नपर्यताः । कल्पोपपन्ना इति कथं वृत्तेः ? साधन^१ कृतेति वा मयूरव्यंसकादित्वाद्वा वा । पुनरपि तद्विशेषप्रतिपत्त्यर्थमिदमाह—

इंद्रसामानिकत्रायस्त्रिंशत्पारिषदात्मरक्षलोकपालानीकप्रकीर्ण काभियोग्यकिल्बिषिकाश्चैकशः ॥ ४ ॥

परमैश्वर्यादिद्रव्यपदेशः ॥ १ ॥ अन्यदेवाऽसाधारणाणिमादिग्रहणयोगादिद्रव्यैः ~~पृथ्वीतीर्णैः~~ ^{पृथ्वीतीर्णैः}

तत्स्थानार्हत्वात्सामानिकाः ॥ २ ॥ तेषामिंद्रामाणामज्ञैश्वर्यवर्जितं यत् स्थानं आयुर्वीर्यप-
रिवारभोगोपभोगादितस्तेषां समानं, समाने भवाः सामानिकाः “समानस्य तदादेरुच” इति ठञ् । महत्तरपि-
तृगुरूपाध्यायतुल्याः ।

मंत्रिपुरोहितस्थानीयास्त्रायस्त्रिंशः ॥ ३ ॥ यथेह राज्ञां मन्त्रिपुरोहिता हितानुशासिनस्तथा
तत्रेन्द्राणां त्रायस्त्रिंशो वेदितव्याः । कथं त्रायस्त्रिंशः ? त्रयस्त्रिंशति जाताः त्रायस्त्रिंशः “दृष्टे नाम्नि च जाते च
अण्डिद्वा विधीयते” इत्यभिधानमस्तीति अण्डिद्भवति । ननु च भेदाभावाद्वृत्तिर्न प्राप्नोति ? संख्यानसख्येय
भेदविवक्षायां आधाराधेयत्वापपत्तेर्वृत्तिर्भवति । स्वार्थकेऽण्, त्रयस्त्रिंशदेव त्रायस्त्रिंश इति ह्रत-इति बहुत्वनि-
देशादंतमादिचत् ।

वयस्यपीठमर्दसदृशाः पारिषदाः ॥ ४ ॥ परिषदि जाताः भवा वा पारिषदाः ते वयस्यपीठ-
मर्दसदृशा वेदितव्याः ।

आत्मरक्षाः शिरोरक्षोपमाः ॥ ५ ॥ आत्मानं रक्षंतीति आत्मरक्षास्ते शिरोरक्षोपमाः । आवृ-
तावरणाः प्रहरणोद्यताः रौद्राः पृष्ठतोवस्थायिनः । अपायाभावात्तत्कल्पनावैयर्थ्यमिति चेन्न ऋद्धिविशेषस्थापना-
र्थत्वात् प्रीतिप्रकर्षहेतुत्वात् च ।

आरक्षकार्थचर (वर) समा लोकपालाः ॥ ६ ॥ लोकं पालयतीति लोकपाला अर्थचरा
(वरा) रक्षकसमाः ते वेदितव्याः ।

दंडस्थानीयान्यनीकानि ॥ ७ ॥ पदात्यादीनि सप्तानीकानि दंडस्थानीयानि वेदितव्यानि ।

प्रकीर्णकाः पौरजनपदकल्पाः ॥ ८ ॥ यथेह राज्ञां पौराः जानपदाश्च प्रीतिहेतवः तथा तत्रे-
न्द्राणां प्रकीर्णकाः प्रत्येतव्याः ।

आभियोग्याः दाससमानाः ॥ ९ ॥ यथेह दासाः वाहनादिव्यापारं कुर्वन्ति तथा तत्राऽऽभि-
योग्याः वाहनादिभावेनोपकुर्वन्ति । आभिमुख्येन योगोऽभियोगः अभियोगे भवा आभियोग्याः ततः स्वार्थे
चातुर्वर्ण्यादिवद्यण् । अथवा अभियोगे साधवः आभियोग्याः अभियोगमर्हन्तीति वा ।

अंत्यवासिस्थानीयाः किल्बिषिकाः ॥ १० ॥ किल्बिषं पापं तदेषामस्तीति किल्बिषिकाः
तेऽत्यवासिस्थानीया मताः ।

एकश इति वीप्सार्थे शस् ॥ ११ ॥ एकैकस्य निकायस्य एकश इति वीप्सार्थे द्योत्ये शस् प्र-
युज्यते । एत इन्द्रादयो दश विकल्पाश्चतुर्षु निकायेषु, उत्सर्गेण प्रसक्तास्ततोऽपवादाद्यर्थमाह—

त्रायस्त्रिंशलोकपालवर्ज्या व्यंतरज्योतिष्काः ॥ ५ ॥

व्यंतरेषु ज्योतिष्केषु त्रायस्त्रिंशान् लोकपालांश्च वर्जयित्वा इतरेऽष्टौ विकल्पाः दृष्टव्याः । अथ तेषु
निकायेषु किमेकैकस्येन्द्रः उताऽन्यः प्रतिनियमः कश्चिदस्तीत्याह—

१ जैनैर्द्रीयसूत्रमिदं । २ ह्रत इति जैनैर्द्रीयसूत्रं ‘तद्धिता इति पाणिनीयसूत्रस्थाने ।

पूर्वयोर्द्वीद्राः ॥ ६ ॥

पूर्वयोरिति वचनं प्रथमद्वितीयनिकायप्रतिपत्त्यर्थं ॥ १ ॥ प्रथमस्य द्वितीयस्य च निकायस्य प्रतिपत्त्यर्थं पूर्वयोरिति द्विवचनं क्रियते । कथं पूर्वशब्दो द्वितीयं गमयति ? तृतीयापेक्षया पूर्वोपपत्तेः । चतुर्थ्यापेक्षया तृतीयस्यापि पूर्ववत्त्वप्रसंग इति चेन्न प्रत्यासत्तेर्द्वितीयस्यैवोपादानात् । अथ कथमत्र भेदः ? ननु व्यतिरेकाभावादभेदेन निर्देशो न्याय्यः, उच्यते—

समूहसमूहिनोः कथंचिदर्थान्तरत्वोपपत्तेर्भेदविवक्षा ॥ २ ॥ संज्ञालक्षणप्रयोजनादिभिः कथंचिदर्थान्तरत्व समूहसमूहिनोर्लोकैकं दृष्टं । यथा व्रीहीणां राशिः, आम्राणां वनमिति । तथा देवानां निकायैश्च भेदविवक्षायां अधिकरणत्वेन सम्बंधित्वेन वा निर्देशः ।

द्वीद्रा इत्यन्तर्नीतवीप्सार्थो निर्देशः ॥ ३ ॥ द्वौ द्वाविद्वौ येषां ते द्वीद्रौ इति वीप्सार्थमतर्नीय निर्देशः क्रियते यथा द्विपदिका त्रिपदिका इति युज्यते । तत्र वीप्सागतिर्वीप्सायां वुनो विधानात्, इह तु न विधानमस्ति यथा तर्हि सप्तपर्णाष्टापदमिति चोच्यते वीप्सायामिति गम्यते, तथेहापि वीप्सार्थसप्रत्ययः । के पुनस्तद्विषयवीप्साविषयत्वेन विवक्षिताः ? इत्यत्रोच्यते— भवनवासिष्ठु तावत् द्वावसुरकुमाराणामिद्वौ चमरो वैरोचनश्च । नागकुमाराणां धरणो भूतानंदश्च । विद्युत्कुमाराणां हरिसिंहो हरिकांतश्च । सुपर्णकुमाराणां वेणुदवो वेणुधारी च । अग्निकुमाराणां अग्निशिखोऽग्निमाणवश्च । वातकुमाराणां वैलवः प्रभजनश्च । स्तनितकुमाराणां सुघोषो महाघोषश्च । उदधिकुमाराणां जलकांतो जलप्रभश्च । द्वीपकुमाराणां पूर्णो वशिष्ठश्च । दिक्कुमाराणां अमितगतिरमितवाहनश्चेति । व्यतरेष्वपि द्वौ किन्नराणामिद्वौ किन्नरः किंपुरुषश्च । किंपुरुषाणां सत्पुरुषो महापुरुषश्च । महोरगाणां अतिकायो महाकायश्च । गंधर्वाणां गीतरतिगीतयशाश्च । यक्षाणां पूर्णभद्रो माणिभद्रश्च । राक्षसानां भीमो महाभीमश्च । पिशाचानां कालो महाकालश्च । भूतानां प्रतिरूपोऽप्रतिरूपश्च । अथ एषा देवानां सुख कीदृशमित्युक्ते सुखावबोधार्थमुच्यते—

कायप्रवीचारा आ ऐशानात् ॥ ७ ॥

प्रवीचार इति कोय शब्दः ?

मैथुनोपसेवनं प्रवीचारः ॥ १ ॥ प्रविपूर्वाच्चेरे. संज्ञायां घञ् । प्रविचरणं प्रवीचारः मैथुनव्यवहार इत्यर्थः । काये प्रवीचारो येषां ते इमे कायप्रवीचाराः ।

आङ्ग्रहणमभिविध्यर्थं ॥ २ ॥ आङ्गमभिविध्यर्थो वेदितव्य ईशानोधिपतिः “तस्येदम्” इत्याणि, ऐशानः कल्पः । आ एतस्मादघो ये देवास्ते कायप्रवीचाराः सक्लिष्टकर्मत्वान्मनुष्यवत्स्त्रीविषयसुखमनुभवतीत्यर्थः । प्राङ्ग्रहणे हि क्रियमाणे ऐशाने कल्पे देवान्वर्जयित्वेत्ययमर्थः सप्रतीयेत ।

असंहितानिर्देशोऽसंदेहार्थः ॥ ३ ॥ आ ऐशानादित्यसहितया निर्देशः क्रियतेऽसंदेहार्थः । ऐशानादित्युच्यमाने सदेहः स्यात् किमाहंतर्भूत दिवशब्दोऽध्याहार्यः इति, अथवा विमुच्य ? संशयमनिष्टं कल्प्यते पूर्वयोरित्यधिकारात् ऐशानात्पूर्वयोरित्यवधिग्रहणात् । इतरेषां सुखविभागेऽनिर्ज्ञाते तत्प्रतिपादनार्थमाह—

शेषाः स्पर्शरूपशब्दमनःप्रवीचाराः ॥ ८ ॥

शेषग्रहणं किमर्थं ?

उक्तावशिष्टसंग्रहार्थं शेषग्रहणं ॥ १ ॥ उक्तानामवशिष्टानां संग्रहार्थं शेषग्रहणं क्रियते । के पुनस्ते ? सनत्कुमारादिकल्पनिवासिनः, इतरथा हि त्रैवेयकादिष्वपि सप्रत्ययः स्यात् परेऽप्रवीचारा इति वक्ष्यमाणमनवधारितविषयं स्यात् । स्पर्शश्च रूपं च शब्दश्च मनश्च स्पर्शरूपशब्दमनांसि स्पर्शरूपशब्दमनःसु प्रवीचारो येषां त इमे स्पर्शरूपशब्दमनःप्रवीचाराः । अत्र चोच्यते—

१ जैनैर्दीयं सूत्रं ।

विषयविवेकापरिज्ञानादनिर्देशः ॥ २ ॥ इमे स्पर्शप्रवीचाराः इत्यादिविषयविवेकापरिज्ञानाद-
यमनिर्देशः, अगमको निर्देशः ।

द्वयोर्द्वयोरिति वचनात्सिद्धिरिति चेन्नाऽऽर्षविरोधात् ॥ ३ ॥ स्यान्मतं द्वयोर्द्वयोरिति वक्तव्यं
तेन विषयविवेकसिद्धिर्भवति इति ? तन्न । किं कारण ? आर्षविरोधात् । आर्षे ह्युक्तं सानत्कुमारमाहेद्रयोर्देवाः
स्पर्शप्रवीचारा । ब्रह्मब्रह्मोत्तरलातवकापिष्टेषु रूपप्रवीचाराः । शुक्रमहाशुक्रसतारसहस्रारेषु शब्दप्रवीचाराः । आ-
नतप्राणताऽऽरणाऽच्युतेषु मनः प्रवीचाराः ।

इन्द्रापेक्षयेति चेन्नाऽऽनतादिषु दोषात् ॥ ४ ॥ स्यादेतर्दिन्द्रापेक्षया द्वयोरिति वचनं नार्षविरोधि ?
तद्यथा— सानत्कुमारमाहेद्रयोर्द्विविद्वी तयोर्देवाः स्पर्शप्रवीचाराः । ब्रह्मब्रह्मोत्तरयोरेक इन्द्रः, लातवकापिष्टयोर्-
प्येकः, तयोर्देवाः रूपप्रवीचाराः । शुक्रमहाशुक्रयोरेक इन्द्रः, सतारसहस्रारयोरेकस्तयोर्देवाः शब्दप्रवीचाराः
इति ? तन्न । किं कारण ? आनतादिषु दोषात् । आनतादिषु चत्वार इन्द्राः । कथं तर्हि निर्देशः कर्तव्यः ? यथा-
गममिति स तर्हि तथा निर्देशः कर्तव्यः ?

न वा पुनःप्रवीचारग्रहणादिष्टार्थगतेः ॥ ५ ॥ कथं प्रवीचारग्रहणमनुवर्तते । क्व प्रकृतं ? “काय-
प्रवीचार इति” । ननु च तद्वृत्तावुपसर्जनीभूतमशक्यमनुवर्तयितुं ? अर्थवशात् अनुवर्तत इति व्याख्यायते ।
एव वक्तव्यं शेषा. स्पर्शरूपशब्दमनःस्विति । एवमप्यनुवर्तमानः प्रवीचारशब्दः भावसाधनो वृत्तिमतरेण शेषा
इत्यनेन सामानाधिकरण्यात् न प्रतिवच्यते ? शेषाणामिति तर्हि निर्देशः कर्तव्यः, एवं सिद्धे यत्पुनः प्रवीचारग्रहणं
तस्यैतत्प्रयोजनं, इष्टप्रवीचारसिद्धिः कथं स्यात् इति । कः पुनरिष्टः ? आर्षविरोधी सानत्कुमारमाहेद्रयोर्देवान्
मैथुनमुखप्रेप्सयोत्पन्नेच्छान् विदित्वा देव्यः उपतिष्ठते, तदगस्पर्शनमात्रादेव प्रीतिमुपलभते विनिवृत्तेच्छाश्च
भवति तथा देव्योपि । ब्रह्मब्रह्मोत्तरलातवकापिष्टेषु देवा दिव्यागनास्वभावसुभगशृगाराकारविलासचतुरमनो-
ग्यधैरूपरूपालोकनमात्रादेव परं सुखमवाप्नुवति । शुक्रमहाशुक्रसतारसहस्रारेषु देवाः सुरवनितानां मधुरसंगी-
तमृदुहसितकथनभूषणरवोपदर्शनश्रवणरसायन पीत्वैव परा प्रीतिमास्कंदति । आनतप्राणताऽऽरणा-
ऽच्युतकल्पेषु देवाः स्वागनामनःसकल्पमात्रादेव परं सुखमनुभवति । अथोत्तरेषां किं प्रकारं सुखं ? इत्युक्ते
तन्निश्चयार्थमाह—

परेऽप्रवीचाराः ॥ ६ ॥

पर इति किमर्थमप्रवीचारा इत्येव सिद्धं उत्तरेषां ग्रहणं ?—

परवचनं कल्पातीतसर्वदेवसंग्रहार्थं ॥ १ ॥ कल्पातीतानां सर्वेषां देवानां सग्रहार्थं परवचनं
क्रियते इतरथाऽनिष्टमपि कल्पयितुं शक्येत ।

अप्रवीचारग्रहणं प्रकृष्टसुखप्रतिपत्त्यर्थं ॥ २ ॥ प्रवीचारो हि वेदनाप्रतीकारस्तदभावे तेषां
परमसुखमनवरतमित्येतस्य प्रतिपत्त्यर्थमप्रवीचारा इत्युच्यन्ते । उक्तमादिनिकायदेवा दश विकल्पा इति तेषां
सामान्यविशेषज्ञानिर्ज्ञानार्थमाह—

भवनवासिनोऽसुरनागविद्युत्सुपर्णाग्निवातस्तनितोदधिद्वीपदिक्कुमाराः ॥ १० ॥

भवनेषु वसनशीला भवनवासिनः ॥ १ ॥ भवनेषु वसंतीत्येवशीला भवनवासिन इति प्रथ-
मनिकायस्येय सामान्यसज्ञा ।

असुरादयस्तद्विकल्पाः ॥ २ ॥ भवनवासिनामसुरादयो दश विकल्पा द्रष्टव्याः ।

सर्वे नामकर्महेतुकाः ॥ ३ ॥ सर्वे ते नामकर्मोदयापादिता वेदितव्याः ।

अस्यन्ति देवैः सहासुरा इति चेन्नाऽवर्णवादात् ॥ ४ ॥ स्यान्मतं युद्धे देवैः सहास्यति प्रह-

रणादीनित्यसुरा इति १ तन्न, किं कारणं? अवर्णवादात् । अवर्णवाद एषः देवानामुपरि मिथ्याज्ञाननिमित्तः । कुतः?

महाप्रभावत्वात् ॥ ५ ॥ ते हि सौधर्मादयो देवाः महाप्रभावाः, न तेषामुपरि इतरेषा निकृष्टव-
लानां मनसापि प्रातिलोभ्येन वृत्तिरस्ति । अपि च—

वैरकारणाभावात् ॥ ६ ॥ तेषा प्रतिविशिष्टशुभकर्मोदयापादितविभावानामर्हत्पूजाभोगानुभ-
वमात्रतन्त्राणा परदारहरणादिनिमित्त न वैरमस्ति ततो नासुराः सुरैर्युज्यते । अथ ते कथं कुमाराः ?

कौमारवयोविशेषविक्रियादियोगात्कुमाराः ॥ ७ ॥ सर्वेषा देवानामवस्थितवयःस्वभावत्वेपि
कौमारवयोविशेषस्वभावस्वरूप विक्रियावत्कुमारवदुद्धतवेषभापाऽऽभरणप्रहरणावरणयानवाहनत्वं च उल्लवणं,
रागक्रोडने प्रियत्व चेत्येतैर्योगात् कुमारा इति व्यपदिश्यते ।

प्रत्येकमभिसम्बन्धः ॥ ८ ॥ तस्य कुमारशब्दस्य प्रत्येकमभिसम्बन्धः क्रियते—असुरकुमारा नाग-
कुमारा इति एवमादि । अत्राह क्व तेषां भवनानि ? इत्यत्रोच्यते—

अस्या रत्नप्रभायाः पंकवहुलभागेऽसुरकुमाराणां भवनानि चतुःषष्टिशतसहस्राणि ॥९॥
अस्माज्जम्बूद्वीपात् तिर्यगपागसख्येयान् द्वीपसमुद्रान् अतीत्य पंकवहुलभागे चमरस्याऽसुरेद्रस्य चतु-
स्त्रिंशद्भवनगतसहस्राणि, चतुःषष्टिः सामानिकसहस्राणि, त्रयस्त्रिंशत्त्रायस्त्रिंशाः, तिस्रः परिपदः, सप्तानीकानि,
चत्वारो लोकपाला, पचाग्रमहिष्य, चत्वारि चतुःषष्ट्युत्तराणि आत्मरक्षसहस्राणि, एव विभन्नपरिवारः दक्षि-
णाधिपतिः दिव्यान् भोगान् अनुभवति । तथोत्तरस्या दिशि वैरोचनस्य त्रिंशद्भवनगतसहस्राणि, चतुःषष्टि-
सामानिकसहस्राणि, त्रयस्त्रिंशत्त्रायस्त्रिंशाः, तिस्रः परिपदः, सप्तानीकानि, चत्वारो लोकपाला, पचाग्रमहिष्य.,
चत्वारि चतुःषष्ट्युत्तराणि आत्मरक्षसहस्राणि, एव विभन्नपरिवारः उत्तराधिपतिः दिव्यान् भोगान् अनुभुक्ते ।

खरपृथ्वीभागे उपर्यधश्चैकैकयोजनसहस्रं वर्जयित्वा शेषे नवानां कुमाराणां भव-
नानि भवन्ति ॥ १० ॥ तद्यथा— अस्माज्जम्बूद्वीपात्तिर्यगपागसख्येयान् द्वीपसमुद्रानतीत्य धरणस्य
नागराजस्य चतुश्चत्वारिंशत् भवनशतसहस्राणि, षष्टिः सामानिकसहस्राणि, त्रयस्त्रिंशत्त्रायस्त्रिंशाः, तिस्रः परि-
पद, सप्तानीकानि, चत्वारो लोकपाला, पचाग्रमहिष्य, षडात्मरक्षसहस्राण्याख्यायते । तथाऽस्माज्जम्बूद्वीपात्ति-
र्यगुदगसख्येयान् द्वीपसमुद्रान् अतीत्य भूतानदस्य नागैर्द्रस्य चत्वारिंशद्भवनगतसहस्राणि, अवशिष्ट धर-
णैर्द्रवज्जैश्च । तान्येतानि नागकुमाराणां चतुरशीति भवनशतसहस्राणि । तथा सुपर्णकुमाराणां द्विसप्तति
भवनशतसहस्राणि । तत्र वेणुदेवस्य दक्षिणाधिपते—अष्टत्रिंशद्भवनशतसहस्राणि । इतरद्भरणेद्रवन्नेय । उत्त-
राधिपतेर्वेणुधारिण चतुस्त्रिंशद्भवनशतसहस्राणि । अवशिष्ट धरणेद्रवन्नेय । विद्युदग्निस्तनितोदाधिद्वीपदिककु-
माराणां षण्णामपि प्रत्येक पट्सप्ततिर्भवनशतसहस्राणि । तत्र दक्षिणेंद्राणां हरिसिंहाग्निशिखसुघोषजलकात
पूर्णामितगतीनां प्रत्येकं चत्वारिंशद्भवनशतसहस्राणि हरिकाताग्निमाणवमहाघोषजलप्रभवशिष्टामितवाहनानां
उत्तराधिपतीनां प्रत्येकं षट्त्रिंशद्भवनशतसहस्राणि । वानकुमाराणां षण्णवतिर्भवनशतसहस्राणि । तत्र
वैलवस्य दक्षिणेंद्रस्य पचाशद्भवनशतसहस्राणि । उत्तराधिपते प्रभजनस्य पट्चत्वारिंशद्भवनशतसहस्राणि ।
सर्वेषां एषा धरणेद्रवन्नेय । तान्येतानि भवनानि समुदितानि सप्तकोट्यो द्विसप्ततिश्च शतसहस्राणि । द्विती-
यैर्निकायसामान्यविशेषसज्ञावधारणार्थमाह—

व्यंतराः किन्नरकिंपुरुषमहोरगगंधर्वयक्षराक्षसभूतपिशाचाः ॥ ११ ॥

विविधदेशांतरनिवासित्वाद् व्यंतराः ॥ १ ॥ विविधदेशांतराणि येषां निवासास्ते व्यतरा
इत्यन्वर्था । सामान्यसज्ञेयमष्टानामपि विकल्पाना ।

किंनरादयस्तद्विकल्पाः ॥ २ ॥ तेषां व्यंतराणामष्टौ विकल्पाः किंनरादयो दृष्टव्याः ।

नामकर्मोदयविशेषतस्तद्विशेषसंज्ञाः ॥ ३ ॥ देवगतिनाम्नो मूलस्य उत्तरोत्तरप्रकृतिभेदस्यो-
दयाद्विशेषसंज्ञा भवति । किन्नरनामकर्मोदयात् किन्नराः, किंपुरुषनामकर्मोदयात् किंपुरुषाः इत्यादि ।

क्रियानिमित्ता एवेति चेन्नोक्तत्वात् ॥ ४ ॥ स्यादेतत् क्रियानिमित्ता एवेता' सज्ञाः, किन्नरान्
कामयंत इति किन्नराः । किंपुरुषान् कामयत इति किंपुरुषाः । पिशिताशनात् पिशाचा इत्यादि २ तन्न,
किं कारण ? उक्तत्वात् । उक्तमेतत् अवर्णवादः एष देवानामुपरीति । कथं २ न हि ते शुचिवैक्रियिकदेहाः
अशुच्यौदारिकशरीरान् नरान् कामयन्ति नापि पिशितमश्नन्ति । मांसमदिरादिषु दृष्टा लोके प्रवृत्तिरिति चेन्न
क्रीडासुखनिमित्तत्वात्, मानसाहाराणि च । क्व पुनस्तेषामावासाः २ इत्यत्रोच्यते— अस्माज्जम्बूद्वीपात्तिर्यगपाग-
संख्येयान् द्वीपसमुद्रान् अतीत्य उपरिष्टखरपृथिवीभागे किन्नरस्य किन्नरेंद्रस्य असंख्येयानि नगरशतसह-
स्राणि वर्ण्यते, तस्य चत्वारि सामानिकसहस्राणि, तिस्रः परिषदः, सप्तार्नाकानि, चतस्रोप्रमहिष्यः षोडशात्म-
रक्षसहस्राणि । उदीच्यां दिशि पूर्ववदेव किन्नरेंद्रः । किंपुरुषस्तादृग्विभवपरिवारः । एव शेषाणा षण्णा दक्षि
णेद्राणा सत्पुरुषातिशयगीतिरतिपूर्णभद्रस्वरूपकालाख्यानां दक्षिणे भागे आवासाः । तथा महापुरुष-
महाकायगीतयशोमाणिभद्राऽप्रतिरूपमहाकालानां तु उत्तराधिपतीनां तु उत्तरभागे आवासास्तावन्त एव वे-
दितव्याः । राक्षसेन्द्रस्य भीमस्य दक्षिणस्या दिशि पक्वबहुलभागेऽसंख्येयानि नगरशतसहस्राणि, आख्याय-
ते । उत्तरस्यां दिशि महाभीमस्य राक्षसेन्द्रस्य पक्वबहुलभागेऽसंख्येयानि नगरशतसहस्राणि वर्ण्यते । षोडशाना
मपि एषा व्यंतराणां सामानिकादिपरिवारास्तुल्याः । भूमितलेपि द्वीपाद्रिसमुद्रदेशग्रामनगरत्रिकचतुष्कच-
त्वरगृहागणरथ्याजलागयोद्यानदेवकुलादीनि असंख्येयानि, आवासशतसहस्राणि तेषामाख्यायते । तृतीय-
निकायस्य सामान्यविशेषसंज्ञासंकीर्तनार्थमाह—

ज्योतिष्काः सूर्याचंद्रमसौ ग्रहनक्षत्रप्रकीर्णकतारकाश्च ॥ १२ ॥

द्योतनस्वभावत्वाज्ज्योतिष्काः ॥ १ ॥ द्योतन प्रकाशनं तत्त्वभावत्वादेषा पंचानामपि विक-
ल्पानां ज्योतिष्का इतीयमन्वर्था सामान्यसंज्ञा । तस्याः सिद्धिः—

ज्योतिःशब्दात्स्वार्थे के^१ निष्पत्तिः ॥ २ ॥ ज्योतिःशब्दात्स्वार्थे के सति ज्योतिष्का इति निष्प-
द्यते । कथं स्वार्थे कः ? यवादिषु पाठात् ।

प्रकृतिलिङ्गानुवृत्तिप्रसंग इति चेन्नातिवृत्तिदर्शनात् ॥ ३ ॥ स्यान्मतं यदि स्वार्थिकोयं कः
ज्योतिःशब्दस्य नपुंसकलिङ्गत्वात् कातस्यापि नपुंसकलिङ्गता प्राप्नोतीति २ तन्न । किं कारण, अतिवृत्तिदर्श-
नात् । प्रकृतिलिङ्गातिवृत्तिरपि दृश्यते यथा कटीरः समीरशुंडार इति ।

तद्विशेषाः सूर्यादयः ॥ ४ ॥ तेषां ज्योतिष्काणां सूर्यादयः पंच विकल्पाः दृष्टव्याः ।

पूर्ववत्तन्निवृत्तिः ॥ ५ ॥ तेषां सज्ञाविशेषाणां पूर्ववत्तन्निवृत्तिर्वेदितव्या देवगतिनामकर्मविशेषोदयादिति ।

सूर्याचंद्रमसावित्यानब् देवताद्वंद्वे ॥ ६ ॥ सूर्यश्च चंद्रमाश्च द्वंद्वे कृते पूर्वपदस्य २ देवताद्वंद्वे
इत्यानब् भवति ।

सर्वत्र प्रसंग इति चेन्न पुनर्द्वंद्वग्रहणादिष्टे वृत्तिः ॥ ७ ॥ स्यादेतत् यदि “देवताद्वंद्वे” इत्यानब्
भवति इहापि प्राप्नोति ग्रहनक्षत्रप्रकीर्णकताराः किन्नरकिंपुरुषादयः असुरनागादय इति तन्न किं कारण २
आनब् द्वंद्व इत्यतः द्वंद्व इति वर्तमाने पुनर्द्वंद्ववृत्तिर्जायते इति ।

पृथग्रहणं प्राधान्यख्यापनार्थं ॥ ८ ॥ सूर्याचंद्रमसोर्ग्रहादिभ्यः पृथक् ग्रहणं क्रियते प्राधान्य-
न्यख्यापनार्थं । ज्योतिषकेषु हि सर्वेषु सूर्याणां चंद्रमसा च प्राधान्यं । किं कृतं पुनस्तत् २ प्रभावादिक्कृतं ।

१ के प्रत्यये इत्यर्थः । २ जैनैर्द्रीयं सूत्रं । ३ पुनर्द्वंद्वग्रहणे इष्टे वृत्तिर्जायते पाठोऽयं ख. पुस्तके ।

सूर्यस्यादौ ग्रहणं अल्पात्तरत्वात् अभ्यर्हितत्वाच्च ॥ ९ ॥ सूर्यशब्द आदौ प्रयुज्यते
 कृतः अल्पात्तरत्वात् अभ्यर्हितत्वाच्च सर्वाभिभवसमर्थाद्धि अभ्यर्हितः सूर्यः ।

ग्रहादिषु च ॥ १० ॥ किमल्पात्तरत्वात् अभ्यर्हितत्वाच्च पूर्वनिपातः ? इति वाक्यविशेषः ।
 ग्रहशब्दस्तावत् अल्पात्तरतोऽभ्यर्हितश्च तारकाशब्दान्नक्षत्रशब्दोऽभ्यर्हितः । क्व पुनस्तेषां निवासः ? इत्यत्रो-
 च्यते-अस्मात् समात् भूमिभागादूर्ध्वं सप्तयोजनशतानि नवत्युत्तराणि उत्प्लुत्य सर्वज्योतिषां अधो-
 भाविन्यस्तारकाश्चरति । ततो दशयोजनान्युत्प्लुत्य सूर्याश्चरति । ततोऽशीतिर्योजनान्युत्प्लुत्य चद्रमसो
 भ्रमति । ततस्त्रीणि योजनान्युत्प्लुत्य नक्षत्राणि । ततस्त्रीणि योजनानि उत्प्लुत्य बुधाः । ततस्त्रीणि
 योजनानि उत्प्लुत्य शुक्राः । ततः त्रीणि योजनान्युत्प्लुत्य बृहस्पतयः । ततः चत्वारि योजनान्युत्प्लुत्य अगार-
 काः । ततः चत्वारि योजनान्युत्क्रम्य शनैश्चराश्चरति । स एष ज्योतिर्गणगोचरः नभोऽवकाशः दशाधिक-
 योजनशतबहुलः । तिर्यगसख्यातद्वीपसमुद्रप्रमाणो घनोदाधिपर्यतः । उक्तं च—

णवदुत्तरसत्तसया दससीदिच्चदुतिगं च दुगचदुवकं ।

तारारविससिरिक्खा बुहभग्गावगुरुअंगिरारसणी ॥ १ ॥

तत्राभिजित् सर्वाभ्यतरचारी, मूल सर्वबहिश्चारी, भरण्यः सर्वाधश्चारिण्यः, स्वातिः सर्वोपरिचारी ।
 तप्ततपनीयसमप्रभाणि लोहिताक्षमणिमयानि अष्टचत्वारिंशद्योजनैकषष्टिभागविष्कभायामानि तत्त्रिगुणाध-
 कपरिधीनि चतुर्विंशतियोजनैकषष्टिभागवाहुल्यानि अर्धगोलकाकृतीनि षोडशभिर्देवसहस्रैरूढानि सूर्यविमा-
 नानि, प्रत्येक पूर्वदक्षिणोत्तरान् भागान् क्रमेण सिंहकुजरवृषभतुरगरूपाणि विकृत्य चत्वारि चत्वारि- देव-
 सहस्राणि वहति । एषामुपरि सूर्याख्या. देवास्तेषां प्रत्येकं चतस्रोऽग्रमहिष्यः । सूर्यप्रभा सुसीमा अर्चिमालिनी
 प्रभकरा चेति । प्रत्येक देवीचतु सहस्रविकरणसमर्थाः । ताभिः सह दिव्यसुखमनुभवतोऽसख्येयशतसहस्राधि-
 पतयः सूर्यो. परिभ्रमति । विमलमृणालवर्णान्यकमयानि चद्रविमानानि पटपचाशद्योजनैकषष्टिभागविष्क-
 भायामानि अष्टाविंशतियोजनैकषष्टिभागवाहुल्यानि, प्रत्येक षोडशभिः देवसहस्रैः पूर्वादिषु दिक्षु क्रमेण
 सिंहकुजराश्ववृषभरूपविकारिभिरूढानि । तेषामुपरि चद्राख्या देवा । तेषां प्रत्येक चतस्रोऽग्रमहिष्य चद्रप्रभा
 सुसीमा अर्चिमालिनी प्रभकरा चेति, प्रत्येक चतुर्देवीरूपविकरणपटवस्ताभिः सह सुखमुपभुञ्जतश्चद्रमसो-
 ऽसख्येयविमानशतसहस्राधिपतयो विहरति । अजनसमप्रभाणि अरिष्टमणिमयानि राहुविमानान्येकयो-
 जनायामविष्कभाण्यर्धतृतीयधनुः शतवाहुल्यानि । नवमल्लिकाप्रभाणि रजतपरिणामानि शुक्रविमानानि गव्यू-
 तायामविष्कभाणि, जात्यमुक्ताद्युतीनि अकमणिमयानि बृहस्पतिविमानानि देशोनगव्यूतायामविष्कभाणि,
 कनकमयान्यर्जुनवर्णानि बुधविमानानि, तपनीयमयानि तप्ततपनीयाभानि शनैश्चरविमानानि, लोहिताक्ष-
 मयानि तप्तकनकप्रभाण्यगारकविमानानि, बुधादिविमानान्यर्धगव्यूतायामविष्कभाणि । शुक्रादिविमानानि
 राहुविमानतुल्यबाहुल्यानि । राह्यादिविमानानि प्रत्येक चतुर्भिः देवसहस्रैरूढानि । नक्षत्रविमानानां प्रत्येक
 चत्वारि देवसहस्राणि वाहकानि । तारकाविमानानां प्रत्येक द्वे देवसहस्रै वाहके । राह्याभियोग्यानां रूप-
 विकाराश्चद्रवन्नेयाः । नक्षत्रविमानानां उत्कृष्टो विष्कभः क्रोशः । तारकाविमानानां वैपुल्यं जघन्यं क्रोश-
 चतुर्भागं । मध्यम साधिकं क्रोशचतुर्भागं । उत्कृष्ट अर्धगव्यूतं । ज्योतिष्कविमानानां सर्वजघन्यवैपुल्यं
 पञ्चधनुःशतानि । ज्योतिषामिन्द्रा. सूर्या चद्रमसस्ते चाऽसंस्थिताः । ज्योतिष्काणां गतिविशेषप्रतिपत्त्यर्थमाह—

मेरुप्रदिक्षाणां नित्यगतयो नृलोके ॥ १३ ॥

मेरुप्रदक्षिणवचनं गत्यंतरनिवृत्त्यर्थं ॥ १ ॥ मेरोः प्रदिक्षाणाः मेरुप्रदिक्षाणा इत्युच्यते ।
 किमर्थं ? गत्यंतरनिवृत्त्यर्थं विपरीता गतिर्माभूत् ॥

गतेः क्षणे क्षणेऽन्यत्वात् नित्यत्वाभाव इति चेन्नाऽऽभीक्ष्ण्यरय विवक्षितत्वात् ॥ २ ॥
अयं नित्यशब्दः कूटस्थेष्वविचलेषु भावेषु वर्तते, गतिश्च क्षणे क्षणेऽन्या, ततोऽस्या नित्येति विशेषेण नोप-
पद्यत इति चेन्न । किं कारणं ? आभीक्ष्ण्यस्य विवक्षितत्वात् । यथा नित्यप्रहसितो नित्यप्रजल्पित इति आभी-
क्ष्ण्य गम्यत इति । एवमिहापि नित्यगतयः अनुपरतगतयः, इत्यर्थः ।

अनेकांताच्च ॥ ३ ॥ यथा सर्वभावेषु द्रव्यार्थदेशात् स्यान्नित्यत्वं, पर्यार्थदेशात् स्यादनित्यत्व
तथा गतावपीति नित्यत्वमविरुद्धमविच्छेदात् ।

नृलोकग्रहणं विषयार्थं ॥ ४ ॥ ये अर्धतृतीयेषु द्वीपेषु द्वयोश्च समुद्रयोज्योतिष्कास्ते मेरुप्रदि-
क्षणा नित्यगतयः नान्ये इति विषयावधारणार्थं नृलोकग्रहणं क्रियते ।

गतिकारणाभावादयुक्तिरिति चेन्न गतिरताभियोग्यदेववहनात् ॥ ५ ॥ स्यान्मत इहल्लोके
भावानां गतिः कारणवती दृष्टा न च ज्योतिष्कविमानानां गतेः कारणमास्ति ततस्तदयुक्तिरिति तन्न । किं
कारणं ? गतिरताभियोग्यदेववहनात् । गतिरता द्वि अभियोग्यदेवा वहतीत्युक्त पुरस्तात् ।

कर्मफलविचित्रभावाच्च ॥ ६ ॥ कर्मणा हि फल वैचित्र्येण पच्यते ततस्तेषां गतिपरिणतिमु-
खेनैव कर्मफलमवबोद्धव्यं । एकादशभिः योजनगतैरेकविंशैरुमप्राप्य ज्योतिष्काः प्रदक्षिणाश्चरन्ति । तत्र
जवूद्वीपे द्वौ सूर्याः, द्वौ चद्रमसौ, पटपंचाशन्नक्षत्राणि, पटसप्तत्यधिकं ग्रहगत, एक कोटीकोटिशतसहस्रत्रय-
स्त्रिंशत्कोटीकोटिसहस्राणि नवकोटीकोटिशतानि पंचाशच्च कोटीकोट्यस्तारकाणां । लवणोदे चत्वारः सूर्याः,
चत्वारश्चंद्राः, नक्षत्राणां शत, द्वादश ग्रहाणां, त्रीणि शतानि द्वापंचाशानि द्वे कोटीकोटिशतसहस्रे सप्तपष्ट
कोटीकोटिसहस्राणि नव च कोटीकोटिशतानि तारकाणां । धातुकाखडे द्वादश सूर्याः, द्वादश चद्राः, नक्षत्रा-
णां त्रीणि शतानि, पटत्रिंशानि ग्रहाणां, सहस्रं पटपंचाश अष्टौ कोटीकोटिशतसहस्राणि सप्तत्रिंशच्च कोटी-
कोटिशतानि तारकाणां । कालेदे द्वाचत्वारिंशदादित्याः, द्वाचत्वारिंशच्चद्राः, एकादश नक्षत्रशतानि, पटसप्त-
त्यधिकानि पटत्रिंशत् ग्रहशतानि पणवत्यधिकानि अष्टाविंशतिः कोटीकोटिशतसहस्राणि द्वादशकोटीकोटि-
सहस्राणि नवकोटीकोटिशतानि पंचाशत्कोटीकोट्यस्तारकाणां । पुष्करार्धे द्वासप्ततिः सूर्याः, द्वासप्ततिश्चंद्राः,
द्वे नक्षत्रसहस्रे, षोडशत्रिपष्टिः ग्रहशतानि, पटत्रिंशानि अष्टचत्वारिंशत्कोटीकोटिशतसहस्राणि द्वाविंशतिः कोटी-
कोटिसहस्राणि द्वे कोटीकोटिशते तारकाणां । बाह्ये पुष्करार्धे च ज्योतिषामियमेव सख्या ततश्चतुर्गुणाः पुष्कर-
वरोदे, ततः परा द्विगुणाद्विगुणा ज्योतिषां सख्या अवसेया । जघन्य तारकांतरं गव्यूतसप्तभागः । मध्यं पंचाशत्
गव्यूतानि । उत्कृष्टं योजनसहस्रं । जघन्य सूर्यांतरं चद्रांतरं च नवनवतिः सहस्राणि योजनानां पटशतानि चत्वा-
रिंशदाधिकानि । उत्कृष्टमेक योजनशतसहस्रं पटशतानि षष्ठ्युत्तराणि । जवूद्वीपादिषु एकैकस्य चद्रमसः षट्-
षष्टिकोटीकोटिसहस्राणि नवकोटीकोटिशतानि पंचसप्ततिश्च कोटीकोट्यस्तारकाणां । अष्टाशीतिर्महाप्रहाः,
अष्टाविंशतिर्नक्षत्राणि । परिवारः सूर्यस्य चतुरशीतिमडलगत । अशीतिः योजनशतं जवूद्वीपस्य अतरमव-
गाह्यं प्रकाशयति । तत्र पंचपष्टिरभ्यंतरमडलानि । लवणोदस्यातस्त्रीणि त्रिंशानि योजनशतान्यवगाह्यं
प्रकाशयति । तत्र मंडलानि बाह्यान्त्येकान्नत्रिंशतिशतं, द्वियोजनमेकैकमडलांतरं, द्वे योजने अष्टचत्वारिंश-
द्योजनैः षपष्टिभागाश्च एकैकमुदयांतरं, चतुश्चत्वारिंशद्योजनसहस्रैः अष्टाभिश्च शतैर्विंशैरप्राप्य मेरु सर्वा-
भ्यंतरमडलं सूर्यः प्रकाशयति । तस्य विष्कभो नवनवतिः सहस्राणि पटशतानि चत्वारिंशानि योजनानां ।
तदाहनि मुहूर्ताः अष्टादश भवति । पचसहस्राणि द्वे गते एकपंचाशद्योजनानां एकान्नत्रिंशद्योजन-
पष्टिभागाश्च मुहूर्तगतिक्षेत्रं । सर्वबाह्यमडले चरन् सूर्यः पचचत्वारिंशत्सहस्रैः त्रिभिश्च शतैः त्रिंशैर्योजनानां
मेरुमप्राप्य भासयति । तस्य विष्कभः एक शतसहस्रं पटशतानि च षष्ठ्यधिकानि योजनानां । तदा दिवस्म्य

द्वादश मुहूर्ताः । पञ्चसहस्राणि त्रीणि शतानि पञ्चोत्तराणि योजनानां पञ्चदशयोजनपङ्क्तिभागाश्च मुहूर्तगति-
क्षेत्र । तदा एकत्रिंशद्योजनसहस्रं पु अष्टसु च योजनगतेषु अर्धे द्वात्रिंशेषु स्थितो दृश्यते । सर्वाभ्यन्तरमडल
दर्शनविषयपरिमाण प्रागुक्त । मध्ये हानिवृद्धिक्रमा यथागम वेदिनाव्यः । चद्रमडलानि, पञ्चदशद्वीपावगाहः,
समुद्रावगाहश्च सूर्यवद्वेदितव्य । द्वीपाभ्यन्तरे पञ्च मडलानि । समुद्रमध्ये दश । सर्ववाह्याभ्यन्तरमडलविष्कम्भ-
विधि, मेरुचद्रातरप्रमाण च सूर्यवत् प्रत्येतव्य । पञ्चदशाना मडलानामतराणि चतुर्दश । तत्रैकैकस्य
मडलातरस्य प्रमाण पञ्चत्रिंशद्योजनानि योजनैकपङ्क्तिभागास्त्रिंशत् तद्भागस्य चत्वारः सप्तभागा ३५-३०-४।
सर्वाभ्यन्तरमडले पञ्चसहस्राणि त्रिसप्तत्यधिकानि योजनाना ६१-७ सप्तसप्ततिर्भागशतानि चतुश्चत्वारिंशा-
नि मडल त्रयोदशभिर्भागसहस्रैः सप्तभिश्च भागशतैः पञ्चविंशैः स्थित्वा अवशिष्टानि । चद्रः
एकैकेन मुहूर्तेन गच्छति सर्ववाह्यमडले पञ्चसहस्राणि शत च पञ्चविंश योजनानां एकान्नसप्ततिर्भागशतानि
नवत्यधिकानि मंडलं त्रयोदशभिः भागसहस्रैः सप्तभिश्च भागशतैः पञ्चविंशैः स्थित्वाऽवशिष्टानि ।
चद्र एकैकेन मुहूर्तेन गच्छति दर्शनविषयपरिमाण सूर्यवद्वेदितव्यं । हानिवृद्धिविधान च यथागम अवशेषं ।
पञ्चयोजनशतानि दशोत्तराणि सूर्याचद्रमसोश्चारक्षेत्रविष्कम्भः । गतिमज्ज्योतिःसवधेन व्यवहारकालप्रति-
पत्यर्थमाह—

तत्कृतः कालविभागः ॥ १४ ॥

तदिति किमर्थं ?

गतिमज्ज्योतिःप्रतिनिर्देशार्थं तद्वचनं ॥ १ ॥ गतिमतां ज्योतिषां प्रतिनिर्देशार्थं तदित्यु-
च्यते । न हि केवलगत्या नापि केवलैर्ज्योतिर्भिः काल परिच्छिद्यते, अनुपलब्धेरपरिवर्तनाच्च । ज्योतिः परिवर्त-
नलभ्यो हि कालपरिच्छेद । कालो द्विविधो व्यावहारिको मुख्यश्च । तत्र व्यावहारिकः कालविभागः तत्कृतः
सययावलिक्कादिव्याख्यातः क्रियाविंशपपरिच्छिन्नः अन्यस्यापरिच्छिन्नस्य परिच्छेदहेतुः । मुख्योऽन्यो वक्ष्यमाणल-
क्षणः । आह— न मुख्यः कालोस्ति सूर्यादिगतिव्यतिरिक्तो लिंगाभावात् अपि च कलाना ममूहः कालः
कलाश्च क्रियावयववाः, किं च पञ्चास्तिकायोपदेशात् पञ्चास्तिकाया आगमे उपदिष्टा न पृष्ठः ततो न
मुख्यः कालोस्ति इत्यपरीक्षिताभिधानमेतत्-यत्तावदुक्तं लिंगाभावान्नास्ति मुख्यः काल इत्यत्रोच्यते क्रियाया
काल इति गौणव्यवहारदर्शनात् मुख्यसिद्धिः । योयमादित्यगमनादौ क्रियेति रूढे काल इति व्यवहारः काल-
निर्वर्तनापूर्वकं मुख्यस्य कालस्यास्तित्वं गमयति । नहि मुख्ये गव्यसति वाहीके गौणे गोशब्दस्य व्य-
हारो युज्यते ॥

अत एव न कलासमूह एव कालः ॥ २ ॥ अत एव, कुत एव ? मुख्यस्य कालस्यास्तित्वादेक-
कलाना समूह एव काल इति व्यपदेशो नोपपद्यते । कल्प्यते क्षिप्यते प्रेर्यते येन क्रियावद्भव्य स कालस्तस्य
विस्तरेण निर्णय उत्तरत्र वक्ष्यते ।

प्रदेशप्रचयाभावादस्तिकायेष्वनुपदेशः ॥ ३ ॥ प्रदेशप्रचयो हि कायः स एषामस्ति ते
अस्तिकाया इति जीवादयः पञ्चैव उपदिष्टाः । कालस्य त्वेकप्रदेशत्वादास्तिकायत्वाभावः । यदि हि अस्ति-
त्वमेव अस्य न स्यात् पट्टद्रव्योपदेशो न युक्तः स्यात् । कालस्य हि द्रव्यत्वमस्त्यागमेऽपरलक्षणाभाव-
स्त्वलक्षणोपदेशसद्भावात् । इतरत्र ज्योतिषामवस्थाप्रतिपादनार्थमाह—

बहिरवस्थिताः ॥ १५ ॥

बहिरित्युच्यते कुतो बहि ? नृलोकात् । कथमवगम्यते ? अर्थवशाद्बिभक्तिपरिणाम इति ॥

१ द्वित्वा इति पाठतर ।

नृलोके नित्यगतिवचनादन्यत्रावस्थानांसाद्भिरितिचेन्नोभयांसेद्धेः ॥ १ ॥ स्यान्मत
नृलोके नित्यगतयः इति वचनात् अन्यत्र अवस्थान ज्योतिषा सिद्ध अतो वहिरवस्थिता इति वचनमनर्थकं,
इति तन्न । किं कारण ? उभयासिद्धेः । नृलोकादन्यत्र वहिर्ज्योतिषामस्तित्वमवस्थान चाऽऽसिद्ध अतस्तदुभय-
सिद्धयर्थं “वहिरवस्थिता” इत्युच्यते । असति हि वचने नृलोके एव सति नित्यगतयश्च इत्यवगम्येत । तुरीयस्य
निकायस्य सामान्यसञ्ज्ञाकीर्तनार्थमाह—

वैमानिकाः ॥ १६ ॥

वैमानिकग्रहणमधिकारार्थं ॥ १ ॥ इत ऊर्ध्वं ये वक्ष्यते तेषु वैमानिकसप्रत्ययं कथं स्यात् इत्यधि-
कारः क्रियते । विशेषेण आत्मस्थान् सुकृतिनो मानयंतीति विमानानि विमानेषु भवा वैमानिकाः । तानि
विमानानि त्रिविधानि-इद्रक-श्रेणि-पुष्पप्रकीर्णकभेदेन । तत्रेद्रकविमानानि इद्रवन्मध्येऽवस्थितानि । तेषां
चतसृषु दिक्षु आकाशप्रदेशश्रेणिवदवस्थानात् श्रेणिविमानानि । विदिक्षु प्रकीर्णपुष्पवत् अवस्थानात्
पुष्पप्रकीर्णकानि । तेषां वैमानिकानां भेदावबोधनार्थमाह—

कल्पोपपन्नाः कल्पातीताश्च ॥ १७ ॥

कल्पेषूपपन्नाः कल्पोपपन्नाः कल्पानतीताः कल्पातीताः । ग्रैवेयकादिषु नवादिकल्पना-
संभवात् कल्पत्वप्रसंगः इति चेन्न उक्तत्वात् ॥ १ ॥ स्यान्मत नवग्रैवेयका नवानुदिशाः पंचानु-
त्तरा इति च कल्पनासंभवात् तेषामपि कल्पत्वप्रसंग इति तन्न । किं कारण ? उक्तत्वात् । उक्तमेतर्दिद्रादि-
दगतया कल्पनसद्भावात् कल्पा इति । नवग्रैवेयकादिषु इद्रादिकल्पना नास्ति तेषामहमिद्रत्वात् । तेषामव-
स्थानविशेषनिर्ज्ञानार्थमाह—

उपर्युपरि ॥ १८ ॥

उपर्युपरिवचनमतिर्यगसमस्थिति प्रतिपत्त्यर्थं ॥ १ ॥ न ज्योतिष्कवत्तिर्यगवस्थिता नापि
व्यंतरवदसमस्थितय इति प्रतिपत्त्यर्थमुपर्युपरीत्युच्यते । कथमत्र द्वित्व ? सामीप्येऽधोऽधुपरीति । ननु च
नात्र सामीप्यमस्ति असंख्येययोजनोत्तरत्वात् तेषां, नैष दोषः, तुल्यजातीयेनाऽव्यवधान सामीप्य नच तेषां
तुल्यजातीयं व्यवधायकं त्रिविक्रित । इदं विचार्यते— किमत्राधे यत्वेन कल्प्यमानाः देवा उत विमानानि
आहोस्वित् कल्पा इति किं वा कामचारः ।

देवा इत चेन्नाऽनिष्टत्वात् ॥ २ ॥ यदि देवा उपर्युपरीत्यनेनाभिसंबध्यते, तन्न, किं कारण, अ-
निष्टत्वात् देवानां हि उपर्युपरि अवस्थानमनिष्ट ।

विमानानि इत चेन्न श्रेणप्रकीर्णकानां तिर्यगवस्थानात् ॥ ३ ॥ अथ विमानान्युपर्युप-
रीति कल्प्यते तदापि नोपपद्यते । श्रेणप्रकीर्णकानां तिर्यगवस्थानात् । श्रेणिविमानानि पुष्पप्रकीर्णकविमा-
नानि च प्रतोद्रक तिर्यगवस्थितानि इति इहेष्यते ।

कल्पा इति चेद्दोषः ॥ ४ ॥ यदि कल्पाः न दोषो भवति ‘यथा न दोषः तथास्तु’ कल्पा हि
उपर्युपरि स्थिता इति ।

उपसर्जनत्वादनभिसंबध इति चेन्न दृष्टत्वात् ॥ ५ ॥ स्यादेतत्कल्पोपपन्ना इत्यत्र कल्पग्रह-
णमुपसर्जनं तेनात्र संबधो नोपपद्यते इति तन्न । किं कारण ? दृष्टत्वात् दृष्टो हि उपसर्जनभूतस्यापि अर्थस्य
बुद्ध्यापेक्षितस्य विशेषणनाभिसंबधः । राजपुरुषोय, कस्य ? राज्ञः इत्येवमिहापि प्रत्यासत्तेः । बुद्ध्या उपसर्जन-
मपि कल्पग्रहणमभिसंबध्यते उपर्युपरि कल्पा इत्यर्थः । कल्पातीतेषु किमभिसंबध्यते ? विमानानि । यद्येव
कियत्सु कल्पविमानेषु ते देवा भवन्ति इत्यत आह—

सौधर्मेशानसानत्कुमारमाहेंद्रब्रह्मब्रह्मात्तरलांतवकापिष्ठशुक्रमहाशुक्रश-
तारसहस्रारेष्वानतप्राणतयोरारणाऽच्युतयोर्नवसु ग्रैवेयकेषु विजय-
वैजयंतजयंताऽपराजितेषु सर्वार्थसिद्धौ च ॥ १९ ॥

कथमेया सौधर्मादीना कल्पाभिधानं ?

चातुरर्थिकेनाऽणा स्वभावतो वा कल्पाभिधानं ॥ १ ॥ चातुरर्थिकेनाऽणा स्वभावतो वा क-
ल्पस्याभिधानं भवति । अथ कथमद्राभिधानं ?

स्वभावतः साहचर्यादिद्रोभिधानं ॥ २ ॥ स्वभावतो वा साहचर्याद्वा इंद्राभिधानं दृष्टव्यं ।

तत्कथमिति चेदुच्यते—सुधर्मा नाम सभा अस्मिन्नस्तीत्यण् सौधर्मः कल्पः, तदस्मिन्नस्तीत्यण् । तत्कल्पसाह-
चर्यादिद्रोपि सौधर्मः । ईशानो नाम इन्द्रः स्वभावतः, ईशानस्य निवासः कल्पः ऐशानः, “तस्य निवासः”
इत्यण्, तत्साहचर्यादिद्रोपि-ऐशानः । सनत्कुमारो नाम इन्द्रः स्वभावतः तस्य निवासः कल्पः सानत्कुमारः,
तत्साहचर्यादिद्रोपि सानत्कुमारः । महेंद्रो नाम इन्द्रः स्वभावतः तस्य निवासः कल्पः माहेंद्रः, तत्साहचर्यात्
इद्रोपि माहेंद्रः । ब्रह्मा इन्द्रः तस्य लोको ब्रह्मलोकः कल्पः, एव ब्रह्मोत्तरश्च । ब्रह्मणः इन्द्रस्य निवासः ब्रह्मः
इति कल्पाभिधानं भवति, तत्साहचर्याद्ब्रह्म इतीन्द्रस्याऽभिधानं । लातवस्य इन्द्रस्य निवासः लांतवः कल्पः
तत्साहचर्याद्वा इद्रोपि लातवः । शुक्रस्य इन्द्रस्य निवासः शौक्रः कल्पः तत्साहचर्यात् इद्रोपि शौक्रः, अथवा
शुक्रः कल्पः तत्साहचर्यात् इद्रोपि शुक्रः । शतारस्येन्द्रस्य निवासः शतार इति कल्पः तत्साहचर्यादिद्रोपि
शतारः, अथवा शतारः कल्पः तत्साहचर्यात् इद्रोपि शतारः । सहस्रारस्याप्येव । आनतस्येन्द्रस्य निवासः—
आनतः कल्पः तत्साहचर्यात् इद्रोपि आनतः, अथवा आनतः कल्पः तत्साहचर्यात् इद्रोप्यानतः । प्राण-
तस्य इन्द्रस्य निवासः प्राणतः कल्पः तत्साहचर्यात् इद्रोपि प्राणतः, अथवा प्राणतः कल्पः तत्साहचरित
इद्रोपि प्राणतः । आरणस्य इन्द्रस्य निवासः आरणः कल्पः तत्साहचर्यात् इद्रोप्यारणः । अथवा आरणः कल्पः
तत्साहचरित इद्रोप्यारणः । अच्युतस्येन्द्रस्य निवासः अच्युतः कल्पः तत्साहचर्यात् इद्रोप्यच्युतः, अथवा
अच्युतः कल्पः तत्साहचरित इद्रोप्यच्युतः । लोकपुरपस्य ग्रीवास्थानीयत्वात् ग्रीवाः ग्रीवासु भवानि ग्रैवेय-
काणि विमानानि तत्साहचर्यात् इन्द्रा अपि ग्रैवेयकाः । विजयादयोऽन्वर्थसंज्ञाः अभ्युदयविघ्नहेतुविजयात् ।
सर्वार्थानां सिद्धेश्च विजयादीनि विमानानि तत्साहचर्यात् इन्द्रा अपि विजयादिनामानः । अथ किमर्थं स-
र्वार्थसिद्धस्य पृथग्रहणं न तै सह द्वद्वं कर्तव्यं ?

सर्वार्थसिद्धस्य पृथग्रहणं स्थित्यादिविशेषप्रतिपत्त्यर्थं ॥ ३ ॥ विजयादिषु चतुर्षु जघन्या
स्थितिर्द्वात्रिंशत्सागरोपमा साधिका । उत्कृष्टा त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमा । सर्वार्थसिद्धेः जघन्योत्कृष्टा च त्रयस्त्रिंश-
त्सागरोपमा । य प्रभाव सर्वार्थसिद्धैकदेवस्य नासौ सर्वविजयादिदेवाना इत्येवमादिविशेषप्रतिपत्त्यर्थं वि-
जयादिभ्यः सर्वार्थसिद्धस्य पृथग्रहणं क्रियते ॥

ग्रैवेयकादीनां पृथग्रहणं कल्पातीत्वनिर्ज्ञापनार्थं ॥ ४ ॥ सौधर्मादयः अच्युताताः द्वादश
कल्पा ततोऽन्ये कल्पातीता इत्येतस्य निर्ज्ञापनार्थं ग्रैवेयकादीनां पृथक् ग्रहणं क्रियते ।

नवशब्दस्य वृत्त्यकरणं अनुदिशसूचनार्थं ॥ ५ ॥ नवशब्दस्य ग्रैवेयकशब्देन वृत्तिः कर्तव्या
नवग्रैवेयकेष्विति । तदकरणं अन्यान्यपि नव साते इत्येतस्य सूचनार्थं । तेन अनुदिशसग्रहं कृतो भवति ।
उतरथा हि लब्ध्या वृत्तिः क्रियेत । किमिदमनुदिशमिति प्रतिदिशमित्यर्थः । दिक्शब्दस्य शरत्प्रभृतिषु उपा,
दानात् अनुदिशं विमानानि । आकारातो वा दिशाशब्दो दिक् पर्यायवाची इति तेनानोवृत्तिः ।

उपर्युपरीत्यनेन द्वयोर्द्वयोरभिसंबन्धः ॥ ६ ॥ आगमाऽपेक्षया व्यवस्था भवति इति उपर्यु-

१ जैनैर्दीय सूत्र । २ जैनैर्दीय सूत्र ।

रीत्यनेन द्वयोर्द्वयोरभिसंबंधो वेदितव्यः । प्रथमौ सौधर्मेशानकल्पौ तयोरुपरि सानत्कुमारमाहेंद्रौ । तयोरुपरि ब्रह्मलोकब्रह्मोत्तरौ । तयोरुपरि लांतवकापिष्टौ । तयोरुपरि शुक्रमहाशुक्रौ । तयोरुपरि सतारसहस्रारौ । तयोरुपरि आनतप्राणतौ । तयोरुपरि आरणाऽच्युतौ ।

प्रत्येकमिंद्रसंबंधो मध्ये प्रतिद्वयं ॥ ७ ॥ प्रत्येकमिंद्रसंबंधो वेदितव्यः मध्ये प्रतिद्वयं । सौधर्मेशानकल्पयोर्द्वाविंद्रौ । सानत्कुमारमाहेंद्रयोर्द्वौ । ब्रह्मलोकब्रह्मोत्तरयोरेकः ब्रह्मनामा । लांतवकापिष्टयोरेको लांतवाऽऽख्यः । शुक्रमहाशुक्रयोरेकः शुक्रसंज्ञः । सतारसहस्रारयोरेकः शतारनामा । आनतप्राणयोर्द्वौ । आरणाऽच्युतयोर्द्वौ ।

तथा चोत्तरयोः पृथग्वचनमर्थवत् ॥८॥ एवं कृत्वा उत्तरयोः पृथग्वचनमर्थवत् भवति । आनतप्राणतयोरारणाऽच्युतयोरिति । इतरथा हि लघ्वर्थे एक एव द्वंद्वः क्रियते तद्यथा-अस्माद्भूमितलान्नवनवतिर्योजनसहस्राणि चत्वारिंशच्च योजनान्युत्प्लुत्य सौधर्मेशानकल्पौ भवतः, तयोरेकत्रिंशद्विमानप्रस्ताराः-ऋतु - चंद्र - विमल - वल्यु - वीर - अरुण - नंदन - नलिन - लोहित - कांचन - चंचन - मारुतज्ञ - द्वीश - वैदूर्य - रुचक - रुचिर - अंक - स्फटिक - तपनीय - मेघ - हारिद्र - पद्म - लोहिताक्ष - वज्र - नंदावर्त - प्रभंकर - पिष्टाक - गज - मस्तक - चित्र - प्रभासंज्ञाः । मंदरचूलिकाया उपरि ऋतुविमानं, तयोरतरं वालाग्रमात्रं । ऋतुविमानाच्चतसृषु दिक्षु चतस्रो विमानश्रेण्यो निर्गताः, प्रत्येकं द्विपांष्टविमानसंख्या । विदुक्षु पुष्पप्रकीर्णकविमानानि एवं एकैकश्रेणीविमानहानिरा प्रभाविमानाद्वेदितव्या । एकैकप्रस्तारांतरमसंख्येयानि योजनशतसहस्राणि, तत्र प्रभासंज्ञादिद्रंकाविमानादक्षिणस्यां दिशि श्रेण्यां द्वात्रिंशद्विमानसंख्यायामष्टादशश्रेणीविमानं तत्कल्पविमानं । तस्य स्वस्तिकवर्धमान-विश्रुताख्यास्त्रयः प्राकाराः । तत्र बाह्यप्राकारांतरनिवासीनि अनीकानि पारिपदाश्च, मध्यप्राकारांतरवासिनस्त्रायस्त्रिंशाः, विमानाम्यतरप्राकारनिवासी देवराजः शक्रः सौधर्म इति चोच्यते । तस्य विमानस्य चतसृषु दिक्षु चत्वारि नगराणि कांचन-अगोकमदिर-मस्तार-गल्वसंज्ञानि । तस्य द्वात्रिंशद्विमानशतसहस्राणि, त्रयस्त्रिंशत् त्रायस्त्रिंशाः, चतुरशीतिरात्मरक्षसहस्राणि, तिस्रः परिपदः, सप्तानीकानि, चतुरशीतिः सामानिकसहस्राणि, चत्वारो लोकपालाः, पद्मा शिवा सुजाता सुलसा अंजुका कालिंदी श्यामा भानुरित्येता अष्टावग्रमहिष्यः । अन्यानि चत्वारिंशद्विमानिकानां देवीनां सहस्राणि । सर्वाश्चैता अग्रमहिष्यो वल्लभिकाश्च प्रत्येकं पंचपल्योपमस्थितिकाः षोडशदेवीसहस्रपरिषृताः । एकैका चाऽग्रमहिषी वल्लभिकाश्च षोडशदेवीरूपसहस्रविकरणसमर्थाः । नत्र गक्रस्याम्यतरपरिपत् समिता नाम, द्वादशसहस्राणि देवाना पंचपल्योपमायुषां । चंद्रा नाम मध्यपरिपत् चतुर्दशसहस्राणि देवानां चतु पल्योपमायुषां । जातुर्नाम बाह्यपरिपत् षोडशसहस्राणि देवानां त्रिपल्योपमायुषां । आम्यंतरपरिपदि देवानामेकैकस्य देव्यः सप्तशतसंख्या अर्धतृतीयपल्योपमस्थितयः । मध्यपरिपदि देवानामेकैकस्य देवस्य देव्यः पदशतसंख्याः द्विपल्योपमस्थितयः । बाह्यपरिपदि देवानामेकैकस्य देवस्य देव्यः पंचशतसंख्याः अर्धपल्योपमस्थितयः, तावद्देवीरूपविकरणसमर्थाः । अष्टानामपि-अग्रमहिषीणामम्यतरपरिपत् सप्तदेवीशतानि । मध्यपरिपत्पद्देवीशतानि । बाह्यपरिपत्पंचदेवीशतानि । एतासु तिस्रसु अपि परिपत्सु देव्यः ; अर्धतृतीयपल्योपमस्थितयः । पदातयश्च गजवृषभरथनर्तकीगंधर्वाख्यानि सप्तानीकानि पल्योपमस्थितानि । अनीकमहत्तराश्च पल्योपमायुषः । तत्र वायुर्नाम पदात्यनीकमहत्तरः सप्तभिः कक्षाभिः परिवृतः । प्रथमा कक्षा चतुरशीतिः पदातिशतसहस्राणि । द्वितीया तद्द्विगुणा । एवं द्विगुणा द्विगुणा पदातिसंख्या आ सप्तम्याः । हरिरश्वानीकमहत्तरः । ऐरावतो गजानीकमहत्तरः । दामयस्तिवृषभानीकमहत्तरः । मातुली रथानीकमहत्तरः । नीलांजना नर्तकी गणमहत्तरिका । अरिष्टयशस्को नाम गंधर्वानीकमहत्तरः । एषा पण्णामप्यनीकानां संख्या पदातिसंख्यया तुल्या, सैषा विक्रियाकृता । प्राकृती तु एकैकस्यानीकस्य पदछतसंख्या । तेषां प्राकृतानां देवानां प्रत्येक पदछतसंख्यानामेकैकस्य देवस्य षट्देवीशतानि । एकैका चात्र देवी षट्देवीरूपविकरणसमर्था अर्धपल्योपमस्थितिका । सप्तानामप्यनीकमहत्तराणामेकैकस्य षट्देवीशतानि एकैका चात्र देवी देवीषट्कूपविकरणसमर्था अर्धपल्योपमस्थितिका । आत्म-

रक्षाणां चतुरशीतिसहस्रसख्यानां पत्योपमायुपामेकैकस्य द्वे द्वे देवीशते, एकैका चात्र देवी पद्देवीरूपविकरणसमर्था अर्धपत्योपमास्थितिका । शक्रस्य बालको नामाऽऽभियोग्य पत्योपमायुः, जबूद्वीपप्रमाणयानविमानविक्रियासमर्थः, तस्य षड्देवीशतानि एकैका चात्र पद्देवीरूपविकरणसमर्था अर्धपत्योपमास्थितिका । प्राच्या दिशि स्वयंप्रे विमाने सोमो लोकपालः अर्धतृतीयपत्योपमायुः, तस्य चत्वारि सामानिकसहस्राणि अर्धतृतीयपत्योपमायूपि, चत्वारि देवीसहस्राणि अर्धतृतीयपत्योपमायूपि । चतुर्णामपि लोकपालानां चतस्रोऽग्रमहिष्यः अर्धतृतीयपत्योपमायुपः । सोमस्यऽभ्यतरपरिपत् ईषा नाम पचाशदेवाः सपादपत्योपमायुषः । दृढा नाम मध्यमपरिपत् चत्वारि देवशतानि सपादपत्योपमायूपि । चतुरंता नाम बाह्यपरिपत् पंचदेवशतानि सपादपत्योपमायूपि । अपाच्या दिशि वरज्येष्टे विमाने यमो नाम लोकपालः शेष सोमवत् । प्रतीच्या दिशि अजने विमाने वरुणो नाम लोकपालः पदोनत्रिपत्योपमायुः । ईषा नाम तस्याऽभ्यतरपरिपत् पाष्टिर्देवाः अर्धपत्योपमायुपः । मध्या दृढा पंचदेवशतानि देशोनाध्यर्धपत्योपमायूपि । बाह्या चतुरता षड्देवशतानि देशाधिकाध्यर्धपत्योपमायूपि । तिसृष्वपि परिपत्सु स्वभर्तृस्थितयो देव्यः, शेष सोमवत् । उदीच्या दिशि वन्गुविमाने वैश्रवणो नाम लोकपालः त्रिपत्योपमायुः, तस्याऽभ्यतरपरिपत् ईषा सप्ततिर्देवाः अर्धपत्योपमायुपः । मध्या दृढा षड्देवशतानि देशोनाध्यर्धपत्योपमायूपि । बाह्या चतुरता सप्तदेवशतानि सपादपत्योपमायूपि । तिसृष्वपि परिपत्सु स्वभर्तृस्थित्यर्धस्थितयो देव्यः, शेष सोमवत् । चतुर्णां लोकपालानामेकैकस्याऽर्धचतुर्थकोटीसख्या अप्सरसः । सौधर्मैद्रकविमानानां एकत्रिंशच्छ्रेणीविमानानां चत्वारि सहस्राणि त्रीणि शतानि एकसप्तत्यधिकानि । पुष्पप्रकीर्णकविमानानां एकत्रिंशच्छतसहस्राणि पंचनवतिः सहस्राणि पंचशतान्यष्टनवत्यधिकानि । तान्येतानि समुदितानि द्वात्रिंशद्विमानशतसहस्राणि भवतीत्युक्तः सौधर्मकल्पः । तथा तस्मात् प्रभाविमानात् उदक्छ्रेण्या द्वात्रिंशद्विमानविरचितायां यदष्टादशं तत्कल्पविमानं, तस्य परिवारवर्णना पूर्ववद्वेदितव्या । तस्य पतिः—ऐशानो देवराजः, यस्याऽष्टाविंशतिर्विमानशतसहस्राणि, त्रयस्त्रिंशत्रयास्त्रिंशाः देवाः, अशीतिः सामानिकसहस्राणि, तिस्रः परिषदः, सप्तानीकानि, अशीतिरात्मरक्षसहस्राणि, चत्वारो लोकपालाः । श्रीमती सुसीमा सुमित्रा वसुंधरा जया जयसेना अमला प्रभा चेत्यष्टावप्रमहिष्यः सप्तपत्योपमास्थितयः । द्वात्रिंशद्वल्लभिकासहस्राणि सप्तपत्योपमायूपि । अभ्यतरपरिपत्समिता दशदेवसहस्राणि सप्तपत्योपमायूपि । चद्रा मध्यमा परिपत् द्वादशदेवसहस्राणि पदपत्योपमायूपि । जातुर्बाह्यपरिपत् चतुर्दशदेवसहस्राणि पंचपत्योपमायूपि—लघुपराक्रमः पदात्यनीकमहत्तरः, अमितगतिः अश्वानीकमहत्तरः, द्रुमकातो वृषभानीकमहत्तरः, किन्नरो रथानीकमहत्तरः, पुष्पदंतो गजानीकमहत्तरः, गीतयशा गंधर्वानीकमहत्तरः श्वेता नर्तकी गणमहत्तरिका । तत्र पदात्यनीकमहत्तरस्य प्रथमा कक्षा अशीतिर्देवसहस्राणि, द्वितीया द्विगुणा, एव द्विगुणा द्विगुणा आ सप्तम्याः । एव शेषाणामप्यनीकानां विक्रिया सख्याता । एते सर्वे अनीकदेवाः तन्महत्तराश्च साधिकपत्योपमायुपः । ऐशानस्य दक्षिणस्या दिशि समे विमाने सोमो नाम लोकपालः, अर्धपंचपत्योपमायुः । तस्याभ्यतरपरिपत् पाष्टिर्देवाः । मध्यपरिपत् पंचदेवशतानि । बाह्यपरिपत् पद्देवशतानि सप्त च देवाः । अपरस्यां दिशि सर्वतोभद्रे यमो लोकपालः अर्धपंचपत्योपमायुः, शेषः सोमवत् । उत्तरस्या दिशि सुभद्रे वरुणो लोकपालः पंचपत्योपमायुः । तस्याभ्यतरपरिपत्दशीतिर्देवाः । मध्यमपरिपत् सप्त देवशतानि बाह्यपरिपत्दष्टौ देवशतानि । पूर्वस्या दिशि अमिते विमाने वैश्रवणो लोकपालः पादोनपंचपत्योपमायुः । तस्याभ्यतरपरिपत् सप्ततिर्देवाः । मध्यमपरिपत् पद्देवशतानि । बाह्यपरिपत्सप्तदेवशतानि । ईशानस्य पुष्पको नाम आभियोग्यो देवः बालकतुल्यः जबूद्वीपप्रमाणपुष्पकयानविमानविकरणसमर्थः, शेषः शक्रवन्नेयः । एवमुत्तरश्रेणिविमानपुष्पकप्रकीर्णकाधिपतीशानो वर्णितः । प्रभाविमानादूर्ध्वं बहूनि योजनसहस्राणि, उत्प्लुत्य सान्तकुमारमाहेद्रकल्पौ भवतः । तयोः सप्तविमानप्रस्ताराः—अंजन-वनमाल-नाग-गरुड-लागल-बलभद्र-चक्राभिधानाः । तत्राजनविमानाच्चतसृष्वपि दिक्षु चतस्रो विमानश्रेण्यो निर्गताः । विदिक्षु पुष्पप्रकीर्णकविमानानि । तत्रैकैकस्यां विमानश्रेण्या एकत्रिंशद्विमानानि एवं श्रेणीविमानानि एकैकहीनान्याचक्रात् । तेषामतराण्यपि बहूनि योजनशतसहस्राणि । चक्राद्यादतविमानाद्दक्षिणश्रेण्यां पंचविंशतिविमानविराजिताया पंचदशकल्पविमानं सौधर्म-

कल्पविमानसदृशं । तस्याधिपतिः सानत्कुमारो देवराजः—यस्य द्वादशविमानशतसहस्राणि, त्रयास्त्रिंशत्त्रायांस्त्रिंशाः देवाः, द्विसप्ततिः सामानिकसहस्राणि, तिस्रः परिपदः, सप्तानीकानि, द्विसप्ततिः आत्मरक्षसहस्राणि, चत्वारो लोकपालाः । अष्टावग्रमहिष्यः शक्राग्रमहिषीसमानाः नवपत्योपमायुषः । एकैका चात्राऽष्टादशभिः देवीसहस्रैः परिवृताः द्वात्रिंशद्देवीसहस्रविकरणसमर्थाः । अष्टावन्यानि वल्लभिकाना सहस्राणि तावदायुर्विकरणसमर्थानि । समिताभ्यन्तरपरिषदष्टौ देवसहस्राणि साधिकार्धचतुर्थसागरोपमायूंषि । चंद्रा मध्यपरिषद्दशदेवसहस्राणि साधिकार्धचतुर्थसागरोपमायूषि जातुर्बाह्यपरिषत् द्वादशदेवसहस्राणि साधिकार्धचतुर्थसागरोपमायूषि । अम्यन्तरपरिषद्देवानां—एकैकस्य सप्तदेवीशतानि पंचपत्योपमायूषि । मध्यमपरिषद्देवाना एकैकस्य षड्देवीशतानि पंचपत्योपमायूंषि । बाह्यपरिषद्देवानां एकैकस्य पंचदेवीशतानि पंचपत्योपमायूषि । सर्वाणि च तानि तावद्विक्रियासमर्थानि । तस्यानीकमहत्तराः शक्रानीकमहत्तरसमाना अर्धचतुर्थसागरोपमायुपः । पदातीनां प्रथमकक्षा द्विसप्ततिसहस्राणि । द्वितीया तद्विगुणा । एव द्विगुणा द्विगुणाः आ सप्तम्याः । तथा शेषेष्वपि षट्सु अनीकेषु अनीकमहत्तराणामेकैकस्य त्रीणि देवीशतानि पंचपत्योपमायूंषि । आत्मरक्षदेवाना एकैकस्य देवीशतं पंचपत्योपमायुः । बालकविमानाभियोग्यदेवस्याऽऽयुः, अर्धचतुर्थानि सागरोपमाणि । त्रीणि देवीशतानि पंचपत्योपमायूंषि । पूर्वादिषु दिक्षु स्वयंप्रभ-वरज्येष्ठ-स्वयजन-बल्युविमानवासिनः सोमयमवरुणवैश्रवणाः; चत्वारो लोकपालाः । एषामेकैकस्य दश दश सामानिकशतानि, दशदशदेवीशतानि, चतस्रोऽग्रमहिष्यः, तिस्रः परिषदः । सागरोपमस्थिती सोमयमौ । पादाधिकतावदायुर्वरुणः । अर्धाधिकतावदायुर्वैश्रवणः । सोमयमयोरभ्यन्तरपरिषच्चत्वारिंशद्देवाः । मध्यमपरिषत् त्रीणि देवशतानि । बाह्या परिषच्चत्वारि देवशतानि । वरुणस्याऽभ्यन्तरपरिषत्पंचाशद्देवाः । मध्या चत्वारि देवशतानि । बाह्या पंचदेवशतानि । वैश्रवणस्य अभ्यन्तरपरिषत् षष्टिर्देवाः । मध्या पंचदेवशतानि । बाह्या परिषत् षड्देवशतानि । चतसृष्वपि अभ्यन्तरपरिषत्सु देवानामायुः, त्रीणि सागरोपमाणि । एकैकस्य देवीशत । चतसृष्वपि मध्यमपरिषत्सु देवानामायुः देशोनानि त्रीणि सागरोपमाणि । एकैकस्य सप्ततिर्देव्यः । चतसृष्वपि बाह्यपरिषत्सु देवा अर्धतृतीयसागरोपमायुपः । एकैकस्य पंचाशद्देव्यः । तस्माच्चक्रविमानादुत्तरस्या दिशि, श्रेण्यां पंचविंशतिविमानमडितयां पंचदशकल्पविमानं पूर्वोक्तवर्णनं । तस्येश्वरो महेंद्रो देवराजः । यस्याऽष्टौ विमानशतसहस्राणि । त्रयास्त्रिंशत्त्रायस्त्रिंशाः देवाः, सप्ततिः सामानिकसहस्राणि, तिस्रः परिषदः । सप्ततिरात्मरक्षसहस्राणि । चत्वारो लोकपालाः । ऐशानाग्रमहिपीतुल्यसज्ञा अष्टावग्रमहिष्यः एकादशपत्योपमायुषः । अष्टौ चास्य वल्लभिकानां सहस्राणि तावदायूंषि । शेषः सानत्कुमाराग्रमहिपीवल्लभिकावत् । समिताभ्यन्तरपरिषत् षड्देवसहस्राणि । चंद्रा मध्यमपरिषत् अष्टौ देवसहस्राणि । जातुर्बाह्यपरिषत् दशदेवसहस्राणि । तिसृष्वपि परिषत्सु देवानां सानत्कुमारपरिषद्देवस्थितेरधिका स्थितिः । शेषो देवीगणपरिमाणायुः, विक्रियासामर्थ्यादिविधिः सानत्कुमारपरिषद्वत् । अनीकमहत्तराणामाख्याः ऐशानवद्वेदितव्याः । पदात्यनीकस्य प्रथमकक्षा सप्ततिर्देवसहस्राणि, द्वितीया तद्विगुणा, एवं द्विगुणा द्विगुणा आ सप्तम्याः । तथा शेषेष्वपि षट्सु अनीकेषु । अनीकमहत्तराणां एकैकस्य त्रीणि देवीशतानि, एकैका चाऽत्र सप्तपत्योपमस्थितिका । आत्मरक्षाणामायुः साधिकार्धचतुर्थानि सागरोपमाणि । एकैकस्य सप्तपत्योपमायुषा देवीना शतं । दक्षिणादिषु दिक्षु सम-सर्वतोभद्र सुभद्र-समिताविमानवासिनः सोमयमवरुणवैश्रवणलोकपालाः । एकैकस्य दश दश सामानिकशतानि, तावत्संख्या देव्यः, चतस्रोऽग्रमहिष्यः, तिस्रः परिषदः । तत्रार्धचतुर्थसागरोपमस्थितिवरुणः, तदूनस्थितिर्धनदः, ततोप्यूनस्थिती सोमयमौ, सोमयमयोरभ्यन्तरपरिषत् पंचाशद्देवाः । मध्या चत्वारि देवशतानि । बाह्या पंचदेवशतानि । वैश्रवणस्याऽभ्यन्तरपरिषत् षष्टिर्देवाः । मध्या पंचदेवशतानि । बाह्या षड्देवशतानि । वरुणस्याभ्यन्तरपरिषत्सप्ततिर्देवाः । मध्या षड्देवशतानि । बाह्या सप्तदेवशतानि । लोकपालचतुष्टयाभ्यन्तरपरिषद्देवानामेकैकस्य देवीशत । मध्यमपरिषद्देवानां एकैकस्य सप्ततिर्देव्यः । बाह्यपरिषद्देवानां एकैकस्य पंचाशद्देव्यः । आयुश्च तेषां यथासख्यं । साधिकानि समानि देशोनानि च त्रीणि सागरोपमाणि । पुन्यकयानविमानाभियोग्यदेवः साधिकार्धचतुर्थसागरोपमायुः, तस्य देवाना साधिकदिनागरायुषा शत । शक्रविमानादूर्ध्वं बहूनि योजनशतसहस्राणि उल्लुभ्य ब्रह्मलोकत्रहोत्तरकल्प्यां स्तः । तयोश्चत्वारो विमानप्रस्तान् । अरिष्टो

देवसमितो ब्रह्म ब्रह्मोत्तर इति । अरिष्टविमानाच्च चतसृष्वपि दिक्षु चतस्रो विमानश्रेण्यो निर्गताः । चतुर्विंशति-
विमानगणना विदिक्षु पुष्पप्रकीर्णकान्येवं; एकैकश्रेणिविमानहान्यो नेतव्याः आ ब्रह्मोत्तरात् । तेषां प्रस्ताराणा
मतराण्यपि बहूनि योजनशतसहस्राणि । ब्रह्मोत्तरविमानादक्षिणश्रेण्यां एकविंशतिविराजितायां द्वादश-
कल्पविमानं पूर्वोक्तवर्णनं । तस्याधिपतिः ब्रह्मो देवराजः, यस्य साधिके द्वे विमानशतसहस्रे । त्रयस्त्रिंशत्त्रा-
यस्त्रिंशाः देवाः । षट्त्रिंशत्सामानिकसहस्राणि । तिस्रः परिषदः । सप्तानीकानि । षट्त्रिंशदात्मरक्षसहस्राणि
चत्वारो लोकपालाः । पद्मादयः शक्राग्रमहिर्षीतुल्यसंज्ञा अष्टावग्रमहिष्यः त्रयोदशपत्न्योपमायुषः चतुर्देवी
सहस्रपरिवृताः । द्वे च बल्लभिकासहस्रे त्रयोदशपत्न्योपमायुषिके । एकैकाग्रमहिषी बल्लभिका चतुष्पष्टिदेवी
रूपसहस्रविकरणसमर्था । समिताम्यन्तरपरिषत् चत्वारि देवसहस्राणि अष्टसागरोपमायुषि अम्यन्तरपरिषदे-
वानामेकैकस्य पञ्चाशदेव्यः । मध्यमपरिषदेवानां चत्वारिंशदेव्यः । बाह्यपरिषदेवानां त्रिंशदेव्यः । वायव्यादयः
सप्तानीकमहत्तरा अर्धाष्टमसागरोपमायुषः । तत्र वायोः पदात्यनीकमहत्तरस्य प्रथमकक्षा षट्त्रिंशत्सहस्राणि,
द्वितीया ताद्विगुणा, एव द्विगुणा द्विगुणा आ सप्तम्याः । सर्वेषामनीकमहत्तराणामेकैकस्य अर्धतृतीयानि देवी
शतानि चतस्रोग्रमहिष्यः । आत्मरक्षदेवानामायुः अर्धाऽष्टमानि सागरोपमाणि । एकैकस्य पञ्चाशदेव्यः ।
वालकाभियोग्यदेवोपि तावदायुर्देवीकः । पूर्वादिषु दिक्षु स्वयंप्रभवरज्येष्टस्वयंजनवल्गुविमानवासिनः सोम-
यमवरुणवैश्रवणाः लोकपालाः तेषामेकैकस्य पञ्चसामानिकशतानि पञ्चदेवीशतानि चतस्रोग्रमहिष्यः । अर्धा-
ष्टमसागरोपमायुर्धनदः, तदूनायुर्वरुणः, ततोऽप्यूनस्थिती सोमयमौ । सोमयमयोरम्यन्तरपरिषत्त्रिंशदेवाः ।
मध्या द्वे देवशते । बाह्या त्रीणि देवशतानि वरुणस्याम्यन्तरपरिषत्त्रिंशदेवाः । मध्या त्रीणि देवशतानि । बाह्या
चत्वारि देवशतानि । वैश्रवणस्याम्यन्तरपरिषत्पञ्चाशदेवाः । मध्या चत्वारि देवशतानि । बाह्या पञ्चशतानि ।
चतस्रपु अम्यन्तरपरिषत्सु देवानामायुरष्टौ सागरोपमाणि । मध्यपरिषदेवानां देशोनान्यष्टौ सागरोपमाणि । बाह्य
परिषदेवानां तान्येवार्धाष्टमानि । तेषां देव्यो यथासङ्ख्यं पञ्चाशच्चत्वारिंशत्त्रिंशच्च वेदितव्याः । ब्रह्मोत्तरादुत्तर-
श्रेण्यामेकविंशतिविमानाया द्वादशं कल्पविमानं पूर्ववत् । तस्याधिपतिः ब्रह्मोत्तरः । यस्य न्यूने द्वे विमानशतस-
हस्रे, त्रयस्त्रिंशत्त्रायस्त्रिंशाः देवाः, द्वात्रिंशत्सामानिकसहस्राणि, तिस्रः परिषदः, सप्तानीकानि, द्वात्रिंशदात्म-
रक्षसहस्राणि, चत्वारो लोकपालाः । ऐशानेन्द्राग्रमहिर्षीतुल्यसंज्ञा अष्टावग्रमहिष्यः पञ्चदशपत्न्योपमायुषः । द्वे च
बल्लभिकासहस्रे तावदायुषी, अवशिष्टं ब्रह्मैन्द्रवत् । ब्रह्मोत्तरस्याम्यन्तरपरिषत् समिता द्वे देवसहस्रे । चद्रा मध्यां
चत्वारि देवसहस्राणि । जातुर्बाह्या पद्देवसहस्राणि । अवशिष्टं ब्रह्मैन्द्रपरिषद्वत् । पुष्पकाभियोग्योपि तद्वदेव ।
पदात्यनीकस्य प्रथमकक्षा द्वात्रिंशदेवसहस्राणि इतरद् ब्रह्मैन्द्रवत् । आत्मरक्षाश्च तद्वदेव । दक्षिणादिदिक्षु
सोमादयो लोकपाला ब्रह्मैन्द्रवन्नेयाः । ब्रह्मोत्तरविमानादूर्ध्वं बहुयोजनशतसहस्राणि उत्प्लुत्य लांतवकापिष्टौ
कल्पौ भवतः । ययोर्द्वौ विमानप्रस्तारौ ब्रह्महृदयलांतवास्त्वयौ । तत्र लांतवविमानादक्षिणश्रेण्यां एकान्नाविंशति
विमानविरचितायां नवम कल्पविमानं पूर्वोक्तपरिवारं । तस्याधिपतिर्लांतवो नाम देवराजः । यस्याधिकानि
पञ्चविंशतिविमानसहस्राणि । त्रयस्त्रिंशत्त्रायस्त्रिंशाः देवाः । चतुर्विंशतिः सामानिकसहस्राणि । तिस्रः परिषदः ।
सप्तानीकाश्चि चतुर्विंशतिरात्मरक्षसहस्राणि । चत्वारो लोकपालाः । शक्राग्रमहिषीसमानसंज्ञा अष्टावग्रमहिष्यः
सप्तदशपत्न्योपमायुषः । प्रत्येकं द्वाभ्यां देवीसहस्राभ्यां परिवृताः । अन्यानि च बल्लभिकानां तावदायुषां
पञ्चशतानि, एकैका चाग्रमहिषी बल्लभिका च एकं देवीशतसहस्रं अष्टविंशतिं च देवीसहस्राणि विकरोति ।
समिताम्यन्तरपरिषत् एकं देवसहस्रं । तत्रैकैकस्य साधिकानि दशसागरोपमाणि आयुः, सप्ताशीतिश्च देव्यः ।
मध्या चद्रा द्वे देवसहस्रे । अत्रैकैकस्य देशोनानि दशसागरोपमाण्यायुषः, पञ्चसप्ततिश्च देव्यः । जातुर्बाह्या चत्वारि
देवसहस्राणि तत्रैकैकस्य मध्यपरिषदेवायुषः किञ्चिन्न्यूनमायुः, त्रिपष्टिश्च देव्यः । बालकाभियोग्यो बाह्यपरिषत्स-
मायुः, षष्टिश्चास्य देव्यः । अनीकानां तन्महत्तराणां चायु मध्यमपरिषदायुषः किञ्चिन्न्यूनमायुः । सर्वेषां प्रथमकक्षा
चतुर्विंशतिः सहस्राणि, ततो द्विगुणा द्विगुणा आ सप्तम्याः, तत्रैकैकस्य देवस्य महत्तरस्य च षष्टिदेव्यः । पूर्वादिषु
दिक्षु स्वयंप्रभव-रज्येष्ट-स्वयंजन-वल्गुविमानवासिनः सोमादयश्चत्वारो लोकपालाः । तत्रैकैकस्य चत्वारि सामानि-

कशतानि, अर्धतृतीयानि देवीशतानि चतस्रोऽग्रमहिष्यः, तिस्रः परिपदः, जातुपरिपत्सदृशायुर्वैश्रवणः, ततो न्यूनायुर्वरुणः, ततो न्यूनायुषौ सोमयमौ । सोमयमयोरभ्यन्तरपरिपद्विंशतिर्देवाः, मध्या देवशतं, बाह्या द्वे देवशते । वरुणस्याभ्यन्तरपरिषत्रिंशद्देवाः । मध्या द्वे देवशते । बाह्या त्रीणि देवशतानि । वैश्रवणस्याभ्यन्तरपरिषत्त्वारिंशद्देवाः । मध्या त्रीणि देवशतानि । बाह्या चत्वारि देवशतानि । सर्वाभ्यन्तरपरिपद्देवानामायुरेकादशसागरोपमाणि । मध्यमपरिपद्देवानां तान्येव किञ्चिन्न्यूनानि । बाह्यपरिपद्देवानां ततोपि किञ्चिन्न्यूनानि । तेषां यथाक्रमं पंचविंशतिः विंशतिः पंचदशदेव्यः । लांतवविमानादुत्तरश्रेण्यां; एकात्रविंशतिविमानविराजितायां नवमं कल्पविमानं पूर्वोक्तवर्णनं । तस्याधिपतिः कापिष्ठः । यस्योनानि पंचविंशतिः विमानसहस्राणि । त्रयस्त्रिंशत्त्रिंशद्देवाः देवाः । द्वाविंशतिः सामानिकसहस्राणि । तिस्रः परिपदः । सप्तानीकानि । द्वाविंशतिरात्मरक्षसहस्राणि । चत्वारो लोकपालाः । श्रीमत्यादयोऽष्टावग्रमहिष्यः पंचशतसंख्याश्च बह्वभिका एकात्रविंशतिपत्योपमायुषः । अवाशिष्टं लांतवैद्रवत् । परिपदश्च सर्वेषामनीकानां प्रथमकक्षा द्वाविंशतिः सहस्राणि, इतरल्लातवैद्रवत् । आत्मरक्षादिविधिश्च तथैव ज्ञेयः । अयं तु विशेषः लांतवैद्रजातुपरिपत्सदृशायुर्वरुणः । तत ऊनायुः-वैश्रवणः । ततोप्यूनायुषौ सोमयमौ । लांतवविमानाद्बहूनि योजनशतसहस्राणि उत्प्लुत्य महाशुक्रो नाम विमानप्रस्तारो भवति । शुक्रमहाशुक्रौ स्तः । ततो महाशुक्रविमानात् दक्षिणश्रेण्यां अष्टादशविमानपरिमंडितायां द्वादशं कल्पविमानं पूर्वोक्तपरिवारं । तस्याधिपतिः शुक्रो नाम देवराजः । यस्याधिकानि विंशतिः विमानसहस्राणि । त्रयस्त्रिंशत्त्रयस्त्रिंशद्देवाः । चतुर्दशसामानिकसहस्राणि । तिस्रः परिपदः । सप्तानीकानि । चतुर्दशाऽऽत्मरक्षसहस्राणि । चत्वारो लोकपालाः । पद्मादयोऽष्टावग्रमहिष्यः, एकैकं चात्र दशभिर्देवीः सहस्रैः परिवृता बह्वभिकाश्च अर्धतृतीयशतसंख्याः । एकैका यत्राग्रमहिषी बह्वभिका चैकविंशतिपत्योपमायुषी द्वे देवीरूपशतसहस्रे पट्पंचाशतं च देवीरूपसहस्राणि विकरोति । समिताभ्यन्तरपरिपत् पंचदेवशतानि चतुर्दशसागरोपमायुषि । तत्रैकैकस्य त्रिचत्वारिंशद्देव्यः । चंद्रा मध्या एकं देवसहस्रं देशोनचतुर्दशसागरोपमायुः, तत्रैकैकस्याऽष्टात्रिंशद्देव्यः । जातुर्बाह्या द्वे देवसहस्रे मध्यमपरिपद्दूनायुषी, अत्रैकैकस्य पंचत्रिंशद्देव्यः । अनीकानां महत्तराणां च जातुवदायुः । सर्वेषां प्रथमकक्षा चतुर्दशदेवसहस्राणि एकैकस्य पंचाशद्देव्यः । बाह्यकाभियोग्योपि तावदायुर्देवीकः । आत्मरक्षाश्च पूर्वादिदिक्षु स्वयंप्रभ-वरज्येष्ठ-स्वयजन-बल्युविमानवासिनः सोमादयश्चत्वारो लोकपालाः । धनदस्य जातुवदायुः, ततोप्यूनायुर्वरुणः, ततोप्यूनायुषौ सोमयमौ । तयोरभ्यन्तरपरिपदद्वेदेवाः । मध्या पंचाशत् । बाह्या देवशतं । वरुणस्याभ्यन्तरपरिषत् विंशतिर्देवाः । मध्या देवशतं । बाह्या द्वे देवशते । वैश्रवणस्याभ्यन्तरपरिपद्विंशतिर्देवाः । मध्या द्वे देवशते । बाह्या त्रीणि देवशतानि । सर्वाभ्यन्तरपरिपद्देवानामायुः पंचदशसागरोपमाणि । मध्यपरिपद्देवानामायुस्तान्येव देशोनानि । बाह्यपरिपद्देवानामायुः सार्धचतुर्दशसागरोपमाणि । तेषां यथाक्रमं विंशतिः पंचदश दश च देव्यो भवति । महाशुक्रविमानादुत्तरश्रेण्यां अष्टादशविमानशोभितायां द्वादशं कल्पविमानं । तस्याधिपतिः महाशुक्रः यस्योनानि विंशति विमानसहस्राणि । त्रयस्त्रिंशत्त्रयस्त्रिंशद्देवाः देवाः । द्वादशसामानिकसहस्राणि । तिस्रः परिपदः । सप्तानीकानि । द्वादशात्मरक्षसहस्राणि । चत्वारो लोकपालाः । श्रीमत्यादयोऽष्टावग्रमहिष्यः अर्धतृतीयशतसंख्याश्च बह्वभिकाः त्रयोविंशतिपत्योपमायुषः । शेषं शुक्रवत् । तिस्रोपि परिपदः शुक्रवदेव वेदितव्याः । अनीकानां प्रथमकक्षा द्वादशदेवसहस्राणि । शेषं शुक्रवत् । आत्मरक्षाणां पुष्पकाभियोग्यस्य च तथैव विधिः । दक्षिणादिषु दिक्षु सम-सर्वतोभद्र-सुमद्र-समितविमाननिवासिनः सोमादयश्चत्वारो लोकपालाः । शुक्रजातुपरिपत्समस्थितिर्वरुणः । तत ऊनायुर्वैश्रवणः ततोप्यूनायुषौ सोमयमौ शेषं शुक्रवत् । महाशुक्रविमानाद्दूर्ध्वं बहूनि योजनशतसहस्राणि उत्प्लुत्य सहस्रार एकविमानप्रस्तारो भवति । यत्र दक्षिणोत्तरौ शतारसहस्रारकल्पौ तत्र सहस्रारविमानादक्षिणश्रेण्यां सप्तदश विमानगणनायां नवक कल्पविमानं । तस्याधिपतिः शतारो नाम देवराजः । यस्याधिकानि त्रीणि विमानसहस्राणि । त्रयस्त्रिंशत्त्रयस्त्रिंशद्देवाः देवाः । चत्वारि सामानिकसहस्राणि । तिस्रः परिपदः । सप्तानीकानि । चत्वारि आत्मरक्षसहस्राणि । चत्वारो लोकपालाः । पद्मादयोऽष्टावग्रमहिष्यः पंचविंशतिपत्योपमायुषः । एकैका चात्र पंचभिः देवीशतैः परिवृताः पंचदेवीरूपशतसहस्राणि द्वादशदेवीरूपसहस्राणि विकरोति, द्विषष्टिर्बह्वभिकास्ता-

वदायुर्विक्रियाः । समिताभ्यन्तरपरिपदार्धतृतीयानि देवशतानि साधिकपोडशसागरोपमायूपि । तेपामेकैकस्यैक
विंशतिर्देव्यः । चन्द्रा मध्या पंचदेवशतानि देशोनपोडशसागरोपमायूपि तेषां ; एकैकस्याऽष्टादशदेव्यः ।
जातुर्बाह्या एकं देवसहस्रं चंद्रायुरूनायुः तेषामेकैकस्य पंचदशदेव्यः । सर्वेषामप्यनीकानां महत्तराणां च
जातुवदायुः । प्रथमकक्षा चत्वारि देवसहस्राणि एकैकस्य चत्वारिंशदेव्यः । पूर्वोदिदिक्षु स्वयंप्रभादिविमान-
निवासिनः सोमादयश्चत्वारो लोकपालाः । जातुपरिपत्समायुर्वैश्रवणः, तत ऊनायुर्वरुणः, ततोप्यूनायुषौ सो-
मयमौ । तयोरभ्यन्तरपरिपत्पंचदेवाः मध्या पंचविंशतिर्देवाः । बाह्या पंचाशदेवाः । वरुणस्याभ्यन्तरपरिपदेवाः
मध्या पंचाशदेवाः । बाह्या देवशतं । वैश्रवणस्याभ्यन्तरपरिपत् पंचदशदेवाः । मध्या देवशतं बाह्या द्वे देवशते ।
सर्वाभ्यन्तरपरिपदेवानामायुः सप्तदशसागरोपमाणि । मध्यपरिपदेवानामायुः तान्येव देशोनानि । बाह्यपरिपदेवा-
नामायुः सार्धानि षोडशसागरोपमाणि । तेषां यथाक्रमं पंचदशदशपंचदेव्यो भवन्ति । सहस्रारविमानादुत्तर-
श्रेण्यां सप्तदशविमानभूपितायां नवमं कल्पविमानं । तस्याधिपतिः सहस्रारः यस्योनानि त्रीणि विमान-
सहस्राणि त्रयस्त्रिंशत्त्रायस्त्रिंशाः देवाः, द्वे सामानिकसहस्रे, तिस्रः परिपदः, सप्तानीकानि, द्वे आत्मरक्ष
सहस्रे, चत्वारो लोकपालाः । श्रीमत्यादयोऽष्टावग्रमहिष्यः सप्तविंशतिपत्योपमायुषः । शेषः शतारेंद्रवत् । परिप-
दात्मरक्षाऽनीकाभियोग्यवर्णना च शतारेंद्रवत् । अयं तु विज्ञेयः—अनीकानां प्रथमकक्षे द्वे देवसहस्रे ।
दक्षिणादिदिक्षु सम-सर्वतोमद्र-सुमद्र-समिताविमाननिवासिनः सोमादयश्चत्वारो लोकपालाः । तेषामेकैकस्य द्वे
सामानिकशते, पष्टिर्देव्यः, चतस्रोऽग्रमहिष्यः, तिस्रः परिपदः । शेषः शतारेंद्रवत् । शतारेंद्रजातुपरिपत् सप्तदश-
युर्वरुणः । ततो न्यूनायुर्वनदः । ततोप्यूनायुषौ सोमयमौ । शेषः शतारेंद्रवत् । सहस्रारविमानादूर्ध्वं बहूनि योज-
नशतसहस्राणि उत्प्लुत्य आनतप्राणताऽऽरणाच्युतकल्पाः संति । तत्र पञ्चविमानप्रस्ताराः आनत-प्राणत-
पुष्पक-सातक-रारण अच्युतसंज्ञाकाः । तत्रानतविमानाच्चतसृष्वपि दिक्षु चतस्रो विमानश्रेण्यो निर्गताः । विदिक्षु
पुष्पप्रकीर्णकानि । तत्रैकैकस्या विमानश्रेण्या षोडशश्रेणिविमानानि । एवमौपरिष्टेष्टु पंचसु विमानप्रस्तारेष्टु
एकश्रेणिविमानहानिर्वेदितव्या । तत्रारणाच्युतविमानादक्षिणश्रेण्यां एकादशविमानविरचितायां षष्ठं कल्प-
विमानं । तस्याधिपतिरारणो नाम देवराजः यस्याधिकान्यर्धचतुर्थानि विमानशतानि, त्रयस्त्रिंशत्त्रायस्त्रिंशाः
देवाः, दशसामानिकगतानि, तिस्रः परिपदः, सप्तानीकानि, दशात्मरक्षशतानि, चत्वारो लोकपालाः । पद्मादयो-
ऽष्टावग्रमहिष्यः अष्टचत्वारिंशत्पत्योपमायुषः । एकैका चात्राऽर्धतृतीयैः देवीशतैः परिवृता दशदेवीरूपशतसह-
स्राणि विकरोति । बल्लभिकाश्च पंचदश तावदायुर्विक्रियाः । समिताभ्यन्तरपरिपत् पंचविंशतिर्देवशतं, तत्रैकैक-
साधिकविंशतिसागरोपमायुर्दशदेवीकः । चन्द्रा मध्या अर्धतृतीयानि देवशतानि, तत्रैकैकः देशोनविंशति-
सागरोपमस्थितिरष्टदेवीकः । जातुर्बाह्या पंचदेवशतानि तत्रैकैकः अर्धविंशतिसागरोपमस्थितिः पञ्चदेवीकः ।
अनीकानां प्रथमकक्षा एकदेवसहस्रं । सर्वेषां देवानां तन्महत्तराणां च एकैकस्य त्रिंशदेव्यः । आत्मरक्षाणां
च त्रिंशत्वाहकाभियोग्यस्य चंद्रायुषः ऊनमायुः, त्रिंशदेव्यः । पूर्वोदिपु दिक्षु स्वयंप्रभादिविमाननिवासिनः
सोमादयश्चत्वारो लोकपालाः । तेषामेकैकस्य सामानिकगतं । द्वात्रिंशदेव्यः । चतस्रोऽग्रमहिष्यः । तिस्रः परि-
पदः । जातुसमानायुर्वैश्रवणः । ततो न्यूनायुर्वरुणः । ततो न्यूनायुषौ सोमयमौ । तयोरभ्यन्तरपरिपत्त्रयो देवाः ।
मध्या द्वादश । बाह्या पंचविंशतिः । वरुणस्याभ्यन्तरपरिपत्पंचदेवाः । मध्या पंचविंशतिः । बाह्या पंचाशत् । वैश्र-
वणस्याभ्यन्तरपरिपत्पञ्चदेवाः । मध्या पंचाशत् । बाह्या शत तेषां यथाक्रमं एकविंशतिसागरोपमाणि तान्येव
देशोनानि तान्येव चार्धोनान्यायुरवगतव्यः । सप्त पञ्च तिस्रश्च देव्यो ज्ञेयाः । आरणाच्युतविमानादुत्तरश्रेण्या
एकादशविमानभूपितायां षष्ठं कल्पविमानं । तस्याधिपतिरच्युतो नाम देवराजः । यस्योनान्यर्धचतुर्थानि वि-
मानशतानि । त्रयस्त्रिंशत्त्रायस्त्रिंशाः देवाः । दश सामानिकशतानि । तिस्रः परिपदः । सप्तानीकानि । दश आत्म-
रक्षशतानि । चत्वारो लोकपालाः । श्रीमत्यादयोऽष्टावग्रमहिष्यः पंचपंचाशत्पत्योपमायुषः, बल्लभिकाश्च पंचदश
तावदायुषः, अवशिष्टं-आरणेंद्रवत् । परिपदादित्रिंशश्च तथैव नेयः । अयं तु विज्ञेयः वरुणोऽधिकायुः । ततो
न्यूनायुर्वनदः । ततोप्यूनायुषौ सोमयमौ । त एते लोकानुयोगोपदेगेन चतुर्दशैर्द्रा उक्ताः । इह द्वादश इष्यते
पूर्वोक्तेन क्रमेण ब्रह्मात्तरकापिष्टमहाशुक्रसहस्रारेंद्राणां दक्षिणेंद्रानुवर्तित्वात् आनतप्राणतकल्पयोश्च एकैकैर्द्र

त्वात् । सौधर्मविमानसंख्या प्रागुक्ता । ऐशानेऽष्टाविंशतिर्विमानगतसहस्राणि । श्रेणिविमानानि चतुर्दशगतानि सप्तपंचाशानि । पुष्पप्रकीर्णकानां सप्तविंशतिः शतसहस्राणि अष्टनवतिः सहस्राणि पञ्चशतानि त्रिचत्वारिंशानि । सानत्कुमारे द्वादशविमानगतसहस्राणि श्रेणिविमानानां पञ्चशतानि पचनवत्यधिकानि प्रकीर्णकानां एकादशगतसहस्राणि नवनवतिः सहस्राणि चत्वारि शतानि पचोत्तराणि । माहेन्द्रेऽष्टौ विमानशतसहस्राणि श्रेणिविमानानां ; एकं शतं पण्णवत्यधिक, प्रकीर्णकानां सप्तशतसहस्राणि नवनवतिसहस्राणि अष्टौ शतानि चतुरस्रराणि । ब्रह्मलोकत्रयोत्तरकल्पयोः चत्वारि विमानगतसहस्राणि श्रेणिविमानानां त्रीणि शतानि चतुःषष्ट्यधिकानि । प्रकीर्णकानां त्रीणि शतसहस्राणि नवनवतिः सहस्राणि । पट्टशतानि पट्टत्रिंशानि । छांतवकापिष्ठयोः पंचाशत्सहस्राणि श्रेणिविमानानां शत अष्टपंचाशं प्रकीर्णकानामेकान्नपचाशत्सहस्राणि अष्टौ शतानि द्विचत्वारिंशानि । शुक्रमहाशुक्रयोः चत्वारिंशत्सहस्राणि श्रेणिविमानानां त्रिसप्ततिः । प्रकीर्णकानां एकान्नचत्वारिंशत्सहस्राणि नवशतानि सप्तविंशानि । शतारसहस्रारकल्पयोः पञ्चविमानसहस्राणि श्रेणिविमानानां एकान्नसप्ततिः । प्रकीर्णकानां एकान्नपष्टिशतानि एकत्रिंशानि । आरणाच्युतकल्पयोः सप्तविमानशतानि श्रेणिविमानानां त्रीणि शतानि त्रिंशानि । प्रकीर्णकानां त्रीणि शतानि सप्तत्यधिकानि । चतुर्दशस्वपि कल्पविमानेषु विमानसंख्या चतुरशीतिः शतसहस्राणि पण्णवतिः सहस्राणि सप्त च विमानशतानि, आरणाच्युतविमानादूर्ध्वं बहूनि योजनगतसहस्राण्युत्प्लुत्य संति । तत्राधो-म्रैवेयकविमानानि, येषु त्रयो विमानप्रस्ताराः सुदर्शनामोघसुप्रबुद्धाः । तत्र सुदर्शनं द्वात्रिंशत्सृष्ट्वपि दिक्षु चतस्रो-विमानश्रेण्यः । तत्रैकैकस्यां विमानश्रेण्यां दश विमानानि । सुदर्शनादूर्ध्वं बहूनि योजनगतसहस्राणि-उत्प्लु-त्याऽस्ति अमोघो नाम विमानप्रस्तारः । अत्रापि चतसृष्ट्वपि दिक्षु चतस्रो विमानश्रेण्यो निर्गताः अत्रैकस्यां विमानश्रेण्यां नवविमानानि । अमोघादूर्ध्वं बहूनि योजनगतसहस्राणि उत्प्लुत्य अस्ति सुप्रबुद्धो नामा विमान-प्रस्तारः । अत्रापि चतसृष्ट्वपि दिक्षु चतस्रो विमानश्रेण्यो विनिर्गताः । एकैकस्यां विमानश्रेण्यां अष्टौ विमा-नानि, त्रिष्वप्येतेषु पुष्पप्रकीर्णकविमानानि न संति । तान्येकादशोत्तरविमानं शतं सुप्रबुद्धविमानादूर्ध्वं बहूनि योजनशतसहस्राणि उत्प्लुत्य संति । तत्र मध्यमम्रैवेयकविमानानि येषु त्रयः प्रस्ताराः यशाधरसुभद्र-विशालाः, पूर्ववदत्रापि एकैकश्रेणिविमानहान्या पंचसप्ततिः श्रेणिविमानानि, पुष्पप्रकीर्णकानि द्वात्रिंशत्, तान्ये-तानि सप्तोत्तर शतं सुविशालविमानादूर्ध्वं बहूनि योजनशतसहस्राणि उत्प्लुत्य संति । तत्रोपरिम्रैवेयक-विमानानि येषु त्रयः प्रस्ताराः सुमनाः सौमनाः प्रीतिकर इति पूर्ववदत्राप्येकैकविमानहान्या एकान्नचत्वारिंशत् श्रेणिविमानानि द्वापचाशत्पुष्पप्रकीर्णकानि, तान्येतानि समुदितानि एकनवतिर्विमानानां प्रीतिकरविमानादूर्ध्वं बहूनि योजनगतसहस्राणि उत्प्लुत्य संति । तत्राऽनुदिशविमानानि येष्वेक एवाऽऽदित्यो नाम विमान-प्रस्तारः तत्र दिक्षु विदिक्षु चत्वारि चत्वारि श्रेणिविमानानि । प्राच्या दिशि अर्चिर्विमान, अपाच्यामर्चिंमाली, प्रतीच्या वैरोचनं, उदीच्यां प्रभासं, मध्ये आदित्याख्य । विदिक्षु पुष्पप्रकीर्णकानि चत्वारि । पूर्वदक्षिणस्या मर्चिप्रभं । दक्षिणापरस्यां अर्चिर्मध्यं । अपरोत्तरस्या अर्चिरावर्त । उत्तरपूर्वस्यामर्चिर्विदिशत् । तान्येतानि नवादि-त्यविमानादूर्ध्वं बहूनि योजनशतसहस्राणि-उत्प्लुत्य संति । तत्रानुत्तरविमानानि यत्रैक एव सर्वार्थसिद्धि-संज्ञो विमानप्रस्तारः । दिक्षु प्रदक्षिणानि विजयवैजयतजयतापराजितविमानानि चत्वारि मध्ये सर्वार्थसिद्धि-संज्ञं, पुष्पप्रकीर्णकानि न संति । सौधर्मेशानयोर्विमानानि सप्तविंशैकयोजनगतवाहुल्यानि पंचयोजनशतोच्छ्रा-याणि । सानत्कुमारमाहेन्द्रयोर्ब्रह्मलोकत्रयोत्तरछांतवकापिष्ठेषु शुक्रमहाशुक्रशतारसहस्रारेषु आनतप्राणताऽऽ-रणाऽच्युतेषु नवसु म्रैवेयकेषु अनुदिशाऽनुत्तरेषु च विमानानां बाहुल्यमेकैकयोजनविहीनं । उच्छ्रायश्च एकैकयोजनगताधिको यथाक्रम वेदितव्यः । तान्येतानि श्रेणीद्रप्रकीर्णकविमानानि कानि चित् सख्येययो-जनविस्ताराणि कानिचिदसख्येययोजनविस्ताराणि । यानि सख्येययोजनशतवि-स्ताराणि यान्यसख्येयविस्ताराणि तानि ; असख्येययोजनगतसहस्रविस्ताराणि । सौधर्मेशानयोर्विमानानि पंचवर्णानि कृष्णनीलरक्तहारिद्रशुक्लवर्णानि । सानत्कुमारमाहेन्द्रयोश्चतुर्वर्णानि कृष्णहीनानि । ब्रह्मलोकत्रयो-त्तरछांतवकापिष्ठेषु त्रिवर्णानि विमानानि कृष्णनीलवर्जितानि । शुक्रमहाशुक्रशतारसहस्राराऽऽनतप्राण-

तारणाच्युतेषु द्विवर्णानि विमानानि हारिद्रशुक्लवर्णानि । प्रवेयकानुदिशानुत्तरविमानानि शुक्लवर्णान्येव, परम-
शुक्ल सर्वार्थसिद्धिविमानं । एषामधिकृतानां वैमानिकानां देवानां परस्परतो विशेषप्रतिपत्त्यर्थमाह—

स्थितिप्रभावसुखद्युतिलेश्याविशुद्धीन्द्रियावधिविषयतोऽधिकाः ॥२०॥

स्वोपात्तायुष उदयात् स्थानं स्थितिः ॥ १ ॥ स्वेनोपात्तस्य देवायुषः उदयात्तस्मिन्भवे तेन
शरीरेण स्थानं स्थितिरुच्यते ।

शापानुग्रहलक्षणः प्रभावः ॥ २ ॥ शापोऽनिष्टापादनं, अनुग्रह इष्टप्रतिपादनं तदलक्षणः, प्रवृद्धो
भाव प्रभाव इत्याख्यायते ।

सद्वेद्योदये सति इष्टविषयानुभवनं सुखं ॥ ३ ॥ सद्वेद्योदयमूलहेतौ सति बाह्यस्येष्टविषयस्य
उपनिपाते तद्विषयमनुभवनं सुखमिति कथ्यते ।

शरीरवसनाभरणादिदीप्तिर्द्युतिः ॥ ४ ॥ शरीरस्य वसनस्याऽऽभरणादीनां च दीप्तिः द्युतिरिति
उपाख्यायते ।

लेश्याशब्द उक्तार्थः ॥५॥ लेश्याशब्द उक्तार्थ एव वेदितव्यः लेश्याया विशुद्धिः लेश्याविशुद्धिः ।

इन्द्रियावधिभ्यां विषयाभिसंबंधः ॥ ६ ॥ विषयशब्दस्य इन्द्रियावधिम्यामभिसंबंधो भवति ।
इन्द्रियं चाऽवधिश्च इन्द्रियावधी तयोर्विषय इन्द्रियावधिविषय इति ।

इतरथा हि तदाधिक्यप्रसंगः ॥ ७ ॥ अक्रियमाणे ह्येवमभिसंबंध उपर्युपरि देवेषु इन्द्रियाण्य-
माधिक्यं प्रसज्येत ।

स्थितिग्रहणमादौ तत्पूर्वकत्वादितरेषां ॥ ८ ॥ स्थितिग्रहणमादौ क्रियते तत्पूर्वकत्वादितरेषां
प्रमावादीनां । स्थितिप्रता हि प्रभावादयो नाऽस्थितस्येति ।

त्रेभ्यस्तैर्वाऽधिका इति तसिः ॥ ९ ॥ त्रेभ्यः स्थित्यादिभ्यः आधिका इति 'अपादानेऽहीय-
रुहोरिति' तसिः । तैर्वाधिका इति तसिप्रकरणे 'आद्यादिभ्य उपसंख्यानमिति तसिः' उपर्युपरि वैमानिका
इत्यनुवर्तते तैर्नैवमभिसंबन्धते उपर्युपरि वैमानिकाः प्रतिकल्पं प्रति प्रस्तार च स्थित्यादिभिरधिका इति ।
तत्र स्थिति-उत्कृष्टा जवन्या च । सा उपरिष्टाद्वदयते । इह तु वचनं येषां समा भवति तेषामपिः गुणतो-
धिकत्वज्ञापनार्थं । यः प्रभावः सौधर्मकल्पदेवानां विग्रहानुग्रहविक्रियापराभियोगादिषु, उपर्युपरि ततोऽन-
तगुणः । मदाभिमानतया अल्पसंक्लिष्टत्वाच्च न प्रवर्तते । एवं सुखादयोपि प्रत्येतव्याः । लेश्यानियमः उपरि-
वक्ष्यते इह तु वचनं यत्र विधानं समानं तत्रापि कर्मविशुद्धितोधिका भवन्ति इति प्रतिपादनार्थं । यथा
स्थित्यादिभिरुपर्यधिका एव गत्यादिभिरपि इत्यतिप्रसंगे तन्निरूप्यर्थमाह—

गतिशरीरपरिग्रहाभिमानतो हीनाः ॥२१॥

देशान्तरप्राप्तिहेतुर्गतिः ॥ १ ॥ उभयनिमित्तवशात् उत्पद्यमानः कायपरिस्पंदो गतिरित्युच्यते ।

शरीरमुक्तलक्षणं ॥ २ ॥ औदारिकवैक्रियधिकाऽऽहारकतैजसकर्मणानि शरीराणि, इत्यत्र शरीर-
मुक्तलक्षणं ।

लोभकषायोदयान्मूर्च्छा परिग्रहः ॥ ३ ॥ लोभकषायवेदनीयस्य उदयान्मूर्च्छासंकल्पः परिग्रह
इत्याख्यायते ।

मानकषायोदयापादितोभिमानः ॥ ४ ॥ मानकषायवेदनीयस्य उदयापादितोऽहंकारः अभि-
मान इति कथ्यते । गतिश्च शरीरं च परिग्रहश्च अभिमानश्च गतिशरीरपरिग्रहाभिमानाः तैः गतिशरीरपरि-

ग्रहाभिमानतः । तमिप्रकरणे 'आद्यादिभ्य उपसंख्यानं, इति तसिः । यदि हि अपादानविवक्षा स्यात् अर्हायरुहोरिति प्रतिषेधः स्यात् ।

गतिग्रहणमादौ लक्षणद्वययोगात् ॥ ५ ॥ गतिग्रहणमादौ क्रियते कुतः ? लक्षणद्वययोगात् द्वे सुधिस अल्पात्तरं, इति ॥

ततः शरीरग्रहणं तस्मिन् सति परिग्रहोपपत्तेः ॥ ६ ॥ ततः पर शरीरग्रहणं क्रियते कुतः ? तस्मिन् सति परिग्रहोपपत्तेः । सति शरीरे परिग्रहो ममेदं बुद्धिरुपजायते ।

तद्वत्त्वेपि केवलिनः परिग्रहेच्छाभाव इति चेन्न देवाधिकारात् ॥७॥ स्यादेतत्-शरीरवत्त्वेपि केवलिनः ममेदमिति संकल्पो न विद्यते ततोऽय हेतुव्यभिचार इति तन्न, किं कारणं ? देवाधिकारात् । देवा हि रागादिमंतः-अविकृताः, तेयामवश्य सति शरीरे परिग्रहाभिलाषेण भवितव्यमिति नास्ति व्यभिचारः ।

तन्मूलत्वात्तदनंतरमभिमानगूहणं ॥ ८ ॥ परिग्रहमूलो हि लोकेऽभिमानो दृष्टः, ततोस्य तद-
नंतर ग्रहणं क्रियते । उपर्युपरीत्यनुवर्तते तेनोपर्युपरि देवानां उक्ता गत्यादयो हीना वेदितव्याः । तद्यथा-
सौधर्मेशानयोर्देवाः क्रीडादिनिमित्तां गतिं महाविषयत्वेन मुहुर्मुहुर्वृत्त्या वाऽधिकामास्कदति न तथोपरि देवाः
विषयाभिष्वगोद्रेकाभावात् । ततस्तान्निमित्ता गतिरपि क्रमेण हीयते । शरीरमपि सौधर्मेशानयोर्देवानां
सप्तरात्रिप्रमाणं । सनक्कुगारमार्हेन्द्रयोः षडरत्निप्रमाण । ब्रह्मलोकत्रहोत्तरलातवकापिष्टेषु पचारत्तिः । शुक्र-
महाशुक्रगतारसहस्रोरुषु च चतुररत्तिः । आनतप्राणतयोरर्धचतुर्थारत्तिः । आरणाच्युतयोररत्तित्रितयप्रमाणं ।
अधोमग्नैवेयकेषु अर्धतृतीयारत्तिः, मध्यमग्नैवेयकेषु अरत्तिद्वयमात्र, उपरिमग्नैवेयकेषु अनुदिशविमानेषु च
अध्यर्धारत्तिः, अनुत्तरेष्वरत्तिप्रमाणमात्रं । परिग्रहोपि विमानपरिवारादिलक्षण उपर्युपरि हीन इत्युक्त पुर-
स्तात् । कुतः पुनरुपर्युपरि परिग्रहाभिमानहानिरित्युच्यते—

प्रतनुकषायत्वाल्पसंक्लेशवधिविशुद्धितत्त्वावलोकनसंवेगपरिणामानामुत्तरोत्तराधिक्याद्
भिमानहानिः ॥ ९ ॥ प्रतनुकषायत्वाल्पसंक्लेशो भवति, ततोऽवधिविशुद्धिर्जायते, संक्लेशवशादवधि-
र्हीयत इत्युक्तं पुरस्तात् । ततोऽवधिविशुद्धेः उपर्युपरि देवाः शरीरमानसदुःखपरीतान् नारकतैर्यग्योन्मा-
नुषान् प्रकर्षणाऽवलोकयति । ततस्तान्निमित्तसंवेगपरिणामः ससाराङ्गीरुता, उपजायते । ततो दुःखहेतुषु
दुरंतेषु परिग्रहेषु अभिमानो हीयते । किं च—

विशुद्धपरिणामप्रकर्षनिमित्तत्वाच्च उपर्युपर्युपपत्तेः ॥ १० ॥ इह विशुद्धपरिणामभेदनिमित्तः
पुण्यकर्मवन्निकल्पः, तत्पूर्वको देवेषु उपपाद इति उपर्युपरि अभिमानहानिः । कारणसदृशं हि कार्यं दृष्टमिति ।
तद्यथा—तैर्यग्योनेषु-असंज्ञिनः पर्याप्ताः पचेंद्रियाः संख्येयवर्षायुषः, अल्पशुभपरिणामवगेन पुण्यबंधमनुभूय
भवनवासिषु व्यंतरेषु च उत्पद्यते । त एव संज्ञिनो मिथ्यादृष्टयः, सासादनसम्यग्दृष्टयश्चाऽऽसहस्रारादुत्पद्यते
त एव सम्यग्दृष्टयः सौधर्मादिषु अच्युतांतेषु जायंते । असंख्येयवर्षायुषः; तिर्यङ्मनुष्याः मिथ्यादृष्टयः सासा-
दनसम्यग्दृष्टयश्च आ ज्योतिष्केभ्य उपजायंते । तापसाश्चेत्कृष्टाः त एव सम्यग्दृष्टयः सौधर्मेशानयोर्जन्मानुभवति ।
मनुष्याः संख्येयवर्षायुषः मिथ्यादर्शनाः सासादनसम्यग्दर्शनाश्च भवनवासिप्रभृतिपूरिमग्नैवेयकांतेषु उप-
पादमास्कदंति । परिव्राजकानां देवेषूपपादः आ ब्रह्मलोकात् । आजीवकानां आ सहस्रारात् । तत ऊर्ध्वमन्यलिंगानां
नास्त्युपपादः । निर्ग्रंथलिंगधराणामेव-उत्कृष्टतपोनुष्ठानोपचितपुण्यबधानां । असम्यग्दर्शनानामुपरिमग्नैवेयका-
तेषु उपपादः तत ऊर्ध्वं सम्यग्दर्शनज्ञानचरणप्रकर्षोपेतानामेव जन्म नेतरेषां । श्रावकाणां सौधर्मादिष्वच्यु-
तांतेषु जन्म नाधो नोपरीति परिणामविशुद्धिप्रकर्षयोगादेव कल्पस्थानातिशये योगोवसेयः । पुरस्तात्त्रिषु
निकायेषु देवानां लक्ष्याविधिरुक्त इदानीं वैमानिकेषु लक्ष्याविधिप्रतिपत्त्यर्थमाह—

पीतपद्मशुक्लेश्या द्वित्रिशेषेषु ॥ २२ ॥

किमर्थं पृथग्लेश्याविधानं क्रियते ननु यत्रैवान्यो लेश्याविधिः तत्रैवेद वक्तव्यं ? अत उत्तरं पठति—
 पृथग्लेश्याविधानं लघ्वर्थं ॥ १ ॥ पृथग्लेश्याविधानं क्रियते लघ्वर्थं तत्र हि पाठे क्रियमाणे
 त्रैमानिकानां स्वामिना भेदेन निर्देशः कर्तव्यः स्यात् । अथ कोऽय निर्देशः ? पीतपद्मशुक्लेश्या इति । पीता च
 यथा च शुक्ला च पीतपद्मशुक्लाः ता लेश्या येषां त इमे पीतपद्मशुक्लेश्या इति । यद्येव द्वे पुत्रदभावात् निर्देशो
 नोपपद्यते ? नैष दोषः औत्तरपदिक ह्रस्वत्व, यथाकार्यविपरिणामाद्वा सिद्धं । “द्रुतायां तपरकरणे मध्यमविलि-
 तयोरुपसंख्यानमि” त्यत्रौत्तरपदिकं ह्रस्वत्वमेवमिहापि वेदितव्यं ।

तत्र कस्य का लेश्या इत्यत्रोच्यते—

सौधर्मैशानीयाः पीतलेश्याः ॥ २ ॥ सौधर्मैशानीया देवाः पीतलेश्या दृष्टव्याः ।

सानत्कुमारमार्हेद्रीयाः देवाः पीतपद्मलेश्याः ॥ ३ ॥ सनत्कुमारे मार्हेद्रे च देवाः पीतपद्म-
 लेश्याः प्रत्येतव्याः ।

ब्रह्मलोकब्रह्मोत्तरलांत्वकापिष्टेषु पद्मलेश्याः ॥ ४ ॥ चतुर्व्येषु देवाः पद्मलेश्याः दृष्टव्याः ।

शुक्रमहाशुक्रशतारसहस्रारेषु पद्मशुक्लेश्याः ॥ ५ ॥ चतुर्व्येषु देवाः पद्मशुक्लेश्या विज्ञेयाः ।

आनतादिषु शेषेषु देवाः शुक्लेश्याः ॥ ६ ॥ आनतादिषु शेषेषु देवाः शुक्लेश्याः प्रत्येतव्याः ।
 तत्राप्यनुदिशानुत्तरेषु परमशुक्लेश्याः ।

शुद्धमिश्रलेश्याविकल्पानुपपत्तिः सूत्रेऽनभिधानादिति चेन्न मिश्रयोरन्यतरगृहणात् यथा-
 लोके ॥७॥ स्यान्मतं-उक्तो लेश्याविकल्पः शुद्धो मिश्रश्च नोपपद्यते, कुतः ? सूत्रेऽनभिधानात् इति तन्न,
 किंकारणं ? मिश्रयोरन्यतरग्रहणात्, यथालोके । तद्यथा—छत्रिणो गच्छतीत्यछत्रिण्यपि छत्रिव्यपदेशः एवमिहापि
 मिश्रयोरन्यतरग्रहणेन ग्रहणं भवति इति पीतपद्मलेश्याः पूर्वग्रहणेन परग्रहणेन वा गृह्यते, एवं पद्मशुक्ल-
 लेश्या अपीति नास्ति दोषः ।

द्वित्रिशेषग्रहणादग्रहणमिति चेन्नेच्छातः संबन्धोपपत्तेः ॥ ८ ॥ स्यान्मतमेवमपि ग्रहणं नोप-
 पद्यते कुतः ? द्वित्रिशेषग्रहणात् सूत्रे ह्येव पठ्यते द्वयोः पीतलेश्या, त्रिषु पद्मलेश्याः, शेषेषु शुक्लेश्या इति
 तच्चानिष्टमिति, तन्न किं कारणं ? इच्छातः संबन्धोपपत्तेः । एव हि संबन्धः क्रियते-द्वयोः कल्पयुगलयोः पीत-
 लेश्याः, सानत्कुमारमार्हेद्रीयोः पद्मलेश्याया अविवक्षातः । ब्रह्मलोकादिषु त्रिषु कल्पयुगलेषु पद्मलेश्याः शुक्रमहा-
 शुक्रयोः शुक्लेश्याया अविवक्षातः । शेषेषु शतारादिषु शुक्लेश्याः पद्मलेश्याया अविवक्षातः, इति नास्त्यार्थविरोधः ।

पाठांतराश्रयाद्वा ॥ ९ ॥ अथवा पाठांतरमाश्रियते. किं पुनः तत् पीतमिश्रपद्ममिश्रशुक्लेश्या ? द्वि-
 द्विचतुश्चतुःशेषेष्विति, ततो न कश्चिदार्थविरोधः ।

निर्देशवर्णपरिणामसंक्रमकर्मलक्षणगतिस्वापित्वसाधनसंख्याक्षेत्रस्पर्शनकालांतरभावा-
 ल्पवहुत्वैश्च साध्या लेश्याः ॥ १० ॥ एतैर्निर्देशादिभिः षोडशभिरनुयोगद्वारैः लेश्याः साधयितव्याः ।
 तत्र निर्देशस्तावत्—कृष्णलेश्या नीललेश्या कपोतलेश्या तेजोलेश्या पद्मलेश्या शुक्ललेश्या चेति । वर्णो भ्रमरम-
 यूरकठकपोततपनीयपद्मशखवर्णाः यथाक्रम लेश्याः । वर्णांतरमासां अनंतविकल्पं, एकाद्वित्रिचतुःसख्येयाऽ-
 संख्येयाऽनतकृष्णगुणयोगात् कृष्णलेश्याऽनतविकल्पा । एवमितरा अपि । परिणामः—सख्येयलोकप्रदेश
 प्रमाणेषु असख्येयगुणेषु कषायोदयस्थानेषु उत्कृष्टमध्यमजघन्यांशकेषु संकेशहान्या परिणामात्मनः अशुभा-
 रितिस्रः कृष्णनीलकपोतलेश्याः परिणमते तथा जघन्यमध्यमोत्कृष्टांशकेषु विशुद्धिवृद्ध्या तिस्रः शुभाः तेजः
 पद्मशुक्लेश्याः परिणमते । तथोत्कृष्टमध्यमजघन्यांशकेषु विशुद्धिहान्या तिस्रः शुभाः परिणमते । तथा जघ-
 न्यमध्यमोत्कृष्टांशेषु संकेशविवृद्ध्या तिस्रः, अशुभाः परिणमते । एकैका चात्र लेश्या असंख्येयलोकप्रदेशप्रमाण

घते । मध्यमकृष्णनीलकपोततेजोलेश्यांशकपरिणामात् भवनवासिव्यतरज्योतिष्कपृथिव्यबुवनस्पतीन्
 व्रजति । मध्यमकृष्णनीलकपोतलेश्यांशकपरिणामात् तेजोवायुकाधिकेपु जायते । देवनारकाः स्वलेश्याभिः-
 तिर्यङ्मनुष्यानुयोग्याना याति । स्वामित्वमुच्यते—रत्नप्रभाशर्कराप्रभयोः नारकाः कपोतलेश्याः । बालुका-
 प्रभाया नीलकपोतलेश्याः । पद्मप्रभाया नीललेश्याः । धूमप्रभाया नीलकृष्णलेश्याः । तमःप्रभाया कृष्णलेश्याः ।
 महातमःप्रभाया परमकृष्णलेश्याः । भवनवासिव्यतरज्योतिष्काः कृष्णनीलकपोततेजोलेश्याः । एकाद्वित्रिच-
 तुरिन्द्रियाः सक्लिष्टत्रिलेश्याः । असङ्निपचेन्द्रियतिर्यचः सक्लिष्टचतुर्लेश्याः । सङ्निपचेन्द्रियतिरश्चां मनुष्याणा च
 मिथ्यादृष्टिसासादनसम्यग्दृष्टिसम्यङ्मिथ्याग्दृष्टयसयतसम्यद्दृष्टाना षडपि लेश्याः । संयतासयतप्रमत्तसयताऽ-
 प्रमत्तसंयताना तिस्रः शुभाः । अपूर्वकरणादीनां सयोगकेवल्यताना शुक्ललेश्यैव । अयोगकेवलिनोऽलेश्याः ।
 सौधर्मेशानीयाः तेजोलेश्याः । सानकुमारमाहेन्द्रियाः तेजः पद्मलेश्याः । ब्रह्मब्रह्मोत्तरलांतवकापिष्टेषु देवाः पद्मलेश-
 य्याः । शुक्रमहाशुक्रगतारसहस्रारेपु पद्मशुक्ललेश्याः । आनतादिष्वासर्वार्थसिद्धात् शुक्ललेश्या । सर्वार्थसिद्धाः पर-
 मशुक्ललेश्याः । साधनमुच्यते—द्रव्यलेश्या नामकर्मोदयनिमित्ता । भावलेश्याः कषायोदयक्षयोपशमप्रशमप्रक्षय-
 कृताः । सद्यः कथ्यते—कृष्णनीलकापोतलेश्या एकशो द्रव्यप्रमाणेनाऽनताऽनताः । अनतानताभिर्हृत्सर्पि-
 ष्यवसर्पिणीभिर्नापहियते कालेन । क्षेत्रेणाऽनतानतलोकस्ततेजोलेश्याः । द्रव्यप्रमाणेन ज्योतिर्देवाः, साधिकाः
 पद्मलेश्याः । द्रव्यप्रमाणेन सङ्निपचेन्द्रियतिर्यग्योनीनां संख्येयभागाः शुक्ललेश्याः पत्योपमस्याऽसख्येयभागाः ।
 क्षेत्रमुच्यते—कृष्णनीलकापोतलेश्या एकशः स्वस्थानसमुद्घातोपपादैः सर्वलोके वर्तते । तेजःपद्मलेश्या
 एकशः स्वस्थानसमुद्घातोपपादैकलोकस्याऽसंख्येयभागे शुक्ललेश्याः स्वस्थानोपपादाभ्यां लोकस्यासख्येय-
 भागे समुद्घातेन लोकस्यासख्येयभागे ' असख्येयेषु भागेषु ' सर्वलोके वा । स्पर्शनमुच्यते—कृष्णनीलकापो-
 तलेश्यैः स्वस्थानसमुद्घातोपपादैः सर्वलोकः स्पृष्टः । तेजोलेश्यैः स्वस्थानेन लोकस्यासंख्येयभागः, अष्टौ चतु-
 र्दशभागा वा देशोना । समुद्घातेन लोकस्याऽसख्येयभागः—अष्टौ नव चतुर्दशभागा वा देशोना । उपपा-
 देन लोकस्यासख्येयभागाः अर्धचतुर्दशभागा वा देशोना । पद्मलेश्यैः स्वस्थानसमुद्घाताभ्यां लोकस्या-
 सख्येयभागः अष्टौ चतुर्दशभागा वा देशोना । उपपादेन लोकस्यासख्येयभागः पंचचतुर्दशभागा वा देशो-
 नाः । शुक्ललेश्यैः स्वस्थानोपपादाभ्यां लोकस्यासख्येयभागः स्पृष्टः षट्चतुर्दश भागा वा देशोना । समुद्घा-
 तेन लोकस्याऽसख्येयभागः षट्चतुर्दशभागा वा देशोनाः, असख्येया वा भागाः सर्वलोको वा । काल
 उच्यते—कृष्णनीलकपोतलेश्याना एकशः जघन्येनाऽमूर्हूर्तः, उत्कर्षेण त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमाणि साधि-
 कानि सप्तदशसागरोपमाणि साधिकानि सप्तसागरोपमाणि साधिकानि । तेजःपद्मशुक्ललेश्यानामेकशः
 काले जघन्येन, अतमूर्हूर्तः, उत्कर्षेण द्वे सागरोपमे साधिके अष्टादश सागरोपमाणि साधिकानि त्रयस्त्रि-
 शत्सागरोपमाणि साधिकानि । अतरमभिर्धायते—कृष्णनीलकपोतलेश्याना—एकशः अतर जघन्येनातर्मु-
 हूर्तः, उत्कर्षेण त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमाणि साधिकानि । तेजःपद्मशुक्ललेश्यानामेकशः, अतर जघन्येनाऽतर्मु-
 हूर्तः, उत्कर्षेणानतः कालोऽसख्येयाः पुद्गलपरिवर्ताः । भावो व्याख्यायते षडपि लेश्या औदयिकभावः
 शरीरनाममोहनीयकर्मोदयापाटितत्वात् । अल्पवहुत्व वक्ष्यते—सर्वतः स्तोकाः शुक्ललेश्याः पद्मलेश्या अस-
 ख्येयगुणाः अलेश्या अनतगुणाः कपोतलेश्या अनतगुणाः नीललेश्या विशेषाधिकाः कृष्णलेश्या विशे-
 पाधिकाः । आह—कल्पोपपत्ता इत्युक्त तत्रेद न ज्ञायते के कल्पा ? इत्यत्रोच्यते—

प्राग्भवेयकेभ्यः कल्पाः ॥२३॥

इदं न ज्ञायते कुत आरभ्य कल्पा भवति इति सौधर्मादिग्रहणमनुवर्तते तेनायमर्थो लभ्यते सौधर्मादयः
 कल्पाः इति । यथेव तदनतरमेवेद वक्तव्यं ? अत उत्तरं पठति—

सौधर्मादनतरं कल्पाभिधाने व्यवधानप्रसंगः ॥ १ ॥ यदि सौधर्मादनतरं कल्पाभिधानं
 क्रियते व्यवधानं प्रसज्येत । कस्य ? स्थितिप्रभावादिमूत्रत्रयस्य । सति च व्यवधाने तेन विधीयमानोऽर्थः

कल्पेष्वेव स्यात् अनतरत्वाद् प्रैवेयकादिषु न स्यात् व्यवहितत्वात् । इह पुनः पाठे सति स्थित्यादिविशेष-
विधिरविशेषेण सिद्धो भवति । अथ के कल्पातीताः ?

कल्पातीतसिद्धिः परिशेषात् ॥ २ ॥ कल्पातीतानां सिद्धिर्भवति । कुतः ? परिशेषात्-परिशिष्टा
अमी गैवेयकादयोऽनुत्तरांताः ।

भवनवास्याद्यतिप्रसंग इति चेत् उपर्युपरीत्याभिसंबंधात् ॥ ३ ॥ स्यादेतत् परिशिष्टा यदि
कल्पातीताः भवनवास्यादीनामपि वैमानिकत्वमपि प्रसज्येत इति, किंकारण ? उपर्युपरीत्याभिसंबंधात् । उप-
र्युपरि वैमानिका नाधस्तात् इति, तेन कल्पातीता अहर्मिद्रा एव । कथं पुनस्तेषामहमिद्रत्वं ? सामानिकादि
विकल्पाभावात् ।

चतुर्णिकायोपदेशानुपपत्तिः षट्सप्तसंभवादिति चेन्न तत्रैवांतर्भावात् लौकांतिकवत् ॥४॥
स्यान्मतं चत्वारो देवनिकाया इत्युपदेशो नोपपद्यते इति । कुतः ? षट्सप्तसंभवात् । षण्णिकायाः संभवति भवन
पातालव्यंतरज्योतिष्ककल्पविमानाधिष्ठानात् । भवनवासिनो दशविधा उक्ताः । पातालवासिनो लवणोदादि
समुद्रावासाः सुस्थितप्रभासादयः । व्यंतरा अनावृतप्रियदर्शनादयः जंबूद्वीपाधिपतयः । ज्योतिष्काः पंचविधा
व्याख्याताः । कल्पोपपन्ना द्वादश वर्णिताः । विमानानि प्रैवेयकादीनि उपदिष्टानि । अथवा सप्तदेवनिकायाः त
एवाऽऽकाशोपपन्नैः सह, आकाशोपपन्नाश्चत्वारदशविधाः पांशुतापि-लवणतापि-तपनतापि-भवनतापि-सोम-
कायिक-यमकायिक-वरुणकायिक-वैश्रवणकायिक-पितृकायिक-अनलकायिक-रिष्टक-अरिष्ट-संभवा इति तन्न किं-
कारण ? तत्रैवांतर्भावात्, लौकांतिकवत् । यथा लौकांतिकानां कल्पवासिष्वतर्भावात् न निकायांतरत्वं ।
तथा पातालवासिनां आकाशोपपन्नानां व्यंतरेष्वतर्भावात्, कल्पवासिनां च वैमानिकत्वात् न निकायांतरत्वं ।
इति नास्ति चातुर्विध्यहानिः । आह य एते दृष्टांतत्वेनोपात्ताः लौकांतिकास्ते कस्मिन् कल्पे भवतीत्यत्रोच्यते ।

ब्रह्मलोकालया लौकांतिकाः ॥ २४ ॥

एत्य तस्मिंस्त्रीयंत इत्यालयः ॥ १ ॥ यत्र प्राणिन एत्य लीयते स आलयो निवास इत्यर्थः
ब्रह्मलोक आलयो येषां ते ब्रह्मलोकालयाः ।

सर्वब्रह्मलोकदेवानां लौकांतिकत्वप्रसंग इति चेन्न लोकांतोपश्लेषात् ॥ २ ॥ स्यादेतद्ब्रह्म-
लोकालया इत्यविशेषाभिधानात्तेषां सर्वेषां लौकांतिकत्व प्रसज्येत इति ? तन्न किंकारण ? लोकाकातोपश्लेषात्
ब्रह्मलोकस्यांतो लोकातः तस्मिन् भवाः लौकांतिकाः । अथवा जातिजरामरणाकीर्णो लोकः तस्यांतो लोकातः
तत्प्रयोजना लौकांतिकाः, ते हि परीतससाराः ततश्च्युताः एक गर्भवास-अवाप्य परिनिर्वाति । तेषां सामा-
न्येनोपदिष्टानां भेदप्रदर्शनार्थमिदमुच्यते—

सारस्वतादित्यवह्न्यरुणगर्दतोयतुषिताव्याधारिष्टाश्च ॥२५॥

क इमे सारस्वतादयः ?

पूर्वोत्तरादिषु त्रिभु यथाक्रमं सारस्वतादयः ॥ १ ॥ पूर्वोत्तरादिषु अष्टासु अपि दिक्षु यथा-
क्रममेते सारस्वतादयो देवगणा वेदितव्याः । तद्यथा अरुणसमुद्रभवः मूले सख्येययोजनविस्तारः तमस्कंधः,
समुद्रवद्वलयाकारः अतितीव्राधकारपरिणामः स ऊर्ध्वं क्रमवृद्ध्या गच्छन् मध्येऽत्ये च सख्येययोजनवाहुल्यः
अरिष्टविमानस्याधोभागे समेतः कुक्कुटकुटीवदवस्थितः तस्योपरि तमोराजयोष्टावुत्पत्य अरिष्टेन्द्रकाविमानस-
प्रणिधयः । तत्र चतसृष्वपि दिक्षु द्वद्व गताः तिर्धगालोकातात्, तदनतरेषु सारस्वतादयो देवा । तत्र पूर्वो-
त्तरकोणे सारस्वताविमान, पूर्वस्या दिशि आदित्यविमान, पूर्वदक्षिणस्या बन्धिविमान, दक्षिणस्यामरुणाविमान,

दक्षिणापरकोणे गर्दतीयविमानं, अपरस्यां तुषितविमानं, अपरोत्तरकोणेऽव्यावाधविमानं, उत्तरस्यामरिष्टविमानं ।

चशब्दसमुच्चिताः तदंतरालवर्तिनः ॥२॥ तेषामतरालेषु चशब्दसमुच्चिताः द्वद्ववृत्त्या देवगणाः प्रत्येतव्याः । तद्यथा—

अग्न्याभसूर्याभचंद्राभसत्याभश्रेयस्करक्षेमकरवृषभेष्टकामवरनिर्माणरंजोदिगंतरक्षितात्म-
रक्षितसर्वरक्षितमरुद्वस्वश्वविश्वारुखाः ॥ ३ ॥

एते अग्न्याभादयः षोडश देवगणाः लौकांतिकभेदाः कथ्यन्ते । सारस्वतादित्यांतर अग्न्याभसूर्याभाः, आदित्यबृह्यतरे चंद्राभसत्याभाः, बन्धारुणांतराले श्रेयस्करक्षेमकराः, अरुणगर्दतोयांतराले वृषभेष्टकामचराः, गर्दतीयतुषितमध्ये निर्माणरंजोदिगंतरक्षिताः, तुषिताव्यावाधमध्ये आत्मरक्षितसर्वरक्षिताः, अव्यावाधारिष्टांतराले मरुद्वसवः, अरिष्टसारस्वतातरे अश्वविश्वाः, तान्येतानि विमानानि तन्निवासिना तर्धोगात् तत्सारस्वताः सप्तशतसख्याः, आदित्याश्च सप्तशतगणनाः, बृह्यतः सप्तसहस्राणि नवोत्तराणि, तुषिताश्च तावंत एव, अव्यावाधा एकादशसहस्राणि एकादशानि, अरिष्टा अपि तावत् एव । चशब्दसमुच्चितानां संख्येत्युच्यते—अग्न्याभे देवाः सप्तसहस्राणि सप्ताधिकानि । सूर्याभे सुरा नवसहस्राणि नवाधिकानि । चंद्राभे सुराः एकादशसहस्राणि एकादशानि । सत्याभे विबुधाः त्रयोदशसहस्राणि त्रयोदशानि । श्रेयस्करे देवाः पंचदशसहस्राणि पंचदशाधिकानि । क्षेमकरे अमराः सप्तदशसहस्राणि सप्तदशानि । वृषभेष्टे सुराः एकान्नविंशतिः सहस्राणि एकान्नविंशतिश्च । कामवरेऽमराः एकविंशतिःसहस्राणि एकविंशतिश्च । निर्माणरंजसि देवाः त्रयोविंशतिःसहस्राणि त्रयोविंशतिश्च । दिगंतरक्षिते देवाः पंचविंशतिःसहस्राणि पंचविंशतिश्च । आत्मरक्षिते सुराः सप्तविंशतिःसहस्राणि सप्तविंशतिश्च । सर्वरक्षिते विबुधाः एकान्नविंशत्सहस्राणि एकान्नत्रिंशच्च । मरुति देवाः एकत्रिंशत्सहस्राणि एकत्रिंशच्च । वसुनि सुराः त्रयस्त्रिंशत्सहस्राणि त्रयस्त्रिंशच्च । अश्वे सुराः पंचत्रिंशत्सहस्राणि पंचत्रिंशच्च । विश्वे देवाः सप्तत्रिंशत्सहस्राणि सप्तत्रिंशच्च । एते चतुर्विंशतिः लौकांतिकगणाः समुदिताः चत्वारिंशत्सहस्राणि अष्टसप्ततिश्च शतानि षडुत्तराणि । सर्वे ते स्वतन्त्राः हीनाधिकत्वाभावात्, विषयरतिविरहाद्देवर्षयः, तत् इतरेषा देवानामर्चनीयाः चतुर्दशपूर्वधराः सततं ज्ञानभावनावहितमनसः ससारान्नित्यमुद्दिग्नाः अनित्याशरणाद्यनुप्रेक्षासमाहितमानसाः अतिविशुद्धसम्यग्दर्शनाः तीर्थकरानिष्क्रमणप्रतिबोधनपराः । नामकर्मणाऽसंख्योत्तरोत्तरप्रकृतित्वात् ससारिणां जीवानां सज्ञाः शुभाशुभनामकर्मोदयापादिताः वेदितव्याः । एवंमथ कार्मणशरीरप्रणालिकया आश्रवापेक्षयापादितसुखदुःखानां भव्याभव्यभेदाहितद्वैविध्यानां प्राणिनां ससारोऽनादिः; अपर्यवसानः अन्येषां मोहोपशमप्रध्वंसनं प्रत्यादृतानां अप्रतिपतितसम्यग्दर्शनानां परीतविषयः सप्ताद्यानि भवग्रहणानि उत्कर्षेण वर्तन्ते । जघन्येन द्वित्राणि अनुबध्वाच्छ्रियते । प्रतिपतितसम्यक्त्वानां तु भाज्यं । आह—प्रतिपतितसम्यक्त्वेपु किमविशेष एव आहोस्वित् कश्चिदस्ति प्रतिविशयः ? इत्यत्रोच्यते ॥

विजयादिषु द्विचरमाः ॥२६॥

विजयादिषु इति ।

आदिशब्दः प्रकारार्थः ॥ १ ॥ अयं आदिशब्दः प्रकारार्थोदृष्टव्यः तेन विजयवैजयंतजयतापराजिताऽनुदिशविमानानामिष्टानां ग्रहणं सिद्धं भवति । क. पुनरत्र प्रकारार्थः ? अहर्निद्रत्वं सति सम्यग्दृष्ट्युपपादः । सर्वार्थसिद्धग्रहणप्रसंग इति चेन्न तेषां परमोक्तत्वात् । सर्वार्थसिद्ध इत्यन्वर्थनिर्देशात् एकचरमत्वसिद्धेश्च ।

द्विचरमत्वं मनुष्यदेहद्वयापेक्षं ॥ २ ॥ चरमशब्द उक्तार्थः द्वौ चरमौ देहौ येषां ते द्विचरमाः तेषां भावो द्विचरमत्व । एतन्मनुष्यदेहद्वयापेक्षमवगतव्यं । विजयादिभ्यः -च्युताः अप्रतिपतितसम्यक्त्वात्

मनुष्येष्वन्यथ संयममाराध्य पुनर्विजयादिपृथ्पद्य च्युताः मनुष्यभवमवाप्य सिध्यन्ति इति द्विचरमदहत्वं । इतरथा हि द्वौ मनुष्यमवौ, एकां देवमवश्चेति त्रिचरमत्वं स्याद् न द्विचरमत्वं । कुतः पुनः मनुष्यदेहस्य चरमत्वमिति चेदुच्यते—

मनुष्यदेहस्य चरमत्वं तेनैव मृक्तिपरिणामोपपत्तेः ॥ ३ ॥ यतो मनुष्यभवमवाप्य देवनारक-
तैर्यग्योना सिध्यन्ति न तेभ्य एवेति मनुष्यदेहस्य चरमत्वं ।

एकस्य चरमत्वमिति चेन्न औपचारिकत्वात् ॥ ४ ॥ स्यान्मतं एकस्य भवस्य चरमत्वं, अंत-
त्वान् न द्वयोस्ततो द्विचरमत्वमुक्तं इति तन्न, किं कारणं ? औपचारिकत्वात् येन देहेन साक्षान्मोक्षोऽवाप्यते
त मुष्यश्चरमः, तस्य प्रत्यासन्नो मनुष्यभवः तत्प्रत्यासत्तेश्चरम इत्युपचर्यते । देवभवेन व्यवहितत्वात् प्रत्या-
सत्यभाव इति चेन्न 'यिन नाव्यवधानं तेन व्यवहितेपि वचनप्राप्त्यादिति' ।

आर्यविरोध इति चेन्न प्रश्नविशेषोपक्षत्वात् ॥ ५ ॥ स्यान्मतं विजयादिषु द्विचरमत्वमार्थे
विरोधि । कुतः, त्रिचरमत्वात् एवं ह्यर्थे उक्तप्रतिवधानं—अनुदिशानुत्तरविजयवैजयंतजयतापरजितविमान
वांसिनां, अंतरं जवन्येन वर्षपृथक्त्वं, उत्कर्षण द्वे सागरोपमे सातिरेके इति । तस्यायमर्थः तेभ्यः च्युताः
मनुष्येष्वन्यथ अप्यवर्षान् संयममाराध्य अंतर्मुहूर्तेन विजयादिषु भवमाप्नुवन्ति इति जवन्येन वर्षपृथक्त्वं ।
केचित्तेभ्यश्च्युताः मनुष्येष्वन्यथ संयममवाप्य सौवर्मेगानकल्पयोः जनित्वा पुनरपि मनुष्यभवमनुभूय विजया-
दिषु जायन्ते इति उत्कर्षण द्वे सागरोपमे साधिके इति ततो मनुष्यभवत्रयोपपत्तेर्द्विचरममुक्तमिति तन्न, किं
कारणं ? प्रश्नविशेषोपक्षत्वात् । एवं हि व्याख्याप्रसङ्गमुदकेपुक्तं विजयादिषु देवा मनुष्यभवमास्कंदतः
क्रियतीर्गत्यागताः विजयादिषु कुर्वन्ति इति गौतमप्रश्ने भगवतोक्तं जवन्येनैको भवः आगत्या उत्कर्षण
गत्यागतिभ्यां द्वौ भवौ, सर्वार्थसिद्धौ च्युताः मनुष्येष्वन्यथ तेनैव भवेन सिध्यन्तीति न लौकांतिकवदेकभविका
एवेति विजयादिषु द्विचरमत्वं नार्थविरोधि कल्पान्तरौत्पत्त्यनपेक्षत्वात् प्रश्नस्येति । आह उक्तं भवति-जावस्य
औदयिकेषु भावेषु तैर्यग्योनिगतिरौदयिकी, स्थितौ चोक्तं तिर्यग्योनिजानां चेति । आश्रवविधाने च वक्ष्यते
भाया तैर्यग्योनिष्येति । तदुक्त्य के तिर्यग्योनय इति अत्रोच्यते ।

औपपादिकमनुष्येभ्यः शेषास्तिर्यग्योनयः ॥२७॥

अयुक्तोऽयं निर्देशः औपपादिकमनुष्येभ्य इति, कुतः ? मनुष्यशब्दस्य अल्पाच्यतरत्वात् पूर्वनिपातः
प्राप्नोति ? अर्थाहितत्वान्नैष दोषः औपपादिकस्य पूर्वनिपातः । कथमर्थाहितत्वं ? देवानामौपपादिकेष्वंत-
र्भावान्, देवाः स्थितिप्रभावादिभिरर्थाहिता इति व्याख्याताः ।

उक्तंभ्य औपपादिकमनुष्येभ्योऽन्ये शेषाः ॥ १ ॥ औपपादिका उक्ताः । देवमारकमनुष्य
व्याख्याताः प्राद् मानुषोत्तरान्मनुष्या इति । तेभ्योऽन्ये ये ते शेषाः तिर्यग्योनयः ।

सिद्धप्रसंग इति चेन्न सांसारिकप्रकरणात् ॥२॥ स्यान्मतं औपपादिकमनुष्येभ्योऽन्यत्वं सिद्धा-
नामप्यस्ति इति तिर्यग्योनित्वप्रसंग इति तन्न, किं कारणं ? सांसारिकप्रकरणात् । संसारिणः प्रकृताः तेन
तेभ्योऽन्ये संसारिण एव तिर्यग्योनयो न सिद्धाः । अथ केयं तिर्यग्योनिः ?

तिरोभावात्तिर्यग्योनिः ॥ ३ ॥ तिरोभावोऽन्यग्यभावः उपवाह्यत्वमित्यर्थः ततः कर्मोदयापादित-
भावात् तिर्यग्योनिरित्यारब्धायते । तिरश्चि योनिर्येषां ते तिर्यग्योनयः ते च त्रसस्थावरादिविकल्पा व्याख्याताः ।

देवादित्रत्तदाधारनिर्देश इति चेन्न सर्वलोकव्यापित्वात् ॥ ४ ॥ स्यान्मतं यथा देवानां
मूर्च्छलोकः, मनुष्याणां तिर्यग्लोकः, नारकाणामवलोक आधाराविशेष उक्तः-तथा तिरश्चामपि आधारे
ते तन्न, किं कारणं सर्वलोकव्यापित्वात् । सर्वलोकव्यापित्वं कथमेयमिति चेदुच्यते—

स्वादरभेदात् ॥ ५ ॥ तिर्यचो द्विवा सूक्ष्मा वादराश्चेति । सूक्ष्मनामकर्मोदयापादितभावाः तत्र

सूक्ष्मा पृथिव्यप्तेजोवायुवनस्पतयः सर्वलोकव्यापिनः । वादराः पृथिव्यप्तेजोवायुवनस्पतयः विकलेंद्रियाः, पचेंद्रियाश्च क्वचिदेव वर्तते न सर्वत्र ।

द्वितीयेऽध्याये तन्निर्देश इति चेन्न कृत्स्नलोकभावात् ॥६॥ स्यादेतद्द्वितीयेऽध्याये एषां तिरश्चा निर्देशः कर्तव्यः नात्रेति ? तन्न किं कारण ? कृत्स्नलोकभावात् अयमेव तन्निर्देशो युक्तः सर्वाङ्गो-कानुक्तातदाधारनिर्देशः सुगम इति ।

शेषसंप्रतिपत्तेश्च ॥ ७ ॥ नारकादीन् सर्वानुक्त्वा तेभ्योऽन्ये शेषास्तिर्य्येच इति शेषसंप्रतिपत्तिश्च भवति इति इहैव तन्निर्देशो युक्तः । स्थितिरिदानीं वक्तव्या सा नारकाणां मनुष्याणां तिरश्चा चोक्ता देवानामुच्यते । तत्र चादौ निर्दिष्टानां भवनवासिनां स्थितिप्रतिपादनार्थमाह—

स्थितिरसुरनागसुपर्णद्वीपशेषाणां सागरोपमत्रिपल्योपमार्धहीनमिता ॥२८॥

असुरादीनां सागरोपमादिभिरभिसंबंधो यथाक्रमं ॥ १ ॥ असुरादीनां सागरोपमादिभि र्यथाक्रममभिसंबंधो वेदितव्यः । इयं स्थितिरुत्कृष्टा जघन्या प्युत्तरत्र वक्ष्यते । तद्यथा-असुराणां सागरोपमा स्थितिः, नागानां त्रीणि पल्योपमानि, सुपर्णाणां अर्धतृतीयानि, द्वीपानां द्वे, शेषाणां षण्णा अर्धपल्योपम । आदि-देवनिकायस्थित्यभिधानानंतरं व्यतरज्योतिष्कस्थितिर्वचने क्रमप्राप्ते सति तदुल्लङ्घ्य वैमानिकानां स्थितिरुच्यते कुतः ? तयोरुत्तरत्र लघुनोपायेन स्थितिर्वचनात् । तेषु च आदावुददिष्टयोः स्थितिर्विधानार्थमाह ।

सौधमैशानयोः सागरोपमेऽधिके ॥२९॥

द्विवचननिर्देशाद्द्वित्वमिति ॥१॥ सागरोपमे इति द्विवचननिर्देशाद् द्वे सागरोपमे इति गम्यते । अधिके इत्यधिकार आ सहस्रारात् ॥ २ ॥ अधिके इत्ययं अधिकारो दृष्टव्यः । आ कुतः ? आ सहस्रारात् । तेन सौधमैशानयोर्देवानामुत्कृष्टा स्थितिः द्वे सागरोपमे सातिरके प्रत्येतव्ये । उत्तरयोः स्थितिर्विशेषप्रतिपत्त्यर्थमाह ।

सानत्कुमारमोहेंद्रयोः सप्त ॥३०॥

अधिकारात्सागराधिकभंप्रत्ययः ॥ १ ॥ सागरग्रहण, अधिकग्रहण च अनुवर्तते तेनायमर्थो लभ्यते सानत्कुमारमोहेंद्रयोर्देवानामुत्कृष्टा स्थितिः सप्तसागरोपमाणि साधिकानि इति । ब्रह्मलोकादिष्व-प्युत्तातेषु स्थितिर्विशेषप्रतिपत्त्यर्थमाह ।

त्रिसप्तनवैकादशत्रयोदशपंचदशभिरधिकानि तु ॥ ३१ ॥

सप्तग्रहणस्य त्र्यादिभिरभिसंबंधः ॥ १ ॥ द्वयोर्द्वयोः सप्तग्रहणं प्रकृतं तस्येह निर्दिष्टः त्र्यादि-भिरभिसंबंधो दृष्टव्यः । सप्तत्रिभिरधिकानि सप्तसप्तभिरधिकानीत्यादि ।

तुशब्दो विशेषणार्थः ॥ २ ॥ तुशब्दो विशेषणार्थो दृष्टव्यः । किं विशिनष्टि ? अधिकशब्दोऽनुष-र्तमानः चतुर्भिरिह सन्नव्यते नोत्तराम्यामित्ययमर्थो विशेष्यते । तेनायमर्थोः भवति ब्रह्मलोकत्रयोत्तरयोः दशसागरोपमाणि साधिकानि । छातवकापिष्टयोश्चतुर्दशसागरोपमाणि साधिकानि शुक्रमहाशुक्रयोः षोडश-सागरोपमाणि साधिकानि शतारमहस्रारयोरष्टादशसागरोपमाणि साधिकानि । आनतप्राणतयोर्विंशतिः सागरोपमाणि । आरणाच्युतयोर्द्वाविंशतिः सागरोपमाणि उत्कृष्टा स्थितिरिति । ननु च तुशब्दोऽनर्थकः अधिक इत्यधिकारे आसहस्रारादित्युक्त्यात् ? न, अतस्तत्सिद्धेः । तत ऊर्ध्वं स्थितिर्विशेषप्रतिपत्त्यर्थमाह ।

आरणाच्युतादूर्ध्वमेकैकेन नवसु ग्रैवेयकेषु विजयादिषु सर्वार्थसिद्धौ च ॥ ३२ ॥

अधिकारादधिकसंबंधः ॥ १ ॥ अधिकग्रहणमनुवर्तते तेनेह संबन्धो वेदितव्यः एकैकेनाऽधिकानीति । किमर्थं नवसु ग्रैवेयकेषु विजयादिष्विति पृथग् ग्रहणं ?

ग्रैवेयकेभ्यो विजयादीनां पृथग्ग्रहणमनुदिशसंग्रहार्थं ॥ २ ॥ ग्रैवेयकविजयादिष्वित्युच्यमाने अनुदिशविमानानामसग्रहः स्यात् ततस्तत्संग्रहार्थं पृथग्ग्रहणं क्रियते ।

प्रत्येकमेकैकवृद्ध्याभिसंबंधार्थं नवग्रहणं ॥ ३ ॥ ग्रैवेयकोष्णित्युच्यमाने यथा विजयादिषु सर्वेषु एकमेव सागरोपममधिकं तथा सर्वेषु ग्रैवेयकेषु एकमेव सागरोपममधिकमिति प्रतीयते तस्मान्नवग्रहणं क्रियते । नवसु प्रत्येकमेकैकस्य सागरोपमस्य-आधिक्यं यथा स्यादिति । अथ सर्वार्थसिद्धस्य पृथग्ग्रहणं किमर्थं ?

सर्वार्थसिद्धपृथग्ग्रहणं विकल्पनिवृत्त्यर्थं ॥ ४ ॥ यथाऽधस्ताज्जघन्योत्कर्षस्थितिविकल्पः तथा सर्वार्थसिद्धेर्माभूत् इत्येवमर्थं पृथग्ग्रहणं क्रियते । तेनायमर्थो वेदितव्यः अधोग्रैवेयकेषु प्रथमे त्रयोविंशतिः सागरोपमाणि । द्वितीये चतुर्विंशतिः सागरोपमाणि । तृतीये पचविंशतिः सागरोपमाणि । मध्यमग्रैवेयकेषु प्रथमे षड्विंशतिः सागरोपमाणि । द्वितीये सप्तविंशतिः सागरोपमाणि । तृतीये अष्टविंशतिः । उपरिमग्रैवेयकेषु प्रथमे एकान्नविंशत् । द्वितीये त्रिंशत् । तृतीये एकत्रिंशत् । अनुदिशनिमानेषु द्वात्रिंशत् । विजयादिषु त्रयस्त्रिंशत् । सागरोपमाणि उत्कृष्टा स्थितिः । सर्वार्थसिद्धेर्त्रयस्त्रिंशदेवेति । अत्राह मनुष्यतिर्यग्योनिजानां परापरस्थितिः व्याख्याते । देवानां किं-उत्कृष्टैव न वेत्युच्यते—

अपरा पल्योपममधिकं ॥ ३३ ॥

अपरा जघन्येत्यर्थः स्थितिरित्यनुवर्तते व्याख्यातपरिमाणपल्योपमं । केषां ? देवानामियं जघन्या स्थितिः । सौधर्मैशानयोर्देवानां कथं गम्यते ?

पारिशेष्यात्सौधर्मैशानयोरपरा स्थितिः ॥ १ ॥ भवनवास्यादीनां जघन्या स्थितिर्विष्यते सानत्कुमारादीनां च परतः परतः पूर्वापूर्वान्तरेति ततः परिशेषात् सौधर्मैशानयोर्देवानां साविकं पल्योपमं जघन्या स्थितिर्वेदितव्या । तत ऊर्ध्वं जघन्यास्थितिप्रतिपादनार्थमाह ।

परतः परतः पूर्वापूर्वानंतराः ॥ ३४ ॥

परस्मिन् देशे परतः तस्य वीप्सायां द्वित्वं । पूर्वशब्दस्यापि । किमुक्तं भवति पूर्वा पूर्वा या स्थितिरुत्कृष्टा सा सा उपरि देवानां जघन्येत्येतदुक्तं भवति । किमविशेषणं ? नेत्याह ।

आधिकग्रहणानुवृत्तेः सातिरेकसंप्रत्ययः ॥ १ ॥ अधिकग्रहणमनुवर्तते ? क्व प्रकृतं । “अपरा पल्योपममधिकं” इत्यत्र सातिरेकसंप्रत्ययो भवति । सौधर्मैशानयोः परा स्थितिः द्वे सागरोपमे साधिके । सानत्कुमारमाहेंद्रयोः सातिरेके जघन्या स्थितिः । सानत्कुमारमाहेंद्रयोः परा स्थितिः सप्तसागरोपमाणि साधिकानि, तानि सातिरेकाणि ब्रह्मलोकब्रह्मोत्तरयोर्जघन्या स्थितिरित्यादि । आ कुतोऽयमधिकारः ?

आ विजयादिभ्योधिकारः ॥ २ ॥ आ विजयादिभ्योऽनुत्तरेभ्यः, अयमधिकारो वेदितव्यः । कथं गम्यते, सर्वार्थसिद्धस्य पृथग् ग्रहणात् इत्युक्तं पुरस्तात् ।

अनंतरेत्यवचनं पूर्वोक्तैरिति चेन्न व्यवहिते पूर्वशब्दप्रयोगात् ॥ ३ ॥ स्यान्मत्तं पूर्वेति वचनात् आनतर्यप्रतीतेः अनंतरेति वचनमनर्थकमिति तन्न, किं कारणं ? व्यवहितेपि पूर्वशब्दप्रयोगात् । अयं हि पूर्वशब्दः व्यवहितेपि प्रयुज्यते तद्यथा पूर्वं मथुरायाः पाटलिपुत्रमिति । अतः सौधर्मैशानयोः या परा स्थितिः सा ब्रह्मलोकब्रह्मोत्तरलोकयोर्जघन्या स्थितिरित्येवमाद्यनिष्ठं प्रतीयेत ततोऽनंतरमुच्यते । नारकाणामुत्कृष्टा स्थितिरुक्ता जघन्या सूत्रेऽनुक्ता तामप्राकृतामपि लघुनोपायेन प्रतिपादयितुमिच्छन्नाह—

नारकाणां च द्वितीयादिषु ॥३५॥

चशब्दः किमर्थः ?

चब्दशः प्रकृतसमुच्चयार्थः ॥१॥ शब्दाक्रियते प्रकृतसमुच्चयार्थः । किं प्रकृत ? परतः परतः पूर्वापूर्वाऽनतरा अपरा स्थितिरिति । तेनायमर्थोलभ्यते रत्नप्रभायां नारकाणां परा स्थितिरेक सागरोप सा शर्कराप्रभाया जघन्या । शर्कराप्रभायामुत्कृष्टा स्थितिः त्रीणि सागरोपमाणि वालुकाप्रभायां जघन्येत्येवमादि तद्व्यासो व्याख्यातः पुरस्तात् । अथ प्रथमायां पृथिव्या का जघन्या स्थितिः ? इत्यत आह ॥

दशवर्षसहस्राणि प्रथमायां ॥३६॥

अपरा स्थितिरित्यनुवर्तते । अथ भवनासिनां का जघन्या स्थितिरित्यत आह ।

भवनेषु च ॥३७॥

चशब्दः किमर्थः ? प्रकृतसमुच्चयार्थ इति, एतेन भवनवासिनामपरा स्थितिर्दशवर्षसहस्राणि इत्यभिसंबध्यते । व्यंतराणां तर्हि का जघन्या स्थितिरित्यत आह ॥

व्यंतराणां च ॥ ३८ ॥

च शब्दः प्रकृतसमुच्चयार्थ इत्येवं तेन व्यंतराणामपरा स्थितिः दशवर्षसहस्राणि इत्यवगम्यते ।

परा व्यंतराणां प्रागाभिधातव्येति चेन्न लाघवार्थत्वात् ॥१॥ स्यादेतद्यथाऽन्येषां देवनिकायानां परा स्थितिः प्रागुक्ता तथा व्यंतराणामपि परा प्रागाभिधातव्या इति ? तन्न । किं कारण ? लाघवार्थत्वात् यदि परा स्थितिः प्रागुच्यते पुनः दशवर्षसहस्रग्रहणं क्रियते तथा सति गौरव स्यात् । यद्येव-अमीषा का परा स्थितिः ? इत्येतदाह ।

परा पल्योपममाधिकं ॥ ३९ ॥

स्थित्यभिसंबधात् स्त्रीलिङ्गनिर्देशः ॥ १ ॥ स्थितिरित्यनुवर्तते तेनाभिसंबधात् परेति स्त्रीलिङ्गनिर्देशो दृष्टव्यः । इदानीं ज्योतिष्काणां परा स्थितिर्वक्तव्येत्यत आह ।

ज्योतिष्काणां च ॥ ४० ॥

च शब्दः प्रकृतसमुच्चयार्थः इत्येव तेनैवमभिसंबध्यते ज्योतिष्काणां च परा स्थितिः पल्योपममाधिकमिति । आह-अपरा ज्योतिष्काणां कियती स्थितिरित्यत आह-

तदष्टभागोऽपरा ॥ ४१ ॥

तस्य पल्योपमस्याष्टभागो ज्योतिष्काणामपरा स्थितिरित्यर्थः । अत्राह-ज्योतिष्काणां पल्योपममाधिकं परा स्थिति इत्यविशेषाभिधानेन ज्ञायते चद्रादानां किं स्थितिर्विशेषः ? इत्यत्रोच्यते ।

चंद्राणां वर्षशतसहस्राधिकं ॥ १ ॥ चद्राणां वर्षशतसहस्राधिकं पल्योपम परा स्थितिः ।

सूर्याणां वर्षसहस्राधिकं ॥ २ ॥ वर्षसहस्राधिकं पल्योपम सूर्याणां परा स्थितिः ।

शुक्राणां शताधिकं ॥ ३ ॥ शुक्राणां वर्षशताधिकं पल्योपमं परा स्थितिः ।

वृहस्पतीनां पूर्णां ॥ ४ ॥ वृहस्पतीनां पूर्णपल्योपमं परा स्थितिः साधिकं ।

शेषाणामर्धं ॥ ५ ॥ शेषाणां ग्रहाणां बुधादीनां पल्योपमस्यार्धं परा स्थितिः ।

नक्षत्राणां च ॥ ६ ॥ नक्षत्राणां-अर्धपल्योपम परा स्थितिः ।

तारकाणां चतुर्भागः ॥ ७ ॥ पल्योपमस्य चतुर्भागस्तारकाणां परा स्थितिः ।

तदष्टभागो जघन्योभयैषो ॥ ८ ॥ तस्य पल्योपमस्याष्टभागः जघन्या स्थितिः उभयैषां तार-
काणां नक्षत्राणां च भवति ॥

शेषाणां चतुर्भागः ॥ ९ ॥ शेषाणां सूर्यादीनां पल्योपमचतुर्भागो जघन्या स्थितिर्वेदितव्या । अथ
लौकांतिकदेवानां का स्थितिः ? इत्यत्रोच्यते ।

लौकांतिकानामष्टौ सागरोपमाणि सर्वेषां ॥ ४२ ॥

अष्टसागरोपमस्थितयो लौकांतिकाः ॥ १ ॥ एकैव लौकांतिकानां स्थितिः । का ? अष्टौ
सागरोपमाणि । सर्वे ते शुक्लेश्याः पंचहस्तोत्सेधशरीराः ।

व्याख्यातो जीवः ॥ २ ॥ सम्पददर्शनस्य विषयप्रदर्शनमुखेनोपन्यस्तेषु जीवादिषु आद्यां जीव
पदार्थो व्याख्यातः ।

स च एकोऽनेकात्मकः ॥ ३ ॥ स जीव एकः अनेकात्मको भवति । कुत एकस्याऽनेकात्म-
कत्वमिति चेन् अत्रोच्यते ।

अभावविलक्षणत्वात् ॥ ४ ॥ अभूतं नास्तीत्येकरूपोभावः न हि अभावः अभावात्मना भिद्यते
तद्विसदृशस्तु नानारूपो भाव इतरथा हि तयोर्विशेष एव स्यात् ।

स तु षोढा भिद्यते जायतेऽस्ति विपरिणमते वर्धते अपक्षयते विनश्यतीति ॥ ५ ॥ तत्र
उभयनिमित्तवशादात्मलाभमापद्यमानो भावः, जायत इत्यस्य विषयः । यथा मनुष्यगतिनामकर्मोदयापेक्षया
आत्मा मनुष्यादित्वेन जायत इत्युच्यते । तस्यायुरादिनिमित्तवशादवस्थानमस्ति त्वं । सतोऽवस्थांतरावाप्तिर्विप-
रिणामः । अनिवृत्तपूर्वत्वभावस्य भावांतरेणाऽऽधिक्यं वृद्धिः । क्रमेण पूर्वभावैकदेशनिवृत्तिरपक्षयः । तत्पर्या-
यसामान्यविनिवृत्तिर्विनाशः । एवं प्रतिक्षणवृत्तिभेदादनंतरूपा जायते इति नानात्मता भावस्य । अथवा सन्
ज्ञेयद्रव्यामूर्तातिसूक्ष्मभावगाहनासंख्येयप्रदेगाऽनादिनिधनचेतनत्वादिना । किं च-

अनेकवाग्बिज्ञानविषयत्वात् ॥ ६ ॥ इह लोके एकोऽर्थोऽनेकशब्दवाच्यो भवति तथाभि-
धेयपरिणामे सति तेषां शब्दानां तत्र प्रयोगात् । प्रयोगो हि प्रतिपादनक्रिया तस्याः शब्दार्थावुभावपि
साधकौ । शब्दस्तावद्ब्यञ्जकत्वात्साधकः । अर्थोपि व्यंग्यत्वात् कर्मभावमापद्यमान तत्समकालमेव स्वातन्त्र्य
मनुभवति, तस्मिन् सति क्रियाप्रवृत्तेः, यथा तद्बुला कर्मरूपापन्ना एव कर्तृतामास्कदति येनोच्यते
कर्मकारकमिति, अतः तस्मिन् सति अनेकः शब्दः प्रयुज्यते यथा घटः पार्थिवः मार्तकः संज्ञेयो नको
महान् इत्यादि । एवमात्मकानां च विज्ञानानामालंबनं भवति तैर्विना तस्याभावात् । सर्वे ते घटस्य
आत्मानः तथाऽऽत्मन्यपि अनेकवाग्बिज्ञानालंबनदर्शनादेकस्यानेकाऽऽत्मकत्वमवसेयं । अपि च-

अनेकशक्तिप्रचित्तत्वात् ॥ ७ ॥ यथा घृतं क्लृहयति तर्पयति उपवृंहयतीति अनेकशक्ति । घटो वा
जलधारणाद्वरणादिलक्षणयाऽनेकया शक्त्या प्रचितः । तथा आत्मनोऽपि द्रव्यक्षेत्रकालभावनिमित्तवशादने
कप्रकारप्राप्तियोग्यवहुशक्तियोगादनेकात्मकत्वं । इतश्च-

वस्त्वंतरसंबंधान्निर्भूतानेकसंबंधिरूपत्वात् ॥ ८ ॥ यथैको घटः पूर्वपरांतरितदूरासन्ननवपुरा-
णसमर्थासमर्थदेवदत्तकृतचैत्रस्वामिकन्वसह्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागादिभेदादनेकव्यपदेशभागभवति सं-
बंधानामानंत्यात्तं संबन्धिनमपेक्ष्य तस्य तस्य पर्यायस्य भावात् । अथवा-

पुद्गलानामानंत्यात्तत्तत्पुद्गलद्रव्यमपेक्ष्य एकपुद्गलस्यस्य तस्यैकस्यैव पर्यायस्याऽन्यत्व
भावात् ॥ ९ ॥ यथा प्रदेशिन्याः मध्यमाभेदात् यदन्यत्वं न तदेवानामिकाभेदात् । मामूत् मध्यमानामि-
कयोरेकत्वं मध्यमाप्रदेशिन्यन्वत्यहेतुत्वेनाऽविशेषादिति । नचैतत्परावाधिकमेवार्थसत्त्व । यदि मध्यमासामर्थ्यात्
प्रदेशिन्याः हस्तत्वं जायेत शगर्विषाणेपि स्याच्छक्रमुष्टौ वा । नापि स्वत एव परापेक्षाभावं तद्व्यवस्थामावात् ।

ते च कालादिभिर्भेदाभेदार्पणात् ॥१५॥ ते च क्रमयौगपद्ये कालादिभिः भेदाभेदार्पणाद्भवतः । यदा बक्ष्यमाणकालादिभिरस्तित्वादीनां धर्माणां भेदेन विवक्षा तदैकस्य शब्दस्यानेकार्थप्रत्यायनशक्यभावात् क्रमः । यदा तु तेषामेव धर्माणां कालादिभिरभेदेन घृत्तमात्मरूपमुच्यते तदैकत्वमापन्नस्य अनेकाशेषरूपस्य प्रतिपादनसंभवात् यौगपद्य ।

तत्र यदा यौगपद्यं तदा सकलादेशः ॥ १६ ॥ स एव प्रमाणमित्युच्यते । सकलादेशः प्रमाणाधीन इति वचनात् ॥

यदा तु क्रमः तदा विकलादेशः ॥१७॥ स एव नय इति व्यपदिश्यते । विकलादेशो नयाधीन इति वचनात् । कथं सकलादेशः ?

एकगुणमुखेनाऽशेषवस्तुरूपसंग्रहात् सकलादेशः ॥ १८ ॥ यदा अभिन्नमेकं वस्तु एकगुणरूपेण उच्यते गुणिनां गुणरूपमतरेण विशेषप्रतिपत्तेरसंभवात् । एको हि जीवोऽस्तित्वादिष्वेकस्य गुणरूपेणाऽभेदवृत्त्या अभेदोपचारेण वा निरशः समस्तो वक्तुमिष्यते विभागनिमित्तस्य । प्रतियोगिनो गुणांतरस्य तत्रानाश्रयाणात्, तदा सकलादेशः । कथमभेदवृत्तिः कथं वा अभेदोपचारः ? द्रव्यार्थत्वेनाश्रयणे तदव्यतिरेकादभेदवृत्तिः । पर्यायार्थत्वेनाश्रयणे परस्परव्यतिरेकेपि एकत्वाध्युरोपात्ततश्चाऽभेदोपचारः ।

तत्राऽऽदेशवशात्सप्तभंगी प्रतिपदं ॥१९॥ तत्र तस्मिन् सकलादेश आदेशवशात् सप्तभंगी प्रतिपदं वेदितव्या । तद्यथा-स्यादस्यैव जीव १ स्यान्नास्त्येव जीवः २ स्यादवक्तव्य एव जीवः ३ स्यादस्ति च नास्ति च ४ स्यादस्तिचाऽवक्तव्यश्च ५ स्यान्नास्ति चावक्तव्यश्च ६ स्यादस्ति च नास्ति चावक्तव्यश्च ७ इत्यादि । उक्तं च-

पुच्छावसेण भगा सत्तेव दु संभवति जस्स जथा ।

सत्तूदितं पउच्चदि सामण्णाणं सदा णियदा ॥ १ ॥

इति । तत्र स्यादस्यैव जीव इत्येतस्मिन् वाक्ये जीवशब्दो द्रव्यवचनः विशेष्यत्वात् । अस्तीति गुणवचनो विशेषणत्वात् । तयोस्तामान्यार्थाविच्छेदेन विशेषणविशेष्यसंबंधावद्योतनार्थ एवकारः । तेनेतरानिवृत्तिप्रसंगे तत्संभवप्रदं गनार्थः स्याच्छब्दप्रयोगः, स च तिङंतप्रतिरूपको निपातः । तस्यानेकांतविधिविचारादिषु बहुवच्येषु समवत्सु इह विवक्षावशात् अनेकातार्थो गृह्यते । यद्ययमनेकांतार्थः तेनैव सर्वस्योपादानात् इतरेषां पदानां आनर्थक्यं प्रसज्यते ? नैप दोषः समान्येनोपादानेपि विशेषार्थानां विशेषोऽनुप्रयोक्तव्यः । वृक्षशब्दस्य सामान्यशब्दत्वात् धवादिविशेषप्रतिपादने धवाद्युपादानवत् । अथवा स्याच्छब्दोयमनेकांतार्थस्य द्योतकः । द्योतकश्च वाचकप्रयोगसन्निधिमतरेणाऽभिप्रेतार्थावद्योतनाय नालमिति तद्द्योत्यधर्माधारत्वाभिधानायेतरपदप्रयोगः क्रियते । अथ केनोपात्तोऽनेकांतार्थोऽनेन द्योत्यते ? उक्तमेतदभेदवशात् अभेदोपचारेण वा प्रयुक्तशब्दवाच्यतामेवाऽऽस्कंदति इतरे धर्मा इति । एवमितरेष्विति वाक्येषु अर्थप्रकल्पनं प्रत्येतव्यं । यद्येवं स्यादस्यैव जीव इत्यनेनैव सकलादेशेन जीवद्रव्यगंतानां सर्वेषां धर्माणां संग्रहात् उत्तरेषां भंगानां मानर्थक्यमासजति ? नात्र दोषः गुणप्रधानव्यवस्थाविशेषप्रतिपादनार्थत्वात् सर्वेषां भंगानां प्रयोगोऽर्धवान् । तद्यथा-द्रव्यार्थिकस्य प्रधान्ये पर्यायगुणभावे च प्रथमः । पर्यायार्थिकस्य प्राधान्ये द्रव्यगुणभावे च द्वितीयः । तत्र प्रधान्यं शब्देन विवक्षितत्वाच्छब्दार्थानं शब्देनानुपात्तस्यार्थतो गम्यमानस्याऽप्राधान्यं । तृतीये तु युगपद्भावे उभयस्याप्राधान्यं शब्देनाभिधेयतयानुपात्तत्वात् । चतुर्थस्तूभयप्रधानः क्रमेण उभयस्यास्यादिशब्देन उपात्तत्वात् । तथोत्तरे च भगाः वक्ष्यते । तत्रास्तित्वैकांतवादिनः जीव एव अस्ति इत्यवधारणे अजीवनास्तित्वप्रसंगभयादिष्टतोवधारणविधिरस्यैव जीव इति नियच्छति तथाऽवधारणसामर्थ्यात् शब्दप्रापितादिभिप्रायवशवर्तिनः सर्वथास्य जीवस्याऽस्तित्वं प्राप्नोति । सर्वेषांऽस्तित्वेन व्याप्त इति पुद्गलाद्यस्तित्वेनापि जीवस्यास्तित्वं प्राप्तं शब्देन तथा प्रापितत्वात्, शब्दप्रमाणकाश्च वयमर्थाधिगमे । स्यान्मत-अस्तित्वसामान्येन न्याप्तिर्न चास्तित्वविशेषैः यथा-

ऽनित्यमेव कृतकमिति, अनित्यत्वस्याभावे कृतकत्वस्याप्यभाव एवेत्यवधारणात् । यत्कृतकं तत्सर्वमनित्य-
मिति, न हि सर्वप्रकारेणनित्यत्वेन सर्वप्रकारः कृतकः व्याप्यते किं तु अनित्यत्वसामान्येन, न त्वनित्यत्वव्यक्त्या
घटपटरथादिगतयेति । एव तर्हि त्वयैवाभ्युगत अवधारणानिष्फलत्वं सामान्याऽनित्यत्वेनाऽनित्यत्व न
विशेषाऽनित्यत्वेनेति । स्वगतेनापि विशेषेणानित्य भवत्येवेति चेन्न स्वगतेनेति विशेषणात् परगतेन विशेषेणा-
ऽनित्यत्व न भवतीति आपद्यते अनवधारणं । किं वा वाक्य प्रयोक्तव्यं-अनित्य कृतकमिति । तथा चाऽनि-
त्यस्याऽनवधृतत्वात् नित्यत्वप्रसंगोपि । एवं यद्यस्तित्वसामान्येनास्ति जीवः न तु पुद्गलादिगतयाऽस्तित्वव्य-
क्त्याऽतो न पुद्गलाद्यस्तित्वेन अस्तित्वं जीवस्येति ब्रुवता त्वयैवाभ्युपगतं सामान्यरूपं विशेषरूपं चेति प्रकार
वदस्तित्वमिति । तथा सति सामान्यास्तित्वेनास्ति विशेषास्तित्वेन नास्तीति स्यान्नास्तीति प्राप्तमवधारण-
निष्फलत्वं सर्वेण हि प्रकारेणाऽस्तित्वाभ्युपगमेनाऽस्तित्वनिरासेन अवधारण फलवत् स्यात् । अनियमे तु
अव्यावृत्तत्वात् पुद्गलाद्यस्तित्वेनापि प्राप्तिरित्यवश्यं ; एकांतवादिनाऽवधारणमभ्युपगमनीय । तथा च सति
पूर्वोक्तो दोषः स्यात् । एतद्यदस्ति तत्स्वायत्तद्रव्यक्षेत्रकालभावेन भवति नेतरेण तस्याऽप्रस्तुतत्वात् ।
यथा घटो द्रव्यतः पार्थिवत्वेन क्षेत्रत इह्यतया कालतो वर्तमानकालसंबधितया, भावतोरक्तत्वादिना, न परा-
यत्तर्द्रव्यादिभिस्तेषामप्रस्तुतत्वात्, इत्येव चेत् द्रव्यक्षेत्रकालभावांतरसंबधितया नास्तीत्यतः स्यादस्ति
स्यान्नास्तीति सिद्ध । नियमानभ्युपगमे तु स घटो न स्यादेव असामान्यत्वेन तु नियतद्रव्यक्षेत्रकालभावसंबधि-
त्वेनाऽभूतत्वात् शशविषाणवत् । अनियतद्रव्यादिरूपत्वे वा सर्वथाभावात् सामान्यमेव स्यात् नासौ घटः अनि-
यतद्रव्यादिरूपत्वात् महासामान्यवत् । कथं यदि हि असौ द्रव्यतः पार्थिवत्वेन, अथोदकादित्वेनापि भवेत्
ततोसौ घट एव न स्यात् । पृथिव्युदकदहनपक्वनादिषु कृत्तत्वात् द्रव्यत्ववत् । तथा यथेह्यतयास्ति तथावि-
रोधिदिगतानियतदेशस्थतयापि यदि स्यात्तथा चासौ घट एव न स्यात् विरोधिदिगताऽनियतसर्वदेशस्थत्वात्
आकाशवत् । तथा यथा वर्तमानघटकालतयास्ति तथाऽतीतशिवकाद्यनागतकपालादिकालतयापि स्यात्
तथा चाऽसौ घट एव न स्यात् सर्वकालसंबधित्वात् मृद्भव्यवत् । यथा चेह देशकालविशेषसंबधित्वेनापि-
अस्मत्प्रत्यक्षत्व स्यात् उदकाद्यानयनादिसंब्यवहारपातित्वं वा । तथा यथा नवत्वेन तथा पुराणत्वेन सर्वरूप
रसगधस्पर्शसख्यासस्थानादित्वेन वा स्यात् । तथा चासौ घट एव न स्यात् सर्वथाभाक्त्वात् भवन्नवत् ।
यथा हि भवन रूपसौ गधः स्पर्शश्च भवति पृथुः महान् ह्रस्वः पूर्णः रिक्तो वा भवतीति न कुतश्चित्
वस्तुनो वस्तुवर्माद्वा व्यावर्तते तच्च न घटः, एव घटोपि स्यात् । एवं जीवस्यापि मनुष्यत्वेनाऽर्यमाणस्य
स्वद्रव्यादिरूपतयैवाऽस्तित्व नेतरथा । यदीतरथापि स्यात् मनुष्य एव न स्यात् नियतद्रव्यक्षेत्रकालभावस-
ंबधित्वेनाऽभूतत्वात्स्वरविषाणवत् । अनियतद्रव्यादिरूपत्वे वा सर्वथाभावात् सामान्यमेव स्यात् नासौ
मनुष्यः अनियतद्रव्यादिरूपत्वात् महासामान्यवत् । कथं यदि हि असौ यथा जीवद्रव्यत्वेनास्ति एवं
पुद्गलादित्वेनापि स्यात् ततोऽसौ मनुष्य एव न स्यात् । पुद्गलादिष्वपि दृष्टत्वात् द्रव्यत्ववत् । तथा
यथेह्यतयास्ति तथाविरोधिदिगतानियतदेशस्थतयापि यदि स्यात्तथा चासौ मनुष्य एव न स्यात् विरोधि-
दिगतानियतसर्वदेशस्थत्वात् आकाशवत् । तथा यथा वर्तमानकालतयास्ति तथाऽतीतनारकाद्यनागतदेवा-
वादि कालतयापि स्यात् तथा च असौ मनुष्य एव न स्यात् सर्वकालसंबधित्वात् जीवत्ववत् । यथा च इह
देशकालविशेषसंबधितया अस्मत्प्रत्यक्षत्व तथाऽतीतनागतकालान्यदेशसंबधित्वेनापि अस्मत्प्रत्यक्षत्व स्यात्
यथा यौवनेन तथा वृद्धत्वेन अन्यद्रव्यगतरूपरसादिभिर्भिर्वा यदि स्यात् तथा च असौ मनुष्य एव न स्यात्
सर्वथाभाक्त्वात् भवनवत् । तस्मात् स्यादस्ति स्यान्नास्ति च स्वपरसत्ताभावाभावोभयाधीनत्वात् जीवस्य ।
यदि परसत्ताया अभावं स जीवः स्वात्मनि नापेक्षते अतः स जीवो न स्यात् सन्मन्त्रं स्यात् । नासौ जीवः
सत्त्वे सति विशेषरूपेण अनवस्थितत्वान् सामान्यवत् । तथा स्वपरसत्ताभावापेक्षायामपि जीवत्वे यदि स्वस-
त्तापरिणिर्णितं नापेक्षते तथापि तस्य वस्तुत्वमेव न स्यात् जीवत्व वा । सद्भावापरिणतत्वे वा पराभावमात्रत्वात्
स्वपुण्यवत् । अतः पराभावोपि स्वसत्तापरिणत्यपेक्ष एव अस्तित्वस्वात्मवत् । यथास्त्वस्वात्मा अस्तित्वस्वा-

त्मनाऽस्ति नास्ति च नास्तित्वस्वात्मनेति, स्यादस्ति स्यान्नास्ति इतरथा हि वस्त्वभावः स्यात् । कथं अभावो हि निरपक्षोऽत्यंतशून्यं च वस्तु प्रतिपादयेत् अन्यत् अन्वयाप्रतिलंभात् । भावोपि वा अभावनिरपेक्षः सर्वरूपवस्तु प्रतिपादयेत् व्यतिरेकाप्रतिलंभात् । न सर्वथा सत्ता सर्वाभावरूपेण वा शक्य भवितु किं हि वस्तु सर्वात्मकं सर्वाभावरूपं वा दृष्टमिति ? तद्धि वस्त्वेव न स्यात् । सर्वाभावरूपत्वात् खपुष्पवच्च । वस्तुत्व सर्वात्मकत्वान्नाशक्यं प्रतिपत्तु, असाधारणात्वात् वस्तुत्वे वा वस्तुत्वे वा दर्शनात् श्रावणत्ववत् अभावता हि भावरूपत्ववैलक्ष्यणात् क्रियागुणव्यपदेशाभावात् अवतिष्ठते । भावतापि अभाववैलक्ष्यणात् क्रियागुणव्यपदेशवत्त्वात् सिध्यतीति परस्परापेक्षे भावाभावरूपत्वेपि वाऽभावः स्वसद्भाव भावाभाव च अपेक्षमाणः सिध्यति । भावोपि स्वसद्भाव अभावाभावच वाऽपेक्ष्य सिद्धिमुपयाति । यदि तु अभाव एकांतेनाऽस्ति इत्यभ्युपगम्येत ततः सर्वात्मनाऽस्तित्वात् स्वरूपसद्भावत्वात्मनापि स्यात् तथाच भावाभावरूपसंकरादस्थितरूपत्वाद्भयोरप्यभावः । अथ एकांतेन नास्ति इत्यभ्युपगम्येत ततोयं यथा भावात्मना नास्ति तथाऽभावात्मनापि न स्यात् । ततश्चाऽभावस्याऽभावात् भावस्याऽप्रतिपक्षत्वात् भावमात्रमेव न स्यात् तथा खपुष्पादयोपि भावा एव अभावाभावरूपत्वान् घटवत् इति सर्वाभावप्रसंगः । एव भावास्तित्वैकातेपि योज्यं । तस्माद्भावः स्यादस्ति स्यान्नास्ति तथा अभावोप्येवं । जीवोपि स्यादस्ति स्यान्नास्तीत्यवसेय । एव त्वात्मनि घटादिवस्तुसिद्धौ च भावाभावयोः परस्परापेक्षत्वात् । यदुच्यते अर्थात् प्रकरणाद्वा घट अप्रसक्तायाः पटादिसत्तायाः किमिति निषेधः क्रियते ? इति तदयुक्तं किं तु घटे अर्थत्वात् अर्थसामान्यात् पटादिसर्वार्थप्रसंगः सभवत्येव । तत्र विशिष्टघटार्थत्वं अभ्युपगम्यमानं पटादिसत्तारूपस्यार्थसामर्थ्यात् प्रापितस्य अर्थतत्त्वस्य निरासेनैव आत्मानं शक्नोति लब्धु । इतरथा हि असौ घटार्थ एव न स्यात् पटाद्यर्थरूपेणाऽनिवृत्तत्वात् पटाद्यर्थस्वरूपवद्विपरीतो वा । यश्चास्य पटादिरूपेणाभावः सोपि घटधर्म एव तदधीनत्वात् भाववत् अतोसौ स्वपर्याय एवं, परेण तु विशेष्यमाणत्वात् परपर्याय इत्युपचर्यते । स्वपरिविशेषणायत्तं हि वस्तुस्वरूपप्रकाशनमिति । अथाऽस्त्येव जीव इत्यत्राऽस्तित्वाच्चादर्थत्वं भिन्नस्वभावो जीवशब्दवाच्योऽर्थः स्यात् अभिन्नस्वभावो वा ? यदि अभिन्नस्वभावः ततो यत् सदर्थस्य रूपं जीवशब्दार्थस्यापि तदेव रूपमिति । ततोऽन्यधर्मानवकाशत्वादविशिष्टार्थता स्यात् ततश्च सामानाधिकरण्याऽभावात् विशेषणविशेष्यत्वाभावो घटकुटशब्दवत् अन्यतराप्रयोगश्च स्यात् । किं च सत्त्वस्य सर्वद्रव्यपर्यायविषयत्वात् तदाभिन्नस्वभावस्य जीवस्यापि तादात्म्यमिति सर्वस्य तत्त्वस्याऽविशेष्यैकजीवत्वप्रसंगः । सत्त्वभावत्वाच्च जीवस्वरूपचैतन्यतद्विकल्पज्ञानादिज्ञोधादिनारकत्वादि सर्वविशेषणत्वाभावत्वप्रसंगश्च स्यात् । जीवस्वभावत्वाद्वास्तित्वस्य आत्मनि पुद्गलादिषु च सत्प्रत्ययाभिधानहेतुत्वाभावो जीवत्ववत् । अथाऽयं दोषो माभूत् इति अस्तित्वाच्चात् अर्थात् भिन्नस्वभावो जीवशब्दार्थः प्रतिज्ञायेत् । एवमपि स्वतो जीवस्याऽसद्रूपत्वप्रसंगः । ततश्च नास्ति जीवोऽस्तित्वाच्चात्तद्विक्तत्वात् खरविषाणवत् विपर्ययोवा ततश्च तदधीनत्वाच्च मोक्षादिव्यवहाराभावः । अस्तित्वस्य च जीवादार्थांतरत्ववत्, इतरेभ्योपि भिन्नत्वात् निराश्रयत्वादभाव एवेति तदाश्रयव्यवहाराभावः । किं च अस्तित्वाद्भिन्नस्वभावस्य जीवस्य कः स्वभावः इति वक्तव्यं यश्चास्य स्वभाव इत्युच्यते स सर्वो न स्यात् असत्त्वभावत्वात् खपुष्पवत् । तस्मात् स्याद्भिन्नार्थत्व स्यादभिन्नार्थत्व वाऽभ्युपगतव्य । पर्यायार्थदेशात् भवनजीवनभेदादस्तिजीवशब्दौ तद्व्यतिरेकेण तद्ग्रहणेनाग्रहणात् स्याद्भिन्नार्थो द्रव्यार्थदेशात् तदव्यतिरेकात् तद्ग्रहणेन ग्रहणात् स्यादभिन्नार्थो । तस्मात् स्यादस्ति स्यान्नास्तीति सिद्ध । इतश्च स्यादस्ति स्यान्नास्ति अर्थाभिधानप्रत्ययानां तथाप्रसिद्धेः । कश्चिदाह—जीवार्थो जीवशब्दो जीवप्रत्यय इत्येतन्नितय लोके विचारसिद्ध । तथाहि वर्णाश्रमिणः अस्तित्वमेवाश्रित्य तासु क्रियासु प्रवृत्ताः तस्मादस्त्येवेति । तमितरः प्रत्याह नास्त्येवैतन्नितय-अर्थ-स्तावन्नास्त्यनुपब्धेः विज्ञानमेव तथा परिणतं स्वप्नवत् कल्पयति । प्रत्ययजीवोपि नास्त्येव विज्ञानस्य ज्ञेयरूपेणाऽनास्त्येयत्वात् । स्वतस्तु विज्ञानं न जीवो नाप्यजीवः प्रकाशमात्र केनचिदपि निरूपेण; अनिरूप्यत्वात् यद्यपि निरूप्येत स्वप्नज्ञानवत् असदाकारेणैव निरूप्येत । नास्ति ज्ञानं असदाकारत्वात् खरविषाणवत् । अभिधानमपि नास्ति । तद्धि पदरूप वा स्यात् वाक्यरूप वा तन्नास्त्येव वा युगपत्कालावयवत्वात् । यत्पुनरेतज्जी-

वशब्दग्रहण तत्परिकल्पितैर्वर्णभागैरनुक्रमेणाऽऽहिनशक्तिकासु बुद्धिप्र शक्तिपरिपाकंप्राप्तौ प्रत्यस्तमितसकल वर्णभागविषयविज्ञानं जीवशब्दत्वेनाऽध्यवसीयते नत्वभिधानजीवः कश्चिदस्ति तदपि विज्ञान क्षणिकत्वात् प्रत्यर्थवशवर्तित्वाच्च । एकस्य पूर्वापरीभूतार्थप्रत्यवभासनासभवान्नास्त्येवेति । यद्येव वाच्यवाचकसवधोलोके रूढं प्रत्याख्यातं स्यात् ततश्च लोकाविरोधः । तन्नास्तित्वे परीक्षाप्रयासश्च विफलः स्यात् इत्यभ्युपगतव्य जीवः स्यादस्ति स्यान्नास्तीति । अतः द्रव्यार्थिकः पर्यायार्थिकमात्मसात् कुर्वन् व्याप्रियते । पर्यायार्थिकोपि द्रव्यार्थिकमिति उभावपि इमौ सकलादेशौ तृतीयो विकल्पः उच्यते । द्वाभ्यां गुणाभ्यामेकस्यैवाऽभिन्नस्याभेदरूपेण युगपद्वक्तुमिष्टत्वात् । तत्र यथा प्रथमद्वितीययोर्विकल्पयोरेकस्मिन् काले एकेन शब्देन एकस्यार्थस्य समस्तस्यैव एकेन गुणरूपेणाभिधानं क्रमादेव यदा द्वाभ्यां प्रतियोगिभ्यां गुणाभ्यामवधारणात्मकाभ्यां युगपदेकस्मिन् काले एकेन शब्देन एकस्यार्थस्य कृत्स्नस्यैवाभेदरूपेणाभिधित्वा तदा अवाच्यः तद्विधार्थस्य शब्दस्य वा भावात् तत्र युगपद्भावो गुणानां कालादिभिरभेदेन विवक्षितानां वृत्तिः नच तैरभेदोत्र समवति । के पुनस्ते कालादयः ?

काल आत्मरूपमर्थसंबंधः उपकारो गुणिदेशः संसर्गः शब्दः ॥ २० ॥ इति तत्र येन कारणेन विरुद्धाः भवति गुणास्तेषामेकस्मिन् काले कश्चिदेकवस्तुनिवृत्तिर्न दृष्टा अतस्तयोर्नास्ति वाचकः शब्दः तथावृत्त्यभावान् । अत एकस्मिन्नात्मानि सदसत्त्वे प्रविभक्ते अससर्गात्मरूपे अनेकातरूपे न स्तः । एककाले येनात्मा तथोच्यते ताभ्या विविक्तं च परस्परत आत्मरूप गुणानां नान्योन्यात्मानि वर्तते । यत उभ्यां युगपदभेदेनोच्यते । नच विरुद्धत्वात् । सदसत्त्वादीनां एकातपक्षे गुणानामेकद्रव्याधारा वृत्तिरस्ति यतः अभिन्नाधारत्वेनाऽभेदो युगपद्भावः स्यात् । येन केनचित् शब्देन वा सदसत्त्वं उच्येयातां । नच सवधतोऽभिन्नता गुणानां समवति भिन्नत्वात् सवधस्य । यथा छत्रदेवदत्तसवधोऽन्यः दंडदेवदत्तसवधात् कारणयोः सवधिनोर्भिन्नत्वात् न तावेकेन सवधेनाभिन्नौ । एव सदसत्त्वयोर्यात्मना सह संबधस्य भिन्नत्वात् न सवधेनापि युगपद्वृत्तिसंभवः यतः शब्देनोच्यते । समवाय इति चेन्न तेनापि भिन्नेन भावितव्यं भिन्नाभिधानप्रत्ययहेतुत्वात् सयोगवत् । न च गुणाः उपकारेणाऽभिन्ना यतो द्रव्यस्य गुणाधीन उपकारो नीलरक्ताद्युपरजन ते च स्वरूपतो भिन्ना । यच्च तेषामात्मानि नीलरक्तत्वाद्यस्ति रूप यावच्च नीलनीलतरादि तावता द्रव्य रजयति अतस्तेषामुपकारोपि मिद्यत एव । एवं सदसत्त्वयोर्भिन्नत्वात् सत्त्वेनोपरक्त सदसत्त्वेनोपरक्त असन्नोपकारसारूप्य यतः तदभेदेन शब्दो वाचकः स्यात् । नचैकदेशे गुणिन उपकारं समवति येनैकदेशोपकारेण सहभावो भवेत् । नीलादेशुणस्य कृत्स्नस्य हि गुणोपकारकत्वं द्रव्यस्य च पटादेः समस्तस्योपकार्यत्व । गुण उपकारको गुणी उपकार्य इति । नचैकदेशो गुणगुणिनोः । अत कृत्स्नयो उपकार्योपकारकरूपसिद्धिर्न भवेदेव यतो देशत सहभावात् कश्चिच्छब्दो वाचकः कल्पेत् । नचैकातपक्षे गुणानां ससृष्टमनेकात्मक रूपमस्ति अवधृतैकातरूपत्वात् सत्त्वासत्त्वादेशुणस्य । यथा शबलरूपव्यतिरिक्तौ परस्परविविक्तौ शुक्लकृष्णौ गुणौ अससृष्टा नैकास्मिन्नर्थे सहवर्तितु समर्थौ अवधृतरूपत्वात् । अतः ताभ्यां ससर्गाभावात् एकातपक्षेन युगपदभिधानमस्ति अर्थस्य तथा वर्तितु गच्छभावात् । तद्विविधस्य च अर्थसवधस्याऽभावात् । नचैक शब्दो द्वयोर्गुणयो सहवाचकोस्ति । यदि स्यात् सच्छब्दः स्वार्थवदसदपि सत्कुर्यात् नच तथा लोके सप्रत्ययोस्ति तयोर्विशेषशब्दत्वादेव मुक्तात् कालादियुगपद्भावासंभवात् । शब्दस्य च एकस्य उभयार्थवाचिनोऽनुपलब्धेः अवक्तव्य आत्मा । अथवा वस्तुनि मुख्यप्रवृत्त्या तुल्यबलयोः परस्पराभिधानप्रतिबधे सति दृष्टविपरीतनिर्गुणत्वापत्ते विवक्षितोभयगुणत्वेनाऽनभिधानान् अवक्तव्य अयमपि सकलादेशः परस्परावधारितविविधरूपैकात्मकाभ्यां गुणाभ्यां गुणविशेषणत्वेन युगपद्व्यपक्षिताभ्यां अविवक्षिताशब्दस्य वस्तुनः समस्तस्य एकेन गुणरूपेणाभेदवृत्त्या अभेदोपचारेण वा विधातु प्रकांतत्वात् । स च अवक्तव्यशब्देन अन्यैश्च पङ्क्तिभिर्वचनैः पर्यायातरविवक्षया च वक्तव्यत्वात् स्यादक्तव्यः । यदि सर्वथा अवक्तव्य इत्यपि वा वक्तव्यः स्यात् कुतो वधमोक्षादिप्रक्रियाप्ररूपाविविः ? । ताभ्यामेव क्रमेणाभिधित्वाया तथैव वस्तुसकलस्वरूपसग्रहात् चतुर्थोपि विकल्पः सकलादेशः अयमपि स्यादित्येवार्पयितव्यः सर्वथोभयात्मकत्वे परस्परविरोधान् उभयोपप्रसगाच्च, कथमेतै निरू-

प्यते—सर्वसामान्येन तदभावेन च १ विशिष्टसामान्येन तदभावेन च २ विशिष्टसामान्येन तदभावसामान्येन च ३ विशिष्टसामान्येन तद्विशेषेण च ४ सामान्येन च विशिष्टसामान्येन च ५ द्रव्यसामान्येन गुणसामान्येन च ६ धर्मसमुदायेन तद्व्यतिरेकेण च ७ धर्मसामान्यसंबन्धेन तदभावेन च ८ धर्मविशेषसंबन्धेन तदभावेन च ९ यथा सर्वसामान्येन तदभावेन इह द्विविधोऽर्थः श्रुतिगम्याऽर्थाधिगम्यश्च । तत्रानपेक्षितवृत्तिनिमित्तः श्रुतिमात्रप्रापितः श्रुतिगम्यः । अर्थप्रकरणसंभवाभिप्रायादिगन्धन्यायान् कल्पितोऽर्थाधिगम्यः । तत्र आत्मा अस्तीति सर्वप्रकारानाश्रयणादिच्छावशात् कल्पितेन सर्वसामान्येन वस्तुत्वेन अस्तीति प्रथमः । तत्रप्रतिपक्षेणाऽभावसामान्येनाऽवस्तुत्वेन नास्त्यात्मा इति द्वितीयः । आत्म्यामेव युगपदभेदविवक्षायां वाचकाभावान्नाभिर्धायत इति तृतीयः । आत्म्यामेव क्रमेणापिताम्यामुभयरूप वस्तु-उच्यते इति चतुर्थः । विशिष्टसामान्येन तदभावेन च यथाश्रुतत्वात् ध्रुव्युपात्तेन आत्मन्येवाभिसंबन्धः ततश्चात्मन्वेनैव अस्त्यात्मा इति प्रथमः । यथाश्रुतप्रतियोगित्वात् अनात्मन्वेनैव नास्त्यात्मा इति द्वितीयः । युगपद्भयाम्यां आत्मानात्मत्वसदसत्त्वाम्यामवक्तव्यः । आत्म्यामेव क्रमेणापिताम्यामुभयरूप वस्तु-उच्यते इति चतुर्थः । विशिष्टसामान्येन तदभावसामान्येन च यथाश्रुत्वान् आत्मत्वेनैव अस्तीति प्रथमः । अम्युपगमविरोधभयात् वस्तुवतरात्मना क्षित्युदकज्वलनघटपटगुणकर्मादिना सर्वेण प्रकारेण सामान्यतो नास्तीति द्वितीयः । आत्म्यामेव युगपदात्मवटादिसदसत्त्वाम्यामवक्तव्यः । क्रमेण तु वाच्यत्वात् चतुर्थः । विशिष्टसामान्येन तद्विशेषेण चात्मसामान्येनास्त्यात्मा । आत्मविशेषेण मनुष्यत्वेन नास्त्यात्मा । आत्मन्मनुष्यत्वापेक्षाम्यां सदसत्त्वाम्यां-एकत्वे युगपदवक्तव्यः । पर्यायेणाभिधेयत्वाच्चतुर्थः । सामान्येन विशिष्टसामान्येन चाविशेषरूपेण द्रव्यत्वेन अस्त्यात्मा । विशिष्टेन सामान्येन प्रतियोगिनाऽनात्मत्वेन नास्त्यात्मा । ताभ्यां तु द्रव्यत्वानात्मत्वसदसत्त्वाम्यां युगपदवक्तव्यः । क्रमेण ताभ्यां वक्तव्यत्वात् चतुर्थः । द्रव्यसामान्येन गुणसामान्येन च वस्तुनस्तथा तथा संभवात् तां तां विवक्षामाश्रित्याविशेषरूपेण द्रव्यत्वेनास्त्यात्मा तत्रप्रतियोगिना विशेषरूपेण गुणत्वेन नास्त्यात्मा । ताभ्यां तु द्रव्यत्वगुणत्वसदसत्त्वाम्यां युगपदवक्तव्यः । क्रमेण तद्भयवागोचरत्वाच्चतुर्थः । धर्मसमुदायेन तद्व्यतिरेकेण च त्रिकालगोचरानेकशक्तिज्ञानादिधर्मसमुदायरूपेणाऽऽत्मास्ति । तद्व्यतिरेकेण नास्त्यनुपलब्धेः । ताभ्यां युगपदवक्तव्यः । क्रमेण अभिधेयतामनुभवति इति चतुर्थः । धर्मसामान्यसंबन्धेन तदभावेन च गुणरूपगतसामान्यसंबन्धविवक्षायां यस्य कस्यचित् धर्मस्य आश्रयत्वेन अस्त्यात्मा । न तु कस्यचिदपि धर्मस्याश्रयो न भवतीति । धर्मसामान्यानाश्रत्वेन नास्त्यात्मा । आभ्यां युगपदवक्तव्यः । पर्यायेण तु तद्भयविशेष्यत्वात् चतुर्थः । धर्मविशेषसंबन्धेन तदभावेन च वाऽनेकधर्मिणोऽन्यतमधर्मसंबन्धेन तद्विपक्षेण चाविवक्षायां यथास्त्यात्मा । नित्यत्वेन निरवयवत्वेन चेतनत्वेन वा तेषामेवान्यतमधर्मप्रतिपक्षेण नास्त्यात्मा । युगपत्ताभ्यामवक्तव्यः । क्रमेण तदभिधानविषयत्वाच्चतुर्थः । पचमो भंग उच्यते—त्रिभिः आत्मभिर्व्यंशः जीवस्यानेकद्रव्यात्मकस्याऽनेकपर्यायात्मकस्य च किञ्चिद्द्रव्यार्थविशेष पर्यायार्थविशेष वा आश्रित्यास्तीत्युच्यते । एक आत्मा तस्यैवाऽन्य आत्मा द्रव्यसामान्यं पर्यायसामान्यं तद्विशेषद्वयं वाऽङ्गीकृत्य युगपदविभागविवक्षायां वचनगोचरातीतः । यथा स्यादस्त्यात्मा द्रव्यत्वेन द्रव्यविशेषेण वा जीवत्वेन मनुष्यत्वादिना वा द्रव्यपर्यायसामान्यमुररीकृत्य वस्तुत्वसत्त्वमवस्तुत्वा सत्त्वं च युगपदभेदविवक्षायामवाच्यः विशेषद्वयं वा मनुष्यत्वादि यतः सर्वेपि तस्यैकस्यैव ते आत्मनो विद्यंते तदैवेति । ततः स्यादस्ति चाऽवक्तव्यश्च जीवः । अयमपि सकलदेशः, अशाभेदविवक्षायां एकांशमुखेन सकलसंग्रहात् । तथा पष्ठः त्रिभिः आत्मभिर्व्यंशः यतो वस्तुगतं नास्तिवमवक्तव्यरूपानुविद्धनातरेणात्मभेदं शक्यं कल्पयितुं वस्तुनस्तथापि भावात् । तत्र नास्तित्वं पर्यायाश्रय । स च पर्यायो युगपद्वृत्तः क्रमवत्तो वा सहवृत्तो वा जीवस्य पर्यायः अविरोधात् । सहावस्थायी सहवृत्तेः गतीन्द्रिकाययोगवेदकपायज्ञानसयमादिः । क्रमवर्ती तु क्रोधादिदेवादिवाल्यादिलक्षणः । तत्र गत्यादिव्यातिरिक्तः क्रोधादि-क्रमवृत्तधर्मरूपनैरतर्यमात्रादर्थतरभूत एकः, अवस्थितः । द्रव्यार्थो जीवो नाम नास्ति किं तु त एव धर्मास्तथा सन्निविष्टा जीवव्यपदेशभाजः इति अस्यां कल्पनायां नास्तित्वं । यश्च वस्तुत्वेन सन्निति

द्रव्यार्थोऽशः यश्च तत्प्रतियोगिना वस्तुत्वेनाऽऽस्तिरिति पर्यायाशः । ताम्यां युगपदभेदविवक्षायां अवक्तव्य इति द्वितीयोऽशः । तस्मान्नास्ति चावक्तव्यश्चाऽऽत्मा । अयमपि सकलादेशः शेषवागोचरस्वरूपसमूहस्याऽविनाभावात्, तत्रैवातर्भूतस्य स्याच्छब्देन द्योतित्वात् । तथा सप्तमो विकल्पः चतुर्भिरात्मभिः, त्रयशः द्रव्यार्थविशेषं कचिद्दाश्रित्याऽस्तित्व पर्यायविशेष च कचिदाश्रित्य नास्तित्वमिति समुच्चितरूप भवति । द्वयोरपि प्राधान्येन विवक्षितत्वात् । द्रव्यपर्यायविशेषेण च केनचिद्द्रव्यपर्यायसामान्येन केन चित् युगपदवक्तव्यः इति तृतीयोऽशः । अतः स्यादस्ति च नास्तिचाऽवक्तव्यश्च आत्मा । अयमपि सकलादेशः यत सर्वान् द्रव्यार्थान् द्रव्यमित्यभेदाद्रेकं द्रव्यार्थं मन्यते । सर्वान् पर्यायाथाश्च पर्यायजात्यभेदादेक पर्यायार्थं, अतो विवक्षितवस्तुजात्यभेदात्कस्त्वं वस्तु एकद्रव्यार्थाभिन्न एकपर्यायाभेदोपचरितं वा एकमिति सकलसंग्रहात् । अथ कथं विकलादेशः ?

निरंशस्यापि गुणभेदादंशकल्पना विकलादेशः ॥ २९ ॥ स्वेन तत्त्वेनाप्रविष्टभागस्यापि वस्तुनो विविक्त गुणरूपं स्वरूपोपरजकमपेक्ष्य प्रकल्पितमंशं कृत्वा अनेकात्मकैकत्वव्यवस्थायां नरसिंहसिंहत्ववत् समुदायात्मकमात्मरूपमभ्युपगम्य कालादिभिरन्योन्यविषयानुप्रवेशरहिताशकल्पनं विकलादेशः । नतु केवलसिंहे सिंहत्ववत् एकात्मकैकत्वपरिग्रहात् यथा वा पानकमनेकखड्गदाडिमकर्पूरादिरसानुविद्धमास्त्राद्याऽनेकरसात्मकत्व, अस्यावसायः पुनः स्वशक्तिविशेषादिदमप्यस्तीदमप्यस्तीति विशेषनिरूपणं क्रियते । तथा नैरात्म्यैकवस्त्वभ्युपगमपूर्वक हेतुविशेषसामर्थ्यात् अप्रितिसाध्यविशेषावधारण विकलादेशः । कथं ? पुनरर्थस्याऽभिन्नस्य गुणो भेदकः ? दृष्टो हि अभिन्नस्याप्यर्थस्य गुणस्तत्त्वभेद कल्पयन् । यथा पतत् भवान् पटुरासीत् पटुतर एष म इति गुणविवक्तरूपस्य द्रव्यस्याऽसंभवात् । गुणभेदेन गुणिनोपि भेदः ।

तत्रापि तथा सप्तभंगी ॥ ३० ॥ तत्रापि विकलादेशे तथाऽऽदेशवशेन सप्तभंगी वेदितव्या । कथं ? गुणभेदकेष्वंशेषु क्रमेण यौगपद्येन क्रमयौगपद्याम्यां वा विवक्षावशात् विकलादेशा भवति । तत्र प्रथमद्वितीययोरप्रचितः क्रमः, तृतीये यौगपद्यं, चतुर्थे प्रचितः क्रमः, पचमे पष्ठे वा अप्रचितक्रमयौगपद्ये, सप्तमे प्रचितक्रमयौगपद्ये । तद्यथा सामान्यादिषु द्रव्यार्थादेशेषु केन चिदुपलभ्यमानत्वात् स्यादस्त्येवात्मेति प्रथमो विकलादेशः । अत्रेतेषां वस्तुनि सतामपि कालादिभिर्भेदविवक्षातः शब्दवाच्यत्वेनातर्भावाभावाच्चिरासाभावाच्च न, विधिर्न प्रतिषेधः । एवं शेषभोगेष्वपि विवक्षिताशमात्रप्ररूपणायां इतरेष्वैदासीन्येन विकलादेशकल्पना योज्या । ननु च सामान्यार्थाविच्छेदेन विशेषणविशेष्यसंबंधावद्योतनार्थे एवकारे सति तद्वधारणादितरेषां निवृत्तिः प्राप्नोति ? नैप दोषः अत्राप्यत एव स्याच्छब्दप्रयोगः कर्तव्यः स्यादस्त्येव जीवः इत्यादि । कोर्थः ? एवकारेणेतर्निवृत्तिप्रसंगे स्वात्मलोपात् सकलो लोपो मा विज्ञायीति वस्तुनि यथास्थित धर्मस्वरूपं तथैव द्योतयति । “स्याच्छब्दः विवक्षितार्थवागगमिति” वचनात् । एवमादेशवशात् सप्तवचन प्रकारा भवन्तीति त्रिविकल्पातरप्रवृत्तिनिमित्ताभावात् । अयं च मार्गः द्रव्यार्थिकपर्यायार्थिकनयद्वयाश्रयः । तौ च संग्रहाद्यात्मकौ । ते चार्थनयरूपेण शब्दनयरूपेण च प्रवृत्ताः । तत्र संग्रहव्यवहारजुसूत्रा अर्थनयाः । शेषाः शब्दनयाः । तत्र संग्रहः सत्त्वविषयः, सकल वस्तुतत्त्व सति अतर्भाव्यसंग्रहात् । व्यवहारोऽसत्त्वविषयः विविक्तसत्त्वाऽपरिग्रहादन्यापेक्षासत्त्वाप्रतिपत्तेः । ऋजुसूत्रो वर्तमानविषयः अतीतानागतयोः विनष्टानुपपन्नत्वेन व्यवहाराभावात् । एते त्रयोऽर्थनयाः एकैकात्मकाः सयुक्ताश्च सप्तवाक्प्रकारान् जनयन्ति । तत्राद्यः संग्रहः एकः, द्वितीयो व्यवहार एकः, तृतीय संग्रहव्यवहारौ विभक्तौ, चतुर्थः संग्रहव्यवहारौ समुच्चितौ, पचम. संग्रहः संग्रहव्यवहारौ चाविभक्तौ । षष्ठो व्यवहारः संग्रहव्यवहारौ चाविभक्तौ । सप्तमः संग्रहव्यवहारौ प्रचितौ चाविभक्तौ । एव ऋजुसूत्रेपि योज्यः । व्यजनपर्यायास्तु शब्दनयाः द्वित्रिघ वचनं प्रकल्पयति । अभेदेनाभिधानं भेदेन च यथा शब्दे पर्यायशब्दातरप्रयोगेपि तस्यैवार्थस्याभिधानाभेदः । समभिरूढे वा प्रवृत्तिनिमित्तस्य च घटस्याभिन्नस्य सामान्येनाभिधानात् । एवभूतेषु प्रवृत्तिनिमित्तस्य भिन्नस्यैकस्यैवार्थस्याभिधानात् । भेदेना

१ पर्याय आत्ये इत्यं भेदात् पाठोऽयं ख० पुस्तके । ३ सन्मात्रतत्त्वं इत्यर्थः ।
१ ग० पुस्तके विवक्षिताशब्दमात्रप्ररूपणायांमिति पाठः ।

भिधानं अथवा, अन्यथा द्वैविध्यमेकस्मिन्नर्थेऽनेकशब्दप्रवृत्तिः प्रत्यर्थं वा शब्दविनिवेशः इति । यथा शब्दे अनेकपर्यायशब्द एकः । समंभिरूटे वा नैमित्तिकत्वात् शब्दस्यैकशब्दवाच्य एकः । एवंभूते वर्तमान-निमित्तशब्द एकवाच्य एकः । अत्र चोद्यते कथमेते अस्तित्वनास्तित्वादयो धर्माः विरुद्धरूपाः एकस्मिन् वस्तुनि अविरोधमुपयांतीत्युच्यते—

विरोधाभावस्तल्लक्षणाभावात् ॥ ३२ ॥ नास्त्येषामादेशंशदर्यमाणानां विरोधः कुतस्तल्लक्षणाभावात् । इह विरोधः कल्प्यमानः त्रिधा व्यवतिष्ठते वध्यघातकभावं न वा सहानवस्थात्मना वा प्रतिबध्य प्रतिबधकरूपेण वा । तत्र वध्यघातकभाव अहिनकुलाग्न्युदकादिविषयः, सत्वेकस्मिन् काले विद्यमानयोः सति सयोगे भवति सयोगस्यानेकाश्रयत्वात् द्वित्ववत् । नासंयुक्तमुकदमर्गिन् विध्यापयति सर्वत्राग्न्यभावप्रसंगात् ततः सति सयोगे बलीयसोत्तरकालमितरद्वाध्यते नचैवमास्तित्वनात्वस्तियोः क्षणमात्रमपि एकस्मिन् वृत्तिरस्ति इति भवताभ्युपगम्यते यतो वध्यघातकभावरूपो विरोधः तयोः कल्प्येत । अथैकस्मिन् वृत्तिरभ्युपगम्येत तत्तुल्यबलहेतुसाध्यत्वात् तयोरन्यतरस्य बलीयस्त्वाभावात् वध्यघातकत्वाभावः अतस्तल्लक्षणाभावात् नासौ विरोधः संभवति । नापि सहानवस्थानलक्षणो विरोधः तल्लक्षणाभावात् । स ह्ययुगपत्काल्यार्भवति यथा आम्रफले श्यामतापीतयोः । पीततोत्पद्यमाना पूर्वकालभाविनी श्यामतां निरुणद्धि । न च तथा जीवस्यास्तित्वनास्तित्वे पूर्वोत्तरकालभाविनी । यदि स्यातां । अस्तित्वकाले नास्तित्वाभावात् जीवसत्तामात्रं सर्वं प्राप्नुवीत । नास्तित्वकालं वाऽस्तित्वाभावात्तदाश्रयो बंधमोक्षादिव्यवहारो विरोधमुपगच्छेत् । सर्वथैवासतः पुन आत्मलाभाभावात् । सर्वथा च सतः पुनरभावप्राप्त्यनुपपत्तेः नैतयोः सहानवस्थानं युज्यते । तथा जीवादिषु प्रतिबध्यप्रतिबधकभावोपि न विरोधः संभवति । यथा सति फलवृत्तसयोगे प्रतिबधकगौरवं पतनकर्म नारभते प्रतिबधात् तदभावे तु पतनकर्म दृष्यते “सयोगाभावो गुरुत्वात् पतनमिति” वचनात् । नच तथास्तित्वं नास्तित्वस्य प्रयोजनं प्रतिबध्नाति तस्मिन्नेव काले परद्रव्यादिरूपेणानुपपलब्धिबुद्ध्युत्पत्तिर्दर्शनात् । नास्तित्वं वा सदस्तित्वप्रयोजनं प्रतिबध्नाति तदैव स्वरूपाद्यपेक्षयोपलब्धिबुद्धिर्दर्शनात् । तस्मात् बाह्यमात्रमेव विरोधः । एवमर्पणाभेदादविरुद्धोऽनेकात्मको जीव इति स्थितमेतत्—

इतितत्त्वार्थवार्तिकव्याख्यानालंकारे चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

अथ पंचमोऽध्यायः

इदानीं सम्यग्दर्शनस्य विषयभावेनोपक्षिप्तेषु जीवादिषु अजीवपदार्थो विचारप्राप्तः तस्य भेदसंज्ञा-संकीर्तनार्थमिदमुच्यते तत्पूर्वकत्वादितरस्येति—

अजीवकाया धर्माधर्माकाशपुद्गलाः ॥ १ ॥

अजीवकाया इति समानाधिकरणा वृत्तिः ॥ १ ॥ अजांवाश्च ते कायाश्च ते अजीवकाया इति सामानाधिकरणलक्षणा वृत्तिरियं वेदितव्या । कथं वृत्तिः ? विशेषण विशेष्येणेति, सति व्यभिचारे नीलोत्पलादिषु वृत्तिः ? इहाप्यस्ति व्यभिचारः । कायशब्दस्य जीवेष्वपि वृत्तेः, अजीवशब्दस्यापि काले । भिन्नाधिकरणवृत्तौ को दोषः ?

१ - भिन्नाधिकरणत्वे हि अर्थांतरभावप्रसंगः ॥ २ ॥ यथा राज्ञः पुरुषः राजपुरुष इति अर्थान्तरभावे भिन्नाधिकरणत्वं भवति । तथा अजीवानां कायः अजीवकायः इति भिन्नाधिकरणत्वे गृह्यमाणेऽर्थान्तरभावः प्रसज्येत ।

दृष्टत्वात्सुवर्णागुलीयकवदिति चेन्न तत्रान्यविशेषनिवृत्त्यर्थत्वात् ॥ ३ ॥ स्यान्मतं भिन्नाधिकरणत्वेपि नार्थांतरभावः, कुतः ? दृष्टत्वात् । कथं ? सुवर्णागुलीयकवत् । यथा सुवर्णस्यांऽगुलीयकं

सुवर्णागुर्लायकमिति भिन्नाविकरणत्वेपि नार्थभेदः । तथा इहापि न दोष इति । तन्न किं कारणं ? तत्रान्यविशेषनिवृत्त्यर्थत्वात् तत्र हि सुवर्णशब्दप्रयोगः रूप्यादेः प्रमाणांतरस्य च निवृत्त्यर्थं, सुवर्णस्येदमगुर्लायकं न रूप्यादेर्न मापादेर्वेति, न तथेह अर्जावस्य काया अर्जावकाया इति विशेषणेन कदाचिदर्थान्तरनिवृत्तिरस्ति ॥

अस्तु वाऽविरोधात् ॥४॥ अथवास्तु भिन्नाविकरणा वृत्तिः । कुनः ? अविरोधान् । यस्माज्जीवोपिः कायः पंचास्ति कायेपदेऽगात्, अतस्तन्निवृत्त्यर्थोऽत्राऽर्जावशब्दप्रयोगः । अर्जावस्य कायो न जीवस्येति । किं च-

कथंचिद्भेदोपपत्तेः ॥ ५ ॥ केनचित्प्रकारेण संज्ञालक्षणाप्रयोजनाद् भेद उपपद्यते यथा सुवर्णस्यां गुर्लायकमित्यत्र सुवर्णं सामान्यं तद्विशेषोऽगुर्लायकं तयोः सामान्यविशेषयोः संज्ञालक्षणादिभिः कथंचिन्नानात्वं । यदि सर्वथैकत्वं स्यात् सुवर्णसामान्यस्यांगुर्लायकत्वं कुंडलादिषु वृत्तिर्न स्यात् । सुवर्णसामान्यवद्वाऽगुर्लायं तस्य कुंडलादिषु वृत्तिः स्यात् । तत एवान्यनिवृत्त्यर्थः प्रयोगो युक्तः, सुवर्णस्येदमगुर्लायकं न रूप्यादेरिति । यदि सर्वथैकत्वं स्यात् व्यपदेश एव न स्यात् । तथा अर्जावानां काया इत्यत्रापि कायशब्दः प्रदेशवाची । प्रदेशाश्च धर्मादीनां वक्ष्यते, ते च तेभ्यः संज्ञालक्षणादिभिः कथंचिद्विन्नाः । अन्यथा एकात्मिकत्वे धर्मादीनामेकत्वत् प्रदेशानामप्येकत्वं स्यात् । प्रदेशानां बहुत्ववत् धर्मादीनां बहुत्वं प्रसज्येत, तत एव अन्य निवृत्त्यर्थः प्रयोगो युक्तः, अर्जावानां काया न जीवस्येति । यदि सर्वथैकत्वं स्यात् व्यपदेश एव न स्यात् ततो भेदोपपत्तेः युक्ता भिन्नाविकरणा वृत्तिः । ननु चाभेदेपि लोके व्यपदेशो दृष्टः यथा शिलापुत्रकस्य शरीरं, राहोः शिर इति, न हि शिलापुत्रकादन्यच्छरीरमस्ति नापि राहोरन्यच्छिरः शिरोमात्रत्वादिति । तत्राप्यस्ति भेदः । कुतः ? शक्तिः । योऽनेकाक्रियानिष्पादनशक्तिभेदेन भिन्नरूपः शिलापुत्रकः तस्येदं शरीरं एकाक्रिया द्विषयमिति शब्दप्रकल्पिताद्बुद्धिभेदाद्वा कथंचिन्पृथक्त्वमध्यवसेयं कुतश्चैतदेवं तदन्यनिवृत्त्यर्थं विशेषणं उपादीयते । शिलापुत्रकस्येदं शरीरं न मनुष्यादेः, राहोरिदं शिरः नान्यस्य इत्येकात्मिकत्वे हि अन्यनिवृत्तिर्न स्यात् । यथा सुवर्णस्य सुवर्णं, घटस्य घट इति ॥

अर्जाव इत्यभावमात्रप्रसंग इति चेन्न भावांतरप्रतिपत्तेरनश्ववत् ॥ ६ ॥ स्यान्मतं न जीवोऽर्जाव इत्युक्तेऽभावमात्रं प्रसज्येत यथा न भावः अभाव इति तन्न । किं कारणं ? भावांतरप्रतिपत्तेः । कथं ? अनश्ववत् । यथा नायमश्वः अनश्व इत्युक्ते नामावसंप्रत्ययः किंतु नश्व युक्तमन्यसदृशाधिकरणे तथा-र्थ इति अन्यस्मिन् भाव एव तुल्योदरैकशफादिलक्षणे गर्दभे संप्रत्ययो भवति । एवमिहापि नायं जीव इति प्रतिषेधान् नामाव संप्रत्ययः, किं तु अन्यस्मिन् भाव अनुपयोगलक्षणे धर्मादीं प्रतिपत्तिर्भवति । साहचर्याभावात् अप्रतिपत्तिरिति चेन्न सत्त्वद्रव्यत्वादिभिः सादृश्योपपत्तेः । अयंोक्तं यथा न भावः, अभावः इत्युक्ते अभावमात्रसंप्रत्यय इति तदप्युक्तं सत एव पररूपत्वादिभिः अभावशब्दगोचरत्वोपपत्तेः ॥

अभ्यन्तरीकृतेश्चार्थः कायशब्दः ॥ ७ ॥ इत्यर्थमभ्यन्तरीकृत्य अत्र कायशब्दः प्रयुक्तः । काया इव काया इति । क उपमार्थः ? यथागारिकादिशरीरनामक्रमेणोदयवगात् पुद्गलैश्चायंते कायाः । तथा धर्मादीनां मनादिपारिणामिकप्रदेशचयनान्कायत्वं ।

तद्ग्रहणं प्रदेशावयवबहुत्वज्ञापनार्थं ॥ ८ ॥ तस्य कायशब्दस्य ग्रहणं क्रियते । किमर्थं ? प्रदेशावयवबहुत्वज्ञापनार्थं । मुख्यरूपेणाविद्यमानत्वेपि श्रोतॄणां सुखावबोधार्थं प्रज्ञया द्रव्यपरमाण्ववगाहमात्रत्वने प्रदिश्यंत इति प्रदेशाः, प्रदेशा एवावयवाः प्रदेशावयवाः तेषां बहुत्वस्य ज्ञापनार्थं ॥

नासंख्येयाः प्रदेशाः धर्मोधर्मैकजीवानामिति शास्त्रप्रवृत्तेः ॥ ९ ॥ न तत्प्रयोजनं उपपद्यते कुतः ? अन्यत एव तत्तत्तद्वेः । वक्ष्यते हि, असंख्येयाः प्रदेशाः धर्मोधर्मैकजीवानां इत्यत एवैषां प्रदेशबहुत्वं निहं ।

नार्थः कायग्रहणेन प्रदेशसंख्यावधारणार्थमिति चेन्नातोप्यनिश्चयात् ॥ १० ॥ स्यादेतत् 'असंख्येयाः प्रदेशाः धर्माधर्मैकजीवानां' इति अनेन प्रदेशसंख्यावधारणं क्रियते । कुतः ? त्रयाणां सभूयप्रदेशासंख्येयत्वप्रतिपत्तेः । ततः एकैकस्याऽसंख्येयप्रदेशख्यापनार्थं कायग्रहणमिति तन्न । किं कारणं ? अतोप्यनिश्चयात् । कायग्रहणादपि नास्ति निश्चयः प्रदेशप्रचयमात्रप्रतिपत्तेः । कुतस्तिर्हि तन्निश्चयः ?

लोकाकाशेऽवगाह इत्यादि वचनात् तन्निश्चयः ॥ ११ ॥ यदयं लोकाकाशेऽवगाह इत्युक्त्वा धर्माधर्मयोः कृत्स्न इत्यादि वक्ष्यते । तेन तस्य प्रदेशपरिमाणस्य निश्चयो भवति ।

अप्रदेशैकद्रव्यत्वप्रसंग इति चेन्न उक्तत्वात् ॥ १२ ॥ स्यादेतत् कायग्रहणात् ऋतेऽप्रदेशैकद्रव्यता प्राप्नोति अतस्तान्निवृत्त्यर्थं कायग्रहणमिति ? तन्न किं कारणं ? उक्तत्वात् । उक्तमेतत् 'असंख्येयाः प्रदेशाः धर्माधर्मैकजीवानां' इति वक्ष्यते ॥

आर्षानुवादार्थमिति चेन्न तदवस्थत्वात् ॥ १३ ॥ स्यादेतत् आर्षमेव प्रवृत्तं पंचास्तिकाया इत्यतः तदनुवादार्थं कायग्रहणमिति तच्च न । कस्मात् ? तदवस्थत्वात् । असंख्येयाः प्रदेशाः इत्यनेनैवाऽर्षानुवादस्य कृतत्वात् ।

स्वभावापरित्यागार्थमिति चेन्न नित्यावस्थितवचनात् सिद्धेः ॥ १४ ॥ स्यान्मत कायस्वभावापरित्यागार्थं कायग्रहणमिति तन्न । किं कारणं ? नित्यावस्थितवचनात् सिद्धेः । वक्ष्यते हि "नित्यावस्थितान्यरूपाणीति" तत एव स्वभावापरित्यागः सिद्धः । तत्तर्हि कायग्रहणं न कर्तव्यं ? कर्तव्यं । किं च प्रयोजनं ?

तत्सिद्धावसंख्येयप्रदेशावधारणसिद्धेः ॥ १५ ॥ तस्य कायशब्दस्य पंचस्वपि अस्तिकायेषु प्रदेशावयवबहुत्वार्थस्य सिद्धौ सत्यां उत्तरवचनमवधारणार्थं युज्यते । असंख्येयाः प्रदेशाः न संख्येयाः नाप्यनंताः इति विधिपूर्वकत्वादवधारणस्य ।

✓ अद्वाप्रदेशप्रतिषेधार्थं च ॥ १६ ॥ अद्वा शब्दो निपातः कालवाची स वक्ष्यमाणलक्षणः तस्य प्रदेशप्रतिषेधार्थमिह कायग्रहणं क्रियते । यथाणोः प्रदेशमात्रत्वात् द्वितीयादयोऽस्य प्रदेशा न सतीत्यप्रदेशोऽणुः । तथा कालपरमाणुरपि एकप्रदेशत्वादप्रदेश इति ।

धर्मादयः संज्ञा सामायिक्यः ॥ १७ ॥ धर्मादयः संज्ञाः सामायिक्यो दृष्टव्याः । आर्हते हि प्रवृत्तनेऽनादिनिधनेऽर्हदादिभिः यथाकालं अभिव्यक्तज्ञानदर्शनातिशयप्रकाशैरवद्योतितार्थसारे रूढा एताः संज्ञा ज्ञेयाः ॥

क्रियानिमित्ता वा ॥ १८ ॥ अथवा क्रियानिमित्ता एताः संज्ञा वेदितव्याः । कथमिति चेदुच्यते-स्वयं क्रियापरिणामिनां साचिव्यावधानाद्धर्मः ॥ १९ ॥ स्वयं क्रियापरिणामिनां जीवपुद्गलानां यस्मात्साचिव्यं दधाति तस्माद्धर्म इत्याख्यायते ॥

तद्विपरीतोऽधर्मः ॥ २० ॥ तस्य विपरीतलक्षणः अधर्म इत्याम्नायते ॥

आकाशांतेऽस्मिन् द्रव्याणि स्वयं (वा) काशत इत्याकाशं ॥ २१ ॥ जीवादीनि द्रव्याणि स्वैः स्वैः पर्यायैः-अव्यतिरेकेण यस्मिन्नाकाशते प्रकाशते तदाकाशं । स्वयं चाऽऽत्मीयपर्यायमर्यादया आकाशत इत्याकाशं ॥

अवकाशदानाद्वा ॥ २२ ॥ अथवा इतरेषां द्रव्याणां अवकाशदानादाकाशमिति पृषोदरादिषु निपातितः शब्दः ।

अलोकाकाशस्यावकाशदानाभावात्तदभाव इति चेन्न तत्सामर्थ्याविरहात् ॥ २३ ॥

स्यान्मत ? यद्यवकाशदानादाकाशमित्युच्यते अलोकाकाशे जीवाद्यवकाशदानाभावात् आकाशव्यपदेशो नोपपद्यते इति तन्न । किं कारण ? तत्सामर्थ्याविरहात् । यथैष्यत्कालस्यातिदूरस्यापि वर्तमानप्राप्त्यर्हत्वान् तत्राप्यभावेपि भविष्यदव्यपदेशो भवति । एवमलोकाकाशस्यावगाहिद्रव्याभावेपि अवगाहनशक्तिर-
विरुद्धा इत्यवकाशदानात् आकाशत्व युज्यते । अथवा क्रियानिमित्तत्वेपि रूढिविशेषबलत्वात् गो-
शब्दवत् तदभावेपि प्रवर्तते ।

पूरणगलनान्वर्थसंज्ञत्वात्पुद्गलाः ॥ २४ ॥ यथा मासं करोति भास्कर इति भासनार्थमतर्नीय
भास्करसंज्ञान्वर्था प्रवर्तते तथा भेदात् संघातात् भेदसघाताभ्यां च पूर्यते गलते वेति पूरणगलनात्मिकां
क्रियामंतर्भाव्य पुद्गलशब्दान्वर्थः पृषोदरादिषु निपातितः । यथा शवशायनं श्मशानमिति-

परमाणुषु तदभावात् पुद्गलत्वाभाव इति चेन्न गुणापेक्षया तत्सिद्धेः ॥ २५ ॥
स्यान्मत-अणूना निरव्यवत्वात् पूरणगलनक्रियाभावात् पुद्गलव्यपदेशाभावप्रसंग इति ? तन्न किं कारणं ?
गुणापेक्षया तत्सिद्धेः । रूपरसगंधस्पर्शयुक्ता हि परमाणवः एकगुणरूपादिपरिणता. द्वित्रिचतुःसंख्येयांसं-
ख्येयानंतगुणत्वेन वर्धते । तथैव हानिमपि उपयातीति गुणापेक्षया पूरणगलनक्रियोपपत्तेः परमाणुष्वपि
पुद्गलत्वमविरुद्ध । अथवा गुण उपचारात् कल्पनं पूरणगलनयो भावित्वात् भूतत्वाच्च शक्यपेक्षया
परमाणुषु पुद्गलत्वोपचारः ।

पुंगिलानाद्वा ॥ २६ ॥ अथवा पुमांसो जीवाः तैः शरीराहारविषयकरणापकरणादिभावेन गित्यत
इति पुद्गलाः । अप्वादिषु तदभावादपुद्गलत्वमिति चेत् उक्तोत्तरमेतत् ॥

बहुचनं स्वातंत्र्यप्रतिपत्त्यर्थं ॥ २७ ॥ धर्माधर्माकाशपुद्गला इति बहुवचनं स्वातंत्र्यप्रतिपत्त्यर्थं
दृष्टव्यं । किं पुनः स्वातंत्र्यं धर्मादयो गत्याद्युपग्रहान् प्रति वर्तमानाः स्वयमेव तथा परिणमते न परप्रत्यया-
धीना तेया प्रवृत्तिः इत्येतद्विचक्षितं स्वातंत्र्यं । ननु च बाह्यद्रव्यादिनिमित्तवशात् परिणामिनां परिणाम
उपलभ्यते स च स्वातंत्र्ये सति विरुच्यत इति ? नैष दोषः बाह्यस्य निर्मितवशात्, न हि गत्यादिपरिणामिनो
जीवपुद्गला गत्याद्युपग्रहे धर्मादीनां प्रेरकाः । ननु इतरेतरयोगलक्षणे द्वे न्यायप्राप्त बहुवचनं तेन कार्य
स्वातंत्र्यं प्रतीयते ? समाहारे समुदायप्रदाने एकवचनेन सिद्धे बहुवचनं ज्ञापक स्वातंत्र्यस्य । यथा दृत इत्यत्र
एकवचनेन सिद्धे बहुवचनेन ज्ञापकं अनुक्तस्यापि दृत उत्पत्तिर्यथा स्यात् इति तेन सिद्धेः । अते भव-
न्मिति यमेन प्रोक्त याम्यं धर्मशास्त्रमित्यादि ॥

प्रशस्ताभिधानाद्धर्मग्रहणमादौ ॥ २८ ॥ धर्मशब्दोऽयं लोके प्रशस्तार्थः ततोऽस्य ग्रहणमादौ क्रियते
तदनंतरमधर्मग्रहणं क्रियते कुतः लोकव्यवस्थाहेतुत्वात् ॥ २९ ॥ तदनंतरं अधर्मग्रहणं
क्रियते । कुतः ? लोकव्यवस्थाहेतुत्वात् । पंचास्तिकाया. कालश्च लोक. अवतिष्ठते । पदार्था अनया आकृत्येत्यव-
स्थाविविधसन्निवेशा वेत्रासनाद्याकारा इत्यर्थः । लोकस्य व्यवस्था तस्या हेतुत्वात् लोकव्यवस्थाहेतुत्वात् ।
असति हि अधर्मास्तिकाये गतिमतां द्रव्याणां गतिविषयानियमाभावात् । विष्वग्भावे सति लोकव्यवस्था.
विशिष्टा न स्यात् अतोऽस्य धर्मानंतरं ग्रहणं न्याय्यं ।

तत्प्रतिपत्तत्वाच्च ॥ ३० ॥ तस्य धर्मास्तिकायस्य प्रतिपक्षोऽधर्मास्तिकायः स्थितिकारणत्वात् ।
ततश्चानंतरं ग्रहणं क्रियते ।

तत्परिच्छेदत्वात्तदनंतरं आकाशग्रहणं ॥ ३१ ॥ ताम्यां धर्माधर्माभ्यां आकाशं परिच्छिद्यते ।
यत्र धर्माधर्मौ तल्लोकाकाशं इतरदलोकाकाशमित्यतः तदनंतरं आकाशग्रहणं क्रियते ।

अमूर्तत्वसाधर्म्याच्च ॥ ३२ ॥ यथा धर्माधर्मावमूर्तौ रूपादिविरहादेवमाकाशमप्यमूर्तः । अतश्चानंतरमुक्तः ।

तदवगाहित्वात् तत्समीपे पुद्गलवचनं ॥ ३३ ॥ तदाकाशमवगाह्य पुद्गला वर्तते इति तत्समीपे तेषां वचनं क्रियते ॥

आकाशग्रहणमादौ धर्मादीनामाधारत्वात् इति चेन्न लोकविनिवेशस्यानादित्वात् ३४ स्यान्मत धर्मादीनां पचानामपि द्रव्याणामाकाशं, आधारः साधारणः ततस्नस्य ग्रहण सर्वेषामादौ न्याय्यमिति तन्न, किं कारण ? लोकविनिवेशस्यानादित्वात् । नायं नियमोऽस्ति लोकविनिवेशे आकाशमाधारः इतराणि द्रव्याणि आधेयानि इति । किं तु लोकविनिवेशक्रम एवमयमनादिसिद्ध इति नाकाशमाधारः, आदिमतां हि कुडवदरादीना दृष्ट अधाराधेयभावः ।

आर्षविरोध इति चेन्न आदेशवचनात् ॥ ३५ ॥ स्यादेतत् यदाधाराधेयभावो नेष्यते, युद्धकर्मणो स्वप्रतिष्ठमाकाशं आकाशप्रतिष्ठं तनुवातवलयं तनुवातवलयप्रतिष्ठं घनवातवलयं तत्प्रतिष्ठं घनोदाधिवलय इत्यादि तद्विरोधः इति तन्न । किं कारण ? आदेशवचनात् । यदि एकातिनाधाराधेयभावो न स्यात् स्यादाधर्षविरोधः यदा तु स्यादाधाराधेयभाव इति स्यान्नाधाराधेयभाव इति आदेशवचनादित्येते ततोनास्त्यार्षविरोधः । कथमिति च दुच्यते—आकाशादीना द्रव्यार्थादेशात् स्यादाधाराधेयत्वाभावो यतः पर्यायार्थिकगुणभावे द्रव्यार्थिकप्रधान्यात् प्रतिनियतानादिपारिणामिकद्रव्यार्थेनाऽधिष्ठानानामाकाशादीनां षण्णामाधाराधेयपर्यायाभावः । द्रव्यार्थिकगुणभावे च पर्यायार्थिकप्रधान्यात् षण्णामपि द्रव्याणां आदिमत्त्वोपपत्तेराधाराधेयभावो युज्यते । ततस्तदपेक्षया आधाराधेयभाव आर्षे प्रणीत इति नास्ति विरोधः । अथवा व्यवहारनयादेशात् स्यादाधाराधेयता । यतोऽनादिपारिणामिकलोकविनिवेशेऽपि व्यवहार एव प्रवृत्तः आकाशमाधारः अन्यानि द्रव्याणि आधेयानि इति । एवभूतनयादेशात् स्यादनाधाराधेयता यतोऽनादिपारिणामिकलोकविनिवेशस्यैवभूतत्वात् स्वात्मप्रतिष्ठान्येव सर्वद्रव्याणि इति । ननुव्यवहारनयापेक्षया आधाराधेयभावान्युपगमेऽनवस्थाप्रसंगः घनोदाधिवलयस्य घनवातवलयमाधारः घनवातवलयस्य तनुवातवलयं तनुवातवलयस्य आकाशं आकाशस्याऽन्यत् तस्यान्यत् तस्याप्यन्यत् इति ? नैषः दोषः आकाशस्य सर्वगतत्वात् अनंतत्वाच्च । यदि सर्वगत, अनंतं च तस्य सर्वत्र सान्निध्यात् तस्याप्यन्यत् तस्याप्यन्यत् इति व्यवहाराभावात् अनवस्था नास्ति । परिशेषादसर्वगतत्वात्तवतः मूर्तिमतः सावयवस्यैर्द्रियकस्य स्यादनवस्था । यदि सर्वगतत्वात् अस्यानवस्था दृष्टा सोच्यते नैषोच्यते ततो विमुच्यतामनवस्थादोषकल्पना । तस्मान्निःप्रतिद्वद्वः पूर्वोक्त एवास्तु क्रमहेतुः

कालोपसंख्यानमिति चेन्न वक्ष्यमाणलक्षणत्वात् ॥ ३६ ॥ स्यादेतत्कालोपि कश्चिदजीवपदार्थोऽस्ति अतश्चास्ति यद्वाच्ये बहुकृत्वः षड्द्रव्याणि इत्युक्तं अतोऽप्योपसंख्यानं कर्तव्यमिति ? तन्न किं कारणं वक्ष्यमाणलक्षणत्वात् । वक्ष्यते हि तस्य लक्षणमुपरिष्ठान् अत्राह सर्वद्रव्यपर्यायेषु केवलस्य इत्येवमादिषु द्रव्याण्युक्तानि कानि तानीत्यत्रोच्यते—

द्रव्याणि ॥ १२ ॥

स्वपरप्रत्ययोत्पादविगमपर्यायैः द्रव्यंते द्रव्यंति वा तानीति द्रव्याणि ॥ १ ॥ स्वश्च परश्च स्वपरौ प्रत्ययौ ययोः तौ स्वपरप्रत्ययौ । उत्पादश्च विगमश्चोत्पादविगमौ येषां तं स्वपरप्रत्ययोत्पादविगमाः । के पुनस्ते ? पर्यायाः । द्रव्यक्षेत्रकालभावलक्षणो बाह्यः प्रत्ययः परप्रत्ययः तस्मिन् सत्यपि स्वयमतत्परिणामोऽर्थो न पर्यायांतरं, आस्कदति इति ? तत्समर्थः स्वश्च प्रत्ययः । तावुभौ सभूयभावाना उत्पादविगमयोः हेतु भवतः नान्यतरापाये कुशूलस्थमाषपच्यमानोदकस्थघोटकमाषवत्, एवमुभयहेतुकोत्पादविगमैः तैस्तैः स्वपर्यायैः द्रव्यंते गम्यंते द्रव्यंति गच्छति तान् पर्यायानिति द्रव्याणीति व्यपदिश्यते । भेदनयवशात् कर्तृकर्मणोर्भेदं कृत्वा निर्देशः क्रियते स्वजात्यपरित्यागेनावस्थितिरन्वयैरुपलब्धस्वरूपाणां तु मुहुमुहुर्रूपादा-

विगमव्रतां च भेदोपपत्तेः । यदा द्रव्याणां कर्म विवक्षा तदा न्यायप्राप्तः कर्मणि यः । यदा कर्तृविवक्षा तदा बहुलापेक्षया कर्तरि यः । अथवा उत्पादकविनश्वरनानापर्यायोत्पादविनाशाविच्छेदेपि साततिकद्रव्यार्थादेश-
घशेन द्रवणात् गमनात् सप्रत्ययात् द्रव्याणि कुत एतत् ? गत्यर्थानां ज्ञानार्थत्वात् ।

द्रव्यार्थे वा निपातितो द्रव्यशब्दः ॥ २ ॥ अथवा द्रव्यं भव्य इत्यनेन निपातितो द्रव्यशब्दो वेदितव्यः । द्रु इव भवतीति द्रव्य । क उपमार्थः ? द्रु इति दारु नाम यथा अग्रंथि अचिन्हं दारु तत्क्षणे कल्प्यमाने तेन तेन अभिलाषेनाकारेणाऽऽविर्भवति । तथा द्रव्यमपि आत्मपरिणामगमनसामर्थ्यं पाषाणखननोदकवदविभक्तकर्तृकरणमुभयनिमित्तवशोपनीतात्मना तेन तेन पर्यायेण द्रु इव भवतीति द्रव्यमित्युपमीयते ॥

द्रव्यत्वादिति चेन्न तदभावात् ॥ ३ ॥ स्यान्मतं यथा दंडसंबधात् दंडीत्यभिधानं प्रत्ययश्च देव-
दत्ते भवति तथा द्रव्यत्व नाम सामान्यविशेषांस्ति पृथिव्यादिषु द्रव्यभिति प्रत्ययाभिधानानां प्रवृत्तिदर्शनात् । गुणकर्मभ्यो व्यावृत्त्युपलब्धेश्चानुमीयमानान्वयव्यतिरेकः तेन योगाद्द्रव्यं न पर्यायद्रवणादिति । तत्र किं कारणं ? तदभावात् यथा दंडसंबधात् प्राक् देवदत्तो जात्यादिभिः सिद्धः । देवदत्तसंबधाच्च प्राग्दंडो वृत्तत्वद्राधिमादि-
भिः प्रसिद्धः ततस्तयोः संबधो युक्तः । नच तथा द्रव्यत्वयोगात् प्राक् द्रव्यमुपलभ्यते यद्युपलभ्येत संबधकल्पनमर्थकं स्यात् । द्रव्यत्वमपि द्रव्यसंबधान् प्राड् नोपलब्धस्वरूप, अतः तयोरसतोर्न युक्तः संबधः । अस्तित्वे चाम्युपगम्यमाने पृथगनुपलभ्यमानशक्तिकयोः संबधेपि न तच्छक्तिप्रादुर्भावोस्ति, यथा जात्यन्धयोः पृथग्दर्शनशक्तिविरहात्, न योगेपि रूपालोकनशक्तिसंभवः । तथा द्रव्यद्रव्यत्वयोः-अपि द्रव्यप्रत्ययाभिधानो-
त्पत्तिसामर्थ्यात् तत्संबधेपि न सामर्थ्यं । तत्र द्रव्यं तावत् प्राक् द्रव्यत्वसंज्ञायात् द्रव्यात्मनैव नात्मनि द्रव्य-
प्रत्ययाभिधानयोरुत्पादक । यदि स्यात् १ द्रव्यत्वसंबधस्य वैयर्थ्यं स्यात् । तथा द्रव्यत्वमपि प्राग्द्रव्यसमवायात् द्रव्यत्वात्मन्येव न द्रव्यत्वप्रत्ययाभिधाननिमित्तमास्ति । माभूद्द्रव्यत्वस्य द्रव्येण समवायस्य वैयर्थ्यमिति अतस्त-
योः पृथगनुपलभ्यमानसामर्थ्ययोः संबधेपि न तत्सामर्थ्यमस्ति इत्येवमः न द्रव्यत्वयोगाद्द्रव्यमिति । ननु च द्रव्यत्वसंबधात् प्राक् द्रव्यव्यपदेशोनास्ति अस्ति तु तत् ततःसतो द्रव्यत्वस्य युक्तः संबधः नैष दोषः । अस्ति परिहारः । कुतः १ सतोऽसत्त्वात् नहि तद्द्रव्य स्वतोस्ति सत्तायोगादेव सत्स्यात् सच नास्तीत्युक्तं । अथासत्ता-
मपि संबधः स्यात् खरविषाणादीनामपि स्यात् । किंच द्रव्यत्व नाम सर्वगतः पदार्थः स यदि अतदात्मकेन संबध्यते गुणकर्मभि खरविषाणादिभिश्च संबध्यते नचेष्यते संबधः । अथ तदात्मकेनैव संबध्यते द्रव्यत्वसंबधो व्यर्थः प्रागीप तदात्मकत्वात् तत स्वतो द्रव्यसिद्धिः । आह समवायिकारणत्वाद्द्रव्यत्वेन द्रव्यमेव संबध्यते न गुणकर्माणि नापि खरविषाणादीनि द्रव्यत्वस्य हि द्रव्यमेव समवायिकारणमिष्ट नेतराणि इत्युच्यते-

न स्वतोसिद्धत्वात् ॥ ४ ॥ यदि द्रव्यत्वादन्वद्द्रव्य स्वतःसिद्धं स्यात् अतस्तत्समवायिकारणमिति व्यपदेशाहं स्यात् नच तत्स्वतःसिद्धं किंचिदास्ति अतः स्वतोऽसिद्धत्वात् न तत्समवायिकारणं अथ तत्स्व-
तोऽसिद्धमपि समवायि कारणं खरविषाणादिषु को मत्सरः । अथाऽसत्त्वान्न समवायिकारणं तानि नन्व-
सत्त्वाद्द्रव्यमपि द्रव्यत्वस्य न समवायिकारणं । किंच—

अतस्तत्सिद्धेः ॥ ५ ॥ यत एव द्रव्यत्वस्य समवायिकारणं द्रव्यं न गुणकर्माणि अतस्तद्द्रव्यत्व द्रव्य एव समवेति न गुणकर्मादिषु इति विवक्षितं नतु, अत एव द्रव्यात्मैव द्रव्यत्व आभ्यतरार्थोऽनादि-
पारिणामिकद्रव्यापरित्यागी न द्रव्याद्बहिरन्यः सामान्यविशेषाख्यः इति एतत्सिध्यति । आह विशेषोपल-
ब्धिद्रव्यमेव समवायिकारणं द्रव्यत्वस्य । को विशेषः ? आश्रयभावः यस्माद्द्रव्यमितरेषां पदार्थानामाधारः उच्यते-

न द्रव्यमाश्रयः स्वतोसिद्धत्वात् ॥ ६ ॥ लोके स्वतः सिद्धं आधेयानामाश्रयो भवति यथा घटो जलादीनां न तथा द्रव्यत्वात् पृथक् द्रव्यं स्वतःसिद्धमस्ति यदाधारो द्रव्यत्वस्येति व्यपदिश्येत । किंच—

द्रव्याभिधानानुपपत्तिश्च ॥ ७ ॥ यस्य घादिनो द्रव्यत्वयोगात् द्रव्यमित्याभिमतं तस्य द्रव्यमित्यभिधानं नोपपद्येत कथं ? इति चेत् उच्यते-इहाऽभेदेन वा व्यपदेशः स्यात् भेदेन वा ? यदि अभेदेन व्यपदेशः, यथा यष्टिसहचरितः पुरुषो यष्टिरित्युच्यते तथा द्रव्यत्वसहचरितं द्रव्यत्वमिति व्यपदिश्यते न द्रव्यमिति । अथ मतं द्रव्यत्वस्य द्रव्यत्वमित्याभिधानमस्ति द्रव्यमिति च, तेन द्रव्यत्वेन द्रव्यमित्याभिधीयमानेन योगाद्द्रव्यमिति, तदिदमसिद्धमसिद्धेन साध्यते । द्रव्यत्वस्य द्रव्यमित्याभिधानं कुतः ? स्वत एवेति चेत् द्रव्ये कोऽपरितोषः । अर्थांतरादिति चेत् तत्रापि स एव दोषः । द्रव्यत्वाभिधानप्रसंगश्च । कुतो ह्येतत् उभयशब्दवाच्यत्वे द्रव्यत्वस्य तद्योगात् द्रव्ये द्रव्यमित्याभिधानं भवति न द्रव्यत्वमिति । अथ भेदेन व्यपदेशः यथा यष्टिरस्यास्तीति यष्टिमानिति व्यदिश्यते, एवं द्रव्यत्वमस्यास्तीति द्रव्यत्ववद्द्रव्यमित्याभिधानं प्रसज्यते न द्रव्यमित्याभिधानं प्रसज्येत । अथ मतमेतत् यथा शुक्लगुणयोगात् शुक्लः पटः इति मत्त्वर्थीयस्य निवृत्तिः, एवमिहापि मत्त्वर्थीयस्याभाव इति विषम उपन्यासः । युज्यते तत्र मत्त्वर्थीयस्याभावः गुणवचनेभ्यो निवृत्तेरन्वाख्यातत्वात् अनन्वाख्याने वा उभयवचनाः शुक्लादय इति । व्याकरणाभ्युपगम्यमाने अयं तु द्रव्यत्वशब्दो न गुणवचनः तेनाऽस्मान्मतो निवृत्तिर्दुरुपादा । किं च मत्त्वर्थस्यापि निवृत्तिर्नान्वाख्याता ततो द्रव्यमित्याभिधानं नोपपद्यते ।

त्वोत्पत्त्यभावश्चोभयथा दोषात् ॥ ८ ॥ द्रव्यस्य भावो द्रव्यत्वमिति त्वस्य चोत्पात्तिर्न प्राप्नोति कुतः ? उभयथा दोषात् । इदमिह सप्रधायै-असौ भावः द्रव्यस्याऽऽत्मभूतो वा स्यात् अनात्मभूतो वा ? यद्यात्मभूतः अनादिपारिणामिकद्रव्यस्य आत्मभवने त्वस्य विधानात्, नान्यद्द्रव्याद्द्रव्यत्वमिति संसर्गवादहानिः । अथ अर्थांतरभूतः ? द्रव्यस्य भावो द्रव्यत्वमिति विग्रहो नोपपद्यते द्रव्यानात्मभूतत्वात् द्रव्यत्वस्य । न हि घटस्य भाव इति पटे वृत्तिरुपपद्यते । किं च द्रव्यस्य भावो द्रव्यत्वमिति यथान्यो भावः, तथा द्रव्यत्वस्यान्यो भावः स्याद्वा न वा ? यदि नास्ति तस्य स्वभावाभावादभावः स्यात् । अथास्ति तस्मिन्नाभिधेये त्वत्केतुपत्तेः द्रव्यत्वत्वमिति प्राप्नोति तथा सति अनवस्था । अथ मतमेतत् यथा अवेर्मांसमिति विगृह्य आविकशब्दादुत्पत्तिर्भवति आविकमिति । तथा द्रव्यत्वस्य भाव इति विगृह्य द्रव्यशब्दादेव त्वोत्पत्तिर्भवतीति ? नैतद्युक्तं अर्थांतरविषयत्वात् । युज्यते अवेर्मांसमविकस्य मांसमिति केवलो विग्रहभेदो नार्थभेद इति एकैकं विग्रहः अपरस्मादुत्पत्तिरिति । इह तु द्रव्यद्रव्यत्वशब्दयोः पदार्थांतरविषयत्वात् विग्रहभेदे अर्थभेद इति नास्तौ न्यायः कल्पयितुं शक्यः ।

एकस्यानेकत्र वृत्त्यभावो बहुत्वप्रसंगो वा ॥ ९ ॥ तद्द्रव्यत्वमेकमित्युभ्युपगम्यते तद्वादिभिः । तत्कथमेकं निरवयवं अनेकत्र पृथिव्यादौ वर्तितुमुत्सहते ? । अथ वर्तेत ? बहुत्वमेवास्य स्यात् अनेकत्र वृत्तेः । रूपादिद्यत् । आकाशघटके सत् अनेकगवगाहत इति चेत् न वैषम्यात् । युज्यते महापरिमाणं वियदवगाहते सकलमिति गुणानां तु द्रव्यपदार्थविषयत्वात् कथममहद्द्रव्यत्व कृत्स्नं वेवेष्टि । एकत्वसंख्यागुणवद्दुपचारतो महत्त्वमस्येति चेत् तदिदमसिद्धेन साध्यते । सिद्धसाध्यव्यवस्थाश्रयो हि कथामार्गः । उपचरितस्य मुख्यकार्यसाधनाशक्तेः । अस्यापि च द्रव्यत्वेन एकमाकाशप्रदेशभेदेन त्वनतमितीष्टत्वात् दृष्टान्ताभावः ॥

नीलद्रव्यवदिति चेन्न असिद्धत्वात् ॥ १० ॥ स्यान्मतं यथा नीलद्रव्यं एकमनेकशाटीपटकंबलसंबन्धि दृष्टं तथैकं द्रव्यत्वमपि अनेकद्रव्यसंबन्धीति ? तन्न । किं कारणं ? असिद्धत्वात् । नैतत् सिद्धं शाटीपटकंबलेषु एकमेव नीलद्रव्यमिति । यथा शाठ्यादिभेदः तथा तद्द्रव्यैर्जकस्य नीलद्रव्यस्यापि भेदोपपत्तेः । एकस्मिन्नपि पटे यन्मध्ये नीलद्रव्यं न तत्प्रातयोः । यच्च प्रांतयोः न तन्मध्ये इति भेदोऽप्युपगतव्यः किमुत भिन्नेषु द्रव्येषु । नीलत्ववदिति चेन्न तदपि साध्यसमम् । अथ मतमेतत्-

दृष्टान्ताभावेपि एकत्वमस्य सिद्धं अग्निवदिति चेन्न प्रतिज्ञाहानेः ॥ ११ ॥ यथाग्नेरन्यस्मिन्नुष्णे दृष्टान्ते असत्यपि उष्णम् । एवमसत्यपि एकस्मिन् अनेकसंबन्धिनि दृष्टान्ते द्रव्यत्वस्य द्रव्येषु वृत्तिः सिध्यतीति तदपि नोपपद्यते प्रतिज्ञाहानेः । ननु दृष्टान्तो नास्तीति प्रतिज्ञाय दृष्टान्तं भ्रुवतः ते प्रतिज्ञा हीयते । किं च युक्त्यभावेपि यदि द्रव्यत्वमेकमनेकसंबन्धीति मन्येत स्वत एव द्रव्यं द्रव्यत्वमिति कस्मान्न प्रतिपद्यते । समवायादिति चेन्न तस्य प्रत्युक्तत्वात् ।

गुणसंद्रावो (संद्रावात्) द्रव्यमिति चेन्न एकांते दोषोपपत्तेः ॥१२॥ स्यादेतद् गुणसंद्रावो द्रव्यमित्येतल्लक्षणमनवद्य । गुणैः-सद्रूयते प्राप्यते गुणान्वा संद्रवति प्राप्नोति इति द्रव्यमिति ? तत्र किं कारण ? एकांते दोषोपपत्तेः । कथमिति चेदुच्यते-गुणैर्म्यो द्रव्य अन्यद्वा स्यात् अनन्यद्वा ? यद्यनन्यत् कर्तृ-कर्मभेदाभावात् निर्देशो नोपपद्यते । अपि च एकांतानन्यत्वे हि गुणा एव वां स्युः द्रव्यमेव वा । यदि गुणा एव, द्रव्याभावे तदाविनाभाविना गुणानामपि निराधारत्वादभावः स्यात् । अथ द्रव्यमेव एवमपि अलक्षणत्वात्कर-विषाणत्वकल्पना द्रव्यस्य स्यात् । अथान्यत्व गृह्येत एवमप्येकातेन स्वरूपशून्यत्वं स्यात् यस्मादभ्युपगम्योच्यते गुणैः संद्रूयते द्रव्यमिति लक्षण नोपपद्यते गुणानां निष्क्रियत्वे द्रव्य प्रत्याभिमुख्येन द्रवणाभावात् । दिक्का-लावाकाश च क्रियावद्द्रव्यो वैधर्म्यात् निष्क्रियाणि । एतेन कर्माणि गुणाश्च व्याख्याताः । निःक्रिया इति वच-नात् । गुणान् संद्रवति इति च लक्षण नोपपद्यते निःक्रियद्रव्याणां गुणान् प्रति द्रवणाभावात् । किं च—

स्वतोऽसिद्धत्वात् ॥ १३ ॥ यथावाद्रिपरिक्षेपादिलक्षणान् ग्रामादीन् स्वतःसिद्धान् देवदत्तः सिद्धः प्राप्नोति न तथा गुणाः स्वतः सिद्धा सति यान् प्राप्नुयाद् द्रव्य । आह—

पाकजदर्शनात् तत्सिद्धिः ॥ १४ ॥ पार्थिवेषु परमाणुषु अग्निसयोगात् औष्ण्यापेक्षात् श्यामां-घुच्छेदेन रक्ताधारभे च ननु प्राप्यते गुणैर्द्रव्य । उच्यते—

ननु युतसिद्धत्वप्रसंगात् ॥ १५ ॥ यदि द्रव्यमवतिष्ठते रूपादयो विनश्यति प्रादुर्भवति ननु युतसिद्धा द्रव्यरूपादय इत्यासक्त । अथाऽयुतसिद्धाः समवायसबधात् इति मत ? ननु द्रव्यवत्तन्नित्यत्व-प्रसंगः । एव सति अयुतसिद्धिर्भवति यदा रूपादयस्तदा द्रव्यं यदा द्रव्य तदा रूपादय इति ? नन्वेवं सति यथा द्रव्यं नित्यं तथा रूपादयोपि नित्याः, यथा रूपादीनामनित्यत्वं तथा द्रव्यस्येति प्राप्तं तुल्य-शक्तित्वं । किं च—

विरोधात् पंडितमूर्खवत् ॥ १६ ॥ यदि पंडितो न मूर्खः अथ मूर्खो न पंडितः तथा यदि समवायसबधात् द्रव्यादयुतसिद्धाः रूपादयः न विनश्यति न वेत्पत्स्यते, अथ विनश्यंतुपपद्यते च द्रव्य नावतिष्ठत इति कुतस्योऽय न्यायः । न तु गुणैर्द्रूयते गम्यते उपलभ्यते तदिति द्रव्य ? कस्मात् अर्थोत्तरत्वात् । न हि घटेन पट उपलभ्यते अनन्वयत्वात् । अथोपलभ्यते द्रव्यगुणलक्षणभेदेन कल्पनाविरोधः । आह भेदे एव उपलभ्योपलभकभावो दृष्टः अग्निधुमादिषु, नाऽभेदे स्वात्मनि वृत्तिविरोधात् । नह्यगुल्यग्रमात्मान स्पृशति इति ? उच्यते युज्यते अग्निधुमादिषु भिन्नेष्वेव लक्ष्यलक्षणभावः पृथक्सिद्धरूपत्वात् नच द्रव्यगुणानां पृथक् प्रसिद्धरूपता व्यतिरेकेण अनुपलब्धेः । यच्चेत्त स्वात्मनि वृत्तिविरोध इति तदप्येकातग्रहणात् सूक्त न भवति । दृश्यते हि स्वात्मन्यपि वृत्तिः यथा प्रदीपः स्वात्मान प्रकाशयति न तस्य स्वरूपप्रकाशने प्रदी-पांतरमपेक्षते । यद्यपेक्षत पटादिवदप्रकाशकत्वमेवाऽस्य स्यात् । किं च तस्य तत्त्वस्योपदेष्टा स्वात्मानं वेत्ति वा नवा ? यदि न वेत्ति स्ववचनविरोधः आत्मन्यात्ममनसोः सयोगविशेषात् आत्मप्रत्यक्षमिति वचनात् ।

असर्वज्ञत्वप्रसंगश्च ॥ १७ ॥ यद्यात्मानमेवासौ न वेत्ति कथं इतरद्विजानीयात् तत स्वपरविशेषाने-भिज्ञत्वान् अर्सवज्ञत्व प्रसज्यते । अथ वेत्ति ननु स्वात्मनि वृत्तिविरोधात् द्रव्यात्मका एव पर्यायाः द्रव्यं लक्ष-यतीति साधूक्त । यो हि मन्यते गुणसमुदायमात्रं द्रव्य नातोऽन्यत् किंचदिति तस्यापि गुणसंद्रावो द्रव्यमिति तल्लक्षण नोपपद्यते । कुतः ? कर्तृकर्मभावोदत्र । गुणसमुदायमात्रद्रव्यवादिनो हिवादिनः, न गुणाः पृथक् सति नापि समुदायः ततोऽन्योस्ति । येषां कुतश्चित्-भेदात् कर्तृकर्मभावो भवेत् । ननुचाऽभेदेऽपि कर्तृकर्मभावो दृष्टः यथाऽऽत्मान प्रदीपः प्रकाशयति इति तत्रापि कथंचित् भेदेन भवितव्यं, भासुरस्य रूपस्य द्रव्यस्य च स्यात् भेददर्शनात् । यदि सर्वथैवाऽभेदः स्यात् सर्व द्रव्य भासुररूप स्यात् भासुरस्य च द्रव्यस्य सर्वदैव ताद्रूप्य प्रसज्येत दृश्यते च मापादिभावः । नच समुदायकल्पना युज्यते गुणानां पृथक्स्वरूपानुपलब्धेः । दृश्यते मापादीनां पृथगुपलभ्यमानरूपाणां समुदायः । नापि गुणकल्पनोपपद्यते गुण्यते विशष्यते चैरर्थास्ते गुणाः विशेषणानीत्यर्थः । न च गुणिनं विशेषं य कचिदतरेण गुणानां गुणत्व भवति । किंच समुदायो गुणैर्म्यो-

स्यावा स्यादनन्यो वाऽवक्तव्यो वा । अन्यत्वानन्यत्वयोर्हि विहिताः दोषाः । यद्यवक्तव्यः स्ववचनविरोधः प्रसज्यते यदि समुदायोऽस्ति नावक्तव्यः अवक्तव्यो न समुदायोऽस्ति सतः संज्ञोपपत्तेः, अवक्तव्यस्य च सर्ववागोचराख्ये निरात्मकत्वप्रसंगात् इति शिष्टेतरवचनवत् अन्यत्वोपपत्तेश्च । यदि वक्तव्यलक्षणगुणाः समुदायो न वक्तव्यलक्षणः, ननु च लक्षणभेदादन्यत्वं सिद्धं । किं च रूपादिपरमणुसमुदायमात्रत्वे गुर्वादेः धर्मांतरस्याऽप्रादुर्भावात्, अणूनामतीन्द्रियस्वभावव्यतिक्रमाभावात् दृष्यमिदं भ्रांतिरूपं स्यात् । स एवे-
मिति चेत् प्रत्यक्षानुमानयोः तदाभासयोश्च अविशेषप्रसंगः स्यात् । द्रव्यं भव्य इति अयमपि द्रव्यशब्दः एकांतवादिनां न संभवति स्वतोऽसिद्धस्य द्रव्यस्य भव्यार्थासम्भवात् । ससर्गवादिनस्तावत् गुणकर्मसत्ता-
द्रव्यत्वादिसामान्यविशेषेभ्यो द्रव्यस्यात्यतमन्यत्वे स्वरविषाणकल्पस्य स्वतोऽसिद्धत्वात् न भवनक्रियायाः कर्तृत्वं युज्यते । परतः सिद्धिरपि स्वतोऽसिद्धस्य न संभवति खरविषाणवत् । गुणसमुदायमात्रत्वेपि समु-
दायस्य संवृत्या कल्पितस्याऽसत्त्वात् गुणानां प्रत्येकं अनुपलब्धत्वात्तदव्यतिरेकाच्चाऽसत्त्वमिति भवनक्रि-
यायाः कर्तृता दुरुपपादा । अनेकांतवादिनस्तु गुणसंद्रावो द्रव्यं, द्रव्यं भव्य इति चोपपद्यते । पर्यायिपर्या-
ययोः कथंचिद्भेदोपपत्तेरित्युक्तं पुरस्तात् ।

धर्मादिसामनाधिकरण्याद्बहुवचनं ॥ १८ ॥ प्रकृताः धर्मादयो बहवः तत्सामानाधिकरण्याद्बहु-
वचनेन निर्देशः क्रियते-॥

धर्मादिव्येव द्रव्यमपि नान्यतानीति पुल्लिङ्गप्रसंग इति चेन्न आविष्टलिङ्गत्वात् ॥ १९ ॥
स्यादेतत् यदि तत्सामानाधिकरण्याद्बहुवचनं क्रियते तत एव पुल्लिङ्गमपि प्राप्नोति इति । ते हि अजीवकाया
लक्षा. पुल्लिङ्गा इति ? तन्न किं कारणं ? आविष्टलिङ्गत्वात् । आविष्टोऽह्यं द्रव्यशब्दः वचनादिवत् स्वालिङ्गं
न जहाति । अनंतरत्वाच्चतुर्णामेव द्रव्यव्यपदेशप्रसंगे अन्योपादानार्थमिदमुच्यते—

जीवाश्च ॥ ३ ॥

जीवशब्दो व्याख्यातार्थः ॥

जीवत्वादिति चेन्न प्रतिषिद्धत्वात् ॥ १ ॥ स्यादेतत् जीवत्वं नाम सामान्यविशेषोऽस्ति तेन यो-
गाज्जीवा इति ? तन्न किं कारणं ? प्रतिषिद्धत्वात् । द्रव्यत्ववदस्य प्रतिषेधो वेदितव्यः । किं च—

अनवस्थाप्रतिज्ञाहानिदोषप्रसंगात् ॥ २ ॥ यो जीवत्वसंयोगाज्जीव इति प्रत्ययाभिधाने कल्प-
यति स पृष्टव्यः—जीवत्वे केन योगात् प्रत्ययाभिधानवृत्तिरिति ? तत्रापि अन्यत एवेति चेत् अनवस्थाप्रसंगः ।
अथाऽनवस्थादोषो माऽक्लृप्त इति जीवत्वे स्वत एव वृत्तिरभ्युपगम्यते ननु प्रतिज्ञाहानिस्तेऽर्थांतरसंसर्गात्
सर्वत्र वृत्तिरिति, तद्दर्ज्जीवैऽपि स्यात् । अथ मतमेतत् जीवत्वे प्रदीपवत् स्वत एव वृत्तिरिति जीवे कोऽप-
रित्तोपः । आह पदार्थांतरत्वादेव जीवजीवत्वयोः न जीवत्ववत् जीवे स्वतः प्रत्ययाभिधानसिद्धिः, यस्मात् न
पदार्थांतरधर्मः पदार्थांतरे भवितुमर्हति पदार्थांतरत्वादेव अन्यथा पदार्थसंकरप्रसंगः, स च नस्त्यतो नानव-
स्थाप्रतिज्ञाहानिदोषो स्त इति । उच्यते—

न पदार्थांतरत्वासिद्धेः ॥ ३ ॥ यदि जीवजीवत्वयोः पदार्थांतरत्वं अभविष्यत् अपि तर्हि धर्म-
संकराभावोऽसत्स्यत् ननु पदार्थांतरत्वमस्ति इत्युक्तं पुरस्तात् स्वतोऽसिद्धत्वात् । किं च प्रतिज्ञाहानि-
स्ते प्रसजति यदि पदार्थांतरधर्मः पदार्थांतरे न भवेत्, सत्तायाः सदिति प्रत्ययाभिधानहेतुत्वलक्षणो धर्मः
द्रव्यगुणकर्मसु न स्यात् । अथ योगेपि सत्प्रत्ययाभिधानहेतुत्वं सत्ताया एवेति चेत् न संति द्रव्यगु-
णकर्माणि सत्प्रत्ययाभिधानहेतुत्वविरहान् खरविषाणवत् इत्यासक्तं । ततः सिद्धमेतत् जीवनीक्रियोपलक्षित-
द्रव्यविशेषविषयाऽनादिपारिणामिकी जीवसंज्ञेति ॥

द्रव्यलक्षणयोगाद्रव्याणीति चेन्न नियमार्थत्वात् ॥४॥ स्यान्मतं उत्पादय्यदधौव्यदयुक्त स-
दिति द्रव्यलक्षणं वक्ष्यते तेन योगात् धर्मादीनां द्रव्यत्वं सिद्धं नार्थोनेन द्रव्यसख्यानेन इति ? तन्न । किं का-
रणं ? नियमार्थत्वात् । नियमार्थोऽयमारभः धर्माऽधर्माऽऽकाशपुद्गला जीवाश्च वक्ष्यामाणलक्षणेन कालेन
सह षडेव द्रव्याणीति । तेनान्यवादिपरिकल्पिताना दिगादीना निवृत्तिः सिद्धा । कथमिति चेत् उच्यते-पार्थि-
व्यप्तेजोवायुमनासि पुद्गलद्रव्येऽतर्भवति रूपरसगंधस्पर्शवत्त्वात् । वायोर्भिनसश्च रूपादियोगाभाव इति चेन्न
रूपादिमत्त्वात् । वायुस्तावत् रूपादिमान् स्पर्शवत्त्वात् घटादिवत् । चक्षुरादिकरणप्राह्यत्वाभावात् रूपाद्य-
भाव इति चेन्न परमाण्वादिषु अतिप्रसगात् । मनोपि द्विविध द्रव्यमनो भावमनश्चेति । तत्र भावमनो
ज्ञान तस्य जीवगुणत्वादात्मन्यंतर्भावः । द्रव्यमनश्च रूपादियोगात् पुद्गलद्रव्यविकारः । तद्योगाभावोऽनु-
पलभ्यमानत्वात् इति चेत् परमाण्वादिषु विधर्मस्वपि वृत्तेः सशयहेतुत्व । रूपादिमन्मनो ज्ञानोपयोगकरणत्वात्
चक्षुरिन्द्रियवत् । अमूर्तेषु शब्दे ज्ञानोपयोगकरणत्वदर्शनात् व्यभिचारी हेतुरिति चेन्न तस्य पौद्गलिकत्वात्
मूर्तिमत्त्वोपपत्तेः । परमाण्वादीनामतीन्द्रियत्वेपि रूपादिमत्कार्यदर्शनात् रूपादिमत्त्वमनुमीयते न तथा वायूनां
मनसां च रूपादिमत्कार्यं उपलभ्यते यतोऽवसीयते रूपादिमत्त्वमेवामिति चेन्न तेषामपि तदुपपत्तेः । सर्वेषां
परमाणूनां सर्वरूपादिमत्कार्यत्वप्राप्तियोग्यताभ्युपगमात् : न च कोचित् पार्थिवादिजातिविशेषयुक्ताः परमा-
णव' संति जातिसकरेण आरभदर्शनात् । दिशोऽप्याकाशेऽतर्भावः आदित्योदयाद्यपेक्षया आकाशप्रदेशपं-
क्तिषु इत इदमिति व्यवहारोपपत्तेः ॥

जीवा इति बहुवचनं वैविध्यख्यापनार्थं ॥ ५ ॥ जीवा इति बहुवचनं क्रियते वैविध्यख्याप-
नार्थं । विविधा हि जीवाः संसारिणो मुक्ताश्चेति । संसारिणोपि गतीन्द्रियादिचतुर्दशमार्गणास्थानविकल्पात्
मिथ्यादृष्ट्यादिकचतुर्दशगुणस्थानभेदान् सूक्ष्मवादसादिचतुर्दशजीवस्थानविकल्पाच्च विविधाः । मुक्ताश्च
एकद्वित्रिःचतुःसख्येयासख्येयानतसमयासिद्धपर्यायभेदाश्रयात् मुक्तिहेतुशरीराकारानुभेदादपि स्वक्षेत्रपरक्षेत्रा-
वगाहनादिभेदाच्च विविधाः ।

एकयोग इति चेन्न जीवानामेव प्रसंगात् ॥ ६ ॥ स्यान्मत एक एव योगः कर्तव्यः द्रव्याणि
जीवा इत्येव चगच्छाकरणात् लब्धिरिति तन्न किं कारणं जीवानामेव प्रसंगात् । तथा सति जीवा एव
द्रव्याणि न धर्मादीनि इत्यनिष्टमासज्यते ॥

बहुवचनादिति चेन्न उक्तत्वात् ॥ ७ ॥ स्यादेतद्द्रव्याणीति बहुवचनात् धर्मादीनां जीवानां च
द्रव्यसज्ञा सिध्यतीति ? तन्न । किं कारणं ? उक्तत्वात् । उक्तमेतत् जीवा इति बहुवचनं वैविध्यख्यापनार्थं इति ।
तत्सामानाधिकरण्यात् द्रव्याणि इति बहुवचनं न्यायप्राप्तं इति न ततो धर्मादिगतिः ॥

अधिकारादिति चेन्न जीवावबद्धत्वात् ॥ ८ ॥ स्यादेतत् 'अजीवकायाः धर्माधर्माकाशपुद्गला.'
इत्यजीवाधिकारान् एकयोगेपि जीवाजीवयोर्द्रव्यसज्ञा सेत्स्यति इति ? तन्न किं कारणं ? जीवावबद्धत्वात् ।
द्रव्यशब्दोऽयं जीवावबद्ध इति जीवानामेव द्रव्यसंज्ञा प्राप्नोति ॥

सत्यप्यधिकारे यत्नाभावाच्च ॥ ९ ॥ अनुवर्तमाना अपि विधयो नचानुवर्तनादेव भवति किं
तर्हि यत्नाद्भवतीति जीवानामेव द्रव्यसज्ञा स्यात् अजीवानां न स्यात् यत्नाभावात् । ततः पृथक्योगग्रहणं
न्याय्यं । एव च कृत्वा च शब्दोप्यर्थवान् भवति । उक्तानां द्रव्याणां विशेषप्रतिपत्त्यर्थमाह—

नित्यावस्थितान्यरूपाणि ॥ ४ ॥

नित्यशब्दो ध्रौव्यवचनः ॥ १ ॥ अयं नित्यशब्दः ध्रौव्यवचनो वेदितव्यः । नेर्ध्वे ल्योऽन्वाख्यातः
किं पुनरिह नित्यत्व ?

तद्भावाव्ययो नित्यत्वं ॥ २ ॥ येन भावेन उपलक्षितं द्रव्य तस्य भावस्याऽव्ययो नित्यत्वमु-
च्यते । वक्ष्यते 'तद्भावाव्ययं नित्यमिति' । धर्मादीनि द्रव्याणि गतिहेतुत्वादिविशेषलक्षणद्रव्यार्थादेशान्
अस्तित्वादिसामान्यलक्षणद्रव्यार्थादेशाच्च कदाचिदपि न व्ययंतीति नित्यानि ।

इयस्वानतिवृत्तेरवस्थितानि ॥ ३ ॥ धर्मादीनि पदपि द्रव्याणि कदाचिदपि पङ्क्ति इयस्वान्नास्ति-
वर्तते । ततोऽवस्थितानीत्युच्यते । अथवा धर्माधर्मलोकाकाशौकजीवानां तुल्यासंख्येयप्रदेशत्वं । अलोकाकाशस्य
पुद्गलानां चाऽनतप्रदेशत्व कालस्याप्येकप्रदेशत्वमित्येतादित्यच्च, तस्यानतिवृत्तेः अवस्थितानीति व्यपदिश्यते ।

गतार्थत्वात्तदवक्तव्यमिति चेन्न परिणामानेकत्वात् ॥ ४ ॥ स्यान्मतं नित्यवचनेनैव गतार्थ-
त्वात् अवस्थितानीति न वक्तव्यं न हि नित्यत्वमतिक्रम्यावस्थितत्वमस्तीति ? तन्न किं कारण ? परिणामानेकत्वात् ।
धर्मादीनामेकगतिपरिणामोऽस्ति गतिस्थित्युपग्रहादिपर्यायोत्पादव्यव्यवस्थितिलक्षणः, अतः किं ? अमुष्मिन्
परिणामानेकत्वेपि न मूर्तिमत्त्वोपयोगपरिणामो भवति धर्माधर्मकालाकाशानां, नापि जीवानामेघतत्रत्व
पुद्गलानां च अमूर्तत्व अवस्थितवचनात् ।

विरोधादयुक्तमिति चेन्न उभयनयसद्भावात् ॥ ५ ॥ स्यादेतत् परिणामानेकत्वं येषामिष्टमव-
स्थितत्वमिति एतद्विरुद्धमिति तन्न । किं कारण ? उभयनयसद्भावात् । धर्मादीना सर्वेषां द्रव्याणां द्रव्यार्थिक-
पर्यायार्थिकाऽन्यतरगुणप्रधानभावार्पणाभेदात् स्थित्युत्पत्तिनिरोधात्मकमविरुद्धमवस्थितविशेषणं, वा नित्यग्रह-
णमवस्थितविशेषणं विज्ञायते । यथा गमनागमनावयनेकपर्यायसद्भावेप्यभीक्षणप्रजल्पनसद्भावात् नित्यप्रजल्पि-
तो देवदत्त इत्युच्यते । तथोभयकारणवशोपनीतोत्पादनिरोधसम्भवेपि अमूर्तत्वादिस्वभावं कदाचिदपि धर्मा-
धर्मादीनि न जहतीति नित्यावस्थितानीत्युच्यते ।

क्रियावच्चनिवृत्त्यर्थमवस्थितवचनमिति चेन्न निःक्रियाणीत्याम्नातत्वात् ॥ ६ ॥ स्यादेतत्
परिस्यंदात्मिकायाः क्रियायाः निवृत्त्यर्थमवस्थितवचनमिति ? तन्न । किं कारण ? निष्क्रियाणीत्याम्नातत्वात् ।

अरूपग्रहणं द्रव्यस्वतत्त्वनिर्ज्ञानार्थं ॥ ७ ॥ अरूपग्रहणं क्रियते द्रव्यस्वतत्त्वनिर्ज्ञानार्थं । न वि-
द्यते रूपं येषां तान्यरूपाणि । रूपव्युदासात्तदविनाभाविना रसादीनामपि व्युदासो वेदितव्यः । अरूपाणि
अमूर्तानीति यावत् ।

वृत्तौ पंचत्ववचनात् षड्द्रव्योपदेशव्याघात इति चेन्न अभिप्रायाऽपरिज्ञानात् ॥ ८ ॥
स्यान्मतं वृत्तावुक्तमवस्थितानि धर्मादीनि न हि कदाचित्पंचत्वं व्यभिचरतीति ततः षड्द्रव्याणीत्युपदेशस्य
व्याघात इति ? तन्न । किं कारण ? अभिप्रायापरिज्ञानात् । अयमभिप्रायो वृत्तिकरणस्य—कालश्चेति पृथग्
द्रव्यलक्षण कालस्य वक्ष्यते तदनपेक्षादिकृतानि पंचैव द्रव्याणीति षड्द्रव्योपदेशविरोधः । यथा सर्वेषां
द्रव्याणां नित्यावस्थितानि इत्येतत् साधारण लक्षण तथा अरूपत्वमपि प्राप्तमतस्तदपवादार्थमाह—

रूपिणः पुद्गलाः ॥ ५ ॥

रूपशब्दस्याऽनेकार्थत्वे मूर्तिपर्यायग्रहणं शास्त्रसामर्थ्यात् ॥ १ ॥ रूपशब्दोऽनेकार्थः
क्वचिद्द्रव्ये वर्तते गोरूपाणि गोद्रव्याणि इत्यर्थः । क्वचित् स्वभावे वर्तते चैतन्य पुरुषस्य स्वरूप स्वभाव
इत्यर्थः । क्वचिदभ्यासे वर्तते दशरूपमध्ययन कार्यं दरावारानभ्यासः कार्यं इत्यर्थः । क्वचिच्छ्रुतौ वर्तते
स्वरूप शब्दस्य स्वा श्रुतिरित्यर्थः । क्वचिन्महाभूतेषु वर्तते रूप-चत्वारि महाभूतानि उपादाय रूपं चेति ।
क्वचित् गुणविशेषे वर्तते चक्षुर्ग्रहणयोग्यो योऽर्थस्तद्रूपमिति । क्वचिन्मूर्तिपर्यायवचनः रूपिद्रव्य मूर्तिमद्रव्य-
मित्यर्थः तत्रेह मूर्तिपर्यायवचनो रूपशब्दो गृहीतव्यः । कुत ? शास्त्रसामर्थ्यात् । अर्हत्प्रोक्ते हि गणधरावधारितं
श्रुते शास्त्रेऽभिहितं रूपिद्रव्य मूर्तिमद्रव्यमिति । तस्मात् रूपिणः पुद्गला मूर्तिमतः पुद्गला इत्यर्थः । का-
पुनः मूर्ति ? रूपादिसंस्थानपरिणामो मूर्तिः । रूपमादिर्येषां त इमे रूपादयः के पुनस्ते ? रूपरसगंधस्प-

शाः । परिमडलत्रिकोणचतुरस्रायतचतुरस्रादिराकृतिः सस्थानं । तै रूपादिभिः संस्थानैश्च परिणामो मूर्ति रित्याख्यायते ।

गुणविशेषवचनग्रहणं वा ॥ २ ॥ अथवा रूपमित्यनेन गुणविशेषो गृह्यते । चक्षुर्ग्रहणयोग्यः ।

रसाद्यग्रहणमिति चेन्न तदविनाभावात् तदंतर्भावसिद्धेः ॥ ३ ॥ स्यादेतत् गुणविशेषग्रहणे सति रसादीनामग्रहणं प्रसक्तमिति ? तन्न ? किं कारणं तदविनाभावात् तदंतर्भावसिद्धेः । रूपाविनाभाविनो हि रसादयो रूपग्रहणेन गृह्यन्ते ।

इनोत्पत्तिरभेदादिति चेन्न कथंचिच्चतिरेकसिद्धेः ॥ ४ ॥ स्यादाकृतं सति भेदे इन उत्पत्ति ईष्टा यथा दडोस्यास्तीति दंडीति न च तथा रूपं द्रव्याद्भिन्नमस्ति तस्यैव रूपादिपर्यायपरिणामात् । तत् इन उत्पत्ति नोपपद्यते रूपमेयामस्ति ते रूपिणः इति ? तन्न किं कारणं ? कथंचिच्चतिरेकसिद्धेः । यद्यपि पुद्गल द्रव्यादनन्यद्रूपं तत्परिणामात् द्रव्यार्थदेशाद् व्यतिरेकेणाऽनुपलब्धेः । तथापि पर्यायार्थिकनयविवक्षावि-
कृतिभेदे रूपाविनाशे पुद्गलावस्थानात् उत्पादानुत्पाद्यत्वादादिमदनादिमत्त्वात् अन्यव्यतिरेकरूपवाग्निज्ञान वृत्तिहेतुत्वादित्येवमादिभिः हेतुभिः कथंचिच्चतिरेकः सिध्यतीति तदपेक्षः इनः प्रादुर्भावः सिद्धः । तेनैव व्यपदेशाच्च अनन्यत्वेपि लोकं व्यपदेशो दृष्टः । आत्मवान् आत्मा सारवान् वृक्षः इति । नहि आत्मनोऽन्य आत्मास्ति । नापि वृक्षादन्यः सारः तथापि व्यपदेशो दृश्यते । एवमिह अनन्यत्वेपि व्यपदेशो वेदितव्यः ।

पुद्गला इति बहुवचनं भेदप्रतिपादनार्थं ॥ ५ ॥ पुद्गला इति बहुवचनं क्रियते । किं प्रयोजनं ? भेदप्रतिपादनार्थं । भिन्ना हि पुद्गलाः परमाणुभेदान् स्वधभेदाच्च । तद्विकल्पा उपरिष्टाद्वक्ष्यते । अत्राह किं पुद्गलवद्भर्मादीन्यपि द्रव्याणि प्रत्येक भिन्नानि ? इत्यत्रोच्यते ।

आ आकाशादेकद्रव्याणि ॥ ६ ॥

अभिविधावाद् प्रयोगः ॥ १ ॥ अभिविधिरभिव्याप्तिः, तस्मिन्नर्थे अयमाद् प्रयुज्यते तेनाऽऽ-
काशास्यापि एकद्रव्यत्वसंकीर्तनं भवति । यदि हि मर्यादायां गृह्यते आकाशांतर्भावो न स्यात् । सौत्री-
मानुपूर्वमाश्रित्य इदमुक्तं तेन धर्माधर्माकाशानि गृह्यन्ते ।

एकशब्दः संख्यावचनः ॥ २ ॥ अन्याऽसहायाद्यनेकार्थसंभवेव्ययमेकशब्दः संख्या-
वचनो दृष्टव्यः ।

तत्संबन्धाद्रव्यस्यैकवचनप्रसंग इति चेन्न धर्माद्यपेक्षया बहुत्वसिद्धेः ॥ ३ ॥ स्यान्मतं
यद्यप्येकशब्दः संख्यावचनः तेन समानाधिकरण्याद्द्रव्यशब्दस्याप्येकवचनमेव प्राप्नोतीति ? तन्न किं
कारणं धर्माद्यपेक्षया बहुत्वसिद्धेः । धर्मादीनि बहूनि द्रव्याणि तदपेक्षया बहुवचनं युज्यते । एकास्यानेका-
धप्रत्यायनशक्तियोंगात् ।

एकैकमित्यस्तु लघुत्वात् ॥ ४ ॥ अत्र कश्चिदाह आ आकाशादेकैकमित्येवतावदस्तु सूत्रं कुतः
लघुत्वात् । कथं द्रव्यगतिः ? प्रसिद्धत्वाद्द्रव्यगतिः । धर्मादीनि पद्द्रव्याणि इति प्रसिद्धमिति द्रव्यगतिर्भ-
वति तस्मादनर्थकं द्रव्यग्रहणमिति ।

न वा द्रव्यापेक्षयैकत्वख्यापनार्थत्वात् ॥ ५ ॥ न वानर्थकं । किं कारणं ? द्रव्यापेक्षया एकत्वख्या-
पनार्थत्वान् । एकैकमित्युक्ते न ज्ञायते किं द्रव्यतः क्षेत्रतः कालतः भावत इति ? अतोऽसदेहार्थं द्रव्यग्रहणं
क्रियते । तेनाऽयमर्थो गृह्यते-गतिस्थितिपरिणामिविविधजीवपुद्गलद्रव्यानेकपरिणामनिमित्तत्वेन सत्यपि भा-
वतो बहुत्वे सति च प्रदेशभेदादसंख्येयक्षेत्रत्वे धर्मद्रव्यमधर्मद्रव्य च द्रव्यत एकैकमेव, आवगाहानेकद्रव्यविवि-
धावगाहनिमित्तत्वेन अनतभावत्वेपि प्रदेशभेदात् सति चाऽनंतक्षेत्रत्वे द्रव्यतः एकमेवाकाशमिति न जीव-
पुद्गलवदेया बहुत्वं । नापि धर्मादिवत् जीवपुद्गलानामेकद्रव्यत्वं । यदि हि स्यात् दृष्टस्य क्रियाकारकभेदस्य इष्ट-

स्य च संसारमोक्षक्रियाविस्तरस्य विरोधः स्यात् । आह कालद्रव्यं किं एकेमनेकमिति उत्तरत्राऽस्य निर्णयो वक्ष्यते । अधिकृतानामेवैकद्रव्याणां विशेषप्रतिपत्त्यर्थमिदमुच्यते—

निःक्रियाणि च ॥ ७ ॥

उभयनिमित्तापेक्षः पर्यायविशेषो द्रव्यस्य देशांतरप्राप्तिहेतुः क्रिया ॥ १ ॥ अभ्यंतर क्रियापरिणामशक्तियुक्तं द्रव्यं, बाह्यं च नोदनाभिघाताद्यपेक्ष्योत्पद्यमानः पर्यायविशेषः, द्रव्यस्य देशांतरप्राप्तिहेतुः क्रियेत्युपदिश्यते । उभयनिमित्त इति विशेषण द्रव्यस्वभावनिवृत्त्यर्थं । यदि हि द्रव्यस्वभावः स्यात् क्रियापरिणामिनो द्रव्यस्याऽनुपरतक्रियत्वप्रसंगः । द्रव्यस्य पर्यायविशेष इति विशेषण अर्थांतरभावनिवृत्त्यर्थं । यदि हि क्रिया द्रव्यादर्थीतरभूता स्यात् द्रव्यनिश्चलत्वप्रसंगः । देशांतरप्राप्तिहेतुरिति विशेषण ज्ञानादिरूपादिनिवृत्त्यर्थं ।

तस्याः प्रादिवृत्त्याऽन्यपदार्थगतिः ॥ २ ॥ तस्या क्रियायाः प्रादिवृत्त्या अन्यपदार्थगतिर्भवति निःक्रांतानि क्रियायाः निःक्रियाणीति ।

निःक्रियत्वाद् उत्पादाभाव इति चेन्न अन्यथोपपत्तेः ॥३॥ स्यादेतद्धर्मादीनि द्रव्याणि यदि निःक्रियाणि ततस्तेषां उत्पादो न भवेत् क्रियापूर्वको हि घटादीनामुत्पादो दृष्टः । उत्पादाभावाच्च व्ययाभाव इति सर्वद्रव्याणां उत्पादादित्रितयरूपकल्पनाव्याघात इति ? तन्न किं कारणं ? अन्यथोपपत्तेः । क्रियानिमित्तोत्पादाभावेपि एषां धर्मादीनामन्यथोत्पादः कल्प्यते । तद्यथा द्विविध उत्पादः स्वनिमित्तः परप्रत्ययश्च । स्वनिमित्तस्तावत् अनंतानामगुरुलघुगुणानामागमप्रामाण्यादभ्युपगम्यमानानां षट्स्थानपतितया वृद्ध्या हान्या च वर्तमानानां स्वभावादेषामुत्पादो व्ययश्च । परप्रत्ययोपि अश्वादेर्गतिस्थित्यवगाहनहेतुत्वात् । क्षणे क्षणे तेषां भेदात् तद्वेतुत्वमपि भिन्नमिति परप्रत्ययापेक्षः उत्पादो विनाशश्च व्यवहियते ।

निःक्रियत्वात् गतिस्थित्यवगाहनाक्रियाहेतुत्वाभाव इति चेन्न वलाधानमात्रत्वादिन्द्रियवत् ॥ ४ ॥ स्यादेतद्यद्येतानि निःक्रियाणि गतिस्थित्यवगाहनाक्रियाहेतुत्वं एषां नोपपद्यते ? क्रियावति हि जलादीनि मत्स्यादीनां गत्यादिनिमित्तानि दृष्टानि इति ? तन्न किं कारणं ? वलाधानमात्रत्वात् । इन्द्रियवत् । यथा दिदृक्षोश्चक्षुरिन्द्रिय रूपोपलब्धौ वलाधानमात्रमिष्टं न तु चक्षुषः तत्सामर्थ्यं इन्द्रियांतरोपयुक्तस्य तदभावात् । यथा वाऽऽयुःसक्षयात् आत्मनि शरीरान्निःक्राते सदपीन्द्रिय रूपोपलब्धौ समर्थं न भवति ततो ज्ञायते आत्मन एवैतत्सामर्थ्यं इन्द्रियाणां तु वलाधानमात्रत्वमिति । तथा स्वयमेव गतिस्थित्यवगाहनपर्यायपरिणामिनां जीवपुद्गलानां धर्माधर्माकाशद्रव्याणि गत्यादिनिवृत्तौ वलाधानमात्रत्वेन विवाक्षितानि न तु स्वयं क्रियापरिणामीनि । कुत पुनरेतदेवमिति चेदुच्यते—द्रव्यसामर्थ्यात् । यथा—आकाशमगच्छत्सर्वद्रव्यैः सबद्धं न चास्य सामर्थ्यमन्यस्यास्ति । तथा च निःक्रियत्वेषां गत्यादिक्रियानिवृत्तिं प्रति वलाधनमात्रत्वमसाधारणमवसेयम् ।

चशब्दोऽभिहितसंबन्धार्थः ॥ ५ ॥ चशब्दः क्रियते अभिहितानामेकद्रव्याणां संबन्धार्थः । अतो धर्माऽधर्माकाशानां निःक्रियत्वनियमाज्जीवपुद्गलानां स्वतः परतश्च क्रियापरिणामित्वं सिद्धं । अत्र काश्चिदाह आत्मा सर्वगतत्वान्निःक्रिय क्रियाहेतुगुणसमवायात् परत्र क्रियाहेतुप्रतिष्ठेति तत्प्रतिविधानार्थमाह—

द्रव्यस्य क्रियापरिणामिनोऽर्थांतरे तत्परिणामसामर्थ्यं वायुवत् ॥६॥ यथा वायु स्वयं क्रियापरिणतत्वात् वनस्पतौ क्रियानिमित्तं । तथात्मनः क्रियापर्यायस्वभावस्य वीर्यांतरायज्ञानावरणक्षयक्षयोपशमागोपांगनामलाभावदृष्टे सति विहायोगतिनामोदयापादितशक्तिविशेषे च सति ब्रज्यामनुतिष्ठतः हस्तादिषु क्रियोत्पत्तिर्युक्ता न तु निःक्रियस्यात्मनः परत्र क्रियाहेतुत्व युक्तं । तत्र यदुक्तं आत्मसंयोगप्रयत्नाभ्यां हस्ते कर्मस्येतदपाकीर्णं । कथमिति चेदुच्यते—

अतत्परिणामस्य तदभावो व्योमवत् ॥ ७ ॥ यथा व्योम्नो निःक्रियस्य घटादिषु सत्यपि संयोगे न क्रियाहेतुत्वं । तथाऽऽत्मनो निःक्रियस्य सत्यपि संयोगे हस्तादिषु न क्रियाहेतुत्वं युक्तं । किं च—

उभयोः निःक्रियत्वात् ॥ ८ ॥ यथोभयोर्जात्यन्धयोः संबन्धेन दर्शनशक्तिप्रादुर्भावोऽस्ति । तथाऽऽत्मसयोगप्रयत्नयोः निःक्रियत्वात् क्रियाहेतुत्वमयुक्त । कथं निःक्रियत्वमिति चेदुच्यते—दिक्कालावाकाशं च क्रियावद्भयो वैधर्म्यात् निःक्रियाणि । एतेन कर्माणि गुणाश्च व्याख्याताः । निःक्रिया इति वचनात् ।

संयोगप्रयत्नयोः गुणत्वात् निःक्रियत्वं अग्निसंयोगवदिति चेन्नास्मादिष्टसिद्धेः ॥ ९ ॥ स्यान्मत यथा अग्निसयोगः उष्णापेक्षं परत्र घटादौ पाकजान् रूपादीनारभते नात्माधारेऽग्नौ । तथाऽऽत्मसयोगप्रयत्नयोरदृष्टापेक्षयोः हस्तादौ क्रियाहेतुत्व युक्त नात्मनीति ? तन्न किं कारण अस्मादिष्टसिद्धेः । यथा-अग्निसयोगो रूपादिमद्द्रव्यगुणः परत्र घटादौ रूपादिमति रूपाद्यतरोत्पत्तिहेतुर्भवति । तथाऽऽत्मसयोगप्रयत्नावपि परत्र हस्तादौ क्रियामारभमाणौ क्रियावद्द्रव्यगुणाविति क्रियावत्त्वमात्मनोऽस्मादिष्ट सिद्धं ।

तत्सामर्थ्याभावाच्च ॥१०॥ य उक्तोऽग्निसयोगो दृष्टान्तः न तस्य तत्सामर्थ्यमास्ति । कुतः ? अनुष्णाशी-तस्याऽप्रेरकस्यानुपघातिनोऽप्राप्तस्य संयोगस्य रूपाद्युच्छेदोत्पत्त्योर्हेतुत्वासभवात् । तस्मात् असौ-असिद्धो दृष्टान्तो दार्ढातिकार्थसिद्धये नाल ।

गुरुत्ववदिति चेन्न तुल्यत्वात् ॥ ११ ॥ स्यादेतद्यथा निःक्रियं गुरुत्वं लोष्टे वर्तमानं तृणादौ क्रियाहेतुः । तथाऽऽत्मसयोगप्रयत्नौ निःक्रियावपि सतौ हस्तादौ क्रियाहेतु इति ? तन्न । किं कारणं ? तुल्यत्वात् । अग्निसयोगेन तुल्यमेतत् यथा क्रियापरिणामिनो लोष्टस्य गुणो गुरुत्व परत्र क्रियाहेतुः । तथाऽऽत्मसयोगप्रयत्नावपि क्रियापरिणामिद्रव्यगुणाविति क्रियावत्त्वमात्मनः सिद्धं । किं च निःक्रियस्य गुरुत्वस्याऽस्पर्शकस्याऽप्रेरकस्यानुपघातिनोऽन्यत्र क्रियाहेतुत्व नोपपद्यते इति दृष्टान्तोऽसिद्धः ।

द्रव्यमेव तथापरिणतं क्रियाहेतुरिति धर्मास्तिकायवदिति चेन्न वैषम्यात् ॥ १२ ॥ स्यान्मतं यथा धर्मास्तिकायः निःक्रियः जीवपुद्गलानां गतिहेतुः । तथाऽऽत्मसयोगादिः निःक्रियोपि परत्र क्रियाहेतुरिति ? तन्न । किं कारणं ? वैषम्यात् । युज्यते धर्मास्तिकायस्य पुद्गलगतिं प्रत्यप्रेरकत्व, निःक्रियस्यापि वलाधानमात्रत्वदर्शनात् । आत्मगुणस्तु अपरत्र क्रियारभे प्रेरको हेतुरिष्यते तद्वादिभिर्न च निःक्रियद्रव्यगुणः प्रेरको भवितुमर्हति इति वैषम्यं । किं च धर्मास्तिकायाख्ये द्रव्यमाश्रयकारणं भवतु न तु निःक्रियात्मद्रव्यगुणस्य ततो व्यतिरेकेणाऽनुपलभ्यमानस्य क्रियाया आश्रयकारणत्व युक्त अर्थांतरभावे च सत्त्वमिति वैषम्यं । किं च—

शरीरे क्रियाभावो जीवस्य निःक्रियत्वात् आकाशप्रदेशवत् ॥ १३ ॥ यथाऽऽकाशप्रदेशो निःक्रियः शरीरे क्रियारभहेतुर्न भवति तथात्मा तद्गुणश्च निःक्रियत्वात् क्रियाहेतुर्न भवेत् । किं च एकातेनाऽमूर्तस्य निःक्रियस्य शरीरेण सह सबधाभावात् परस्परोकारो नोपपद्यते आकाशवदेव ।

शरीरवियोगे निःक्रियत्वप्रसंग इति चेन्न अम्युपगमात् ॥ १४ ॥ स्यान्मतं यस्य कर्मणशरीरसंबन्धे सति तत्प्रणालिकापादिता क्रिया आत्मनोभिप्रेता तस्याष्टविधकर्मसक्षये शरीरवियोगात् अशरीर-स्वात्मनो निःक्रियत्व प्रसक्तमिति ? तन्न किं कारणं ? अम्युपगमात् कारणाभावात् कार्याभाव इति कर्मनोर्कर्मनिमित्ता वा क्रिया सा तदभावे नास्तीति निःक्रियत्वं मुक्तस्याम्युपगम्यतेऽस्माभिः । अथवा परनिमित्तक्रियानिवृत्तावपि स्वाभाविकी मुक्तस्योर्ध्वगतिरभ्युपगम्यते प्रदीपवत् । अथवा स्याच्छरीरवियोगे मुक्तस्य निःक्रियत्व यद्यनतवीर्यज्ञानदर्शनाच्चित्तसुखानुभवनादयः क्रिया अम्युपगम्येरन् । अम्युपगम्यते तु तस्मादयमदोषः शरीरवियोगादात्मनो निःक्रियत्वप्रसंग इति ।

वक्ष्यमाणत्वाच्च पूर्वप्रयोगादिभिः ॥ १५ ॥ वक्ष्यते चोत्तरत्र मुक्ताना क्रिया । कथं ? पूर्वप्रयोगादिभिः । पुद्गलानामपि द्विविधा क्रिया विस्रसा प्रयोगनिमित्ता च ॥ १६ ॥ पुद्गलाना द्विविधा क्रिया वक्ष्यते ता द्वितया भवति विस्रसा प्रयोगनिमित्ता चेति ।

साऽऽनन्या स्वात्मविशेषभावात् ॥ १७ ॥ सा क्रिया तद्धेतोरनन्या वेदितव्या । कुतः ? स्वात्म-

विशेषभावात् । यथाग्नेर्नान्यदौष्ण्यं स्वात्मविशेषभावात् । यद्यन्यत्स्यात् ? अग्नेरभावप्रसंगः स्यात् अलक्षण-
स्यात् । तथा क्रियापि क्रियावतो ज्ञान्या स्वात्मविशेषभावात् । यद्यन्या स्यात् ? द्रव्यस्यास्यदत्वं स्यात् क्रि-
यायाश्चाऽभावः, तस्मादनन्या क्रिया ।

अर्थातरत्वेपि योगाद्भ्यपदेशो दंडदंडिवदिति चेन्न स्वतोऽसिद्धत्वात् ॥ १८ ॥ अर्थातर-
त्वेपि क्रियायाः तद्योगाद्द्रव्यस्य क्रियावच्यपदेशः दंडदंडिवदिति च यदि मतं तदीपि नोपपद्यते । कुतः ?
स्वतोऽसिद्धत्वात् । युज्यते स्वतःसिद्धेन दंडेन योगात् दंडवद्वच्यपदेशः । नच तथा क्रिया स्वतः
सिद्धा व्यतिरेकेणानुपलब्धेः । तस्मात्तद्व्यपदेशो न युक्तः ।

समवायादिति चेन्नाऽविशेषप्रसंगात् ॥ १९ ॥ स्यान्मतं सत्यमेतत् न दंडदंडिवद्योगः, स्वतःसि-
द्ध्यभावात् । कथं तर्हि समवायो नामाऽयुतसिद्धिलक्षणः सर्वंधोस्ति तन्नैकत्वमिव नीतस्य द्रव्यस्य-क्रियावच्य-
पदेशो भवतीति ? तन्न । किं कारणं ? अविशेषप्रसंगात् । अयुतसिद्धिलक्षणश्चेत्संबंधः क्रियाक्रियावतोरिष्टः, य-
द्द्रव्यं सैव क्रिया या च क्रिया तदेव द्रव्यमित्यविशेषः प्राप्नोति तथा सति पदार्थांतरकल्पनाव्याघातः । पदा-
र्थांतरत्वं चेदभ्युपगम्यते न नामाऽयुतसिद्धिलक्षणः संबंधः ।

अनन्यत्वे द्वयोरैकात्म्यमिति चेन्न कथंचिद्व्यतिरेकसिद्धेः ॥ २० ॥ स्यादेतद्यदि क्रिया-
क्रियावतोरनन्यत्वमभ्युपगम्यते तयोरैकात्म्यं प्रसज्यते दृष्टा च नानात्मता-द्रव्यमवस्थित, क्रिया क्षणिकामिका,
द्रव्यमकारणं, क्रिया कारणवतीति । यद्यैकात्म्यं स्यात् द्रव्यस्यावस्थानवत् अकारणत्ववत् क्रियाया अप्यवस्था-
नकारणत्व च स्यात् विपर्ययो वेति ? तन्न । किं कारणं ? कथंचिद्व्यतिरेकसिद्धेः । अत एवाऽस्माभिः कथं-
चिदन्यत्वमवर्त्तयते ऐकात्म्यं मा व्यनार्थीति ।

क्रियावत्त्वे सत्यनित्यत्वमिति चेन्न व्यभिचारात् ॥ २१ ॥ स्यादेतत् यदि क्रियावत्वमभ्युप-
गम्यते जीवत्यानित्यत्वं प्राप्नोति । दृष्टा हि क्रियावतां प्रदीपादीनामनित्यतांति ? तन्न । किं कारणं ? व्यभि-
चारात् । महदहकादीनां परमाण्वादीनां च क्रियावतामपि नित्यत्वदर्शनान् व्यभिचारी हेतुः । अथ सर्वा-
नित्यत्ववादी आत्मानित्यत्वे हेतुं ब्रूयात् असिद्धो हेतुः “सर्वे प्रत्ययजश्चैव सर्वे चैव निरीहकाः” इति क्रिया-
वत्त्वनिन्द्यात् । किं च—

अभ्युपगमात् ॥ २२ ॥ अभ्युपगम्यतेऽस्माभिः क्रियावतां जीवादीनां पर्यायार्थिकनयादेशात् अ-
नित्यत्व ततो न बाधाकरोऽयं हेतुः ॥

असिद्धेश्च ॥ २३ ॥ नेदं क्रियावत्वमस्मान् प्रति सिद्धं द्रव्यार्थिकनयादेशात् निष्क्रियत्वोपपत्तेः ।
एतेन प्रदीपादिदृष्टांतासिद्धेश्च योज्या । किं च—

अनुत्पादव्ययोत्पादव्ययदर्शनात् ॥ २४ ॥ पर्यायार्थिकगुणभावे द्रव्यार्थिकप्राधान्यात् सर्वे
भावा अनुत्पादव्ययदर्शनात् निष्क्रिया नित्याश्च । द्रव्यार्थिकगुणभावे पर्यायार्थिकप्राधान्यात् सर्वे भावा उ-
त्पादव्ययदर्शनात् सक्रिया अनित्याश्चेति ।

अनंकांतोपपत्तेः ॥ २५ ॥ एकांतवादिविहिता दोषा नानेकांतवादे अवकाश लभते । अजीवकाया
इत्यत्र कायग्रहणे प्रदेशास्तित्वमात्रत्वं निर्ज्ञात नत्वियत्तावधारिता प्रदेशानां, अतस्तन्निर्धारणार्थमिदुच्यते—

✓ असंख्येयाः प्रदेशा धर्माऽधर्मैकजीवानां ॥ ८ ॥

संख्याविशेषातीतत्वादसंख्येयाः ॥ १ ॥ संख्यान संख्या गणनेत्यर्थः । स्वलक्षणेन परस्परतो
विशेष्यत इति विशेषः । संख्यायाः संख्यैव वा विशेषः संख्याविशेषः तामतिक्राता ये तेऽसंख्येयाः न केन-
चित् संख्यातु शक्यत इति यावत् ।

तदनुपलब्धेरसर्वज्ञत्वप्रसंग इति चेन्न तेनात्मनाऽवसितत्वात् ॥ २ ॥ स्यान्मतं यदि ते न

केन चिदपि संख्यातुं शक्यते, प्राप्तं तर्हि तदनुपलब्धेरसर्वज्ञत्वमिति ? तन्न। किं कारणं ? तेनात्मनावसितत्वात् यथानतमनतात्मनोपलभमानस्य न सर्वज्ञत्व हीयते तथाऽसख्येयमसख्येयात्मनाऽवबुध्यमानस्य नास्ति सर्वज्ञत्वहानिः । न हि अन्यथावस्थितमर्थमन्यथा वेत्ति सर्वज्ञोयथार्थज्ञत्वात् । अर्थस्य चाधिगमे त्रिविधं मानं व्याख्यात सख्येयमसख्येयमनतमिति तत्रेहाऽजघन्योक्कृष्टासख्येय परिगृह्यते ।

प्रदिश्यते इति प्रदेशाः ॥ ३ ॥ कथं प्रदिश्यते ? परमाण्वस्थानपरिच्छेदात् । वक्ष्यमाणलक्षणो-
द्भव्यपरमाणु स यावति क्षेत्रेऽवतिष्ठते स प्रदेश इति व्यवहियते । ते धर्माधर्मैकजीवाः तुल्याऽसख्येयप्रदेशाः । तत्र धर्माधर्मौ निःक्रिया व्याप्य स्थिताः । जीवस्तावत् प्रदेशोपि संहरणविसर्पणस्वभावत्वात् कर्मनिर्वर्तितं शरीर अणु वृहद्वाधितिष्ठेस्तावदवगाह्य वर्तते । यदा तु लोकपूरण भवति तदा मंदरस्याधश्चित्रवज्रपटलयोर्मध्ये जीवस्याष्टौ मध्यप्रदेशाः व्यवतिष्ठते इतरे प्रदेशाः ऊर्ध्वमधस्तिर्यक् च कृत्स्न लोकाकाशमश्नुते ।

एकद्रव्यस्य प्रदेशकल्पनोपचारतः इति चन्न मुख्यक्षेत्रविभागात् ॥ ४ ॥ स्यान्मतमेकद्रव्य-
स्य प्रदेशकल्पना उपचारतः स्यात् । उपचारश्च मिथ्योक्तिर्न तत्त्वपरीक्षायामधिक्रियते प्रयोजनाभावात् । न हि मृगतृष्णिकया मृषार्थात्मिकया जलकृत्य क्रियते इति ? तन्न किं कारण ? मुख्यक्षेत्रविभागात् ? मुख्यं एव क्षेत्रविभागः अन्यो हि घटावगाह्यः आकाशप्रदेशः इतरावगाह्यश्चान्य इति । यदि अन्यत्वं न स्यात् व्याप्तित्वं व्याहन्यते ॥

निरवयवत्वानुपपाचिरिति चेन्न द्रव्यविभागाभावात् ॥ ५ ॥ स्यादेतत् यदि मुख्य एव वि-
भागोऽभ्युपगम्यते निरवयवत्व तर्हि नोपपद्यते इति ? तन्न किं कारण ? द्रव्यविभागाभावात् । यथा घटो द्रव्यतो विभागवान् सावयवः न च तथैषा द्रव्यविभागोस्तीति निरवयवत्वं प्रयुज्यते ॥

भेद्यत्वादात्मनापेकग्रहणं ॥ ६ ॥ भेदा आत्मानो बहवः इत्यर्थः तत एकग्रहणं क्रियते नाना-
जीवापेक्षया हि अनतप्रदेशत्व स्यात् ॥

कथंचित्प्रदेशभेदोपपत्तेः संबन्धनिर्देशः ॥ ७ ॥ एकश्चासौ जीवश्च एकजीव धर्मश्चाऽधर्मश्चैकजी-
वश्च धर्माधर्मैकजीवाः तेषां धर्माधर्मैकजीवानां प्रदेशा इति संबन्धनिर्देशः क्रियते । कुतः ? कथंचित्प्रदेशभेदोपपत्तेः ।

अमुख्येयप्रदेशा इत्यस्तु लघुत्वात् इति चेन्नोत्तरार्थत्वात् भेदकरणस्य ॥ ८ ॥ स्यान्मत-
मसख्येयप्रदेशाः धर्माधर्मैकजीवाः इत्यस्तु सूत्रं, कुतः ? लघुत्वादिति ? तन्न किं कारण ? उत्तरार्थं । द्रव्य-
प्रधाने हि निर्देशे सति प्रदेशानामुपसर्जनत्वात् उत्तरत्राभिसवधो न स्यात् । ततः प्रातिसूत्र प्रदेशग्रहणे क्रियमाणे गौरव स्यात् । कश्चिदाह—

✓ **प्रदेशकल्पना निरवयवत्वादौपचारिकी सिंहवत् ॥ ९ ॥** धर्मादीनां या प्रदेशकल्पना सा औपचारिकी । कुतः ? निरवयवत्वात् । कथं ? सिंहवत् । यथा विशिष्टपचेद्रियातिर्यङ्नामकमादया-
पादितविशेषे क्रौर्यशौर्यादिगुणप्रकर्षाधिष्ठाने खरनखोप्रदंष्ट्राभासुरकेसरकपिलनयनतारकाद्यवयवविशिष्टे केसरिणि सिंहशब्दोऽव्यवसितः माणवके अतद्गुणे भक्त्याऽध्यारोप्यते । तथा पुद्गलेषु मुख्यः प्रदेशशब्दः धर्मादिषु भक्त्योपचर्यते इति ।

नवा प्रत्ययाभेदात् ॥ १० ॥ नवा औपचारिकी, कुतः ? प्रत्ययाभेदात् । इह मुख्यप्रत्ययात् सिंह विशेषात् अध्यवसानरूपात् माणवके सिंह इति गौणप्रत्ययोऽध्यारोपरूपो भिन्न उपलभ्यते । न च तथा पुद्गलेषु धर्मादिषु च प्रदेशप्रत्ययो भिन्नोऽस्ति उभयत्रावगाहभेदतुल्यत्वात् इतश्च—

उभयत्र सोपपदत्वात् ॥ ११ ॥ सिंहत्वात् सिंहशब्दो निरुपपदो मुख्यं गमयति सोपपदो गौणं, सिंहो माणवक इति, न तथा प्रदेशशब्दविशेषोऽस्ति पुद्गलेषु धर्मादिषु च, सोपपदत्वात्, घटस्य प्रदेशाः धर्मादीनां प्रदेशा इति ततो नास्त्यत्र विशेषः । इतश्च हेत्वपक्षाभावात् सिंहे प्रसिद्धः क्रौर्यादिधर्मः तदेकदेशसादृश्यं माणवके गौणव्यवहारस्य हेतुरस्ति । न तथा पुद्गलेषु प्रसिद्ध हेतुमवेक्ष्य धर्मादिषु प्रदेशोपचारः क्रियते तेषामपि स्वाधीनप्रदेशत्वात् तस्मादुपचारकल्पना न युक्ता ।

स्वतौवधारणाभावात् नाजसा इति चेन्नाऽत्यंतपरोक्षत्वात् ॥ १२ ॥ स्यान्मते यदि घटादि-
वत् धर्मादीनां, आजसाः प्रदेशा भवेयुर्ननु घटादिवदेव स्वतः प्रदिश्येरन् । घटादीनां हि प्रदेशा ग्रीवादयः
आजसाः स्वत एव प्रदिश्यते न द्रव्यांतरतः, नत्वेवं धर्मादीनां प्रदेशाः स्वतः प्रदिश्यते परमाण्ववगाह-
परिच्छेद्यत्वात् अतो न मुख्या इति ? तत्र । किं कारणं ? अत्यंतपरोक्षत्वात् । युज्यते घटादीनां प्रत्यक्षत्वात्
स्वत एव प्रदेशावधारणं । अत्यंतपरोक्षास्तु धर्मादयः तत एषां मुख्या अपि प्रदेशाः न शक्याः स्वात्मन्येवाव-
धारयितु न गौणप्रदेशत्वात् ।

अर्हदागमप्रामाण्यात् ॥ १३ ॥ युगपत् सकलपदार्थत्वावभासनज्ञानातिशयेनार्हता आविष्कृत
आगमः गणधैरनुस्मृतवचनरचनः श्रुताख्य', तच्छिष्यप्रशिष्यप्रज्ञावीचिपरंपरासमुपनीतोस्ति । तस्य प्रामा-
ण्याद्धर्मादीनां क्षेत्रप्रदेशाः मुख्याः इत्येतदभ्युपगंतव्यं । तद्यथा एकैकरिमन्नात्मप्रदेशेऽनंतानंता ज्ञानावर-
णादिकर्मप्रदेशाः अवतिष्ठते । एकैकस्मिन् कर्मप्रदेशे अनंतानंता औदारिकादिशरीरप्रदेशाः । एकैकस्मिन्
शरीरप्रदेशे अनंतानंता वैस्त्रसोपचयप्रदेशाः क्लिन्नगुडरेण्वाद्युपचयवदवातिष्ठते । तथा धर्मादिप्रदेशेष्वपि । किं च-

स्थितास्थितवचनात् ॥ १४ ॥ भावातरपरिणामे सुखदुःखानुभवने क्रोधादिपरिणामे वा जीव-
प्रदेशानां उद्भवनिधनपरिस्पंदस्याप्रवृत्तिः स्थितिः । प्रवृत्तिरस्थितिरित्युच्यते । तत्र सर्वकालं जीवाष्टमध्य-
मप्रदेशाः निरपवादाः सर्वजीवानां स्थिता एव । केवलिनामपि अयोगिनां सिद्धानां च सर्वे प्रदेशाः स्थिता
एव । व्यायामदुःखपरितापोद्रेकपरिणतानां जीवानां यथोक्ताष्टमध्यप्रदेशवर्जितानां इतरे प्रदेशाः अवस्थिता
एव । शेषाणां प्राणिनां स्थिताश्चाऽस्थिताश्चेति वचनान्मुख्या एव प्रदेशाः । किं च—

इन्द्रियपरिणामवचनात् ॥ १५ ॥ इह वीर्यांतरायमतिश्रुतज्ञानावरणक्षयोपशमांगोपांगनामलाभो-
पष्टभान् उत्सेधांगुलस्यासंख्येयभागप्रमितानां विशुद्धानां आत्मप्रदेशानां चक्षुरादीन्द्रियपर्यायपरिणाम उक्तः
प्रतिविशिष्टप्रदेशत्वात् परस्परस्थानासंक्रमेण साक्षाच्च दृश्यते तस्मान्मुख्या एवाऽऽत्मप्रदेशाः । किं च—

द्रव्याणां प्रतिनियतप्रदेशावस्थानात् ॥ १६ ॥ इहान्येषु आकाशप्रदेशेषु पाटलिपुत्रं स्थितं
अन्येषु च मथुरा अतो नानाऽऽकाशप्रदेशाः । यस्यैकातेनाऽप्रदेशमाकाश तस्य यद्देशपाटलीपुत्रं तद्देशभा-
विन्येव मथुरापि स्यात् । किं च—

उभयदोषप्रसंगात् ॥ १७ ॥ संसारस्य पिंडस्य कर्णशष्कुल्यंतरे अदृष्टविशेषसंस्कृतमाकाशं श्रोत्रमिति
यदाख्यायते तत्कृत्स्नं वाऽऽकाशं स्यान्न वा ? यदि कृत्स्नं ननुर्ध्वमधस्तिर्यगवस्थितस्पर्शवद्द्रव्याभिघातोत्प-
न्नाः सर्वे शब्दाः सदा सर्वैः जीवैरुपलभ्या इत्यासक्त । अथैष दापो मा प्रापत् इति प्रतिनियताकाशप्रदेशाः
श्रोत्रमितीष्यते । नन्वाकाशप्रदेशानां बहुत्वात् यत्प्रतिज्ञातं न सत्याकाशप्रदेशा मुख्या इति तद्धीनं । अथवा
परमाणुराकाशेन कृत्स्नेन वा संयुज्यते न वा ? यदि कृत्स्नेन नन्वेवमणुमात्रमाकाशमाकाशमात्रोवाऽणुं प्राप्नोति
अथ एकप्रदेशेन संयुज्यते ननु निरपवादमेतत् सिद्धं मुख्या एवाऽऽकाशप्रदेशाः इति । किं च—

कर्माभावप्रसंगात् ॥ १८ ॥ इहोत्पन्नकर्मसु आश्रयं आश्रयांतराद्वियोज्य आश्रयांतरेण संयोजयति
इति एषः कर्मणः स्वभावः सत्येव प्रदेशत्वमाकाशस्य सिद्धं । इतरथा हि कर्माभावप्रसंगः प्रदेशांतरस-
क्रमाभावात् । किं च—

एकानेकप्रदेशत्वं प्रत्यनेकांतात् पुरुषवत् ॥ १९ ॥ यथा सुसामान्यपौरुषेयशरीरद्रव्यार्थादेशात्
स्यादेकत्वं । तस्यैव गिरःपृष्ठोरुदरपाणिपारांगुलिपर्वाद्यगोपांगपर्यायार्थादेशात् स्यादनेकत्वं । अथवा पुरुष-
द्रव्यार्थादेशात्स्यादेकत्व । स्वजात्यपरित्यागेन पावकलावकादिपर्यायार्थादेशात् स्यादनेकत्व । पितृभागिनेयभ्रातृ-
व्यमातुलादिपर्यायार्थादेशात् वा स्यादनेकत्व । पचेन्द्रियारोग्यमेधाविपटुदुःकुशलशीलत्वादिपर्यायार्थादेशाद्वा
स्यादनेकत्वं । तथा धर्माधर्माकाशजीवानां आत्मीयद्रव्यार्थादेशात् स्यादेकप्रदेशत्वं प्रतिनियतप्रदेशपर्यायार्था-
देशात् स्यान्नानात्व इत्यनंताः ।

संसारिणश्च व्यवहारतः सावयवत्वात् ॥२०॥ व्यवहाराद्व्यवहारत व्यवहारनयार्पणादित्यर्थः कः पुनर्व्यवहारः, अनादिकर्मविवधनबद्धत्व । अतस्तदावेशात् तदनुविधायित्वे सति सावयवत्वोपपत्तेः संसारिणो जीवस्य प्रदेशत्व । शुद्धनयादेशानूपयोगस्वभावस्याऽऽत्मनोऽप्रदेशत्व । अथाकाशस्य कति प्रदेशाः ? इत्यत आह-

आकाशस्याऽनंताः ॥ १ ॥

अनंता इत्यन्यपदार्थनिर्देशः ॥ १ ॥ अतोवसानमित्यर्थः अविद्यामानोऽतो येषां त इमेऽनंताः । अन्यपदार्थनिर्देशोऽय । के पुनस्ते ? प्रदेशाः । कुतः ? प्रत्यासत्तेस्तदाभिसवधोपपत्तेः ।

असंख्येयानंतयोरविशेष इति चेन्नोक्तत्वात् ॥ २ ॥ स्यान्मतं असंख्येयानतयोर्नास्ति विशेषः । कुतः ? इत्येयत्तापरिच्छेदाभावतुल्यत्वादिति तन्न । किं कारण ? उक्तत्वात् । उक्तोनयोर्भेदः नृस्थितौ परावरे इत्यत्र ।

अनंतत्वाद्परिज्ञानमिति चेन्नातिशयज्ञानदृष्टत्वात् ॥३॥ स्यादेतत् सर्वज्ञानानंतं परिच्छिन्नं वा अपरिच्छिन्नं वा ? यदि परिच्छिन्नं उपलब्धावसानत्वात् अनतत्वमस्य हीयते । अथापरिच्छिन्नं तत्स्वरूपानवबोधान् असर्वज्ञत्वं स्यादिति ? तन्न । किं कारण ? अतिशयज्ञानदृष्टत्वात् । यत्तत्केवलानां ज्ञानं क्षायिकं अतिशयवत् अनतानंतपरिमाणं तेन तदनतमवबुध्यते साक्षान् । तदुपदेशादितरैरनुमानेनेति न सर्वज्ञत्वहानिः । नच तेन परिच्छिन्नमित्यर्थः सांत अनंतेनाऽनतमिति ज्ञातत्वात् । किं च—

सर्वेषामविप्रतिपत्तेः ॥ ४ ॥ नात्र सर्वे प्रवादिनो विप्रतिपद्यते । केचित्तावदाहुः अनंता लोकाः प्रातवः इति । अपरे मन्यते दिक्कालात्माकाशानां सर्वगतत्वात् अनतत्वमिति । इतरे ब्रुवते प्रकृतिपुरुषयोरनंतत्वं सर्वगतत्वादिति नचैतेर्पामनंतत्वाद्परिज्ञानं, नापि परिज्ञानत्वमात्रादेव तेषामनतत्व । तस्मात् नैतद्युक्तं अनंतत्वाद्परिज्ञानमिति ।

सर्वज्ञाभावप्रसंगाच्च ॥ ५ ॥ यस्यार्थानामानंत्यमपरिज्ञानकारणं तस्य सर्वज्ञाभावः प्रसजति । अनंतो हि ज्ञेयः तस्यानंत्यादेव नच कश्चित् परिच्छेत्तास्तीति, अथांतवत्त्वं स्यात् संसारो मोक्षश्च नोपपद्यते । कथमिति चेदुच्यते—जीवाश्चेत्साता सर्वेषां हि मोक्षप्राप्तौ ससारोच्छेदः प्राप्नोति । तद्भयान्मुक्ताना पुनरावृत्त्यभ्युपगमे स मोक्ष एव न स्यात् अनात्यतिकत्वात् एकैकस्मिन्नपि जीवे कर्मादिभावेन व्यविस्थिताः पुद्गला अनंतास्तेषा अंतवत्त्वे सति कर्मनोर्कर्मविषयविकल्पाभावान् ससाराभावः तदभावान्मोक्षश्च न स्यात् । तदातीतानागतकालयोरंतवत्त्वे प्राक् पश्चाच्च कालव्यवहाराभावः स्यात् । नचासौ युक्तः ? असत् । प्रादुर्भावाभावान् सतश्चात्यतविनाशानुपपत्तेरिति । तथाकाशस्यांतवत्त्वाभ्युपगमे ततो बहिर्धनत्वप्रसगः । नास्ति चेद्वनत्वमाकाशेनापि भवितव्यमित्यन्तवत्त्वाभावः । उक्तममूर्तानां प्रदेशपरिमाणमिदानीं मूर्तानां पुद्गलानां प्रदेशपरिमाणं निर्ज्ञातव्यमित्यत आह—

संख्येयासंख्येयाश्च पुद्गलानां ॥ १० ॥

चक्षुर्वदोऽनंतसमुच्चयार्थः ॥ १ ॥ अनताः पुद्गलास्तेषा समुच्चयार्थश्चशब्दः क्रियते । संख्येयासंख्येयाः अनंताश्चेति । के पुनस्ते ? प्रदेशाः । इत्यनुवर्तते कस्यांचत्पुद्गलद्रव्यस्य वृणुकादेः संख्येयाः प्रदेशाः कस्य चिदसंख्येयाः अनताश्च ।

अनंतानंतोपसंख्यनिमित्ति चेन्नाऽनंतसामान्यात् ॥ २ ॥ स्यादेतदनतानंतप्रदेशाश्च पुद्गलाः सति तदुपसग्रहार्थं उपसंख्यानं कर्तव्यमिति ? तन्न । किं कारण ? अनतसामान्यात् । अनतप्रमाणं त्रिविधमुक्तं परीतानंतं युक्तानत अनतानत चेति । तत्सर्वमनंतसामान्येत्तर्भावात् अनतग्रहणेन गृह्यत इति नोपसंख्यातव्यं ।

अधिकरणविरोधादानंत्याभाव इति चेन्न सूक्ष्मपरिणामावगाहनसामर्थ्यात् ॥ ३ ॥ स्यान्मतं असंख्यातप्रदेशो लोकः, अनतप्रदेशस्य च स्कंधस्याधिकरणमिति विरोधः ततो नानत्यमिति ? तन्न । किं कारणं ? सूक्ष्मपरिणामावगाहनसामर्थ्यात् । परमाण्वादयो हि सूक्ष्मभोवन परिणताः एकैकस्मि-

लप्याकाशप्रदेशे अनंतानंता अवतिष्ठते । अवगाहनसामर्थ्यमप्येषामव्याहृतमस्ति-येन एकैकास्मिन्नपि प्रदेशे-
ऽनताऽनतानां अवस्थानं न विरुध्यते । किं च—

अनेकांतात् ॥ ४ ॥ नायमेकातः ? अल्पाऽधिकरणे महद्द्रव्यं नावतिष्ठते इति । कुतः ।

प्रचयविशेषात् संघातविशेषः ॥५॥ संघातविशेषः इत्यर्थः पुद्गलानां हि प्रचयविशेषात् । अल्पक्षेत्रे
बहूनामवस्थानं दृष्ट । कथं ? सद्दतविसर्पितचपकादिगधादिवत् । यथाल्पे कुड्मलावस्थे चपके सूक्ष्मप्रचय-
परिणामात् सद्दताश्वपकपुष्पगंधावयवाः तद्व्यापिनो बहवोऽवतिष्ठमाना दृष्टाः । तस्मिन्नेव विसर्पिते स्थूलप्रचय
परिणामाद्विनिर्गताश्वपकगंधावयवाः सर्वदिग्ब्यापिनो दृष्टाः । यथा विल्वे करीषपटले दासर्पिण्डे च प्रचयविशे-
षावगाढाः संतः पुद्गलाः अग्निना दह्यमानाः प्रचयविशेषेण धूमभावेन दिङ्मडलव्यापिनो दृष्टाः । तथाल्पेपि
लोकाकाशेऽनंतानंतानां च जीवपुद्गलानामवस्थानमिति नास्ति विरोधः । पुद्गलानामित्यविशेषवचनात्
परिमाणोरपि प्रदेशबधप्रसंगे तत्प्रतिषेधार्थमाह—

नाणोः ॥ ११ ॥

अणोः प्रदेशाः न संतीति वाक्यशेषः । कुतो न संतीति चेदुच्यते—

प्रदेशमात्रत्वात् ॥ १ ॥ यथाकाशप्रदेशस्यैकप्रदेशभेदाभावात् अप्रदेशवत्त्वं । एवमणोरपि प्रदेशमा-
त्रत्वात् प्रदेशभेदाभावः । किं च—

ततोऽल्पपरिमाणभावात् ॥ २ ॥ न हि अणोरल्पीयान् अस्ति यतोऽस्य प्रदेशाः भिद्येरन् । अतः
स्वयमेवाद्यंतपरिमाणत्वादप्रदेशोणुः । किं च—

अन्वर्थसंज्ञत्वात् ॥ ३ ॥ यथा प्रदीपनात् प्रदीप इत्यन्वर्थसंज्ञा तथाऽणुरितीयमप्यन्वर्थसंज्ञा
अणुत्वात्सूक्ष्मत्वात् अणुरिति । यदि ह्यणोरपि प्रदेशाः स्युः ? अणुत्वमस्य न स्यात् प्रदेशप्रचयरूपत्वात् तत्प्रदे-
शानामेवाणुत्वं प्रसज्येत ।

अप्रदेशत्वादभावः खरविषाणवादिति चेन्नोक्तत्वात् ॥ ४ ॥ स्यादेतत् यथा खरविषाणमप्रदे-
शत्वात्नास्ति तथाणुरपि भवेत् इति ? तन्न । किं कारणं ? उक्तत्वात् । उक्तमेतत् प्रदेशमात्रोणुः, न खरविषाण-
वदप्रदेश इति ॥

आदिमध्यांतव्यपदेशाभावादिति चेन्न विज्ञानवत् ॥ ५ ॥ स्यान्मतं आदिमध्यांतव्यपदेशः
परमाणोः स्याद्वा न वा ? यद्यस्ति प्रदेशवत्त्वं प्राप्नोति । अथ नास्ति खरविषाणवदस्याभावः स्यादिति ? तन्न
किं कारणं ? विज्ञानवत् । यथा विज्ञानमादिमध्यांतव्यपदेशाभावेप्यस्ति तथाणुरपि इति । उत्तरत्र च तस्या-
स्तित्वं वक्ष्यते । एषामवधृतप्रदेशानां धर्मादीनामाधारप्रतिपत्त्यर्थमाह—

लोकाकाशेऽवगाहः ॥ १२ ॥

अनंतरत्वात्पुद्गलानामवगाहप्रसंग इति चेन्न समुदायापेक्षत्वात् ॥ १ ॥ स्यादेतदंनतराः
पुद्गलाः ततस्तेषांभेव लोकाकाशेऽवगाहः इत्ययमर्थ आसक्त इति ? तन्न किं कारणं ? समुदायापेक्षत्वात् ।
धर्मादीनि द्रव्याणि समुदितान्यत्रापेक्ष्यते तत्रानंतरमिदमव्यवहितमिति विवेको नास्ति ततः सर्वद्रव्याणामा-
धारगतिः सिद्धा भवति ॥

आकाशस्यापि अन्याधाररूपनेति चेन्न स्वप्रतिष्ठत्वात् ॥ २ ॥ स्यान्मतं यथा धर्मादीनां
लोकाकाशमाधारः तथाऽऽकाशस्याप्यन्येनाधारेण भवितव्यमिति तन्न । किं कारणं ? स्वप्रतिष्ठत्वात् । स्वस्मिन्
प्रतिष्ठाऽस्येति स्वप्रतिष्ठमाकाशं । स्वात्मैवास्याधेय-आधारश्चेत्यर्थः । कुतः ?

ततोऽधिकप्रमाणद्रव्यांतराधाराभावात् ॥ ३ ॥ न हि आकाशादधिकप्रमाणं द्रव्यांतरमास्ति यत्रा-
काशमाधेयं स्यात् ततः सर्वतो विरहितांतस्याधिकरणांतरस्याऽभावात् स्वप्रतिष्ठमवसेय ।

तथाचानवस्थानिवृत्तिः ॥४॥ एव च क्त्वाऽनवस्थादोपनिवृत्तिर्भवति । यतः स्वप्रतिष्ठमाकाश
न तस्यान्यदधिकरणं द्रव्यातरमस्ति । अन्याधिकरणत्वे हि तस्याप्यन्यत् तस्याप्यन्यत् तस्याप्यन्यदित्य-
नवस्था प्रसज्यते । किं च—

परमार्थतयात्मवृत्तित्वात् ॥ ५ ॥ एवंभूतनयादेशात् सर्वद्रव्याणि परमार्थतयाऽऽत्मप्रतिष्ठानी
त्याधाराधेयाभावः ? कुतोऽनवस्था ।

अन्योन्याधारताव्याघात इति चेन्न व्यवहारतस्तत्सिद्धेः ॥ ६ ॥ स्यान्मतं यदि सर्वाणि
द्रव्याणि परमार्थतया स्वात्मप्रतिष्ठानि ननु यदुक्तं वायोराकाशमधिकरण, उदकस्य वायुः पृथिव्या उदकं,
सर्वजीवानां पृथिवी, अजीवा जीवाधारा, जीवाश्चाऽजीवाधाराः, कर्मणामधिकरणं जीवा, जीवानां
कर्माणि, धर्माधर्मकाला आकाशाधिकरणा इत्येतस्याऽन्योन्याधारतया व्याघात इति ? तन्न किं कारणं
व्यवहारतः तत्सिद्धेः । सर्वमिदमुक्तं अन्योन्याधारत्व व्यवहारनयवक्तव्यवललाभादेशात्सिध्यति । व्यावहारि-
कमेतत् आकाशे वातादीनामवगाह इत्याधारातरकल्पनायामनवास्थाप्रसंग इति । परमार्थतस्तु आकाशवत्
वातादीन्यपि स्वात्माधिष्ठानानि तत्कथमिति चेदुच्यते ।

क्रियाविष्टकर्तृकर्माधारवत् ॥ ७ ॥ क्रिया द्विविधा कर्तृसमवायिनी कर्मसमवायिनी चेति ।
तत्र कर्तृसमवायिनी आस्ते गच्छतीति । कर्मसमवायिनी ओदनं पचति कुशूल भिनत्तीति । तदाविष्टस्य
कर्तुः कर्मणश्चाधार आसनादिः स्थाल्यादिश्च । तत्र व्यवहारनयवगात् क्रियायाः द्रव्यमधिकरणं तदाविष्टस्य
द्रव्यस्य द्रव्यांतर । परमार्थस्तु एवंभूतनयवशात् क्रिया क्रियात्मन्येव । द्रव्यमपि स्वात्मन्येव । तथा लोकाकाशे
ऽवगाहो वर्मादीनामिति व्यवहारनयादेशादुक्तं । परमार्थतस्तु सर्वद्रव्याणि स्वात्माधिकरणानि ।

आकाशधर्मादीनामाधाराधेयत्वात् कुंडवदरवत् प्रसंग इति चेन्नाऽयुतसिद्धेऽपि तद्दर्श-
नात् शरीरे हस्तवत् ॥ ८ ॥ स्यादेतत् यथा कुंडे वदराणि इत्याधारं कुंड, आधेयानि वदराणीति पूर्वा-
परकालत्व । युतसिद्धिश्च तेषां तथाधारत्वान् पूर्वमाकाश पश्चाद्धर्मादीन्याधेयत्वादिति युतसिद्धिरतोनादित्वव्या-
घात इति ? तन्न किं कारणं ? अयुतसिद्धेऽपि तद्दर्शनात् । कथं ? शरीरे हस्तवत् । यथा हस्तशरीरयोर्युग-
पत् उत्पत्तौ पूर्वापरत्वेऽसति अयुतसिद्धस्य हस्तस्य शरीरमाधारः । तथाकाशधर्मादीनामनादिपारिणामिक
यौगपद्यासिद्धावसाति पूर्वापरीभावे भवत्याधाराधेयत्व । किं च—

अनेकांतात् ॥ ९ ॥ नैतदैकातिकं युतसिद्धस्यैवाधाराधेयत्वं नायुतसिद्धस्येति । स्तभसारादिषु
कुंडवदरादिषु च दर्शनात् । तस्मादनेकातान्नायमुपालंभः । अथ लोकाकाश इत्युच्यते को लोको नाम ?

यत्र पुण्यपापफललोकनं स लोकः ॥१०॥ पुण्यपापयोः कर्मणोः फलं सुखदुःखलक्षण यत्रा-
लोक्यते स लोकः क पुनरसौ ? आत्मा ।

लोकतीति वा लोकः ॥ ११ ॥ लोकति पश्यत्युपलभते अर्थानिति लोकः ।

इतरद्रव्यालोकप्रसंग इति चेन्न रूढौ क्रियाया व्युत्पत्तिमात्रनिमित्त्वात् ॥ १२ ॥
स्यादेतत् द्विधाप्युक्तेन क्रमेण जीवस्यैव लोकत्व प्राप्तं इतरेषां द्रव्याणां अलोकत्वं ततश्च षड्द्रव्यसमूहो
लोक इत्यार्षविरोधः इति ? तन्न किं कारणं ? रूढौ क्रियाया व्युत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वात् । यथा गच्छति
इति गौरिति व्युत्पत्तौ स्थित्यादीनां न गौत्वनिवृत्तिः । तथा लोकनाल्लोक इति व्युत्पत्तावपि धर्मादीनामपि
न लोकत्वं हीयते ॥

लोक्यत इति वा लोकः ॥ १३ ॥ सर्वज्ञेनाऽनंताऽप्रतिहनकेवलदर्शनेन लोक्यते यः स लोकः ।
तेन धर्मादीनामपि लोकत्वं सिद्धं ॥

आत्मनो लोकत्वप्रसंग इति चेन्न स्वात्मलोकनात् ॥ १४ ॥ यो लोकते आत्मा तस्यलोकत्व

प्राप्नोति लोक्यत्वाभावादिति तन्न किं स्वात्मलोकनात् । योसौ सर्वज्ञः बाह्यं लोकमानः स आत्मानमपि लोकते इति लोकत्वमस्य सिद्धं । इतरथा हि तस्य सर्वदर्शित्वाभावः आत्मानवलोकनात् । आत्मानमनवलोकमानस्य बाह्यलोकनासंभवश्च घटादिवत् । यथा घटादिरात्मानमपश्यन्नपरान्न पश्यति ।

अलोकस्यापि लोकत्वप्रसंग इति चेन्नोक्तत्वात् ॥ १५ ॥ स्यान्मत यदि लोक्यत इति लोकः, अलोकस्यापि लोकत्वं प्राप्नोति सर्वदर्शिना लोक्यत्वात् । अथालोकं न लोकते सर्वदर्शित्वमस्य हीयते नचैतद्दृष्ट तस्माद्लोकप्रसंग इति ? तन्न किं कारण उक्तत्वात् रूढिविशेषवललाभात् विशेषे वृत्तिरिति ।

उभयविशेषणभावाद्वा ॥ १६ ॥ अथवा उभयविशेषणमिहोपादीयते । यत्रस्थेन सर्वज्ञेन लोक्यते यः स लोक इति नचाऽलोकस्थेनाऽलोको लोक्यते ततो नालोकस्य लोकत्वप्रसंगः ॥

तस्याऽऽकाशं लोकाकाशं जलाशयवत् ॥ १७ ॥ यथा जलस्य आशयस्थानं जलाशय इत्युच्यते । तथा लोकस्याकाशं लोकाकाशमिति स्थानापेक्षः सवधोवसेयः । धर्माधर्मपुद्गलकालजीवा यत्र लोक्यते स लोक इत्यधिकरणसाधनो घञ् । किं पुनरधिकरणं ? आकाशं लोक एवाकाशं लोकाकाशमिति समानाधिकरणलक्षणा वृत्तिः तस्मिन्वस्थानं धर्मादीनां द्रव्याणामतः आकाशं परप्रत्ययवशान् द्वेषा विभज्यते लोकाकाशमलोकाकाशं चेति । लोकाकाशं धर्माधर्मतुल्याऽसंख्येयप्रदेशं । बहिःसमतादनतमलोकाकाशं । तत्रावधि-यमाणानामवस्थानभेदसंभवात् विशेषप्रतिपत्त्यर्थमाह—

धर्माधर्मयोः कृत्स्ने ॥ १३ ॥

निरवशेषव्याप्तिप्रदेशनार्थं कृत्स्नवचनं ॥ १ ॥ यथाऽगारैकदेशे घटस्यावस्थानं न तथा धर्माधर्मयोः लोकाकाशेऽवगाहः । किं तर्हि ? तिलेषु तैलवदिति निरवशेषव्याप्तिप्रदेशनार्थं कृत्स्नवचनं क्रियते । धर्माधर्मौ हि लोकाकाशमशेषं नैरतर्येण व्याप्य स्थितौ । कथमेवा परस्परप्रदेशाविरोधः ?

अमूर्तित्वात्त्रयाणां परस्परप्रदेशाविरोधः ॥२॥ मूर्तिमतोपि केचित् जलभस्मसिकतादयः एकत्र अविरोधेनाऽवतिष्ठते किमुताऽमूर्तानि धर्माधर्माकाशानि । तस्मादमूर्तित्वादेवा परस्परविरोधो वेदितव्यः ।

अनादिसंबंधपरिणामाच्च ॥ ३ ॥ भेदसघातपरिणामपूर्वकादिमत्संबंधानां स्थविष्ठानां स्कंधानां केषां चित् प्रदेशविरोधः स्यात् न तु धर्मादीनां तद्वत् आदिमान् संबन्धः । परिणामिकाऽनादिसंबन्धात्तेषां, ततश्च अन्यान्यप्रदेशाविरोधः सिद्धः । ततो विपरीतानां मूर्तिमता अप्रदेशसंख्येयाऽनतप्रदेशानां पुद्गलानामवगाहन-विशेषप्रतिपत्त्यर्थमाह—

एकप्रदेशादिषु भाज्यः पुद्गलानां ॥ १४ ॥

एकप्रदेशादिष्वित्यवयवेन विग्रहं समुदायो वृत्त्यर्थः ॥१॥ एकश्चासौ प्रदेशश्चैकप्रदेशः एक-प्रदेश आदिर्येषां त इमे एकप्रदेशादयः । के पुनस्ते ? प्रदेशाः । कुतः ? एतत्तुल्यजातीयत्वात् उपलक्ष्योपलक्षणयोः सोमशर्मादिवत् । प्रदेशग्रहणानुवृत्तेर्वा तेष्वेकप्रदेशादिषु इति विग्रहः समुदायो वृत्त्यर्थः सर्वादिवत् । तैनेकप्रदेश उपलक्षणभूतोऽप्यतर्भवति । भाज्यो विकल्पो भजनीयो भाज्यः पृथक् कर्तव्यः विकल्पे भाज्य इत्यनर्थोतर । कः पुनरसौ ? अवगाह इत्यनुवर्तते । तद्यथा—एकस्य परमाणोरैकत्रैव आकाशप्रदेशेऽवगाहः द्वयोरैकत्रोभयत्र च बद्धयोरबद्धयोश्च, त्रयाणामेकत्र द्वयोस्त्रिषु च बद्धानामवद्धानां च । एव संख्येयासंख्येयाऽनतप्रदेशानां स्कंधानामेकसंख्येयासंख्येयप्रदेशेषु लोकाकाशे अवस्थानं प्रत्येतव्यं ।

एकप्रदेशेनैकस्यावस्थानमयुक्तमिति चेन्नोक्तत्वात् ॥ २ ॥ स्यान्मत भवतु तावद्धर्मादीनां एकप्रदेशेऽवस्थानं अमूर्तिस्वभावत्वात् । मूर्तिमतां पुद्गलानां एकप्रदेशेऽवस्थानमयुक्तं भवति । युक्तं चेत् प्रदेशस्य विभागवत्त्वं प्रसक्तं अवगाहिना चैकत्वमिति ? तन्न । किं कारणं ? उक्तत्वात् । उक्तमेतत् प्रचयविशेषा-दिति चैकत्रावस्थानमिति । किं च—

एकापवरकेऽनेकप्रकाशावस्थानदर्शनादविरोधः ॥ ३ ॥ यथैकस्मिन्नपवरके बहवः प्रकाशाः वर्तन्ते नच क्षेत्रविभागः । नापि एकक्षेत्रावगाहित्वात् तथा प्रकाशनामेकत्व तथैकस्मिन् प्रदेशे अनन्ता अपि सवद्वा. सूक्ष्मपरिणामात् असकरेण व्यतिष्ठत इति नास्ति विरोधः । किंच—

द्रव्यस्वभावस्याऽचोदनाईत्वात् ॥ ४ ॥ द्रव्याणा हि स्वभावाः प्रतिनियताः सन्ति न ते चोद-
नार्हाः । एव भवतु मैवं भूदिति । यथाऽन्यादीना दहनादयः तृणादीना च दाह्यत्वादयस्तथा मूर्तिमत्त्वेपि
अवगाहनस्वभावत्वादेकस्मिन्नपि प्रदेशे बहूनां स्वधानामवरोधो न विरोधाय कल्प्यते । किं च—

आर्षोक्तत्वात् सूक्ष्मनिगोतावस्थानवत् ॥ ५ ॥ सर्वज्ञज्ञानद्योतितार्थसारं गणधरानुस्मृतवचन-
रचन गिष्यप्रतिगिष्यप्रवधानुपरमादव्युच्छिन्नसतान आर्षमवितथमस्ति—

॥ योगाद्गोतादिचिदो पोग्लकाएहि सव्वदो लोगो सुहुमे हि वादरोहि अणंताणतेहि विविहे हि ॥ १ ॥
इत्येवमादि । अतस्तत्प्रामाण्यादपि उक्तोवगाहोऽवसेयः । यथैकनिगोतजीवशरीरेऽनन्ता निगोतजीवा-
तिष्ठन्ति । साधारणाऽऽहारप्राणापानजीवितमरणत्वात् साधारणा इत्यन्वर्थसज्ञा इत्येतदागमप्रामाण्या-
दवसायते तथैव भेदमपीति । अय जीवानामवगाहः कथमित्यत इदमुच्यते—

असंख्येयभागादिषु जीवानां ॥ १५ ॥

असंख्येयभागादिष्विति चोक्तं । किमुक्तं ।

अवयवेन विग्रहः समुदायो वृत्त्यर्थ इति ॥ १ ॥ असंख्येयानां भागानामेको भागोसंख्येय-
भागः असंख्येयभाग आदिर्येषा ते असंख्येयभागादयः । असंख्येयभागादिषु संख्येयभागादिषु किं भाज्यः ?
अवगाह इत्यनुवर्तते । अत्राह कस्याऽसंख्येयभागादिष्विति ?

लोकाकाशप्रकरणात्तदभिसंबंधः ॥ २ ॥ लोकाकाश इत्यनुवर्तते अतस्तदभिसंबंधोत्र वेदि-
तव्य । ननु च असावधिकरणनिर्देशः संबन्धनिर्देशे नचेहार्थः ।

अर्थवशाद्विभक्तिपरिणामः ॥ ३ ॥ यथोच्चानि देवदत्तस्य गृहाणि आमंत्रयस्वैन देवदत्तमिति ।
गम्यते । एवमसंख्येयभागादिषु इत्यनेनापिसववात् लोकाकाश इत्येष निर्देशः । लोकाकाशस्यैत्यर्थवशात्
विभक्तिः परिणम्यते । तद्यथा—लोकस्य प्रदेशाः असंख्येयाः भागाः कृताः तत्रैकस्मिन्नसंख्येयभागे एको
जीवोऽवतिष्ठति । तथा द्वित्रिचतुरादिष्वपि असंख्येयभागेषु आ सर्वलोकादवगाहः प्रत्येतव्यः । नानाजीवानां
तु सर्वलोक एव ।

असंख्येयत्वाविशेषादवगाहाविशेष इति चेन्नाऽसंख्येयस्याऽसंख्येयविकल्पत्वात् ॥ ४ ॥
स्यान्मत एकास्मिन्नप्यसंख्येयभागे प्रदेशा असंख्येया द्वित्रिचतुरादिष्वपि असंख्येया एव ततो नास्ति जीवा-
नामवगाहविशेष इति ? तन्न । किं कारणं ? असंख्येयस्यासंख्येयविकल्पत्वात् । अजघन्थोत्कृष्टासंख्येयस्य हि
असंख्येया विकल्पाः । अतोऽवगाहविकल्पो जीवाना सिद्धः ।

प्रमाणविरोधादवगाहायुक्तिरिति चेन्न जीवद्वैविध्यात् ॥ ५ ॥ स्यादेतत् यदैकस्मिन् लो-
कस्यासंख्येयभागे एको जीवोऽवतिष्ठते द्रव्यप्रमाणेनाऽनतानतो जीवराशिः लोकाकाशे प्रमाणाविरोधात् न
स्यात्तुमर्हति इति ? तन्न । किं कारणं ? जीवद्वैविध्यात् । जीवाः वादराः सूक्ष्माश्च इति तत्र वादराः सप्रतिधा-
तशरीराः सूक्ष्माः जीवाः सूक्ष्मपरिणामादेव सशरीरत्वेपि परस्परं वादैश्च न प्रतिहन्यत इत्यप्रतिघातश-
रीराः । ततो यत्रैकसूक्ष्मनिगोतजीवस्तिष्ठति तत्रानंतानंताः साधारणशरीराः वसन्ति । वादराणां च मनुष्या-
दीनां शरीरेषु संस्वेदजसंमूर्च्छनजादीनां जीवानां प्रतिगरीरं बहूनामवस्थानमिति नास्त्यवगाहविरोधः । यदि
वादरा एव जीवा अमविष्यन्नपि तर्हि अवगाहविरोधोऽजनिष्यत् ।

कथं सशरीरस्यात्मनोऽप्रतिघातत्वमिति च दृष्टत्वात् ॥ ६ ॥ दृश्यते हि बालाग्रकोटिमात्रच्छिद्र-
रहिते घनवहलायसमित्तिले वज्रमयकपाटे वहिः समतात् वज्रलेपलिते अपवरके देवदत्तस्य मृतस्य मूर्ति-

मज्जानावरणादिकर्मतैजसकार्माणशरीरसंबन्धित्वेपि गृहमभित्त्वैव निर्गमनं । तथा सूक्ष्मनिगोतानां अप्यप्रतिधातित्वं वेदितव्यं । अत्राह—लोकाकाशतुल्यप्रदेशः एको जीव इत्युक्तं तस्य कथं लोकस्यासंख्येयभागादिषु वृत्तिः ? ननु सर्वलोकव्याप्यैव भवितव्यमित्यत्रोच्यते—

प्रदेशसंहारविसर्पाभ्यां प्रदीपवत् ॥ १६ ॥

कार्माणशरीरवशात् उपात्तसूक्ष्मवादरशरीरानुवर्तनं प्रदेशसंहारविसर्पः ॥ १ ॥ अमूर्तस्वभावस्याप्यात्मनः अनादिसंबन्धं प्रत्येकत्वात् कथंचिन्मूर्ततां विभ्रतः, लोकाकाशतुल्यप्रदेशस्यापि कार्माणशरीरवशात् उपात्तसूक्ष्मशरीरमधितिष्ठतः, शुष्कचर्मवत् सकोचन प्रदेशसंहारः । वादरशरीरमधितिष्ठतो जले तैलवत् विसर्पणं विसर्पः ।

ताभ्यामसंख्येयभागादिषु वृत्तिः प्रदीपवत् ॥ २ ॥ यथा निरावरणव्योमप्रदेशावधृतप्रकाशपरिमाणः प्रदीपः शरावमानिकापवरकाद्यावरणवशात् तत्परिमाणप्रकाश उपलभ्यते । तथा ताभ्यां प्रदेशसंहारविसर्पाभ्यां असंख्येयभागादिषु परिच्छिन्ना वृत्तिरात्मनोऽवगंतव्या ।

तद्दृढनित्यत्वप्रसंग इति चेन्नेष्टत्वात् ॥ ३ ॥ स्यादेतत् परिसंहारविसर्पणस्वभाव आत्मा प्रदीपादिवदेवास्यानित्यत्वं प्रसजतीति ? तन्न । किं कारणं ? इष्टत्वात् । इष्टमेव तदात्मनः कार्माणशरीरापादितप्रदेशसंहारविसर्पपर्यायादेशादनित्यत्व । अथवा इष्टत्वादिष्टमेवैतत्, प्रदीपादेः संकोचविकाशस्वभावत्वेपि रूपिद्रव्यसामान्योदशान्नित्यत्वं तथात्मनोपीति न बाधाकरो दृष्टान्तः ।

सावयवत्वादिशरणप्रसंग इति चेन्न अमूर्तस्वभावापरित्यागात् ॥ ४ ॥ स्यान्मतं प्रदीपादिवत् यदि प्रदेशसंहारविसर्पवानात्मा अतः ससारिणः घटादिवत् छेदभेदादिभिः प्रदेशविशरणप्रसंगः तंतश्च शून्यता प्राप्नोति इति ? तन्न । किं कारणं ? अमूर्तस्वभावापरित्यागात् । बंधं प्रत्येकत्वे सत्यपि लक्षणभेदादन्यत्वमापद्यमानः नामूर्तस्वभावं जहातीति घटादिवत् न प्रदेशविशरणमस्ति किंच—

अनेकातात् ॥ ५ ॥ यो ह्येकांतेन संहारविसर्पवानेवात्मा सावयवश्चेति ब्रूयात् तं प्रत्ययमुपालंभो घटामुपेयात् । यस्य त्वनादिपारिणामिकचैतन्यजीवद्रव्योपयोगादिद्रव्यार्थादेशात् स्यान्न प्रदेशसंहारविसर्पवान् । द्रव्यार्थादेशाच्च स्यान्निरवयवः । प्रतिनियतसूक्ष्मवादरशरीरापेक्षनिर्माणनामोदयपर्यायार्थादेशात् स्यात् प्रदेशसंहारविसर्पवान् । अनादिकर्मबंधपर्यायार्थादेशाच्च स्यात् सावयवः तं प्रत्यनुपालंभः । किं च—

तत्प्रदेशानामकारणपूर्वकत्वादणुवत् ॥ ६ ॥ यस्यावयवाः कारणपूर्वका भवन्ति तस्यावयवविशरणं भवति । अवयुयंते विश्लिष्यन्ते इत्यवयवाः । यथा पटादेरेकतत्त्वादिसंघातकारणत्वात् तत्त्वादिविश्लेषे विशरणं भवति न तथात्मनः अन्यद्रव्यसंघातपूर्वकाः प्रदेशाः । कुतः ? तत्प्रदेशानां अकारणपूर्वकत्वात् । यथाणोः प्रदेशः नान्यद्रव्यसंघातपूर्वकः ततो नासावयवविश्लेषपूर्वकमनित्यत्वमास्केदति किंतु संघातेनाऽनित्यः । तथात्मप्रदेशानामपि नान्यद्रव्यपूर्वकत्वमतः प्रदेशवत्त्वात् आत्मा सावयवोपि नावयवविश्लेषादनित्यः । किं तु गत्यादिपर्यायादेशादनित्यः ।

तत एव प्रतिप्रदेशं गुणविशेषाभावो घटवत् ॥ ७ ॥ कुत एव ? प्रदेशानामकारणपूर्वकत्वादेव । यथा घटस्य प्रदेशाः अन्यद्रव्यसंघातपूर्वका इति तेषु प्रतिप्रदेशं रूपादिगुणविशेषो दृष्टः, न तथात्मप्रदेशा अन्यद्रव्यसंघातपूर्वकाः इति न तेषु प्रतिप्रदेशं सुखादिगुणविशेषो भवति । यदि हि अन्यद्रव्यसंघातपूर्वकाः स्युः आत्मनः प्रदेशाः तेषु घटवत् सुखादिविशेषवृत्तिः स्यात् ततश्चात्मनो बद्धत्वं प्रसज्येत । तथाणोः निरवयव एकजातीयो गुणः शुक्लादिवेककाले भवति एक एव न भिन्नजातीयस्तथात्मनि निरवयवे एकजातीयगुणः सुखादिवेककाले भवति एक एव । अत्र काश्चिदाह—वर्षातपाभ्यां किं व्योम्नश्चर्मण्यस्ति तयोः फलं, चर्मोप-

१ तथाणोः पाठोय ख पुस्तके । २ चर्मणश्च ख. पुस्तके पाठः ।

मक्षेत् सोऽनित्यः खतुस्यश्वेदसत्फलमित्यत्रोच्यते—पिष्टपेपणमेतदमूर्तत्वं प्रति नित्यानित्यत्वं च प्रत्यनै-
कातिकत्वात् उपलंभाभाव इति ।

पुद्गलवदेकप्रदेशादिषु वृत्तिप्रसंग इति चेन्न शरीरप्रमाणानुविधानात् ॥ ८ ॥ स्यान्मत
प्रदेशसहारविसर्पणाम्यामेव पुद्गलवदेकप्रदेशादिषु जीवस्य वृत्तिः प्राप्नोतीति ? तन्न । किं कारणं ? शरीरप्रमा-
णानुविधानात् । कार्मणशरीरवशाद्दुपात्तं महदल्प वा शरीरमधितिष्ठति ससारी जीव इत्युक्तं, नचैकप्रदेशादिकं
शरीरमस्ति जघन्येनाऽगुलस्याऽसख्येयभागप्रमाणत्वात् । अतो नास्यैकप्रदेशादिषु वृत्तिरस्ति ।

मुक्तानामेतत्प्रसंग इति चेन्न देशोनात्यविग्रहप्रमाणावस्थानात् ॥ ९ ॥ स्यादेतत् यदि शरी-
रप्रमाणानुविधानात् आत्मनो नैकप्रदेशादिषु वृत्तिः मुक्तानां तर्हि तदभावात्तत्प्रसंग इति ? तन्न । किं कारणं ?
देशोनात्यविग्रहप्रमाणावस्थानात् । येन शरीरेण मुक्तिमवाप्तवान् जीवस्तात्प्रमाणमेव देशोनमवलंब्यावतिष्ठति,
न ततो वृद्धिर्नापि हानिः पुनः प्रदेशसहारविसर्पकारणाभावात् । अत्राह—

न धर्मादीनां नानात्वं कुतः देशसंस्थानकालदर्शनस्पर्शनावगाहनाद्यभेदात् ॥ १० ॥
देशस्तावदेषामभिन्नः, यस्मिन् देशे धर्मोऽस्थितः, तस्मिन्नेवेतरेषामवस्थानात् । संस्थानमप्यभिन्नं यदेव धर्मस्य
संस्थानमाकारः तदेवेतरेषां । कालश्चाभिन्नास्त्रिषु कालेषु धर्मादीनां तुल्यवृत्तित्वात् । दर्शनमप्यविशिष्टं येषु
यत्रैको धर्मः प्रत्यक्षज्ञानमिर्दृष्टः तत्रैवेतरेषामपि दर्शनमप्यविशिष्टं । धर्मादीनि द्रव्याणि सर्वात्मनाऽन्योन्यं
स्पृशतीत्यवगाहनं चाऽभिन्नमेषां सर्वगतत्वात् तथा अरूपत्वद्रव्यत्वज्ञेयत्वादिभिरप्यविशेषोऽवसेयः ।
अत्रोच्यते—

नातस्तत्सिद्धेः ॥ ११ ॥ यत् एव धर्मादीनां देशादिभिः अविशेषस्त्वया चोद्यते अत एव नाना-
त्वसिद्धिः, यतो नासति नानात्वेऽविशेषसिद्धिः । नह्येकस्याविशेषोऽस्ति । किं च यथा रूपरसादीनां तुल्यदेशा
धिष्ठानत्वे नैकत्वं तथा धर्मादीनामपि नानात्वमिति । आह रूपादीनां तुल्यदेशत्वेपि चाक्षुषत्वादि
विशिष्टलक्षणोपेतत्वात् नानात्व युक्तं न तथा धर्मादीनां विशेषकरं किंचिल्लक्षणमुक्तं । स्यादेतत् यदि न
लक्षभेदः अस्ति, तु भिन्नलक्षणं । किं पुनस्तत् ? इत्यत उत्तरं पठति ।

गतिस्थित्युपग्रहौ धर्माधर्मयोरुपकारः ॥ १२ ॥

अथवा अणुस्कंधभेदात् पुद्गलानां, असख्येयप्रदेशत्वाच्च आत्मना अवगहिनां एक प्रदशादिषु
पुद्गलानां असंख्येयभागादिषु च जीवानां अवस्थानं युक्तमुक्तं । तुल्ये पुनः असख्येयप्रदेशत्वे कृत्स्नलोक-
व्यापित्वमेव धर्माधर्मयोः न पुनरसंख्येयभागादिवृत्तिरिति, एव तत्कथमनुपादिष्टहेतुकमवसातुं शक्यमित्यत्र
ब्रूमः—अवसेयमसंशयं । यथा मत्स्यगमनस्य जलमुपग्रहकारणमिति नासति जले मत्स्यगमनं भवति । तथा
जीवपुद्गलानां प्रयोगविस्त्रसा परिणामनिमित्ताहितप्रकारां गतिस्थितिलक्षणां क्रियां स्वत एवाऽऽरभमाणानां
सर्वत्र भावात् तद्दुपग्रहकारणाभ्यामपि धर्माधर्माभ्यां सर्वगताभ्यां भवितव्यं नासतोस्तयोर्गतिस्थितिवृत्तिरिति
व्यापित्वदर्शनार्थं इदमुच्यते—

द्रव्यस्य देशांतरप्राप्तिहेतुः परिणामो गतिः ॥ १ ॥ द्रव्यस्य बाह्याभ्यन्तरहेतुसन्निधाने सति
परिणममानस्य देशांतरप्राप्तिहेतुः परिणामो गतिरित्युच्यते ।

तद्विपरीता स्थितिः ॥ २ ॥ द्रव्यस्य स्वदेशादप्रच्यवनहेतुर्गतिनिवृत्तिरूपा स्थितिरवगंतव्या ।

उपग्रहोऽनुग्रहः ॥ ३ ॥ द्रव्याणां शक्त्यंतराविर्भावे च कारणभावोऽनुग्रह उपग्रह इत्याख्यायते ॥

गतिस्थित्युपग्रहावित्यनेकविग्रहसंभवादर्थानिश्चयः ॥ ४ ॥ विग्रहपूर्वको हि लोके वृत्तिपद-
स्यार्थनिश्चयो भवति गतिस्थित्युपग्रहौ इत्यत्र तु अनेकविग्रहसंभवात् नास्त्यर्थानिश्चयः । तद्यथा—गतिश्च

१ अमूर्तमूर्तत्वमिति च पुस्तके पाठः । २ तुल्यदेशाधिष्ठानत्वेन न नैकत्व, इति पाठांतरं । ३ कृत्वेति च, पुस्तके पाठः ।

स्थितिश्च गतिस्थिती गतिस्थिती उपग्रहौ ययोस्तौ गतिस्थित्युपग्रहौ । गतिस्थित्योरुपग्रहौ गतिस्थित्युपग्रहौ । गतिस्थिती एव या उपग्रहौ गतिस्थित्युपग्रहौ इति ? नैव दोषः ।

अन्यपदार्थवृत्तिभावो गतिस्थित्युपग्रहौ धर्माधर्मावित्यवचनात् ॥ ५ ॥ नात्रान्यपदार्था-
वृत्तिः सभवति । कुतः ? गतिस्थित्युपग्रहौ धर्माधर्मावित्यवचनात् ।

न षष्ठीवृत्तिर्द्विवचननिर्देशात् ॥ ६ ॥ नैव षष्ठी वृत्तिः गतिस्थित्योरुपग्रहौ गतिस्थित्युपग्रहाविति ।
कुतः ? द्विवचननिर्देशात् । यदि हि अत्र षष्ठीवृत्तिः स्यात् उत्तरपदार्थस्य भावस्यैकस्य प्राधान्यात् लब्ध्वर्थ
एकवचननिर्देशः क्रियते । भेदेन च प्रयोजनाभावात् ।

परिशेषात् समानाधिकरणा वृत्तिः ॥ ८ ॥ परिशेषात् समानाधिकरणक्षणा वृत्तिर्वेदितव्या
गतिस्थिती एव उपग्रहौ गतिस्थित्युपग्रहाविति ।

तथा च द्वित्वोपपत्तिः ॥ ८ ॥ एवं च कृत्वा द्वित्वमुपपन्न भवति । गतिस्थित्योर्भेदात् तत्सा-
मानाधिकरण्यात् भेदसिद्धेः । कथं सामानाधिकरण्यं ? कर्मसाधनत्वात् उपगृह्यते इत्युपग्रहौ गतिस्थिती इति ।

धर्माधर्मयोरिति कर्तृनिर्देशः ॥ ९ ॥ धर्माधर्मयोरित्ययं कर्तृनिर्देशो दृष्टव्यः कथं ? कर्तरि षष्ठीवि-
धानात् । कां क्रियामपेक्ष्य कर्तृत्वं विविक्षितं ? उपकार इत्युच्यते-उपकरोति क्रियायाः कर्तृत्वं उपकार इति ।
किं साधनोयं शब्दः ? भावसाधनः ।

उपकार इति भावसाधनश्चेत् पूर्वेण सामानाधिकरण्यानुपपत्तिरर्थांतरवृत्तेः ॥ १० ॥
यद्युपकरणमुपकार इति भावसाधनशब्दः, गतिस्थित्युपग्रहावित्यनेन सामानाधिकरण्यं नोपपद्यते कुतः ?
अर्थांतरवृत्तेः । धर्माधर्मयोरुपकारो गतिस्थित्युपग्रहाविति । कुतः ? अर्थांतरवृत्तेः । उपकारो हि धर्माधर्मयोर्वर्तते
कर्तृस्थक्रियत्वात् । करोतेः उपगृह्यमाणे तु गतिस्थिती जीवपुद्गलेष्विति । एवं तर्हि कर्मसाधनः ।

कर्मसाधनश्चेद्वचनभेदानुपपत्तिः ॥ ११ ॥ यदि कर्मसाधनः वचनभेदो नोपपद्यते सामानाधि-
करण्यात् द्विवचनं प्राप्नोति ॥

नवा सामान्योपादानात् ॥ १२ ॥ नैव दोषः किं कारणं ? सामान्योपादानात् । यथा साधोः कार्यं
ततः श्रुते इति प्राक्सामान्यमपेक्ष्य लब्धैकवचनं कार्यशब्दः पश्चाद्विशेषसन्निधानेपि नोपात्तं वचनं जहाति ।
तदिहापि उपकारशब्दः उपात्तातरगैकवचनो भिन्नवचनपदांतरापेक्षायामपि न वचनांतरसंक्रम करोति ।

षष्ठीवृत्तिर्वा भावसाधनत्वोपपत्तेः ॥ १३ ॥ अथवा गतिस्थित्योरुपग्रहौ गतिस्थित्युपग्रहावि-
ति षष्ठी वृत्तिरिय । कुतः ? भावसाधनत्वोपपत्तेः उपग्रहणमुपग्रह इति भावसाधनोय शब्दः । तथा उपकारशब्दश्च
भावसाधन उपकरणमुपकारः इति । ननु चोक्त भावस्यैकत्वात् द्विवचननिर्देशो नोपपद्यते इति नैव दोषः—

यथासंख्यप्रतिपत्त्यर्थो द्विवचनप्रयोगः ॥ १४ ॥ धर्माधर्मौ द्वौ गतिस्थित्युपग्रहौ द्वौ तयोः
सामान्यात् यथासंख्यं स्यात् इति द्विवचनप्रयोगः क्रियते । एकवचने हि सति यथा भूमिरेकैवाश्वादीनां
गतिस्थित्योरुपग्रहं वर्तते । तथा धर्म एक एव जीवपुद्गलानां गतिस्थित्योरुपग्रहं कुर्यात् । तथाऽधर्मोपि इत्य-
यमर्थो गम्येत । अन्यतरस्य वैयर्थ्यमिति चेन्नानेकसहायकारणदर्शनात् । तेनैतदुक्तं भवति जीवपुद्गलानां स्वय-
मेव गतिपरिणामिनां तदुपग्रहकारणत्वेनानुमीयमानो धर्मास्तिकायः । तथा जीवपुद्गलानां स्वयमेव 'स्थितिपरि-
णामिना तदुपग्रहकारणत्वेनानुमीयमानोऽधर्मास्तिकायः' इति सर्वत्र च तत्प्रयोजनदर्शनात् सर्वगतौ चैताविति ।

उपग्रहावचनमुपकारेण कृतत्वात् ॥ १५ ॥ उपग्रहवचनमनर्थक । कुतः ? उपकारेण कृतत्वात् ।
उपग्रह उपकार इत्यनर्थांतर । तेन गतिस्थिती धर्माधर्मयोरुपकार इत्यस्तु लघुत्वात् ।

तयोः कर्तृत्वप्रसंग इति चेन्नोपकारवचनात् यद्वादिवात् ॥ १६ ॥ स्यादेतत् गतिस्थित्योः

धर्माधर्मौ कर्तारौ इत्ययमर्थः प्रसक्त इति । तन्न किं कारणं ? उपकारवचनात् । उपकारो बलाधानं अवलंबनं इत्यनर्थीतर तेन धर्माधर्मयोः गतिस्थितिनिर्वर्तने प्रधानकर्तृत्वमपोदितं भवति । यथाधस्येतरस्य वा स्वजघा वलाद्गच्छतः यष्ट्याद्युपकारकं भवति न तु प्रेरकं तथा जीवपुद्गलानां स्वशक्त्यैव गच्छतां तिष्ठतां च धर्माधर्मौ उपकारकौ न प्रेरकौ इत्युक्तं भवति ।

= गतिस्थिती धर्माधर्मकृते इत्यनुपदेशाच्च ॥ १७ ॥ यदि धर्माधर्मौ गतिस्थित्योः प्रधानकर्तारौ स्यातां गतिस्थिती धर्माधर्मकृते इत्युच्यते न त्वेवमुक्तं ततश्च मन्यमाने न प्रधानकर्तारौ इति ।

नवा यथासंख्यनिवृत्त्यर्थत्वात् ॥ १८ ॥ नवैपदोपः । किं कारणं ? यथासंख्यनिवृत्त्यर्थत्वात् । गतिस्थिती धर्माधर्मयोरुपकार इत्युच्यमाने आत्मनां गतिपरिणामोपकारो धर्मस्य न पुद्गलानां, स्थितिपरिणामोपकार इतरस्य नात्मनामिति यथासंख्यं प्रतीयेत तन्निवृत्त्यर्थमुपग्रहवचनं क्रियते ॥

व्याख्यानादिष्टसंप्रत्यय इति चेन्न प्रतिपत्तेर्गौरवात् ॥ १९ ॥ स्यादेतत् सर्वसदेहेष्विदमुपतिष्ठते 'व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्न हि सदेहादलक्षणांमिति' तत इष्टस्य संप्रत्ययो भवतीति ? तन्न । किं कारणं प्रतिपत्तेर्गौरवात् । व्याख्यानादिष्टसंप्रत्यये क्रियमाणे बुद्धिखेदो माभूत् इत्युपग्रहवचनं कृतं ।

सौखर्यादाकाशस्योपग्रह इति चेन्न धर्माधर्मकालात्मपुद्गलाधिकरणत्वात् नगरांतर्गतवेश्मवत् ॥ २० ॥ स्यादेतत् आकाशं सर्वगतमस्ति तच्च सौखर्यगुणोपेतमतः तस्यैव गतिस्थित्युपग्रहो युक्तः, किमन्याभ्यां वृथा कल्पिताभ्यां धर्माधर्माभ्यामिति ? तन्न । किं कारणं ? धर्माधर्मकालात्मपुद्गलाधिकरणत्वात् न भसः, कथं ? नगरांतर्गतवेश्मवत् । यथा नगरांतर्गतानां वेश्मना नगरमधिकरणं तथा धर्मादीनां पचानां आकाशमधिकरणं न चान्यस्य धर्मोऽन्यस्य भवितुमर्हति यदि स्यादनेजोगुणा द्रवदहनादयः पृथिव्या एव कल्प्यतां । किं च-

आकाशास्तित्वेऽनुगृहीतद्रव्यसंबन्धेन सामर्थ्याविर्भाददर्शनात् अनुमिषन्नज्यावत् ॥ २१ ॥ यथा अनुमिषस्य ब्रज्या जलोपग्रहाद्भवति, जलाभावे च भुवि न भवति, सत्यप्याकाशे यद्याकाशोपग्रहात् मीनस्य गतिर्भवत् भुवि अपि भवेत् । तथा गतिस्थितिपरिणामिनां आत्मपुद्गलानां धर्माधर्मोपग्रहात् गतिस्थिती भवतो नाकाशोपग्रहात् गतिस्थिती स्याता अलोकाकाशेषि भवेतां । अतश्च लोकालोकविभागाभावः स्यात् । लोकव्यतिरिक्तेन चाऽलोकेन भवितव्यं नऽपदोपहितस्यार्थवत्त्वदर्शनात् अत्राहणाभिधानवत् ।

स्ववाह्यकारणभावाभावयोस्तद्भावाभावदर्शनात् तदभाव इति चेन्न साधारणकारणत्वादाकाशवत् ॥ २२ ॥ स्यान्मत इह गतिमता स्थितिमतां च द्रव्याणां प्रतिनियतस्ववाह्यकारणसन्निधाने सति नियतगतिस्थित्योर्भावो दृष्टः यथा मत्स्यादीनां जलादिसद्भावे । तदभावेचा भावो दृष्टः । तेषामेव जलाद्यभावे धर्माधर्मयोः सतोरपि गतिस्थित्यभावः तस्मात्तदाधाने गतिस्थिती इति धर्माधर्मयोरभावः इति ? तन्न । किं कारणं ? साधारणकारणत्वात् आकाशवत् । यथा सत्यपि भूम्यादावधिकरणे सर्वेषां साधारणमधिकरणमाकाशमिष्यते तथा मत्स्यादीनां सत्वपि जलादिषु कारणेषु सर्वेषां गतिस्थित्योः साधारणकारणकौ धर्माधर्मो बन्धुपगतव्यौ ।

आकाशमेव पर्याप्तमिति चेन्न सर्वतंत्रविरोधात् ॥ २३ ॥ स्यादेतदाकाशमेव विभुत्वात् सर्वद्रव्याणां गतिस्थित्योः साधारणकारणत्वेन पर्याप्तमिति ? तन्न । किं कारणं ? सर्वतंत्रविरोधात् । आकाशमेव पर्याप्तं नान्यदिति नियच्छतः सर्वतंत्रविरोधो भवति । तद्यथा - 'केचित्तावदाहुः - आकाशकालदिगात्मानः सर्वगताः प्रतिनियतस्वलक्षणाः इति । तत्र हि दिङ्निमित्तो यो व्यवहारः इत इदमिति, कालनिमित्तश्च परोऽपरोयमिति नासावाकाशाद्दत्तेस्ति इत्याकाशस्यैवादः सामर्थ्यं न दिक्कालयोरिति दिक्कालभावः प्रसक्तः ।

तथा च सर्वात्मनां चैकत्वप्रसंगः, यदि व्यापित्वादाकाशस्यैव गतिस्थित्युपग्रहः कल्प्यते ननु यन्प्रत्यर्थ-
नियतबुद्धिमुग्धदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नधर्माधर्मसंस्कारगुणोपपत्तेर्व्यवस्थातः शास्त्रसामर्थ्याच्च नाना आत्मान इति
व्यवस्थितं तद्विरुध्यते । अपर आहुः—प्रयो गुणाः सत्त्वरजस्तमोभिधानाः प्रसादलाघवशोपतापावरणसाद-
नादिभिन्नस्वभावा इति । यदि व्यापित्वादाकाशस्यैव गतिः स्थितिरित्युपग्रहाविष्टौ ननु सत्त्वस्य व्यापित्वात्
शोपतापादयो रजोधर्माः सादनावरणादयश्च तमोधर्माः सत्त्वस्यैवेपितव्याः । तथेतरयोरपि प्रतिपक्षधर्मा
इति संकरप्रसंगः । तथा सर्वक्षेत्रज्ञानां चैकत्वप्रसंगः चैतन्यस्वरूपाविशेषात् आदानभोगाविशेषाच्च । अन्ये
मन्यते—रूपणानुभवनिमित्तप्रहणसंस्कृताभिसंस्कारणालवनप्रज्ञास्वभावलक्षणा रूपवेदनासज्ञासंस्कारविज्ञा-
नाभिधानाः पचस्कथाः इति । तत्र यद्येकस्यैव सर्वधर्मा कल्प्यते नासति विज्ञानेऽनुभवनादयः संभवतीत्य-
नुभवादयो विज्ञानस्यैव कल्पेण् । तथा सति शेषस्कंधनिवृत्तौ स्थानिवृत्तिरपि स्यात्, नचैतत् सर्वमिष्टं,
तस्मादभ्युपगम्यतामाकाशस्य विमुक्त्येपि न धर्माधर्मयोः प्रयोजन नास्तीति सिद्धौ धर्माधर्मास्तिकार्यौ ।

उभयानुग्रहात् परस्परप्रतिबंध इति चेन्न स्वतः परिणामसामर्थ्यस्याऽनुग्रहाकाक्षित्वात्
कुंटनयनयाष्टिमदीपवत् ॥ २४ ॥ स्यान्मतं यथा तुल्यवलाभ्यां शकुंताभ्यामाकृष्यमाणो मासर्पिडः
यावत्क्षेत्रमेकेनाऽऽकृष्यते तावदतिरेण अपकृष्येतेति नास्योत्कर्षापकर्षगतिविधिः सभवति । तथा जगद्-
व्यापित्वात् धर्माधर्मयोर्बद्धा धर्मोपग्रहात् आत्मपुद्गलानां गतिस्तदैवाधर्मोपग्रहात् स्थितिरिति गतेः प्रतिबंधः ।
यथा वाऽधर्मानुग्रहास्थितिस्तदैव धर्मानुग्रहाद्रतिरिति स्थितेः प्रतिबंधः एव तेषां न गतिर्न स्थितिरित्युभय-
भावः इति ? तन्न । किं कारण ? स्वतः परिणामसामर्थ्यस्य अनुग्रहाकाक्षित्वात् । कथं ? कुंटनयनयाष्टिमदीप-
वत् । यथा कुंटस्य गतिपरिणामसमर्थस्य यष्टिरुपग्राहिका नतु सा तस्य गतेः कर्त्री, यद्यसमर्थस्यापि कर्त्री
भवेत् मूर्च्छितसुपुत्तादीनामपि यष्टिसंबंधाद्रतिः स्यात् । यथा वा नयनस्य स्वतो दर्शनसमर्थस्य प्रदीप उप-
ग्राहकः न तु प्रदीपो नेत्रस्य दर्शनशक्तेः कर्ता । यद्यसमर्थस्यापि कर्ता स्यात् मूर्च्छितसुपुत्ताजाल्यधानामपि
दर्शनं कुर्यात् । तथात्मपुद्गलानामपि स्वयमेव गतिस्थितिपरिणामिनां धर्माधर्मोपग्राहकौ गतिस्थित्योर्न
कर्तारौ । यदि कर्तारौ स्यातां स्यादात्स्थितिविरोधः । अतोऽनुग्रहाहकत्वान्नास्ति दोषः । किं च—

कचिदुपग्राहकाभावेपि गतिस्थितिदर्शनात् पतत्रिवत् ॥ २५ ॥ यथा पतात्रिणः प्रकृष्ट-
गतिस्थितिक्रियापरिणामसामर्थ्यात् जलतुल्यवाहोपग्राहकाभावेपि धर्माधर्मद्रव्यसद्भावात् गतिस्थिति दृष्टे तये-
तरेषामपि द्रव्याणां धर्माधर्मोपग्राहकत्वात् गतिस्थितिसिद्धिरिति तद्रूपपत्तिः ।

तत्राप्याकाशं निमित्तमिति चेदुक्तं ॥ २६ ॥ यद्ये तत्रापि पतत्र्यादिषु आकाशमुपग्राहकमस्ती-
ति कल्प्यते । उक्तमेतन्नाकाश गतिस्थित्युपग्रहकारणं अवगाहनलक्षणत्वात्तस्येति ॥

अनेकांताच्च समग्रविकलौद्रियवत् ॥ २७ ॥ यथा नायमेकांतः सर्वश्चक्षुष्मान् बाह्यप्रकाशोपग्रहा-
त् रूपं गृह्णातीति, यस्मात् द्वीपिमाज्जारादयः स्वजातिविशेषोपात्तनयनवलादेव विनापि बाह्यप्रदीपाद्युपग्र-
हात् रूपग्रहणसमर्थाः । मनुष्यादयस्तु तथादर्शनशक्त्यभावात् प्रदीपाद्युपग्रहमपेक्ष्यत इत्यनेकांतः । यथा
वा नायमेकांतः सर्व एव गतिमतो यष्ट्याद्युपग्रहात् गतिमारभते नवेति यस्मात् समग्रपचेंद्रियो बाह्ययष्ट्या-
द्युपग्रहात् विनापि धर्मोपग्रहाद्रतिमारभते नैव चक्षुर्विकलः स तु समविषमादिभूप्रदेशादर्शनात् तद्विशेषाविष्क-
रणसमर्था यष्टिमवष्टम्य गतिमारभते इत्यनेकांतः । तथा नायमेकांतः सर्वेषां आत्मपुद्गलानां सर्वे बाह्योप-
ग्रहेतवः सतीति । किंतु केषांचित् पतत्रिप्रभृतीनां धर्माधर्मावेव अपरेषां जलादयोपीत्यनेकांतः ।

अनुपलब्धेरभाव इति चेन्न स्वतीर्थकराद्यभावप्रसंगात् ॥ २८ ॥ स्यान्मतं नच धर्माधर्मौ
स्तः अनुपलब्धेः खरविषाणवत् । सतां हि यष्ट्यादीनां उपलब्धिरस्ति तद्रूपकारश्च निम्नोन्नतादिभूप्रदेशे
भेददर्शनं दृष्टं नच तथा धर्माधर्मौ वा लभ्येते नापि तद्रूपकार इत्यसत्त्वमिति ? तन्न । किं कारण ? स्वतीर्थ-
कराद्यभावप्रसंगात् खरविषाणवत् । यथा खरविषाणं अनुपलब्धेरसत् तथा स्वतीर्थकरपुण्यापुण्यपरलोका-
दीनामप्यसत्त्वमाक्षिप्तं, नचाऽसत्त्वमिष्टं ततो हेतोर्व्यभिचारः । किं च—

अनुपलब्ध्यसिद्धेः ॥ २९ ॥ भगवदहर्त्सर्वज्ञप्रत्यक्षज्ञानगोचरत्वात् तत्प्रणतिपरमागमप्रमाणगम्य-
त्वात् तदनुसारिस्वकार्यदर्शनाद्यनुमानाविषयत्वाच्च धर्माधर्मयोरुपलब्धेरनुपलब्धिलक्षणो न हेतुरस्मत्प्रसिद्धः ।
नच हेतुः स्वयमसिद्धः साध्यमर्थं साधयितुं अल ।

अत एव विवादात् ॥ ३० ॥ यत एव यष्ट्यादिवत् न प्रत्यक्षौ धर्माधर्मावत एव विवादः, किम-
नुपलब्धेः खरविषाणवदभावोऽनयोरुत एवाऽऽकाशमूलोदकादिवत् अभाव इति । न हि यत एव विवादः तत
एव निर्णयो भवितुमर्हति । किं च-

कार्यस्थानेकोपकरणसाध्यत्वात् तत्सिद्धेः ॥ ३१ ॥ इह लोके कार्यमनेकोपकरणसाध्य इष्टं
यथा मृत्पिंडो घटकार्यपरिणामप्राप्तिं प्रति गृहीताभ्यतरसामर्थ्यः बाह्यकुलालदंडचक्रसूत्रोदककालाकाशाद्यने
कोपकरणापेक्षः घटपर्यायेणाऽऽविर्भवति । नैक एव मृत्पिंडः कुलालादिबाह्यसाधनसन्निधानेन विना घटा-
त्मनाविर्भवितुं समर्थः । तथा पतत्रिप्रभृतिद्रव्य गतिस्थितिपरिणामप्राप्तिं प्रत्यभिमुख नांतरेण बाह्यानेकका-
रणसन्निधिं गतिं स्थितिं वा प्राप्तुमलमिति तदुपग्रहकारणधर्माधर्मास्तिकायसिद्धिः । ततः किं ? अनुमानविरो-
धो वेदितव्यः ।

संसर्ग एव हेतुरिति चेन्न कारणनियमाभावप्रसंगात् ॥ ३२ ॥ स्यान्मत नानेककारणसाध्य
कार्यं किं तर्हि ? संसर्ग एव हेतुः कार्यात्मलाभस्य, विवक्तानां तत्त्वादीनां कार्यारभसामर्थ्याभावात् इति ।^१ तन्न
किं कारणं ? कारणनियमाभावप्रसंगात् यस्मात्तस्माच्चित्कारणससर्गात् पटनिष्पत्तिरस्तु नोचेदेवं प्रतिविशि-
ष्टतत्त्वादिकारण (नियमाभावप्रसंगात्) विषयससर्गापेक्षत्वादनेककारणत्वसिद्धिः । किं च-

एकस्य कारणस्य संसर्गाभावात् ॥ ३३ ॥ अनेककारणसाध्यत्वात् संसर्गस्य । संसर्गकारणत्व-
प्रतिज्ञाहानिरपि च संसर्गकारणानां सयोगविशेषः सयोगिनां बहुत्वादानेकः । तस्मात् साध्यत्वात् कार्यस्य
अनेककारणत्वसिद्धिः । किं च-

स्वसमयविरोधात् ॥ ३४ ॥ नच वयमेवंपक्षाः यन्नोपलभ्यते प्रत्यक्षेण तन्नास्तीति । यस्य तु
वादिन एषोभिप्रायस्तस्य स्वसमयविरोधः । तद्यथा-सर्वे हि वादिनः प्रत्यक्षाप्रत्यक्षार्थवादिन । केचित्तावदाहुः-
प्रत्येक रूपपरमाण्वोऽर्तीन्द्रियास्तन्समुदायोऽनेकपरमाणुक इन्द्रियमाहो नाम चित्तचैतसिकविकल्पमर्तीन्द्रिय-
मिति । अपर आहुः-व्यक्तस्य पृथिव्यादेः प्रधानपरिणामस्य प्रत्यक्षत्व, सत्त्वादीना गुणानां परमात्मनां
चाऽप्रत्यक्षमिति । अन्ये तु मन्यन्ते-महदनेकद्रव्यत्वात् रूपाच्चोपलब्धिरित्येवमादीनाऽनेकपरमाणुसमुदयभावेन
निष्पन्नाः पृथिव्यादयस्तादृश्याश्च रूपादयस्तत्समत्रायिनः सख्यापरिमाणपृथक्त्वसयोगाविभागादयश्च प्रत्यक्षाः,
अण्वाकाशादयोऽप्रत्यक्षा इति । यष्ट्यादिवदनुपलब्धेः धर्माधर्मयोरभावः प्रतिज्ञयेत ? ननु विज्ञानादीनां सत्त्वा-
दीनां अण्वादीनां चाऽप्रत्यक्षत्वादभावः स्यादिति स्वसमयविरोधः । अथैषा कार्यदर्शनात् अस्तित्वमनुमीयते धर्मा-
धर्मयोः को मत्सरः । किं च-

त्वदीयजीवितमरणादिवत्तिसिद्धिः ॥ ३५ ॥ यथा त्वदीयजीवितमरणसुखदुःखादीनां मनुष्य-
मात्राप्रत्यक्षाणां अतिशयज्ञानाभिस्फुल्लम्यमानस्वरूपाणां अस्तित्व । तथा तत्रैकानप्रमाणगोचरातीतयोरपि
परमर्षिसर्वज्ञदृष्टयोः धर्माधर्मयोरस्तित्वमिति को विरोधः । किं च-

ज्ञानादिवदिति चेन्न उक्तत्वात् ॥ ३६ ॥ स्योदेतत् ज्ञानादीनामालम्परिणामानां च द्रव्यादीनां
निर्वृत्तिः परस्परश्रया न धर्माधर्मास्तिकायस्थानीयद्रव्यातरश्रयात् । तथा जीवपुद्गलेषु गतिस्थितिपरिणामा
अपि अन्योन्याश्रया इति धर्माधर्माभाव इति ? तन्न । किं कारणमुक्तत्वात् । उक्तमेतत् पतत्रिप्रभृतीनां गति-
स्थितिकारणेन साधारणेन बाह्येन भवितव्यमिति । किं च-ज्ञानादिद्रव्यादिविकाराणामपि निर्वृत्तेः कालो
हेतुः बाह्योस्तीत्यभ्युपगमादसमस्तमाधिः ।

अदृष्टहेतुके गतिस्थिती इति चेन्न पुद्गलेष्वभावात् ॥ ३७ ॥ स्यान्मतमदृष्टौ नामाऽऽत्मगुणोस्ति यद्वेतुकः सुखदुःखविपाकः तत्साधनसन्निधानं च । एवं च कृत्वोक्त अप्रेरुर्ध्वज्वलनं, वायोश्च तिर्यग्गमनं अणु-
मनसोश्चाद्य कर्मव्येतान्यदृष्टकारितानि उपमर्षणमपसर्पणमसितपीतसयोगाः कायांतरसयोगाश्चेति अदृष्टकारि-
तानि इत्यादि तद्वेतुके गतिस्थिती इति ? तन्न । किं कारणं ? पुद्गलेष्वभावात् । अचेतनत्वात् पुद्गलानां पुण्या-
पुण्यकारणाभावात् तत्कृतगतिस्थित्यभावदोषः ।

यस्योपकारस्तादर्थ्या क्रियाप्रवृत्तिरिति चेन्नाऽन्यधर्मस्यान्यत्र क्रियारंभे सामर्थ्याभावात् ३८
स्यादेतन् यस्य घटादय उपकारिष्यति तस्य पुसोऽदृष्टाद् घटादिकगतिस्थिती भवत इति ? तन्न । किं कारण
अन्यधर्मस्याऽन्यत्र क्रियारंभे सामर्थ्याभावान् । न हि स्वाश्रये क्रियामनारभमाणः अन्यत्र क्रियाहेतुरस्तीत्युक्तं
पुरस्तात् । किं च—

पुण्यापुण्यात्ययेपि गतिस्थितिदर्शनात् ॥ ३९ ॥ विनिर्मुक्तपुण्यापुण्यबंधानां सिद्धानां गति-
स्थिती इष्येते ततो नादृष्टहेतुके गतिस्थिती ॥

अमूर्तत्वाद्गतिस्थितिनिमित्तत्वानुपपत्तिरिति चेन्न दृष्टांताभावात् ॥ ४० ॥ स्यान्मतं रूपा-
दिगुणविरहितत्वात् अमूर्तौ धर्माधर्मावभ्युपगम्येते । ततस्तयोर्गतिस्थितिहेतुत्वं नोपपद्यते इति ? तन्न ।
किं कारणं ? दृष्टाताभावात् । न हि दृष्टातोस्ति येनामूर्तत्वात् गतिस्थितिहेतुत्व निवर्तते । किं च—

आकाशप्रधानविज्ञानादिवत्तत्सिद्धेः ॥ ४१ ॥ यथाकाशमूर्तमपि सर्वपदार्थानामवगाहनप्रयो
जनमुपपादयति । यथा वा प्रधानममूर्तमपि पुरुषार्थप्रवृत्त्या महदादिविकारमापद्यमानं पुरुषस्योपकरोति ।
यथा वा विज्ञानममूर्तमपि सन्नारूपोत्पत्तौ निमित्तं 'विज्ञानप्रत्ययं नामरूपमिति वचनात् । यथा वाऽपूर्वाख्यो
धर्मः क्रियया अभिव्यक्तः सन्नमूर्तोपि पुरुषस्योपकारी वर्तते । तथा धर्माधर्मयोरपि गतिस्थित्युपग्रहोऽवसेयः ।
अत्राह—यद्यतीन्द्रिययोर्धर्माधर्मयोरुपकारसंबन्धनास्तित्वमवाध्रियते तदनतरमुद्दिष्टस्य नभसोऽतीन्द्रियस्याधिगमे क
उपकारक इत्यत्रोच्यते—

आकाशस्यावगाहः ॥ १८ ॥

आकाशशब्दो व्याख्यातार्थः ॥

अवगाहशब्दो भावसाधनः ॥ १ ॥ अवगाहनमवगाह इति भावसाधनोऽवगाहशब्दो वेदितव्यः
अवगाहोऽनुप्रवेश इत्यर्थः ।

धर्माधर्मयोरवगाहं प्रति कर्तृत्वाद्नादिसंबन्धनिवृत्तिरिति चेन्नौपचारिकत्वात् व्याप्तिस-
द्भावात् ॥ २ ॥ स्यान्मतं यथा जलमवगाहते हस इति न जलहंसयोरनादिस्संबन्धः । तथाकाशं धर्माध-
र्मावगाहते इत्युभ्युपगमात् अनादिस्संबन्धो निवर्तते इति ? तन्न । किं कारणं ? औपचारिकत्वात् । औपचारिको-
ऽयमवगाहः । कुतः क्रियाभावात् । कुतस्तर्हि उपचारः ? व्याप्तिसद्भावात् । यथा गमनाभावेपि सर्वगतमाकाश-
मित्युच्यते व्याप्तिसद्भावात् । तथा मुख्यावगाहक्रियाभावेपि लोकाकाशेपि सर्वत्र व्याप्तिदर्शनात् व्यवह्रियते
धर्माधर्मयोर्लोकाकाशेऽवगाह इति ।

अयुतसिद्धामाधाराधेयत्वानुपपत्तिरिति चेन्न तत्रापि दर्शनात् पाणिलेखावत् ॥ ३ ॥
स्यादेतत् युतसिद्धाना लोके दृष्ट आधाराधेयभावः यथा कुंडवदरौंटीना । अयुतसिद्धाश्चेते आकाशधर्मा-
धर्माः अप्राप्तिपूर्वकाः प्राप्स्यभावात् तत आधाराधेयभावो नोपपद्यत इति ? तन्न । किं कारणं ? तत्रापि दर्शनात्
यथा युतसिद्धभावे पाणौ लेखेति आधाराधेयभावो दृष्टः तथा लोकाकाशे धर्माधर्माधित्याधेयाधारभावः सिद्धः ।

दृष्टत्वादीश्वरैश्वर्यवत् ॥ ४ ॥ धर्मेश्वरस्यैश्वर्यस्य वाऽयुतसिद्धेऽपि ईश्वरे ऐश्वर्यमिति व्यवहारो दृष्ट-
स्तथा लोकाकाशे धर्माधर्मविति व्यपदेशो युक्तः ।

अनेकांताच्च तत्सिद्धिः ॥ ५ ॥ नायमेकातः अनादिसबधौ धर्माधर्मौ अयुतसिद्धौ वेति । किं तर्हि ?
स्यादनादिसंबधौ स्यान्नाऽनादिसबधौ स्यादयुतसिद्धौ स्यान्नाऽयुतसिद्धां वित्यादि । तथाथा—पर्यायार्थिकगुण-
भावे द्रव्यार्थिकप्राधान्यात् व्ययोदयाभावात् स्यादनादिसबधौ अयुतसिद्धौ च । द्रव्यार्थिकगुणभावे पर्याया-
र्थिकप्राधान्यात् पर्यायाणां व्ययोत्पादसद्भावात् स्यान्नाऽनादिसंबधौ नायुतसिद्धौ चेत्यादि योज्यं । ततः किं ?
कथंचित् अवगाहः आधाराधेयभावश्च सिद्धो भवति ॥

जीवपुद्गलानां मुख्योवगाहः क्रियापरिणामात् ॥ ६ ॥ जीवानां पुद्गलानां च मुख्योवगाहो
वेदितव्यः । कुतः ? क्रियापरिणामात् । यथा हसो जलमवगाहते इति मुख्यो व्यपदेशः तथा जीवपुद्गला आका-
शमगाहते क्रियापरिणामात् इति मुख्या व्यपदेशोऽवसेयः ।

आकाशस्यावकाशदानसामर्थ्यात् परस्पर प्रतिघाताभाव इति चेन्न स्थूलानामन्योन्य
प्रतिघातात् ॥ ७ ॥ स्यान्मत यद्यवकाशदानसमर्थमाकाशं तस्य च सर्वत्र सन्निधानात् भूतानां परस्परप्र-
तिघातो न स्यात् । दृश्यते च ब्रह्मादिभिर्लौघादीनां भित्त्यादिभिश्च गवादीनां ततोऽस्याऽवकाशदानसामर्थ्यं
हीयत इति ? तन्न । किं कारण ? स्थूलानामन्योन्यप्रतिघातात् । स्थूला हि परस्परतः प्रतिहन्यन्ते न सूक्ष्मास्ते-
षामन्योन्यप्रदेशशक्तियोगात् न तस्य तावता अवकाशदानसामर्थ्यं हीयते ।

असाधारणलक्षणत्वानुपपत्तेरिति चेन्न सर्वावगाहविशेषलक्षणोपपत्तेः ॥ ८ ॥ स्यादेतत् यदि
सूक्ष्मभावात् इतरेपि पदार्थाः अन्योन्यावकाशदानं कुर्वन्ति नाकाशस्य इदं असाधारणलक्षणं । असाधारणं
हि लक्षणेऽस्तित्वमनुमीयतेऽतस्तदभावादाकाशाभाव इति ? तन्न । किं कारण ? सर्वावगाहविशेषोपपत्तेः । यथा
भूम्यादिषु अश्वादिगतिस्थित्युपग्रहरूपेणासाधारणलक्षणेनानुमीयते धर्माधर्मौ । तथा सर्वद्रव्यावगाहनविशेष-
लक्षणोपपत्तेराकाशस्यास्तित्वमनुमीयते ॥

अलोकाकाशे तदभावादभाव इति चेन्न स्वभावापरित्यागात् ॥ ९ ॥ स्यान्मतं यद्यवकाश-
दानलक्षणमाकाशे अलोकाकाशेऽवगाहिनामभावात् तल्लक्षणाभावात् लक्ष्यानवधारणप्रसंगः इति ? तन्न
किं कारण ? स्वभावापरित्यागात् । यथा हंसस्यावगाहकस्याभावेऽप्यवगाहस्य जलस्य न हीयते । तथा अवगा-
हित्वाभावेपि नाऽलोकाकाशस्य अवकाशदानसामर्थ्यानिः ॥

अज्ञातत्वादभाव इति चेन्नासिद्धेः ॥ १० ॥ स्यादेतत् नास्याकाशमर्जातत्वात् खरविषाणवत्
इति ? तन्न । किं कारण ? असिद्धेः । द्रव्यार्थिकगुणभावे पर्यायार्थिकप्राधान्यात् स्वप्रत्ययागुक्लघुगुणवृद्धिहानि-
विकल्पापेक्षया अवगाहकजीवपुद्गलपरप्रत्ययावगाहभेदविवक्षया च आकाशस्य जातत्वोपपत्तेः हेतोरसिद्धिः ।
अथवा व्ययोत्पादौ आकाशस्य दृश्येते यथा चरमसमयस्याऽसर्वज्ञस्य सर्वज्ञत्वेनोत्पादस्तथोपलब्धेः ।
असर्वज्ञत्वे न व्ययस्तथानुपलब्धेः । एव चरमसमयस्यासर्वज्ञस्य साक्षादनुपलभ्यमाकाश सर्वज्ञत्वोपपत्तौ
उपलभ्यत इति उपलभ्यत्वेनोत्पन्नमनुपलभ्यत्वेन च विनिष्टं । यदि तेनाऽविनष्टमनुत्पन्नं च
स्यात् सर्वज्ञत्वमेवास्य न स्यात् । अतो व्ययोत्पाददर्शनात् असिद्धो हेतुः । बुद्धिशब्दलक्षणस्य
खरविषाणस्य स्वकारणसन्निधाने सति जन्यत्वात् अस्तित्वाच्च साध्यसाधनधर्मासिद्धता दृष्टांतस्य, खरो मृतः
गौर्जातः स एव इत्येकजीवविवक्षायां खरव्यपदेशभाजो जीवस्य गोजातिसंक्रमे विषाणोपलब्धेः । अथ
खरविषाणस्यापि जात्यास्तित्वसद्भावात् उभयधर्मासिद्धता । निरन्वयविनश्वरत्वे तु स्मृत्यभावात् लोक-
सम्यग्रहारलोपः स्यात् ।

अनावृत्तिराकाशमिति चेन्न नामधत् तत् सिद्धेः ॥ ११ ॥ स्यादेतत् नाकाश नाम किं-

चिद्रस्वस्ति आवरणाभावमात्रं हि तत् इति ? तन्न किं कारणं, नामवत्तत्सिद्धेः । यथा नामवचनादि भर्तृत्वात् अनावृत्यपि सदस्तीत्यभ्युपगम्यते । तथा आकाशमपि वस्तुभूतमित्यवसेयं ।

शब्दलिङ्गत्वादिति चेन्न पौद्गलिकत्वात् ॥ १२ ॥ स्यान्मतं नावगाहेन आकाशमनुमीयते कुतस्तर्हि ? शब्दलिङ्गत्वात् । शब्दो ह्याकाशगुणः साताभिघातवाह्यनिमित्तवशात् सर्वत्र उत्पद्यमानः इन्द्रिय-प्रत्यक्षः अन्यद्रव्यासंभवी गुणिनमाकाशं सर्वगतं गमयति ।

गुणानामाधारपरतन्त्रत्वादिति तन्न किंकारणं पौद्गलिकत्वात् ॥ १३ ॥ पुद्गलद्रव्यवि-कारो हि शब्दः, नाकाशगुणः तस्योपरिघात् युक्तिर्वक्ष्यते ।

प्रधानविकार आकाशमिति चेन्न तत्परिणामाभावात् आत्मवत् ॥ १४ ॥ स्यान्मतं प्रधान नाम सत्त्वरजस्तमसां साम्यरूपमस्ति प्रसवस्वभावकं । तद्विकारा महदादयस्ताद्विकारविशेषः काश्चित् आकाशमिति तन्न । किंकारण ? तत्परिणामाभावात् आत्मवत् । यथा परमात्मनां नित्यत्वात् निःक्रियत्वात् अनतत्वाद्यविशेषात् आविर्भावतिरोभावान् परिणामाभावः । तथा प्रधानस्यापि नित्यत्वनिष्क्रियत्वानतत्वाद्य-विशेषान्नस्यात्तत्परिणामः तदभावात् प्रधानविकाराकाशकल्पनाव्याघातः । किं च—यथा घटस्य प्रधानविकार-स्याऽनित्यत्व मूर्तित्वमसर्वगतत्व च । तथा आकाशस्य स्यात् । विपर्ययो वा । उपकारप्रकरणाभिसंबन्धेनदमुच्यते-

शरीरवाङ्मनःप्राणापानाः पुद्गलानां ॥ १९ ॥

शरीरे सत्युत्तरेषां प्रवृत्तिदर्शनात् आदौ तद्वचनं ॥ १ ॥ सति शरीरेऽधिष्ठानभूते उत्तरेषां वागादीनां आधेयानां प्रवृत्तिरिति कृत्वा शरीरं प्रधानमतस्तस्यादौ प्रहणं क्रियते ।

तदनंतरं वागुपादानं पुरुषहितावाप्तिमूलत्वात् ॥ २ ॥ तदनंतरं वागुपादानं क्रियते । कुतः ? पुरुषहितावाप्तिमूलत्वात् । पुरुषस्य हि वाक् हिते प्रवार्तिका श्रोत्रेन्द्रियद्वारेण ।

अन्येन्द्रियोपसंख्यानमिति चेन्न शब्दस्येष्टसमुच्चयार्थत्वात् ॥ ३ ॥ स्यान्मतं चक्षुरादीन्य-पीन्द्रियाणि पुरुषस्योपकारकाणि संति, तेषामुपसंख्यानं कर्तव्यमिति ? तन्न । किं कारणं ? चशब्दस्येष्टसमु-च्चयार्थत्वात् । उत्तरसूत्रे वक्ष्यते चशब्दः, स इष्टसमुच्चयार्थो भवति ।

आत्मप्रदेशाच्चक्षुराद्यग्रहणमिति चेन्न द्रव्येन्द्रियस्य पौद्गलिकत्वात् ॥ ४ ॥ स्यादेतत् उल्ले-षांगुलासंख्येयभागप्रमिता आत्मप्रदेशा ज्ञानावरणवीर्यांतरायक्षयोपशमनिमित्ताच्चक्षुरादिष्वपदेशभाजो न पौद्गलिका इत्यनुपसंख्यानमिति ? तन्न । किं कारणं ? द्रव्येन्द्रियस्य पौद्गलिकत्वात् । अंगोपांगनामलाभनिमित्ता हि द्रव्येन्द्रियपरिणामाः पौद्गलिकाः आत्मन उपकारे वर्तते ।

मनोग्रहणप्रसंगाच्च ॥ ५ ॥ यदि ज्ञानावरणवीर्यांतरायक्षयोपशमनिमित्तत्वाच्चक्षुराद्यग्रहणं न्यार्य्य मन्यते मनसोऽप्यग्रहणं प्राप्नोति मनोपि हि नो इन्द्रियावरणक्षयोपशमापेक्षं ?

अनवस्थितत्वात् मनोग्रहणमिति चेन्नाऽनवस्थानेपि तन्निमित्तत्वात् ॥ ६ ॥ स्यान्मतं यथा चक्षुरादिष्वपदेशभाज आत्मप्रदेशा अवस्थिता. नियतदेशत्वात् न तथा मनोवस्थितमस्ति । अत एव तदनिन्द्रियमित्युच्यते ततोऽस्य न पृथग्रहणमिति तन्न । किं कारणं ? अनवस्थानेपि तन्निमित्तत्वात् । यत्र यत्र प्रणिधानं तत्र तत्र आत्मप्रदेशा अगुलासंख्येयभागप्रमिता मनोव्यपदेशभाजः ।

वाङ्ग्रहणप्रसंगाच्च ॥ ७ ॥ यदि आत्मपरिणामाच्चक्षुराद्यग्रहणं कल्प्यते वाचोप्यग्रहणं, वागीपि ज्ञाना वरणवीर्यांतरायक्षयोपमोपष्टंभजनिवृत्तिः ।

बहिर्विनिःसृतानामात्मपरिणामाभावाच्चद्रहणमिति चेन्नोक्तत्वात् ॥ ८ ॥ स्यादेतद्बहिर्विनिः

सुता वाक्पुद्गला आत्मपरिणामा न भवति तदर्थे पृथग्ग्रहणं इति ? तन्न । किं कारणं । उक्तत्वात् । उक्तमेतदुक्त-
द्विरेवाऽस्माभिश्चक्षुरादीनि द्रव्येन्द्रियाणि पौद्गलिकानीति । तस्मात् सूक्तं चशब्दस्येष्टसमुच्चयार्थत्वादिति ।

ततो मनोग्रहणं तद्वत्स्तत्सिद्धे ॥९॥ ततः पश्चात् मनोग्रहणं क्रियते । कुतः ? तद्वत्स्तत्सिद्धे ।
यस्यान्मनः शरीरमस्ति वाग्निवर्तनसामर्थ्यं च, तस्य हि तद्भवतीति ।

अते प्राणापानोपादनं सर्वसंसारिकार्यत्वात् ॥ १० ॥ अते तु प्राणापानोपादानं क्रियते ।
कुतः ? सर्वसंसारिकार्यत्वात् । सर्वेषां हि संसारिणा जीवानां प्राणापानलक्षणं कार्यमस्ति ।

पुद्गलद्रव्यलक्षणार्थमिति चेन्न वक्ष्यमाणत्वात् ॥ ११ ॥ स्यान्मतं शरीरवाङ्मनःप्राणापानग्रह-
णमिदं पुद्गलद्रव्यस्य लक्षणार्थं नोपकारप्रतिपादनार्थमिति ? तन्न । किं कारणं ? वक्ष्यमाणत्वात् । वक्ष्यते
हि उत्तरत्र पुद्गललक्षणं व्यापि, इदं तु आत्मोपकारकत्वादुपग्रहप्रकरणे उच्यते ।

प्रत्यक्षत्वादनुपदेशः इति चेन्न केषांचिदप्रत्यक्षत्वात् ॥१२॥ स्यादेतत् धर्मादीनां मत्पु-
प्रादिप्रयोजनमुक्तं युक्तं तेषां अप्रत्यक्षाणामधिगमहेतुत्वात् । शरीरानुपग्रहामिधानं तु पुद्गलानामयुक्तं प्रत्य-
क्षत्वात् । यो हि ब्रूयात् पुरस्ताद् आदित्य उदेति पश्चादस्तं गच्छति, मधुरो गुडः, कटुकं शृंगिविरमिति किं
तेन कृतं स्यादिति ? तन्न । किं कारणं ? केषांचित्प्रत्यक्षत्वात्, औदारिकवैक्रियिकाहरकतैजसकार्माणश-
रीराणि सौक्ष्म्यादप्रत्यक्षाणि, तदुदयापादितवृत्तान्युपचयशरीराणि कानि चित्प्रत्यक्षाणि च । मनोऽप्रत्यक्ष-
मेव । वाक्प्राणापानाः केचित्प्रत्यक्षा, केचिदप्रत्यक्षा, इन्द्रियगोचरातीतत्वात्—अतः पुद्गलोपकारस्फुटी-
करणार्थः शरीराद्युपदेशः क्रियते ।

शरीराण्युक्तानि ॥ १३ ॥ शरीराण्यौदारिकादीनि व्याख्यातानि पौद्गलिकानि ।

कार्मणमपौद्गलिकमिति चेन्न ताद्विपाकस्य मूर्तिमत्संबन्धनिमित्तत्वात् ॥ १४ ॥ स्यादेतत्
कार्मणं पौद्गलिकं न भवति । कुतः ? अनाकारत्वात् । आकारवतां हि औदारिकादीनां पौद्गलिकत्वमुक्तं
कार्मणं तु अनाकारमिति ? तन्न । किं कारणं ? ताद्विपाकस्य मूर्तिमत्संबन्धनिमित्तत्वात् । यथा श्रीह्लादीनामु-
दकादिद्रव्यसंबन्धप्रापितपाकानां पौद्गलिकत्वं दृष्टं तथा कार्मणमपि गुडकंटकादिमूर्तिमद्द्रव्योपनिपाते सति
विपच्यमानत्वात् पौद्गलिकमित्यवसेय । न हि अमूर्ते किंचिन्मूर्तिमत्संबन्धे सति विपच्यमानं दृष्टमिति ।

वाग् द्विधा अपि पौद्गलिकी तन्निमित्तत्वात् ॥ १५ ॥ द्विधा वाक् भाववाक् द्रव्यवागिति
सोमयी पौद्गलिकी, कुतस्तन्निमित्तत्वात् पुद्गलकार्यत्वादित्यर्थः । भाववाक् तावद्वीर्यांतरायमतिश्रुतज्ञानावरण-
क्षयोपगमागोपांगनामलामनिमित्तत्वात् पौद्गलिकी, तदभावे तद्वृत्त्यभावात् । तत्सामर्थ्योपेतेन क्रियावतात्मना
प्रेरमाणं पुद्गला वाक्त्वेन विपरिणमत इति द्रव्यवागपि पौद्गलिकी श्रोत्रेन्द्रियविषयत्वात् । पुनः कुतो न
गृह्यते ? इति चेदुच्यते—

पुनरग्रहणं तद्विद्रव्यवदसंहरत्वात् ॥ १६ ॥ यथा तडिद्रव्यं चक्षुषोपलब्धं विष्वग्विगीर्णत्वात्
पुनर्न दृश्यते तथा श्रोत्रेण उपलब्धं वाक् विष्वग्विगीर्णा पुनर्न श्रूयते । अथ कथं चक्षुरादिभिरसौ न गृह्यते ?

चक्षुरादिग्रहणाभावो प्राणग्राह्यरसाद्यनुपलब्धिवत् ॥ १७ ॥ यथा प्राणग्राह्ये गंधद्रव्ये तद-
विनाभाविनः संतोपि रसाद्यो नोपलभ्यते । तथा श्रोत्रेन्द्रियविषयोपि शेषेन्द्रियैर्न गृह्यते सूक्ष्मत्वात् ।

अमूर्तिरिति चेन्न मूर्तिग्रहणप्रेरणावरोधदर्शनात् ॥ १८ ॥ स्यादेतत् अमूर्तः शब्दः अमूर्तगुण-
त्वादिति ? तन्न । किं कारणं ? मूर्तिग्रहणप्रेरणावरोधदर्शनात् । मूर्तिमता इन्द्रियेण शब्दो गृह्यते नचामूर्तः
कश्चिदिन्द्रियप्राप्तोस्ति । प्रेर्यते च मूर्तिमता पवनेन अर्कत्वरानिवत् दिगंतरस्थेन ग्राह्यत्वात्, नचाऽमूर्तस्य
मूर्तिमता प्रेरणं प्रयुज्यते । अवरुच्यते च शब्दः नलविलादिभिः कुल्याजलवत्, नचाऽमूर्तं किंचिन्मूर्तिमता-

ऽवरुष्यमानं दृष्टमिति । अत्राह—नैते हेतवः यस्तावदुच्यते इन्द्रियग्राह्यत्वादिति श्रोत्रमाकाशमयमूर्तस्य प्राहकमिति को विरोधः । यश्चोन्यते प्रेरणादिनासौ प्रेर्यते गुणस्य गमनाभावात् । देशातरस्थेन कथं गृह्यते इति चेत् सयोगाद्विभागात् शब्दाच्च शब्दनिष्पत्तिरिति शब्दांतरारंभान् ग्रहणं । वेगवद्द्रव्याभिघातात् तदना-
रंभेऽग्रहणं न प्रेरणामिति । योप्युच्यतेऽवरोधादिति स्पर्शवद्द्रव्यादिभिघातादेव दिगतरे शब्दातरानारंभात् एकदिक्कारमे सति अवरोध इव लक्ष्यते न तु मुख्योस्तीत्यत्रोच्यते—नैते दोषाः । श्रोत्रं तावदाकाशमयं इति नोपपद्यते आकाशस्यामूर्तस्य कार्यांतरारंभशक्तिविरहत्वात् । अदृष्टवशादिति चेन्नित्यमेतत्-किमसावदृष्ट आकाशं सस्करोति उतात्मानमाहोस्वित् शरीरैकदेशमिति ? न तावदाकाशे संस्कारो युज्यते अमूर्तित्वात् अन्यगुण-
त्वादसंबंधाच्च । आत्मन्यपि शरीरादत्यंतमन्यत्वेन कल्पिते नित्ये निरवयवे संस्काराधानंन युज्यते तदुपार्जनफला-
दानाऽसंभवात् । नापि शरीरैकदेशे युज्यते अन्यगुणत्वात् अनभिसंबंधाच्च । किं च मूर्तिमत्संबंधजनितवि-
पत्सपत्तिदर्शनात् श्रोत्र मूर्तिमेवेत्यवसयं यदप्युच्यते—स्पर्शवद्द्रव्याभिघातात् शब्दांतरानारंभ इति खाल्पतिता नो
रत्नवृष्टिः । स्पर्शवद्द्रव्याभिघातादेव मूर्तित्वमस्य सिद्धं । न हि अमूर्तः काश्चित् मूर्तिमता विहन्यते । तत एव
च मुख्यवरोधः सिद्धः स्पर्शवदनभिघाताभ्युपगमात् ।

अभिभवादिदर्शनाच्च मूर्तः शब्दः इत्यवगंतव्यं ॥१९॥ यथा तारकादयो भास्करप्रभाभिवान्मू-
र्तिमतः । तथा सिंहगजभेर्यादिशब्दैर्बृहद्भिः शकुनिरुतादयोऽभिभूयन्ते । तथा कसादिषु पतिताः ध्वन्यं-
तरारंभे हेतवो भवति । गिरिगह्वरादिषु च प्रतिहताः प्रतिशुद्धावमास्कंदति । अत्राह—अमूर्तेरप्यभिभवा-
दुच्यते यथा विज्ञानस्य सुरादिभिः मूर्तिमद्भिस्ततो नायं निश्चयहेतुः ? इत्युच्यते । नायं व्यभिचारः विज्ञानस्य
क्षायोपशमिकस्य पौद्गलित्वाभ्युपगमात् । इतरथा हि आकाशवन्नभिभूयते ।

मनश्च द्वितयं पौद्गलिकं तन्मयत्वात् ॥ २० ॥ द्विप्रकारं मनो भावमनो द्रव्यमनश्चेति तदुभय-
मपि पौद्गलिकं । कुतः ? तन्मयत्वान् । भावमनस्तावत् लब्ध्व्युपयोगलक्षण पुद्गलावलंबनत्वात् पौद्गलिकं ।
द्रव्यमनश्च ज्ञानावरणवीर्यांतरायक्षयोपशमलाभप्रत्ययाः गुणदोषविचारस्मरणादिप्राणिधानाभिमुखस्याऽऽत्मनो-
नुप्राहकाः पुद्गलाः वीर्यविशेषावर्जनसमर्थाः मनस्त्वेन परिणता इति कृत्वा पौद्गलिकं नाकाशमय ।

अर्थांतरमिति चेन्न अनेकांतात् इन्द्रियवत् ॥ २१ ॥ स्यादेतत् अर्थांतर आत्मनो मन इति ?
तन्न । किं कारणं ? अनेकांतात् इन्द्रियवत् । यथा वीर्यांतरायज्ञानावरणक्षयोपशमापेक्षस्य आत्मन एवेन्द्रिय-
रिणामादेशात्स्यादनन्यदिन्द्रियं, इन्द्रियनिवृत्तावपि आत्मनोऽवस्थानात् । स्यादन्यत् तथाऽऽत्मन एव तत्क्षयो-
पशमापेक्षस्य मनःपरिणामादेशात् स्यादनन्यत् मनोनिवृत्तावात्मनोऽवस्थानात् स्यादन्यत् ।

अवस्थायीति चेन्न अनंतरसमयप्रच्युतेः ॥ २२ ॥ स्यादेतत् अवस्थायि मनः, न तस्य निवृ-
त्तिरिति ? तन्न । किं कारणं ? अनंतरसमयप्रच्युतेः । मनस्त्वेन हि परिणताः पुद्गलाः गुणदोषविचारस्मरणादि
कार्यं कृत्वा तदनंतरसमय एव मनस्त्वात् प्रच्यवते ।

आदेशवचनाच्च ॥ २३ ॥ नायमेकांतः अवस्थाय्येव मन इति । कुतः ? आदेशवचनात् । द्रव्या-
र्थादेशान्मनः स्यादवस्थायि, यर्यादेशान् स्यादनवस्थायि ।

एकद्रव्यामिति चेन्नाऽसामर्थ्यात् ॥ २४ ॥ स्यादेतत् एकद्रव्य मनः प्रत्यात्मं वर्तते इति, उक्तं
च “प्रयत्नायौगपद्यात् ज्ञानायौगपद्याच्चैकं मनः” इति ? तन्न । किं कारणमसामर्थ्यात् । कथमसामर्थ्यं ?
परमाणुमात्रत्वान् । परमाणुमात्रं हि मनः तदात्मनेन्द्रियेण च युक्तं सत् स्वप्रयोजनं प्रति व्याप्रियते इत्यभिमतं ।
तत्रेदं विचार्यते तदात्मैन्द्रियाभ्यां सर्वात्मना वा सबध्येत तदेकदेशेन वा ? यदि सर्वात्मना तयोरात्मेन्द्रिययो-
रर्थांतरभावात् व्यतिरिक्तयोरन्यतरेण सर्वात्मना सबधः स्यात्, अणोः मनसः नोभाम्यां युगपद्विरोधात् ।
अथान्येन देशेनाऽऽत्मना सबध्यते अन्यदेशेनेन्द्रियेणैव सति प्रदेशवत्त्व मनसः प्रसक्तं तच्चानिष्टमणुमात्रत्वात्
मनसः । किंच यथात्मा मनसा सर्वात्मना संबध्यते मनसोऽणुत्वात् आत्मनोऽप्यणुत्वं, आत्मनो विभुत्वात् मनसो वा

विमुक्तं प्रसज्यते । अथैकदेशेनाऽऽत्मा मनसा सयुज्यते ननु प्रदेशवत्त्वमात्मनः प्रसक्तं । ततश्चतुष्टयत्रयद्वयस-
न्निकर्षजज्ञानसुखदुःखादीना प्रदेशवृत्तित्वात् आत्मनः कश्चित् प्रदेशो ज्ञानादियुक्तः कश्चित् प्रदेशो ज्ञानादिवि-
रहित इति । यत्र ज्ञानादिविरहितस्तत्रात्मलिङ्गाभावात् तदभाव इति सर्वगतत्वाभावः स्यात् । तयोर्द्विषेण मनो
यदि सर्वात्मना सयुज्यते इन्द्रियस्याणुमात्रत्वाच्चाणुत्व । अथैकदेशेन मन इन्द्रियेण सयुज्यते न तर्हि अणु
तत् । किं च गुणगुणिनोरन्यात्वानित्यत्वाच्च मनसः सयोगविभागपरिणामाभावात् नास्यात्मना नचेंद्रियैः सयो-
गविभागो स्त । अथ सयोगविभागाभ्यां मनः परिणमते न तर्हि नित्यत्व । न च गुणगुणिनोरन्यत्व । अचेतन-
त्वाच्च मनसः अनेनैव इन्द्रियेणाऽनेनैव चात्मना सयोक्तव्यं नेंद्रियांतररिति विशेषज्ञानाभावात् । प्रतिनियतात्म-
न्द्रियसंयोगाभावः कर्मवदिति चेन्न । पौरुषेयपरिणामानुरजित्वात् कर्मणः स्याच्चेतन्यं, पुद्गलद्रव्यादेवाच्च स्याद-
चेतनत्वमिति विषमो दृष्टातः । सौम्याच्च मनसश्चक्षुरादीना रूपादिग्रहणयोग्यत्वाभावः अणुना मनसा
चक्षुरादेः कृत्स्नस्याऽनाधिष्ठितत्वात् । यावान् देशश्चक्षुरादीनामणुना मनसाधिष्ठितस्तावता एव रूपादिग्रहणसा-
मर्थ्यं भवेत् । न कृत्स्नस्य, दृष्ट च कृत्स्नग्रहण तस्मान् नाणु ।

आशु संचारीति चेन्न अचेतनत्वात् ॥२५॥ स्यान्मतं अणुमात्रमपि सन्मनः आशु संचारित्वात्
कृत्स्नग्रहणहेतुः इति ? तन्न किं कारणमचेतनत्वान् । न हि अचेतनस्य मनसः बुद्धिपूर्विका सर्वत्र व्यापृतिर्युक्ता ।

अदृष्टवशादिति चेन्न क्रियापरिणामाभावात् ॥ २६ ॥ स्यादेतत् पुरुषेण प्रेर्यमाणमलात-
चक्रमाशु संचरणात् सर्वत्रोपलभ्यते, तथाऽदृष्टवाशान्मनसो भ्रमणमिति ? तन्न । किं कारण ? क्रियाप-
रिणामा भावात् । क्रियावता हि पुरुषेण प्रेर्यमाण मलातचक्र सर्वत्रोपलभ्यते इत्येतद्युक्तं, अदृष्टः पुनरात्मगुणः
स्वयमक्रियोऽन्यत्र क्रियाहेतुरित्येतदयुक्तमित्युक्तं पुरस्तात् ।

अनादिसंबंधमिति चेन्न संयोगित्वात् ॥२७॥ स्यादेतत् अनादिसंबंधं मनः स्वभावत एवेति ?
तन्न । किं कारण ? संयोगित्वात् । अप्राप्तिपूर्विका हि प्राप्तिः संयोगः इत्यणुमनोवादिनाभ्युपेयम्यते इति
मनोद्रव्यस्याऽऽत्मनाऽनादिसंबन्धः । क्षायोपशामिकत्वाच्च नार्हतस्य आत्मनाऽनादिसंबन्धं मन इति सिद्धमस्ति ।

तत्परित्यागविरोधाच्च ॥ २८ ॥ यदि अनादिसंबन्धं मनो भवेत् अतोऽस्य परित्यागविरोधः
स्यात् । अस्ति च परित्यागः अतो नानादिसंबन्धं मनः ।

कर्मवदिति चेन्न अनेकातात् ॥ २९ ॥ स्यादेतत् यथा जीवकर्मणोरनादिसंबन्धेपि कर्मपरित्यागा-
विरोधः तथा मनसोपीति ? तन्न । किं कारण अनेकातात् । नायमेकांतः जीवकर्मणोरनादिसंबन्ध इति, किं
तर्हि ? कर्मसंबन्धसतत्यपेक्षया स्यादनादिसंबन्धः, मिथ्यादर्शनादिप्रत्ययापादितसंबन्धभेदापेक्षया स्यादादिमान्,
अतोऽस्य तत्प्रत्यनीकभावनाप्रकर्षसन्निधौ परित्याग इति नास्ति विरोधः ।

इन्द्रियसहकारिवेदनावगमादिति चेन्न चेतनास्वभावत्वात् ॥३०॥ स्यादेतदिन्द्रियाणा सहकारि-
कारणमनः । कुतः ? चक्षुरादिभिरिष्टानिष्टरूपरसादिविषयोपलब्धौ तत्सामान्ये सुखदुःखवेदनावगमात् अत्रैव
नान्योस्य व्यापारोस्ति इति ? तन्न । किं कारण ? चेतनास्वभावत्वात् । निष्टप्रायः पिंडवत् इन्द्रियपरिणामात्
इन्द्रियमनश्चेतनास्वभाव्यात् इन्द्रियाण्येव वेदनावगमं कुर्वति । अतश्चेतदेव यदि मनोऽतरेण इन्द्रियाणां वेदना-
वगमो न स्यात् एकैन्द्रियविकलेंद्रियाणामसन्निधौ च वेदनावगमो न स्यात् ।

पृथगुपकारानुपलंभात् तदभाव इति चेन्न गुणदोषविचारादिदर्शनात् ॥ ३१ ॥ स्यान्मतं
नास्ति मनः पृथगुपकारानुपलंभात् इति ? तन्न । किं कारण ? गुणदोषविचारादिदर्शनात् मनसः । मन उप-
लब्धिमता आत्मना मनस्त्वेन परिणमिता पुद्गलाः । तिमिराधकारादिवाह्याभ्यंतरेंद्रियप्रतिघातहेतुसन्निधानेपि
गुणदोषविचारस्मरणादिव्यापारे साचिन्व्यमनुभवति अतोऽस्त्यतःकरणं मनः ।

विज्ञानमिति चेन्न तत्सामर्थ्याभावात् ॥ ३२ ॥ स्यान्मतं न मनो नामाऽन्यदस्ति किं तर्हि
विज्ञानमेव किंचिन्मनः इति व्यपदिश्यते । उक्तं च-

पण्णामनंतरातीतं विज्ञानं यद्धि तन्मनः ।

इति तन्न किं कारणं ? तत्सामर्थ्याभावान् । वर्तमानमेव विज्ञानं बाह्यमर्थं नावब्रुमलं किमपि पुनरतीतं । वर्तमानं तावद्विज्ञानं क्षणिकं पूर्वोत्तरविज्ञानसंबन्धनिरुक्तं कथं गुणदोषविचारस्मरणादिव्यापारे साचिव्यं कुर्यात् अनुस्मरणं हीदं स्वयमनुभूतस्यार्थस्य दृष्टं नाशुभूतस्य । न च क्षणिकैकाते तत्संभवति । एकसंतानपतितत्वात् तदुपपत्तिरिति चेन्न तदवस्तुत्वात् तदतीतमत्यंतमसत् कथमिव गुणदोषविचारस्मरणादौ सहायी भवेत् । आलयाविज्ञानं बीजशक्तिरूपं सदवस्थितमालम्बनं भवतीति चेत्, तस्य एकस्य कालांतरावस्थायित्वाभ्युपगमे क्षणिकप्रतिज्ञाहानिः । चेतदात्मनाभावः ।

प्रधानविकार इति चेन्न अचेतनत्वात् ॥ ३३ ॥ स्यादेतत् न पौद्गलिकं मनः । किं तर्हि ? प्रधानविकारः, प्रधानस्य महदहंकारादिभावेन परिणामिनः कश्चिद्विकारविशेषो मनः इत्याख्यायते इति ? तन्न । किं कारणं ? अचेतनत्वात् । प्रधानमचेतनं तद्विकाराश्च तदात्मका इति घटवदचेतनस्य तस्य गुणदोषविचारणादिव्यापारे साचिव्याभावः । किं च मनः कारणं विचारादेः कर्ता पुरुषः प्रधानं वा स्यात् ? न तावात् पुरुषः निर्गुणत्वात् । सात्त्विका हि गुणदोषविचारादयो न च प्रधानं तस्याऽचेतत्वात् । न हि लोके किंचिदचेतनं गुणदोषविचारादेः कर्तृ दृष्टं । किं च —

तदव्यतिरेकात्तदभावः ॥ ३४ ॥ प्रधानं सत्त्वरजस्तमसां साम्यावस्थानरूपात् महदहंकारादयः परिणामाः वैषम्यरूपाः व्यतिरिक्ता वा स्युरव्यतिरिक्ता वा । यदि व्यतिरिक्ताः कार्यकारणैकत्वैकात्प्रतिज्ञाहानिः । अथाव्यतिरिक्ता प्रधानमेव न परिणामा नाम केचन सतीति मनसो निवृत्तिः ।

कोष्यो वायुरुच्छ्वासलक्षणः प्राणः ॥ ३५ ॥ वीर्योत्तरायज्ञानावरणक्षयोपशमांगोपांगनामोदपापेक्षणाऽऽत्मना उदस्यमानः कोष्यो वायुरुच्छ्वासलक्षणः प्राण इत्युच्यते ।

बाह्यो वायुरभ्यंतरीक्रियमाणोऽपानः ॥ ३६ ॥ तेनैवाऽऽत्मना बाह्यो वायुरभ्यंतरीक्रियमाणोऽनिःश्वासलक्षणोऽपान इत्याख्यायते । एतावप्यात्मानुप्राहिणौ जीवितहेतुत्वात् ।

तन्मूर्तिमत्त्वं प्रतिघातादिदर्शनात् ॥ ३७ ॥ तयोः प्राणापानयोः तेषां वाङ्मनःप्राणापानानां वा मूर्तिमत्त्वमवगतव्यं । कुतः ? प्रतिघातादिदर्शनात् । प्रतिभयहेतुभिरशानिशब्दादिभिर्मनसः प्रतिघातो दृश्यते, सुरादिभिश्चाऽभिभवः । हस्तपुटादिभिरास्यसवरणात् प्राणापानयोः प्रतिघात उपलभ्यते, श्लेष्मणा चाभिभवः नचाऽमूर्तस्य मूर्तिमद्भिरविघातादयः स्युः ।

अत आत्मास्तित्वासिद्धिः प्राणापानादिकर्मणः तत्कार्यत्वात् ॥ ३८ ॥ अत आत्मनोस्तित्वं प्राप्तिवत् । कुतः प्राणापानादिकर्मणः तत्कार्यत्वात् । यथा यंत्रप्रतिमाचेष्टितं प्रयोज्युरास्तित्वं गमयति । तथा प्राणापानादिकर्मापि क्रियावत्प्राणानां साधयति । असाति तस्मिन्नप्रवृत्ते । नाकस्मान् नियमदर्शनात् । न विज्ञानादि कृतं, तेषाममूर्तत्वे प्रेरणशक्तिविरहात् । न रूपस्कंधकृतं तस्याचेतनत्वात् । सर्वेषां निरीहकत्वात् कर्माभाव इति चेन्न देशांतरप्राप्यभावप्रसगात् । वायुधातुविशेषात् देशांतरे प्रादुर्भावः क्रियेत्युपचर्यते न मुख्या क्रियास्ति । 'भूतिर्येषां क्रिया सैवेति' वचनान् इति चेन्न वायुधातुविशेषासामर्थ्यात् । वायुधातुरपि निःक्रियः स कथमिव देशांतरप्रादुर्भूतिहेतुः स्यात् । क्षणिकत्वाभ्युपगमादनवस्थितानां कर्माभावः इति चेन्न असिद्धत्वात् अयुक्तेश्च ।

प्राण्यगत्वाद्द्वंद्वैकवद्भावप्रसंग इति चेन्नाऽगागिद्वे तदभावात् ॥ ३९ ॥ स्यान्मतं शरीरं च वाक्च मनश्च प्राणश्चाऽपानश्च शरीरवाङ्मनःप्राणापाना इति द्वे कृते एकवद्भावः प्राप्नोति । कुतः ? प्राण्यगत्वात् इति ? तन्न । किं कारणं ? अगागिद्वे तदभावात् । प्राण्यगानामेव यो द्वे तस्यैकवद्भावः उक्तः अगमवयव एकदेश इत्यनर्थोत्तरं, शरीरमत्राणि चास्त्यायेकवद्भावो न भवति । अथवा वागादीनि नांगानि दत्तादिवदनवस्थितत्वात् । अथवा द्वंद्वैकवद्भावः सर्वं समाहारविषयः समाहारश्चैकप्राणिविषयाणां युक्तः, नानाप्राणिस्थाश्चैते विवक्षिताः ततो नास्त्येकवद्भावः ।

पुद्गलशब्दो निर्दिष्टार्थः ॥ ४० ॥ पुद्गलशब्दस्यार्थो निर्दिष्टः पुंगिलान् पूरणगलनाद्वा पुद्गलाः ।
उपग्रहप्रकरणात्कर्तारि षष्ठी ॥ ४१ ॥ उपग्रहशब्दः प्रकृतः स च कर्मसाधनः तेन कर्तुंशु-
क्तत्वान् पुद्गलानामिति कर्तारि षष्ठी द्रष्टव्या । तेन शरीरादिपरिणामैरात्मनां पुद्गलाः उपग्रहीतार इत्युक्तं
भवति । ते चात्मानः सक्रिया कर्ममलीमसाः सतः शरीरादिकृतमुपकार तद्वधपूर्वकं अनुभवतीत्यतदुक्तं ।
एकातनिःक्रियत्वे अत्यतशुद्धत्वे च शरीरादिभिः बधाभावात् तत्कृतोपकाराभावः तत्क्रियाहेतुत्वाभावश्चेति
ससाराभावः तदभावात् कुतो मोक्षः ? । यथा चैतच्चतुष्टय गमनव्याहरणचित्तनप्राणनादिभावेन परिणाम-
विशेषाहितमनुग्राहक पौद्गलिकत्वान् तथाऽयमपि तत्कृत एवोपकार । इति प्रदर्शयन्नाह—

सुखदुःखजीवितमरणोपग्रहाश्च ॥ २० ॥

बाह्यप्रत्ययवशात् सद्ब्रह्माद्यादात्मनः प्रसादः सुखं ॥ १ ॥ यदात्मस्यं सद्ब्रह्मं कर्म द्रव्यादि-
बाह्यप्रत्ययवशात् परिपाकमुपयाति तदात्मनः प्रसादः प्रीतिरूपः सुखमित्याख्यायते ।

तथाऽसद्ब्रह्मोदयात् आत्मपरिणामो यः संक्लेशप्रायः स दुःखमिति ॥२॥ तथा तेन प्रकारेण
बाह्यप्रत्ययवशेनेत्यर्थः । असद्ब्रह्मोदयादात्मपरिणामो यः संक्लेशप्रायः स दुःखमिति कथ्यते ।

भवास्थितिनिमित्तायुर्द्रव्यसंबन्धिनो जीवस्य प्राणापानलक्षणाक्रियाविशेषाव्युपरमो जीवितं
॥ ३ ॥ भवधारणकारणमायुराख्यं कर्म तदुदयापादितं भवस्थितिं आदधानस्य जीवस्य पूर्वोक्तस्य प्राणा-
पानलक्षणस्य क्रियाविशेषाविच्छेदो जीवितमिति प्रत्येतव्यं ।

तदुच्छेदो मरणं ॥ ४ ॥ तस्य जीवितोच्छेदो जीवस्य मरणं इत्यवसेयं ।

सुखग्रहणमादौ तदर्थत्वात्परिस्पंदस्य ॥ ५ ॥ सर्वेषां प्राणिनां परिस्पंदः सुखप्राप्त्यर्थः ततोऽस्य
ग्रहणमादौ क्रियते ।

तदनंतरं दुःखवचनं तत्प्रतिपक्षत्वात् ॥ ६ ॥ सुखस्य हि प्रतिपक्षभूतं दुःखं अप्रीतिहेतुत्वात्
ततोस्य वचनं तदनंतरं क्रियते ।

जीविनस्तदुभयदर्शनात् तदनंतरं जीवितग्रहणं ॥ ७ ॥ यतः तदुभय सुखदुःखं जीविनो
भवति ततः तदनंतरं जीवितग्रहणं क्रियते ।

अते प्राप्यत्वान्मरणस्यांते वचनं ॥ ८ ॥ आयुःक्षयनिमित्तं मरणमंते प्राणिभिरवाप्यत इति
तदुपादानं अतः क्रियते । सुखं च दुःखं च जीवितं च मरणं च सुखदुःखजीवितमरणानि तान्येवापग्रहः
सुखदुःखजीवितमरणोपग्रहः । केषां ? पुद्गलानामिति प्रकृतं अभिसवध्यते ।

प्रकृतत्वादुपग्रहावचनमिति चेन्न स्वोपग्रहदर्शनार्थत्वात् ॥ ९ ॥ स्यान्मतं प्रकृतमुपग्रहवचन-
मस्ति तेन शरीरवाङ्मनःप्राणापानैः सुखदुःखजीवितमरणैश्च पुद्गलाः जीवान् उपगृह्णन्ति इत्यस्मिन्नर्थे
प्रतिपादिते पुनरुपग्रहवचनमनर्थकमिति ? तन्न ? किं कारणं, स्वोपग्रहप्रदर्शनार्थत्वात् । यथा धर्माधर्माकाशानि
परेपामेवोपग्रहं कुर्वन्ति न तथा पुद्गलाः, स्वोपग्रहश्चैवामस्तीति प्रदर्शनार्थं पुनरुपग्रहवचनं क्रियते । तद्यथा-
कंसादीनां भस्मादीनां जलादीनां कतकादीनां अयःप्रभृतीनामुदकादीनां उपकारं कुर्वन्ति ।

मरणप्रत्यूषग्रहो नेति चेन्न निर्विण्णस्य तत्प्रियत्वात् ॥ १० ॥ स्यादेतत् मरणमात्मोपग्रहो
नोपपद्यते । कुत ? अनिष्टत्वात् । न हि कस्यचित् मरणमीप्सितमिति ? तन्न । किं कारणं ? निर्विण्णस्य तत्प्रिय-
त्वान् । व्याधिपीडाशोकादिभिर्जीवितान्निवृत्तादरस्य निर्विण्णस्य हि जनस्य मरणं प्रियं लोके दृश्यते ।

प्रयोजनप्रतिपादनार्थत्वात् च दुःखवत् ॥ ११ ॥ यथा दुःखमनिष्टमपि जीवानां पुद्गलैः प्रति-
पाद्यं प्रयोजनमिति गृह्यते तथा मरणमपीति नास्ति दोषः ।

लघ्वर्थमेकसूत्रीकरणमिति चेन्नाऽऽशंकानिवृत्त्यर्थत्वात् ॥ १२ ॥ स्यान्मतं शरीरवाङ्मनः प्राणापानाः सुखदुःखजीवितमरणोपग्रहाश्च पुद्गलानामित्येकमेव सूत्रं कर्तव्यं लघ्वर्थमिति ? तन्न । किं कारणं ? आशकानिवृत्त्यर्थत्वात् । शरीरवाङ्मनःप्राणापाना हेतवश्चत्वारः सुखदुःखजीवितमरणानि च फलान्नि चत्वारि तेषां यथासख्यमानिष्टमागंक्य तन्निवृत्त्यर्थं नानायोगकरण । उत्तरसूत्रे सुखादिसवधनार्थं च ।

तदनुपपत्तिर्नित्यानित्यपक्षयोर्विकारावस्थानाभावात् ॥ १३ ॥ तेषां सुखादीनां अनुपपत्तिः क ! नित्यपक्षेऽनित्यपक्षे च । कुतः ? विकारावस्थानाभावात् । तद्यथा—नित्यपक्षे तावत् । आत्मनां पूर्व-परकालतुल्यत्वात् परिणामांतरसक्रांतिलक्षणस्य विकारस्याभावात् सुखादिककल्पनमयुक्त । अनित्यपक्षे चावस्थानाभावत् सुखादिसंबंधोनुपपन्नः । अवस्थितस्य हि इष्टानिष्टशब्दस्पर्शादिसन्निपाते सति सुखादिप्रभवः स्यात् स चाकस्मान् भवति । किं तर्हि ? कुशलाकुशलभावनापूर्वकः । कुशलाकुशलभावना च स्मृत्यभिसवधिचेष्टाभिर्निवृत्तिलक्षणा । स्मृत्यादयश्चानवस्थितस्य न संभवंतीत्यतो नित्यानित्यात्मकस्य आत्मनः सुखादि-निरूपणं निरवयं । आह अजीवद्रव्यचतुष्टयस्य यथा परानुग्रहः सांततिकः किमेवमात्मनामप्युताभ्यां विधि-रस्तीत्यत्रोच्यते—

परस्पोपग्रहो जीवानां ॥ २१ ॥

कर्मव्यतिहारविषयः परस्परशब्दः ॥ १ ॥ कर्मव्यतिहारः क्रियाव्यतिहार इत्यर्थः तद्विषयोयं परस्परशब्दः ।

परस्परस्योपग्रहः परस्पोपग्रहः ॥ १ ॥ कः पुनरसौ ? स्वामीभृत्यादिभावेन वृत्तिः परस्पोप-ग्रहः । स्वामी भृत्य आचार्यः शिष्य इत्येवमादिभावेन वृत्तिः परस्पोपग्रह इत्युच्यते । स्वामी तावत् वित्तत्या-गादिना भृत्यादीनामुपग्रहे वर्तते । भृत्याश्च हितप्रतिपादनेन आहितप्रतिपेधेन वा । आचार्य उभयलोकफलप्रदो-पदेशदर्शनेन तदुपदेशविहिताक्रियानुष्ठापनेन च शिष्याणां अनुग्रहे वर्तते । शिष्या अपि तदनुकूलवृत्त्या ।

प्रकृतत्वादुपग्रहावचनमिति चेन्नानंतरचतुष्टयप्रतिनिर्देशार्थत्वात् ॥ २ ॥ स्यादेतन् प्रकृत-मुपग्रहवचनमस्ति तदभिसंबंधात् पुनरुपग्रहवचनं अनर्थकमिति ? तन्न । किं कारण ? अनंतरचतुष्टय-प्रतिनिर्देशार्थत्वात् । नापूर्वः कश्चित् परस्पोपग्रहो जीवानामस्ति, अनंतरसूत्रे निर्दिष्टः सुखादिचतुष्टयो-पग्रह एवेति प्रदर्शनार्थं पुनरुपग्रहवचन ।

स्त्रीपुंसरतिवदानियमप्रदर्शनार्थं च ॥ ३ ॥ यथा स्त्रीपुंसौ यौगपदेन रतिक्रियां परस्परस्योप-कुरुतः न तथा सुखाद्युपग्रहे नियम इति प्रदर्शनार्थं च पुनरुपग्रहवचन क्रियते । जीवा हि कश्चित् स्वस्य सुखं कुर्वन् परस्यैकस्य सुखं करोति कश्चिद्द्वयोः कश्चिद्बहुना । कश्चिद्दुःखमात्मनः कुर्वन् परस्यैकस्य द्वयोः बहुना वा करोति । कदाचिद्द्वौ बहवो वाऽऽत्मानः सुखं दुःखं वा कुर्वतः परस्यैकस्य द्वयोर्वहूनां वा सुखं दुःखं मुत्पादयंति । एवमितरत्रापि योज्यं । आह—यदि अवश्य सतोपकारिणा भवितव्यं सश्च कालोऽभिमतः स किमुपकारः ? इत्यत्रोच्यते तस्य खलु वक्ष्यमाणस्वतत्त्वस्याऽऽमूर्तः—

वर्तनापरिणामक्रिया परत्वापरत्वे च कालस्य ॥२२॥

अथवा यथा धर्मादीनामस्तित्वस्याऽऽविर्भावक उपकार उक्तो गत्यादिः तथा कालस्यापि प्रतिनियत उपकारोस्तित्वससूचकोस्ति उत नास्ति ? अस्त्युपकारः । यद्येव स उच्यता इत्यत आह वर्तनादानीति ।

करणाधिकरणयोर्वर्त्तनेति चेशुटि सति स्त्रीप्रसंगः ॥ १ ॥ स्यादेतत् वर्त्ततेऽनया अस्यां चेति विगृह्य वर्त्तनाशब्दो निःपाद्यत इत्येवं सति परत्वाद्युटि सति टित्वात् स्त्री प्राप्नोति कथं तर्हि सिद्धिः ?

णिजंताद्युचि वर्तना ॥ २ ॥ स्त्रीलिंगे कर्मणि भावे वा णिजंताद्युचि सति वर्त्तनेति भवति । वर्त्तते वर्तनमात्रं वा वर्त्तनेति ॥

अनुदात्तेच्चाच्छीलिको वा ॥ ३ ॥ अथवा वृत्तिरयमनुदात्तेत्तस्ताच्छीलिको युच् वर्तनशील
वर्तनेति । का पुनर्वर्तना ।

प्रतिद्रव्यपर्यायमंतर्नीतैकसमया स्वसत्तानुभूतिर्वर्तना ॥ ४ ॥ द्रव्यस्य पर्यायो द्रव्यपर्यायः
द्रव्यपर्याय प्रति प्रतिद्रव्यपर्यायं । अतर्नीत एकः समयोऽनया सांऽतर्नीतैकसमया, पुनरसौ स्वसत्तानुभूतिः,
उत्पादव्ययध्रौव्यैक्यवृत्तिः सत्ता न ततोऽन्या काचिदास्ति स्वसत्ताप्रतिनियता असाधारणीत्यर्थः बुद्ध्यभिधाना
नुप्रवृत्तिर्लिङ्गनानुमीयमाना सादृश्योपचारादेकापि सती जीवाजीवतद्भेदप्रभेदैः संबधमापद्यमाना विशिष्टशक्ति-
भिरवसवध्यते । तस्या अनुभूति स्वसत्तानुभूतिर्वतनेत्युच्यते एकस्मिन्नविभागिनि समये धर्मादीनि द्रव्याणि
षडपि स्वपर्यायैरादिमदनादिमद्भिख्यादव्ययध्रौव्यविकल्पैर्वर्तत इति कृत्वा तद्विषया वर्तना ।

सानुमानिकी व्यावहारिकदर्शनात् पाकवत् ॥ ५ ॥ यथा व्यावहारिकस्य पाकस्य तंदुलवि-
क्लेदनलक्षणस्यौदनपरिणामस्य दर्शनादनुमीयते-अस्ति प्रथमसमयादारभ्य सूक्ष्मपाकाभिनिर्वृत्तिः प्रतिसमय-
मिति । यदि हि प्रथमसमयेऽन्युदकसन्निधाने कश्चित् पाकविशेषो न स्यात् । एवं द्वितीये तृतीये च न
स्यात् इति पाकाभाव एव स्यात् । तथा सर्वेषामपि द्रव्याणां स्वपर्यायाभिनिर्वृत्तौ प्रतिसमयं दुरधिगमा
नि पत्तिरभ्युपगंतव्या ।

तदुक्षणः कालः ॥ ६ ॥ सा वर्तना लक्षण यस्य स काल इत्यवसेयः । समयादीनां क्रियाविशे-
षाणां समयादिनिर्वृत्त्यानां च पर्यायाणां पाकादीनां स्वात्मसद्भावानुभवेनेन स्वत एव वर्तमानानां निर्वृत्तेर्वहि-
रगो हेतुः समय पाक इत्येवमादिस्वसंज्ञारूढिसद्भावे काल इत्यय व्यवहारो कस्मान् भवतीति तद्रव्यवहारहे-
तुनाऽन्येन भवितव्यमित्यनुमेयः ।

आदित्यगतेरिति चेन्न तद्गतावपि तत्सद्भावात् ॥ ७ ॥ स्यादेतत् आदित्यगतिनिमित्ता द्रव्याणां
वर्तनेति ? तन्न । किं कारण ? तद्गतावपि तत्सद्भावात् । सवितुरपि ब्रज्यायां भूतादिव्यवहारविषयभूतायां क्रिये
त्येवं रूढायां वर्तनादर्शनात् तद्धेतुनान्येन कालेन भवितव्य ।

आकाशप्रदेशनिमित्तेति चेन्न तां प्रत्यधिकरणभावाद्भाजनवत् ॥ ८ ॥ स्यादेतत् आकाश-
प्रदेशनिमित्ता वर्तना नान्यस्तद्धेतुः कालोऽस्तीति ? तन्न किं कारण तां प्रत्यधिकरणभावात् भाजनवत् ।
यथा भाजनं तदुलानामधिकरणं नतु तदेव पचति तेजसो हि स व्यापारस्तथाकाशमप्यादित्यगत्यादिवर्त-
नायामधिकरणं न तु तदेव निर्वर्तयति कालस्य हि स व्यापारः ।

सत्तात इति चेन्न तस्या अप्यनुग्रहात् ॥ ९ ॥ स्यान्मतं सत्तानाम सर्वपदार्थानां साधारण्यस्ति
तद्धेतुका वर्तनेति तन्न । किं कारण ? तस्या अप्यनुग्रहात् कालानुगृहीतवर्तना हि सत्तेति ततोऽप्यन्येन कालेन
भवितव्य ।

द्रव्यस्य स्वजात्यपरित्यागेन प्रयोगविस्त्रसालक्षणो विकारः परिणामः ॥ १० ॥ द्रव्यस्य
चेतनस्येतरस्य वा द्रव्यार्थिकनयस्य अविश्रुतातो न्यगभूतानां स्वा द्रव्यजाति अजहतः पर्यायार्थिकनयार्पणात्
प्राधान्यं विश्रुता केन चित् पर्यायेण प्रादुर्भावः । पूर्वपर्यायनिवृत्तिपूर्वको विकारः प्रयोगविस्त्रसालक्षणः परिणाम
इति प्रतिपत्तव्यः । तत्र प्रयोगः पुद्गलविकारस्तदनपेक्षा विक्रिया विस्त्रसा । तत्र परिणामो द्विविधः अना-
दिरादिमाश्च । अनादिलोकसंस्थानमदराकारादिः । आदिमान् प्रयोगजो वैज्ञसिकश्च । तत्र चेतनस्य द्रव्य-
स्यौपशमिकादिर्भावः कर्मापशमाद्यपेक्षोऽपौरुषेयत्वात् वैज्ञसिक इत्युच्यते । ज्ञानशीलभावनादिलक्षणः आचा-
र्यादिपुरुषप्रयोगनिमित्तत्वात् प्रयोगजः । अचेतनस्य च मृदादेः घटसंस्थानादिपरिणामः कुलादिपुरुष-
प्रयोगनिमित्तत्वात् प्रयोगजः । इंद्रधनुरादिनानापरिणामो वैज्ञसिकः । तथा धर्मादेरपि परिणामो योज्यः ।

परिणामाभावः सत्त्वासत्त्वयोर्दोषोपपत्तेरिति चेन्न पक्षांतरत्वात् ॥ ११ ॥ स्यान्मतं नास्ति
परिणामः कुतः सत्त्वासत्त्वयोः दोषोपपत्तेः । बीजमकुरे स्याद्वा न वा ? यदि सदंकुरे बीजमंकुराभावो बीजवत् ।

प्रथासत् न बीजमंकुरत्वेन परिणतं अकुरे तत्त्वभावाभावात् अतः परिणामाभावं इति ? तन्न । किं कारणं ?
 पक्षांतरत्वात् । यथा सत्पक्षदोषो नाऽसत्पक्षं स्पृशति पक्षांतरत्वात् । असत्पक्षदोषोपि सत्पक्षं तत एव ।
 तथा सदसदेकांतपक्षदोषावप्यनेकांतपक्षं न स्पृशत. पक्षांतरत्वादेव, इतरथा हि पक्षसंकरप्रसंगः । उभय-
 रोपप्रसंग इति चेन्न जात्यंतरत्वान्नरसिंहरूपवत् । शालिव्रीजादिद्रव्यादेशात् अंकुरे स्याद्बीजमस्ति यद्यन्वयो
 छेदः स्यात्कलविशेषाभावः प्रसज्येत । शालिव्रीजादिपर्यायार्थादेशात् स्यादंकुरे नास्ति बीजं यद्यविपरि-
 णामः स्यात् अन्यथा वृत्तिदर्शनमयुक्तं स्यात् ।

✓ प्रतिषेधाभावाच्च ॥ १२ ॥ इदमस्ति, त्वं पृष्ठव्य. ? परिणामः सन्वा प्रतिपिच्येताऽसन्वेति उभयथा
 व प्रतिषेधाभावः ? यदि सन् सत्त्वादेव न प्रतिपिच्येत । अथ सन्नपि प्रतिपिच्येत । ननु परिणामप्रतिषेधोपि
 सत्त्वात् प्रतिपिच्येत इति प्रतिषेधाभावः । तदभावादप्रतिपिद्धः परिणामः । अथ प्रतिषेधः सत्त्वादप्रतिपिद्धः
 ननु परिणामोपि सत्त्वात् अप्रतिपिद्धः । अथाऽसन् परिणामः ? असत्त्वादेव खरविषाणवत् न प्रतिपिच्यते इति
 प्रतिषेधाभावः । अथवा यस्य परिणामो नास्ति स वक्तृत्वेनापरिणतः वाच्यास्याप्यर्थस्याभिधेयत्वेनापरिणामः
 प्रभिधानस्य च वाचकत्वेनापरिणाम इति वक्तृवाच्यवचनानामभावात् प्रतिषेधाभावः, तदभावादप्रति-
 पिद्धः परिणामः स्थितः ।

अन्यानन्यत्वदोषादिति चेन्नोक्तत्वात् ॥ १३ ॥ स्यान्मतं नास्ति परिणामः कुतः ?
 अन्यानन्यत्वयोर्दोषात् । बीजादंकुरोऽन्यो वा स्यात् अनन्यो वा ? यदि अन्यो बीजादंकुरः ? न तर्हि बीजप-
 रिणामोऽंकुरः । अथानन्यो बीजादंकुरः न तर्हि अंकुरोस्ति बीजादनन्यत्वात् । उक्तं च स्याच्चेद्बीजं परि-
 णतं नान्यो बीजाः सोऽंकुरः तच्च नैवं यदि ह्यन्यो न तस्मान्नेत्र सोऽंकुरः ? तन्न । किं कारणं ? उक्त-
 त्वात् । उक्तमेतत् पक्षांतरत्वात् दोषाभाव इति । स्याद्बीजादंकुरोऽन्यः स्यादनन्यः । यस्मात् प्रागंकुरोत्पादात्
 बीजेऽंकुरपर्यायो नासीत् पश्चाच्च जातः तस्मात् बीजादंकुरः पर्यायार्थादेशात् स्यादनन्यः । यस्माच्च शालिव्री-
 जजातिविशिष्टोऽन्योऽंकुरोऽसत्तस्माच्छालिव्रीजजात्यात्मकद्रव्यार्थादेशात् बीजादंकुरः स्यादनन्यः ।

✓ स न च व्यवस्थिताव्यवस्थितदोषादिति चेन्नानेकांतात् ॥ १४ ॥ स्यान्मतं बीजेऽंकुरत्वेन
 परिणतेऽंकुरे बीजं व्यवस्थितं वा स्यादव्यवस्थितं वा ? यदि व्यवस्थितं ? बीजस्य व्यवस्थानात् विरो-
 धात् अंकुराभावः । अथाव्यवस्थितं न तर्हि बीजमंकुरत्वेन परिणतं तस्माद्दुभयत्र दोषान्नास्ति परि-
 णाम इति ? तन्न । किं कारणं ? अनेकातात् । यथा मनुष्यायुर्नामकर्मोदयादंगोपांगपर्यायानास्कंदन्
 निष्टसायःपिंडवन् अंगुल्युपांगपरिणामात् अंगुलिरात्मा अतो वीर्यांतरायक्षयोपशमापेक्षोगुल्यात्मा संको-
 चनप्रसारणपर्यायावास्कंदन् अनादिपारणामिकचैतन्यद्रव्यार्थादेशात् स्यात् सन्, पौद्गलिकपरिवृत्तावस्थि-
 तांगुल्युपांगपर्यायार्थादेशात् न स्यात् सन्, अत एव स्यादनन्यः स्यादवस्थितः । संकोचनप्रसारणपर्यायार्था-
 देशात्स्यादसन् अत एव स्यादनन्यः स्यादनवस्थितः । तथैकैन्द्रियवन्नानामायुरुदयाविष्कृतः आत्मैव बीज-
 पर्यायमास्कंदन् निष्टसायःपिंडवत् बीजपरिणामात् बीजव्यपदेशभाक् । अतः किं ? अनादिपारणामिकचैत-
 न्यद्रव्यार्थादेशात् स्यात् सत्, ततः पौद्गलिकशालिव्रीजात्येकैन्द्रियरूपरसस्पर्शशब्दपर्यायार्थादेशाच्च स्यात् सत्,
 तत एव स्यादनन्यः स्यादवस्थितः । पौद्गलिकशालिव्रीजपर्यायार्थादेशात्, स्यादसन् अत एव स्यादनन्यः
 स्यादनवस्थितः । इत्येवमनेकांताश्रयणादेकांतपक्षदोषानुपगमाभावः ।

वृद्ध्यभावप्रसंग इति चेन्नान्यहेतुत्वात् ॥ १५ ॥ स्यादेतत् नास्ति परिणामः । कुतः ? वृद्ध्य-
 भावप्रसंगात् । यदि बीजमंकुरत्वेन परिणमेत बीजमात्रः स एवांकुरः स्यात् । पय परिणामदधिवत् । ततो
 वृद्ध्यभावः । उक्तं च —

किचान्यद्यदि तद्बीजं गच्छेदंकुरतामिह ।

विवृद्धिरंकुरस्य स्यात् कथं बीजादपुष्कलात् ॥ १ ॥ ।

मौमोदकरससवधाद्द्विरितिचेन्न परिणामाभावप्रसंगात् । उक्तं च —

अथेष्टं तै रसैर्भौमैरौदकैश्च विवर्धते ।

नन्वेव सति वीजस्य परिणामो न युज्यते ॥ १ ॥

भौमोदकरसद्रव्यांतरसचयात् वृद्धिरिति चेन्न द्रव्यांतरसंयोगेपि वृद्ध्यभावात् । यदि भौमोदकरसद्रव्यांतराणि संयोगवृद्ध्या वर्धते ननु वृद्ध्यभावः जतुसंयोगे काष्ठवृद्ध्यभाववत् । उक्तं च—

आलिप्तं जतुना काष्ठं यथा स्थूलत्वमृच्छति ।

तनु काष्ठं तथैवास्ते जतु चात्र विवर्धते ॥ १ ॥

तथैव यदि तद्वीजमास्ते येनात्मना स्थितं ।

रसाश्च वृद्धिं कुर्वन्ति वीजं तत्र करोति किं ॥ २ ॥

इति ? तन्न । किं कारणं ? अन्यहेतुत्वात् । वीजमात्रः अकुरो भवेत् इति ब्रुवता न्वयैवाभ्युगतः परिणामः । यस्तु भवता दोष उपन्यस्तः वृद्ध्यभावप्रसंग इति नासौ युक्तः । कुतः ? अन्यहेतुत्वात् । यथा मनुष्यायुर्नामोदयाम्या जातो बालः बाह्यसावित्र्यकिरणादिसवधोपेक्षस्तन्यनवनीताद्याहारमनुभवन् अभ्यतरवीर्यांतरायक्षयोपगमाविर्भाविताहारजरणसामर्थ्यकायाग्निबलापेक्षः उपयुक्ताहाररसादिपरिणामान्निर्माणनामकर्मोदयापेक्षो वर्धते । तथा वनस्पतिविशेषायुर्नामोदयोपेक्षो व्रीजाधिष्ठानो बीजोऽकुरो जातः भौमोदकरसाहारं तप्तायः पिंडवत् आत्मस्यान्कुर्वन् बाह्यसावित्र्यकिरणसत्तापाभ्यतरवीर्यांतरायक्षयोपगमाविर्भावितांकुरकायाग्निबलान् भौमोदकरसान् जरयन् स्वानुरूपनिर्माणकर्मोदयापेक्षो वर्धते । अयं तु वृद्ध्यभावदोषः एकातवादिनामेव भवति । नित्यत्वैकांते तावद्विपरिणामाभावात् वृद्ध्यभावः । क्षणिकैकातवादेपि प्रतीत्य समुत्पादाभ्युपगमात् तावतोधिगमं तावत् एवोपगमात् वृद्ध्यभावः । किं च सर्वेषां क्षणिकत्वात् अंकुरस्य तत्कारणाभिमतानां च भौमोदकरसादीनां युगपद्भाविनाशः स्यात् पौर्वापर्येण वा ? यदि युगपत् ? नास्ति तत्कृता वृद्धिः, न हि वृद्धिहेतवो विनश्यंतोऽन्यस्य विनश्यतोर्थस्य वृद्धिं कुर्वतो दृष्टाः । अथ पौर्वापर्येण ? विनष्टस्यांकुरस्य भौमादयः किं कुर्वन्ति विनष्टा वा किं कुर्युः । अनेकातवादिना तु अंकुरो भौमादयश्च द्रव्यार्थदिशात् स्यान्नित्याः पर्यायादेशाच्च स्यात्क्षणिका इति वृद्ध्युपपत्तिः ।

क्षणिकत्वे प्रबंधभेदाभ्युपगमात् वृद्धिरिति चेन्न तदभावात् ॥ १६ ॥ स्यान्मत भावानां क्षणिकत्वेपि वृद्धियुज्यते कुतः प्रबंधभेदाभ्युपगमात् । त्रिविधो हि प्रबंधः सभागरूपः क्रमापेक्षः अनियतश्चेति तत्र प्रदीपात् प्रदीपकश्च प्रवृध्यते न्तोतसः स्रोत एवेति सादृश्यात् सभागरूपः प्रबंधः । स सततिपरिणामक्रमोपलभात् बालकुमारवीजाकुराद्यविच्छेदः क्रमापेक्षः । कृतलासानेकवर्णप्रबंधानियमो मेवेन्द्रधनुरादिव्यानियतः ततोस्ति वृद्धिरिति ? तन्न । किं कारणं ? तदभावान् । इदमिह सप्रधार्यं सतोर्वा प्रबंधः स्यात् सदसतोः सतोर्वा ? न तावदसतोः प्रबंधः वध्यामुताकागकुसुमयोः । नापि सदसतोः खरखरविपाणयोः । परिशेषात् सतोरेव । क्षणिकत्वादे तु पूर्वोत्तरस्कथयोरैकस्मिन् क्षणेस्तित्वमिति प्रबंधाभावः । अस्तित्वे च क्षणिकप्रतिज्ञाहानिः । आह क्षणिकत्वेपि तुलातनामोक्षामवत् युगपदुत्पादविनाशभावात् अर्थप्रबंध इत्यस्ति वृद्धिरिति, उच्यते । यदि युगपदुत्पादविनाशयोः वृत्तिः ? कार्यकारणभावाभावः सव्येतरगोविपाणवत् ।

ध्रौव्यैकांते परिणामाभावोऽनेकदोषप्रसंगात् ॥ १७ ॥ ध्रौव्यैकांते य उक्तः परिणामः "व्यवस्थितस्य द्रव्यस्य धर्मांतरानिवृत्तौ धर्मांतरोपजनने च परिणामः, अवस्थितस्य हि ध्रौवन्यादिलक्षणस्य द्रव्यस्य धर्मांतरमनात्रनिवृत्तौ दधिधर्ममात्रोत्पत्तौ परिणाम इति" स नोपपद्यते । कुतः ? अनेकदोषप्रसंगात् । न हि तस्य द्रव्यमवस्थितमास्ति यस्य परिणामो भवेत् । अथास्ति समुदायव्यातिरिक्तं द्रव्यं ननु गुणसमुदायमात्रद्रव्यप्रतिज्ञाहानिः । किं च ।

उभयदोषप्रसंगात् ॥ १८ ॥ इहमिह मीमांस्यं—यन्निवर्तते यच्चोत्पद्यते यच्च व्यवतिष्ठते तदे-

तद्विषय गुणसमुदायमात्रं वा स्यात् ततोऽन्यद्वेति ? यदि गुणसमुदायमात्रं ननु स एवासौ प्राक् पश्चाच्च गुणसमुदायः कोत्र कस्य वा परिणामः ? अन्येन नाम निवृत्तेन अन्येनावस्थितेनाऽन्येन बोत्पन्नेन भवितव्यमिति न्याय्य । अथान्यदिति गृह्यते एवमपि गुणसमुदायमात्रप्रतिज्ञाहानिः किं च—ध्रौव्येकातविरोधः एकश्चेद्धर्मो निवर्तते एकश्चेदुत्पद्यतेऽनित्यताप्राप्तेरिति । किंच—समुदायः गुणेभ्यो वा अन्यो वा स्यादनन्यो-
 वा ? यद्यन्यः ? गुणः एवेति समुदायकल्पनाव्याघातः, तदभावाच्च तदविनाभाविनां गुणानामप्यभावः । अथान्यः समुदायः ? पुनरत्र प्रतिज्ञाविरोधः परस्परान्विनाभाविनोः स्वरूपशून्यत्व च स्यात् । कुतः परिणामकल्पना ? । यच्चोक्त पूर्वभावस्यान्यभावापत्तिः परिणाम इति तदयुक्तं । कस्मात् ? उभयदोषप्रसगात् शब्दादीनां सुखादिसमन्वयभावानुपपत्तिः शब्दादिभावनिवृत्तिर्वेति, यदि पूर्वभावस्य अन्यभावापत्तिः परिणामः ? सुखदुःखमोहानां शब्दादिभावापत्तेः शब्दादिषु सुखादिसमन्वयभावानुपपत्तिः । किं कारण ? पूर्वभावस्यान्यभावापत्तिः परिणामः इति प्रतिज्ञानात् । अथ पूर्वभावस्य नान्यभावापत्तिः सुखादिसमन्वयात् कथं तर्हि पूर्वभावस्यान्यभावापत्तिः परिणामः ? । तथैव सुखाद्यवस्थानात् शब्दादिभावानुपपत्तिः प्रस-
 जति, सा चानिष्टा, तस्मात् न पूर्वभावस्यान्यभावापत्तिः परिणामः । किं च ।

अभावस्यापरिणामात् ॥ १९ ॥ यद्येनात्मना नास्ति न तस्य तद्भावापत्तिः विद्यते । यथा अभावस्य अभावात्मनाऽभावान्न तस्याभावापत्तिः । एवं गुणानां स्थूलत्वेन अभावात् तद्भावापत्तिरयुक्ता । अ-
 धास्ति तद्भावस्ततः परिणामानुपपत्तिः तद्भावात् येनात्मना यद्विद्यते तस्य न पुनस्तद्भावापत्तिः, नह्यभाव-
 अभावात्मकत्वात्पुनरभावो भवति । एवमेकाते कारणस्योभयथा परिणामानुपपत्तेः अनेकात आश्रयणीयः ।
 पर्यायार्थादेशात् स्यादन्यभावापत्तिः । द्रव्योदेशात् स्यान्नान्यभावापत्तिः परिणाम इति । तथा द्रव्या-
 र्थादेशात् स्यादवस्थितस्य द्रव्यस्य परिणामः पर्यायार्थादेशात् स्यादनवस्थितस्येति । अथ का क्रियेत्यत्रोच्यते—

क्रिया परिस्पदात्मिका द्विविधा ॥ २० ॥ द्रव्यस्य द्वितयनिमित्तवशात् उत्पद्यमाना परिस्पदा-
 त्मिका क्रियेत्यवसीयते । सा द्विविधा पूर्ववत् प्रयोगविस्रसानिमित्ता । प्रायोगिकी शकटादीनां विस्रसानिमित्ता
 मेघादीनां ।

स्थित्यग्रहणमिति चेन्न परिणामावरोधात् ॥ २१ ॥ स्यादेतत् यदि परिस्पदात्मिका क्रिया इत्यु-
 च्यते स्थितेऽग्रहणं प्राप्नोति गतिनिवृत्तिर्हि स्थितिरिति ? तन्न । किं कारण ? परिणामावरोधात् । स्थितिर्हि परि-
 णामेऽतर्भवति ।

परिणामग्रहणमेकमेवास्ति इति चेन्न भावद्वैविध्यख्यापनार्थत्वात् ॥ २२ ॥ स्यान्मतं यथा
 स्थितिः परिणामे तर्भवति तथा क्रियापि तत्रैवावर्ह्यते इति परिणामग्रहणमेवैकमस्तु इति ? तन्न । किं कारण ?
 भावद्वैविध्यख्यापनार्थत्वात् । द्रव्यस्य हि भावो द्विविधः परिस्पदात्मकः अपरिस्पदात्मकश्च । तत्र परिस्पदा-
 त्मकः क्रियेत्याख्यायते, इतर परिणामः, इत्येतत् ख्यापनार्थं पृथग् ग्रहण ।

क्षेत्रप्रशंसाकालनिमित्तात् परत्वापरत्वानवधारणमिति चेन्न कालोपकारप्रकरणात् ॥ २३ ॥
 स्यान्मतं क्षेत्रप्रशंसाकालनिमित्ते परत्वापरत्वे । तत्र क्षेत्रनिमित्ते—परत्वापरत्वे तावदाकाशप्रदेशाल्पबहुत्वापेक्षे ।
 एकस्यां दिशि बहूनाकाशप्रदेशानतीत्य स्थितः परः । ततः अल्पानतीत्य स्थितोऽपरः । प्रशंसाकृते अहिंसादि-
 प्रशस्तगुणयोगात् परो धर्मः तद्विपरीतोऽवर्मोऽपरः इति । कालहेतुके शतवर्षं परः, शोडशवर्षोऽपर अतो-
 ऽर्थभेदात् परत्वापरत्वयोरनवधारणमिति ? तन्न । किं कारण ? कालोपकारप्रकरणात् । कालकृतेऽत्र परत्वाप-
 रत्वे गृह्यते दूरासन्नदेशावस्थायिनोः कुमारस्थविरयोः तपस्विचांडालयोः सन्निकृष्टदेशे चाडाले पर इति
 व्यवहारो दृश्यते । विप्रकृष्टे च तपस्विनि अपर इति ते एते परत्वापरत्वे कालकृते उह गृह्यते ।

वर्तनाद्युपकारलिङ्गः कालः ॥ २४ ॥ उक्ता वर्तनादयः उपकारा यस्याऽर्थस्य लिङ्गं स काल इत्यनुमीयते । तथा चोक्त “येन मूर्तानामुपचयाश्चापचयाश्च लक्ष्यते स काल इति” ।

वर्तनाग्रहणमेवास्त्विति चेन्न कालद्वैविध्यप्रदर्शनार्थत्वात् प्रपंचस्य ॥२५॥ स्यान्मत वर्तनाग्रहणमेवास्तु कालास्तित्वख्यापनं तद्विकल्पत्वात् परिणामादीनामिति ! तत्र । किं कारणं ? कालद्वैविध्यप्रदर्शनार्थत्वात् प्रपंचस्य । द्विविधः कालः परमार्थकालः व्यवहाररूपश्चेति । तत्र परमार्थकालः वर्तनालिंगः गत्यादीनां धर्मादिवत् वर्तनायाः उपकारकः । स किंस्वरूप इति चेन् उच्यते—यावन्तो लोकाकाशे प्रदंशास्तावन्तः कालाणवः परस्परं प्रत्यबंधाः एकैकस्मिन्नाकाशप्रदेशे एकैकवृत्त्या लोकव्यापिनः मुख्योपचारकप्रदेशकल्पनाभावात्निरवयवाः । मुख्यप्रदेशकल्पना हि धर्माधर्मजीवाकाशेषु पुद्गलेषु च व्यणुकादिषु स्कंधेषु । परमाणुपुपचारप्रदेशकल्पना, प्रधयगक्तियोगात् । उभयथा च कालाणूना प्रदंशकल्पनाभावात्, धर्मास्ति कायादिवत् कायत्वाभावः । अत एव विनागहेतुत्वाभावात् नित्याः । परप्रत्ययोत्पादविनागसद्भावादनित्याः । सूचीसूत्रमार्गाकागच्छिद्रवत् परिच्छिन्नमूर्तत्वेपि रूपादियोगाभावात् अमूर्ताः । निष्क्रियाश्च प्रदंशांतरसंक्रमाभावात् । व्यवहारकालः परिणामादिलक्ष्यः, कालवर्तनया लब्धकालव्यपदेशः, कुनक्षिन् परिच्छिन्नः, अपरिच्छिन्नस्य परिच्छेदहेतुः ।

कालत्रैविध्यसिद्धिः परस्परापेक्षत्वात् ॥ २६ ॥ भूतो वर्तमानो भविष्यन्निति त्रिविधः कालः सिद्धः । कुनः ? परस्परापेक्षत्वात् । यथा वृक्षपक्तिमनुसरतो देवदत्तस्य एकैकतरुं प्रति प्राप्तः प्राप्नुवत् प्राप्स्यन् व्यपदेशस्तथा तात्कालाणूननुसरतां द्रव्याणा क्रमणं वर्तनापर्यायमनुभवतां भूतवर्तमानभविष्यव्यवहारसद्भावः । तत्र परमार्थकाले भूतादिव्यवहारो गौणः । व्यवहारकाले मुख्यः । परस्परापेक्षश्चासौ यद्व्यक्रियापरिणतं कालपरमाणुं प्राप्नोति तद्रथ्यं तेन कालेन वर्तमानसमयस्थितिसंबंधवर्तनया वर्तमानकालः, कालाणुरपि वर्तयस्तद्व्यमनतिक्रान्तसंबंधं वर्तनाख्यो भवति, तदेव कालवगात् अनुभूतवर्तनासंबंधं भूतं, कालाणुरपि भूतं, तदेव वर्स्यन् स्थितिसंबंधवर्तनापेक्षं भविष्यदिति व्यपदिश्यते, कालापुश्च भविष्यन्निति । एवं सवितुरनुसमयगतिरचत्रापेक्षया आवलिकोच्छ्वानप्राणसो कालवनालिकासुहूर्ताऽहोरात्रपक्षमासर्तव्यनादिसवितुंगतिरिववर्तनकालवर्तनया व्यवहारकालो मनुष्यक्षेत्रे संभवति इत्युच्यते तत्र ज्योतिषां गतिपरिणामात् । न वैहिः निवृत्तगतिव्यापारत्वात् ज्योतिषां । मनुष्यक्षेत्रममुत्येन ज्योतिर्गतिसमयावलिकादिना परिच्छिन्नेन क्रियाकलापेन कालवर्तनया कालाख्येन ऊर्ध्वमवस्तिर्षक् प्राणिना संक्षेप्यासंक्षेप्यान्तानन्तकालगणनाप्रमेदेन कर्मभवकायस्थितिपरिच्छेदः सर्वत्र जवन्यमध्यमोच्छ्वानस्थः क्रियते ।

क्रियामात्रमेव कालस्त्वित्यतिरेकेणानुपलब्धिरिति चेन्न तदभावे कालाभिधानलोपमसंगत् ॥ २७ ॥ स्यान्मतं क्रियामात्रमेव कालः कुतस्तच्च्यतिरेकेणानुपलब्धेः । सर्वोय कालव्यवहारः क्रियाकृतः क्रिया हि क्रियान्तरं परिच्छिन्ना अन्यक्रियापरिच्छेदे वर्तमाना कालाख्या भवति । योपि समयो नाम विद्विष्यते स परमाणुपरिवर्तनक्रियासमय एव कालसामान्यसामानाधिकरण्यात्, न समयपरिमाणपरिच्छेदकोन्य । ततः सूक्ष्मतरः कश्चिदस्ति कालः, तत्समयक्रियाकलाप आवलिका, तत्प्रचय उच्छ्वास इत्यादि समयक्रियाकलापपरिच्छिन्ना आवलिका उच्छ्वासपरिच्छेदे वर्तमाना कालाख्या । एवमुत्तरत्रापि योज्यं । लंकेपि तथैव गोदोहवनमक्रादिरन्योन्यपरिच्छेदे वर्तमानः कालाख्यः इति क्रियैव काल इति ? तत्र । किं कारणं तदभावे कालाभिधानलोपप्रसंगात् ? क्रियाकृत-एवायं व्यवहारः सर्व उच्छ्वास मात्रैव कृतं नुर्द्ध्वं कृतमिति । किं तु समय उच्छ्वासो निश्वासो मुहूर्तः इति स्वसंज्ञाभिर्निरुदानां काल इत्यभिधानमक्रमाद्य भवति । यथा देवदत्तसंज्ञया निरुद्धे पिंडे दंड्यभिधानमक्रमाद्य भवतीति दंडसंबंधसिद्धिः । तथा कालसिद्धिरपि । इतरथा कालव्यवहाराभावप्रसंगः स्यात् ।

वर्तमानाभावाप्रसंगाच्च ॥ २८ ॥ यस्य क्रियामात्रमेव कालो नान्यः कश्चिदस्ति वर्तनालक्षणः तस्य वर्तमानकालाभावः प्रसक्तः । कथं ? उच्यते-पट इति यः प्रक्षिप्तस्तुः मोतिक्रांतः यः प्रक्षेप्यते सोऽनागतः न च तथैव रंरे कश्चिदन्यानतिक्रान्तानागतित्वंयः क्रियास्ते वर्तमानत्वेन परिग्रह्यते । वर्तमानापेक्षे च पुनरतीतानागताविष्यते तदभावे तयोरप्यभावः स्यात् । यदुक्तं आरंभादिरपवर्गातः क्रियाकलापो वर्तमान

इति आरभ्य प्रभृता यस्मिन् काले भवति कर्तारः कार्यस्यानिष्ठातः तन्मध्यमकालमिच्छंतीति तदप्युक्तं । कुतः ? अभ्युपगमविरोधात् । पूर्वं क्रियाकाल इत्युक्तं पश्चात् क्रियासमूह इति । क्षणिकानां क्रियावयवानां समूहाभावाच्च । यस्य पुनरन्योन्यलक्षणः कालः तस्य प्रथमसमयाक्रियावर्तनया आरंभमुपादाय द्वितीयादि-समयक्रियाविशेषाणां द्रव्यार्थतयावस्थानमनुभवतां समुदायमुपचर्य तत्समूहसाध्यघटादेरापरिसमाप्तेर्वर्तते घटादिक्रियेति वर्तमानकालसिद्धिः कल्प्यते । यदि व्यतिरेकेणानुलब्धेः कालो नास्तीत्युच्यते ? ननु क्रियायाः क्रियासमूहस्य वाभावः । कारकाणां हि प्रवृत्तिविशेषः क्रिया न तन्मयः प्रवृत्तिर्व्यतिरिक्ता उपलभ्यते । यथा सर्पात्मलाभ एव कौटिल्यं न तु तत्तस्माद्यतिरिक्तमुपलभ्यते एवं क्रियापीति । तथा क्रियावयवेष्वप्यतिरिक्तो न तत्समूह उपलभ्यते तदात्मकत्वात् अतस्तयोरभावप्रसंगः स्यात् । किं च क्रिया क्रियांतरस्य परिच्छेदिका कालव्यपदेशभागित्यनुपपन्नमनवस्थानात् । स्थितो हि लोके प्रस्थादिः परिमाणविशेषः ब्रीह्यादेरवस्थितस्य परिच्छेदको दृष्टः । नच तथा क्रियावस्थिता, स्थितिलक्षणमात्रावलंबनाभ्युपगमात् । न हि स्वयमनवस्थितः कश्चिदनवस्थितस्य परिच्छेदको दृष्टः । प्रदीपपरिस्पंदवत् इति चेत् यथा प्रदीपोऽनवस्थितः परिस्पंदस्थानवास्येतस्यैव परिच्छेदे वर्तते तथा क्रियापीति एतच्चायुक्तं असिद्धत्वात् प्रदीपपरिस्पंदश्च क्षणिक इति नास्माभिरभ्युपगम्यते स्वकार्यस्य प्रकाशवादेरनेकक्षणसाध्यत्वात् । समूहस्य परिच्छेदकभावादिति चेन्न क्षणिकानां समूहाभावात् । शब्दवदिति चेन्न । यथा क्षणिकानां वर्णध्वनीनां समुदायः पदवाक्यरूपः तथा क्रियावयवानामित्येतदप्यसांप्रतं असिद्धत्वादेव । न हि वर्णध्वनयः क्षणिकाः, देशांतरस्थश्चातृविषयभावापत्तिदर्शनात् । शब्दांतरारंभात् तत्प्रतिसिद्धिरिति चेन्न क्षणिकस्यारभशक्तिविरहात् । यस्मिन् क्षणं स्वयमात्मलाभमापद्यते न तदान्यमुत्पादयति असत्त्वात् । उत्तरक्षणे च नारभते उत्पत्त्यनंतरापरवर्तित्वात् । आसन्नसदवस्थाको हि क्षण उत्पत्तिकाल इति व्यपदिश्यते । उत्तरकालस्य सत्त्वं ? इत्युत्पत्तिव्यवहार एव न स्यात् । पूर्वविज्ञानाहितसंस्कारबीजाधारभूतायां बुद्धौ समुदायकल्पनेति चेन्न तस्या अपि तादान्यात् । यस्य तु द्रव्यार्थदेशात् स्यान्नित्या बुद्धिरपि तस्य वस्तुनि बुद्धौ च क्रियावयवसमूहस्य शक्तिव्यक्तिस्वरूपेण व्यवस्थितस्य कालवर्तनया प्रतिलब्धकालव्यपदेशस्य परिच्छिन्नस्यान्यपरिच्छेदे वृत्तिरूपपद्यते इति व्यवहारकालसिद्धिः । तत्प्रमिद्धौ च मुख्यकालसिद्धिः इत्युक्तं । अथ किमर्थं परत्वंपरत्वयोः पृथग्रहणं वर्तनापरिणामाक्रियापरत्वापरत्वानीत्येव वक्तव्यं ?

परत्वापरत्वयोः पृथग्रहणं परस्परपेक्षत्वात् ॥ २९ ॥ परत्वापरत्वे पृथग्रह्येते । कुतः ? परस्परपेक्षत्वात् । परत्वं व्यपेक्ष्यापरत्वं भवति । अपरत्वं व्यपेक्ष्य परत्वमिति । अथ किमर्थं वर्तनाग्रहणमादौ क्रियते ?

वर्तनाग्रहणमादौ अभ्यर्हितत्वात् ॥ ३० ॥ वर्तनाग्रहणमादौ क्रियते कुतः ? अभ्यर्हितत्वात् । कथमभ्यर्हितत्वं ? वर्तनापूर्वकत्वात् परमार्थकालप्रतिपत्तेः । तन्निमित्तत्वात् व्यवहारकाललिङ्गस्याप्राधान्यं । अत्राह उक्तं भवता शरीरादीनि पुद्गलानामुपकार इति तत्रातरीयाजीवं ? परिभाषते तत्कथमित्यत्रोच्यते—

स्पर्शरसगंधवर्णवंतः पुद्गलाः ॥ २३ ॥

स्पर्शग्रहणमादौ विषयबलदर्शनात् ॥ १ ॥ स्पर्शग्रहणमादौ क्रियते । कुतः ? विषयबलदर्शनात् । सर्वेषु हि विषयेषु स्पर्शस्य बलं दृश्यते । स्पष्टप्राहिर्षिन्द्रियेषु स्पर्शस्यादौ ग्रहणव्यक्तिः, सर्वसंसारिजीवग्रहणयोग्यत्वाच्च ।

रसप्रसंग इति चेन्न स्पर्शे सति तद्भावात् ॥ २ ॥ स्यान्मतं यदि विषयबलात् आदौ स्पर्शोऽर्थांतः ननु विषयबलत्वान् आदौ रस एवाप्येयः । स्पर्शसुखनिरसुकुशेषपि रसव्यापारदर्शनात् इति ? तन्न । किं कारणं ? स्पर्शे सति तद्भावात् तत्रापि सति स्पर्शे रसव्यापार इति स्पर्शग्रहणमादौ व्यायः । तत एवांतर रसवचन एव शब्दगानंतरभावितत्वान् रसग्रहणस्य । तदनंतर नद्ग्रहण क्रियते ।

वायौ तद्भावात् व्यभिचार इति चेन्न तत्राप्यभ्युपगमात् ॥ ३ ॥ स्यादेतन्न वायुः स्पर्श-
वान् इति तदनतर रसग्रहणाभावात् व्यभिचार इति ? तन्न किं कारणं तत्राम्युपगमात् । रूपादयो हि
स्पर्शाविनाभाविनः घटादिष्विव वायावप्यभ्युपगम्यते । स्पर्शवत्त्वं सता रूपादीनामपि, ग्रहणं कस्मान्न ? इति चेत्
स्थूलविषयप्राहिवाच्चक्षुरादीनां घ्राणोद्द्रियविषयवत् । वायौ सतामपि रूपादीनामग्रहणं ।

रूपात् प्राग् गंधवचनं अचाक्षुषत्वात् ॥ ४ ॥ रूपात् प्राक् गंधवचनं क्रियते । किं कारणं ?
अचाक्षुषत्वात् ॥

अंते वर्णग्रहणं स्थौल्ये सति तद्रूपलब्धेः ॥ ५ ॥ सर्वेषां अंते वर्णग्रहणं क्रियते । कुतः ? स्थौ-
ल्ये सति तद्रूपलब्धेः ॥

नित्ययोगे मतुविधानं ॥ ६ ॥ स्पर्शश्च रसश्च गंधश्च वर्णश्च स्पर्शरसगंधवर्णास्ति येषां संति ते
स्पर्शरसगंधवर्णवंतः इति नित्ययोगे मतुविधानं दृष्टव्यं । यथा क्षीरिणो न्यम्रोधा इति क्षारेण नित्ययोगात्
मत्वर्थायविधानं । तथा अनादिपारिणामिकस्पर्शादिगुणसामान्यनित्ययोगे मतुरिति स्पर्शादीनामनंतपर्या-
यत्वेपि मौलभेदप्रसिद्धयर्थमितः क्रियते ।

मृदुकाठिनगुरुलघुशीतोष्णस्निग्धरूक्षस्पर्शभेदाः ॥ ७ ॥ एते मृदादयोऽष्टौ स्पर्शस्य मूल-
भेदा दृष्टव्याः ।

तिक्तकटुकाम्लमधुरकषाया रसप्रकाराः ॥ ८ ॥ तिक्तादयः पंच रसप्रकाराः वेदितव्याः ।

गंधः सुरभिरसुरभिश्च ॥ ९ ॥ गंधो द्विविधः सुरभिरसुरभिश्चेति ।

वर्णाः पंचधा नीलपीतशुक्लकृष्णलोहितभेदात् ॥ १० ॥ नीलादिभिः पंचभिः प्रकारैः वर्णा
भिद्यते एषां च स्पर्शनादीनामेकैकस्य एकद्वित्रिचतुःसंख्येयासंख्येयानतगुणपरिणामोवसेयः । सकलरूपा-
दिद्रव्यधर्मनिर्देशात् अवशिष्टविशेषप्रतिपत्त्यर्थमाह—

शब्दबंधसौक्ष्म्यस्थौल्यसंस्थानभेदतमश्छायातपो- द्योतवंतश्च ॥२४॥

शब्दादीनामभिहितनिर्वचनानां परिप्राप्तद्वंद्वानां मतुना अभिसंबंधः ॥ १ ॥ शब्दादीनां
निर्वचनेन प्रतिलब्धार्थानां परस्परपेक्षायां सत्यां द्वंद्वं कृत्वा मतुना संबन्धो योजयितव्यः । तद्यथा—शपत्य-
धमाह्वयति प्रत्ययायति शप्यते येन शपनमात्रं वा शब्दः । बध्नाति बध्यतेऽसौ बध्यतेऽनेन बधनमात्रं वा
बध । लिंगेन आत्मानं सूचयति सूच्यतेऽसौ सूच्यतेऽनेन सूचनमात्रं वा सूक्ष्म, सूक्ष्मस्य भावः कर्म वा सौ-
क्ष्म्यं । स्थूलयते परिवृहयति स्थूलयतेऽसौ स्थूलयतेऽनेन स्थूलनमात्रं वा स्थूल । स्थूलस्य भावः कर्म वा
स्थौल्यं । सतिष्ठते सस्थीयतेऽनेनेति सस्थितिर्वा सस्थानं । भिनत्ति भिद्यते भेदमात्रं वा भेदः । पूर्वोपात्ता-
शुभकर्मोदयान् ताम्यति आत्मा तम्यतेऽनेन तमनमात्रं वा तमः । पृथिव्यादिघनपरिणाम्युपश्लेषात् देहादि-
प्रकाशावरणतुल्याकारेण छिद्यते छिनत्यात्मानमिति वा छाया । असद्वेद्योदयात् आतंपत्यात्मान आतप्यते-
ऽनेन आतपनमात्रं वा आतपं । निरावरणमुद्योतयति उद्योत्यतेऽनेन उद्योतनमात्रं वा उद्योतं । शब्दश्च
बंधश्च सौक्ष्म्यं च स्थौल्यं च सस्थानं च भेदश्च तमश्च छाया च आतपश्च उद्योतश्च शब्दबंधसौक्ष्म्यस्थौल्यसं-
स्थानभेदतमश्छायातपोद्योताः ते येषां सति ते शब्दबंधसौक्ष्म्यस्थौल्यसंस्थानभेदतमश्छायातपोद्योतवतश्च ।

शब्दो द्वेषा भाषालक्षणविपरीतत्वात् ॥ २ ॥ शब्दो द्वेषा अवतिष्ठते । कुतः ? भाषालक्षण-
विपरीतत्वात् भाषालक्षणो विपरीतश्चेति ।

भाषात्मक उभयथा अक्षरीकृतेतरविकल्पात् ॥ ३ ॥ तत्र भाषात्मकः शब्दः उभयथा

कल्पते कुतः अक्षरीकृतेतरविकल्पात् । अक्षरीकृतः शास्त्राभिव्यञ्जकः संस्कृतविपरीतभेदात् आर्यम्लेच्छ-
व्यवहारहेतुः । अवर्णात्मको द्वीन्द्रियादीनामतिशयज्ञानस्वरूपप्रतिपादनहेतुश्च । स एव सर्वः प्रायोगिकः ।

अभाषात्मको द्वेषा प्रयोगविस्रसानिमित्तत्वात् ॥ ४ ॥ अभाषात्मकः शब्दो द्वेषा विभज्यते ।
कुतः ? प्रयोगविस्रसानिमित्तत्वात् ।

तत्र वैस्त्रासिको बलाहकादिप्रभवः ॥ ५ ॥

प्रयोगश्चतुर्धा तद्विततघनसौपिरभेदात् ॥ ६ ॥ प्रयोगजः शब्दः चतुर्धा भिद्यते । कुतः ? तत-
विततघनसौपिरभेदात् । तत्र चर्मततनात्ततः पुष्करभेरीदुर्दुरादिप्रभवः । विततः तंत्रीकृतो वीणासुषोपादि-
समुद्भवः । घनस्तालघटालालनाद्यभिवातजः- । सौपिरो वंशशाखादिनिमित्तः । स शब्दः आकाशगुणः
इति केषांचित् दर्शनं तदयुक्त इत्युक्तं पुरस्तात् । अपरे मन्यते ध्वनयः क्षणिकाः क्रमजन्मानः स्वरूपप्रति-
पादनदेवोपलक्षणशक्तिकाः नार्थांतरमवरोधयितुमर्हं । यदि समर्थाः स्युः पदेभ्य इव पदार्थेषु प्रतिवर्णं वर्णा-
र्थेषु प्रत्ययः स्यात् । एकेन चार्थे कृते वर्णांतरोपादानमनर्थकं स्यात् । नापि क्रमजन्मानां सहभावः सघा-
तोस्ति योऽर्थेन युज्यते । अतस्तेभ्योऽर्थप्रतिपादने समर्थः शब्दात्मा अमूर्तो नित्योऽतीन्द्रियो निरवयवो निः-
क्रियोः ध्वनिभिः अभिव्यंग्य इति अभ्युपगतव्यः ? इत्येतच्चानुपपन्न । कुतः ? व्यंग्यव्यञ्जकभावानुपपत्तेः ।
व्यंग्यत्वावत् शब्दात्मा स्वेन स्वरूपेणावस्थितो वा व्यज्येत अनवस्थितो वा । यदि स्वरूपेणावस्थितो व्यज्येत
तत्रापि द्वैत भवति । ध्वनिसान्निधेः प्राक् पश्चाच्चानुपलब्धेः । सौक्ष्म्यं वा हेतुः स्यात् प्रतिबंधक वा किंचित् ।
यदि सौक्ष्म्यान्नोपलभ्येत सर्वकालमस्याग्रहणमेव स्यात् आकाशादिवत् । अथ ध्वनिसान्निधाने स्थौल्यमस्य
स्यात् । विकारप्राप्तेः नित्यत्व हीयते । न हि किंचित् प्रतिबंधकमस्ति घटोपलब्धौ तमोवत् । प्रभाभावस्तमो
न वस्त्वंतरमिति चेन्न अतिशयवत्त्वात् । (सपक्षत्वाच्च) सम्पन्नवत्त्वाच्च नीलादिवर्णवत् । स्वरूपेणानवस्थितश्चेत्
नासौ व्यंग्यः कार्यं स्यात् ध्वनिसान्निधाने स्वरूपप्राप्तेस्तत एवैषां ध्वनीनां व्यञ्जकत्वप्रयुक्तं । किंच—
आद्यो वर्णध्वनिः शब्दात्मा सकलस्य वा व्यञ्जकः स्यात् एकदेशस्य वा ? यदि सकलस्य इतरेषां
ध्वनीनां आनर्थक्यं स्यात् । अर्थकदेशस्य निरवयवत्वमस्य हीयते । किं च स ध्वनिर्व्यञ्जकः स्फोटस्य
वा उपकारं कुर्यात् श्रोत्रस्य उभयस्य वा ? न तावत् पृथिवीगंधस्य जलसेचकवत् स्फोटस्य उपग्रहे वर्तते,
तस्य नित्यत्वात् विकारप्राप्त्यनभ्युपगमात् । नचामूर्तस्याभिव्यंग्यस्य विक्रियोपपद्यते । नापि चक्षुषोर्जनवत्
श्रोत्रस्योपकारे वर्तते, वधिरस्य गुणातरोत्पादनशक्त्यभावात् । युज्यते नेत्रस्याजनमुपकारकमिति तिमिरा-
दिदोषहननदर्शनात् न तथोपहतश्रवणस्य ध्वनिकृतमुपकारक किंचिदप्युपलभामहे । अथ कर्णोद्भ्रियस्य
उपग्रहे वर्तते न तत्रार्थावबोधनान् उपग्रहांऽन्योस्ति तदभ्युपगमेनैव कृतत्वात् स्फोटककल्पना अन-
र्थिका । नाप्युभयस्योपग्रहोपि युक्तः प्रत्येकमयुक्तत्वादेव । किं च ते ध्वनयः न स्फोटाभिव्यक्तिहेतवो
भवति उत्पत्तिक्षणादूर्ध्वमनवस्थानात् उत्पत्तिक्षणे वासत्वान् । अथ क्षणिका अपि संतः अभिव्यक्तिहेतवः
कश्चेदानीं भवतो मत्सरः ? अर्थप्रत्यायने तदभ्युपगमे च स्फोटककल्पना व्यर्था ।

प्रदीपवदिति चेन्न तस्यासिद्धत्वात् ॥ ७ ॥ नोत्पत्त्यनतरापवर्गी प्रदीप आत्मलाभे देशांतरसं-
घ्वनिमित्तक्रियापरिणामविप्रकृष्टदेशस्ववटादिप्रकाशनदर्शनात् ।

कर्मवदिति चेत् असिद्धत्वादेव ॥ ८ ॥ कर्मव्यक्तयः क्षणिकाः संख्यः कर्मत्व जातिमभिव्यञ्ज-
यतीत्यसिद्धमस्मान् प्रति द्रव्यगुणकर्मविषयसामान्यविशेषस्यार्थांतरभूतस्यानभ्युपगमात् । कर्मणोपि द्रव्यात्
अपृथग्भूतस्य द्रव्यार्थावस्थानाभ्युपगमात् । किं च अभिव्यञ्जकाभिव्यंग्यवैधर्मात् यथा मूर्तेः क्रियावान्
प्रदीपोभिव्यञ्जकः तद्व्याख्याश्च घटादयः क्रियावतो मूर्तिमतो दृष्टः । नच तथा ध्वनेर्मूर्तिः क्रियावाश्च तद्व्यां-
ग्यः स्फोटोपि न तद्वर्मः ततोऽभिव्यक्त्यभावः । किं च स्फोटः ध्वनेरन्यो वा स्यात् अनन्यो वा ? यद्यनन्यः
तादात्म्यं प्राप्नोति व्यंग्यत्वाभावश्च भेदाभावात् । अथान्यः तस्य श्रोत्रोपलभ्यत्वाभावः । किं च व्यंग्यत्वे सति
अनित्यत्वं स्यात् स्फोटस्य घटादिवत् विज्ञानेन व्यंग्यत्वात् । आकाशादेर्व्यभिचार इति चेन्न मूर्तिमता व्यंग्य-

त्वादिति विशेष्यवचनात् । किं च यस्य व्यंग्यत्व तस्य कार्यत्वमपि दृष्टं यथा घटादेः न तथा स्फोटस्य कार्यत्वमस्ति । नित्यत्वान्युपगमादिति व्यंग्यत्वाभावः ।

महदादिवदिति चेत् साध्यसमत्वात् ॥ ९ ॥ यथा महदादि व्यंग्यमेव न कार्यं तथा स्फोटोपीति तन्न साध्यसमत्वात् । यथेदं स्फोटमव्यंग्यत्व साध्यं तथा महदादेरपीति । किंच दृष्टताभावात् । नचामूर्तं कश्चिन्नित्यो निरवयवो मूर्तिमताऽनित्यत्वेन सावयवेन व्यंग्यो दृष्टः तदभावात् साध्यसिद्ध्यभावः तस्मात् ध्वनिरूप एव शब्दो द्विशक्तिरभ्युपगतव्यः । स च पुद्गलद्रव्यार्थादेशात्ततोऽनन्यत्वात् स्यान्नित्यः । श्रोत्रोपलम्ब्यपर्यायसामान्यास्थित्यपेक्षया कालातरस्थायिप्रतिसमयस्थितिभेदापेक्षया क्षणिकं इति च जैनेश्वरदर्शनमनवद्य ॥

बंधोपि द्विधा विस्रसाप्रयोगभेदात् ॥ १० ॥ बंधोऽपि द्वैविध्यमश्नुते । कुतः ? विस्रसाप्रयोगभेदात् । वैस्रसिकः प्रायोगिकश्चेति ।

आद्यो द्वेधा आदिमदनादिविकल्पात् ॥ ११ ॥ आद्यो वैस्रसिको बंधो द्विधा भिद्यते । कुतः ? आदिमदनादिविकल्पात् । तत्रादिमान् क्लिग्धरूक्षगुणनिमित्तविद्युदुल्काजलधाराग्रीवधनुरादिविषयः । अजादिरपि वैस्रसिकबन्धो धर्माधर्माकाशानामेकगः त्रैविध्यान्नवविधः । धर्मास्तिकायबन्धः धर्मास्तिकायदेशबन्धः धर्मास्तिकायप्रदेशबन्धः । अधर्मास्तिकायबन्ध अधर्मास्तिकायदेशबन्धः । अधर्मास्तिकायप्रदेशबन्धः । आकाशास्तिकायबन्धः आकाशास्तिकायदेशबन्ध आकाशास्तिकायप्रदेशबन्धश्चेति । कृत्वो धर्मास्तिकायः तदर्थदेशः, अर्धार्थं प्रदेशः, एवमधर्माकाशयोरपि । कालाणूनामपि सतत परस्पराविश्लेषाभावात् अनादिः । एकजीवप्रदेशानां च सहरणविसर्पणस्वभावत्वेपि परस्परवियोगाभावात् अनादिबंधः । धर्माधर्मकालाकाशानां परस्परवियोगाभावात् अनादिबंधः । नानाजीवानामपि सामान्यापेक्षया इतरद्रव्यैः सह बन्धः, अनादिः । पुद्गलद्रव्येष्वपि महास्कधादीना सामान्यादनादिबंधः । एव सर्वद्रव्यविषयबन्धे सति पुद्गलप्रकरणात् तद्विषयो बन्धः परिगृह्यते ।

विस्रसा विधिविपर्यये निपातः ॥ १२ ॥ पौरुषेयपरिणामापेक्षाविधिः ताद्विपर्यये विस्रसाशब्दो निपातो दृष्टव्यः । विस्रसा प्रयोजना वैस्रसिको बन्धः ।

प्रयोगः पुरुषकायवाङ्मनःसंयोगलक्षणः ॥ १३ ॥ पुरुषस्य कायवाङ्मनःसंयोगः प्रयोग इत्युच्यते । प्रयोगप्रयोजनो बन्धः प्रायोगिकः स द्वेधा अजीवविषयो जीवाजीवविषयश्चेति । तत्राजीवविषयो जतुकाष्टादिलक्षणः । जीवाजीवविषयः कर्मनोर्कर्मबन्धः - । कर्मबन्धो ज्ञानावरणादिरष्टधा वक्ष्यमाणः । नोर्कर्मबन्धः औदारिकदिविषयः । स पुनः पंचविधः आलपनाऽऽलपनसंश्लेषगरीरशरीरभेदात् । रथशकटादीना लोहरज्जुवरत्रादिभिरालपनादाकर्षणात् बन्धः आलपनबन्धः । अनेकार्थत्वात् धातूना लपि । आकर्षणक्रियोज्ञेयः । कुड्यप्रासादादीना मृत्पिण्डेष्टकादिभिः प्रलपदानेन अन्योन्यालेपनात् अर्पणात् आलपनबन्धः । धातूनामनेकार्थत्वात् आङ्पूर्वस्य लिङः अर्पणक्रियस्य प्रहणं । जतुकाष्टादि संश्लेषबन्धः । शरीरबन्धः पंचधा औदारिकवैक्रियिकाहारकतैजसकार्मणशरीरनोर्कर्मबन्धभेदात् । स प्रत्येकं चतुश्चतुर्द्विरेकभगभेदात् पंचदशधा । तत्रौदारिकशरीरनोर्कर्मप्रदेशानामौदारिकशरीरनोर्कर्मप्रदेशैरन्योन्यानुप्रवेशात् औदारिकौदारिकशरीरनोर्कर्मबन्धः प्रथमः । औदारिकतैजसशरीरनोर्कर्मप्रदेशाना अन्योन्यानुप्रवेशः औदारिकतैजसगरीरनोर्कर्मबन्धो द्वितीयः । औदारिककार्मणशरीरनोर्कर्मप्रदेशानामन्योन्यानुप्रवेशः औदारिककार्मणशरीरनोर्कर्मबन्धस्तृतीयः । औदारिकतैजसकार्मणशरीरनोर्कर्मप्रदेशानामन्योन्यानुप्रवेशः औदारिकतैजसकार्मणशरीरनोर्कर्मबन्धश्चतुर्थः । अनेन विधिना वैक्रियिकवैक्रियिकगरीरनोर्कर्मबन्धः वैक्रियिकतैजसशरीरनोर्कर्मबन्धः वैक्रियिककार्मणशरीरनोर्कर्मबन्धः । वैक्रियिक तैजसकार्मणशरीरनोर्कर्मबन्धः । आहारकाहारकशरीरनोर्कर्मबन्धः । आहारक तैजसशरीरनोर्कर्मबन्धः । आहारककार्मणशरीरनोर्कर्मबन्धः । आहारकतैजसकार्मणशरीरनोर्कर्मबन्धः । तैजसतैजसशरीरनो-

कर्मबंधः तैजसकार्मणशरीरनोकर्मबंधः । कार्मणकार्मणशरीरनोकर्मबंधश्चेति । योज्यः । शरीरिवंधो द्वेषा
अनादिरादिमांश्च । अष्टजीवमध्यप्रदेशानामुपर्यधश्चतुर्णां रंचकवदवस्थितानां सर्वकालमन्योन्यापरित्यागात्
अनादिसबधः । इतरेषां प्रदेशानां कर्मनिमित्तसहरणविसर्पणस्वभावत्वादादिमान् । अथवा यथा क्रोधप
रिणत आत्मैव क्रोधः तथा तप्तायःपिंडवत् शरीरेण सह बंधं प्रत्यात्मनः एकत्वादात्मैव शरीरमिति व्यप-
देशात् पूर्वोक्ताः पचदश विकल्पाः शरीरविषयत्वेन योज्याः । औदारिकादिशरीरभेदार्षणात् प्रागुक्ता विक-
ल्पाः । अत्राह—कर्मनोकर्मणोः कः प्रतिविशेष इत्युच्यते—आत्मपरिणामेन योगाभावलक्षणेन क्रियत
इति कर्म तदात्मनां स्वतंत्रीकरणे मूलकारणं । तदुदयापादितः पुद्गलपरिणामः आत्मनः सुखदुःखबलाधान-
हेतुः, औदारिकशरीरादिः ईषत्कर्म नोकर्मैत्युच्यते । किं च स्थितिभेदाद्भेदः कर्मणां स्थितिरुत्तरत्र वक्ष्यते ।
नोकर्मणां स्थितिरुच्यते । औदारिकवैक्रियिकशरीरयोः स्वायुःप्रमाणस्थितिर्निर्णयकः । तत्रौदारिकशरीरस्य
त्रिपल्योपमा स्थितिः । यस्मादेकसमयादारभ्य आ त्रिपल्योपमसमाप्तेरवस्थानं । वैक्रियिकशरीरस्य त्रय-
व्यंशत्सागरोपमा स्थितिः, यस्मादेकसमयनिर्णयकादारभ्य त्रयव्यंशत्सागरोपमांत्यसमयादवस्थानं । आहा-
रकशरीरस्य अतमुद्धृतपरिणामा स्थितिः । तैजसशरीरस्य षट्षष्टिसागरोपमा स्थितिः । कार्मणशरीरस्य
कर्मस्थितिः, ज्ञानावरणाद्यनेककर्मस्थितिसंभवेऽप्यात्मीयैव कर्मस्थितिर्ग्राह्या । औदारिकवैक्रियिकतैजसका-
र्मणशरीरकर्मणामेकैकस्य विंशतिसागरोपमकोटीकोट्यः स्थितिः । आहारकशरीरकर्मणोऽन्तेःकोटीकोट्यः
स्थितिः ॥

सौक्ष्म्यं द्विविधं अंत्यमापेक्षिकं च ॥ १४ ॥ सौक्ष्म्यं द्विविधं वेदितव्यं । कुतः ? अंत्यमापेक्षिकं
चेति । तत्रांऽत्यं परमाणूनां । आपेक्षिकं विल्वामलकवदरादीनां ।

तथा स्थौल्यं ॥ १५ ॥ तेनैव प्रकारेणांत्यं आपेक्षिकं चेति द्विविधं स्थौल्यमवगंतव्यं । तत्रांत्यं
जगन्व्यापिनि महास्कंधे । आपेक्षिकं वदरामलकविल्वतालादिषु ।

संस्थानं द्वैधेत्यंलक्षणं अनित्यंलक्षणं च ॥ १६ ॥ संस्थानमाकृतिर्द्वेषा भिद्यते इत्थल-
क्षणमनित्यं लक्षणं चेति ।

वृत्तत्रयस्रचतुरस्रायतपरिमंडलादित्थमतोन्यदनित्यं ॥ १७ ॥ वृत्त इत्यस्रं चतुरस्रमायतं परि-
मंडलमित्येवमादि संस्थानमित्यंलक्षणं । अतोऽन्यन्मेघादीनां संस्थाने अनेकविधं, इत्थमिदमिति निरूपणा-
भावात् अनित्यंलक्षणं ।

भेदः षोडोत्करचूर्णखंडचूर्णिकाप्रतराणुचटनविकल्पात् ॥ १८ ॥ भेदः षोडो भिद्यते । कुतः ?
उत्करादिविकल्पात् । तत्रोत्करः—काष्ठादीनां करपत्रादिभिरुत्करणं । चूर्णो—यवगोधूमादीनां सक्तुकाणि-
कादिः । खंडो—घटादीनां कपालशर्करादिः । चूर्णिका—माषमुद्रादीनां । प्रतरोऽभ्रपटलादीनां । अणु-
चटनं तप्तायःपिंडादिष्वयोधनादिभिरभिहन्यमानेषु स्फुर्लिगनिर्गमः ।

तमो दृष्टिप्रतिबंधकारणं ॥ १९ ॥ दृष्टेः प्रतिबंधकं वस्तु तम इति व्यपादिश्यते । यदपहरन्
प्रदीपः प्रकाशको भवति ॥

छाया प्रकाशावरणनिमित्ता ॥ २० ॥ प्रकाशावरणं शरीरादि यस्या निमित्तं भवति सा छाया
सा द्वेषा तद्वर्णादिविकारप्रतिबंधमात्रग्रहणविकल्पात् ॥ २१ ॥ सा छाया द्वेषा व्यवतिष्ठते ।
कुतः ? तद्वर्णादिविकारात् प्रतिबिम्बमात्रग्रहणाच्च । आदर्शतलादिषु प्रसन्नद्रव्येषु मुखादिच्छाया तद्वर्णादिपरिणता
उपलभ्यते । इतरत्र प्रतिबिम्बमात्रमेव । अत्राह—विपरीतग्रहणं कुतः ? प्राङ्मुखस्य प्रत्यङ्मुखा छाया दृश्यते ?
इति प्रसन्नद्रव्यपरिणामविशेषाद्भवति । अत्र चोद्यते नादर्शतलादिच्छायासद्भावः, किं तर्हि ? नयननिर्गतेन
रश्मिना घनद्रव्यात् प्रतिहतनिवृत्तेन स्वमुखस्यैव ग्रहणं इति तदयुक्तं विपर्यासग्रहणाभावप्रसंगात् ।
कुल्यादिषु अतिप्रसगात् ग्रहणशक्त्यभावाच्च । विपर्यासग्रहणाभावप्रसंगस्तावत् यदि प्रतिनिवृत्तेन नयन

रश्मिना स्वशरीरस्यैव ग्रहणं प्राङ्मुखस्य प्राङ्मुखमेव ग्रहणं स्यात् । विपर्यासहेत्वभावात् कुञ्चादिपु
वातिप्रसंगः स्यात् । नयनरश्मेः प्रतिघातस्य तत्रापि सद्भावात् । नाप्यसौ नयनरश्मिः शरीरान्निष्कृतः
मनसाऽनधिष्ठितो ग्रहीतुं शक्नोति ॥

आतपः उष्णप्रकाशलक्षणः ॥ २२ ॥ आतप आदित्यनिमित्त उष्णप्रकाशलक्षणः पुद्गलपरिणामः

उद्योतश्चंद्रमणिखद्योतादिविषयः ॥ २३ ॥ चंद्रमणिखद्योतादीनां प्रकाश उद्योत उच्यते ।

क्रियोपसंख्यानं पुद्गलपरिणामादिति चेन्न धर्माधर्माकाशानां क्रियया प्रतिषेधसंबन्धे-
नोक्तत्वात् ॥ २४ ॥ स्यादेतत् क्रिया उपसंख्यातव्या । कुतः ? पुद्गलपरिणामात् इति ? तन्न किं
कारणं ? धर्माधर्माकाशानां क्रियाप्रतिषेधे संबंधेनोक्तत्वात् ।

कालस्यापि क्रियावत्त्वप्रसंग इति चेन्न पूर्वत्रानभिधानात् ॥ २५ ॥ स्यान्मत यदि धर्माध-
र्माकाशानां क्रियापरिणामप्रतिषेधात् सामर्थ्यात् पुद्गलानां क्रियावत्त्वमनुमीयते । ननु कालस्यापि क्रियावत्त्वं
प्रसज्यत इति ? तन्न । किं कारणं ? पूर्वत्र अनभिधानात् “अजीवकाया धर्माधर्माकाशपुद्गलाः” इत्यत्र ।
तत्र हि पाठे ‘आ आकाशादेकद्रव्याणि निःक्रियाणि’ इत्यतः कालस्य बहिर्भावात् न पुद्गलवत् क्रियावत्त्व
भवेत् । अथवा पूर्वत्रानभिधानात् । कः ? द्रव्याणि जीवाः कालश्चेति । यदि कालस्य क्रियावत्त्वमिष्टं भवेत्
तत्र पठ्येत तथा सति जीवाश्चेति चशब्दाकरणात् लघुसूत्रं स्यात् । पुनः कालश्च इत्यवचनाच्च ।
अनतसमयार्थं पुनः कालश्च इति कर्तव्यमिति चेन्न आकाशस्यानताः कालस्य चेति सिद्धत्वात् । एवं
लघीयसा न्यायेन सिद्धे यदुत्तरत्र निर्देशे कालश्चेति वचनं तेन ज्ञायते नास्ति कालस्य क्रियावत्त्वमिति । तच्च
निःक्रियत्व परिस्पदात्मिकां क्रिया प्रत्यवसेय, नचास्त्यादिक्रिया प्रति । तस्मादनादिपारिणामिकास्त्यादिक्रि-
याद्रव्यार्थादेशात् स्यात् क्रियावान् कालः । देशातरप्रापणसमर्थपरिस्पदक्रियाविशेषपरिणामाभावादेशाच्च
स्यान्निःक्रियः ।

सा दशप्रकारा प्रयोगबंधाभावच्छेदाभिघातावगाहनगुरुलघुसंचारसंयोगस्वभावनिभि-
त्तभेदात् ॥ २६ ॥ सैषा क्रिया दशप्रकारा वेदितव्या । कुतः प्रयोगादिनिमित्तभेदात् । तद्यथा—
इक्ष्वेरंडवीजमृदगशब्दजतुगोलकनौद्रव्यपापाणालाबुसुराजलदमारुतादीनां इषुचक्रकणयादीनां प्रयोगग-
ति । एरडतिडुकवीजानां वृधाभावगतिः । मृदंगभेरिशखादिशब्दपुद्गलानां छिन्नानां गतिः छेदगतिः ।
जतुगोलककदुदारुपिंडादीनां अभिघातगतिः । नौद्रव्यपोतकादीनां अवगाहनगतिः । पाषाणाय स्फालानां
गुरुगतिः । अलाबुद्वुतार्कतूलादीनां लघुगतिः । सुरासौवीरकादीनां संचारगतिः । जलधरमुशलादीनां
वायुबाजिहस्यादीनां संयोगगतिः । मारुतपावकपरमाणुसिद्धज्योतिष्कादीनां स्वभावगतिः । वायोः केवलस्य
तिर्यग्गतिः । भ्रमादियोगादानियता गतिः । अग्नेरूर्ध्वगतिः । कारणवशादिग्रतरगतिः । परमाणोरनियता ।
सिध्यतामूर्ध्वगतिरेव । ज्योतिषां नित्यभ्रमणं नृलोके ।

मत्वर्थीयप्रयोगान्यत्वं शब्दादीनां दंडवदिति चेन्न अनेकातात् ॥ २७ ॥ स्यान्मत
यथाऽन्यत्वे सत्त्वे सति सबन्धे मत्वर्थीयो दृश्यते । दंडी देवदत्त इति तथा अत्रापि मत्वर्थीयदर्शनात् शब्दा-
दीनां अन्यत्वं तद्वद्भवोऽनुमीयत इति ? तन्न । किं कारणं ? अनेकातात् । अनन्यत्वेपि लोके मत्वर्थीयो
दृश्यते सारवास्तमः आत्मवान् पुरुष इति । कथञ्चित् अन्यत्वोपपत्तेश्च । शब्दादीनां पुद्गलेभ्यः भेदा-
र्थादेशात् स्यादन्यत्वं । शब्दादिपरिणामे च तस्मात्पिंडवत् तादात्म्यादेशात् स्यादनन्यत्व । अत्राह—यदि
स्पर्शादयश्च शब्दादयश्च पुद्गलपरिणामा किमर्थमेषां पृथग्ग्रहणं ननु एक एव योगः कर्तव्यः ? इत्यत्रोच्यते ।

पृथग्ग्रहणं केषांचिद्बुभयपर्यायज्ञापनार्थं ॥ २८ ॥ स्पर्शादयः परमाणूनां स्क्धानां च भवति
शब्दादयस्तु स्क्धानामेव व्यक्तिरूपेण भवति । सौक्ष्म्यवर्ज्या इत्येतस्य विशेषस्य प्रतिपत्त्यर्थं पृथग्-
योगकरणं । सौक्ष्म्यं तु अंशमणुष्वेव आपेक्षिक स्क्धेषु । यद्येव सौक्ष्म्यग्रहणं पूर्वसूत्र एव कर्तव्यं ?-इह
कारणं सौक्ष्म्यप्रतिपक्षप्रतिपत्त्यर्थं ।

स्पर्शादीनामेकजातीयपरिणामख्यापनार्थं च ॥ २९ ॥ स्पर्शादीनां गुणानामेकजातीय इत्ये-
तस्यार्थस्य ख्यापनार्थं च क्रियते पृथक् ग्रहण । तद्यथा—स्पर्श एको गुणः काठिन्यलक्षणः स्वजात्यपरि-
त्यागेन पूर्वोत्तरस्वगतिभेदानिरोधोपजननसतत्या वर्तनात्, द्वित्रिचतुःसख्येयासख्येयानतगुणकाठिनस्पर्श-
पर्यायैरेव परिणमते न मृदुगुरुलघ्वादिस्पर्शैः । एव मृद्धादयोपि योज्या । रंसश्च तिक्त एक एव गुणः रस-
जातिमजहत् पूर्ववन्नाशोत्पादावनुभवन् द्वित्रिचतुःसख्येयासख्येयानंतगुणतिक्रसैरेव परिणमते न कटुका-
दिरसैः । एव कटुकादयो वेदितव्याः । गन्धश्च सुरभिरेको गुणः स्वजातिमजहत्पूर्ववन्त्यादिगुणसुरभिगंधपर्या-
यैरेव परिणमते नासुरभिगंधैः । एवमसुरभिगंधो वाच्यः । वर्णश्च शुक्ल एको गुणः स्वजात्यपरित्यागेन पूर्व-
व्यादिशुक्लवर्णैरेव परिणमते न नीलादिभिः । एव नीलादयोपि च नेतव्या । अथ यदा काठिनस्पर्शो मृदु-
स्पर्शेन, गुरुलघुना, स्निग्धो रूक्षेण, शीत उष्णेन, परिणमते । तिक्तश्च कटुकादिभिः सुरभिश्चेतरेण, शुक्लश्च
कृष्णादिभिः, इतरे चेतारैः, सयोगे च गुणातरैस्तदा कथं ? । तत्रापि काठिनस्पर्शजातिमजहत् मृदुस्पर्शेनैव
विनाशोत्पादौ अनुभवन् परिणमते नेतरैरेवमितरत्रापि योज्यं ।

नोदनाभिघाताद्युपसंख्यानमिति चेन्न चशब्दस्येष्टसमुच्चयार्थत्वात् ॥ ३० ॥ स्यान्मत नोद-
नाभिघातादयः पुद्गलपरिणामाः सति तेषामत्रोपसंख्यानं कर्तव्यमिति ? तन्न किं कारणं ? चशब्दस्येष्टसमु-
च्चयार्थत्वात् । ये पुद्गलपरिणामा आगमे इष्टाः तेषामिह चशब्देन समुच्चयः क्रियते । अत्राह—यदैवमर्थं
पृथग्योगकरणमुच्यता तस्य स्पर्शादिपरिणामाः पुद्गलाः के वा तदुभयभाजः ? इत्यत्रोच्यते—

अणवः स्कंधाश्च ॥ २५ ॥

प्रदेशमात्रभाविस्पर्शादिपर्यायप्रसवसामर्थ्येनाण्यंते शब्दंते इत्यणवः ॥ १ ॥ प्रदेशमात्र-
भाविभिः स्पर्शादिभिः गुणैस्सततं परिणमत इत्येव अण्यंते शब्दंते ये ते अणवः । सौक्ष्म्यादात्मादयः
आत्ममर्थाः आत्मांताश्च । उक्तच—

अंतादि अंतमज्झं अंतंते णेव इंदिए गेज्झं ।

जं दव्वं अविभागी त परमाणु विजाणीहि ॥ १ ॥

स्थौल्याद्ग्रहणानिक्षेपणादिव्यापारास्कंदनात् स्कंधाः ॥ २ ॥ स्थौल्यभावेन ग्रहणानिक्षेपणा-
दिव्यापारास्कंदनात् स्कंधा इति सज्ञायते रूढा क्रिया क्वचित् सति उपलक्षणत्वेनाश्रिता इति ग्रहणा-
दिव्यापारायोग्येष्वपि छणुकादिषु स्कंधाख्या वर्तते ।

उभयत्र जात्यपेक्षं बहुवचनं ॥ ३ ॥ अनंतभेदा अपि पुद्गला अणुज्ञात्या स्कंधजात्या वा द्वैवि-
ध्यमापद्यमानाः सर्वे गृह्यंत इति तज्जात्याधारानंतभेदससूचनार्थं बहुवचनं क्रियते ।

अणुस्कंधा इत्यस्तु लघुत्वादिति चेन्न उभयसूत्रसंबन्धार्थत्वात् भेदकरणस्य ॥४॥ स्यान्मतं
अणवः स्कंधा इति करण युक्तं लघुत्वादिति ? तन्न किं कारणं ? उभयसूत्रसंबन्धार्थत्वात् भेदकरणस्य । स्पर्श-
रसगंधवर्णवतोऽणवः शब्दवधसौक्ष्म्यस्थौल्यसस्थानभेदतमश्छांयातपांघोतवतश्च स्कंधा इति । वृत्तौ पुनः सर्वा
समुदायस्यार्थवत्त्वान् । अवयवार्थाभावात् भेदेनाभिसवधः कर्तुं न शक्यः ।

कारणमेव तदंत्यमित्यममीक्षिताभिधानं कथंचित् कार्यत्वात् ॥ ५ ॥ कारणमेव तदंत्यमिति
केचित् कथयति परमाणु, तदसमीक्षिताभिधानं । कुतः ? कथंचित् कार्यत्वान् । परमाणुर्हि केनचित्
प्रकारेण कार्यः “भेदादणु.” इति वक्ष्यमाणत्वान् ।

अविरोध इति वेत्तव्यशब्देनाऽवधारणात् ॥ ६ ॥ स्यादेतत् कथंचित् कार्यत्वोपपत्तौ कारणस्य
अप्रतिषेधात् अविरोध इति ? तन्न । किं कारणं ? एवशब्देनावधारणात् । यत् एवकारणं ततोऽन्यत्रावधा-
रणमिति कारणमेव परमाणुर्न कार्यमिति कार्यत्वनिषेधान् ।

नित्य इति चायुक्तं स्नेहादिभावेनानित्यत्वात् ॥ ७ ॥ नित्यः परमाणुः इति एतच्च वचनं
अयुक्तं । कुतः ? स्नेहादिभावेन अनित्यत्वात् । स्नेहादयो हि गुणाः परमाणौ प्रादुर्भवन्ति च ततस्तत्पूर्वकम-
स्यानित्यत्वमिति ।

अनादिपरमाण्ववस्थमिति चेन्न तत्कार्याभावात् ॥ ८ ॥ स्यान्मतं अनाद्यणुत्वावस्थः परमा-
णुरस्ति स व्यणुकादिकार्यहेतुत्वात् कारणमेव न कार्यं, न हि असौ भेदादुत्पद्यत इति ? तन्न । किं कारण ?
तत्कार्याभावात् । न हि तस्यानादिपारिणामिका एव वस्यस्य ? कार्यमस्ति तत्त्वभावाविनिवृत्तेः, सति च
कार्ये तद्भेदादणुरिति कार्यत्वसिद्धिः । ततः कार्यस्याभावात् कारणमिति व्यपदेशश्च नोपपद्यते । नहि
असति पुत्रेऽस्ति पितृव्यव्यपदेशः इति ।

छायादि तत्कार्यमिति चेन्न स्कंधनिमित्तत्वात् ॥ ९ ॥ यदि छायादिकार्यमनादिपरमाणोरिति
कल्प्यते तदपि नोपपद्यते । कुतः ? स्कंधनिमित्तत्वात् । अनतनतप्रदेशस्कंधारब्धच्छायादि नानादिपरमाणुकार्यं ।

प्रतिज्ञामात्रमिति चेन्न चाक्षुषत्वात् ॥ १० ॥ अथ मतं प्रतिज्ञामात्रमेतत् स्कंधकार्यं छायादि
नाणुकार्यमिति तच्चायुक्तं । कुतः ? चाक्षुषत्वात् । चाक्षुषहि छाया यदि, अचाक्षुषमणुकार्यं न भवतुमर्हति ।
न चानादिपरमाणुर्नाम कश्चिदस्ति भेदादणुरिति वचनात् ।

नित्यवचनं तदर्थमिति चेन्न तस्यापि स्नेहादिविपरिणामाभ्युपगमात् ॥ ११ ॥ स्यान्मत्तं
नित्यवचनमनादिपरमाण्वर्थमिति तन्न । किं कारण ? तस्यापि स्नेहादिविपरिणामाभ्युपगमात् । न हि निः-
ष्परिणामं कश्चिदर्थोस्ति । नयापेक्षमिति चेद्युक्तं । अथ मतं कारणमेव तदंत्यं नित्य इति वचनं नयापेक्ष
व्यणुकादिवत् सघातकार्याभावात् कारणमेव । द्रव्यार्थतया व्ययोदयाभावात् नित्यः, इत्येव सति
युक्तं हेतुविशेषसामर्थ्यार्पणे अवधारणाविरोधात् । द्रव्यार्थतयावस्थानाच्च ।

एकरसवर्णगंधोऽणुः निरवयवत्वात् ॥ १२ ॥ एकरसः एकगंधश्च परमाणुर्वेदितव्यः । कुतः ?
निरवयवत्वात् । सावयवाना हि मातुलिंगादीना अनेकरसत्वं दृश्यते । अनेकवर्णत्वं च मयूरादीनां,
अनेकगंधत्वं चानुलेपनादीनां च । निरवयवश्चाणुरत एकरसवर्णगंधः ॥

द्विस्पर्शो विरोधाभावात् ॥ १३ ॥ द्विस्पर्शोऽणुरवगन्तव्यः । कुतः ? विरोधाभावात् । कौ पुनः
द्वौ स्पर्शौ शीतोष्णस्पर्शयोरन्यतरः स्निग्धरूक्षयोरन्यतरश्च । एकप्रदेशत्वात् विरोधिनोः युगपदनवस्थानं ।
गुरुलघुमृदुकाठिनस्पर्शानां परमाणुष्वभावः स्कंधविषयत्वात् । कथं पुनः तेषां अणूनामत्यंतपरोक्षाणां अस्ति-
त्वमवसीयत इति चेदुच्यते-

तदस्तित्वं कार्यलिंगत्वात् ॥ १४ ॥ तेषामणूनामस्तित्वं कार्यलिंगत्वादवगन्तव्यं । कार्यलिंगं हि
कारणं नाऽस्तसु परमाणुषु शरीरोद्भ्रियमहाभूतादिलक्षणस्य कार्यस्य प्रादुर्भाव इति ।

अनेकांतः कारणत्वादिविकल्पः ॥ १५ ॥ अणोः कारणत्वादिविकल्पोऽनेकांतो योज्यः । स्या-
त्कारणं स्यात्कार्यमित्यादि । व्यणुकादिकार्यप्रादुर्भावनिमित्तत्वात् स्यात्कारणमणुः । भेदादुपजायत इति स्या-
त्कार्यं । स्निग्धरूक्षत्वादिकार्यगुणाधिकरणाद्वा ततः पुनर्भेदाभावात् स्यादंत्यः । प्रदेशभेदाभावेपि पुनरपि
गुणभेदसद्भावान् स्यान्तल्यः । सूक्ष्मपरिणामसद्भाववलात् स्यात्सूक्ष्मः । स्थूलकार्यप्रभवयोगित्वात् स्यात्स्थूलः ।
द्रव्यताऽपरित्यागात् स्यान्नित्यः । बधभेदपर्यायादेशात् गुणांतरसंक्रातिदर्शनाच्च स्यादनित्यः । निष्प्रदे-
शत्वपर्यायापेक्षात् स्यादेकरसगंधो द्विस्पर्शश्च । अनेकप्रदेशस्कंधपरिणामशक्तियोगात् स्यादनेकरसादिः ।
कार्यलिंगेनानुमीयमानसद्भावादेशात् स्यात्कार्यलिंगः । प्रत्यक्षज्ञानगोचरत्वपर्यायादेशात् स्यात् कार्य-
लिंगः । उक्तं च-

कारणमेव तदंत्यः सूक्ष्मो नित्यश्च भवति परमाणुः ।

एकरसगंधवर्णो द्विस्पर्शः कार्यलिंगश्च ॥ १ ॥

के पुनः स्कंधाः ?

परिप्राप्तबंधपरिणामाः स्कंधाः ॥ १६ ॥ बंधो वक्ष्यते तं परिप्राप्ताः येऽणवः ते स्कंधाः इति व्यपदेशमर्हति । ते त्रिविधाः—स्कंधाः स्कंधदेशाः स्कंधप्रदेशाश्चेति । अनतानंतपरमाणुबंधविशेषः स्कंधः । तदर्थं देशः । अर्धार्धं प्रदेशः । तद्भेदाः पृथिव्यत्तेजोवायवः स्पर्शादिशब्दादिपर्यायाः । पृथिवी तावत् घटादि लक्षणा स्पर्शादिशब्दाद्यात्मिका सिद्धा । अंभोपि तद्विकारत्वात् तदात्मकं साक्षात् गधोपलब्धेश्च । तत्संयोगिनां पार्थिवद्रव्याणां गधः तद्गुण इवोपलभ्यत इति चेन्न साध्यत्वान् तद्वियोगकालादर्शनात् तदविनाभावाच्च तद्गुणा एवेति निश्चयः कर्तव्यः । गंधवदंभः रसवत्त्वान् आम्रफलवत् । तथा तेजोपि स्पर्शादिस्वभावकं तद्वत्कार्यत्वात् घटवत् । स्पर्शादिमतां हि काष्ठादीनां कार्यं तेजः । किं च तत्परिणामात् । उपयुक्तस्य हि आहारस्य स्पर्शादिगुणस्य वातपित्तश्लेष्मविपरिणामः । पित्तं च जठराग्निः । तस्मात् स्पर्शादिमत्तेजः । तथा स्पर्शादिशब्दादिपरिणामो वायुः स्पर्शवत्त्वात् घटादिवत् । किं च—तत्परिणामात् । उपयुक्तस्य स्पर्शादिगुणस्य वातपित्तश्लेष्मविपरिणामः । वातश्च प्राणादिः । ततो वायुरपि स्पर्शादिमान् इत्यवसेयः । एतेन अन्ये च चतुस्त्रिद्वि एकगुणाः पृथिव्यादयः पार्थिवादिजातिभिन्नाः इति तद्दर्शनं प्रत्युक्तं । आह किमेषां अणुस्कंधलक्षणः परिणामोनादिः ? उत आदिमान् ? इत्युच्यते—स खल्वपत्तिमत्त्वादादिमान् प्रतिज्ञायते । यद्येवमभिधीयतां कस्मान्निमित्ताद्दुत्पद्यत इति । तत्र स्कंधानां तावद्दुत्पत्तिहेतुप्रतिपादनार्थमिदमुच्यते—

भेदसंघातेभ्य उत्पद्यते ॥ २६ ॥

संहतानां द्वितयनिमित्तवशात् विदारणं भेदः ॥ १ ॥ बाह्याभ्यंतरविपरिणामकारणसंनिधाने सति संहतानां स्कंधानां विदारणनानात्वं भेद इत्युच्यते ॥

विविक्तानां एकीभावः संघातः ॥ २ ॥ पृथग्भूतानां एकत्वापत्तिः संघातः । इति कथ्यते । ।

द्वित्वाद्द्विवचनप्रसंग इति चेन्न बहुवचनस्यार्थविशेषज्ञापनार्थत्वात् ॥३॥ स्यादेतत् भेदसंघातयोर्द्वित्वात् द्विवचनेन भवितव्यमिति ? किं कारणं ? बहुवचनस्यार्थविशेषज्ञापनार्थत्वात् । अतोभेदेन संघातः भेदसंघातः इत्यस्याप्यविरोधः कृतो भवति ।

उत्पूर्वः पदिर्जात्यर्थः ॥ ४ ॥ उत्पूर्वः पदिर्जात्यर्थो दृष्टव्यः उत्पद्यते जायंत इति यावत् ।

तदपेक्षो हेतुनिर्देशः ॥ ५ ॥ भेदसंघातेभ्य इत्ययं हेतुनिर्देशः तदपेक्षो वेदितव्यः । निमित्तकारणहेतुषु सर्वासा प्रदर्शनात् इति भेदसंघातेभ्यः कारणेभ्यः उत्पद्यते इति हेत्वर्थगतः । तद्यथा—द्वयोः प्रमाणयोः संघाताद्विप्रदेशस्कंध उत्पद्यते । द्विप्रदेशस्य अणोश्च त्रयाणां वाऽणूनां संघातान्निप्रदेशः । द्वयोः द्विप्रदेशयोः त्रिप्रदेशयोः त्रिप्रदेशस्याणोश्चतुर्णां वाऽणूनां संघाताच्चतुःप्रदेशः । एवं सख्येयानां असख्येयानामनतानां च संघातात्त्रावत्प्रदेशः । एषामेव भेदात् द्विप्रदेशपर्यंतात् स्कंधा उत्पद्यते । एवं भेदसंघाताभ्यां एकसमायिकाभ्यां द्विप्रदेशादयः स्कंधा उत्पद्यते । अन्यतो भेदेन अन्यस्य संघातेनेत्येवमुक्तानामणुस्कंधानामविशेषेण भेदादिहेतुकोत्पत्तिप्रसंगे विशेषप्रतिपत्त्यर्थमिदमुच्यते—

भेदादणुः ॥ २७ ॥

सामर्थ्यादवधारणप्रतीतेरेवकारावचनं अब्भक्ष्यवत् ॥१॥ यथा कश्चित् अपो न भक्षयति इत्यब्भक्षणसिद्धेः अब्भक्षणवचनात् अप एव भक्षयतीत्यवधारण गम्यते । एवं भेदसंघातेभ्य उत्पद्यते इत्यनेनैवाणोर्भेदाद्दुत्पत्तौ सिद्धायां पुनर्वचनमवधारणार्थं भवति—भेदादेवाणुः न संघातात् नापि भेदसंघाताभ्यामिति । अत्राह संघातादेव स्कंधानामात्मलाभसिद्धेर्भेदसंघातग्रहणमनर्थकमिति तद्ग्रहणप्रयोजनप्रतिपादनार्थमिदमुच्यते—

भेदसंघाताभ्यां चाक्षुषः ॥ २८ ॥

अनंतानंतपरमाणुसमुदयनिष्पाद्योपि कश्चिच्चाक्षुषः कश्चिच्चाऽक्षाक्षुषः । तत्र योऽक्षाक्षुषः स कथं

चाक्षुषो भवतीति चेदुच्यते—भेदसंघाताभ्यां चाक्षुषः न भेदादिति । कात्रोपपत्तिरिति चेद्भ्रमः—सूक्ष्मपरिणा-
मस्य स्क्वस्य भेदसौक्ष्म्यापरित्यागात् अचाक्षुषत्वमेव । सूक्ष्मपरिणतः पुनरपरः सत्यपि तद्भेदेऽन्यसंघातां-
तरसंयोगात् सौक्ष्म्यपरिणामोपरमे सौख्योत्पत्तौ चाक्षुषो भवति । अत्राह—गतिस्थित्यवगाहनवर्तनाशरीरादि-
परस्परपकाराद्यनुमितान्तिव धर्मादि पुरस्ताद्द्रव्यमित्याख्यात तत्कथं ? सद्द्रव्यलक्षणं, धर्मादिद्रव्यमित्यवधियते
सत्त्वात् यत्सत्तद्द्रव्यं । यद्येव प्राप्तमिदं सतः किं लक्षणं । इत्युच्यते यदिद्रियग्राह्यमतीन्द्रियमपि बाह्याध्यात्मिक
निमित्तापेक्ष, उत्पादव्ययध्रौव्ययुक्तं सद्भेदितव्यमिति वाक्यशेषः । अथवा धर्मादि सत्त्वात् द्रव्यमित्यवधृत ।
तस्मात् अभिधीयता किं तत्सत् इति ? तत इदमुपादिक्षत—

उत्पादव्ययध्रौव्ययुक्तं सत् ॥ २९ ॥

अथवा यद्युपकारसद्भावात् धर्मादिद्रव्यं सद्भिवक्षितं तदा नोपकरोति तदा तदसत्त्वप्रसंग इत्युच्यते—
असत्यपि उपकारविशेषे यस्मात् सामान्ये द्रव्यलक्षणत्रये सन्निहिते उत्पादव्ययध्रौव्ययुक्तं सत्तद्द्रव्यं भविष्य-
तीत्यर्थः ।

स्वजात्यपरित्यागेन भावांतरावाप्तिरुत्पादः ॥ १ ॥ चेतनस्य अचेतनस्य वा द्रव्यस्य स्वजाति-
मजहतः निमित्तवशात् भावांतरावाप्तिरुत्पादनमुत्पाद इत्युच्यते । मृत्पिंडस्य घटपर्यायवत् ।

तथा पूर्वभावविगमो व्ययः ॥ २ ॥ तेन प्रकारेण तथा स्वजात्यपरित्यागेन इत्यर्थः पूर्वभाववि-
गमो व्ययनं व्यय इति कथ्यते । यथा घटोत्पत्तौ पिंडाकृतेः ।

ध्रुवे स्वैर्यकर्मणोर्ध्रुवतीति ध्रुवः ॥ ३ ॥ अनादिपारिणामिकस्वभावत्वेन व्ययोदयभावात्
ध्रुव स्थिरीभवति इति ध्रुवः, ध्रुवस्य भावः कर्म वा ध्रौव्यं । यथा पिंडघटाद्यवस्थासु मृदाद्यन्वयात् ।

अन्येनान्यसंयोगे दंडिवदिति चेन्न अंतर्नातसत्ताक्रियस्य युजेराश्रितत्वात् ॥ ४ ॥
स्यानन्तं उत्पादश्च व्ययश्च ध्रौव्यं च उत्पादव्ययध्रौव्याणि । उत्पादव्ययध्रौव्यैर्युक्तं उत्पादव्ययध्रौव्ययुक्त-
मिति निर्देशो नोपपद्यते । कुत ? अन्येनान्यस्य योगात् दंडिवदिति ? तन्न । किं कारणं ? अंतर्नातसत्ताक्रियस्य
युजेराश्रितत्वात् । कथं पुनः युजे सत्ताक्रियत्वं इति चेदुच्यते—सर्वे धातवो भाववचनाः भावश्च सत्ता
क्रिया इत्यनर्थांतर । तामेव सर्वे शब्दाः स्वार्थोपनिधानेनावच्छिद्यावच्छिद्य विषयीकुर्वन्ति । उत्पादव्ययध्रौ-
व्ययुक्तं सादिति यावत् तावदुत्पादव्ययध्रौव्ययुक्तमिति । सर्वधातूनां सत्तार्थत्वे एधादीनां वृद्ध्यादिप्रातिनियता-
र्थत्वाभाव इति चेन्न सत्तार्थत्वे सत्येधादीनां वृद्ध्याद्यर्थप्रवृत्तेर्नासता खराविषाणादीनां वृद्ध्यादिरर्थोस्ति ।

उत्पादव्ययध्रौव्यवदिति न्याय्यमिति चेन्न उपालंभपरिहारतुल्यत्वात् ॥ ५ ॥ स्यादेतत्-
यद्यंतर्नातसत्ता क्रिया युजिः परिगृह्यते उत्पादव्ययध्रौव्यवदित्येतदेव न्याय्यमिति ? तन्न । किं कारणं ?
उपालंभपरिहारतुल्यत्वात् । यथा गोम्योऽन्यत्वे देवदत्तस्य गोमानिति व्यपदेशो भवति न तथा उत्पाद-
व्ययध्रौव्येभ्योऽन्यद्व्ययमिति मत्वर्थीयो नोपपद्यते इति उपालंभो न निवर्तते । अनन्यत्वेपि लोके
मत्वर्थीयो दृश्यते—आत्मवान् आत्मा, सारवान् स्तंभः इति परिहारश्च तुल्यः ।

समाधिवचनत्वाद्वा ॥ ६ ॥ अथवा समाधिवचनोय युजिः परिगृह्यते । युक्तः समाहित इत्यर्थः ।
समाधानं च तात्पर्यं तादात्म्यमिति यावत् । उत्पादव्ययध्रौव्ययुक्तमुत्पादव्ययध्रौव्यात्मकमित्यर्थः ।

कथंचिदन्यत्वोपपत्तेर्वा ॥ ७ ॥ यथा वा पर्यायेभ्यः पर्यायिणः कथंचिदन्यथाऽन्यत्वोपपत्तेः ।
योगवचन एव वा युक्तगद्दो न्याय्यः । यदि हि सर्वथा अनन्यत्वं स्यात् उभयाभावप्रसंगः स्यात् ।

सच्छब्दस्य प्रशंसाद्यनेकार्थसंभवे विवक्षातोऽस्तित्वसंप्रत्ययः ॥ ८ ॥ सच्छब्दः प्रशंसा-
दिषु दृष्टप्रयोगः । प्रशंसायां तावन्-सत्पुरुषः प्रगल्भः पुरुषः इत्यर्थः । क्वचिदादरे—सत्करोति आदरं
करोतीत्यर्थः । क्वचिदस्तित्वे—सद्भूतमयमाह विद्यमानमाह इत्यर्थः । क्वचित् प्रज्ञायमाने—प्रजाजितः सन्

कथमनृत ब्रूयात् प्रव्रजित इति प्रज्ञायमान इत्यर्थः । तत्रेह विवक्षातः अस्तित्ववचनो वेदितव्यः ।

व्ययोत्पादाव्यतिरेकाद्रव्यस्य ध्रौव्यानुत्पत्तिरिति चेन्नाभिहितानवबोधोधात् ॥ ९ ॥
स्यादेतत् व्ययोत्पादाभ्यामव्यतिरेकात् द्रव्यस्य व्ययोत्पादात्मकत्वात् ध्रुवत्व नोपपद्यते इति ? तन्न । किं
कारणं अभिहितानवबोधोधात् । द्रव्यार्थवस्थानात् ध्रौव्यमभिहित व्ययोत्पादाभ्या व्यतिरेकात् । यदि च
व्ययोत्पादाभ्यामव्यतिरेकात् ध्रौव्यमभिहित स्यात् तदव्यतिरेकात् अध्रौव्य भवेत् । यदि वा व्ययोत्पादा-
भ्यां व्यतिरेकात् द्रव्यं ध्रुवं द्रव्यादपि व्यतिरेकात् व्ययोत्पादयोर्ध्रौव्य प्रसज्येत । अथवाऽभिहितानवबो-
धात् नैकातेन व्ययोदयाभ्यामव्यतिरेको द्रव्यस्याभिहितः । यदि स्यात् तदव्यतिरेकात् तद्भावापत्ते-
र्ध्रौव्याभावः स्यात् । यतस्तु केनचित् प्रकारेण व्ययोत्पादाभ्या व्यतिरेकः केनचिद्रव्यतिरेकः । व्ययोत्पाद-
काले द्रव्यार्थवस्थानात् स्यादव्यतिरेकः । द्रव्यजात्यपरिरागात् स्यादव्यतिरेकः । तत एकांतपक्षोपालभा-
भावः एकांतव्यतिरेके हि द्रव्य प्रत्याख्याय अन्यत्र व्ययोदयानुपालभ्येयातां । ऐकांतिकाव्यतिरेके च
एकलक्षणत्वात् अन्यतराभवेऽवशिष्टस्याप्यभावः स्यात् ।

स्ववचनविरोधाच्च ॥ १० ॥ यदि व्ययोत्पादाव्यतिरेकान्न द्रव्यस्य ध्रौव्यं यस्तेन स्वपक्षसिद्धये
हेतुर्व्यपदिश्यते स साधकत्वादव्यतिरिक्त इति पक्षस्यापि साधकः स्यात् । परपक्षस्य वा यो द्रूपक इति ततोऽव्य-
तिरेकात् स्वपक्षस्यापि द्रूपक इति वचनविरोधः ततश्च न युक्तमुक्त व्ययोत्पादाव्यतिरेकात् ध्रौव्यानुत्पत्तिरिति ।

उत्पादादीनां द्रव्यस्य चोभयथा लक्ष्यलक्षणभावानुत्पत्तिरिति चेन्न अन्यत्वानन्यत्वं
प्रत्यनेकांतोपपत्तेः ॥ ११ ॥ स्यान्मत उत्पादव्ययध्रौव्याणि द्रव्यादर्थान्तरभूतानि वा स्युः अनर्थातर-
भूतानि वा ? यद्यर्थातरभावः कल्पेत तानिव सत्त्वानि ततोऽन्यत्वात् द्रव्यत्वाभावः स्यात् तदभावे च निरा-
धारत्वात् उत्पादादीनामभावः इति लक्ष्यलक्षणभावो नोपपद्यते । नहि असता बंध्यापुत्राकाशकुसुमादीनां
लक्ष्यलक्षणभावेऽस्ति । अथानर्थातरत्वमिष्येत । लक्ष्यमेव लक्षणमिति दृष्टविरोधः स्यात् इति ? तन्न । किं कारणं ?
अन्यत्वानन्यत्व प्रत्यनेकांतोपपत्तेः । पर्यायिणः पर्यायाणां च स्यादन्यत्व स्यादनन्यत्व । यथैकस्य मनुष्यस्य
जातिकुलरूपादिभिः अविशिष्टस्य अनेकसवधातरावर्भूतपितृपुत्रभ्रातृभागिनेयादयो धर्माः परस्परतोऽविशिष्टा
उपलभ्यन्ते न तेषां भेदात्तस्य भेदः । नापि तस्याभेदात्तपामभेदः । ततः पितृत्वादि शक्यपेक्षया नानामनु-
ष्यत्वापेक्षया न पृथक् । तथा द्रव्यस्यापि बाह्याम्यतरहेतुविशेषापादिताः पर्यायाः कथंचिद्विन्नाः द्रव्यार्पणात्
कथंचिदभिन्नाः इति नासत्त्वं न लक्ष्यलक्षणभावोऽभावः । तस्मादुत्पादादित्रयैक्यवृत्तिः सत्ता तद्युक्त द्रव्यमि-
त्यवसेय । अत्राह—द्रव्यस्यात्मभूतोऽन्यो धर्मः तथा पर्यायोऽप्यात्मभूतो द्रव्यस्येति तन्निवृत्तिवद्द्रव्यनिवृत्ति-
कल्पनायामुच्छेदप्रसंग इत्यत्र ब्रूमहे स्यादेतदेवं यदि क्रमेण पिंडघटकपालादिवद्रूपिद्रव्याजीवानुपयोगत्वादिल-
क्षणः परिणामः कादाचित्कः स्यात् । यतः सत्यपि व्ययोत्पादवत्त्वे पर्यायाणां—

तद्भावाव्ययं नित्यं ॥ ३० ॥

किं अध्यवस्यामः ? द्रव्यमिति वाक्यशेषः तद्भाव इत्युच्यते । कस्तद्भावः ?

प्रत्यभिज्ञानहेतुना तद्भावः ॥ १ ॥ तदेवेदमिति स्मरण प्रत्यभिज्ञान तदकस्मान्न भवति इति
योस्य हेतुः स तद्भावः भवन भावः तस्य भावस्तद्भावः । येनात्मना प्राग्दृष्ट वस्तु तेनैवात्मना पुनरपि भावात्
तदेवेदमिति प्रत्यभिज्ञायते । यद्यत्तविरोधाभिनवप्रादुर्भावमात्रमेव, स्मरणानुपपत्तेः तदधीनलोकसंव्यवहारो
विरुध्यते । तत तद्भावेनाव्यय नित्यमिति निश्चीयते ।

विरोध इति चेद्धर्मांतराश्रयणात् ॥ २ ॥ स्यान्मत वियदेव न व्येति उत्पद्यमान एव नोपपद्यते
इति विरोधः, ततो न युक्तमिति तन्न । किं कारणं धर्मांतराश्रयणात् यदि येन रूपेण व्ययोदयकल्पना तेनैव
रूपेण नित्यता प्रतिज्ञायेत स्याद्विरोधः । जनकत्वापेक्षयैव पितापुत्रव्यपदेशवत् । ननु धर्मांतरसंश्रयणात्
पुनरपि मिथ्यादर्शनाकुलितचेता निरूपितमपि त्रितयात्मकत्वमप्रतिपद्यमान आह—

यद्येति उत्पद्यते च तत्सन्नित्यं चैत्यतिसाहसमेतत् दुरुपपादत्वात् कथं श्रद्धीयत इत्यत्रोच्यते—श्रद्धे-
हि व्ययोत्पादवत्सु पर्यायेषु अव्यभिचारिणः सन्नित्यत्वे स्त इति । कुतः ? यस्माद्द्रव्यार्थिकपर्यायार्थिकनय-
संभवे अन्यतरविवक्षावशात् यथोक्ते उभे अपि—

अपितानर्पितसिद्धेः ॥ ३१ ॥

धर्मांतरविवक्षाप्रापितप्राधान्यमर्पितं ॥ १ ॥ अनेकात्मकस्य वस्तुनः प्रयोजनवशात् यस्य कस्यं
चिद्धर्मस्य विवक्षायां प्रापितप्राधान्यं अर्थरूपमर्पितमुपनीतमिति यावत् ।

तद्विपरीतमनर्पितं ॥ २ ॥ प्रयोजनाभावात् सतोप्यविवक्षा भवति इत्थुपसर्जनीभूतमनर्पितमित्युच्यते
अर्पितं चानर्पितं च अर्पितानर्पिते ताभ्यां सिद्धे सन्नित्यत्वे अपितानर्पिताभ्यां सिद्धे सन्नित्यत्वे अर्पितानर्पित-
सिद्धिः । तथा—मृत्पिंडः रूपिद्रव्यमित्यर्पितः स्यान्नित्यः तदर्थापरित्यागात् । अनेकधर्मपरिणामिनोऽ-
र्थस्य धर्मांतरविवक्षायपारात् रूपिद्रव्यात्मनानर्पणात् मृत्पिंड इत्येवमर्पितं पुद्गलद्रव्यं स्यादानित्यं तस्य पर्या
यस्याभुवत्वात् । तत्र यदि द्रव्यार्थिकनयविषयमात्रपरिग्रहः स्यात् व्यवहारलोपः तदात्मकवस्त्वभावात् । यदि
पर्यायार्थिकनयगोचरमात्राम्युपगमः स्यात् लोकयात्रा न सिध्यति तथाविधस्य वस्तुनोऽसङ्गत्वात् तावेकत्रोप-
सङ्गतौ लोकयात्रासमर्थौ भवेतः । तदुभयात्मकस्य वस्तुनः प्रसिद्धेः । इत्येवमर्पितानर्पितव्यवहारासिद्धे
सन्नित्यत्वे । आह—

सतोऽनेकनयव्यवहारतंत्रत्वात् उपपन्ना भेदसघातेभ्यः सतां स्कंधात्मनोत्पत्तिः । इदं तु संदिह्यः किं स-
घातः सयोगदिव व्यणुकादिलक्षणो भवति ? उत कश्चिद्विशेषोऽवधिष्यते ? इत्युच्यते—सति सयोगे बधादे-
कत्वपरिणामकात्-संघातो निष्पद्यते । यद्येवमिदमुच्यतां कुतो न खलु पुद्गलजात्यपरित्यागे सयोगे च
भवति केषांचित् बधोऽन्येषां नेति इत्युच्यते—यस्मात्तेषां पुद्गलात्माविशेषेपि अनंतपर्यायाणां परस्परविलक्ष-
णपरिणामाहितसामर्थ्याद्धधः प्रतीतः—

स्निग्धरूक्षत्वाद्धधः ॥ ३२ ॥

स्नेहपर्यायाविर्भावात् स्निग्धते स्मेति स्निग्धः ॥ १ ॥ बाह्याभ्यंतरकारणवशात् स्नेहपर्या-
याविर्भावात् स्निग्धते स्मेति स्निग्धः ।

रूक्षणाद्गूक्षः ॥ २ ॥ द्वितयनिमित्तवशात् रूक्षणात् रूक्ष इति व्यपादिश्यते । स्निग्धश्च रूक्षश्च
स्निग्धरूक्षौ तयोर्भावः स्निग्धरूक्षत्वं । स्निग्धत्व चिक्कणत्वलक्षणः पर्यायः । तद्विपरीतः परिणामो रूक्षत्व ।
स्निग्धरूक्षत्वादिति हेतुनिर्देशः । तत्कृतो बधो ब्रह्मणुकादिपरिणामः । द्वयोः स्निग्धरूक्षयोरण्वोः परस्पराश्ले-
षलक्षणे बधे सति ब्रह्मणुकः स्कंधो भवति । एव सख्येयासख्येयानंतप्रदेशस्कंधो योज्यः ।

एकगुणादिसंख्येयासंख्येयानंतविकल्पः स्नेहः ॥ ३ ॥ अविभागपरिच्छेदैकगुणः स्नेहः
स्नेहः प्रथमः । एवं द्वित्रिचतुःसंख्येयाऽसंख्येयानंतगुणः स्नेहविकल्पः । एवगुणा परमाणवः सति ।

तथा रूक्षः ॥ ४ ॥ यथा स्नेह उक्तस्तथा रूक्षोऽपि संख्येयासंख्येयानंतविकल्पो वेदितव्यः ।
एवंगुणाः परमाणवः संति ।

तोयाजागोमहिष्युष्ट्रीक्षीरघृतेषु पांशुकाणिकाशर्करादिषु च प्रकर्षाप्रकर्षदर्शनात्तदनु-
मानं ॥ ५ ॥ यथा तोयादजाक्षीरघृते प्रकृष्टस्नेहे ततः प्रकृष्टस्नेहे गोक्षीरघृते ततश्चाधिकस्नेहे महिषीक्षीर-
घृते ततोऽप्युत्कृष्टस्नेहे उष्ट्रीक्षीरघृते । पांशुभ्यः प्रकृष्टरूक्षगुणाः तुषकाणिकादयः ततो विप्रकृष्टरूक्षाः
शर्कराः तथा परमाणुष्वपि प्रकर्षाप्रकर्षवृत्त्या स्निग्धरूक्षगुणाः संतीत्यनुमानं क्रियते । स्निग्धरूक्षगुणनि-
मित्ते बंधे अविशेषेण प्रसक्ते अनिष्टगुणानिवृत्त्यर्थमाह—

न जघन्यगुणानां ॥ ३३ ॥

शाखादित्वाद्देहाङ्गत्वाद्वा जघन्यशब्दसिद्धिः ॥ १ ॥ जघन्मिव जघन्यमिति शाखादित्वात् सिध्यति । क उपमार्थः ? यथा शरीरावयवेषु जघन निकृष्टं । तथाऽन्योपि निकृष्टो जघन्य इत्युच्यते । अथवा देहागत्वासिद्धिः । जघने भवः, जघन्य इव जघन्यः । यथा जघने भवो निकृष्टस्तथान्योऽपि निकृष्टो जघन्य इति व्यपदिश्यते ।

गुणशब्दस्यानेकार्थत्वे विवक्षावशाद्भागग्रहणं ॥ २ ॥ गुणशब्दो ऽनेकस्मिन्नर्थे दृष्टप्रयोगः । कश्चिद्रूपादिषु वर्तते रूपादयो गुणा इति । कचिद्भागे वर्तते द्विगुणाः यवा इति । कचिदुपकोरं गुणज्ञः साधु उपकारज्ञ इति यावत् । कचिद्भव्ये वर्तते—गुणवानय प्रदेश इत्युच्यते यस्मिन् गावः शस्यानि च निष्पद्यते । कचित्समेष्ववयवेषु द्विगुणा रज्जुरिति । कचिदुपसर्जने गुणभूता वयमस्मिन्नामे उपसर्जनभूता इत्यर्थः । तत्रह भागे वर्तमानः परिगृह्यते । जघन्यो गुणो येषां ते जघन्यगुणास्तेषां जघन्यगुणानां नास्ति बंधः । एतदुक्तं भवति एकगुणस्निग्धस्य एकगुणस्निग्धेन द्वितीयादिसंख्येयासंख्येयानंतगुणस्निग्धेन वा नास्ति बंधः । तस्यैवैकगुणस्निग्धस्य एकगुणरूक्षेण द्वयादिसंख्येयासंख्येयानंतगुणरूक्षेण वा नास्ति बंधः । तथा एकगुणरूक्षस्यापि योज्यमिति । एतौ जघन्यगुणस्निग्धरूक्षौ वर्जयित्वा अन्येषां स्निग्धरूक्षाणां परस्परेण संबन्धो भवतीति अविशेषेण प्रसंगे तत्रापि प्रतिषेधज्ञापनार्थमाह—

गुणसाम्ये सदृशानां ॥ ३४ ॥

सदृशग्रहणं तुल्यजातीयसंप्रत्ययार्थम् ॥ १ ॥ स्निग्धजात्या रूक्षजात्या च तुल्यानां संप्रत्ययः कथं स्यादिति सदृशग्रहणं क्रियते ।

गुणसाम्यग्रहणं तुल्यभागसंग्रहार्थम् ॥ २ ॥ तुल्यभागाः येषां तेषां ग्रहणार्थं गुणसाम्यग्रहणं क्रियते ।

सदृशग्रहणमनर्थकं गुणसाम्यवचनादिति चेन्न समानगुणकारयोः स्निग्धरूक्षयोः प्रतिषेधप्रसंगात् ॥ ३ ॥ स्यादेतत्सदृशग्रहणमनर्थकं । कुतः ? गुणसाम्यवचनात्सिद्धेरिति चेन्न, किं कारणं ? समानगुणकारयोः स्निग्धरूक्षयोः प्रतिषेधसंगात् । सदृशग्रहणे ह्यसति द्विगुणस्निग्धानां द्विगुणरूक्षैः त्रिगुणस्निग्धानां त्रिगुणरूक्षैर्गुणकारसाम्याद्बंधः प्रतिषिध्येत । सदृशग्रहणे पुनः सति द्विगुणस्निग्धानां द्विगुणस्निग्धैर्द्विगुणरूक्षाणां द्विगुणरूक्षैरित्येवमादिसंबन्धः कृतो भवति ।

नचेष्टत्वात् ॥ ४ ॥ न वा एतत्प्रयोजनमस्ति किं कारणं ? इष्टत्वात् । इष्यते द्विगुणस्निग्धानामपि द्विगुणरूक्षैर्वंधप्रतिषेधः । किमर्थं तर्हि सदृशग्रहणं ?

गुणवैषम्यबंधप्रतिषेधार्थं ॥ ५ ॥ गुणवैषम्ये सदृशानां बन्धो भवतीत्येतस्यार्थस्य प्रतिषेधार्थं सदृशग्रहणं क्रियते । अतो विषमगुणानां तुल्यजातीयानां चाविशेषेण प्रसक्ताविष्टार्थसंप्रत्ययार्थमिदमुच्यते—

द्व्यधिकादिगुणानां तु ॥ ३५ ॥

द्व्यधिकश्चतुर्गुणः द्वाभ्यां गुणाभ्यामधिको द्व्यधिकः । कः पुनरसौ ? चतुर्गुणः ? ।

आदिशब्दस्य प्रकारार्थत्वात्पंचगुणादिसंप्रत्ययः ॥ १ ॥ द्व्यधिकादीत्ययमादिशब्दः प्रकारार्थः । कः पुनरसौ प्रकारः ? द्वाभ्यामधिकता । तेन पंचगुणादिसंप्रत्ययो भवति । अवयवेन विग्रहः समुदायो वृत्त्यर्थ इति चतुर्गुणस्यापि ग्रहणं भवति । तेन द्व्यधिकादिगुणानां तुल्यजातीयानामतुल्यजातीयानां च बंधो उक्तो भवति, नेतरेषां । तद्यथा—द्विगुणस्निग्धस्य परमाणोः एकगुणस्निग्धेन द्विगुणस्निग्धेन त्रिगुणस्निग्धेन वा नास्ति बंधः । चतुर्गुणस्निग्धेन पुनरस्ति बंधः । तस्यैव पुनर्द्विगुणस्निग्धस्य षट्सप्ताष्टनवदशसंख्येयासं-

ख्येयानंतगुणास्निग्धेन बधो न विद्यते । एवं त्रिगुणस्निग्धस्य पंचगुणस्निग्धेन बधोऽस्ति, शेषैः पूर्वोत्तरैर्न भवति । चतुर्गुणस्निग्धस्य षड्गुणस्निग्धेनास्ति बधः, शेषैः पूर्वोत्तरैर्नास्ति । एव शेषेष्वपि योज्यं । तथा द्विगुणरूक्षस्य एकद्वित्रिगुणरूक्षैर्नास्ति बंधः । चतुर्गुणरूक्षेण त्वस्ति बधः, तस्यैव द्विगुणरूक्षस्य पंचगुणरूक्षादिभिर्नस्तैर्नास्ति बंधः । एवं त्रिगुणरूक्षादीनामपि द्विगुणाधिकैर्बधो-योज्यः । एवं भिन्नजाती-यत्रेपि द्विगुणस्निग्धस्य एकद्वित्रिगुणरूक्षैर्नास्ति बंधः । चतुर्गुणरूक्षेण त्वस्ति बधः । उत्तरैः पंचगुण-रूक्षादिभिर्नास्ति एव त्रिगुणस्निग्धादीनां पंचगुणरूक्षादिभिरस्ति । शेषैः पूर्वोत्तरैर्नास्ति बध इति योज्यः ।

उक्तं च— णिद्धस्स णिद्धेण दुराहिणण लुक्खस्स लुक्खेण दुराहिणण ।

णिद्धस्स लुक्खेण उवेदि बधो जहण्णवज्जो विसमे समे वा ॥ १ ॥

एवमुक्तेन विधिना बधे सत्यणूना द्वयणुकाद्यनतानतप्रदेशावसानस्कन्धोत्पत्तिर्वेदितव्या ।

✓ **तुशब्दो व्यावृत्तिविशेषप्रतिपत्त्यर्थः ॥ २ ॥** तुशब्दः क्रियमाणः प्रतिषेधं व्यावर्तयति-बंधं च विशेषयति । अत्राह किमर्थं संयोगजातीयपुद्गलानां बधो नाम धर्मः कल्प्यते, न प्राप्तयाद्यात्मकत्वादानेनैव सर्वसामूहिकव्यवहारसिद्धिरित्युच्यते-संयोगेऽपि सति प्राप्तिमात्रेण कृतार्थत्वात् परस्परानुप्रवेशनिरुत्सकौ स्निग्धरूक्षगुणौ स्कन्धौ परमाणूना संयोगमात्रत्वात् पारिणामिकौ न स्याता, शुक्लकृष्णतन्तुसयोगावस्थानवत्ततोऽयमारम्भः ।

बंधोऽधिकौ पारिणामिकौ च ॥ ३६ ॥

प्रकृतत्वाद्गुणसंप्रत्ययः ॥ १ ॥ प्रकृतं गुणग्रहणं तदभिसंबन्धाद्गुणसंप्रत्ययो भवतीत्यधिकगुणाविति ।

भावांतरापादानं परिणामकत्वं क्लिन्नगुडवत् ॥ २ ॥ यथा क्लिन्नगुडो हि मधुररसः पतितानां रेण्वादीनां स्वगुणापादानात्परिणामकः । तथाऽन्योपि अधिकगुणः अल्पीयसः परिणामक इति कृत्वा द्विगुणादिस्निग्धरूक्षस्य चतुर्गुणादिस्निग्धरूक्षपरिणामको भवतीति, ततः पूर्वावस्थाप्रच्यवपूर्वकं तातीर्यकमवस्थातरं प्रादुर्भवतीत्येकस्फंधत्वमुपपद्यते, इतरथा हि शुक्लकृष्णतनुवत्संयोगे सत्यप्यपरिणामकत्वात् सर्वविविक्तरूपेणैवावतिष्ठते, दृश्यते हि श्लेषे सति वर्णरसगन्धस्पर्शानामवस्थातरभावः शुक्लपीतादिसंयोगे शुक्लपत्रवर्णादि प्रादुर्भाववत् ।

समाधिकावित्यपरेषां पाठैः ॥ ३ ॥ बंधे समाधिकौ परिणामिकावित्यपरे सूत्रं पठंति, द्विगुणस्निग्धस्य द्विगुणरूक्षोपि परिणामक इति ।

तदनुपपत्तिरार्षविरोधात् ॥ ४ ॥ सः पाठो नोपपद्यते, कुतः ? अर्षविरोधात् । एव ह्युक्तमार्षे वर्गणाया बंधविधाने नोआगमद्रव्यबधविकल्पे सादिवैसासिकबधनिर्देशः प्रोक्तः । विषमरूक्षतायां च बधः । समास्निग्धताया समरूक्षताया च भेदः इति तदनुसारेण च सूत्रमुक्तं । गुणसाम्ये सदृशानामित्यतः समगुणानां बधप्रतिषेधाद्बन्धे समः परिणामक इत्यार्षविरोधिवचो न विद्वद्ग्राह्य ।

विषमे समे वास्ति बंधः इति वचनाद्विरोध इति चेन्नार्षाज्ञानात् ॥ ५ ॥ स्यान्मतं जघन्यवज्ज्यो विषमे समे वास्ति इति वचनात्समगुणस्यापि बध इत्यभ्युपगमान्नास्ति विरोध इति चेन्न किं कारणं ? आर्षाज्ञानात् । नायमस्यार्थः समगुणस्य बन्ध इति कस्तर्हि ? समस्तुल्यजातीयः । विषमोऽस्तुल्यजास्तिबधः । इत्ययमार्पस्तत्रैतस्य किमर्थोऽयमारम्भ इत्युच्यते पौद्गलिक कर्मात्मस्थानंतानतप्रदेश कायवाङ्मनो-योगनिमित्तविस्रसोपचितानतप्रदेशस्निग्धरूक्षपरिणत बन्धमायातमात्मनः ज्ञानावरणादिभावेन त्रिंशत्सागरो-पमकाटिकोव्यध्यवस्थानभाक् तत्परिणामकापादितपरिणामाद्विषमत्वविश्वग्भवतीति । अत्राह-उक्तं भवताः द्रव्याणि जीवाजीवाश्चेति तत्र किमुदेशत एव द्रव्याणां प्रसिद्धिराहोस्विहृक्षणतोऽपीत्यत्रान्यते-रूक्षणतोऽपि प्रसिद्धिः । तत्कथमिति चेदुच्यते-

गुणपर्यायवद्द्रव्यं ॥ ३७ ॥

गुणाश्च पर्यायाश्च गुणपर्यायास्ते यस्य सतीति तद्गुणपर्यायवदिति मतुर्नोपपद्यते अनर्थांतरभावात् । अर्थांतरभावेऽभावप्रसंग इत उत्तर पठति—

अनन्यत्वेऽपि लोके सुवर्णांगुलीयकवद्व्यपदेशदर्शनान्मत्वर्थीयसिद्धेः ॥ १ ॥ अनन्यत्वेऽपि लोके व्यपदेशो दृश्यते, यथा सुवर्णस्यांगुलीयकमिति । तथा लक्षणतः कथंचिद्भेदोपपत्तेः गुणपर्यायेभ्योऽनन्यत्वे कथंचिद्भेदसिद्धेः मत्वर्थीयमुपपद्यते ।

गुणाभावादयुक्तिरिति चेन्नार्हत्प्रवचनहृदयादिषु गुणोपदेशात् ॥ २ ॥ गुणा इति संज्ञा तंत्रांतराणां, आर्हताना तु द्रव्य पर्यायश्चेति द्विर्तीयमेव तत्त्व अतश्च द्विर्तीयमेव तद्द्रव्योपदेशात् । द्रव्यार्थिकः पर्यायार्थिक इति द्वावेव मूलनयो यदि गुणोऽपि कश्चित्स्यात्, तद्विषयेण मूलनयेन तृतीयेन भवितव्यं । न चास्त्यसावित्यतो गुणाभावात्, गुणपर्यायवदिति निर्देशो न युज्यते ? तन्न किं कारण ? अर्हत्प्रवचनहृदयादिषु गुणोपदेशात् । उक्तं हि अर्हत् प्रवचने “द्रव्याश्रया निर्गुणा गुणा” इति । अन्यत्र चोक्तं—

गुण इति दब्बविधानं दब्बवियारोयपज्जयो भणिदो ।

तेहि अणूणं दब्ब अजुंदवसिद्ध हवदि णिच्चं ॥ १ ॥ इति ✓

यदि गुणोऽपि विद्यते ननु चोक्त—तद्विषयस्तृतीयो मूलनयः प्राप्नोति ? नैषः दोषः द्रव्यस्य द्वावात्मानौ सामान्यं विशेषश्चेति । तत्र सामान्यमुत्सर्गोऽन्वयः गुण इत्यनर्थांतर । विशेषो भेदः पर्याय इति पर्यायशब्दः । तत्र सामान्यविषयो नयो द्रव्यार्थिकः । विशेषविषयः पर्यायार्थिकः । तद्बुभय समुदितमयुतासिद्धरूपं द्रव्यमित्युच्यते । न तद्विषयस्तृतीयो नयो भवितुमर्हति, विकल्पादेशत्वान्नयानां । तत्समुदायोऽपि प्रमाणगोचरः सकलादेशत्वात्प्रमाणस्य । गुणा एव पर्याया इति वा निर्देशः । अथवा उत्पादव्ययध्रौव्याणि न पर्यायाः । न तेभ्योऽन्ये गुणा सन्ति ततो गुणा एव पर्यायाः इति सति सामानाधिकरण्ये मतौ सति गुणपर्यायवदिति निर्देशो युज्यते ।

✓ विशेषणानुपपत्तिरर्थाभेदादिति चेन्न मतांतरनिवृत्त्यर्थत्वात् ॥ ३ ॥ स्यादेतद्यदि गुणा एव पर्याया विशेषणमपार्थक्यं, कुत ? अर्थाभेदात्ततो गुणवदिति वा पर्यायवदिति वा वक्तव्यमिति तन्न किं कारण ? मतांतरनिवृत्त्यर्थत्वात् । मतान्तरं हि द्रव्यादन्ये गुणाः परिकल्पिताः, न ते सति ? अर्थांतरभावे सत्यनुपलब्धिप्रसङ्गात् । अतो द्रव्यस्य परिणमनं परिवर्तनं पर्यायः । तद्भेदा एव गुणाः न भिन्नजातीया इति मतांतरनिवृत्त्यर्थत्वात् विशेषणमर्थवत् । उक्तानां द्रव्याणां लक्षणनिर्देशात्तद्विषय एव द्रव्यव्यवसायप्रसक्ते, अनुक्तद्रव्यससूचनार्थमिदमाह—

कालश्च ॥ ३८ ॥

यथोक्तद्रव्यलक्षणोपेतत्वाद्द्रव्यं ॥ १ ॥ यथोक्तद्रव्यलक्षण उत्पादव्ययध्रौव्ययुक्तं सत्, गुणपर्यायवद्द्रव्यमिति च तेन लक्षणेनोपेतत्वात् कालश्च द्रव्यमित्यवगम्यते । कथं लक्षणोपेतत्वमित्युच्यते ।

आकाशदिवत्तिसिद्धिः ॥ २ ॥ यथाकाशादीनां लक्षणं तथा कालस्यापि सिध्यति । ध्रौव्यं तावत्कालस्य स्वप्रत्यय स्वभावव्यवस्थानात् । व्ययोदयौ परप्रत्ययौ अगुरुलघुगुणवृद्धिहान्यपेक्षया स्वप्रत्ययौ च । तथा गुणा अपि कालस्य साधारणासाधारणरूपाः सन्ति । तत्रासाधारणः वर्तनाहेतुत्वं साधारणाश्चाचेतनत्वामूर्तत्वसूक्ष्मत्वागुरुलघुत्वादयः । पर्यायाश्च व्ययोत्पादलक्षणा योज्याः । तस्यास्तित्वालिङ्ग सन्निवेशजमश्च व्याख्यातः ।

आह द्रव्यत्वे सति किमसौ कालः आकाशवदेक उत संख्येयोऽसंख्येयोऽनंतो वेति ? अत्रोच्यते—

सोऽनंतसमयः ॥ ३९ ॥

व्यवहारकालप्रमाणावधारणार्थं वचनम् ॥ १ ॥ मुख्याः परमार्थकालाणवः । धर्मस्तिकाय-

प्रदेशतुल्याः संख्येया व्याख्याताः । इदं तु वचनं व्यवहारकालप्रमाणावधारणार्थं क्रियते सांप्रतिकस्यैकसम यिकत्वेष्यतीतानागताश्च समया अतातीता इति कृत्वा अनंता व्यपदिश्यते ।

मुख्यस्यैव वानंतपर्यायवर्तनाहेतुत्वात् ॥ २ ॥ अथवा मुख्यस्यैव कालस्य प्रमाणावधारणार्थमुच्यते । अनंतपर्यायवर्तनाहेतुत्वोदकोऽपि कालाणुरनंत इत्युपचर्यते । समयः पुनः परमानिरुद्धकालांशः तत्प्रचयविशेष आवलिकादिव्याख्यातः ।

आह-गुणपर्यायवद्भव्यमित्युक्तं तत्र के गुणा इत्यत्रोच्यते-

द्रव्याश्रया निर्गुणा गुणाः ॥ ४० ॥

आश्रयशब्दोधिकरणसाधनः कर्मसाधनो वा ॥ १ ॥ अयमाश्रय शब्दः अधिकरणसाधनः, गुणा यत्राश्रयन्ते स आश्रय इति पुहिङ्गे ण्यः । अथवा कर्मसाधनः गुणैराश्रियत इत्याश्रयः । द्रव्यशब्द उक्तार्थः द्रव्यमाश्रयो येषां ते द्रव्याश्रयाः ।

निर्गुणा इति विशेषणं द्वयणुकादिनिवृत्त्यर्थं ॥ २ ॥ द्रव्याश्रया गुणा इत्युच्यमाने व्यणुकादिष्वपि गुणसंप्रत्ययः स्यात्, कारणद्रव्याश्रयाणि कार्यद्रव्याणीति ततस्तन्निवृत्त्यर्थं निर्गुणा इति विशेषणमुपादीयते । द्वयणुकादीनां हि रूपादयो गुणाः सतीति तन्निवृत्तिः कृता भवति ।

पर्यायाणां गुणत्वप्रसंग इति चेन्न द्रव्याश्रया इति विशेषणात्तन्निवृत्तेः ॥ ३ ॥ स्यान्मतं यदि गुणा द्रव्याश्रया इत्येतत्तावल्लक्षणं गुणानां पर्यायाणामपि घटसंस्थानादीनां तद्गुणत्वमस्तीति गुणत्व प्राप्नोतीति, तन्न किं कारणं ? द्रव्याश्रया इति विशेषेणात्तन्निवृत्तेः । ननु द्रव्याश्रया इति विशेषणं तदाश्रयत्वप्रतिपत्त्यर्थं तदन्तरेणापि सिध्यति कुतः ? सामर्थ्यतः निराश्रयगुणाभावात् । आश्रयांतराभावाच्च, ततस्तदनर्थकं पर्यायनिवृत्त्यर्थं भवति । किं शब्दाधिक्यादर्थ्याधिक्यमिति पर्यायनिवृत्तिर्गृह्यते ? न । इत्याह

मत्वर्थे वा निवृत्तिविधानात् ॥ ४ ॥ इति मत्वर्थेऽन्यपदार्थे वृत्तिर्मत्वर्थश्च नित्ययोगे विद्यत इति नित्ययोगोऽत्र वेदितव्यः । नित्य द्रव्यमाश्रित्य ये वर्तन्ते ते गुणा इति । पर्यायाः पुनः कादाचित्का इति न तेषां ग्रहणं । तेनान्वयिनो धर्मा गुणा इत्युक्तं भवति तद्यथा जीवस्यास्तित्वादयः, ज्ञानदर्शनादयश्च । पुद्गलस्याचेनत्वादयः रूपादयश्चेति । पर्यायाः पुनः घटज्ञानादयः कपालादिविकाराश्च । आह्रात्रोक्तः परिणामशब्दः असकृन्न तु तस्यार्थो बर्णितः तस्मादुच्यता कः परिणामः ? इति-

तद्भावः परिणामः ॥ ४१ ॥

अथवा गुणा द्रव्यादर्थान्तरभूता इति केषांचिदर्शनं, तत्किं भवतः सम्मतं ? नेत्याह—यद्यपि कथंचिद्दृश्यपदेशादिभेदेहेत्वपेक्षया द्रव्यादन्ये तथापि तद्दृश्यतिरेकात्तत्परिणामाच्चानन्ये । यद्येव स उच्यतां कः परिणाम इति ? तन्निश्चयार्थमिदमुच्यते, तद्भावः परिणामः ।

धर्मादीनां येनात्मना भवनं सः तद्भावः परिणामः ॥ १ ॥ धर्मादीनि द्रव्याणि येनात्मना भवति स तद्भावः तच्च परिणाम इत्याख्यायते ।

तत्स्वरूपं व्याख्यातं ॥ २ ॥ तस्य परिणामस्य स्वरूपं व्याख्यातं । कः ? वर्तनापरिणाम क्रिया इत्यत्र ।

स द्विधाऽनादिरादिमांश्च ॥ ३ ॥ स एष परिणामो द्विधा भिद्यते । अनादिरादिमांश्चेति ।

तत्रानादिर्धर्मादीनां गत्युपग्रहादिः । न ह्येतदस्ति धर्मादीनि द्रव्याणि प्राक्, पश्चाद्गत्युपग्रहादिः । प्राग्वा गत्युपग्रहादिः पश्चाद्गर्मादीनि इति, किं तर्हि ? अनादिरेषां संबन्धः । आदिमांश्च बाह्यप्रत्ययापादितोत्पादः । अत्रान्ये धर्माधर्मकालाकाशेषु अनादिःपरिणामः आदिमान् जीवपुद्गलेषु इति वदन्ति तदयुक्तं । कुतः ? सर्वद्रव्याणामनाद्यात्मकत्ववत्त्वं, अन्यथा नित्याभावप्रसगात् । कथं तर्हि प्राज्ञं ?

नयद्वयवशात्सर्वत्र तदुभयसिद्धिः ॥ ४ ॥ द्रव्यार्थिकपर्यायार्थिकनयद्वयविवक्षावशात्, सर्वेषु धर्मादिद्रव्येषु स उभयः परिणामोऽवसेयः । अयं तु विशेषः धर्मादिषु चतुर्षु द्रव्येष्वत्यंतपरोक्षेष्वनादिरादि-
माइत्र-परिणामः आगमगम्यः जीवपुद्गलेषु कथञ्चित्प्रत्यक्षगम्योपि ।

इति तत्त्वार्थवार्तिके व्याख्यानालंकारे पंचमोध्यायः ॥

अथ षष्ठोऽध्यायः ।

आह—अजीवपदार्थो व्याख्यात इदानीं तदनंतरोद्देशभागाच्चपदार्थो व्याख्येय इति ततस्तत्प्रसि-
द्ध्यर्थमिदमुच्यते—

कायवाङ्मनःकर्मयोगः ॥ १ ॥

कायादीनामितरेतरयोगलक्षणो द्वंद्वः ॥ १ ॥ कायश्च वाक्च मनश्च कायवाङ्मनांसि इती-
रेतरयोगे द्वंद्वः ।

वाङ्मनसः प्रसंगः इति चेन्न बहुषु तदभावात् ॥ २ ॥ स्यादेतद्वाङ्मनसमिति प्राप्नोतीति तत्र
किं कारणं ? बहुषु तदभावात् । द्वयोः हि साविधिस्तेन बहुषु न भवति । कायवाङ्मनसां कर्म कायवाङ्मनस्क-
र्मेति । कृतमिह 'सः' इति सत्त्वं, कायादयः शब्दा व्याख्यातार्थाः ।

कर्मशब्दस्यानेकार्थत्वे क्रियावाचिनो ग्रहणमिहान्यस्यासंभवात् ॥ ३ ॥ कर्मशब्दोऽने-
कार्थः क्वचित्कर्तुरीप्सितमेव वर्तते यथा घट करोतीति । क्वचित्पुण्यापुण्यवचनः यथा कुशलाकुशलं
कर्मेति । क्वचिच्च क्रियावचनः यथा उल्क्षेपणमवक्षेपणमाकुचनं प्रसारण गमनमिति कर्माणीति । तत्रैह
क्रियावचिनो ग्रहण । कुतः ? अन्यस्यासंभवात् । तत्कथमिति चेदुच्यते—

न कर्तुरीप्सिततमस्येतरस्योभयस्य च विवक्षासंभवात् ॥ ४ ॥ कर्तुः क्रियया आप्तुमिष्टतमं
कर्म तत्रिविधं निर्वर्त्य-विकार्य-प्राप्यं चेति त्रितयमपि कर्तुरन्यत् । तत्र यदि कायादीनां कर्तृत्वं कर्मान्यद्वाच्यं,
अथ कर्मत्व कायादीनां कर्ताऽन्यो वाच्यः । न चासौ सगृहीतोऽस्ति । अथ
असत् । तस्मात्कर्तुरीप्सिततम नेह परिगृहीत ।

सूत्रस्य सामर्थ्यात् ॥ ५ ॥ नापीह पुण्यापुण्यलक्षणं कर्म गृह्यते
पुण्यलक्षणमिह गृह्येत, स आस्रवः शुभः पुण्यस्येत्युत्तरसूत्रारभो-

[॥ ६ ॥ अथवा सामर्थ्यं सन्निहित इहात्मा कर्ता तस्य कर्तु-

व्यवसेयः ॥ ७ ॥ कर्मशब्दस्य कर्त्रादिषु साधनेषु संभवात्

नात्मपरिणामः पुद्गलेन स्वपरिणामः व्यत्ययेन च निश्चय-
गसाविवक्षायां कर्तृधर्माध्यारोपे सति स परिणामः । कुशल-
आत्मनः प्राधान्यविवक्षायां कर्तृत्वे सति परिणामस्य करणत्वो
भवति । साध्यसाधनभावानभित्सायां स्वरूपावस्थिततत्त्वकथ-
नोपपत्तिश्च योज्याः ।

नैव प्रकारेण योगशब्दस्यापि कर्त्रादिसाधनसंभवो योज्यः ।

त्रैविध्यानुपपत्तिरात्मपरिणामाविशेषादिति चेन्न पर्यायविवक्षाव्यापाराद्रूपादिवत् ॥ ९ ॥
स्यान्मत योगस्य त्रैविध्यं नोपपद्यते कुतः ? आत्मपरिणामाविशेषात् । आत्मा हि निरवयवद्रव्य तन्परिणामो
योगः सोऽविशिष्ट इति तन्न, किं कारणं पर्यायविवक्षाव्यापाराद्रूपादिवत् । यथा घटस्यैकत्वमजहतश्चक्षुरादि
करणसंबन्धवगाद्रूपादिपरिणामभेदः । तथात्मनः एकत्वेऽपि पर्यायभेदान् योगस्य भेदो ज्ञेयः ।

चक्षुरादिग्रहणनिमित्तत्वाद्रूपाध्यवसायस्येति चेन्नात्माभेदेऽपि कायादीनां पूर्वकृतक-
र्मापादितसामर्थ्योपलम्भात् ॥ १० ॥ स्यादेतद्युज्यते घटस्य रूपादिभेदव्यवसायः । कुतः ? चक्षुरा-
दिग्रहणनिमित्तत्वात् । ग्रहणभेदाद्धि लोके ग्राह्यभेदो दृष्टः न तथात्मन इति, तन्न किं कारणं ? आत्माभेदे-
ऽपि कायादीनां पूर्वकृतकर्मापादितसामर्थ्योपलम्भात् । तद्यथा पुद्गलविपाकिनः शरीरनामकर्मण उदयापादिते
कायवाङ्मनोवर्गणान्यतमालम्बने सति वीर्यान्तरायमन्यक्षराद्यावरणक्षयोपगमापादितान्यन्तरवाङ्मन्यसन्निये
वाक्परिणामाभिमुख्यस्यात्मनः प्रदेशपरिस्पन्दो वाग्योगः । अन्यतरवीर्यान्तरायनोऽन्द्रियावरणक्षयोपगमान्मकमन
उपलब्धिसन्निये पूर्वोक्तग्राह्यनिमित्तालम्बने च सति मनःपरिणामाभिमुख्यस्यात्मनः प्रदेशपरिस्पन्दो मनोयोगः ।
वीर्यान्तरायक्षयोपगमसद्भावे च औदारिकादिसप्तत्रिविक्रयवर्गणान्यतमालम्बनापेक्षात्मप्रदेशपरिस्पन्दः काययोगः
यदि क्षयोपगमलब्धिरन्यन्तरेतेषु क्षये कथं ? क्षयेऽपि हि सयोगकेवलिन त्रिविधो योग इष्यते । अथ क्षय-
निमित्तोऽपि योगः कल्प्यते अयोगकेवलिनां सिद्धानां च योगः प्राप्नोति ? नैष दोषः क्रियापरिणामिनः आत्मन
स्त्रिविधवर्गणालम्बनापेक्षः प्रदेशपरिस्पन्दः । सयोगकेवलिनो योगविधिर्विद्यते, तदालम्बनाभावात् उत्तरेषां
योगविधिर्नास्ति ।

अनेकांताच्च लावकादिवत् ॥ ११ ॥ यथा देवदत्तस्य जातिकुलरूपसञ्चालक्षणसम्बन्धाद्यविशेषा-
देकत्वमजहतः ब्राह्मोपकरणसंबन्धोपनान्तभेदलावकपात्रकादिपर्यायानास्कन्दतः स्यादेकत्वं स्यादेनेकत्वमित्यने-
कान्तस्तथा प्रतिनियतक्रायेपगमिक-शरीरादिपर्यायार्थादेगात्स्यात्त्रैविध्यं योगस्य, अनादिपरिणामिकात्मद्र-
व्यार्थादिज्ञानस्यादैकव्यमित्यनेकांताः । ततो नायनुपालम्भः ।

“ ध्यानं योग इति चेन्न तस्य वक्ष्यमाणत्वात् ॥ १२ ॥ स्यादेतद्द्वयानं योगशब्दार्थः न काय-
वाङ्मनस्कर्मति तन्न किंकारणं ? तस्य वक्ष्यमाणत्वात् । युजे समाविवचनस्य योगः । समाधिः ध्यानमित्य-
नर्थान्तरं स तु वक्ष्यते । इहास्यप्रतिपादनार्थत्वात् त्रिविध क्रियायोग इत्युच्यते ।

समुदाये योगव्यपदेशप्रसङ्ग इति चेन्न प्रत्येकं वाक्यपरिसमाप्तेः ॥ १३ ॥ स्यान्मतं यथा
गर्गाः शतं दृश्यतामिति अर्थिनश्च राजानो हिरण्येन भवन्ति न प्रत्येकं दण्डयन्ति । कुतः ? समुदाये वाक्य-
परिसमाप्तेः, तथा कायवाङ्मनस्कर्मसमुदाये योगव्यपदेशः प्रसक्त इति चेन्न किंकारणं ? प्रत्येकं वाक्यपरि-
समाप्तेः । यथा देवदत्तजिनदत्तगुरुदत्ता मां ज्यन्तामिति मुञ्जिः प्रत्येकं परिस्माध्यते । तथा योगव्यपदेशोऽपि
प्रत्येकं त्रिषु कर्मसु वेदितव्यः ।

अत्रान्युभेनः आहिनत्रैविध्याः क्रियायोग इति प्रकृत इदानीं निर्दिश्यतां क्लिप्तक्षण आन्व इत्यत्रोच्यते
येषु योगशब्दाभिन्नेषु सत्कारिणः पुराण्य प्रयोगत्रिविध —

स आस्रवः ॥ २ ॥

कायवाङ्मनस्कर्मस्रव इत्यस्तु लघुत्वादिति चेन्न योगाप्रत्याख्यानात् ॥ १ ॥ स्यान्मतं
कायवाङ्मनस्कर्मालम्ब इत्यस्तु सूत्रं, कुत लघुत्वादिति तन्न किं कारणं ? योगाप्रत्याख्यानात् । योगशब्दो
हि आगमे प्रसिद्धः, तस्यार्थो प्रत्याख्यातः स्यात् ।

कायवाङ्मनस्कर्मयोग आस्रव इति चेन्न सर्वयोगास्रवप्रसंगात् ॥ २ ॥ अथ मतमेत-
त्कायवाङ्मनस्कर्म योग आस्रव इत्येकयोगः कर्तव्यस्तथा सति तच्छब्दस्यावचनात्, योगविभागस्य च
करणान् निर्देशश्च लघुत्ववर्ति, योगशब्दार्थश्चाप्रत्याख्यातो भवति इति । तन्न किं कारणं ? सर्वयोगालम्बप्र-

सङ्गात् । केवलिसमुद्घातकाले हि दण्डकपाटप्रतरलोकपूर्णयोगस्याप्यास्रवत्व प्रसज्येत । अस्त्वास्रवत्व को दोषः ? सूक्ष्मयोगत्व तत्रेप्येत तन्निमित्तश्च बन्धोऽल्पः, तद्विपरीतता प्राप्नोति । अपि च वर्गणालम्बन निमित्तो योग आस्रवः इष्यते, नच दण्डादियोगस्तदालम्बनहेतुकः, तस्मादस्यास्रवत्व नेष्यते । यद्येवं दण्डादिव्यापारकाले नास्रवत्वादवधकत्व प्राप्नोति इष्यते च बधः ? नैप दोषः । न दण्डादियोगनिमित्तो बधः किं तर्हि ? कायवर्गणानिमित्तः आत्मप्रदेशपरिस्पन्दोस्ति तन्निमित्तस्तत्र बधः ।

एकयोगेऽपि तत्प्रयोजनकारणात्तदप्रसङ्ग इति चेन्न योगविभागकरणसामर्थ्यात्तत्प्रतीतिः ॥ ३ ॥ यथा केवलिनः सत्त्वपीन्द्रियेषु तदव्यापारात्, इन्द्रियजकर्मबन्धाभावः तथा दण्डादियोगे सत्यापि तत्पूर्वकबन्धाभावात् आस्रवत्वमस्य । योगविभागवदकयोगेऽपि व्यावर्तत इति तन्न किं कारण ? योगविभागकरणसामर्थ्यात्तत्प्रतीतिः । सति हि योगविभागे उद्दिष्टयोगः स आस्रवो भवति नान्य इत्ययमर्थोऽवगतुं शक्यते तेनान्योऽपि योगोऽस्तीति सूच्यते । एकयोग पुनः सति तस्यार्थस्याप्रतीतिः सर्वस्य योगस्यास्रवत्वं प्रसज्यत एव । अथास्रवाभिधानं कुतो भवति ?

तत्प्रणालिकया कर्मास्रवणादास्रवाभिधानम् ॥ ४ ॥ सल्लिखवाह्यद्वारं तदास्रवणकारणत्वात् आस्रव इत्याख्यायते । तथा योग्यप्रणालिकया आत्मनः कर्म आस्रव इति व्यपदेशमर्हति ।

कपायविलक्षणस्य तदुपश्लेष आर्द्रवस्त्ररेणुवत् ॥ ५ ॥ यथार्द्रवासः समान्ताद्वातानीत रेणुमुपादत्ते, तथा कपायतार्द्र आत्मा योगानीत कर्म सर्वप्रदेशैर्गृह्णाति । यथा वानिष्टतायः पिण्डोऽम्भसि प्रक्षिप्त अम्भः समन्तादात्मसात्करोति । तथा सकपायो जीवो योगानीतं कर्म समन्तादादत्ते ।

आह कर्म द्विविधं पुण्यं पाप चेति तस्य किमविशेषेण योगः आस्रवणहेतुराहोस्विदीक्ष्य कश्चित्प्रतिविशेष इत्यत्रोच्यते-

शुभः पुण्यस्याऽशुभः पापस्य ॥ ३ ॥

प्राणातिपातानृतभापणवधचितनादिरशुभः ॥ १ ॥ प्राणातिपातादत्तादानमैथुनप्रयोगादिरशुभः काययोगः । अनृतभापणपूरुपासत्यवचनादिरशुभो वाग्योगः । वधचितनेर्ष्यासूयादिरशुभो मनोयोगः ।

ततोऽनंतविकल्पादन्यः शुभः ॥ २ ॥ तस्मादनंतविकल्पादशुभयोगादन्यः शुभयोग इत्युच्यते । तद्यथा अर्हिसाऽस्तेयव्रह्मचर्यादिः शुभकाययोगः । सत्यहितमिताभिपणादिः शुभो वाग्योगः । अर्हदादिभक्ति तपोरुचिश्चतविनयादिः शुभमनोयोगः । आहाऽसख्येयलोकत्वादध्यवसायावस्थानाना कथमनंतविकल्पत्व ? इत्युच्यते । अनतानतपुद्गलप्रदेशप्रचितज्ञानावरणवीर्यातरायदेशसर्वघातिद्विविधस्पर्धकक्षयोपशमादेशो-गत्रयस्यानत्यं । अनंतानतप्रदेशकर्माधानकारणत्वाद्वा, अनतानतनानाजीवविषयभेदाद्वा अनंतः । कथं योगस्य शुभाशुभत्वम् ? ।

शुभाशुभपरिणामनिर्वृत्तत्वाच्छुभाशुभव्यपदेशः ॥ ३ ॥ शुभपरिणामनिर्वृत्तो योगः शुभः । अशुभपरिणामनिर्वृत्तश्चाशुभः इति कथ्यते । न शुभाशुभकर्मकारणत्वेन । यद्येवमुच्यते शुभयोग एव न स्यात् शुभयोगस्यापि ज्ञानावरणादिवधहेतुत्वाभ्युपगमात् ।

पुनात्यात्मानं पूयतेऽनेनेति वा पुण्यं ॥ ४ ॥ कर्मणः स्वातंत्र्यविवक्षायां पुनात्यात्मानं प्रीणयतीति पुण्यं । पारतंत्र्यविवक्षायां करणत्वोपपत्तेः पूयतेऽनेनेति वा पुण्यं तत्सद्वेद्याद्युत्तरत्र वक्ष्यते ।

तत्प्रतिद्वंद्विरूपं पापं ॥ ५ ॥ तस्य पुण्यस्य प्रतिद्वंद्विरूपं पापमिति विज्ञायते । पाति रक्षत्यात्मानं यस्माच्छुभपरिणामादिति पापाभिधानं तदसद्वेद्याद्युत्तरत्र वक्ष्यते ।

उभयमपि पारतंत्र्यहेतुत्वाद्विशिष्टमिति चेन्नैष्टानिष्टानिमित्तभेदात्तत्सिद्धेः ॥ ६ ॥ स्वान्मतं यथा निगलस्य कनकमयस्यास्त्रं स्वतन्त्रीकरणं फलं तुल्यमित्यविशेषः । तथा पुण्यं पापं चात्मनः

पारतंत्र्यनिमित्तमविशिष्टमिति नात्र सकल्पभेदो युक्त इति तन्न, किं कारणं ? इष्टानिष्टनिमित्तभेदात्-
स्सिद्धे । यदिष्टगतिजातिगरीरेंद्रियविषयादिनिर्वर्तक तत्पुण्य । अनिष्टगतिजातिगरीरेंद्रियविषयादिनिर्वर्तक
यत्तत्पापमित्यनयोः भेद । तत्र शुभो योग पुण्यस्यास्त्वः । अशुभः पापस्य ।

शुभपरिणामस्य घातिकर्मनिमित्तत्वात्तदनिर्देश इति चेन्नेतरपुण्यपापापेक्षत्वात् ॥ ७ ॥
स्यादेतच्छुभ. पुण्यस्येत्यनिर्देशः अगमको निर्देश अनिर्देशः कुत. ? घातिकर्मवधस्य शुभपरिणामहेतुत्वा
दिति तन्न किं कारण ? इतरपुण्यपापापेक्षत्वात् । अघातिकर्मसु पुण्य पाप चापेक्षेदमुच्यते कुत ? घातिकर्म-
वधस्य स्वविषये निमित्तत्वान् । अथवा नैवमवधारण क्रियते शुभ पुण्यस्यैवेति कथं तर्हि ? शुभ एव
पुण्यस्येति तेनाशुभ पापस्यापि हेतुरित्यविरोधः । यद्येव शुभः पापस्यापि भवति अशुभ. पुण्यस्यापि भवती
त्यभ्युपगम. कर्तव्य, सर्वोत्कृष्टस्थिताना उत्कृष्टकृत्वेन हेतुकत्वात् । उक्तं च-

सर्वद्विदीण मुक्कस्स णोडुउक्कस्स सकिलेसेण ।

विपरीदे जघण्णो आयुगतिगवज्जसेसाण ॥ इति

ततः सूत्रद्वयमनर्थकमिति । नानर्थक अनुभागवधं प्रत्येतदुक्त । अनुभागवधो हि प्रधानभूतः
तन्निमित्तत्वात्सुखदुःखविपाकस्य । तत्रोत्कृष्टविशुद्धपरिणामनिमित्तः सर्वशुभप्रकृतीनामुत्कृष्टानुभागवधः ।
उत्कृष्टसङ्केतपरिणामनिमित्तः सर्वाशुभप्रकृतीनामुत्कृष्टानुभागवधः । उत्कृष्ट. शुभपरिणाम. । अशुभज-
घन्यानुभागवधहेतुत्वेऽपि भूयसः शुभस्य हेतुरिति शुभः पुण्यस्येत्युच्यते । यथात्पापकारहेतुरपि बहूपकार-
सद्भावादुपकार इत्युच्यते । एवमशुभ पापस्येत्यपि । उक्तं च-

शुभपगदीण विसोत्तिरि तिव्वमसुहाणसकिलेसेण ।

विपरीदे तु जघण्णो अणुभागो सर्वपगदीण ॥ इति

आह किमयमात्रं सर्वससारिसमानफलारम्भहेतुराहोस्वित्कश्चिदास्ति विधेय इत्यत्रोच्यते-

सकपायाकपाययोः सांपरायिकेर्यापथयोः ॥ ४ ॥

आस्रवस्यो भयस्वामिकृत्वाद्द्वयीप्रसिद्धिः ॥ १ ॥ उभौ-आस्रवस्य स्वामिनौ सकपायोऽकपाय-
श्चेति । तस्यान्वयस्यानयेऽपि स्वामिनोर्द्विविध्यकल्पनया द्वयीप्रसिद्धिरवसेया । कोऽत्र कपायः ?
कपत्यात्मानमिति कपायः ॥ २ ॥ क्रोधादिपरिणाम. कपति हिनस्यात्मान कुगतिप्रापणा-
दिति कपाय. ।

कपायवद्वाश्लेषहेतुत्वात् ॥ ३ ॥ अथ वा यथा कषायो नैयप्रोधादि श्लेषहेतुस्तथा क्रोधादिरप्या-
त्मनः कर्मश्लेषहेतुत्वात्कपाय इत्युच्यते । सह कपायेण वर्तते इति सकपायः । न विद्यते कपायस्येत्यक-
पाय. । सकपायश्चाकषायश्च सकपायाकपायौ तयोः सकपायाकपाययोः ।

समन्तात्पराभव आत्मनः सांपरायः ॥ ४ ॥ कर्मभिः समन्तादात्मनः पराभवोऽभिभवः संप-
राय इत्युच्यते ॥

तत्प्रयोजनं सांपरायिकं ॥ ५ ॥ तत्प्रयोजनं कर्म सांपरायिकमित्युच्यते यथा ऐद्रमहिकमिति ।
ईरण्मीर्या योगगतिः ॥ ६ ॥ ईरेर्गल्यर्थाद्भावे ण्यः । ईरण्मीर्या योगगतिरिति यावत् । तद्वा-
रकमीर्यापथ । सा ईर्याद्वारं पन्था यस्य तदीर्यापथ कर्म । सांपरायिकं च ईर्यापथं च सांपरायिकेर्यापथे तयोः
सांपरायिकेर्यापथयो यथा सख्यमभिसंबंधो भवति । सकषायस्यात्मनः सांपरायिकस्य कर्मण आस्रवो भवति ।
अकषायस्य ईर्यापथस्येति । तद्यथा-सांपराय. कपाय इत्यर्थः । मिथ्यादृष्ट्यादीना सूक्ष्मसांपरायांताना कषायोदये
ऽपि तच्छीलपरिणामाना योगवशादानात् कर्म भावेनोपश्लिष्यमाणं आर्द्रचर्माश्रितरेणुवत् स्थितिमापद्यमानं
संपरायिकमित्युच्यते । उपशातक्षीणकषाययोः योगिनश्च योगवशादुपात्तकर्मकपायाभावाद्द्विधाभावे शुष्क-
कुड्यपातितलोष्ठवन् अनन्तरसमयवर्तमानमीर्यापथमित्युच्यते ।

अजाद्यदित्युभयत्र पूर्वनिपातप्रसंग इति चेन्नातिबहुवक्तव्यतया तयोरभ्यर्हितत्वात् ॥ ७ ॥ स्यादेतदकपायगच्छस्येयाप्यगच्छस्य चाजाद्यदिति पूर्वनिपातः प्राप्नोति ? तन्न किं कारणं ? अतिबहुवक्तव्यतया तयोरभ्यर्हितत्वात् सकपायगच्छस्य सापरायिकगच्छस्य चाभ्यर्हितत्वमिति पूर्वनिपातो भवति । यदि सांपरायिकास्त्रयो बहुवक्तव्यः तस्य के भेदाः ? इत्यत्रोच्यते

॥ इंद्रियकपायात्रतक्रियाः पंचचतुःपंचपंचविंशतिसंख्याः पूर्वस्य भेदाः ॥५॥

इंद्रियादय उक्तलक्षणा द्वंद्वविषयाः ॥ १ ॥ इंद्रियादीनामुक्तलक्षणानां द्वदो वेदितव्यः । इंद्रियाणि च कपायाश्च अत्रतानि च क्रियाश्च इंद्रियकपायात्रतक्रिया इति स चायं द्वद्व इतरेतरयोगलक्षण इति बहुवचन भवति ।

पंचादीनां संख्याशब्दानां संख्यया वृत्तिः ॥२॥ पंचादीनां संख्याशब्दानां संख्याशब्देन सह वृत्तिर्दृष्टव्या पंचाधिका विंशतिः पंचविंशतिः । पंच च चत्वारश्च पंच च पंचविंशतिश्च पंचचतुःपंच-पंचविंशतिः सा संख्या येषां ते पंचचतुःपंचपंचविंशतिसंख्याः ।

पूर्वशब्दो व्यवस्थावचनः ॥३॥ अयं पूर्वशब्दो व्यवस्थावचन . अतीतसूत्रे यः प्राङ् निर्दिष्टस्तस्येति ।

भिद्यते इति भेदाः ॥ ४ ॥ परस्परतो भिद्यते विशिष्यंते इति भेदाः प्रकारा इत्यर्थः ।

यथासंख्यमभिसंबंधो व्याख्यानतः ॥ ५ ॥ यथासंख्यमभिसंबन्धोऽत्र दृष्टव्यः । कुतः ? व्याख्यानतः । पंचेन्द्रियाणि चत्वारः कपायाः, पंचात्रतानि पंचविंशतिः क्रिया इति ।

इंद्रियादीनामात्मनोऽनन्यत्वान्यत्वं प्रत्यनेकांतः ॥ ६ ॥ इंद्रियादीनामात्मनः अनन्यत्वान्यत्व प्रत्यनेकातो वेदितव्यः । तद्यथा—अनादिपारिणामिकचैतन्यद्रव्यार्थादेशादिद्रियादीनां भेदाभा-दनन्यत्व । कर्मोदयक्षयोपशमनिमित्तपर्यायार्थादेशाद्भेदोपपत्तं स्यादन्यत्वम् । इंद्रियादिनिवृत्तौ द्रव्यावस्थानाच्च स्यादन्यत्वं तत एव पर्यायभेदात्पचादिसंख्यानिर्देश उपपन्नो भवति । तत्र पंचेन्द्रियाणि स्पर्शादीन्युक्तानि । क्रोधादयः कपायाः अनंतानुब्रव्यादिविकल्पाः वक्ष्यते । हिंसादीन्यत्रतानि प्रमत्तयोगात्प्राणव्यपरोपणं हिंसेत्येवमादिलक्षणानि वक्ष्यंते । पंचविंशतिः क्रिया उच्यंते—

सम्यक्त्वमिध्यात्वप्रयोगसमाधानेर्यापथक्रियाः पंच ॥ ७ ॥ तत्र चैत्यगुरुप्रवचनपूजादि लक्षणा सम्यक्त्ववर्तिनी क्रिया सम्यक्त्वक्रिया । अन्यदेवतास्तवनादिरूपा मिथ्यात्वहेतुका प्रवृत्तिर्मिध्यात्व-क्रियाः । गमनागमनप्रवर्तन कायादिभिः प्रयोगक्रिया । वीर्यातरायज्ञानावरणक्षयोपशमे सति अगोपागो-पटंभादात्मनः कायवाङ्मनोयोगनिवृत्तिसमर्थपुद्गलग्रहण वा संयतस्य सतः अविरतिं प्रत्यभिमुख समादान-क्रिया । ईर्यापथकर्मनिमित्ता ईर्यापथक्रिया । एताः पंचक्रियाः ॥

प्रदोषकायाधिकरणपरितापप्राणानिपातक्रियाः पंच ॥ ८ ॥ क्रोधावेशात्प्रादोषिकी क्रि-या सा क्रोधस्वभाविकेति क्रोधग्रहणेनैव गृहीते पाँनरुक्त्यमिति चेन्न । क्रोधनिमित्तत्वात् । क्रोधो हि प्रदोषहेतुः, अतः कार्यकारणभेदादपौनरुक्त्य । निमित्तनैमित्तिकभेदाच्च । इष्टद्वारवित्तहरणादेर्निमित्तादि-नापि पिशुनस्वभावत एव क्रुध्यति । तथा दृष्टिविपादयश्च । उक्तच—

अणिमित्तमेव कोई कम्मस्सव संगदो कमायाण ॥
उदय उवंदि जीवो चदइव महग्गह पन्वे ॥

तथा मृगलोहिततीत्रलोलजिह्वैर्हरिशार्दूलवृकैर्निसर्गहिंसैः भुजगैश्च सर्वैरजातरौपैः समरूपाण्यसता विचेष्टितानि इत्यनिमित्त . क्रोधः निमित्तवान्प्रदोष । प्रदुष्टस्य सतोऽभ्युद्यमः कायिकी क्रिया । हिंसोप-करणदानादाधिकरणकी क्रिया । दुःखोत्पत्तित्रत्वात्पारितापिकी क्रिया । आयुरिन्द्रियवलप्राणाना वियोगक-रणात्प्राणासिपातिकी क्रिया एताः पंचक्रियाः ।

दर्शनस्पर्शनप्रत्ययसमंतानुपातनाभोगक्रियाः पंच ॥ ९ ॥ रागाद्राकृतत्वात्प्रमादिनः रमणीयरूपवलो-
कनाभिप्रायो दर्शनक्रिया । प्रमादवशात्पृष्ठव्यसचेतनानुबधः स्पर्शनक्रिया । ननु इंद्रियग्रहणादेव सिद्धिर्द-
र्शनग्रहणमनर्थकमिति नैप दोषः । पूर्वत्रेन्द्रियविज्ञानग्रहण । इह तत्पूर्वपरिस्पंदग्रहण । अपूर्वाधिकरणोत्पादा
नात्प्रात्ययिकी क्रिया । स्त्रीपुरुषपशुसघातिदेशेऽतर्मलोत्सर्गकरण समान्तानुपातक्रिया । अप्रमृष्टादृष्टभूमौ
कायादिनिक्षेपोऽनाभोगक्रिया । एता. पचक्रियाः ।

स्वहस्तनिसर्गविदारणाज्ञाव्यापादनानाकांक्षाक्रियाः पंच ॥ १० ॥ या परेण निर्वर्त्या
क्रियां स्वय करोति सा स्वहस्तक्रिया । पापादानादिप्रवृत्तिविशेषाभ्यनुज्ञान निसर्गक्रिया । अलस्याद्वा प्रशस्त-
क्रियाणामकरण पराचरितसावद्यादिप्रकाशनं विदारणक्रिया । यथोक्तामाज्ञामावश्यकादिषु चारित्रमोहांद-
यात्कर्तुमशक्नुवतोऽन्यथाप्ररूपणादाज्ञाव्यापादिका क्रिया । शाठ्यालस्याभ्यां प्रवचनोपदिष्टविधिकर्तव्य
तानादरोऽनाकांक्षा क्रिया । ता एता. पचक्रियाः ।

आरंभपरिग्रहमायामिध्यादर्शनाप्रत्याख्यानक्रियाः पंच ॥ ११ ॥ छेदनभेदनविस्त्रसनादि-
क्रियापरत्वं, अन्येन वारभे क्रियमाणे प्रहर्ष आरभक्रिया । परिग्रहाविनाशार्था पारिग्राहिकी क्रिया । ज्ञानदर्शना
दिषु निवृत्तिर्वचन मायाक्रिया । अन्य मिध्यादर्शनक्रियाकरणकारणाविष्ट प्रशसादिभिर्दृढयति यथा
साधु करोपीति सा मिध्यादर्शनक्रिया । सयमघातिकर्मोदयवशादनिवृत्तिरप्रत्याख्यानक्रिया ।

इंद्रियकषायात्रतानां क्रियास्वभावानतिवृत्तेः क्रियावचनेनैव गतत्वात्प्रपंचमात्रप्रसंग इति
चेन्नानेकांतात् ॥ १२ ॥ स्यान्मत इन्द्रियकषायात्रतान्यपि क्रियास्वभावानि ततस्तेषा क्रियाग्रहणेन
ग्रहणादनर्थकमुपादान, सति चोपादाने प्रपंचमात्रत्व प्राप्नोतीति तन्न किं कारण ?—अनेकातात् । नायमे-
कातः इंद्रियकषायात्रतानि क्रियास्वभावान्येवेति, कुतः ? नामस्थापनाद्रव्येन्द्रियकषायात्रतेषु परिस्पदाभावात् ।
यतो नाभेन्द्रियादौ न क्रियास्ति नाममात्रत्वात् । स्थापनाया च न मुख्यक्रियास्ति तदेवेदमिति वागबुद्धिप्रवृ-
त्तिमात्रनिमित्तत्वान् । द्रव्ये च प्रच्युतेन्द्रियकषायात्रतक्रियापरिणामे अनागतेन्द्रियकषायात्रतक्रियापरिणा-
माभिमुखे वा साप्रतिकेन्द्रियकषायात्रतानामभावान् परिस्पदात्मिका क्रियास्ति । अथवा नायमेकातः,
इंद्रियकषायात्रतानि क्रियास्वभावान्येवेति कुतः ? आदेशवचनान् । द्रव्यार्थिकगुणभावे पर्यायार्थिकप्राधान्यतः
इंद्रियकषायात्रतानां स्यात् क्रियास्वभावाऽनतिवृत्तेः । पर्यायार्थिकगुणभावे द्रव्यार्थिकप्राधान्यात्स्यात्क्रियास्व-
भावातिवृत्तिरिति । किं च—

शुभेतरास्रवपरिणामाभिमुखत्वात् इन्द्रियकषायात्रतानां द्रव्यास्रवत्वात् ॥ १३ ॥ शुभेतरास्रव
परिणामाभिमुखत्वादिन्द्रियकषायात्रतानां द्रव्यास्रवत्व, भावास्रवत्व, कर्मादान तच्च पचविंशतिक्रियाभिरास्रवति
कर्मस्येतदर्थमिन्द्रियकषायात्रतवचनम् ।

नवा प्रतिज्ञातविरोधात् ॥ १४ ॥ नवा एतत्प्रयोजनमस्ति । किं कारण ? प्रतिज्ञातविरोधात् । यत्प्रति-
ज्ञात कार्यवाङ्मनस्कर्मयोग आस्रव इति तद्विरुध्यते । द्रव्यास्रव इत्यम्युपगमात् । कार्यकारणक्रियाकलाप
विषये ज्ञापनार्थं वा । निमित्तनैमित्तकविशेषज्ञापनार्थं (तर्हि) पृथगिन्द्रियादिग्रहण क्रियते तत्स्पृशत्यादयः
कुच्यत्यादयः हिनस्यादयश्च क्रिया आस्रव इमा. पुनस्तत्प्रभावा. पचविंशतिक्रिया सत्स्वेतपु त्रिषु प्राच्येषु
परिणामेषु भवति—यथा मुर्छा कारण परिग्रह. कार्य तस्मिन्सति पारिग्राहिकी क्रिया । न्यासरक्षणविनाश
संस्कारादिलक्षणा । तथा क्रोध कारण प्रदोषश्च कार्य तस्मिन् सति प्रादोषिकी क्रिया—मानः कारण
कार्यमप्रणति. तस्या सत्यामपूर्वाधिकरणोत्पादनत्वात्प्राप्तिकी क्रिया । माया कारण कार्य कुटिलक्रिया तस्या
सत्यां ज्ञानदर्शनचरित्रेषु मायाप्रवृत्तिक्रिया । प्राणातिपातः कारण कार्य प्राणातिपातिकी क्रिया । मृषावा-
दादत्तादानाब्रह्मचर्याणि कारण कार्यमसयमोदयादाज्ञाव्यापादिकी क्रिया एवमितरत्रापि योज्यं ।

इन्द्रियग्रहणमेवास्त्विति चेन्न तदभावेऽप्यास्त्वसद्भावात् ॥ १५ ॥ स्यादेतदिन्द्रियग्रहणमेवास्तु कुतः लघुत्वात् इन्द्रियैर्हि उपलभ्य विचार्य च कपायाव्रतक्रियासु प्रवर्तते प्रजाः । अतः इन्द्रियवचनेनैव गतत्वात् कपायाव्रतक्रियासु कपायाव्रतक्रियाणामग्रहणमस्त्विति ? तन्न किं कारणं तदभावेऽप्यास्त्वसद्भावात् यदि हीन्द्रियग्रहणमेव स्यात् प्रमत्तस्यैव उक्तः स्यात् नाप्रमत्तस्य । प्रमत्तो हि चक्षुरादिभिः, रूपादिविषया सेवनं प्रत्यादत्तः रूपादीन् सेवमानो वा अनतानुबन्ध्यप्रत्याख्यानक्रोधमानमायालोभहिंसादिकरणकषाया-ष्टकपरिणतः हिंसादीन् कुर्वन्नकुर्वन्न वा सातत्येनाविरतः प्रमत्तः कर्मादत्ते । अप्रमत्तस्तु पंचदशप्रमादातीतोपि योगकपायनिमित्तमास्त्वमश्नुते । एकद्वित्रिचतुरिन्द्रियसंज्ञिपचेन्द्रियेषु च यथासंभवं चक्षुरादीन्द्रियमनोविचाराभावेपि क्रोधादिहिंसापूर्वककर्मादान दृश्यते तस्मात् सर्वग्रहणं क्रियते ।

कपायाणां सांपरायिकभावेपि पर्याप्तत्वात् अग्रहणमिति चेन्न सन्मात्रेपि तत्प्रसंगात् ॥ १६ ॥ स्यान्मतं नारक्तद्विष्टो रूपाधीनत्वात् चक्षुरादिभिरुपलभते वाऽरक्तद्विष्टो जीवान् हिनस्ति मृषावादादिषु वा वर्तते अतः कपायग्रहणेनैव सांपरायिकास्त्वस्य पर्याप्तत्वात् इन्द्रियाव्रतक्रियाणां अग्रहणमस्तु इति ? तन्न किं कारणं ? सन्मात्रेपि तत्प्रसंगात् । उपशांतकपायस्य कपायसन्मात्रावस्थानचक्षुरादिभीरूपादिग्रहणात् रागद्वेषहिंसाद्यात्मलाभप्रसंगः । किं च चक्षुरादिभिः रूपादिग्रहणं वीतरागत्वात् अन्यथा यस्य चक्षुरादिभीरूपादिग्रहणमात्रत्वात् रक्तद्विष्टत्व तस्य वीतरागत्वाभावः । तस्मात् कपायग्रहणमात्रमशुक्तं ।

अव्रतवचनमेवेति चेन्न तत्प्रवृत्तिनिमित्तनिर्देशार्थत्वात् ॥ १७ ॥ स्यादेतत् अव्रतवचनमेव युक्तं तत्रैवेन्द्रियकषायक्रियापरिणामांतर्भावादिति ? तन्न किं कारणं ? तत्प्रवृत्तिनिमित्तनिर्देशार्थत्वात् । तस्य हि अव्रतस्येन्द्रियपरिणामाः प्रवृत्तिनिमित्तानि भवति ततस्तद्ग्रहणं न्याय्यं । आह योगत्रयस्य एकान्नचत्वारिंशत्प्रभेदाः सर्वात्मकार्यत्वात् संसारिणां सर्वेषां साधारणाः ततः फलानुभवप्रत्यविशेष इति ? अत्रोच्यते नैतदेव यस्मात् सत्यपि प्रत्यात्मसंभवे तेषां परिणामेभ्यः, अनतविकल्पेभ्यः, विशेषोभ्यनुज्ञायते । कथमिति चेदुच्यते—

तीव्रमंदज्ञाताज्ञातभावाधिकरणवीर्यविशेषेभ्यस्तद्विशेषः ॥ ६ ॥

अतिप्रवृद्धक्रोधादिवशात् तीव्रनात्तीव्रः ॥ १ ॥ बाह्याभ्यतरहेतूदीरणवशादुद्विक्तः परिणामः तीव्रनात् स्थूलभावात् तीव्र इत्युच्यते ।

तद्विरीतो मंदः ॥ २ ॥ अनुदीरणप्रत्ययसन्निधानात् उत्पद्यमानोऽनुद्विक्तः परिणामो मंदान्मद इत्युच्यते ।

ज्ञातमात्रं ज्ञात्वा वा प्रवृत्तेर्ज्ञातं ॥ ३ ॥ हिनस्मि इत्यसति परिणामे प्राणव्यपरोपणे ज्ञानमात्रमया व्यापदित इति ज्ञातं । वा अयं प्राणी हतव्यः इति ज्ञात्वा प्रवृत्तेः ज्ञातमित्युच्यते ।

मदात्प्रमादाद्वाऽनवबुध्यप्रवृत्तिरज्ञातं ॥ ४ ॥ सुरादिपरिणामकृतात् फरणव्यामोहकरात् मदाद्वा प्रणिधानविरहलक्षणात् प्रमादाद्वा ब्रज्यादिष्वनवबुध्य प्रवृत्तिरज्ञातमिति व्यवसीयंतं ।

आधिक्रियंतेस्मिन्नर्था इत्यधिकरणं ॥ ५ ॥ अर्थाः प्रयोजनानि पुरुषाणां यत्राधिक्रियंते प्रस्तूयते तदधिकरणं द्रव्यमित्यर्थः ।

द्रव्यस्यात्मसापथ्यं वीर्यं ॥ ६ ॥ द्रव्यस्य शक्तिविशेषः सामर्थ्यं वीर्यमिति निश्चीयते ।

भावशब्दस्य प्रत्येकं परिसमाप्तिर्भुजिवत् ॥ ७ ॥ यथा देवदत्ताजिनदत्तगुरुदत्ता भोज्यंतामिति भुजिः प्रत्येकं परिसमाप्यते तथायं भावशब्द प्रत्येक तीव्रादिभिरभिसंबध्यते । तीव्रभावः मदभावः शातभावः अज्ञातभाव इति ।

युगपदसंभवात् भावशब्दस्यायुक्तं विशेषणमिति चेन्न बुद्धिविशेषव्यापारात् ॥ ८ ॥ स्यान्मतं भावो नाम द्रव्यस्य अहेयः परिणामः तस्यैकत्वात् सदात्मख्यापन युगपत्तीव्रादिविशेषणं चानुपपन्नं

यथा गोत्वमेकं न खंडमुडादीनां गोद्रव्याणां विशेषकं गोप्रत्ययाभिधानहेतुत्वात् तथा भावः सत्प्रत्ययाभिधानहेतुत्वात् न तीव्रादीनां विशेषक इति ? तन्न किं कारणं ? बुद्धिविशेषव्यापारात्, वौद्ध्यं व्यापारः तीव्रादिपरिणामानां विशेषकः । कथं ?-

भावद्वैविध्यात् ॥ ९ ॥ द्विविधो हि नोद्रव्याणां भावः परिस्पंदरूपः इतरश्च । तत्रापरिस्पंदो द्रव्याणां अस्तित्वभावोर्जादिः । परिस्पंदरूपस्तु व्ययोत्वादात्मकः आदिमान् । तत्र योऽपरिस्पंदः स सामान्यमात्रगतोभावः नासौ तीव्रादीनां विशेषक । यस्तु कायादिक्रियालक्षणो भावः स कायादि-मृत्वस्य युगपत्तीव्रादीनां च विशेषकः कायवाहनस्कर्मयोगाधिकारान् सोऽयं विशेषः वौद्ध्यव्यापारात् विभाव्यते । अथवा भाववचनात् आत्मनोऽव्यतिरेकात् तीव्रादीनामपि भावसिद्धिः । किं च—

भावभूयस्त्वात् ॥ १० ॥ असह्ययलोकपरिणामा हि भावाः एकैकस्मिन्नपि कपायादिपरिणामे ततो भावबहुत्वोपपत्तेः युगपदसमवात् एकस्य भावस्य, अयुक्तः संव्रवः इत्यवबोध्यते, योपि त्वन्मत्याऽयं भावः एकः तथापि वौद्ध्यद् व्यापारात्संव्रवः ।

वीर्यस्यात्मपरिणामत्वात् पृथग्ग्रहणमिति चेन्न तद्विशेषवतो व्यपरोपणादिष्वस्त्रवफलभेदज्ञापनार्थत्वात् ॥ ११ ॥ स्यान्मत पृथग् वीर्यग्रहणमनर्थक । कुत ? आत्मपरिणामत्वात्, जीवाधिकरणस्य हि परिणामो वीर्यमधिकरणग्रहणेनैव गृह्यत इति ? तन्न किं कारणं ? तद्विशेषवतो व्यपरोपणादिष्वस्त्रवादिज्ञापनार्थत्वात् । वीर्यवतो हि आत्मनः तीव्रतीव्रतरादिपरिणामविशेषो ज्ञायते ।

तथा च तीव्रादिग्रहणसिद्धिः ॥ १२ ॥ तेन प्रकारेण तथा आस्त्रवफलभेदज्ञापनेनेत्यर्थः । तीव्रादीनां पृथग्ग्रहणं सिद्धं भवति । इतरथा हि जीवाधिकरणस्वरूपत्वान् तीव्रादीनां पृथग्ग्रहणमनर्थकं स्यात् ।

तन्निमित्तत्वाच्छरीराद्यानंत्यसिद्धिः ॥ १३ ॥ कार्यभेदेनावश्यं कारणभेदपूर्वेण भवितव्यं । उक्ताश्चानंता आस्त्रवभेदा अनुभागविकल्पान् ततः सत्कार्यमात्मनः शरीराद्यानंत्य सिध्यन्ति । कार्यानंत्य च कारणानंत्यस्यानुमानं । अत्राह अधिकरणमुक्त तत्स्वरूपमनिर्ज्ञातमतस्तदुच्यतामिति तत्र भेदप्रतिपादनद्वारेण अविकरणस्वरूपनिर्ज्ञानार्थमिदमुच्यते—

अधिकरणं जीवाजीवाः ॥ ७ ॥

उक्तलक्षणा जीवाजीवाः ॥ १ ॥ जीवानामजीवानां च लक्षणं व्याख्यातं पुनर्वचनमिदानीं किमर्थं ? पुनर्वचनमधिकरणविशेषज्ञापनार्थं ॥ २ ॥ पुनर्वचनं क्रियते अधिकरणविशेषज्ञापनार्थं । जीवानामधिकरणं इत्यर्थविशेषो ज्ञापयितव्य इति । कः पुनरसौ हिंसाद्युपकरणभावः ।

द्विवचनप्रसंग इति चेन्न पर्यायाणामधिकरणत्वात् ॥ ३ ॥ स्यादेतत्तन्मूलपदार्थयोर्द्वैत्वात् जीवश्चाजीवश्च जीवाजीवाविति द्विवचनं प्राप्नोतीति ? तन्न किं कारणं ? पर्यायाणामधिकारत्वात् । न जीवाजीवसामान्यमधिकरणत्वं विभर्ति किं तर्हि पर्यायाः येन केनचित् पर्यायेण विविष्टं द्रव्यं अधिकरणमित्याख्यायते ततो बहुवचनं न्यायप्राप्तं ।

जीवाजीवाधिकरणमित्यस्तु लघुत्वादिति चेन्न वृत्तिद्वयेभ्योभिप्रेतार्थगत्यभवात् ॥ ४ ॥ स्यादेतत् जीवाजीवाधिकरणमित्येतत्सूत्रमस्तु कुत ? लघुत्वादिति तन्न किं कारणं ? वृत्तिद्वयेभ्योभिप्रेतार्थगत्यभावात् । अत्र द्वितर्या वृत्तिः स्यात् जीवाजीवावेवाधिकरणं जीवाजीवयोर्वाधिकरणं जीवाजीवाधिकरणमिति न तावत्सामान्याविकरणलक्षणा वृत्तिरुपपद्यते जीवाजीवत्वविशेषणाविशिष्टाधिकरणमात्रप्रतिपत्तेः आस्त्रवविशेषज्ञापनभावात् अभिप्रेतार्थगत्यभावः । नापि मिन्नाधिकरणा वृत्तिः युज्यते तयोरोधारमात्रप्रतिपत्तेः अभिप्रेतस्त्रवविशेषार्थगत्यभाव इति । न च तयोरोधिकरणं व्यतिरेकमुपलभ्यते तस्मादस्तु तयोरोध एव पाठः । अथ जीवाजीवाधिकरणं कस्य ? आस्त्रवः प्रकृतः तस्येत्यभिसवध्यते । स तर्हि तथा निर्देशः कर्तव्यः ? न कर्तव्यः अर्थ-

नशाद्विभक्तिपरिणामोपपत्तेरास्रवस्येत्यभिसंबन्धः । यथेच्चानि देवदत्तस्य गृहाणि आमंत्रयस्वैनं देवदत्तमिति अर्थवशाद्विभक्तिपरिणामो भवति । एवमिहाप्यधिकरणं जीवाजीवो कस्य ? आस्रवस्येत्यभिसंबन्धोऽर्थवशाद्वेदितव्यः । तदुभयमधिकरणं दशप्रकारं विप्रलवणक्षारमधुकाम्लस्नेहाग्निद्रुःप्रयुक्तकायवाङ्मनोयोगभेदान् । किमेतावानेव भेदः आहोस्वित् कश्चिदन्योऽप्यास्ति । अस्तीत्याह—यद्येव आद्यस्यैव तावद्भेदः कथ्यतामित्यत्रोच्यते—

आद्यं संरंभसमारंभारंभयोगकृतकारितानुमतकपायविशेषैस्त्रि-

स्त्रिस्त्रिश्चतुश्चैकशः ॥ ८ ॥

आद्याग्रहणं सामर्थ्यात् सिद्धेरिति चेन्न विस्पष्टार्थत्वात् ॥ १ ॥ स्यान्मतं आद्यग्रहणमनर्थकं कुतः सामर्थ्यात् सिद्धेः । किं पुनः सामर्थ्यं ? वक्ष्यमाणानतरसूत्रे परवचनं तेनाद्यमिदं विज्ञायत इति तन्न किं कारणं ? विस्पष्टार्थत्वात् । अनुमानिके हि सति संप्रत्यये प्रतिपत्तेर्गौरव स्यात् ।

प्रयत्नावेशः संरंभः ॥ २ ॥ प्राणव्यपरोपणादिषु प्रमादवतः प्रयत्नावेशः संरंभ इत्युच्यते ।

साधनसमभ्यासीकरणं समारंभः ॥ ३ ॥ साध्यायाः क्रियायाः साधनानां समभ्यासीकरणं समाहारः समारंभ इत्याख्यायते ।

प्रक्रमः आरंभः ॥ ४ ॥ प्रशब्दस्यादिकर्मणि प्रवृत्तेः आदौ क्रमः प्रक्रमः आरंभ इति विज्ञायते । औष्ठ आदिकर्मणो द्योतनत्वात् ।

तच्चकथनात् सर्वे भावसाधनाः ॥ ५ ॥ संरंभण संरंभः, समारंभणं समारंभः, आरंभणमारंभः, इति ।

व्याख्यातार्थो योगशब्दः ॥ ६ ॥ योगशब्दस्यार्थो व्याख्यातः कायवाङ्मनस्कर्म्मयोग इति ।

कृतवचनं स्वातंत्र्यप्रतिप्रच्यर्थं ॥ ७ ॥ स्वातंत्र्यविशिष्टेनात्मना यत्प्रादुर्भूयितं तत्कृतमित्युच्यते ।

कारिताभिधानं परप्रयोगापेक्षं ॥ ८ ॥ परस्य प्रयोगमपेक्ष्य सिद्धिमापद्यमानं कारितमिति कथ्यते ।

अनुमतशब्दः प्रयोजकस्य मानसपरिणामप्रदर्शनार्थः ॥ ९ ॥ यथा मौनव्रतिकश्चक्षुष्मान् पश्यन् क्रियमाणस्य कार्यस्याप्रतिपेधात् अभ्युपगमात् अनुमंता । तथा कारयिता प्रयोक्तृत्वात् तत्समर्थाचरणावहितमन परिणामः अनुमतेत्यगम्यते ।

अभिहितलक्षणाः कषायाः ॥ १० ॥ कषायाणां लक्षणमाभिहितं कषत्यात्मानं, अतः कषाया इति ।

विशिष्यते विशिष्टिर्वा विशेषः ॥ ११ ॥ विशिष्यतेऽर्थोर्थांतरादिति विशेषः । अथवा विशिष्टिर्वा विशेषः ।

तस्य प्रत्येकमभिसंबन्धः ॥ १२ ॥ स विशेषशब्दः प्रत्येकमभिसंबन्धते—संरंभविशेषः सभारंभविशेष इत्यादि ।

विशेषैरिति निर्देशानुपपत्तिः क्रियापदाभावात् ॥ १३ ॥ यथा देवदत्तेन भुक्त पाणिना कृतमिति क्रियाप्रयोगे सति कर्तृकरणनिर्देश उपपद्यते न तथेह क्रियापदमस्तीति विशेषैरिति निर्देशो नोपपद्यते ?

न वा वाक्यशेषापेक्ष्यत्वात् ॥ १४ ॥ नैवैष दोषः । किं कारणं ? वाक्यशेषापेक्ष्यत्वात्, क्रियापदमत्रोपस्क्रियते । संरंभसमारंभारंभयोगकृतकारितानुमतकपायविशेषैर्भिद्यते इति । अप्रयुक्तक्रियापेक्षा हि कारकविवक्षा दृश्यते शक्यलया खडः प्रविशपिंडीमिति यथा ।

अधिकृताभिसंबंधाद्वा ॥ १५ ॥ अथवाधिकृतो भेदशब्दः पूर्वस्य भेदा इत्यतः स इहाभिसवध्यत इति तदपेक्षः कारकनिर्देशो वेदितव्य ।

त्रिस्त्रिचतुर्गिति सुजंतानां यथाक्रममभिसंबंधः ॥ १६ ॥ एते त्रयस्त्रिंशद्वाश्वत्तुशब्दश्च संरंभादिभिः यथाक्रममभिसवध्यते सुजताः सरभसमारभारभास्त्रयः योगास्त्रयः कृतकारितानुमतास्त्रयः कपायाश्चत्वार इत्येतेषां गणनाभ्यावृत्तिः सुचा द्योत्यते ।

एकश इति वीप्सार्थनिर्देशः ॥ १७ ॥ एकशब्दः वीप्सार्थद्योतनः 'सख्यैकाद्वीप्साया' इति शस् एकमेक स्यादान् भेदान्नयेदित्यर्थः ।

संरंभादित्रयस्यादौ वचनं वस्तुत्वात् ॥ १८ ॥ सरभादित्रयमिदं वस्तु वस्तुतद्देहेतुत्वात् इतरेषां, अतोस्यादौ वचनं क्रियते ।

योगादीनामानुपूर्व्यवचनं पूर्वापरविशेषणत्वात् ॥ १९ ॥ योगादीनामानुपूर्व्यवचनं क्रियते कुतः? पूर्वापरविशेषणत्वात् । तस्मात् क्रोधादिचतुष्टयकृतकारितानुमतभेदात् कायादियोगानां संरंभसमारभारभाः विशेष्याः प्रत्येकं पट्त्रिंशद्विकल्पाः । तत्र संरंभस्तावत् क्रोवकृतकायसंरंभः मानकृतकायसरभः मायाकृतकायसंरंभः लोभकृतकायसरभः । क्रोधकारितकायसंरंभः मानकारितकायसरभः मायाकारितकायसंरंभः लोभकारितकायसंरंभः । क्रोधानुमतकायसरभः मानानुमतकायसरभः मायानुमतकायसंरंभः लोभानुमतकायसंरंभश्चेति द्वादशधा संरंभः । क्रोधकृतकायसमारभः मानकृतकायसमारभः मायाकृतकायसमारभः लोभकृतकायसमारभः । क्रोधकारितकायसमारभः मानकारितकायसमारभः मायाकारितकायसमारभः लोभकारितकायसमारभः । क्रोधानुमतकायसमारभः मानानुमतकायसमारभः मायानुमतकायसमारभः लोभानुमतकायसमारभश्चेत्येव समारंभोपि द्वादशधा । क्रोधकृतकायारंभः मानकृतकायारंभः मायाकृतकायारंभः लोभकृतकायारंभः । क्रोधकारितकायारंभः मानकारितकायारंभः मायाकारितकायारंभः लोभकारितकायारंभः । क्रोधानुमतकायारंभः मानानुमतकायारंभः मायानुमतकायारंभः लोभानुमतकायारंभश्चेत्येवमारंभोपि द्वादशधा एते सर्पिडिताः कायविकल्पाः पट्त्रिंशत् । उक्तं च—

सरभो द्वादशधा क्रोधादिकृतादिकायसयोगात् ।
आरभसमारभो तथैव भेदास्तु पट्त्रिंशत् ॥ १ ॥ इति ।

तथा बाह्यानसयोरपि प्रत्येकं षट्त्रिंशत् । त एते सर्पिडिताः जीवाधिकरणास्त्रयभेदाः अष्टोत्तरशतसंख्या भवति ।

चशब्दः क्रोधादिविशेषोपसंग्रहार्थः ॥ २० ॥ चशब्दः क्रियते क्रोधादीनां विशेषाणां उपसंग्रहार्थः । तेनानंतानुवध्यप्रत्याख्यानप्रत्याख्यानसंज्वलनपोढशकपायभेदात् द्वात्रिंशदुत्तरचतुःशतगणना विकल्पा वेदितव्याः । कथमेषा, आस्रवत्वमिति चेदुच्यते—

संरंभादीनां क्रोधाद्याविष्टपुरुषकर्तृकाणां तदनुरंजनाधिकरणभावो नीलीपटवत् ॥ २१ ॥ यथा नील्यां प्रक्षिप्तः पटः नील्यनुरजनानीली भवति तथा सरभादिक्रियाणामनतानुवध्यादिकपायाविष्टानामनुरजनाज्जीवाधिकरणत्व सिद्धं । निरूपितविकल्पादाद्यादधिकरणाद्विलक्षणस्य सापरायिकनिमित्तविरुद्धदोषस्य भेदप्रतिपत्त्यर्थमिदमुच्यते—

निर्वर्तनानिक्षेपसंयोगनिसर्गा द्विचतुर्द्वित्रिभेदाः परं ॥ ९ ॥

निर्वर्तनादीनां कर्मसाधनं भावो वा ॥ १ ॥ एते निर्वर्तनादयः शब्दाः कर्मसाधना वेदितव्याः निर्वर्त्यते इति निर्वर्तना । निक्षिप्यत इति निक्षेपः । संयुज्यतेऽसौ संयोगः । निसृज्यतेसौ निसर्ग इति । अथवा भावसाधनाः निर्वर्तनं निर्वर्तना, निक्षिप्तिर्निक्षेपः, संयुक्तिः संयोगः, निसृष्टिर्निसर्ग इति ।

सामानाधिकरण्येन वैयधिकरण्येन वाधिकरणसंबन्धः ॥ २ ॥ अधिकरणशब्दोऽनुवर्तते तस्येह सामानाधिकरण्येन वैयधिकरण्येन वाभिसंबन्धो दृष्टव्यः । यदा कर्मसाधना एते शब्दास्तदा सामानाधिकरण्येन संबन्धः । निर्वर्तनैव अधिकरणमित्यादि । यदा तु भावसाधनास्तदा वैयधिकरण्येन निर्वर्तनानिक्षेपसयोगनिसर्गलक्षणा भावाः परमधिकरणं विशिष्यन्तीति अध्याहियमाणक्रियापदापेक्षया कर्मनिर्देशः । निर्वर्तना निष्पादना, निक्षेपः स्थापना, सयोगो मिश्रभावः, निसर्गः प्रवर्तनं ।

द्विचतुर्द्वित्रिभेदा इति द्वंद्वपूर्वोऽन्यपदार्थनिर्देशः ॥ ३ ॥ द्वौ च चत्वारश्च द्वौ च त्रयश्च द्विचतुर्द्वित्रयः ते भेदाः एषां ते द्विचतुर्द्वित्रिभेदाः इति द्वद्वगर्भोन्यपदार्थः प्रत्येतव्यः ।

परवचनमनर्थकं पूर्वत्राद्यवचनात् ॥ ४ ॥ परवचनमनर्थकं कुतः ? पूर्वत्राद्यवचनात् ।

अस्मिन् सति पूर्वत्राद्यवचनं अनर्थकं अर्थापत्तिसिद्धेः ॥ ५ ॥ अस्मिन् परवचने सति पूर्वसूत्रं आद्यवचनमनर्थकं । कुतः ? अर्थापत्तिसिद्धेः ।

अर्थापत्तिरनैकांतिकीति चेन्न प्रयासमात्रत्वात् ॥ ६ ॥ स्यादेतत् अर्थापत्तिरनैकांतिकी दृष्टा यथा हि असति मेघे वृष्टिर्नास्तीत्युक्ते अर्थादापन्नं सति मेघे वृष्टिरस्तीति । सत्यपि मेघे कदाचिद्वाष्टिर्नास्तीत्यर्थापत्तिरनैकांतिकीति ? तन्न किं कारणं ? प्रयासमात्रत्वात् । प्रयासमात्रमेतत् अर्थापत्तिरनैकांतिकीति । अहिंसाधर्म इत्युक्ते अर्थापत्त्या हिंसाधर्म इति न सिध्यति, ? सिध्यत्येव । असति मेघे वा वृष्टिरित्युक्ते सति मेघे वा वृष्टिरित्युक्ते सति मेघे वृष्टिरित्यत्रापि सत्येव मेघे इति नास्ति दोषः ।

असंबन्धार्थत्वादिति चेन्न निवर्त्याभावात् ॥ ७ ॥ स्यादेतत् असति परशब्दे असंबन्धार्थमिदं स्यात् ततः संबन्धार्थं परशब्दोपादानमिति ? तन्न किं कारणं ? निवर्त्याभावात् । किमन्यन्निवर्त्यमस्ति येनेदमसंबन्धः स्यात् ? ननु सरभादिकं जीवाधिकरणं निवर्त्यमस्ति न तस्य संबन्धत्वादाद्यजीवाधिकरणं सरभादिविशिष्टमिति । ततः परिशेषात् अजीवाधिकरणमेवेदमिति व्यर्थं परवचन एतेन प्रकृष्टवाचित्वं प्रत्युक्तं । केन ? निवर्त्याभावात् इत्यनेन न हि निकृष्टं जीवाधिकरणं यत्प्रकृष्टेन जीवाधिकरणेन निवर्त्येत ।

इष्टवाचित्वमिति चेन्नात एव ॥ ८ ॥ स्यादेतत् इष्टवाचिपरशब्द इति यथा परं धाम गत इति इष्ट धाम गत इति ? तन्न किं कारणं ? अत एव । कुत एव निवर्त्याभावात् इत्येव किमनिष्टं । यस्मिन् सति निवर्त्ये इष्टवाचिपरशब्दोऽर्थवान् स्यात् ।

नचाऽन्यार्थत्वात् ॥ ९ ॥ नचानर्थकः कुतः अन्यार्थत्वात् परशब्दोयमन्यार्थः सरभादिभ्योऽन्यत् निर्वर्तनादीत्यर्थं निर्वर्तनादीनामप्यात्मपरिणामसद्भावाज्जीवाधिकरणविकल्पाविति विज्ञायेत । अथवा उक्तमेतत् विस्पष्टार्थत्वादिति ॥

इष्टार्थसंप्रत्यायाद्वा ॥ १० ॥ अथवा इष्टार्थः, तेन परशब्देन संप्रत्याय्यते । कः पुनरिष्टार्थ इति चेदुच्यते—

निर्वर्तनाधिकरणं द्विविधं मूलोत्तरभेदात् ॥ ११ ॥ अजीवाधिकरणं निर्वर्तनालक्षणं द्वेषा व्यवतिष्ठते । कुतः ? मूलोत्तरभेदात् । मूलगुणनिर्वर्तनाधिकरणं उत्तरगुणनिर्वर्तनाधिकरणं चेति । तत्र मूलपचविधानि शरीराणि वाङ्मनःप्राणापानाश्च । उत्तरं काष्ठपुस्तचित्रकर्मादि ।

निक्षेपश्चतुर्धाऽप्रत्यवेक्षादुःप्रमार्जनसहसानाभोगभेदात् ॥ १२ ॥ निक्षेपश्चतुर्धा भिद्यते कुतः । अप्रत्यवेक्षितदुःप्रमार्जनसहसानाभोगभेदात् अप्रत्यवेक्षितनिक्षेपाधिकरणं दुःप्रमृष्टनिक्षेपाधिकरणं सहसा निक्षेपाधिकरणं अनाभोगनिक्षेपाधिकरणं चेति ।

संयोगो द्विधा भक्तपानोपकरणभेदात् ॥ १३ ॥ संयोगो द्विधा विभज्यते । कुतः ? भक्तपानोपकरणभेदात् । भक्तपानसयोगाधिकरणमुपकरणसयोगाधिकरणं चेति ॥

निसर्गास्त्रिधा कायादिभेदात् ॥ १४ ॥ निसर्गस्त्रिधा कल्प्यते कुतः ? कायादिभेदात् । कायनि-
सर्गाधिकरण वाङ्मनिसर्गाधिकरण मनोनिर्गर्गाधिकरण चेति । आह—आहितत्रैविध्यानतपर्यायः काय
वाङ्मनसां परिणाम आस्रवगन्धाभिलाष्यः किमसौ सकलसांपरायिकार्जनहेतुरैकध्येन प्रणिधीयमानः ?
नेत्युच्यते कश्चित् कस्याचित् कुतश्चित् कायिकादिव्यापाराविशेषे सति यस्मान्नियमेनैव—

तत्प्रदोपनिह्वमात्सर्यांतरायासादनोपघाता ज्ञानदर्शनावरणयोः ॥ १० ॥

ज्ञानकीर्तनानंतरमनभिव्याहरतोंतः पैशून्यं प्रदोषः ॥ १ ॥ मत्यादिज्ञानपंचकस्य मोक्षप्रापण
प्रति मूलसाधनस्य कीर्तने कृते कस्य चित् अनभिव्याहार अंतःपैशून्यपरिणामो यो भवति स प्रदोष
इति कथ्यते ।

पराभिसंधानतो ज्ञानव्यपलापो निह्ववः ॥ २ ॥ यत्किञ्चित् परनिमित्तमभिसंधाय नास्ति
न वेद्वीत्यादिज्ञानस्य व्यपलपन वचन निह्वव इत्युच्यते ॥

यावद्यथावद्देयज्ञानाप्रदानं मात्सर्यं ॥ ३ ॥ कुतश्चित् कारणात् आत्मना भावितज्ञानं दानार्हं-
मपि योग्याथ यतो न दीयते तन्मात्सर्यं ॥

ज्ञानव्यवच्छेदकरणं अंतरायः ॥ ४ ॥ कल्पपेणात्मना ज्ञानस्य व्यवच्छेदकरणमतराय इति
भण्यते ।

वाक्कायाभ्यां ज्ञानवर्जनमासादनं ॥ ५ ॥ कायेन वाचा च परप्रकाशज्ञानस्य वर्जनमासादन
वेदितव्यं ।

प्रशस्तज्ञानदूषणमुपघातः ॥ ६ ॥ स्वमतेः कल्पभावाद्युक्तस्याप्ययुक्तमत्प्रतीतेः दोषोद्भावन दूष-
णमुपघात इति विज्ञायते ॥

आसादनमेवंति चेन्न सतोविनयाद्यनुष्ठानात् ॥ ७ ॥ स्यादेतत् एव सति उपघात आसादन
मेव प्राप्नोति ? तन्न किं कारणं ? सतो विनयाद्यनुष्ठानात् । सतो हि ज्ञानस्य विनयप्रकाशनादिगुणकीर्त-
नानुष्ठानमासादन । उपघातस्तु ज्ञानमज्ञानमेवेति ज्ञाननाशाभिप्राय इत्ययमनयोर्भेदः । तदित्यनेन किं प्रतिनि
र्दिश्यते ?

तदिति ज्ञानदर्शनप्रतिनिर्देशः ॥ ८ ॥ तदित्यनेन ज्ञानदर्शने प्रतिनिर्दिश्येते तयो प्रदोपनिह्व
मात्सर्यांतरायासादनोपघाताः तत्प्रदोपनिह्वमात्सर्यांतरायासादनेऽपघाता इति । कथं पुनरप्रकृतयोरसशब्दित-
योस्तदित्यनेन परामर्शं स्यात् ?—

सामर्थ्यात्तदभिसंबंधः ॥ ९ ॥ सामर्थ्यात्तयोर्ज्ञानदर्शनयोः अभिसंबन्धो भवति । किंसामर्थ्यात्
ज्ञानदर्शनवरणयोरस्रव इति वचनसामर्थ्यात्तत्प्रदोपादय इति संबन्धः क्रियते । अथ ज्ञानदर्शनवस्तु तत्सा-
धनेषु च का प्रतिपात्तस्तदासादनप्रदोपादयश्च तत्प्रदोपादिग्रहणेनैव गृह्यते तन्निमित्तत्वात् ।

तुल्यास्रवत्वादेकत्वमिति चेन्न वचनविरोधात् ॥ १० ॥ स्यान्मत तुल्यास्रवत्वादनयोरेकत्वं
प्राप्नोति । तुल्यकारणाना हि लोके एकत्वं दृष्टमिति ? तन्न किं कारणं ? वचनविरोधान् । यदि तुल्यास्रव-
त्वात् ज्ञानदर्शनावरणयोरेकत्वं ननु कथादिसयोगविभागतुल्यहेतुत्वात् वचनसावकदूषकत्वाविशेषे यत्रोप-
दिष्टस्तत्रासाधकत्वाच्च वचनविरोधः । अथ तुल्यत्वेपि वचन स्वपक्षस्य साधक, परपक्षस्य दूषकमेवेति न
साधकदूषकवर्मयोरेकत्वमिति मतं ननु युक्तं तुल्यहेतुत्वादेकत्वमिति । तद्धि न —

दृष्टागमव्याघातात् ॥ ११ ॥ दृष्टागमव्याघाताच्च नैतदुक्तं यस्य तुल्यहेतुकाना एकत्वं तस्य मूर्त्ति-
डादितुल्यहेतुकाना घटशरावादीना नानात्व व्याहन्यत इति दृष्टव्याघातः । प्रधानतुल्यनिमित्ताना महद
हंकारादीनामविद्यातुल्यप्रत्ययाना पुण्यापुण्यनेज्यसुस्कारादीना चतुष्टयसन्निकर्षाविशिष्टकारणरूपादिज्ञान-
मुखदुःखादीना चैकत्वमित्यागमव्याघातः ।

आवरणाभावे साहचर्यात् ॥ १२ ॥ आवरणाल्यंतसक्षये केवलिनि युगपत् केवलज्ञानदर्शनयोः साहचर्यं, भास्करे प्रतापप्रकाशसाहचर्यवत् । ततश्चानयोस्तुल्यास्त्रवत्वं युक्तं ।

इतरत्र क्रमवृत्तिर्जलममंत्रताग्निप्रतापप्रदीपप्रकाशवत् ॥ १३ ॥ इतरस्मिन् सावरणे ज्ञानदर्शनयोः क्रमेण वृत्तिः, यथा जलसमवायिनोऽग्नेः प्रताप एव न प्रकाशः । प्रदीपस्य च प्रकाश एव न प्रतापः । तथा छत्रस्थस्य च यदा ज्ञानोपयोग न तदा दर्शनोपयोगः ।

अतीतानागतयोर्दर्शनाभावस्तल्लक्षणाभावादिति चेन्न निरावरणत्वात् ॥ १४ ॥ स्यान्मर्तं नास्त्यतीतेऽनागतं च दर्शनं, कुतः ? तल्लक्षणाभावात् । अस्पृष्टे विषये च ज्ञानमुत्पद्यते स्पृष्टे विषये च दर्शनं न अतीतानागतयोः विनष्टानुपपन्नत्वे सत्यसत्त्वात् स्पृष्टत्वविषयत्वे स्त इति । तत्र ज्ञानमेव दर्शनमिति केवलिनोतीतानागतदर्शित्वमयुक्तं ? तन्न किं कारणं ? निरावरणत्वात् । यथा भास्करस्य निरस्तघनपटलावरणस्य यत्र प्रकाशस्तत्र प्रताप. यत्र च प्रतापस्तत्र प्रकाशः । तथा निरावरणस्य केवलिभास्करस्याऽचिंत्यमाहात्म्यविभूतिविशेषस्य यत्र ज्ञानं तत्रावश्यं दर्शनं यत्र च दर्शनं तत्र च ज्ञानं । किं च—

तद्द्रष्टृत्वेः ॥ १५ ॥ यथा हि असद्भूतमनुपदिष्टं च जानाति तथा पश्यति किमत्र भवतो हीयते । किं च—

विकल्पात् ॥ १६ ॥ यथा ह्यस्पृष्टे विषये च सावरणस्योपदेशाभावे न ज्ञानमस्ति केवलिनोपि किं तद्भवति । तथा सावरणस्य विषये स्पृष्टे च दर्शनप्रवृत्तेः न केवलिनस्तद्भवति इति सिद्धं केवलिनस्त्रिकालगोचरं दर्शनं । भवतु तावन्निरावरणत्वात् केवलिनोऽतीतानागतयोर्दर्शनप्रवृत्तिरवधिज्ञानिनः सावरणस्य कथं दर्शनमित्यत्रोच्यते—

करणनिरपेक्षक्षयोपशमशक्तिविशेषयोगादवधिज्ञानिनः ॥ १७ ॥ यद्यप्यवधिज्ञानिन आवरणमस्ति तथाप्यवधिदर्शनावरणक्षयोपशमविशेषस्य करणनिरपेक्षत्वात् केवलदर्शनवत् अनुपदेशपूर्वकं प्रवृत्तेः अतीतानागतयोरस्पृष्टाविषयत्वेपि अवधिदर्शनं प्रवर्तते ।

मनःपर्ययदर्शनमप्यस्त्विति चेन्न कारणाभावात् ॥ १८ ॥ यथावधिज्ञान दर्शनपूर्वकं तथा मनःपर्ययज्ञानेनापि दर्शनपुरस्सरेण भवितव्यमिति चेन्न किंकारणं ? कारणाभावात् । न, मुन्नःपर्ययदर्शनावरणमस्ति दर्शनावरणचतुष्टयोपदेशात् । तदभावात् तत्क्षयोपशमाभावे तन्निमित्तमनःपर्ययदर्शनोपयोगाभावः । किं च—

परकीयमनःप्रणालिकया तदधिगमात् ॥ १९ ॥ मनःपर्ययज्ञान स्वविषयेऽवधिज्ञानवत् न स्वमुखेन वर्तते । कथं तर्हि ? परकीयमनःप्रणालिकया । ततो यथा मनातीतानागतानर्थीश्रितयति न तु पश्यति तथा मनःपर्ययज्ञान्यपि भूतभविष्यंतौ वेत्ति न पश्यति । वर्तमानमपि मनोविषयं विशेषाकारेणैव प्रतिपद्यते ततः सामान्यपूर्वकवृत्त्यभावान्मनःपर्ययदर्शनाभावः । अलमतिप्रसंगिन्या कथया प्रकृतं प्रस्तूयते ।

भिन्नास्त्रवत्त्वं वा प्रदीपादीनां विषयभेदाद्भेदसिद्धेः ॥ २० ॥ अथवा भिन्नास्त्रवत्त्वं ज्ञानत्वं ज्ञानदर्शनावरणयोर्वेदितव्यं । कुतः प्रदीपादीनां विषयभेदाद्भेदसिद्धेः । ज्ञानविषया हि प्रदीपादयो ज्ञानावरणस्यास्त्रवाः । दर्शनविषयाश्च दर्शनावरणस्येति । अपि चाचार्योपाध्यायप्रत्यनीकत्वाकालाध्ययनश्रद्धाभावाभ्यां सात्त्विकानादरार्थश्रवणतीर्थोपरोधवद्भ्रुतगर्वमिथ्योपदेशवद्भ्रुतावमानस्वपक्षपरिग्रहपंडितत्वस्वपक्षपरित्यागावद्ध्रुतापोत्सृज्यादसाध्यपूर्वकज्ञानाधिगमशास्त्राविक्रियप्राणातिपातादयः ज्ञानावरणस्यास्त्रवाः । दर्शनमात्सर्योत्तरायनेत्रोत्पाटनेन्द्रियप्रत्यनीकत्वदृष्टिगौरवायतस्वापितादिवाशयनालस्यनास्तिव्यपरिग्रहसम्यग्दृष्टिसदूपणकुतीर्थप्रशंसाप्राणव्यपरोपणयतिजनजुगुप्सादयो दर्शनावरणस्यास्त्रवाः इत्यस्ति आलवभेदः । यथा जनयोः कर्मप्रकृत्योरास्त्रवभेदस्तथा—

दुःखशोकतापाक्रंदनबधपरिदेवनान्यात्मपरोभयस्थानान्यसद्वेद्यस्य ११

पीडालक्षणः परिणामो दुःखं ॥ १ ॥ विरोधिद्रव्योपनिपाताभिलषितवियोगानिघनिष्ठुरश्रवणा
दिबाह्यसाधनापेक्षादसद्वेद्योदयादुत्पद्यमानः पीडालक्षणः परिणामो दुःखमित्याख्यायते ।

अनुग्राहकसंबंधविच्छेदे वैक्लव्यविशेषः शोकः ॥ २ ॥ अनुग्राहकस्य बांधवादेः सबधविच्छेदे
तद्गतशयस्य चिंताखेदलक्षणः परिणामो वैक्लव्यविशेषो मोहकर्मविशेषः शोकोदयापेक्षः शोक इत्युच्यते ।

परिवादादिनिमित्तादाविलातःकरणस्य तीव्रानुशयस्तापः ॥ ३ ॥ परिवादः परिभवः
परुषवचनश्रवणादिनिमित्तापेक्षया कलुषातःकरणस्य तीव्रानुशयः परिणामः ताप इत्यभिधीयते ।

परितापजाश्रुपातप्रचुरविलापाद्याभिव्यक्तं क्रंदनमाक्रंदनं ॥ ४ ॥ परितापानीमित्तेनाश्रु-
पातप्रचुरविलापेनागविकारादिना चाभिव्यक्तं क्रंदनमाक्रंदनं प्रत्येतव्यं ।

आयुरिंद्रियवलप्राणवियोगकरणं बधः ॥५॥ भवधारणकारणस्यायुषः रूपादिग्रहणनिमित्तानां
इन्द्रियाणां कायादिवर्गणालबनवलस्योच्छ्वासलक्षणस्य च प्राणस्य परस्परवियोगकरणं बध इत्यवधार्यते ।

संक्लेशप्रवणं स्वपरानुग्रहाभिलाषत्रिषयमनुकंपाप्रायं परिदेवनं ॥ ६ ॥ संक्लेशपरिणामालं-
बनं स्वपरानुग्रहाभिलाषाविषय अनुकंपाप्रचुर परिदेवनमिति परिभाष्यते ।

दुःखातीयत्वात् सर्वेषां पृथग्वचनमिति चेन्न कतिपयविशेषसंबंधेन तज्जात्याख्या-
नात् ॥ ७ ॥ स्यान्मतं शोकादयो हि सर्वे दुःखातीयाः, ततो दुःखग्रहणादेव सिद्धः पृथगेषां वचनमन-
र्थकमिति ? तन्न किं कारणं ? कतिपयविशेषसंबंधेन तज्जात्याख्यानात् यथा गौरित्युक्ते अनिर्ज्ञातविशेषे तत्प्र-
तिपादननार्थं खडमुडशुक्लकृष्णाद्युपादानं क्रियते । तथा दुःखविषयास्त्रयासख्येयलोकभेदसमवात् दुःख-
मित्युक्ते विशेषानिर्ज्ञानात् कतिपयविशेषानिदर्शनेन, तद्विवेकप्रतिपत्तिः कथं स्यादिति शोकाद्युपादानं क्रियते ।
एते खल्वपि विषयः सुपरिग्रहीता भवन्ति । येषु लक्षणं प्रपचश्चेति ।

कथंचिदन्यत्वोपपत्तेश्च ॥ ८ ॥ यथा मूर्तिपिंडघटकपालाटीना मूर्तिमद्रूपद्रव्यार्थादेशात् स्यादनन्यत्वं ।
प्रतिनियतसस्यानादिपर्यायादेशात् स्यादन्यत्वम् । तथा दुःखशोकतापाक्रंदनबधपरिदेवनानामपीति सामा-
न्यादेशात् स्याद्दुःखपरिणामादनन्यत्वम्, प्रत्यर्थनियतहेतुभेदाहिताविशेषेदुःखशोकतापाक्रंदनबधपरिदेवनपर्या-
यादेशात् स्यादन्यत्वं ।

दुःखादीनां कर्त्रादिसाधनभावः पर्यायिपर्याययोर्भेदाभेदविवक्षोपपत्तेः ॥ ९ ॥ दुःखा-
दीनां शब्दानां कर्त्रादिसाधनत्वमवसेयम् । कुतः ? पर्यायिपर्याययोर्भेदाभेदविवक्षोपपत्तेः । यदा पर्यायिपर्याययो-
रभेदविवक्षा तदा तत्तायःपिंडवत्तत्परिणामादात्मैव दुःखयतीति दुःखमिति कर्तृसाधनत्वम् । यदा पर्यायिपर्याययो-
र्भेदविवक्षा तदा दुःखयत्यनेनास्मिन्निति वा दुःखमिति कारणादिसाधनत्वम् वस्तुंस्वरूपमात्रकथनात् । दुःखन-
दुःखमिति भावसाधनत्वम् वा । एव शोकादिष्वपि योज्यम् ।

तदेकांतावधारणेऽनुपपन्नं अन्यतरैकांतमंग्रहात् ॥ १० ॥ कर्त्रादिसाधनत्वं दुःखादीनामे-
कांतावधारणेऽनुपपन्नम् । कुतः ? अन्यतरैकांतमंग्रहात् । पर्यायमात्रत्वे तावदसत्यात्मनि विज्ञानादीनां करणादिसा-
धनत्वमयुक्तं कर्तृरभावात् । स्वातंत्र्यशक्तिविशिष्टार्थोपेक्षाणि हि शेषकारकाणि तदभावाद्भावमास्कदेयुः ।
कर्तृसाधनत्वमपि वा युक्तं करणादिसाध्यव्यपेक्षाभावात् । न च तेषां विज्ञानादीनां परस्परं प्रति साचिव्यमस्ति
युगपदुपजायमानत्वात् सव्येतरगोविषाणवत् । नाप्यतीतानागतानां वर्तमानं प्रति सहायभावोस्ति असत्त्वाद्द्व-
ध्यापुत्रवत् ।

क्षणिकत्वाच्च पूर्वानुभूतस्मरणाभावात् शोकादिपरिणामाभावः ॥ ११ ॥ पूर्वानुभूतं-
हि अर्थं विनष्टं चिंतयतः शोकादयो भवन्ति । नच क्षणिकत्वादे स्मरणमस्ति तदभावाच्छोकाद्य-

भावः । संतानादिति चेन्न तदभावादित्युक्तत्वात् । भावसाधनत्वमपि नोपपत्तिक्षमं भाववन्तमंतरेण भावस्य वृत्त्यभावात् । द्रव्यमात्रत्वे च क्रियागुणविरहात् पुरुषस्य निर्गुणत्व निःक्रियत्व वा दधानस्य सुखदुःखादिपरिणामप्राप्तिं प्रति कर्तृत्वाभावः । तदभावात् करणादीनामप्यभावः । अथ कर्त्रादि-साधनभावः कल्प्यते न तर्हि निर्गुणत्वं निष्क्रियत्व चात्मनोवतिष्ठते । तथाऽचेतनस्यापि दुःखादिपरिणाम प्रति कर्तृत्वाभावोनुपपन्नः । दुःखादीनां घटादिष्वचेतनेष्वदर्शनात् । यद्यचेतनस्यापि दुःखादयोभ्युपगम्येरन् चेतनाचेतनयोरविशेषः स्यात् । निःक्रियत्वेप्यधर्मनिमित्ताः पुरुषस्य दुःखादय इति चेन्न निःक्रियस्य धर्माधर्मोपार्जनविध्यभावात् तत्फलानुभवनाभावाच्च ।

तान्यात्मपरोभयस्थानि क्रोधाद्यावेशात् ॥ ११ ॥ तानि दुःखादीनि क्रोधाद्यावेशात् आत्म-परोभयस्थानि भवति । तद्यथा—यदा क्रोधाद्याविष्ट आत्मा स्वस्मिन् दुःखादीन्युत्पादयति तदात्मस्थानि भवति । यदा पुनरीश्वरः कपायवशात् परस्य दुःखादीनि जनयति तदा परस्थानि भवंति । यदा तूत्तमर्णा-दयः अधमर्णादिनिरोधे वर्तमानाः तज्जनितानि क्षुत्पिपासादीनि वाप्नुवंति तदोभयस्थानि ।

विद्यादीनामवगमनाद्यर्थत्वादिनिर्देश इति चेन्न विदेशचेतनार्थस्य ग्रहणात् ॥ १२ ॥ स्यान्मतं इमे चत्वारो विदयः विदातिर्विदातिविद्यतय. अवगमनलाभविचारसद्भावार्था एतेषां कस्यचिदपि सप्रहेऽभिप्रेतस्यार्थस्यागतेरनिर्देश इति तन्न किं कारणं ? विदेशचेतनार्थस्य ग्रहणार ॥ विदेः चुरादिष्यतस्य चेतनार्थस्येदं वेद्यमिति ।

तदसद्वेद्यमप्रशस्तत्वात् ॥ १३ ॥ तद्वेद्यमसादिति विशेष्यते । कुतः ? अप्रशस्तत्वात् । अनिष्ट-फलप्रादुर्भावकरणत्वादप्रशस्तमित्याख्यायते ।

दुःखाभिधानमादौ प्रधानत्वात् ॥ १४ ॥ दुःखग्रहणमादौ क्रियते । कुतः ? प्रधानत्वात् । कुतः पुनरस्य प्राधान्यं ? तद्विकल्पत्वात् । इतरेषां किमेतावत् एव विकल्पा ? नेत्याह—

शोकादिग्रहणस्य विकल्पोपलक्षणत्वादन्यसंग्रहः ॥ १५ ॥ इमे शोकादयः दुःखविकल्पा दुःखवि-कल्पानामुपलक्षणार्थमुपादीयन्ते तत्रोन्वेषामपि संग्रहो भवति । के पुनस्तौ ? अशुभप्रयोगपरपरिवादपैशुन्यानुकं-पाभावपरपरितापनांगोपागच्छदनभेदत्रनाडनत्रासनतर्जनभर्त्सनतक्षणध्रिर्शनबधनरोधनमर्दनदमनवाहनविहे-डनहेपणकायरौक्षपरनिदात्मप्रशसासक्लेशप्रादुर्भावनायुर्वहमानतानिर्दयत्वसत्त्वव्यपरोपणमहारभपरिग्रहविश्रमो-पघातवक्रशीलतापापकर्मजीवित्वानर्थदडविपमिश्रणशतजालपाशवागुरापजरयत्रोपायसर्जनबलाभियोगशस्त्रप्र-धानपापमिश्रभावाः । ते दुःखादयः आत्मपरोभयस्था असद्वेद्यस्यास्रवा वेदितव्याः ।

स्वतीर्थकरोपदेशविरोधादयुक्तिरिति चेन्न सर्वथा प्रश्नविनिवृत्तेः ॥ १६ ॥ स्यादेतत् यदि दुःखाधिकरणमसद्वेद्यहेतुः । ननु नाग्न्यानशनादितपःकरण दुःखहेतुरिति तदनुष्ठानोपदेशनं स्वतीर्थकरस्य विरुद्धं तदविरोधे च दुःखादीनामसद्वेद्यास्रवस्यायुक्तिरिति ? तन्न किं कारणं ? सर्वथा प्रश्नविनिवृत्तेः न तावदाहृतस्य प्रश्न उपपद्यते स्वतीर्थकरोपदेशव्याघातप्रसगात् । यस्य क्षणिकवाद. तस्यापि न युज्यते । सर्वदुःखशून्यानात्मकत्वाभ्युपगमे हिंसादिन्नत् दानादेरप्यकुशलत्वं दुःखहेतुतुल्यत्वादिति । तथेतरेषामपि हिंसादीनां दुःखहेतुत्वंन पापास्रवहेतुनाभ्युपगच्छता यमनियमपरिपालनविविधवेषानुष्ठानदुश्चरोपवास्रव-चर्यादीनां दुःखहेतुत्वात् तदनुष्ठानाविगोधप्रसगान्नोपपद्यते प्रश्न । किं च—

द्वेषासंभवात् ॥ १७ ॥ यथानिष्टद्रव्यसपर्काद्वेपोत्पत्तौ दुःखोत्पत्तिः न तथा बाह्याभ्यन्तरतपःप्रवृत्तौ धर्मध्यानपरिणतस्य यतेरनशनकेशलुचनादिकरणकारणापादितकायक्लेशोस्ति द्वेषसंभवः । तस्मान्नासद्वेद्य-बंधोस्ति । क्रोधाद्यावेशे हि सति स्वपरोभयदुःखादीनां पापास्रवहेतुत्वमिष्टं न केवलाना । किं च—

आहितप्रसादत्वात् ॥ १८ ॥ यथा यतिरहिंसादिकरणकारणोद्यतत्वादाहितप्रसाद. तथायमु-पवासादिकरणकारणेष्याहितप्रसादः अनशनादितपः करोतीति दुःखाद्यभावः । किं च—

प्रायश्चित्तोपदेशात् ॥ १९ ॥ कादाचित्कान्यकारणाविर्भूतक्रोधादिपरिणामे च सति तदुत्सिसृ-
क्षार्थं प्रायश्चित्तविधानं क्रियते ततः कथमिव यतेः-अनशनादितपश्चरणे क्रोधादिपरिणामो भवेत् ? । किं च-

अनुग्रहबुद्ध्या तद्व्यापाराद्दण्डपाटनवत् ॥ २० ॥ यथा भिषक् करुणार्दीकृतचेताः सयतस्यो-
परि अनुग्रहबुद्ध्या गंड पाटयस्तत्र क्रोधाद्यभावात् नापुण्यं बध्नाति । तथा अनादिसांसारिकजातिजरामरणवेद
नाजिघासाप्रत्यागूर्णो यतिः तदुपाये प्रवर्तमानः स्वपरस्थदुःखाहेतुत्वे सत्यपि क्रोधाद्यभावात् पापस्यावधकः ।
किं च-

मनोरत्या सौख्याभिधानात् ॥ २१ ॥ यथा दुखाभिभूतानामपि संसारिणां यत्र मनोरतिस्तत्र
सौख्यं तथानशनादिकरणस्य यतेर्मनोरतिसौख्यसान्निध्यात् अदोषः । उक्तं च-

पुरे वने वा स्वजने जने वा प्रसादशुभे द्रुमकोटरे वा ।

प्रियांगनाऽकेऽथ शिलातले वा मनोरतिं सौख्यमुदाहरति ॥ १ ॥ ✓

इति । यद्यसद्वेद्यस्यामी प्रयोगाः यथा द्वितीयस्य क आसन्न इत्युच्यते-

भूतवृत्त्यनुकंपादानसरागसयमादियोगः क्षांतिःशौचमिति सद्वेद्यस्य ॥ १२ ॥

आयुर्नामकर्मोदयवशाद्भवनाद्भूतानि ॥ १ ॥ तासु तासु योनिष्वायुर्नामकर्मोदयवशाद्भवनाद्भूत-
ानि सर्वे प्राणिन इत्यर्थः ।

व्रताभिसंबन्धिनो व्रतिनः ॥ २ ॥ व्रतानि वक्ष्यते अहिंसादीनि तदभिसंबन्धिनो ये ते व्रतिनः ।
ते द्वेषा आरभं प्रति निवृत्तौत्सुक्याः सयताः गृहिणश्च संयतासयताः ।

अनुकंपनमनुकंपा ॥ ३ ॥ अनुग्रहार्दीकृतचेतसः परपीडामात्मस्थामिव कुर्वतोऽनुकंपनमनुकंपा ।
भूतानि च व्रतिनश्च भूतव्रतिनः भूतव्रतिष्वनुकंपा भूतव्रत्यनुकंपा । 'साधनं कृता बहुलमिति' वृत्तिः ।
यथा गलचोपक इति । मयूरव्यंसकादित्वाच्च ।

स्वस्य परानुग्रहबुद्ध्याऽतिसर्जनं दानं ॥ ४ ॥ आत्मीयस्य वस्तुनः परानुग्रहबुद्ध्या अति-
सर्जनं दानमिति कथ्यते ।

संपरायनिवारणप्रवणोऽक्षीणाशयः सरागः ॥ ५ ॥ पूर्वोपात्तकर्मोदयवशादक्षीणाशयः सन्
संपरायनिवारणं प्रत्यागूर्णमनाः सराग इत्युच्यते ।

प्राणीन्द्रियेष्वशुभप्रवृत्तेर्विरतिः संयमः ॥ ६ ॥ प्राणेश्वेकेन्द्रियादिषु चक्षुरादिष्विन्द्रियेषु चाऽशुभ-
प्रवृत्तेर्विरतिः संयम इति निश्चीयते । सरागस्य संयमः सरागसयमः । सरागो वा संयमः सरागसयमः ।

आदिशब्देन संयमासंयमाऽकामनिर्जरावालतपोनुरोधः ॥ ७ ॥ संयमासंयमः अकामनि-
र्जरा वालतप इत्येतेषामादिशब्देनानुरोधः क्रियते । तत्र संयमासंयम अनात्यक्तिकी विरतिः । विषयानर्थ-
निवृत्तिं चात्माभिप्रायेणाकुर्वत पारतन्त्र्याद्भोगनिरोधोऽकामनिर्जरा यथार्थप्रतिपत्त्यभावादज्ञानिनो वाला
मिध्यादृष्ट्यादयस्तेषां तप वालतपः अग्निप्रवेशकारीपसादनादिप्रतीत ।

निरवद्यक्रियाविशेषानुष्ठानयोगः ॥ ८ ॥ निरवद्यस्य क्रियाविशेषस्यानुष्ठानं स योगः समा-
धिः । सम्यक् प्रणिधानमित्यर्थः । दण्डभावनिवृत्त्यर्थं च तस्य ग्रहणं क्रियते । भूतव्रत्यनुकंपादानं च सराग-
संयमादयश्च भूतव्रत्यनुकंपादानसरागसयमादयस्तेषां योगः भूतव्रत्यनुकंपादानसरागसयमादियोगः ।

धर्मप्राणिधानात्क्रोधादिनिवृत्तिः क्षांतिः ॥ ९ ॥ क्रोधादेः कषायस्य शुभपरिणामभावनापूर्विका निवृत्तिः क्षातिरित्युच्यते । ननु क्षमूपिति पित्वात् अङ्घ्रि क्षमेति भवितव्य सत्यमेवमेतत् यदि भूवादियु पठितस्य ग्रहणं स्यात् । इदं द्वित्रादिपीठितस्य क्षमूप सहने इत्यस्य रूप ।

लोभप्रकाराणामुपरमः शौचं ॥ १० ॥ लोभप्रकारेभ्यः उपरतः शुचिरित्युच्यते तस्य भावः कर्म वा शौच । के पुनर्लोभप्रकाराः ? स्वद्रव्यात्यागपरद्रव्यापहरणसान्यासिकानिन्हवदयः । इति करणप्रकारार्थहेत्वेव प्रकारादिव्यवच्छेदादियु दृष्टप्रयोग इति शब्दः । तत्रेह प्रकारार्थो गृह्यते एवप्रकाराः सदेवस्यान्वा इति ।

वृत्तिप्रसंगो लघुत्वादिति चेन्नान्योपसंग्रहार्थत्वात् ॥ ११ ॥ स्यान्मतं वृत्तिरत्र न्याय्या संयमादियोगक्षांतिशौचानीति । कुतः ? लघुत्वादिति ? तत्र किं कारणं ? अन्योपसंग्रहार्थत्वात् ।

इति करणानर्थक्यमिति चेन्नोभयग्रहणस्य व्यक्त्यर्थत्वात् ॥ १२ ॥ स्यादेतत् यद्यवृत्तिकरणमन्योपसंग्रहार्थमिति शब्दोपादानस्यापि तदेव प्रयोजनमिति तस्यानर्थक्यमिति तत्र किं कारणं ? उभयग्रहणस्य व्यक्त्यर्थत्वात् । व्यक्त्यर्थमुभय गृह्यते । के पुनस्ते गृह्यमाणाः अर्हत्पुजाकरणपरतापतावालवृद्धः तपस्विवैयावृत्त्योद्योगार्जवविनयप्रधानतादयः ।

व्रतिग्रहणमनर्थकमिति चेन्न प्राधान्यख्यापनार्थत्वात् ॥ १३ ॥ स्यान्मतं भूतग्रहणादेव सिद्धव्रतिग्रहणमनर्थकं सामान्यनिर्देशस्य सर्वविशेषव्यापित्वाविरोधादिति ? तत्र किं कारणं ? प्राधान्यख्यापनार्थत्वात् । भूतेषु यानुकंपा तस्या व्रतिष्वनुकंपा प्रधानभूतेत्ययमर्थः ख्याप्यते ।

नित्यानित्यात्मकत्वेऽनुकंपादिसिद्धिर्नान्यथा ॥ १४ ॥ इव्यत्वाद्यन्वयादेशानित्यतामजहतः नैमित्तिकपरिणाममुखेनानित्यतामस्कदतः जीवस्यानुकंपादयः परिणामविशेषा युज्यते नान्यथा । यदि नित्यत्वमेव स्यात् विक्रियाभावात् अनुकंपादिपरिणत्यभावः तदभ्युपगमे च नित्यताव्याघातः । क्षणिकैकातेपि पूर्वोत्तरावग्राहकैकविज्ञानाभावात् अनुकंपादिप्रच्यवः । सस्करादिर्त चेन्न तस्याप्यनित्यत्वात् । ज्ञानाज्ञानभावेवांनुपपत्तेः । आह उक्ताः सदसत्प्रकारस्य वेदनीयस्योपादानहेतवः । अथ अनतरस्यानतप्रवाहसंसारोत्पत्तौ कारणस्य मोहस्यात्मलाभे को हेतुरित्यत्रोच्यते—

केवलिश्रुतसंघधर्मदेवावर्णवादो दर्शनमोहस्य ॥ १३ ॥

करणक्रमव्यवधानातिवर्तिज्ञानोपेताः केवलिनः ॥ १ ॥ करणं चक्षुरादि, कालभेदेन वृत्तिः क्रमः, कुड्यादिनाऽतर्धानं व्यवधानं एतान्यतीत्य वर्तते । ज्ञानावरणस्यात्यतसंक्षये आविर्भूतमात्मनः स्वाभाविकं ज्ञानं तद्वतः अर्हंतो भगवतः केवलिन इति व्यपादिश्यते ।

तदुपनिष्टं बुद्ध्यतिशयार्द्धियुक्तगणधराधारितं श्रुतं ॥ २ ॥ तैर्व्यपगतारागद्वेषमोहैरुपनिष्टं बुद्ध्यतिशयार्द्धियुक्तं गणधरैरेवधारितं श्रुतमित्युच्यते तद्विस्तरतो व्याख्यातं ।

रत्नत्रयोपेतः श्रवणगणः संघः ॥ ३ ॥ सम्यग्दर्शनादिरत्नत्रयभावनापराणा चतुर्विधाना श्रवणाना गणः संघ इति कथ्यते ।

एकस्यासंघत्वमिति चेन्नानेकव्रतगुणसंहननादेकस्यापि संघत्वसिद्धेः ॥ ४ ॥ स्यादेतत् संघो गणो वृंदमित्यनर्थोतर तस्य कथमेकस्मिन् वृत्तिरिति ? तत्र किं कारणं अनेकव्रतगुणसहननादेकस्यापि संघत्वसिद्धेः उक्तं च—

सद्यो गुणसंघादो कम्माणविमोखदो हवदि सद्यो ।

दंसणणाणचरित्ते सघादितो हवदि सद्यो ॥ १ ॥ ✓

अहिंसादिलक्षणो धर्मः ॥ ५ ॥ तस्मिन् जिनप्रवचने निर्दिष्टोऽहिंसादिलक्षणो धर्म इत्युच्यते ।

देवशब्दो व्याख्यातार्थः ॥ ६ ॥ देवाश्चतुर्णिकाया इत्यत्र देवशब्दो व्याख्यातार्थः ।

अंतःकलुषदोषादसद्भूतमलोद्भावनपवर्णवादः ॥ ७ ॥ गुणवत्सु महत्सु स्वमतिकलुषदोषात् असद्भूतमलोद्भावनमवर्णवाद इति वर्ण्यते । केवलिश्रुतसंबन्धमदेवानामवर्णवादः केवलिश्रुतसंबन्धमदेवावर्णवादः ।

पिंडाभ्यन्वहारजीवनादिवचनं केवलिषु ॥ ८ ॥ पिंडाम्यन्वहारजीविनः केवलदशानिर्हरणाः अर्थाव्रूपात्तपरिग्रहाः कालभेदवृत्तज्ञानदर्शनाः केवलिन इत्यादिवचनं केवलिष्ववर्णवादः ।

मांसभक्षणानवद्याभिधानं श्रुते ॥ ९ ॥ मांसमत्स्यभक्षणं मधुसुरापानं वेदनादितमैथुनोपसेवा-
रात्रिभोजनमित्यवमाद्यनवद्यमित्यनुज्ञानं श्रुतेऽवर्णवादः ।

शूद्रत्वाशुचित्वाद्यात्रिभावनं संघे ॥ १० ॥ एते श्रवणाः शूद्राः अस्नानमलादिग्धांगाः अशु-
चयो दिगम्बराः निरपत्रपा इहैवेति दुःखमनुभवति परलोके कुतश्च सुखिन इत्यादिवचनं संघेऽवर्णवादः ।

निर्गुणत्वाद्यभिधानं धर्मे ॥ ११ ॥ जिनोपदिष्टो दशविकल्पो धर्मः निर्गुणः तदुपसेविनो ये ते चासुरा भवति । इत्येवमाद्यभिधानं धर्मावर्णवादः ।

सुरामांसोपसेवाद्यघोषणं देवावर्णवादः ॥ १२ ॥ सुरा मांसं चोपसेवन्ते देवाः अहल्यादि-
ष्यासक्तचेतसः इत्याद्याघोषणं देवावर्णवादः ॥

दर्शनं मोहयति मोहनं वा दर्शनमोहः ॥ १३ ॥ दर्शनमुक्तलक्षणं तत्त्वार्थश्रद्धानमित्यत्र, दर्शनं मोहयतीति दर्शनमोहः दर्शनस्य मोहनं वा दर्शनमोहः तस्य दर्शनमोहस्यैते आस्रवा वेदितव्याः । आह यदेते दर्शनमोहस्यापादकाः परिणामा निश्चीयन्ते । क इदानीमनंतरोद्दिष्टस्य चारित्रमोहस्यास्रव इत्यत्रोच्यते-

कपायोदयात्तीव्रपरिणामश्चारित्रमोहस्य ॥ १४ ॥

द्रव्यादिनिमित्तवशात् कर्मपरिपाक उदयः ॥ १ ॥ प्रागुपात्तस्य कर्मणः द्रव्यादिनिमित्तव-
शात् फलप्राप्तिः परिपाक उदय इति निश्चीयते । कपायो निरुक्तः । कपायस्य उदयः कपायोदयः तस्मात् कपायोदयात् ।

तीव्रपरिणामशब्दावुक्तार्थौ ॥ २ ॥ तीव्रमद इत्यत्र तीव्रशब्दो व्याख्यातार्थः तद्भाक् परिणामः इत्यत्र परिणामशब्दो वर्णितार्थः ।

चारित्रं मोहयति मोहनं वा चारित्रमोहः ॥ ३ ॥ चारित्रमुक्तलक्षणं तन्मोहयति मोहनं वा तस्य चारित्रमोह इति निर्दिश्यते तस्य चारित्रमोहस्य कपायोदयानिमित्तः तीव्रपरिणामो यः स आस्रव इति वेदितव्यः । स किंस्वरूपः । इति चेदुच्यते-जगदनुग्रहतत्रशीलव्रतभाषितात्मतपास्विजनगर्हणधर्माध्वंसनतद-
तरायकरणशीलगुणदेगसयतविरातिप्रच्यावनमधुमद्यमासाविरतचित्तश्रमापादानवृत्तसदूयणसाङ्गिष्टलिङ्गव्रतधार-
णस्वपरकपायोत्पादनादिलक्षणः कपायवेदनीयस्य आस्रवः । उत्प्रहासदीनाभिहासित्वकंदर्पोपहसनबहुप्रलापा-
पहासशीलता हास्यवेदनीयस्य । विचित्रपरक्रीडनपरतौचित्यावर्जनवहुविषपीडाभावदेशाद्यनौत्सुक्यप्रीति-
संजवनादिः रतिवेदनीयस्य । पररतिप्रादुर्भावनरतिविनाशनपापशीलसंसर्गताकुलालक्रियाप्रोत्साहनादिः, अरतिवेदनीयस्य । स्वशोकामोदशोचनपरदुःखाविष्करणशोकप्लुताभिनदनादिः शोकवेदनीयस्य । स्वयं भय-
परिणामपरभयोत्पादननिर्दयत्वत्रासनादिर्भयवेदनीयस्य । सद्गर्मापन्नचतुर्वर्णविशिष्टवर्गकुलक्रियाचारप्रवणजु-
गुप्सापरिवादशीलत्वादिर्जुगुप्सावेदनीयस्य । प्रकृष्टक्रोधपरिणामातिमान्नितेष्वान्यापारालीकाभिधायितातिसं-
धानपरत्वप्रवृद्धरागपरागनागमनादरवामलोचनाभावाभिष्वंगतादिः ह्रीवेदस्य । स्तोकक्रोधजैहानिर्वृत्यानुत्सि-
क्तत्रालोभत्वागनासमव्याह्वरागत्वस्वदारसतोपेर्ष्याविशेषोपरमज्ञानगंधमाल्याभरणानादरादिः पुवेदनीय-

स्य । प्रचुरक्रोधमानमायालोभपरिणामगुह्योद्विग्व्यपरोपणस्त्रीपुसानगव्यसनित्वशीलव्रतगुणधारिप्रब्रज्याश्रित-
प्रथमपरागनावस्कंदनरागतीव्रानाचारादिर्नपुसकवेदनीयस्य । आह—मोहनीयस्यानेऽविकल्पस्यास्त्रभेदो
निर्दिष्टः । इदानीं आयुश्चतुष्टयस्यास्त्रभेदो वक्तव्य इति । तत्राद्यस्य नियतकालपरिपाकस्यायुषः कारण-
प्रदर्शनार्थमिदमुच्यते—

बह्वारंभपरिग्रहत्वं नारकस्यायुषः ॥ १५ ॥

संख्यावैपुल्यवाचिनो बहुशब्दस्य ग्रहणमविशेषात् ॥१॥ अथ बहुशब्दः अस्यैव संख्यापदं एकः,
द्वौ बहव इति । अस्ति वैपुल्यवाची बहुरोदनो बहुसूप इति । तस्य द्विप्रकारस्यापि ग्रहणमिह न विरुध्यते ।
कुतः विशेषात् ।

आरंभो हैस्रं कर्म ॥ २ ॥ हिंसनशीलाः हिंसाः तेषां कर्म हैस्रं आरंभ इत्युच्यते । बहव आरंभः
बह्वारंभः बहुर्वा आरंभो बह्वारंभः ।

ममेदमिति संकल्पः परिग्रहः ॥ ३ ॥ ममेदं वस्तु अहमस्य स्वामीत्यात्मात्मीयाभिमानः संकल्पः
परिग्रह इत्युच्यते । बह्वारंभः परिग्रहा यस्य स बह्वारंभपरिग्रहः तस्य भावः बह्वारंभपरिग्रहत्वं नारकस्यायुषः
आस्त्रवो भवति । एतदुक्तं भवति—परिग्रहप्रणिधानप्रयुक्तः तीव्रतरपरिणामा हिंसापरा बहुशो विज्ञप्ताश्चानु-
मताः भाविताश्च तत्कृतकर्मात्मसात् करणात् तप्तायः पिडवन् अहितक्रोधाद्यर्था नारकस्यायुषः आस्त्रव इति
संक्षेपः । तद्विस्तरस्तु मिथ्यादर्शनश्लिष्टाचारतोत्कृष्टमानताशैलभेदसदृशरोपतीव्रलोभानुरागानुकंपादीनभाव-
परपरितापातः प्रणिधानबधबंधनाभिनिवेशप्राणभूतजीवसत्त्वाजस्रोपघातपरिणामप्राणबधात्मकानृतवचनशील-
त्वपरस्वहरणानिभृताभिष्वगपरिणाममैथुनोपसेवनाविरतिमहारभवशीकृतेन्द्रियताकामभोगाभिलाषप्रवृद्धता नैः-
शील्यपापनिमित्ताहाराभिप्रायस्थिरवैरनृशंसासमीक्षितक्रदनकारितानिरनुग्रहस्वाभाव्ययातिसमयभेदतीर्थकरासा-
दनकृष्णलेश्याभिजातरौद्रध्यानमरणकालत्वादिलक्षणो विज्ञेयः । आह उक्तो नारकस्यायुष आस्त्रवः तैर्य-
ग्योनस्येदानीं वक्तव्य इत्यत्रोच्यते—

माया तैर्यग्योनस्य ॥ १६ ॥

चारित्रमोहोदयात् कुटिलभावां माया ॥ १ ॥ चारित्रमोहकर्मोदयाविर्भूत आत्मनः कुटिल
स्वभावः मायेति व्यपदिश्यते । सा माया निष्कृतितैर्यग्योनस्यायुष आस्त्रव इति संक्षेपः । प्रपचस्तु—मि-
थ्यात्वोपष्टंभाधर्मदेशनानल्पारंभपरिग्रहनिष्कृतिकूटकर्मावनिभेदसदृशरोपनिःशीलताशब्दालिंगवचनातिसंधानप्रि-
यताभेदकरणार्थोद्भावनवर्णगधरसस्पर्शन्यत्वापादनजातिकुलशीलसदूषणाविसवादानाभिसाधिमिथ्याजीवित्व-
सद्गुणव्यपलापासद्गुणख्यापननीलकपोतलेश्यापरिणामार्तध्यानमरणकालतादिलक्षणः प्रत्येतव्यः । आह—
व्याख्यातस्तैर्यग्योनस्यायुष आस्त्रव । इदानीं मानुषस्यायुषः को हेतुरित्यत्रोच्यते—

अल्पारंभपरिग्रहत्वं मानुषस्य ॥ १७ ॥

नारकायुरास्त्रवविपरीतो मानुषस्य ॥ १ ॥ नारकायुरास्त्रवो व्याख्यातः तद्विपरीतो मानुष-
स्यास्त्रव इति संक्षेपः व्यासस्तु—मिथ्यादर्शनालिंगितमतिविनीतस्वभावताप्रकृतिभद्रतामार्दवाजर्वसमाचार-
सुखप्रज्ञापनीयतावालकाराजिसदृशरोषप्रगुणव्यवहारप्रायताऽल्पारंभपरिग्रहसंतोषाभिरतिप्राण्युपघातविरमणप्र-
दोषकर्मनिवृत्तिस्वागताभिभाषणामौख्यप्रकृतिमधुरतालोकयात्रानुग्रहौदासीन्यानुस्यूताल्पसक्लेशतागुरुदेवता --
तिथिपूजासंविभागशीलताकपोतपीतलेश्योपश्लेषधर्मध्यानमरणकालतादिलक्षणः । किमेतावानेवायुषो मानुष-
स्यास्त्रव ? इत्युच्यते—

स्वभावमार्दवं च ॥ १८ ॥

उपदेशानपेक्षं स्वभावमार्दवं ॥२॥ सृदोर्भावः कर्म वा मार्दवं । स्वभावेन मार्दवं स्वभावमार्दवं च ।

उपदेशानपेक्षमित्यर्थः । ननु पूर्वत्र व्याख्यातमिदं पुनर्ग्रहणमनर्थकं सूत्रेणुपात्तमिति कृत्वा पुनरिदमुच्यते—

एकयोगीकरणमिति चेन्नोत्तरापेक्षत्वात् ॥ १ ॥ स्यान्मत एको योगः कर्तव्यः—अल्पारंभपरिग्रहत्वं स्वभावमार्तत्र मानुषस्येति ? तत्र किं कारणं ? उत्तरापेक्षत्वात् । देवस्यायुष कथमयमासूयः स्यादिति पृथक्करणं । किमेतदेव द्वितीय मानुषस्यायुषः ? नेत्युच्यते—

निःशीलव्रतत्वं च सर्वेषां ॥ १९ ॥

च शब्देयिकृतममुच्चयार्थं ॥ १ ॥ अल्पारंभपरिग्रहत्वं मानुषस्यायुः निःशीलव्रतत्वं वेत्याधिकृत-समुच्चयार्थश्रवणः क्रियते । शीलानि च व्रतानि च शीलव्रतानि निःक्रातः शीलव्रतेभ्यः निःशीलव्रतः तस्य भावः निःशीलव्रतत्वः ।

सर्वेषां ग्रहणं सकलास्रवप्रतिपत्त्यर्थं ॥ २ ॥ सकलस्यायुष आस्रवप्रतिपत्तिः कथं स्यादिति सर्वेषामित्युच्यते ।

देवायुषोपि प्रसंग इति चेन्नातिक्रान्तापेक्षत्वात् ॥ ३ ॥ यदि सर्वेषां ग्रहणं सकलसंग्रहार्थं क्रियते देवायुषोप्ययमास्रव प्रसक्तः ? नैष दोषः अतिक्रान्तापेक्षत्वात् अतिक्रान्तानामायुषां सर्वेषामास्रव इत्यपेक्ष्यते ।

पृथक्करणात् सिद्धेरानर्थक्यमिति चेन्न भोगभूमिजायत्वत्वात् ॥ ३ ॥ स्यादेतत् पृथक्करणा-देवातिक्रान्तायुष्यापेक्षा सिध्यति यदि मानुषायुरास्रव एवेष्टः स्यात् तत्रैव क्रियते ततः सर्वेषां ग्रहणमनर्थकमिति तत्र किं कारणं ? भोगभूमिजायत्वत्वात् । भोगभूमिजापेक्ष्य निःशीलव्रतत्वं देवस्यायुष आस्रव इत्येतस्य प्रदर्शनार्थं सर्वेषामित्युच्यते । आह—त्रयाणामास्रवविविक्तः । इदानीं देवस्यायुषो विभ्रियता-मित्यत्रोच्यते—

सरागसंयमसंयमासंयमाकामनिर्जरावालतपांसि देवस्य ॥२०॥

व्याख्याताः सरागसंयमादयः ॥ १ ॥ शुभपरिणामाः सरागसंयमादयः व्याख्याताः ते देवस्यायुष आस्रव हेतवो भवतीति संक्षेपः । विस्तरस्तु कल्याणमित्रसंबन्धायतनोपसेवासद्धर्मश्रवणा-गौरवदर्शनानवद्यप्रोपवासास्तपोभावनादिषु अनधिगतजीवाजीवा वालतपसः अनुपलब्धतत्त्वस्वभावा-ज्ञानकृतसंयमासंक्षेपभावविशेषात् केचिद्भवनव्यंतरादिषु सहस्रारपर्यन्तेषु मनुष्यतिर्यक्ष्वपि च । आकामनिर्ज-राक्षुत्पृष्णानिरोधब्रह्मचर्यभूषण्यमलवारणपरितापादिभिः परिखेदितमूर्त्यः नारकाः निरोधकवधनवद्धाः दी-र्घकालरोगिणः असंक्षिप्ताः तस्मिन्निरोधरपातिनः अनगनज्वलनजलप्रवेगनविषभक्षणधर्मबुद्धयः व्यत-रमानुपतिर्यक्षुः । निःशीलव्रताः सानुकपद्व्यायाः जलराजितुल्यरोपाः भोगभूमिसमुत्पन्नाश्च व्यतरादिषु जन्म प्रतिपद्यन्ते । इत्युक्ते देवस्यायुष आक्रान्तभेद आस्रवः । किमेतानानेव देवायुरास्रवविधिराहोस्विदन्वोप्यस्ती-त्यत्रोच्यते—

सम्यक्त्वं च ॥ २१ ॥

किं ? देवस्यायुष आस्रव इत्यनुवर्तते ।

उक्तं सम्यक्त्वलक्षणं ॥ १ ॥

अविशेषाभिधानेपि सौधर्मादिविशेषगतिः पृथक्करणात् ॥ २ ॥ सम्यक्त्वं देवस्यायुष आस्रव इत्यविशेषाभिधानेपि सौधर्मादिविशेषगतिर्भवति । कुतः ? पृथक्करणात् यद्यविशेषगतिरेवेष्टा स्यात् पृथक्कर-णमनर्थकं स्यात् पूर्वसूत्रे एवोच्यते । यद्येव पूर्वसूत्रे उक्त आस्रवविधिः अविशेषेण प्रसक्तः, तेन सरागसंयम-संयमासंयमास्रवपि भवनावास्याद्यायुष आस्रवौ प्रसक्तौ ?

नातस्तस्मिन्नेः ॥ ३ ॥ नैष दोषः । कुतः ? अतस्तस्मिन्नेः । यत एव सम्यक्त्वं सौधर्मादिष्विति नियम्यते तत एव तयोरपि नियमसिद्धिः । नासति सम्यक्त्वे सरागसयमसयमासयमव्यपदेश इति । आह—आयुषोनतर यानिर्दिष्ट नाम तस्य क आस्रव इत्यत्रोच्यते—तत्र तद्विधिमशुभं शुभं वेति । तत्राशुभनामास्रवप्रतिपत्त्यर्थमारभ्यते—

योगवक्रता विसवादनं चाऽशुभस्य नाम्नः ॥ २२ ॥

कायवाङ्मनसां कौटिल्येन वृत्तिर्योगवक्रता ॥ १ ॥ कायवाङ्मनांसि व्याख्यातानि तेषां कुटिलता योगवक्रता इत्युच्यते । अनार्जव प्रणिधानमिति यावत् ।

विसंवादनमन्यथाप्रवर्तनं ॥ २ ॥ अन्येन प्रकारेण प्रवर्तनं प्रतिपादनं विसंवादनमिति विज्ञायते ।

योगकृतैवेति चेत्सत्यमात्मांतरेपि तद्भावप्रयोजकत्वात् पृथग्वचनं ॥ ३ ॥ स्यादेतत् अन्यथाप्रवर्तनं विसंवादनं तदेव योगवक्रतापीति पृथग्रहणमनर्थकमिति ? सत्यमेवमेतत् किंतु आत्मांतरेपि तद्भावप्रयोजकत्वात् पृथग्वचनं । सम्यगभ्युदयनिःश्रेयसार्थासु क्रियासु प्रवर्तमानमन्यं कायवाङ्मनोभिर्विसवादनं—मैवं कार्षीरेवं कुर्विति कुटिलकृतया प्रवर्तनं विसंवादनं । आत्मगता योगवक्रता, इत्ययमनयोर्भेदः ।

चशब्दोऽनुक्तसम्युच्यार्थः ॥ ४ ॥ चशब्दः क्रियते अनुक्तस्यास्रवस्य समुच्चयार्थः । कः पुनरसौ ? मिथ्यादर्शनपिण्डानतास्थिरचित्तस्वभावताकूटमानतुलाकरणसुवर्णमणिरत्नाद्यनुकृतिकुटिलसाक्षित्वांगोपांगव्यापनवर्णगंधरसस्पर्शान्यथाभावनयंत्रप्रजरक्रियाद्रव्यांतरविषयसंबन्धनिकृतिभूयिष्ठतापरनिंदात्मप्रशंसानृतवचनपरद्रव्यादानमहारंभपरिग्रहोऽज्वलवेषरूपमदपरुषासत्यप्रलापाक्रोशमौर्ख्यसौभाग्योपयोगवशीकरणप्रयोगपरकुतूहलोत्पादनालंकारादरचैत्यप्रदेशगंधमाल्यधूपदिमोषणविलंबनोपहासेष्टकापाकदवाग्निप्रयोगप्रतिमायतनप्रतिश्रयारामोद्यानविनाशतीव्रक्रोधमानमायालोभपापकर्मापजीवनादिलक्षणः । स एष सर्वोऽशुभस्य नाम्नः ।

आह—अथ शुभनामकर्मणः क आस्रव इत्युच्यते—

तद्विपरीतं शुभस्य ॥ २३ ॥

ऋजुयोगोऽविसंवादनं च ॥ १ ॥ तद्विपरीतं कायवाङ्मनसां ऋजुत्वमविसंवादनं च तद्विपरीतमित्युच्यते । चशब्देन धार्मिकदर्शनसंभ्रमसद्भावानयनसंसरणभीरुताप्रमादवर्जनासंभेदचरिततादयो यथोक्ताऽशुभविपरीताः परिणामाः शुभनाम्न आस्रवाः प्रत्येतव्याः । आह—किमेतावानेव शुभनामास्रवविधिः । उत काश्चिदस्ति प्रतिविशेषः ? इत्युच्यते—यदिद तीर्थकरनामकर्म अनंतानुपमप्रभावमचिल्यविभूतिविशेषकारणं त्रैलोक्यविजयकरं तस्यास्रवविधिविशेषोऽस्तीति । यद्येवमुच्यतां तस्यास्रव इत्यत इदमारभ्यते—

दर्शनविशद्धिर्विनयसंपन्नता शीलव्रतेष्वनतिचारोऽभीक्षणज्ञानोपयोग-

संवेगौ शक्तितस्त्यागतपसी साधुसमाधिर्वैयावृत्यकरणमर्हदा-

चार्यवहुश्रुतप्रवचनभक्तिरावश्यकापरिहाणिर्मार्गप्रभावना

प्रवचनवत्सलत्वमिति तीर्थकरत्वस्य ॥ २४ ॥

जिनोपदिष्टे निर्ग्रन्थे मोक्षवर्त्मनि रुचिः निःशंकितत्वाद्यष्टांगा दर्शनविशुद्धिः ॥ १ ॥ जिनेन भगवताऽर्हता परमेष्ठिनोपदिष्टे निर्ग्रन्थलक्षणे मोक्षवर्त्मनि रुचिर्दर्शनविशुद्धिः । तस्या अष्टावगानि—निःशक्तित्वं, निःकांक्षता, विचिकित्साविरहः, अमूढदृष्टिता, उपबृहणं, स्थितिकरणं, वात्सल्यं, प्रभावनं—चेति । तत्रेहलोकपरलोकव्याधिमरणासंयमारक्षणाकास्मिन्सप्तत्रिंशद्भूयानिर्मुक्ता—अर्हदुपदिष्टे वा प्रवचने किमिदं स्याद्वा नवेति शंकानिरासो निःशक्तित्वं । उभयलोकविषयोपभोगाकाक्षानिर्मुक्ता—कुदृष्ट्यतराकांक्षा-

निरासो वा निःकांक्षता । गरीराद्यशुचिस्वभावमवगम्य शुचीनि मिथ्यासंकल्पापनयः, अर्हत्प्रवचने वा इद-
मयुक्तं घोर कष्ट न चेदिदं सर्वमुपपन्नमित्यशुभभावनाधिरह. निर्बिचिकित्सता । बहुविधेषु दुर्नयदर्शनवत्सु
तत्त्ववदाभासमानेषु युक्त्यभाव परीक्षाचक्षुषा व्यवसाय्य विरहितमोहता अमूढदृष्टिता । उत्तमक्षमादिभाव-
नयात्मनो धर्मपरिवृद्धिकरणमुपवृहण । कषायोदयादिषु धर्मपरिभ्रगकारणेषु उपस्थितेष्व्वात्मनो धर्मप्रच्यवन
परिपोलन स्थिनीकरण । जिनप्रणीतधर्माभूते नित्यानुरागता वात्सल्य । सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्ररत्नत्रयप्रभा-
वेनात्मन. प्रकाशन प्रभावनं ।

ज्ञानादिषु तद्वत्सु चादरः कषायनिवृत्तिर्वा विनयसंपन्नता ॥ २ ॥ सम्यग्ज्ञानादिषु मो-
क्षसाधनेषु तत्साधनेषु गुणादिषु च स्वयोग्यवृत्त्या सत्कार आदर कषायनिवृत्तिर्वा विनयसपन्नता ।

चारित्रविकल्पेषु शीलव्रतेषु निरवद्या वृत्तिः शीलव्रतेष्वनतिचारः ॥ ३ ॥ अहिंसादिषु
व्रतेषु तत्परिपोलनार्थेषु च क्रोधवर्जनादिषु शीलेषु निरवद्या वृत्ति. कायवाच्यनसा शीलव्रतेष्वनतिचार
इति कथ्यते ।

ज्ञानभावनायां नित्ययुक्तता ज्ञानोपयोगः ॥ ४ ॥ मत्यादिविकल्पं ज्ञान जीवादिपदार्थस्वत-
त्त्वविषय प्रत्यक्षपरोक्षलक्षणं अज्ञाननिवृत्त्यव्यवहितफल हिताहितानुभयप्राप्तिपरिहारोपेक्षाव्यवहितफलं यत्तस्य
भावनाया नित्ययुक्तता ज्ञानोपयोगः ।

संसारदुःखाभित्यभीरुता संवेगः ॥ ५ ॥ शारीरं मानस च बहुविकल्पं प्रियविप्रयोगाप्रिय-
संयोगेप्सितालाभादिजनितं संसारदुःखं यदातिकष्ट ततो नित्यभीरुता संवेगः ।

परप्रीतिकरणातिसर्जनं त्यागः ॥ ६ ॥ आहारो दत्तः पात्राय तस्मिन्नहनि तत्प्रीतिहेतुर्भवति,
अभयदानमुपपादितमेकभवव्यसननोदनकर । सम्यग्ज्ञानदान पुनः अनेकभवशतसहस्रदुःखोत्तरणकारणमत-
एतन्निविधं यथाविधिप्रातिपद्यमानं त्यागव्यपदेशभागभवति ।

अनिगूहितवीर्यस्य मार्गाविरोधिकायक्लेशस्तपः ॥ ७ ॥ शरीरमिदं दुःखकारणमनित्यमशुचि,
नास्य यथेष्टमोगाधिना परिपोषो युक्त, अशुच्यपीदं गुणरत्नमचयोपकारीति विचिंत्य विनिवृत्तविषयसुखा-
मिष्वगस्य स्वकार्यं प्रत्येतददृष्टकामिव नियुजानस्य यथाशक्तिमार्गाविरोधि कायक्लेशानुष्ठान तप इति निश्चीयते

मुनिगणतपःसंधारणं समाधिः भांडागागनिप्रशमनवत् ॥ ८ ॥ यथा भांडागारे दहने समु-
त्थिते तत्प्रशमनमनुष्ठीयते ब्रह्मपकारस्वात् तथानेकव्रतशीलसमृद्धस्य मुनिगणस्य तपस कुतश्चित् प्रत्युह
समुत्थिते तत्संधारण समाधिरिति समाख्यायते ।

गुणवद्दुःखोपनिपाते निरवद्येन विधिना तदपहरणं वैद्यावृत्त्यं ॥ ९ ॥ गुणवतः साधु-
जनस्य दुःखे सन्निहिते निरवद्येन विधिना तदपहरणं ब्रह्मपकार वैद्यावृत्त्यमिति व्याख्यायते ।

अर्हदाचार्येषु बहुश्रुतेषु प्रवचने च भावविशुद्धियुक्तो नुरागो भक्तिः ॥ १० ॥ अर्हदाचा-
र्येषु केवलश्रुतज्ञानादिदिव्यनयनेषु परहिनकरप्रवृत्तेषु स्वपरसमयाविस्तरनिश्चयज्ञेषु च बहुश्रुतेषु प्रवचने च
श्रुतदेवतामन्निविगुणावोगदुरासदे मोक्षपदभवनारोहणसुरचितसोपानभूते भावविशुद्धियुक्तो नुरागः, भक्तिः,
त्रिविधा कल्प्यते ।

पण्णामावश्यकक्रियाणां यथाकालं प्रवर्तनमावश्यकापरिहाणिः ॥ ११ ॥ षडावश्यकक्रि-
या -सामायिक चतुर्विंशतिस्तव वदना प्रतिक्रमण प्रत्याख्यान कायोत्सर्गश्चेति । तत्र सामायिकं सर्वसावध-
योगनिवृत्तिलक्षणं चित्तस्यैकत्वेन ज्ञाने प्रणिधान । चतुर्विंशतिस्तवः तीर्थकरगुणानुकीर्तनं, वदना त्रि-
शुद्धिः द्वासाना चतुःशिरोवर्तनः, द्वादशावर्तना । अतीतदोषनिवर्तन प्रतिक्रमण, अनागतदोषापोहन
प्रत्याख्यान, परिमितकालविषया गरीरे ममत्त्वनिवृत्ति. कायोत्सर्गः । इत्येतासां पण्णामावश्यकक्रियाणां यथा
कालप्रवर्तनं अनौत्सुक्यं आवश्यकापरिहारिरिति परिभाष्यते ।

ज्ञानतपोजिनपूजाविधिना धर्मप्रकाशनं मार्गप्रभावनं ॥ १२ ॥ ज्ञानरविप्रभया परसमयख-
द्योततिरस्कारिण्या, सत्तपसा महोपवासादिलक्षणेन सुरपतिविष्टरप्रकपनाहेतुना, जिनपूजया वा भव्यजन-
कमलखडप्रबोधनप्रभाकरप्रभया, सद्धर्मप्रकाशन मार्गप्रभावनमिति सभाव्यते ।

वत्से धेनुवत्सधर्माणि स्नेहः प्रवचनवत्सलत्वं ॥ १३ ॥ यथा धेनुवत्सेऽकृत्रिमस्नेहमुत्पादयति
तथा सधर्माणप्रवलोक्य तद्गतस्नेहार्द्राकृतचित्तता प्रवचनवत्सलत्वमित्युच्यते । यः सधर्माणि स्नेह. स एव
प्रवचनस्नेह इति । तान्येतानि षोडशकारणानि सम्प्रगभाव्यमानानि व्यस्तानि समस्तानि च तीर्थकरनाम-
कर्मास्त्रवकारणानि प्रत्येतव्यानि । आह—नामानंतरनिर्देशभाजो गोत्रस्योपादाने किं निवधनमिति प्रतिवि-
धीयते—तद्वैविध्ये सति आद्यस्य. तावत्—

परात्मनिंदाप्रशंसे सदसद्गुणच्छादनोद्भावने च नीचैर्गोत्रस्य ॥२५॥

दोषोद्भावनेच्छा निंदा ॥ १ ॥ तथ्यस्य वाऽतथ्यस्य वा दोषस्योद्भावन प्रतीच्छा मनःपरिणामाव-
क्षेपो निंदेत्युच्यते ॥

गुणोद्भावनाभिप्रायः प्रशंसा ॥ २ ॥ सद्भूतस्यासद्भूतस्य वा गुणस्योद्भावनं प्रत्यभिप्रायः प्रशंसे-
त्युपदिश्यते । परश्च आत्मा च परात्मानौ निंदा च प्रशंसा च निंदाप्रशंसे परात्मनोर्निंदाप्रशंसे परात्मनि-
दाप्रशंसे यथासख्यमभिसंबंधः । परनिंदा आत्मप्रशंसेति यावत् ।

अनुद्भूतवृत्तितच्छादनं ॥ ३ ॥ प्रतिबंधकहेतुमनिधाने सति अनुद्भूतवृत्तित्ताविर्भावः,
छादनमित्यवसीयते ॥

प्रतिबंधकाभावे प्रकाशितवृत्तितोद्भावनं ॥४॥ प्रतिबंधकस्य हेतोरभावे प्रकाशितवृत्तित्ता उद्भा-
वनमिति व्यपदेशमर्हति सश्चासश्च सदसतौ तौ च तौ गुणौ च सदसद्गुणौ, छादनं चोद्भावनं च छादनोद्भा-
वने सदसद्गुणयोः छादनोद्भावनं सदसद्गुणच्छादनोद्भावनं, अत्रापि यथासख्यमभिसंबंधः । सदगुणच्छाद-
नमदसद्गुणोद्भावनमिति ।

गूयते तदिति गोत्रं ॥ ५ ॥ गूयते शब्दयते तदिति गोत्रं उणादिकेन ऋदा निष्पात्तिः ।

नीचैरित्यधिकरणप्रधानः शब्दः ॥ ६ ॥ नीचैरित्यय शब्दः अधिकरणप्रधानो दृष्टव्यः नीचैः
स्थाने येनात्मा क्रियते तन्नीचैर्गोत्रं तस्यास्त्रवकारणान्येतानि परनिंदादीनि । तत्रपच उच्यते—जातिकुलवल्-
रूपश्रुतान्निश्चर्यतपोमदपरावज्ञानोत्प्रहसनपरपरिवादशीलताधार्मिकजननिंदात्मोत्कर्षाऽन्ययगोविलोपासत्कार्यु-
त्पादनगुरुरभिभवतदुद्भवनदोषख्यापनविहेडनस्थानावमानभर्त्सनगुणावसादानाजलिस्तुत्यनभिवादनाभ्युत्थाना-
करणतीर्थकरादिक्षेपादिः । आहोपपादितः नीचैर्गोत्रस्यास्त्रवः, इदानीमुच्चैर्गोत्रस्यास्त्रवविधिः क इति ?
अत्रोच्यते—

तद्विपर्ययो नीचैर्वृत्त्यनुत्सेकौ चोत्तरस्य ॥ २६ ॥

नीचैर्गोत्रास्त्रवप्रतिनिर्देशनार्थस्तच्छब्दः ॥ १ ॥ प्रत्यासत्तेस्तादित्यनेन नीचैर्गोत्रास्त्रवः प्रति-
निर्दिश्यते ।

विपर्ययोऽन्यथावृत्तिः ॥ २ ॥ अन्येन प्रकारेण वृत्तिर्विपर्यय इति व्यपदिश्यते तस्य विपर्ययः.
तद्विपर्ययः । कः पुनरसौ—आत्मनिंदा परप्रशंसे सदगुणोद्भावनमसद्गुणच्छादनं च ।

शुरूष्ववनतिर्नीचैर्वृत्तिः ॥ ३ ॥ गुणोत्कृष्टेषु विनयेन अवनतिर्नीचैर्वृत्तिरित्याख्यायते ।

अनहंकारतानुत्सेकः ॥ ४ ॥ विज्ञानादिभिरुत्कृष्टस्यापि सतः तत्कृतमदविरहोऽनहंकारतानुत्सेक
इत्युच्यते । तान्येतानि उत्तरस्योच्चैर्गोत्रस्यास्त्रवकारणानि भवति । प्रपंचस्तु विव्रियते—जातिकुलरूपबलवीर्य-

परिज्ञानैश्वर्यतपोविशेषवतः आत्मोत्कर्षाप्रणिधानं परावज्ञानौद्धत्यनिदास्तवोपहासपरपरिवादिनिवृत्तिः विनि-
हृतमानता धर्म्यजनपूजाऽभ्युत्थानांजलिप्रणतिवदना--रेदंयुगिनान्यपुरुषदुर्लभगुणस्याप्यनुत्सिक्तता । अहका-
रात्यये नीचैर्घृतिता भस्माव्रतस्यैव द्रुतभुजः स्वमाहात्म्याप्रकाशन धर्मसाधनेषु परमसंभ्रम इत्यादि । आहांक्तः
सप्तविधकर्म प्रत्यासन्नविकल्पः । इदानीमष्टमस्य कर्मणोतरायस्यासन्नवविधिः कः ? इत्यत्रोच्यते-

विघ्नकरणमंतरायस्य ॥ २७ ॥

दानादिविहननं विघ्नः ॥ १ ॥ दानादीन्युक्तानि दानलाभभोगोपभोगवीर्याणि चेत्यत्र तेषां विह-
ननं विघ्न इत्युच्यते ।

पञ्चमं कविधानं ॥ २ ॥ “स्थास्त्रापाव्यधिहनेर्युध्यर्थमिति” कविधिः । विघ्नस्य करण विघ्नकरणमंत-
रायस्यासन्नव इति संक्षेपः । तद्विस्तारस्तु विव्रियते—ज्ञानप्रतिषेधसत्कारोपघातदानलाभभोगोपभोगवीर्यका
नानुलेपनगंधमात्याच्छादनविभूषणशयनासनभक्ष्यभोग्यपेयलेह्यपरिभोगविघ्नकरणविभवसमृद्धिविस्मयद्रव्याप-
रित्यागद्रव्यासंप्रयोगसमर्थनाप्रमदावर्णवाददेवतानिवेद्यानिवेद्यप्रहणनिरवद्योपकरणपरित्यागपरवीर्यापहरणधर्म-
व्यवच्छेदनकुशलाचरणतपस्विगुरुचैत्यपूजाव्याघातप्रभ्रजितकृपणदीनानाथवस्तुपात्रप्रतिश्रवप्रतिषेधक्रियापर-
निरोधबंधनगुह्यागच्छेदनकर्णनासिकौष्ठकर्तनप्राणिवधादिः । अत्र चोद्यते सूत्रेणुपात्तः सर्वासन्नप्रपंचः कथ-
मेव गंतुं शक्यते ! इत्यत्रोच्यते —

इतिकरणानुवृत्तेः सर्वत्रानुक्तसंग्रहः ॥ ३ ॥ इति करणोऽनुवर्तते । क प्रकृतः ? क्षातिशौ-
चमिति सद्देश्येत्यतः तेनानुक्तार्थसंग्रहः सर्वत्र वेदितव्यः । प्रकारार्थो हि इतिकरण इति ।

स्वोपात्तकर्मवशादात्मनो विकारः शौंडातुरवत् ॥ ४ ॥ एवमुक्तेनासन्नविधिनीपात्तं कर्माष्ट-
विधं ज्ञानावरणादिसंज्ञक वक्ष्यमाणं मूलोत्तरप्रकृतिभेद यत्तन्निमित्त आत्मा संसारविकारमनुपरतमनुभवति ।
यथा शौंडः स्वश्चिविशेषान्मदमोहविभ्रमकरिं मदिं पीत्वा तत्परिपाकवशात् अनेकविकारमास्कंदति ।
यथा वा आतुर अपथ्यभोजनकृतं वातादिविकारमवाप्नोति ।

अनपदिष्टहेतुकत्वादासन्नवनियम इतिचेन्न स्वभावाभिव्यंजकत्वाच्छास्त्रस्य ॥ ५ ॥
स्यान्मत य उक्त आसन्नवनियमो ज्ञानावरणादीनां तत्प्रदोषनिह्वादिः स नोपपद्यते कृतः अनुपदिष्टहेतुत्वात् ।
नात्र हेतुरपदिष्टः येनासन्नवनियमं प्रतिपद्येमहि । यच्च नाम सहेतुकं तद्विदुषां प्राणामिति ? तन्न किं कारणं ?
स्वभावाभिव्यंजकत्वात् शास्त्रस्य । यथा प्रदीपो घटादीनां स्वभावमभिव्यनक्ति तथा शास्त्रमपि सतामेवार्थानां
प्रकाशकं, तत्राय परिणाम इदं वीर्यं द्रव्यावर्जनसमर्थं इति स्वभावव्याख्यानाद्गुपालभाभावः ।

तत्सिद्धिरतिशयज्ञानदृष्टत्वात् ॥ ६ ॥ तस्य शास्त्रस्य सतामर्थानामभिव्यंजकत्वं दृष्टं कुतः अ-
तिशयज्ञानदृष्टत्वात् । भगवतामर्हतामतिशयवज्ज्ञान युगपत्सर्वार्थावभासनसमर्थं प्रत्यक्ष तेन दृष्टं यच्छास्त्रं
तदर्थोपदेशक, अतस्तत्प्राप्यात् ज्ञानावरणाद्यासन्नवनियमप्रसिद्धिः ।

सर्वाविसंबादाद्योपालंभनिवृत्तिः ॥ ७ ॥ तत्र प्रवादिनो न विसंबदंते-पृथिव्यादीनां द्रव्याणां
कठिनद्रवोष्णचलनादिस्वभावानां रूपादीनां च गुणानां चाक्षुषत्वादिप्रतिनियतस्वभावादीनां चोत्क्षे-
पणादीनां च सयोगविभागनिरपेक्षकारणत्वादिस्वभावानामभ्युपगमात् । तथा सत्त्वरजस्तमसां गुणानां
प्रकाशप्रवृत्तिनियमस्वभावानामभ्युपेतत्वात् । तथा अविद्यानां सस्कारादिप्रतिनियतकारणस्वभावानामिष्टत्वात्
ततो नायमुपालंभः आसन्नवनियमाभाव इति ।

तत्प्रदोषादीनां सर्वासन्नत्वान्नियमाभाव इतिचेन्न अनुभामविशेषनियमोपपत्तेः ॥ ८ ॥
स्यादेतत् यत्प्रदोषनिह्वादायः ज्ञानावरणादीनामासन्नाः प्रतिनियता उक्ता, ते सर्वेषां कर्मणां आसन्ना
भवन्ति । ज्ञानावरणे वक्ष्यमाने युगपदितरेषामपि बंध इष्यते आगमे, तस्मादासन्नवनियमाभाव इति ? तन्न

किं कारणं ? अनुभागविशेषनियमोपपत्तेः । यद्यपि तत्प्रदोपादिभिः ज्ञानावरणादीनां सर्वासां प्रकृतीनां प्रदेशादिबधनियमो नास्ति तथापि अनुभागविशेषनियमहेतुत्वेन तत्प्रदोपनिह्वादयः प्रविभज्यन्ते ।

इति तत्त्वार्थवार्तिके व्याख्यानालंकारे षष्ठोऽध्यायः समाप्तः ॥ १ ॥

अथ सप्तमोऽध्यायः ।

आसन्नवपदार्यो व्याख्याप्रतिज्ञयोक्तोऽष्टोत्तरशतभेदसंख्यो बहुविचारः स द्वेषा पुण्यपापलक्षणसांपरायिकनिमित्तत्वात् । तत्र पुण्यासन्नवो व्याख्येयः प्रधानत्वात् तत्पूर्वकत्वात् मोक्षस्य । यद्येवमुच्यतां कैस्ते क्रियाविशेषाः प्रारम्भमाणास्तस्यासन्नवा भवन्तीत्यत्रेत्युच्यते व्रतिभिः तत्रानिर्धारिते यत्राविशेषलक्षणत्वात् (?) व्रतस्य तत्प्रसिद्ध्यर्थमिदमुच्यते । अथवा 'कायवाङ्मनस्कर्म्म योगः सं आसन्नव शुभः पुण्यस्येति' सामान्येनोक्तः तद्विशेषप्रतिपत्त्यर्थमिदमुच्यते । अथवा उक्तमेतत् सद्द्वेषासन्नविधाने भूतत्रत्यनुकंपेति तत्र न ज्ञायते किं व्रतं ? कोऽवतीति तन्निर्धारणार्थमिदमुच्यते—

हिंसानृतस्तेयाब्रह्मपरिग्रहेभ्यो विरतिव्रतं ॥ १ ॥

हिंसादयो निर्देक्ष्यमाणलक्षणाः ॥ १ ॥ प्रमत्तयोगात् प्राणव्यपरोपण हिंसेत्येवमादिभिः सूत्रैः हिंसादीनां लक्षणं निर्देक्ष्यते ।

विरमणं विरतिः ॥ २ ॥ चारित्रमोहोपशमक्षयक्षयोपशमनिमित्तौपशमिकादिचारित्राविर्भावात् विरमणं विरतिः ।

व्रतमभिसंधिकृतो नियमः ॥ ३ ॥ बुद्धिपूर्वकपरिणामोभिसंधिः इदमेवेत्यमेव वा कर्तव्यमित्यन्यनिवृत्तिः नियमः । अभिसंधिना कृतः अभिसंधिकृतः सर्वत्र व्रतव्यपदेशभागभवति ।

हिंसानृतस्तेयाब्रह्मपरिग्रहेभ्य इत्यपादाननिर्देशः ॥ ४ ॥ हिंसानृतस्तेयाब्रह्मपरिग्रहेभ्य इत्यपादाननिर्देशो दृष्टव्यः ।

ध्रुवत्वाभावात्तदनुपपत्तिरिति चेन्न बुद्ध्यपाये ध्रुवत्वविपक्षोपपत्तेः ॥ ५ ॥ स्यान्मतं नात्रापादानत्वमुपपद्यते कुतः ध्रुवत्वाभावात् ध्रुवत्वेन हि प्रसिद्धोर्थः अपादानसंज्ञो भवति यथा ग्रामादागच्छति इति, न तथा हिंसादयः परिणामा ध्रुवाः कारणत्वात्, तदपायेऽपादानाप्रतीतेः । अथ हिंसादिपरिणत आत्मैव हिंसादिव्यपदेशभागिति द्रव्यार्थादिशात् ध्रुवत्व कल्प्यते । एवमपि ततो विरतिर्नोपपद्यते नित्यत्वात्तस्मादपादानत्रयमुक्तामेति ? तन्न, किं कारणं ? बुद्ध्यपाये ध्रुवत्वविपक्षोपपत्तेः । यथा धर्माद्विरमतीत्यत्र य एष मनुष्यः समिन्नबुद्धिः स पश्यति दुष्करो धर्मः फल चास्य श्रद्धामात्रगम्यामिति स बुद्ध्यया संप्राप्य निवर्तते । एव मिहापि य एष मनुष्यः प्रेक्षापूर्वकारी स पश्यति य एते हिंसादयः परिणामाः पापहेतवः पापकर्मणि च प्रवर्तमानमिहैव राजानो दडयन्ति परत्र च बहुविध दुःखमवाप्नोतीति स बुद्ध्यया संप्राप्य निवर्तते ततो बुद्ध्यया ध्रुवत्वविपक्षोपपत्तेः अपादानत्व युक्तं ।

अहिंसायाः प्रधानत्वादादौ तद्वचनमितरेषां तत्परिपालनार्थत्वात् ॥ ६ ॥ अहिंसा सर्वेषु व्रतेषु प्रधानमतस्तद्वचनमादौ क्रियते । कुतः पुनः प्राधान्यं ? इतरेषां तत्परिपालनार्थत्वात् । इतराणि हि सत्यादीनि व्रतानि संस्यवृत्तिपरिक्षेपवत् अहिंसापरिपालनार्थानि ।

विरतिशब्दः प्रत्येकं परिसमाप्यते ॥ ७ ॥ हिंसाया विरतिः, अनृताद्विरतिः, स्तेयाद्विरतिः, अब्रह्मणो विरतिः, परिग्रहाद्विरतिः । यद्येव—

विषयभेदाद्विरतिभेदे बहुत्वप्रसंगः ॥ ८ ॥ यथा गुडतिलौदनादीनां पक्तव्यानां भेदात् पाको

भिद्यते । दौ पाको त्रयः पाका इति । एवं वक्तव्यहिंसादिभेदात्यागस्यापि भेदोपपत्तेः विरतेर्वहुत्वं प्राप्नोति इति ?

न वा तद्विषयविरमणसामान्योपादानात् ॥ ९ ॥ नवा एप दोषः किं कारण । तद्विषयविरमण-सामान्योपादानात् । नात्र विषयभेदाद्भेदो विवक्षितः । यथा गुडतिलौदनादीना पाक इति सामान्ये विवक्षिते एकवचनं तथा विरमणसामान्यस्य विवक्षितत्वादेकवचन न्याय्य तत एव सर्वसावधानिवृत्तिलक्षणसामान्यिकापेक्षया एक व्रत, भेदपरतत्रच्छेदोपस्थापनापेक्षया पंचत्रिध व्रत, अत्र काश्चिदाह—

हिंसादिभ्यो निवृत्तिवचनमनर्थकं संवरेतर्भावात् ॥ १० ॥ हिंसादिभ्यो निवृत्तिव्रतमिति आ-
स्रवप्रकरणे विधानमिदमनर्थकं कुतः संवरेतर्भावात् ।

प्रतिज्ञामात्रमिति चेन्न धर्माभ्यंतरत्वात् ॥ ११ ॥ स्यान्मत प्रतिज्ञामात्रमेतत् संवरेतर्भाव इति ?
तन्न किं कारण ? धर्माभ्यंतरत्वात् । दशविधो हि धर्मो वक्ष्यते तत्र संयमे भावकायविनयेर्यापथभैक्ष्यशयनास-
नप्रतिष्ठापनवाक्याष्टविधविशुद्धिलक्षणे अहिंसादीनामतर्भावः ।

सत्यादिषु च तत्प्रपंचार्थं उपन्यास इति चेन्न तत्रैवाकरणात् ॥ १२ ॥ स्यादेतत् तस्य
संयमस्यायं प्रपचो यथा स्यादित्यहिंसादीनां उपन्यास इति ? तन्न किं कारणं ? तत्रैवाकरणात् । यदि-
तस्यैवायं प्रपचः तत्रैव क्रियेत प्रकरणोत्कर्षकरणे प्रयोजनाभावात् ।

न संवरो व्रतानि परिस्पंददर्शनात् ॥ १३ ॥ व्रतानि संवरव्यपदेशं नार्हति कुतः परिस्पंद-
दर्शनात् । परिस्पदो हि दृश्यते अनृतादत्तादानपरित्यागे सत्यवचनदत्तादानक्रियाप्रतितिः ।

गुप्त्यादिसंवरपरिकर्मत्वाच्च ॥ १४ ॥ गुप्त्यादिलक्षणः संवरो वक्ष्यते तस्येदं परिकर्म-
व्रतानि, कृतव्रतपरिकर्मा हि साधुः सुखेन संवर करोतीति ततश्च पृथक्त्वमवसेय ॥

रात्रिभोजनविरत्युपसख्यानामितिचेन्न भावनांतर्भावात् ॥ १५ ॥ स्यान्मतमिह रात्रिभो-
जनविरत्युपसख्यानं कर्तव्यं तदपि षष्ठमणुव्रतमिति ? तन्न किंकारण ? भावनांतर्भावात् । भावनासु हि
अतर्भवति रात्रिभोजनविरमणं ॥

अनिर्देशादितिचेन्न आलोकितपानभोजनवचनात् ॥ १६ ॥ अथ मतमेतत् भावनासु नि-
र्देशाभावादयुक्तमिति ? तन्न किं कारण ? आलोकितपानभोजनवचनात् । वक्ष्यते अहिंसाव्रतपरिपालनायालो-
कितपानभोजनभावना कार्या इति ।

प्रदीपादिसंभवे सति रात्रावपि तस्यसंग इतिचेन्नानेकारंभदोपात् ॥ १७ ॥ स्यान्मत
यद्यालोकनार्थं दिवाभोजनं, प्रदीपचद्रादिप्रकाशाभिव्यक्त रात्रौ भोजन कार्यमिति ? तन्न किं कारण अने-
कारभदोपात् । अग्न्यादिसमारभकरणलक्षणो हि दोषः स्यात् ।

परकृतप्रदीपादिसंभवे तदभाव इतिचेन्न चक्रमणाद्यसंभवात् ॥ १८ ॥ स्यादेतत् परकृत-
प्रदीपादिसंभवे नारभदोष इति तन्न किं कारण चक्रमणाद्यसंभवात् । ज्ञानादित्यस्त्रेन्द्रियप्रकाशपरीक्षितमा-
र्गेण युगमात्रपूर्वापक्षी देशकाले पर्यव्य यति. भिक्षा शुद्धामुपादीयतेत्याचारोपदेशः, नचाय विधि. रात्रौ
भवतीति चक्रमणाद्यसंभव ।

दिवानीतस्य रात्रौ भोजनप्रसंग इतिचेन्नोक्तोत्तरत्वात् ॥ १९ ॥ स्यान्मत दिवा ग्राम-
पर्यव्य केनचिद्भाजनेन भोजनाद्यानीय रात्रावुपयोगः प्रसक्त इति ? तन्न किं कारणं उक्तोत्तरत्वात् । उक्तो-
त्तरमेतत् प्रदीपादिसमारभ इति, नेद सयमसाधनमानीय भोक्तव्यमिति । नापि निःसगस्य पाणिपात्रपुटा-
हारिणः आनयनं संभवति । भाजनांतरसमूहे अनेकावद्यदर्शनादतिदीनचारितप्रसंगादचिरादेव निवृत्तिपरि-
णामासंभवाच्च । भाजनेनानीतस्य परीक्ष्य भोजन संभवतीतिचेन्न योनिप्राभृतज्ञस्य सयोगविभागगुणदोष
विचारस्य तदानीमवोपपत्तेरानीतस्य पुनर्दोषदर्शनात् विसर्जनेऽनेकदोषोपपत्तेश्च ।

स्फुटाभिव्यक्तेश्च दिवाभोजनं युक्तं ॥ २० ॥ यथा रविप्रकाशस्य स्फुटार्थाभिव्यंजकत्वा-
द्भूमिदेशदातृजनचक्रमणायन्नपानादिपतितमित्तरञ्च स्पष्टमुपलभ्यते । न तथा चंद्रादिप्रकाशानामस्फुटार्थाभि-
व्यंजकत्वात् । स्फुटा भूम्याद्युपलब्धिरस्तीति दिवाभोजनमेव युक्तं तदेतदविशेषचोदितं । पचतयविषयव्र-
ताभिधानं विरत्याश्रयविवक्षाद्वयसंभवादाभिधेयात्मभूतधर्मोपादानादभिधानान्चा व्यक्तियपदेशवद्द्विविध्यमनु-
भवतीत्याह—

देशसर्वतोणुमहती ॥ २ ॥

कुतश्चिद्दिश्यते इति देशः ॥ १ ॥ कुतश्चिदवयवान् दिश्यत इति देशः प्रदेशः । एकदेश इत्यर्थः ।

सरत्यशेषानवयवानिति सर्वः ॥ २ ॥ सरति गच्छति अशेषानवयवानिति सर्व इत्युच्यते ।
देशश्च सर्वश्च देशसर्वो देशसर्वाभ्यां देशसर्वतः । विरतिरित्यनुवर्तते । हिंसादेर्देशतो विरतिरणुव्रत ।
सर्वतो विरतिर्महाव्रतं । अणु च महच्च अणुमहती इति व्रतापेक्षया नपुसकलिङ्गनिर्देशः ।

आह न हिनस्मि नानृत वदामि नादत्तमाददे नांगनां स्पृशामि न परिग्रहमुपाददे इति एषोऽभि-
संधिः । योऽत्राऽसमर्थभावनापरः कथं यथाप्रतिज्ञाताभिघातभाक् स्यात् इत्यत्रोच्यते—यस्मादविहितेनेमाः
भावयितव्याः परमार्थादित्सया ।

तत्स्थैर्यार्थं भावनाः पंच पंच ॥ ३ ॥

भावनाशब्दः कर्मसाधनः ॥ १ ॥ अयं भावनाशब्दः कर्मसाधनो दृष्टव्यः । वीर्यांतरायक्षयोप-
शमचारित्रिमोहोपशमक्षयोपशमांगोपांगनामलाभापेक्षणाऽऽत्मना भाव्यंते ता इति भावनाः ।

पंच पंचेत्यत्र वीप्सायां शस्प्रसंग इतिचेन्न कारकाधिकारात् ॥ २ ॥ स्यादेतत् पंचपंचे-
त्यस्मिन् निर्देशे वीप्साविविक्षिते वीप्सायां शसा भवितव्यं पंचश इति तथा सति लघुश्च निर्देशो भव-
तीति ? तन्न किं कारणं ? कारकाधिकारात् । कारकादिति तत्र वर्तते नचाऽत्र कारकत्वमस्ति इति शसा
न भवितव्यं ॥

क्रियाध्याहारात् कारकत्वमितिचेन्न विकल्पाधिकारात् ॥ ३ ॥ स्यादेतत् पंच पंच भाव-
येत् इत्येवमादि क्रियापदाध्याहारे कारकत्वोपपत्तौ शसा भवितव्यमिति तन्न किं कारणं विकल्पाधिका-
रात् । वेत्यनुवर्तते तेनात्र शसा (?) [शस्] न भवति । ननु लघुत्वात् शसा निर्देशः कर्तव्यः ? प्रति-
पत्तेः गौरवं माभूत् इति द्वित्वमेव कृतं, वाक्यध्याहारे हि क्रियमाणे प्रतिपत्तेर्गौरवं स्यात् इति । तस्य पंचविधस्य
व्रतस्य स्थैर्यार्थं एकैकस्य पंच पंच भावना वेदितव्याः ।

यद्येवमाद्यस्य अहिंसाव्रतस्य का इत्युच्यते—

वाङ्मनोगुप्तीर्यादाननिक्षेपणसमित्यालोकित-

पानभोजनानि पंच ॥ ४ ॥

वाङ्गुप्तिर्मनोगुप्तिरीर्यासमितिरादाननिक्षेपणसमितिरालोकितपानभोजनमित्येताः पंच अहिंसाव्रतस्य
भावनाः ॥

अथ द्वितीयस्य व्रतस्य का ?

क्रोधलोभभीरुत्वहास्यप्रत्याख्यानान्यनुवीचिभाषणं च पंच ॥ ५ ॥

क्रोधप्रत्याख्यानं लोभप्रत्याख्यानं भीरुत्वप्रत्याख्यानं हास्यप्रत्याख्यानं अनुवीचिभाषणं चेत्येताः पंच
भावनाः सत्यव्रतस्य ज्ञेयाः । अनुवीचिभाषणं अनुलोमभाषणमित्यर्थः । ननु अप्रशस्यक्रियस्यापि वचसो-
ऽनुवीचिभाषणमापन्नं ? नैष दोषः पुण्याश्रवस्य प्रकृतत्वात् अप्रशस्ताक्रियानुवीचिभाषणस्यानधिकारः ।
विचार्य भाषणमनुवीचिभाषणमिति वा । इदानीं तृतीयस्य व्रतस्य भावना वक्तव्याः—

शून्यागारविमोचितावासपरोपरोधाकरणभैक्ष्यशु-

द्धिसर्द्धमाविसंवादाः पंच ॥ ६ ॥

शून्यागारेषु गिरिगुहातरुकोटरादिष्वावासः । परकीयेषु च मोचितेष्वावासः । परेषां उपरोधाकरणं ।
आचारशास्त्रमार्गेण भैक्ष्यशुद्धिर्वा । ममेद तवेदमितिसर्द्धमभिः—अविसंवाद इत्येताः पंच अदत्तादानविर-
मणव्रतस्य भावनाः प्रत्येतव्याः । अथेदानीं ब्रह्मचर्यस्य भावनाः कथ्यते—

स्त्रीरागकथाश्रवणतन्मनोहरांगनिरीक्षणपूर्वरतानुस्मरणवृष्ये ष्टरसस्वशरीरसंस्कारत्यागाः पंचः ॥ ७ ॥

स्त्रीरागकथाश्रवणवर्जनं तन्मनोहरागनिरीक्षणविरहः पूर्वरतानुस्मरणपरित्यागः वृष्येष्टरसानुभवन-
निरासः स्वशरीरसंस्कारत्यागश्चेति चतुर्थव्रतस्य भाषनाः पंच विज्ञेयाः । अतः परं पंचमव्रतस्य भावनाः
निर्देष्टव्याः—

मनोज्ञामनोज्ञेन्द्रियविषयरागद्वेषवर्जनानि पंच ॥ ८ ॥

पंचानामिन्द्रियाणां स्पर्शादीनामिष्टानिष्टेषु विषयेषु उपनिपतितेषु रागद्वेषवर्जनानि पंचाऽस्य आकिं-
चन्यस्य व्रतस्य भावनाः प्रत्येतव्याः । किंचान्यद्यथामीषां व्रतानां दृढिमार्थं भाषनाः प्रतीयते तद्विपश्चिद्विरिति
भावनोपदेशः तथा तदर्थं तद्विरोधिष्वपीत्याह—

हिंसादिष्विहामुत्रापायावद्यदर्शनं ॥ ९ ॥

अभ्युदयनिःश्रेयसार्थानां नाशकोपायो भयं वा ॥ १ ॥ अभ्युदयनिःश्रेयसार्थानां क्रियासा-
धनानां नाशकोऽनर्थ अपाय इत्युच्यते । अथवा ऐहलौकिकादिसप्तविधं भयमपाय इति कथ्यते ।

अवद्यं गर्ही ॥ २ ॥ गर्हमवद्यमिति यावत् । अपायश्च अवद्य च अपायावद्यं । अपायावद्ययोर्दर्शनं
'अपायावद्यदर्शनं भावयितव्यं । क्व ? इहामुत्र च । केपु ? हिंसादिषु । कथमितिचेदुच्यते—हिंसायां तावत्
हिंसो हि नित्योद्वेजनीय' सततानुवद्धवैरश्च । इहैव च वधवधपरिक्लेशादीन् प्रतिलभते । प्रेत्य चाशुभां गतिं
गर्हितश्च भवति इति हिंसाया व्युपरमः श्रेयान् । तथा अनृतवादी श्रद्धेयां न भवति इहैव च जिह्वाछेदादीन्
प्रतिलभते । मिथ्याभ्याख्यानदु खितेभ्यश्च बद्धवैरेभ्यो बहूनि व्यसनानि अवाप्नोति । प्रेत्य चाशुभा गतिं
गर्हितश्च भवति इति अनृतवचनात् व्युपरमः श्रेयान् । तथा स्तेनः परद्रव्याहरणासक्तमतिः सर्वस्योद्वेज-
नीयो भवति । इहैवाभिघातवधवधहस्तपादकर्णनाशोत्तरोष्ठेदनसर्वस्वहरणादीन् प्रतिलभते । प्रेत्य चाशुभां
गतिं गर्हितश्च भवतीति स्तेयात् व्युपरमः श्रेयान् । तथा अब्रह्मचारी मदविभ्रमोद्ग्रायिताचित्तः वनगज
इव वनितावचितो विवशो वधबंधपरिक्लेशादीन् अनुभवति । मोहाभिभूतत्वाच्च कार्यानिभिज्ञो न किंचिदपि
कुशलमाचरति । परागनालिंगनासगकृतरतिश्च इहैव वैरानुवधिनः लिंगछेदनवधवधसर्वस्वहरणादीन् अपा-
यान् प्राप्नोति । प्रेत्य वाऽशुभां गतिमश्नुते गर्हितश्च भवतीति । अतो विरतिरात्माहिता । तथा परिग्रहवान्
शकुनिरिव गृहीतमांसखड्ग अन्येषा तदर्थिनां पतत्रिणा, इहैव तस्करादीनामिभवनीयो भवति । तदर्जन-
रक्षणप्रक्षयकृताश्च दोषान् बहून्वाप्नोति । नचास्य तृप्तिर्भवतीधनैरिवाग्नेः । लांभाभिभूतत्वाच्च कार्याका-
र्यानपक्षो भवति प्रेत्य वाऽशुभा गतिमास्कदति । लुब्धोयमिति गर्हितश्च भवति इति तद्विरमण श्रेयः । एवं
हिंसादिष्वपायावद्यदर्शनं भावनीयं । हिंसादिषु भावनांतरप्रतिपादनार्थमिदमुच्यते—

दुःखमेव वा ॥ १० ॥

अत्र चोद्यते दुःखमसद्वेद्योदयकृतः परितापः हिंसादयः क्रियाविशेषाः । कथं दुःखमेव हिंसादयः ?
इत्यत्रोच्यते—

दुःखमेवेति कारणे कार्योपचारोऽन्नप्राणवत् ॥ १ ॥ यथान्नं वै प्राणाः इति प्राणकारणे
अन्ने प्राणोपचारः तथा दुःखकारणेषु हिंसादिषु दुःखमेव इत्युपचारो वेदितव्यः ।

कार्यकारणे बाधनप्राणवत् ॥ २ ॥ अथवा यथा द्रविणकारणमन्नपानं, अन्नपानकारणाः
प्राणाः इति प्राणकारणे द्रविणे प्राणोपचारः । उक्तं च—

यदेतद्द्रविणं माम प्राणा ह्येते बहिश्चराः

स तस्य हरते प्राणान् यो यस्य हरते धनं ॥ १ ॥ इति

तथा हिंसादयोऽसद्वेद्यकारणं, असद्वेद्यकर्मं दुःखकारणमिति दुःखकारणकारणेषु हिंसादिषु दुःख-
मेवेत्युपचारः ।

तत्परत्र भावनमात्मसाक्षिकं ॥ ३ ॥ तदेतद्दुःखमेवेति भावनं परत्रात्मसाक्षिकं अवगतव्यं ।
तद्यथा—ममाऽप्रिय यथा बधपरिपीडनं तथा सर्वसत्वानां । यथा मम मिथ्याख्यापनकटुकपरुषादीनि
वचासि शृण्वतः अतितीव्रदुःखमनुभूतपूर्वसुत्पद्यते एवं सर्वजीवानां । यथा च ममेष्टद्रव्यवियोगे व्यसन-
मपूर्वमुपजायते एव सर्वभूतानां । यथा च मम कांताजनपरिभवे परकृते सति मानसपीडातितीव्रा जायते
तथेतरेषां । यथा च मम परिग्रहेषु अप्राप्तेषु प्राप्तविनष्टेषु कांक्षारक्षाशोकोद्भवदुःखं तथा सर्वप्राणिनामिति
हिंसादिभ्यो व्युत्परमः परमः, हितः ।

स्पर्शकृतं सुखमिति चेन्न वेदनाप्रतीकारत्वात् ॥ ४ ॥ स्यादेतत् न सर्वं दुःखमेव किं तर्हि
स्पर्शकृतं सुखमप्यस्ति वरांगनामृदुसुभगगात्रसंश्लेषणात् रतिसुखमुपजायत इति ? तन्न । किं कारणं ?
वेदनाप्रतीकारत्वात् । यथा त्वङ्गमांसरुधिरकलुषभावोदीर्णया कड्वा वाध्यमानः नखमुखसकलशर्करादिभिः
छिन्नगात्रो रुधिरार्द्रोनुपरतकङ्कयो दुःखमपि तत्सुखमिति मन्यते । तथा मैथुनोपसेवी मोहादसुखमपि
सुखमिति मन्यते । दुःखयोनित्वाच्च दुःखमेवेति भावनीयं । यथैते क्रियाविशेषाः तात्पर्येण भाव्यमानाः
व्रतपूर्णतां जनयति तथामृनि तादर्थ्यात् ऐहिकप्रयोजनविनिवृत्तौत्सुक्येन अवहितचेतसाऽजस्रं भाव्यमाना-
नि व्रतसपदमापादयतीत्याह—

मैत्रीप्रमोदकारुण्यमाध्यस्थानि च सत्वगुणाधिकक्लिश्यमानाविनयेषु ॥ ११ ॥

परेषां दुःखानुत्पत्त्यभिलाषां मैत्री ॥ १ ॥ स्वकायवाङ्मनोभिः कृतकारितानुमतविशेषणैः
परेषां दुःखानुत्पत्तौ, अभिलाषः मित्रस्य भावः कर्म वा मैत्री ।

बदनप्रसादादिभिरभिव्यज्यमानानां तर्भक्तिरागः प्रमोदः ॥ २ ॥ बदनप्रसादेन नयनप्र-
ल्हादनेन रोमांचोद्भवेन स्तुत्यभीक्षणसंज्ञाकीर्तनादिभिश्च अभिव्यज्यमानानां तर्भक्तिरागः प्रकर्षेण मोदः
प्रमोद इत्युच्यते ।

दीनानुग्रहभावः कारुण्यं ॥ ३ ॥ शरीरमानसदुःखाभ्यार्दितानां दीनानां प्राणिनां अनुग्रहात्मकः
परिणामः कारुण्यस्य भावः कर्म वा कारुण्यमिति कथ्यते ।

रागद्वेषपूर्वकपक्षपाताभावो माध्यस्थ्यं ॥ ४ ॥ रागद्वेषाच्च कस्य चित् पक्षे पतनं पक्षपातः
तदभावात् मध्ये तिष्ठतीति मध्यस्थस्य भावः कर्म वा माध्यस्थ्यं ।

अनादिकर्मबंधवशात् सीदंतीति सत्त्वाः ॥ ५ ॥ अनादिनाष्टविधकर्मसंतानेन तीव्रदुःखयो-
निषु चतसृषु गतिषु सीदंतीति सत्त्वाः ।

सम्यग्ज्ञानादिभिः प्रकृष्टा गुणाधिकाः ॥ ६ ॥ सम्यग्ज्ञानदर्शनादयो गुणास्तैः प्रकृष्टा गुणा-
धिका इति विज्ञायते ।

असद्वेद्योदयापादितक्लेशाः क्लिश्यमानाः ॥ ७ ॥ असद्वेद्योदयापादितशरीरमानसदुःखसंता-
पात् क्लिश्यत इति क्लिश्यमानाः ।

तत्रवार्थश्रवणग्रहणाभ्याससंपादितगुणा अविनेयाः ॥ ८ ॥ तत्त्वार्थोपदेशश्रवणग्रहणाभ्या-
विनीयते पात्रीक्रियंत इति विनेयाः । न विनेया अविनेयाः । एतेषु सत्त्वादिषु मैत्र्यादीनि यथाक्रमं भावयि-
तव्यानि । तद्यथा क्षमयामि सर्वजीवान्, क्षाम्यामि सर्वजीवेभ्यः, प्रीतिर्मे सर्वसत्त्वैः, वैर मे न केनचित् इति
मैत्री सत्त्वेषु भावयितव्या । सम्यग्ज्ञानचारित्राधिकेषु वदनास्तुतिवैद्यावृत्त्यकरणादिभिः प्रमोदो भावनीयः ।
मोहाभिभूतेषु मतिश्रुताज्ञानविभगपारिगतेषु विषयतयाग्निना दह्यमानमानसेषु हिताहिताविपरीतप्रवृत्तिषु
विविधदुःखाभिभूतेषु दीनरूपणानाथबालवृद्धेषु क्लिश्यमानेषु कारुण्य भाव्य । अविनेयेषु ग्रहणधारणविज्ञानोहा
पोहयित्तेषु महामोहाभिभूतेषु दुष्टव्युद्गाहितेषु च माध्यस्थ्यं भावनीयं । न हि तत्र वक्तुर्हितोपदेशस्य फलवत्त्वं
भवतीत्येव भावयतः परिपूर्णाणि अहिंसादीनि व्रतानि भवति । किमेतावानेव अभिनवाकुशलकर्मादान
निवृत्तिपरेण महाव्रतवारिणा क्रियाकलापः प्रणिघातव्यो नेत्याह—

जगत्कायस्वभावौ वा संवेगवैराग्यार्थं ॥ १२ ॥

जगत्कायशब्दावुक्तार्थौ ॥ १ ॥ जगच्छब्दः कायशब्दश्च उक्तार्थौ दृष्टव्यौ ।

स्वेनात्मना भवनं स्वभावः ॥ २ ॥ स्वेनात्मना असाधारणेन धर्मेण भवनं स्वभाव इत्युच्यते
जगच्च कायश्च जगत्कायौ, जगत्काययोः स्वभावौ जगत्कायस्वभावौ

संसारान् भीरुता संवेगः ॥ ३ ॥ संसारान् विविधवेदनाकरान् भीरुता संवेजनं संवेग इत्युच्यते ।

रागकारणभावात् विषयेभ्यो विरंजनं विरागः ॥ ४ ॥ चारित्रमाहोदयाभावे तस्योपशमात्
क्षयात् क्षयोपशमाद्वा शब्दादिभ्यो विरंजनं विराग इति व्यवसीयते । विरागस्य भावः कर्म वा वैराग्यं । संवेगश्च
वैराग्यं च संवेगवैराग्ये संवेगवैराग्याभ्यां संवेगवैराग्यार्थं जगत्कायस्वभावौ भावयितव्यौ । तद्यथा—जग-
त्स्वभावस्तावत् आदिमदनादिमत्परिणामद्रव्यसमुदायरूपः तालवृक्षसंस्थानं अनादिनिघनं । अत्र जीवाः
चतसृषु गतिषु नानाविधदुःख भोज भोजं परिभ्रमति नचात्र किञ्चिन्नियतमस्ति । जलबुद्बुदोपमं जीवितं
विशुन्मेवादिविकारवत् अफला भोगसपद । इत्येवमादि । कायस्वभावश्च अनित्यता दुःखहेतुत्व नि-
सार-
ता अशुचित्वमित्येवमादि । एवं भावयतः संवेगः सजायते । तत आरभपरिग्रहदोषदर्शनाद्विरतिः धर्मे
बहुमानो धार्मिकेषु च धर्मश्रवणे धार्मिकदशने च मनःप्रसादः । उत्तरोत्तरगुणप्रतिपत्तौ च श्रद्धेति
वैराग्यं च भवति शरीरभोगोपभोगसंसारनिर्वेदलक्षण । एव भावनोपेतः सम्यग्व्रतानि परिपालयति । ता
एता सर्वा व्रतभावनाः सर्वेषु पदार्थेषु सर्वथा नित्येषु सत्सु विक्रियाभावात् नोपपद्यते, विक्रियाभ्युपगमे
च नित्यताप्रतिज्ञाहनिः । सर्वथैवानित्येषु चाऽनेकक्षणवृत्त्येकवस्त्वभावात् अनेकार्थविषयैकविज्ञानाभावाच्च
स्मरणानुपपत्तेर्भावनाभावः, अनेकातवादिनः पुनः द्रव्यार्थिकनयादेशात् नित्यतामवलंबमानस्य उभय-
निमित्तवशात् उत्पत्तिनिरोधौ प्रत्याभिमुख्यमादधानस्य स्मरणोपपत्तेः विक्रियोपपत्तेश्च भावनासिद्धिः ।
अत्राह उक्त भवता हिंसादिनिवृत्तिव्रतमिति तत्र न जानामि के हिंसादयः क्रियाविशेषा इति ?

अत्रोच्यते युगपदगक्यत्वात् तल्लक्षणा निर्देशस्य क्रमप्रसंगे यांसावादौ चोदिता सैव तावत्—

प्रमत्तयोगात्प्राणव्यपरोपणं हिंसा ॥ १३ ॥

अनवगृहीतप्रचारविशेषः प्रमत्तः ॥ १ ॥ इन्द्रियाणां प्रचारविशेषं अनवधार्यं प्रवर्तते
यः स प्रमत्तः ।

अभ्यन्तरीकृतेवार्थो वा ॥ २ ॥ अथवा अभ्यन्तरीकृतेवार्थः प्रमत्त इत्युच्यते । कः पुनरिवार्थः ?
यथा सुराप. प्रवृद्धमदत्वात् कार्याकार्यवाच्याद्यनभिज्ञस्तथा जीवस्थानयोऽन्याश्रयविशेषानविद्वान् कषायो-
दयाविष्ट. हिंसाकारणेषु स्थितः अहिंसाया सामान्येन यतत इति प्रमत्तः ।

पंचदशप्रमादपरिणतो वा ॥ ३ ॥ अथवा चतसृभिः विकथाभिः कपायचतुष्टयेन पचभिरिन्द्रियैः निद्राप्रणयाभ्यां च परिणतो यः स प्रमत्त इति कथ्यते ।

योगशब्दः संबन्धपर्यायवचनः ॥ ४ ॥ अयं योगशब्दः संबन्धपर्यायवचनो दृष्टव्यः । योजनं योगः संबन्ध इति यावत् । यद्येवं भावप्रधानो निर्देशः कर्तव्यः प्रमत्तत्वयोगाद् इति, द्रव्यप्रधाने हि सति संबन्धाप्रतीतेः ? नैप दोषः आत्मपरिणाम एव कर्तृत्वेन निर्देश्यतं प्रमाद्यतिस्म इति प्रमत्तः परिणामः । तेन ~~यत्~~ प्रमत्तयोगादिति । ~~योगात्~~

कायवाङ्मनस्कर्म वा ॥ ५ ॥ अथवा कायवाङ्मनस्कर्मयोग इत्युच्यते । प्रमत्तस्य योग प्रमत्तयोगः तस्मात्प्रमत्तयोगात् इति हेतुनिर्देशः । प्रमत्तयोगाद्धेतोः प्राणव्यपरोपणं हिंसेति ।

व्यपरोपणं वियोगकरणं ॥ ६ ॥ वियोगकरणं व्यपरोपणमित्युच्यते । प्राणा उक्ताःतेषां व्यपरोपणं प्राणव्यपरोपणं

प्राणग्रहणं तत्पूर्वकत्वात् प्राणिव्यपरोपणस्य ॥ ७ ॥ प्राणग्रहणं क्रियतं तत्पूर्वकत्वात् प्राणिव्यपरोपणस्य । प्राणवियोगपूर्वको हि प्राणिवियोगः, स्वतः प्राणिनो निरवयवत्वाद्वियोगाभावात् ।

तद्/ अन्यत्वाद्धर्माभावः इति चेन्न दुःखोत्पादकत्वात् ॥ ८ ॥ स्यान्मत प्राणभ्योऽन्य आत्मा अतः प्राणवियोगेन आत्मनः किञ्चिद्भवतीत्यधर्माभावः स्यात् इति ? तन्न किं कारणं । तदुःखोत्पादकत्वात् । प्राणव्यपरोपणे हि सति तत्संबन्धिनो जीवस्य दुःखमुत्पद्यत इत्यधर्मेसिद्धिः

शरीरिणोऽन्यत्वात् दुःखाभाव इति चेन्न पुत्रकलत्रादिवियोगे तापदर्शनात् ॥ ९ ॥ स्यादेतदन्यः शरीरी प्राणेभ्यः अतस्तत्पूर्वकदुःखमस्य न युज्यते इति ? तन्न किं कारणं ? पुत्रकलत्रादिवियोगे तापदर्शनात् अन्यत्वेऽपि सति पुत्रकलत्रादिवियोगे तापो दृश्यते ।

वंधं प्रत्येकत्वाच्च ॥ १० ॥ यद्यपि शरीरिशरीरयोः लक्षणभेदानानात्वं तथापि बंधं प्रत्येकत्वात् तद्वियोगपूर्वकदुःखोत्पादकधर्माभाव इत्यनुपालभः ।

एकांतवादिनां तदनुपपत्तिर्बन्धाभावात् ॥ ११ ॥ ये निःक्रियत्वमित्यत्वशुद्धत्वसर्वगतत्वादिभिः एकांतेन आत्मानं कल्पयति तेषां शरीरेण सह बन्धाभावात् दुःखादीनामनुपपत्तिर्भवति ।

उभयविशेषणोपादानमन्यतराभावे हिंसाभावज्ञापनार्थं ॥ १२ ॥ प्रमत्तयोगात्प्राणव्यपरोपणमित्येतदुभय विशेषणमुपादीयते । किमर्थं ? अन्यतराभावे हिंसाभावज्ञापनार्थं यदा प्रमत्तयोगो नास्ति केवलं प्राणव्यपरोपणमेव न तदा हिंसा । उक्तंच—“वियोजयति चासुभिर्नच बवेन सयुज्यते”

उच्चालदग्नि पादे इरियासमिदस्स णिग्गमट्टाणे

आवादेज्ज कुलिंगो मरेज्ज तज्जोगमासेज्ज ॥ १ ॥

णहि तस्स तण्णिमित्तो बधो सुहमांप्पि देसिदो समये ।

मुच्छा परिग्गहोत्तिय अज्झप्प पमाणदो भणिट्ठो ॥ २ ॥ इति ।

ननु च प्राणव्यपरोपणाभावेऽपि प्रमत्तयोगमात्रादेव हिंस्यते । उक्तं च—

मरदुव्व जियदुव्व जीवो अयदाचारस्स णिच्छिदा हिंसा ।

पयदस्स णत्थि बधो हिंसामेत्तेण समिदस्स ॥ १ ॥ इति ।

नैप दोषः तत्रापि प्राणव्यपरोपणमस्ति भावलक्षणं । तथा चोक्तं—

स्वयमेवात्मनात्मानं हिनस्त्यात्मा प्रमादवान् ।

पूर्वं प्राण्यंतराणां तु पश्चात्स्याद्वा न वा बधः ॥ १ ॥

इत्येवं कृत्वा यैरुपालभः क्रियते—

“ जले जंतुः स्थले जंतुराकाशे जंतुरेव च ।

जंतुमालाकुले लोके कथं भिक्षुरहिंसकः ॥ इति ।”

सोत्रायकाशं न लभते । भिक्षोर्ज्ञानध्यानपरायणस्य प्रमत्तयोगाभावात् । किंच स्थूलसूक्ष्मर्जावाभ्युपगमात् ।

सूक्ष्मा न प्रतिपीड्यन्ते प्राणिनः स्थूलमूर्तयः ।

ये शक्यास्ते विवर्ज्यन्ते का हिंसा संयतात्मनः ॥ १ ॥

अत्र कश्चिदाह—साधुक्तं भवता प्राणव्यपरोपण हिंसति । प्राणानां परस्परतो त्रियोगो हिंसा न कश्चित् प्राणी विद्यते इति । अत उत्तर पठति ।

प्राण्यभावे प्राणाभावः कर्तुरभावात् ॥ १३ ॥ यदि प्राणी न स्यात् प्राणानामभावः । कुतः ? कर्तुरभावात् । इह कुशलाकुशलात्मककर्मपूर्वकाः प्राणाः तत्र कर्मासति कर्तरि न भवतीति प्राणाभावः स्यात् अतः प्राणसद्भाव एव प्राणिनोस्तित्व गमयति । सदशादिकरणसद्भावेऽयस्कारससिद्धिवत् । किंचासति प्राणिनि रूपणानुभवनोपलभनमित्तप्रहणसंस्करणभिन्नलक्षणाः रूपव्यवधानासद्भावविज्ञानसंस्काराः विविक्तग-
क्तित्वात् परस्पोपकारप्रतिनिवृत्तौत्सुक्याः क्षणिकत्वात् स्वप्रयोजन प्रत्यप्यसमर्थाः हिंनानिवृत्तिहेतवो न भ-
वंति । स्पृत्याभिसंधिक्रियाचितानां व्यधिकरणवदेकाधिकरणेप्यनुपपत्तेः । एकेनापि त्रिकले प्राणातिपातान
भ्युपगमात् । अपि च उत्पत्त्यनंतर विनाशभ्युपगमे विरोधस्याहेतुकत्वात् प्राणातिपातलक्षणस्य विनाशस्य
हिंसको हेतुर्न भवति इति तत्फलानभिसंबंधः । अथाहेतोरपि तत्फलमिष्यते । अहिंसको नाम न कश्चि-
दस्ति भिन्नसतानोत्पत्तिहेतुर्हिंसक इति चेन्नाऽसत् उत्पत्तेर्हेत्वभावात् । अथासत् उत्पत्तेर्हेतुरिष्यते सतो
विनाशे हेतुः स्यादिति को विरोधः । आह—अभिहितलक्षणापहिंसानंतरोद्दिष्टं अनृत किं-लक्षण
मित्यत्रोच्यते—

असद्विधानमनृतं ॥ १४ ॥

असदिति नञासत्प्रतिषेधाच्छून्यार्थसंप्रत्ययप्रसंगः ॥ १ ॥ न सदसदिति नञासत्प्र-
तिषेधः क्रियते तेन शून्यार्थसंप्रत्ययः प्रसज्यते तेन नास्ति न किंचिदित्येवमाद्येवानृत स्यात् यदसत्
सदिति ब्रूयात् न तदनृत स्यात् ।

न वा सच्छब्दस्य प्रशंसार्थवाचित्वात् ॥ २ ॥ न वैप दोषः किं कारणं सच्छब्दस्य प्रशंसार्थवा-
चित्वात् । न सदसत् अग्रस्तमिति यावत् ।

अविधानशब्दः करणादिसाधनः ॥ ३ ॥ अयमविधानशब्दः करणादिषु साधनेषु दृष्टव्यः ।
अभिधीयते अनेन अभिधा वा अभिधानमिति । असतोर्थस्याभिधानं असदविधान ।

ऋतं सत्यार्थे ॥ ४ ॥ ऋतमित्येतत् पदं सत्यार्थे दृष्टव्यं सत्सु साधु सत्यं प्रत्यवायकारणानिष्पाद
कत्वात् । न ऋतमनृत ।

मिथ्यानृतमित्यस्तु लघुत्वात् इति चेन्न विपरीतार्थमात्रसंप्रत्ययप्रसंगात् ॥ ५ ॥
स्यान्मतं मिथ्यानृतमित्येतत् सूत्रमस्तु । कुतः ? लघुत्वात् । सूत्र हि नाम यदृष्टु गमकं च तत् कर्तव्य
मिति ? तत्र । किं कारणं ? विपरीतार्थमात्रसंप्रत्ययप्रसंगात् । अयं हि मिथ्याशब्दः विपरीतार्थे वर्तते । तेन
भूतनिहवे अभूतोद्भावने च यदविधान तदेवानृत स्यात् नास्ति आत्मा नास्ति परलोक इति शामाकतं-
दुलमात्र आत्मा अंगुष्ठपर्वमात्रः सर्वगतो निष्क्रिय इति च ।

यत्तु विद्यमानार्थविषयं परप्राणिपीडाकरण तत्र स्यात् । असदिति पुनरुच्यमाने अप्रशस्तार्थं यत्
तत्सर्वमनृतमुक्तं भवति । तेन विपरीतार्थस्य प्राणिपीडाकरस्य चानृतत्वमुपपन्न भवति । अथाऽनृतानंतर
उद्दिष्टं यत्स्तेय तस्य किं लक्षणं ? इत्यस आह—

अदत्तादानं स्तेयं ॥ १५ ॥

आदानं ग्रहणं अदत्तस्याऽऽदानं अदत्तादानं स्तेयमित्युच्यते ॥

सर्वमदत्तमाददानस्याऽऽकुशलकल्पनायां कर्मादेयमात्मसात्कुर्वतः स्तेयप्रसंगः ॥ १ ॥
यद्यविशेषणं अदत्तस्य आदानं स्तेयमित्युच्यते कर्माद्यविधेः अन्येनाऽदत्तमाददानस्य स्तेयं प्राप्नोतीति । एते-
न नोकर्मापि चोदितं भवति ।

न दानादानयोर्यत्रैव प्रवृत्तिनिवृत्ती तत्रैवोपपत्तेः ॥ २ ॥ नैष दोषः येषु मणिमुक्ताहिरण्या-
दिषु दानादानयोः प्रवृत्तिनिवृत्तिसम्भवः तेष्वेव स्तेयस्योपपत्तेः, तेन कर्मणि नास्ति प्रसंगः ।

इच्छामात्रमिति चेन्न अदत्तादानग्रहणात् ॥ ३ ॥ स्यादेतत् इच्छामात्रमिदं यस्य दानादानसं-
भवस्तस्य ग्रहणमिति ? तन्न किं कारणं ? अदत्तादानग्रहणात् । यस्य हि दानादाने सम्भवतः तस्य ग्रहणमकु-
शलं यदि हि कर्मादानमपि स्तेयं स्यात् अदत्तादानमित्येतत् विशेषणमयुक्तं स्यात्, प्रसक्तस्यादत्तमिति प्रति-
षेधोपपत्तेः ।

कर्मापि हि किमर्थं कस्मैचिन्न दीयते इति चेन्न हस्तादिकरणग्रहणविसर्गासंभवात्
सूक्ष्मत्वात् ॥ ४ ॥ अथ मतमेतत् किमर्थं कर्म न कस्मै चिदीयते इति गृह्यते ननु लोकवादः प्रसिद्धः -आ-
रामविहारादिपादपानां फलं अन्यस्मै जलसेकेन दीयते इति ? तन्न किं कारणं ? हस्तादिकरणविसर्गासंभवात् ।
यथा वस्त्रपात्रादि हस्तादिकरणैरादीयते अन्यस्मै च दीयते न तथा कर्म हस्तादिभिरादीयते अन्यस्मै च
दीयते । कुतः ? सूक्ष्मत्वात् । सूक्ष्मं हि कर्म हस्तादिग्रहणविसर्गयोग्यं न भवति । कथं तर्हि तदादीयते ?

शरीराहारविषयपरिणामतस्तद्वन्धः ॥ ५ ॥ स्वपरकीयेषु शरीरेषु आहारेषु शब्दादिविषयेषु च
रागद्वेषरूपात्तीव्रादिविकल्पात् परिणामात् तस्य कर्मबन्धो भवति ततः स्वपरिणामवशीकृतत्वाच्च नान्यस्मै
दीयते । यद्येवं नित्यकर्मबन्धः प्राप्नोति ? नैष दोषः ।

आसन्नविरोधे सति संवृतत्वाद्बन्धाभावः ॥ ६ ॥ आसन्नविरोधो वक्ष्यते गुण्यादिलक्षणः
तस्मिन् सति संवृतत्वात् नास्ति बन्धः इति नित्यवधाभावः । अतो यत्रैवैहलौकिकोपकारविशेषादानाभिप्राय-
स्तत्रैव अदत्तादानप्रकल्पितः ।

शब्दादिविषयरथ्याद्वाराद्यदत्तादानास्तेयप्रसंग इति चेन्न अप्रमत्तत्वात् ॥ ७ ॥ स्यादेतत्
शब्दादिविषयरथ्याद्वारादीन्यदत्तानि आददानस्य भिक्षोः स्तेयं प्राप्नोतीति ? तन्न किं कारणं ? अप्रमत्तत्वात् ।
यत्नवतो ह्यप्रमत्तस्य ज्ञानिनः शास्त्रदृष्ट्या शब्दादिविषयरथ्याद्वाराद्यादानेपि विरतस्यास्तेयप्रसिद्धेः, सामान्य-
तो मुक्तत्वात् दत्तमेव वा तत्सर्वं । तथा हि अयं पिहितद्वारादीन् न प्रविशति ।

बन्धनादिनिमित्तधर्मादानात् स्तेयप्रसंग इति चेन्न उक्तत्वात् ॥ ८ ॥ स्यान्मतं बन्धनाक्रिया
संबन्धेन धर्मोपचये सति प्रगस्तं स्तेयं प्राप्नोति ? तन्न किं कारणं । उक्तत्वात् । उक्तमेतत् दानादानसम्भवे
यत्र तत्र स्तेयप्रसंग इति ।

प्रमत्ताधिकाराच्चान्यत्राऽप्रसंगः ॥ ९ ॥ प्रमत्तयोगात् प्राणव्यपरोपणं हिंसेत्यतः प्रमत्तयोगप्र-
हणं अनुवर्तते । तेन प्रमत्तस्य स्तेयं बन्धनादिषु योगत्रयेणाऽऽभिमुख्यादात्मनः प्रमत्तत्वं नास्ति । अतः
सत्यपि धर्मादानेऽस्य न स्तेयं परिशेषात् प्रमत्तस्य सत्यसति च परकीयद्रव्यादाने त्रिधापि तदादानाद्यर्थो-
द्यतत्वात् स्तेयं तदपि प्राणिपीडाकारणत्वात् पापासन्न इत्युच्यते । अत्राह व्याख्यातं हिंसादित्रयलक्षणं ।
अथाऽन्नहं किंलक्षणमित्यत्रोच्यते—

मैथुनमब्रह्म ॥ १६ ॥

मैथुनमिति । किमिदं ? मिथुनस्य भावो मैथुनं ।

मिथुनस्य भाव इति चेन्न द्रव्यद्वयभवनमात्रप्रसंगात् ॥ १ ॥ यदि मिथुनस्य भावो मैथुनमित्युच्यते नैनद्युक्त । कुतः ? द्रव्यद्वयभवनमात्रप्रसंगात् । एव सति औदासीन्यावस्थितनिवृत्तरागस्त्रीपुसभवेनेपि मैथुनप्रसगः ।

मिथुनस्य कर्मेति चेन्न पुरुषद्वयनिर्वर्त्यक्रियाविशेषप्रसंगात् ॥ २ ॥ यदि मिथुनस्य कर्म मैथुनमित्युच्यते नैतदुपपन्न कुतः ? पुरुषद्वयनिर्वर्त्यक्रियाविशेषप्रसंगात् द्वयोः पुरुषयोः निर्वर्त्यं यद्भारोद्बहनानि कर्म तत्रापि प्रसंगः स्यात् ।

स्त्रीपुंसयोः कर्म इति चेन्न पच्यादिक्रियाप्रसंगात् ॥ ३ ॥ स्यान्मतं न सर्वमिथुनमिह परिगृह्यते अनिष्टप्रसंगात् ततः स्त्रीपुसमिथुनविषयकर्मसग्रह इति ? तन्न किं कारणं ? पच्यादिक्रियाप्रसंगात् । ततश्च स्त्रीप्रव्रजितयोर्नमस्काराद्यासेवने मैथुनप्रसगदोषः । अतः उत्तर पठति—

स्त्रीपुंसयोः परस्परगात्रोपश्लेषे रागपरिणामो मैथुनं ॥ ४ ॥ चारित्रमोहोदये सति स्त्रीपुसयोः परस्परगात्रोपश्लेषे सति सुखमुपलप्समानयोः रागपरिणामो यः स मैथुनव्यपदेशभाक् । ननु नायशब्दार्थः संत्यमेवमेतत् तथापि प्रसिद्धिवशान् अर्थाध्यवसाय इतीष्टार्थो गृह्यते ।

नवैकस्मिन्नप्रसंगात् ॥ ५ ॥ नवैतद्युक्त कुतः ? एकस्मिन्नप्रसंगात् । हस्तपादपुद्गलसंघटनादिभिरब्रह्म सेवमाने एकस्मिन्नपि मैथुनमिष्यते, तन्न सिध्यति ।

उपचारादिति चेन्न मुख्यफलाभावप्रसंगात् ॥ ६ ॥ स्यादेतत् यथा स्त्रीपुसयोः चारित्रमोहोदये वेदनापीडितयोः कर्म मैथुन तथैकस्यापि चारित्रमोहोदयोद्विक्रारागस्य हस्तादिसघटनेस्ति मैथुनमिति ? तन्न मुख्यफलाभावप्रसंगात् । यन्मुख्यं मैथुने कर्मास्त्रवफलं तदत्र न प्रसज्येत । मुख्यसिंहगतक्रौर्यशौर्यादिर्मोणवकेऽप्रवृत्तिवत् । दृष्यते च मुख्यमतो नोपचारः ।

नवास्य स्पर्शवद्द्रव्यसंयोगस्याविशेषाभिधानात् ॥ ७ ॥ यथा स्त्रीपुसयोरत्यर्थे संयोगे परस्परकृतस्पर्शाभिमानात् सुख । तथैकस्यापि हस्तादिसघटनात् स्पर्शाभिमानस्तुल्यस्तस्मान्मुख्य एव तत्रापि मैथुनशब्दलाभः रागद्वेषमोहाविष्टत्वात् । किंच—

एकस्य द्वितीयोपपत्तौ मैथुनत्वसिद्धेः ॥ ८ ॥ यथैकस्यापि पिशाचवशीकृतत्वात् सद्वितीयत्वं तथैकस्य चारित्रमोहोदयाविष्कृतकामपिशाचवशीकृतत्वात् सद्वितीयत्वासिद्धेः मैथुनव्यवहारसिद्धिः ।

प्रसिद्धवशाच्चार्थविशेषप्रतीतेः पूर्वोक्तानां चाऽनवद्यत्वं ॥ ९ ॥ अयं मैथुनशब्दः लोके शास्त्रे च स्त्रीपुरुषसंयोगजरतिविशेषे प्रसिद्धः । लोके तावद्गोपालादयोपि स्त्रीपुसरतिकर्म मैथुनमित्याचक्षते । शास्त्रेपि अश्ववृषभयोर्मैथुनेच्छायां इत्येवमादौ तदेव कर्माख्यायते ततः प्रसिद्धिवशात् अर्थविशेषप्रतीतेः पूर्वोक्तानां च पक्षाणां अनवद्यत्वमवसेय । तद्यथा—यत्तावदुक्तं मिथुनस्य भाव इति चेन्न द्रव्यद्वयभवनमात्रप्रसंगादिति तदसन् अभ्यंतरपरिणामाभावे बाह्यहेतोरफलत्वात् यथा कंकडुकचणकादीनां अभ्यंतरपाककारणाविक्रवाभावात् बाह्योदकाग्निसंबन्धस्याफलत्वं तथाभ्यंतरचारित्रमोहोदयापादितत्वेणपौस्नात्मकरतिपरिणामाभावात् बाह्यद्रव्यद्वयभवेनेपि न मैथुन । यच्चोक्तं—मिथुनस्य कर्मेति चेन्न पुरुषद्वयनिर्वर्त्यक्रियाविशेषप्रसंगात् इति तच्च वार्तं, कुतः कदाचित् पुरुषद्वयेपि दर्शनात् । चारित्रमोहोदयाविष्टानां हि पुरुषाणां तादृशेषु पुरुषेषु मैथुनं दृश्यते । उक्तच—

पुरुषाः पुरुषेष्वेव यदनिष्टप्रयोजना ।

अत्यारूढस्य तत्सर्वं रागस्यैव विचेष्टितं ॥ १ ॥

इति । यदप्युक्तं स्त्रीपुसयोः कर्मेति चेन्न पच्यादिक्रियाप्रसंगात् इति तदसांप्रतं—कुतः तद्विषयस्यैव ग्रहणात् तयोरेव यत्कर्म तदिह गृह्यते पच्यादिकर्म पुनः अन्येनापि क्रियते । अपि च प्रमत्तयोगादित्यनुवर्तते

ततः चारित्रमोहोदयात् प्रमत्तस्य मिथुनस्य कर्म मैथुनमित्युक्तं नमस्काराद्युपयुक्तस्य चाऽप्रमत्तत्वात् चारित्र-
मोहोदयाभावान् सत्यपि वदनादिमिथुनकर्मणि न मैथुन ।

अहिंसादिगुणवृंहणाद्ब्रह्मं ॥ १० ॥ अहिंसादयो गुणाः यस्मिन् परिपाल्यमाने वृंहन्ति वृद्धि-
मुपयति तद्ब्रह्मेत्युच्यते । न ब्रह्म अब्रह्म किं तन्मैथुन । तत्र हिंसादयो दोषाः पुष्यति । यः स्यान्मैथुनसेवन
प्रवणः स्थाष्णुश्चरिष्णून् प्राणिनो हिनस्ति मृपावादमाचष्टे अदत्तमादत्ते सचेतनमितर च परिग्रह गृह्णाति ।
अत्राह उक्त भवता हिंसादिचतुष्टयस्य विशेषलक्षणमिदानीमिदमुच्यतां परिग्रहस्य किं लक्षणीमित्यत्राच्यते ।

मूर्च्छा परिग्रहः ॥ १७ ॥

मूर्च्छेत्युच्यते । केयं मूर्च्छा ?

बाह्याभ्यन्तरोपधिसंरक्षणादिव्यापृतिर्मूर्च्छा ॥ १ ॥ बाह्यानां गोमहिषमणिमुक्तादीनां चेतना-
चेतनानां अभ्यतराणां च रागादीनामुपधीना सरक्षणार्जनसस्कारादिलक्षणव्यापृतिः मूर्च्छेति कथ्यते ।

वातपित्तश्लेष्मविकारप्रसंग इति चेन्न विशेषितत्वात् ॥ २ ॥ स्यान्मत वातपित्तश्लेष्मणाम-
न्यतमस्य दोषस्य प्रकोपात् उपजायमानो विकारो मूर्च्छेति ? तन्न किं कारण विशेषितत्वात् । मूर्च्छेरिय मोह-
सामान्ये वर्तमानः बाह्याभ्यन्तरोपधिसंरक्षणादिविषयः परिगृहीत इति विशेषितत्वात् इष्टार्थसप्रत्ययो भवति ।
सामान्यचोदनाश्च विशेषञ्चतिष्ठत इति ।

बाह्यस्याप्रसंग इति चेन्नाध्यात्मिकप्रधानत्वात् ॥ ३ ॥ स्यादेतत् मूर्च्छेत्यनेन आध्यात्मिकः
परिग्रहः परिगृह्यते । तेन बाह्यस्य परिग्रहत्वं न प्राप्नोतीति ? तन्न किं कारण ? आध्यात्मिकप्रधानत्वात्
ममेति सकल्पः आध्यात्मिकः परिग्रहः स प्रधानभूत इति तस्योपादान क्रियते तस्मिन् सप्रहीते तत्कारण-
स्याप्यनुपगणे प्रतीतेः । अथ यदा बाह्यः प्राधान्येन इष्यते कथं तस्य सग्रहः मूर्च्छाकारणत्वात् बाह्यस्य मूर्च्छा-
व्युपदेशः । यथान्नं वै प्राणा इति प्राणकारणे अन्ने प्राणोपचार । तथा मूर्च्छाकारणत्वात् बाह्यपरिग्रहो मूर्च्छे-
ति व्यवहियते ।

ज्ञानदर्शनचारित्र्येषु संगः परिग्रहः इति चेन्न प्रमत्तयोगाधिकारात् ॥ ४ ॥ स्यान्मतं
यथाध्यात्मिकेपि रागादावात्मपरिणामे संगः परिग्रह इत्युच्यते । ज्ञानदर्शनचारित्र्येष्वपि संगः परिग्रहः प्राप्नो-
तीति ? तन्न किं कारण ? प्रमत्तयोगाधिकारात् । ततः ज्ञानदर्शनचारित्र्यवतो प्रमत्तस्य मोहाभावान् न मूर्च्छा-
स्ति इति निःपरिग्रहत्व सिद्धं । किंच तेषां ज्ञानादीना अहेयत्वात् आत्मस्वभावानतिवृत्तेरपरिग्रहत्व । रागा
दयः पुनः कर्मोदयतन्त्रा इत्यनात्मस्वभावत्वाद्देयाः ततस्तेषु सकल्पः परिग्रह इति युज्यते ।

तन्मूलाः सर्वदोषानुपंगाः ॥ ५ ॥ स परिग्रहो मूलमेषां ते तन्मूलाः । के पुनस्ते सर्वदोषानु-
पंगाः ममेदमिति हि सति संकल्पे रक्षणादयः सजायते । तत्र च हिंसावश्य भाविनी तदर्थमनृत जल्पति
चौर्यं चाचरति मैथुने च कर्मणि प्रतियतते तत्प्रभवाः नरकादिषु दुःखप्रकाराः । इहापि अनुपरतव्यसन-
महार्णवावगाहन । एवममूभिर्भावनाभिः स्थिरीकृतचेतसोपायावद्यदर्शिनो विरक्तस्य सर्वससारिक्रियाकलापा
दुःखबुद्ध्या निरस्तुकीकृतविषयकुतूहलस्य मैत्रीप्रमोदकारुण्यमाध्यस्थप्रणिधानापादितसौहार्द्रस्य जन्म-
मरणपरिखेदितमतेरवलोकितशरीरस्वभावस्य मोक्ष प्रत्यवहितस्य यस्य संति व्रतानि स भवति—

निःशल्यो व्रती ॥ १८ ॥

अनेकधा प्राणिगणशरणाच्छल्यं ॥ १ ॥ विविधवेदनाशलाकाभिः प्राणिगणं शृणाति हिनस्ति
इति शल्यं ।

आवाधकत्वादुपचारासिद्धिः ॥ २ ॥ यथा शरीरानुप्रवेशादिप्रहरणं शरीरिणो बाधाकरं शल्यं
तथा कर्मोदयविकारोपि शरीरमानसवाधाहेतुत्वात् शल्यमिव शल्यमित्युपचर्यते ।

तत्रिविधं मायानिदानमिथ्यादर्शनभेदात् ॥ ३ ॥ तदेतच्छल्यं त्रिविधं वेदितव्यं कुतः
मायानिदानमिथ्यादर्शनभेदात्, माया निवृत्तिर्वचनेत्यनर्थतर । विषयभोगाकाक्षा निदान, मिथ्यादर्शनमत-
त्वश्रद्धान । एतस्मात्त्रिविधाच्छल्यान्निःक्रातो निःशल्यो व्रतीत्युच्यते । अत्र कश्चिदाह—

विरोधाद्द्विशेषणानुपपत्तिः ॥ ४ ॥ निःशल्यत्वव्रतित्वमित्येतदुभय विरुद्धं ततो न निःशल्य-
त्वाद्ब्रती भवितुमर्हति न हि दडसंबंधाच्छत्री स्यात्, तस्मात् व्रताभिसंबंधादेव व्रतीति वक्तव्यं । शल्याभा-
वाच्च निःशल्य इति ।

आनर्थक्यं वाऽन्यतरेण गतार्थत्वात् ॥ ५ ॥ यदि व्रतित्वान्निःशल्यस्तस्मात् व्रतीत्येतावद्वाच्यं,
न निःशल्य इति । यदि च निःशल्यत्वात् व्रती तस्मान्निःशल्य इत्येतावद्वाच्यं ?

न व्रतीति विकल्पोः इति चेन्न फलविशेषाभावात् ॥ ६ ॥ स्यादेतत् विकल्पोत्र गृह्यते निः-
शल्यो वा व्रती वा इति ततो न विशेषणविशेष्यसंबंधाभावो दोष इति ? तत्र किं कारणं ? फलविशेषाभावात्
फलविशेषवता हि लोके विकल्पो दृष्टः । यथा देवदत्त घृतेन वा सूपेन वा दध्ना वा भोजयेत् इति । न
तथेह फलविशेषोक्ति निःशल्यो वा व्रती वेति उभयविशेषणविशिष्टस्यैकस्येष्टत्वात् ।

नवांगांगिभावस्य विवक्षितत्वात् ॥ ७ ॥ न वा एषः दोषः किं कारणं ? अंगांगिभावस्य विवक्षि-
तत्वात् न हिंसाद्युपरतिमात्रव्रतसंबंधात् व्रती भवति अतरेण शल्याभाव, सति शल्यापगमे व्रतसंबंधात्
व्रतीति विवक्षितो यथा बहुक्षीरघृतो गोमानिति व्यपदिश्यते, बहुक्षीरघृताभावात् सतीष्वपि गोषु न गोमान्
तथा सशल्यत्वात् सस्त्वपि व्रतेषु न व्रती यस्तु निःशल्यः स व्रती । तत्रैतन् स्यात् कथमेतदेव भविष्य-
तीत्युच्यते—

प्रधानानुविधानात् अप्रधानस्य ॥ ८ ॥ यथा तीक्ष्णेन परशुना छिनत्तीति तीक्ष्णगुणविशिष्ट-
परशुप्रधानभूत् छेत्तुः प्रधानस्योपकारे प्रवर्तते तथा निःशल्यत्वगुणविशिष्टानि व्रतानि गुणभूतानि तद्वतः
प्रधानस्य विशेषकाणि । आह—किमेव व्रती व्यपगतशल्यत्रयो हिंसाद्यभावात् यथोक्तक्रियासमूहविजृम्भित-
परिणामः परिग्रहे निरपेक्षः । सर्व एव अगारसंबंधं प्रति निवृत्तौत्सुक्यः प्रतिज्ञायते उत विरतोपि कश्चिन्
गृहीति निश्चीयत इति । अत्रोच्यते—अमीपामेव हिंसादीना विरतिविशेषस्य भेदात् अधिकृतो व्रती द्वेषा-

अगार्यनगारश्च ॥ १९ ॥

प्रतिश्रयार्थितयांगनादगारं ॥ १ ॥ प्रतिश्रयार्थिभिः जनैरग्यते गम्यते तदित्यगारं वेदम इत्यर्थः ।
अगारमस्यास्तीत्यगारं न विद्यते अगारमत्येत्वनगार ।

अनियमप्रमंग इति चेन्न भावागारस्य विवक्षितत्वात् ॥ २ ॥ स्यान्मत शून्यागारदेवकुला-
घावासस्य मुनेरगारित्व प्राप्त अनिवृत्तविषयतृष्णस्य कुतश्चित्कारणात् विमुच्यागारं वने वसतः अनगारत्वं
चेत्यनियमप्रसंग इति ? तत्र किं कारणं ? भावागारस्य विवक्षितत्वात् । चारित्रमोहोदये सति अगारसंबंध
प्रत्यनिवृत्तपरिणामः अगारमित्युच्यते स यस्यास्त्वसौ वने वसन्नपि अगारीति व्यपदेश, अर्हति । तदभावा-
दनगार इति च भवति ।

व्रतिकारणसाकल्यात् गृहस्थस्याव्रतित्वमिति चेन्न नैगमसंग्रहव्यवहारव्यापारात् नग-
रावासवत् ॥ ३ ॥ यथा गृहापवरकादिनगरैकदेशे निवास्यपि नगरावास इति शब्दयते । तथा असक-
लव्रतोपि नैगमसंग्रहव्यवहारनयविवक्षापेक्षया व्रतीति व्यपदिश्यते ।

राजवद्वा ॥ ४ ॥ यथा द्वात्रिंशज्जनपदसहस्राधिपति सार्वभौमो राजेति । एकजनपदपतिः तदर्धे-
श्वरो वा न राजा न भवति भवत्येव । तथाष्टादशशीलसहस्रचतुरशीतिगुणशतसहस्रधरत्वादनगारः संपू-
र्णव्रत इति संयतासंयतोषुव्रतधरत्वात् न व्रतीति न भवति भवत्येव । अप्राह हिंसादीनामन्यतमस्मात् यः
प्रतिनिवृत्तः स खल्वगारी व्रती नैव, किं तर्हि पचतया अपि विरतेर्वैकल्येन विवक्षित इत्युच्यते—

अणुव्रतोगारी ॥ २० ॥

अणुशब्दः सूक्ष्मवचनो द्रष्टव्यः । अणूनि व्रतानि, अस्य सोऽणुव्रतः । कथमणुत्वमिति चेत् उच्यते—
सर्वसावधानिवृत्यसभवात् । कुतस्तर्हि असौ निवृत्तः ?

द्वीन्द्रियादिव्यपरोपणान्निवृत्तः ॥ १ ॥ द्वीन्द्रियादीनां जगमानां प्राणिनां व्यपरोपणात् त्रिधा
निवृत्तः अगारीत्याद्यमणुव्रतं ।

स्नेहद्वेषमोहावेशात् असत्याभिधानवर्जनप्रवणः ॥ २ ॥ स्नेहस्य द्वेषस्य मोहस्य चोद्रेकात्
यदसत्याभिधानं ततो निवृत्तादरो गृह्णाति द्वितीयमणुव्रतं ।

अन्यपीडाकराद् पार्थिवभयाद्युत्पादितनिमित्तादप्यदत्तात् प्रतिनिवृत्तः ॥ ३ ॥ अन्यपी-
डाकरं पार्थिवभयादिवशादवश्य परित्यक्तमपि यददत्तं ततः प्रतिनिवृत्तादरः श्रावक इति तृतीयमणुव्रत ।

उपात्तानुपात्तान्यांगनासंगाद्विरतरतिः ॥ ४ ॥ उपात्ताया अनुपात्तायाश्च अन्यांगनायाः संगाद्वि-
रतरति, विरताविरत इति चतुर्थमणुव्रत ।

परिच्छिन्नधनधान्यक्षेत्राद्यवधिगृही ॥ ५ ॥ धनधान्यक्षेत्रादीनां इच्छावशात् कृतपरिच्छेदः गृ-
हीति पंचममणुव्रत । आह स्वर्वायासि विरतिमभ्युपगतस्य श्रावकस्य किमेतावानेव विशेषः आहोस्विदास्ति
काश्चिदन्योपीत्यत्रोच्यते—

दिग्देशानार्थदंडविरतिसामायिकप्रोषधोपवासोपभोगपरिभोगपरि-
माणातिथिसंविभागव्रतसंपन्नश्च ॥ २१ ॥

आकाशप्रदेशश्रेणी दिक् ॥ १ ॥ आकाशस्य प्रदेशाः परमाणुपरिच्छेदात्प्रविभक्ताः श्रेणीकृता
दिग्व्यपदेशमर्हति ।

आदित्यादिगतिविभेदस्नेहदः ॥ २ ॥ आदित्यादिगत्योदयास्तमयपरिच्छिन्नया विभक्तस्तद्भेदः ।
प्राची दिक् दक्षिणा प्रतीची उत्तरा, ऊर्ध्वमवो विदिक्चेति ।

ब्रह्मिणादीनां अवधृतपरिमाणः प्रदेशो देशः ॥ ३ ॥ ग्रामनगरगृहापवरकादीनामवधृतपरिमाणा-
नां प्रदेशो देश इत्युच्यते ।

उपकारात्यये पापादाननिमित्तमनर्थदंडः ॥ ४ ॥ असत्युपकारे पापादानहेतुः अनर्थदंड
इति व्यवहियते । विगमण विरतिः निवृत्तिरिति यावन् । दिग्देशानार्थदंडेभ्योविरतिः दिग्देशानार्थदंडविरतिः ।
साधनं कृतेति वृत्तिः । विरतिशब्दः प्रत्येक परिसमाप्यते—दिग्विरतिः देशविरतिरनर्थदंडविरतिरिति ।

विरत्यग्रहणमधिकारादिति चेन्नोपसर्जनानभिषवधात् ॥ ५ ॥ स्यादेतत् हिंसानृतस्तेयाभ्र-
ह्मपरिग्रहंभ्यो विरतिर्वृत, इत्यतः विरतिग्रहणमनुवर्तते, ततः पुनरिह विरतिग्रहणमनर्थकमिति ? तन्न । किं
करण ? उपसर्जनानभिषवधात् । तदनुवर्तमान विरतिग्रहण दिग्देशानार्थदंडग्रहणेन उपसर्जनेन नाभिष-
वच्यते ततः पुनर्विरतिग्रहणं क्रियते ।

एकत्वेन गमन समयः ॥ ६ ॥ समेकीभावे वर्तते तद्यथा सगत घृतं संगत तैल इत्युक्ते एकीभू-
तमिति गम्यते एकत्वेन गमन समयः । प्रतिनियतकायवाङ्मनस्कर्मापर्यायार्थं प्रतिनिवृत्तत्वादात्मनो द्रव्या-
र्थनैकत्वगमनमित्यर्थः । समय एव सामायिक, समय प्रयोजनं अस्येति वा सामायिक ।

उपेत्य तस्मिन् वसंतीन्द्रियाणि इत्युपवासः ॥ ७ ॥ शब्दादिग्रहण प्रति निवृत्तौत्सुक्यानि पंचा-

पीद्रियाणि उपेत्य तस्मिन् वसन्तीत्युपवासः । अशनपानभक्ष्यलेह्यलक्षणचतुर्विधाहारपरित्याग, इत्यर्थः । प्रोषधशब्दः पर्वपर्यायवाची । प्रोषधे उपवासः प्रोषधोपवासः । साधन कृतेतिवृत्तिः, संज्ञायामिति वा ।

उपेत्य भुज्यते इत्युपभोगः ॥ ८ ॥ उपेत्यात्मसात् कृत्य भुज्यते अनुभूयत इत्युपभोगः । अशनपानगंधमाल्यादिः ।

परित्यज्य भुज्यत इति परिभोगः ॥ ९ ॥ सङ्कट्कृत्वा परित्यज्य पुनरपि भुज्यते इति परिभोग इत्युच्यते । आच्छादनप्रावरणालकारशयनाशनगृहयानवाहनादिः । उपभोगश्च परिभोगश्च उपभोगपरिभोगौ उपभोगपरिभोगयोः परिमाण, उपभोगपरिभोगपरिमाण ।

संयममविनाशयन्नततीत्यतिथिः ॥ १० ॥ चारित्रलाभवलोपेतत्वात् संयममविनाशयन् अततीत्यतिथिः । अथवा नास्य तिथिरस्ति इत्यतिथिः । अनियतकालागमनं, इत्यर्थः । सविभजन सविभागः, अतिथये सविभागः अतिथिसविभागः । अश्वघासादिवद्वृत्तिः ।

व्रतगूहणमनर्थकमिति चेदुक्तं ॥ ११ ॥ व्रतमित्यनुवर्तते पुनर्व्रतग्रहणमनर्थकमितिचेदुक्त किमुक्त ? उपसर्जनानभिसंबन्धादिति ।

व्रतसंपन्नशब्दः प्रत्येकमभिसंबन्ध्यते ॥ १२ ॥ दिग्विरतिव्रतसंपन्नः देशविरतिव्रतसंपन्न इत्यादि । अथ किमर्था दिङ्निवृत्तिः ?

दुष्परिहारक्षुद्रजंतुप्रायस्त्वाद्दिग्निवृत्तिः ॥ १३ ॥ दुष्परिहारैः क्षुद्रजंतुभिराकुला दिश अतस्तान्निवृत्तिः कर्तव्या ।

तत्परिमाणं च योजनादिभिरभिज्ञानवद्भिः ॥ १४ ॥ तासां परिमाण योजनादिभिः पर्वतादिप्रसिद्धाभिज्ञानैः कर्तव्यं ।

अगमनेपि प्राणिवधाभ्यनुज्ञानमिति चेन्न निवृत्त्यर्थत्वात् ॥ १५ ॥ स्यान्मतं दिक्परिमाणकरणात् अगमनेपि तदतरावस्थितप्राणिगणवधाभ्यनुज्ञान प्रसक्त अन्यथा वा दिक्परिमाणमनर्थक इति तन्न । किं कारण ? निवृत्त्यर्थत्वात् । कास्त्वेन निवृत्तिं कर्तुं अशक्नुवतः शक्त्या प्राणिवधविरतिं प्रत्यागूर्णस्यात्र प्राणयात्रा भवतु वा मा वा भूत् । सत्यपि प्रयोजनभूयस्त्वे परिमितात् दिगवधेर्वहिर्नास्कत्स्यामिति प्राणिधानान्न दोषः ।

तृष्णाप्राकाम्यनिरोधतंत्रत्वाच्च ॥ १६ ॥ प्रवृद्धेच्छस्य आत्मनस्तस्या दिशि विना यत्नात् मणिरत्नादिलाभोस्तीत्येवं अन्येन प्रोत्साहितस्यापि मणिरत्नादिसंप्राप्तितृष्णाप्राकाम्यनिरोधः कथं तत्रितो भवेदिति दिग्विरतिः श्रेयसी ।

ततो वह्निर्हाव्रतप्रसिद्धिः ॥ १७ ॥ अहिंसाद्यणुव्रतधारिणोप्यस्य परिमितादिगवधेवह्निर्मनोवाक्काययोगैः कृतकारितानुमतविकल्पैः हिंसादिसर्वसावधनिवृत्तिरिति महाव्रतत्वमवसेय ।

तथैव देशनिवृत्तिः ॥ १८ ॥ यथा दिङ्निवृत्ति कृता तथैव देशनिवृत्तिः कार्या । मदीयस्य गृहांतरस्य तटाकस्य वा मध्यं मुक्त्वा देशातर नास्कत्स्या इति तन्निवृत्तौ पूर्ववत् प्रयोजनं वेदितव्यं । महाव्रतत्व च वह्निर्व्यवस्थाप्य । अयमनयोर्विशेषः-दिग्विरतिः सार्वकालिकी देशविरतिर्यथाशक्तिकालनियमेनेति ।

अनर्थदंडः पंचधा अपध्यानपापोपदेशप्रमादाचरितहिंसाप्रदानाशुभश्रुतिभेदात् ॥१९॥ अनर्थदंडः पंचधा भिद्यते कुतः ? अपध्यानपापोपदेशप्रमादाचरितहिंसाप्रदानाशुभश्रुतिभेदात् । तत्र परेषां जयपराजयवधांगछेदस्वहरणादि कथं स्यादिति मनसा चिंतनमपध्यानं ॥२०॥

क्लेशतिर्यग्वाणिज्यावधकारंभकादिषु पापसंयुतं वचनं पापोपदेशः ॥ २१ ॥ तद्यथा
अस्मिन् देशे दासा दास्यः सुलभास्तानमु देशं नीत्वा विक्रयकृते महानर्थलाभो भवतीति क्लेशवाणि-
ज्या । गोमहिष्यादीन् अमुत्र गृहीत्वा अन्यत्र देशे व्यवहारं कृते भूरिवित्तलाभ इति तिर्यग्वाणिज्या । वागु-
रिकनौकारिकशाकुनिकादिभ्यो मृगवराहगकुंतप्रभृतयोऽमुस्मिन् देशे संतीति वचन वधकोपदेशः ।
भारंभकेभ्यः कृषीव्रत्तादिभ्यः क्षिन्युदकज्वलनपवनवनस्पत्यारभोऽननोपायेन कर्तव्यः इत्याख्यानमारभको-
पदेशः । इत्येवं प्रकार पापसंयुक्त वचन पापोपदेशः ।

प्रथोजनमनरेणापि वृक्षादिछेदनभूमिकुट्टनसलिलसेचनाद्यवद्यकर्म प्रमादाचरितमिनि
कथ्यते ॥ २२ ॥

विपश्चात्प्रारब्धजुक्तादंडादिहिंसोपकरणप्रदानं हिंसाप्रदानमित्युच्यते ॥ २३ ॥

हिंसारागादिप्रवर्धितदुष्टकथाश्रवणशिक्षणव्यापृतिरशुभश्रुतिरित्याख्यायते ॥ २४ ॥
एतस्मादनर्थदंडाद्विरतिः कार्या ।

मध्येऽनर्थदंडग्रहणं पूर्वोत्तरातिरेकानर्थक्यज्ञापनार्थं ॥ २५ ॥ पूर्वयोः दिग्देशयोरुत्त-
रयोश्चोपभोगपरिभोगयोरवधृतपरिमाणयोरनर्थकं चक्रमणादिविषयोपसेवनं च निष्प्रयोजनं न कर्म कर्तव्यमि-
त्यतिरेकनिवृत्तिज्ञापनार्थं मध्येऽनर्थदंडवचनं क्रियते ।

सामायिके नियतदेशकाले महाव्रतत्वं पूर्ववत् ॥ २६ ॥ इयति देशे, एतावति काल इत्यव-
धारिते सामायिके स्थितस्य महाव्रतत्वं पूर्ववद्वेदितव्यं, अणुस्थूलकृतार्हिसादिनिवृत्तेः ।

संयमप्रसंग इति चेन्न तद्वातिकर्मोदयात् ॥ २७ ॥ स्यान्मत सामायिके सर्वसावधानिवृत्ति-
लक्षणे स्थितस्य तस्य संयमः प्राप्नोतीति ? तन्न । किं कारणं ? तद्वातिकर्मोदयात् । तस्य हि संयमवातिकर्मो-
दयोस्तीति न संयतत्वं ।

महाव्रतत्वाभाव इति चेन्नोपचारात् राजकुले सर्वगतचैत्रवत् ॥ २८ ॥ यद्यभ्यंतरसंयमवा-
तिकर्मोदयोस्ति तद्दुद्येनावश्य अनिवृत्तपरिणामेन भवितव्यं ततश्च महाव्रतत्वमस्य नोपपद्यत इति मतं ? तन्न ।
किं कारणं ? उपचारात् । राजकुले सर्वगतचैत्रवत् । यथा पौरजनपदकोष्टागारादिषु बाह्येषु व्यापारेषु
सर्वेषु व्यापृतः स्नानानुलेपनगयनात्, पुरादिव्यापारेषु अभ्यंतरेषु केषुचिन् व्यापृतिमननुगच्छन्नपि राजकुले
सर्वगतश्चैत्र इत्युपचर्यते । तथा हिमादिषु बाह्येषु सर्वेषु अनाशक्तधिषणः अभ्यंतरसंयमवातिकर्मोदया-
पादितमदाविरतिपरिणामे सत्यपि महाव्रत इत्युपचर्यते । एव च कृत्वा अभव्यस्यापि निर्ग्रथलिंगधारिणः
एकादशागव्यापिनः महाव्रतपरिपालनादसंयतभावनस्यापि उपरिग्रैवेयकविमानवासितोपपन्ना भवति ।

स्नानगंधमाल्यादिविरहितोऽवकाशे शुचावुपवसेत् ॥ २९ ॥ स्वगरीरसस्कारसंस्करणस्ना-
नगंधमाल्याभरणादिभिर्विरहितः शुचौ अवकाशे साधुनिवासे चैत्यालये स्वप्रोपधोपवासगृहे वा धर्मकथा-
श्रवणश्रावणचित्तनावहितांत.करणः सन्नुपवसेत् निरारभः श्रावकः ।

भोगसंख्यानं पंचविधं त्रसघातप्रमादबहुवधानिष्टानुपसेव्यविषयभेदात् ॥ ३० ॥
भोगपरिसंख्यानं पंचविधं प्रत्येतव्यं । कुतः ? त्रसघातप्रमादबहुवधानिष्टानुपसेव्यविषयभेदात् । तत्र मधु-
मांसं सदा परिहर्तव्यं त्रसघातं प्रति निवृत्तचेतसा । मद्यमुपसेव्यमानं कार्याकार्यविवेकसमोहकर-
मिति तद्वर्जनं प्रमादविरहायानुष्ठेयं । केतक्यर्जुनपुष्पादीनि बहुजंतुयोनिस्थानानि शृंगवेरमूलकार्दं
हरिद्रानिंबकुसुमादीन्यनंतकायव्यपदेशार्हाणि, एतेषामुपसेवने बहुघातोत्पन्नमिति तत्परिहारः श्रेयान् ।
यानत्राहनाभरणादिषु एतावदेवेष्टमतोन्यदनिष्टमित्यनिष्टान्निवर्तनं कर्तव्यं । न हि असत्यभिसंधिनियमे व्रत-

मिति इष्टानामपि चित्रवस्त्रविकृतवेषाभरणादीनामनुपसेव्यानां परित्यागः कार्यः, यावज्जीवं । अथ न शक्तिरस्ति कालपरिच्छेदेन वस्तुपरिमाणेन च शक्यनुरूप निवर्तनं कार्यं ।

अतिथिसंविभागश्चतुर्विधोभिक्षोपकरणौषधप्रतिश्रयभेदात् ॥ ३१ ॥ अतिथिसंविभागश्चतुर्धा भिद्यते कुतः भिक्षोपकरणौषधप्रतिश्रयभेदात् । मोक्षार्थमभ्युद्यतायातिथये समयपरायणाय शुद्धाय शुद्धचेष्टसा निरवद्या भिक्षा देया । धर्मोपकरणानि च सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्र्योपवृहणानि दातव्यानि । औषधप्रायोग्यमुपयोजनीय । प्रतिश्रयश्च परमधर्मश्रद्धया प्रतिपादयितव्य इति । चशब्दो वक्ष्यमाणगृहस्थधर्मसमुच्चयार्थः । कः पुनस्त्वौ ?

मारणांतिकीं सल्लेखनां जोषिता ॥ २२ ॥

स्वायुरिंद्रियबलसंक्षयो मरणं ॥ १ ॥ स्वपरिणामोपात्तस्यायुषः इंद्रियाणां बलानां च कारणवशात् सक्षयो मरणमिति मन्यते मनीषिणः ।

अंतग्रहणं तद्भवमरणप्रतिपत्त्यर्थं ॥ २ ॥ मरणं द्विविधं नित्यमरणं तद्भवमरणं चेति । तत्र नित्यमरणं समये समये स्वायुरादीना निवृत्तिः । तद्भवमरणं भवातरप्राप्यनतरोपश्लिष्ट पूर्वभवविगमन । तत्रांतग्रहणं कियते तद्भवमरणपरिग्रहार्थं । मरणमंतो मरणातः मरणातः प्रयोजनमस्या इति मारणांतिकी ।

सम्यक्कायकषायलेखना सल्लेखना ॥ ३ ॥ लिखेर्ण्यतस्य लेखना तनूकरणमिति यावत् । कायस्य बाह्यस्य अभ्यतराणां च कषायाणा तत्कारणहापनया क्रमेण सम्यक् लेखना । ता मारणांतिकीं सल्लेखना जोषिता । सेविता गृहीत्यभिसवधः ।

सेविताग्रहणं विस्पष्टार्थमिति चेन्नार्थविशेषोपपत्तेः ॥ ४ ॥ स्यान्मतं इह सेवितेत्येव विस्पष्टार्थं वक्तव्यमिति तन्न । किं कारणं ? अर्थविशेषोपपत्तेः । न केवलमिह सेवनं गृह्यते किं तर्हि ? प्रार्थित्योपि । जुषि प्रीतिसेवनयोरिति यस्मात् । असत्या प्रतीति बलान्न सल्लेखना कार्यते सत्या हि प्रतीति स्वयमेव करोति ।

सल्लेखनाया जोषितेति प्राप्नोतीति चेच्च तृणः प्रयोगात् ॥ ५ ॥ स्यान्मतं यथा कटस्थ कर्तेति विभक्तिनिर्देशः तथा सल्लेखनाया जोषितेति प्राप्नोतीति ? तन्न किं कारणं ? तृणः प्रयोगात् ।

आत्मवधकत्वप्रसंग इति चेन्नाऽप्रमत्तत्वात् ॥ ६ ॥ स्यान्मतं सल्लेखनामास्थितस्य स्वाभिसंधिपूर्वकायुर्विनिवृत्तिरत्मवधः प्राप्नोतीति ? तन्न किं कारणं ? अप्रमत्तत्वात् । प्रमत्तयोगाद्धि प्राणव्यपरोपणं हिसेत्युक्तं नचास्य प्रमादयोगोस्ति कुतः ।

रागाद्यभावात् ॥ ७ ॥ रागद्वेषमोहाविष्टस्य हि विषशस्त्राद्युत्तरकारणप्रयोगवशात् आत्मानं घ्नतः स्वघातो भवति । न तथा सल्लेखना प्रतिपन्नस्य रागादयः सति ततो नात्मवधदोषस्पर्शः । उक्तंच—

रागादीणमणुष्या अहिंसकतेति देसिदं समये ।

तेसिं चेद्दुष्पत्ती हिंसेति जिणेहि णिदिट्ठा ॥ १ ॥

किंच—

मरणस्थानिष्टत्वात् ॥ ८ ॥ यथा वणिजः विविधपण्यदानादानसंचयपरस्य गृहविनाशोऽनिष्टः तद्विनाशकारणे चोपस्थिते यथाशक्ति परिहरति दुष्परिहरे च पण्यविनाशो यथा भवति तथा यतते । एव गृहस्थोपि व्रतशीलपुण्यसंचयप्रवर्तमानस्तदाश्रयस्य शरीरस्य न पातमभिवांछति तदुपप्लवकारणे चोपरिहरे स्वगुणाविरोधेन परिहरति, दुष्परिहरे च यथा स्वगुणावनाशो न भवति तथा प्रयतति कथमत्सवधो भवेत् । किंच—

उभयानभिसंधानात् ॥ ९ ॥ यथा तपस्थः शीतोष्णजसुखदुःखानभिसंधानात् नाभिसंहितसु-
खदुःखसवधेपि सुखदुःखकृतरागद्वेषाभावात् न सुखदुःखकृतकर्मबंधभाक् । तथार्हत्प्रणीतां सल्लेखनां कुर्वन्
जीवितमरणानभिसंधानात् अनभिसंहितात्मीयमरणसंबधे रागद्वेषाभावात् नात्मवधकः । किंच—

स्वसमयविरोधात् ॥ १० ॥ यथा क्षणिकवादिनः, अक्षणिकाः सर्वे भावाः इति ब्रुवतः स्वसम-
यविरोधस्तथा यदा सत्वश्च भवति सत्वसंज्ञा च भवति वधकश्च भवति वधाचित्तं चास्योत्पन्नं भवति इत्येतां
चतुर्विधां चेतनां प्राप्य हिंसा जायत इति ब्रुवतोऽसत्यात्मवधकत्वाचित्ते सल्लेखनां कुर्वतः आत्मवधकत्वं
जायत इत्याचक्षाणस्यासंचेदितकर्मबंधाभावात् समयविरोधः । अथ स्वसमयविरोधो माभूदिति चतुर्विधयैव
चेतनया कर्म भिद्यते इतीष्टं । ननु सल्लेखनायां आत्मवधकचित्ताभावात् आत्मारहितकत्वं सिद्धं । अथवा
यथा सदा मौनव्रतिकस्य मौनव्रतिकोस्मीति वचनं स्ववचसा विरुध्यते । तथा सर्वानात्मकवादिनः आत्मा-
भावादात्मनो वधकत्वमाचक्षाणस्य सर्वात्मकार्यसत्ववचनविरोधः । अथ स्वसमयविराधो माक्लृपदिति सर्वा-
त्मकमिष्टं । नन्वात्माभावात् आत्मवधाभावः । योपि ब्रूयात् निःक्रिय आत्मेति तस्य पुनः साधनतः सेवितानां
सल्लेखनामातिष्ठमानस्यात्मवधकत्वं भवतीत्यभिलषतः आत्मनोनिःक्रियत्वे प्रतिज्ञाहानिः । निःक्रियत्वाभ्युप-
गमे चात्मवधप्राप्त्युपालभनाभावः । आह—

कदा अनेन सल्लेखनायां प्रयतितव्यमित्यत्रोच्यते—

जरारोगेन्द्रियहानिभिरावश्यकपरिक्षये ॥ ११ ॥ जरसा शरीरदूषिण्या यदा प्रहतजंघावल्बीर्यो
भवति रोगैश्च वातादिविकारजनितैरभिद्रुतः प्रक्षीणेन्द्रियवल्श्च भवति तदा आवश्यकपरिक्षयमपेक्षमाणं स्मृ-
तिमान् प्रासुकाशनपानकोपवाससेवनादिना क्रमेण प्रक्षीयमाणशरीरवल्ः आमरणाद्भावाननुप्रेक्षासमाधिब-
हुलः शास्त्रोक्तेन विधिना सल्लेखनां जोषिता उत्तमार्थस्याराधको भवति ।

एकयोगकरणं न्याय्यमिति चेन्न कदाचित्कस्यचित्तां प्रत्याभिमुख्यज्ञापनार्थत्वात् ॥ १२ ॥
स्यादेतत् पूर्वसूत्रेण इह एक एव योगः कर्तव्यः, लघ्वर्थ इति ? तन्न किं कारण ? कदाचित् कस्यचित् तां
प्रत्याभिमुख्यज्ञापनार्थत्वात् । सप्ततयशीलवतः कदाचित् कस्यचिदेव गृहिणः सल्लेखनाभिमुख्य न सर्व-
स्येति । किंच—

वेश्मापरित्यागिनस्तदुपदेशात् ॥ १३ ॥ वेश्मापरित्यागिनः दिग्ग्विरत्यादिसप्ततयशीलोपदेशः ।
वेश्मपरित्यागेन तु श्रावकत्वेनैव गृहिणः सल्लेखनेत्येवमर्थो भेदेनोपदेशः ।

अविशेषविधिप्रतिपादनार्थत्वाद्वा ॥ १४ ॥ अयं सल्लेखनाविधिः, न श्रावकस्यैव दिग्ग्विर-
त्यादिशीलवतः ? किं तर्हि संयतस्यापीति अविशेषज्ञापनार्थत्वाद्वा पृथगुपदेशः कृतः । अत्राह उक्तं भवता
निःशल्यो ब्रतीति तत्र चोक्तानि शल्यानि मायानिदानमिध्यादर्शनसङ्गकानि ततः सम्यग्दृष्टिना ब्रतिना
भवितव्य । तत्सम्यग्दर्शनं किं निरपवादमुत सापवादमित्युच्यते । कस्यचिन्मोहनीयावस्थाविशेषात् कदा-
चिदिमे भवंत्यपवादाः—

शंकाकांक्षाविचिकित्सान्यदृष्टिप्रशंसासंस्तवाः सम्य-
ग्दृष्टेरतीचाराः ॥ २३ ॥

निःशंकितत्वादयो व्याख्याताः दर्शनविशुद्धिरित्यत्र । तत्प्रतिपक्षभूताः शंकादयो वेदितव्याः ।
अथ प्रशंसासंस्तवयो. को विशेषः ?

वाङ्मानसविषयभेदात् प्रशंसासंस्तवभेदः ॥ १ ॥ मनसा मिध्याद्दृष्टिज्ञानचारित्रगुणोद्भावनं
प्रशंसा । भूताभूतगुणोद्भावनवचनं संस्तव इत्ययमनयोभेदः ।

प्रकरणादगार्यवधारणमिति चेन्न सम्यग्दृष्टिग्रहणस्य उभयार्थत्वात् ॥ २ ॥ स्यान्मतं अगारिन्नतशीलप्रकरणमिदमतः तस्यैव सम्यग्दृष्टेः शंकादयोतिचाराः प्रसक्ता नानगारस्येति ? तन्न । किं कारण ? सम्यग्दृष्टिग्रहणस्योभयार्थत्वात् । पुनः सम्यग्दृष्टिग्रहणमेवमर्थं सम्यग्दर्शनसामान्यस्येतिचारा इति । यद्येवमर्थं सम्यग्दृष्टिग्रहणं नार्थेनेन, अगारिग्रहणं निवृत्तमित्याख्येयं ? नैवं शक्य उत्तरत्राऽगारिग्रहणानुवर्तनस्येष्टत्वात् ।

दर्शनमोहोदयादतिचरणमतीचारः ॥ ३ ॥ दर्शनमोहोदयात्तत्त्वार्थश्रद्धानादतिचरणमतीचारः अतिक्रम इत्यनर्थीतर । एते शंकादयः पञ्च सम्यग्दर्शनस्यातिचाराः ।

अष्टांगत्वात् सम्यग्दर्शनस्यातिक्रमणात्तावत्तमेवेति चेन्नात्रैवांतर्भावात् ॥ ४ ॥ स्यादेतत् सम्यग्दर्शनमष्टांगं निःशकितत्वादिलक्षणं उक्तं तस्यातिचारैरपि तावद्भिरेव भवितव्यमित्यवष्टावतिचारा उपदेष्टव्याः ? इति तन्न किं कारणं ? अत्रैवांतर्भावात् । व्रतशीलानां पञ्च पञ्चातिचारान् विवक्षुणा आचार्येण प्रश्नसासस्तवयोरितरेतरानंतर्भाव्यसम्यग्दृष्टेरपि पञ्च वातिचारा उक्ता इति न दोषः ।

आह—सम्यग्दर्शनस्याद्यस्य व्रतशीलपत्राचितजिनधर्मकमलकर्णिकाकारस्यागार्यनगारयोः साधारणाः शंकादयोतिचारा व्याख्याताः । इदानीं व्रतशीलानां अतिचारगणना कर्त्तव्येति । तत्र व्रतशीलातिक्रमेयत्वाख्यापनार्थमिदमुच्यते—

व्रतशीलेषु पञ्च पञ्च यथाक्रमं ॥ २४ ॥

व्रतानि अहिंसादीनि । शीलानि दिग्गविरत्यादीनि । व्रतानि च शीलानि च व्रतशीलानि । तेषु व्रतशीलेषु ।

व्रतग्रहणमेवास्त्विति चेन्न शीलविशेषद्योतनार्थत्वात् ॥ १ ॥ स्यान्मतं व्रतग्रहणमेवास्तु दिग्गविरत्यादीनि अपि व्रतान्येव अतश्चैतदेव यदाह 'अतियिसंविभागव्रतसंपन्नश्चेति' ? तन्न किं कारणं ? शीलविशेषद्योतनार्थत्वात् । अभिसधिपूर्वको नियमो व्रतमिति कृत्वा दिग्गविरत्यादीन्यपि व्रतानि भवन्ति । किंतु व्रतपरिरक्षणं शीलमित्यस्य विशेषस्य द्योतनार्थं शीलग्रहणं तेन दिग्गविरत्यादीनि शीलग्रहणेन गृह्यते ।

सामर्थ्याद्गृहिव्रतसंप्रत्ययः ॥ २ ॥ यद्यपि इदं सूत्रमविशेषेणोक्तं तथापि सामर्थ्याद्गृहिव्रतग्रहणमवसेयं । किं सामर्थ्यं ? वक्ष्यमाणवधवधच्छेदादिवचनं । ते हि वधवधच्छेदादयो गृहस्थस्यैव नानगारस्येति ।

पञ्च पञ्चेति वीप्सायां द्वित्वं ॥ ३ ॥ पञ्च पञ्चयेतत् वीप्सायां द्वित्वमवसेयं ततो नववयवामिधानं वीप्सार्थमिति अनववयेन व्रतशीलानि पञ्चसंख्यया व्याप्यन्ते । ननु च लञ्चर्थं पञ्चश इति शसा निर्देशः कर्त्तव्यः ? सत्यमेवमेतत् व्यक्त्यर्थं वाक्येन निर्देशः क्रियते ।

यथाक्रमवचनं वक्ष्यमाणातिचारक्रमसंबंधनार्थं ॥ ४ ॥ वक्ष्यमाणा अतिचारा अहिंसादिभिः क्रमेणाभिसव्यतामित्येवमर्थं यथाक्रमवचनं क्रियते । यो यः क्रमो यथाक्रमं क्रमानतिवृत्त्येत्यर्थः ।

आह यद्येव तस्मादुच्यता तावदाद्यस्य प्राणव्यपरोपणनिवृत्तलक्षणस्याणुव्रतस्य केतिचारा ? येभ्यो निवृत्तौ निरपवादो भवतीत्यत्रोच्यते—

बंधवधच्छेदातिभारारोपणान्नपाननिरोधाः ॥ २५ ॥

अभिमतदेशगतिनिरोधहेतुर्वधः ॥ १ ॥ अभिमतदेशगमनं प्रत्युत्सुकस्य तत्प्रतिबंधहेतुः कालादिषु रज्जादिभिः, व्यतिषगो बंध इत्युच्यते ॥

प्राणिपीडाहेतुर्वधः ॥ २ ॥ दडकशावेत्रादिभिरभिघातः प्राणिना वध इति गृह्यते तेन प्राणिव्यपरोपणं, ततः प्रागेवास्य विनिवृत्तत्वात् ।

छेदोंगापनयनं ॥ ३ ॥ कर्णनासिकादीनां अवयवानां अपनयनं छेद इति कथ्यते ।

न्याय्यभारादातिरिक्तभारवाहनमतिभारारोपणं ॥ ४ ॥ न्याय्यादनपेताद्वारादतिरिक्तस्य भा-
स्य वाहनमतिलोभाद्गवादीनामतिभारारोपणमिति गण्यते ।

क्षुत्पिपासावाधनमन्नपाननिरोधः ॥ ५ ॥ तेषामेव गवादीनां कुतश्चित् कारणात् क्षुत्पिपा-
सावाधोत्पादनमन्नपाननिरोध इत्याख्यायते । एते पंच अहिंसाणुव्रतस्यातिचाराः ।

मिथ्योपदेशरहोभ्याख्यानकूटलेखक्रियान्यासापहार- साकारमंत्रभेदाः ॥ २६ ॥

मिथ्यान्यप्रवर्तनमतिसंघापनं वा मिथ्योपदेशः ॥ १ ॥ अभ्युदयनिःश्रेयसार्थेषु क्रियाविशेष-
ेषु अन्यस्यान्यथा प्रवर्तनमतिसंघापनं वा मिथ्योपदेश इत्युच्यते ।

संहृतस्य प्रकाशनं रहोभ्याख्यानं ॥ २ ॥ स्त्रीपुंसाभ्यां एकांतेनुष्ठितस्य क्रियाविशेषस्य प्रका-
शनं यत् रहोभ्याख्यान तद्वेदितव्य ।

परप्रयोगादन्यानुक्तपद्धतिकर्म कूटलेखक्रिया ॥ ३ ॥ अन्येनानुक्तं किञ्चित् परप्रयोगवशात्
एव तेनोक्त अनुष्ठितमिति वचनानिमित्तं लेखन कूटलेखक्रिया ।

हिरण्यादिनिक्षेपेऽल्पसंख्यानुज्ञावचनं न्यासापहारः ॥ ४ ॥ हिरण्यादेर्द्रव्यस्य निक्षेपुर्वि-
स्मृतसंख्यस्याल्पशः संख्यानमाददानस्यैवमित्यनुज्ञावचनं न्यासापहार इत्याख्यायते ।

अर्थादिभिः परगुह्यप्रकाशनं साकारमंत्रभेदः ॥ ५ ॥ अर्थप्रकरणागविकारभ्रूक्षेपादिभिः
पराकृतमुपलभ्य तदाविष्करणमसूयादिनिमित्तं यत्तत्साकारमंत्रभेद इति कथ्यते । त एते सत्यव्रतस्य
पंचातिक्रमाः ।

स्तेनप्रयोगतदाहतादानविरुद्धराज्यातिक्रमहीनाधिकमानो- न्मानप्रतिरूपकव्यवहाराः ॥ २७ ॥

मोषकस्य त्रिधा प्रयोजनं स्तेनप्रयोगः ॥ १ ॥ मुष्णत स्वयमेव वा प्रयुक्त अन्येन वा प्रयोज-
यति प्रयुक्तमनुमन्यते वा यतः स स्तेनप्रयोगो वेदितव्यः ।

चोरानीतग्रहणं तदाहतादानं ॥ २ ॥ अप्रयुक्तेनाननुमतेन चोरेणानीतस्य ग्रहणं तदाहतादान
प्रत्येतव्यं । तत्र को दोषः ? परपीडाराजभयादयः प्रतीताः । एतेन विरुद्धराज्यातिक्रमादयो व्याख्याताः ।

उचितादन्यथादानग्रहणमतिक्रमः ॥ ३ ॥ उचितान्यान्यायात् अन्येन प्रकारेण दानग्रहणमति
क्रम इत्युच्यते । विरुद्ध राज्य विरुद्धराज्य विरुद्धराज्येऽतिक्रमः विरुद्धराज्यातिक्रमः । तत्राल्पमूल्यलभ्यानि
महार्घाणि द्रव्याणीति प्रयत्नः ।

कूटप्रस्थतुलादिभिः क्रयविक्रयप्रयोगो हीनाधिकमानोन्मानः ॥ ४ ॥ प्रस्थादि मान तुला-
द्युन्मानं । एतेन न्यूनेनान्यस्मै देयं अधिकेनात्मनो ग्राह्यमित्येवमादिकूटप्रयोगः हीनाधिकमानोन्मानमित्या-
ख्यायते ।

कृत्रिमहिरण्यादिकरणं प्रतिरूपकव्यवहारः ॥ ५ ॥ कृत्रिमः हिरण्यादिभिः वचनापूर्वको
व्यवहारः प्रतिरूपकव्यवहार इति व्युपदिश्यते । त एते पंच अदत्तादानविरतेरतीचाराः ।

परविवाहकरणेत्वारिकापरिगृहीतापरिगृहीतागमनानंगक्री- डाकामतीत्राभिनिवेशः ॥ २८ ॥

सद्वेद्यचारित्रमोहोदयाद्विवहर्नं विवाहः ॥ १ ॥ सद्वेद्यस्व चारित्रमोहस्य चोदयात् विवहर्नं कन्यावरण विवाह इत्याख्यायते । परस्य विवाह. परविवाहः परविवाहस्य करण परविवाहकरण ।

अयनशीलेत्वरी ॥ २ ॥ ज्ञानावरणक्षयोपशमापादितकलागुणज्ञतया चारित्रमोहस्त्रीवेदोदयप्रकर्षादंगोपांगनामोदयावष्टमाच्च परपुरुषानेति गच्छतीत्येवशीला इत्वरी । ततः कुन्साया क । इत्वारिका । अपरिगृहीता च परिगृहीता च अपरिगृहीतापरिगृहीते । या गणिकात्वेन पुंश्चलित्वेन वा परपुरुषमगमनशीला अस्वामिका अपरिगृहीता । या पुनः एकपुरुषभर्तृका सा परिगृहीता । इत्वारिके च ते अपरिगृहीतापरिगृहीते च इत्वारिकापरिगृहीतापरिगृहीते तयोर्गमन इत्वारिकापरिगृहीतापरिगृहीतागमन ।

अनंगेषु क्रीडा अनंगक्रीडा ॥ ३ ॥ अगं प्रजनन योनिश्च ततोन्वयत्र क्रीडा अनंगक्रीडा । अनेकविधप्रजननविकारेण जघनादन्यत्र चागे रैतितिर्यर्थः ।

कामस्य प्रवृद्धः परिणामः कामतीत्राभिनिवेशः ॥ ४ ॥ कामस्य प्रवृद्धः परिणामः अनु-परतवृत्त्यादिः कामतीत्राभिनिवेश इत्युच्यते । एते पच स्वदारसतोपव्रतस्यातिचाराः ।

दीक्षितातिवालातैर्यग्योन्मादीनामनुपसंग्रह इति चेन्न कामतीत्राभिनिवेशग्रहणात् सिद्धेः ॥ ५ ॥ स्यान्मत दीक्षिता अतिवाला तैर्यग्योनीत्येवमादीना अनुपसंग्रह इति ? तन्न किं कारण ? कामतीत्राभिनिवेशग्रहणात् सिद्धे । दीक्षितादिषु हि परिहर्तव्यासु वृत्ति.कामतीत्राभिनिवेशाद्भवति । उक्तोत्र दोषः राजभयलोकापवादादिः ।

क्षेत्रवास्तुहिरण्यसुवर्णधनधान्यदासीदासकुप्यप्रमाणातिक्रमाः ॥ २९ ॥

क्षेत्रवास्त्वादीनां द्वयोर्द्वयोर्द्वयोः प्राक् कुप्यात् ॥ १ ॥ क्षेत्रवास्त्वादीनां द्वयोर्द्वयो द्वयो भवति । किं-अविशेषेणेत्याह-प्राक्कुप्यात् । क्षेत्र च वास्तु च क्षेत्रवास्तु, हिरण्यं च सुवर्णं च हिरण्यसुवर्णं, धनं च धान्यं च धनधान्यं, दासी च दासश्च दासीदासं । क्षेत्रवास्तु च हिरण्यसुवर्णं च धनधान्यं च दासीदासं च कुप्यं च क्षेत्रवास्तुहिरण्यसुवर्णधनधान्यदासोदासकुप्यानि । दासीदासमिति गवाश्वादिषु निपातनात् एकशेषमात्रः । क्षेत्रं सस्याधिकरण, वास्तु आगार, हिरण्यं रूपादिव्यवहारतत्र, सुवर्णं प्रतीत, धनं गवादि, धान्यं व्रीह्यादि दासीदास भृत्यस्त्रीपुसवर्गः कुप्यं क्षौमकार्पासकौशेयचदनादि ।

तीत्रलोभाभिनिवेशादतिरेकाः प्रमाणातिक्रमाः ॥ २ ॥ एतावानेव परिग्रहो मम मातोन्वय इति परिच्छिन्नात् क्षेत्रवास्त्वादिविषयादतिरेका, अतिलोभवज्ञानं प्रमाणातिक्रमा इति प्रत्याख्यायते । त एते पच परिग्रहविरमणस्यातिक्रमा उक्ता व्रतानामतिचाराः । शीलानामतिचारा वक्ष्यते-। तद्यथा -

ऊर्ध्वाधस्तिर्यग्व्यतिक्रमक्षेत्रवृद्धिस्मृत्यन्तराधानानि ॥ ३० ॥

परिमितादिगत्रधिव्यतिलंघनमतिक्रमः ॥ १ ॥ परिमितस्य दिगवधेरतिलघनमतिक्रम इत्युच्यते स समासतास्त्रिविधः—ऊर्ध्वातिक्रमः अधोतिक्रमः तिर्यगतिक्रमश्चेति ॥ २ ॥

तत्र पर्वताद्यारोहणादूर्ध्वातिक्रमः ॥ ३ ॥ पर्वततरुभूम्यादीनामारोहणादूर्ध्वातिक्रमो भवति ।

कृपावतरणादेरधोतिवृत्तिः ॥ ४ ॥ कृपावतरणादेः, अत्रो दिगवधेरतिवृत्तिर्वैदितव्या ।

विलपत्रेशादिस्तिर्यगतीचारः ॥ ५ ॥ भूमिविलगिरिदीपप्रवेशादिस्तिर्यगतीचारो दृष्टव्यः ।

अभिगृहीताया दिशो लोभावेशादाधिक्याभिसंधिः क्षेत्रवृद्धिः ॥६॥ प्राग् दिशे योजनादिभिः परिच्छिद्य पुनर्लोभवशात्ततोधिकाकांक्षणं क्षेत्रवृद्धिरित्यव्यवसीयते ।

इच्छापरिमाणेऽतर्भावात् पौनरुक्त्यमिति चेन्न तस्यान्याधिकरणत्वत् ॥ ७ ॥ स्यादेतत् इच्छापरिमाणे पंचमेऽणुव्रते अस्यांतर्भावात् पुनर्ग्रहणं पुनरुक्तमिति ? तच्च । किं कारणं ? तस्यान्याधिकरणत्वात्, इच्छापरिमाणं क्षेत्रघास्त्वादिविषय इदं पुनः दिग्विरमणमन्यार्थं अस्यां दिशि लाभे जीवितमलाभे च मरणमतोऽन्यत्र लाभेपि न गमनामिति, न तु दिशि क्षेत्रादिष्विव परिग्रहबुद्ध्यात्मसात्करणात् परिमाणकरणमस्ति, ततोऽर्थविशेषोऽस्यावसेयः ।

तदतिक्रमः प्रमादमोहव्यासंगादिभिः ॥ ८ ॥ तस्यैतस्य दिक्परिमाणस्यातिक्रमः प्रमादात्, मोहाद् व्यासगाद्वा भवतीत्यवसेयः ।

अनुस्मरणं स्मृत्यंतर्गधानं ॥ ९ ॥ अनुस्मरणं परामर्शनं प्रत्येक्षेणमित्यनर्थोतर । इदमिदं मया योजनादिभिरभिज्ञानं कृतमिति तदभावः स्मृत्यंतराधानं । त एते पंच दिग्विरमणस्यातिक्रमाः ।

आनयनप्रेष्यप्रयोगशब्दरूपानुपातपुद्गलक्षेपाः ॥ ३१ ॥

अन्यमानयेत्याज्ञापनमानयनं ॥ १ ॥ आत्मना संकल्पिते देशे स्थितस्य प्रयोजनवशात् यत्किंचिदानयेत्याज्ञापनं आनयनमित्याख्यायते ।

एवं कुर्विति चिनियोगः प्रेष्यप्रयोगः ॥ २ ॥ परिच्छिद्यदेशाद्बहिः स्वयमगत्वा अन्यमप्यनानीय प्रेष्यप्रयोगेणैवाभिप्रेतव्यापारसाधनं प्रेष्यप्रयोगः ।

अभ्युत्कासिकादिकरणं शब्दानुपातः ॥ ३ ॥ व्यापारकरान् पुरुषान् उद्दिश्याभ्युत्कासिकादिकरणं शब्दानुपात इति शब्द्यते ।

स्वविग्रहप्ररूपणं रूपानुपातः ॥ ४ ॥ मम रूपं निरीक्ष्य व्यापारमचिरान्निष्पादयति इति स्वविग्रहप्ररूपणं रूपानुपात इति निर्णायते ।

लांघादिनिपातः पुद्गलक्षेपः ॥ ५ ॥ कर्मकरान् पुरुषानुद्दिश्य लांघपाषाणनिपातः पुद्गलक्षेप इति कथ्यते । त एते देशविरमणस्य पंचातिक्रमाः ।

कथं पुनरतिक्रम इत्युच्यते—

स्वयमनाक्रामन्नन्येनाक्रामयतीत्यतिक्रमः ॥ ६ ॥ यस्मात् स्वयमनतिक्रमन् अन्येनातिक्रमयति ततोतिक्रम इति व्यपदिश्यते । यदि हि स्वयमातिक्रमेत्, व्रतलोप एवास्य स्यात् ।

कंदर्पकौत्कुच्यमौखर्यासमीक्ष्याधिकरणोपभोगपरिभोगानर्थक्यानि ॥ ३२ ॥

रागोद्रेकात् प्रहामभिभोऽशिष्टवाक्प्रयोगः कंदर्पः ॥ १ ॥ चारित्र्यमोहोदयापादितात् रागोद्रेकात् प्रहाससयुक्तो योऽशिष्टवाक्प्रयोगः स कंदर्प इति निर्णायते ।

तदेवोभयं परत्र दुष्टकायकर्मयुक्तं कौत्कुच्यं ॥ २ ॥ रागस्य समावेशाद्वास्यवचनं अशिष्टवचनं इत्येतद्दुभयं परत्र दुष्टेन कायकर्मणा युक्तं कौत्कुच्यमित्युच्यते ।

घाट्यप्रायमवद्वद्बहुप्रलापित्वं मौखर्यं ॥ ३ ॥ अशालीनतया यत्किंचनानर्थकं बहुप्ररूपणं मौखर्यमिति प्रत्येतन्न्य ।

असमीक्ष्य प्रयोजनमाधिक्येन करणमधिकरणं ॥ ४ ॥ अधिरूपभावे वर्तते, करोतिश्चापूर्व-
प्रादुर्भावे, प्रयोजनमसमीक्ष्य आधिक्येन प्रवर्तनमधिकरणं ।

तच्छ्रेया कायवाङ्मनोविषयभेदात् ॥ ५ ॥ तदाधिकरणं त्रेधा व्यवतिष्ठते । कुतः ? कायवाङ्मनो-
विषयभेदात् । तत्र मानस परानर्थककाव्यादिचिन्तन, वाग्गतं निष्प्रयोजनकथाख्यान परपीडाप्रधान यत्-
किञ्चनवक्तृत्वं, कायिक च प्रयोजनमतेरेण गच्छस्तिष्ठन्नासीनो वा सचित्तेतरपत्रपुष्पफलच्छेदनभेदनकुट्टन-
क्षेपणादीनि कुर्यात् । अग्निविषक्षारादिप्रदान चारभयेवमादि तत्सर्वमसमीक्ष्याधिकरणं ।

यावतार्थेनोपभोगपरिभोगौ सोऽर्थस्ततोऽन्यस्याधिक्यमानर्थक्यं ॥ ६ ॥ यस्य यावतार्थेन उप-
भोगपरिभोगौ प्रकल्प्येते तस्य तावानर्थ इत्युच्यते ततोऽन्यस्याधिक्यमानर्थक्यं भवति ।

उपभोगपरिभोगव्रतैऽतर्भावात् पौनरुक्यप्रसंग इति चेन्न तदर्थानवधारणात् ॥ ७ ॥
स्यादेतत् उपभोगपरिभोगव्रतैऽतर्भवतीति पौनरुक्यमासज्यत इति ? तन्न, किं कारण ? तदर्थानवधारणात् ।
इच्छावशात् उपभोगपरिभोगपरिमाणवग्रहः सावद्यप्रत्याख्यान चेति तदुक्तं । इह पुनः कल्प्यस्यैव
आधिक्यमित्यतिक्रम इत्युच्यते । नन्वेवमपि तद्व्रतातिचारात्तर्भावात् इदं वचनमनर्थक ? नानर्थक सचित्ता-
द्यतिक्रमवचनात् । असमीक्ष्याधिकरणमित्यत्र 'सुप्सुपेति वृत्तिः । मयूरव्यसकादित्वाद्वा । त एते पचानर्थ-
दण्डविरतेरतीचाराः ।

योगदुःप्रणिधानानादरस्मृत्यनुपस्थानानि ॥ ३३ ॥

योगशब्दो व्याख्यातार्थः ॥ १ ॥ अयं योगशब्दो व्याख्यातार्थो दृष्टव्यः । कः ? कायवाङ्म-
नष्कर्मयोग इत्यत्र ।

दुष्टप्रणिधानमन्यथा वा दुःप्रणिधानं ॥ २ ॥ प्रणिधान प्रयोगः परिणाम इत्यनर्थातर । दुष्टु
पाप प्रणिधानं दुःप्रणिधानं अन्यथा वा प्रणिधानं दुःप्रणिधान । तत्र क्रोधादिपरिणामवशात् दुष्टु प्रणि-
धानं क्षरीरावयवना अनिष्टमवस्थान, वर्णसकाराभावार्थागमकत्वचापलादि वाग्गत, मनसोऽनर्पितत्व च,
इत्यन्यथा प्रणिधान ।

अनादरोऽनुत्साहः ॥ ३ ॥ इतिकर्तव्यं प्रत्यसाकल्यात् यथाकथञ्चित् प्रवृत्तिरनुत्साहः अना-
दर इत्युच्यते ।

अनैकाग्र्यं स्मृत्यनुपस्थानं ॥ ४ ॥ अनैकाग्र्यमसमाहितमनस्कता स्मृत्यनुपस्थानमित्याख्यायते ।

मनो दुःप्रणिधानं तदिति चेन्न तत्रान्याचितनात् ॥ ५ ॥ स्यादेतत् स्मृत्यनुपस्थानं तन्मनो-
दुःप्रणिधानमेवेति तस्य ग्रहणमनर्थकमिति ? तत्र किं कारण ? तत्रान्याचितनात् तत्र हि अन्यत् किञ्चित्
अचितयश्चितयत एव वा विषये क्रोधाद्यावेश औदासीन्येन वाऽऽवस्थान मनसः । इह पुन परिस्पदनात्
चित्ताया एकाग्र्येणानवस्थानमिति विस्पष्टमन्येत् । रात्रिदिवि यस्य वा प्रमादाधिक्यस्य सचित्त्यानुपस्थान । त
एते पच सामाधिकस्यातिक्रमाः ।

अप्रत्यवेक्षिताप्रमार्जितोत्सर्गादानसंस्तरोपक्रमणाना- दरस्मृत्यनुपस्थानानि ॥ ३४ ॥

प्रत्यवेक्षणं चाक्षुषो व्यापारः ॥ १ ॥ जतवः संति न सति चेति प्रत्यवेक्षणं चाक्षुषो व्या-
पारः प्रतीयते ।

प्रमार्जनमुपकरणोपकारः ॥ २ ॥ मृदुनोपकरणेन यत् क्रियते प्रयोजनं तत् प्रमार्जनं प्रत्येतव्यं ।
तस्य प्रतिषेधविशिष्टस्योत्सर्गादिभिः संबंधः ॥ ३ ॥ तस्योभयस्य प्रतिषेधविशिष्टस्य उत्स-

गादिभिल्लिभिः प्रत्येकमभिसंबंधो भवति अप्रत्यवेक्षिताप्रमार्जितोत्सर्ग इत्यादि । तत्राऽप्रत्यवेक्षितायां भुवि मूत्रपुरीषोत्सर्गः अप्रत्यवेक्षिताप्रमार्जितस्य अर्हदाचार्यपूजोष्णकरणस्य, गंधमाल्यधूपान्दरात्मपरिधानाद्यर्थस्य यन्नपानादेश्चाऽऽदानमप्रत्यवेक्षिताप्रमार्जितस्य प्रावरणादे सस्तरस्योपक्रमण ।

आवश्यक्रेष्वनादरः ॥ ४ ॥ अनुत्साहो भवति । कुतः ? क्षुद्भ्यर्दितत्वात् । स्मृत्यनुपस्थानं व्याख्यातं । त एते पच प्रापधोपवासस्यातिचाराः ।

सचित्तसंबंधसंमिश्राभिषवदुःपक्वाहाराः ॥ ३५ ॥

सह चित्तेन वर्तत इति सचित्तः ॥ १ ॥ चित्त विज्ञानं तेन सह वर्तत इति सचित्तः, चेतना-
यद्द्रव्यमित्यर्थः ।

तदुपश्लिष्टः संबंधः ॥ २ ॥ तेन चित्तवत्ता द्रव्येणोपश्लिष्टः संबंध इत्याख्यायते । संबध्यत
इति संबंधः ।

तद्व्यतिकीर्णः संमिश्रः ॥ ३ ॥ तेन सचित्तेन द्रव्येण व्यतिकीर्णः संमिश्र इति कथ्यते ।
समिश्रयत इति संमिश्रः ।

पूर्वेणाविशिष्ट इति चेन्न तत्र संसर्गमात्रत्वात् ॥ ४ ॥ स्यान्मतं संबधेनाविशिष्टः संमिश्र इति ?
तन्न । किं कारण ? तत्र ससर्गमात्रत्वान् । सचित्तसंबधे हि ससर्गमात्र विवक्षित इह तु सूक्ष्मजतुव्याकुलत्वे
विभागीकरणस्याशक्यत्वात् नानाजातीयद्रव्यसमाहारः सूक्ष्मजतुप्राय आहारः समिश्र इष्टः । कथं
पुनरस्य सचित्तादिषु वृत्तिः ? प्रमादसमोहाभ्यां सचित्तादिषु वृत्तिः । क्षुत्पिपासातुरत्वात् त्वरमाणस्य सचि-
त्तादिषु अशनाय पानायानुलेपनाय परिधानाय वा वृत्तिर्भवति ।

द्रवो वृष्यं वाऽभिषवः ॥ ५ ॥ द्रवः सौवीरादिकः वृष्यं वा द्रव्यमभिषवः इत्यभिधीयते ।

असम्यक् पक्वो दुष्पक्वः ॥ ६ ॥ अंतस्तडुलभावेनातिविक्लेदनेन वा दुष्पु पक्व आहारः दुष्पक्व
इत्युच्यते । ननु दुष्पच इति प्राप्नोतीति तन्न । किं कारण ? कृच्छार्थविवक्षाभावात् न भवति । तस्याभ्यवहारे
को दोषः ? इन्द्रियमदवृद्धिः स्यात् । सचित्तप्रयोगो वा वातादिप्रकोपो वा । तत्प्रतीकारविधाने स्यात् पांप्लेपः ।
अतिथयश्चैनं परिहरेयुरिति । त एते पच उपभोगपरिभोगसख्यानमर्यादाभ्रंशाः ।

सचित्तनिक्षेपापिधानपरव्यपदेशमात्मर्यकालातिक्रमाः ॥ ३६ ॥

सचित्ते निक्षेपः सचित्तनिक्षेपः ॥ १ ॥ सचित्तो व्याख्यातः । सचित्ते पद्मपत्रादौ निधान
निक्षेप इत्युच्यते । साधन कृतेति वा मयूरव्यसकादित्वाद्वा वृत्ति ।

प्रकरणात् सचित्तेनाऽपिधानं ॥ २ ॥ अपिधानमावरणमित्यर्थः । प्रकरणवशात् सचित्तेना-
पिधानमिति विज्ञेयते, इतरथा हि प्रागभिकरणत्वेन निर्दिष्ट सचित्तग्रहण नाभिसंबध्येत ।

अन्यदात्तुद्गैर्पणं परव्यपदेशः ॥ ३ ॥ अन्यत्र दातार संति दीयमानोप्ययमन्यस्येति वा
अर्पण परव्यपदेश इति प्रतिपद्यते ।

प्रयच्छतोप्यादराभावो मात्सर्यं ॥ ४ ॥ प्रयच्छतोपि सतः आदरमतरेण दान मात्सर्य-
मिति प्रतीयते ।

अकाले भोजनं कालातिक्रमः ॥ ५ ॥ अनगाराणा अयोग्यकाले भोजनं कालातिक्रम इति
कथ्यते । पंचातिथिसंविभागशीलभ्रंशा प्रणीता — सप्तानामपि शीलानामतीचारा उक्ता, उच्चावचाः ।
अथ सल्लेखनाया मरणविशेषापानदानसमर्थ्या अनुपदिष्टचित्तेनारभ्याया कर्ताचारा भवतीत्यत आह —

जीवितमरणाशंसामित्रानुरागसुखानुबंधनिदानानि ॥ ३७ ॥

आकाक्षणमाशंसा ॥ १ ॥ आकाक्षणमभिलाषः आशंसंत्युच्यते । जीवितं च मरणं च जीवितमरणे
द्वयोरशंसा जीवितमरणाशंसा ।

अवश्यहेयत्वशरीरस्यावस्थानादरां जीविताशंसा ॥ २ ॥ शरीरमिदमवश्यं हेयं जलबुद्बुद्ध-
नित्यं अस्यावस्थानं कथं स्यादित्यादरो जीविताशंसा प्रत्येतव्या ।

जीवितसंज्ञेशान्मरणं प्रति चित्तानुरोधो मरणाशंसा ॥ ३ ॥ रोगोपद्रयाकुलतया प्राप्तजीवित-
संज्ञेशस्य मरणं प्रति चित्तस्य प्रणिधानं मरणाशंसा इति व्यपदेशमर्हति ।

पूर्वकृतसहर्षाशुक्लीडनाद्यनुस्मरणान्मित्रानुरागः ॥ ४ ॥ व्यसनं सहायत्वमुत्सवे सभ्रम इत्ये-
वमादिषु कृतं वास्ये युगपत् क्लीडनमित्येवमादीनामनुस्मरणात् मित्रानुरागो भवति ।

अनुभूतपीतिविशेषस्मृतिसमन्वाहारः सुखानुबन्धः ॥ ५ ॥ एव मया भुक्तं शयितं क्रीडित-
मित्येवमादि प्रीतिविशेषं प्रति प्रीतिविशेषस्मृतिसमन्वाहारः सुखानुबन्ध इत्यभिधीयते ।

भोगाकाक्षया नियतं दीयते चित्तं तस्मिंस्तेनेति वा निदानं ॥ ६ ॥ विषयसुखोत्कर्षाभि-
लाषो भोगाकाक्षा तथा नियतं चित्तं दीयते तस्मिंस्तेनेति वा निदानमिति व्यपदिश्यते । त एते पच सल्ले-
खनायाः क्रमव्यतिक्रमाः ।

अत्राह उक्तं भवता तीर्थकरत्वकारणकर्मास्त्रनिर्देशे शक्तितस्यागतपती इति, पुनश्चोक्तं शीलव्रत-
विधानेऽतिथिसंविभाग इति तस्य दानस्य लक्षणमनिर्ज्ञातं तदुच्यतामित्यत आह—

अनुग्रहार्थं स्वस्यातिसर्गो दानं ॥ ३८ ॥

स्वपरोपकारानुग्रहः ॥ १ ॥ स्वस्य परस्य चोपकार अनुग्रह इत्याख्यायते । स्वोपकारः पुण्य-
संचयः परोपकारः सम्यग्ज्ञानादिवृद्धिः ॥

स्वशब्दो धनपर्यायवचनः ॥ २ ॥ आत्मात्म्यीयज्ञातिधनपर्यायवाचित्वे स्वशब्दस्य धनपर्यायवाचि-
नो ग्रहणमिह दृष्टव्यं । अनुग्रहार्थं स्वस्यातिसर्गस्यागो दानं वेदितव्यं ।

अत्राहांतं दानं तस्मिन्निशिष्टफलमाहोस्वित् अस्ति कश्चित् प्रतिविशेष इत्यत्रोच्यते—

विधिद्रव्यदातृपात्रविशेषात्तद्विशेषः ॥ ३९ ॥

प्रतिग्रहादिक्रमो विधिः ॥ १ ॥ प्रतिग्रह उच्चदेशस्थापनं पादप्रक्षालनं अर्चनं प्रणमनमित्येवमा-
दिक्रियाविशेषाणां क्रमो विधिरित्याख्यायते ।

विशेषो गुणकृतस्तस्य प्रत्येकमभिसंबन्धः ॥ २ ॥ परस्परतो विशिष्यते विशिष्टिर्वा विशेषः
स गुणकृतस्तस्य प्रत्येकमभिसंबन्धो भवति विधिविशेषः, द्रव्यविशेषः, दातृविशेषः, पात्रविशेष इति ।
तत्र विधिविशेषः प्रतिग्रहादिषु आदरानादरकृतो भेदः ।

तप-स्वाध्यायपरिवृद्धिहेतुत्वादिद्रव्यविशेषः ॥ ३ ॥ दीयमानेनादौ प्रतिगृह्यत्तप स्वाध्या-
यपरिणामविशुद्धिकारणत्वादिद्रव्यविशेष इति भाष्यते ।

अनुसूयाविषादादिदातृविशेषः ॥ ४ ॥ प्रतिग्रहात्तरि अनुसूया त्यागेऽविषादः दिस्ततो ददतो
दत्तवत्तश्च प्रीतियोगः कुशलाभिसंधिता दृष्टफलानपेक्षिता निरुपरोधत्वमनिदानत्वमित्येवमादि. दातृ-
विशेषोवसेयः

मोक्षकारणगुणसंयोगः पात्रविशेषः ॥ ५ ॥ मोक्षकारणैः सम्यग्दर्शनादिभिः गुणैः योगः पात्रविशेष इति प्रतीयते ।

ततश्च फलविशेषः क्षित्यादिविशेषाद्बीजफलविशेषवत् ॥ ६ ॥ ततश्च विद्यादिविशेषादान-फलविशेषा भवति यथा क्षित्यादिकारणविशेषसन्निपाते सति नानाविधबीजफलविशेष इति ।

निरात्मकत्वे सर्वभावानां विद्यादिस्वरूपाभावः ॥७॥ निरात्मका' सर्वे भावा इत्यस्मिन् दर्शने विद्यादिस्वरूपाभावः स्यात् । अस्ति चेद्विद्यादिस्वरूप ? निरात्मकाः सर्वे भावा इत्यमुष्य सगरस्य व्याघातः ।

क्षणिकत्वाच्च विज्ञानस्य तदभिसंधानाभावः ॥ ८ ॥ क्षणमात्रावलम्बिनि विज्ञाने पात्रभूतो यमृषिस्तपःस्थाध्यायपरायणो मामनुगृहीष्यति । अस्मै च देयमिदं ब्रतशीलभावनापरिवृहणकर । अयं चात्र विधिरित्यभिसंधिर्न स्यात् ।

पूर्वोत्तरक्षणविषयसंस्कारावग्रहसमर्थकज्ञानाभावात् नित्यत्वाङ्गत्वमिष्कियत्वाच्च ॥ ९ ॥ यस्यापि दर्शनं सत आत्मनोऽकारणत्वानित्यत्वं ज्ञानगुणादर्थोत्तरभूतत्वादङ्गत्वं सर्वगतत्वानिष्कियत्वं तस्य तत एव विद्याद्यनुपपत्तिः ।

क्रियागुणसमवायादुपपत्तिरिति चेन्न तत्परिणामाभावात् ॥ १० ॥ स्यादेतत् अर्थोत्तरत्वेपि इहेद बुद्धिलक्षणात् समवायादेकत्वापत्ताविव तन्व्यपदेशोपपत्ते' विद्याद्युपपत्तिरिति ? तन्न । किं कारण ? तत्परिणामाभावात् । यथा देवदत्तस्य दंडयोगाद्दंडिव्यपदेशोऽपि न दंडत्वभावापत्तिः तथात्मनोपि क्रियागुणवन्व्यपदेशापि तत्त्वभावसक्रमाभावः ततश्चाधिकृतविद्याद्यभाव एव ।

क्षेत्रस्य वाचेतनत्वात् ॥ ११ ॥ यस्यापि दर्शनं चतुर्विंशतिविधं क्षेत्रं अचेतनं, क्षेत्रज्ञश्चेतनः पुरुष इति तस्यापि क्षेत्रस्याचेतनत्वाद्द्विद्याद्यभिसंधानाभावो घटादिवत् । अथास्ति विद्याद्यभिसंधिर्न तर्हि अचेतनं क्षेत्रं, क्षेत्रज्ञस्य च नित्यत्वात् शुद्धत्वात् निःक्रियत्वादेव विद्याद्यनुपपत्तिः ।

स्याद्वादिनस्तदुपपत्तिः अनेकांताश्रयणात् ॥ १२ ॥ स्याद्वादिनस्तु तेषां विद्यादीनां उपपत्तिः कुतः ? अनेकांताश्रयणात् । स्यान्नित्य आत्मा स्यादनित्य इत्येवमाद्यनेकांताश्रयणादेकातदृष्टिदोषाभावः ।

इति तत्त्वार्थवार्तिकव्याख्यानालकारे सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

ॐ नमः सिद्धेभ्यः ।

अथाष्टमोऽध्यायः ।

आश्रयपदार्थ उक्तः । अवसरप्राप्तं बंध व्याचक्ष्महे । स पुनश्चेतनेतरद्रव्यपरिणामः नामादिचतुष्टय-धर्मभागपि द्रव्यभावसंबन्धविशेषाद्द्वयीमवस्था विभक्तिं । तत्र जतुकाष्टरज्जुनिगलादिलक्षणं द्रव्यबंधवद्-प्रकार हित्वा प्रकरणसामर्थ्याद्भावबंध श्रूमः । स द्वेषा कर्मनोर्कर्मबंधभेदात् । मातापितृपुत्रस्नेहसंबन्धः नोर्कर्मबंधः । यः पुनः अयमितरः कर्मबंधः । तं पौनमेधिककर्मबंधसंततिसद्वायादादिमतमनादिमत च प्रतिजानीमहे बीजाकुरप्रादुर्भावसतानवत् । आस्तामेतावव्याख्यानं इदमेव तावदधे वक्तव्य-इमे बंधहेतवो धैर्य बंधः प्रवर्तत इति । इतरथा हि बंधपदार्थप्रकृतस्ये पुनस्तद्धेतवः प्रणेतव्याः स्युः । स्यादेतत् कार-णाभावाद् बंधप्रसिद्धिसामर्थ्यमित्येतच्च वार्तमनिर्मोक्षप्रसंगान् ।

अकस्माच्च तदभावात् ॥ १ ॥ यद्यकस्माद्बधः मोक्षः कस्मान्नाकस्मात्, न चाकस्माद्बधमोक्षौ तदर्थप्रक्रियाया विरोधप्रसगात् । अतो बधमुक्त्वा मापुनर्वोच इति आदौ एव बधकारणनिर्देशोऽनुष्ठेयः । कार्य कारणयोश्च पूर्वापरभावात् पूर्वं कारण वाच्य पश्चात् कार्यमुच्यते । न वक्तव्याः पुनरिह यस्मात् पष्ठसप्तमयोः विविधफलानुग्रहत्रास्रवप्रकरणवशात् सप्रपचाः, आत्मनः कर्मबधहेतवो व्याख्याताः । के पुनस्तं ?

मिथ्यादर्शनाविरतिप्रमादकषाययोगा बंधहेतवः ॥ १ ॥

क पुनरेते ? उक्ताः

मिथ्यादर्शनं क्रियास्वंतर्भूतं ॥ १ ॥ पचविंशतिः क्रिया उक्ताः तास्वतर्भूत मिथ्यादर्शनं दृष्टव्य ।

विरतिप्रतिपक्षभूताप्यविरतिः ॥ २ ॥ विरतिर्व्याख्याता तत्प्रतिपक्षभूता अविरतिरपि तत्रैव वर्णिता-इन्द्रियकपायाव्रतक्रिया इत्यत्र ।

आज्ञाव्यापादनानाकांक्षक्रियोरंतर्भावः प्रमादस्य ॥ ३ ॥ आज्ञाव्यापादनक्रियानाकांक्ष-
क्रियेत्यनयोः प्रमादस्यांतर्भावो वेदितव्यः । सच प्रमादः कुशलेष्वनादरः मनसोऽप्राणिधान ।

कषायाः क्रोधादयः प्रोक्ताः ॥ ४ ॥ क्रोधादयोऽनतानुबंध्यप्रत्याख्यानसज्वलनाविकल्पाः कषा-
याः प्रोक्ताः । क्व ? इन्द्रियकषायाव्रतक्रिया इत्यत्रैव ।

योगः कायादिविकल्पः प्रकलृप्तः ॥ ५ ॥ योगश्च कायादिविकल्पः प्रकलृप्तः । क्व ? काय-
वाङ्मनस्कर्मयोग इत्यत्र ।

मिथ्यादर्शनं द्वेषा नैसर्गिकपरोपदेशनिमित्तभेदात् ॥ ६ ॥ मिथ्यादर्शनं द्वेषा न्यवातिष्ठते
कुतः ? नैसर्गिकपरोपदेशनिमित्तभेदात् ।

तत्रोपदेशनिरपेक्षं नैसर्गिकं ॥ ७ ॥ तत्र परोपदेशमंतरेण मिथ्याकर्मोदयवशात् यदाविर्भवति
तत्त्वार्याश्रद्धानलक्षणं तन्नैसर्गिकमिति व्यवसीयते ।

परोपदेशनिमित्तं चतुर्विधं क्रियाक्रियावाद्याज्ञानिकवैनेयिकमतविकल्पात् ॥ ८ ॥
परोपदेशनिमित्तं मिथ्यादर्शनं चतुर्विधं अवगतव्य । कुतः ? क्रियाक्रियावाद्याज्ञानिकवैनेयिकमतविकल्पात् ।

चतुरशीतिक्रियावादाः इति कौकलकांडे विद्धिप्रभृतिमतविकल्पात् ॥ ९ ॥ कौकलकांडे
विद्धिकौशिकहरिश्मश्रुमान्कापिकरामशहारिताश्चमुडाशालयनादिमतविकल्पात् क्रियावादाश्चतुरशीतिविधा
दृष्टव्याः ।

अशीतिशतमाक्रियावादानां ॥ १० ॥ मरीचिकुमारोल्लककपिलगार्ग्यव्याघ्रभूतिषाद्वलिकमाटर-
मौद्गलाननप्रभृतिदर्शनभेदात् अक्रियावादा अशीतिशतसख्याः प्रत्येतव्याः ।

आज्ञानिकवादाः सप्तपष्टिसंख्याः साकल्यवाष्कलप्रभृतिदृष्टिभेदात् ॥ ११ ॥ साकल्यवा-
ष्कलकुशुविसाल्यमुग्धिचारायणकुटमाध्यदिनीमौदपैप्पल्यादवादरायणस्त्रिष्टिकृद्वैतिकायनवसुजैमिनिप्रभृतिदृष्टि-
भेदात् सप्तपष्टिसख्या आज्ञानिकवादा ज्ञेयाः ।

वैनयिकानां द्वात्रिंशद्दशिष्टपाराशरादिषार्गभेदात् ॥ १२ ॥ वशिष्टपाराशरजतुकर्णवाल्मीकि-
रोमहर्षिणसत्यदत्तव्यासैलापुत्रौपमन्यवैन्द्रदत्तायस्थूलादिमार्गभेदात् वैनयिका. द्वात्रिंशद्गणना भवंति । त एते
मिथ्योपदेशभेदाः त्रीणि शतानि त्रिषष्ट्युत्तराणि । अत्र चोद्यते—वादरायणवसुजैमिनिप्रभृतीनां श्रुतिविहि-
तक्रियानुष्ठायिनां कथमाज्ञानिकत्वमित्युच्यते प्राणिवधवर्मसाधनाभिप्रायात् । न हि प्राणिवधः पापहेतु-
धर्मसाधनत्वमापन्नमर्हति ।

आगमप्रापण्यात् प्राणिवधो धर्महेतुरिति चेन्न तस्यागमत्वासिद्धेः ॥ १३ ॥ स्यादेतत्

अपौरुषयो वेदागमोस्ति तस्य कर्तृदोषानुपंगाशकाभावात् प्रामाण्यमतस्तत्र प्रणीतः प्राणिवधो धर्महेतुरिति ? तन्न । किं कारणं ? तस्यागमकत्वासिद्धेः । सर्वप्राणिहितानुशासने हि प्रवृत्त आगमः न हिंसाविधायि वचः आगमो भवितुमर्हति दस्युजनवचनवत् । किंच—

अनवस्थानात् ॥ १४ ॥ यथाद्यः पुष्यः अथः पुनर्वसू इति विसंवादिवचोनवस्थानात् अप्रमाणं तथा वेद एव क्वचित् प्रदेशे धर्महेतुः पशुवध उक्तः । पशुवधेन सर्वान् कामान् न वाप्नोति “यज्ञो हि भूयै सर्वस्य तस्माद्यज्ञे वधोऽवधः” इति च । क्वचित् पुनरजैः त्रिवर्षपरमोपितैर्वाजैरज पिष्टमय कृत्वा यष्टव्यमिति, हिंसा परिहृता । अतो नवस्थानाच्च वेदागमस्याप्रामाण्य । किंच—

परमागमे प्रतिपिद्धत्वात् ॥ १५ ॥ अर्हता भगवता प्रोक्ते परमागमे प्रतिषिद्धः प्राणिवधः सर्वत्र हिंसाविरतिः श्रेयसीति । अतः परमागमे प्रतिपिद्धत्वात् न धर्महेतुः प्राणिवधः ।

तदसिद्धिरिति चेन्नातिशयज्ञानाकरत्वात् ॥ १६ ॥ स्मान्मत आर्हतस्य प्रवचनस्य परमागमत्वमसिद्धं तस्य पुरुषकृतिस्त्वे सति अयुक्तेरिति तन्न । किं कारणं ? अतिशयज्ञानाकरत्वात् । यदिद जीवादिपदार्थस्वरूपनिरूपण नयप्रमाणाद्यधिगमोपायप्रापितयुक्तिबंधमांक्षादिप्रतिपादनसमर्थमित्येवमादीनामातिशयज्ञानानामाकर आर्हत आगमः, रत्नानामिवोदधिः, अतोस्य परमागमत्व ।

अन्यत्राप्यतिशयज्ञानदर्शनादिति चेन्नात एव तेषां संभवात् ॥ १७ ॥ स्यान्मतमन्यत्रापि अतिशयज्ञानानि दृश्यते । कल्पव्याकरणछंदोज्योतिषादीनि ततो नैकातिकत्वात् नायं हेतुरिति ? तन्न । किं कारणं ? अत एव तेषां संभवात् । आर्हतमेव प्रवचनं तेषां प्रभवः । उक्तच—

मुनिश्चितं नः परतन्त्रयुक्तिषु स्फुरति याः काश्चनसूक्तसपदः ।

तत्रैव ताः पूर्वं महार्णवांस्थिता जगत्प्रमाणं जिनवाक्यविश्रुतः ॥ इति ।

श्रद्धामात्रमिति चेन्न भूयसामुपलब्धेरत्नाकरवत् ॥ १८ ॥ स्यादेतत् आर्हतमेव प्रवचन सर्वेषां अतिशयज्ञानानां प्रभव इति श्रद्धामात्रमेतत् न युक्तिक्षममिति ? तन्न । किं कारणं ? भूयसामुपलब्धेरत्नाकरवत् । यथा ग्रामनगरपत्तनादिषु दृश्यमानानामपि रत्नानां तत्प्रभवत्वमध्यवस्यति लोकः, भूयसामुपलब्धेरत्नाकरवत्तेषां प्रभव इति अध्यवसीयते । तथा सर्वातिशयज्ञानविधानत्वात् जैनमेव प्रवचन आकर इत्यवगम्यते ।

तदुद्भवत्वात्तेषामपि प्रामाण्यमिति चेन्न निःसारत्वात् काचादिवत् ॥ १९ ॥ अथ मतमेतन् यदि वेदव्याकरणादीनां अर्हत्प्रवचनोद्भवत्वमभ्युपगम्यते तेषां प्रामाण्यात् तद्विहितहिंसाद्यनुष्ठानं दानादिवन्न दोषकारणं ? इति तन्न । किं कारणं ? निःसारत्वात् यथा काचमणिक्षारसवूकादीनां रत्नाकरसमुद्भवत्वेऽपि निःसारत्वं । तथा वेदादीनां जिनशासनसमुद्रसमुद्भवत्वेऽपि न प्रामाण्यमित्यवसेय । किंच—

सर्वेषामविशेषप्रसंगात् ॥ २० ॥ यदि हिंसा धर्मसाधनं मत्स्यवधशाकुनिकसौकरिकादीनां सर्वेषामधिगिष्ठा धर्मावाप्तिः स्यात् । ततश्चाऽहिंसालक्षणो धर्म इत्येवमादिवचनमयुक्तं स्यात् ।

यज्ञात्कर्मणोन्यत्र वधः पापायेति चेन्नोभयत्र तुल्यत्वात् ॥ २१ ॥ स्यादेतन् यज्ञे पशुवधः प्रत्यवायहेतुर्न भवति अन्यत्र पापहेतुरिति न अहिंसालक्षणधर्मविरोध इति ? तन्न किं कारणं ? उभयत्र तुल्यत्वात् । उभयत्र हि असौ दुःखहेतुत्वेन तुल्यः, अतः फलेनापि समेन भवितव्यः । अतर्वेदिगतः पशुवधः प्रत्यवायहेतुः प्राणवियोगहेतुत्वात् । बाहिवेदिपशुवधवत् *वि. प्र. भा. ०७७*

विपर्ययोऽन्ये तादर्थ्यात् सर्गस्येति चेन्न साध्यत्वात् ॥ २२ ॥ स्यादेतत् “यज्ञार्थं पशवः सृष्टाः स्वयमेव स्वयमुवा । इत्यगिसर्गस्य यज्ञार्थत्वात् न तस्य विनियोक्तः पापमिति ? तन्न किं कारणं ? साध्यत्वात् । साध्यमेतत् स्वयमुवा यज्ञार्थं पशवः सृष्टा इति” किंच—

अन्यथोपयोगे दोषप्रसंगात् ॥ २३ ॥ यद्वि यदर्थं तस्यान्यथोपयोगे दोषो दृष्टः यथा श्लेष्म-
प्रशमनार्थं औषधं, अन्यथा प्रयुज्यमान दोषकरं तथा यन्नार्थः पशुसर्ग इति कृत्वा क्रयविक्रयादिषु क्रिय-
माणेषु कर्तुरनिष्टफलावाप्तिः प्रसज्येत ।

मंत्रप्राधान्याद्दोष इति चेन्न प्रत्यक्षविरोधात् ॥ २४ ॥ स्यान्मतं यथा विष मंत्रप्राधान्या-
दुपयुज्यमान न मरणकारण । तथा पशुवधोपि मन्त्रसस्कारपूर्वकः क्रियमाणो न पापहेतुरिति ? तन्न किं
कारण प्रत्यक्षविरोधात् । यथा मंत्रेणाऽसस्क्रियमाण गौरवहिनं प्रत्यक्षत उपलभ्यत । यथा वा विना रज्जुनिग-
लादिबन्धेभ्यो जलमनुष्यादिस्तंभयतः प्रत्यक्षतः प्रतीताः मन्त्रवलादेव केवलान् । तथा यदि मन्त्रेभ्यः एव
केवलेभ्यो योज्ञे कर्मणि पशून्निपातयतः दृश्येरन् मन्त्रवल श्रद्धीयेत । दृश्यते तु रज्जादिभिर्मरण तस्मात्
प्रत्यक्षविरोधात् मन्यामहे न मन्त्रसामर्थ्यमिति ।

हिंसादोषाविनिवृत्तेः ॥ २५ ॥ अभ्युपगम्योच्यते—यथा शस्त्रादिभिः प्राणिनो व्यापादयन्न-
शुभाभिसधिः पापेन वध्यते तथा मन्त्रैरपि पशून् मारयन् दुष्कर्मवधो भवेदेवेति हिंसादोषो न निवर्तते ।

नियतपरिणामनिमित्तस्यान्यथाविधिनिषेधासंभवात् ॥ २६ ॥ नियत शुभाशुभलक्षणं
परिणामं प्रतीत्य पुण्यपापकर्मवधो भवति । नासावन्यथा विधातु निषेद्धु वा शक्यते । यदि स्याद-
संचेत्तितकर्मवधाम्युपगमे वधसोक्षप्रक्रियाविरोधः स्यात् ।

कर्तृसंभवाच्च ॥ २७ ॥ 'अग्निहोत्र जुहुयात् स्वर्गकाम इति' अग्निहवनादिक्रियायाः कर्ता पिंडो
वा स्यात् भौतिकः पुरुषो वा ? । यदि भौतिकः पिंडः तस्याचेतनत्वात् घटादिवत् पुण्यापुण्यलक्षणक्रिया-
सञ्चतनाभावात् कर्तृत्वाभावः । अथः पुरुषः स नित्यो वा स्यात् क्षणिको वा ? यदि क्षणिकः मन्त्रार्थानु-
स्मरणस्यप्रयोगानुविधानचित्तनाशभावात् न कर्तृत्वमुपपन्न । अथ हि नित्यः स्यात् पूर्वापरकालतुल्यत्वात्
विक्रियाविरहे दूरोदव कर्तृत्वं व्यावृत्त ततः कर्तुरभावात् क्रियाफलानभिसंबधः, पुरुष एवेद, सर्वं यच्च भूतं
यच्च भाव्यमित्येवमाद्युपनिषदाक्यप्रामाण्याच्च, एकपुरुषैकांतकल्पनायां वध्यघातकादिविवेकाभावः । चेतना-
शक्तिपरिणाममात्राम्युपगमे च दृश्यस्य विरूपस्याभावान् प्रत्यक्षविरोधः । प्रमाणतदाभासाविशेषप्रसगस्तु,
निर्विकल्पपुरुषतत्त्वकल्पनाया च निर्विकल्पकत्वादिविकल्पभावाभावयोः संग्रहवचनविरोधप्रसगश्चेति विषय
तृष्णातुरविकल्पित वैदिकवचनं न प्रामाणिक कर्तव्य । एव परोपदेशनिमित्तमिध्यादर्शनविकल्पा अन्ये च
सख्येया योज्या, ऊह्याः । परिणामविकल्पात् असख्येयाश्च भवति । अनताः, अनुभागभेदाद्यत्रैसर्गिकं
मिध्यादर्शन तदप्येकद्वित्रिचतुरिन्द्रियासाक्षिपचेन्द्रियसंज्ञितिर्यङ्म्लेच्छशवरपुलिदादिपरिग्रहादनेकविध ।

पंचविधं वा ॥ २८ ॥ अथवा पंचविध मिध्यादर्शनमवगतव्य—एकात्मिध्यादर्शन विपरीतमि-
ध्यादर्शन सशयमिध्यादर्शन वैनयिकमिध्यादर्शन आज्ञानिकमिध्यादर्शन चेति । तत्रेदमेवेत्यमेवेति धर्मि-
धर्मशोरमिनिवेश एकातः, पुरुष एवेद सर्वं इति वा । नित्य एव वा अनित्य एवेति सग्रन्थो निर्ग्रथ,
केवली कवलाहारी स्त्री सिद्धयतीत्येवमादिर्विपर्ययः । सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्राणि मोक्षमार्गः किं स्याद्वा नवेति
मतिद्वैत संशयः । सर्वदेवताना सर्वसमयाना च समदर्शन वैनयिकत्वं । हिताहितपरीक्षाविरह आज्ञानिकत्वं ।

अविरनिकषाययोगा द्वादशपंचविंशतित्रयोदशभेदाः ॥ २९ ॥ अविरतिः कषायः योगः
इत्येते द्वादश-पंचविंशति-त्रयोदश-भेदाः दृष्टव्याः । तत्र पृथिव्यप्तेजोवायुवनस्पतित्रसकायचक्षुःश्रोत्रघ्राण-
रसनस्पर्शननोर्हृदियेषु हननासंयमनाविरतिभेदात् द्वादशविधा अविरतिः । षोडश कषायाः नव नोकषायाः
ईपद्रेदो नोभेद इति पंचविंशतिः कषायाः । चत्वारो मनोयोगाः चत्वारो वाग्योगाः, पंच काययोगाः इति
त्रयोदशविकल्पो योगः । आहारककाययोगाऽऽहारकमिश्रयोगयोः प्रमत्तसयते संभवात् पंचदशापि भवति ।

प्रमादोनेकविधिः ॥ ३० ॥ भावकायविनयेर्यापथभैक्ष्यशयनासनप्रतिष्ठापनवाक्यशुद्धिलक्षणाष्टविध-
संयमोत्तमश्रमामार्दवाजवशौचसत्यतपस्यागाऽऽकिंचन्यब्रह्मचर्यादिविषयानुत्साहभेदादनेकविध, प्रमादोवसेयः ।

समुदायावयवयोर्बंधहेतुत्वं वाक्यपरिसमाप्तेर्वैचित्र्यात् ॥ ३१ ॥ मिथ्यादर्शनादीनां बंधहेतुत्वं समुदायेऽवयवे च वेदितव्यं । कुतः ? वाक्यपरिसमाप्तेर्वैचित्र्यात् । तत्र मिथ्यादृष्टेः पञ्चापि समुदिताः बंधहेतवः । सासादनसम्यग्दृष्टि-सम्यङ्मिथ्यादृष्टि-असंयतसम्यग्दृष्टीनामविरत्यादयश्चत्वारः । संयतासंयतस्याविरतिमिश्राः प्रमादकषाययोगाश्च । प्रमत्तसयतस्य प्रमादकषाययोगाः । अप्रमत्तादीनां चतुर्णां कषाययोगौ । शांतक्षीणकषायसयोगकेवलिनं एक एव योगः । अयोगकेवली, अबधहेतुः । तत्र च मिथ्यादर्शनादिविकल्पानां प्रत्येक बंधहेतुत्वमवगंतव्यं । न हि सर्वाणि मिथ्यादर्शनानि एकस्मिन्नात्मनि युगपत् सभवति । नापि हिंसादयः सर्वे परिणामाः ।

अविरतेः प्रमादस्य चाविशेष इति चेन्न विरतस्यापि प्रमाददर्शनात् ॥ ३२ ॥ स्यादेतत् प्रमादोपि, अविरतितरेवेति पृथग्ग्रहणमनर्थकमिति तन्न । किं कारणं ? विरतस्यापि प्रमाददर्शनात् विरतस्यापि पंचदशप्रमादाः संभवन्ति-विकथाकषायैर्द्रियनिद्राप्रणयलक्षणाः ।

कषायाविरत्योरभेद इति चेन्न कार्यकारणभेदोपपत्तेः ॥ ३३ ॥ स्यादेतत् कषायाविरत्योर्नास्ति भेदः उभयोरपि हिंसादिपरिणामरूपत्वादिति ? तन्न । किं कारणं ? कार्यकारणभेदोपपत्तेः । कारणभूता हि कषायाः कार्यात्मिकाया हिंसाद्यविरतेरर्थांतरभूता इति ।

आह—प्रपंचेनोपपादितान् बंधहेतून्निर्जेष्म इदं तु संदिह्यः, अमूर्तेरात्मनो हस्ताद्यसंभवे सत्त्वादानशक्तिविरहात् कथं संबन्धो भवतीति ? इमै ब्रूमहे

आत्मकर्मसंबन्धसंततेः पूर्वापरीभावानवधारणात् ॥ ३४ ॥ नैवमवधार्यते-पूर्वमात्मा पश्चात् कर्माणि प्राक् वा कर्माण्यवर आत्मेति ऐकांतिकाऽमूर्खत्वनिवृत्तिः ततः कार्माणशरीरसबधात्तत्तायःपिंडाभ इव-

सकषायत्वाज्जीवः कर्मणो योग्यान् पुद्गलानादत्ते स बंधः ॥ २ ॥

पुनः कषायग्रहणमनुवाद इति चेन्न कर्मविशेषाशयवाचित्वात् जठराग्निवत् ॥ १ ॥ यथा जठराग्न्याशयानुरूपमभ्यवहरणं तथा कषायेषु सत्सु तीव्रमंदमभ्यमकषायाशयानुरूपे स्थित्यनुभवने भवत इति एतस्य विशेषस्य प्रतिपत्त्यर्थं बंधहेतुविधाने कषायग्रहण निर्दिष्ट पुनरनूद्यते ।

जीवाभिधानं प्रचोदितत्वात् ॥ १ ॥ यच्चोदितममूर्तेरहस्तो जीवः कथं कर्मादत्त इति तस्य प्रतिवचनार्थं जीव इत्यभिधीयते ।

जीवनाविनिर्मुक्तत्वाद्वा ॥ ३ ॥ जीवनमायुस्तदधिनिर्मुक्तोयं कर्मादत्ते न विनिर्मुक्त इति, अतश्च जीववचनं ।

कर्मणो योग्यानिति पृथग्विभक्त्युच्चारणं वाक्यांतरज्ञापनार्थं ॥ ४ ॥ कर्मयोग्यानिति लघुनिर्देशात् सिद्धे कर्मणो योग्यानिति पृथग्विभक्त्युच्चारण वाक्यांतरज्ञापनार्थं क्रियते किं पुनस्तद्वाक्यांतरं ? कर्मणो जीवः सकषायो भवतीत्येक वाक्यं । एतदुक्तं भवति कर्मण इति हेतुनिर्देशः, कर्मणो हेतोर्जीवः सकषायो भवति, नाकर्मकस्य कषायलेशोस्ति ततः जीवकर्मणोरनादिसन्ध इति । द्वितीय वाक्य-योग्यान् पुद्गलानादत्त इति एतदुक्तं भवति अर्थवशाद्विभक्तिपरिणाम इति प्राक्कर्मण इति हेतुनिर्देश इह सबधनिर्देशः संपद्यते, सकषायत्वाज्जीवः कर्मणो योग्यान् पुद्गलानादत्त इति ।

पुद्गलवचनं कर्मणस्तादात्म्यख्यापनार्थं ॥ ५ ॥ पुद्गलात्मकं कर्मेत्येतस्य विशेषस्य ख्यापनार्थं पुद्गलग्रहणं क्रियते ।

तदसिद्धमिति चेन्नामूर्तेरनुग्रहोपघाताभावात् ॥ ६ ॥ स्यादेतत् पौद्गलिकं कर्मेत्येतदासिद्धं आत्मगुणत्वात् तस्येति ? तन्न । किं कारणं ? अमूर्तेरनुग्रहोपघाताभावात् । यथाऽऽकाशमूर्तिं दिगादीनाममूर्तानां नानुग्राहकं उपघातकं च तथैवामूर्तिं कर्मामूर्तेरात्मनोनुग्राहकोपघातयोर्हेतुर्न स्यात् ।

आदत्त इति प्रतिज्ञातोपसंहारार्थं ॥ ७ ॥ यत्प्रतिज्ञात सकषायत्वाज् जीवो बधमनुभवति इति तस्योपसंहारार्थं इदमुच्यते आदत्त इति ।

अतस्तदुपश्लेषो बंधः ॥ ८ ॥ अतो मिथ्यादर्शनाद्यावेशादाद्रिकृतस्यात्मनः सर्वतो योगविशेषात् तेषां सूक्ष्मैकक्षेत्रावगाहिना अनंतप्रदेशानां पुद्गलानां कर्मभावयोग्यानामविभागोपश्लेषो बध इत्याख्यायते ।

तद्भावो मदिरापरिणामवत् ॥ ९ ॥ यथा भाजनविशेषे प्रक्षिप्तानां विविधरसवीजपुष्पफलानां मदिराभावेन परिणामः तथा पुद्गलानामपि आत्मनि स्थितानां योगकषायवशात् कर्मभावेन परिणामो वेदितव्यः ।

सवचनमन्यनिवृत्त्यर्थं ॥ १० ॥ स एष बधो नान्योस्तीत्यन्यनिवृत्त्यर्थं सवचनं क्रियते तेन गुणि-गुणबंधो निवर्तितो भवति । यदि हि गुणिगुणबधः स्यात् मुक्त्यभावः प्रसज्येत, गुणस्वभावापरित्यागाद् गुणिनः, स्वभावपरित्यागे च गुणिनोप्यभाव इति मुक्त्यभावः ।

करणसाधनेष्वयं बंधशब्दो दृष्टव्यः ॥ ११ ॥ तत्र करणसाधनस्तावत् वध्यतेऽनेनात्मेति बंधः । “ ह्य ” इति करणे घञ् । कः पुनसौ मिथ्यादर्शनादिः । ननु स बधहेतुरुक्तः कथं बधो भवितु-मर्हति सत्यमेवमेतत् अभिनवद्रव्यकर्मादाननिमित्तत्वाद् बधहेतुरपि सन् पूर्वोपात्तकर्महेतुकत्वात् कार्यतामास्क-दन् तदनुविधानात् आत्मनोऽस्वतन्त्रीकरणत्वात् करणव्यपदेशमर्हतीति तदनेनात्मनात्मसात्क्रियते इति कर्मसाधनत्वमपि च युक्तिमत् ज्ञानदर्शनाव्यावाधानामगोत्रानंतरायत्वलक्षणं पुरुषसामर्थ्यं प्रतिबध्नाति बंधः इति कर्तृसाधनत्वमपि चोपपत्तिमत् एवं बध इति भावसाधनो वास्वतन्त्रीक्रियामात्रविवक्षाया । ननु भावसाधने सामानाधिकरण नोपपद्यते ज्ञानावरण बध इति नैष दोषः तदव्यतिरेकात् भावस्य तद्वता सामानाधिकरण्यं भवति । यथा ज्ञानमेवात्मेति । एवमितरसाधनयोजना च कर्तव्या ।

तस्योपचयापचयसद्भावः कर्माऽऽपव्ययदर्शनाद्गीहिकोष्ठागारवत् ॥ १२ ॥ यथा कोष्ठागारे ग्रीहिणामन्येषा निर्गमादपरेषा च प्रवेशनात् उपचयापचयौ दृष्टौ तथानादिकार्षणकोष्ठागारस्यान्येषा कर्मणां भोगादानदानाच्चेतरेषामुपचयापचयौ स्तः ।

आह किमयं बध एकरूप एव आहोस्वित् प्रकारा अपि अस्य सतीत्यत इदमाह—

प्रकृतिस्थित्यनुभव (भाग) प्रदेशास्तद्विधयः ॥ ३ ॥

अकर्तरीत्यनुवृत्तेरपादानसाधना प्रकृतिः ॥ १ ॥ स्त्रियां क्तिरित्यत्र अकर्तरीत्यनुवर्तते तस्मा-दपादाने प्रकृतिशब्दो व्युत्पाद्यते प्रक्रियते अस्या ज्ञानावरणादेरर्थानवगमादिति प्रकृतिः ।

भावसाधनौ स्थित्यनुभवौ ॥ २ ॥ स्थानं स्थितिः अनुभवनमनुभव इति भावसाधनत्वमनयो-रवगतव्य ।

कर्मसाधनः प्रदेशशब्दः ॥ ३ ॥ प्रदिश्यतेऽसाविति प्रदेशः कर्मणि घञ् ।

प्रकृतिः स्वभाव इत्यनर्थोत्तरं ॥ ४ ॥ यथा निवस्य का प्रकृतिः तिक्रतास्वभावः । गुडस्य का प्रकृतिः मधुरतास्वभावः । तथा ज्ञानावरणीयस्य का प्रकृतिः अर्थानवगमः । प्रकृतिः स्वभाव इत्यनर्थो-त्तर । एवं दर्शनावरणस्य अर्थानालोचनं, वेद्यस्य सदसल्लक्षणस्य सुखदुःखसवेदन, दर्शनमोहस्य तत्त्वार्था-श्रद्धान्, चारित्रमोहस्याऽसंयमः परिणामः, आयुषो भवधारण, नाम्नो नारकादिनामकरणं, गोत्रस्य उच्चैर्नीचैः स्थानसंशब्दनं, अतरायस्य दानादिविघ्नकरण तदेवं लक्षणं कार्यं प्रक्रियते प्रभवत्यस्या इति प्रकृतिः ।

तत्स्वभावाप्रच्युतिः स्थितिः ॥ ५ ॥ तस्य स्वभावस्य अप्रच्युतिः स्थितिरित्युच्यते । यथा अजागोमहिष्यादिकीराणां माधुर्यस्वभावादच्युतिः स्थितिः । तथा ज्ञानावरणादीनामर्थानवगमादिस्वभावा-दच्युतिः स्थितिः ।

तद्रसविशेषोनुभवः ॥ ९ ॥ यथा-अजागोमहिष्यादिकीराणां तीव्रमंदादिभावेन रसविशेषः तथा कर्मपुद्गलानां स्वगतसामर्थ्यविशेषोनुभव इति कथ्यते ।

इयत्तावधारणं प्रदेशः ॥ ७ ॥ कर्मभावपरिणतपुद्गलस्कंधानां परमाणुपरिच्छेदेनावधारण प्रदेश इति व्यपदिश्यते ।

विधिशब्दः प्रकारवचनः ॥ ८ ॥ अयं विधिशब्दः प्रकारवचनो दृष्टव्यः विधयः प्रकारा इति । यावत् तस्य विधयस्तद्विधय वधप्रकारा इत्यर्थः । त एते प्रकृत्यादयश्चत्वारो बंधप्रकाराः ।

तत्र योगनिमित्तौ प्रकृतिप्रदेशौ ॥ ९ ॥ तेषु बधविकल्पेषु प्रकृतिबंधः प्रदेशबंध इत्येतौ द्वौ योगनिमित्तौ वेदितव्यौ ।

स्थित्यनुभवौ कषायहेतुकौ ॥ १० ॥ स्थिविबधोनुभवबंध इत्येतौ द्वावपि कषायहेतुकौ प्रत्ये-
तव्यौ तत्र कर्माप्रकर्षभेदात् तद्वंधविचित्रभावः । कारणानुरूप हि कार्यमिति ।

आद्यो द्वेषा मूलोत्तरप्रकृतिभेदात् ॥ ११ ॥ आद्यः प्रकृतिबंधः द्वेषा विभज्यते । कुतः ? मूलो-
त्तरप्रकृतिभेदात् । यद्येव कास्ता मूलप्रकृतय इत्यत्रोच्यते—

आद्यो ज्ञानदर्शनावरणवेदनीयमोहनीयार्थुर्नामगोत्रांतरायाः ॥४॥

सामानाधिकरण्ये सति पूर्वोत्तरवचनविरोध इति चेन्नोभयनयधर्मविवक्षासद्भावात् ॥१॥
स्यादेतत् ज्ञानावरणादयोत्तरायांता प्रकृतिबंधो नान्य इति ज्ञानावरणादिभिः सामानाधिकरण्यात् आद्य-
शब्दस्य बहुवचनप्रसंग इति ? तत्र किं कारणं ? उभयनयधर्मविवक्षासद्भावात् । द्रव्यार्थिकनयविषयस्य
सामान्यस्य विवक्षातः प्रकृतिबंध एक इत्याद्यशब्दादेकवचनप्रयोगः कृतः, तस्य विशेषा ज्ञानावरणादयः
पर्यायार्थिकनयविषयभूताः प्राधान्येन विवक्षिताः इति तेभ्यः बहुवचनप्रयोगः कृतः । दृश्यते हि लोके
सत्यपि सामानाधिकरण्ये वचनभेदाः । यथा प्रमाणं श्रोतारः, गावां धनमिति ।

यथासंभवं कर्त्रादिसाधनत्वं ज्ञानावरणादिशब्दानां ॥ २ ॥ ज्ञानावरणादयः शब्दाः
कर्त्रादिषु यथासंभवं साधयितव्याः । तद्यथा—आवृणोति आत्रियतेऽनेन वा इत्यावरणं, आवरणशब्दः
प्रत्येक परिसमाप्यते ज्ञानावरण दर्शनावरणमिति । ननु करणाधिकरणयोरनट्, कथं कर्तरि बहुलापेक्षया । वेद्यत
इति वेदनीयं “कर्मण्यनीयः” मोहयति मुह्यतेऽनेनेति वा मोहः, कथं ज्ञानावरणीय दर्शनावरणाय मोहनी-
यमिति ? बहुलापेक्षया कर्त्तर्यनीयः । एत्यनेन गच्छति नारकादिभवमित्यायुः । जनेरुसिति प्रकृते, एतोर्णि-
चेत्युसिः । नमयत्यात्मानं नारकादिभावेन नम्यतेनेनेति नाम, उणादिषु निपातितः शब्दः । उच्चैर्नीचैश्च
गूयते शब्दतेनेनेति गोत्रं । अतरं मध्य दातृदेयादीनामंतर मध्यमेति ईयते वानेनेत्यंतरायः ।

वर्हियोगे वा ॥ ३ ॥ यस्मिन् मध्येऽवस्थिते दात्रादीनां दानादिक्रियाभावः, दानादीच्छाया
वहिर्भावो वा सौतरायः ।

प्रयोगपरिणामादागच्छदेवाऽविशिष्टं कर्माऽऽवरणादिविशेषैर्विभज्यते अन्नादेर्वात्तादि-
विकारवत् ॥ ४ ॥ यथाऽन्नादेरभ्यवहियमाणस्यानेकविकारसमर्थवातपित्तश्लेष्मखलरसभावेन परि-
णामविभागः तथा प्रयोगापेक्षानतरमेव कर्माण्यावरणानुभवनमोहापादानभवधारणानानाजातिनामगोत्र-
व्यवच्छेदकरणसामर्थ्यवैश्वरूप्येणाऽऽत्मनि सन्निदान प्रतिपद्यते ।

ज्ञानावरणमेव मोह इति चेन्नार्थांतरभावात् ॥ ५ ॥ स्यादेतत् सति मोहे हिताहितपरीक्ष-
णाभावात् ज्ञानावरणादविशेषो मोहस्येति तत्र । किं कारणं ? अर्थांतरभावात् । याथात्म्यमर्थस्यावगम्यापि
इदमेवेति सद्गतार्थाश्रद्धानं, यतः स मोहः । ज्ञानावरणेन ज्ञानं तयान्यथा घा न गृह्णाति ।

कार्यभेदे च कारणान्यत्वात् ॥ ६ ॥ यथा भिन्नलक्षणांकुरदर्शनात् वीजकारणान्यत्वं तथैवा-
ज्ञानचारित्रमोहकार्यांतरदर्शनात् ज्ञानावरणमोहनीयकारणभेदोऽध्यवसीयते ।

ज्ञानदर्शनयोरन्यत्वं प्रयुक्तं ॥ ७ ॥ ज्ञानदर्शनयोरन्यत्वं पुरस्ताद्विहितं अतः किं ? ज्ञानदर्शन-
कार्यान्यत्वात् यत् क्षयक्षयोपशमकरणे ज्ञानदर्शने तयोरपि ज्ञानदर्शनावरणयोरन्यत्वं सिद्धं ।

ज्ञानावरणस्याविशेषेपि प्रत्यासन्नं मत्यादीनामविशेषो जलवत् ॥ ८ ॥ यथांभो नभसः पत-
देकरसं भाजनविशेषात् विष्वग् रसत्वेन विपरिणमते । तथा ज्ञानशक्युपरोधस्वभावविशेषात् उपनिपतत्
कर्म प्रत्यासन्नं सामर्थ्यभेदात् मत्याद्यावरणभेदेन व्यवतिष्ठते ।

एतेनेतराणि व्याख्यातानि ॥ ९ ॥ इतराणि दर्शनावरणादीनि मूलोत्तरप्रकृतिविकल्पवन्ति उक्ते-
नैव क्रमेण व्याख्यातानि भवति । अत्र चोच्यते—

पुद्गलद्रव्यस्यैकस्यावरणसुखदुःखादिनिमित्तत्वानुपपत्तिर्विरोधात् ॥ १० ॥ एकस्य पुद्गल-
द्रव्यस्यावरणसुखदुःखादिनिमित्तत्वं नोपपद्यते कुतः ? विरोधात् ।

न वा तत्स्वाभाव्यादग्नेर्दाहपाकप्रतापप्रकाशसामर्थ्यवत् ॥ ११ ॥ न वैष दोषः । किं कारणं ?
तत्स्वामाव्यात् । यथाग्नेरेकस्यापि दाहपाकप्रतापप्रकाशसामर्थ्यं न विरुध्यते, तथैकस्यापि पुद्गलद्रव्यस्यावर-
णसुखदुःखादिनिमित्तत्वं न विरुध्यते । किञ्च—

अनेकांतिकत्वात् ॥ १२ ॥ एकानेकलक्षणत्वात् द्रव्यस्य स्यादेकत्वं स्यादनेकत्वं । द्रव्यार्थदिशात्
स्यादेकं पुद्गलद्रव्यं । अनेकपरमाणुक्लिग्धरुक्षबंधापादितानेकात्मकस्कंधपर्यायार्थदिशात् स्यादनेकं ततश्च
नास्ति विरोधः ।

पराभिप्रायेणेंद्रियाणां भिन्नजातीयानां क्षीराद्युपभोगे वृद्धिवत् ॥ १३ ॥ पराभिप्रायेणे
दमुच्यते यथा पृथिव्यप्तेजोवायुभिरारब्धानामिन्द्रियाणां भिन्नजातीयानां क्षीरघृतादिष्वेकमप्युपयुज्यमानं
अनुप्राहकं दृष्टं तथेदमपि इति ।

वृद्धिरेकैवेति चेन्न प्रतीन्द्रियवृद्धिभेदात् ॥ १४ ॥ स्यादेतत् वृद्धिरेकैव, तस्या घृताद्यनुप्राहकमिति
न विरोध इति ? तत्र किं कारणं ? प्रतीन्द्रियवृद्धिभेदात् । यथैवेन्द्रियाणि भिन्नानि तथैवेन्द्रियवृद्धयोपि भिन्नाः ।

तथैवातुल्यजातीये नानुग्रहसिद्धिः ॥ १५ ॥ तथा भिन्नजातीयेन क्षीरेण तेजोजातीयस्य
चक्षुषोऽनुप्राहः । तथैवात्मकर्मणोश्चेतनाचेतनत्वात् अतुल्यजातीयं कर्मात्मनोऽनुप्राहकमिति सिद्धं । किमेत-
वानेव सख्याविकल्पः ? नेत्युच्यते—

एकादिसंख्येयविकल्पश्च शब्दतः ॥ १६ ॥ एकादयः संख्येयविकल्पा भवन्ति शब्दतः तत्रैक-
स्तावत् समादानकर्मबंधः विशेषाणामविवाक्षितत्वात्—

सेनावनवत् ॥ १७ ॥ यथा सैनिकानां तुरगादीनां भेदानां अविवाक्षया समुदायादेशात् एका सेना ।
यथा वा अशोकतिलकचकुलादीनां भेदेनाविवक्षाया सामान्यादेशात् एकं वनं । स एव पुण्यपापभेदाद्विविधः ।
यथा स्वामिभृत्यादेशात् द्विविधा सेना । त्रिविधो वधः अनादिः सांतः । अनादिरनतः । सादिः सातश्चेति ।
मुजाकाराव्यतारावस्थितभेदाद्वा प्रकृतिस्थित्यनुभवप्रदेशाच्चतुर्विधः, द्रव्यक्षेत्रकालभवभावनिमित्तभेदात् पंच-
विधः । पद्भजीवनिकायविकल्पात् षोढा व्यपदिश्यते । रागद्वेषमोहक्रोधमानमायालोभहेतुभेदात् सप्ततयी
वृत्तिमनुभवति । ज्ञानावरणादिविकल्पादष्टधा, एव संख्येया विकल्पाः शब्दतो योज्याः । चशब्देनाथ्यवसाय
स्थानविकल्पात् असंख्येया । अनतानतप्रदेशस्कंधपरिणामाविधिरनतः । ज्ञानावरणाद्यनुभवाविभागपरिच्छे-
दापेक्षया वा अनतः ।

क्रमप्रयोजनं ज्ञानेनात्मनोधिगमात् ॥ १८ ॥ क्रमप्रयोजनमिदानीं वक्तव्यं तदुच्यते ज्ञानावरणं सर्वेषामादावुक्तं कुतः ज्ञानेनात्मनोधिगमात् । ज्ञानं हि स्वाधिगमनिमित्तत्वात् प्रधानं ।

ततो दर्शनावरणमनाकारोपलब्धेः ॥१९॥ ततः पश्चात् दर्शनावरणमुच्यते कुतः अनाकारोपलब्धेः साकारोपयोगाद्धि अनाकारोपयोगो निकृष्टोऽनभिव्यक्तप्रहणात् । उत्तरेभ्यस्तु प्रकृष्यते अर्थोपलब्धितत्त्वात्

तदनंतरं वेदनावचनं तदव्यभिचारात् ॥ २० ॥ तदनंतरं वेदना उच्यते कुतस्तदव्यभिचारात् ज्ञानदर्शनाऽव्यभिचारिणी हि वेदना घटादिष्वप्रवृत्तेः ।

ततो मोहाभिधानं तद्विरोधात् ॥ २१ ॥ ततः पश्चात् मोहोभिधीयते कुतस्तद्विरोधात् । तेषां ज्ञानदर्शनसुखदुःखानां विरोधात् । मूढो हि न जानाति न पश्यति न च सुखदुःखं वेदयते । ननु च मूढानामपि सुखदुःखज्ञानदर्शनानि उपलभ्यते । यदि हि विरोधः स्यात् सुखदुःखज्ञानदर्शनानि मिथ्यादृष्ट्यसंयतानां न स्युः । नैष दोषः क्वचिद्विरोधात् इत्युच्यते—न सर्वत्र मोहाभिभूतस्य हि कस्यचित् हिताहितविवेकादिर्जास्ति ।

आयुर्वचनं तत्समीपे तन्निबंधनत्वात् ॥ २२ ॥ तत्समीपे आयुर्वचनं क्रियते कुतस्तन्निबंधनत्वात् । आयुर्निबंधनानि हि प्राणिनां सुखादीनि ।

तदनंतरं नामवचनं तदुदयापेक्षत्वात् प्रायोनामोदयस्य ॥ २३ ॥ तदनंतरं नाम वचनं क्रियते कुतः ? तदुदयापेक्षत्वात् प्रायो नामोदयस्य । आयुरुदयापेक्षोहि प्रायेण गत्याद्युदयो लक्ष्यते ।

ततो गोत्रवचनं प्राप्तशरीरादिकाभस्य संशब्दनाभिव्यक्तेः ॥ २४ ॥ परिप्राप्तशरीरादिकाभस्य हि पुंसः गोत्रोदयनिमित्तं शुभाशुभं संशब्दनं अभिव्यज्यते ततो नाम्नोनतरं गोत्राभिधामं क्रियते ।

परिशेषादन्तरायवचनं ॥ २५ ॥ अन्यस्याभावात् परिशेषात् भंत अंतरायवचनं क्रियते । आह उक्तो मूलप्रकृतिबंधोऽष्टविधः । अथ द्वितीयः पुनरुत्तरप्रकृतिबंधः कतिविध इत्यत्रोच्यते—

पंचनवद्व्यष्टविंशतिचतुर्द्विचत्वारिंशद्द्विपंचभेदोयथाक्रमं ॥ ५ ॥

पंचादीनां पंचांतानां द्वंद्वपूर्वोन्यपदार्थनिर्देशः ॥ १ ॥ पंच नव च द्वौ च अष्टाविंशतिश्च चत्वारश्च द्विचत्वारिंशच्च द्वौ च पंच च पंचनवद्व्यष्टाविंशतिचतुर्द्विचत्वारिंशद्द्विपंच, ते भेदा यस्य स भवति पंचनवद्व्यष्टाविंशतिचतुर्द्विचत्वारिंशद्द्विपंचभेदः, इति द्वंद्वगर्भोऽन्यपदार्थनिर्देशो वेदितव्यः ।

द्वितीयग्रहणमिति चेन्न परिशेषात्सिद्धेः ॥ २ ॥ स्यादेतन् द्वितीयग्रहणं कर्तव्यं द्वितीय उत्तरप्रकृतिबंध एवभेद इति संप्रत्ययः कथं स्यात् इति ? तन्न किं कारणं ? परिशेषात् सिद्धेः । आद्यो मूलप्रकृतिबंधो व्याख्यातः, ततः परिशेषात् उत्तरप्रकृतिबंधसंप्रत्ययः सिद्ध्यति ।

भेदशब्दः प्रत्येकं परिसमाप्यते ॥ ३ ॥ अयं भेदशब्दः प्रत्येकं परिसमाप्यते पंचभेदो नवभेदः इत्यादि ।

यथाक्रमं यथानुपूर्वं ॥ ४ ॥ योयः क्रमः यथाक्रमं यथानुपूर्वमित्यर्थः पंचविधं ज्ञानावरणं नवविधं दर्शननावरणमित्यादि । यद्येवमाद्यमावरणं केषां पञ्चानामित्यत्रोच्यते—

मतिश्रुतावधिमनःपर्ययकेवलानां ॥ ६ ॥

मत्यादीन्युक्तलक्षणानि ॥ १ ॥ मत्यादीनि ज्ञानानि उक्तलक्षणानि वेदितव्यानि । क्व आद्येऽध्याये

मत्यादीनामिति पाठो लघुत्वादिति चेन्न प्रत्येकमभिसंबंधार्थत्वात् ॥ २ ॥ स्यान्मतं मत्यादीनि ज्ञानानि उक्तानि तेषामिहादिशब्दोपलक्षिताना पाठोप्युक्तो लघुत्वादिति ? तन्न किं कारणं ? प्रत्येक-

मभिसंबंधार्थे इह प्रतिपदं पाठः क्रियते । मतेरावरणं श्रुतस्यावरणमित्यादि । इतरथा हि मत्यादीनामित्यु-
च्यमाने तेषामेकमावरणमिति सप्रत्ययः स्यात् ।

वचनात् पंचसंख्याप्रतीतिरिति चेन्न प्रत्येकं पंचत्वप्रसंगात् ॥ ३ ॥ स्यादेतत् पंच ज्ञाना-
वरणस्योत्तरप्रकृतयः इत्युक्तं, मत्यादीनि च ज्ञानानि पचोक्तानि ततो वचनात् पचसंख्यासंप्रत्ययः इति ?
तत्र किं कारणं ? प्रत्येकं पचत्वप्रसमात् । वचनात् मत्यादीनां प्रत्येकं पंचावरणानीत्यनिष्टं प्रसज्येत । प्रति-
पदग्रहणे पुनः सति सामर्थ्यादिद्विधार्थसंप्रत्ययः शक्यते कर्तुं । अत्र कश्चिदाह—

मत्यादीनां सत्त्वासत्त्वयोरावृत्त्यभावः ॥ ४ ॥ इदमिह संप्रधार्यं सतां मत्यादीनां कर्मावरणं
भवेत् असतां चेति । किंचातः ? यदि सतां प्राप्तात्मलाभत्वात् सत्त्वादेव आवृत्तिर्नोपपद्यते । अथासतां
नन्वावरणाभावः । नहि खरविषाणवदसदात्रियते ।

न वादेशवचनात् ॥ ५ ॥ न वैष दोषः । किं कारणं ? आदेशवचनात् । कथञ्चित् सतामावरणं कथं-
चिदसतां । द्रव्यार्थादेशेन सतां मत्यादीनामावरणं । पर्यायार्थादेशेनासतां । यदैकातेन सतामावरणं क्षायो-
पशामिकत्वमेषां न स्यात् । अथैकातेनासतामेवमपि क्षायोपशामिकत्वं नोपपद्यते असत्त्वात् । सत्-
श्चावरणदर्शनात् । सतो हि नभसः मेघपटलादिना आवरणं दृश्यते तथा सतां मत्यादीना आवरण-
मिति को विरोधः ।

अर्थांतरभावाच्च प्रत्याख्यानावरणवत् ॥ ६ ॥ यथा न कुटीभूतं प्रत्याख्यानं नाम कश्चित्
पर्यायोस्ति, यस्यावरणात् प्रत्याख्यानावरणत्वं भवेत् किंतु प्रत्याख्यानावरणसन्निध्यात् आत्माप्रत्याख्यान-
पर्यायेण नोत्पद्यते इति, अतः प्रत्याख्यानावरणस्य आवरणत्वम् । तथा न कुटीभूतानि मत्यादीनि कानिचित्
सन्ति येषामावरणात् मत्याद्यावरणानां आवरणत्वम् भवेत् किंतु मत्याद्यावरणसन्निधाने आत्मा मत्यादिज्ञानप-
र्यायेर्नोत्पद्यते इत्यतो मत्याद्यावरणानां आवरणत्वम् । अपर आह—

अभव्यस्योत्तरावरणद्वयानुपपत्तिस्तदभावात् ॥ ७ ॥ इदमिह संप्रधार्यं मनःपर्ययज्ञानगमन-
शक्तिः केवलप्राप्तिसामर्थ्यं चाभव्यस्य स्याद्वा न वेति ? यदि स्यात्तस्याभव्यत्वानुपपत्तिः । अथ नास्ति तदुभय-
सामर्थ्याभावात् तदावरणकल्पना व्यर्थेति उत्तरस्यावरणद्वयस्य नोपपत्तिः ?

नवोक्तत्वात् ॥ ८ ॥ नवैष दोषः किं कारणमुक्तत्वात् । उक्तमेतत् । आदेशवचनादिति । द्रव्या-
र्थादेशेन सतोर्मनःपर्ययकेवलज्ञानयोरावरणं । पर्यायार्थादेशेनासतोऽपि चोक्तं—‘अर्थांतरभावाच्च प्रत्याख्या-
नावरणवदिति’ । यदि द्रव्यार्थादेशेन मनःपर्ययज्ञानं केवलज्ञानं चास्त्यभव्यस्य भव्यत्वमस्य, प्राप्नोति । न
सम्यग्ज्ञानदर्शनचारित्रशक्तिभावाभावाम्या भव्याभव्यत्व कल्प्यते । कथं तर्हि—

सम्यक्त्वादिव्यक्तिभावाभावाभ्यां भव्याभव्यत्वमिति विकल्पः कनकेतरपाषाणवत् ॥ ९ ॥
यथा कनकभावव्यक्तियोगमवाप्स्यति इति कनकपाषाण इत्युच्यते तदभावादधपाषाण इति । तच्च सम्य-
क्त्वादिपर्यायव्यक्तियोगार्हो यः स भव्यः तद्विपरीतोऽभव्य इति चोच्यते—

ज्ञानावरणादज्ञातिदुःखितः ॥ १० ॥ ज्ञानावरणोदयेनोपरतज्ञानसामर्थ्यः लुप्तस्मृतिधर्म-
श्रवणनिरुत्सुकः ज्ञानावमानकृतं च बहुदुःखमनुभवति । आह उक्तो ज्ञानावरणोत्तरप्रकृतिविकल्पः ।
इदानीं दर्शनावरणस्य वक्तव्य इत्यत आह—

चक्षुरचक्षुरवधिकेवलानां निद्रानिद्रानिद्राप्रचला-
प्रचलाप्रचलास्त्यानगृह्यश्च ॥ ७ ॥

चक्षुरादीनां दर्शनावरणसंबंधात् भेदनिर्देशः ॥ १ ॥ चक्षुश्चाचक्षुश्चावधिश्च केवलं च चक्षुर-
चक्षुरवधिकेवलानि तेषां चक्षुरचक्षुरवधिकेवलानां दर्शनावरणानीति भेदनिर्देशः । दर्शनावरणसंबंधाद्भेदितव्यः ।

मदखेदकृमविनोदार्थः स्वापो निद्रा ॥ २ ॥ मदखेदकृमानां विनोदाय यः स्वापः स निद्रा इत्युच्यते कथं निपूर्वस्य द्रातेः कुत्साक्रियस्याडि निद्राशब्दनिष्पत्तिः । यत्सन्निधानादिर्दिग्मा निद्रायते कुत्स्यते सा निद्रा । यतेर्वा स्वप्नक्रियस्य निद्रा ।

उपर्युपरि तद्वृत्तिर्निद्रानिद्रा ॥ ३ ॥ तस्या निद्राया उपर्युपरि पुनः पुनः वृत्तिः निद्रा-
निद्रा इत्युच्यते ।

प्रचलयत्यात्मानमिति प्रचला ॥ ४ ॥ या क्रिया आत्मान प्रचलयति सा प्रचलेत्युच्यते । पचादिलक्षणे अचि । सा पुनः शोकश्रममदादिप्रभवा । विनिवृत्तैर्द्रियव्यापारस्यांतः प्रीतिलवमात्रहेतुः आसी-
नस्यापि नेत्रगात्रक्रिया सूचिता ।

पौनःपुन्येन सैवाहिता वृत्तिः प्रचलाप्रचला ॥ ५ ॥ सैव प्रचला पुनः पुनरावर्तमाना
प्रचलाप्रचलेत्युच्यते ।

स्वप्ने यया वीर्यविशेषाविर्भावः सा स्त्यानगृद्धिः ॥ ६ ॥ यत्सन्निधानाद्रौद्रकर्मकरण
वहुकर्मकरण च भवति सा स्त्यानगृद्धिः कथं स्त्यायतेनेकार्थत्वात् स्वप्नार्थं इह गृह्यते । गृद्धेरपि
दीप्तिः । स्त्याने स्वप्ने गृह्यति दीप्यते यदुदयादात्मा रौद्र बहुकर्म करोति सा स्त्यानगृद्धिः ।

नानाधिकरणाभावात् वीप्सानुपपत्तिरिति चेन्न कालादिभेदतस्तद्भेदासिद्धेः ॥ ७ ॥
स्यान्मतं नानाधिकरणविषया वीप्सा न चेह नानाधिकरणत्वमस्ति एकात्मगोचरत्वात् ततो वीप्साभावात्
असति द्वित्वे निद्रानिद्राप्रचलाप्रचलेति निर्देशो नोपपद्यत इति ? तन्न । किं कारणं ? कालादिभेदात् तद्भेद-
सिद्धेः । इह एकस्यापि वस्तुनः कालकृताद्गुणभेदाद् भेदो दृश्यते पटुर्भवान् पटुरासीत् पटुतर एव स इति ।
तथा देशकृतादपि—मथुरायां दृष्टः, पुनः पाटलीपुत्रे दृश्यमान उच्यते, अन्योत्र त्वमासि सपन्न इति । एवमि-
हापि कालादिभेदात् भेदोपपत्तेः वीप्सा युज्यते ।

आभीक्ष्ण्ये वा द्वित्वप्रसिद्धिः ॥ ८ ॥ अथवा मुहुर्मुहुर्वृत्तिराभीक्ष्ण्यं तस्य विवक्षायां द्वित्वं भ-
वति यथा गेहमनुप्रवेशामस्त इति ।

निद्रादिकर्मसद्वेद्योदयात् निद्रादिपरिणामसिद्धिः ॥ ९ ॥ निद्रादिकर्मणः सद्वेद्यस्य चोदयात्
निद्रादिपरिणामसिद्धिर्भवति तत्र हि शोककृमादिविगमदर्शनात् सद्वेद्योदयः स्फुटोवगतव्यः । असद्वेद्यस्य
च मदोदयः ।

निद्रादीनामभेदेनाभिसंबंधः ॥ १० ॥ निद्रा च निद्रानिद्रा च प्रचला च प्रचलाप्रचला च
स्त्यानगृद्धिश्च निद्रानिद्रानिद्राप्रचलाप्रचलाप्रचलास्त्यानगृद्धयः । अनुवर्तमानेन दर्शनावरणेनाभेदेनाभि-
संबंधः क्रियते ।

निद्रादीनामभेदेनाभिसंबंधो विरोध इति चेन्न विवक्षातः संबंधात् ॥ ११ ॥ स्यादेतत्
चक्षुरादीनां भेदानिर्देशः निद्रादीनामभेदानिर्देश एकमेव दर्शनावरणमपेक्ष्य क्रियमाणो विरुद्ध इति ? तन्न ।
किं कारणं ? विवक्षातः संबंधात् विवक्षावशाद्धि भेदेनाभेदेन च संबंधो न विरुध्यते ।

अथ चक्षुरादिदर्शनावरणोदयात् आत्मा किमवस्थो भवति । अत्रोच्यते—

चक्षुरचक्षुर्दर्शनावरणोदयात् चक्षुरादीन्द्रियालोचनविकलः ॥ १२ ॥ चक्षुर्दर्शनावरणस्याच-
क्षुर्दर्शनावरणस्य चोदयात् आत्मा चक्षुरादीन्द्रियालोचनविकलो भवति एकैन्द्रियभावेन विकलैन्द्रियभावेन च
पंचेन्द्रियत्वेप्युपहर्तैन्द्रियलोचनसामर्थ्यश्च भवति ।

अवधिदर्शनावरणोदयादवधिदर्शनविप्रमुक्तः ॥ १३ ॥ अवधिदर्शनावरणोदयाद्व्यपेतावधिद-
र्शनः संपद्यते ।

केवलदर्शनावरणोदयादनाविर्भूतकेवलदर्शनः ॥ १४ ॥ केवलदर्शनावरणस्य कर्मण उदयात् अनाविर्भूतकेवलदर्शनः, अप्रत्यवसितससारोवतिष्ठते ।

निद्रानिद्रानिद्रोदयात्तमोमहातमोवस्था ॥ १५ ॥ निद्राया उदयात् तमोवस्था निद्रानिद्राया उदयात् महातमोवस्था सजायते ।

प्रचलाप्रचलाप्रचलोदयाच्चलनातिचलनभावः ॥ १६ ॥ प्रचलोदयादासीनो घूर्णमानश्चलनय नगात्रः पश्यन्नपि न पश्यति । प्रचलाप्रचलोदयादासीनोऽतिघूर्णमानः स्वन्यमानमपि शरनाराचादिभिः शिरो- गप्रत्यंगादि यत्किञ्चिन्न पश्यति । आह यत्तत्कर्म तृतीयगणनामवाप्तं तस्योत्तरप्रकृतिविकल्पो न निर्जात इत्यत्रोच्यते—

सदसद्वेद्ये ॥ ८ ॥

यस्योदयाद्देवादिगतिषु शारीरमानससुखप्राप्तिस्तत्सद्वेद्यं ॥ १ ॥ देवादिषु गतिषु बहुप्रका रजातिविशिष्टासु यस्योदयात् अनुगृहीतद्रव्यसवधापेक्षात् प्राणिनां शारीरमानसानेकविधसुखपरिणामस्तत्स- द्वेद्यं । प्रशस्तं वेद्यं सद्वेद्यं ।

यत्फलं दुःखमनेकविधं तदसद्वेद्यं ॥ २ ॥ नारकादिषु गतिषु नानाप्रकारजातिविशेषावर्काणां सु कायिकं बहुविधं मानसं वातिदुःसहं जन्मजरामरणप्रियाविप्रयोगाप्रियसंयोगव्याधिवधवधादिजनितं दुःखं यस्य फलं प्राणिनां तदसद्वेद्यं । अप्रशस्तं वेद्यं असद्वेद्यं । आह व्याख्यातां वेदनीयस्य प्रकृतिवधः । अथ खलु मोहनीयस्याष्टाविंशतिप्रभेदस्य किमाख्याः प्रकारा इत्यत्र ब्रूमः—

दर्शनचारित्रमोहनीयाकषायाकषायवेदनीयाख्यास्त्रिद्विनवषोडशभेदाः सम्यक्त्वमिध्यात्वतदुभयान्यकषायकषायौ हास्यरत्यरतिशोकभयजुगु- प्सास्त्रीपुंनपुंसकवेदाः अनंतानुबंध्यप्रत्याख्यानप्रत्याख्यानसंज्वलनवि- कल्पाश्चैकशः क्रोधमानमायालोभाः ॥ ९ ॥

दर्शनादिभिस्त्रिद्विनवषोडशभेदानां यथासंख्येन संबन्ध- ॥ १ ॥ दर्शनादयश्चत्वारः त्रयाद- योपि तेषां यथासंख्येन सवधो भवति—दर्शनमोहनीयं त्रिविधं चारित्रमोहनीयं द्विभेदं अकषायवेदनीयं नवविधं कषायवेदनीयं षोडशविधमिति ।

तत्र दर्शनमोहनीयं त्रिभेदं सम्यक्त्वमिध्यात्वतदुभयानीति ॥ २ ॥ तत्र दर्शनमोहनीयं त्रिभेदमत्रगतव्यं । कुन सम्यक्त्वमिध्यात्वतदुभयानीति इति । तद्वद्वं प्रत्येकं भूत्वा सत्कर्मापेक्षया त्रैविध्यमास्कं दति । तत्र यस्योदयात् सर्वज्ञप्रणीतमार्गपराङ्मुखः तत्त्वार्थश्रद्धाननिरुत्सुको हिताहितविभागासमर्थो मिध्या- दृष्टिर्भवति तन्मिध्यात्वं । तदेव सम्यक्त्वं शुभपरिणामनिरुद्धस्वरसं यदौदासीन्येनावस्थितमात्मानं श्रद्धानं न निरुणद्धि । तद्वेदयमानः पुरुषः सम्यग्दृष्टिरित्यभिधीयते । तदेव मिध्यात्वं प्रक्षालनविशेषात् क्षीणाक्षीण- मदशक्तिकोद्रवत् सामिश्रद्वस्वरसं तदुभयमित्याख्यायते सम्यग्मिध्यात्वमिति यावत्, यस्योदयादात्मनः अर्धशुद्धमदकोद्रवैदानोपयागापादितमिश्रपरिणामवदुभयात्मको भवति परिणामः ।

चारित्रमोहनीयं द्वेषा कषायाकषायभेदात् ॥ ३ ॥ चारित्रमोहनीयं द्वेषा विभज्यते अकषाय- कषायभेदात् कषायप्रतिषेधप्रसंग इति चेत्तदर्थत्वात् नभः । यथा अलोमिकाडका इति । नास्याः कच्छपवह्नी मा भावः किंतु छेदयोग्यलोमाभावेपि ईषत्प्रतिषेधादलोमिकेत्युच्यते तथा नोकषाया अकषायाः हास्यादय इति । नैयां सर्वथैवाकषायत्वं किंतु परोपष्टभात् श्वत्प्रवृत्तरीषत्प्रतिषेधः । यथा श्वा स्वाम्युपष्टभात् प्रवृद्धवल्ः स्रज्जिर्जासां प्रति वर्तते स्वामिनिधर्तनाच्च निवर्तते । तथा क्रोधादिकषायावष्टभात् ईषत्प्रतिषेधे सति हास्या-

दीनां प्रवृत्तेः । क्रोधाद्यप्रवृत्तौ च निवृत्तेरकपायत्व । कथमीप्रतिषेधगतिरिति चेद्भाष्याख्यानतः ।

अकषायवेदनीयं नवविधं हास्यादिभेदात् ॥ ४ ॥ अकषायवेदनीयं नवविधं, कुतः ? हास्यादिभेदात् । तत्र यस्यादयात् हास्याविर्भावस्तद्वास्य । यदुदयादेशादिष्वौत्सुक्य सा रतिः । अरतिस्तद्विपरीता । यद्विपाकः शोचनं स शोकः । यदुदयादुद्वेगः तद्वय सप्तविध । कुत्साप्रकारो जुगुप्सा । यद्येवं कुत्साप्रहणमेवोक्तं लघुत्वात् न अर्थविशेषोपपत्तेः । आत्मीयदोषसवरण जुगुप्सा । परकीयकुलशीलादिदोषाधिकारणावक्षेपभर्त्सनप्रवृत्त्या कुत्सा । यस्योदयात् स्त्रैणान् भावान् मार्दवास्फुटत्वकैव्यमदनावेशनेत्रविभ्रमास्फालनसुखपुंस्कामादीन् प्रतिपद्यते स स्त्रीवेदः । तस्योद्भूतवृत्तित्वमितरयोः पुंनपुंसकयोः सत्कर्मद्रव्यावस्थानान्यग्भावः । ननु लोके प्रतीत योनिमृदुस्तनादि स्त्रीवेदलिङ्गं ? न तस्य नामकर्मोदयनिमित्तत्वात्, अतः पुंसोपि स्त्रीवेदोदयः । कदाचिद्योपितोपि पुंवदोदयोप्याभ्यन्तरविशेषात् । शरीराकारस्तु नामकर्मनिर्वर्तितः । एतेनेतरौ व्याख्यातौ । यस्योदयात् पौंसान् भावानास्कंदति स पुंवेदः । यत्कर्मोदयात् नपुंसकान् भावान् प्रव्रजति स नपुंसकवेदः ।

कषायवेदनीयं षोडशविधं अनंतानुबंध्यादिविकल्पात् ॥ ५ ॥ कषायवेदनीयं षोडशविधं द्रष्टव्यं, कुतः ? अनंतानुबंध्यादिविकल्पात् । तद्यथा कषायाः क्रोधमानमायालोभाः । स्वपरोपघातनिरनुग्रहाहितक्रौर्यपरिणामोऽमर्षः क्रोधः, स चतुःप्रकारः पर्वतपृथ्वीवालुकोदकराजितुल्यः । जात्याद्युत्सेकावष्टंभात् पराप्रणतिर्मानः शैलस्तभास्थिदोरुलतासमानश्चतुर्विधः । परातिसधानतयोपहितकौटिल्यप्रायः प्रणिधिर्माया प्रत्यासन्नवंगपूर्वोपचितमूलमेप्रशृंगगोमूत्रिकावलेखनीसदृशी चतुर्विधा । अनुग्रहप्रवणद्रव्याद्यभिकांक्षावेशो लोभः कृमिरागकज्जलकर्महरिद्रारागसदृशश्चतुर्विधः । तेषां क्रोधमानमायालोभानां चतस्रोवस्थाः— अनंतानुबन्धिनः अप्रत्याख्यानावरणाः प्रत्याख्यानावरणाः सज्वलनाश्चेति । अनंतसंसारकारणत्वान्मिथ्यादर्शनमनंतं तदनुबन्धिनोऽनंतानुबंधिक्रोधमानमायालोभाः । यदुदयादेशविरतिसंयमासंयमाख्यामल्पामपि कर्तुं न शक्नोति ते देशप्रत्याख्यानमावृण्वत अप्रत्याख्यानावरणाः क्रोधमानमायालोभाः । यदुदयाद्विरतिं कृत्स्नां संयमाख्यां न शक्नोति कर्तुं ते कृत्स्न प्रत्याख्यानावरणाः प्रत्याख्यानावरणाः क्रोधमानमायालोभाः । संभेकीभावे वर्तते संयमेन सहावस्थानादेकीभूताः ज्वलति सयमो वा ज्वलति एतेषु सत्स्वपीति सज्वलनाः क्रोधमानमायालोभाः । त एते समुदिताः षोडश कषाया भवंति । आह व्याख्यातमष्टाविंशत्युत्तरप्रकृतिभेदं मोहनीयमथायुषश्चतुर्विधस्य को नामनिर्देश इत्यत्रोच्यते —

नारकतैर्यग्योनमानुषदैवानि ॥ १० ॥

नारकादिषु भवसंबन्धेनायुर्व्यपदेशः ॥ १ ॥ नारकादिषु भवसंबन्धेनायुषो व्यपदेशो भवति । नरकेषु भव नारक तैर्यग्योनौ भवं तैर्यग्योनं मनुष्येषु भवं मानुष देवेषु भव दैवमिति ।

यद्भावाभावयोर्जीवितमरणं तदायुः ॥ २ ॥ यस्य भावान् आत्मनः जीवितं भवति यस्य चाभावात् मृत इत्युच्यते तद्भवधारणमायुरित्युच्यते ।

अन्नादि तन्निमित्तं इति चेन्न तस्योपग्राहकत्वात् ॥ ३ ॥ स्यादेतदन्नादि तन्निमित्तं तल्लाभालाभयोर्जीवितमरणदर्शनादिति ? तन्न किं कारणं ? तस्यानुग्राहकत्वात् । यथा घटभवने मृशिपिंडो-मूलकारणं तस्योपग्राहकं दडादि तथाभ्यन्तरं भवधारणस्य कारणमायुः, अन्नादि तस्योपग्राहक, अतश्चैतदेवं यक्षीणायुषोऽन्नादिसन्निधानेपि मरणं दृश्यते ।

देवनारकेषु चान्नाद्यभावात् ॥ ४ ॥ देवेषु नारकेषु चान्नाद्यभावात् भवधारणमायुरधीनमेवेत्यवसेयं । तेषां हि कादाचित्क आहारोऽनाभोगो व्याख्यातः ।

नरकेषु तीव्रशीतोष्णवेदनेषु यन्निमित्तं दीर्घजीवनं तन्नारकायुः ॥ ५ ॥ नरकेषु तीव्र-
शीतोष्णवेदनाकरेषु यन्निमित्तं दीर्घजीवनं भवधारणं भवति तन्नारकायुः ।

क्षुत्पिपासाशीतोष्णादिकृतोपद्रवप्रचुरेषु तिर्यक्षु यस्योदयाद्दसनं तत्तैर्यग्योनं ॥ ६ ॥
क्षुत्पिपासाशीतोष्णदशमशकादिविविधव्यसनविधेयीकृतेषु तिर्यक्षु यस्योदयाद्दसनं भवति तत्तैर्यग्योनमायु-
रवगतव्य ।

शागीरमानुषसुखदुःखभूयिष्ठेषु मनुष्येषु जन्मोदयात् मनुष्यायुषः ॥ ७ ॥ शारीरेण मान
सेन च सुखदुःखेन समाकुलेषु मनुष्येषु यस्योदयाज्जन्म भवति तन्मानुषमायुरवसेय ।

शारीरमानससुखप्रायेषु देवेषु जन्मोदयात् देवायुषः ॥ ८ ॥ शारीरेण मानसेन च सुखेन
प्रायः समाविष्टेषु देवेषु यस्योदयाज्जन्म भवति तद्व्यमायुरवगतव्यं । कदाचित् प्रियाविप्रयोगात् महर्द्धिदेव-
निरीक्षणात् च्यवनलिङ्गाज्ञाहानिमालाभूपाख्यानदर्शनाच्च मानसं दुःखमाविर्भवतीति ज्ञापनार्थं प्रायग्रहणं ।
आह व्याख्यातमायुश्चतुर्विधं तदनंतरमुद्दिष्टं यन्नामकर्म तदुत्तरप्रकृतिसमाख्याः का इत्यत्रोच्यते ।

गतिजातिशरीरांगोपांगनिर्माणबंधनसंघातसंस्थानसंहननस्पर्शरसगंध-
बर्णानुपूर्व्यागुरुलघूपघातपरघातातपोद्योतोच्छ्वासविहायोगतयः प्रत्ये-
कशरीरत्रससुभगसुस्वरशुभसूक्ष्मपर्याप्तिस्थिरादेययशस्कीर्तिसेतराणि
तीर्थकरत्वं च ॥ ११ ॥

यदुदयादात्मा भवांतरं गच्छति सा गतिः ॥ १ ॥ अस्य कर्मण उदयवशात् आत्मा भवांतरं
प्रत्यभिमुखो ब्रज्यामास्कंदति सा गतिः, गम्यत इति गतिरित्युच्यमानेपि रूढिवशात् कस्मिंश्चिद्गतिविशेषे
वर्तते गोगच्छप्रवृत्तिवत्^१ इतरथा हि यदात्मा न गच्छति न तदा गतिर्भवेत् सत्कर्मावस्थाया च गति-
व्यपदेशो न स्यात् । सा चतुर्विधा नरकगतिस्तिर्यग्गतिर्मनुष्यगतिर्देवगतिश्चेति । यन्निमित्तं आत्मनो
नारकभावः तन्नरकगतिनाम एवं शेषेष्वपि योज्य ।

तत्राव्यभिचारिसादृश्यैकीकृतोऽर्थात्मा जातिः ॥ २ ॥ तासु नारकादिगतिषु अव्यभिचारिणा
सादृश्येन एकीकृतोर्थात्मा जातिरिति व्यपदेशमर्हति । तन्निमित्तं जातिनाम तत्पञ्चविधं—एकेन्द्रियजाति-
नाम त्रीन्द्रियजातिनाम त्रीन्द्रियजातिनाम चतुरिन्द्रियजातिनाम पञ्चेन्द्रियजातिनाम चेति । यदुदयादात्मा
एकेन्द्रिय इति गच्छते तदकेन्द्रियजातिनाम एव शेषेष्वपि योज्यं ।

यदुदयादात्मनः शरीरनिर्वृत्तिस्तच्छरीरनाम ॥ ३ ॥ यस्योदयादात्मनः शरीरनिर्वृत्तिर्भवति
तच्छरीरनाम । तत्पञ्चविधं—औदारिकशरीरनाम वैक्रियिकशरीरनाम आहारकशरीरनाम तैजसशरीरनाम
कार्मणशरीरनाम चेति । तेषां विशेषो व्याख्यातः ।

यदुदयादंगोपांगविवेकस्तदंगोपांगनाम ॥ ४ ॥ यस्योदयाच्छिरःपृष्ठोर्वाङ्गुलदनालकपाणिपा-
दानामथानामंगाना तद्गदाना च ललाटनासिकादानां उपांगानां विवेको भवति तदंगोपांगनाम । तन्निमित्तं
औदारिकशरीरांगोपांगनाम वैक्रियिकशरीरांगोपांगनाम आहारकशरीरांगोपांगनाम चेति ।

यन्निमित्ता परिनिष्पत्तिस्तग्निर्माणं ॥ ५ ॥ अंगोपांगानां यन्निमित्ता परिनिष्पत्तिस्तग्नि-
र्माणमिति ज्ञायते तद्विधिवत् स्थाननिर्माणं प्रमाणनिर्माणं चेति । तज्जातिनामकर्मोदयापेक्षं चक्षुरादीनां
स्थानं प्रमाणं च निर्वर्तयति । निर्मायतेऽनेन इति हि निर्माणं ।

शरीरनामकर्षोदयोपात्तानां यतोऽन्योन्यसंश्लेषणं तद्वन्धनं ॥ ६ ॥ शरीरनामकर्षोदयवशा-
दुपात्तानां पुद्गलानामन्योन्यप्रदेशसंश्लेषणं यतो भवति तद्वन्धनमित्याख्यायते । तस्याभावे शरीरप्रदेशानां
दारुनिचयवत् असंपर्कः स्यात् ।

अधिवरभावनैकत्वकरणं संघातनामकर्म ॥ ७ ॥ यदुदयादौदारिकादिशरीराणां धिवरविरहि-
तान्योन्यप्रदेशानुप्रवेशेनैकत्वापादनं भवति तत्संघातनाम् ।

यद्धेतुका शरीराकृतिनिर्वृत्तिस्तत्संस्थाननाम ॥ ८ ॥ यदुदयादौदारिकादिशरीराकृतिनिर्वृत्ति-
र्भवति तत्संस्थाननाम प्रत्येतव्यं । तत् षोढा प्रविभज्यते समचतुरस्रसंस्थाननाम, न्यग्रोधपरिमण्डलसंस्थान-
नाम, स्वातिसंस्थाननाम, कुब्जकसंस्थाननाम, वामनसंस्थाननाम, हुडकसंस्थाननाम चेति तत्रोर्ध्वाधोम-
ध्येषु समप्रविभागेन शरीरावयवसंनिवेशव्यवस्थापनं कुशलशिल्पिनिर्वृत्तिसमस्थितिचक्रवत् अवस्थानकरं
समचतुरस्रसंस्थाननाम । नाभेरुपरिष्ठाद्भ्रूयसो देहसंनिवेशस्याधस्ताच्चाल्पीयसो जनकं न्यग्रोधपरिमण्डल
संस्थाननाम, न्यग्रोधाकारसमताप्रापित्वादन्यर्थं । तद्विपरीतसंनिवेशकरं स्वातिसंस्थाननाम वल्मीकतुल्या-
कारं । पृष्ठप्रदेशभाविबहुपुद्गलप्रचयविशेषलक्षणस्य निर्वर्तकं कुब्जकसंस्थाननाम । सर्वांगोपागहृस्वव्यव-
स्थाविशेषकारणं वामनसंस्थाननाम । सर्वांगोपागानां हुंडसंस्थितत्वात् हुडसंस्थाननाम ।

यदुदयादस्थिवन्धनविशेषस्तत्संहननं ॥ ९ ॥ यस्योदयादस्थिवन्धनविशेषो भवति तत्सहननं
तत्पञ्चविधं—वज्रध्वजभनाराचसंहनननाम, वज्रनाराचसंहनननाम, नाराचसंहनननाम, अर्धनाराचसंहनननाम,
कीलिकासंहनननाम, असंप्राप्तसृपाटिकासंहनननाम चेति । तत्र वज्राकारोभयास्थिसधि प्रत्येक मध्ये वलय-
वन्धनं सनाराचं सुसहत् वज्रध्वजभनाराचसंहननं । तदेव वलयवन्धनविरहितं वज्रनाराचसंहननं । तदेवोभयं
वज्राकारवन्धनव्यपेतमवलयवन्धनं सनाराचं नाराचसंहननं । तदेवैकपार्श्वे सनाराचं इतरात्रानाराच अर्ध-
नाराचसंहननं । तदुभयमते सकीलकं कीलिकासंहननं । अंतरसंप्राप्तपरस्परास्थिसधि वाहिःसिरास्नायुसंसघ-
टितं असंप्राप्तसृपाटिकासंहननं ।

यदुदयात्स्पर्शरसगंधवर्णविकल्पा अष्टपंचद्विपंचसंख्यास्तानि स्पर्शनामादीनि ॥ १० ॥
यस्योदयात्स्पर्शप्रादुर्भावः तत्स्पर्शनाम तदष्टविधं—कर्कशनाम, मृदुनाम, गुरुनाम, लघुनाम, स्निग्धनाम,
रूक्षनाम, शीतनाम, उष्णनाम चेति । यन्निमित्तो रसविकल्पः तद्रसनाम तत्पंचविधं—तिक्तनाम,
कटुकनाम, कषायनाम, आम्लनाम, मधुरनाम चेति । यदुदयभवो गंधस्तद्वन्धनाम तद्विधं सुरभि-
गंधनाम, असुरभिगंधनाम चेति । यद्धेतुको वर्णविभागस्तद्वर्णनाम तत्पंचविधं—कृष्णवर्णनाम, नीलवर्ण-
नाम, रक्तवर्णनाम, हारिद्रवर्णनाम, शुक्लवर्णनाम चेति । अचेतनेषु स्पर्शादयः कथमिति चेत् न
कर्षोदयकृतास्ते पुद्गलस्वभावपरिणामाः ।

यदुदयात्पूर्वशरीराकारविनाशस्तदानुपूर्व्यनाम ॥ ११ ॥ यत्पूर्वशरीराकाराऽविनाशः यस्योदया-
द्भवति तदानुपूर्व्यं नाम । तच्चतुर्विधं नरकगतिप्रायोग्यानुपूर्व्यनाम तिर्यग्गतिप्रायोग्यानुपूर्व्यनाम मनुष्य-
गतिप्रायोग्यानुपूर्व्यनाम देवगतिप्रायोग्यानुपूर्व्यनाम चेति । यदा छिन्नायुर्मनुष्यस्तिर्यग्वा पूर्वेण शरीरेण वियु-
ज्यते तदेव नरकभव प्रत्यभिमुखस्य तस्य पूर्वशरीरसंस्थानानिर्वृत्तिकारणं विग्रहगतावुदेति तन्नरकगतिप्रा-
योग्यानुपूर्व्यनाम, एव शेषेष्वपि यांज्य । ननु च तन्निर्माणनामकर्मसाध्यं फलं नानुपूर्व्यनामोदयकृतं ? नैष
दोषः पूर्वयोरुच्छेदसमकाल एव पूर्वशरीरनिवृत्तौ निर्माणनामोदयो निवर्तते तस्मिन्निवृत्तेऽष्टविधकर्म तैजस-
कार्माणशरीरसन्निधिन आत्मन पूर्वशरीरसंस्थानाविनाशकारणमानुपूर्व्यनामोदयमुपैति । तस्य कालो विग्रह-
गतौ जघन्येनैकः समयः, उत्कर्षेण त्रयः समयाः । ऋजुगतौ तु पूर्वशरीराकारविनाशे सति उत्तरशरीरयो-
ग्यपुद्गलग्रहणान्निर्माणनामकर्षोदयव्यापारः ।

यन्निमित्तमगुरुलघुत्वं तदगुरुलघुनाम ॥ १२ ॥ यस्योदयादयः पिंडवत् गुरुत्वान्नाशः पतति

न वार्कतूलवल्ह्युत्वादर्घ्वं गच्छति तदगुरुलघुनाम । धर्मादीनामजीवानां कथमगुरुलघुत्वमिति चेत् अनादि-
पारिणामिकागुरुलघुत्वगुणयोगात् । मुक्तजीवानां कथमिति चेत् अगादिकर्मनोर्मसबधानां कर्मोदयकृत-
मगुरुलघुत्व, तदत्यंतविनिवृत्तौ तु स्वाभाविकमाविर्भवति ।

यदुदयात्स्वयंकृतोद्ध्वनाद्युपघातस्तदुपघातनाम ॥ १३ ॥ यस्योदयात् स्वयंकृतोद्ध्वनमरु-
त्प्रपतनादिनिमित्त उपघातो भवति तदुपघातनाम ।

यन्निमित्तः परशस्त्राद्याघातस्तत्परघातनाम ॥ १४ ॥ परशब्दन्यपर्यायवाची फलकाद्यावरण-
सन्निधानेपि यस्योदयात् परप्रयुक्तशस्त्राद्याघातो भवति तत्परघातनाम ।

यदुदयान्निर्वृत्तमातपनं तदातपननाम ॥ १५ ॥ आतपति येन आतपनमातपतीति वातपः ।
तस्य निर्वर्तकं कर्म आतपननाम । तदादित्ये वर्तते ।

यन्निमित्तमुद्योतनं तदुद्योतनाम ॥ १६ ॥ उद्योत्यते येन उद्योतनं बोद्योतः तन्निमित्तं कर्म
उद्योतनाम । तच्चंद्रखद्योतादिषु वर्तते ।

यद्धेतुरुच्छ्वासस्तदुच्छ्वासनाम ॥ १७ ॥ उच्छ्वासनमुच्छ्वासः प्राणापानकर्म तद्यद्धेतुकं-
तदुच्छ्वासनाम ।

विहाय आकाशं तत्र गतिनिर्वर्तकं विहायोगतिनाम ॥ १८ ॥ विहायाकाशं तत्र गति-
निर्वर्तकं विहायोगतिनाम तद्विविधं प्रशस्ताप्रशस्तविकल्पात् । वरवृषभद्विरदादिप्रशस्तगतीकारणं
प्रशस्तविहायोगतिनाम । उष्ट्रखराद्यप्रशस्तगतिनिमित्तमप्रशस्तविहायोगतिनाम चेति । सिध्यन्तीवपुद्गलानां
विहायोगतिः कुत इति चेत् सा स्वाभाविकी । ननु च विहायोगतिनामकर्मोदयः पक्ष्यादिष्वेवं प्राप्नोति
न मनुष्यादिषु ! कुतः ? विहायसि गत्यभावात् । नैष दोषः सर्वेषां विहायस्येव गतिरवगाहनशक्तियोगात् ।

एकात्मोपभोगशरीरकारणता यतस्तत्प्रत्येकशरीरनाम ॥ १९ ॥ शरीरकर्मोदयात् निर्व-
र्त्यमानं शरीरमेकात्मोपभोगकारण यतो भवति तत्प्रत्येकशरीरनामकर्म । एकमेकमात्मानं प्रति प्रत्येकं शरीरं ।

यतो ब्रह्मात्मसाधारणोपभोगशरीरं तत्साधारणशरीरनाम ॥ २० ॥ ब्रह्मनामात्मनामुपभो-
गहेतुत्वेन साधारणं शरीरं यतो भवति तत्साधारणशरीरनाम तदुदयवर्तिनो जीवाः कीदृशा इति चेदुच्यते-
साधारणाहारादिपर्यासिचतुष्टयजन्ममरणप्राणापानानुग्रहोपघाताः साधारणजीवाः । यदैकस्याहारशरीर-
द्रियप्राणापानपर्यासिनिर्वृत्तिस्तदैवानतानामाहारादिपर्यासिनिर्वृत्तिः । यदैको जायते तदैवानतानां जन्म ।
यदैवैको म्रियते तदैवानतानां मरणं । यदैकस्य प्राणापानग्रहणविसर्गौ तदैवानताः प्राणापानग्रहणविसर्गौ
कुर्वन्ति । यदैक आहारादिनानुगृह्यते तदैवानताः तेनाहारेणानुगृह्यन्ते । यदैकोऽग्निविषादिनोपहन्यते
तदैवानतानां उपघातः ।

यदुदयाद्द्वीन्द्रियादिषु जन्म तत्रसनाम ॥ २१ ॥ यस्योदयाद् द्वीन्द्रियादिषु प्राणिषु जगमेषु
जन्म लभते तत्रसनाम ।

यन्निमित्त एकेंद्रियेषु प्रादुर्भावः तत्स्थावरनाम ॥ २२ ॥ एकेंद्रियेषु घृथिव्यसेजोवायुवन-
स्पतिकार्येषु प्रादुर्भावो यन्निमित्तो भवति तत्स्थावरनाम ।

यदुदयादन्यप्रीतिप्रभवस्तत्सुभगनाम ॥ २३ ॥ विरूपाकृतिरपि सन् यदुदयात्परेषां प्रीतिहे-
तुर्भवति तच्छुभगनाम ।

यदुदयात् रूपादिगुणोपेतोपि अप्रीतिकरस्तद्दुर्भगनाम ॥ २४ ॥ रूपादिगुणोपेतोपि सन्
यस्योदयात् परेषामप्रीतिहेतुर्भवति तद्दुर्भगनाम ।

यन्निमित्तं मनोज्ञस्वरनिर्वर्तनं तत्सुस्वरनाम ॥ २५ ॥ मनोज्ञस्वरनिर्वर्धनं यन्निमित्तमुपजायते प्राणिनस्तत्सुस्वरनाम ।

तद्विपरीतं दुःस्वरनाम ॥ २६ ॥ तद्विपरीतफलत्वात् तद्विपरीतं अमनोज्ञस्वरनिर्वर्तनकरं दुःस्वरनाम ।

यदुदयाद्रमणीयत्वं तच्छुभनाम ॥ २७ ॥ यदुदयाद्दृष्टः श्रुतो वा रमणीयो भवत्यात्मा तच्छुभनाम ।

तद्विपरीतमशुभनाम ॥ २८ ॥ तद्विपरीतफलं दृष्टुः श्रोतुश्चारमणीयकरं अशुभनाम ।

सूक्ष्मशरीरनिर्वर्तकं सूक्ष्मनाम ॥ २९ ॥ यदुदयादन्यजीवानुपग्रहोपघातायोग्यसूक्ष्मशरीरनिर्वृत्तिर्भवति तत्सूक्ष्मनाम ।

अन्यवाधाकरशरीरकारणं वादरनाम ॥ ३० ॥ अन्यवाधानिमित्तं स्थूलं शरीरं यतो भवति तद्वादरनाम ।

यदुदयादाहारादिपर्याप्तिनिर्वृत्तिस्तत्पर्याप्तिनाम ॥ ३१ ॥ यस्योदयात् आहारादिपर्याप्तिभिरात्मातर्मुहूर्तं पर्याप्तिं प्राप्नोति तत्पर्याप्तिनाम । तत्पद्विधं—आहारपर्याप्तिनाम, शरीरपर्याप्ति नाम, इंद्रियपर्याप्तिनाम, भाषापर्याप्तिनाम, मनःपर्याप्तिनाम चेति । अत्राह प्राणापानकर्मोदये वायोनिष्क्रमणप्रवेशनात्मकफलमुच्छ्वासकर्मोदयेपि तदेवेति नास्त्यनयोर्विशेष इत्युच्यते—

इन्द्रियकानिन्द्रियभेदात्तद्विशेषः ॥ ३२ ॥ शीतोष्णसंबंधजनितदुःखस्य पंचेन्द्रियस्य यावुच्छ्वासनिःश्वासौ दीर्घनादौ श्रोत्रस्पर्शनेन्द्रियप्रत्यक्षौ तावुच्छ्वासनामोदयजौ, यौ तु प्राणापानपर्याप्तिनामोदयकृतौ सर्वसंसारिणां श्रोतृस्पर्शानुपलभ्यत्वादतीन्द्रियौ ।

पद्विधपर्याप्त्यभावेऽतुरपर्याप्तिनाम ॥ ३३ ॥ यस्योदयात् षडपि पर्याप्तीः पर्यापयितुं आत्मा असमर्थो भवति तदपर्याप्तिनाम ।

स्थिरभावस्य निर्वर्तकं स्थिरनाम ॥ ३४ ॥ यदुदयात् दुष्करोपवासादितपस्करणेपि अंगोपांगानां स्थिरत्वं जायते तत्स्थिरनाम ।

तद्विपरीतमस्थिरनाम ॥ ३५ ॥ यदुदयादीषदुपवासादिकरणात् स्वल्पशीतोष्णादिसंबंधाच्च अंगोपांगानि कृषीभवन्ति तदस्थिरनाम ।

प्रभोपेतशरीरताकरणं, आदेयनाम ॥ ३६ ॥ यस्योदयात् प्रभोपेतशरीरं दृष्टेष्टमुपजायते तदादेयनाम ।

निष्प्रभशरीरकरणमनादेयनाम ॥ ३७ ॥ निष्प्रभं शरीरं यस्योदयादापद्यते तदनादेयनाम । अत्राह तैजसं नाम सूक्ष्मशरीरमस्ति तन्निमित्ता शरीरप्रभा नादेयकर्मनिमित्तेत्युच्यते—सर्वसंसारिजीवशरीरप्रभावशेषप्रसंगः स्यात् तैजसस्य सर्वेषां साधारणत्वात्, तत आदेयकर्मोदयनिमित्ता प्रभेति युक्तं ।

पुण्यगुणख्यापनकारणं यशस्कीर्तिनाम ॥ ३८ ॥ पुण्यगुणानां ख्यापनं यदुदयाद्भवति तद्यशस्कीर्तिनाम प्रथेतव्यं । ननु यशःकीर्तिरित्यनयोर्नास्त्यर्थविशेष इति पुनरुक्तत्वप्रसंगः ? नैष दोषः यशोनाम गुणः कीर्तनं यशब्देन कीर्तिः, यशसः कीर्तिः यशः कीर्तिरित्यस्त्यर्थभेदः ।

तत्प्रत्यनीकफलमयशस्कीर्तिनाम ॥ ३९ ॥ पापगुणख्यापनकारणं अयशस्कीर्तिनाम वेदितव्यं । आर्हंत्यकारणं तीर्थकरत्वं नाम ॥ ४० ॥ यस्योदयादार्हंत्यमचित्यविभूतिविशेषयुक्तमुपजायते तत्तीर्थकरत्वनाम कर्म प्रतिपत्तव्यं ।

गणधरत्वादीनाम्युपसंख्यानामिति चेन्नाऽन्यनिमित्तत्वात् ॥ ४१ ॥ यथा तीर्थकरत्वनाम

कर्मोच्यते तथा गणधरत्वादीनां उपसंख्यानं कर्तव्यं, गणधरचक्रभरवासुदेवलदेवा अपि विशिष्टाद्धियुक्ता इति चेत् तन्न । किं कारणं ? अन्यनिमित्तत्वात् । गणधरत्वं श्रुतज्ञानावरणक्षयोपशमनिमित्तं चक्रधरत्वादीनि उच्चैर्गोत्रविशेषहेतुकानि ।

तदेव तीर्थकरत्वस्यापीति चेन्न तीर्थप्रवर्तनफलत्वात् ॥ ४२ ॥ स्यान्मतं तदेव उच्चैर्गोत्रं तीर्थकरत्वस्यापीति निमित्तं भवतु किं तीर्थकरत्वनाम्नेति ? तन्न । किं कारणं ? तीर्थप्रवर्तनफलत्वात् तीर्थप्रवर्तनफलं हि तीर्थकरनामेष्यते न चोच्चैर्गोत्रोदयात् तदभाष्यते चक्रधरादीनां तदभावात् । किमर्थं विहायोगस्यतानां प्रत्येकशरीदिभिरेकवाक्यत्वं न कृतं ?

पूर्वेषां प्रतिपक्षविरहात् एकवाक्यत्वाभावः ॥ ४३ ॥ पूर्वं गत्यादयो विहायोग्यताः प्रतिपक्षविरहिताः प्रत्येकशरीरादयः सेतरग्रहणेन विशेषयितुमिष्टास्ततस्तेषां एकवाक्यभावो न कृतः । अथ किमर्थं तीर्थकरत्वस्य पृथग्रहणं ?

प्रधानत्वात्तीर्थकरत्वस्य ॥ ४४ ॥ तीर्थकरत्वं हि प्रधानभूतं सर्वेषु शुभकर्मसु ततस्तस्य पृथग्रहणं क्रियते ।

अंत्यत्वाच्च ॥ ४५ ॥ प्रत्यासन्ननिष्ठस्य तस्योदयो जायते ततश्चास्य पृथग्रहणं क्रियते । आह उक्ताः सोत्तरप्रकृतिबधभेदा विविधभावनामनिर्वर्तनाहितान्वर्थसङ्गा षष्ठी कर्मप्रकृतिः । अथ सप्तमी कियत्प्रकारेत्यत्रोच्यते—

उच्चैर्नीचैश्च ॥ १२ ॥

गोत्रं द्विविधमुच्चैर्नीचैरिति विशेषणात् ॥ १ ॥ गोत्रं द्विविधं द्रष्टव्यं उच्चैर्नीचैरिति विशेषणात् उच्चैर्गोत्रं नीचैर्गोत्रमिति । तत्र कीदृशमुच्चैर्गोत्रं कीदृशं नीचैर्गोत्रं ?

यस्योदयात् लोकपूजितेषु कुलेषु जन्म तदुच्चैर्गोत्रं ॥ २ ॥ लोकपूजितेषु कुलेषु प्रथितमाहात्म्येषु इक्ष्वाकुयदुकुहरिजातिप्रभृतिषु जन्म यस्योदयाद्भवति तदुच्चैर्गोत्रमवसेयम् ।

गर्हितेषु यत्कृतं तन्नीचैर्गोत्रं ॥ ३ ॥ गर्हितेषु दरिद्राप्रतिज्ञातद्दुःखाकुलेषु यत्कृतं प्राणिनां जन्म तन्नीचैर्गोत्रं प्रत्येतव्यम् । आह व्याख्यातौ गोत्रभेदौ तदनंतरमुद्दिष्टस्यातरायस्य किमाख्या. प्रकारा इत्यत्रोच्यते-

दानलाभभोगोपभोगवीर्याणां ॥ १३ ॥

दानादीनामंतरायापेक्षयाऽर्थव्यतिरेकनिर्देशः ॥ १ ॥ अतराय इति वर्तते तदपेक्षया दानादीनामर्थव्यतिरेकं क्रियते दानस्यातरायो लाभस्यातराय इत्यादि ।

दानादिपरिणामव्याघातहेतुत्वात् तद्व्यपदेशः ॥ २ ॥ यद्दुदयाद्दुःखकामो न प्रयच्छति लभ्युःकामोपि न लभ्यते भोक्तुमिच्छन्नपि न भुक्ते उपभोक्तुमिच्छन्नपि नोपभुक्ते उत्सहितुकामोपि नोत्सहते । त एते पञ्चांतरायव्यपदेशा वेदितव्याः ।

भोगोपभोगयोरविशेष इति चेन्न गंधादिशयनादिभेदतस्तद्भेदसिद्धेः ॥ ३ ॥ स्यान्मतं भोगोपभोगयोरविशेषः कुतः ? सुखानुभवनिमित्तत्वाभेदादिति ? तन्न किं कारणं ? गंधादिशयनादिभेदतस्तद्भेदसिद्धेः गंधमाल्यशिरःस्नानवस्त्रान्नपानादिषु भोगव्यवहारः । शयनासनागनाहस्यश्वरथ्यादिषु भोगव्यपदेशः । ता एता ज्ञानावरणादीनां उत्तरप्रकृतयः सख्येया उक्ताः । ज्ञानावरणस्य नाम्नश्चाऽसख्येया अपि भवंतीत्यातोपदेशः । व्याख्यातः प्रकृतिबधविकल्पः, अतः परं स्थितिबधविकल्पं व्याख्यास्यामः ।

आह व्याख्यास्यति भवान् स्थितिबंधं इदं तु संशेमेहे किमसावभिहितलक्षणात् पूर्वस्मात् प्रकृतिवधात् विशिष्टात् अर्थांतरभूतकर्मविषय आहोस्वित् तस्यैव प्रथमकल्पिककर्मणः प्राकृतिवधव्यपदेशवत् पर्यायांतरनिर्देश इति । अत्र ब्रूमहे—अस्थानेऽयं सशयः कुतः ? यस्मादेतासामेव प्रकृतीनां अनेकभेदानां यथास्वमनिर्जाणानां यावत् कालमवस्थान आश्रयविनाशाभावात् तस्मिन् स्थितिबधविवक्षा सा पुनः स्थितिरुभयथा—परापरा च । प्रकृष्टात् प्रणिधानात् परा निकृष्टात् प्रणिधानात् अपरा । यद्येवं उच्यतां कियत्कालेय कर्मप्रकृतिरित्यत्रोच्यते सति वक्तव्ये—

आदितस्तिसृणामंतरायस्य च त्रिंशत्सागरोपमकोटी- कोट्यः परा स्थितिः ॥ ४ ॥

आदित इति वचनं मध्यांतनिवृत्त्यर्थं ॥ १ ॥ मध्ये अंते वा तिसृणां ग्रहणं माभूदित्येवमर्थमादित इत्युच्यते आदौ आदितः तसा प्रकरणे—‘आद्यादिभ्य उपसंख्यानमिति’ तस् ।

तिसृणामिति वचनं भवधारणार्थं ॥ २ ॥ आदित इत्युच्यमाने इयतीनां प्रकृतीनां ग्रहणमित्यवधारण न स्यात् अतोवधारणार्थं तिसृणामित्युच्यते ।

अंतरायस्य चेति क्रमभेदवचनं समानस्थितिप्रतिपत्त्यर्थं ॥ ३ ॥ मूलप्रकृतिक्रममुल्लुब्ध्यांतरायस्य चेत्युच्यते समानस्थितिप्रतिपत्त्यर्थं । का पुनरसौ समानस्थितिः ? त्रिंशत्सागरोपमकोटीकोट्यः । उक्तपरिमाणं सागरोपम ।

कोटीकोट्य इति द्वित्वे बहुत्वानुपपत्तिः इति चेन्न राजपुरुषवत्तिसद्धेः ॥ ४ ॥ स्यान्मतं यथा ग्रामो ग्रामो रमणीय इति वीप्सायां द्वित्वेनैव गतत्वात् बहुवचन न प्रयुज्यते तथा कोटीकोट्य इत्यपि वीप्सायां द्वित्वेन गतत्वात् बहुवचन न प्राप्नोति ? तन्न । किं कारणं ? राजपुरुषवत्तिसद्धेः । यथा राज्ञः पुरुषः राजपुरुष इति । एव कोटीनां कोट्यः कोटीकोट्यः इति वृत्तिर्दृष्टव्या ।

पराभिधानं जघन्यस्थितिनिवृत्त्यर्थं ॥ ५ ॥ परेत्युच्यते किमर्थं ? जघन्यस्थितिनिवृत्त्यर्थं परा उत्कृष्टा इत्यर्थः । सा कस्येति चेदुच्यते—

संज्ञिपंचेन्द्रियपर्याप्तकस्य परा स्थितिः ॥ ६ ॥ संज्ञिनः पंचेन्द्रियस्य पर्याप्तकस्य ज्ञानदर्शनावरणवेदनीयातरायाणां त्रिंशत् सागरोपमकोटीकोट्यः परा स्थितिर्भवति ।

अन्येषामागमात् संप्रत्ययः ॥ ७ ॥ अन्येषामेकेन्द्रियादीनामागमात् संप्रत्ययो भवति । तद्यथा एकद्रियपर्याप्तकस्य एकसागरोपमसप्तभागास्त्रयः । द्वीन्द्रियपर्याप्तकस्य पंचविंशत्सागरोपमसप्तभागाः त्रयः । त्रीन्द्रियपर्याप्तकस्य पचाशत्सागरोपमसप्तभागास्त्रयः । चतुरिन्द्रियपर्याप्तकस्य सागरोपमशतसप्तभागास्त्रयः । असंज्ञिपंचेन्द्रियपर्याप्तकस्य सागरोपमसहस्रसप्तभागास्त्रयः । संज्ञिपंचेन्द्रियपर्याप्तकस्यात् सागरोपमकोटीकोट्यः । एकेंद्रियापर्याप्तकस्य त एव भागाः पत्योपमस्यासख्येयभागोनाः । द्वित्रिचतुःपंचेन्द्रियाऽपर्याप्तसंज्ञिना त एव भागाः पत्योपमासख्येयभागोनाः । यस्य कर्मणः स्थितिमतिलंब्यान्यकर्मस्थितिरभिहिता तस्य खलु वेदनीयानतरोद्देशभाजः—

सप्ततिर्मोहनीयस्य ॥ १५ ॥

सागरोपमकोटीकोट्यः परा स्थितिरित्यनुवर्तते । इयमपि परा स्थितिः संज्ञिपंचेन्द्रियपर्याप्तकस्यावसेया । इतरेषामेकेन्द्रियादीनां यथागमं । तद्यथा—पर्याप्तकैकद्वित्रिचतुरिन्द्रियाणामेकपंचविंशत्पचाशच्छतसागरोपमणि यथासंख्यमपर्याप्तकैकेन्द्रियस्य पत्योपमासख्येयभागोना सैव स्थितिः । द्वीन्द्रियादीनामपि सैव पत्योपमासख्येयभागोना पर्याप्तकासंज्ञिपंचेन्द्रियस्य सागरोपमसहस्रं तस्यैवापर्याप्तकस्य सागरोपमसहस्रं पत्योपमसख्येयभागोना, अपर्याप्तसंज्ञिनः अंतःसागरोपमकोटीकोट्यः ।

आह निर्दिष्टा पंचानां कर्मप्रकृतीनां स्थितिः अथोपरिष्ठयोः का परा स्थितिरित्यत्रोच्यते—

विंशतिर्नामगोत्रयोः ॥ १६ ॥

सागरोपमकोटीकोट्यः परा स्थितिरित्यनुवर्तते इयमप्युत्कृष्टा सञ्ज्ञिपंचेन्द्रियपर्याप्तकस्य, एकैन्द्रियादीनां यथागम तद्यथा—एकैन्द्रियपर्याप्तकस्यैकसागरोपमसप्तभागौ द्वौ । द्वीन्द्रियपर्याप्तकस्य पचविंशतिसागरोपमसप्तभागौ द्वौ । त्रीन्द्रियपर्याप्तकस्य पचाशत्सागरोपमसप्तभागौ द्वौ । चतुरिन्द्रियपर्याप्तकस्य सागरोपमशतसप्तभागौ द्वौ । असाञ्ज्ञिपंचेन्द्रियापर्याप्तकस्य अंतःसागरोपमकोटीकोट्यः । एकैन्द्रियापर्याप्तकस्य तावैव भागौ पल्योपमासंख्येयभागोना । द्वित्रिचतुःपंचेन्द्रियापर्याप्तकासञ्ज्ञिनां सैव स्थितिः पल्योपमासंख्येयभागोना ।

आह आयुषः कोत्कृष्टा स्थितिरित्यत्रोच्यते—

त्रयस्त्रिंशत् सागोपमाण्यायुषः ॥ १७ ॥

पुनः सागरोपमग्रहणं कोटीकोटीनिवृत्त्यर्थं, परा स्थितिरित्यनुवर्तते एवं अस्याप्युत्कृष्टा स्थितिः संज्ञिपर्याप्तकस्यैव । इतरेषा यथागम तद्यथा—असाञ्ज्ञिपंचेन्द्रियपर्याप्तकस्य पल्योपमस्यासंख्येयभागः, शेषाणां उत्कृष्टा पूर्वकोटी ।

आह अष्टानामपि कर्मप्रकृतीनां व्याख्याता परा स्थितिः । अथ तासामेव का जघन्या स्थितिरित्युपदिश्यते—अन्यकर्मस्थितिविशेषाधिकत्वात् । आनुपूर्व्योच्छ्वेनेन अमुष्यैव तावत् स्वसंवेद्यफलस्य वेद्यस्य वेदितव्या स्थितिः—

अपरा द्वादश मुहूर्ता वेदनीयस्य ॥ १८ ॥

सूक्ष्मसांपराय इति वाक्यशेषः ।

अथानुपूर्व्यविशेषात्यये सति मोहायुर्व्यवहितयोरन्ययोः का जघन्या स्थितिरित्युच्यते—

नामगोत्रयोरष्टौ ॥ १९ ॥

अत्रापि सूक्ष्मसांपराय इति वाक्यशेषः । मुहूर्ता इत्यनुवर्तते । अपरा स्थितिरिति च ।

अथान्यासा कर्मप्रकृतीनां का जघन्या स्थितिरित्युच्यते—

शेषाणामंतर्मुहूर्ता ॥ २० ॥

अपरा स्थितिरित्यनुवर्तते । तत्र ज्ञानदर्शनावरणांतरायाणां सूक्ष्मसांपराये मोहनीयस्यानिवृत्तिवादर्सांपराये आयुषः संख्येयवर्षायुस्तु तिर्यक्षु मनुष्येषु च ।

आह उभयी ज्ञानावरणादीनामभिहिता स्थितिः, अथानुभवः किलक्षणः ? इत्यत्रोच्यते—

विपाकोनुभवः ॥ २१ ॥

विशिष्टः पाको नानाविधो वा विपाकः ॥१॥ ज्ञानावरणादीनां कर्मप्रकृतीनां अनुग्रहोपघातात्मिकानां पूर्वास्त्वतीव्रमदभावनिमित्तो विशिष्टः पाको विपाकः । द्रव्यक्षेत्रकालभवभावलक्षणनिमित्तभेदजनितवैश्वरूप्यो नानाविधो वा पाको विपाकः असावनुभव इत्याख्यायते । शुभपरिणामानां प्रकर्षभावात् शुभप्रकृतीनां प्रकृत्योनुभवः अशुभप्रकृतीनां निकृष्टः । अशुभपरिणामानां प्रकर्षभावात् अशुभप्रकृतीनां प्रकृत्योनुभवः शुभप्रकृतीनां निकृष्टः । स एव प्रलयवशादुपात्तोनुभवो द्विधा प्रवर्तते स्वमुखेन परमुखेन च । सर्वासां मूलप्रकृतीनां स्वमुखेनैवानुभवः । उत्तरप्रकृतीनां तु तुल्यजातीयानां परमुखेनापि भवति—आयुर्दर्शनं चारित्रमोहवर्जानां । न हि नारकायुर्मुखेन तिर्यगायुर्मुखेन विपच्यते । नापि दर्शनमोहः चारित्रमोहमुमुखेन चारित्रमोहो वा दर्शनमोहमुखेन । आह अभ्युपेयः प्रागुपचितनानाप्रकारकर्मविपाकोनुभव इति इदं तु न विजानीमः किमयं सख्यातोऽप्रसंख्यातः ? इत्यत्रोच्यते प्रसंख्यातोऽनुभूयत इति ब्रूमहे कुतः ? यतः—

स यथानाम ॥ २२ ॥

ज्ञानावरणादीनां सविकल्पानां प्रत्येकमन्वर्थसंज्ञानिर्देशादनुभवसंप्रत्ययः ॥ १ ॥ ज्ञाना-
वरणस्य फलं ज्ञानाभावः, दर्शनावरणस्य फलं दर्शनशक्त्युपरोध इत्येवमाद्यन्वर्थसंज्ञानिर्देशात् सर्वासां कर्म-
प्रकृतीनां सविकल्पानां अनुभवसंप्रत्ययो जायते ।

आह यदि विपाकोनुभवः प्रतिज्ञायते तत्कर्मानुभूतं सत् किमावरणवदवतिष्ठते ? आहोस्त्रिभिर्षीडितस्यारं
प्रच्यवत्ते इत्यत्रोच्यते—

ततश्च निर्जरा ॥ २३ ॥

पूर्वान्तकर्मपरित्यागो निर्जरा ॥ १ ॥ पीडानुग्रहावात्मानं प्रदायाम्यवहृतौदनादिविकारवञ्चा-
वर्तते स्थितिक्षयादवस्थानाभावात् ।

सा द्विप्रकारा विपाकजेतरा च ॥ २ ॥ सा द्विप्रकारा वेदितव्या । कुतः ? विपाकजेतरा चेति ।
तत्र चतुर्गतावनेकजातिविशेषावधूर्णितं ससारमहार्णवे चिरं परिभ्रमतं शुभाशुभस्य कर्मण औदायिकभारवा-
दीरितस्य क्रमेण विपाककालप्राप्तस्य यथासदसद्वेद्यतान्यतरविकल्पवृद्धस्य तस्य तेन प्रकारेण वेद्यमानस्य
यथानुभवोदयावलीखितोनुप्रविष्टस्यारब्धकर्मस्वास्थितिक्षयाद्दुदयागतपरिभुक्तस्य या निवृत्ति सा विपाकजा
निर्जरा । यत्कर्माप्राप्तविपाककालमौपक्रमिकक्रियाविशेषसामर्थ्यादनुदीर्णं बलाद्दुदीर्य उदयावलिं प्रवेश्य
वेद्यते आम्रपनसादिपाकवत् सा अविपाकनिर्जरा ।

निमित्तांतरसमुच्चयार्थश्चशब्दः ॥ ३ ॥ तपसा निर्जरेति वक्ष्यते तस्य समुच्चयार्थश्चशब्दः
क्रियते । ततश्च भवति अन्यतश्चेति ।

संवरात्परत्र पाठ इति चेन्नानुभवानुवादपरिहारार्थत्वात् ॥ ४ ॥ स्यान्मतं संवराभिर्जरा प-
रत्र पठितव्या यथोद्देशः तथा निर्देश इति ? तन्न । किं कारणं ? अनुभवानुवादपरिहारार्थत्वात् तत्र
हि पाठे क्रियमाणे विपाकोनुभव इति पुनरनुवादः कर्तव्यः स्यात् ।

पृथङ् निर्जरावचनमनर्थकं वर्धेतर्भावादिति चेन्नार्थपरिज्ञानात् ॥ ५ ॥ स्यान्मतं यथा
पुण्यपापयो. पृथग्रहणं न कृतं वर्धेतर्भावात् तथा निर्जरा अपि उक्तेन क्रमेण अनुभववर्धेतर्भवति इति पृ-
थगस्या ग्रहणमनर्थकमिति ? तन्न । किं कारणं ? अर्थापरिज्ञानात् । फलदानसमर्थ्यमनुभव इत्युच्यते ।
ततोनुभूतानामात्तवीर्याणां पुद्गलानां निवृत्तिर्निर्जरेत्यमर्थभेदः । एवं च कृत्वा ततश्चेति अपादाननिर्देश-
उपपन्नो भवति इतरथा हि भेदाभावान्नोपपद्यते ।

लघ्वर्थमिहैव तपसेति वक्तव्यमिति चेन्न संवरानुग्रहतंत्रत्वात् ॥ ६ ॥ स्यादेतत् लघ्वर्थमिहैव
'ततो निर्जरा तपसा चेति' वक्तव्यं पुनर्निर्जरोग्रहणमाकर्षामिति ? तन्न । किं कारणं ? संवरानुग्रहतंत्रत्वात् ।
तपसा निर्जरा च भवति सवरश्चेति ।

वर्धेतर्भावात् संवरहेतुत्वमिति चेन्न पृथग्रहणस्य प्राधान्यख्यापनार्थत्वात् ॥ ७ ॥ स्यान्मतं
उत्तमक्षमामार्दवार्जवादियोगे उत्तम तपः संवरहेतुरिति वक्ष्यते ततस्तत्रातर्भावात् सवरहेतुत्वसिद्धेः इह
वचनाच्च निर्जराहेतुत्वनिर्ज्ञानात् पृथक् तत्र तपोग्रहणमनर्थकमिति ? तन्न । किं कारणं ? पृथग्रहणस्य
प्राधान्यख्यापनार्थत्वात् । सर्वेषु सवरनिर्जराहेतुषु तपः प्रवानभूतमित्येतस्य ज्ञापनार्थं पुनस्तपोग्रहणं क्रि-
यते । उक्तं च—

कायमणोवचिगुत्तो चोतवसाचेद्बुदे भण्येयधिहं ।

सो कम्मणिज्जराए विपुलाए बह्बुदि मणसोत्ति ॥ /

तत् इह तपोवचनं गौरवं जनयति इति न कृतं । ताः पुनः कर्मप्रकृतयो द्विविधाः-घातिका अघा-
तिकाश्चेति । तत्र ज्ञानदर्शनावरणमोहांतरायाख्या घातिकाः । इतरा अघातिकाः । घातिकाश्चापि द्विविधा
सर्वघातिका देशघातिकाश्चेति । तत्र केवलज्ञानावरणनिद्रानिद्राप्रचलाप्रचलास्यानगृद्धिनिद्राप्रचलाकेवलदर्श-
नावरणद्वादशकषायदर्शनमोहाख्याः विंशतिप्रकृतयः सर्वघातिकाः । ज्ञानावरणचतुष्कदर्शनावरणत्रयांतरा-
यपंचकसंज्वलननोक्षायसञ्ज्ञिकाः देशघातिकाः । अवज्ञिष्ठाः प्रकृतयः, अघातिकाः । तथेदमपरमवसेयं—
शरीरनामादयः स्पर्शाताः अगुरुलघूपघातपरघातातपोद्योतप्रत्येकशरीरसाधारणशरीरस्थिरास्थिरशुभाशुभ-
निर्माणनामाख्याश्च पुद्गलविपाकप्रदाः । अनुपूर्व्यनाम क्षेत्रविपाककरं, आयुर्भवधारणफलं । अवाशिष्ठाः
प्रकृतयो जीवविपाकहेतव इत्येवमनुभवबधो व्याख्यातः । इदानीं प्रदेशबंधो वक्तव्यस्तास्मिंश्च वक्तव्ये साति इमे
निर्देष्टव्याः किंहेतवः कदा ? कुतः ? किंस्वभावाः ? कस्मिन् ? किंपरिमाणाश्चेति ? तदर्थमिदं यथासंख्यप-
रिगृहीततत्प्रश्नापेक्षा भेदं सूत्र प्रणीयते ।

नामप्रत्ययाः सर्वतोयोगविशेषात् सूक्ष्मैकक्षेत्रावगाहस्थिताः

सर्वात्मप्रदेशेष्वनंतानंतप्रदेशाः ॥ २४ ॥

नाम्नः प्रत्यया नामप्रत्ययाः । नामेति सर्वाः कर्मप्रकृतयः, अभिधीयंते स यथानामेति वचनात् ।

नामासां प्रत्यय इति चेन्न समयविरोधात् ॥ १ ॥ अथमतमेतत् नामप्रत्ययो यासां ताः
नामप्रत्यया इति ? तत्र । किं कारणं ? समयविरोधात् । एवं हि विग्रहे क्रियमाणे नामकर्म एव सर्वासां
प्रकृतीनां प्रत्यय इति प्राप्त तच्च समयविरुद्धं । अनेन हेतुभाव उक्तः ।

सर्वेषु भवेषु सर्वतः ॥ २ ॥ 'दृश्यतेऽन्यतोपीति' तसि कृते सर्वेषु भवेषु सर्वत इति भवति ।
अनेन कालोपादानं कृतं । एकैकस्य जीवस्य अतिक्राता अनंता भवा आगामिनः सख्येया असंख्येयाः
अनंता वा भवा भवति तेषु सर्वेष्वेवेति ।

योगविशेषादिति वचनं निमित्तनिर्देशार्थं ॥ ३ ॥ योगो व्याख्यातः कायवाङ्मनस्कर्मलक्षणः ।
परस्परतो विशिष्यते इति विशेषः । ततो योगविशेषान्निमित्तात्कर्मभावेन पुद्गला आधीयत इति योगविशेषा-
दित्यनेन निमित्तनिर्देशः कृतो भवति ।

सूक्ष्मग्रहणं ग्रहणयोग्यस्वभावप्रतिपादनार्थं ॥ ४ ॥ ग्रहणयोग्याः पुद्गलाः सूक्ष्मा न स्थूला
इति प्रतिपादनार्थं सूक्ष्मग्रहणं क्रियते ।

एकक्षेत्रावगाहवचनं क्षेत्रांतरनिवृत्त्यर्थं ॥ ५ ॥ आत्मप्रदेशकर्मपुद्गलैकाधिकरणव्यातिरिक्तक्षेत्रा-
तरनिवृत्त्यर्थमेकक्षेत्रावगाह इति वचनं क्रियते ।

स्थिता इति वचनं क्रियांतरनिवृत्त्यर्थं ॥ ६ ॥ स्थिताः कर्मभावमापद्यते न गच्छत इति क्रि-
यांतरनिवृत्त्यर्थं स्थिता इत्युच्यते । एव सूक्ष्मादिग्रहणेन कर्मयोग्यस्वभावानुवर्णनं कृतं भवति ।

सर्वात्मप्रदेशेष्विति वचनमेकप्रदेशाद्यपोहार्थं ॥ ७ ॥ एकाद्वित्रिचतुरादिप्रदेशेष्व्वात्मनः कर्म-
प्रदेशाः न प्रवर्तन्ते, किं तर्हि ? ऊर्ध्वमधस्तिर्यक्षु सर्वेष्व्वात्मप्रदेशेषु व्याप्य स्थिता इति प्रदर्शनार्थं ऊर्ध्वमध-
स्तिर्यक्सर्वात्मप्रदेशेष्वित्युच्यते ।

अनंतानंतप्रदेशवचनं प्रमाणांतरव्यपोहार्थं ॥ ८ ॥ न संख्येयाः न चासंख्येयाः नाप्यनताः
इति प्रतिपादनार्थं अनंतानंतप्रदेशा इत्युच्यन्ते । ते खलु पुद्गलस्कथा अभव्यानंतगुणाः सिद्धानंतभागप्रमि-
तप्रदेशाः घनांगुलासंख्येयभागक्षेत्रावगाहिनः एकाद्वित्रिचतुःसंख्येयानतसमयस्थितिकाः पचवर्णरसद्विगंधचतुः
स्पर्शभावाः अष्टविधकर्मप्रकृतियोग्याः, योगवशात् आत्मना आत्मसात्क्रियत इति प्रदेशबधः समासतो

वेदितव्यः । आह बंधपदार्थानंतरं पुण्यपापोपसंख्यानं चोदितं तद्वर्धतभूर्तमिति प्रत्याख्यातं । तत्रेदं वक्तव्यं कोत्र पुण्यबंधः कः पापबंध इति तत्र पुण्यप्रकृतिपरिगणनार्थमिदमुच्यते—

सद्देद्यशुभायुर्नामगोत्राणि पुण्यं ॥ २५ ॥

शुभग्रहणमायुरादीनां विशेषणं ॥ १ ॥ शुभ प्रशस्तमित्यर्थः तद्ग्रहणमायुरादीनां विशेषणं दृष्टव्यं । शुभायुः, शुभनाम शुभगोत्रमिति ।

शुभायुस्त्रिविधं ॥ २ ॥ तिर्यगार्यमनुष्यायुर्देवायुरिति एतन्नितयं शुभायुरित्युच्यते ।

शुभनाम शतत्रिंशद्विकल्पं ॥ ३ ॥ शुभनाम सप्तत्रिंशद्विकल्प, अवगतव्यं । तद्यथा—मनुष्यगतिः, देवगतिः, पंचेन्द्रियजातिः, पंचशरीराणि, त्रीण्यगोपांगानि, समञ्चतुरस्रसंस्थान, वज्रर्षभनाराचसहनन, प्रशस्तवर्ण-गंध—रस स्पर्शाः, मनुष्यगति-देवगत्यानुपूर्व्यद्वयं अगुरुलघुपरघातोच्छ्वासातपोघातप्रशस्तविहायोगतयः त्रस—वाटर—पर्याप्ति—प्रत्येत्यशरीर—स्थिर—शुभ—सुभग—सुस्वर—आर्दय—यशस्कीर्तयः निर्माण तीर्थकरनाम चेति शुभमेकमुच्चैर्गोत्रं सद्देद्यमित्येता द्वाचत्वारिंशत्प्रकृतयः पुण्यसज्ञाः ।

अतोऽन्यत् पापं ॥ २६ ॥

अस्मात् पुण्यसंज्ञककर्मप्रकृतिसमूहादन्यत् कर्म पापमित्युच्यते । तद्वद्व्यशीतिविधं । तद्यथा ज्ञानावरण-प्रकृतयः पञ्च, दर्शनावरणस्य नव, मोहनीयस्य षड्विंशतिः, पंचांतरायस्य, नरकगतिः, तिर्यग्गतिः, चतस्रो जातयः, पञ्च संस्थानानि, पञ्च संहनानि, अप्रशस्तवर्ण-गंध-रस-स्पर्शाः नरकगतितिर्यग्गत्यानुपूर्व्यद्वय उपघाताप्रशस्तविहायोगतिस्थावरसूक्ष्मापर्याप्तिसाधारणशरीराशुभदुर्भगास्थिरदुःस्वरात्तदेयायशस्कीर्तयश्चेति नामप्रकृतयः चतुस्त्रिंशत् असद्देद्य नरकायुः, नीचैर्गोत्रमिति । एवं व्याख्यातः सप्रपञ्चो बंधपदार्थः अवधिमनःपर्ययकेवलज्ञानप्रत्यक्षप्रमाणगम्यः तदुपदिष्टागमानुमेयः ।

इति तत्त्वार्थवार्तिके व्याख्यानालकारेऽष्टमोऽध्यायः समाप्त ॥ ८ ॥

ॐ नमः सिद्धेभ्यः ।

अथ नवमोऽध्यायः ।

अत्राह योऽयं अनादिसंतातिपौनर्भविकसुखदुःखहेतुः, अष्टत्रिंशद्विशेषोपचितमूर्तिः नानाजातिविग्रहोत्पादनप्रवणः पौरुषेण यः सर्वात्मप्रदेशावेष्टनसमर्थः कर्मवधः स केनचिदुपायेनापि नाम कस्यचित् अनात्यक्तिकः स्यादिति ? अत्रोच्यते-भवति हि केषांचिदात्यक्तिकस्तद्विनाशः यस्मात्तदर्थमेव भगवद्विरुपदिष्टः ।

आस्रवनिरोधः संवरः ॥ १ ॥

अथवा आह कथं पुनरेतदाहितवैचित्र्यं नानास्रवापादित ज्ञानावरणादिकर्मसंबंध नोपयादिति । अत्रोच्यते सवरात् । कोसौ संवर इति ? अत एवाह आस्रवनिरोधः संवर इति । अथवा बंधपदार्थो निर्दिष्टः । इदानीं तदनंतरोद्देशभाजः संवरस्य निर्देशः प्राप्तकाल इत्यत इदमाह । आस्रवनिरोधः संवर इति । कोयमास्रवनिरोधः ?

कर्मागमनिमित्ताऽप्रादुर्भूतिरास्रवनिरोधः ॥ १ ॥ कर्मागमनिमित्तं बहुविकल्पं व्याख्यातं तस्य कायवाद्मनःप्रयोगस्य स्वात्मलाभहेतुत्वसन्निधानात् अप्रादुर्भूतिरास्रवनिरोध इत्युच्यते । अह यदि अयमास्रवनिरोधः प्याख्यायतामित्यत्र, इदानीं संवर इत्यत्राभिधीयते-स न व्याख्यातव्यः । किं कारण यस्मात्तन्निरोधे सति-तत्पूर्वककर्मादानाभावः संवरः कारणाभावात् कार्याभाव इति ॥ २ ॥ तस्मिन्नास्रवे निरुद्धे तत्पूर्वकस्यानेकदुःखवीजजनकस्य कर्मणः उपनिपाताभावो यः स संवरोऽभिमतः, इति वाक्यशेषः ।

तथानिर्देशः कर्तव्य इति चेन्न कार्ये कारणोपचारात् ॥ ३ ॥ स्यादेतत् यद्ययमर्थ इष्टस्तथा निर्देशः कर्तव्यः, यथा गमको भवति आस्रवनिरोधे सति संवर आस्रवनिरोधादिति वा ? तन्न । किं कारणं ? कार्ये कारणोपचारात् । यथान्नं वैप्राणा इति अन्नकार्येषु प्राणेषु अन्नोपचारः । तथाऽऽस्रवनिरोधकार्ये संवरे आस्रवनिरोधोपचारः कृतः ।

निरुध्यतेऽनेन निरोध इति वा ॥ ४ ॥ अथवा नायं भावसाधनः निरुद्धिर्निरोध इति । किं तर्हि ? करणसाधनः निरुध्यते येन स निरोध इति । तथा सवरशब्दापि करणसाधनः संत्रियतेऽनेनेति । कः पुनरसौ ? गुण्यादिः वक्ष्यमाणः तेन ह्युभयं क्रियते इति सामानाधिकरण्यं, नपपद्यते ।

योगविभागो वा ॥ ५ ॥ अथवा योगविभागोऽत्र दृष्टव्यः, आस्रवनिरोधो हितार्थिना कर्तव्यः इति वाक्यशेषः । तस्य किं प्रयोजनामिति चेत् अत आह सवर इति । सवरः प्रयोजनमस्येत्यर्थः । क पुनरसौ ?

मिथ्यादर्शनादिप्रत्ययकर्मसंवरणं संवरः ॥ ६ ॥ मिथ्यादर्शनादयः प्रत्यया व्याख्याताः तदुपादानस्य कर्मणः संवरणं सवर इति निर्धियते ।

स द्वेषा द्रव्यभावभेदात् ॥ ७ ॥ संवरो द्वेषा व्यवतिष्ठते कुत ? द्रव्यभावभेदात् ।

संसारनिमित्तक्रियानिवृत्तिर्भावसंवरः इति ॥ ८ ॥ आत्मनो द्रव्यादिहेतुकभवांतरावाप्तिः संसारः तन्निमित्तक्रियापरिणामस्य निवृत्तिर्भावसवर इति व्यपदिश्यते ।

तन्निरोधे तत्पूर्वककर्मपुद्गलादानविच्छेदो द्रव्यसंवरः ॥ ९ ॥ तस्य संसारकारणस्य भावसवरस्य निरोधे तत्पूर्वकस्य कर्मपुद्गलस्य निरासो द्रव्यसवरः इति निश्चीयते ।

तद्विभावनार्थं गुणस्थानविभागवचनं ॥ १० ॥ तस्य सवरस्य विभावनार्थं गुणस्थानविभागवचनं क्रियते तद्यथा—

मिथ्यादृष्टिसासादनसम्यग्दृष्टिसम्यङ्मिथ्यादृष्ट्यसंयतसम्यग्दृष्टिसंयतासंयतप्रमत्तसंयताऽप्रमत्तसंयतापूर्वकरणानिवृत्तिवादरसांपरायसूक्ष्मसांपरायोपशमकक्षपकोपाशांतक्षीणकपायवीतरागछद्मस्थसयोग्ययोगकेवळिभेदात् चतुर्दशगुणस्थानविकल्पः ॥ ११ ॥ मिथ्यादृष्टिः सासादनसम्यग्दृष्टिः सम्यङ्मिथ्यादृष्टिः असंयतसम्यग्दृष्टिः संयतासंयतः प्रमत्तसंयतः अप्रमत्तसंयतः अपूर्वकरणोपशमकक्षपकौ अनिवृत्तिवादरसांपरायोपशमकक्षपकौ सूक्ष्मसांपरायोपशमकक्षपकौ उपशातकपायवीतरागछद्मस्थः क्षीणकपायवीतरागछद्मस्थः सयोगकेवल्ययोगकेवळी चैव भेदात् चतुर्दशगुणस्थानविकल्पो वेदितव्यः ।

तत्र मिथ्यादर्शनोदयवशीकृतो मिथ्यादृष्टिः ॥ १२ ॥ तेषु मिथ्यादर्शनकर्मोदयेन वशीकृतो जीवो मिथ्यादृष्टिरभिधीयते । यत्कृतं तत्रार्थानामव्यपदेशभाजि भवति तस्य विकल्पाः, प्राग्व्याख्याताः । ते सर्वे समासेन द्विधा व्यवतिष्ठते—हिताहितपरीक्षाविरहिताः परीक्षकाश्चेति । तत्रैकैन्द्रियादयः सर्वे सन्निपर्याप्तकवर्जिताः हिताहितपरीक्षाविरहिताः, पर्याप्तका उभयेपि भवति ।

तद्दुःखाभावेऽनंतानुबंधिकपायोदयविधेयीकृतः सासादनसम्यग्दृष्टिः ॥ १३ ॥ तस्य मिथ्यादर्शनस्योदये निवृत्ते अनंतानुबंधिकपायोदयकलुषीकृतातरात्मा जीवः सासादनसम्यग्दृष्टिरित्याख्यायते ।

मिथ्यादर्शनोदयनिवृत्तिः कथमिति चेदुच्यते—अनादिमिथ्यादृष्टिर्भव्यः षड्विंशतिमोहप्रकृतिसत्कर्मकः सादिमिथ्यादृष्टिर्वा षड्विंशतिमोहप्रकृतिसत्कर्मकः सप्तविंशतिमोहप्रकृतिसत्कर्मको वा अष्टाविंशतिमोहप्रकृतिसत्कर्मको वा प्रथमसम्यक्त्व गृहीतुमारभमाणः शुभपरिणामाभिमुखः अतर्मुहूर्तमनतगुणवृद्ध्या वर्धमानविशुद्धि, चतुर्थ मनोयोगेषु अन्यतमेन मनोयोगेन, चतुर्थ वाग्योगेषु अन्यतमेन वाग्योगेन, आदारिकवैक्रियिककाययोग्यारन्यतरेण काययोगेन वा समाविष्टं हीयमाननूतनकपायः साकारोपयोगः त्रिषु वेदेष्वन्यतमेन वेदेन संश्लेषविरहितः वर्धमानशुभपरिणामप्रतापेन सर्वकर्मप्रकृतीनां स्थितिं ह्रासयन्, अशुभप्रकृतीनामनुभागवधमपसारयन् शुभप्रकृतीनां रसमुद्धर्तयन् त्रीणि करणानि कर्तुं उपक्रमते । अथाप्रवृत्तकरणं अपूर्वकरणं अनिवृत्तिकरणं चेति । तानि त्रीण्यपि करणानि प्रत्येकमतर्मुहूर्तकालानि । तत्र अंतःकोटीकोटीस्थितिकानि कर्माणं कृत्वा अथाप्रवृत्तकरणस्य आदिसमयं कालादिलब्ध्युपेतः प्रविशति, इदं तु करणं प्राक् न कदाचिदापि प्रवृत्तं अत एवास्यान्वर्थसंज्ञा । अथेदं करणं न तथा प्राक् प्रवृत्तमित्यथाप्रवृत्तमिति । तत्राद्ये समये जघन्या विशुद्धिरल्पा, द्वितीये समये जघन्याऽनतगुणा, तृतीये समये जघन्या अनतानतगुणा एवमादि अतर्मुहूर्तपरिसमाप्तेः, ततः प्रथमसमये उत्कृष्टा अनंतगुणा द्वितीये उत्कृष्टा अनंतगुणा एवमादि । अथाप्रवृत्तकरणचरमसमयांत भव्या एवमेतं नानाजीवानामसंख्येयलोकप्रमाणाः परिणामविकल्पाः समा विषमाश्च भवति । एषां समुदायरूपमथाप्रवृत्तकरणं । अपूर्वकरणस्य प्रथमसमये जघन्या विशुद्धिरल्पा तस्यैवोत्कृष्टा अनंतगुणा । द्वितीये समये जघन्या अनंतगुणा, एवमादि, अंतर्मुहूर्तपरिसमाप्तेः एते प्रथमसमये उत्कृष्टानंतगुणा द्वितीये उत्कृष्टानंतगुणा एवमांतर्मुहूर्तपरिसमाप्तेः) त एते नानाजीवानामसंख्येयलोकप्रमाणाः परिणामविकल्पा नियमेन विषमा एव परस्परतः तेषां समुदायरूपमपूर्वकरणमत एवास्यात्यंतापूर्वत्वादन्यर्थसंज्ञा । अनिवृत्तिकरणकाले नानाजीवानां प्रथमसमये परिणामा एकरूपा एव द्वितीयसमये ततोऽनंतगुणा एकरूपा एवमांतर्मुहूर्तपरिसमाप्तेः, तेषां समुदायरूपमनिवृत्तिकरणमत एवास्यान्वर्थनाम परस्परतो निवृत्त्यभावादनिवृत्तिकरणमिति । अत्राथाप्रवृत्तकरणेपि स्थितिखंडनमनुभागखंडनं गुणश्रेणी गुणसक्रमो वा नास्ति केवलमनंतगुणवृद्ध्या विशुद्धयश्च प्रशस्तप्रकृतीरनतगुणानुभागहीना बध्नाति प्रशस्तप्रकृतीश्चानतगुणरसवृद्ध्या । स्थितिमपि पल्योपमसंख्येयभागहीना । अपूर्वकरणानिवृत्तिकरणयोः स्थितिखंडादीनि सभवति स्थितिबंधश्च क्रमेण हीयते । अशुभप्रकृतीनामनुभवबंधोऽनंतगुणहान्या शुभप्रकृतीनां चानतगुणवृद्ध्या वर्तते । तत्रानिवृत्तिकरणकारणसंख्येयेषु भागेषु गतेष्वतरकरणमारभते येन मिथ्यादर्शनकर्मणः उदयघातः क्रियते ततश्चरमसमये मिथ्यादर्शनं त्रेधा विभक्तं करोति । सम्यक्त्वं मिथ्यात्व सम्यक्मिथ्यात्व चेति । एतासां तिसृणां प्रकृतीनां अनंतानुवधिक्रोधमानमायालोभाना चोदयाभावेऽतर्मुहूर्तकाले प्रथमसम्यक्त्वं भवति । तद्वत् जघन्येन एकसमये उत्कर्षेणात्रलिकापट्टेवगिष्टे यदानंतानुवधिक्रोधमानमायालोभानासत्यतमस्योदयो भवति तदा सासादनसम्यग्दृष्टिरित्युच्यते अत एवास्यान्वर्थसंज्ञा । आसादन विराधन सहासादनेन वर्तते इति सासादना सासादना सम्यग्दृष्टिर्यस्य सोऽय सासादनसम्यग्दृष्टिरिति, तस्य मिथ्यादर्शनोदयाभावोपि अनंतानुबन्धुदयात् त्रीणि ज्ञानानि अज्ञानान्येव भवंति अत एवास्यान्वर्थसंज्ञा । अनंत मिथ्यादर्शनं तदनुवधनादनतानुवधाति । स हि मिथ्यादर्शनोदयफलमापादयन् मिथ्यादर्शनमेव प्रवेशयति ।

सम्यङ्मिथ्यात्वोदयात् सम्यङ्मिथ्यादृष्टिः ॥ १४ ॥ सम्यङ्मिथ्यात्वसाज्जिकायाः प्रकृतेरुदयात् आत्मा क्षीणाक्षीणमदशक्तिकोद्रवोपयोगापादितेपक्कलुपपरिणामवत् तत्त्वार्थश्रद्धानाश्रद्धानरूपः सम्यङ्मिथ्यादृष्टिरित्युच्यते । अत एवास्य त्रीणि ज्ञानानि अज्ञानमिश्राणि इत्युच्यते ।

सम्यक्त्वोपेतश्चारित्रमोहोदयादिपादिताऽविरतिरसंयतसम्यग्दृष्टिः ॥ १५ ॥ औपशमिकेन क्षायोपशमिकेन क्षायिकेण वा सम्यक्त्वेन समन्वितः चारित्रमोहोदयात् अत्यतमविरतिपरिणामप्रवणोऽस्यत-

१ अधः प्रवृत्तिकरणमित्यर्थः प्रासिद्धः । २ इतः समारभ्य । ३ एतदवसानो द्विरावृत्तः पाठः ग. पुस्तके समुपलब्धः सच न सम्यगितिनिर्धाय न प्राकाशि ।

सम्यग्दृष्टिरिति व्यपदिश्यते । तस्य त्रीण्यपि ज्ञानानि सम्यग्ज्ञानव्यपदेशमर्हति । तत्रार्थश्रद्धानसमावेशात् इत ऊर्ध्वं गुणस्थानेषु नियमेन सम्यक्त्व ।

द्विविषयविरत्यविरतिपरिणतः संयतासंयतः ॥ १६ ॥ एतदादीनि गुणस्थानानि चारित्र-
मोहस्य क्षयोपगमादुपगमात् क्षयाच्च भवति । तत्रानतानुबंधिकयायाः क्षीणाः स्युरक्षीणा वा तथा अप्र-
त्याख्यानावरणकषाया वा प्रत्याख्यानावरणकषाया सर्वघातिन एव तेषामुदये सति संज्वलनकषायाः
नव नोकषायाश्च देगघातिन एव तेषामुदये सति संयमासंयमलब्धिर्भवति । तद्योग्यया प्राणाद्रियविषयया
विरताविरतवृत्त्या परिणतः संयतासंयत इत्याख्यायते ।

परिप्राप्तसंयमः प्रमादवान् प्रमत्तसंयतः ॥ १७ ॥ अनंतानुबंधिकयायेषु क्षीणेष्वक्षीणेषु वा
प्राप्तोदयक्षयेषु अष्टानां कषायाणां उदयक्षयात् तेषामेव सदुपशमात् संज्वलननोकषायाणां उदये सयम-
लब्धिर्भवति । तन्मूलसाधनोपपादितोपजनं बाह्यसाधनसन्निधानाविर्भावमापद्यमानं प्राणेद्रियविषयभेदात्
द्वितर्था वृत्तिमास्कदंतं संयमोपयोगमाल्मसात् कुर्वन् पचदशविधप्रमादवगात् किंचिद्विस्वचित्तचारित्रपरि-
णामः प्रमत्तसंयत इत्याख्यायते ।

प्रमादविरहितोऽप्रमत्तसंयतः ॥ १८ ॥ पूर्ववत्संयममास्कंदन् पूर्वोक्तप्रमादविरहात् अविचलित-
संयमवृत्तिः, अप्रमत्तसंयतः समाख्यायते । इत ऊर्ध्वं गुणस्थानानां चतुर्णां दिश्रेण्यौ भवतु । उपसम-
श्रेणी क्षपकश्रेणी चेति । यत्र मोहनीयं कर्मोपगमयन्नात्मा आरोहति सोपगमकश्रेणी । यत्र तत्क्षयमुपग-
मयन्नुद्गच्छति सा क्षपकश्रेणी ।

अपूर्वकरणपरिणाम उपशमकः क्षपकश्चोपचारात् ॥ १९ ॥ अपूर्वकरणपरिणामस्तादिशुद्धि-
वगेन श्रेणीमारोहयन्पूर्वकरण इति व्यपदेशमद्भुते तत्र कर्मप्रकृतीनां नोपगमो नापि क्षयः किंतु पूर्वत्रोत्तरत्र
च उपगम क्षयं चाऽपेक्ष्य उपशमकः क्षपक इति च घृतवटवदुपचर्यते ।

अनिवृत्तिपरिणामवशात् स्थूलभावेनोपगमकः क्षपकश्चानिवृत्तिवाद्दरसांपरायौ ॥ २० ॥
पूर्वोक्तानिवृत्तिपरिणामस्तद्गवात् कर्मप्रकृतीनां स्थूलभावेनोपगमकः क्षपकश्चानिवृत्तिवाद्दरसांपरायाविति
माध्यते । तत्र उपगमनीयाः क्षपणीयाश्च प्रकृतय उत्तरत्र वक्ष्यते ।

सूक्ष्मभावेनोपगमात् क्षपणाच्च सूक्ष्मसांपरायौ ॥ २१ ॥ सांपरायः कषायः स यत्र सूक्ष्म-
भावेनोपगमाति क्षयं च आपद्यते तौ सूक्ष्मसांपरायौ वेदितव्यौ ।

सर्वस्योपशमात् क्षपणाच्च उपशांतकषायः क्षीणकषायश्च ॥ २२ ॥ सर्वस्य मोहस्योप-
गमात् क्षपणाच्च उपशांतकषायः क्षीणकषाय इति च व्यपदेशमर्हतः ।

घातिकर्मक्षयादाविर्भूतज्ञानाद्यतिशयः केवली ॥ २३ ॥ घातिकर्मणां अत्यंतक्षयात् आवि-
र्भूतस्वभावाच्चिःशक्रेवलज्ञानाद्यतिशयविभूतिर्भवान् केवलीत्यभिलष्यते ।

स द्विविधो योगभावाभावभेदात् ॥ २४ ॥ स केवली द्विधा भिद्यते कुतः योगभावाभावभेदात्
योगवान् सयोगाति गायते तदभावादयोगाति च ।

तत्र मिथ्यात्वप्रत्ययस्य कर्मणः तदभावे संवरः शेषे ॥ २५ ॥ तत्र मिथ्यात्वप्राधान्येन
यन्कर्मात्प्रवति तन्निरोधान् शेषे सात्तादनसम्यग्दृष्ट्यादौ तत्संवरो भवति । किं पुनस्तान्मिथ्यात्वं-नपुं-
सक्रेदनरकायुर्नरकगल्येकद्वित्रिचतुरिन्द्रियजातिहुडकसंस्थानाऽसंप्राप्तासृपाटिकासंहनननरकगतिप्रायोग्यानुप-
व्याऽऽतनस्थावरगूह्माऽपर्याप्तकसाधारणगरीरसंज्ञकपोडगप्रकृतिलक्षणं ।

असंयमद्विविधोऽनंतानुबंध्यप्रत्याख्यानप्रत्याख्यानोदयविकल्पात् ॥ २६ ॥ असंयम-
द्विविधो वेदितव्यः कुतः ? अनंतानुबंध्यप्रत्याख्यानप्रत्याख्यानविकल्पात् ।

तत्प्रत्ययस्य तदभावे संवरः ॥ २७ ॥ तत्प्रत्ययस्य कर्मणः तदभावे संवरोऽवसेयः । तद्यथा निद्रानिद्राप्रचलाप्रचलास्त्यानगृह्यनंतानुबंधिक्रोधमानमायालोभस्त्रिविदातिर्यगायुस्तिर्यग्गतिचतुः संस्थानचतुः संहननतिर्यग्गतिप्रायोग्यानुपूर्व्योद्योताऽप्रशस्तविहायोगतिदुर्भगदुःस्वरानादेयनीचैर्गोत्रसज्ञकानां पचविंशति-प्रकृतीनां अनंतानुबंधिकप्रायोदयकृतासयमप्रधानास्त्रवाणां एकैन्द्रियादयः सासादनसम्यग्दृष्यताः बंधकाः तदभावे तासामुत्तरत्र संवरः । अप्रत्याख्यानावरणक्रोधमानमायालोभमनुष्यायुर्मनुष्यगल्यौदारिकशरीरतदंगोपांगवज्रर्षभनाराचसंहननमनुष्यगतिप्रायोग्यानुपूर्व्यनामकानां दशानां प्रकृतीनां अप्रत्याख्यानकषायोदयकृतासंयमहेतूनां एकैन्द्रियादयः असयतसम्यग्दृष्यता बंधकाः तदभावाद्दूर्ध्वं तासां संवरः । सम्यग्मिथ्यात्वगुणेनायुर्न बध्यते प्रत्याख्यानावरणक्रोधमानमायालोभाना चतसृणां प्रकृतीनां प्रत्याख्यानकषायोदयकारणासयमास्त्रवाणा एकैन्द्रियप्रभृतयः सयतासयतावसानाः बंधकाः । तदभावात् उपरिष्ठात् तासां संवरः ।

प्रमादोपनीतस्य तदभावे निरोधः ॥ २८ ॥ प्रमादोपनीतस्य कर्मणः प्रमत्तसंयताद्दूर्ध्वं तदभावात्निरोधः प्रत्येतव्यः । किं पुनस्तत् ? असद्वेद्यारतिशोकस्थिराशुभायशस्कीर्तिविकल्पं । देवायुर्बंधारंभकस्य प्रमाद एव हेतुः, अप्रमादोपि तत्प्रत्यासन्नः । ततः ऊर्ध्वं तस्य संवरः ।

कपायास्त्रवस्य तन्निरोधे निरासः ॥ २९ ॥ कपाय एवास्त्रवो यस्य कर्मणः न प्रमादादिस्तस्य तन्निरोधे तन्निरासोऽवसेयः स एव कपायकः प्रमादादिविरहितः तीव्रमध्यमजघन्यभावेन त्रिषु गुणस्थानेषु व्यवस्थितः । तत्रापूर्वकरणस्यादौ संख्येयभागे द्वे कर्मप्रकृती निद्राप्रचले बध्येते । तत ऊर्ध्वं संख्येयभागे त्रिंशत्प्रकृतयो-देवगतिपचैन्द्रियजातिवैक्रियिकाहारकतैजसकार्मणशरीरसमचतुरस्रसंस्थानवैक्रियिकाहारकशरीरागोपांगवर्णगधरसस्पर्शदेवगतिप्रायोग्यानुपूर्व्यागुरुलघूपघातपरघातोच्छ्वासप्रशस्तविहायोगतित्रसवादरपर्याप्तकप्रत्येकशरीरस्थिरशुभसुभगसुस्वरादेयनिर्माणतीर्थकरनामाख्याः बध्यते । तस्यैव चरमसमये बधकराः चतस्रः प्रकृतयः हास्यरतिभयजुगुप्सासंज्ञा बंधमुपयांति । ता एताः तीव्रकपायास्त्रवाः तदभावात्निर्दिष्टाद्वागाद्दूर्ध्वं सन्वियंते । अनिवृत्तिवादरसांपरायस्यादिसमयादारम्य संख्येयेषु भागेषु पुवेदक्रोधसज्वलनौ बधमुपगच्छतः । तस्यैव चरमसमये लोभसंज्वलनो बधमेति ता एताः प्रकृतयः मध्यमकपायास्त्रवाः, तदभावे निर्दिष्टस्य भागस्योपरिष्ठात् संवरमाप्नुवंति । पचानां ज्ञानावरणानां चतुर्दशनावरणाना यशस्कीर्तिकृच्चैर्गोत्रस्य पचानामतरायाणां च मंदकपायास्त्रवाणा सूक्ष्मसांपरायो बधकः तदभावादुत्तरत्र तेषां संवरः ।

केवलयोगानिमित्तं सद्द्वेषं तदभावात्तस्य निरोधः ॥ ३० ॥ केवलेनैव योगेन सद्द्वेषस्योपशांतकपायक्षीणकपायसयोगिनां बधो भवति तदभावादयोगकेवलिनस्तस्य संवरो भवति ।

अत्राह आस्त्रवानिरोधः संवर इति व्याख्यातं तत्रेदमनिर्ज्ञातमात्मलाभहेतुसन्निधाने सत्यास्त्रवता कर्मणां केन निरोधो भवतीति तत्र वक्तव्यमनेनास्त्रवानिरोधः ? इत्यत्राच्यते—

सगुप्तिसमितिधर्मानुप्रेक्षापरीषहजयचारित्रैः ॥ २ ॥

संसारकारणगोपनाद्गुप्तिः ॥ १ ॥ यतः संसारकारणात् आत्मनो गोपनं भवति सा गुप्तिः । भावे क्तिः । अपादानसाधनो वा यतो गोपनं सा गुप्तिरिति, कर्तृसाधनो वा क्तिच् गोपयतीसि गुप्तिरिति ।

सम्यगयनं समितिः ॥ २ ॥ परप्राणिपीडापरिहारेच्छया सम्यगयनं समितिः । संपूर्वादिणो भावे-क्तिः । कर्तरि वा क्तिच् ।

इष्टे स्थाने धत्त इति धर्मः ॥ ३ ॥ आत्मानमिष्टे नरेन्द्रसुरेन्द्रमुनीन्द्रादिस्थाने धत्त इति धर्मः । उणादिषु निष्पादितः ।

स्वभावानुचितनमनुप्रेक्षाः ॥ ४ ॥ शरीरादीनां स्वभावानुचितनमनुप्रेक्षा वेदितव्याः । अनुपूर्वादिक्षेः भाषादिसाधनः, अकारः ।

परिषद्गत इति परीषहः ॥ ५ ॥ परिपूर्वात्सहेः कर्मण्यकारः परिषद्गत इति परीषहः । कथमकारः ? पचादिलक्षणोच् । ननु स कर्तरि विहितः यस्तर्हि स करणाधिकरणयोर्विहितो घञ् ? तर्हि कर्मण्येव । परीषाह इति प्राप्नोति अनुबंधकृतमनित्य यथा ज्योतिषमिति । अथवा बहुलवचनात् कर्मण्यकारः 'अन्यस्यापीति' दीर्घः परीषहस्य जय. परीषहजयः ।

चारित्रशब्दो व्याख्यातः ॥ ६ ॥ सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्राणि भोक्षमार्ग इत्यत्र चारित्रशब्दो व्याख्यातः । चर्यते तच्चारित्रमिति ।

संवृण्वतो गुप्त्यादयः करणं ॥ ७ ॥ सवरणक्रियायाः साधकतमत्वविवक्षायां गुप्त्यादीनां करणभावः प्रत्येतव्यः । गुप्तिस्य समितिश्च धर्मश्चानुप्रेक्षा च परीषहजयश्च चारित्र च गुप्तिसमितिधर्मानुप्रेक्षा-परीषहजयचारित्राणि तैर्गुप्तिसमितिधर्मानुप्रेक्षापरीषहजयचारित्रैरिति ।

संवर एव गुप्त्यादय इति चेन्नास्रवनिमित्तकर्मसंवरणात् ॥ ८ ॥ स्यान्मत संत्रियतेनेनेति संवरः गुप्त्यादिभिश्च कर्म संत्रियते गुप्त्यादय एव संवर इति भेदनिर्देशो नोपपद्यते इति ? तन्न । किं कारणं ? आस्रवनिमित्तकर्मसंवरणात् । संवरणमिह संवर इति संवर इति भावसाधनः । तस्य गुप्त्यादयः करणत्वेन निर्दिश्यते । संत्रियते संवर इति कर्मसाधनो वा । गुप्त्यादिभिर्हि कर्म संत्रियत इति ।

स इति वचनं गुप्त्यादिभिः साक्षात् संबन्धनार्थं ॥ ९ ॥ सवरोधिकृतोपि पुन इति परामृश्यते । किमर्थं ? गुप्त्यादिभिः साक्षात् संबन्धनार्थं । तेन किं लब्धः ? नियमः कृतो भवति स एव सवरो गुप्त्यादिभिरेव नान्येनोपायेनेति तेन तीर्थाभिषेकदीक्षाशीर्षोपहारदेवताराधनादयो निवर्तिता भवन्ति रागद्वेषमोहोपात्तस्य कर्मणः अन्यथा निवृत्त्यसभवात् । यदि हि स्यात् मत्स्यादीनामपि सुलभो भोक्षः स्यात् रक्ताद्विष्टमूढानां च । एषां तत्त्वभेदकथन उत्तरत्र कारिष्यते ।

आह किमेतैरेव गुप्त्यादिभिः अयं संवरो निष्पाद्यते ? न । किं तर्हि ? अन्येन च । यद्येवमुच्यतां केन ?

तपसा निर्जरा च ॥ ३ ॥

धर्मैर्तर्भावात् पृथग्ग्रहणमनर्थकमिति चेन्न निर्जराकारणत्वख्यापनार्थत्वात् ॥ १ ॥ स्यान्मत धर्मविकल्पेषु उत्तमक्षमादिषु तपो वक्ष्यते । ततः संवरेहेतुत्वासिद्धे. पृथगस्य ग्रहणमनर्थकमिति ? तन्न किं कारणं ? निर्जराकारणत्वख्यापनार्थत्वात् ।

तपोनिर्जराकारणमपि भवतीति प्राधान्यप्रतिपत्त्यर्थं च ॥ २ ॥ सर्वेषु संवरेहेतुषु प्रधानं तप इत्यस्य प्रतिपत्त्यर्थं च पृथग्ग्रहणं क्रियते ।

संवरनिमित्तसमुच्चयार्थश्चशब्द ॥ ३ ॥ संवरेहेतुरपि तपो भवतीति एतस्य समुच्चयार्थश्चशब्दः क्रियते तपसा हि अभिनवकर्मसंबन्धाभावः पूर्वोपचितकर्मक्षयश्चाऽविपाकनिर्जराप्रतिज्ञानात् तस्मात्तपोजातीयत्वात् ध्यानानां निर्जराकारणप्रासिद्धिः ।

तपोभ्युदयहेतुत्वाभिर्जराभाव इति चेन्नैकस्यानेककार्यारंभदर्शनात् ॥ ४ ॥ स्यादेतत् तपोभ्युदयकारणमिष्ट देवेन्द्रादिस्थानप्राप्तिहेतुत्वाभ्युपगमात्ततोस्य निर्जरागत्वमनुपपन्नं ? तन्न किं कारणं ? एकस्यानेककार्यारंभदर्शनात् । यथाग्निरेको विक्लेदनभस्मसाद्भावनादिप्रयोजन उपलभ्यते । तथा तपोभ्युदयकर्मक्षयहेतुरित्यत्र को विरोधः ?

गुणप्रधानफलोपपत्तेर्वा कृषीवत्त्वत् ॥ ५ ॥ अथवा यथा कृषीवत्त्वत् कृषिक्रियायां फलालस्य फलगुणप्रधानफलाभिसंबन्धः तथा मुनेरपि तपस्क्रियाया प्रधानोपसर्जनाभ्युदयानि श्रेयसफलाभिसंबन्धवद्भा-

द्वेदितव्यं । आह गुप्त्यादय उद्दिष्टाः सवरहेतवः ते किंविषयाः कियत्प्रकाराः प्रत्येकं च किंसामर्थ्याः ? इत्यत्राच्यते—

सति बहुवक्तव्ये आदावुद्देशभाजो गुप्तेरेव तावन्निर्धारण क्रियते ।

सम्यग्योगनिग्रहो गुप्तिः ॥ ४ ॥

योगशब्दो व्याख्यातार्थः ॥ १ ॥ अयं योगशब्दो व्याख्यातार्थो दृष्टव्यः । क ? कायवाङ्मन-
स्कर्म्म याग इत्यत्र ।

प्राकाम्याऽभावो निग्रहः ॥२॥ प्राकाम्यं यथेष्टं चारित्रं तस्याभावो निग्रह इत्याख्यायते, योगस्य
निग्रहो योगनिग्रहः ।

सम्यगिति विशेषणं सत्कारलोकरूपं क्त्याद्याकांक्षानिवृत्त्यर्थं ॥ ३ ॥ पूजापुरस्तरा
क्रिया सत्कारः सयतो महानिति, लोके प्रकाशः लोकपक्तिः एवमाद्यैहलौकिकमनुद्दिश्य पारलौकिकं च
विषयसुख अनपेक्ष्य क्रियमाणो निग्रहो गुप्तिरिह परिगृहीतेति प्रतिपत्त्यर्थं सम्यगिति विशेषणमुपादीयते ।

तस्मात्कायादिनिरोधात्तन्निमित्तकर्मानास्रवणे संवरप्रभिवृद्धिः ॥४॥ तस्मात् सम्यग्विशेषण
विशिष्टात् सङ्केताप्रादुर्भावपरात् कायादियोगनिरोधे सति तन्निमित्तं कर्म नास्रवतीति कृत्वा सवरप्रसिद्धिरव-
गतव्या । तद्यथा तिस्रो गुप्तयः—कायगुप्तिः वाग्गुप्तिः मनोगुप्तिरिति । तत्र यत्कायकमनिभृतस्याप्रत्यवेक्षिताप्रमा-
र्जितधरणिप्रदेशचक्रमणद्वयान्तराधाननिक्षेपशयनासनादिनिमित्तं कर्म समूर्च्छति न तन्निगृहीतकायप्रचारस्या-
प्रमत्तस्यास्रोतुमर्हति । यच्च वाचिकमसंवृतस्यासत्प्रलापिनोऽप्रियवचनादिहेतुक कर्म निपतति न तद्विनि-
वृत्तवाक्प्रयोगस्यास्रवति । यदपि मानसैः प्रदोषैः रागद्वेषाभिभूतस्यातीतानागताविषयाभिलाषिण आस्रवति
न तदात्मीकृतमनसः कदाचिदप्युपनिपतति । आह यदि मूर्तिपरित्यागं कार्श्येन कर्तुमशक्नुवतः सङ्केश-
निवृत्तये योगनिरोधः प्रतिज्ञायते स यावन्न भवति तावदनेनावश्य प्राणयात्रानिमित्तं तत्प्रत्यनीकभावात्
परिस्पदं कर्तव्यः, वाक्प्रयोगो वा प्रश्नापेक्षः शरीरमलनिर्हरणार्थश्च तास्मिन् सति कथमस्य सवरस्या-
दित्यत्रोच्यते—

ईर्याभाषैषणादाननिक्षेपोत्सर्गाः समित्तयः ॥ ५ ॥

सम्यग्रहणेनाधिकृतेन प्रत्येकमभिसंबन्धः ॥ १ ॥ सम्यगित्यनुवर्तते तेन प्रत्येकमिहाभिसंबन्-
धः क्रियते । सम्यगीर्या सम्यग्भाषा सम्यगोपणा सम्यगादाननिक्षेपौ सम्यगुत्सर्ग इति ।

समित्तिरित्यन्वर्थसंज्ञा वा तांत्रिकी पंचानां ॥ २ ॥ समित्तिरितीय अन्वर्थसंज्ञा सम्यगितिः
समित्तिरिति । क प्रसिद्धा ? तांत्रिकी । केषा ? पंचानामीर्यादीना ।

तत्र ब्रज्याथां जीववधपरिहार ईर्यासमित्तयः ॥ ३ ॥ विदितजीवस्थानादिविधेर्मुनेः, धर्मार्थ
प्रयत्नमानस्य सवितर्मुदिते चक्षुषो विषयग्रहणसामर्थ्ये उपजाते मनुष्यादिचरणपानोपहतावश्यायप्रायमार्गे
अनन्यमनसः शनैर्वा न्यस्तपादस्य सकुचितावयवस्य युगमात्रपूर्वनिरीक्षणावहितदृष्टेः पृथिव्याऽभाभावात्
ईर्यासमित्तिरित्याख्यायते ।

अत्राह विदितजीवस्थानादिविधेरित्युक्तं तत्र न ज्ञायते कति जीवस्थानादीनि इत्यत्रोच्यते—

सूक्ष्मवाद्दरैकद्वित्रिचतुरिन्द्रियमइयसंज्ञिः चैन्द्रियपर्याप्तकापर्याप्तकभेदाच्चतुर्दश जीवस्था-
नानि ॥ ४ ॥ एकेन्द्रियादयः प्राक् व्याख्यातलक्षणाः । तत्रैकेन्द्रिया द्विविधाः सूक्ष्मा वादराः । तत्र
सूक्ष्मा द्विविधाः पर्याप्तका अपर्याप्तकाः । वादरा द्विविधाः पर्याप्तका अपर्याप्तका इति । द्वीन्द्रिया द्विविधाः
पर्याप्तका अपर्याप्तकाः त्रीन्द्रिया द्विविधाः पर्याप्तका अपर्याप्तकाः । चतुरिन्द्रिया द्विविधाः पर्याप्तका अपर्याप्तकाः

पञ्चद्रिया द्विविधाः सञ्ज्ञिनोऽसञ्ज्ञिनः । सञ्ज्ञिनो द्विविधाः पर्याप्तका अपर्याप्तकाः । असञ्ज्ञिनो द्विविधाः पर्याप्तका अपर्याप्तकाश्च एव जीवस्थानानि वेदितव्यानि । तानि नामादयापादितविशेषाणि एकेन्द्रियजातिसूक्ष्मवादर-पर्याप्तकाऽपर्याप्तकनामोदयजनितानि चत्वारि जीवस्थानानि एकेन्द्रियेषु । द्वीन्द्रियादिषु वादरनामोदय एव । विकलैन्द्रियेषु द्वित्रिचतुरिन्द्रियजातिपर्याप्तकापर्याप्तकनामोदयनिर्वर्तितानि षड्जीवस्थानानि । पञ्चैन्द्रियेषु सङ्घसंज्ञिपर्याप्तकापर्याप्तकनामोदयलब्धभेदानि चत्वारि जीवस्थानानि ।

हितमितासंदिग्धाभिधानं भाषासमितिः ॥ ५ ॥ मोक्षपदप्रापणप्रधानं फल हितं, तद्विधिं स्वहित परहितं चेति । मितमनर्थकवहुप्रलपनरहित स्फुटार्थं व्यक्ताक्षर वाऽसंदिग्धं, एवंविधमभिधानं भाषा-समितिः । तत्प्रपञ्चः—मिथ्याभिधानासूयाप्रियसभेदारूपसारशक्तिसभ्रातकषायपरिहासाऽयुक्ताऽसम्यग्निष्ठु-राधर्मविध्यदेशकाललक्षणातिसंस्तवादिवाग्दोषविरताभिधानं ।

अन्नादाबुद्ध्यादिदोषवर्जनमेषणासमितिः ॥ ६ ॥ अनगारस्य गुणरत्नसचयसंवाहिशरीरश-कटि समाधिपत्तनं निनीपतोऽक्षम्रक्षणमिव शरीरधारणमौषधमिव जाठराग्निदाहोपशमनिमित्तमन्नाद्यनास्वाद यतो देशकालसामर्थ्यादिविशिष्टमगार्हितमभ्यवहरतः उद्गमोत्पादनैषणासयोजनप्रमाणकारणागारधूमप्रत्यय-नवकोटिपरिवर्जनमेषणासमितिरिति समाख्यायते ।

धर्मोपकरणानां ग्रहणविसर्जनं प्रति यतनमादाननिक्षेपणा समितिः ॥ ७ ॥ धर्माविरोधिनां परानुपरोधिनां द्रव्याणां ज्ञानादिसाधनानां ग्रहणे विसर्जने च निरीक्ष्य प्रपूज्य प्रवर्तनमादाननिक्षेपणा समितिः ।

जीवाविरोधेनागमलनिर्हरणमुत्सर्गममितिः ॥ ८ ॥ स्थावराणां जगमानां च जीवादीनां अविरोधेनागमलनिर्हरणं शरीरस्य च स्थापनं उत्सर्गसमितिः, अवगतव्या ।

वाक्कायगुप्तिरियमपीति चेन्न तत्र कालविशेषे सर्वनिग्रहोपपत्तेः ॥ ९ ॥ स्यान्मतं इर्या-समित्यादिलक्षणा वृत्तः वाक्कायगुप्तिः, रक्षण प्राणिपीडापरिहार इत्यनर्थातरमिति ? तत्र किं कारण ? तत्र कालविशेषे सर्वनिग्रहोपपत्तेः । परिमितकालविषयो हि सर्वयोगनिग्रहो गुप्तिः । तत्रासमर्थस्य कुशलेषु वृत्तिः समितिरतो गमनभाषणाम्यवहरणग्रहणनिक्षेपोत्सर्गलक्षणसमितिविधावप्रमत्ताना तत्प्रणालिकाप्रसू-तकर्माभावान्निभृतानां प्रासीदत्सवरः ।

पात्राभावात् पाणिपुढाहाराणां संवराभाव इति चेन्न परिग्रहदोषात् ॥ १० ॥ स्यादे-तत् असति पात्रे पाणिपुटेन भुजानस्य भिक्षोः पातिताहारनिमित्तप्राणातिपातदर्शनादेपणासमि यभावात् संवराभाव इति ? तत्र । किं कारण ? परिग्रहदोषात् नैस्सर्गाचर्यामातिष्ठमानस्य पात्रग्रहणं सति तत्सरक्षणा धिक्कृतो दोषः प्रसज्यते । तस्मात् स्वायत्तेन पाणिपुटेन निरावाधदेशे स्थित्वा परीक्ष्य भुजानस्य निभृतस्य तद्गतदोषाभावः । किञ्च—

दैन्यप्रसंगात् ॥ ११ ॥ कपालमन्यद्वा भाजनमादाय पर्यटतो भिक्षोर्दैन्यमासज्यते । गृहिजनानां तमपि भाजन सर्वत्र सुलभ तत्प्रक्षालनादिविधौ च दु परिहारः पापलेपः, स्वभाजनेन देशांतरं नीत्वा भो-जने च आगानुवधन स्यात् । स्वपूर्वविशिष्टभाजनादिकगुणासमवाच्च येन केनचित् भुजानस्य दैन्यं स्यात् । ततः स्वकरपुटभाजनान्मान्यद्विगिष्टमस्ति भिक्षोः ।

अन्नवत्तत्प्रसंग इति चेन्न तेन विनाऽभावात् ॥ १२ ॥ स्यादेतद्यथा प्राप्तव्यमन्नं सस्कृत परम परित्यज्य परगृहे यत्किञ्चित् असंस्कृतमन्न अरसमनुभूयते भिक्षुणा तथा कपालाद्यादानमपि स्यादिति ? तत्र । किं कारणं ? तेन विनाऽभावान् चिरकाल तपः संचिकीर्षत सयतस्य शरीरयात्रा आहारमतरेण न स-भवतीति यत्किञ्चित्प्रामुख्यं कादाचित्कमभ्युपगम्यते न तथा भाजनमिति असमजसो दृष्टातः ।

आह उक्तं गुप्तिसमित्योः सवरहेतुत्वमिदानीं तदनंतरमुद्दिष्टस्य धर्मस्य सवरहेतुत्व संवर्णयितव्यमि-त्यत्रेदमुच्यते—

उत्तमक्षमामार्द्वार्जवशौचसत्यसंयमतपस्यागा- किंचन्यब्रह्मचर्याणि धर्मः ॥ ६ ॥

किमर्थमिदमुच्यते—

प्रवर्तमानस्य प्रमादपरिहारार्थं धर्मवचनं ॥ १ ॥ आद्यं गुप्त्यादिप्रवृत्तिनिग्रहार्थं । तत्रासमर्थानां प्रवृत्त्युपायप्रदर्शनार्थं द्वितीयमेवणादि । इदं पुनर्दशविधधर्माख्यानं, प्रवर्तमानस्य प्रमाद-परिहारार्थं वेदितव्यं ।

क्रोधोत्पत्तिनिमित्ताविपह्याक्रोपादिसंभवे कालुष्योपरमः क्षमा ॥ २ ॥ शरीरस्थितिहेतु-मार्गणार्थं परकुलान्युपगच्छतो भिक्षोर्दुष्टजनाक्रोशोपसहनावज्ञानताडनशरीरव्यापादनादीनां क्रोधोत्प-त्तिनिमित्तानां सन्निधाने कालुष्याभावः क्षमेत्युच्यते ।

जात्यादिमदावेशादभिमानाभावो मार्दवं ॥ ३ ॥ उत्तमजातिकुलरूपविज्ञानैश्वर्यश्रुतलाभवीर्य-स्यापि सतस्तत्कृतमदावेशाभावात् परप्रयुक्तपरिभवनिमित्ताभिमानाभावो मार्दवं माननिर्हरणमवगंतव्यं ।

योगस्यावक्रतार्जवं ॥ ४ ॥ योगस्य कायवाङ्मनोऽक्षयस्यावक्रता आर्जवमित्युच्यते ।

प्रकर्षप्राप्ता, लोभनिवृत्तिः शौचं ॥ ५ ॥ लोभस्य निवृत्तिः प्रकर्षप्राप्ता, शुचेर्भावः कर्म च शौचमिति निश्चीयते ।

गुप्तावन्तर्भाव इति चेन्न तत्र मानसपरिस्पन्दप्रतिषेधात् ॥ ६ ॥ स्यादेतत् मनोगुप्तौ शौच-मन्तर्भवतीति पृथग्ग्रहणमनर्थकमिति ? तन्न । किं कारणं ? तत्र मानसपरिस्पन्दप्रतिषेधात् । मनोगुप्तौ हि मानसः परिस्पन्दः सकलः प्रतिषिध्यते तत्रासमर्थेषु परकीयेषु वस्तुषु अनिष्टप्रणिधानोपरमार्थमिदमुच्यते ।

आर्किचन्येऽवरोध इति चेन्न तस्य नैर्मम्यप्रधानत्वात् ॥७॥ स्यादेतत् आर्किचन्यं वक्ष्यते तत्रास्यावरोधात् शौचग्रहणं पुनरुक्तमिति ? तन्न । किं कारणं ? तस्य नैर्मम्यप्रधानत्वात् । स्वशरीरादिषु स-स्काराद्यपोहार्थमार्किचन्यमिष्यते ।

तच्चतुर्विधं जीवितारोग्येन्द्रियोपभोगभेदात् ॥ ८ ॥ लोभश्चतुःप्रकारः—जीवनलोभ आरौ-श्यलोभ इन्द्रियलोभ उपभोगलोभश्चेति स प्रत्येकं द्विधा भिद्यते स्वपरविषयत्वात् अतस्तन्निवृत्तिलक्षणं शौचं चतुर्विधमवसेयं ।

सत्सु साधुवचनं सत्यं ॥ ९ ॥ सत्सु प्रशस्तेषु जनेषु साधुवचनं सत्यमित्युच्यते । तद्दश-प्रकारं व्याख्यातं ।

भापासमितावन्तर्भाव इति चेन्न तत्र साध्वसाधुभाषाव्यवहारे हितमितार्थत्वात् ॥१०॥ स्यादेतत् सत्यग्रहणमनर्थकं ? कुतः भापासमितावन्तर्भावात् इति ? तन्न किं कारणं ? तत्र साध्वसाधुभाषा-व्यवहारे हितमितार्थत्वात् । संयतो हि साधुषु असाधुषु च भाषाव्यवहारं कुर्वन् हितं मितं च ब्रूयात् । अन्यथा रागानर्थदडादिदोषानुषंगः स्यादिति सामितिलक्षणमुक्तं । इह पुनः सतः प्रव्रजितास्तद्भक्ता वा तेषु साधु सत्यं ज्ञानचारित्रशिक्षणादिषु बह्वपि वक्तव्यमित्यनुज्ञायते धर्मोपवृहणार्थं । अथ कः सयमः ? काश्चि-दाह—भाषादिनिवृत्तिरिति ।

न भापादिनिवृत्तिः संयमो गुप्यन्तर्भावात् ॥ ११ ॥ गुप्तिर्हि निवृत्तिप्रवणा अतोत्रांत-र्भावात् सयमाभावः स्यात् । अपर आह कायादिप्रवृत्तिर्विशिष्टा, सयम इति ।

नापि कायादिप्रवृत्तिर्विशिष्टा समितिप्रसंगात् ॥ १२ ॥ समितयो हि कायादिप्रवृत्तिदोष-निवृत्तयः अतस्तत्रांतर्भावः प्रसज्यते ।

त्रसस्थावरवधप्रतिषेध आत्यंतिकः संयम इति चेन्न परिहारविशुद्धिचारित्रांतर्भावात् ॥१३॥
अथ मत द्वीन्द्रियादीना त्रसाना पृथिवीकायिकादीनां स्थावराणा च प्राणिना वधप्रतिषेध आत्यंतिकः
सयम इति तदपि नोपपद्यते । कुतः ? परिहारविशुद्धिचारित्रांतर्भावात् । वक्ष्यते हि चारित्रभेदेषु परिहार-
विशुद्धिलक्षणं चारित्रमिति तत्रांतर्भावात् पृथक् सयमग्रहण अनर्थक स्यात् । कस्तर्हि संयमः ।

समित्तिषु प्रवर्तमानस्य प्राणीन्द्रियपरिहारः संयमः ॥ १४ ॥ ईर्यासमित्यादिषु वर्तमानस्य
मुनेस्तत्परिपालनार्थं प्राणीन्द्रियपरिहारः सयम इत्युच्यते । एकैन्द्रियादिप्राणिपीडापरिहारः प्राणिसयमः ।
शब्दादिर्ष्विन्द्रियार्थेषु रागानभिष्वग इन्द्रियसयमः ।

अतोपहृतसंयमभेदसिद्धिः ॥ १५ ॥ एव च कृत्वाऽपहृतसयमभेदसिद्धिर्भवति । संयमो हि
द्विविधः-उपेक्षासयमोऽपहृतसयमश्चेति ढंशकालविधानज्ञस्य परोपरोधने उत्कृष्टकायस्य त्रिवागुत्तस्य रागद्वे-
षानभिष्वगलक्षण उपेक्षासयमः । अपहृतसंयमस्त्रिविधः उत्कृष्टो मध्यमो जघन्यश्चेति । तत्र प्रासुकवसत्या-
हारमात्रवाह्यसाधनस्य स्वाधीनतरज्ञानचरणकरणस्य बाह्यजतूपनिपाते आत्मान ततोपहृत्य जीवान् परि-
पालयत उत्कृष्टः, मृदुना प्रमृज्य जीवान् परिहरता मध्यमः, उपकरणातरेच्छया जघन्यः ।

तत्प्रतिपादनार्थः शुद्धचष्टकोपदेशः ॥ १६ ॥ तस्यापहृतसयमस्य प्रतिपादनार्थः शुद्धचष्टकोप-
देशो दृष्टव्यः । तद्यथा-अष्टौ शुद्धयः-भावशुद्धिः कायशुद्धिः विनयशुद्धिः ईर्यापथशुद्धिः भिक्षाशुद्धिः
प्रतिष्ठापनशुद्धिः शयनासनशुद्धिः वाक्यशुद्धिश्चेति । तत्र भावशुद्धिः कर्मक्षयोपशमजनिता मोक्षमार्गरूच्या-
हितप्रसादा रागाद्युपहृत्वरहिता तस्यां सत्या आचारः प्रकाशते परिशुद्धिमितिगतचित्रकर्मवत् । कायशुद्धि-
निरावरणाभरणा निरस्तसस्कारा यथाजातमलधारिणी निराकृतागविकारा सर्वत्र प्रयतवृत्तिः प्रशमसुख
मूर्तिमिव प्रदर्शयतीति तस्या सत्या न स्वतोस्य भयमुपजायते नाप्यन्यतः तस्य । विनयशुद्धिः अर्हेदादिषु
परमगुरुषु यथार्हं पूजाप्रवणा ज्ञानादिषु च यथाविधिभक्तियुक्ता गुरो सर्वत्रानुकूलवृत्तिः प्रश्रस्वाध्यायवाच-
नाकथाविज्ञप्त्यादिषु प्रतिपतिः कुशला देशकालभावावबोधनिपुणा आचार्यानुमतचारिणी, तन्मूला सर्वसपदः ।
सैष भूषा पुरुषस्य सैव नौः ससारसमुद्रतरणे । ईर्यापथशुद्धिः नानाविधजीवस्थानयोऽन्याश्रयावबोधजनित-
प्रयत्नपरिहृतजतुपीडाज्ञानादित्यस्त्रैन्द्रियप्रकाशनिरीक्षितदेशगामिनी हृतविलवितसभ्रातविस्मितलीलाविकार-
दिगतरावलोकनादिदोषरहितगमना तस्या सत्या सयमः प्रतिष्ठितो भवति विभव इव सुनीतौ । भिक्षाशुद्धिः
परीक्षितोभयप्रचारा, मृष्टपूर्वापरस्वागप्रदेशविधाना आचारसूत्राक्तकालदेशप्रवृत्तिप्रतिपत्तिकुशला लामालाभ-
मानापमानसमानमनोवृत्तिः लंकगर्हितकुलपरिवर्जनपरा चद्रगतिरिव हीनाधिकगृहा, विशिष्टोपस्थाना दीना-
नाथदानशाला विवाहयजनगेहादिपरिवर्जनोपलक्षिता दीनवृत्तिविगमा प्रासुक्लाहारगवेषणप्रणिधाना आग-
मविहितनिरवद्यागनधरिप्राप्तप्राणयात्राफला, तत्प्रतिबद्धा हि चरणसंपत् गुणसपदिव साधुजनसेवानिवधना
सा लामालयाभोः सुरसधिरसयोश्च समसतोपाद्विक्षेति भाष्यते यथा सलीलसालंकारवरयुवतिभिरुपनीय-
मानघासो गौर्न तदगगतसौदर्यनिरीक्षणपरः तृणमेवात्ति । यथा वा तूणोल्लस्य नानादेशस्थ यथालाभमभ्य
वहरति न योजनासपदमवेष्यते तथा भिक्षुरपि भिक्षापरिवेषकजनमृदुललितरूपवेषविलासावलोकननिरुत्सु-
कः शुष्कद्रवाहारयोजनाविशेष चानवेषमाणः यथागतमश्नाति इति गौरिव चारो गोचार इति व्यपदिश्यते ।
तथा गवेषिणेति च यथा शकट रत्नभारपरिपूर्णं येन केनचित् स्नेहेन अक्षलेप च कृत्वा अभिलषितदेशा-
तर वणिगुपनयति तथा मुनिरपि गुणरत्नभरिताततनुशकटीमनवद्यभिक्षायुरक्षप्रक्षणेन अभिप्रेतसमाधिपत्तन
प्रापयतीत्यक्षप्रक्षणमिति च नामरूढ । यथा भाडागारे समुत्थितमनलं अशुचिना शुचिना वा वारिणा शमयति
गृही तथा यतिरपि उदराग्निप्रशमनमिति च निरुच्यते । दातृजनवाधया विना कुशलो मुनिर्भ्रमरवदाहरतीति
भ्रमराहार इत्यापि परिभाष्यते । येन केनचित्प्रकारेण स्वभ्रपूरणवदुदरगतमनगारः पूरयति स्वादुनेतरेण
वेति स्वभ्रपूरणमिति च निरुच्यते । प्रतिष्ठापनशुद्धिपरः सयत नखरोमसिंघाणकनिष्ठीवनशुक्लोच्चारप्रसव-
याशोधने देहपरित्यागं च विदितदेशकालं जतूपरोधमतरेण प्रयतते । सयतेन शयनासनशुद्धिपरेण स्त्री-

क्षुद्रचौरपानाख्यशौडशाकुनिकादिपापजनवासा वर्ज्याः शृंगारविकारभूपणोज्वल्वेपवेश्याक्रीडाभिरामर्गात-
नृत्यवादित्राकुलगालादयश्च परिहर्तव्याः अकृत्रिमगिरिगुहातरुकोटरादयः कृत्रिमाश्च शून्यागारादया मुक्त-
मोचितावासाः अनाम्नोद्देशनिवर्तिताः निरारंभाः सेव्याः । वाक्यशुद्धिः पृथिवीकायिकारभादिप्रेरणरहिताः
परुपनिष्ठुरादिपरपीडाकरप्रयोगनिरुत्सका व्रतशीलदेशनादिप्रधानफला हितमितमधुरमनोहरा सयतस्य योग्या
तदधिष्ठाना हि सर्वसपदः ॥

तपो वक्ष्यमाणभेदं ॥ १७ ॥ कर्मक्षयार्थं तप्यत इति तपः, तदुत्तरत्र वक्ष्यमाण द्वादश
विकल्प अवसेय ।

परिग्रहनिवृत्तिस्त्यागः ॥ १८ ॥ परिग्रहस्य चेतनाचेतनलक्षणस्य निवृत्तिस्त्याग इति निश्चीयते ।

अभ्यन्तरतपोविशेषोत्सर्गग्रहणात्सिद्धिरितिचेन्न तस्यान्वर्थत्वात् ॥ १९ ॥ स्यान्मत वक्ष्यते
तपोभ्यन्तरं पञ्चैव तत्रोत्सर्गलक्षणेन तपसा ग्रहणमस्य सिद्धमित्यनर्थक त्यागग्रहणमिति तन्न । किं कारण ?
तस्यान्वर्थत्वात् । तद्धि नियतकाल सर्वोत्सर्गलक्षण । अयं पुनस्त्यागः, यथाशक्ति अनियतकालः क्रियते
इत्यस्ति भेदः ।

शौचवचनात्सिद्धिरिति चेन्न तत्रासत्यपि गर्द्धोत्पत्तेः ॥ २० ॥ अथ मतं व्याख्यात
शौचं तत्रास्यांतर्भावात् त्यागग्रहणमनर्थकमिति ? तन्न किं कारणं ? तत्रासत्यपि गर्द्धोत्पत्तेः असन्निहिते प-
रिग्रहे कर्मोदयवशात् गर्द्धउत्पद्यते तन्निवृत्त्यर्थं शौचमुक्तं । त्यागः पुनः सन्निहितस्यापायः दान वा स्वयोग्य,
अथवा संयतस्य योग्यं ज्ञानादिदान त्याग इत्युच्यते । -

ममेदमित्यभिसंधिनिवृत्तिराकिंचन्यं ॥ २१ ॥ उपात्तेषु अपि शरीरादिषु सस्कारापोहाय ममे-
दमित्यभिसंधिनिवृत्तिराकिंचन्यमित्याख्याते । नास्य किंचनास्ति इत्यकिंचनः तस्य भावः कर्म चाकिंचन्य ।

अनुभूतांगनास्मरणतत्कथाश्रवणस्त्रीसंशक्तशयनासनादिवर्जनाद्ब्रह्मचर्यं ॥ २२ ॥
मयानुभूतांगना कलागुणाविगारदा इति स्मरण तत्कथाश्रवण रतिपरिमलादिवासितस्त्रीसशक्तशयनासनमि-
त्येवमादिवर्जनात् परिपूर्णब्रह्मचर्यमवतिष्ठते ।

स्वातंत्र्यार्थं गुरौ ब्रह्मणि चर्यमिति वा ॥ २३ ॥ अथवा ब्रह्म गुरुस्तस्मिंश्चरणं तदनुविधान-
धर्मस्वातंत्र्यप्रतिपत्त्यर्थं ब्रह्मचर्यमित्याचर्यते ।

अन्वर्थसंज्ञाप्रतिपादनार्थत्वाद्वा पौनरुक्त्यं ॥ २४ ॥ अथवा सर्वेषामेव परिहारः । यद्यपि
गुप्तिसमित्यादिष्वंतर्भूताः केचन इहोपादिश्यंते तथापि तेषां संवरणधारणसामर्थ्याद्धर्म इत्येषा संज्ञा अन्व-
र्येति प्रतिपादनार्थं पुनर्वचनमिति नास्ति पौनरुक्त्यं ।

तद्भावनाप्रवणत्वाद्वा सप्तप्रकारप्रतिक्रमणवत् ॥ २५ ॥ अथवा ऐर्यापथिकरात्रिदिव्यापाक्षि-
कचातुर्मासिकसावत्सारिकोत्तमस्थानीकलक्षण सप्तप्रकारप्रतिक्रमण गुप्त्यादिप्रतिष्ठानार्थं भाव्यते । तथो-
त्तमक्षमादिदशविधधर्मभावना गुप्त्यादिपरिपालनार्थैवेति तत्रातर्भूतानामपि पृथगुपदेशो युक्तः ।

उत्तमविशेषणं दृष्टप्रयोजनपरिवर्जनार्थं ॥ २६ ॥ यत्किंचिद्दृष्ट प्रयोजनमनुद्दिश्य क्रियमाणानि
क्षमादीनि संवरणकारणानि भवतीत्यस्य विशेषस्य प्रतिपत्त्यर्थमुत्तमविशेषणमुपादीयते । उत्तमक्षमा उत्तम-
मार्दवमित्यादि । कथं पुनरेषां संवरहेतुत्वमिति चेदत्रोच्यते ।

सर्वेषां स्वगुणप्रतिपक्षदोषभावनात् संवरहेतुत्वं ॥ २७ ॥ सर्वेषामेवैषा उत्तमक्षमादीनां स्व-
गुणस्य प्रतिपक्षदोषस्य भावनात् संवरहेतुत्वमवसेय । तद्यथा—उत्तमक्षमायास्तवत्—व्रतशीलपरिरक्षण-
मिहामुत्र च दु खानभिष्वंगः सर्वस्य जगतः सम्मानसत्कारभावपरिपङ्क्त्यादिगुणः तत्प्रतिपक्षस्य क्रोधस्य
धर्मार्थकामंमोक्षप्राणनाशन दोष इति विचिंत्य क्षामितव्यं । किंच—

क्रोधनिमित्तस्य स्वात्मभावानुचितनात् ॥ २८ ॥ परैः प्रयुक्तस्य क्रोधनिमित्तस्य आत्मानि
भावचितनं तावद्विद्यते मय्येते दोषाः । किमत्रासौ मिथ्या ब्रवीतीति क्षमितव्यमभावचितनादपि नैते
मयि विद्यन्ते दोषाः अज्ञानादसौ ब्रवीति इति क्षमा कार्या । अपि च बालस्वभावचितनं परोक्षप्रत्य-
क्षाक्रोगताडनमारणवर्मभ्रंगनानामुत्तरोत्तररक्षार्थं । तद्यथा—परोक्षमाक्रोगति बाले क्षमितव्यं एव स्वभावा
हि बाल भवति दिष्ट्या च मां परोक्षमाक्रोगति न प्रत्यक्षमेतदपि विद्यते बालेष्विति लाम एव
मंतव्यः । प्रत्यक्षमाक्रोगति षोडश्यां विद्यते एतत् बालेषु दिष्ट्या च मां प्रत्यक्षमाक्रोगति न ताडयति,
एतदपि विद्यते बालेष्विति लाम एव मंतव्यः । ताडयत्यपि च मर्षितव्यं दिष्ट्या च मां ताडयति न
प्राणैर्वियोजयति इत्येतदपि विद्यते बालेष्विति लाम एव मंतव्यः । प्राणैर्वियोजयत्यपि तितिक्षा कर्तव्या
दिष्ट्या च मां प्राणैर्वियोजयति न धर्माद्भ्रगयति इति । किंचान्यत् ममैवापराधे यत्पुराचरितं तन्महद्दुष्कर्म-
तत्फलमिदमाक्रोगवचनादि निमित्तमात्रं परोत्रेति सहितव्यं । मार्दवोपेतं गुरवोऽनुगृह्णानि साधवः साधु-
मन्यते ततश्च सम्यग्ज्ञानादीनां पात्रीभवति । ततः स्वर्गापवर्गफलवाप्तिः । मतिमलिने मनसि व्रतगालानि नाव-
तिष्ठते । साधवश्चैनं परित्यजति च । तन्मूला. सर्वा विपदः । ऋजुहृदयमधिवसन्ति गुणाः मायाचारं नाश्र-
यन्तेऽगर्हिता च गतिर्भवति । शुच्याचारमिहापि सन्मानयन्ति, सर्वे विश्रभादयश्च गुणाः तमवितिष्ठन्ति, लोभ-
भावनाक्रान्ता हृदये नावकाशं लभन्ते गुणाः, इह चामुत्र वाऽचित्यं व्यसनमसावदनुते, सत्यवाचि प्रतिष्ठिताः
सर्वा. गुणसंपदः । अनृतभाषिण बंधवोपि अवमन्यते, मित्राणि च परित्यजति, जिह्वाच्छेदनसर्वस्वहरणादि
व्यसनमागपि भवति, संयमेः ह्यात्महितः तमनुतिष्ठन्निहैव पूज्यते परत्र किमस्ति वाच्यं असयतः प्राणवध-
विषयपरागेषु नित्यप्रवृत्तकर्माशुभं संचिनुते तपः स्वार्थसाधनं तत एव ऋद्धयः संजायन्ते । तपस्त्रिभिरव्यु-
षितान्येव क्षेत्राणि लोके तीर्थमुपगतानि तद्यस्य न विद्यते स तृणाहृद्युर्लक्ष्यते मुचन्ति तं सर्वे गुणाः,
नासौ मुचति संसारं, उपधित्यागः पुरुषहितः यतो यतः परिग्रहादपेतः ततस्ततोस्य खेदो व्यपगतो
भवति निरवधे मन.प्रणिधानं पुण्यविधानं परिग्रहागा बलवती सर्वदोषप्रसवयोनिः न तस्या उपधिभिः
तृप्तिरस्ति सल्लिलैरिव सल्लिलनिधेरिह वडवाया अपि च कः पूरयति दु.पूरमागागर्तं दिनेदिने यत्रास्तमस्त-
माधेयमाधारत्वाय कल्पते । गरीरादिषु निर्ममत्वः परमनिवृत्तिमवाप्नोति । गरीरादिषु कृताभिष्वंगस्य सर्व-
कालमभिष्वंग एव संसारे, ब्रह्मचर्यमनुपालयन्तं हिंसादयो दोषा न स्पृशन्ति । नित्याभिरतगुहकुलावासमधि-
विशन्ति गुणसंपदः । वरांगनाविलासविभ्रमविषयीकृतः पापैरपि विषयीक्रियते । अजितेन्द्रियता हि लोके
प्राणिनागधात्रीत्येवमुत्तमक्षमादिषु तत्प्रतिपक्षेषु च गुणदोषविचारपूर्विकायां क्रोधादिनिवृत्तौ सत्यां तन्निबंधन-
कर्मात्स्वभावात् महान् संवरो भवति ।

व्यक्तिवचनभेदात् निर्देशवैलक्षण्यमिति चेन्न सर्वेषां धर्मभावान्यतिरेकस्यैकत्वादाविष्टं
लिंगत्वाच्च ॥ २९ ॥ स्यान्मतं यथा शुक्लः पटः शुक्ला गाटी शुक्लं वस्त्रं शुक्लौ कंबलौ शुक्लाः कंबला
इति सामानाधिकरण्ये व्यक्तिवचनयोरभेदो दृश्यते नच तथेहाभेदः ततो निर्देशो विलक्षणः इति ? तत्र
किं कारणं ? सर्वेषां धर्मभावान्यतिरेकस्यैकत्वात् सर्वेषूत्तमक्षमादिषु सवरणलक्षणो धर्मभावः अस्ति सच
एकः तस्य विवक्षितत्वात् एकवचननिर्देशः । आविष्टलिंगश्च धर्मशब्दः नान्यसंबन्धे स्वलिंगं जहाति ।
आह क्रोधाद्यनुत्पत्तिः क्षमादिविज्ञेयप्रत्यर्नात्कालवनादित्युक्तं तत्र कस्मात् क्षमार्दानयमवलंबते नान्यथा वर्तते
इत्युच्यते यस्मात्तप्तार्थास्पिडवत् क्षमादिपरिणतेनात्महितैषिणा कर्तव्या ।

अनित्याशरणसंसारैकत्वान्यत्याशुच्यास्रवसंवरनिर्जरा

लोकबोधिदुर्लभधर्मस्वाख्यातत्वानुचितनमनुप्रेक्षाः ॥ ७ ॥

उपात्तानुपात्तद्रव्यसंयोगव्यभिचारस्वभावांऽनित्यत्वं ॥ १ ॥ आत्मना रागादिपरिणा-

मान्मना कर्मनोऽकर्मभावेन गृह्णातानि उपात्तानि पुद्गलद्रव्याणि अनुपात्तानि परमाप्त्वादीनि तेषां द्रव्यात्मना
नि पत्वं पर्यात्मना सततं अनुपरतभेदसंसर्गवृत्तिन्वादनित्यत्वं । इमानि शरीरैर्द्रियविषयोपभोगद्रव्याणि

समुदयरूपाणि जलबुद्बुद्वदनवस्थितिस्वभावानि गर्भादिषु अवस्थाविशेषेषु सहोपलभ्यमानसयोगविपर्य-
धाणि मोहादत्राज्ञो नित्यता मन्यते न किञ्चित्ससारे समुद्रित ध्रुवमस्ति आत्मनो ज्ञानदर्शनोपयोगस्वभावा-
दन्यदिति चित्तनमनित्यत्वानुप्रेक्षा एव ह्यस्य चिंतयतस्तंषु अभिप्लवंगाभावात् भुक्तोज्जितगधमाल्यादिषु इव
वियोगकालेपि विनिपातो नोत्पद्यते ।

क्षुधितव्याघ्राभिद्रुतमृगशाववज्जंतोर्जरामृत्युरुजांतके परित्राणाभावो शरणं ॥ २ ॥
शरणं द्विविधं लौकिकं लोकोत्तरं च । तत्प्रत्येकं त्रिधा जीवजीवमिश्रकभेदात् तत्र राजा देवता
लौकिकं जीवशरणं, द्रुर्गादिकं लौकिकमजीवशरणं । ग्रामनगरादि मिश्रकं । पंच गुरवो लोकोत्तरं जीव-
शरणं, तत्प्रतित्रिंशच्चजीवशरणं, सधर्मोपकरणसाधुवर्गो मिश्रकशरणं । तत्र यथा मृगशावस्य एकाते
बलवता क्षुधितेन आमिषैषिणा व्याघ्रेणाभिद्रुतस्य न किञ्चित् शरणमस्ति तथा जन्मजरामृत्युव्याधि-
प्रियविप्रयोगाप्रियसयोगेप्सितालाभदारिद्र्यदौर्मनस्यादिसंस्तुत्येतेन दुःखेनाभिभूतस्य जंतोः शरणं न
विद्यते, परिपुष्टमपि शरीरं भोजनं प्रति सहायि भवति न व्यसनोपनिपाते । यत्नेन सचिता अपि
न भवांतरमनुगच्छति संविभक्तसुखदुःखाः सुहृदोपि न मरणकाले परित्रायते । वधवः समुदिताश्च
रुजा परीतं न परियांति अस्ति चेत् सुचरितो धर्मो व्यसनमहार्णवे तरणोपायो भवति । मृत्युना नीयमानस्य
सहस्रनयनादयोपि न शरणं तस्माद्भवव्यसनसंकटे धर्म एव शरणं । सुहृदर्थोपि अनपायी नान्यत्किञ्चिच्छ-
रणमिति भावनमगरणानुप्रेक्षा । एवं ह्यस्याध्यवस्यतः नित्यमशरणोस्मीति भृगुमुद्दिग्नस्य सासारिकेषु भावेषु
ममत्वविगमो भवति । भगवदहर्त्सर्वज्ञप्रतीते एव वचसि प्रतिपन्नो भवेत् ॥

द्रव्यादिनिमित्ता आत्मनो भवांतरावाप्तिः संसारः ॥ ३ ॥ चतुर्विधात्मावस्था
संसारः असंसारः नोसंसारः तत्रितयव्यपायश्चेति । तत्र संसारश्चतसृषु गतिषु नानायेनिविकल्पासु परि-
भ्रमणं, अनागतिसंसारः शिवपदपरमावृत्तसुखप्रतिष्ठा, नोसंसारः सयोगकेवलिनः चतुर्गातभ्रमणाभावात्
असंसारः प्राप्यभावाच्च ईप्सुसंसारः नोसंसार इति । अयोगकेवलिनः तत्रितयव्यपायः, तत्र भ्रमणाभा-
वात् सयोगकेवलित्वत् । प्रदेशपरिस्पदविगमात् असंसारवाप्यभावाच्च । देहपरिस्पदाभावेपि देहिनः सतत प्रदेश-
चलनमस्ति ततः सदा संसार एव । सिद्धानामयोगकेवलिना च नास्ति प्रदेशचलन इतरेषा त्रिधावसीयते ।
स पुनः संसारः क्वचिदनादिनिधनः अभव्यापेक्षया, भव्यसामान्यार्पणया च क्वचित् अनादिरुच्छेदवान्,
भव्यविशेषापेक्षया सादिः सनिधनः । नोसंसारानिधनः सादिरसंसारः तत्रितयव्यपायोऽतर्मुहूर्तकालः । तत्र
द्रव्यनिमित्तः संसारश्चतुर्विधः कर्मनोकर्मवस्तुविषयाश्रयभेदात् । तत्र क्षेत्रहेतुको द्विविधः स्वक्षेत्रपरक्षेत्रविक-
ल्पात् । लोकाकागतुल्यप्रदेशस्यात्मनः कर्मोदयवशात् संहरणविसर्पणधर्मणः हीनाधिकप्रदेशपरिणामावगा-
हित्वं स्वक्षेत्रसंसारः समूर्त्तनगर्भोपपादजन्मनवयोनिविकल्पाद्यालंबनः परक्षेत्रसंसारः । कालो द्विविधः
परमार्थरूपो व्यवहाररूपश्चेति तयोर्लक्षणं प्राग्व्याख्यातं । तत्र परमार्थकालवर्तितपरिस्पदेतरपरिणाम-
विकल्पः तत्पूर्वककालव्यपदेशोपचारिककालत्रयवृत्तिः कालसंसारः । भवनिमित्तः संसारः द्वात्रिंश-
द्विधः पृथिव्यत्तेजोवायुकायिकाः प्रत्येकं चतुर्विधाः सूक्ष्मवाटरपर्याप्तकापर्याप्तकभेदात् । वनस्पतिका-
यिकाः द्वेधा प्रत्येकगरीराः साधारणाश्चेति । प्रत्येकगरीराः द्वेधा पर्याप्तकापर्याप्तकभेदात् । साधा-
रणगरीराश्चतुर्धा सूक्ष्मवाटरपर्याप्तकापर्याप्तकविकल्पात् विकलेद्रियाः प्रत्येकं द्विधा पर्याप्तकापर्याप्तक-
विकल्पात् पञ्चेद्रियाश्चतुर्धा सद्भ्यसीज्ञपर्याप्तकापर्याप्तकापेक्षयति । भावनिमित्तः संसारो द्वेधा स्वभा-
वपरभावात् स्वभावो मिथ्यादर्शनादिः परभावो ज्ञानावरणादिः कर्मरसादिः एवमेतस्मिन्नेकानेककुयो-
निकुलकोटिवद्भुगतसहस्रसंकटे संसारे परिभ्रमन् जीवः कर्मयत्रप्रेरितः पिता पितामहो भूत्वा भ्राता पुत्रः
पौत्रश्च भवति माता भूत्वा भगिनी भार्या दुहिता च भवति किं बहुना स्वयमात्मनः पुत्रो भवतीत्येवमादि
संसारस्वभावचित्तनं संसारानुप्रेक्षा । एवं ह्यस्य भावयतः संसारदुःखभयाद्द्विग्नस्य ततो निर्वेदो भवति
निर्विण्णश्च संसारप्रहरणाय प्रतियतते ।

जन्मजगामरणावृत्तिमहादुःखानुभवन्नं प्रति सहायानपेक्षत्वमेकत्वं ॥ ४ ॥ एकत्वमने-
कत्वमित्यंतदुभय द्रव्यक्षेत्रकालभावावकल्प । तत्र द्रव्यैकत्वं जीवादिष्वन्यतमद्रव्यविषयत्वेनाऽभेदकल्पन ।
क्षेत्रकत्व परमाणवगाहप्रदेगः । कालैकत्वमभेद समयः । भावैकत्व मोक्षमार्गः । तथानेकत्वमपि भेदविषयं
नहि किञ्चिदेकमेव निश्चितमस्ति अनेकमव वा । एकमपि सामान्यापणया विगेषार्पणया । अनेकमपि तत्र परि-
प्राप्तग्राह्याभ्यतरापधिस्यागस्य सम्यग्ज्ञानादेकत्वनिश्चयमास्कदतः यथाख्यातचरित्रैकवृत्तिः मोक्षमार्गो भावैकत्वं
तत्प्राप्तये एक एवाह न कश्चिन्मे स्वजनः परजनो वा व्याधिजरामरणादीनि दुःखानि परिहरति । बहुमि-
त्राणि स्मराने नातिवर्तते । वर्म एव मे सहायः सदानपार्थीति चिंतनमेकत्वानुप्रेक्षा । एवं ह्यस्य भावयतः
स्वजनेषु प्रीत्यनुव्रवो न भवति परजनेषु च द्वेषानुव्रवो नैव जायते ततो निस्सगतामभ्युपगतो
मोक्षाय एव घटते ।

शरीरान्द्यतिरेको लक्षणभेदादन्यत्वं ॥ ५ ॥ अन्यत्व चतुर्था व्यवतिष्ठते नामस्थापनाद्रव्यभा-
वात्त्वेन आत्मा जीव इति नामभेदः, कोष्ठप्रतिमेति स्थापनाभेदः, जीवद्रव्यमजीवद्रव्यमिति द्रव्यभेदः, एक-
स्मिन्नपि द्रव्ये बालो युवा मनुष्यो देव इति भावभेद । तत्र बंधं प्रत्येकत्वे सत्यपि लक्षणभेदादन्यत्व
तत कुगलपुरुषप्रयोगसन्निधौ शरीरादन्यत्वं । तद्व्यतिरेकण आत्मनो ज्ञानादिभिरनतैरहेयैरवस्थानं मुक्त-
रन्यस्य त्रिवपदमिति चोच्यते । तदवाप्तये वैद्विषिकं शरीरमतीन्द्रियोह, अन्न शरीरं ज्ञोह, अनित्य शरीरं
नित्योह, आद्यतत्रच्छरीरमनाद्यतोह, बहूनि मे शरीरशतसहस्राणि अतीतानि ससारं परिभ्रमतः स एवाह
अन्यस्तेभ्यः इत्येव शरीरादन्यत्व मे किमग पुनर्वाह्यभ्यः परिग्रहेभ्य इति चिंतनं अन्यत्वानुप्रेक्षा । एवं
ह्यस्य मनस्समादधानस्य शरीरादिषु स्पृहा नोपपद्यते ततश्च श्रेयसि वर्तते ।

शरीरस्याशुत्तराशुभकारणत्वादिभिरशुचित्वं ॥६॥ शुचित्व द्विविधं लौकिकं लोकोत्तर चेति ।
तत्रात्मनः प्रक्षालितकर्ममलकलेकस्य स्वात्मन्यवस्थान लोकोत्तर शुचित्व तत्साधन सम्यग्दर्शनादि तद्वत्तश्च सा-
धवः तदधिष्ठानानि निर्माणभूम्यादीनि यत्प्राप्त्युपायत्वाच्छुचिव्यपदेगमर्हति । लौकिक शुचित्व अष्टविध-क्वा-
लाग्नेभस्ममृत्तिक्रागोमयसालिलज्ञाननिर्विचिकित्सत्वभेदात् । तदिदं शरीरं शुचीकर्तुं नाल कुतः ? अत्यताशु-
चित्वात् । शरीरमिदमाशुत्तराशुभकारणादिभिरशुचि लक्ष्यते । तद्यथा-आद्य तावत्कारण शरीरस्य शुक्र शो-
णितं च तदुभयमत्यताशुचि । उत्तरकारणमाहारपरिणामादिकवलाहारो हि प्रस्तमात्रः श्लेष्मागर्भं प्राप्य
श्लेष्मणा द्रवीकृत अधिकमशुचिं भवति, ततः पित्ताशय प्राप्य पच्यमान आच्छीकृतः अशुचिरेव
भवति, पक्वा वातागयमवाप्य वायुना विभज्यमानः खलरसभावेन भिद्यते खलभागो मूत्रपुरीषादिमलविका-
रेण विविच्यते । रसभागः शोणितमासमंदमज्जाशुक्रभावेन परिणमते । सर्वेषां चैषा अशुचीना भाजनं
शरीरमवस्करवन् अग्न्यप्रतीकारं खल्विदं शरीरं स्नानानुलेपनधूपप्रघर्षवासमाल्यादिभिरप्यशक्यमशुचित्व-
मपहर्तुं अगारवदाश्रितमपि द्रव्यमाश्वेवात्मभावमापादयतीति जलादीनामशुचिहेतुत्व । सम्यग्दर्शनादि पुन-
र्भाव्यमान जीवस्यात्यतिकीं शुद्धिमाविर्भावयतीति तत्त्वतो भावनमशुचित्वानुप्रेक्षा । एवं ह्यस्य संस्मरतः
शरीरनिर्वृत्ता भवति निर्विण्णश्च जन्मोदवितरणाय चित्त समावृत्ते ।

आस्रवमंत्रनिर्जराग्रहणमनर्थकमुक्तत्वादिति चेन्न तद्गुणदोषान्वेषणपरत्वात् ॥ ७ ॥
स्यान्मतमास्रवसवरनिर्जरा वर्णिताः अतस्तासामिह पुनर्ग्रहणमनर्थकामिति तन्न । किं कारणं ? तद्गुणदोषा-
न्वेषणपरत्वात् । आस्रवदोषानुचिंतनमुद्देशार्थमास्रवोपाक्षेपः । आस्रवा हि इहामुत्र चापायप्रसक्ताः । महानदी
स्रोतोवेगतीक्ष्णाः इन्द्रियादयः । तद्यथा-प्रभूतयवकोशोदकप्रमादावगाहनादिगुणसंपन्नसहचारिणः मदाद्याः व-
लवतां गणाः हस्तिवधकीपु स्पर्शेन्द्रियप्रसक्तचित्ताः मनुष्याविधेयतामुपगतस्य वधवधनवाहनाकुशताडनपा-
र्णिगवातादि जनित तीव्रदुःखमनुभवति नित्यमेव च स्पृथस्य स्वच्छंदप्रविचारसुखस्य च वनवासस्यानुस्मरतो
महांतं खेदमवाप्नुवंत । तथैव च जिह्वेन्द्रियविषयलोलाः मृतहस्तिशरीरस्थस्रोतोवेगावगाहिवायसवत् व्यसन-

मुपनिपतति । घ्राणेंद्रियवङ्गताश्च औपधगंधलब्धपन्नगवाद्दिनिपातमिच्छन्ति । चक्षुरिन्द्रियविषयीकृताश्च दीपालोकनलोलपतगवद् व्यसनप्रतापाभिमुखा भवति । श्रोत्रेंद्रियविषयसगाकृष्टमनसोपि गीतध्वनिविषंग-
विस्मृततृणप्रसनहरिणवत् अनर्थोन्मुखा भवति । परत्र च नानाजातिषु बहुविधदुःखप्रख्यालितासु पर्यटन्ति । इत्येवमाद्यन्नवदोषदर्शनमास्त्रवानुप्रेक्षा । एव ह्यस्य चिंतयतः क्षमादिधर्मश्रयस्त्रबुद्धिर्न प्रच्यवते । सर्वे एते आस्रवदोषाः कूर्मवत्सवृतात्मनो न भवति यथा महार्णवे नावो विवरपिधानेऽसति क्रमाश्रितजल-
विप्लवे सति तदाश्रयाणां विनाशावश्यंभावी, छिद्रपिधाने च निरुपद्रवमभिलपितदेशांतरप्रापणं । तथा-

कर्मागमद्वारसंवरणे सति नास्ति श्रेयःप्रतिबंध इति संवरणगुणानुचितनं संव-
रानुप्रेक्षा ॥ ८ ॥ एव ह्यस्य चिंतयतः संवरे नित्योद्युक्तता भवति ।

निर्जरा वेदनाविपाक इत्युक्तं ॥ ९ ॥ सा द्वेषा अबुद्धिपूर्वा कुशलमूला चेति । तत्र नरकादिषु कर्मफलविपाकजा अबुद्धिपूर्वा साऽकुशलानुबंधा । परीपहजये कृते कुशलमूला सा शुभानुबन्धा च । इत्येवं निर्जराया गुणदोषभावना निर्जरानुप्रेक्षा । एव ह्यस्यानुस्मरतः कर्मनिर्जरायै वृत्तिर्भवति ।

लोकसंस्थानादिविधिव्याख्यातः ॥ १० ॥ समतादनंतस्यालोकाकाशस्य बहुमध्यदेशभाषिनो-
लोकस्य संस्थानादिविधिव्याख्यातः तत्त्वभावानुचितनं लोकानुप्रेक्षा । एवं ह्यस्याध्यवस्यतः तत्त्वज्ञानादि-
विशुद्धिर्भवति ।

रत्नत्रयस्वभावादिच्छाभस्य कृच्छ्रात्प्रातिपद्विः बोधिदुर्लभत्वं ॥ ११ ॥ उक्तच—

एगणिगोदसरीरे जीवा दन्वप्पमाणदो दिट्ठा ।

सिद्धे हि अणंतगुणा सव्वेण वितीदकालेण ॥ १ ॥

इत्यागमप्रामाण्यादेकस्मिन्निगोतशरीरे जीवाः सिद्धानामनंतगुणाः । एवं सर्वलोको निरंतरं निश्चितः
स्थायरैरतस्तत्र त्रसतावालिका समुद्रे पतिता वज्रसिकताकणिकेव दुर्लभा । तत्र च विकलेन्द्रियाणां भूयिष्ठत्वात्
पंचेन्द्रियता गुणेषु कृतज्ञतैव कृच्छ्रलभ्या । तत्र च तिर्यक्षु पशुमृगपक्षिसरीसृपादिषु बहुषु सत्सु मनुष्यभावश्च-
तुष्पथे रत्नरागिरिव दुरासदः, तत्प्रच्यवे पुनस्तदुपपत्तिर्दग्धतरुपुद्गलतद्वावापृत्तिवत् दुर्लभा, तल्लभाभे च कुदेशा-
नां हिताहितविचारणाविरहितपशुसमानमानवाकीर्णानां बहुत्वात् सुदेशः प्रापाणेषु मणिरिवासुलभः । लब्धपि
सुदेशे सुकुले जन्म कृच्छ्रलभ्यते, पापकर्मजीवकुलाकुलत्वात् लोकस्य । कुले हि जातिः प्रायेण शीलविनया-
चारसपत्तिकरी भवति । सत्यामपि कुलसंपदि दीर्घायुरिन्द्रियबलरूपनीरोगत्वादीनि दुर्लभानि । सर्वेष्वपि तेषु
लब्धेषु सद्धर्मप्रतिलाभो यदि न स्यात् व्यर्थं जन्म वदनमिव दृष्टिविकलं, तमेव कृच्छ्रलभ्य धर्ममवाप्य विषय-
सुखे रजनं भस्मार्थं चदनदहनमिव विफलं । विरक्तविषयसुखस्य तपोभावनाधर्मप्रभावनासुखमरणादिलक्षणः
समाधिर्दुस्वापः तस्मिन् सति बोधिलोभः फलवान् भवतीति चिंतनं बोधिदुर्लभत्वानुप्रेक्षा । एवं ह्यस्य
भावयतः बोधिं प्राप्य प्रमादो न कदाचिदपि भवति ।

जीवस्थानगुणस्थानानां गत्यादिषु मार्गणालक्षणो धर्मःस्वाख्यातः ॥१२॥ उक्तानि जीव-
स्थानानि गुणस्थानानि च तेषां गत्यादिषु मार्गणस्थानेषु स्वतत्त्वविचारणालक्षणो धर्मः जिनशासनं स्वाख्यातः
अत्राह—गत्यादय इत्युच्यते के पुनर्गत्यादय इत्यत्रोच्यते गतीन्द्रियकाययोगवेदकपायज्ञानसंयमदर्शनलेश्या-
भव्यसम्पक्त्वसंज्ञाहारकेषु मार्गणाः । गम्यत इति गतिः सा द्वेषा कर्मोदयकृता क्षायिकी चेति । कर्मोदय-
कृता चतुर्विधा व्याख्याता—नरकगतिः तिर्यग्गतिः मनुष्यगतिः देवगतिश्चेति । क्षायिकी मोक्षगतिः ।
इद्रस्य लिंगमिद्रेण सृष्टमिति वा इन्द्रिय तद्द्रव्यभावभेदेन द्विविधं सत् पंचधा वर्णित एकोन्द्रियद्वीन्द्रियत्रीन्द्रिय
चतुरिन्द्रियपंचेन्द्रियभेदेन तत्कर्मकृत, अतीन्द्रियत्वादात्मनः क्षायिकं । आत्मप्रत्युषचरितपुद्गलपिंडः कायः
तत्सवधिजीवः पड्विधः पृथिवीकायिकः अप्कायिकः तेजस्कायिकः वायुकायिकः वनस्पतिकायिकः त्रस-
कायिकश्चेति । त्रसस्थावरनामकर्मविशेषोदयापादिता एते भावाः । नामकर्मात्यंतोच्छेदादकायाः सिद्धाः ।

वीर्यांतरायक्षयोपगमलब्धवृत्तिर्वैर्यलब्धिर्योगः । तद्वत् आत्मनो मनोवाक्कायवर्गणालंबनः प्रदेशपरिस्पंदः उपयोगो योगः । स पचदशप्रकारः चत्वारो मनोयोगाः चत्वारो वाग्योगाः ऋष्य काययोगाश्चेति । योगसब-
धाभाव आत्मनः क्षायिकः । तत्र सत्यमनोयोगः मृषामनोयोगः सत्यमृषामनोयोगः असत्यमृषामनोयोगश्चेति चतुर्विधो मनोयोगः । सत्यवाग्योगः मृषावाग्योगः सत्यमृषावाग्योगः असत्यमृषावाग्योगश्चेति चतुर्विधो वाग्यो-
गः । औदारिककाययोगः औदारिकमिश्रकाययोगः वैक्रियिककाययोगः वैक्रियिकमिश्रकाययोगः आहारकका-
ययोगः आहारकमिश्रकाययोगः कर्मणकाययोगश्चेति सप्तविधः काययोगः । आत्मप्रवृत्तिसंमोहोत्पादो वेदः स
नोकपायविशेषोदयनिमित्तं त्रिविधः स्त्रीवेदः पुंवेदो नपुंसकवेदश्चेति । आत्मनि औपशमिकं क्षायिकं चापि
गतवेदत्व । चारित्रपरिणामकषणात् कपायः स चतुर्विधः क्रोधमानमायालोभलक्षणो व्याख्यातः । अकषायत्व-
मात्मनश्चौपशमिक क्षायिक वा । तत्त्वार्थान्वबोधो ज्ञान तत्पचविधमुद्दिष्ट । मिथ्यादर्शनोदयापादितकाल-
ष्यमज्ञान त्रिविध । व्रतसमितिकपायदर्शेन्द्रियधारणानुवर्तननिग्रहत्यागजयलक्षणः सयमः पचविधो ब्रह्मते ।
सयमः सयमासयमश्चात्तौ स च सर्वश्चारित्रमोहस्योदयोपशमात् क्षयोपशमात् क्षयाच्च भवति, तत्परिणामत्र-
यविरहित सिद्धत्वं क्षायिक । दर्शनावरणक्षयक्षयोपशमाविर्भूतवृत्तिरालोचनं दर्शनं तच्चतुर्विधमुपदिष्ट चक्षुर-
चक्षुरवधिकेवलदर्शनभेदात् । कषायश्लेषप्रकर्षाप्रकर्षयुक्ता योगवृत्तिर्लेस्या सा षड्विधा कृष्णनीलकपो-
ततेजःपद्मशुक्लविकल्पात् । शरीरनामोदयापादिता द्रव्यलेस्या । अलेश्यत्व क्षायिक । निर्वाणपुरस्कृतो
भव्यः तद्विपरीतोऽभव्यः तदुभय पारिणामिकं । विरहितभव्यत्वाभव्यत्वविकल्पो मुक्तः । तत्त्वार्थ-
श्रद्धानलक्षण सम्यक्त्वमुक्त दर्शनमोहस्योपशमात् क्षयोपशमात् क्षयाच्च भवति । सासादनसम्यक्त्वं अनं-
तानुबधिकपायोदयाद्भवतीत्यौदायिक, सम्यक्त्वमिथ्यात्वं क्षायोपशमिकं, मिथ्यात्वमौदायिक । शिक्षाक्रियाला-
पप्राही सज्ञी तद्विपरीतोऽसंज्ञी । तत्र सज्ञित्वं क्षायोपशमिक, असज्ञित्वमौदायिकं । तदुभयाभावः क्षायिकः ।
रूपभोगशरीरप्रायोग्यपुद्गलग्रहणमाहारकं । तत्राहारः शरीरनामोदयात् विग्रहगतिनामोदयाभावाच्च भवति ।
अनाहारः शरीरनामत्रयोदयाभावात् विग्रहगतिनामोदयाच्च भवति । तान्येतानि चतुर्दशमार्गणास्थानानि
तेषु जीवस्थानानां सत्ता विचिंत्यते । तिर्यग्गतौ चतुर्दशापि जीवस्थानानि संति । इतरासु तिसृषु द्वे द्वे
पर्याप्तकापर्याप्तकभेदात् । एकेन्द्रियेषु चत्वारि जीवस्थानानि । विकलेन्द्रियेषु द्वे द्वे, पंचेन्द्रियेषु चत्वारः,
पृथिव्यप्तेजोवायुकायिकेषु प्रत्येकं चत्वारि, वनस्पतिकायिकेषु षट्, त्रसकायिकेषु दश, मनोयोगे एक, जी-
वस्थानं सज्ञिपर्याप्तकं, वाग्योगे पच जीवस्थानानि द्वित्रिचतुरिन्द्रियपर्याप्तकसह्यसज्ञिपर्याप्तकनामानि, काय-
योगे चतुर्दश सति । स्त्रीवेदपुंवेदयोः प्रत्येकं चत्वारि जीवस्थानानि असंज्ञिसज्ञिपर्याप्तकापर्याप्तकाख्यानि ।
नपुंसकवेदे चतुर्दशापि सति । अवेदे एक जीवस्थानं सज्ञिपर्याप्तकसज्ञं । चतुर्ध्वेषु कषायेषु चतुर्दशापि
जीवस्थानानि संति । अकषाये एकमेव सज्ञिपर्याप्तकाख्यं । मस्यज्ञानश्रुताज्ञानयोश्चतुर्दशापि सति । विभ-
गमनःपर्ययज्ञानयोरेकमेव जीवस्थानं सज्ञिपर्याप्तकाख्यं । मतिश्रुतावधिज्ञानेषु द्वे जीवस्थाने संज्ञिपर्याप्तकापर्याप्त-
काख्ये, केवलज्ञाने एकमेव जीवस्थानं सज्ञिपर्याप्तकाख्यं । सामायिकलेदोपस्थापनपरिहारविशुद्धिसूक्ष्मसापराय-
यथाख्यातसयमासयमेषु एकमेव जीवस्थानं सज्ञिपर्याप्तकनामकं । असयमे चतुर्दशापि सति । अचक्षुदर्शने
चतुर्दशापि जीवस्थानानि सति । चक्षुदर्शने त्रीणि जीवस्थानानि चतुरिन्द्रियसह्यसज्ञिपर्याप्तकाख्यानि ।
तेषामेवाऽपर्याप्तका लब्धौ सति न निवृत्तौ । अवधिदर्शने द्वे जीवस्थाने संज्ञिपर्याप्तकापर्याप्तकसज्ञे ।
केवलदर्शने सज्ञिपर्याप्तकाख्यं । आवासु तिसृषु लेस्यासु चतुर्दशापि जीवस्थानानि संति । तेजःपद्मशुक्ल-
लेस्यासु द्वे जीवस्थाने संज्ञिपर्याप्तकापर्याप्तकनामनी । अलेश्यत्वे एक जीवस्थानं संज्ञिपर्याप्तकाख्यं । भव्येषु
अभव्येषु चतुर्दशापि जीवस्थानानि सति । औपशमिकक्षायिकक्षायोपशमिकसम्यक्त्वसासादनसम्यक्त्वेषु-
जीवस्थाने सज्ञिपर्याप्तकापर्याप्तकसज्ञे । सम्यङ्मिथ्यात्वे एकमेव सज्ञिपर्याप्तकाख्यं । मिथ्यात्वे चतुर्द-
शापि सति । सज्ञिषु द्वे जीवस्थाने पर्याप्तकापर्याप्तकनामनी । असज्ञिषु द्वादशावशिष्टानि । सह्यसज्ञित्वाऽभा-
वे एक जीवस्थानमपर्याप्तकाख्यं । कर्मोदयापेक्षयाहारे चतुर्दशापि सति । अनाहारे सप्ताऽपर्याप्तकस्था-

मानि । पर्याप्तक च केशलिसमुद्गाते अयोगकेवलिनि च कर्मोदयार्पणात् । सिद्धाः सर्वत्रातीतजविस्थानाः ।
 गुणस्थानानामपि तेष्वेव सत्ता विचार्यते—नरकगतौ नारकेषु पर्याप्तकेषु चत्वारि गुणस्थानानि
 आद्यानि । सप्तसु पृथिवीसु प्रथमायां पृथिव्यां अपर्याप्तकेषु द्वे गुणस्थाने मिथ्यादृष्ट्यसंयतसम्यग्दृष्टी ।
 इतरासु पृथिवीषु अपर्याप्तके एकमेव मिथ्यास्त्र । तिर्यग्गता तिर्यक्षु पर्याप्तकेषु पच गुणस्थानानि आद्यानि ।
 तेषामपर्याप्तकेषु त्रीणि गुणस्थानानि मिथ्यादृष्टिसासादनसम्यग्दृष्ट्यसंयतसम्यग्दृष्टिसंज्ञानि । तिरश्चीषु
 पर्याप्तिकासु पच गुणस्थानानि आद्यानि । अपर्याप्तिकासु द्वे आद्ये स्त्रीत्वेन प्रवेशाभावात् असयतसम्यग्दृ-
 ष्ट्यभावः । मनुष्यगतौ मनुष्येषु पर्याप्तकेषु चतुर्दशापि गुणस्थानानि भवति । अपर्याप्तकेषु त्रीणि
 गुणस्थानानि मिथ्यादृष्टिसासादनसम्यग्दृष्ट्यसयतसम्यग्दृष्ट्याख्यानि । मानुषीपर्याप्तिकासु चतुर्दशापि
 गुणस्थानानि सति भावलिङ्गापेक्षया, द्रव्यालिङ्गापेक्षेण तु पचाद्यानि । अपर्याप्तिकासु द्वे आद्ये सम्य-
 क्त्वेन सह स्त्रीजननाभावात् । तिर्यङ्मनुष्येषु भवापर्याप्तकेषु एकमेव गुणस्थान आद्यं । देवगतौ
 भयनघासिव्यंतरज्योतिष्कदेवेषु पर्याप्तकेषु चत्वारि गुणस्थानानि आद्यानि । अपर्याप्तकेषु द्वे आद्ये
 तदेवीषु सौधर्मैशानकल्पवासिदेवीषु च एषः क्रमः । सौधर्मैशानादिषु लपरिमप्रैवेयकातेषु चत्वारि गुणस्था-
 नानि आद्यानि । अपर्याप्तकेषु त्रीणि मिथ्यादृष्टिसासादनसम्यग्दृष्ट्यसयतसम्यग्दृष्टिनामानि । अनुदिशानु-
 स्तरविमानवासिषु पर्याप्तापर्याप्तकेषु च एकमेव गुणस्थानं, असयतसम्यग्दृष्टिसंज्ञं । एकद्वित्रिचतुरिन्द्रि-
 याऽसंज्ञिपंचैन्द्रियेषु एकमेवगुणस्थानमाद्यं । पंचैन्द्रियेषु सज्ञिषु चतुर्दशापि संति । पृथिवीकायादिषु
 बनस्पत्यंतेषु एकमेव प्रथमं । त्रसकायिकेषु चतुर्दशापि सति । सत्यमनोयोगेऽसत्यमृषामनोयोगे च
 संज्ञिमिथ्यादृष्ट्यादयः क्षीणकषायवीतरागछद्मस्थांताः । असत्यमृषावाग्योगे द्वैन्द्रियादयः सयागकेवल्य-
 ताः । सत्यवाग्योगे संज्ञिमिथ्यादृष्ट्यादयः सयोगिकेवल्यताः । मृषावाग्योगेसत्यमृषावाग्योगे च संज्ञिमिथ्यादृष्टि-
 प्रभृतयः क्षीणकषायवीतरागछद्मस्थांताः । औदारिककाययोगे त्रयोदश गुणस्थानानि सयोगिकेवल्यतानि ।
 औदारिकमिश्रकाययोगे चत्वारि गुणस्थानानि मिथ्यादृष्टिसासादनसम्यग्दृष्ट्यसंयतसम्यग्दृष्टिसयोगिकेव-
 ल्यसंज्ञानि । वैक्रियिककाययोगे चत्वारि गुणस्थानानि आद्यानि । वैक्रियिकमिश्रकाययोगे त्रीणि तान्येव
 सम्यग्मिथ्यात्ववर्जितानि । आहारककाययोगमाहारकमिश्रकाययोगयोरेकमेव गुणस्थानं प्रमत्तसयताख्यं ।
 कर्मणकाययोगे चत्वारि गुणस्थानानि मिथ्यादृष्टिसासादनसम्यग्दृष्ट्यसंयतसम्यग्दृष्टिसयोगिकेवल्यख्यानि ।
 ज्योने गुणस्थानमेकं । स्त्रीवेदपुंवेदयोरसज्ञिपंचैन्द्रियादयः अनिवृत्तिवादरसापरायिकांताः । नपुंसकवेदे
 एकैन्द्रियप्रभृतयः अनिवृत्तिवादरसापरायिकांताः । नारकाश्चतुर्षु स्थानेषु नपुंसकवेदे । तिर्यच एकैन्द्रिया-
 दयः चतुरिन्द्रियांताः शुद्धे । नपुंसकवेदे असंज्ञिपंचैन्द्रियादयः सयतासयतांताः । तिर्यचस्त्रिषु वेदेषु, मनुष्याः
 त्रिषु वेदेषु, मिथ्यात्वादयः अनिवृत्तिवादरसापरायिकावसानाः । ततः परे मनुष्या अवेदाः । देवाश्चतुर्षु
 स्थानेषु स्त्रीपुंवेदयोः ज्ञेयाः । क्रोधमानमायासु एकैन्द्रियादयः अनिवृत्तिवादरसापरायिकावसानाः ।
 छेभकषाये त एव सूक्ष्मसांपरायिकाताः ततः परे अकषायाः । मत्यज्ञानश्रुताज्ञानयोरेकैन्द्रियादयः
 सासादनसम्यग्दृष्ट्यंताः, विभंगज्ञाने संज्ञिमिथ्यादृष्टयो वा सासादनसम्यग्दृष्टयो वा पर्याप्तका भवति
 माऽपर्याप्तकाः । सम्यग्मिथ्यादृष्टयः त्रिषु ज्ञानेषु अज्ञानमिश्रेषु वर्तते कारणसदृशत्वात् कार्यस्य । मतिश्रुता-
 धिज्ञानेषु असयतसम्यग्दृष्टिप्रभृतयः क्षीणकषायवीतरागछद्मस्थांताः । मनःपर्ययज्ञाने प्रमत्तसयतादयः
 क्षीणकषायवीतरागछद्मस्थांताः । केवलज्ञाने द्वे गुणस्थाने सयोगायोगिसंज्ञे । सामायिकछेदोपस्थापनशुद्धिसं-
 यमयोः प्रमत्तसंयतादयः अनिवृत्तिवादरसापरायिकान्ताः । परिहारविशुद्धिसयमे द्वे गुणस्थाने, प्रमत्ताप्रमत्तलं-
 क्षणे । सूक्ष्मसापरायसयमे एकमेव गुणस्थानं सूक्ष्मसापरायशुद्धिसंयमाख्यं । यथाख्यातविहारशुद्धिसयमे
 चत्वारि गुणस्थानानि उपशातकषायक्षीणकषायसयोग्ययोगसंज्ञानि । संयमासंयमे एकमेव गुणस्थाने सय-
 तासंयताख्यं । असयमे चत्वारि गुणस्थानान्याद्यानि । चक्षुर्दर्शने चतुरिन्द्रियादयः क्षीणकषायवीतरागछद्म-
 स्थांताः । अचक्षुर्दर्शने एकैन्द्रियादयः क्षीणकषायवीतरागछद्मस्थांताः । अवधिदर्शने असंयतसम्यग्दृष्टया-
 दयः क्षीणकषायंताः । केवलदर्शने द्वे गुणस्थाने अते । आद्यासु तिसृषु लेश्यासु एकैन्द्रियादयः असयत्-

सम्यग्दृष्टयताः । तेजःपद्मलेश्ययोः संज्ञिमिथ्यादृष्टिप्रभृतयः अप्रमत्तावसानाः । शुक्लेश्यार्यां सञ्जिमिथ्या-
दृष्टिप्रभृतयः संयोगिकेवल्यताः । अलेश्या अयोगिकेवलिनः । भव्यत्वे चतुर्दशापि गुणस्थानानि सति ।
अभव्यत्वे प्रथममेव । क्षायिकसम्यक्त्वे असयतसम्यग्दृष्ट्यादयः अयोगिकेवल्यताः । वेदकसम्यक्त्वे असं-
वृतसम्यग्दृष्ट्यादयः अप्रमत्ताताः । औपशमिकसम्यक्त्वे असंयतसम्यग्दृष्ट्यादयः उपशांतकषायांताः ।
सासादनसम्यङ्मिथ्यात्वेपु एकमेव प्रत्येक । नारकेषु प्रथमायां पृथिव्यां क्षायिकवेदकौपशमिकसम्यक्त्वाः
असयतसम्यग्दृष्टय । इतरासु, भूमिकेषु वेदकौपशमिकसम्यक्त्वाः तिर्यक्षु असयतसम्यग्दृष्टिस्थाने क्षायिक-
वेदकौपशमिकसम्यक्त्वानि सति । सयतासयतस्थाने क्षायिकसम्यक्त्व नास्ति इतरद्वयमस्ति भोगभूमा-
वेवोत्पादात् । तिरश्चीषु उभयोरपि स्थानयोः क्षायिकसम्यक्त्व नास्ति । मनुष्यस्य क्षपणामारब्धवतः पुरु-
पल्लिगेनैव वृत्ते, इतरद्वितयमस्ति । मनुष्येषु असंयतसम्यग्दृष्टिसयतासयतसयतस्थानेषु क्षायिकवेदकौपश-
मिकसम्यक्त्वानि सति । भवनवासिव्यतरज्योतिष्कदेवेषु तद्वेत्त्रीपु सौधर्मैगानकल्पवासिनीषु देवीषु चाऽसंयतस-
म्यग्दृष्टिस्थाने क्षायिकसम्यक्त्वं नास्ति इतरद्वितयमस्ति । सौधर्मादिषु उपरिमत्रैवेयकांतेषु क्षायिकवेदकौ-
पशमिकसम्यक्त्वानि संति । अनुदिशानुत्तरविमानवासिदेवेषु क्षायिकवेदकसम्यक्त्वे स्तः । औपशमिक चास्ति
उपशमश्रेण्या मृतानां तत्सभवात् । संज्ञित्वे सञ्जिमिथ्यादृष्ट्यादयः क्षीणकषायांताः । असञ्जित्वे एकोद्रियादयः
असंज्ञिपंचेंद्रियाताः तदुभयाभावे द्वे गुणस्थाने अंत्ये । आहारे एकोद्रियादयः संयोगिकेवालिपर्यंताः
अनाहारे पंचगुणस्थानानि । विग्रहगतौ मिथ्यादृष्टिसासादनसम्यग्दृष्ट्यसंयतसम्यग्दृष्टयः । प्रतरलोकपूर-
रणयोः संयोगिकेवलिनोऽयोगिकेवलिनश्च । सिद्धा व्यतीतगुणस्थाना इत्येवमादिलक्षणो धर्मो निःश्रेयसप्राप्ति-
हेतुरहो भगवद्भिरर्हद्भिः स्वाख्यात इति चिंतनं धर्मस्वाख्यातत्वानुप्रेक्षा । एवं ह्यस्य चिंतयतः धर्मा-
नुरागात् सदा प्रतिर्यक्तो भवति । एव नित्यत्वाद्यनुप्रेक्षासन्निधाने उत्तमक्षमादिधारणान्महान्सवरौ भवति ।

स्वाख्यात इति युच्प्रसंग इति चेन्न प्रादिवृत्तेः ॥ १३ ॥ स्यान्मत सुना योगे अकृच्छार्थे
युचा भवितव्यमिति तन्न किं कारणं-प्रादिवृत्तेः । शोभन आख्यातः स्वाख्यातः इति प्रादिलक्षणा वृत्तिर्भवति ।

अनुप्रेक्षा इति भावसाधनत्वे बहुवचनविरोधः ॥ १४ ॥ अयमनुप्रेक्षाशब्दो यदि भावसा-
धनः, बहुवचनं नोपपद्यते तस्यैकत्वात् ।

कर्मसाधनत्वे सामानाधिकरण्याभावः ॥ १५ ॥ स्यात् कर्मसाधनत्वं एवमपि युज्यते बहुव-
चन सामानाधिकरण्य तु नोपपद्यते अन्या ह्यनुप्रेक्षा अन्यदनुचितनमिति । अथानुचितनमेवानुप्रेक्षा एव-
मपि लिंगवचनभेदविरोधः ।

न वा कृदभिहितस्य द्रव्यवद्भावात् ॥ १६ ॥ नैष दोषः । किं कारणं ? कृदभिहितस्य द्रव्यवद्भा-
वात् । कृदभिहितो भावो हि द्रव्यवद्भवति यथा पाकः पाकौ पाका इति तथाऽनुप्रेक्षितव्यार्थभेदान् भावस्य
भेदे विवक्षिते बहुवचन न्यायप्राप्तं ।

सामानाधिकरण्यसिद्धेश्चोभयोः कर्मसाधनत्वात् ॥ १७ ॥ सामानाधिकरण्यं च सिध्य-
ति कृत उभयो कर्मसाधनत्वात् । अनुप्रेक्ष्यते इत्यनुप्रेक्षाः । अनुचितयते इत्यनुचितनं । अनित्यादिस्व-
तत्त्वं ह्यनुचित्यमानमनुप्रेक्ष्याव्यपदेशभागभवति । कथं कर्मण्यनः “युद्ध्या बहुलमिति” यथा निरदनमवसे-
चनमिति । एवमपि लिंगसंख्यभेदो नापपद्यते ? उपात्तलिंगसख्याना परस्परामिसवधो युज्यते यथा गावो
धनमिति । अय धर्मोपदेशात् प्रागनुप्रेक्षाः किमर्थं नोक्ताः ?

मध्येनुप्रेक्षावचनं उभयनिमित्तत्वात् ॥ १८ ॥ अनुप्रेक्षावचन मध्ये क्रियते कुतः ? उभय-
निमित्तत्वात् अनुप्रेक्षा हि भावयन् उत्तमक्षमादींश्च परिपाठयति परीषहाश्च जेतुमुत्सहते ।

व्याख्याता अनुप्रेक्षाः संवरहेतुः परीषहजय इत्युक्तमतस्तान्याचक्षमहे । आह व्याख्यास्यति भवा-

निदमेव तावद्वक्तव्यं किमर्थमेते सद्यते ? किमेवां पारिभाषिकी सज्ञा उत्तान्वर्था ? इत्यत्रोच्यते—

मार्गाच्यवननिर्जरार्थं परिषोढव्याः परीषहाः ॥ ८ ॥

परीषहाऽमहत्त्वादन्यर्थसंज्ञा ॥१॥ सज्ञा च नाम यतो न लधीयसी । कुत एतत् ? लघ्वर्थं संज्ञाकरणमिति तत्र महत्याः संज्ञायाः करणे एतत्प्रयोजनमन्यर्थसंज्ञाः परीषहा इति यावत् । यथा विज्ञायते तद्विभाव्यते ।

प्रकरणात् संवरणमार्गप्रतिपत्तिः ॥ २ ॥ संवरो हि प्रकृतः अतस्तदभिसंबंधान्नोक्षपदप्रापक-संवरमार्गप्रतिपत्तिरिह वेदितव्याः ।

तदच्यवनार्थो निर्जरार्थश्च परीषहजयः ॥ ३ ॥ कर्मागमद्वाराणि संवृण्वन्तो जैनेद्रान्मार्गान्मा-थ्योष्महीति पूर्वमेव परीषहान् विजयन्ते जितपरीषहाः संत तैरनभिभूयमानाः प्रधानसंवरमाश्रित्याऽप्रति-वधनक्षपकश्रेण्यारोहणसामर्थ्यं श्रुतिपद्याभिन्नोत्साहाः सकलसापरायिकप्रंध्वसनशक्तयो ज्ञानध्यानपरशुभिः छिन्नमूलानि कर्माणि विघ्न्य प्रस्फोटितपक्षरेणवइव पतत्रिणः ऊर्ध्वं व्रजन्ति इत्येवमर्थं परिषोढव्याः परी-षहाः । “सोढ” इति पत्राप्रतिषेधः । यद्येवमुच्यतां के परीषहाः ? कियतो वेत्यतइदमाह—

क्षुत्पिपासाशीतोष्णदंशमशकनाग्न्यारतिस्र्चर्यानिषद्याशय्याक्रोशवध-याचनालाभरोगतृणस्पर्शमलसत्कारपुरस्कारप्रज्ञाज्ञानादर्शनानि ॥ ९ ॥

क्षुधादयो द्वाविंशतिः परीषहाः ॥ १ ॥ त एते बाह्याभ्यन्तरद्रव्यपरिणामाः शारीरमानसप्रकृष्ट-पीडाहेतवः क्षुधादयो द्वाविंशतिः परीषहा प्रत्येतव्याः । तद्विजये विदुषा सयतेन मोक्षार्थिना प्रतियत्नः कार्यः । तद्यथा—

प्रकृष्टक्षुदग्निप्रज्वलने धृत्यंभसोपशमः क्षुज्जयः ॥ २ ॥ निवृत्तसर्वसंस्कारविशेषस्य शरीरमात्रोपकरणसं-तुष्टस्य तपःसयमविलोप परिहरतः कृतकारितानुमतसंकल्पितोद्दिष्टक्लिष्टक्रयागतप्रत्यात्तपूर्वकर्मपश्चात्कर्मदश-विधदोषप्रमुक्तैपणस्य देशकालजनपदव्यवस्थापेक्षस्यानगनाध्वरोगतपःस्वाध्यायश्रमवेलातिक्रमावर्मादर्या-सद्व्योदयादिभ्यः नानाहारेधनोपरमे जठराग्निदाहिनी मारुता लोलिताग्निशिखेव समताच्छरीरैर्द्रियहृदयसक्षोभ-करी क्षुवोत्पद्यते तस्याः प्रतीकार अकाले सयमविरोधिभिर्वा द्रव्यैः स्वयमकुर्वतोन्येन क्रियमाणमसेव-मानस्य मनसा वानभिसदधतः, दुस्तेरय वेदना महाश्च कालो दीर्घा हे तिविपाद अनापद्यमानस्य त्वग-स्थिसिरावतानमात्रकलेवरस्यापि सतः आवश्यकक्रियादिषु नित्योद्यतस्य क्षुद्वशाप्राप्तानर्थकारकवधनस्थम-नुष्यपजरगततिर्यक्प्राणिनः क्षुदभ्यर्दितान् परतन्नानपेक्षमाणस्य ज्ञानिनो धृत्यंभसा सयमकुभधारितेन क्षुदाग्निं शमयतः तत्कृतपीडां प्रत्यवगणयन् क्षुज्जय इत्युच्यते ।

उदन्योदीरणहेतूपनिपाते तद्वशाप्राप्तिः पिपासासहनं ॥ ३ ॥ स्नानावगाहनपरिषेकत्यागि-नः पतत्रिवदध्रुवांसनावस्थस्यातिलवणस्निग्धरूक्षविरुद्धाहारैश्चैवमातपीपत्तज्वरानशनादिभिरुदीर्णां शरीरै-द्रियोन्मायिनीं पिपासां प्रत्यनाद्रियमाणप्रतीकारमनसः निदावे पटुतपनकिरणसतापिते अटव्यामासन्ने-ध्वपि हृदेषु अष्कायिकजीवपरिहारच्छया जलमनादधानस्य सलिलसेकविवेकम्लाना लतेव ग्लानिमुपगतां गात्रयष्टिमवगणय्य तपःपरिपालनपरस्य भिक्षाकालेपि इगिताकारादिभिः योग्यमपि पानमचोदयतः धैर्य-कुंभावधारितशैलसुगधिप्रज्ञातोयेन विध्यापयतः तृष्णाग्निशिखां संयमपरत्वं पिपासासहनमित्यवसीयते ।

पृथग्वचनमेकाध्यादिति चेन्न सामर्थ्यभेदात् ॥ ४ ॥ स्यादेतत् क्षुत्पिपासयोः पृथग्वचन-मनर्थक कुत एकार्थ्यादिति ? तन्न किं कारणं ? सामर्थ्यभेदात् । अन्याद्धि क्षुधः सामर्थ्यमन्यत्पिपासायाः ।

अभ्यवहारसामान्यादिति चेन्नाधिकरणभेदात् ॥ ५ ॥ स्यान्मत्तं अभ्यवहारसामान्यात् एका

र्थमिति ? तदयुक्तं कुतः अधिकरणभेदात् । अन्यद्वि क्षुधः प्रतीकाराधिकरणं अन्यत्पिपासायाः ।

शैत्यहेतुसन्निधाने तत्प्रतीकारानभिलाषात् संयमपरिपालनं शीतक्षमा ॥६॥ परित्यक्तवाससः पक्षिवदनवधारितालयस्य शरीरमात्राधिकरणस्य शिशिरवसंतजलदागमादिवनवृक्षमूलपथिगुहांदिषु पतितप्रालेयलेशतुपारलवव्यतिकरशिशिरपवनाभ्यासहतमूर्तेः तत्प्रतिक्रियासमर्थद्रव्यांतराग्न्याद्यनाभिसंधानात् नारकदुःसहशीतवेदानुस्मरणात् तत्प्रतीकारचिकीर्षाया परमार्थविलोपभयात् विद्यामत्रौपधपर्णवल्कलत्वकृतृणाजिनादिसंबंधाव्यावृत्तमनसः परकीयमेव देहं मन्यमानस्य धृतिविशेषप्रावरणस्य गर्भागारेषु धूपप्रवेकप्रकरप्ररूपितप्रदीपप्रभवेषु वरांगनानवयौवनौष्णघनस्तननितवभुजातरतर्जितशीतेषु निवासं सुरतसुखरसाकरमनुभूतमसारत्वावबोधादस्मरतः विषादविरहितस्य संयमपरिपालनं शीतक्षमेति भाष्यते ।

दाहप्रतीकारकांक्षाभावाच्चारित्ररक्षणमुष्णसहनं ॥ ७ ॥ ब्रह्मेण पटीयसा भास्करकिरणसमूहेन संतापितशरीरस्य तृष्णानशनपित्तरोगघर्मश्रमप्रादुर्भूतोष्णस्य स्वेदशोषदाहाम्यर्दितस्य जलभवनजलावगाहनालेपनपरिषेकाद्वावनीतलनीलोत्पलकदलीपत्रोत्क्षेपमारुतजलतूलिकाचदनचन्द्रपादकमलकल्हारादिपूर्वानुभूतशीतलद्रव्यप्रार्थनापेतचेतसः उष्णवेदनः अतितीव्रा बहुकृत्वः परवशादवाप्ता इदं पुनस्तपो मम कर्मक्षयकारणमिति ताद्विरोधिनीं क्रिया प्रत्यनादराच्चारित्ररक्षणमुष्णसहनमिति समान्नायते ।

दंशमशकादिवाधासहनमप्रतीकारं ॥ ८ ॥ प्रत्याख्यातशरीराच्छादनस्य क्वचिदपि अप्रतिबद्धावसतः परकृतायतनगुहागह्वरादिषु रात्रौ दिवा वा दंशमशकमक्षिकाषिकश्लुकपुत्तिकायूकमत्स्यकुण्ठीटपिपीलिकावृश्चिकादिभिः तीक्ष्णपातैर्भक्ष्यमाणस्यातितीव्रवेदनोत्पादकैः अव्यधितमनसः स्वकर्मविपाकमनुचितयतोविद्यामत्रौपधादिभिः तन्निवृत्तिं प्रति निरस्तुकस्य आशरीरपतनादपि निश्चितात्मनः परबलप्रमर्दनं प्रति प्रवर्तमानस्य मदाधगधमिंधुरस्य रिपुजनप्रेरितविविधशस्त्रप्रतिघातादपराङ्मुखस्य निःप्रत्युहविजयोपलंभनमिव कर्मागतप्लुतनापराभवं प्रत्यप्रयतनं दंशमशकादिवाधासहनमप्रतीकारमित्याख्यायते ।

दंशमशकमात्रप्रसंग इतिचेन्नोपलक्षणार्थत्वात् ॥ ९ ॥ स्यान्मत दंशमशकस्यैव वाधाकारणस्य ग्रहणं प्राप्नोतीति ? तन्न किं कारण उपलक्षणार्थत्वात् । दंशनपरितापकारस्य सर्वस्यैवेदं उपलक्षणं । यथा काकेश्यो रक्ष्यतां सर्पिरित्युपघातकोपलक्षणं ।

यद्येवमन्यतरग्रहणं ॥ १० ॥ यद्येवमन्यतरग्रहणमेव कर्तव्यं ?

अन्यतरोपादाने स्वरूपग्रहणप्रसंगात् ॥ ११ ॥ द्वितीयवचनमुपलक्षणं संपद्यते ।

जातरूपधारणं नाग्न्यं ॥ १२ ॥ गुप्तिसमित्यविरोधिपरिग्रहनिवृत्तिपरिपूर्णब्रह्मचर्यमप्रार्थिकमोक्षसाधनचारित्रानुष्ठानं यथाजातरूपं अमस्कृतमविकार मिथ्यादर्शनाविष्टविद्विष्ट परममांगल्यं नाग्न्यमभ्युपगतस्य स्त्रीरूपाणि निद्याशुचिर्वाभस्तक्कुणपभावेन पश्यतो वैराग्यभावनावरूपमनोविक्रियस्याऽसभावितमनुप्यत्वस्य नाग्न्यदोषासस्पर्शनात्परीपहजयसिद्धिरिति जातरूपधारणं उत्तमं श्रेयःप्राप्तिकारणमित्युच्यते । इतरे पुनर्मनोविक्रियां निरोद्धुमसमर्थास्तत्पूर्विकां सगविकृतिं निगूहितकामाः कौपीनफलकचीवराद्यावर्णमातिष्ठंत अतेश्चसवरणार्थमेव तन्न कर्मसवरणकारणं ।

संयमे रतिभावादरतिपरीपहजयः ॥ १३ ॥ संयतस्य क्षुधाद्यावाधासयमपरिरक्षणैर्द्रियदुर्जयत्वव्रतपरिपालनमारगौरवसर्वदाप्रमत्तत्वंदंशभाषातरानभिज्ञत्वाविषमचपलसत्वप्रचुरभीमदुर्गनियतैकविहारत्वादिभिररतिं प्रादुष्यती धृतिविशेषान्नवारयत. संयमरतिभावनाद्विषयसुखरतिर्विषाहारसेवेव विपाककटुकैति चितयतः रतिपरिवाधाभावादरतिपरीपहजय इति निश्चियते ।

सर्वेषामरतिकारणत्वात् पृथगरतिग्रहणानर्थक्यमिति चेन्न क्षुधाद्यभावेपि मोहोदयात्-

स्पष्टवृत्तेः ॥ १४ ॥ स्यादेतन् क्षुधादीनां सर्वेषां अरतिहेतुत्वात् पृथगरतिग्रहणं अनर्थकमिति ? तन्न किं कारण । क्षुधाद्यभावेपि मोहोदयात्तत्प्रवृत्तेः । मोहोदयाकुलितचतसो हि क्षुधादिवेदनाभावेपि सयमऽरतिरूपजायते ।

वरांगनारूपदर्शनस्पर्शनादिविनिवृत्तिः स्त्रीपरीषहजयः ॥ १५ ॥ एकांति आरामभवनादि-प्रदेशे रागद्वेषयौवनदर्परूपमदविभ्रमोन्मादमद्यपानावेशादिभिः प्रमदासु बाधमानासु तदक्षिवक्त्रभ्रूविकार-शृंगारकोरविहारविलासलीलाविजृम्भकटाक्षविक्षेपसुकुमारस्निग्धमृदुपीनोन्नतस्तनकलशानिताताम्रोदरपृथुजघनरूपगुणाभरणगंधवल्त्रमाल्यादिप्रतिनिगृहीतमनोप्लुतेर्दर्शनस्पर्शनाभिलाषानिरुत्सुकस्य स्निग्धमृदुविशदकु-माराभिधानतंत्रीवंशमित्रातिमधुरगीतश्रवणनिमित्तादरश्रोत्रस्य ससारणव्यसनपातालावगाढदुःखरौद्रार्तकुटि-लभ्यायिनः स्त्रैणानर्थविनिवृत्तिः स्त्रीपरीषहजय इति कथ्यते । अन्यवादिपरिकल्पिता देवताविशेषाः ब्रह्मा-दयः तिलोत्तमादेवगाणिकारूपसंदर्शनलोललोचनविकाराः स्त्रीपरीषहपकान्नोद्भृत्तमात्मान समर्थाः ।

ब्रज्यादोपनिग्रहचर्याविजयः ॥ १६ ॥ दीर्घकालाभ्यस्तगुरुकुलब्रह्मचर्यस्याधिगतबधमोक्षपदार्थ-तत्स्वस्य कषायनिग्रहपरस्य भावनापि तमतेः सयमायतनभाक्तेहेतोर्देशातरातिथेः गुरुणाभ्यनुज्ञातस्य नाना-जनपदव्याहाराव्यहाराभिज्ञस्य ग्रामे एकरात्र नगरे पंचरात्र प्रकर्षेणावस्थातव्यमित्येव सयतस्य वायोरिव निः-संगतामुपगतस्य देशकालप्रमाणोपेतमध्वगमनमनुभवतः क्लेशक्षमस्य भीमाटवीप्रदेशेषु निर्भयत्वात् सिंहस्येव सहायकृत्यमनपेक्षमाणस्य पुरुषकर्कशकटकादिव्यधनजातपादखेदस्यापि सतः पूर्वोचितयानवाहनादिगम-नमस्मरतः सम्यग्ब्रज्यादोप परिहरतः चर्यापरीषहजयो वेदितव्यः ।

सकल्पितासनादविचलनं निषद्यातितिक्षा ॥ १७ ॥ स्मशानोद्यानशून्यायतनगिरिगुहागह्व-रादिषु अनभ्यस्तपूर्वेषु विदितसंयमक्रियस्य धैर्यसहायस्योत्साहवतां निषद्यामधिरूढस्य प्रादुर्भूतोपसर्गरोगवि-कारस्यापि सतः तत्प्रदेशादविचलतः मन्त्रविद्यालक्षणप्रतीकाराननपेक्षमाणस्य क्षुद्रजतुप्रायविषयदेशाश्र-यात्काष्ठोपलवन्निश्चलस्यानुभूतमृदुकुप्यास्तरणादिस्पर्शसुखमधिगणयतः प्राणिपीडापरिहारोद्यतस्य ज्ञानध्यान-साधनार्थानधियः संकल्पितवीरासनोत्कुटिकासनादिरतेरासनदोषजयान्निषद्यातितिक्षेत्याख्यायते ।

आगमोदितशयनात् अप्रच्यवः शय्यासहनं ॥ १८ ॥ स्वाध्यायध्यानाध्वश्रमपरिखेदितस्य मौहूर्तिकीं खरविषमप्रचुरशर्कराकपालशकटातिशीतोष्णेषु भूमिप्रदेशेषु निद्रामनुभवतः यथाकृतैकपार्श्वद-डायतादिशायिनः सजातवाधाविशेषस्य सयमार्थमस्पंदमानस्यानुतिष्ठतः व्यतरादिभिर्वा वित्रस्यमानस्य पलायन प्रति निरुत्सुकस्य मरणभयनिर्विशकस्य निपतितदारुव्यधपगतासुवच्चापरिवर्तमानस्य द्वीपशार्दू-लमहोरगादिदुष्टसत्त्वप्रचरितोऽयं प्रदेशोऽचिरादतो निर्गमनं श्रेयः, कदा नु रात्रीर्विषसतीति विपादमना-दधानस्य सुखप्राप्तावप्यपरितुष्यतः पूर्वानुभूतनवनीतमृदुशयनरतिमनुस्मरत.सम्यगागमोदितशयनादप्रच्य-वः शय्यासहनमिति प्रत्येतव्यम् ।

अनिष्टवचनसहनमाक्रोशपरीषहजयः ॥ १९ ॥ तीव्रमोहविष्टमिथ्यादृष्ट्यार्थम्लेच्छखलपापा-च्चारमत्तोदृप्तशक्तिप्रयुक्तमाशब्दधिकाररूपावज्ञानाक्रोशादीन्, कर्णविवरे चरणात्, हृदयशूलोद्भावनान्, क्रोधज्वलनशिखाप्रवर्धनकरानप्रियान्, शृण्वतोऽपि दृढमनसः, भस्मसात्कर्तुमपि समर्थस्य परमार्थावगाहित-चेतसः, शब्दमात्रश्राविणस्तदर्थविक्षणाविनिवृत्तव्यापारस्य, स्वकृतांशुभकर्मोदयो ममैष यतोऽमीप्रा मा प्रति द्वेष इत्येवमादिभिरुपायैरनिष्टवचनसहनमाक्रोशपरीषहजय इति निर्णयते ।

मारकेष्वमर्षापोहभावनं वधमर्षणं ॥ २० ॥ ग्रामोद्यानाटवीनगरेषु नक्तं दिवा चैकाकिनो निरावरणमूर्तेः समतात्पर्यटङ्गिश्चौराक्षसम्लेच्छशवरपरुषवधिरपूर्वापकारिद्विपत्परलिङ्गिभिराहितकोधैस्ताड-नाकर्षणवधनशस्त्राभिधातादिभिर्मार्यमाणस्याप्यनुपन्नवैरस्यावश्यप्रपातुकमेवेदं शरीर कुशलद्वारेणानेना-पनीयते न मम व्रतशीलभावनाभ्रसनमिति भावशुद्धस्य दह्यमानस्यापि सुगधमुत्सृजतश्चंदनस्येव शुभपरि-

णामस्य स्वकर्मनिर्जरामभिसंदधानस्य दृढमते. क्षमौषधिवलस्य' मारकेषु सुदृष्टिवामर्षापोहभावनं वधमर्ष-
णमित्यान्नायते ।

प्राणाल्ययेप्याहारादिषु दीनाभिधाननिवृत्तिर्याचनाविजयः ॥ २१ ॥ क्षुवाभ्वपरिश्र-
मतपोरोगादिभि. प्रच्याव्रतवीर्यस्य, शुष्कपादपस्येव निरार्द्रमूर्त्तैरुन्नतास्थिन्नायुजालस्य निम्नाक्षिपुटपरि-
शुष्कावरोष्ठक्षामपांडुकपोलस्य, चर्मवत्सकुचितागोपागत्वचः, शिथिलजानुगुल्फकाटिवाहुयत्रस्य, देश-
कालक्रमोपपन्नकल्पादायिनः, वाच्यमस्य मौनिसमस्य वा शरीरसंदर्शनमात्रव्यापारस्य, उज्झितमदस्य
प्रज्ञाख्यापनमनसः प्राणाल्ययेप्याहारवसातिभेषजानि दीनाभिधानमुखवैवर्ण्यार्गसंज्ञादिभिरयाचमानस्य
रत्नवणिजो मणिसदृशनिमिव स्वशरीरप्रकाशनमकृपणं मन्यमानस्य वदमान प्रति स्वकरविकशनमिव
पाणिपुटभारणमदीनमिति, गणयतः यांचनसहनमवसीयते । अद्यत्वे पुनः कालदोषादीनानाथपाखण्डि-
वहुले जगत्यमार्गज्ञैरनात्मविद्भिर्यांचनमनुष्ठीयते ।

अलाभेऽपि लाभवत्सतुष्टस्यालाभविजयः ॥ २२ ॥ वायुवदनेकदेशचारिणः अप्रकाशित-
वीर्यस्याभ्युपगतैककालभोजनस्य सकृन्मूर्त्तिसदृशनव्रतकालस्य देहीति असम्यक्प्रयोगादुपरतस्या-
नुपात्तविग्रहप्रतिक्रियस्याद्येदं श्वश्वेदमिति व्यपेतसंकल्पस्य एकस्मिन् ग्रामे अलब्ध्वा ग्रामातरान्वेषण-
निरुत्सुकस्य पाणिपुटमात्रपात्रस्य, बहुषु दिवसेषु बहुषु च गृहेषु भिक्षामनवाप्याप्यसक्लिष्टचेतसः नाय
दाता तत्रान्येस्तीति व्यपगतपरीक्षस्य लाभादप्यलाभो मे परमं तपः इति सतुष्टस्यालाभविजयोवसेयः ।

नानाव्याधिप्रतीकारानपेक्षत्वं रोगसहनं ॥ २३ ॥ दुःखादिकरणमशुचिभाजनं जीर्णं
वस्त्रपरिहेय । पित्तमारुतकाफसन्निपातनिमित्तानेकामयवेदनाभ्यर्दितमन्यदीयमिव विग्रहं मन्यमानस्य
उपेक्षिकत्वाप्रच्युतेश्चिकित्साव्यावृत्तचेष्टस्य शरीरयान्नाप्रसिद्धये व्रणालेपनवद्यथोक्तमाहारमाचरतः । जरलौ-
पधिप्राप्त्याद्यनेकतपोविशेषार्द्धियोगे सत्यपि शरीरानिःस्पृहत्वात्प्रतीकारानपेक्षिणः पूर्वकृतपापकर्मणः फल-
मिदमनेनोपायेनाट्टणीभवामीति चिन्तयतो रोगसहन सपद्यते ।

तृणादिनिमित्तवेदनायां मनसोऽप्रणिधानं तृणस्पर्शजयः ॥ २४ ॥ यथाभिनिर्वृत्ताधिकर-
णशायिनः शुष्कतृणपत्रभूमिकटकफलकशिलातलादिषु प्रासुकेष्वसंस्कृतेषु व्याधिमार्गगमनशीतोष्ण-
जनितप्रमविनोदार्यं शय्या निषद्या वा भजमानस्य तृणादिवाधितमूर्त्तैरुपपन्नकडुविकारस्य दुःखमनभि-
चिन्तयत. तृणादिस्पर्शवाधावर्गीकृतत्वात्तृणस्पर्शसहनमवगतव्यम् ॥

स्वपरमलापचयोपचयसंकल्पाभावोधारणम् ॥ २५ ॥ जन्तुपीडापरिहारायाऽस्नानप्रतिज्ञ-
स्य, स्वेदपकदिग्धसर्वागस्य, सिध्मकट्टदद्दूर्दीर्णकायस्य, (१) नखरोमश्मश्रुकेशविकृतसहजवाह्यमलसंपर्ककार-
णानेकत्वे निराकारस्य स्वगतमलापचये परमलापचये वा प्रणिहितमनसः कर्ममलपंकापनोदायैवोद्यतस्य
पूर्वानुभूतस्नानानुलेपनादिस्मरणपराङ्मुखचित्तवृत्तेर्मलधारणमाह्वयते ।

केशलुंचने तत्संस्काराकरणे वा महत्खेदसहनोपसंख्यानमिति चेन्न मलपरीषहाव-
रोधात् ॥ २६ ॥ स्यादेतत्केशलुंचने तत्संस्काराकरणे वा महान् खेदः संजायते । तत्सहनमपरमुप-
संख्यातव्यमिति तन्न किं कारणं ? मलपरीषहावरोधात् । मलसामान्यसंग्रहे हि तदतर्भवति ।

मानापमानयोस्तुल्यमनसः सत्कारपुरस्कारानभिलाषः ॥ २७ ॥ चिरोषितव्रह्मचर्यस्य,
महानपाश्विनः, स्वपरसमयनिश्चयज्ञस्य, हितोपदेशपरस्य, तथामार्गकुशलस्य, बहुकृत्वः परवादिविजयिनः,
प्रणामभक्तिप्रमासनप्रदानादीनि मे न कश्चित्करोतीत्येवमविचिन्तयतः, मानापमानयोस्तुल्यमनसः
सत्कारपुरस्कारानराकाक्षस्य श्रेयोव्यायिनः, सत्कारपुरस्कारपरीपहजयो वेदितव्यः । सत्कारः पूजाप्रशसा-
त्मकः । पुरस्कारो नाम क्रियारभादिष्वग्रतः करणमामत्रण वा ।

प्रज्ञोपकार्यावलेपनिरासः प्रज्ञाविजयः ॥ २८ ॥ अंगपूर्वप्रकीर्णकविशारदस्य, कृत्स्नग्रंथार्थावधारिणः, अनुवादिनत्रिकालविषयार्थविदः, शब्दन्यायाद्यागमानिपुणस्य मम पुरस्तादितरे भास्करप्रभाभिभूतोद्योतखद्योतवत् नितरामवभासते इति विज्ञानमदनिरासः प्रज्ञापरीपहजयः प्रत्येतव्यः ।

अज्ञानावमानज्ञानाभिलाषसहनमज्ञानपरीपहजयः ॥ २९ ॥ अज्ञोऽयं न किञ्चिदपि वेत्ति पशुसम इत्येवमाद्यधिकेपत्रचनं सहमानस्याध्ययनार्थग्रहणपराभिभवादिष्वसक्तबुद्धेश्विरप्रव्रजितस्य विविधतपोविशेषभराक्रांतमूर्तेः सकलसामर्थ्याप्रमत्तस्य, विनिवृत्तानिष्टमनोवाक्कायचेष्टस्याद्यापि मे ज्ञानातिशयो नोत्पद्यत इत्यनभिसदधतः अज्ञानपरीपहजयोऽवगंतव्यः ।

प्रव्रज्याद्यनर्थकत्वासमाधानमदर्शनसहनं ॥ ३० ॥ संग्रमप्रधानस्य दुःखकरतपोनुष्ठायिनः परमवैराग्यभावनाशुद्धहृदयस्य विदितसकलपदार्थतत्त्वस्याऽर्हदायतनसाधुधर्मपूजकस्य चिरंतनस्य अद्यापि मे ज्ञानातिशयो नोत्पद्यते महोपवासाद्यनुष्ठायिनां प्रातिहार्यविशेषाः प्रादुरभूवन्निति प्रलापमात्रमिदमनर्थकेयं प्रव्रज्या, विफल व्रतपालनमित्येवमसमाधानस्य, दर्शनशुद्धियोगाद्दर्शनपरीषहसहनमवसातव्यम् । एवं परीपहान्, असंकल्पोपस्थितान्सहमानस्यासक्लिष्टचेतसः रागादिपरिणामास्रवाभावान्महान्सवरो भवति ।

श्रद्धानालोचनग्रहणमविशेषादिति चेन्नाव्यभिचारदर्शनार्थत्वात् ॥ ३१ ॥ स्यादेतच्छ्रद्धानमालोचनमिति द्विविधं दर्शनं तस्याविशेषेण ग्रहणमिह प्राप्नोति, कुतः ? अविशेषात् । न हि किञ्चिद्विशेषलिङ्गमिहाश्रितमस्तीति तन्न । किं कारणं ? अव्यभिचारदर्शनार्थत्वात् । मत्यादिज्ञानपचकाव्यभिचारिश्रद्धानं दर्शनं । अलोचनस्य श्रुतमनःपर्ययोरप्रवृत्तेरतोऽस्याव्यभिचारिणः श्रद्धानस्य ग्रहणमिहोपपद्यते ।

मनोरथकल्पनामात्रमिति चेन्न वक्ष्यमाणकारणसामर्थ्यात् ॥ ३२ ॥ स्यादेतच्छ्रद्धानदर्शनग्रहणमिदमिति, स्वमनोरथपरिकल्पनामात्रमिति तन्न किं कारणं ? वक्ष्यमाणकारणसामर्थ्यात् । वक्ष्यते हि कारणं “दर्शनमोहांतराययोरदर्शनालाभाविति” ।

अवध्यादिदर्शनपरीपहोपसंख्यानमिति चेन्नावधिज्ञानाद्यभावे सहचरितदर्शनाभावाद्ज्ञानपरीपहावरोधात् ॥ ३३ ॥ स्यान्मतमवध्यादिदर्शनोपेताः सुष्ठु पश्यति नास्य किञ्चिदतिशयवदस्ति दर्शनं, गुणप्रत्ययं च तदित्युक्तं आगमे नूनमस्मिस्तद्योग्या गुणा न संतीत्येवमादिवचनसहनमवध्यादिदर्शनपरीपहजयः तस्योपसंख्यानं कर्तव्यमिति ? तन्न किं कारणं ? अज्ञानपरीपहावरोधात् । तत्कथमिति चेदुच्यते अवध्यादिज्ञानाभावे तत्सहचरितदर्शनाभावः । आदित्यस्य प्रकाशाभावे प्रतापाभाववत्तस्माद्ज्ञानपरीपहेऽवरोधात् । यद्येवं श्रद्धानमपि दर्शनमपि ज्ञानाविनाभावीति प्रज्ञापरीषहे तस्यातर्भावः प्राप्नोतीति ? नैष दोषः प्रज्ञायां सत्यामपि क्वचित्तत्त्वार्थश्रद्धानाभावाद् व्यभिचारोपलब्धेः ।

आह उपपादित परीषहजयात्संवरो भवतीति । इदमुच्यता किमेते सर्वे संसारमहार्णवाद्दुत्तितीर्षतमसुं प्रव्रज्यामभ्युपगतमभिद्वंति उत कश्चित्प्रतिविशेष इत्यत्रोच्यते । अमी व्याख्यातलक्षणा क्षुधादयश्चारि-
त्रांतराणि प्रतिभाज्याः नियमेन पुनरनयोः प्रत्येतव्याः—

सूक्ष्मसांपरायच्छ्रद्धानस्थवीतरागयोश्चतुर्दश ॥ १० ॥

चतुर्दशवचनादन्याभावः ॥ १ ॥ चतुर्दशेति वचनादन्येषां परीपहाणामभावो वेदितव्यः । कुतः संख्याविशेषपरिग्रहस्य नियमार्थत्वात् । चतुर्दशैव नान्ये इति ।

सूक्ष्मसांपरायेति नियमानुपपत्तिर्मोहोदयादिति चेन्न सन्मात्रत्वात् ॥ २ ॥ स्यान्मतं युज्यते वीतरागच्छ्रद्धानस्थे निरवशेषमोहनीयस्योपशमाक्षयाच्च तत्कृतवक्ष्यमाणपरीषहाष्टकाभावाच्चतुर्दशसंख्यानियमः सूक्ष्मसांपराये तु मोहोदयसद्भावाच्चतुर्दशेति नियमो नोपपद्यते इति । तन्न ? किं कारणं ? सन्मात्रत्वात् । तत्र हि केवलो लोभसज्वलनकषायोदयः स चाल्यंतसूक्ष्मस्ततो वीतरागच्छ्रद्धानस्थकल्पत्वाच्च-
तुर्दशेति नियमस्तत्रापि युज्यते ।

तत एव परीषहाभाव इति चेन्न वाधाविशेषोपरमेऽपि तद्भावस्याविरध्यासितत्वात्स-
र्वार्थसिद्धस्य सप्तमीगमनसामर्थ्यवत् ॥ ३ ॥ अथ मतं तत एव तयोः परीषहाभावः । कुत एव ?
मोहोदयान्मंदोदयाभावात् । मंदोदयाच्च यस्य हि क्षुधादिवेदनाप्रकर्षोदयस्तस्य तत्सहनात्परीषहज्यो
भवति न च मोहोदयबलाधानाभावे वेदनाप्रभवोस्ति तदभावात्सहनवचन भक्तिमात्रकृतमिति । तन्न ।
किं कारणं ? तद्भावस्याविरध्यासितत्वात् । यथा सर्वार्थसिद्धिदेवस्यानुपरतसद्वेद्योदयप्रकर्षस्यापि सप्तम-
पृथिवीगमनसामर्थ्यं न हीयते तथा वीतरागच्छन्स्थस्य कर्मोदयसद्भावकृतपरीषहव्यपदेशो युक्तिमवतरति ।

आह यदि शरीरवत्यात्मनि परीषहसन्निधानं प्रतिज्ञायते । अथ भगवत्युत्पन्नकेवलज्ञाने कर्मचतुष्ट-
यफलानुभवनवशवर्तिनि कियंत उपनिपतंतीत्यत्रोच्यते, तस्मिन्पुनः—

एकादश जिने ॥ ११ ॥

कैश्चित्कल्प्यंत इति वाक्यशेषः ।

वेदनीयोदयभावात् क्षुधादिप्रसंग इति चेन्न घातिकर्मोदयसहायाभावात्तत्सामर्थ्य-
विरहात् ॥ १ ॥ स्यान्मतं घातिकर्मप्रक्षयान्निमित्तोपरमे सति नाग्न्यारतिस्त्रीनिषद्याक्रोशयाचनालाभ-
सत्कारपुस्कारप्रज्ञानदर्शनानि माभूवन् । अमी पुनर्वेदनीयाश्रयाः खलु परीषहाः प्राप्नुवति भगवति जिने
इति ? तन्न । किं कारणं ? घातिकर्मोदयसहायाभावात् तत्सामर्थ्यविरहात् । यथा विषद्रव्यं मत्रीषधि-
बलादुपक्षीणमारणशक्तिकमुपयुज्यमान न मारणाय कल्प्यते तथा ध्यानानलनिर्दग्घघातिकर्मधनस्यानंता-
प्रतिहतज्ञानादिचतुष्टयस्यातरायाभावान्निरंतरमुपचीयमानशुभपुद्गलसंततेर्वेदनीयाख्यं कर्म कदापि प्रक्षी-
णसहायबलं स्वयोग्यप्रयोजनेत्पादन प्रत्यसमर्थमिति क्षुधाद्यभावः । तत्सद्भावोपचाराद्धान्यकल्पनवत् ।
अथवा नाय वाक्यशेषः एकादश जिने कैश्चित्कल्प्यंते इति, किं तर्हि ? एकादश संतीति । कथ उपचाराद्यथा-
निरवशेपनिरस्तज्ञानावरणे परिपूर्णज्ञाने एकाप्रचितानिरोधाभावेऽपि कर्मरजोविघ्ननफलसंभवात् ध्यानो-
पचारः । तथा क्षुधादिवेदनाभावपरीषहाभावेपि वेदनीयकर्मोदयद्रव्यपरीषहसद्भावात् एकादश जिने
संतीति उपचारो युक्तः ।

आह यदि सूक्ष्मसांपरायादिपु व्यस्ताः परीषहा अथ समस्ता क्वेति ?—

वादरसांपराये सर्वे ॥ १२ ॥

वादरसांपरायाग्रहणात्प्रमत्तादिनिर्देशः ॥ १ ॥ वादरसांपराय इति नायं गुणस्थानविशेष-
परिग्रहः किं तर्हि ? अर्थनिर्देशस्ततः प्रमत्तादीनां संयताना सामान्यग्रहणं । वादरः सांपरायो यस्य सोऽयं
वादरसांपराय इति ।

तत्र हि निमित्तविशेषस्यानुपक्षीणत्वात्सर्वे ॥ २ ॥ ज्ञानावरणादिनिमित्तविशेषो वक्ष्यते ।
तस्यानुपक्षीणत्वात्सर्वे सभवंति । कस्मिन्पुनश्चारित्रे सर्वेषा सभवः ?—

सामायिकछेदोपस्थापनापरिहारविशुद्धिसंयमेषु सर्वसंभवः ॥ ३ ॥ एतेषां त्रयाणां चा-
रित्राणामन्यतमे सर्वे क्षुत्परीषहादयो द्रष्टव्याः ।

आह गृहीतमेतत्परीषहाणां स्थानविशेषावधारणं, इदं तु न विद्मः, कस्याः प्रकृतेः कः कार्य ?
इत्यत्रोच्यते—

ज्ञानावरणे प्रज्ञाज्ञाने ॥ १३ ॥

ज्ञानावरणे अज्ञानं न प्रज्ञेति चेन्नान्यज्ञानावरणसद्भावे तद्भावात् ॥ १ ॥ स्यादेतत् ज्ञान-
ावरणे सति अज्ञानमवोधो भवति न प्रज्ञा ज्ञानस्वभावत्वादात्मन इति ? तन्न । किं कारणं ? अन्यज्ञानावर-
णसद्भावे तद्भावात् । प्रज्ञा हि क्षायोपशमिकी अन्यस्मिन् ज्ञानावरणे सति-मद जनयति न सकलावरणक्षय इति

प्रज्ञाज्ञाने ज्ञानावरणे सति प्रादुःस्त इत्यभिसंबध्यते ।

✓ मोहोदयादिति चेन्न तद्भेदानां परिगणितत्वात् ॥ २ ॥ स्यान्मतं मोहोदयादहं महाप्राज्ञो नाम्य इति मन्यते न ज्ञानावरणादिति । तन्न ? किं कारणं । तद्भेदानां परिगणितत्वात् । मोहभेदा हि परिगणिता दर्शनचारित्रव्याघातहेतुभावेन तत्र नायमंतर्भवति । चारित्रवतोऽपि प्रज्ञापरीषहसद्भावात्ततो ज्ञानावरण एवेति निश्चयः कर्तव्यः ।

आह यद्यनयोरेककर्महेतुत्वमात्मलाभेऽवसीयते । अदर्शनालाभयोः को हेतुरिति चेत्—

दर्शनमोहांतराययोरदर्शनालाभौ ॥ १४ ॥

विशिष्टकारणनिर्देशादवध्यादिदर्शनसंदेहाभाक् ॥ १ ॥ दर्शनमोह इति विशिष्टमिह कारणं निर्दिश्यते ततोऽवध्यादिदर्शनविषयः संदेहो न भवति ।

अंतराय इति सामान्यनिर्देशेऽपि सामर्थ्याद्विशेषसंप्रत्ययः ॥ २ ॥ यद्यप्ययमंतराय इति सामान्यनिर्देशः तथापि सामर्थ्याल्लाभांतरायविशेषसंप्रत्ययो भवति ।

आह यद्याद्ये मोहनीयभेदे सत्यदर्शनपरीषहो भवति । अथ द्वितीयस्मिन् केषां जन्मेत्यत्रोच्यते—

चारित्रमोहे नाग्न्यारतिस्त्रीनिषद्याक्रोशयाचनासत्कारपुस्काराः ॥ १५ ॥

मोहोदयहेतुत्वं नाग्न्यादीनां प्रतिपद्यामहे पुंवदोदयादिनिमित्तत्वात् ।

निषद्यापरीषहस्य मोहोदयहेतुत्वं प्राणिपीडार्थत्वात् ॥ १ ॥ मोहोदये सति प्राणिपीडापरिणामः संजायते तत्परिपालनार्थत्वात् निषद्यापरीषहोदयहेतुरित्यवसीयते ।

आहाभ्युपेयः कर्मप्रकृतिविशेषत्रय अमी परीषहा उक्ता इति । अथानेकस्मिन् सति निमित्ते भवन्तीत्यत्राभिधीयते—

वेदनीये शेषाः ॥ १६ ॥

उक्तादन्यनिर्देशः शेषा इति ॥ १ ॥ उक्ताः प्रज्ञापरीषहादयः तेभ्योऽन्ये शेषा इति निर्दिश्यन्ते । के पुनस्ते ? क्षुपीपासागीतोष्णदशमशकचर्याशब्द्यावधरोगतृणस्पर्शमलपरीषहाः ।

निमित्तात्कर्मसंयोग इति चेन्न तद्योगाभावात् ॥ २ ॥ स्यान्मतं यथा चर्मणि द्वीपिनं हति निमित्तात्कर्मयोग इति विभक्तिविशेषविधानं यथा वेदनीये इत्येवमादिनिर्देशो भवतीति । तन्न । किं कारणं ? तद्व्यागाभावात् । कर्मसंयोगे हि तद्विभक्तिविधानं । न चात्र कर्मसंयोगोस्तीति तदभावः । कथं तर्हि निर्देशः ?

सन्निर्देशस्तदुपलक्षणत्वात् ॥ ३ ॥ यथा गोषु दुह्यमानासु गतः । तद्गुग्धास्वागत इति निर्देशः । तथा वेदनीये सतीत्येवमादिः सन्निर्देशोवसेयः, कुतस्तदुपलक्षणत्वात् ।

आह व्याख्यातनिमित्तलक्षणविकल्पाः, प्रत्यात्मं प्रादुर्भवतः, कति युगपदवतिष्ठत इत्यत्रोच्यते—

एकादयो भाज्या युगपदेकस्मिन्नैकोनविंशतेः ॥ १७ ॥

आङ्गभिविध्यर्थः ॥ १ ॥ आङ्गयमभिविध्यर्थो दृष्टव्यः । तेन एकान्नविंशतिरपि क्वचियुगपद्भवन्तीत्यवगम्यते । तत्कथमिति चेदुच्यते ।

शीतोष्णशय्यानिषद्याचर्याणाप्रसहभावादेकान्नविंशतिसंभवः ॥ २ ॥ शीतोष्णपरीषहयोरेकः, शय्यानिषद्याचर्याणां चान्यतम एव भवति एकस्मिन्नात्मनि, कुतः ? सहानवस्थानात् । ततस्त्रयाणां मपगमे युगपदेकात्मनीतरेषां संभवादेकान्नविंशतिविकल्पो बोद्धव्यः ।

✓ प्रज्ञाज्ञानयोर्विरोधादन्यतराभावेऽष्टादशसंग इति चेन्नापेक्षातो विरोधाभावात् ॥ ३ ॥

स्यान्मत प्रज्ञाज्ञाने अपि विरुद्धे तयोरन्यतराभावेऽष्टादशसंख्याप्रसंग इति । तत्र किं कारणं ? अपेक्षातो-
विरोधाभावात् । श्रुतज्ञानापेक्षया प्रज्ञाप्रकर्षे सति अवध्याद्यभावापेक्षया अज्ञानोपपत्तेः ।

दंशमशकस्य युगपत्प्रवृत्तेरेकान्नविंशतिविकल्प इति चेन्न प्रकारार्थत्वान्मशकशब्दस्या॥४॥
स्यादेतत्प्रज्ञाज्ञानयोर्विरोधाद्युगपदसंभवे दंशमशकस्य युगपत्प्रवृत्तेरेकान्नविंशतिविकल्प इति ? तत्र । किं
कारणं ? प्रकारार्थत्वान्मशकशब्दस्य एक एव ह्ययं परीषहः ।

दंशग्रहणातुल्यजातीयसंप्रत्यय इति चेन्न श्रुतिविरोधात् ॥ ५ ॥ अथ मत्मेतद्दंशग्रहणा-
तुल्यजातीयसंप्रत्ययस्ततो मशकशब्दस्य न प्रकारार्थत्वमिति ? तत्र । किं कारणं ? श्रुतिविरोधात् । यच्छब्द
आह तन्न-प्रमाणं न च दशशब्दः प्रकारमभिधत्ते ततोऽस्य विरोधः स्यात् ।

तुल्यमिति चेन्नान्यतरेण परीषहस्य निरूपितत्वात् ॥६॥ यदि श्रुतिविरोधादन्यार्थकल्पतमयुक्त-
मित्युच्यते । ननु मशकशब्देऽपि तत्तुल्यमिति प्रकारार्थत्वमस्य नोपपद्यते इति तत्र । किं कारणं ? अन्यत्तरेण
परीषहस्य निरूपितत्वात् । दशग्रहणेनैव परीषहे निरूपिते मशकग्रहणसामर्थ्यात्प्रकारार्थो विज्ञायते ।

चर्याद्यविशेषादेकान्नविंशतिवचनमिति चेन्नारतौ परीषहजयाभावात् ॥ ७ ॥ स्यान्मतं
चर्यादीनां परीषहाणामविशेषादेकत्र नियमाभावादेकत्वमित्येकान्नविंशतिवचनं क्रियते इति ? तत्र । किं
कारणं ? अरतौ परीषहजयाभावात् । यद्यत्र रतिर्नास्ति परीषहजय एवास्य व्युच्छिद्यते । तस्माद्यथोक्तप्रति
द्वद्विसान्निध्यात्परीषहस्वभावाश्रयपरिणामात्मलाभनिमित्तविचक्षणस्य तत्परित्यागायापरप्रवृत्त्यर्थमौपोद्घातिकं
प्रकरणमुक्तं ।

निर्दिष्टाः परीषहाः यैरनाविष्टा विपश्चितोऽभिनवानि कर्माणि नोपचिन्वन्ति पूर्वप्रचितानि च
निर्जरयन्ति । तदनन्तरं खलु कर्मनिर्हरणार्थमाहितसामर्थ्यं पुरुषसाध्यं यदबोचाम चारित्र तच्चारित्रमोहो-
पशमक्षयक्षयोपशमलक्षणात्मविशुद्धिलब्धिसामान्यापेक्षयैक । प्राणिपीडापरिहरैर्द्रियदर्पनिग्रहशक्तिभेदाद्वि-
धं । उत्कृष्टमध्यमजघन्यविशुद्धिप्रकर्षोपकर्षयोगात्तृतीयमवस्थानमनुभवति । विकलज्ञानविषयसरागधीतराग-
सकलावबोधगोचरसयोगायोगविकल्पाच्चातुर्विध्यमप्यश्नुते । पचतयीं च वृत्तिमास्कदति । तद्यथा—

सामायिकछेदोपस्थापनापरिहारविशुद्धिसूक्ष्मसांपरा- ययथाख्यातमिति चारित्रं ॥ १८ ॥

सामायिकशब्दोतीतार्थः ॥ १ ॥ अयं सामायिकशब्दोतीतार्थो दृष्टव्यः । क्व ? दिग्देशानर्थदंड-
विरतिसामायिक इत्यत्र । सामायिकमिति वा समासविपयत्वात् । अथवा अयतीत्यायाःअनर्थाः, सत्त्वव्यपरो-
पणहेतवः, संगताः आयाः समायाः, सम्भ्रग्वा आयाः समायास्तेषु भव, ते वा प्रयोजनमस्येति सामायिक-
मवस्थानं ।

सर्वसावद्ययोगप्रत्याख्यानपरं ॥ २ ॥ सर्वस्य सावद्ययोगस्याऽभेदेन प्रत्याख्यानमवलम्ब्य प्रवृत्त-
मवधृतकालं वा सामायिक प्रत्याख्यायते ।

गुप्तिप्रसंग इति चेन्नेह मानसप्रवृत्तिभावात् ॥ ३ ॥ स्यादेतन्निवृत्तिपरत्वात्सामायिकस्य गुप्ति
प्रसंग इति ? तत्र । किं कारणं ? मानसप्रवृत्तिभावात् । अत्र मानसीप्रवृत्तिरस्ति निवृत्तिलक्षणाद् गुप्तेरि-
त्यस्ति भेदः ।

समितिप्रसङ्ग इति चेन्न तत्र तस्य प्रवृत्त्युपदेशात् ॥ ४ ॥ स्यान्मतं यदिप्रवृत्तिरूपं सामा-
यिक समितिलक्षणं प्राप्तमिति तत्र । किं कारणं ? तत्र यत्तस्य प्रवृत्त्युपदेशात् । सामायिके हि चारित्रे
यतस्य समितिषु प्रवृत्तिरुपदिश्यते । अतःकार्यकारणभेदादस्ति विशेषः ।

धर्मप्रसंग इति चेन्नांते वचनस्य कृत्स्नकर्मक्षयहेतुत्वज्ञापनार्थत्वात् ॥ ५ ॥ स्यादेतद्दश-
विधो धर्मो व्याख्यातः तत्र संयमेतर्भावोऽस्य प्राप्नोतीति तन्न । किं कारणं ? अते वचनस्य कृत्स्नकर्म-
क्षयहेतुत्वज्ञापनार्थत्वात् । धर्मेतर्भूतमपि चारित्रमंते गृह्यते मोक्षप्राप्तेः साक्षात्कारणमिति ज्ञापनाय ।

प्रमादकृतानर्थप्रबन्धविलोपे सम्यक् प्रतिक्रिया छेदोपस्थापना ॥ ६ ॥ त्रसस्थावरजंतु-
देशकालप्रादुर्भावे विरोधात्प्रत्यक्षत्वात्प्रमादवशादभ्युगतनिरवद्यक्रियाप्रबन्धविलोपे सति तदुपात्तस्य कर्मणः
सम्यक् प्रतिक्रिया छेदोपस्थापना विज्ञेया ।

विकल्पनिवृत्तिर्वा ॥ ७ ॥ अथवा सावद्यं कर्म हिंसादिभेदेन विकल्पनिवृत्तिः छेदोपस्थापना ।

परिहारेण विशिष्टा शुद्धिर्यस्मिंस्तत्परिहारविशुद्धिचारित्रं ॥ ८ ॥ परिहरण परिहारः
प्राणिवधान्निवृत्तिस्तेन विशिष्टा शुद्धिर्यस्मिंस्तत्परिहारविशुद्धिचारित्रं प्रत्येतव्यं । तत्पुनस्त्रिंशद्वर्षजातस्य
संवत्सरपृथक्त्व तीर्थकरपादमूलसेविनः, प्रत्याख्याननामध्येयपूर्वापरगतस्य, जतुनिरोधप्रादुर्भावकालपरिणा-
मजन्मयोनिदेशद्रव्यस्वभावविधानज्ञानस्य, प्रमादरहितस्य, महावीर्यस्य, परनिर्जरस्य, अतिदुष्करचर्यानि-
ष्टायिनः, तिस्रः सध्या वर्जयित्वा द्विगव्यूतगामिनः संपद्यते । नान्यस्य ।

अतिसूक्ष्मकपायत्वात्सूक्ष्मसांपरायत्वं ॥ ९ ॥ सूक्ष्मस्थूलसत्वबधपरिहारप्रमत्तत्वात्
अनुपहतोत्साहस्य अखंडितक्रियाविशेषस्य, सम्यग्दर्शनज्ञानमहामारुतसंघुक्षितप्रशस्ताध्यवसायाग्निशिखो-
पश्लुष्टकर्मधनस्य ध्यानविशेषविवसीकृतकपायविषांकुरस्य, अपचयाभिमुखानितस्तोकमोहवीजस्य, ततएव
परिप्राप्तार्थसूक्ष्मसांपरायशुद्धिसयतस्य, सूक्ष्मसांपरायचारित्रमाख्यायते ।

गुप्तिसमित्योरन्यतरत्रांतर्भाव इति चेन्न तद्भावेऽपि गुणविशेषनिमित्ताश्रयणात् ॥ १० ॥
स्यान्मतं गुप्तिसमित्योरन्यतरत्रांतर्भवतीद चारित्रं प्रवृत्तिनिरोधात्, सम्यगयनाच्चेति ? तन्न । किं कारणं ?
तद्भावेऽपि गुणविशेषनिमित्ताश्रयणात् । लोभसंज्वलनाख्यः सांपरायः सूक्ष्मो भवतीत्ययं विशेष आश्रितः ।

निरवशेषशान्तक्षीणमोहत्वादथाख्यातचारित्रं ॥ ११ ॥ चारित्रमोहस्य निरवशेषस्योपशमात्,
क्षयाच्चात्मस्वभावावास्थापेक्षालक्षणमथाख्यातचारित्रमित्याख्यायते । पूर्वचारित्रानुष्ठायिभिराख्यातं न तु परि-
प्राप्तं प्राञ्जोहक्षयोपशमाम्यामित्यथाख्यात । अथशब्दस्यानंतरीयवृत्तित्वान्निरवशेषमोहस्याथोपशमानतरमा-
विर्भवतीत्यर्थः ।

यथाख्यातमिति वा ॥ १२ ॥ अथवा यथात्मस्वभावोवस्थितः । तथैवाख्यातत्वाद्यथाख्यातमि-
त्याख्यायते ।

इतेरूपादानं ततः कर्मसमाप्तिज्ञापनार्थत्वात् ॥ १३ ॥ हेतित्वेवं प्रकारव्यवस्थाविपर्यासादिषु
दृष्टप्रयोगे इतिरिह विवक्षातः समाप्तिद्योतनो दृष्टव्यः । ततो यथाख्यातचारित्रात् सकलकर्मक्षयसमाप्ति-
र्भवतीति ज्ञाप्यते ।

उत्तरोत्तरगुणप्रकर्षख्यापनार्थमानुपूर्व्यवचनं ॥ १४ ॥ सामायिकादीनामानुपूर्व्यवचनमु-
त्तरोत्तरगुणप्रकर्षख्यापनार्थं क्रियते । तद्यथा—सामायिकछेदोपस्थापनासंयमजघन्यविशुद्धिलब्धिरल्पा ।
ततः परिहारविशुद्धिचारित्रस्य जघन्या लब्धिरनतगुणाः, तस्यैवोत्कृष्टा विशुद्धिरनतगुणाः । ततः सामा-
यिकछेदोपस्थापनासयमोत्कृष्टा विशुद्धिरनतगुणाः । ततः सूक्ष्मसांपरायचारित्रस्य जघन्यविशुद्धिरनतगुणाः ।
तस्यैवोत्कृष्टा विशुद्धिरनतगुणाः । ततो यथाख्यातचारित्रस्य विशुद्धिः सपूर्णा प्रकर्षाप्रकर्षविरहिता अनत-
गुणा एव । पंच एते चारित्रोपयोगाः शब्दविपर्ययत्वेन संख्येयभेदाः । बुद्ध्यध्यवसानभेदादसंख्येयाः । अर्थ-
तोऽनंतभेदाश्च भवति । तदेतच्चारित्रं पूर्वाश्रवनिरोधकारणत्वात्परमसवरहेतुरवसेयः ।

आहोक्त चारित्रं तदन्तरमुद्दिष्टं यत्तपसा निर्जरा चेति तस्येदानीं तपसो विधानं कर्तव्यमित्यत्रोच्यते ।
ताद्विविधं बाह्यमभ्यतरं च तत्प्रत्येकं षड्विधं तत्र बाह्यस्य भेदप्रतिपत्त्यर्थमाह—

अनशनावमोदर्यवृत्तिपरिसंख्यानरसपरित्यागविविक्तशय्यास नकायकेशा वाह्यं तपः ॥ १९ ॥

दृष्टफलानपेक्षं संयमप्रसिद्धिरागोच्छेदकर्मविनाशध्यानागमावाप्त्यर्थमनशनवचनं ॥ १ ॥
यत्किञ्चिद्दृष्टफलं मन्त्रसाधनाद्यनुद्दिश्य क्रियमाणमुपवसनमनशनमित्युच्यते । तत्किमर्थं ? संयमप्रसिद्धि-
रागोच्छेदकर्मविनाशध्यानागमावाप्त्यर्थमवसेयम् ।

तद्विविधमवधृतानवधृतकालभेदात् ॥ २ ॥ तदनशनं द्वेषा व्यवातिष्ठते, कुतोऽवधृतानव-
धृतकालभेदात् । तत्रावधृतकाल सकृद्भोजन चतुर्थभक्तादि, अनवधृतकालमादेहोपरमात् ।

संयमप्रजागरदोषप्रशमसंतोषस्वाध्यायसुखसिद्ध्याद्यर्थमावमोदर्यं ॥ ३ ॥ आश्रितं भवो
य औदनः तस्य चतुर्भोगेनाद्धिग्रासेन वा अवममूनं उदरमस्यासावमोदरः, अवमोदरस्य भावः, कर्म वा
आवमोदर्यं, तत्किमर्थं ? संयमप्रजागरदोषप्रशमसंतोषस्वाध्यायसुखसिद्ध्यर्थं ।

एकागारसप्तवेरुमैकरध्यार्द्धग्रामादिविषयः संकल्पोवृत्तिपरिसंख्यानं ॥ ४ ॥ भिक्षार्थिनो
मुनेरेकागारादिविषयः संकल्पश्चितावारोधः वृत्तिपरिसंख्यानमाशानिवृत्त्यर्थमवगंतव्यं ॥

दातैर्द्रियत्वतेजोहानिसंयमोपरोधव्यावृत्त्याद्यर्थं घृतादिरसत्यजनं रसपरित्यागः ॥ ५ ॥
दातैर्द्रियत्वं तेजोहानिः संयमोपरोधनिवृत्तिरित्येवमाद्यर्थं, घृतादिगुडतैलादिरसत्यजनं रसत्यागः ।

रसपरित्याग इति चेन्न मतोर्लुप्तनिर्दिष्टत्वात् ॥ ६ ॥ स्यान्मतं रसशब्दोऽयं गुणवाची तद्व-
तश्चात्र परित्याग इष्ट इति तस्माद्रसवत्परित्याग इति निर्देशःकर्तव्य इति ? तन्न । किं कारणं ? मतो लुप्तनि-
र्दिष्टत्वात् । निर्दिष्टोऽत्र मतुः यथा शुक्लः पट इति ।

व्यतिरेकाद्वा तत्संप्रत्ययः ॥ ७ ॥ अथवा न गुणं व्यतिरिच्य गुणी वर्तते ततः सामर्थ्यात्-
द्विर्देशः प्रतिपत्तव्यः । द्रव्यत्यागमुखेन रसपरित्यागो नान्यथेति ।

सर्वत्यागप्रसंग इति चेन्न प्रकर्षगतेः ॥ ८ ॥ स्यादेतत्सर्वमुपभोगार्हं पुद्गलद्रव्यं रसवत् । अतः
सर्वत्यागः प्राप्नोतीति तन्न । किं कारणं प्रकर्षगतेः । यथाभिरूपाय कन्या देयेति । अभिरूपतमे संप्रत्ययो
भवति तथा सर्वस्य पुद्गलद्रव्यस्य रसवत्त्वात् प्रकृष्टरसत्यागसंप्रत्ययो भवति । कश्चिदाह—

अनशनावमोदर्यरसपरित्यागानां वृत्तिपरिसंख्यानारोधात् पृथङ्निर्देशः ॥ ९ ॥
वृत्तिपरिसंख्यानमिदं सामान्य भिक्षाचरणे नियमकारित्वात् । अतो अनशनावमोदर्यरसपरित्यागानां तेनै-
वावरुद्धत्वात् पृथङ्निर्देशोऽनर्थकः ।

तद्विकल्पनिर्देश इति चेन्नानवस्थानात् ॥ १० ॥ अथ मतं तस्य वृत्तिपरिसंख्यानस्य विकल्पः
निर्दिष्टव्याः, इति पृथगुपदेशः कर्तव्य इति चेन्न किं कारणं ? अनवस्थानात् ।

न वा कायचेष्टाविषयगणनार्थत्वाद् वृत्तिपरिसंख्यानस्य ॥ ११ ॥ न वा एष दोषः किं कारणं ?
भिक्षाचरणे प्रवर्तमानः साधुः एतावत्क्षेत्रविषया कायचेष्टां कुर्वीत, कदाचिद्यथाशक्तिरिति विषयगण-
नार्थं वृत्तिपरिसंख्यानं क्रियते अनशनमभ्यवहर्त्तव्यनिवृत्तिः । आवमोदर्यरसपरित्यागावभ्यवहर्त्तव्यैकदेश-
निवृत्तिपरिवृत्ति महान्भेदः ।

आवाधात्ययब्रह्मचर्यस्वाध्यायध्यानादिप्रसिद्ध्यर्थं विविक्तशय्यासनं ॥ १२ ॥
शून्यागारादिषु विविक्तिषु जतुपीडाविरहितेषु संयतस्य शय्यासनं वेदितव्यं । तत्किमर्थं ? आवाधात्ययब्रह्म-
चर्यस्वाध्यायध्यानादिप्रसिद्ध्यर्थं ।

कायक्लेशः स्थानभौनात्पनादिरनेकधा ॥ १३ ॥ प्रतिमास्थानं वाचंयमत्वं, आतपनं, वृक्षमूल इत्येवमादिना शरीरखेदः कायक्लेश इत्युच्यते । स किमर्थं—

देहदुःखतितिक्षासुखानभिष्वंगप्रवचनप्रभावनाद्यर्थं ॥ १४ ॥ दुःखापनिपाते सति तितिक्षार्थं विषयमुखे वानभिष्वंगार्थं प्रवचनप्रभावनाद्यर्थं च कायक्लेशानुष्ठानं क्रियते । इतरथा हि ध्यानप्रवेशकाले सुचोदितस्य द्वंद्वोपनिपाते सति समाधानं न स्यात् ।

परीपहजातीयत्वात्पौनरुक्त्यामिति चेन्न स्वकृतक्लेशापेक्षत्वात् ॥ १५ ॥ स्यान्मतमयं कायक्लेशः स्थानभौनादिः परीपहजातीयस्ततः पुनरुपदेशः पौनरुक्त्यं जनयतीति ? तन्न । किं कारणं ? स्वकृतकायक्लेशापेक्षत्वात् । बुद्धिपूर्वो हि कायक्लेश इत्युच्यते । यतोयदृच्छयोपनिपाते परीपहः । दृष्टफलानपेक्षमित्येतत्सर्वत्रानुवर्त्तते । तत्तर्हि कर्तव्यं—

सम्यगित्यनुवृत्तेर्दृष्टफलनिवृत्तिः ॥ १६ ॥ सम्यग्योगनिप्रहोगुप्तिरित्यतः सम्यग्रहणमनुवर्त्तते तेन दृष्टफलनिवृत्तिः कृता भवति सर्वत्र बाह्यत्वमस्य कुतः ।

बाह्यद्रव्यापेक्षत्वाद्बाह्यत्वम् ॥ १७ ॥ बाह्यमनशनादिद्रव्यमपेक्ष्य क्रियत इति बाह्यत्वमस्य बाह्य ।

परप्रत्यक्षत्वात् ॥ १८ ॥ परेषां खल्वप्यनशनादिप्रत्यक्षं भवति ततश्चास्य बाह्यत्वम् ।

तीर्थ्यगृहस्थकार्यत्वाच्च ॥ १९ ॥ अनशनादि हि तीर्थ्यगृहस्थैश्च क्रियते ततोऽप्यस्य बाह्यत्वं । कथं तर्ह्येतदनशनादितप इत्युच्यते—

कर्मनिर्दहनात्तपः ॥२०॥ यथाग्निः संष्वितं तृणादि दहति तथा कर्म मिथ्यादर्शनाद्यर्जितं निर्दहतीति तप इति निरुच्यते ।

देहेन्द्रियतापाद्वा ॥ २१ ॥ अथवा देहस्येन्द्रियाणां च तापं करोतीत्यनशनादि तप इत्युच्यते । तत्तापादिन्द्रियनिग्रहः सुकरो भवति ।

उक्तं ब्राह्मं तपः, अथाम्यन्तरस्य के भेदा इत्यत्रोच्यते ।

प्रायश्चित्तविनयवैयावृत्यस्वाध्यायव्युत्सर्गध्यानान्युत्तरम् ॥२०॥

कुतः पुनरुत्तरत्वं ?

यतोऽन्यतीर्थानभ्यस्तत्त्वादुत्तरत्वं ॥ १ ॥ यतोऽन्यैस्तीर्थ्यैरनभ्यस्तमनालीढं ततोऽस्योत्तरत्वम् अभ्यन्तरमिति यावत् । अतःकरणव्यापारालंबनं ततोऽस्याभ्यन्तरत्वम् ।

बाह्यद्रव्यानपेक्षत्वाच्च ॥ २ ॥ न हि बाह्यद्रव्यमपेक्ष्य वर्तमानं प्रायश्चित्तादि, ततश्चास्याभ्यन्तरत्वमवसेयं ।

तद्भेदप्रतिपत्त्यर्थमाह ।

नवचतुर्दशपंचद्विभेदं यथाक्रमं प्राग्ध्यानात् ॥ २१ ॥

नवादीनां भेदशब्दोपसंहितानामन्यपदार्थे वृत्तिः ॥ १ ॥ नवादीनां भेदशब्दोपसंहितानामन्यपदार्थे वृत्तिर्भवति नव च चत्वारश्च दश च पंच च द्वौ च भेदा अस्य नवचतुर्दशपंचद्विभेदमिति ।

द्विशब्दस्य पूर्वनिपातप्रसंग इति चेन्न पूर्वसूत्रापेक्षत्वात् ॥ २ ॥ स्यादेतत् द्विशब्दस्य पूर्वनिपातः प्राप्नोति । द्वन्द्वे—अल्पात्तरमिति सूत्रप्रामाण्यात्संख्यायाः अल्पीयस्या इत्युपसंख्यानाच्चेति तन्न । किं कारणं ? पूर्वसूत्रापेक्षत्वात् । पूर्वसूत्रे विहितानां च नवादिभिर्व्याक्रममभिसंबन्धः कथं स्यादिति नैतद्युक्तं न लक्षणेन हि पदकारा अनुवर्त्याः, पदकारैर्नामलक्षणमनुवर्त्यं नच प्रयोजनेन लक्षणमुल्लङ्घनीय नैष दोषः । राजदन्तादिषु पाठः करिष्यते । लक्ष्यानुविधानाल्लक्षणस्य ।

प्राग्ध्यानादिति वचनं यथासंख्यप्रतिपत्त्यर्थम् ॥ ३ ॥ प्राग्ध्यानादित्युच्यते यथासंख्यप्रति-
पत्तिः कथं स्यादिति । इतरथा हि वैषम्याद्यथासंख्यं न स्यात् ।

तत्राम्यन्तरतपोभेदस्याद्यस्य निर्दिष्टविकल्पसख्या भेदाख्या, विशेषप्रकृत्यर्थमिदं मुच्यते ।

आलोचनप्रतिक्रमणतदुभयविवेकव्युत्सर्गतपश्छेदपरिहारो- पस्थापनाः ॥ २२ ॥

किमर्थमिदमुच्यते ।

प्रमाददोषव्युदासभावप्रसादनैः गल्लयानवस्थाव्यावृत्तिमर्षादात्यागसंयमदाढ्याराध-
नादिसिद्ध्यर्थं प्रायश्चित्तम् ॥ १ ॥ प्रमाददोषव्युदासः । भावप्रसादो नै-गल्लयानवस्थावृत्तिः । मर्षा-
दात्यागः । संयमदाढ्यमाराधनमित्येवमादीनां सिद्ध्यर्थं प्रायश्चित्तं नवविधं विधीयते । प्रायः साधुलोकः ।
प्रायस्य यस्मिन्कर्मणि चित्तं तत्प्रायश्चित्तम् । प्रायाञ्चित्तिचित्तयोरिति सुद् अपराधो वा प्रायः, चित्तं
शुद्धि । प्रायस्य चित्तं प्रायश्चित्त—अपराधविशुद्धिरित्यर्थः ।

तत्र गुरवे प्रमादविनिवेदनं दशदोषवर्जितमालोचनं ॥ २ ॥ तेषु नवसु प्रायश्चित्तवि-
कल्पेषु गुरवे एकान्ते नियुग्याय प्रसन्नमनसे विदितदेशकालस्य शिष्यस्य सविनयेनात्मप्रमादविनिवेदनं,
दशभिर्दोषैर्विनिवेदितमालोचनमित्याख्यायते । के पुनस्ते दशदोषा इति चेदुच्यते—

उपकरणेषु दत्तेषु प्रायश्चित्तं मे लघु कुर्वन्तीति चिन्त्य दानं प्रथममालोचनदोषः ॥ १ ॥ प्रकृत्या
दुर्बलो ग्लानोह उपवासादि न कर्तुमल यदि लघु दीयेत ततोदोषनिवेदनं करिष्ये इति वचनं द्वितीयोदोषः ॥ २ ॥
अन्यादृष्टदोषगृहणं कृत्वा प्रकाशदोषनिवेदनं मायाचारस्तृतीयो दोषः ॥ ३ ॥ आलस्यात्प्रमादाद्वात्माप-
राधान्नवोऽग्निरत्सुकस्य स्थूलदोषप्रतिपादनं चतुर्थः ॥ ४ ॥ महादुश्चरप्रायश्चित्तभयान्महादोषसंवरणं
कृत्वा तदनु प्रमादाचारनिवृत्तं पंचमः ॥ ५ ॥ ईदृशे त्रनातिचारं सति किं नः स्यात्प्रायश्चित्तमित्युपायेन
गुरुपासना पष्टः ॥ ६ ॥ पाक्षिकचातुर्मासिकसावत्सरिकेषु कर्मसु महति यतिसमवाये आलोचनशब्दा-
कुले पूर्वदोषकथनं सप्तमः ॥ ७ ॥ गुरुपपादितं प्रायश्चित्तं किमिदं युक्तं आगमे स्यान्नवेति शंकमानस्या-
न्यसाधुपरिश्रमोऽष्टमः ॥ ८ ॥ यत्किञ्चित्प्रयोजनमुद्दिश्यात्मना समानार्थैव प्रमादाच्चरितमावेद्य महदपि
प्रहृतं प्रायश्चित्तं न फलकरमिति नवमः ॥ ९ ॥ अत्यापराधेन ममातिचारः समानः तमयमेव वेत्ति
अस्मै यद्वत्तं तदेव मे युक्तं लब्धकर्तव्यमिति स्वदुश्चरितसंवरणं दशमो दोषः ॥ १० ॥ आत्मन्यपराधं
चिरमनवस्थाया कृतिभावमन्तरेण बालवद्वेषुवुद्ध्या दोषं निवेद्यतः न ते दोषा भवन्त्येवञ्च । संय-
तालोचनं द्विविधमिष्टमेकान्ते संयतिकालोचनं, आश्रयं प्रकाशते लज्जापरपरिमवादिगणनया निवेद्यातिचारं
यदि न बोधयेदपरिहितायव्ययाधमर्णमवसीदति । महदपि तपस्कर्मा अनालोचनपूर्वकं नाभिप्रेत-
फलप्रदं, अतिक्रमागतौपयवत्कृतालोचनस्यापि गुरुदत्तप्रायश्चित्तमकुर्वतोऽपरिकर्मं सत्यवन्महाफलं न
स्यात् । कृतालोचनचित्तगतं प्रायश्चित्तं परिसंघट्टर्षणतल्लयवत्परिश्राजते ।

मिथ्यादुष्कृताभिधानाद्यभिव्यक्तप्रतिक्रिया प्रतिक्रमणं ॥ ३ ॥ कर्मवशप्रमादोदयजनितं
मिथ्या मे दु-कृतमित्येवमाद्यभिव्यक्त प्रतीकारः प्रतिक्रमणमित्युच्यते ।

तदुभयसंसर्गं सति शोधनात्तदुभयं ॥ ४ ॥ किञ्चित्कर्मालोचनमात्रादेव शुच्यति । अपरं
प्रतिक्रमणं, इतरत्पुनस्तदुभयसंसर्गं सति शुद्धिसुपयातीति तदुभयमित्युपदिश्यते ।

इदमयुक्तं वर्तते किमत्रायुक्तमनालोचयतः न किञ्चिदपि प्रायश्चित्तमित्युक्तं पुनरुपदिष्टं प्रतिक्रमणमात्रादेव
शुद्धिकरमिति एतदयुक्तं अथ तत्राप्यालोचनपूर्वकत्वमभ्युपगम्यते तदुभयोपदेशो व्यर्थः ? नैष दोषः सर्वं
प्रतिक्रमणमालोचनपूर्वकमेव । किन्तु पूर्वं गुरुणाभ्यनुज्ञातं शिष्येणैव कर्तव्यम् । इदं पुनर्गुरुणाशुश्रूयं ।

संसक्ताश्वपानोपकरणादिविभजनं विवेकः ॥ ५ ॥ संसक्तानामन्नपानोपकरणादीनां विभजनं विवेक इत्युच्यते ।

व्युत्सर्गः कायोत्सर्गादिकरणं ॥ ६ ॥ कालनियमेन कायोत्सर्गादिकरणं व्युत्सर्ग इत्युच्यते ।

तपोऽनशनादि ॥ ७ ॥ अनशनावमौदर्यवृत्तिपरिसंख्यानादि तपोऽवगतव्यं ।

दिवसपक्षमासादिना प्रव्रज्याहापनं छेदः ॥ ८ ॥ चिरप्रव्रजितस्य दिवसमासादिविभागेन प्रव्रज्याहापनं छेद इति प्रत्येतव्य ।

पक्षमासादिविभागेन संसर्गमंतरेण दूरतः परिवर्जनं परिहार इत्यवधियते ॥ ९ ॥

पुनर्दीक्षाप्रापणमुपस्थापना ॥ १० ॥ महाव्रतानां मूलच्छेद कृत्वा पुनर्दीक्षाप्रापणमुपस्थापनेत्याख्यायते । विद्यायोगोपकरणग्रहणादिषु प्रश्नविनयमंतरेण प्रवृत्तिरेव दोष इति तस्य प्रायश्चित्तमालोचनमात्रम् । दशकालनियमेनावश्यं कर्तव्यमित्यास्थितानां धर्मकथादिव्याक्षेपहेतुसन्निधानेन विस्मरणे सति पुनरनुष्ठाने प्रतिक्रमण तस्य प्रायश्चित्तं । भयत्वरणविस्मरणेऽनवबोधाशक्तिव्यसनादिभिर्महाव्रतातिचारे सति प्राक्छेदात्पङ्क्तिं प्रायश्चित्त विधेयं । शक्तयनिगूहनेन प्रयत्नेन परिहरतः कुतश्चित्कारणादप्रासुकप्रहणप्राहणयोः प्रासुकस्यापि प्रत्याख्यानस्य विस्मरणात् प्रतिगृहे च स्मृत्वा पुनस्तदुज्झन प्रायश्चित्तम् । दुःस्वप्नद्रुश्चित्तनमलोत्सर्जनमूत्रातिचारमहानदीमहाटवीतरणादिषु व्युत्सर्गः प्रायश्चित्तम् । बहुकृत्वः प्रमादबहुदृष्टापराधप्रत्यनीकवृत्तिविरुद्धदृष्टीनां यथाक्रम छेदः मूलभूम्यनुपस्थापनं पारविकैविधानं क्रियते । अपरकृष्ट्याचार्यमूले प्रायश्चित्तप्रहणमनुपस्थापनम् । आचार्यादाचार्यांतरप्रापणमातृतीयं पारविकं तदेतन्नवविधं प्रायश्चित्तं, देशकालशक्तिसयमाद्यविरोधनापराधानुरूपं दोषप्रशमनं चिकित्सितवद्विधेयं । जीवस्यासंख्येयलोकपरिमाणाः—परिणामविकल्पाः, अपराधाश्च तावन्त एव, न तेषां तावद्विकल्प प्रायश्चित्तमस्ति । व्यवहारनयापेक्षया पिंडीकृत्य प्रायश्चित्तविधानमुक्तं ।

आह व्याख्यात प्रायश्चित्तमिदानीं तदनंतरमुदिष्टस्य विनयस्य विकल्पा वक्तव्याः ? अत्रोच्यते,—

ज्ञानदर्शनचारित्र्योपचाराः ॥ २३ ॥

विनय इत्यनुवृत्तेः प्रत्येकमभिसंबंधः ॥ १ ॥ विनय इत्यनुवर्तते तेन प्रत्येकमभिसंबंधो भवति ज्ञानविनयो दर्शनविनयश्चारित्र्यविनय उपचारविनयश्चेति ।

तत्र सबहुमानज्ञानग्रहणाभ्यासस्मरणादिज्ञानविनयः ॥ २ ॥ अनलसेन शुद्धमनसा देशकालादिविशुद्धिविधानविचक्षणन सबहुमानोयथाशक्तिनिषेव्यमाणो मोक्षार्थं ज्ञानग्रहणाभ्यासस्मरणादिज्ञानविनयो वेदितव्यः । *अ. सामान्यप्रार्थनां सुयनाय जाय विन्दुसाएमे । तस्मिन् वि तपो-व्रणं स्तोत्रं नि-भाष (१२५)*

पदार्थश्रद्धाने नेशंकितत्वादिलक्षणोपेतता दर्शनविनयः ॥ ३ ॥ सामायिकादौ लोकविदुसारपृथते श्रुतसमुद्रे यथा भगवद्भिरुपदिष्टाः पदार्थाः यथालक्षणा वर्तन्ते 'नान्यथा वादिनां जिना' इति निःसंशयोपेतता दर्शनविनय इत्याख्यायते ।

तद्वतश्चारित्र्ये समाहितचित्तता चारित्र्यविनयः ॥ ४ ॥ तद्वतो ज्ञानदर्शनवतः पचविधदुश्चरचरणश्रवणानंतरसमुद्भिन्नरोमांचाभिव्यज्यमानातर्भक्ते. परप्रसादो मस्तकाजालिकरणादिभिर्भावतश्चानुष्ठातृत्वचारित्र्यविनयः प्रत्येतव्यः ।

प्रत्यक्षेष्वाचार्यादिषु पूजनीयेष्वभ्युत्थानाभिगमनांजलिकरणादिरुपचारविनयः ॥ ५ ॥ प्रत्यक्षेष्वाचार्यादिषु पूजनीयेषु अभ्युत्थानाभिगमनाजलिकरणवन्दनानुगमनादिरात्मानुरूप उपचारविनयोऽवगतव्यः ।

परोक्षेष्वपि कायवाङ्मनोभिरंजलि क्रियागुणसंकीर्तनानुस्मरणादिः ॥ ६ ॥ परोक्षेष्वपि चाचार्यादि-
ष्वजलिक्रियागुणसंकीर्तनानुस्मरणज्ञानानुष्ठायित्वादिः कायवाङ्मनोभिरत्रगतव्यः ।

किमर्थमिदं विनयभावन ।

ज्ञानलाभाचारविशुद्धिसम्यगाराधनाद्यर्थं विनयभावनं ॥ ७ ॥ ज्ञानलाभः, आचारविशुद्धिः,
सम्यगाराधनमित्येवमादीनां सिद्धिर्भवति विनयभावनेन । ततश्च निवृत्तिसुखमिति विनयभावनं क्रियते ।

आह विनयोवर्णितः, तदनतरोद्देशभाजो वैयावृत्यस्येदानीं विवरणं कर्तव्यमित्यत इदानीमुच्यते—

आचार्योपाध्यायतपस्विशैक्ष्यग्लानगणकुलसंघसाधुमनोज्ञानां ॥ २४ ॥

वैयावृत्यमित्यनुवृत्तेः प्रत्येकमभिसंबंधः ॥ १ ॥ वैयावृत्यमित्यनुवर्त्तते तेन प्रत्येकमभि-
संबंधो भवति । आचार्यवैयावृत्यमुपाध्यायवैयावृत्यमित्यादि ।

व्यावृत्तस्य भावः कर्म च वैयावृत्यं ॥ २ ॥ कामचेष्टया द्रव्यांतरेण वा व्यावृत्तस्य भावः
कर्म वा वैयावृत्यमित्युच्यते ।

आचरन्ति यस्माद्ब्रतानीत्याचार्यः ॥ ३ ॥ यस्मात्सम्यग्ज्ञानादिगुणाधारादाहत्य ब्रतानि
स्वर्गापवर्गसुखाद्युत्तबीजानि भव्या हितार्थमाचरति स आचार्यः ।

उपेत्य यस्मादधीयते इत्युपाध्यायः ॥ ४ ॥ विनेयेनोपेत्य यस्माद्ब्रतशीलभावनाधिष्ठानादा-
गमं श्रुताख्यमधीयते स उपाध्यायः ।

महोपवासाद्यनुष्ठायी तपस्वी ॥ ५ ॥ महोपवासादिलक्षणं तपोनुतिष्ठति यः स तपस्वीत्युच्यते ।
कृत एतत् ! अतिशयार्थं मत्वर्थीयप्रयोगात् ।

शिक्षाशीलः शैक्ष्यः ॥ ६ ॥ श्रुतज्ञानशिक्षणपरः अनुपरतत्रतभावनानिपुणः शैक्षक इति लक्ष्यते ।

रुजादिक्लिष्टशरीरो ग्लानः ॥ ७ ॥ रुजादिभिः क्लिष्टशरीरो ग्लान इत्युच्यते ।

गणः स्थविरसंततिः ॥ ८ ॥ स्थविराणां संततिर्गण इत्युच्यते ।

दीक्षकाचार्यशिष्यसंस्त्यायः कुलं ॥ ९ ॥ दीक्षकस्याचार्यस्य शिष्यसंस्त्यायः कुलव्यपदेशमर्हति ।

चतुर्वर्णश्रमणनिवहः संघः ॥ १० ॥ चतुर्वर्णानां श्रमणानां निवहः संघ इति समाख्यायते ।

चिरप्रव्रजितः साधुः ॥ ११ ॥ चिरकालभाविप्रव्रज्यागुणः साधुरित्याम्नायते ।

मनोज्ञोऽभिरूपः ॥ १२ ॥ अभिरूपो मनोज्ञ इत्यभिधीयते ।

संमतो वा लोकस्य विद्वत्तावकवृत्त्वमहाकुलत्वादिभिः ॥ १३ ॥ अथ वा विद्वान्, वाग्मी,
महाकुलीन इति यो लोकस्य समतः स मनोज्ञः, तस्य ग्रहणं प्रवचनस्य लोके गौरवोत्पादनहेतुत्वात् ।

असंयतसम्यग्दृष्टिर्वा ॥ १४ ॥ अथवा असंयतसम्यग्दृष्टिर्मनोज्ञ इति गृह्यते ससारोपेत-
त्वात् । तेषां व्याधिपरीषहमिध्यात्वाद्युपनिपाते प्रासुकौषधिभक्तपानप्रतिश्रयपीठफलकसस्तरणादिभिर्धर्मो-
पकरणैस्तत्प्रतीकारः सम्यक्प्रत्यवस्थापनमित्येवमादि वैयावृत्यं ।

बाह्यद्रव्यासंभवे स्वकायेन तदानुकूल्यानुष्ठानं च ॥ १५ ॥ बाह्यस्यौषधभक्तपानादेरसंभवेऽपि
स्वकायेन श्लेष्मसिंघाणकाद्यतर्मलापकर्षणादितदानुकूल्यानुष्ठानं च वैयावृत्यमिति कथ्यते ।

तत्पुनः किमर्थमिति चेदुच्यते,

समाध्याधानविचिकित्साभावप्रवचनत्रात्सल्याद्यभिव्यक्त्यर्थं ॥ १६ ॥ समाध्याधानं

विचिकित्साभावः प्रवचनवात्सल्यं, सनाथता चेत्येवमाद्याभिव्यक्त्यर्थं वैयावृत्यमिष्यते । किमर्थं बहूना-
मुपक्षेपः क्रियते । ननु संघवैयावृत्य गणवैयावृत्यमिति वा वक्तव्यं ।

बहूपदेशात्कचिन्नियमेन प्रवृत्तिज्ञापनाय भूयसामुपन्यासः ॥ १७ ॥ बहुषु वैयावृत्या-
हैपूपदिष्टेषु कचिन्कस्याचित्प्रवृत्तिर्यथास्यादित्येवमाद्यर्थं भूयसामुपन्यासः क्रियते ।

आह व्याख्यातं वैयावृत्य तत्समीपेदेशभाजः स्वाध्यायस्येदानीं निर्देशः करणीय इत्यत्राभिधीयते,—

वाचनापृच्छनानुप्रेक्षाम्नायधर्मोपदेशः ॥ २५ ॥

निरवद्यग्रंथार्थोभयप्रदानं वाचना ॥ १ ॥ निरवद्यग्रंथस्यार्थस्य तदुभयस्य वा पात्रे प्रतिपादनं
वाचनेत्युच्यते ।

संशयच्छेदाय निश्चितबलाधानाय वा परानुयोगः पृच्छनं ॥ २ ॥ आत्मोन्नतिपराति-
संधानोपहाससंघोपप्रहसनादिविवर्जितं संशयच्छेदाय निश्चितबलाधानाय वा ग्रंथस्यार्थस्य वा परं प्रत्यनु-
योगः पृच्छनमिति भाष्यते ।

अधिगतार्थस्य मनसाभ्यासोऽनुप्रेक्षा ॥ ३ ॥ अधिगतपदार्थप्रक्रियस्य तत्तायसिंढवदर्पित-
चेतसो मनसाभ्यासोऽनुप्रेक्षा वेदितव्याः ।

घोषविशुद्धपरिवर्तनमाम्नायः ॥ ४ ॥ व्रतिनो वेदितसमाहारस्यैहलौकिकफलनिरपेक्षस्य द्रुत-
विच्छंबितादिघोषदोषविशुद्धं परिवर्तनमाम्नाय इत्युपदिश्यते ।

धर्मकथाद्यनुष्ठानं धर्मोपदेशः ॥ ५ ॥ दृष्टप्रयोजनपरित्यागादुन्मार्गनिवर्तनार्थं संदेहव्यावर्तना-
पूर्वपदार्थप्रकाशनार्थं धर्मकथाद्यनुष्ठानं धर्मोपदेश इत्याख्यायते । किमर्थोऽयं स्वाध्यायः ?

प्रज्ञातिशयप्रशस्ताध्यवसायाद्यर्थः स्वाध्यायः ॥ ६ ॥ प्रज्ञातिशयः, प्रशस्ताध्यवसायः प्रव-
चनस्थितिः संशयोच्छेदः परवादिशंकाभावः । परमसवेगः तपोवृद्धिरतिचारविशुद्धिरित्येवमाद्यर्थः स्वा-
ध्यायोनुष्ठेयः ।

आह वर्णितः पंचविधः स्वाध्यायः तदनंतरमुद्दिष्टो यो व्युत्सर्गस्तस्य भेद इदानीं वक्तव्य इत्यत्राभिधीयते,—

बाह्याभ्यंतरोपध्योः ॥ २६ ॥

व्युत्सर्ग इत्यनुवृत्तेर्व्यतिरेकनिर्देशः ॥ १ ॥ व्युत्सर्जनं व्युत्सर्ग इति भावसाधनः शब्दोनुव-
र्त्तते । तदपेक्षोऽयं व्यतिरेकनिर्देशः ।

उपधीयते बलाधानार्थमित्युपधिः ॥ २ ॥ योर्थोऽन्यस्य बलाधानार्थमुपधीयते स उपधिरित्युच्यते ।

अनुपात्तवस्तुत्यागो बाह्योपधिव्युत्सर्गः ॥ ३ ॥ आत्मनानुपात्तस्य एकत्वमनापन्नस्य वस्तुन-
स्यागो बाह्योपधिव्युत्सर्गो वेदितव्यः ।

क्रोधादि भावानिवृत्तिरभ्यन्तरोपधिव्युत्सर्गः ॥ ४ ॥ क्रोधमानमायालोभमिध्यात्वहास्यरस्य-
रतिशोकभयादिदोषनिवृत्तिरभ्यन्तरोपधिव्युत्सर्ग इति निश्चीयते ।

कायत्यागश्च नियतकालो यावज्जीवं वा ॥ ५ ॥ कायत्यागश्चाभ्यन्तरोपधिव्युत्सर्ग इत्युच्यते ।
स पुनर्द्विविधः । नियतकालो यावज्जीवं चेति ।

परिग्रहनिवृत्तेरवचनमिति चेन्न तस्य धनहिरण्यवसनादिविषयत्वात् ॥ ६ ॥
स्यादेतन्महाव्रतोपदेशकाले परिग्रहनिवृत्तिरुक्ता ततः पुनरिदं वचनमनर्थकमिति तन्न । किं कारणं तस्य
धनहिरण्यवसनादिविषयत्वात् ।

✓ धर्माभ्यंतरे भावादिति चेन्न प्रासुकनिरवद्याहारादिनिवृत्तितंत्रत्वात् ॥ ७ ॥ स्यादेतदश विधधर्मेऽतरीभूतस्याग इति पुनरिदं वचनमनर्थकमिति तन्न किं कारण ? तस्य प्रासुकनिरवद्याहारा-दिनिवृत्तितंत्रत्वात् ।

तस्य प्रायश्चित्ताभ्यंतरत्वादिति चेन्न प्रतिद्वंद्विभावात् ॥ ८ ॥ अथमतमेतत्प्रायश्चित्ता-भ्यंतरो व्युत्सर्गस्ततः पुनस्तस्य वचनमनर्थकमिति तन्न किं कारण ? तस्य प्रतिद्वंद्विभावात्तस्य हि व्युत्स-र्गस्यातिचारः प्रतिद्वंद्वी विद्यते । अयं पुनरनपेक्षः क्रियते इत्यस्ति विशेषः ।

अनेकत्रावचनमनेनैव गतत्वादिति चेन्न शक्यपेक्षत्वात् ॥ ९ ॥ अनेकत्र वचनमनर्थकमे-वास्तु पर्याप्तमिति तन्न किं कारण ? शक्यपेक्षत्वात् । क्वचित्सावद्य प्रत्याख्यायते क्वचिन्निरवद्यमपि नियत-कालं क्वचिदनियतकालं पुरुषशक्यपेक्षत्वानिवृत्तिधर्मस्योत्तरोत्तरगुणप्रकर्षाद्दुःसाहोत्पादनार्थत्वाच्च न पौन-रुक्यं । किमर्थं पुनर्व्युत्सर्गः,—

निःसंगनिर्भयत्वजीविताशाव्युदासाद्यर्थो व्युत्सर्गः ॥ १० ॥ निःसंगत्वं निर्भयत्व जीवि-ताशाव्युदासः दोषोच्छेदो मोक्षमार्गभावनापरत्वमित्येवमाद्यर्थो व्युत्सर्गोऽभिधीयते । स द्विविधः ।

आह अभ्यंतरतपः षोढा प्रतिज्ञाय प्राग्व्यानादिति यत्संन्यस्तं तपोव्यानाभिधानं तदनाविष्कृतार्थं प्राप्तविचारकालमित्यत्रोच्यते,—

उत्तमसंहननस्यैकाग्रचित्तानिरोधो ध्यानमांतर्मुहूर्त्तात् ॥२७॥

आद्यं संहननत्रयमुत्तमं ॥ १ ॥ वज्रवृषभनाराचसहननं, वज्रनाराचसंहननं, नाराचसंहनन-मित्येतन्नितयं संहननमुत्तमं । कुतो ध्यानादिवृत्तिविशेषहेतुत्वात् । तत्र मोक्षस्य कारणमाद्यमेकमेव । ध्यानस्य त्रितयमपि उत्तमसहननं ।

तस्य उत्तमसंहननस्यैकशब्दः संख्यापदं ॥ २ ॥ अन्या सहायाद्यनेकार्थसंभवे एक शब्दोऽत्र संख्यावाची गृह्यते ।

अंग्यते तदंगमिति तस्मिन्निति वाग्रमुखं ॥ ३ ॥ अगेर्गत्यर्थस्य कर्मण्यधिकरणे वा उणा-दौ रग्निपातितः । 'वज्रेद्रभद्राग्र इत्यत्र, अग्रं मुखमित्यर्थः ।

चित्ता अंतःकरणवृत्तिः ॥ ४ ॥ अतःकरणवृत्तिरर्थेषु चित्तेत्युच्यते ।

अनियतक्रियार्थस्य नियतक्रियाकर्तृत्वेनावस्थानं निरोधः ॥ ५ ॥ गमनभोजनशयना-ध्ययनादिषु क्रियाविशेषेषु अनियमेन वर्तमानस्य एकस्य, एकस्याः क्रियायाः कर्तृत्वेनावस्थानं निरोध इत्यवगम्यते । एकमग्रं मुखं यस्य सोयमेकाग्रः । चिंतायाः निरोधः चिंतानिरोधः । एकाग्रः चिंतानि-रोधः । एकाग्रचित्तानिरोधः । कुतः पुनरसौ एकाग्रत्वेन चिंतानिरोधः ?

वीर्यविशेषात्प्रदीपशिखावत् ॥ ६ ॥ यथा प्रदीपशिखानिरावाधे प्रज्वलिता न परिस्पदते तथा निराकुले देशे वीर्यविशेषादवबुध्यमाना चिंता विना व्याक्षेपणं एकाग्रैणावतिष्ठते ।

अर्थपर्यायवाची वाग्रशब्दः ॥ ७ ॥ अथवा अंग्यते इत्यग्रमर्थं इत्यर्थः । एकमग्रं एकाग्रं । एकाग्रं चिंतायाः निरोधः एकाग्रचित्तानिरोधः । योगविभागान्मयूरव्यसकादित्वाद्वा वृत्तिः एकस्मिन्द्रव्यपरमाणौ भावपरमाणौ वाऽर्थे चिंतानियम इत्यर्थः ॥

ध्यानशब्दो भावकर्तृकरणसाधनो विवक्षावशात् ॥ ८ ॥ अयं ध्यानशब्दः, भावकर्तृकरण-साधनो विवक्षावशाद्धेदितव्यः । तत्र ध्येयं प्रति अव्यावृत्तस्य भावमात्रेणाभिधाने ध्यातिर्ध्यानमिति भाव साधनो ध्यानशब्दः । ध्यायतीति ध्यानमिति बहुलापेक्षया कर्तृसाधनश्च युज्यते । करणप्रशसापरायाम-

भिधानप्रवृत्तौ समीक्षितायां यथा साध्वसिश्छिनत्तीति प्रयोक्तृनिर्वर्त्ययोः सतोरप्युद्यमननिपातनयोरविशेष-
तंत्रत्वाच्छेदनस्य कर्तृधर्माध्यारोपः क्रियते तथा दिध्यासोरप्यात्मनः ज्ञानावरणवीर्यातिरायक्षयोपशमाविशेष-
तंत्रत्वात् ध्यानपरिणामस्य युज्यते कर्तृत्व । करणत्वमपि चास्य पर्यायपर्यायिणोर्भेदपरिकल्पनासद्भावात् ।
युज्यते । अग्नेर्दाहपाकस्वेदादिक्रियाप्रवृत्तस्यात्मभूतौष्ण्यकरणपरिकल्पनवत् ।

एकांतपरिकल्पनायां दोषविधानमुक्तं ॥ ९ ॥ अर्थांतरभावोऽनर्थांतरभाव एवेत्येकांत-
कल्पनाया दोषविधानमुक्त आदिसूत्रे ।

प्रणीतपरिमाणो मुहूर्त्तः ॥ १० ॥ मुहूर्त्त इति काल विशेषवाचिशब्दः । तस्य परिमाणं
प्राग्विहित ।

उत्तमसंहननाभिधानमन्यस्येयत्कालाध्यवसायधारणसामर्थ्यात् ॥ ११ ॥ अन्यत्संहन-
नमेतावंत कालं चिंतानिरोधधारणे साधनभावं प्रत्यसमर्थमिति उत्तमसहनग्रहण क्रियते ।

एकाग्रवचनं वैयग्रयनिवृत्त्यर्थं ॥ १२ ॥ एकाग्रवचनं क्रियते वैयग्रयनिवृत्त्यर्थं । व्यग्रं हि
ज्ञानमेव न ध्यानमिति ।

चिंतानिरोधग्रहणं तत्स्वाभाव्यप्रदर्शनार्थं ॥ १३ ॥ यथा पृथिव्याः कस्मिंश्चित्परिणाम-
विशेषे घटशब्दो वर्तते । एवं चिंतायाः ज्ञानात्मिकायाः वृत्तिविशेषे ध्यानशब्दो वर्तते इति प्रदर्शनार्थं
चिंतानिरोध इति विशेष्यते ।

ध्यानमित्यविकृतस्वरूपनिर्देशार्थं ॥ १४ ॥ यत्तदाधिकृतमुत्तमं तपः, तत्स्वरूपनिर्देशार्थं ध्यान
वचनं क्रियते ।

मुहूर्त्तवचनादाहरादिविनिवृत्तिः ॥ १५ ॥ आहरादिकालांतरव्यावृत्त्यर्थं मुहूर्त्तवचनं क्रियते ।
अतः परं दुर्द्धरत्वात् ।

अभावो निरोध इति चेन्न केनचित्पर्यायेणेष्टत्वात् ॥ १६ ॥ स्यान्मतमभावो निरोध इत्यनर्थो-
तरं स चेत्, ध्यानशब्दार्थः खरविपाणवत् ध्यानमसत्प्रमज्जतीति ? तन्न । किं कारण ? केनचित्पर्यायेणेष्टत्वात् ।
अन्यचिंताभावविवक्षायामसदेव ध्यानं । विवक्षितार्थविषयावगमस्वभावसामर्थ्यापेक्षया सदेवेति चोच्यते ।

● अभावस्य च वस्तुत्वाद्धेतुत्वंगत्वादिति ॥ १७ ॥ अभावोऽप्ययं वस्तुधर्मः फ्रुतः हेत्वगत्वादिति
ततश्चोभालभावावः ।

॥ एकार्थवचनं विस्पष्टत्वादिति चेन्नानिष्टप्रसंगात् ॥ १८ ॥ स्यान्मतमेकार्थचिंतानिरोध
इत्यस्तु विस्पष्टत्वादिति तन्न किं कारणमनिष्टप्रसंगात् । किमनिष्ट 'वीचारोर्ध्व्यजनयोगसक्रातिरिति'
वक्ष्यते तेनार्थसंक्रम इष्यते द्रव्यात्पर्याये पर्यायाच्च द्रव्ये । यद्येकार्थं निरोध इह गृह्यते तद्विरोधः स्यात् ।

एकाग्रवचने तुल्यमिति चेन्नाभिमुख्ये सति पौन पुन्येनापि प्रवृत्तिज्ञापनार्थत्वात् ॥ १९ ॥
अथ मतमेतदेकाग्रवचनेऽपि तस्यानिष्टस्य प्रसगः तुल्य इति चेन्न किं कारणमाभिमुख्ये सति पौन पुन्येना
ऽपि वृत्तिविज्ञानार्थत्वात् । अग्र मुखमिति ह्युच्यमानेऽनेकमुखत्व-निवर्तित-एकमुख-तु-सक्रमोऽभ्युपगत
एवेति नानिष्टप्राप्तिः ।

प्राधान्यवाचिनो वैकशब्दस्य ग्रहणं ॥ २० ॥ अथवा प्राधान्यवचनमेकशब्द इह गृह्यते
प्रधानस्य पुंस आभिमुख्येन चिंतानिरोध इत्यर्थः । अस्मिन्पक्षेऽर्थो गृहीतः ।

अंगतीत्यग्रमात्मेति वा ॥ २१ ॥ अथ वा अंगतीत्यग्रमात्मेत्यर्थः । द्रव्यार्थनयैकस्मिन्नात्मन्यग्रे
चिंतानिरोधो ध्यानं ततः स्ववृत्तित्वात् बाह्यध्येयप्राधान्यापेक्षा निवर्तिता भवति ।

दिवसमासाद्यवस्थानव्युक्तस्येति चेन्नैन्द्रियोपघातप्रसंगात् ॥ २२ ॥ स्यादेतद्व्यानोपयोगेन दिवसमासाद्यवस्थान नातमुद्गुंतादिति तन्न किं कारणमिन्द्रियोपघातप्रसंगात् ।

प्राणापानविनिग्रहो ध्यानमिति चेन्न शरीरपातप्रसंगात् ॥ २३ ॥ स्यादेतत्प्राणापानकर्मणो निग्रहो ध्यानमिति तन्न किं कारणं ? शरीरपातप्रसंगात् । प्राणापाननिग्रहसति तदुद्भूतवेदना प्रकर्षात् । आश्वेव शरीरस्य पातः प्रसज्येत । तस्मान्मंदमंदप्राणापानप्रचारस्य ध्यानं युज्यते ।

मात्राकालपरिगणनमिति चेन्न ध्यानातिक्रमात् ॥ २४ ॥ स्यान्मतं मात्राकालपरिगणनं ध्यानमिति तन्न किं कारणं ? ध्यानस्यातिक्रमात् । मात्राभिर्यदि कालगणनं क्रियते ध्यानमेव न स्याद्वैयप्रघात् ।

विध्युपायनिर्देशः कर्तव्य इति चेन्न गुप्त्यादिप्रकरणस्य तादर्थ्यात् ॥ २५ ॥ स्यान्मतमेकाप्रचितानिरोधो ध्यानमित्येतद्युक्तं किंतु तदुत्पत्तये विध्युपायनिर्देशः कर्तव्यं अनेन विधिना अनेनोपायेन ध्यानं भवतीति तन्न किं कारणं ? गुप्त्यादिप्रकरणस्य तादर्थ्यात् । ध्यानविधानभावनार्थमेव हि गुप्त्यादिप्रकरणं प्रकृतं ।

संवरार्थं तदिति चेन्न प्रागुपदेशस्योभयार्थत्वात् ॥ २६ ॥ स्यान्मतं सवरप्रतिपत्त्यर्थं तद्गुप्त्यादि प्रकरणमुक्तं न ध्यानोपायप्रतिपत्त्यर्थं नवाऽन्यार्थं प्रकृतमन्यार्थं भवतीति तन्न किं कारणं ? प्रागुपदेशस्योभयार्थत्वात् । अन्यार्थमपि प्रकृतमन्यार्थं भवति च । तद्यथा—शास्त्रार्थं कुल्याः प्रणीयते । ताम्यश्च पार्नाय पीयते । उपस्पृश्यते च गालयश्च भाव्यंते ।

सकलध्यानधर्मासंग्रह इति चेन्न ध्यानप्राभृते प्रणीतत्वात् ॥ २७ ॥ स्यान्मतं सकलो ध्यानधर्मो नास्मिन्सूत्रे संग्रहीत इत्यपरिपूर्णं लक्षणमिति तन्न किं कारणं ? ध्यानप्राभृते प्रणीतत्वात् । तत्र हि ध्यानलक्षणं सकलं प्राधान्येनोक्तं इह त्वानुपगिकमिति । तस्य ध्यानस्य सामान्येनोक्तस्य विकल्पप्रतिपत्त्यर्थमिदमुच्यते,

आर्त्तरौद्रधर्म्यशुक्लानि ॥ २८ ॥

ऋतमर्दनमार्त्तिर्वा तत्र भवमार्त्तं ॥ १ ॥ ऋतं दुःखं, अथवा र्दनमार्त्तिर्वा तत्र भवमार्त्तं । रुद्रः क्रूरस्तत्कर्म रौद्रं ॥ २ ॥ रोदयतीति रुद्रः क्रूर इत्यर्थः । तस्येदं कर्म, तत्र भवं वा रौद्रमित्युच्यते ।

धर्मादनपेतं धर्म्यं ॥ ३ ॥ धर्मो वर्णितः, ततोऽनपेतं ध्यानं धर्म्यमित्याख्यायते ।

शुचिगुणयोगाच्छुक्लं ॥ ४ ॥ यथा मलद्रव्यापायत. शुचिगुणयोगाच्छुक्लं वद्धं तथा तद्गुणसाधर्म्यादात्मपरिणामस्वरूपमपि शुक्लमिति निरुच्यते । तदेतच्चतुर्विधं ध्यानं द्वैविध्यमनुते । कुतः प्रशस्तप्रशस्तभेदात् । अप्रशस्त अपुण्यास्त्रवकारणत्वात्, कर्मनिर्दहनसामर्थ्यात्प्रशस्त । किं पुनस्तादिति चेदुच्यते,—

परे मोक्षहेतू ॥ २९ ॥

एकस्यैव परत्वमिति चेन्न व्यवहितेऽपि परशब्दप्रयोगात् ॥ १ ॥ स्यान्मतमेकस्यैव परत्वमुपपद्यते न द्वयोरिति तन्न । किं कारणं ? व्यवहितेऽपि परशब्दप्रयोगात् । तद्यथा परा मथुरा पाटलीपुत्रादिति ।

द्विवचननिर्देशाद्वा गौणस्यापि संप्रत्ययः ॥ २ ॥ अथवा परमत्यंतं तत्समीपवर्त्यपि परमित्युपचर्यते द्विवचननिर्देशात्तस्यापि प्रहणं भवति ।

परयोर्मोक्षहेतुत्वात्, पूर्वयोः संसारहेतुत्वप्रसिद्धिः ॥ ३ ॥ परे मोक्षहेतू इति वचनात्परिशेषात्पूर्वं संसारहेतू इति विज्ञायते । तृतीयस्य साध्यस्याभावात् ।

आह किमेषां लक्षणमिति । तत्रानेकस्य वक्तव्यसभवे वाचः क्रमवृत्तेराद्यस्य लक्षणप्रतिपादनार्थ-
मिदमुच्यते ।

आर्तममनोज्ञस्य संप्रयोगे तद्विप्रयोगाय स्मृतिसमन्वाहारः ॥३०॥

अप्रियममनोज्ञं वाधाकारणत्वात् ॥ १ ॥ यदाप्रिय वस्तु विषकंटकशत्रुशस्त्रादि तद्वाधाकारण-
त्वादमनोज्ञमित्युच्यते ।

भृशमर्थांतरचितनादाहरणं समन्वाहारः ॥ २ ॥ अर्थांतरचितनादाधिक्येनाहरणमेकत्रावरोधः
समन्वाहारः । स्मृतेः समन्वाहारः स्मृतिसमन्वाहारः । अमनोज्ञस्योपनिपाते स कथं नाम मे न स्यादिति
सकल्पश्चिताप्रबंधः आर्तमित्याख्यायते ।

आह किमिदमनभिमते चेतनद्रव्यपर्यायसंप्रयोगहेतुकमेवार्थं निर्धियते न किं तर्ह्यान्यथाप्येतत्प्रत्येतव्य-
मित्युच्यते,

विपरीतं मनोज्ञस्य ॥ ३१ ॥

प्रागुक्तनिमित्तविषयर्थाद्विपरीतं ॥ १ ॥ प्रागुक्त यन्निमित्तं ततो पर्ययाद्विपरीतमित्यभिधी-
यते । तद्यथा मनोज्ञस्य विषयस्य विप्रयोगे संप्रयुयुक्षा प्रति या परिध्यास्मृतिसमन्वाहार शब्दचो-
दिता असावप्यार्तं ध्यानमिति निश्चीयते । यथा च प्रियसमवाये तदभावादाहितकालुष्यस्यार्तं प्रतिज्ञा-
यते । तथा ज्वरादिसतापाभ्याहृतमूर्तेः ।

वेदनायाश्च ॥ ३२ ॥

प्रकरणाद् दुःखवेदनासंप्रत्ययः ॥ १ ॥ यद्यपि वेदनाशब्दः सुखदुःखानुभवनविषयसामान्य-
स्तथापि आर्तस्य प्रकृतत्वाद्दुःखवेदनासंप्रत्ययो भवति । तदप्रतिचिकीर्षा प्रत्यागूर्णस्यानवस्थितमनसो
धैर्योपरमात्स्मृतिसमन्वाहार आर्तध्यानमवगतव्यं ।

अंगविक्षेपशोकाक्रंदनाश्रुपाताभिव्यक्तं तृतीयं ॥ २ ॥ यथानिष्टसंप्रयोगेष्टविप्रयोगाशुभवेदना-
समवायनिवधनमार्त्तं । तथा चेदमपि प्रीतिविशेषाभिर्वंगमथरकामातुरमतेः पौनर्भविकाविषयसुखरसगृह्यस्य
तत्संस्कारपरायणस्य कायादिखेदेहेतुकं ।

निदानं च ॥ ३३ ॥

“विपरीतं मनोज्ञस्य” इत्येव सिद्धमिति चेन्नाप्राप्तपूर्वविषयत्वान्निदानस्य ॥१॥ स्यादेतद्वि-
परीतं मनोज्ञस्येत्यनेनैव निदानं सुगृहीतमिति तन्न किं कारणमप्राप्तपूर्वविषयत्वान्निदानस्य सुखमात्रया प्रलब्धि-
तस्याप्राप्तपूर्वप्रार्थनाभिमुखादनागतार्थप्राप्तिनिवधननिदानमित्यस्ति विशेषः ।

तदेतच्चतुर्विधमार्त्तं कृष्णनीलकापोतलेश्याबलाधान, अज्ञानप्रभव पौरुषेयपरिणामसमुत्थ पापप्रयो-
गाधिष्ठानं, परिभोगप्रसंगं, नानासकल्पासग धर्माश्रयपरित्यागिकषायाश्रयोपस्थान अनुपशमप्रवर्द्धन प्रमाद-
मूलमकुशलकर्मादानं कटुकविषाकासद्वेष तिर्यग्भवगमनपर्यवसान तदेतत्किं स्वामिकमिति चेदुच्यते,

तदविरतदेशविरतप्रमत्तसंयतानां ॥ ३४ ॥

अविरताः असंयतसम्यग्दृष्ट्यताः । देशविरताः सयतासयताः सयताः, प्रमत्तसयता. पचदशप्रमा-
दोपेताः । क्रियानुष्ठायिनः ।

✓ कदाचित्प्राच्यमार्त्तध्यानत्रयं प्रमत्तानां ॥ १ ॥ निदानं वर्जयित्वा अन्यदार्त्तत्रयं प्रमादोद-
योद्रेकात्कदाचित्प्रमत्तसयतानां भवति ।

आह व्याख्यातमाद्यमप्रशस्त सज्ञादीभिः, अथ द्वितीयं किं स्वभावसंज्ञाप्रभवस्वामिकमित्यत उच्यते,

हिंसानृत्तस्तेयविषयसंरक्षणेभ्यो रौद्रमविरतदेशविरतयोः ॥ ३५ ॥

ध्यानोत्पत्तिर्हिंसादीनां निमित्तभावाद्देतुनिर्देशः ॥१॥ हिंसादीन्युक्तलक्षणानि तानि रौद्रध्या-
नोत्पत्तेर्निमित्तीभवतीनि हेतुनिर्देशो विज्ञायते ।

तेन स्मृतिसमन्वाहाराभिसंबंधः ॥ २ ॥ तेन—हेतुनिर्देशेनानुवर्तमानः स्मृतिसमन्वाहारोऽभि-
सवध्यते । हिंसायाः स्मृतिसमन्वाहार इत्याद्यविरतस्य भवतु रौद्रध्यान देशविरतस्य कथं—

देशविरतस्यापि हिंसाद्यावेशाद्द्वित्वादिसंरक्षणतंत्रत्वाच्च ॥ ३ ॥ देशविरतस्यापि रौद्रध्यानं,
कुतः हिंसाद्यावेशाद्द्वित्वादिसंरक्षणतंत्रत्वाच्च कदाचिद्भ्रवितुमर्हति । तत्पुनर्नारकादीनामकारण सम्यग्दर्शन-
सामर्थ्यात् । अथ कथमिदं रौद्रध्यानं सयतस्य न भवति ?

तदयुक्तं संयते तदावंशे संयमप्रच्युतेः ॥ ४ ॥ संयतेरौद्रध्यानं न युज्यते कुतस्तदावेशे
संयमप्रच्युतेः । यदा रौद्रध्यानाविशिष्टो भवत्यात्मा न तदा संयमोऽत्रावतिष्ठते । तदेतच्चतुर्विधं रौद्रध्यानं
अतिकृष्णनीलकापोतलेश्याबलाधानं प्रमादाधिष्ठानं नरकगतिफलावसानं, एवमुक्ताप्रशस्तध्यानपारिगत
आत्मा तत्तार्यास्पिड इवोदकं कर्मादत्ते ।

आह परे मोक्षहेतू इति ये उपदिष्टेऽनिर्दिष्टसंज्ञाभेदस्वभावे तयोस्तावदाद्य किमभिधानप्रकारस्वभाव-
विषयमित्यत्रोच्यते । तत्खलु सम्यग्ज्ञानबीजमुपशमार्थमप्रमादसचितं मोहब्रह्मन धर्मानुबधि सुखफल
त्रिविष्टपावसानं ।

आज्ञापायविपाकसंस्थानविचयाय धर्म्यं ॥ ३६ ॥

प्रमत्ताप्रमत्तसंयतस्य विचितिविवेको विचारणं विचयः ॥ १ ॥ विचितिविचयो-विवे-
को विचारणेत्यनर्थोत्तरं ।

तदपेक्षया आज्ञादीनां कर्मनिर्देशः ॥ २ ॥ तं विचयभावमपेक्ष्याज्ञादीनां कर्मनिर्देशः क्रियते ।
आज्ञा चापायश्च विपाकश्च संस्थानं च आज्ञापायविपाकसंस्थानानि तेषां विचय आज्ञापायविपाकस-
ंस्थानविचयः तदर्थमाज्ञापायविपाकसंस्थानविचयाय ।

अधिकारात्स्मृतिसमन्वाहारसंबंधः ॥ ३ ॥ स्मृतिसमन्वाहार इत्यनुवर्तते, तेन प्रत्येकमभि-
संबंधो भवति । आज्ञाविचयाय स्मृतिसमन्वाहार इत्यादि ।

तत्रागमप्रामाण्यादर्थव्यवधारणमाज्ञाविचयः ॥ ४ ॥ उपदेष्टुरभावान्मंडबुद्धित्वात्कर्मोर्दयात्सू-
क्ष्मत्वाच्च पदार्थानां हेतुदृष्टातोपरमे सर्वज्ञप्रणीतमार्गं प्रमाणीकृत्य इत्थमेवेदं नान्यथा वादिनो जिना इति
गहनपदार्थश्रद्धानादर्थव्यवधारणमाज्ञाविचयः ।

आज्ञाप्रकाशनार्थो वा ॥ ५ ॥ अथवा सम्यग्दर्शनत्रिशुद्धपरिणामस्य विदितस्वपरसमयपदार्थ-
निर्णयस्य सर्वज्ञप्रणीतानाहितसौक्ष्म्यानास्तिकायादीनर्थानवधार्य एवमेते इत्यन्य प्रति पिपादयिपतः कथा-
मार्गं श्रुतज्ञानसामर्थ्यात्स्वसिद्धाताविरंधेन हेतुनयप्रमाणविमर्दकर्मणा ग्रहणसहिष्णून्कृत्वा प्रभापतः, तत्स-
मर्थनार्थस्तर्कनयप्रमाणयोजनपरः स्मृतिसमन्वाहारः सर्वज्ञाज्ञाप्रकाशनार्थत्वादाज्ञाविचय इत्युच्यते ।

सन्मार्गापायचित्तनमपायविचयः ॥ ६ ॥ मिथ्यादर्शनपिहितचक्षुषा आचारविनयाप्रमादवि-
पयाः संसारविवृद्धये भवत्यविद्याबाहुल्यात् ।

अथवत् ॥ ७ ॥ तद्यथा जाल्यथा बलवंतोऽपि सत्पथात्प्रच्युताः कुशलमार्गादेशकेनाननुष्ठिताः
नीचोन्नतैशलीवप्रमोपलकठिनस्थाणुनिहितकटकाकुलाटवीदुर्गपतिताः परिस्पन्दवंतोऽपि न च मार्गमनुसर्तु-
मर्हति देशकाभावात्तथा सर्वज्ञप्रणीतमार्गाद्विमुखाः मोक्षार्थिनः सम्यग्मार्गापरिज्ञानात्सुदूरमेवापयंतीति
सन्मार्गापायचित्तनमपायविचयः ।

असन्मार्गापायधितनमपायविचयः असन्मार्गापायसमाधानं वा ॥ ८ ॥ अथवा मिथ्या दर्शनाकुलितचेतोभिर्वादिभिः प्रणीतादुन्मार्गात्कथ नाम इमे प्राणिनोऽपेयुः । अनायतनसेवापायो वा कथं स्यात् पापकरणवचनभावनाविनिवृत्तिर्वा कथमुपजायते इत्यपायार्पितचितनमपायविचयः ।

✓ कर्मफलानुभवनविवेकं प्रति प्रणिधानं विपाकविचयः ॥ ९ ॥ कर्मणां ज्ञानावरणादीनां इव्यक्षेत्रकालभवभावप्रत्ययफलानुभवनं प्रति प्रणिधानं विपाकविचयः । तद्यथा मिथ्यादर्शनैकद्वित्रिचतुरिन्द्रियजात्यातपश्चावरसूक्ष्मापर्याप्तकसाधारणाख्याना कर्मप्रकृतीनां प्रथमगुणस्थाने उदयो नोर्ध्वं । अनतानुबधिक्रोधमानमायालोभाना प्रथमद्वितीयगुणस्थानयोरुदयो नोर्ध्वं । सम्यग्मिथ्यात्वस्य सम्यग्मिथ्यादृष्टौ उदयो नोर्ध्वं नाधः । अप्रत्याख्यानक्रोधमानमायालोभनरकदेवायुर्नरकदेवगतिवैक्रियिकशरीरागोपागानुपूर्व्यचतुर्भुगानादेयायशस्कीर्तिसंज्ञाना सप्तदशानां कर्मप्रकृतीनामुदयोऽसंयतसम्यग्दृष्टयतेषु नोपरि । चतुर्णामानुपूर्व्याणां सम्यग्मिथ्यादृष्टावुदयो नास्ति शेषाणामरित । प्रत्याख्यानक्रोधमानमायालोभतिर्यगायुस्तिर्यग्गत्युद्योतनीचैर्गोत्रसंज्ञानामष्टानां कर्मप्रकृतीनां विपाकः संयतासयतातेषु नोपरि । निद्रानिद्राप्रचलास्यानगृह्णामिकाना तिसृणां कर्मप्रकृतीनां फलानुभवनमनुत्तरशरीरप्रमत्तसयतेषु नोपरि । आहारशरीराहारशरीरागोपागानाम्नोऽप्रमत्तसयते उदयः नोर्ध्वं नाधः । वेदकसम्यक्त्वप्रकृतेरुदयोऽसंयतसम्यग्दृष्ट्यादिष्वप्रमत्तसयतातेषु नोर्ध्वं नाप्यधः । अर्धनाराचसहननकीलिकासहननासप्राप्तासृपाटिकासहननाख्यानां तिसृणां प्रकृतीनामुदयोऽप्रमत्तसयतातेषु नोपरि । हास्यरत्यरतिशोकभयजुगुप्साख्याना पण्णां कर्मप्रकृतीनामपूर्वकरणचरमसमयातेषु फलानुभवनं नोर्ध्वं । त्रयाणां वेदाना त्रयाणा संज्वलनानां चोदयः अनिवृत्तिवादर्सांपरायकालस्य शेषे सख्येयान्भगात्त्वोदयच्छेदः । लोभसज्वलनस्य विपाकः सूक्ष्मसांपरायचरमसमयातेषु नोपरि । वज्रनाराचसहनननाराचसहननयोरुदयः उपशांतकृपायातेषु नोर्ध्वं । निद्राप्रचलयोरुदयः क्षीणकषायोपांतसमयातेषु नोपरि । पद्धानां ज्ञानावरणानां चतुर्णां दर्शनावरणानां पंचानामंतरायाणां चोदयः क्षीणकपायचरमसमयातेषु नोपरि । अन्यतरवेदनीयौदारिकतैजसकार्मणशरीरसंस्थानषट्कौदारिकशरीरांगोपागवज्रवृषभनाराचसहननवर्णगधरसस्पर्शागुरुलघूपघातपरघातोच्छ्वासप्रगस्ताप्रशस्तविहायोगतिप्रत्येकशरीरस्थिरस्थिरशुभाशुभसुखरदुःखरनिर्माणनामिकाना त्रिंशत्प्रकृतीनामुदयः संयोगकेवलिनश्चरमसमये नोर्ध्वं । अन्यतरवेदनीयमनुष्याशुर्मनुष्यगतिपंचैन्द्रियजातित्रसवादर्पर्याप्तकाशुभगादययशस्कीर्त्युच्चैर्गोत्रसंज्ञकानामेकादशाना प्रकृतीनामुदयः अयोगकेवलिनश्चरमसमये नोर्ध्वं । तीर्थकरनामकर्मोदयः द्वयोः केवलिनोर्नोपरि नाप्यधः ।

✓ अथकाकालविपाकः उदीरणोदयः ॥ १० ॥ तत्र मिथ्यादर्शनस्य उदीरणोदयः मिथ्यादृष्टौ उपशमसम्यक्त्वाभिमुखस्य, चरमावलीमुत्सृज्येतरत्र भवति । एक-द्वित्रिचतुरिन्द्रियजात्यातपश्चावरसूक्ष्मापर्याप्तकसाधारणसंज्ञिकाना नवाना प्रकृतीनामुदीरणोदयः मिथ्यादृष्टौ भवति नोर्ध्वं । अनतानुबधिक्रोधमानमायालोभानामुदीरणोदयो मिथ्यादृष्टिसादानसम्यादृष्ट्योर्नोपरि । सम्यग्मिथ्यात्वस्योदीरणोदयः सम्यग्मिथ्यादृष्टौ नोपरि नाप्यधः । अप्रत्याख्यानवरणक्रोवमानमायालोभनरकगतिदेवगतिवैक्रियिकशरीरागोपागदुर्भुगानादेयायशस्कीर्तिसंज्ञका एकादशप्रकृतय असंयतसम्यग्दृष्ट्यतेषुदीर्यते नोर्ध्वं । नरकाद्यषो-देवायुपश्च मरणकाले चरमावलिं मुक्त्वा असंयतसम्यग्दृष्टावुदीरणोदयो भवत्यधश्च नोर्ध्वं । चतुर्णामानुपूर्व्याणां विग्रहगतौ मिथ्यादृष्टिसादानसम्यग्दृष्ट्यसंयतसम्यग्दृष्टिपूर्वोदीरणोदयो नेतरत्र । प्रत्याख्यानक्रोधमानमायालोभतिर्यग्युद्योतनीचैर्गोत्राणां सप्ताना प्रकृतीनामुदीरणोदयः संयतासयतातेषु नोपरि । तिर्यगायुषो मरणकाले चरमावलिं मुक्त्वा संयतासयतातेषुदीरणोदयो नोर्ध्वं । निद्रानिद्राप्रचलाप्रचलास्यानगृह्णिसदसद्वेद्यानां पंचाना प्रकृतीना प्रमत्तसयतातेषुदीरणोदयो नोपरिष्ठात् । उत्तरशरीरवर्तिपूर्वचरमावल्या सह उदीरणोदयो नास्ति । आहारकशरीरागोपागानाम्नो, प्रमत्तसयते उदीरणोदयो नोर्ध्वं नाप्यधः । मनुष्यायुष उदीरणोदयः-मरणकाले चरमावलिं मुक्त्वा प्रमत्तसंयतातेषु सम्यग्मिथ्यादृष्टिवर्जितेषुदीरणो-

दयो भवति नोपरि । वेदकसम्यक्त्वस्योदीरणोदयः असंयतसम्यग्दृष्ट्यादिष्वप्रमत्तसंयतातेषु भवति नोर्ध्वं नाप्यधः । अर्धनाराचकीलिकासंप्राप्तासृपाटिकासहननामुदीरणोदयः अप्रमत्तसंयतातेषु भवति नोर्ध्वं । हास्यरत्नरतिशोकभयजुगुप्साना षण्णां प्रकृतीनामपूर्वकरणचरमसमयातेपूदीरणोदयो भवति नोर्ध्वं । त्रयाणां वेदानां त्रयाणां सञ्चलनाना चोदीरणोदयो निवृत्तिवादादसापरार्थेषूपातेषु भवति नोर्ध्वं । तस्मिन् स्थानिवृत्तिकाले शेषे ऊर्ध्वं संख्येयभागान् गत्वा उदीरणोदयोच्छेदः । लोभसञ्चलनस्योदीरणोदयः सूक्ष्मसांप्रयाचरमावलीवर्जितेषु पूर्वेषु नोपरि । वज्रनाराचनाराचसहननयोरुपशातकपायातेपूदीरणोदयो नोपरिष्ठात् । समयोत्तरचरमावलीवर्जितक्षीणकपायातेषु निद्राप्रचलयोरुदीरणोदयो नोपरि । पंचानां ज्ञानावरणानां चतुर्णां दर्शनावरणानां पंचानामंतरायाणां च चरमावलीवर्जितक्षीणकपायातेपूदीरणोदयो नोर्ध्वं । मनुष्यगतिपंचैन्द्रियजात्यैदारिकतैजसकार्माणशरीरपट्संस्थानौदारिकशरीरांगोपांगवज्रवृषभनाराचसहननवर्णमंधरसस्पर्शागुरुलघूपघातोच्छ्वासप्रगस्ताप्रगस्तविहायोगतित्रसवादरपर्यासिप्रत्यकशरीरस्थिरस्थिरशुभाशुभसुभगसुस्वरदुःस्वरदेययशस्कीर्तिनिर्माणोच्चैर्गोत्रसन्निकानामष्टात्रिंशत् । प्रकृतीनां सयोगकेवलचरमसमयातेपूदीरणोदयो नोपरि । तीर्थकरनाम्न उदीरणोदयः सयोगिकेवलिन्येव नोपरि नाप्यधः ।

लोकसंस्थानस्वभावावधानं संस्थानविचयः ॥ ११ ॥ लोकसंस्थान प्राग्वर्णित तदवयवानां च द्वीपादीनां तत्स्वभावावधानं संस्थानविचयः ।

धर्मादनपेतं धर्म्यम् ॥ १२ ॥ मर्ध उत्तमक्षमादिदशविकल्पः, ततो नपेतं धर्म्यं ध्यान । उत्तमक्षमादिभावनावतः प्रवृत्तेः ।

अनुप्रेक्षाणां धर्म्यध्यानजातीयत्वात्पृथगनुपदेश इति चेन्न ज्ञानप्रवृत्तिविकल्पत्वात् ॥ १३ ॥ स्यादेतदनुप्रेक्षा अपि धर्म्यध्यानेऽतर्भवतीति पृथगासामुपदेशोऽनर्थक इति तन्न किं कारणं ? ज्ञानप्रवृत्तिविकल्पत्वात् । अनित्यादिविप्रयचितन यदा ज्ञानं तदानुप्रेक्षाव्यपदेशो भवति । यदा तत्रैकाग्रचित्तानिरोधस्तदा धर्म्यध्यानं ।

धर्म्यमप्रमत्तस्येति चेन्न पूर्वेषां विनिवृत्तिप्रसंगात् ॥ १४ ॥ कश्चिदाह धर्म्यमप्रमत्तसंयतस्यैवेति तन्न किं कारणं ? पूर्वेषां विनिवृत्तिप्रसंगात् । असंयतसम्यग्दृष्टिसंयतासंयतप्रमत्तसंयतानामपि धर्म्यध्यानमिष्यते सम्यक्त्वप्रभावत्वात् । यदि धर्म्यमप्रमत्तस्यैवेत्युच्येत तर्हि तेषां निवृत्तिः प्रसज्येत ।

उपशातक्षीणकपाययोश्चेति तन्न शुक्लाभावप्रसंगात् ॥ १५ ॥ कश्चिदाह उपशातक्षीणकपाययोश्च धर्म्यं ध्यानं भवति न पूर्वेषामेवति तन्न किं कारणं ? शुक्लाभावप्रसंगात् उपशातक्षीणकपाययोर्हि शुक्लध्यानमिष्यते तस्याभावः प्रसज्येत ।

तदुभयं तत्रेति चेन्न पूर्वस्यानिष्ठत्वात् ॥ १६ ॥ स्यादेतदुभयं धर्म्यं शुक्लं चोपशातक्षीणकपाययोरस्तीति ? तन्न । किं कारणं ? पूर्वस्यानिष्ठत्वात्पूर्वं हि धर्म्यं ध्यानं श्रेण्योर्नेष्यते, आर्ये पूर्वेषु चेष्यते ।

आह यदि धर्म्यध्यानमविरतदेशविरतप्रमत्ताप्रमत्तसंयतानां भवति, अथ शुक्लध्यानं कस्य ? इत्यत्रोच्यते तद्वक्ष्यमाणं चतुर्विकल्पं तत्र प्रथमयोर्विकल्पयोः स्वामिनो निर्देशः क्रियते,

शुक्ले चाद्ये पूर्वविदः ॥ ३७ ॥

पूर्वविद्विशेषणं श्रुतक्रेवलिनस्तदुभयप्रणिधानसामर्थ्यात् ॥ १ ॥ सकलश्रुतधरस्याद्यशुक्लध्यानद्वयप्रणिधानसामर्थ्यं नेतरस्येति प्रतिपत्त्यर्थं पूर्वविद्विशेषणमुपादीयते ।

चशब्दः पूर्वध्यानसमुच्चयार्थः ॥ २ ॥ चशब्दः क्रियते पूर्वस्य धर्म्यध्यानस्य समुच्चयार्थः । शुक्ले चाद्ये पूर्वविदो भवतः धर्म्यं चेति ।

विषयविवेकापरिज्ञानमिति चेन्न व्याख्यानतोविशेषप्रतिपत्तेः ॥ ३ ॥ स्यादेतच्च-
शब्देन पूर्वस्य ध्यानस्य समुच्चये क्रियमाणे विषयविवेको न ज्ञायते इति ? तत्र । किं कारणं ? व्या-
ख्यानतो विशेषप्रतिपत्तेः । श्रेण्यारोहणात् प्राग्धर्म्यध्यान, श्रेण्योः शुक्लध्यानमिति व्याख्यास्यामः,
आह—यद्याद्ये शुक्ले उपशातनिर्दग्धमोहयोर्नियमेन प्रतिज्ञायते अविशिष्टे कस्य भवत इत्यत्रोच्यते,

परे केवलिनः ॥ ३८ ॥

केवलिशब्दसामान्यनिर्देशातद्गतोरुभयोर्ग्रहणं ॥ १ ॥ केवलीत्ययं शब्दः सामान्यवि-
षयस्ततोऽचित्यविभूतिविशेषकेवलज्ञानसाम्राज्यमनुभवतोरुभयोः सयोग्ययोगिकेवलिनोर्ग्रहणं । परे शुक्ल
ध्याने तयोर्भवतो न छद्मस्थस्य ।

आह अधकारमुष्ट्यभिघातसादृश्यादतस्तां शुक्लध्यानाधिष्ठातृप्रक्रियां प्रति न व्याप्रियामहे—कुतः ?
तल्लक्षणविशेषनिर्देशानुपलंभात् । उच्यते स्यादेतदेव यद्यमूनि तस्य विशिष्टानि पर्यायांतराणि न स्युः,—

पृथक्त्वैकत्ववितर्कसूक्ष्मक्रियाप्रतिपातिव्युपरतक्रियानिवर्तीनि ॥ ३९ ॥

वक्ष्यमाणलक्षणापेक्षया सर्वेषामन्वर्थत्वं ॥ १ ॥ वक्ष्यमाणलक्षणमपेक्ष्य सर्वेषामन्वर्थत्व-
मवसेयं । यदिदमुपात्तचातुर्विध्यं शुक्लध्यानं तत्किमालवनमिति चेदुच्यते,—

त्र्येकयोगकाययोगायोगानां ॥ ४० ॥

योगशब्दो व्याख्यातार्थः ॥ १ ॥ अयं योगशब्दो व्याख्यातार्थः कायवाङ्मनस्कर्म्म योग इत्यत्र ।

यथासंख्यं चतुर्णामभिसंबंधः ॥ २ ॥ चतुर्णां त्रियोगादीनामुक्तैश्चतुर्भिः शुक्लध्यानविकल्पैः
सह यथासंख्यमभिसंबंधो भवति । त्रियोगस्य पृथक्त्ववितर्क, त्रिषु योगेष्वेकयोगस्यैकत्ववितर्क, काययोग-
स्य सूक्ष्मक्रियाप्रतिपत्तिः, अयोगस्य व्युपरतक्रियानिवर्तीति ।

तत्राद्यस्य विशेषप्रतिपत्त्यर्थमिदमुच्यते ।

एकाश्रये सवितर्कवीचारे पूर्वे ॥ ४१ ॥

पूर्वविदारभ्यत्वादेकाश्रयसिद्धिः ॥ १ ॥ उभेऽपि परिप्राप्तश्रुतज्ञाननिष्ठेनारभ्यते इत्ये-
काश्रये इत्युच्यते,—

सवितर्कवीचार इति द्वन्द्वपूर्वोन्यपदार्थनिर्देशः ॥ २ ॥ वितर्कश्च वीचारश्च वितर्कवीचारौ
सह वितर्कवीचाराभ्यां वर्तते सवितर्कवीचारः ।

पूर्वत्वमेकस्यैवेति चेन्नोक्तत्वात् ॥ ३ ॥ किमुक्तं तत्समीपवर्तिनस्तद्व्यपदेश इति द्विवचन-
सामर्थ्याद्दुभयोर्ग्रहणं ।

तत्र यथासंख्यप्रसंगनिवृत्त्यर्थमिदमुच्यते ।

अवीचारं द्वितीयं ॥ ४२ ॥

पूर्वयोर्द्वितीयं तदवीचार प्रत्येतव्य । अर्थात्—आद्य सवितर्क सवीचार च भवति । द्वितीय
सवितर्कमवीचारमिति ।

अथ वितर्कवीचारयोः कः प्रतिविशेष इत्युच्यते,—

वितर्कः श्रुतं ॥ ४३ ॥

विशेषेण तर्कणमूहनं वितर्कः श्रुतज्ञानमित्यर्थः यदि श्रुतज्ञाने वितर्कशब्दो वर्तते तर्हि पुनरापि

पृष्टव्य अथ वीचारः किं लक्षणः ? इत्यत्रोच्यते ।

वीचारोऽर्थव्यंजनयोगसंक्रांतिः ॥ ४४ ॥

अर्थो ध्येयः द्रव्य पर्यायो वा, व्यंजनं वचन, योगः कायवाङ्मनस्कर्मलक्षणः, संक्रांतिः परिवर्त्तनं । द्रव्य विहाय पर्यायमुपैति पर्याय त्यक्त्वा द्रव्यमित्यर्थसंक्रांतिः । एक श्रुतवचनमुपादाय वचनातरमालवते तदपि विहायान्यदिति व्यंजनसंक्रांतिः । काययोग त्यक्त्वा योगातर गृह्णाति योगातरं च त्यक्त्वाऽन्ययोगमिति योगसंक्रांतिः ।

एवं परिवर्त्तन वीचार इत्युच्यते । तदेतमान्यविशेषनिर्दिष्टचतुर्विधं शुक्लं धर्म्यं च पूर्वोदितगुण्यादि बहुप्रकारोपाय संसारविनिवृत्तये मुनिभ्यां तुमर्हति तदारभे च परिकर्म भवति । यदोत्तमशरीरसंहनन तथा परीपहवाधासहनशक्तिमतमात्मानमवगच्छति तदा ध्यानयोगपरिचयाद्योपक्रमते । कथमिति चेदुच्यते—पर्वतगुहाकदरदरीद्रुमकोटरनदीपुलिनपितृवनजीर्णोद्यानशून्यागारादीनामन्यतमेऽस्मिन्नवकाशे व्यालमृगपञ्चपक्षिमनुष्याणामगोचरे तत्रत्यैरागतुभिश्च जतुभिः परिवर्जिते नात्युष्णे नातिशीते नातिवाते-वार्पातपवर्जिते वाह्यात.करणविक्षेपकारणवर्जिते (विरहिते) भूमितले शुचावनुकूलस्पर्शे यथासुखमुपविष्टो बद्धपल्यकासनः समृज्जु प्रणिधाय शरीरयष्टिमस्तब्धा स्वाके वामपाणितलस्योपरि दक्षिणपाणितलमुत्तलं समुपादाय नात्युन्मीलन्नातिनिमीलन्दंतैर्दाताप्राणि सदधानः ईपन्नतिमुखः प्रगुणमध्येस्तव्वसृत्तिः प्रणिधानगंभीरशिरोधरः प्रसन्नवक्त्रवर्णः, अनिमिप्रस्थिरसौम्यदृष्टिः । विनिहितनिद्रालस्यकामारागस्य-रतिशोकहास्यमयद्वेषविचिकित्सः । मंदं मंदं प्राणापानप्रचार इत्येवमादिकृतपरिकर्मा साधुः, नामेरुर्ध्वं हृदये मस्तकेऽन्यत्र वा मनोवृत्तिं यथापरिचय प्रणिधाय मुमुक्षुः प्रशस्तभ्यानं ध्यायेत् । तत्रैकाग्रमनाः उपज्ञातरागद्वेषमोहो नैपुण्याग्निगृहीतगरीरक्रियो मदोच्छ्वासनिःश्वासः सुनिश्चिताभिनिवेशः क्षमावान् बाह्याभ्यतरान्द्रव्यपर्यायान्ध्यायनाहितवितर्कसामर्थ्यः अर्थव्यजने कायवचसी च पृथक्त्वेन संक्रामता मनसाऽपर्यायत्वलोत्साहवदव्यवस्थितेनानिश्चितेनापि शस्त्रेण चिरात्तरु छिदन्निव मोहप्रकृतीरुपशमयन्क्षपयंश्च पृथक्त्ववितर्कवीचारध्यानभागभवति । पुनरर्थविशेषपहानेर्योगाद्योगातर व्यजनाद्भ्यजनातरमर्थोदर्थो-तरमाश्रयन्ध्यानविधुनितमोहरजाः ध्यानयोगान्निवर्तते । इत्युक्तं पृथक्त्ववितर्कवीचार । अनेनैव विधिना सत्तुल्य मोहनीय निर्दिधिक्षन्नंतगुणविशुद्ध योगविशेषमाश्रित्य बहुतराणा ज्ञानावरणसहायिभूतानां प्रकृतीना वध निरुवन् स्थितेः हासक्षयो च कुर्वंश्श्रुतज्ञानोपयोगवान्निवृत्तार्थव्यंजनयोगसंक्रांतिः । अवि-चलितमनाः क्षीणकपाया वैदूर्यमणिरुपलेपो ध्यात्वा पुनर्न निवर्तते इत्युक्तमेकत्ववितर्क । एवमे-कत्ववितर्कशुक्लध्यानवैश्वानरनिर्दग्धघातिकर्मवन. प्रज्वलितकेवलज्ञानगभस्तिमडलः मेघपजरानिरोध-निर्गत इव धर्मरक्षिर्भास्यमानो भगवास्तार्थकर इतरो वा केवली लोकेश्वराणामभिगमनीयोर्चनीय श्रोत्कर्षेणायु.पूर्वकोटिं देशोना विहरति स यदातर्मुहूर्त्तशेषायुष्कः, तत्सुस्थितिबेद्यनामगोत्रश्च भवति तदा सर्ववाङ्मनसयोग वादरकाययोग च परिहास्य सूक्ष्मकाययोगालवनः सूक्ष्मक्रियाप्रतिपाति-ध्यानमास्कृदतुमर्हति । यदा पुनरतर्मुहूर्त्तशेषायुष्कस्ततोऽधिकस्थितिविशेषकर्मत्रयो भवति योगी, तदा-त्तौपयोगातिगयस्य सामायिकमहायस्य विशिष्टकरणस्य महासवरस्य लघुकर्मपरिपाचनस्य शेषकर्मरेणु-परिशातनशक्तिस्वाभाव्याद्बकपाटप्रतरलोकपूरणानि स्वात्मप्रदेशवि सर्पणतश्चतुर्भिः समथै. कृत्वा पुनरपि तावद्भिरेव समथै. समुपहृतप्रदेशविसरणः समीकृतास्थितिविशेषकर्मचतुष्टयः पूर्वशरीरपरिमाणो भूत्वा सूक्ष्मकाययोगेन सूक्ष्मक्रियाप्रतिपाति ध्यान ध्यायति । ततस्तदनंतर समुच्छिन्नक्रियानिवर्त्तिध्यान-मारभते । समुच्छिन्नप्राणापानप्रचारसर्वकायवाङ्मनोयोगसर्वप्रदेशपरिस्पदक्रियाव्यापारत्वात् समुच्छिन्न-क्रियानिवर्त्तित्युच्यते । तस्मिन्नसमुच्छिन्नक्रियानिवर्त्तनि ध्याने सर्ववधाश्रवनिरोधसर्वशेषकर्मशासनसामर्थ्योप-पत्तेरयोगिन. केशलिनः सपूर्वव्याख्यातचारित्रज्ञानदर्शन सर्वससारदु.खजालपरिष्वगोच्छेदजनन साक्षान्मो-

क्षकारणमुपजायते । स पुनरयोगिकेवली भगवांस्तदा ध्यानानलनिर्दग्धसर्वमलकलंकबंधो निरस्ताकिट्टधातु-
पापाणजात्यकनकवह्लुब्धात्मा परिनिर्वाति । तदेतद्विधिं तपः अभिनवकर्मनिरोधहेतुत्वात्सवरणकारण ।
प्राक्तनकर्मरजामलविधूननहेतुत्वान्निर्जराहेतुरपि ।

अत्राह लक्त परीपहजयात्तपसश्च कर्मनिर्जरा भवतीति तत्रेदं न ज्ञायते सर्वे सम्यग्दृष्टयः समनिर्जराः
आहोस्विदस्ति कश्चित्प्रतिविशेष इत्यस्तीत्याह,

सम्यग्दृष्टिश्रावकविरतानंतवियोजकदर्शनमोहक्षपकोपशमकोपशांत मोहक्षपकक्षीणमोहजिनाः क्रमशोऽसंख्येयगुणनिर्जराः ॥४५॥

प्रथमसम्यक्त्वादिप्रतिलभे अव्यवसायविशुद्धिप्रकर्षादसंख्येयगुणनिर्जरात्वं दशानां मद्यपानाविष्टस्य
मदैकदेशविगमादव्यक्तावगमशक्तिवत् । प्रकृष्टनिद्रस्य वा तदेकदेशक्षयादल्पस्मृतिजन्मवत् विपमोहितमूर्तेर्वी
एकदेशविपप्रच्युतेश्चेतनाप्रतिलभवत् । पितादिविकारोपजातमूर्च्छस्य वा मोहैकदेशनिवृत्तेरव्यक्तचैत-
न्यवत्, एकैन्द्रियेष्वनतकायादिषु अनतकालमुत्पद्योत्पद्यपरिभ्रमतः विशेषलब्ध्या द्वीन्द्रियादि जन्म
यावत्पचेन्द्रिय इति कदाचित्पुनः प्रतिनिवर्तते । तदेव बहुकृत्वां निवर्तनारोहणवहुशतसहस्रेषु कदाचि
त्पंचेन्द्रियत्वं नरकादिषु दीर्घकालमनुभूय घुणोत्कीर्णाक्षरसमानजातीयमानवेषु जन्मावाप्नुयात् । आत्वा
पुनरपि ततो दुर्लभानि देशकुलादीन्यवाप्य संकेशस्य म्रदिम्ना विशुद्धव्यवसायः प्रतिभाशक्तियुक्तः भव्यः
परिणामशुद्ध्या प्रक्षालितातरात्माप्युपदेशासभवात्सन्मार्गमलभमानः कुतूर्थप्रतिपादितमिथ्यादर्शनो भूत्वा
पुनरपि ससारमहाजनपदातिथिर्भवति । अभिहितक्रमेणैव भूयोज्ञानावरणकर्मैकदेशप्रशमोपजात-
विशुद्धिरूपदेशलब्धिसपन्नः । अथवा मौनींद्र दर्शन कदाचिच्छृणुयात् प्रतिविधिनश्च कर्मणः न्यग्भावात्
श्रद्धयात् कतकसपर्कोपजानितकलुषतोयप्रसादवत् असद्भूतार्थोपदेशमलीमसः मिथ्यात्वोपशमात्प्रीणि-
तप्रसादः श्रद्धानाभिमुखोऽभिलाषाभिमुख्यादसंख्येयगुणनिर्जरः अभूतपूर्वकरणात्प्रथमसम्यक्त्वाभिमुखो
रुचितजिनवचन उपशमसम्यग्दृष्टितामनुभवति । ततः सम्यक्त्वभावनामृतरसविवर्द्धितविशुद्धिः मिथ्या-
त्वविघातिवीर्याविर्भावे क्षुद्यमानव्रीहितुपकरणतन्दुलविशेकवत्, मिथ्यादर्शनकर्ममिथ्यात्वसम्यक्त्वसम्यग्मि-
थ्यात्वविभागेन त्रिधा विभज्य सम्यक्त्व वेदयमानः सद्भूतपदार्थश्रद्धानफलं, वेदकसम्यग्दृष्टिर्भवति । ततः
प्रशमसंवेगादिमान् जिनेंद्रभक्तिप्रवर्द्धितविपुलभावनाविशेषपसचारो यत्र केवलिनः सति भगवंतस्तत्र मोह
क्षपयितुमारभते निष्ठापकः पुनश्चातिसृषु गतिषु भवति स निराकृतमिथ्यात्वः क्षायिकसम्यग्दृष्टिरित्या-
ख्यायते । अथवा पूर्वोदित एव शंकादिदोषविनिर्मुक्तः कुसमयैरक्षोभितमतिः उपलब्धसद्भावो मोहति-
मिरपटलविप्रयुक्तदृष्टिः, जैनेंद्रपूजाप्रवचनवात्सल्यसयमादिप्रगंसादिपरतया क्षपितोपशमितदेशघातिकर्मा
संयमप्राप्त्या श्रावकोऽपि स्यात् पूर्वनिर्दिष्टस्ततो विशुद्धिप्रकर्षात्पुनरपि सर्वगृहस्थसगविप्रमुक्तो निर्ग्र-
थतामनुभवन् विरत इत्यभिलष्यते । एवमुत्तरोत्तरक्रमो वेदितव्योन्वयः । त एते दशाप्युपर्युपरि असं-
ख्येयगुणनिर्जरा वेदितव्याः ।

क्षपक इत्यसाधुरन्वाख्यानाभावादिति चेन्न चशब्देन मित्संज्ञोपलब्धेः ॥ १ ॥

स्यान्मतं क्षपक इत्ययमसाधुः कुतोऽन्वाख्यानाभावादिति तन्न किं कारणं चशब्देन मित्संज्ञोपलब्धेः
क्षे वै पै क्षय इत्यस्य कृतात्वस्य 'णिविप्युकिजविजृष्टसुरजोमताश्चेति' चशब्देन मित्संज्ञाया सत्या ह्रस्वत्वात्सा-
धुर्भवति । प्रयुक्तानामन्वाख्यानात् प्रयोगदर्शनाच्च ।

आह सम्यग्दर्शनसन्निधानेऽपि यद्यसंख्येयगुणनिर्जरात्वात्परस्परतो न साम्यमेषां हेतु तर्हि श्राव-
कवदमी पूर्वसूत्रचोदिता न सर्वे विरतादयो गुणभेदात् निर्ग्रथतामर्हतीत्युच्यते । नैतदेवं कुतो यस्माद्
गुणभेदादन्योन्याविशेषेऽपि नैगमादिनयव्यापारात्सर्वेऽपि भवति ।

पुलाकवकुशकुशीलनिर्ग्रथस्नातका निर्ग्रथाः ॥४६॥

अपरिपूर्णव्रता उत्तरगुणहीनाः पुलाकाः ॥ १ ॥ उत्तरगुणेज्जनापेतमनसो व्रतेष्वपि कदाचित्कचित्परिपूर्णतामपरिप्राप्नुवत. अविशुद्धपुलाकसादृश्यात्पुलाकव्यपदेशमर्हति ।

अखंडितव्रताः शरीरसंस्कारद्विसुखयशोविभूतिप्रणवा वकुशाः ॥ २ ॥ नैर्ग्रथ्यं प्रथिताः, अखंडितव्रताः शरीरोपकरणविभूमानुवर्तिनः । ऋद्धिप्रशस्काभाः, स्नातगौरवाश्रिताः, अवित्रिक्तपरिवाराः छेदशबलयुक्ताः, वकुशाः । शबलपर्यायवाची वकुशशब्दः ।

कुशीला द्विविधाः प्रतिसेवनाकषायोदयभेदात् ॥ ३ ॥ कुशीला द्विविधा भवति कुतः ? प्रतिसेवनाकषायोदयभेदात् । अवित्रिक्तपरिग्रहाः परिपूर्णोभयाः कथांचिदुत्तरगुणविराधिनः प्रतिसेवनाकुशीलाः । ग्रीष्मे जंघाप्रक्षालनादिसेवनाद्वशीकृतान्यकषायोदयाः संज्वलनमात्रतत्रत्वात् कषायकुशीलाः ।

उदके दंडराजिवत्संनिरस्तकर्माणोत्तर्मुहूर्तकेवलज्ञानदर्शनप्रापिणो निर्ग्रथाः ॥ ४ ॥ उदके दण्डराजिर्यथा आश्वेव विलयमुपयाति तथाऽनभिव्यक्तोदयकर्माणः ऊर्ध्वं मुहूर्त्तद्विद्यमानदर्शनकेवलज्ञानमाजो निर्ग्रन्थाः

प्रक्षीणघातिकर्माणः केवलिनः स्नातकाः ॥ ५ ॥ ज्ञानावरणादिघातिकर्मक्षयादाविभूतकेवलज्ञानाद्यतिशयविभूतय. सयोगिशैलेशिनो लब्धास्पदाः केवलिनः स्नातकाः । “ स्नातवेदसमाप्ताविति ” स्वार्थिके के निष्पन्नः शब्दः त एते पचनिर्ग्रथाः । कश्चिदाह—

प्रकृष्टाप्रकृष्टमध्यानां निर्ग्रथाभावश्चारित्रभेदाद्गृहस्थवत् ॥ ६ ॥ यथा गृहस्थश्चारित्रभेदान्निर्ग्रथव्यपदेशभाग् न भवति तथा पुलाकादीनामपि प्रकृष्टमध्यमचारित्रभेदान्निर्ग्रथत्वं नोपपद्यते ।

न वा दृष्टत्वाद्ब्राह्मणशब्दवत् ॥७॥ न वैप दोषः कुतो दृष्टत्वात् ब्राह्मणशब्दवत् । यथा जाल्याचारित्राव्ययनादिभेदेन भिन्नेषु ब्राह्मणशब्दो वर्तते तथा निर्ग्रथशब्दोऽपि । किं च—

संग्रहव्यवहारापेक्षत्वात् ॥ ८ ॥ यद्यपि निश्चयनयापेक्षया गुणहीनेषु न प्रवर्त्तते । तथापि सग्रहव्यवहारनयविवक्षावशात्सकलविशेषसंग्रहो भवति । किं च—

दृष्टिरूपसामान्यात् ॥ ९ ॥ सम्यग्दर्शनं निर्ग्रथरूपं च भूषावेशाद्युधविरहितं तत्सामान्ययोगात् सर्वेषु हि पुलाकादिषु निर्ग्रथशब्दो युक्तः ।

भग्नव्रते वृत्तावतिप्रसंग इति चेन्न रूपाभावात् ॥ १० ॥ यदि भग्नव्रतेऽपि निर्ग्रथशब्दो वर्त्तते श्रावकेऽपि स्यादिति—अतिप्रसंगो नैव दोषः कुतो रूपाभावात् निर्ग्रथरूपमत्र नः प्रमाणं न च श्रावके तदस्तीति नातिप्रसंगः ।

अन्यस्मिन्स्वरूपेऽतिप्रसंग इति चेन्न दृष्ट्यभावात् ॥ ११ ॥ स्यादेतद्यदि रूपं प्रमाणमन्यस्मिन्नपि सरूपे निर्ग्रथव्यपदेशः प्रामोतीति तत्र । किं कारणं ? दृष्ट्यभावात् दृष्ट्या सह यत्र रूपं तत्र निर्ग्रथव्यपदेशः । न रूपमात्र इति । अथ किमर्थः पुलाकादिव्यपदेशः चारित्रगुणस्योत्तरप्रकर्षे वृत्तिविशेषख्यापनार्थः पुलाकाद्युपदेशः क्रियते ।

तेषां पुलाकादीनां भूयो विशेषप्रतिपत्त्यर्थमिदमुच्यते,—

संयमश्रुतप्रतिसेवनातीर्थलिंगलेश्योपपादस्थानविकल्पतःसाध्या ॥४७॥

तसो लक्षणत्वादिनिर्देश इति चेन्नान्यतोऽपीति वचनात्सिद्धेः ॥ १ ॥ स्यादेतत्तसो नोत्पत्ते लक्षणमस्ति ततो निर्देशो न युक्त इति । तत्र किं कारणं ‘अन्यतोऽपीति’ वचनात्सिद्धेः ।

भवदादियोग इति चेन्नान्यत्रापि दर्शनात् ॥ २ ॥ स्थानमतं भवदादियोगे अन्यतोऽपि लक्षणं व्याक्रियते, नान्यत्रेति तसोनोत्पत्तिरिति तन्न । किं कारणमन्यत्रापि दर्शनात् । अन्यत्र तसःप्रयोगो दृश्यते नार्थतो न शब्दतोनाभिधानतः स मध्यम इति ।

प्रतिसेवनेति पत्वाभावः क्रियांतराभिसंबंधात् ॥ ३ ॥ यथा विगताः सेवकाः, अस्माद्ग्रामा-
द्विसेवको ग्राम इति पत्वं न भवति तथा प्रतिगता सेवना प्रतिसेवनेति क्रियांतराभिसंबंधात् पत्वं न भवति ।

पुलाकादयः संयमादिभिः साध्याः ॥ ४ ॥ एते पुलाकादयः पञ्च निर्ग्रथविशेषाः संयमादि
भिरष्टाभिरनुयोगैः साध्या व्याख्येया इत्यर्थः । तद्यथा कः कस्मिन्संयमे भवति ? पुलाकवकुशप्रतिसेवना
कुशीलाः द्वयोः संयमयोः सामायिकच्छेदोपस्थापनयोर्भवति । कपायकुशीला द्वयोः परिहारविशुद्धिसूक्ष्मसाप-
राययोः पूर्वयोश्च । निर्ग्रथ स्नातकाः एकस्मिन्नेव यथाख्यातसंयमे । श्रुत-पुलाकवकुशप्रतिसेवनाकुशीलाः
उत्कर्षेणाभिन्नाक्षरदशपूर्वधराः । कपायकुशीला निर्ग्रथाश्चतुर्दशपूर्वधराः । जघन्येन पुलाकस्य श्रुतमा-
चारवस्तु । वकुशकुशीलनिर्ग्रथानां श्रुतमष्टौ प्रवचनमातरः । स्नातका अपगतश्रुताः केवलिनः ।
प्रतिसेवना—पचानां मूलगुणानां रात्रिभोजनवर्जनस्य च पराभियोगात् बलादन्यतम प्रतिसेवमानः
पुलाको भवति । वकुशो द्विविधः उपकरणवकुशः शरीरवकुशश्चेति । तत्र उपकरणाभिष्वक्तचित्तो विविध
विचित्रपरिग्रहयुक्तः, बहुविशेषयुक्तोपकरणकांक्षी तत्संस्कारप्रतीकारसेवी भिक्षुरुपकरणवकुशो भवति ।
शरीरसंस्कारसेवी शरीरवकुशः । प्रतिसेवनाकुशीलो मूलगुणानविराधयन् उत्तरगुणेषु काचिद्विराधनां
प्रतिसेवते । कपायकुशीलनिर्ग्रथस्नातकानां प्रतिसेवना नास्ति तीर्थमिति सर्वेषां तीर्थकरणात्तीर्थेषु
भवति । लिंगं-द्विविधं द्रव्यलिंगं भावलिंगं च भावलिंगं प्रतीत्य सर्वे पञ्च निर्ग्रथा लिंगिनो भवतीति ।
द्रव्यलिंगं प्रतीत्य भाज्याः । लेश्याः—पुलाकस्योत्तरास्तिस्रो लेश्या भवति । वकुशप्रतिसेवनाकुशीलयोः
पटपि । कपायकुशीलस्य परिहारविशुद्धेश्चतस्र उत्तरा । सूक्ष्मसांपरायस्य निर्ग्रथस्नातकयोश्च शुद्धैव केवला
भवति । अयोगशैल प्रतिपन्नाः अलेश्याः । उपपादः—पुलाकस्य उत्कृष्ट उत्पादः, उत्कृष्टस्थितिषु देवेषु
सहस्रारे, वकुशप्रतिसेवनाकुशीलयोःद्वाविंशतिसागरोपमस्थितिष्वारण्युतकल्पयोः, कपायकुशीलनिर्ग्रथयो
स्त्रायत्रिंशत्सागरोपमस्थितिषु । सर्वार्थसिद्धौ सर्वेषामपि जघन्यः । सौधर्मकल्पे द्वे सागरोपमस्थितिषु स्नातक-
स्य निर्वाणमिति । स्थान-असंख्येयानि संयमस्थानानि कपायानिमित्तानि भवति । तत्र सर्वजघन्यानि
लब्धिस्थानानि पुलाककपायकुशीलयोः, तौ युगपदसंख्येयानि स्थानानि गच्छतः, ततः पुलाको व्युच्छि-
द्यते । कपायकुशीलप्रतिसेवनाकुशीलवकुशाः युगपदसंख्येयानि स्थानानि गच्छति, ततो वकुशो
व्युच्छिद्यते । ततोऽप्यसंख्येयानि स्थानानि गत्वा प्रतिसेवनाकुशीलो व्युच्छिद्यते । ततोऽप्यसंख्येयानि
गत्वा कपायकुशीलो व्युच्छिद्यते । अत ऊर्ध्वं अकपायस्थानानि निर्ग्रथः प्रतिपद्यते । सोप्यसंख्ये-
यानि स्थानानि गत्वा व्युच्छिद्यते । अतो ऊर्ध्वमेकं स्थानं गत्वा स्नातको निर्वाण प्राप्नोतीत्येतेषां संयमल-
द्विवरनंतगुणा भवतीति ।

इति तत्त्वार्थवार्तिके व्याख्यानालंकारे नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

अथ दशमोऽध्यायः ।

आह—आसन्नवदोपानवलितस्य परिस्पदवतोऽपि कुशलस्य कर्मागमद्वारसंवरणादियुपपादितः सव-
रपदार्थः, तदनतरनिर्देशभाविनी निर्जराभिधीयतामित्यत्र ब्रूमः—नासाविह पुनर्वक्तव्या कुतस्तपोनुभव-
सवधेन यस्मात्पुरैव व्याख्याता । यथानामोपभुक्ताविचित्रफलकर्मनिवृत्तिनिर्जरा । तत्रानुभवः संप्राप्त इति

चेन्नार्थवशाच्छास्त्रगरीयस्त्वपरिहारार्थत्वाच्च । सवरानतरनिर्देशार्हेति चेत्यैवाभिहिता “तपसा निर्जरा चेति” । अत एव गुप्तचाध्यवसान । इतरथा हि उभयहेतुत्वविपर्ययेण यत्र क्वचनामिधानं स्यात् ।

आह प्रकल्पता निर्जरा मोक्षोभिधातव्यः । स चानुपसप्राप्तकेवलज्ञानावस्थस्य नोपपद्यते । इत्यतः केवलज्ञानमेव तावद्यथा भवति तथोपदेष्टव्यमित्युच्यते । नैतदपि भूयो निर्देशार्हं वदितव्यं कुतो यस्माद्भ्यानप्रकरणे व्याख्यात, —

मोहक्षयाज्ज्ञानदर्शनावरणांतरायक्षयाच्च केवलं ॥ १ ॥

अथवा सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्राणि मोक्षमार्गं इत्युपक्षिप्य लक्षणोत्पत्तिविषयनिबंधनादिभिर्विशेषैर्दार्शनचारित्रे समर्थिते ज्ञानं च प्रमाणस्वभावं पञ्चविधमभ्युपेत्य तत्र चतुष्टयस्य लक्षणोत्पत्तिहेतुविषयनिबंधाः प्रक्रांताः अतः परमिदं वक्तव्यमेवमुत्पद्यते केवलमिति अत्र ब्रूमः—न वक्तव्यं पुनर्यस्मात्पुरस्तादेव व्याख्यातं सवरानिरुपादानीकृतसततिचारित्रध्यानाग्निप्रज्वलितेधनमोहक्षयात् ज्ञानदर्शनावरणांतरायक्षयाच्च केवलं किमुत्पद्यत इत्युपदिष्टमिति वाक्यशेषः ।

वृत्तिप्रसंगो लघ्वर्थमिति चेन्न क्रमेण क्षयज्ञापनार्थत्वात् ॥ १ ॥ स्यान्मतमिह वृत्त्यानिर्देशः कर्तव्यः । मोहज्ञानदर्शनावरणांतरायक्षयात्केवलमिति किमर्थो लघ्वर्थमिति तत्र किं कारणं ? क्रमेण क्षयज्ञापनार्थत्वात् । प्रागेव मोहक्षयमुपनीयार्तमुद्धृतं क्षीणकपायव्यदेशमवाप्य ततो युगपद्ज्ञानदर्शनावरणांतरायाणां क्षयं कृत्वा केवलमवाप्नोति ।

तत्क्षयहेतुः केवलोत्पत्तिरिति हेतुलक्षणविभक्तिनिर्देशः ॥ २ ॥ तत्क्षयः केवलज्ञानोत्पत्तेर्हेतुरिति कृत्वा तदभिसवधावद्योतिकया हेतुलक्षणया विभक्त्या निर्देशः क्रियते ।

तत्क्षयः प्रणिधानविशेषात् ॥ ३ ॥ तेषां मोहादीनां क्षयो भवति कुतः ? प्रणिधानविशेषात् । परिणामविशेषादिति यावत् । तद्यथा—पूर्वाहितेन विधिना परमतपोविशेषैः प्रगस्ताध्यवसायप्रकर्षात् विशुद्ध्यतं शुभाभिमताः प्रकृतयः स्फूर्तिमवति । अप्रशस्ताश्च तत्र भूयो विलीयते । तत्र कश्चिद्देवकसम्यग्दृष्टिप्रमत्तगुणस्थाने सप्तप्रकृत्युपगमात् श्रेण्यारोहणाभिमुखश्चारित्रमोहमुपगमयितुमारभते । अपर--असयतसयतासयतप्रमत्तसयताप्रमत्तसंयतगुणस्थानेषु कस्मिंश्चित्सप्तप्रकृतीः क्षयमुपनीय क्षायिकसम्यग्दृष्टिर्भूत्या चारित्रमोहमुपगमयितुमुपक्रमते । ततोऽथाप्रवृत्तकरणमपूर्वकरणमनिवृत्तिकरणं च कृत्वा उपश्रमश्रंणिमारुह्यापूर्वकरणोपशमकगुणस्थानव्यपदेशमनुभूय तत्राभिनवशुभाभिर्संवि-तनूकृतपापकर्मप्रकृतिस्थित्यनुभागः । विवर्द्धितशुभकर्मानुभवः, अनिवृत्तिवादरसापरायोपगमकगुणस्थानमविरुह्य नपुसकवेदस्त्रीवेदनोकपायपट्कपुत्रेदाप्रत्याख्यानप्रत्याख्यानक्रोधद्वयमायाद्वयलोभद्वयकोधमानसंज्वलनसञ्ज्ञिका प्रकृतीः क्रमेणोपशमय्य ततः सूक्ष्मसापरायप्रथमसमये मायासंज्वलने चोपशम गते सर्वमोहप्रकृत्युपगमात् उपगान्तकपायव्यपदेशभागभवति । आयुपः क्षयात् म्रियते । अथवा पुनरपि कपायानुदीरयन् प्रतिनिवर्त्तते । स एव चान्यो वा विशुद्धाध्यवसायानुपरतोत्साहः पूर्ववत् क्षायिकसम्यग्दृष्टिर्भूत्या कर्मविशुद्ध्या महत्या विशुद्ध्यन् क्षपकश्रेणीमनुप्रपद्य तैरेव करणैस्त्रिभिः पूर्ववदपूर्वकरणक्षपकतामादिश्य तत ऊर्ध्वं कपायाष्टकं क्षयं कृत्वा नपुसकवेद नागमापाद्य स्त्रीवेदमुन्माल्य नोकपायपट्कं पुत्रेदे प्रक्षिप्य क्षपयित्वा पुत्रेदं क्रोधसंज्वलने, क्रोधसंज्वलनं मानसंज्वलने मानसंज्वलने मायासंज्वलने, मायासंज्वलने च लोभसंज्वलने, सक्रमक्रमेण वादरकृष्टिर्विभागेन विलयमुपनीय, अनिवृत्तिवादरसापराय-क्षपकभावमवाप्य, लोभसंज्वलनं तनूकृत्य सूक्ष्मसापरायक्षपकभावमनुभूय, निरवशेषं मोहनीयं निर्मूल-काय कषयित्वा क्षीणकपायतामविरुह्य, अवतारितमोहनीयभारः उपान्तमे समये निद्राप्रचले प्रलयमुपनीय, पंचाना ज्ञानावरणाणां चतुर्णां दर्शनावरणाणां पंचानामंतरायाणां चान्तसमये समुपगम्य तदन्तरं ज्ञानदर्शनस्वभाव केवलपर्यायमतर्क्यविभूतिविशेषं निःसपन्नमवाप्य निरुपलेपः कमलमिवामलः साक्षात्त्रि-

कालसर्वद्रव्यपर्यायस्वभावज्ञः सर्वत्राप्रतिहतदर्शनः अवाप्तानिरग्रशेषपुरुषार्थः, जलधरनिरोधकालातीत-
स्यकिरणकलापसाम्यदर्शनस्तारकाधिपतिरिव ज्वलितमूर्तिः केवली भवति ।

आह व्याख्यातं प्रतिबंधविनिर्मुक्तसम्पत्त्वदर्शनानतर्धीयसमन्वितं केवलं, तदात्मलाभश्च सकल-
कर्मोच्छेदहेतुरभ्युपगतः । अथ किलक्षण. कस्माच्च हेतोर्मांशो भवतीत्युभयमभिधीयतामित्यत्रोच्यते । तस्य
खलु भगवतः केवलपर्यायलब्धात्मलाभस्य विप्रहवतः स्वप्रभावार्जितानंतर्धीयभाजः पूर्वदग्धकर्मचतुष्ट-
यस्याऽप्रच्युतवेद्यगोत्रायुपश्च ।

बंधहेत्वभावनिर्जराभ्यां (कृत्स्नकर्मविप्रमोक्षो मोक्षः) ॥१॥

मिथ्यादर्शनादिहेत्वभावादभिनवकर्मादानाभावः ॥ १ ॥ मिथ्यादर्शनादीनां पूर्वोक्तानामेव
कर्मास्त्रवहेतूनां विरोधिकारणाभावात् कार्याभाव इत्यभिनवकर्मादानाभावः ।

पूर्वोदितनिर्जराहेतुसन्निधाने चार्जितकर्मनिरासः ॥ २ ॥ पूर्वोदितानां निर्जराहेतूनां सन्नि-
धानेऽर्जितस्य च कर्मणो निरासो भवति । ताभ्यां बंधहेत्वभावनिर्जराभ्यामिति हेतुलक्षणविभक्तिनिर्देश-
स्ततो भगवतिहेतुसमीकृतशेषकर्मावस्थस्य युगपदात्यंतिकं प्रत्येतव्यः (कृत्स्नकर्मविप्रमोक्षो मोक्षः ॥३॥

आद्यभावादंताभाव इति चेन्न दृष्टत्वादंत्यवीजवत् ॥ ३ ॥ स्यान्मतं कर्मबंधसतानस्या-
द्यभावादंतेनाप्यस्य न भवितव्यं, दृष्टविपरीतकल्पनायां प्रमाणाभावादिति तन्न किं कारणः ? दृष्टत्वादत्य
वीजवत् । यथा बीजांकुरसंतानेऽनादौ प्रवर्त्तमानेऽत्यबीजमग्निनोपहतांकुरशक्तिकमित्यंतोऽस्य दृष्टस्तथा
मिथ्यादर्शनादिप्रत्ययसापरायिकसततावनादौ ध्यानानलनिर्दग्धे कर्मबीजे भवांकुरोत्पादाभावान्मोक्ष इति
दृष्टमिदमपहोतुमशक्यं । उक्तं च,—

दग्धे बीजे यथात्यंतं प्रादुर्भवति नांकुरः ।

कर्मबीजे तथा दग्धे न रोहति भवांकुरः ॥ इति ॥ ✓

कृत्स्नस्य कर्मत्वेन क्षयः कर्मक्षयः, सतो द्रव्यस्य द्रव्यत्वेन विनाशो नास्ति कथं तर्हि ? पर्यायेण, तस्यो-
त्पत्तिमत्त्वाद्दिनाशेन भवितव्यं, तन्मुखेन द्रव्यमपि व्ययं यातीति व्यपदिश्यते । ततः पुद्गलद्रव्यस्य कार-
णवशात्कर्मत्वपर्यायमापन्नस्य तत्प्रत्यनीकहेतुसन्निधाने तत्पर्यायनिवृत्तौ तस्य क्षयः इत्युपदेशो भवतीति
युक्तमेतत् कृत्स्नकर्मक्षय इति ।

भावसाधनो मोक्षशब्दो द्विविधो विप्रयोगक्रियामात्रगतेः ॥ ४ ॥ मोक्ष असने इत्यस्य
मोक्षणं मोक्ष इति भावसाधनः शब्दो द्विविधः मोक्तव्यमोचकापेक्षत्वात् । कुतः ? विप्रयोगक्रियामात्रगतेः ।
कृत्स्नशब्देन कर्माष्टविधं सद्बोधदयोदीरणचतुर्विधव्यवस्थं परिगृहीतं तत्र बंधोदयोदीरणानां क्षयविभागा गुण
स्थानभेदेन निर्दिष्टः, सत्कर्मोच्छेदस्तु न प्रतिपादितः स विव्रियते,—

कर्माभावो द्विविधः यत्नसाध्योऽयत्नसाध्यश्चेति ॥ ५ ॥ तत्र चरमदेहस्य नरकतिर्यग्दे-
हायुषामभावोऽयत्नसाध्यः—असत्त्वात् । यत्नसाध्य इति उर्ध्वमुच्यते असयतसम्यग्दृष्ट्यादिषु चतुर्षु गुणस्थानेषु
कस्मिंश्चिदनंतानुबधिक्रोधमानमायालोभमिथ्यात्वसम्पत्तिमिथ्यात्वसम्यक्त्वाख्यप्रकृतिसप्तकविपतरुवनं शुभा-
ध्यवसायनिश्चितपरशुपातेन निर्मूलं निच्छिद्यते । निद्रानिद्राप्रचलाप्रचलास्थानगुद्घिनरकगतितिर्थगत्येक-
द्वित्रिचतुरिन्द्रियजातिनरकगतितिर्थगतिप्रायोग्यानुपूर्व्यातपोद्योतस्थावरसूक्ष्मसाधारणसज्ञज्ञानां षोडशानां प्र-
कृतीनां पृतनौया युगपदनिवृत्तिवादरसांपरायस्तेन समाधिचक्रेण विजयमवाप्नोति । ततः पर कषाया-
ष्टकं नष्टं करोति स एव युगपन्नपुसकवेदः स्त्रीवेदश्च क्रमेण तत्रैव क्षयमुपयाति, नोकपायषट्कं चैकेनैव
प्रहारेण निपातयति । ततः पुवेदसज्वलनक्रोधमानमायाः क्रमेण तत्रैवात्यंतिकं ध्वसनमास्कदति ।
लोभसज्वलनः सूक्ष्मसापरायते यात्यत । निद्राप्रचले क्षीणकषायवीतरागलब्धस्थस्योपान्तमे समये

प्रलयमुपप्रजतः । पंचानां ज्ञानावरणानां चतुर्णां दर्शनावरणानां पंचानामंतरायानां च तस्यैवात
समये प्रक्षयो भवति । अन्यतरवेदनीयदेवगत्यौदारिकवैक्रियिकाहारकतैजसकार्माणशरीरबंधनपचसघात
संस्थानपट्टौदारिकवैक्रियिकाहारकशरीरांगोपांगपट्टसहननपचप्रशस्तवर्णपंचाप्रशस्तवर्णगंधद्वयपंचप्रशस्तरस-
पचाप्रशस्तरसस्पर्शाष्टकदेवगतिप्रायोग्यानुपूर्व्यागुरुलवूपघातपरघातोच्छ्वासप्रगस्तविहायोगत्यपर्याप्तकप्रत्येक-
शरीरस्थिरास्थिरश्चुभाशुभदुर्भगसुस्वरदुःस्वरानादेयायशस्कीर्तिनिर्माणनामनीचैर्गोत्राख्या द्वासप्ततिप्रकृतयः
अयोगकेवलिन उपात्यसमये विनाशमुपर्याति । अन्यतरवेदनीयमनुष्यायुर्मनुष्यगतिपंचेन्द्रियजाति-
मनुष्यगतिप्रायोग्यानुपूर्व्यत्रसवादरपर्याप्तकशुभगादेययशस्कीर्तितीर्थकरणामोच्चैर्गोत्रसञ्ज्ञिकानां त्रयोदशानां
प्रकृतीनामयोगकेवलिनश्चरमसमये व्युच्छेदो भवति ।

आह किमासां पौद्गलिकीनामेव द्रव्यकर्मप्रकृतीनां निरासान्मोक्षोऽवसीयत उत भावकर्मणोऽपीत्यत्रोच्यते-

औपशमिकादिभव्यत्वानां च ॥ ३ ॥

किं ! मोक्ष इत्यनुवर्तते ।

भव्यत्वग्रहणमन्यपारिणामिकानिवृत्त्यर्थं ॥ १ ॥ अन्येषां जीवत्वादीनां पारिणामिकानां
मोक्षावस्थायामनिवृत्तिज्ञापनार्थं भव्यत्वग्रहणं क्रियते । तेन पारिणामिकेषु भव्यत्वस्य औपशमिकादीनां
च भावानामभावात्तन्मोक्षो भवतीत्यवगम्यते । ननु च द्रव्यनिरासेऽभिहिते तन्निमित्तानां निवृत्तिरथाद्व
गम्यत इति नार्थेनेन योगेन ? नैप दोषः । नायमेकातः-निमित्तापाये नैमित्तिकाना निवृत्तिः” अपि चार्थाव-
गमेऽपि सिद्धे साक्षात्प्रतिपत्त्यर्थमिदमुच्यते-विस्पष्टार्थं वक्ष्यमाणलक्षणेनिर्देशार्थं,

आह यद्यपवर्गो भावोपरतेः प्रतिज्ञायते ननु औपशमिकादिभावनिवृत्तिवत् सर्वक्षायिकनिवृत्तौ
अव्यपदेशो मुक्तस्य प्राप्नोतीति ? स्यादेतदेव यदि विशेषो नोच्येत अस्ति तु विशेष इति अपवाद-
विधानार्थमिदमुच्यते,—

अन्यत्र केवलसम्यक्त्वज्ञानदर्शनसिद्धत्वेभ्यः ॥ ४ ॥

अन्यत्रशब्दोय वर्जनार्थो दृष्टव्यः, तन्निमित्तः सिद्धत्वेभ्य इति विभक्तिनिर्देशः । यथा-“अन्यत्र द्रोण
भीष्माभ्या सर्वे योद्धाः परांमुखा” इति ।

अन्यशब्दप्रयोगे तद्विज्ञानमिति चेन्न स्वार्थिकत्वात् ॥ १ ॥ स्यान्मतमन्यशब्दप्रयोगे कौ
विभक्तिर्विज्ञायते यथाऽन्यो देवदत्तादिति अन्यत्र शब्दोऽयं तस्मान्निर्देशो नोपपद्यते इति तन्न । किं कारणं ?
स्वार्थिकत्वात् । स्वार्थिकोऽयं त्रैः, केवलसम्यक्त्वज्ञानदर्शनसिद्धत्वेभ्योऽन्यस्मिन्नय विधिरिति ।

अनंतवीर्यादिनिवृत्तिप्रसंग इति चेन्नात्रैवांतर्भावात् ॥ २ ॥ स्यादेतत्सम्यक्त्वादीनां चतु-
र्णां क्षायिकाणां सप्रहादितरेषां निवृत्तिरनंतवीर्यादीनां प्राप्नोतीति ? तन्न । किं कारणं ? अत्रैवातर्भावात्
ज्ञानदर्शनाविनाभाविनो ह्यनंतवीर्यादयः अत्रैवातर्भवन्ति । अनंतसामर्थ्यहीनस्यानंतभावबोधवृत्त्यभावात् ।
ज्ञानमयत्वाच्च सुखस्येति ।

बंधस्याव्यवस्थाश्वादिवादिति चेन्न मिथ्यादर्शनाद्युच्छेदे कार्यकारणनिवृत्तेः ॥ ३ ॥
स्यादेतद्यथाऽश्वादीनामेकस्मिन् बंध उच्छिन्नेऽपि पुनर्बंधातरसंभवादव्यवस्था तथा जीवस्यापि कस्मि-
न्धिद्वेषेऽपगतेऽपि वधातरप्रसंग इति तन्न । किं कारणं ? मिथ्यादर्शनाद्युच्छेदे कार्यकारणनिवृत्तेः । पुन-
र्बंधहेत्वभावाद्वाभावः ।

पुनर्बंधप्रसंगो जानतः पश्यतश्च कारुण्यादिति चेन्न सर्वास्रवपरिक्षयात् ॥ ४ ॥
स्यादेतद्द्रव्यसनार्णवे निमग्न जगदशेष जानतः पश्यतश्च कारुण्यमुत्पद्यते ततश्च वध इति तन्न । किं कारणं

सर्वास्त्रवपरिक्षयात् । भक्तिस्नेहकृपास्पृहादीनां रागविकल्पत्वाद्गीतरागे न ते संतीति ।

अकस्मादिति चेदनिर्मोक्षप्रसङ्गः ॥ ५ ॥ यदि कारणमन्तरेणैव मुक्तस्य बन्धः कल्प्यते ननु अनिमोक्षः स्यात् । मुक्तिप्राप्त्यनन्तरमेव बन्धोपपत्तेः ।

स्थानवत्त्वात्पात इति चेन्नानास्त्रवत्त्वात् ॥ ६ ॥ स्यादेतत्स्थानवत्त्वान्मुक्तस्य पातः प्राप्नोतीति ? तन्न । किं कारणं ? अनास्त्रवत्त्वात् । आस्त्रववतो हि यानपात्रस्याधःपतनं दृश्यते नचास्त्रवो मुक्तस्यास्ति ।

गौरवाभावाच्च ॥ ७ ॥ गौरववतो हि तालफलस्य तत्प्रतिबद्धवृन्तसयोगाभावे पतनं दृष्ट नागौरवस्याकाशस्य न च गौरवमस्ति मुक्तस्येति पाताभावः । यस्य हि स्थानवत्त्वं पातकारणं तस्य सर्वेषां पदार्थानां पातः स्यात् स्थानवत्त्वाविशेषात् ।

परस्पररोपरोध इति चेन्नावगाहनशक्तियोगात् ॥ ८ ॥ स्यान्मतं अल्पः सिद्धावगाहः आकाशप्रदेशः आधारः, आधेयाः सिद्धा अनन्ताः ततः परस्पररोपरोध इति ? तन्न । किं कारणं—अवगाहनशक्तियोगात् । मूर्त्तिमत्स्वपि नामानंकमणिप्रदीपप्रकाशेषु अल्पेऽप्यवकाशे न विरोधः किमग ! पुनरमूर्त्तिषु अवगाहनशक्तियुक्तेषु ?

तत एव जन्ममरणद्वंद्वोपनिपातव्यावाधाविरहात् परमसुखिनः ॥ ९ ॥ तत एवा मूर्त्तत्वादेवेत्यर्थः यस्य हि मूर्त्तिरस्ति तस्य तत्पूर्वकः प्रीतिपरितापसंबन्धः स्यात्, नचामूर्त्तानां मुक्तानां जन्ममरणद्वंद्वोपनिपातव्यावाधाऽस्ति, अतो निर्व्यावाधत्वात्परमसुखिनस्ते ।

न तस्यास्त्युपमानमाकाशपरिमाणवत् ॥ १० ॥ यथा परमाण्ववगाहक्षेत्रमारभ्य एकैकप्रदेशवृद्ध्या कल्पमानं सातिशयं क्षेत्रमाकाशपरिमाणं पुनरिदमेवेत्युपमार्थकल्पनाभावात् अनुपमानं तथा सुखशब्दार्थोऽपि प्रकर्षाप्रकर्षयोगात् संसारगतः सातः । मुक्तानां पुनः परमानंतपरिमाणयोगान्निरतिशय इत्यनुपमानः ।

अनाकारत्वादभाव इति चेन्नातीतानंतरशरीरानुविधायित्वात् ॥ ११ ॥ स्यादेतन्मुक्तानां परित्यक्तमूर्त्तानामाकाराभावादभावः प्राप्नोतीति तन्न । किं कारणं—अतीतानंतरशरीरानुविधायित्वात् ।

शरीरानुविधायित्वे तदभावाद्विसर्पणप्रसंग इति चेन्न कारणाभावात् ॥ १२ ॥ स्यान्मतं यदि शरीरानुविधायी जीवस्तदभावात्स्वाभाविकलोकाकाशप्रदेशपरिमाणत्वात्तावद्विसर्पणं प्राप्नोतीति ? तन्न । कुतः कारणाभावात् । पुनर्विसर्पणकारणाभावान्न विसर्पति ।

नामकर्मसंबन्धात् सहरणविसर्पणधर्मत्वं प्रदीपप्रकाशवत् ॥ १३ ॥ यथा प्रदीपप्रकाशोऽवधृतपरिमाण. शरावमानिकापवरकादिद्रव्योपष्टभान्महानल्पश्च भवति तथा नामकर्मसंबन्धात्परिच्छिन्नपरिमाणोऽपि जीव. सहरति विसर्पति च । तदभावान्न सहारो विसर्पण वा मुक्तस्य जीवस्य ।

मूर्त्तिमद्वैधर्म्यादिति चेन्नोभयलक्षणप्राप्तत्वात् ॥ १४ ॥ स्यान्मतं मूर्त्तः प्रदीपप्रकाशः अमूर्त्तस्यात्मनः सहरणविसर्पणधर्मत्वे साध्ये दृष्टान्तो नोपपद्यते इति ? तन्न । किं कारणं ? उभयलक्षणप्राप्तत्वादुपयोगस्वलक्षणापेक्षयाऽमूर्त्तः । अधपरिणामापेक्षया मूर्त्तः । उक्तं च—

बन्ध पाडिप्यत्त लक्षणदो हवदि तस्स णाणत्तं
तह्सा अमूर्त्तिमुत्तो णयंतो होदि जीवस्स । इति ।

तस्मात्कथंचिन्मूर्त्त्वोपपत्तेः साम्यमेव दृष्टतेन ।

अनित्यत्वप्रसंग इति चेन्न तावन्मात्रस्य निर्दिदिक्षितत्वाच्चंद्रमुखीवत् ॥ १५ ॥ स्यादेतत्सहरणविसर्पणधर्मत्वादेव प्रदीपप्रकाशवदानित्यत्व प्राप्तोत्सात्मन इति ? तन्न । किं कारणं ? तावन्मात्रस्य निर्दिदिक्षितत्वाद्यथा चंद्रमुखी कन्येति बहवक्षद्रे गुणा या चासौ प्रियदर्शनता सा गम्यते तथा

प्रदीपप्रकाशेऽनित्यत्वादिषु बहुषु धर्मेषु सत्त्वपि संकोचविकाससाधर्म्यमात्रं विवक्षितं । सर्वसाधर्म्याश्च दृष्टान्ताभावप्रसंगः ।

सर्वथाभावो मोक्षः प्रदीपवदिति चेन्न साध्यत्वात् ॥ १६ ॥ स्यादेतद्यथा वर्तिस्नेहानल-
सन्निपाते प्रदीपोऽनुपरतवृत्त्या प्रवर्तमानस्तत्क्षयेऽपि कांचिदिश विदिशं वा गच्छति तत्रैवात्यत विनाश
मुपयाति तथा कारणवशात्कंधप्रतिसतानरूपेण प्रवर्तमानः स्कंधसमूहो जीवव्यपदेशभाक् क्लेशक्षया
श्च कांचिदिश विदिशं वा गच्छति तत्रैवात्यन्त प्रलयमेतीति ? प्रदीपा एव हि पुद्गलाः पुद्गलजातिमजहतः
परिणामवशान्मपीभावमापन्ना इति नात्यंतविनाशः ।

दृष्टत्वाच्च निगलादिवियोगे देवदत्ताद्यवस्थानवत् ॥ १७ ॥ यथा निगलादिद्रव्यत्रियोगे
देवदत्तादीनामवस्थान दृष्टं तथा वधविप्रमोक्ष आत्मनावस्थेयमिति दृष्टमिदमपहोतुमशक्यमिति नाभावः ।

यत्रैव कर्मविप्रमोक्षस्तत्रैवावस्थानमिति चेन्न साध्यत्वात् ॥ १८ ॥ स्यादेतद्यस्मिन्नेव देशे
कर्मविप्रमोक्षस्तस्मिन्नेवावस्थान प्राप्नोति पुनर्गतिकारणाभावादिति ? तन्न । किं कारणं ? साध्यत्वात् साध्य-
मेतत्तत्रैवावस्थातव्यमिति । वधनाभावादनाश्रितत्वाच्च स्याद्रमनमिति ।

आह न तावदस्य वधाभावेऽधोगतिर्गौरवाभावात् । नापि तिर्यग्गतियोगाभावात् तस्मात्प्राप्तमेतत्त-
त्रैवावस्थान ततो लोकस्योपरि तदवस्थानकल्पनाव्यावृत्तिरित्युच्यते भवेदेव यद्यनभिमतदेशगतिनिमि-
त्ताभाववत्तस्यार्धगतनिमित्तं न स्यात् । अस्ति च तत्तस्मादेकसमयेन हि निरस्तकर्मभारः पुरुषः—

तदनंतरमूर्ध्वं गच्छत्यालोकान्तात् ॥ ५ ॥

तदित्यनेन प्रकृतोऽर्थो निर्दिश्यते । कश्च प्रकृतः कृत्स्नकर्मविप्रमोक्ष । तस्यानंतरमूर्ध्वं गच्छति ।
आल्लभिविध्यर्थः ॥ १ ॥ ईपदर्यादिषु दृष्टप्रयोगः आल्लिह विवक्षावशादभिविधौ वेदितव्यः ।
लोकस्यातो लोकान्ता आल्लोकातादिति ।

आह—अनुपदिष्टहेतुकमिदमूर्ध्वगमनं कथमध्यवसातुं शक्यमित्यत्रोच्यते,—

पूर्वप्रयोगादसंगत्वाद्बंधच्छेदात्तथागतिपरिणामाच्च ॥ ६ ॥

आह हेत्वर्थः पुष्कलोऽपि दृष्टातसमर्थनमतरेणाभिप्रेतार्थसाधनाय नालमित्यत्रोच्यते,—

आविद्धकुलालचक्रवद्यपगतलेपालाबूवदेरंडबीजवदग्निशिखावच्च ॥ ७ ॥

हेतुदृष्टान्तानां यथासख्यमभिसंबंधः ॥ १ ॥ पूर्वसूत्रे विहितानां हेतूनामत्रोक्तानां दृष्टातानां
च यथासख्यमभिसंबंधो भवति । तद्यथा,—

अपवर्गप्राप्तये बहुशः प्रणिधानादाविद्धकुलालचक्रवत् ॥ २ ॥ यथा कुलालप्रयोगापादितहस्त-
दडचक्रसंयोगपूर्वकं भ्रमणमुपरतेऽपि तस्मिन्पूर्वप्रयोगादासंस्कारक्षयाद्भवति । एवं भवत्येनात्मनापवर्गप्राप्तये
बहुशः प्रणिधानात्तदभावेऽपि तदावेशपूर्वकं मुक्तस्य गमनमवसीयते । किं च,—

असंगत्वान्मृत्तलेपालाबूवद्व्यवत् ॥ ३ ॥ यथा मृत्तिकालेपजनितगौरवमलाबूद्व्यं जलेऽधः पतति
तदेव क्लेदविक्षिप्तमृत्तिकावधन लघु सदूर्ध्वमेव गच्छति तथा कर्मभाराक्रान्तवशाकृत आत्मा सदावेशब-
शास्संसारे नियमेन गच्छति तत्सगविमुक्तौ तूपर्येव याति ।

अनियमप्रसंगोदंढवदिति चेन्नोर्ध्वगौरवात् ॥ ४ ॥ स्यादेतद्यथा द्रव्यांतरससक्तो दंडोवस्थित
स्तदभावेऽनियमेन पतति तथा कर्मसगाभावेऽनियमेनात्मनोऽपि गमनं प्राप्नोतीति तन्न । किं कारणं ?
उर्ध्वगौरवात् । ऊर्ध्वगौरवपरिणामो हि जीव उत्पतत्येव । किं च,—

बंधच्छेदादेरंडबीजवत् ॥ ५ ॥ यथा बीजवधकोशादिच्छेदादेरंडबीजस्य गतिर्दृष्टा तथा मनुष्या-
दिभवापकगतिजातिनामादिसकलकर्मबंधच्छेदान्मुक्तस्य गतिरवसीयते । किं च,—

तथागतिपरिणामाच्चाग्निशिखावत् ॥ ६ ॥ यथा तिर्यक्प्लवनस्वभायसमीरणसंबन्धनिरुत्सुका प्रदीपशिखा स्वभावादुत्पतति तथा मुक्तात्माऽपि नानागतिविकारणकर्मनिवारणे सति ऊर्ध्वगतिस्वभावत्वा-
दूर्ध्वमेवारोहति ।

असंगत्वबंधच्छेदयोरर्थादविशेषादनुवादप्रसंग इति चेन्नाऽर्थान्यत्वात् ॥ ७ ॥ स्यादेत-
दसंगत्वबंधच्छेदयोर्नास्त्यर्थविशेष इति पौनरुक्त्य प्राप्नोति—वध्नातिरपि व्यतिषगे वर्त्तत इति ? तन्न ।
किं कारण ? अर्थान्यत्वात् । अन्योन्यानुप्रवेशे सत्यविभागेनावस्थानं बंधः । परस्परप्राप्तिमात्रं सग इत्यस्यर्थ-
विशेषः । तस्मात्क्रियाकारणधर्माधर्माभावेऽपि हेतुंतरान्मुक्तस्य गतिरभ्यनुज्ञायते ।

नोदाहरणमलावूर्मारुतावेशादिति चेन्न तिर्यग्गमनप्रसंगात् ॥ ८ ॥ स्यादेतदलावूर्-
ध्यं मुक्तगमनसिद्धावुदाहरणं न भवति कुतः मारुतावेशादिति तन्न । किं कारण ? तिर्यग्गमनप्रसंगात् ।
यदि मारुतावेशात्तस्य गमन स्यात्तिर्यक्प्लवनधर्मत्वान्मरुतस्तिर्यग्गमनमेव स्यान्नोर्ध्वं ।

ऊर्ध्वगत्यभावे तदभावप्रसंगोऽग्नेरौष्ण्याभावेऽभाववदिति चेन्न गत्यंतरनिवृत्त्यर्थत्वात् ॥ ९ ॥
स्यान्मतं यथोष्णस्वभावस्याग्नेरौष्ण्याभावेऽभावस्तथा मुक्तस्योर्ध्वगमनं स्वभावस्तदभावेऽभावः प्राप्नोतीति-
चेन्न । किं कारण ? गत्यंतरनिवृत्त्यर्थत्वात् । तथा च मुक्तस्योर्ध्वमेव गमन न दिगतरगमनमित्ययं स्वभावो
मोर्ध्वं गमनमेवेति ।

ऊर्ध्वज्वलनवद्वा ॥ १० ॥ यथोर्ध्वज्वलनस्वभावत्वेऽप्यग्नेर्वेगवद्द्रव्याभिघातात्तिर्यग्ज्वलनेऽपि ना-
ऽग्नेर्विनाशो दृष्टस्तथा मुक्तस्योर्ध्वगतिस्वभावत्वेऽपि तदभावेभाव इति ।

अत्राह—ऊर्ध्वज्वलनस्वभावस्याग्नेर्वेगवदभिघातात्तिर्यग्ज्वलने सति विरोधादूर्ध्वज्वलनाभावो युक्तः । मु-
क्तस्य तु पुनः स्वभावगतिलोपहेत्तुभावादूर्ध्वगत्युपरमोनुपपन्न इत्युच्यते लोकातान्नोर्ध्वगतिर्मुक्तस्य कुतः ?

धर्मास्तिकायाभावात् ॥ ९ ॥

गत्युपग्रहकारणभूतो धर्मास्तिकायो नोपर्यस्तीत्यलोके गमनाभावः । तदभावे च लोकालोकविभागा-
भावः प्रसज्यते ।

किं पुनरेते परिनिर्वृत्ताः कार्मणशरीरोपशमकादिभावनिरूपाख्याः पयायान्तरेण शक्याः व्यपदेष्टुं,
उतातीतव्यवहारा एव निर्धारयितव्या इत्युच्यते—शक्याः । कथं ? यस्मात्खलु ।

क्षेत्रकालगतिलिंगतीर्थचारित्रप्रत्येकबुद्धबोधितज्ञाना-

वगाहनांतरसंख्याल्पवहुत्वतः साध्याः ॥ १० ॥

प्रत्युत्पन्नभूतानुग्रहतत्रनयद्वयापेक्षया क्षेत्रादिभिः साध्याः सिद्धाः ॥ ११ ॥ एतैः क्षेत्रादिभिर-
ल्पबहुत्वात्तैर्द्वादशभिरनुयोगद्वारैः प्रत्युत्पन्नभूतानुग्रहतत्रनयद्वयापेक्षया साध्याः चिंत्याः विकल्प्या । के
पुनस्ते ? सिद्धाः । तथा क्षेत्रेण तावत्—कस्मिन् क्षेत्रे सिध्यति ?

सिद्धिक्षेत्रे कर्मभूमिषु वा ॥ १ ॥ सिद्धिक्षेत्रे कर्मभूमिषु वा प्रत्युत्पन्नविषयग्राहिनयार्पणेन
सिद्धिक्षेत्रे स्वप्रदेशे, आकाशदेशे वा सिद्धिर्भवति । भूतानुग्रहतत्रनयविवक्षाया जन्म प्रति पचदगसु
कर्मभूमिषु सहरणं प्रति मानुषक्षेत्रे सिद्धिः । ऋजुसूत्रनयः शब्दभेदाश्च त्रयः प्रत्युत्पन्नविषयग्राहिणः
क्षेपा नया उभयभावविषयाः ।

कालेन—कस्मिन्काले सिद्धिः—एकसमये उत्सर्पिण्यवसर्पिण्योर्वा विशेषेण प्रत्युत्पन्ननयापेक्षया एकसमये
सिध्यन् सिद्धो भवति । भूतभावप्रज्ञापननयार्पणया द्वेषा जन्मतः सहरणतश्च । तत्र जन्मतः आविशेषण
उत्सर्पिण्यवसर्पिण्योर्जातः सिध्यति । विशेषेणावसर्पिण्यां सुखमदुःखमाया अंते भागे दुःखमसुखमाया
च जातः सिध्यति । दुःखमसुखमायां जातः दुःखमायां सिध्यति न तु दुःखमाया जातः । अन्यदा नैव

सिद्ध्यति । संहरणतः सर्वस्मिन्काले अवसर्पिण्यामुत्सर्पिण्यां च सिद्ध्यति ।

गत्यां—कस्यां गतौ सिद्धिः ? सिद्धिगतौ मनुष्यगतौ वा विशेषः । प्रत्युत्पन्ननयाश्रयेण न सिद्धिगतौ सिद्ध्यति । भूतविषयनयापेक्षया द्विधा कल्पना अनंतरगतौ एकांतरगतौ च । तत्रानंतरगतौ मनुष्यगतौ सिद्ध्यति । एकांतरगतौ चतसृषु गतिषु जातः सिद्ध्यति ।

लिंगं—केन चित्सिद्धः । लिंगं त्रिविधो वेदः । अवेदत्वेन त्रिभ्यो वा वेदेभ्यः सिद्धिः । वर्तमान-विषयविवक्षायामवेदत्वेन सिद्धिर्भवति । अतीतगोचरनयापेक्षया अविशेषेण त्रिभ्यो वेदेभ्यः सिद्धिर्भवति । भावं प्रति, न तु द्रव्यं प्रति । द्रव्यापेक्षया तु पुल्लिङ्गेनैव सिद्धिः । अपरः प्रकारः—लिंगं द्विविधं निर्ग्रथलिंगं स-ग्रंथलिंगं चेति । तत्र प्रत्युत्पन्ननयाश्रयेण निर्ग्रथलिंगं सिद्ध्यति । भूतविषयनयादेशेन तु भजनीय । तीर्थेन-

तीर्थसिद्धिर्द्वेधा तीर्थकरेतरविकल्पात् ॥३॥ तीर्थसिद्धिर्द्वेधा भवति-तीर्थकरत्वेनतरत्वेन च । सति के-चित्तीर्थकरे सिद्धाः अपरेऽन्यथा सिद्धा असति चेति । चारित्र्येण केन सिद्ध्यति । अव्यपदेशेनैकचतुःपचविकल्पचारित्र्येण वा सिद्धिः । प्रत्युत्पन्नाश्च ते हि नयवशात् चारित्र्येण व्यपदेशविरहितेन भावेन सिद्धिः । भूतपूर्वगतिर्द्विधा अनंतरव्यवहितभेदात् । आनतर्येण यथाख्यातचारित्र्येण सिद्ध्यति व्यवधानेन चतु-र्भिः पंचभिर्वा । चतुर्भिस्तावत्—सामायिकच्छेदोपस्थापनासूक्ष्मसांपराययथाख्यातचारित्र्यैः । पंचभिस्तै-रेव परिहारविशुद्धिचारित्र्याधिकैः ।

स्वशक्तिपरोपदेशनिमित्तज्ञानभेदात् प्रत्येकबुद्धबोधितविकल्पः । केचित्प्रत्येकबुद्धसिद्धाः । परोपदे-शमनपेक्ष्य स्वशक्त्यैवाविर्भूतज्ञानातिशयाः । अपरे बोधितबुद्धसिद्धाः, परोपदेशपूर्वकज्ञानप्रकर्षास्कादिनः । ज्ञानेन—एकेन द्वित्रिचतुर्भिश्च ज्ञानविशेषैः सिद्धिः । प्रत्युत्पन्नग्राहिनयनिरूपणया केवलज्ञानेनैकेन सिद्धिर्भ-वति । भूतपूर्वगत्या तु द्वाभ्या त्रिभिश्चतुर्भिश्च ज्ञानविशेषैर्भवति । द्वाभ्यां—मतिश्रुतज्ञानाभ्याम्—त्रिभिर्म-तिश्रुतावाधिभिः मतिश्रुतमनःपर्ययैर्वा । चतुर्भिर्मतिश्रुतावाधिमनःपर्ययैः ।

अवगाहनं द्विविधं-उत्कृष्टजघन्यभेदात् ॥ ४ ॥ आत्मप्रदेशव्यापित्वमवगाहनं द्विविधं । उत्कृष्टं जघन्यं चेति । तत्रोत्कृष्टं पचधनुः शतानि पचविंशत्युत्तराणि । जघन्यमर्द्धचतुर्थारत्नयः देशोनाः । मध्ये विकल्पाः एतास्मिन्नवगाहे सिद्ध्यति पूर्वभावप्रज्ञापननयापेक्षया । प्रत्युत्पन्नभावप्रज्ञापनेन तु एतस्मिन्नेव देशोने । किमतर सिद्ध्यता । अनतरं च सिद्ध्यति सातरं च ।

अनंतरं जघन्येन द्वौ समयौ उत्कर्षेणाष्टौ ॥ ५ ॥ आनंतर्येण जघन्येन द्वौ समयौ सिद्ध्यति उत्कर्षेणाष्टौ ।

सांतरं जघन्येनैकः समयः उत्कर्षेण षण्मासाः ॥ ६ ॥ सिद्ध्यतां सिद्धिविरहकालोऽतरं जघन्येनैकः समयः । उत्कर्षेण षण्मासाः प्रत्येतव्याः ।

जघन्येन एकउत्कर्षेण अष्टशतमिति संख्या ॥ ७ ॥ एकसमये कति सिद्ध्यन्ति । जघन्येनैक उत्कर्षेणाष्टशतमिति संख्यावगंतव्याः ।

क्षेत्रादिभिर्गभिन्नानां परस्परतः संख्याविशेषः अल्पवहुत्वं ॥ ८ ॥ क्षेत्रादिभिरेकादशभि-रभिन्नानां परस्परतः संख्याविशेषोल्पबहुत्वमित्युच्यते । तद्यथा--प्रत्युत्पन्ननयापेक्षया सिद्धिक्षेत्रे सिद्ध्यतीति-नास्यल्पवहुत्वम् । भूतपूर्वनयापेक्षया तु चिंत्यते—क्षेत्रसिद्धा, द्वेधा जन्मतः संहरणतश्च तत्राल्ये सहरणासि-द्धा । जन्मसिद्धाः सख्येयगुणाः । सर्वस्तोका ऊर्ध्वलोकसिद्धाः । अधोलोकसिद्धाः सख्येयगुणाः । तिर्यग्लो-कसिद्धाः सख्येयगुणाः, सर्वस्तोकाः समुद्रसिद्धाः द्वीपसिद्धाः सख्येयगुणाः । एव तावदविशेषेण विशे-पेण च सर्वस्तोकाः लवणोदसिद्धाः, कालोदसिद्धाः सख्येयगुणाः । जंबूद्वीपसिद्धाः सख्येयगुणाः । धात-कीर्णसिद्धाः सख्येयगुणाः । पुष्करद्वीपार्द्धसिद्धाः सख्येयगुणा इति । कालविभागस्त्रिविधः—उत्सर्पिणी—अवसर्पिणी अनुत्सर्पिण्यनवसर्पिणी चेति । सर्वस्तोका उत्सर्पिणीसिद्धाः । अवसर्पिणीसिद्धाः विशेषाधिकाः,

अनुत्सर्पिण्यवसर्पिणीसिद्धाः संख्येयगुणाः । प्रत्युत्पन्ननयापेक्षया एकसमये सिद्ध्यतीति नास्यल्पबहुत्वं ।

गतिं प्रति—प्रत्युत्पन्नभावप्रज्ञापननयस्य सिद्धिगतौ सिद्ध्यतीति नास्यल्पबहुत्वं । भूतविषयनयापेक्षया धानंतरगतौ मनुष्यगतौ सिद्ध्यतीति नास्यल्पबहुत्वं । एकांतरगतौ तु अल्पबहुत्वमस्ति । सर्वतः स्तोकास्तिर्यग्योन्यनतरगतिसिद्धाः । मनुष्ययोन्यनतरगतिसिद्धाः संख्येयगुणाः । नरकयोन्यनतरगतिसिद्धाः संख्येयगुणाः । देवयोन्यनतरगतिसिद्धाः संख्येयगुणा इति ।

वेदानुयोगे—प्रत्युत्पन्ननयाश्रयणे अवेदाः सिद्ध्यतीति नास्यल्पबहुत्वं । भूतविषयनयाश्रयणे तु सर्वतः स्तोकाः नपुंसकवेदसिद्धाः । स्त्रीवेदसिद्धाः संख्येयगुणाः । पुवेदसिद्धाः संख्येयगुणाः ।

तीर्थानुयोगे—तीर्थकरसिद्धाः संख्येयगुणाः ।

चारित्रानुयोगे प्रत्युत्पन्ननयापेक्षया अव्यपदेशेन सिद्ध्यतीति नास्यल्पबहुत्वं । भूतविषयनयाश्रयणे धानंतरचारित्रपरिग्रहे यथाख्यातचारित्राः सर्वे सिद्ध्यतीति नास्यल्पबहुत्वं । व्यवधाने पंचचारित्रसिद्धाः । अल्पे चतुश्चारित्रसिद्धाः संख्येयगुणाः ।

प्रत्येकबुद्धबोधितबुद्धानुयोगे—अल्पे प्रत्येकबुद्धाः बोधितबुद्धाः संख्येयगुणाः ।

ज्ञानानुयोगे—प्रत्युत्पन्नभावप्रज्ञापनस्य केवलेन सिद्ध्यतीति नास्यल्पबहुत्वं । पूर्वभावप्रज्ञापनस्य सर्वस्तोका द्विज्ञानसिद्धाः चतुर्ज्ञानसिद्धाः संख्येयगुणाः । त्रिज्ञानसिद्धाः संख्येयगुणाः । एव तावदविशेषण विशेषेण च सर्वस्तोकाः । मतिश्रुतमनःपर्ययज्ञानसिद्धाः मतिश्रुतज्ञानसिद्धाः संख्येयगुणाः । मतिश्रुतावधिजनःपर्ययज्ञानसिद्धाः संख्येयगुणाः । मतिश्रुतावधिज्ञानसिद्धाः संख्येयगुणा इति ।

अवगाहनानुयोगे—सर्वस्तोकाः जघन्यावगाहनसिद्धाः । उत्कृष्टावगाहनसिद्धाः संख्येयगुणाः । एवं मध्यसिद्धाः संख्येयगुणाः ।

अथाधस्ताद्यवमध्यांतरसिद्धाः संख्येयगुणाः । उपरि यवमध्यांतरसिद्धा विशेषाधिकाः ।

संख्यानुयोगे—सर्वस्तोका अष्टोत्तरशतसिद्धाः । अष्टोत्तरशतसिद्धादयः आपचाशस्तिद्वेभ्यः अनतगुणाः एकान्नपंचाशस्तिद्वेभ्यः आपचविंशतिसिद्धेभ्यः असंख्येयगुणाः । चतुर्विंशतिसिद्धादयः आ एकसिद्धेभ्यः संख्येयगुणाः । एवं निसर्गाधिगमयोरन्यतरजतत्त्वार्थश्रद्धानात्मकं शकाद्यतीचारविमुक्तं, प्रशमसवेगानुकपास्तिक्या भिव्यक्तिलक्षण विशुद्ध सम्यग्दर्शन । सम्यग्दर्शनोपलब्धिविशुद्ध च ज्ञानमधिगम्य, निक्षेपप्रमाणनिर्देशसत्स्व्यादिभिरप्युपायैर्जावाना पारिणामिकौदयिकौपशमिकक्षायोपशमिकक्षयिकाणा भावाना स्वतत्त्व विदित्वा चेतनानां भोगसाधनानामुत्पत्तिप्रलयस्वभावावगमात् विरक्तो वितृष्णास्त्रिगुप्त. पचसमितो दगलक्षणधर्मानुष्ठानान्तत्फलदर्शनाच्च । निर्वाणप्राप्तियतनायाभिवर्द्धितश्रद्धासवेगभावनाविर्भावितात्मा अनुप्रेक्षाभिः स्थिरीकृतानभिष्वगः संवृतात्मा निरास्रवत्वाद्भ्यपगताभिनवकर्मोपचयः परीपहजयाद्वाह्याभ्यंतरतपोनुष्ठानादनुभवान्च । सम्यग्दृष्टिविरताविरताना च जिनयर्थतानां परिणामाध्यवसानविशुद्धिस्थानांतराणामसंख्येयगुणोत्कर्षमाप्त्या पूर्वोपचित कर्म निर्जरयन्सामायिकादीना च सूक्ष्मसापरायाताना सयमविशुद्धिस्थानानामुत्तरोत्तरोपलभात्पुलाकादीनां च निर्ग्रथाना संयमानुपालनविशुद्धिस्थानविशेषाणामुत्तरोत्तरप्रतिपत्त्या घटमानोत्पंतप्रहीणार्त्तरौद्रयानो, धर्म्यध्यानविजयाद्वात्समाधिबलः, शुक्लध्यानविकल्पयोश्च पृथक्त्वैकत्ववितर्कयोश्चान्यतरस्मिन् वर्तमानो नानाविधपूर्वोदितद्विद्विशेषयुक्तः, तत्रानभिष्वक्तचित्तः, पूर्वोदितेन क्रमेण मोहादीन् क्षयं नीत्वा सर्वज्ञानलक्ष्मीमनुभूय, ततः शेषकर्मक्षयाद्भावबन्धनिर्मुक्तः निर्दग्धपूर्वोपादानेधनो निरुपादान इवाग्नि, पूर्वोपात्तभववियोगात् हेत्वभावाच्चोत्तरस्याप्रादुर्भावात्सांतसंसारदुःखमतीत्य आत्यंतिकमैकातिकं निरुपमं निरतिशयं निर्वाणसुखमवाप्नोतीति तत्त्वार्थभावनाफलमेतत् । उक्तं च—

१ पद्यसमाधिरियं श्रीमदमृतचंद्रसूरिविरचिततत्त्वार्थसारीयमोक्षतत्त्वप्रकरणस्था प्रकृतानुमारित्वात्प्रक्षिप्तं केनापि न तु ग्रंथकर्तृभिरुद्धता सांप्रतिकोपलब्धनिर्णयितुं तत्त्वार्थराजवार्तिककृतं तत्त्वार्थसारकृतं प्राकृतानुमादिति विभाव्यते ।

सम्यक्त्वज्ञानचारित्रसंयुक्तस्यात्मनो भृश । निरास्रवत्वाच्छिन्नायां नवायां कर्मसंततौ ॥ १ ॥
 पूर्वार्जितं क्षपयतो यथोक्तैः क्षयहेतुभिः । ससारवीजं कास्त्र्येन मोहनीय प्रहीयते ॥ २ ॥ युग्म ।
 तर्नोतरायज्ञानघनदर्शनघ्नान्यनतर । प्रहीयंतेऽस्य युगपत्त्रीणि कर्माण्यशेषतः ॥ ३ ॥
 गर्भसूच्या विनष्टाया यथा बालो विनश्यति । तथा कर्मक्षय याति मोहनीये क्षय गते ॥ ४ ॥
 ततः क्षीणचतु कर्मा प्राप्नोऽयाख्यातसयमं । वीजवधननिर्मुक्त स्नातकः परमेश्वरः ॥ ५ ॥
 ज्ञेयकर्मफलपक्ष शुद्धो बुद्धो निरामयः । सर्वज्ञः सर्वदर्शी च जिनो भवति केवली ॥ ६ ॥
 कृत्स्नकर्मक्षयादूर्ध्वं निर्वाणमधिगच्छति । यथा दग्धवनो वह्निर्निरुपादानसततिः ॥ ७ ॥
 दग्धे वीजे यथात्यत प्रादुर्भवति नाकुरः । कर्मबीजे तथा दग्धे न राहति भवांकुरः ॥ ८ ॥
 तदनतरमेवोर्ध्वमालोकातास्र गच्छति । पूर्वप्रयोगासगत्वाद्ब्रह्मच्छेदोर्ध्वगौरवैः ॥ ९ ॥
 कुलालचक्रडोलायामिषौ चापि यथेष्यते । पूर्वः प्रयोगात्कर्मह तथा सिद्धगतिः स्मृता ॥ १० ॥
 मृष्टेपसगनिर्मोक्षाद्यथा दृष्टापस्वलावुनः । कर्मसंगविनिर्मोक्षात्तथा सिद्धगतिः स्मृता ॥ ११ ॥
 पुरंदस्फुटदेलासु बंधच्छेदाद्यथा गतिः । कर्मवधनविच्छेदाज्जीवस्यापि तथेष्यते ॥ १२ ॥
 ऊर्ध्वगौरववर्माणो जीवा इति जिनोत्तमैः । अधोगौरववर्माणः पुद्गला इति चोदित ॥ १३ ॥
 यथाघस्तिर्यगूर्ध्वं च लोष्टवाय्वग्निवीचय । स्वभावतः प्रवर्तते तथोर्ध्वगतिरात्मनां ॥ १४ ॥
 अतस्तु गतिवैकृत्य तेषां यदुपलभ्यते । कर्मण प्रतिघाताच्च प्रयोगाच्च तदिष्यते ॥ १५ ॥
 अवस्तिर्यक्तथोर्ध्वं च जीवानां कर्मजा गतिः । ऊर्ध्वमेव स्वभावेन भवति क्षीणकर्मणां ॥ १६ ॥
 द्रव्यस्य कर्मणो यद्बहुत्पत्यारभवीचय । सम तथैव सिद्धस्य गतिर्मोक्षे भवक्षयात् ॥ १७ ॥
 उत्पत्तिश्च विनाशश्च प्रकाशतमसोरिह । युगपद्भवतो यद्बहुत्तद्विर्वाणकर्मणोः ॥ १८ ॥
 तन्त्री मनोज्ञा सुरभिः पुण्या परमभासुरा । प्राग्भारानामवसुधा लोकमूर्ध्नि व्यवस्थिता ॥ १९ ॥
 त्रिलोकतुल्यविष्कभा सितच्छत्रनिभा शुभा । ऊर्ध्वं तस्याः क्षितेः सिद्धाः लोकांते समवस्थिताः ॥ २० ॥
 तादात्म्यादुपयुक्तास्ते केवलज्ञानदर्शने । सम्यक्त्वसिद्धतावस्थाः हेत्वभावाच्च निष्क्रियाः ॥ २१ ॥
 ततोऽयूर्ध्वगतिस्तेषां कस्मान्नास्तीति चेन्मतिः । धर्मास्तिकायस्याभावात्स हि हेतुर्गतेः परः ॥ २२ ॥
 ससारविषयातीत सिद्धानामव्यय सुख । अव्यावाधमिति प्रोक्त परम परमर्षिभिः ॥ २३ ॥
 स्यादेतदशरीरस्य जर्तोरष्टाष्टकर्मणः । कथं भवति मुक्तस्य सुखमित्युत्तरं शृणु ॥ २४ ॥
 लोके चतुर्ष्विहार्थेषु सुखशब्दः प्रयुज्यते । त्रिप्रये वेदुनाभ्रवि त्रिपाके मोक्ष एव च ॥ २५ ॥
 सुखो वह्नि सुखां वायुर्विषयेष्विह कथ्यते । हुंखामावे च पुरुषः सुखितोऽस्मीति भाषते ॥ २६ ॥
 पुण्यकर्मविपाकाच्च सुखमिष्टेन्द्रियार्थज । कर्मकृशविमोक्षाच्च मोक्षे सुखमनुत्तमं ॥ २७ ॥
 सुषुप्तावम्यथा तुल्या केचिदिच्छनि निर्वृतिं । तदयुक्त क्रियावत्त्वात्सुखातिशयतस्तथा ॥ २८ ॥
 श्रमकृमदव्याधिमदनेभ्यश्च संभवात् । मोहेत्पत्तिविपाकाच्च दर्शनप्रस्य कर्मणः ॥ २९ ॥
 लोके तस्मद्गोह्वर्यं कृत्स्नेऽप्यन्यो न विद्यते । उपर्मायेत तद्येन तस्मान्निरूपम स्मृतं ॥ ३० ॥
 लिंगप्रसिद्धं प्रामाण्यमनुमानोपमानयो । अत्यत वा प्रसिद्धं च तत्ते तानुपमं स्मृतं ॥ ३१ ॥
 प्रत्यक्ष तद्भवतामर्हता तै प्रभाषित । गृह्यतेऽस्तीत्यतः प्राज्ञैर्न छद्मस्थपरीक्षया ॥ ३२ ॥

(इति तत्त्वार्थराजवार्तिकव्याख्यानालंकारे दशमोऽध्यायः समाप्त ॥ १० ॥

इति तत्त्वार्थराजवार्तिकेऽध्यायः समाप्तः ॥
 यत्र संनिहितं तत्त्वैः व्याख्यानाच्चिन्निर्णयः ॥

इति श्रीतत्त्वार्थराजवार्तिकं समाप्तम् ।

राजवार्तिकस्य शुद्धयशुद्धिपत्रं ।

अशुद्धयः	शुद्धयः	पृ सं.	पं. सं.	अशुद्धयः	शुद्धयः	पृ. सं.	पं. सं.
उष्णत्वं कुतः उष्णत्वमिति चेत् उष्णत्वस्योष्णत्वं कुतः ?	४	२४	तक्षणभेदात्	लक्षणभेदात्	१२	२०	
माभूदिति अथानवस्था माभूदिति	२५	त्रयः । किंच-	२४	प्रतिवादिनो	न प्रतिवादिनो	२५	
संबंधेनोष्णत्वं संबंधे नोष्णत्वं	३२	अतत्त्वात्	असत्त्वात्	१५	१८		
तत्त्वंभावेन तत्त्वं भावेन	५	८	सम्यग्दर्शनादिव	सम्यग्दर्शनादेरिव	१७	९	
तथा समवाय तथा समवायः	१६	इति	इति अतोविवक्षितापरिज्ञानान्न सम्यगुक्तं अधिगमाभाव इति	१५	१५		
इंद्रियादिव्यपदे- इंद्रादिव्यपदे-शवत्	६	३०	वचनविकल्पा	वचनविकल्पापेक्षया			
लक्षणभावः लक्षणभावः	७	३	पक्षेया	संख्येयासंख्येया ज्ञानज्ञेयविकल्पापेक्षया	३३		
छात्रस्य दात्रस्य	८	पर्यायार्थिक	पर्यायार्थिकप्राधान्यात्	१८	१९		
पुष्पः पुष्यः	१४	प्रधान्यात्	अजीवात्	अजीवत्	२५		
दृश्यते दृश्यंते	११	११	निर्जीयते	निर्जीयते	३५		
मोक्षापायः मोक्षोपायः	८	६	अभावा	अभावो	१९	५	
अनुपपत्तिः अनुपपत्तिः	२२	प्रत्ययोऽपनीतानां, प्रत्ययोपनीतानां	१७				
भवति भवत्यधर्मेण	२८	पूर्वोक्तानांऽ	पूर्वोक्तानां	२१			
यतः यतेः	९	५	विरोधाऽसत्त्वात्	विरोधोऽसत्त्वात्	२२	२६	
अनुत्पत्तिः अनुत्पत्तिः	१३	शब्दादिना	शब्दाद्विना	२३	२९		
विद्या अविद्या	२२	निश्शेषातीति	विशेषातीति	३३			
चत्वारः चत्वारःस्कंधाः	२६	योजयिव्या	योजयितव्या	२५	२८		
अभिनंदयाति अभिनंदयति	३३	युक्तागमाभ्यां	युक्त्यागमाभ्यां	२६	२		
दुःखदर्शनं दुःखेष्वनित्यानात्मकाशुचिद्दुःखदर्शनं	३८	पितृपुत्रादिसंबंधवत्, पितापुत्रादिसंबंधवत्	२५	२५			
शरीरेंद्रियनिवृत्तेः शरीरेंद्रियवृत्त्यादिनिवृत्तेः	१०	२८	देवदत्तस्यैकत्वे न, देवदत्तस्यैकत्वेन	२९			
उभयादोषोपपत्तेः उभयथा दोषोपपत्तेः	३३	धर्मविकल्पप्रति	स्वामित्वादिका धर्मपतिः	विकल्पप्रतिपत्तिः	२७	२१	
प्रागननुभूताविशेषात्	११	१६	तैरेव भावाधिकैः	तैरेव भवाधिकैः	२९	४	

अशुद्धयः	शुद्धयः	पृ. सं.	पं. सं.	अशुद्धयः	शुद्धयः	पृ. सं.	पं. सं.
निर्जरात्मैव वा	निर्जरात्मैव वा स्थिति- र्जधन्येनैकसमयः, उ- त्कर्षेण मुहूर्तः, सादिः			करणस्य वाभिधे- यार्थत्वादथवा	इतिकरणस्य वाभिधेयार्थत्वात्		
सपर्यवसाना वा		१२		इति	अथवा-इति	११	११
संख्येयानंतविकल्पं, संख्येयासंख्येया				द्रव्यता	द्रवता	४३	१४
नंतविकल्पं		२०		नत्ववग्रहः ।	नत्ववग्रहः, निर्ण यदर्शनात्		२४
पृथग्गूहणं	पृथग्गूहणं	३१	८	निर्णयदर्शनादी-	ईहायां		
घटक्षेत्रे	घटक्षेत्रं		१३	हायां			२५
श्रुते	श्रुतं	३२	३	कस्मात् विशेषात्	कस्मादविशेषात्	४४	२२
विशेषात्	विशेषान्		१७	नत्वनेकेति	नन्वनेकेति		३१
कार्याश्रयान्	कायाश्रयान्		१८	यस्मैकेति	यस्यैकेति		३४
मतेमेतत्	मतमेतत्	३३	२	संशयोने	त्संशयो न		३८
कारण	करणं		१०	प्रतिज्ञानिः	प्रतिज्ञाहानिः	४५	१०
निमित्तत्वा०	निमित्तत्वादंतःकरण निमित्तत्वा०	३५	३	सतेरग्रहणात्	सेतरग्रहणात्		१७
तर्हि ?	किं तर्हि ?		१०	शब्दमगृह्णाति	शब्दमवगृह्णाति		२८
श्रुत्वावधावणात्	श्रुत्वावधारणात्		१४	शाखाचंद्रमसाम	शाखाचंद्रमसाव		
अधिगमोपर्यय- थात्वेन	अधिगमोपाययथा त्वेन		१७	भिन्नेति	भिन्नेति	४६	१८
प्रमाणव्यस्था	प्रमाणव्यवस्थाकल्पना			व्यंजनावगूह	व्यंजनावगूहे	४९	२४
कल्पना			२८	शातिभद्रेति	शालिभद्रेति	५१	२७
ज्ञास्वभा०	ज्ञादन्यः	३६	१०	प्रपिपत्तिः	प्रतिपत्तिः	५४	१२
अन्यत्स्यात् ।	अन्यत्स्यात्, अन वस्था स्यात्		१७	शब्दमपि	शाब्दमपि		१३
अनवस्थास्यात्प्र-	प्रकाशवदिति			प्रकृतिपुरुष	प्रकृतपुरुष		१४
काशवदिति			१८	अमयेषु	समयेषु	५५	२८
संभवति	संभवति चक्षुर्मनसोः प्राप्यकारित्वाभावात्	३७	६	तावद्संख्यात-तावदसंख्यातभेदेषु			
वितर्कः	अर्पणा वितर्कः		३१	भेदेषु			११
सिक्तसेनमिति	सिद्धसेनमिति	४१	७	देशावधिकः	प्रदेशावधिकः	५७	२९
अग्न्युत्पणव	अग्न्युष्णवत्		३६	विपुलमतेर्द्रव्येति	विपुलमतेर्द्रव्यं	५९	२१
निमित्तत्वादिति	निमित्तत्वात्	४२	६	द्रव्यपर्यायेति	द्रव्येति	६०	१५
				कवलज्ञानं	केवलज्ञानं क्षायिकं	६३	५
				क्षीयिकत्वात्	क्षायिकत्वात्		२०
				विभगज्ञामिति	विभंगज्ञानमिति	६४	१
				यथा	तथा		३

अशुद्धयः	शुद्धयः	पृ. सं.	पं. सं.	अशुद्धयः	शुद्धयः	पृ. सं.	पं. सं.
अविशेषापात्	अविशेषात्			अत्र सत्त्वप्रसंगात्	अत्रसत्त्वप्रसंगात्	८८	१३
ननु	न तु	६५	१३	वाह्यभयेति	वाह्योभयेति	"	१५
नयप्रकाशितोऽर्थेति	नयप्रकाशितार्थेति,,	२१		निर्वृत्यते ।	निर्वृत्यते	९०	२६
। कार्यं	कार्यं ।	"	२८	उपादिश्यते सा०	उपादिश्यते	"	"
कंचित्	कश्चित्	"	३६	द्वेधा	सा द्वेधा	"	२७
द्रव्यत्वाविरोधात्	तदव्यतिरेकात्ते			प्रथमत्वं	पृथक्त्वं	९३	२१
	नैकत्वेन संग्रहः			संज्ञानां	संज्ञानाम	९५	८
	जीवमिति चोक्ते			निवृत्ति	निर्वृत्ति	"	२२
	जीवाजीवतद्वे-			तादार्थ्ये	तादर्थ्ये	"	२३
	दप्रभेदानां द्रव्य			पुद्गलाधानेति	पुद्गलादानेति	"	२६
	त्वाविरोधात्	६६	१५	श्रेणिरानुपूर्व्येणानु	श्रेणेरानुपूर्व्ये	९६	४
तत्त्वादिकार्यं	तत्त्वादिषु पटादि			श्रेणिरिति	णानुश्रेणि, इति		
	कार्यं	६८	३१	क्रियांतरे	क्रियांतर	"	८
निबंधाः । दीनि	निबंधादीनि	६९	२	विग्रहोऽस्याऽवि	विग्रहोऽस्या अ	"	१६
स्ते	ते	"	७	ग्रहेति	विग्रहेति		
स्तथा	तथा	"	१३	मिश्राः	मिश्राः	९९	१
स्मात्	तस्मात्	७०	९	प्रकृतापेक्षार्थं	प्रकृतापेक्षार्थं	९९	२१
दिनकरोतेजो०	दिनकरतेजो०	७५	३१	ष सहास्राणि	षट् सहास्राणि	१००	३७
क्षयात्	क्षयात्, उपशमात्, ७६		३४	गर्भ एवेति	गर्भ इति, अथ नियमा		
पर्यायवाचमपि	पर्यायवचमपि	७८	१६	र्थे आरंभे सति	जरायुजांड		
पारिणामिकश्च	पारिणामिकत्वमिति			जपोतानां गर्भ एवेति	१०१	२३	
	औदायिक एकविंशति-			शरीरं नामकर्मेति	शरीरनामकर्मेति	१०२	११
	भेदः पारिणामिकश्च	"	३५	अह्वियते	आह्वियते	"	२३
सान्निपातिको	सान्निपातिको भाव			मृत्यतरेण	मूर्त्यतरेण	१०५	६
	उक्तः, कस्य वा मिश्र			भाज्यानि	स्यान्मतं भाज्यानि	१०६	९
	शब्देनाक्षेपः ? सान्नि			सप्तविध	सप्तविधकाययोग		
	पातिकोभावो	७९	२२		स्वामिप्ररूपणाया-		
लक्ष्यलक्षणयोर्व्यं	लक्ष्यलक्षणयोर				मौदारिककाययोगः		
तिरेकादित	व्यतिरेकादिति	८३	७		औदारिकमिश्र०	१०८	२०
भवति	भवति अत्राह	८७	२७	अष्टपदेति	अष्टापदेति	"	२७
अत्राह तदभि-	तदभिसंबधे	"	२८	तपोवलानां	प्रकृष्टतपोवलानां	"	"
संबधे				प्रकर्ष	प्रकर्षापकर्ष	"	३०

अशुद्धयः	शुद्धयः	पृ. सं.	पं. सं.	अशुद्धयः	शुद्धयः	पृ. सं.	पं. सं.
वद्धः	वद्धाः	१०९	२१	षट्क्रोश	सक्रोश	१२१	९
त्वशरीर	स्वशरीर	११	३८	विषध	निषध	१२२	८
इंद्रियसंबंधप्रति	इंद्रिसंबंध प्रति	११०	४	अत्र	तत्र	११	१४
उत्पन्नवेदनयोः	उत्पन्नानुत्पन्न- वेदनयोः	१११	२९	सिता	सीता	११	३०
कृते	अधिकृते	११२	३	उदक्प्राग्	उदगवाग्	११	३३
ज्योती-रसांजन-ज्योतीरस-अंजन-				पंच	पंचविंशति	१२४	११
मूलकांक	मूलिका-अंक	११	१७	मध्यभागे	मध्यभागे विजयाध		
यक्षराक्षस	यक्ष	११३	६	महापुरी	महापुरी विजया		
यदेकं	तेदेकं	११४	२		पुरी	१२५	१६
उभ्रांत	विभ्रांत	११	११	नवति	नव	११	२६
संस्तन	ततकसंस्तनक	११	१२	त्रिखंडः	त्रिश्रेणिः	११	२९
एकांत	एकान्न	११	१९	भूमिजलात्	भूमितलात्	१२६	२२
त्र्यशीतिर्नरकशत-	त्र्यशीतिर्नरकशत			उदगवाग्	{ उदगवागायता } १२७-१९		
सहस्राणि	सहस्राणि नवति			विस्तीर्णा	{ प्राक्प्रत्यग्विस्तीर्णाः }		
	सहाधिकानि त्रीणि च			अरिरिक्तकंवला	अतिरक्तकंवला	११	११
	शतानि चत्वारिंशानि			हिमन्	हिमवन्	१२८	२२
	एतावुभावापि राशी			रक्तावली	रक्तावती	१३०	१०
	सपिंडितौ चतुरशीति			पंचाशच्	पंचदश	१३१	११
	नरकशतसहस्राणि	११	३५	मागधातीर्थेन	मागधतीर्थेन	१३३	६
तेप हि जघान्य	तेऽपि हि जघन्य	११७	५	सिंधूग्रहणं	गंगासिंधूग्रहणं	१३५	५
नरके सहचरिता	नरकसहचरिता	११	२९	नीलांत भरता-	नीलांता भरता-	११	२८
अजघन्योत्कृष्टा	जघन्योत्कृष्टा	११८	१८	दिभिः	दिभिः		
सम्यग्दृष्ट्यः	गम्यग्दृष्ट्यः	११	३३	व्यवस्थितौ	व्यवस्थितावधिके	११	३१
सपरिवारस्या	सपरिवारस्यासाधा-			आधिके			
धारण	रण	११९	१५	तात्स्थ्यात्तच्छब्द	तात्स्थ्यात्ताच्छब्दं	११	३२
वीप्साभ्यां वृत्ति	वीप्साभ्यावृत्ति	११	३२	हैमवतभवः	हैमवते भवाः	१३६	२३
द्विदश	द्विर्दश	११	३४	षड्विंशत्	षट्त्रिंशत्	१३८	१५
परिक्षेत्री	परिक्षेत्री	१२०	१३	चत्वारिंशानि	द्वाचत्वारिंशानि	१३९	२
द्विपचाशत्	पदपंचाशत्	११	१८	चत्वारिं शतानि	चत्वारि शतानि		
आख्याते	आख्यायते	११	२७		द्वाचत्वारिंशानि,	११	३५
कोसो	कोसौ	११	३१	प्रतीच्यां नंदा	प्रतीच्यामानंदा	१४१	९

अशुद्धयः	शुद्धयः	पृ. सं.	पं. सं.	अंशुद्धयः	शुद्धयः	पृ. सं.	पं. सं.
पाणिपुटविक्षिप्तं	पाणिपुटनिक्षिप्तं	१४५	४	असंख्येयगुणाः	तेजोलेख्या		
।विदिष्टु	विदिष्टु ।	"	२०		असंख्येयगुणाः	१७२	३१
प्रंतरेषु	अंतरेषु ।	"	"	इति	इति तन्न	१७३	६
शिखिरिण-	शिखिरिण-			चत्वार दशविधा	द्वादशविधाः	"	१४
उभयारंतयोः	उभयोरंतयोः	"	२१	नवोत्तराणि	नवोत्तराणि सप्ता-		
प्रतिशलाकाकू-	शलाकाकुशूले परिपूर्णं				धिकानि अरुणाश्च		
शले परिपूर्णं	पूर्ण इति प्रति-				तावंत एव गर्द		
पूर्णइति	शलाकाकुशूले	१४७	६		तोया नवसहस्राणि	१७४	१०
शलाकाकूशूले	महाशलाकाकुशूले	"	"	मारक	नारक	"	२६
मध्यमजघन्यो	मध्यममजघन्यो	"	८	सागरोपमेऽ	सागरोपमे		
मध्यमजघन्यो	मध्यममजघन्यो	"	१८	धिके	अधिके	१७६	१५
मध्यमजघन्यो	मध्यममजघन्यो	"	२४	निमानेषु	विमानेषु	१७७	१४
मध्यमजघन्यो	मध्यममजघन्यो	"	२६	नाशसंभवात्	नाशासंभवात्	१८०	२४
मध्यमजघन्यो	मध्यममजघन्यो	"	२९	सर्वप्रकारेण	सर्वप्रकारेणानित्य-		
पूर्णयुद्धारपल्यं	पूर्णमद्धारपल्यं	१४८	२३	नित्यत्वेन	त्वेन	१८२	२
ग्रहणयोगादिद्राः	ग्रहणयोगादिद-			इत्येव चेत्	इत्येवं चैतरद्रव्य		
	तीतिद्राः	१५१	५	द्रव्य		"	१३
स्पर्श	स्पर्श	१५२	३०	अस्मत्प्रत्यक्षत्वं	अस्मत्प्रत्यक्षत्वं,		
एवं	अत एवं	१५३	१४		तथा अतीताना		
सात्पुरुषातिशय-	सत्पुरुषातिकाय-	१५५	१३		गतकालान्यदेशसं		
स्वरूप	प्रतिरूप	"	"		बंधित्वेनाप्यस्मत्प्रत्यक्षत्वं,		२१
पूर्वदक्षिणोत्तरान्	पूर्वदक्षिणोत्तरा-			सामानाधिकरण-सामानाधिकरण		१८६	२८
	परान्	१५६	१६	सिद्धं ।	सिद्धं नार्थः काय-		
देवी	देवीरूप	"	१८		ग्रहणेन	१८८	३६
चतुर्देवीरूप	चतुर्देवीरूपसहस्र	"	२२	नार्थः कायग्रणेन	प्रदेशसंख्या		
साहचर्यादिद्राभि-	साहचर्यादिद्राभि-			प्रदेशसंख्या		१८९	१
धानं	धानं	१६०	७	मासं	भासं	१९०	७
मारुतज्ञ-द्वीश	मारुत-ऋद्वीश	१६१	११	तत्परिच्छेदत्वात्	तत्परिच्छेद्यत्वात्	"	३४
मध्यप्रकार	मध्यप्राकार	"	१७	स्वपरप्रत्योत्पाद	स्वपरप्रत्ययोत्पाद	१९१	३१
अष्टसागरोप	अष्टसागरोपमायूंषि,			द्रव्यत्वस-	द्रव्यत्वसम	१९२	१७
मायूंषि	चंद्रा मध्यपीरपत्			वायात्	वायात्		
	पद्देवसहस्राणि देशो			द्रव्यत्वस्यासम	द्रव्यत्वस्य सम	"	३१
	नाष्टसागरोपमायूंषि			वायिकारणं	वायिकारणं		
	जतुव्याह्या अष्टौ देवस-						
	हस्राणि अष्ट सागरोपमायूंषि	१६४	८				

अशुद्धयः	शुद्धयः	पृ. सं.	पं. सं.	अशुद्धयः	शुद्धयः	पृ. सं.	पं. सं.
ननु	ननु	"	३२	असंख्येदभागा	असंख्येयभागा		
सिद्धे	सिद्ध	"	३५	दयः	दयः	"	१६
त्वचोत्पत्तेः	त्वोत्पत्तेः	१९३	१८	लक्षभेदः	लक्षणभेदः	२१०	२१
तद्भ्यजकस्य	तद्रजकस्य	"	३२	वृत्तिभावः	वृत्त्यभावः	२११	३
क्रियते ॥	क्रियते, धर्मादीन्येव नान्यानि	१९४	१४	समानाधिकरण	समानाधिकरण		
धर्मादीन्येव द्रव्याणि	द्रव्याणि			क्षणा	लक्षणा	"	८
नान्यानीति	पुल्लिगप्रसंगः पुल्लिग०	"	१५	ततःश्रुते	तपःश्रुते	"	२२
इत्येवं	इत्येवं च सति	१९६	२२	गतिस्थिती	यद्याकाशोपग्रहाद्ग- तिस्थिती	२१२	२२
लब्धिरिति	लब्धिति	"	"	अन्योन्यप्रदेश	अन्योन्यप्रवेग	२१६	१५
वेविध्य	वैविध्य	"	२५	अज्ञातत्वात्	अजातत्वात्	"	२५
इयत्त्वान्ना	इयत्त्वं नातिवर्तते			शब्दस्य	चशब्दस्य	२१७	१९
तिवर्तते		१९७	४	वाग्ग्रहण	वागग्रहण	"	३२
आकाशादेक-	आकाशादेकैक-			उत्पत्तद्धिः	उत्तरद्धिः	२१८	१
मिति	मिति	१९८-२८		प्रत्यक्षत्वात्	अप्रत्यक्षत्वात्	"	१३
दृष्टांतोऽसिद्धः।	दृष्टांतोऽसिद्धः, द्रव्यमेव तथाऽपरि णत क्रियाहेतुरिति	२००-१६		मूर्तिग्रहण	मूर्तिमदग्रहण	"	३२
द्रव्यमेव तथाऽ	धर्मास्तिकाय			अभ्युपयम्यते इति	अभ्युपगम्यते इति	२२२०	२०
परिणतं क्रियाहेतुः	वदिति			आत्मैव नान्योऽस्य	नान्योऽस्य	"	२८
धर्मास्तिकायवदिति		"	१७	इंद्रियपरिणामात्	इंद्रियपरिणामा दात्मैव	"	२९
धर्मास्तिकायाख्ये	धर्मास्तिकायाख्यं	"	२१	नानुभूतस्य	नान्यानुभूतस्य	२२१	४
च सत्त्वं	त्वसत्त्वं	"	२२	चेत्	न चेत्	"	७
अभ्युपगम्येरन्	नाभ्युपगम्येरन्	"	३१	प्रधानत्वात्	प्रधानात्	"	१४
तामतिक्रांता	तमतिक्रांता	२०१	३४	स्यादवास्थित	स्यादनवस्थित	२२५	२७
इहोत्पन्नकर्मसु	इहोत्पन्न कर्म			वननामायु.	वनस्पतिनामायुः	"	२८
आश्रयं	स्वाश्रय	२०३	२९	बीजो	जीवो	२२६	१३
इत्यनतवत्त्वा	इत्यंतवत्त्वाभावः			स्थित्यग्रहणं	स्थितिग्रहणं	२२७	२२
भाव		२०४	२५	स्थितेरग्रहणं	स्थितेर्ग्रहणं	"	२३
एकप्रदेश	एकस्य प्रदेश०	२०५	१३	शोडशा	षोडशा	"	३२
तस्य लोकत्वं	तस्यालोकत्वं	२०६	३६	क्रियाकृत०	सत्यं क्रियाकृतः	२२८	३१
प्रदेश अनंता	प्रदेशे, अनता	२०८	२	दृष्टः । नच,	दृष्टाः । नच धननि-		
				ध्वनेर्मूर्तिः	र्मूर्तिः	२३१	३५

अशुद्धयः	शुद्धयः	पृ. सं.	पं. सं.	अशुद्धयः	शुद्धयः	पृ. सं.	पं. सं.
कालांतरस्थायि-कालांतरस्थायी ।				सलिलवाह्यद्वारं	सलिलवाहिद्वारं	२४७	७१२
प्रतिस०	प्रतिस०	२३२	७	योग्यप्रणा	योगप्रणालिकया	२५७	१५
लिङः	लिपः	"	२९	निकया	"	"	१३
चतुः	चतुश्चतुः	"	३०	समांतात्	समंतात्	"	१४
योगभावलक्षणेन	योगभावलक्षणेन	२३३	६	पुरुष	परुष	"	२१
एवकारणं	एवकारकरणं	२३५	३५	कारणाद्वा	कारणाद्धानंत	"	२६
का एव वस्थस्य	काण्ववस्थस्य	२३६	६	कनकमयस्यास्य	कनकमयस्याय	-	-
अनंतनंत	अनंतानंत	"	१०		सस्य चा	"	३६
स्पर्शादिगुणस्य	आहारस्य स्पर्शा			मोदु	ओदु	२४८	१०
	दिगुणस्य	२३७	९	विपरीदे दु	विपरीदेण	"	११
किं कारणं ?	तत्र किं कारणं ?	"	१९	विसोधिण	विसोही	"	१७
जात्यर्थः	जात्यर्थः	"	२१	पगदीणं	पयडीणं	"	१८
च	न	"	३०	समांतानु	समंतानु	२५०	४
सद्व्यलक्षणं	सद्व्यलक्षणं	२३८	४	विपये	विशेष	"	२९
पक्षस्यापि	परपक्षस्यापि	२३९	१३	तस्पृशत्यादय	सत्यं स्पृशत्यादय	"	७
ननु	नतु	"	३६	प्रमावाः	प्रमवाः	"	३०
अव्यभिचारिणि	अव्यभिचारिणी	२४०	२	प्रायिकी	प्रात्ययिकी	"	३३
तहिपरीतं	तद्विपरीतं	"	७	सेवमानो वा	सेवमानोऽसेव-		
जघन्यमिव	जघनमिव	२४१	२	मानोवा		२५१	५
उवेदि	हवेदि	२४२	८	कुर्वन्नकुर्वन्न वा	कुर्वन्नकुर्वन्वा	"	७
जहणवज्जो	जहणवज्जो	"	"	स्थान	स्थाने	"	१३
बंधेऽधिको	बंधेऽधिकौ	"	१५	पृथग्रहणं	पृथग्रहणं	२५२	१२
तुल्याः संख्येयाः	तुल्याऽसंख्येयाः	२४४		हिंसाधर्म इति न	हिंसाऽधर्म इति न		
ण्यः	घः	"	९	सिध्यंति ?	सिध्यति न ?	२५५	१४
विशेषेण	विशेषणं	"	१२	असति मेघे च	असति मेघे न वृष्टि-		
तद्व्यतिरेकात्	तदव्यतिरेकात्	"	२६	वृष्टिरित्युक्ते	रित्युक्ते सति मेघे		
मनःकर्म	मनस्कर्म	२४५	८	सतिमेघेवृष्टिरित्युक्ते	वृष्टिः		
वाङ्मनसः	वाङ्मनस-			सति मेघे वृष्टिः		"	"
प्रसंगः	प्रसगः	"	११	नानुष्ठानं	नाननुष्ठानं	२५६	१२
तत्र	तन्न	"	"	वस्तु	वत्सु	"	२६
युजे	युजेः	२४६	२२	तदसादन	तत्साधन	"	२७
आहितत्रैविध्याः	आहित्रैविध्या	"	२९	भोगनिरोधः	भोगोपभोगनिरोधः	"	२९

अशुद्धयः	शुद्धयः	पृ. सं.	पं. सं.	अशुद्धयः	शुद्धयः	पृ. सं.	पं. सं.
कुतः विशेषात्	कुतः ^२ अविशेषात्	२६३	८	इत्यवष्टा	इत्यष्टा	"	१०
अहित	आहित	"	१४	कालादिपु	कीलादिपु	"	३२
दीन	हीन	"	१५	तेन	न	"	३५
द्वौ पाको	द्वौ पाकौ	२७०	१	परपुरुषमगमन	परपुरुषगमन	२८८	७
अतर्भावः ।	अंतर्भावः सत्यादि			आगार	अगार	"	२३
	पु च	"	१२	मनस्कर्म	मनस्कर्म	२९०	१८
सत्यादिषु	तत्प्रपंचा			विद्यादि	विध्यादि	२९३	३
तत्प्रपंचा		"	१३	विद्यादि	विध्यादि	"	५
अभिधात	अभिधात	२७१	१२	विद्यादि	विध्यादि	"	१२
सद्धर्म	सधर्म	२७२	२	विद्यादि	विध्यादि	"	१३
नाशो	नासो	"	२४	विद्यादि	विध्यादि	"	१८
माध्यस्थानि च	माध्यस्थानि च	२७३	२२	विद्यादि	विध्यादि	"	२०
विनयेषु	विनेयेषु	"	"	संज्वलन	प्रत्यास्थानसंज्वलन	२९४	१२
सामान्येन	सामान्येन न	२७४	३७	तस्यागमकत्वा	तस्यागमत्वासिद्धे		
दुःखो	तद्दुःखो	२७५	१३	सिद्धेः		२९५	२
असद्विधानं	असदभिधानं	२७६	१९	यथाद्यपुष्य अद्य	यथाद्यःपुष्यःआद्यः,,		४
अनेन	अनेन,अभिधीयते	"	२६	कामान्वाप्नोति	कामानवाप्नोति	"	५
दाराद्य	द्वाराद्य	२७७	२३	वधो वध	वधोऽवध	"	६
सगः	ममेति संकल्पः	२७८	२२	पशुवधवत्	पशुवधवद्विपर्ययोवा,,		३३
वाच्यं ।	वाच्यं-न व्रवीति	२८०	८	विपर्ययोवा ताद	तादर्थ्यात्		
नव्रवीति विकल्पः	विकल्पः	"	९	र्थ्यात्		"	३४
वृत्तिकारणसा	वृत्तिकारणासाक			निपातयतः	निपातयतः	२९६	८
कल्यात्	ल्यात्	"	३१	यनैसार्गिक	यन्नैसार्गिकं	"	३४
नार्थदंड	नर्थदंड	२८१	१५	विधि	विधः	"	३३
ज्ञानादीनां	आमादीनां	"	२१	निरजेष्म	निरजैष्म	२९७	१४
शयनाशन	शयनासन	२८२	६	इमे	इमं	"	१५
विक्रयकृते	विक्रये कृते	२८३	८	स्थिवि	स्थिति	२९९	९
परिपालनादसंय-	परिपालनदेशसंयत			भेदा	भेदः	"	१९
तभावनस्यापि	भावस्यापि	"	२६	मत्यादीनाम	मत्यादीना		
नाभिसंहित०	नानभिसंहित०	२८५	१	विशेष	विशेष	३००	५
सम्यग्दर्शन	सम्यग्दर्शन	२८६	३	स्वभावविशेषात्	स्वभावाविशेषात्	"	६
सम्यग्दर्शस्य	सम्यग्दर्शनस्य	"	९	पच	पच च	३०१	२१

अशुद्धयः	शुद्धयः	पृ. सं.	पं. सं.
अर्थांतराभावाच्च	अर्थांतरभावाच्च	३०२	२४
गृह्यश्व	गृह्यश्व	"	३४
सा, निद्रा । यतेर्वा	सा निद्रायतेर्वा	३०३	३
स्वन्यमानमपि	खन्यमानमपि	३०४	६
विरति	विरति	३०५	९
अवृण्वंतः	आवृण्वंतः,	"	२०
शरीराकार	शरीराकाराविनाश		
विनाशः		३०७	२८
विहायात्काशं	विहाय आकाशं	३०८	१४
तच्छुभगनाम	तत्सुभगनाम	"	३३
निर्वर्वनं	निर्वर्तनं	३०९	१
भाषापर्या	प्राणापानपर्याप्ति-		
सिनाम	नाम भाषापर्याप्ति		
	नाम	"	१२
उक्ताः	उक्ता	३१०	१४
पंचेन्द्रियपर्याप्तक	पंचेन्द्रियापर्याप्तक	३११	२७
पर्याप्तसंज्ञिनां	पर्याप्तकासंज्ञिनां	"	२९
असंज्ञिपंचेन्द्रिया	असंज्ञिपंचेन्द्रियपर्या-		
पर्याप्तकस्य	प्तिकस्य सागरोपम		
	सहस्रभागौ द्वौ अप		
	र्याप्तसंज्ञिनः	३१२	६
त्रयस्त्रिंशत् सा	त्रयस्त्रिंशत्साग		
गोपमा०	रोपमा०	"	९
औदायिकभावा	औदायिकभावो		
दीरितस्य	दीरितस्य	३१३	१०
तंत्रत्वत्	तंत्रत्वान्	"	२५
शतत्रिंशत्	सप्तत्रिंशत्	३१५	७
प्रत्येत्यशरीर	प्रत्येकशरीर	"	१०
नोपयात्	नोपेयात्	"	२६
यस्मात्तन्निरोधेसति	यस्मात्	३१६	३
तत्पूर्वककर्मादा	तन्निरोधे सति त-		
नाभावः संवरः	त्पूर्वककर्मादानाऽ		
कारणाभावात्	भावः संवरः ॥२॥का		
कार्याभावः	रणाभावात्कार्याभावः	"	४

अशुद्धयः	शुद्धयः	पृ. सं.	पं. सं.
तस्त	स्तत		३१७ १५
विद्धयत्र	प्रगस्तविशुद्धयत्रप्रशस्त		
प्रकृती	प्रकृतीः	"	२१
तथा	तस्त		३१८ ४
द्विश्रणौ	द्विश्रण्यौ	"	१४
मिथ्यात्व नपुंसक	मिथ्यात्वनपुंसक	"	३२
शोकस्थिर	शोकास्थिर	३१९	११
अनुपूर्वादिक्षेः	अनुप्रपूर्वादिक्षेः	"	३३
संवर इति संवर	संवर इति		
इति			३२० १२
ख्यापनार्थत्वात्	ख्यापनार्थत्वात्,		
	तपोनिर्जराकारण		
	मपि भवतीति	"	२६
तपो निर्जरा	प्राधान्य०		
कारणमपि भव			
तीतिप्राधान्य०		"	२७
पलालस्य	पलालसस्य	"	३३
क्रोपादि	क्रोशादि	३२३	७
लाभालयाभो	लाभालाभयोः	३२४	२८
शुक्लो	शुक्रो	"	३७
पोढव्यं	सोढव्यं	३२६	६
दुष्कर्मः	दुष्कर्म	"	९
अन्यत्या	अन्यत्वा	"	३४
पर्यात्मना	पर्यायात्मना	"	३८
संचिता	संचितार्था	३२७	११
असंसारः प्राप्य	असंसारप्राप्य--		
भावाच्च	भावाच्च	"	२०
नो संसार	नो ससारः,	"	३४
बालिका	बालुका	३२९	१९
तिर्यग्गता	तिर्यग्गतौ	३३१	४
भावलिङ्गापेक्षया	भावलिङ्गपेक्षया न		
	द्रव्यलिङ्गापेक्षया	३३१	९

अशुद्धयः	शुद्धयः	पृ. सं.	पं. सं.	अशुद्धयः	शुद्धयः	पृ. सं.	पं. सं.
सत्यमनोयोगेऽ	सत्यमनोयोगेऽसत्य			निराकारस्य	निकारस्य	,,	२७
सत्यमृषामनोयो	मृषामनोयोगे च संज्ञि			पुरस्कार	पुरस्कार	,,	३६
च सञ्जिमिथ्या	मिथ्यादृष्टयः सयोग			तन्मात्रत्वात्	सन्मात्रत्वात्	३३७	३६
दृष्टयः क्षीणक	केवल्यताः । मृषा			वादरसंपरया	वादरसांपराय	३३८	२४
पायवीतरागछ	मनोयोगे सत्यमृषा			यथा	तथा	३३९	२३
अस्थाताः	मनोयोगे च संज्ञि			तन्न प्रमाणं	तन्नः प्रमाणं	३४०	८
	मिथ्यादृष्टयः क्षीण			तत्रतस्य	तत्र यतस्य	,,	३३
	कपायवीतरागछञ्च		१६	स्वभावावास्था	स्वभावावस्था	३४१	२१
स्थांताः ।		,,		हेतित्वेवं प्रकार	हेत्वेवप्रकार	,,	२६
सयाग	सयोग	,,	१७	दृष्टप्रयोगे इति	दृष्टप्रयोग इति	,,	२७
नित्यत्वाद्यनु	अनित्यत्वाद्यनुप्रेक्षा			रचागुणाः	रनतगुणाः	,,	३२
प्रेक्षा		३३२	१८	औदनः	ओदनः	३४२	९
परिपोढव्याः	परिसोढव्याः	३३३	२	मौदर्य	मोदर्य	,,	१०
परीपहाऽप्रहत्वा	परीपहा इति महत्या			रसपरित्याग	रसवत्परित्याग	,,	१५
दन्वर्थसंज्ञा	दन्वर्थसंज्ञा	,,	३	पृथङ् निर्देशः	पृथगनिर्देशः	,,	२३
मार्गप्रतिपत्ति	मार्गसप्रतिपत्ति	,,	७	विविक्तिपु	विविक्तेषु	,,	३३
परिपोढव्याः	परिसोढव्याः	,,	११	शरीरखेदः	शरीरपरिखेदः	३४३	१
सोढ इति पत्वा	सोढ इति पत्व			सकिमर्थ	सकिमर्थः	,,	२
प्रतिषेधः	प्रतिषेध.	,,	१२	प्रायश्चित	प्रायश्चित्तं	,,	२१
दीर्घा हे ति	दीर्घाहतिविपाद			द्वंद्वे-अल्पाच्चत	शाब्दान्यासात् द्वंद्वे		
विपादं		,,	२३	रमिति	सुरल्पाच्चतरमिति	,,	३२
वचनमेका	वचनमैका	,,	३३	तपश्छेद	तपश्छेद	३४४	४
परकीयमेव	परकीयमिव	३३४	६	प्रसादनैःशल्या	प्रसादनैःशल्या	,,	७
प्रादुप्यती	प्रादुप्यती	,,	३३	नैःशल्यानव	नैःशल्यमनवस्था		
निमित्तादर	निवृत्तादरश्रोत्रस्य			स्थावृत्तिः	वृत्तिः	,,	८
श्रोत्रस्य		३३५	८	भूर्यसामन्यासः	भूर्यसामुपन्यासः	३४७	३
ससारार्णव	ससारार्णव	,,	८	धर्मोपदेशः	धर्मोपदेशः	,,	६
मित्येव	मित्येव	,,	१३	उत्तमसहननं ।	उत्तमसहननं तस्य		
पुरुष	पुरुष	,,	१५	उत्तमसहननस्य ।	३४८	१८	
मनुस्मरत.	मननुस्मरतः	,,	२७	तस्म उत्तम	एकशब्दः संख्या		
संख्याभावो	संख्याभावो मन्			सहननस्यैक	पदं ॥२॥		
धारणम्	धारणम्	३३६	२५	शब्दः संख्या			
मि मर दृदृदी	मि मर दृदृदी			पदं ॥२॥			
पंतायमा	पंतायमा	,,	२६				

अशुद्धयः	शुद्धयः	पृ. सं.	पं. सं.	अशुद्धयः	शुद्धयः	पृ. सं.	पं. सं.
वाग्रमुखं	वाग्रं मुखं	,,	२१	उभेऽपि	उभे अपि	३५५	२१
व्याक्षेपण	व्याक्षेपेण	३४८	२९	रभ्यते	रभ्येते	,,	२१
काल विशेष	कालविशेष	३४९	७	भाभाप्यमानो	वाभास्यमानो	३५६	२७
चितानिरोध	चितानिरोध	,,	१४	निष्ठापक	निष्ठापक	३५७	२४
वृत्तिविज्ञाना	वृत्तिविज्ञापनार्थत्वात्			विप्रयुक्त	विप्रमुक्त	,,	२६
र्थत्वात्		,,	२९	प्रणवा	प्रवणा	३५८	४
निग्रह सति	निग्रहे सति	३५०	४	स्वरूपे	सरूपे	,,	२७
पर्यया	विपर्यया	३५१	१२	तसो लक्षणत्वा०	तसोऽलक्षणत्वा०	३५८	३३
आर्तध्यान	आर्तध्यानमवगतव्य			परिस्पंदवतोऽपि	परिस्त्र्यंदवतोऽपि	३५९	३२
मवगतव्यं	मंगविक्षेपशोकाक्रंद			किमर्थो लब्ध्य	किमर्थं लब्ध्वर्थमिति		
	नाश्रुपाताभिव्यक्तं			र्थमिति		३६०	१३
	तृतीयं	३५१	१९	गाहनशक्ति	गाहनशक्तियुक्तेषु		
संयतासंयताः	संयतासंयताःप्रमत्त			युक्तेषु १	मुक्तेषु ।	३६३	१२
संयताः प्रमत्त	संयताः			तत्क्षयेन	तत्क्षये न	३६४	४
संयताः		३५१	३१	मुक्तलेपा	मृत्तिकालेपा	,,	२९
न	नीचोन्नतगैल	३५२	३०	सिद्धिक्षेत्रे कर्म			
नोर्द्ध	नोर्ध्वं	३५२	६	भूमिषु वा	०	३६५	२९
पर्याप्तिकाशुभगा	पर्याप्तकसुभगा	,,	२३	सुखमदुःखमाया	सुपमदुःपमाया	,,	३५
मर्ध	धर्म	३५४	१५	नयवशान्न	नययशात्तेन	३६६	११
धर्मध्यानं	धर्म्यध्यानं	,,	२०				

तत्रार्थराजवार्तिकस्य लक्षणात्मकशब्दानां मनुक्रमः ।

शब्दाः	पृ सं.	पं सं.	शब्दाः	पृ सं.	पं सं.
अगुरुलघुनाम	२०७	३७	अन्नपाननिरोधः	२८७	४
अजीव.	१८	२९	अन्यत्वं	३८८	१०
अजीवः	१९	५	अपयांसिनाम	३०९	१७
अन्नानजयः	३३७	४	अपवर्तः	१११	९
अतिक्रम.	२८८	६९	अपायविचय	३५२	३१
अतिथि.	२८२	८	अपूर्वोपकरणोपशमक.	३१८	१७
अतिभारारोपणं	२८७	२	अपूर्वकरणक्षपकः	३१८	१७
{ अथाख्यातचारित्रं }	३४१	२०	अप्रतिघातः	१०५	७
{ यथाख्यातचारित्रं }			अप्रत्याख्यानक्रिया	२५०	१४
अदर्शनपरीपहः	३३७	८	अप्रमत्तसंयत.	३१८	१४
अधर्मः	१८९	२८	अभयदानं	७३	१२
अधोऽनिवृत्ति.	२८८	३२	अमव्यः	७७	१५
अनर्थदंडः	२८१	२३	अभिमानः	१६८	३३
अनर्पितं	२४०	७	अभिपवः	२२१	१८
अनशनं	३४३	३	अभ्यंतरोपाधिच्युत्सर्गः	३४७	२७
अनाकांक्षक्रिया	२५०	९	अमनस्कः	८७	१८
अनादरः	२९०	२२	अगृहस्कीर्तिनाम	३०९	३०
अनादरः	२९१	४	अयोगकेवली	३१८	२३
अनादेयनाम	३०९	२४	अरतिजयः	३३४	३१
अनाभोगक्रिया	२५०	४	अरूपं	१०७	२०
अनीकः	१५१	२१	अर्थः	४६	३२
अनिद्रियं	४२	१७	अर्पितं	२४०	५
अनिःसृतं	४५	१४	अवधिः	३२	५
अनित्यत्वं	३०६	३६	अवग्रहः	४२	३१
अनिवृत्तिपरिणामः	३१८	२०	अवमानं	१४६	१७
अनिवृत्तोपकरणोपशमकं	३१८	२०	अवमोदर्थं	३४२	७
अनुकंपा	२६०	१८	अवर्णवाद्:	२६२	२
अनुक्तं	४५	१५	अवसर्पिणी	१३६	७
अनुत्सुकः	२६	३४	अवस्थितं	१९७	४
अनुप्रेक्षा	३४७	१२	अवायः	४२	३५
अनुप्रेक्षा	३१२	३५	अविग्रहगतिः	९६	२१
अनुभवः	२९९	१	अविनेयः	२७४	३
अनुमनं	२५३	२०	अचिरतिः	२९४	८
अनुश्रेणि	९६	४	अलाभविजयः	३३६	११
अनंगक्रोडा	२८८	१०	अल्पशङ्कत्वं	३०	२६

शब्दा.	पृ. सं.	पं. सं.	शब्दाः	पृ. सं.	पं. सं.
अशरणं	३२७	५	आर्ति	३५०	२१
अशुभकाययोगः	२४७	२०	आलोचनं	३४४	१२
अशुचित्वं	३२८	१८	आवश्यकपरिहाणिः	२६६	३०
अशुभनाम	३०९	५	आंशसा	२९२	२
अशुभमनोयोगः	२४५	२१	आसादनं	२५६	१५
अशुभवाग्योगः	२४५	२१	आस्रवः	१८	३०
असंख्येयः	१०४	६	आस्रवः	१९	१४
असंख्येयवर्षायुः	१११	७	आस्रवानिरोधः	३१६	१
असद्वेद्यं	३०४	१३	आहारः	९७	३४
असमीक्ष्याधिकरणं	२९०	१	आहारकशरीरं	१०२	२३
असंयतसम्यग्दृष्टिः	३१७	३५			
असुरः	११६	१५	इत्वरिका	२८८	५
अस्थिरनाम	२०९	२०	इंद्रः	१५१	५
			इंद्रियं	९०	३
आ			इंद्रियं	४२	१५
आकाशं	१८९	२९	इंद्रियपथक्रिया	२४९	२६
आकिंचन्यं	३२५	१७			
आक्रोशपरीपहः	३३४	२९	ईर्यापथक्रिया	२४९	२६
आक्रंदनं	२५८	८	ईर्यासमितिः	३२१	२७
आममद्रव्यजीवः	२१	८	ईहा	४२	३३
आगमभावजीवः	२१	१६			
आंगोपांगनाम	३०६	२८	उच्चैर्गोत्रं	३१०	१९
आचार्यः	३४६	१२	उच्छ्वासनाम	३०८	१२
आच्छादनं	२६७	१५	उत्कृष्टसंख्येयं	१०६	३३
आह्लाविचयः	३५२	२५	उत्सर्गसमितिः	३२२	१५
आह्लाविपादिकाक्रिया	२५०	९	उत्सर्पिणी	१३६	९
आतपनाम	३०८	८	उदयः	६९	१६
आत्मरक्षः	१५१	१६	उदयः	२६२	१९
आदाननिक्षेपणसमितिः	३२२	१३	उद्धारपल्यं	१४८	१६
आदेयनाम	२०९	२२	उद्भावनं	२६७	१७
आधिकारिणिकी क्रिया	२४९	३३	उद्योतनाम	३०८	१०
आनयनं	२८९	१३	उन्मानं	१४६	१६
आनुपूर्व्यनाम	२०७	२०	उपकरणं	९०	३५
आभियोग्यः	१५१	२४	उपकरणं	९०	३२
आभ्यंतरोपक्रमणं	९०	३७	उपघातः	२५६	१७
आभ्यंतरनिवृत्तिः	१९०	२६	उपघातना	२०८	४
आस्नायः	३४७	१४	उपचारविनय.	३४५	३३
आरंभः	२५३	१३	उपपादः	९८	१७
आरंभः	२६३	९	उपाध्यायः	३४६	१४
आरंभक्रिया	२५७	१२	उपभोगः	२८२	३
आर्जवं	३२३	१२			

शब्दा	पृ. सं.	पं. सं.	शब्दाः	पृ. सं.	पं. सं.
उपभोगः	१०६	२६			
उपभोगः	७३	२१	कर्म	९५	२७
उपभोगपरिभोगानर्थक्यं	२००	७	कर्म	२४५	१४
उपयोगः	८२	१३	कर्मयोगः	९५	३०
उपयोगः	९१	७	कपाय.	२४८	२३
उपवासः	२८१	३३	कामतीव्राभिनिवेशः	२८८	१२
उपशम'	६९	८	कारितं	२५३	१९
उपशांतकपायः	३१८	२५	कारुण्यं	२७३	२८
उपस्थापना	३४५	८	कार्मणं	१०२	२६
{ उभयं }			काल'	३०	१२
{ प्रायश्चित्तप्रतिक्रमणोभयं }	३४४	३२	कालपरिमाणं	१४६	२७
उष्णपरीपहः	३३४	९	कालातिक्रमः	२९१	३२
	ऊ		किल्बिषिक'	१५१	२७
ऊर्ध्वातिक्रमः	२८८	३१	कुलं	३४६	२१
	ऋ		कूटलेखक्रिया	२८७	१२
ऋजुमतिः	५८	१	कृतं	२५३	१८
ऋजुसूत्रं	६६	३७	केवली	२६१	२४
	ए		केवली	३१८	२७
एकत्वं	३२८	१	केवलं	३२	१७
एवंभूतः	६८	१३	कौत्स्यं	२८९	२९
एपणासमितिः	३२२	९	कंदर्पः	२८९	२७
	ऐ		क्रिया	२२७	१९
ऐरावतवर्षः	१२८	१६	क्लिश्यमानः	२७४	१
	औ		क्षमा	३२३	७
औदयिककपाय'	७५	२२	क्षय	६९	११
औदयिकमिथ्यादर्शनं	७५	२८	क्षयोपशम.	५५	३७
औदयिकशरीर	१०२	१९	क्षांतिः	२६१	१
औदयिकालिंग	७५	२५	क्षिप्रं	४५	१३
औदयिकाज्ञानं	७५	३१	क्षुत्परीपहः	३३३	१८
औदयिकासंयत'	७६	२	क्षीणकपाय	३१८	२५
औदयिकामिद्ध'	७६	४	क्षेत्रं	३०	७
औदयिकी गति.	७५	१४	क्षेत्रपरिमाणं	१४६	२७
औदयिकलेक्ष्या	७६	७	क्षेत्रवृद्धिः	२८९	१
	अं			ग	
अंगप्रविष्टं	५१	११	गणनामानं	१४६	१७
अंगझाङ्गं	५४	१	गण	३४६	२०
अंङ	१००	३४	गति	१६८	२८
अंतर	३०	१४	गति	३०६	१६
अंतराय	२५६	१३	गर्भः	९८	१५
			गुणाधिका.	२७३	३४

तत्त्वार्थराजवार्तिकस्य

४

शब्दाः	पृ. सं.	पं. सं.	शब्दाः	पृ. सं.	पं. सं.
शुक्तिः	३१९	२९	त्यागः	३२५	८
खलानः	३४६	१९	त्रसः	८८	११
घ			त्रसनाम	३०८	२८
घनशब्दः	२३१	८	त्रायस्त्रिशः	१५१	९
च			तीर्थकरत्वनाम	३०९	३१
चर्याजयः (परीपहः)	३३४	११	तृणस्पर्शजयः (परीपहः)	३३६	२१
चारित्रं	७३	१	तैजसशरीरं	१०२	२५
चारित्रमोहः	२६२	२४	तैर्यग्योनं	२०६	३
चारित्रविनयः	३४५	३०	द		
चित्तं	९९	२	दर्शनं	१३	३४
छ			दर्शनक्रिया	२५०	२
छेदः	२८७	१	दर्शनमोहः	२६२	१५
छेदः	३४५	५	दर्शनविशुद्धिः	२६५	३०
छेदोपस्थापना	३४०	४	दर्शनविनयः	३४५	२७
ज			दातृविशेषः	२९२	३१
जरायुः	१००	३३	दानं	२६०	२१
जातिः	३०६	२१	दिक्	२८१	१७
जीवः	१८	२४	दुःखं	२२२	११
जीवः	१९	३	दुःखं	२५८	२
जीवत्वं	७७	७	दुःप्रणिधानं	२९०	१८
जीवितशंसा	२९२	४	दुर्भगनाम	३०८	३३
जीवितं	२२२	१३	दुष्पक्कः	२९१	१९
जंबूद्वीपः	११९	१४	दुःस्वर्नाम	३०९	३
ज्योतिष्कः	१५५	२०	देवः	१५०	६
ज्ञानोपयोगः	२६६	१२	देशः	४८१	२१
ज्ञानविनयः	३४५	२४	देवायुः	३०६	८
झायकशरीरं	२१	१०	देवायुः	३०६	१
झायकभाविव्यतिरिक्त	२१	११	दंशमशकादिसहनं (परीपहः)	३३४	१४
त			द्युतिः	१६८	१०
तत्तशब्दः	२३१	७	द्रव्यं	२०	३२
तत्त्वं	१४	५	द्रव्यं	२१	१
तत्त्वार्थः	१४	८	द्रव्यं	१९१	३१
तदाहृतादानं	२८७	२३	द्रव्यपरिमाणं	१४६	२६
तपः	२६६	२०	द्रव्यविशेषः	२९२	२९
तपस्वी	३४६	१६	द्रव्यसंवरः	३१६	२१
तापः	१५८	६	ध		
तिर्यगतीचारः	२८८	३३	धर्मः	१८९	२६
तिर्यग्योनिः	१४९	१२	धर्मः	२६१	३६
त्यागः	२६६	१७	धर्मः	३१९	३३
			धर्मन्वाख्यातः	३२९	२९

शब्दा	पृ. सं.	पं. सं.	शब्दा:	पृ. सं.	पं. सं.
धर्मोपदेशः	३४७	१६	परिभाषा:	२८२	५
धर्म्य	३५०	२४	पर्याप्तिनाम	३०९	१०
धारणा	४३	१	परच्यपदेश.	२९१	२८
ध्रुवं	४५	१६	परीपहः	३२०	१
ध्रुवः	२३८	१६	परिहारविशुद्धिः	३४१	८
			परोक्षं	३८	१
न			पान्नविशेषः	२९३	१
नपुंसकं	११०	१५	पारिग्रहिकीक्रिया	२५०	१२
नयः	६५	२१	पारिणामिकत्वं	२४२	१८
नर'	११०	७	पारितापिकी क्रिया	२४९	३४
नाग्न्यं	३३४	२५	पारिपद्:	१५१	१४
नाम	२०	२६	पिपासासहनं (परीपहः)	३३३	२७
नारक'	११०	१३	पुद्गलः	१९०	७
निग्रह.	३२१	७	पुद्गलक्षेपः	२८९	२०
निंदा	२६७	१०	पुलाकः	३५८	२
नित्यं	१९६	३४	पृच्छनं	३४७	९
निदानं	२९२	१२	पेत	१०१	१
निंदा	३०३	१	अक्रीर्णकः	१५१	२२
निद्रानिद्रा	३०३	४	प्रकृतिः	२९८	२४
निर्ग्रथः	३५८	१०	प्रचला	३०३	६
निर्जरा	१८	३५	प्रचला प्रचला	३०३	८
निर्जरा	३१३	७	प्रज्ञाविजय.	३३७	१
निर्जरा	१९	२४	प्रतिक्रमणं	३४४	३०
निर्माणं	३०६	३१	प्रतिमानं	१४६	१८
निर्वृत्ति'	९०	२५	प्रतिरूपकव्यवहारः	२८७	३१
निपद्या तितिक्षा	३३५	१७	प्रतीयातः	१०५	६
निपद्यः	१२९	२१	प्रत्यक्षं	३८	११
निसर्ग क्रिया	२५०	७	प्रत्येक्षणं	२९०	३२
निह्व	२५६	९	प्रत्येकशरीरनाम	३०८	१९
नीचैर्गोत्रं	३१०	३१	प्रदेश.	२९९	३
नीचैर्वृत्ति	२६७	३३	प्रदेशः	१०४	२
नीलः	१२९	३१	प्रदोषः	२५६	६
नैगम.	६५	३५	प्रभावः	१६८	६
नो आगमभाविजीव	२१	१८	प्रमत्तः	२७४	३३
न्यासापहारः	२८७	१४	प्रमत्तसंयमः	३१८	८
			प्रमाणातिक्रमस	२८८	२५
प			प्रमाणं	३५	२१
परिग्रह.	१६८	३१	प्रमाजंनं	२९०	३४
परिग्रहः	२६३	११	प्रमोदः	२७३	२५
परिणाम.	६९	१८	प्रयोगक्रिया	२४८	२४
परिणामः	२२४	२८			
परिद्वयनं	२५८	१२			

शब्दाः	पृ. सं.	पं. सं.	शब्दाः	पृ. सं.	पं. सं.
प्रवचनवत्सलत्वं	२६७	४	भरणाशंसा	२९२	६
प्रबीचारः	१५२	२२	मलधारणं	३३६	२५
प्रशंसा	२६७	१२	महाहिमवान्	१२९	११
प्रेष्यप्रयोगः	२८९	१४	मात्सर्यं	२५६	११
प्राणातिपातिकी क्रिया	२४९	३४	मात्सर्यं	२९१	३०
प्रादोषिकी क्रिया	२४९	३३	माध्यस्थ्यं	२७३	३०
प्रात्ययिकी क्रिया	२५०	३	माया	२६३	२२
			मायाक्रिया	२५०	१३
व			मार्गप्रभावनं	२६७	१
वाह्यनिर्वृत्तिः	९०	२९	मार्दवं	३२३	१०
वाल्मीकिकरणं	९०	३७	मित्रानुरागः	२९२	८
बोधिदुर्लभत्वं	३२९	१५	मिथ्यात्वक्रिया	२४९	२३
बंधननाम	३०६	१	मिथ्यादर्शनक्रिया	२५०	१४
बंधः	२८६	३२	मिथ्यादृष्टिः	३१६	३२
बंधः	१८	३१	मिथ्योपदेशः	२८७	८
बंधः	१९	१७	मिश्रः	६९	१३
ब्रह्म	२७९	३	मूर्च्छा	२७९	९
ब्रह्मचर्यं	३२५	१९	मैत्री	२७३	२३
			मैथुनं	२७८	११
भक्तिः	१६६	२८	मोक्षः	१६	१
भरतः	१२०	२४	मोक्षः	१६	२७
भवनवासी	१५३	३१	मोक्षः	८	६
भवः	५४	२६	मौख्यं	२८९	३१
भव्यः	७७	१३			
भाषः	२१	१२	य		
भावः	३०	२४	यशस्कीर्तिनाम	३०६	२७
भावप्रमाणं	१४६	२८	याचनाविजयः (परीपहः)	३३६	३
भावसंवरः	३१६	१९	योगः	६५	२६
भावी	२१	११	योगवक्रता	२६५	६
भाषासमितिः	३२२	६			
भूतं	२६०	१४	र		
भेदः	२३७	१६	रम्यकर्षणः	१२८	३
भोगः	७३	१८	रसमानं	१४६	१६
			रसपरित्यागः	३४२	१३
म			रहोभ्याख्यानं	२८७	१०
मतिः	३१	३३	रुक्मिः	१३०	१
मनःपर्ययः	५८	८	रुक्मः	२४०	२३
मनःपर्ययः	३२	९	रूपानुपातः	२८६	१८
मनुष्यायुः	३०६	६	रूपी	१६७	२६
मनोहः	३४६	२४	रोगसहनं (परीपहः)	३३६	१६
मरणं	२८४	९	रौद्रं	३५०	२२
मरणं	२२२	१६			

शब्दाः	पृ. सं.	पं. सं.	शब्दाः	पृ. सं.	पं. सं.
			वृत्तिपरिसंख्यानं	३४२	१०
			वैक्रियिकशरीरं	१०	२१
लक्षणं	८२	३३	वैयावृत्यं	२६६	२६
लब्धिः	६१	५	व्यपरोपणं	२७५	१०
लब्धिः	१०७	६	व्ययः	२३८	१४
लवणोदः	११६	२३	व्यवहारः	६६	२६
लामः	७३	१४	व्यवहारपल्यं	१४८	१६
लोकः	२०६	२८	व्युत्सर्ग.	३४५	३
लोकपालः	१५१	१६	व्यंतरः	१४४	३३
लोकाकारां	२०७	६	व्यंजनं	४७	२२
			व्रती	२६०	१६
वकुशः	३५८	४			
वधः	२५८	१०	शब्दः	६७	३०
वधः	२८६	३४	शब्दानुपातिः	२८६	१६
वधमर्पणं	३३५	३६	शय्यासनं	३३५	२२
वर्तना	२२४	३	शरीरं	३०६	२५
वहु	४४	२१	शल्यं	२७६	३३
वहुविधं	४५	११	शिखरी	१३०	७
वाचना	३४७	७	शीतः	६६	४
वादरनाम	३०६	८	शीतक्षमा	३३४	२
बाह्योपधिव्युत्सर्ग	३४७	२५	शीलव्रतेष्वनतिचारः	२६६	६
विकलादेशः	१८६	६	शुक्लं	३५०	२५
विग्रहगतिः	९५	२७	शुभनाम	३०६	४
विघ्नः	२६७	६	शैक्ष्य	३४६	१८
विचयः	३५२	१७	शोकः	२५८	४
वीजमानं	१४६	१६	शौचं	३६१	४
विततशब्द.	२३१	७	शौचं	३२३	१३
विदारणक्रिया	२५०	८	श्रुतं	३२	२
विदेहः	१२२	३	श्रुतं	२६१	२७
विधिः	२६२	२४	श्रुतं	३५	६
विनयसंपन्नता	२६६	७	श्रेणिः	६६	२
विपाकविचयः	३५३	४			
विपुलमतिः	५८	३			
विरुद्धराज्यातिक्रम	२८७	२५	सकलादेशः	१८१	९
विवाहः	२८८	३	सचित्तः	२९१	७
विविक्तशय्यासनं	३४२	३३	सचित्तनिक्षेप	२६१	२४
विवेकः	३४५	१	सचित्तसंबंधः	२६१	६
विसंवादनं	२६५	८	सचित्तापिधानं	२६१	२६
विहायौगतिनाम	३०७	१४	सत्	२६	३४
वीतरागसम्यक्त्वं			सत्कारपुरस्कारानमिलाष.	३३६	३२
वीर्यं	७३	२४	सत्त्वः	२७३	३२

शब्दाः	पृ. सं.	पं. सं.	शब्दाः	पृ. सं.	पं. सं.
सद्वेद्यं	३०४	१०	संख्या	३०	५
सप्तभंगी	२४	१६	संग्रहः	६६	११
समन्वाहारः	३५१	६	संघ	२६१	२६
समनस्कः	८७	१७	संघः	३४६	२२
समभिरूढः	६८	५	संघातः	२३७	१८
समयः	२८१	३०	संघातनाम	३०६	४
समादानक्रिया	२४६	२४	संज्ञा	९५	५
समाधिः	२६६	२३	संमिश्रः	२९१	११
समारंभः	२५३	११	संमूर्च्छी	११०	१४
समितिः	३१६	३	संमूर्च्छनं	६८	१४
समंतानुपातक्रिया	३५०	४	संयमः	३२४	५
सम्यक्त्वक्रिया	२४६	२३	संयमः	२६०	२५
सम्यक्	१३	२७	संयतासंयतः	२१८	३
सम्यक्त्वं	७२	१३	संरंभः	१५३	१०
सम्यक्चारित्रं	३	२२	संवर.	१६	२१
सम्यग्दर्शनं	३	७	संवरः	१८	३३
सम्यग्दर्शनं (सूत्रं)	१३	२६	संवर	३१६	१५
सम्यङ्मिथ्यादृष्टि	३१७	३२	संवरानुपेक्षा	३८६	७
सम्यग्ज्ञानं	३	१७	संवृतः	९९	६
सयोगकेवली	३१८	२९	संवेगः	२६६	१५
सरागः	२६०	२३	संसारः	२२७	१७
सरागसम्यक्त्वं	१६	६	संसारः	८६	२३
संल्लेखना	२८४	१५	संसारी	८६	२६
साकारमंत्रमेदः	२८७	१६	संहनननाम	३०७	१४
साधारणशरीरनाम	३०८	२१	संस्थानविचयः	३५४	१३
साधुः	३४६	२३	संस्थाननाम	३०६	६
सांपरायः	२४८	२८	स्कंधः	२३५	२२
सांपरायिकं	२४८	३०	स्तेनप्रयोगः	२८७	२१
सामयिकं	२८१	३१	स्थानगृद्धिः	३०३	११
सामानिकः	१५१	६	स्त्रीपरीपहजयः	३३५	३
सासादनसम्यग्दृष्टिः	३१६	२६	स्थावरः	८८	१७
सुखानुबंध	२६२	१०	स्थापना	२०	२६
सुखं	१६२	८	स्थावर नाम	३०८	२९
सुखं	२२२	९	स्थितिः	२९८	३४
सुभगनाम	३०८	३१	स्थितिः	१६८	४
सुस्वरनाम	३०६	१	स्थिरनाम	३०८	१८
सूक्ष्मनाम	३०६	६	स्नातकः	३५८	१३
सूक्ष्मसांपरायः	३४१	१३	स्निग्ध.	२४०	२१
सूक्ष्मसांपरायः	३१८	२३	स्पर्धकं	७४	१२
सौपिरशब्दः	२३१	८	स्पर्शनक्रिया	२५०	२

शब्दाः	पृ. सं.	पं. सं.	शब्दाः	पृ. सं.	पं. सं.
स्पर्शनादिनाम	३०७	१३			
स्पर्शने	३०	६	हृदिवर्षः	२२१	३४
स्मृत्यनुपस्थानं	२९६	२४	हिमवान्	१२८	२७
स्मृत्यंतराधानं	२८६	१०	हीनाधिकमानोन्मानं	२८७	२८
स्वस्तिक्रिया	२५०	७	हैमवतः	१२१	२५
स्वाध्यायः	३४७	१८	हरैष्यवर्षः	१२८	१०

इति कोपसूची ।

